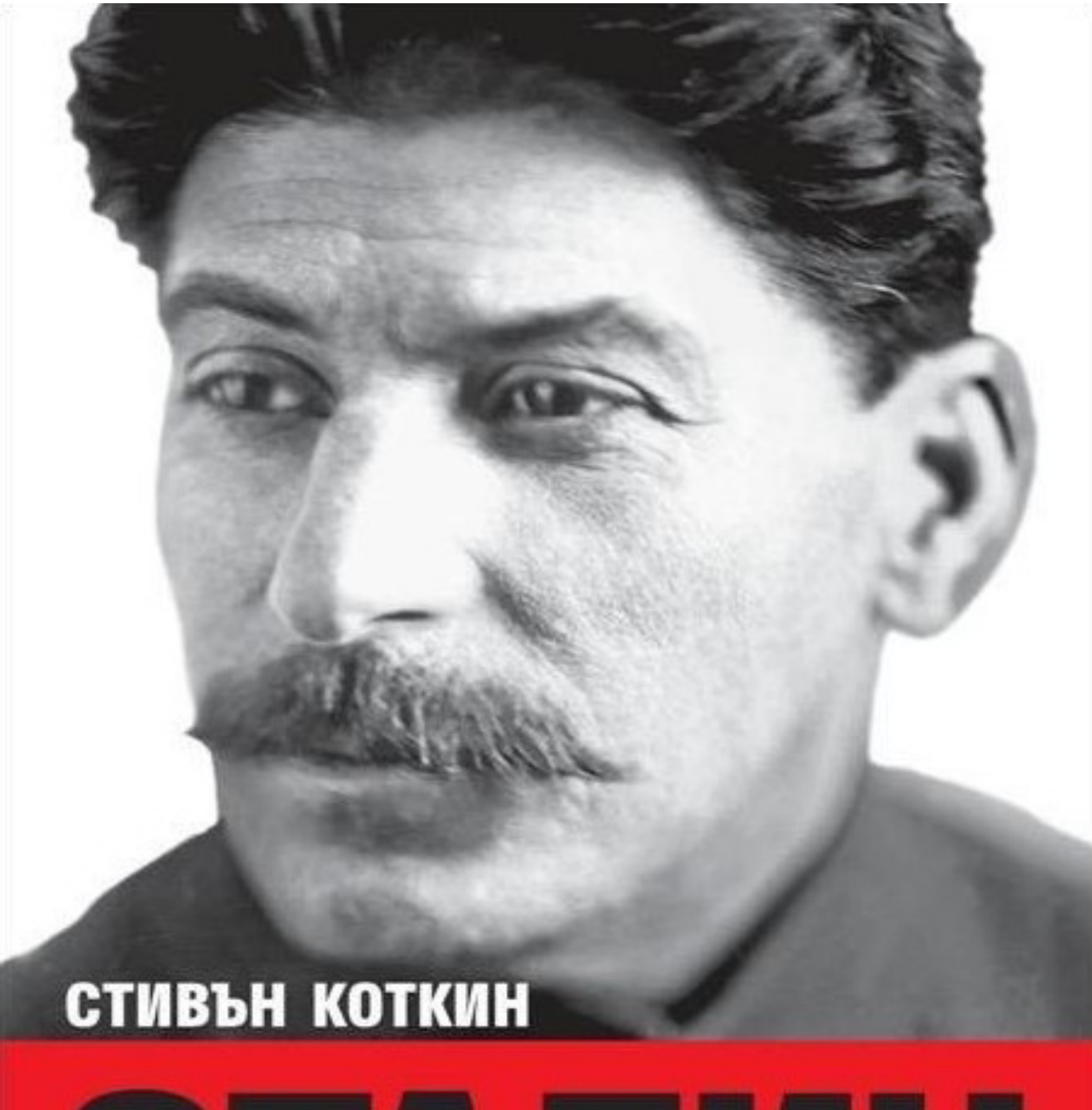

СТИВЪН КОТКИН

СТАЛИН

1 ПЪТЯТ КЪМ ВЛАСТТА

1878-1928

millenium

Стивън Коткин

СТАЛИН

Пътят към властта
(1878 – 1928)

Книгата е свалена от ZAMUNDA.SE TORRENTS

Stephen Kotkin
Stalin: Volume 1
2014

STALIN: Volume 1
Copyright © 2014, Stephen Kotkin
All rights reserved

Author photograph: CC BY-SA 4.0

© Мирела Иванова, превод, 2015
© Александър Чобанов, художник на корицата, 2015
© Милениум, 2015

ISBN 978-954-515-302-0

СТИВЪН КОТКИН

СТАЛИН

1 ПЪТЯТ КЪМ ВЛАСТТА 1878-1928

Превод от английски
Мирела Иванова

millenium

2015

На Джон Биркелунд,
предприемач, благотворител и колега историк

Тези, дето го разбраха, се захилиха
помежду си и заклатиха глави, но за
мене беше гръцки език.[*]

Шекспир, „Юлий Цезар“

---

[*] Шекспир, Уилям. Събрани съчинения в осем тома, том 3: Трагедии. Прев. от англ. Валери Петров. София, Захари Стоянов, 1998, с. 300 – *бел. ред.*

Предговор и благодарности

В известен смисъл тази книга представлява историята на XX век, както е бил видян от кабинета на Сталин. Това обаче не означава, че случилото се е разказано от неговата гледна точка. Докато го наблюдаваме как се е стремил да държи лостовете на властта в цяла Евразия и отвъд нея, не трябва да забравяме, че и други преди него са се вкопчвали в кормилото на държавното управление на Русия, както и че Съветският съюз се е намирал в същото сложно географско положение и е бил ограден от същите могъщи съседи, както и имперска Русия. Съветската държава обаче разполага с по-модерно институционално устройство, а начело е именно извисяващият се над всички Сталин, у когото бушуват непримирима смесица от фанатични марксистки убеждения и свръхчувствителност, наклонности на социопат и изключително усърдие и решителност. Една от задачите, които си поставих, беше да установя характеристиките на времето и причините за появата и израстването на тази личност. Другата ми задача беше да разгледам ролята на отделния човек на фона на гигантския размах на историята.

По принцип в изследванията на големите моменти от човешката история фокусът се съсредоточава върху мащабните структури и понякога се пренебрегва непредвидимостта на събитията; за разлика от тях, в биографиите се отдава преимущество на волята на индивида, но понякога по-мощните фактори, характерни за времето, убягват от вниманието. Целта на настоящата книга е да покаже в детайли как всеки от нас се радва на определени предимства или е обременен от съответните недостатъци поради положението на държавата си в заобикалящия свят, същността на институциите ѝ, историческата конюнктура (война или мир, депресия или икономически разцвет) и действията или бездействието на другите. Дори и диктатори като Сталин са изправени пред ограничен кръг от възможности за избор. В историята случайностите са нещо обичайно; непредвидените последствия и неочакваните обрати са правило. Пренареждането на историческия пейзаж обикновено не е по инициатива на онези, които успяват да завладеят върха, а се предизвиква от хора, изплували на повърхността именно заради нагласата си да се вкопчват във всяка възможност. Фелдмаршал граф Хелмут фон Молтке (1800-1891), главнокомандващ пруския, а впоследствие германския генерален щаб в продължение на тридесет и една години, с право счита стратегията за „система от хитрини" или импровизации, тоест способността да превърнеш неочакваните обрати, предизвикани от другите или породени от случайността, в свое предимство. Благодарение на хитростта и съобразителността си, много често Сталин се облагодетелства от ситуации, които на пръв поглед изглеждат неблагоприятни. Неговото управление разкрива също така как, в изключително редки случаи, решенията на един човек могат коренно да променят политическото и социално-икономическото устройство на цяла държава и това да има отзвук в целия свят.

Този труд е резултат на дългогодишна изследователска дейност в редица исторически архиви и библиотеки в Русия и в най-големите книгохранилища на САЩ. Изследователската работа в Русия е много благодатна, но понякога напомня на романите на Гогол: някои архиви са напълно „затворени“ за изследователи, но независимо от това съхраняваното в тях циркулира из научните среди; изведнъж се забранява достъп до материали, които изследователят е чел преди това и т.н. Освен на архивните материали книгата се обляга и на огромно количество научна литература. Трудно е да си представим как би изглеждала първа част от настоящия том, ако не разчитах на добросъвестната работа на Александър Островски например. Всички изследвания и публикации, които съм използвал, са посочени в бележките в края на книгата.

Идеята за „Сталин“ дължа на своя литературен агент Андрю Уайли. Редакторът ми от „Пенгуин Прес“ Скот Мойърс старателно прегледа целия ръкопис и ме научи на много неща за книгите. Саймън Уайндър, редакторът ми във Великобритания, ми зададе проникновени въпроси и направи чудесни предложения. Други колеги, твърде много на брой, за да им благодаря поименно, щедро ми отправяха язвителни критики, които също подобриха текста. Изследователската ми дейност беше подкрепена от внушителен брой институции, в това число Принстънският университет, където имам привилегията да преподавам от 1989 година насам, и Нюйоркската държавна библиотека, където прекарах една година в Центъра ѝ за учени и писатели, ръководен от Жан Строс. Получих финансиране от Американския съвет на научните дружества, Националния фонд за хуманитарни науки и фондация „Джон Саймън Гугенхайм“. Изключително съм благодарен на библиотеката „Хувър“ в Станфордския университет, където за пръв път стъпих като гост от Бъркли, впоследствие станах участник в ежегодния семинар на Пол Грегъри за съветските архиви, а сега съм вече и асоцииран научен сътрудник. За посветилия се на изучаването на руско-съветската история от XX век, всеобхватните архиви на „Хувър“ и библиотеката с редки издания, ръководени от Ерик Уейкин, нямат равни на себе си никъде по света, с изключение на Москва.

РУСКА ЕВРАЗИЯ КЪМ 1913 година

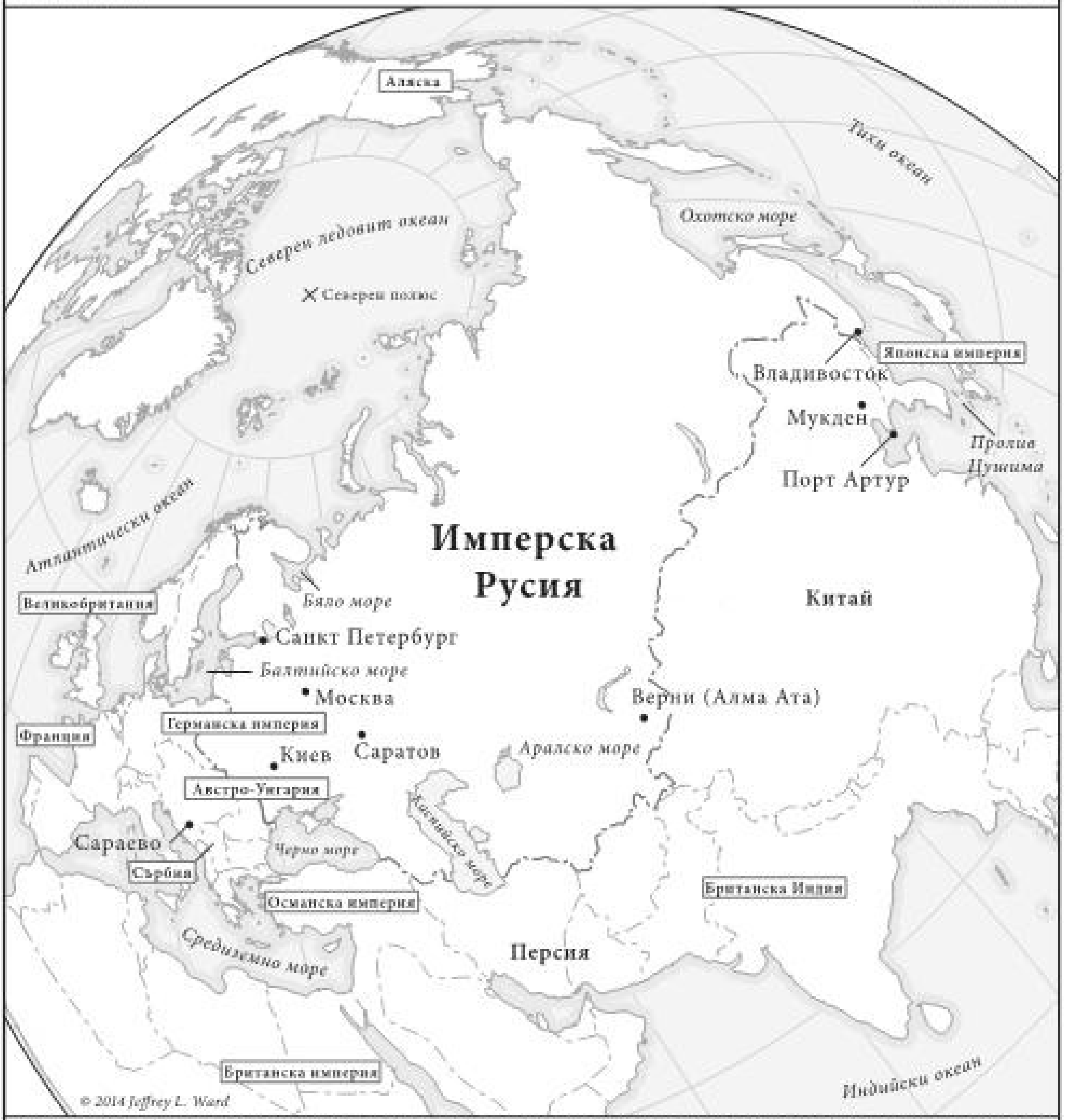
Аляска
Тихи океан
Охотско море
Северен ледовит океан
Северен полюс
Японска империя
Владивосток
Мукден
Пролив Цушима
Порт Артур
Атлантически океан
Имперска Русия
Бяло море
Китай
Великобритания
Санкт Петербург
Балтийско море
Москва
Верни (Алма Ата)
Германска империя
Франция
Саратов
Аралско море
Киев
Австро-Унгария
Сараево
Сърбия
Черно море
Каспийско море
Британска Индия
Османска империя
Персия
Средиземно море
Британска империя
Индийски океан

© 2014 Jeffrey L. Ward

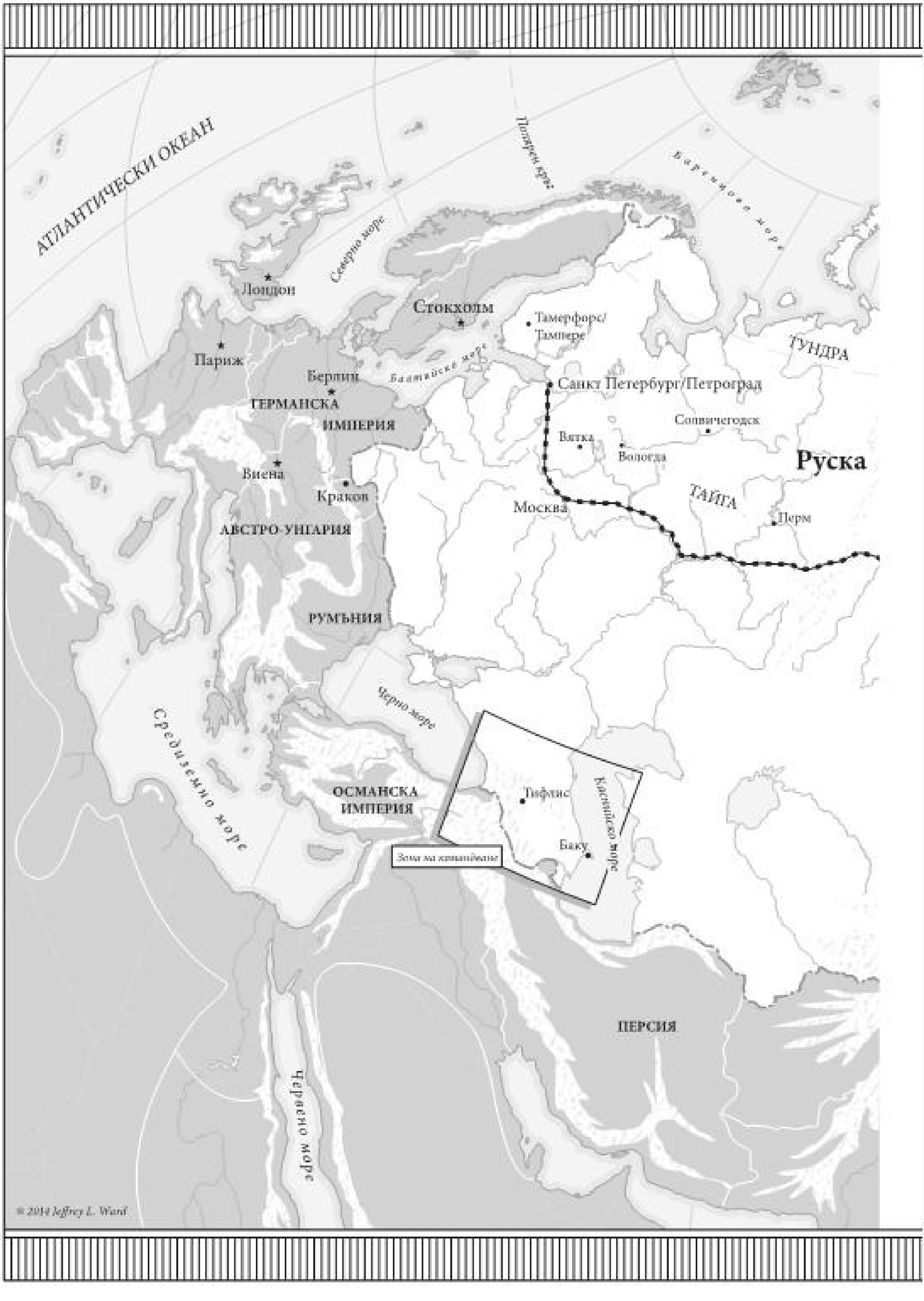
АТЛАНТИЧЕСКИ ОКЕАН
Полярен кръг
Баренцово море
Северно море
Лондон
Стокхолм
Тамерфорс/
Тампере
ТУНДРА
Париж
Балтийско море
Берлин
Санкт Петербург/Петроград
ГЕРМАНСКА
ИМПЕРИЯ
Солвичегодск
Вятка
Вологда
Руска
Виена
Краков
ТАЙГА
Москва
Перм
АВСТРО-УНГАРИЯ
РУМЪНИЯ
Черно море
Средиземно море
ОСМАНСКА
ИМПЕРИЯ
Тифлис
Каспийско море
Баку
Зона на командване
ПЕРСИЯ
Червено море

© 2014 Jeffrey L. Ward

СТАЛИНОВИЯТ ОБСЕГ НА ДЕЙСТВИЕ ПРЕДИ 1917 година

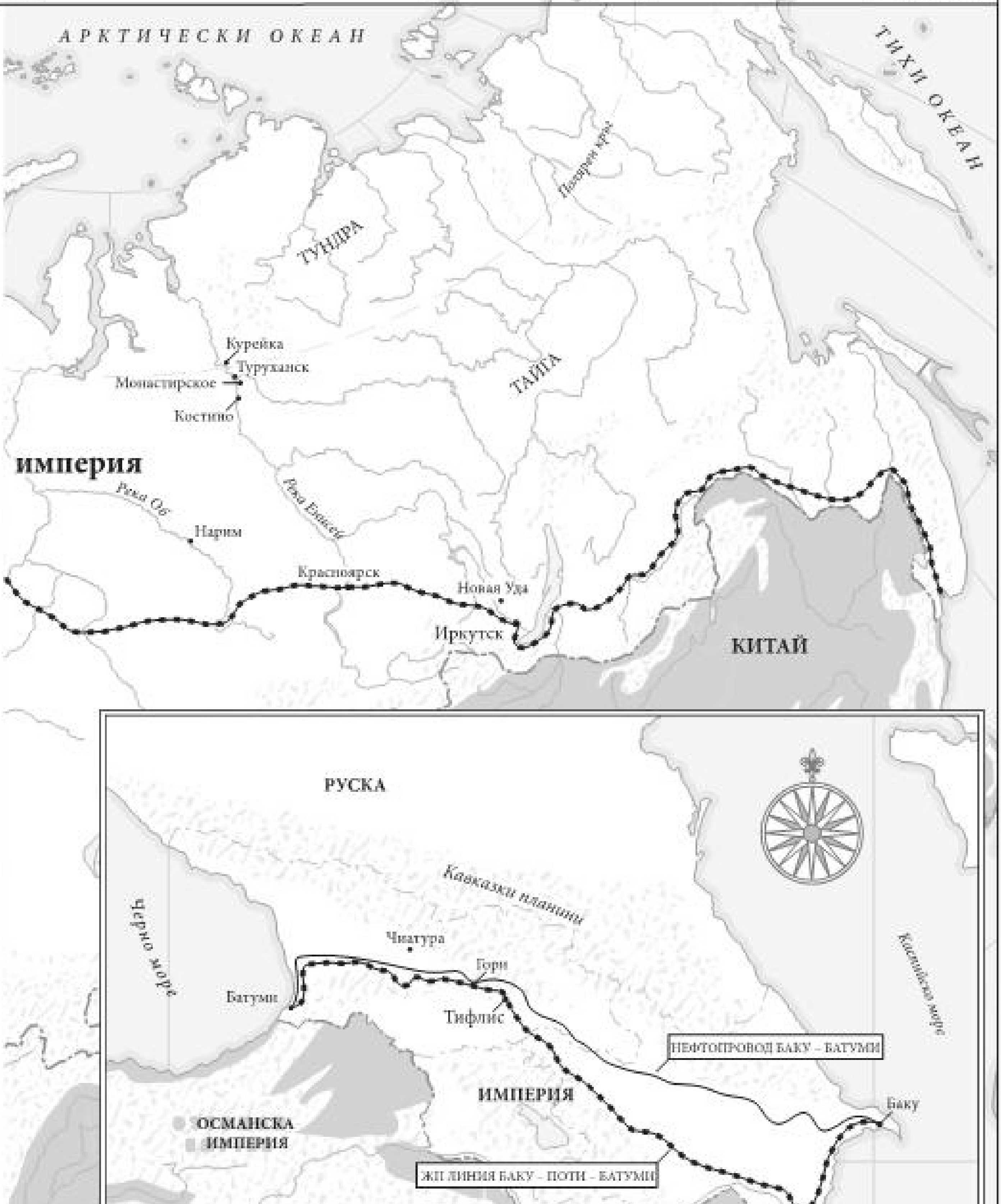
АРКТИЧЕСКИ ОКЕАН
ТИХИ ОКЕАН
Полярен кръг
ТУНДРА
ТАЙГА
Курейка
Туруханск
Монастирское
Костино
империя
Река Об
Река Енисей
Нарим
Красноярск
Новая Уда
Иркутск
КИТАЙ
РУСКА
Кавказки планини
Черно море
Каспийско море
Чиатура
Гори
Батуми
Тифлис
НЕФТОПРОВОД БАКУ – БАТУМИ
ИМПЕРИЯ
Баку
ОСМАНСКА
ИМПЕРИЯ
ЖП ЛИНИЯ БАКУ – ПОТИ – БАТУМИ
0 Мили
100
200
0 Километра
200
ПЕРСИЯ

ПЕТРОГРАД, 1917 година

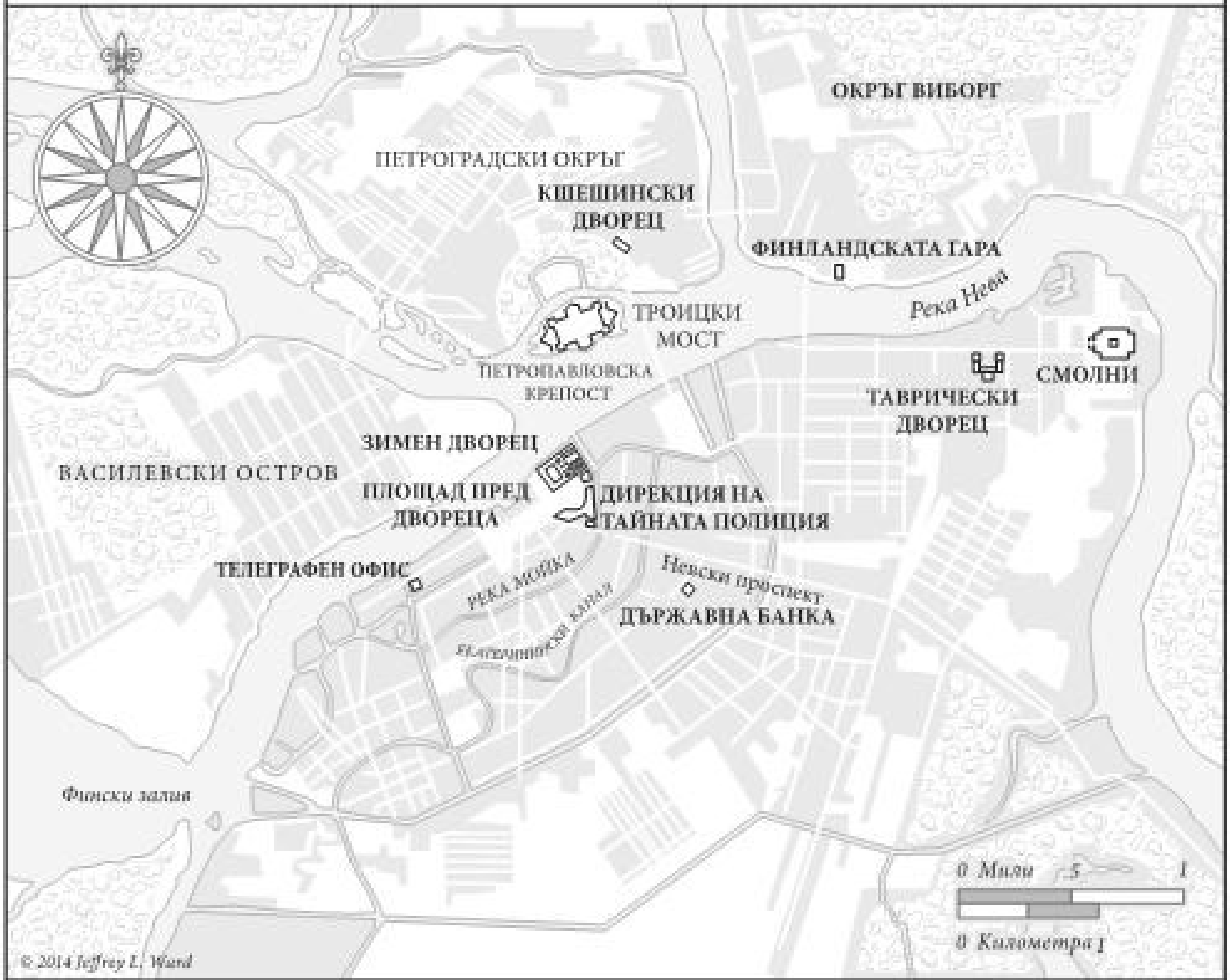
ОКРЪГ ВИБОРГ
ПЕТРОГРАДСКИ ОКРЪГ
КШЕШИНСКИ ДВОРЕЦ
ФИНЛАНДСКАТА ГАРА
Река Нева
ТРОИЦКИ МОСТ
ПЕТРОПАВЛОВСКА КРЕПОСТ
СМОЛНИ
ТАВРИЧЕСКИ ДВОРЕЦ
ЗИМЕН ДВОРЕЦ
ВАСИЛЕВСКИ ОСТРОВ
ПЛОЩАД ПРЕД ДВОРЕЦА
ДИРЕКЦИЯ НА ТАЙНАТА ПОЛИЦИЯ
ТЕЛЕГРАФЕН ОФИС
РЕКА МОЙКА
Невски проспект
ЕКАТЕРИНИНСКИ КАНАЛ
ДЪРЖАВНА БАНКА
Фински залив
0 Мили .5 1
0 Километра 1

© 2014 Jeffrey L. Ward

ГРАЖДАНСКАТА ВОЙНА: ЦЕНТРАЛНА ЗОНА, 1919 година

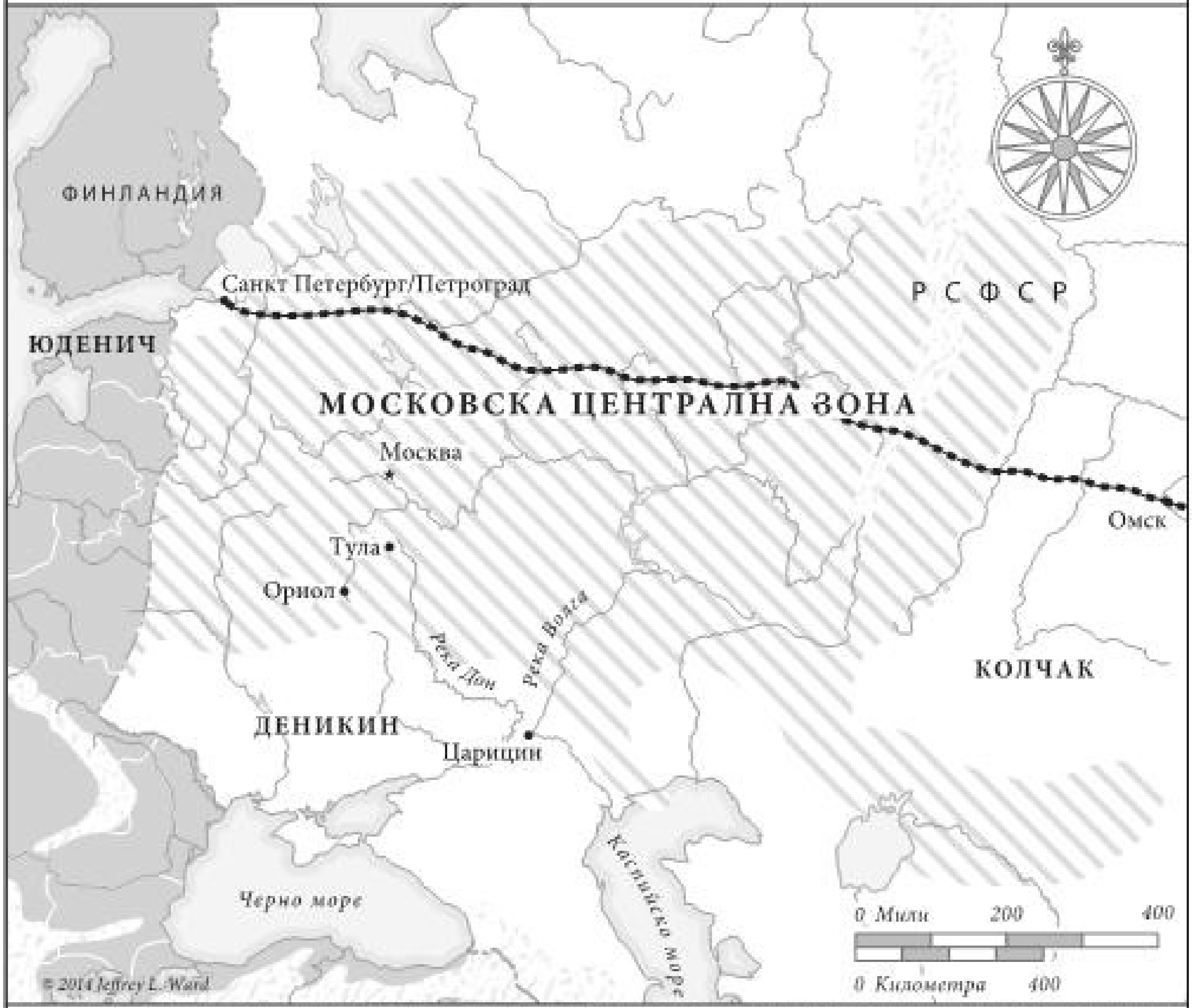
ФИНЛАНДИЯ
Санкт Петербург/Петроград
ЮДЕНИЧ
Р С Ф С Р
МОСКОВСКА ЦЕНТРАЛНА ЗОНА
Москва
Тула
Ориол
Река Дон
Река Волга
Омск
КОЛЧАК
ДЕНИКИН
Царицин
Черно море
Каспийско море
0 Мили 200 400
0 Километра 400
© 2014 Jeffrey L. Ward

ГРАЖДАНСКАТА ВОЙНА: ВЪНШНА МОНГОЛИЯ, 1921 година

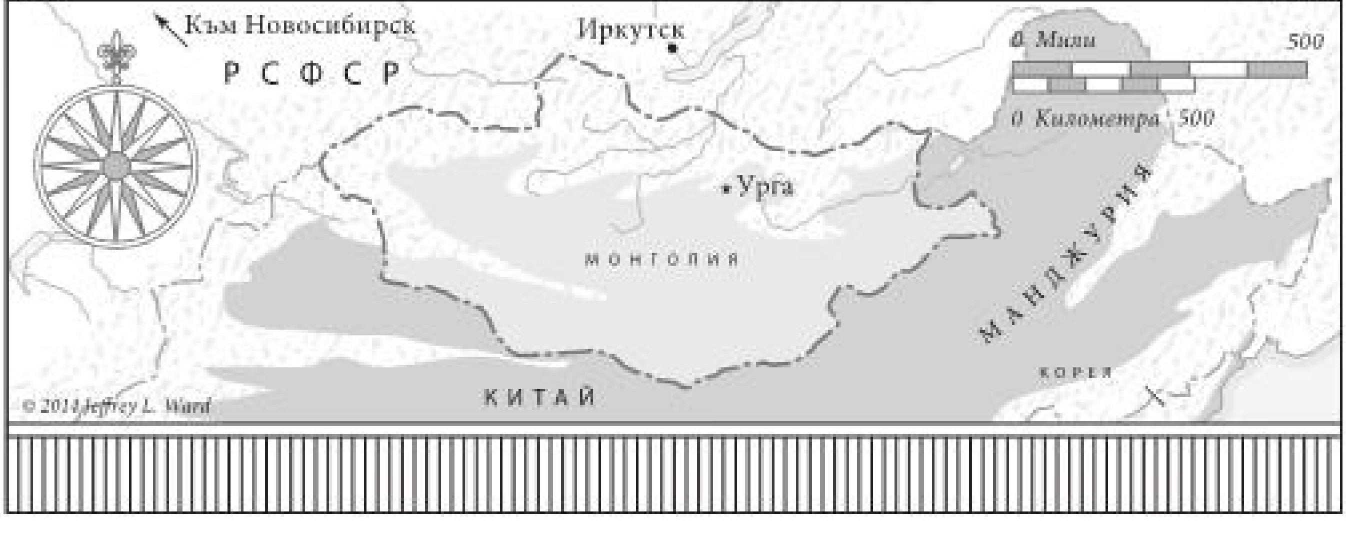
Към Новосибирск
Иркутск
Р С Ф С Р
0 Мили 500
0 Километра 500
Урга
МОНГОЛИЯ
МАНДЖУРИЯ
КОРЕЯ
КИТАЙ
© 2014 Jeffrey L. Ward

ГРАЖДАНСКАТА ВОЙНА: СЪВЕТСКО-ПОЛСКА ВОЙНА, 1920 година

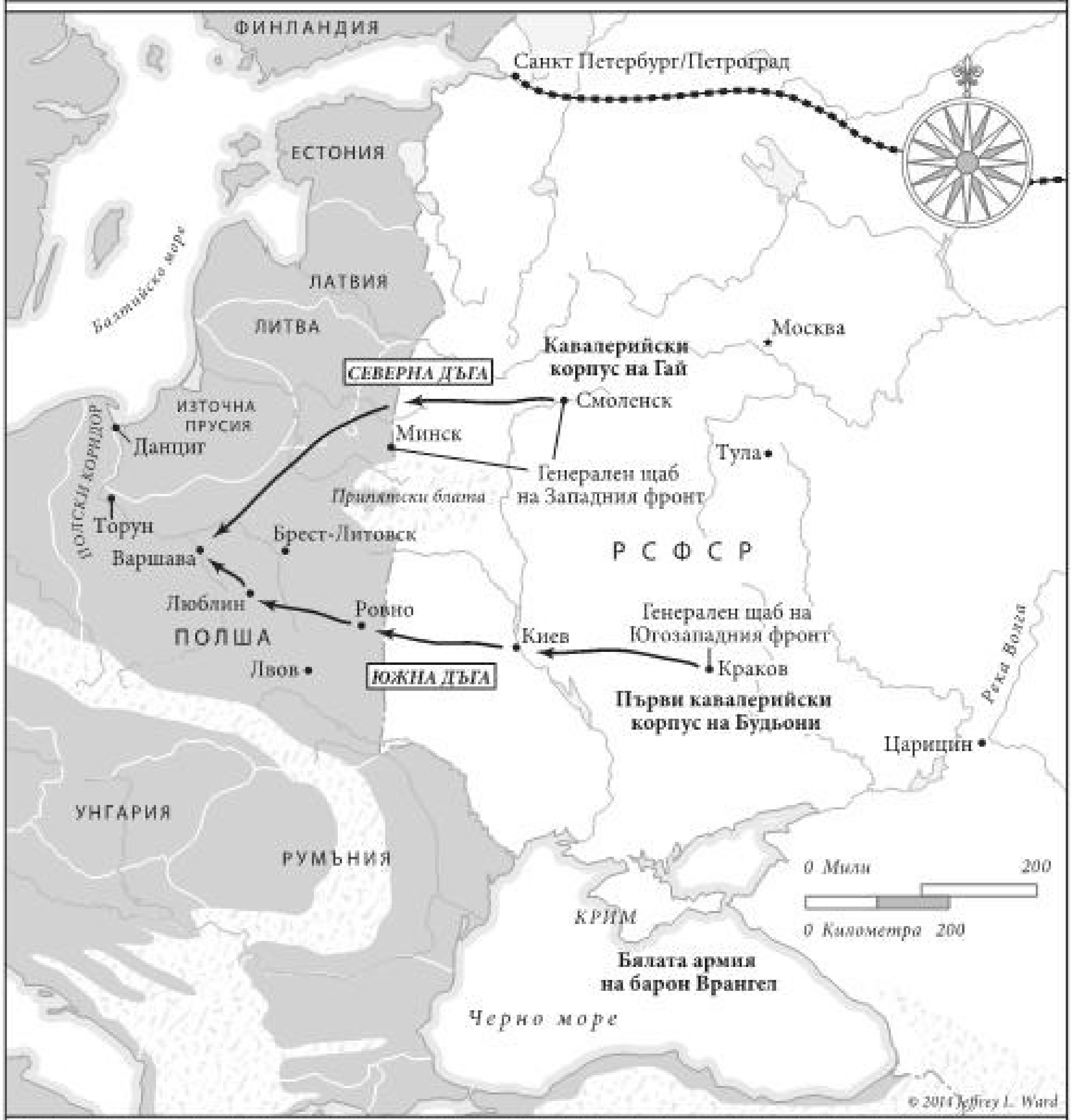
ФИНЛАНДИЯ
Санкт Петербург/Петроград
ЕСТОНИЯ
Балтийско море
ЛАТВИЯ
ЛИТВА
Москва
Кавалерийски корпус на Гай
СЕВЕРНА ДЪГА
Смоленск
ИЗТОЧНА ПРУСИЯ
Данциг
Минск
Тула
ПОЛСКИ КОРИДОР
Генерален щаб на Западния фронт
Припятски блата
Торун
Брест-Литовск
Варшава
Р С Ф С Р
Люблин
Ровно
Генерален щаб на Югозападния фронт
Киев
ПОЛША
Краков
Лвов
ЮЖНА ДЪГА
Първи кавалерийски корпус на Будьони
Река Волга
Царицин
УНГАРИЯ
РУМЪНИЯ
0 Мили 200
КРИМ
0 Километра 200
Бялата армия на барон Врангел
Черно море

© 2014 Jeffrey L. Ward

ЦЕНТРАЛНА МОСКВА, 20-те години на XX век

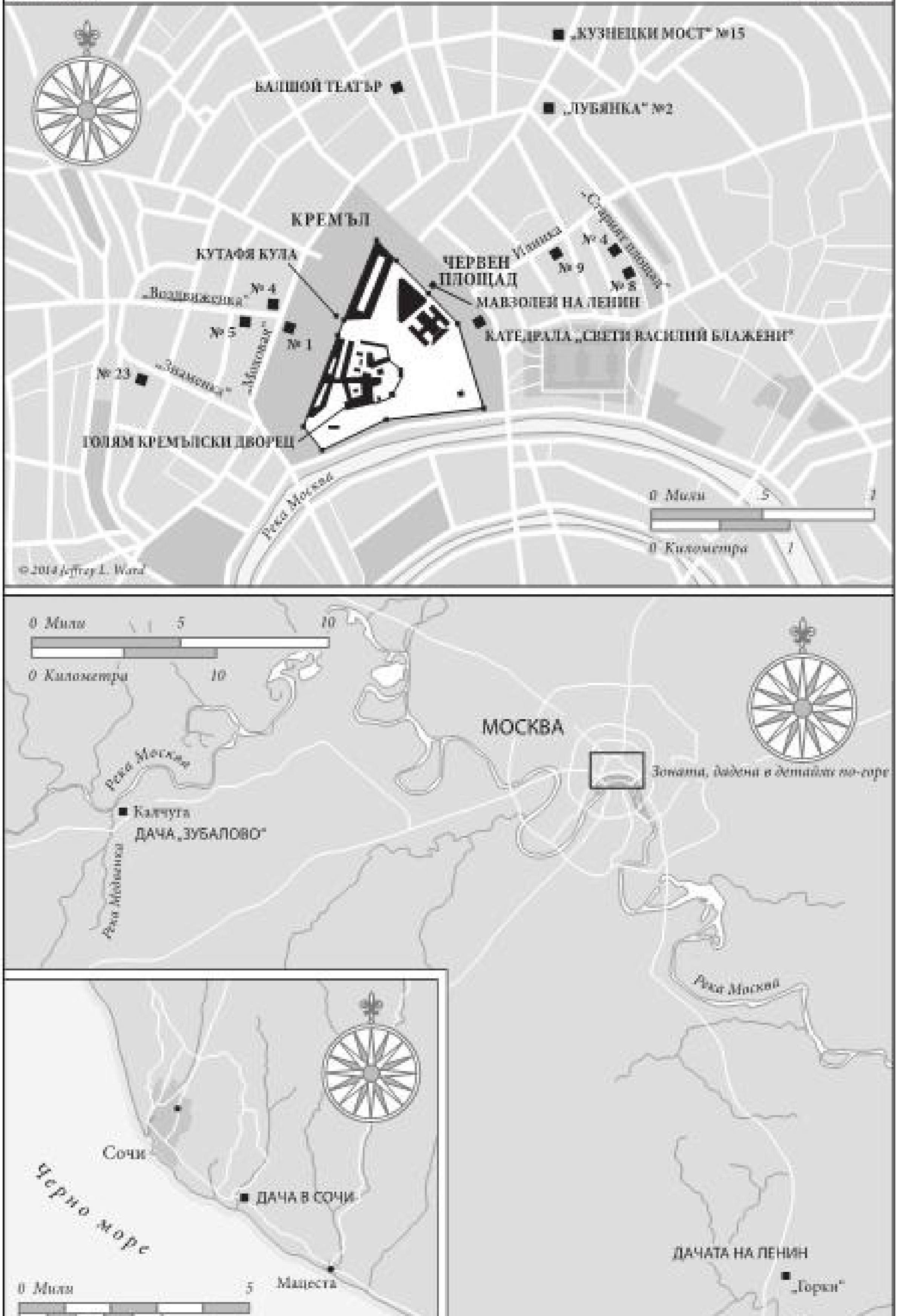
„КУЗНЕЦКИ МОСТ" №15
БАЛШОЙ ТЕАТЪР
„ЛУБЯНКА" №2
КРЕМЪЛ
КУТАФЯ КУЛА
ЧЕРВЕН ПЛОЩАД
„Старият площад"
Илинка
№ 4
№ 9
№ 8
МАВЗОЛЕЙ НА ЛЕНИН
КАТЕДРАЛА „СВЕТИ ВАСИЛИЙ БЛАЖЕНИ"
„Воздвиженка"
№ 4
№ 5
№ 1
„Моховая"
№ 23
„Знаменка"
ГОЛЯМ КРЕМЪЛСКИ ДВОРЕЦ
Река Москва
0 Мили .5 1
0 Километра 1
© 2014 Jeffrey L. Ward
0 Мили 5 10
0 Километра 10
МОСКВА
Зоната, дадена в детайли по-горе
Река Москва
Калчуга
ДАЧА „ЗУБАЛОВО"
Река Медвенка
Река Москва
ДАЧАТА НА ЛЕНИН
„Горки"
Сочи
Черно море
ДАЧА В СОЧИ
Мацеста
0 Мили 5
0 Километра 5
© 2014 Jeffrey L. Ward

Първа част

Двуглавият орел

> *Той се извисява над Европа и Азия, над миналото и бъдещето. Той е най-прочутият и същевременно най-загадъчният човек в света.*
>
> Анри Барбюс, „Сталин“

Руският двуглав орел вие гнездото си на по-обширна територия от всяка друга държава в света. Руската империя обхваща не само дворците в Санкт Петербург и златните куполи на Москва, но и Вилнюс и Варшава, основаните от немците пристанища Рига и Ревал на Балтийско море, персийските оазиси Бухара и Самарканд, дори и остров Сахалин в Тихия океан. Границите ѝ се простират от Полярния кръг до Дунав и от Монголското плато до Германия. В нея могат да се открият както православни църкви, така и джамии, синагоги, католически катедрали, арменски апостолически църкви, будистки храмове и шамански тотеми. В началото на XX век за много наблюдатели Русия представлява отделен континент, удачно наречен Евразия, и към нея с основание могат да бъдат отнесени думите на венецианския посланик пред Високата порта: „Не държава, а цял един свят“. И точно този свят Сталин преобръща с главата надолу, като донася много надежди и не по-малко печал.

Произходът на Сталин е извънредно скромен. Баща му е обущар, а майка му – перачка и шивачка. През 1894 година Сталин влиза в семинарията в Тифлис, най-големия град в Кавказ, където учи за свещеник. Ако през същата тази година някой поданик на Руската империя беше заспал и се беше събудил тридесет години по-късно, нямаше да познае света, в кой се е озовал. През 1924 година телефонът дава възможност за почти мигновена комуникация на огромни разстояния. Превозните средства вече не се теглят от коне. В небето летят хора. Физиката е разкрила съществуването на невидими електрони вътре в атомите и е създадена теория, според която времето и пространството са взаимно свързани. В литературата властва потокът на съзнанието, а в живописта – формите и цветовете.[1] В резултат на Първата световна война (1914-1918) двата големи съседа на Русия – Османската и Австро-Унгарската империя – вече не съществуват. Самата Русия е почти непокътната, но е управлявана от човек със скромен произход, родом от пограничните земи на империята.[2]

Възкачването на Сталин е необикновено, но не и уникално събитие. Младият корсиканец Наполеоне ди Буонапарте, роден през 1769 година малко след анексирането на острова от Франция, се издига до генерал и на 35-годишна възраст е провъзгласен за император. Адолф Хитлер е роден извън държавата, която му предстои да управлява, той се премества в Мюнхен, когато е на 24 години и получава германско гражданство едва през 1932 година. За разлика от него, Сталин израства като верен поданик на своята империя, която е завладяла почти изцяло Грузия седемдесет години преди раждането му. Въпреки това скокът му към висините си остава смайващо постижение.

Трудно е да бъде обяснен диктаторският режим на Сталин. Властта му върху живота и смъртта на всяко човешко същество на територията на цели единадесет часови пояса – над 200 милиона души според преброяването на населението преди войната – далеч надхвърля властта на руските царе и императори. Неговата диктатура е плод на изключително мощни структуриращи сили: еволюцията на самодържавието, завладяването на Кавказ, развитието на тайната полиция, възникването на социалистическата химера в Европа, задкулисната конспираторска същност на болшевизма (огледален образ на репресивния царизъм), провалът на руската десница, глобалното съперничество между Великите сили и разтърсващата световна война. Без всичко това Сталин не би успял да припари до властта. Към тези фактори се добавят и извънредни обстоятелства като абдикацията на Николай II по време на войната, погрешните сметки на Александър Керенски, действията и най-вече бездействието на многобройните конкуренти на болшевизма, преждевременната смърт на Ленин през януари 1924 година, както и суетата и непохватността на съперниците на Сталин.

Представете си, че малкият Джугашвили беше умрял от едра шарка или че се беше заразил с някоя друга от смъртоносните болести, които са върлували из гетата на Батуми и Баку. Това нямаше да предотврати световната война, революцията, хаоса, а вероятно и съживяването на авторитарното управление в Русия след епохата на Романови. И все пак решимостта на този млад човек със скромен произход да постигне нещо и да се издигне, хитростта му, организаторските му заложби оказват своето въздействие върху болшевишката революция от 1917 година. В рамките на болшевишкия режим Сталин изгражда своя лична диктатура, прекроява цялата бивша империя, постига победа в най-голямата война в човешката история и вкарва Съветския съюз в епицентъра на световните събития.

Световната история се движи от геополитиката. Сред Великите сили Британската империя е държавата, която в най-голяма степен оставя своя отпечатък върху развитието на света в модерната епоха. През 70-те години на XIX век обаче в господството на британците се появяват две пукнатини: обединението на Германия води до появата на нова сила в Европа, а възстановяването на Япония дава тласък на едно мощно явление в Източна Азия. Русия изведнъж се оказва приклещена между най-бурно развиващите се държави в Европа и Азия и е принудена да пристъпи в модерността. Важно е да се отбележи, че тази модерност не е някакъв вътрешен обществен процес, развитие на традициите, а безпощадна геополитическа конкуренция, при която всяка държава се състезава с останалите в производството на стомана и въоръжаването, а и трябва да разполага със съвременна политическа система, опираща се на масите, защото в противен случай ще бъде смачкана и превърната в колония.[3]

Това са предизвикателствата, пред които са изправени консервативните общества. Всеизвестно е, че призракът на Карл Маркс броди из Русия като у дома си, но през по-голямата част от живота на Сталин всъщност друг германец, и то консерватор, има влияние върху Руската империя: канцлерът Ото фон Бисмарк. Той показва на управниците навсякъде по света как да държат кормилото на властта, като култивират по-широка политическа основа, развиват тежката индустрия, въвеждат социални придобивки за работниците и сключват съюзи с другите политически сили. Тези двама германци – Маркс и Бисмарк, образуват огледален образ на двуглавия орел на имперска Русия.

Държавникът Бисмарк е уникално явление за времето си. Той не е действал по някакъв предварително изготвен план за обединение на Германия, творението му е по-скоро плод на импровизации и се дължи в немалка част на вътрешнополитически съображения. Бисмарк обаче използва обстоятелствата и шанса в своя полза, като разбива структурните ограничения и създава нови реалности. „Политиката е по-скоро изкуство, отколкото наука – казва той. – Това не е предмет, който може да бъде преподаван. Човек трябва да има талант за него. Дори и най-добрите съвети са безполезни, ако не са изпълнени както трябва.“[4] За него основна ценност е не добродетелта, а властта и интересът. По-късно този стил на управление става известен като *Realpolitik*, термин, измислен от Аугуст фон Рехау (1810-1873). По своята същност *Realpolitik* означава по-ефективни практични политики за постигане на идеалистични цели. Вместо принципи има цели; вместо морал – средства.[5] Бисмарк е мразен от всички, докато не се доказва като успешен политик, а след това го боготворят заради разгрома на Франция и обединението на Германия. Начинът, по който той възвеличава Прусия чрез германското обединение – без подкрепата на масово движение, без значим управленски опит, изправен срещу огромни интереси – се нарежда сред най-великите дипломатически постижения през последните два века.[6]

Сталин като че ли ни е добре познат. Утвърденият му образ – баща му го биел, семинарията го потискала, бил готов на всичко, за да надмине учителя си Ленин и т.н. – открай време звучи неубедително, даже и в по-сложните си версии, които съчетават изследване на руската народопсихология с руската политическа култура.[7] Унижението често служи като отключващ фактор за варварска жестокост, но никак не е сигурно дали Сталин наистина е имал травматично детство, каквото му приписват. Въпреки деформираното си тяло и многото си болести той е притежавал жив интелект, жажда за самоусъвършенстване и лидерски талант. До края на живота си поддържа връзка с братовчедите си, с които е израснал.[8] Много от учителите му също доживяват старини и написват мемоари.[9] Нещо повече, дори и детството му да е било изключително бедно, както мнозина са го описвали, това обстоятелство не е достатъчно, за да обясни поведението на зрелия Сталин. Не ни помага особено и отношението на Троцки, който го отхвърля като един най-обикновен бюрократ, „апаратчик от най-висша класа“ – по-низше създание и от истинския пролетарий и от интелектуалеца.[10] И майката, и бащата на Сталин са били неуки крепостни селяни, но независимо от това са се стремили към по-добър живот. А родният му град Гори, често осмиван като изключително затънтено място, всъщност е разполагал с доста добри възможности за образование.

Няколко наскоро разкрити източника (сред тях и спомените на Лаврентий Берия) рисуват Сталин като способен и талантлив ученик. Те обаче се използват, за да се изгради образ на безразсъден авантюрист, поет и женкар с колоритна ориенталска окраска.[11] Младият Сталин в никакъв случай не е бил донжуан, макар да е поддържал отношения с много жени. И Маркс, и Енгелс са имали извънбрачни деца, но не поради тази причина Маркс е влязъл в историята.[12] Саддам Хюсеин също е писал стихове, само че е извършвал убийства десетилетия преди да се превърне в диктатора от Багдад. Като ученик Сталин е бил поет, ала не и убиец. Нито пък е бил баща на кавказката мафия, какъвто се мъчи да го изкара Берия, за да го поласкае.[13] Всъщност най-значимият факт от подривната революционна дейност на Сталин е, че така и не е успял да си изгради консолидирана политическа основа в Кавказ. Той не е взел със себе си в столицата еквивалент на „мрежата от Тикрит“ на Саддам Хюсеин.[14] Ако проучим трезво онези години, ще видим, че Сталин отбелязва успехи в създаването на нелегални печатници и намирането на нови източници за финансиране на начинанията си. Ролята му в един зрелищен обир, извършен посред бял ден в Тифлис през 1907 година, показва, че младият Сталин е бил готов на абсолютно всичко.[15] Но обирът не е бил самоцелен. Имало е кауза: социализмът и социалната справедливост. Нищо – нито жените, нито насилието, нито веселите компаниите – не го е отклонило от житейската му мисия.

В тази книга не се стремя да запълвам със спекулации празнотите в това, което е известно за живота на Сталин.[16] Напротив, старал съм се да избягвам вълнуващи, но неособено достоверни истории. Миналото на Сталин е обременено от лъжи, злословия от страна на съперници и изчезнали документи.[17] Все пак ясно се вижда, че в контекста на това, което се е случвало в социалдемократическите среди, обвиненията във „вероломно предателство“ са комични. Също като Ленин и Троцки, Сталин е бил властен и раздразнителен. Бил е обидчив и злопаметен, типично за кавказката култура на кървави вражди, но и за нарцистичните натури като цяло, каквито са били повечето революционери. Вярно е, че младият Сталин постоянно е влизал в конфликт с другарите си, вечно е претендирал за водещата роля независимо от позициите и постиженията си, а после се е смятал за онеправдан. Бил е студен и навъсен, което му е придавало вид на мнителен човек. Общо взето, е гравитирал към хора като самия него: парвенюшка интелигенция със скромен произход. „Обграждаше се само с хора, които го уважаваха и търсеха мнението му по всеки въпрос“, пише по-късно един от враговете му.[18] С изключение на бурните революционни години, Сталин се занимава основно с отпечатването и разпространението на нелегални прокламации, като заради гоненията на полицията снове непрекъснато между Тифлис, Батуми, Баку, Лондон, Стокхолм, Берлин, Виена, Париж.[19] За разлика от повечето си другари, той никога не се е опитвал да емигрира в

Европа, престоите му в чужбина са редки и кратковременни. Във всяко едно друго отношение обаче Сталин е типичен революционер от онази епоха: безпаричен, изпълнен с негодуване, готов на всичко.

Мъжът, който ще се превърне в Сталин, е продукт както на руските гарнизони в Грузия, заради които баща му се премества в Гори, така и на имперската администрация и на руската църква, благодарение на чиито мерки за „русификация" Джугашвили получава образование, но и които неволно стимулират пробуждането на грузинската нация в края на XIX век.[20] По-късно малкият син на Сталин доверява на сестра си смайващото си откритие, че на младини баща им е бил грузинец. „Цъфти, земя прекрасна! Ликувай, Иверия! А ти, грузинецо, учи, за да радваш нашето отечество!", е написал 17-годишният Джугашвили в едно от ранните си стихотворения „Утро".[21] През първите двадесет и девет години от живота си той публикува само на грузински език. „Говореше на изключително чист грузински, твърди негов познат. Дикцията му беше ясна, а в думите му личеше живо чувство за хумор."[22] По-късно се оказва, че Сталин не отговаря напълно на възприетия за грузинците стереотип, за него най-важното нещо не е да защити честта си, не е безкомпромисно верен на приятелите и семейството, не държи непременно да връща стари дългове (за сметка на това държи да си връща за стари обиди).[23] Същевременно Грузия е земя на многообразието и благодарение на това той разбира и говори арменски. Занимава се, макар и повърхностно, и с есперанто, учи немски (родния език на левицата), бори се с произведенията на Платон на гръцки. Но най-важното е, че овладява до съвършенство езика на империята – руския. В резултат на това може да се наслаждава както на афоризмите на грузинския национален поет Шота Руставели („Близкият приятел може да се превърне в най-опасния враг"),[24] така и на меланхолични произведения на А. П. Чехов.

Това, което откроява младия Сталин от околните, наред с грузинския му произход, е стремежът към самоусъвършенстване. Той е ненаситен читател. Жадува да промени света. При все това най-ярката му отличителна черта е силно изразеното политическо сектантство. На младини – този период от живота му е най-задълбочено изследван от А. Островски – Сталин се бори не само срещу царизма, но и срещу другите революционни фракции.[25] Ала основният фактор, който оказва влияние върху личността му и впоследствие върху управлението му, е вътрешният механизъм на руската държавност, нейните възходи и падения. На този необятен фон по-ясно се вижда същинското значение на детските и юношеските му години и същевременно читателят придобива перспектива да оцени огромното въздействие на Сталин върху хода на човешката история.

Първа глава

Син на империята

Родителите ми бяха неуки хора, но не се отнасяха лошо с мен.

Сталин, декември 1931 година, в интервю пред германския журналист Емил Лудвиг[1]

Русия заема огромна площ между два океана и три морета: Тихия и Северния ледовит океан, Балтийско, Черно и Каспийско море. Бреговата ѝ ивица е най-дългата в света. Руските флотилии стоят закотвени в Кронщад, Севастопол и (по-късно) във Владивосток.[2] Горите ѝ се простират до Европа, а тревистите степи я свързват с Азия и разкриват цял един нов свят. Природните условия в тази територия обаче далеч не са толкова благоприятни, континенталният климат е суров, а охраната и управлението на огромните отворени граници струват твърде скъпо.[3] Освен това голяма част от империята се простира много далеч на север. (Канадското земеделие се развива, общо взето, при същите условия като тези около Киев, който е много по̀ на юг от Москва и Санкт Петербург.) И въпреки че земята е в изобилие, работната ръка не достига. Крепостните селяни често правят опити за бягство, но първите изменения в непосилната крепостническа система са предприети едва през 1861 година.[4]

В резултат на продължилата няколко века експанзия етническото и религиозно устройство на империята търпи резки промени. Към 1719 година 70% от населението на Русия са великоруси, а над 85% са славяни; до края на следващия век руснаците са едва 44%, а славяните – около 73%. Малорусите (украинците) са 18%, поляците – 6%, белорусите – 5%, наред с тях има множество по-малки групи от литовци, латвийци, естонци, финландци, германци, грузинци, арменци, татари, калмики и други. През 1719 година в Русия няма евреи, но благодарение на завладяването на Полша в края на XVIII век, впоследствие около 4% от населението са евреи. Те имат право да пребивават (с някои изключения) единствено в анексираните територии, където са живели и преди, т.е. стара Полша, Литва и части от Западна Украйна.[5] И макар че на тях винаги се е отделяло голямо внимание, всъщност втората по големина религиозна група са не евреите, а мюсюлманите. Благодарение на високата раждаемост техният брой достига 18 милиона, над 10% от населението.

Огромните териториални придобивки на Русия често са за сметка на Османската империя; това важи и за завладяването на Кавказ. Тази страховита планинска верига, вклинена между Черно и Каспийско море, е по-висока от Алпите, но в двата ѝ края, които опират до морските брегове, има тесни, лесно проходими долини. Верни на руския цар войски стигат до Каспийско море още през 1556 година, но Руската империя успява да завладее Баку, основното населено място на Каспийско море, от персийския шах чак през 1722 година.[6] И едва към 60-те години на XIX век руските генерали завземат цялата планинска територия. С други думи, покоряването на Кавказ отнема над сто и петдесет години и взема безброй човешки жертви.[7] При последния щурм на завоевателите през 60-те и 70-те години на XIX век близо половин милион черкези са прогонени в Османската империя.[8] Тези депортации и кръвопролития, заедно със заселването на руски селяни, улесняват асимилацията на Кавказ, благодарение на която Сталин ще се роди като руски поданик.

Създадената по този начин империя представлява истинска бъркотия от противоречия. Така наречените староверци, източноправославни християни, които отказват да признаят реформираната православна църква и руската държава и са пропъдени или са избягали в далечен Кавказ, могат да оцелеят единствено ако служат на „Антихриста“, т.е. царската армия. Нейните ударни отряди от казаци, до неотдавна свободни жители на пограничните райони, страдат от хроничен недостиг на оръжие и муниции и се опитват да си го набавят от местното население, което уж трябва да подчинят. Представители на враждебно настроените черкези пък на свой ред са включвани в свитата на царя в Санкт Петербург, където предизвикват почуда с традиционните си носии.[9] А най-големият парадокс като че ли е фактът, че всъщност Русия навлиза в Кавказ не насила, а по покана на местните християни, които я призовават да ги защити от Османската империя. Тази „защита“ на практика приема формата на анексия през 1801 и 1810 година.[10] Русия слага край на грузинската династия на Багратионите и сменя патриарха на независимата грузинска православна църква с руски митрополит. В местната „руска“ администрация преобладават грузинците, които са фаворизирани като братя християни. Благодарение на руската власт, грузинският елит се сдобива с нови, мощни инструменти, за да налага волята си над останалите народи в Кавказ.

В края на XIX век една трета от близо деветмилионното население на Кавказ са мюсюлмани, половината са източноправославни, като от тях едва 1,35 милиона са етнически грузинци. Това малцинство идва на власт единствено благодарение на Русия. Разбира се, далеч не всичко под руската сюзеренна власт е по вкуса на грузинците. През 1840 година за официален език в Кавказ е обявен руският. Това е вследствие на осуетен заговор за възстановяване на грузинската монархия – грузински благородници планират да поканят местните руски управници на бал и да ги избият. Повечето от конспираторите са изпратени на заточение, но скоро им е разрешено да се върнат, тъй като империята има нужда от тях. Постепенно обаче грузинският елит се утвърждава като русофилски настроен.[11] Междувременно се изгражда нова инфраструктура, която спомага за поддържане на по-тесни връзки с Русия. Между 1811 и 1864 година е построен ключов военен път, който прорязва планината в южна посока от разположеното в низината селище Владикавказ, нагоре през високопланинския проход до столицата Тифлис. Преди края на века вече има Транскавказка железопътна линия, която свързва Черно и Каспийско море. Новите възможности за работа подтикват много грузинци да научат руски език. Грузинците помнят и преразказват истории за героичната си съпротива срещу руските завоеватели, но се стремят да се обвържат с руската аристокрация, наслаждават се на руските опери и копнеят за кокардите на имперските униформи, за титлите и медалите, за удобните държавни жилища, безплатните пътувания и паричните „подаръци".[12] Това, с което разполага елитът, става достъпно и за по-низшите слоеве, които се възползват от възможностите да посещават нови училища в Кавказ, финансирани от руската православна църква, където се учи на руски. Ето тази стълбица за изкачване от низините, осигурена благодарение на русификацията чрез православната църква и на съглашението на грузинците, впоследствие ще използва Сталин, за да стигне до върха на руската държава.[13]

Идилията на малкия град

Родният град на Сталин Гори, сгушен в долината на река Мктвари (на руски – Кура) в Източна Грузия, векове наред е бил спирка за керваните в пресечната точка на три пътища, единият от които води на запад към Черно море, вторият – на изток към Каспийско море, а третият – на север през прохода Цхинвали до тревистите степи.[14] С други думи, Гори не е затънтено място: в сърцето на града, на върха на най-високия хълм, се издигат жълтите, назъбени стени на крепост от XIII век. Извън града има и други руини от градините на благородниците по времето, когато Гори е бил столица на грузинската провинция Картли през XVII век. През 1871 година от тук минава руската железопътна линия, свързваща Тифлис и черноморското пристанище Поти, завладяно от Османската империя през 1828 година. През 70-те години на XIX век тесните, криволичещи улички на Гори са обитавани от около 7000 жители, повечето от които са арменци, грузинците се нареждат на второ място и освен тях има и няколкостотин руснаци, абхазци и осетинци. Благодарение на важното си търговско положение и на православната църква, Гори разполага с четири училища и масивно двуетажно църковно училище, основано през 1818 година.[15] Докато в Тифлис един от петнадесет жители ходи на училище – за сравнение, в целия Кавказ съотношението е един на тридесет, – в Гори всеки десети посещава училище.[16] С други думи, вратите към бъдещето са отворени пред родените тук момчета.

Бащата на Сталин, Бесарион (на руски – Висарион) Вановис Джугашвили (1850-1909), наричан Бесо, не е от Гори. Баща му и дядо му са крепостни селяни в Диди Лило, малко селце, което Бесо напуска, за да си търси работа в Тифлис, където усвоява обущарския занаят при един арменец. Бесо говори грузински, арменски, азерски, турски и руски, но не е сигурно дали е можел да пише. Около 1870 година, когато е на 20, той се премества в Гори по покана на арменеца Барамянц (прекръстен по руски обичай на Йосиф Барамов), който притежава обущарска работилница с договор за снабдяване на имперския гарнизон в Гори.[17] С финансовата подкрепа на Яков Егнаташвили, лозар от Гори, собственик на кръчма и шампион по борба, не след дълго Бесо отваря своя обущарница и се превръща в самостоятелен занаятчия.[18]

Бесо изпраща сватовници, за да иска ръката на Кетеван „Кеке" Геладзе (1858-1937), грациозна, непълнолетна красавица с кестенява коса и огромни очи.[19] И тя като него произхожда от семейство на крепостни селяни. Фамилното ѝ име е често срещано в Южна Осетия, което поражда спекулации, че във вените ѝ е текла и осетинска кръв, но майчиният ѝ език със сигурност е бил грузинският. За разлика от повечето грузинки от онази епоха, Кеке е можела да чете и да пише. Бракът е сключен през май 1874 година, венчавката е в църквата „Успение Богородично" в Гори, а след това сватбарите обикалят целия град.[20] Кум е благодетелят на Бесо Яков Егнаташвили. Въпреки всичките недостатъци на младоженеца – известно е, че той е изпивал немалка част от припечеленото в обущарницата, – Кеке го смятала за добра партия. „Приятелките ми много го харесваха и въздишаха по него – разказва по-късно тя. – Той беше желан ерген, истински грузински витяз, с красиви мустаци, много добре облечен и се носеше изискано като гражданин."[21]

През декември 1878 година, четири години след сватбата, се ражда синът им Йосеб (Йосиф) – бъдещият Сталин.[22] Той всъщност е трето дете в семейството, но предишните умират още невръстни, първородният Михаил е погребан в началото на 1876 година, когато е бил на два или три месеца, а следващият, Гьорги, умира през юни 1877 година.[23] Йосеб, на когото галено казват Сосо или Сосело, израства като единствено дете. Тричленното семейство живее под наем в едностайна къщичка в руския квартал на Гори, близо до казармите. В постройката с площ осем квадратни метра е имало маса и четири стола, легло, самовар, сандък и керосинова лампа. Дрехите и другите вещи са подредени на открити рафтове. Бесо държи инструментите си в мазето, а когато той отваря работилницата, Кеке слиза долу да кърми бебето.[24] С други думи, животът на Сталин започва в мазе. Но въпреки бедността историята на семейство Джугашвили напомня на романтична приказка: занаятчията, красавицата и (оживялото) момче. Малкият Сосо често боледува – от страх да не го загуби, майка му започва често да ходи на църква, – ала израства като жизнено и пъргаво дете. „Беше упорито момченце – твърди Машо Абрамидзе. – Колкото и да го викаше майка му, той не се прибираше, докато сам не решеше."[25]

Геополитически поврат, разпад на семейството

Докато малкият Сталин си играе из уличките на Гори, светът бързо се променя. Германия демонстративно обявява създаването на Втория райх в Огледалната зала на Версайския дворец. В Япония е свален шогунатът Токугава и на власт привидно е върнат императорът. Новото ръководство решава да модернизира страната, като приспособи отделни елементи от развитите европейски държави: централизираната образователна система на Франция, германския модел на професионално армейско ръководство, британската структура на флота. Внесените от чужбина реформи често са посрещани със съпротива, но благодарение на последвалата индустриализация, икономиката на Япония бележи възход и равновесието на силите в Азия се разклаща – на другия фланг на Русия също се надига нова сила.

В десетилетието преди раждането на Сталин в Съединените американски щати започва гражданска война. В този пагубен конфликт, в който загиват над 600 хиляди души, за пръв път във военното дело се използват бронирани кораби, разузнаване по въздух с балони, окопни сражения и оръжие с дълъг обсег. След края на войната обединената американска икономика се индустриализира и утроява мащабите си. САЩ се превръщат в най-голямата икономическа сила в света, която произвежда почти 30% от световната продукция. Въпреки колониалните войни, водени от американците във Филипините и Куба, за момента САЩ остават встрани от световната политика, но изолацията им няма да продължи дълго.

Разбира се, малкият Сосо Джугашвили изобщо не се замисля за геополитическите процеси, които оформят неговия свят. За него далеч по-важно е, че работите на баща му потръгват и Бесо наема двама чираци. Единият от тях по-късно си спомня, че на масата им винаги е имало масло, въпреки че семейството е живяло скромно.[26] Другият, Вано Куцишвили, една година по-малък от Сосо, известно време е отглеждан от семейството като храненик.[27] Музика изпълва дома им – Кеке пее по цял ден, а съпругът ѝ, като повечето грузинци, свири на дудук. При все това Бесо изглежда е имал мрачен и тежък характер. До нас са достигнали оскъдни свидетелства за външния му вид, знае се само, че е бил слаб, висок, с издължено лице и гърбав нос. Носел е мустаци и брада, а косата му е била гарвановочерна. Впоследствие за „истински баща“ на Сталин са нарочвани мнозина, но двама свидетели потвърждават, че Сосо е одрал кожата на Бесо.[28] Така или иначе, бракът между него и Кеке не издържа дълго, като повечето биографи обясняват разпада на семейството с алкохолизма на Бесо, според някои версии той от самото начало е имал слабост към чашката, а според други се е пропил от мъка след преждевременната смърт на първородния си син.[29] Възможно е също така Кеке да му е създавала ядове, като е флиртувала с женени мъже, името ѝ често е свързвано с Яков Егнаташвили, пристава Дамян Давришеви и свещеника Христофор Чарквиани. Няма никакви доказателства, че тя е поддържала връзка с тях, възможно е те да са я преследвали, а не обратното.[30] Все пак из Гори пълзват клюки за изневерите на Кеке. Бесо започва да нарича сина си „малкото копеле на Кеке“ и веднъж се опитва да удуши жена си.[31] Смята се, че Бесо се е опитал да изпотроши кръчмата на Егнаташвили и е нападнал пристава Давришеви, който след това го изгонва от Гори. Около 1884 година Бесо наистина заминава за Тифлис и работи във фабрика за щавене на кожи, собственост на арменеца Аделханов.

Чията и да е вината, в крайна сметка семейството се разпада.[32] На всичкото отгоре малко след като бащата ги изоставя, детето се разболява от едра шарка. Кеке се обръща за помощ към една врачка. Сосо оцелява, но по лицето му завинаги остават белези и заради това получава прякора Сипаничавия. Навярно по същото време започват да се деформират лявото му рамо и левият лакът. За това се посочват различни причини: падане при пързаляне или при момчешки бой, блъскане от файтон, отравяне на кръвта от инфектираната рана.[33] За да ги издържа, Кеке работи като чистачка, преправя дрехи и се грижи за домакинствата на различни семейства. През 1886 година двамата със Сосо се преместват на горния етаж в къщата на отец Чарквиани, един от бившите другари по чашка на Бесо. Освен че е продиктуван от крайната им бедност, този ход навярно показва и пресметливостта на Кеке, която се опитва да убеди свещеника да вземе Сосо в църковното училище в Гори. Молбите ѝ удрят на камък, но за сметка на това Сосо е допуснат до уроците, при които по-големите синове на свещеника учат сестра си на руски. А тя пък вероятно е първата любовна тръпка на младия Сталин.

Плановете на Кеке успяват благодарение и на амбициите на самия Сосо. Биографите на Сталин често подчертават, че той е бил тартор на „улична банда“ в Гори.[34] Истината е, че ако той се отличава с нещо от връстниците си, то е интересът към книгите и желанието да се самообразова. През септември 1888 година, малко преди да навърши десет, Сосо е приет за обучение в църковното училище. Обучението е двугодишно, но той го завършва за една. През есента на следващата година е записан в основното училище, в което бързо изпъква с ученолюбието и певческите си умения. На 6 януари 1890 година обаче, по време на празненствата за Богоявление, един файтон се врязва в църковния хор. Сосо е закаран у дома в безсъзнание. „За щастие – спомня си диригентът на хора Симон Гогличидзе – колелата сгазиха краката, а не главата му.“[35] Инцидентът завинаги оставя следи в походката на Сталин, заради което той получава още един подигравателен прякор – Куция.

Бесо се връща и отнася ранения си син за лечение в Тифлис. Кеке заминава заедно с тях и живее в столицата, докато момчето се възстанови.[36] Навярно именно заради този епизод се ражда известната история, че обущарят Бесо е отвлякъл сина си, тъй като не бил съгласен момчето да ходи на училище.[37] Истината няма как да бъде установена, знае се само, че след като Сосо се възстановява, Бесо го задържа в Тифлис и го урежда като чирак в работилницата за щавене на кожи на Аделханов. Много от чираците там са на възрастта на Сосо, деца на възрастните работници, които добавят нещичко към заплатите на бащите си – често срещана практика във фабриките в Тифлис.[38] Желанието на Бесо синът му да следва примера му и да се научи на занаят е било нещо обичайно според тогавашните норми.[39]

Благодарение на баща си бъдещият вожд на световния пролетариат отрано се докосва до ужасяващия живот във фабриките. В предприятието на Аделханов има медицински пункт, истински лукс, който не съществува в другите кожарски фабрики в Тифлис, но се работи дълги часове, заплатите са малки, а рискът от уволнение е голям. Механизацията на труда, която превръща независимите занаятчии като Бесо в излишни, води до периодични съкращения на работна ръка. Ако Сосо Джугашвили си беше останал чирак при Аделханов или ако беше избягал, за да се превърне в уличник, Сталин вероятно нямаше да съществува. Само че – тук всички биографи са единодушни – Кеке настоява пред високопоставените си познати от църквата да ѝ помогнат да си върне сина. Подобно на Клара Хитлер, ревностна католичка, която мечтае синът ѝ Адолф да стане пастор, Кеке Геладзе вярва, че нейното момче Сосо е предопределено за православен свещеник – житейски път, който благодарение на премахването на крепостничеството е примамлива кариера за децата със скромен произход.[40] Сталин дължи връщането си към възходящия път на учението, дисциплината и самоусъвършенстването на своята решителна майка.

Кеке не приема никакви компромиси. Отхвърля предложението на църковните власти в Тифлис Сосо да пее в детския църковен хор, но да остане при баща си. В крайна сметка извоюва момчето да се върне в Гори за началото на следващата учебна година.[41] Победата над съпруга ѝ в закостенялото патриархално общество се дължи на подкрепата на семейните приятели, които застават на нейна страна, и на самия Сталин, който в схватката между родителите си дали да стане свещеник (и да ходи на училище), или обущар, избира училището и майка си. За разлика от Бесо, Кеке винаги е готова на всичко, за да има детето дрехи на гърба си и да е нахранено. Йосеб (Сосо) Иремашвили, който се запознава със Сталин по време на игра на двора в енорийското училище, твърди, че приятелят му е бил „предан само на един човек – майка си“.[42] Кеке също е готова на всичко за него. Ала все пак не бива да я идеализираме. Тя е и доста властна. „Суровостта на Сталин е наследена от майка му – спомня си друг приятел от Гори, който по-късно служи на диктатора като телохранител и отговаря за виното и храната. – Майка му беше много строга жена и с тежък характер.“[43] Бесо, от своя страна, отказва да подпомага семейството и когато Сосо се връща в училището в Гори, е изключен, защото не може да плати учебната такса от 25 рубли. Отново се намесва „чичо Яков“ Егнаташвили, който дава парите.

Чичо Яков се превръща в обичания втори баща на Сосо.[44] Много е изписано за увлечението на Сталин към прочутия роман „Отцеубиец“ на Александър Казбеги (1848-1893). Руските власти, които са мишена на романа на Казбеги, забраняват творбата и това я прави още по-примамлива за читателите. В нея се разказва за любовта между Яго и красивата Нуну, които се сгодяват въпреки съпротивата на семействата си, само че един грузинец на руска служба изнасилва Нуну и хвърля Яго в затвора със скалъпени обвинения. Най-добрият приятел на Яго – Коба, смел и неособено словоохотлив планинец, се заклева да отмъсти и организира дръзко бягство на Яго от затвора. Само че хората на грузинеца убиват Яго. Нуну умира от мъка. За да въздаде справедливост, Коба залавя и екзекутира злодея. Коба е единственият оцелял герой в романа и надживява и враговете, и приятелите си.[45] Сред десетките прякори от младите години на Сталин, Коба му приляга най-много. „Наричаше себе си Коба и не ни позволяваше да се обръщаме към него с други имена – спомня си приятелят му от детството Йосеб Иремашвили. – Лицето му засияваше от гордост и удоволствие, когато го наричахме Коба.“[46] Отмъстителя Коба (на турски означава „непобедимият“) със сигурност е по-ласкателен прякор от Куция или Сипаничавия, но си струва да отбележим, че със същия прякор – Коба, е познат и Яков Егнаташвили.

Биографите обикновено отделят твърде голямо внимание на недостатъците на Бесо и твърде малко на ролята на Яков „Коба“ Егнаташвили. Прекалено се преувеличава и насилието в ранните години на Сосо. Според мнозина Бесо биел сина си от яд, от злоба или просто така, без причина; Кеке също го шамаросвала понякога. Бесо пердашел и жена си, а и тя не му оставала длъжна, щом се напиел.[47] Със сигурност няма данни насилието в дома на малкия Сосо да е надхвърляло обичайните за времето си нива. Всяка година по Великден по улиците на Гори се провеждали борби в памет на прогонването на персийските мюсюлмани през 1634 година, в които наред с възрастните са участвали и децата.[48] Само че това празнично насилие – ръкопашни битки, последвани от тромави прегръдки – е напълно типично за цяла Русия, от пазарните градове в Украйна до селата в Сибир. Другите прояви на насилие, приписвани на младия Сталин, са нещо често срещано сред момчетата. Турнирите по борба са неизменна част от всеки празник в Гори, а дългунестият, жилав Сосо се славел сред съучениците си като доста силен, макар и нечестен противник. Очевидно той се е стремял да върви по стъпките на прочутия си покровител Егнаташвили. „Малкият се биеше доста добре“, твърди синът на пристава Давришеви.[49]

Междувременно житейският път на Бесо продължава да върви стремглаво надолу. Скоро след като не успява да уреди сина си на работа при Аделханов, той също напуска. Няма достоверни сведения как е оцелявал, според някои източници е станал скитник, според други е продължил да работи в шивашка работилница.[50] По-късно Сталин се шегува, че е с пролетарски произход именно заради провала на баща си. „Баща ми не е работник по рождение, той имаше работилница с чираци, беше експлоататор – разказва Сталин през март 1938 година. – Не живеехме чак толкова зле. Бях на десет години, когато той пропадна и стана пролетарий. Не се радваше особено, че се присъедини към пролетариата. През цялото време ругаеше лошия си късмет. Но благодарение на този лош късмет, на този провал, аз мога сега да си припиша заслуга като пролетарий.“[51] Всъщност Бесо си остава вписан в регистъра на Диди Лило и поради това се води селянин, като предава този правен статут и на сина си (както е документирано в паспортите на Сталин чак до 1917 година). Но независимо че бъдещият съветски лидер е де юре селянин и де факто син на работник, благодарение на подкрепата на Кеке и на „чичо“ Яков се издига до редиците на полуинтелигенцията.

Вяра в Бога

След като се завръща в училище, Сосо е принуден да повтаря класа заради инцидента с файтона, но се нахвърля настървено на уроците. Никога не закъснява за час и в свободното си време само чете.[52] „Беше много способно момче, винаги идваше пръв в клас – спомня си негов съученик. – Беше пръв и в игрите и забавленията.“ Според приятелите си Сосо е проявявал и дързост, когато са ги наказвали, задето помежду си говорят на грузински, и не се е страхувал да се обръща към учителите. Заради проявеното усърдие получава подарък от ръководството: Псалтир с посвещение: „На Йосиф Джугашвили за изключителен напредък, безукорно поведение и отлично познаване на Псалтира“.[53]

За да свързват двата края, Кеке чисти училището срещу 10 рубли на месец. Вероятно е работила и като домашна помощничка в дома на директора, но в един момент я назначават за шивачка в местно „модно" ателие и накрая тя и момчето се настаняват в квартира, недалеч от катедралата.[54] Заради отличния си успех Сосо е освободен от такса и започва да получава месечна стипендия, която постепенно нараства от 3 на 7 рубли. Това е може би най-яркото доказателство, че детето от разбитото семейство се превръща в един от най-добрите ученици в Гори.[55] Завършва през пролетта на 1894 година и диригентът на хора Симон Гогличидзе, който се мести в школата за подготовка на учители „Цар Александър" в Тифлис, му предлага да го вземе със себе си и да му уреди държавна стипендия. Вместо това Сосо се явява на приемните изпити за семинарията в Тифлис, справя се отлично (с изключение на аритметиката) и е приет. Наред с държавната гимназия, семинарията е най-високото стъпало в образователната стълбица в Кавказ. Шестгодишният курс на обучение дава най-малкото възможност да започнеш работа като енорийски свещеник или селски учител в Грузия, а за по-амбициозните е трамплин за университета.

Под влияние на фройдизма в биографиите често се набляга на травматичното детство като обяснение за извършените впоследствие жестокости и изстъпления. Този подход е твърде опростенчески дори и когато става дума за хора, преживели тежки страдания в невръстна възраст. Не че детството на бъдещия Сталин е лесно: болести, злополуки, принудително преместване, пропаднал баща, любяща, но сурова майка, упреквана в какво ли не от злите езици. Но в зрелите си години, дори в моменти на негодувание, диктаторът не проявява гняв срещу родителите си, нито огорчение от преживяванията в детството си. И дума не може да става за сравнение между неговите страдания и съдбата на Иван Грозни или пък на Петър Велики, на когото често го оприличават. Иван Грозни остава без баща 3-годишен, а когато е на 7, умира и майка му. Регентите му го унижават и издевателстват над него, като го карат да се моли за храна. Много анализатори преувеличават ужасите от детството на двамата царе, за да намерят псевдопсихологически обяснения за жестокото им управление. За разлика от тях обаче, Сталин си има любяща майка и влиятелни учители. Семейството на Кеке живее наблизо, в това число брат ѝ Гио с децата си. Роднините на Бесо и най-вече децата на сестра му също поддържат връзка с тях, дори и след като Бесо губи попечителство през 1890 година.[56] Семейството е спойката на грузинското общество и Сосо Джугашвили има на разположение не само собствения си многоброен род, но и на покровителя си Егнаташвили. В малкото градче Гори всички са едно голямо семейство.

В допълнение към голямото семейство и възможностите за образование (шанс за по-добър живот), в детството на Сталин има още една голяма опора: вярата в Бог. Мизерстващото му семейство трябва да намери средства за непосилната годишна такса за обучение в семинарията (40 рубли), а благодарение на стипендията си Джугашвили не плаща за общежитието и храна.[57] За таксата Кеке се обръща за помощ към Яков „Коба" Егнаташвили. Но ако заможният Егнаташвили беше отказал или ако ректорът на семинарията беше спрял стипендията, Джугашвили е нямало да може да си позволи да остане там. Той е поел голям риск, като е отказал пълната държавна стипендия в школата за подготовка на учители, уредена от диригента на хора Гогличидзе. И най-вероятно го е направил защото и той, също като майка си, е бил силно набожен. „В първите години в семинарията – пише в една публикация с мемоари от съветско време – Сталин беше ревностен вярващ, ходеше на всички църковни служби, пееше в църковния хор, спазваше ритуалите.“[58] Сталин може и да е възнамерявал да стане монах като преподавателите си, ала промените в Руската империя и в света откриват за него съвсем различни пътища.[59]

Втора глава

Последовател на Ладо

> *Други живеят от труда ни, пият кръвта ни, потискат ни и утоляват жаждата си със сълзите на нашите жени, деца и роднини.*
>
> Позиви на грузински и арменски, разпространявани от Йосиф Джугашвили[1]

Тифлис притежава вълшебна красота. Основан през V век и впоследствие превърнал се в резиденция на грузинските царе, Тифлис – персийско име, възприето и от руснаците – е с няколко века по-стар от Киев и с много по-богата история от Москва и Санкт Петербург. На грузински градът се нарича Тбилиси („топло място“) вероятно заради легендарните си минерални извори. („Не мога да не отбележа – споделя чужденец, посетил града през XIX век, – че минералните бани тук са много по-хубави от тези в Константинопол.“[2]) Когато Русия анексира Източна Грузия през 1801 година, градът наброява около 20 хиляди жители, три четвърти от които са арменци. До края на века Тифлис се разраства до 160 хиляди души, повечето от които арменци (38%), следвани по численост от руснаците и грузинците.[3] Къщите на арменците и грузинците са пръснати нагоре по хълмовете, а за разлика от тях, руският квартал, разположен в равната част, се откроява с широки булеварди, там се намират внушителният княжески дворец, руската православна катедрала, домовете на руските чиновници и на арменската буржоазия. По време на реформите през 60-те години на XIX век са въведени общински органи на самоуправление с ограничени избирателни правà и богатите арменци всъщност съставляват огромното мнозинство от имащите право на глас в общинските избори в Тифлис. Те обаче нямат власт върху администрацията, която се ръководи от специално назначени руснаци, етнически германци и поляци, които често разчитат на грузинските благородници, а те, от своя страна, се облагодетелстват чрез държавната служба.[4] При все това грузинците – не повече от една четвърт от градското население – са на второ място по влияние дори в собствената си столица.

Един пътешественик описва Тифлис като „смесица от хора и зверове, калпаци и бръснати глави, фесове и островърхи шапки (…), всички крещят, тропат, смеят се, ругаят, блъскат се, пеят, работят“.[5] Но в допълнение към ориенталската глъчка по улиците, която е повод за възторзи и възклицания от страна на авторите на пътеписи, след освобождаването на крепостните селяни обществото търпи радикални промени заради строежа на железопътни линии и индустриализацията, както и поради пробуждането на грузинската нация, подпомагано от развиващия се периодичен печат. До 1900 година Тифлис вече се е сдобил с малобройна, но ярко открояваща се интелигенция и с увеличаваща се работническа класа.[6]

Именно в тази модернизираща се градска среда Сосо Джугашвили влиза в семинарията, за да се превърне не в свещеник, а в убеден марксист и революционер.[7] Джугашвили не открива сам марксизма. Негов учител е Владимир „Ладо“ Кецховели (1876-1903) и впоследствие Сталин винаги се нарича „последовател на Ладо“.[8] Ладо е петото от шест деца на свещеник от едно село в покрайнините на Гори. С три класа по-голям от Джугашвили в църковното училище в Гори, а после и в теологическата семинария в Тифлис, Ладо е изключително популярен сред семинаристите. Под негово влияние младият Джугашвили намира своето доживотно призвание да агитира и да напътства, да помага на безпросветните маси да зърнат светлината в мрака на социалната несправедливост.

Грузинският националист

В сравнение с малкия Гори, столицата на Кавказ е истински „модерен“ град, само че в началото Сосо Джугашвили не вижда кой знае какво от него, тъй като прекарва първите си години там затворен в семинарията. В Тифлис няма университет, на върха на местната образователна йерархия е класическата гимназия, но достъпната за по-бедните младежи семинария също е сред добрите училища. Учениците живеят в общежитие на втория етаж, всяка сутрин стават в седем и си лягат в десет вечерта. Камбаните ги призовават на утринна молитва, после има закуска с чай, занятия до два часа следобед, обяд в три часа, свободен час, проверка в пет часа, вечерни молитви, лека вечеря в осем, време за домашните и лягане. „Денонощно ни държаха зад стените като в казарма и се чувствахме като затворници“, спомня си друго момче от Гори, Сосо (Йосеб) Иремашвили, който, също като младия Сталин, посещава семинарията след църковното училище в Гори.[9] По празниците им се разрешава да се върнат по родните места, но иначе свободно време имат само в неделя, и то след православното богослужение. Посещенията на театър и други светски занимания са забранени. Все пак някои семинаристи имат куража да избягат в града след вечерната проверка въпреки нощните проверки в спалните помещения.

Строгата дисциплина и липсата на свобода вероятно са тежали на подрастващите семинаристи, но пък в семинарията се водят безкрайни разгорещени дискусии за смисъла на съществуването и бъдещето; младежите разполагат с много книги и възможности да учат. Акцентът е върху свещените книги, църковнославянския език и история на Руската империя. Сосо Джугашвили е в свои води и се справя добре. Пее в хора и поглъща ненаситно книгите, започва да си води дневник с мисли и идеи за себе си и околните. Първата година завършва осми по успех, но в края на третата е едва шестнадесетти и през петата е предпоследен, като дори е скъсан на изпита по вероучение.[10] Дори и пеенето, което толкова обича, престава да го вълнува отчасти заради постоянни проблеми с белите дробове (хронична пневмония).[11] Основната причина за намаления му интерес и лошия му успех е възникналият сблъсък между културите – настъплението на модерните тенденции и политическите реакции.

През 1879 година, малко след раждането на Джугашвили, двама грузински писатели – княз Иля Чавчавадзе (1837-1907) и Акаки Церетели (1840-1915) – основават дружество за просвета на грузинците. Те се надяват да разпалят искрата на всеобщо културно възраждане чрез изграждане на училища, библиотеки и читалища. Културната им програма е консервативна, без намек за нелоялност към империята.[12] Само че в Руската империя от административна гледна точка не съществува „Грузия“, а само две губернии – тази на Тифлис и тази на Кутаиси, и цензорите забраняват всякакво изписване на думата „Грузия“ на руски. Отчасти благодарение на това, че много от цензорите не знаят грузински, те са значително по-снизходителни към публикациите на грузински, с което се отварят големи възможности за грузинския периодичен печат. В Тифлиската семинария обаче, с цел да се наложи принудителна русификация, през 1872 година обучението на грузински е премахнато. Православните църковни служби в Грузия се провеждат на църковнославянски и поради това са почти напълно неразбираеми за вярващите. След 1875 година в семинарията вече не се преподава грузинска история и това се случва в самата столица на Грузия. От двадесетината учители в семинарията само няколко са грузинци, повечето са руски монаси, специално изпратени в Грузия заради силните си националистически убеждения. (Няколко от тях по-късно се присъединяват към десни радикални движения.) Освен това в семинарията са назначени двама инспектори, които „непрестанно и неотклонно държат учениците под око“ – дори и в свободното време на семинаристите – и същевременно вербуват доносници.[13]

Изключването от семинарията за неблагонадеждност е обичайна практика, макар и да е в противоречие с образователните цели на учебната институция. В отговор на тази груба намеса семинаристите от Тифлис, мнозина от които са синове на православни свещеници, започват да разпространяват нелегални позиви и да организират тайни дискусионни „кръжоци“. В началото на 90-те години в семинарията избухват бунтове. През ноември 1893 година учениците бойкотират часовете с искания за по-добра храна, особено по време на постите, премахване на строгия режим и откриване на катедра по грузински език.[14] Ръководството изключва 87 ученици, включително и водача на бунта Ладо Кецховели и през декември семинарията затваря врати.[15] Отворена е отново през есента на 1894 година с два класа новоприети ученици, сред които е и Сосо Джугашвили.

Когато Сталин постъпва в семинарията, строгите мерки за дисциплина остават в сила, макар и посмекчени, и отново са въведени курсове по грузинска литература и история. През лятото на 1895 година Джугашвили пише стихотворения на грузински и ги занася на издателя Иля Чавчавадзе, без да е искал позволение от семинарията. Главният редактор на вестника на Чавчавадзе „Иверия“ (така се нарича Източна Грузия) публикува пет от стихотворенията на Джугашвили под псевдонима Сосело – грузинско умалително за името Йосеб (Йосиф).[16] Едно от тях е посветено на грузинския благородник Рапиел Еристави, любим поет на младия Сталин.[17] Строфите на Еристави, както споделя по-късно диктаторът, са „красиви, емоционални и музикални“, като добавя, че поетът с основание е наричан Славея на Грузия. Шестото поред стихотворение на Джугашвили, „Старата Ниника“, публикувано през 1896 година в „Квали“ („Бразда“) на националлиберала Гьорги Церетели, представлява героична сага, разказваща „миналото такова, каквото искаме да го знаят децата и внуците ни“. С други думи, в този период и Джугашвили е увлечен от идеята за грузинско възраждане.

Духът на времето, в което живее младият Джугашвили, е уловен сполучливо в стихотворението „Сулико“ („Душица“) на Акаки Церетели, посветено на изгубената любов и прекършения национален дух. Впоследствие то се сдобива и с мелодия и се превръща в популярна песен:

На любимата си търсех гроба,
а сърцето ми се свиваше от мъка.
Без твоята любов на сърцето ми е тежко.
Къде си, обади се, Сулико!

В храстите, между бодлите се криеше славей.
Със сведени очи попитах:
„Тук ли си ти, моя Сулико?“.

Розата полека се наведе.
Цветът ѝ цъфна докрай
и тогава розата ми каза тихо:
„Няма да намериш тук любимата си!“.[18]

По-късно Сталин често пее „Сулико“ и на грузински, и в превод на руски (руският вариант се превръща в сантиментален шлагер, който често звучи по съветското радио). През 1895 година обаче му се налага да пази в тайна поетичните си опити на грузински език от руските власти в семинарията.

Национализмът е характерна черта на епохата. Адолф Хитлер, роден през 1889 година край Браунау на Ин в Австро-Унгария, от малък е заслепен от блясъка на германския райх от времето на Бисмарк. Той презира многоезичната Австро-Унгария и заедно с приятелите си, немскоезични австрийци, пее германския химн *Deutschland über Alles*; момчетата се поздравяват помежду си по германски маниер с *Heil*, а не с австрийския поздрав *Servus*. Хитлер ходи на църква, пее в хор и под влияние на майка си крои планове да стане католически свещеник, макар да мечтае да бъде художник. Смъртта на един от по-големите му братя оказва силно влияние върху него, той става по-мрачен, необщителен и вял. Баща му го праща против волята му в техническо училище в Линц, където

Хитлер вечно се кара с учителите си. Едва завършва средното си образование, и през 1905 година се премества във Виена, където не успява да влезе в училището по изящни изкуства и се издържа с продажбата на картини и благодарение на наследството си. За разлика от него, Сталин заменя своя местен национализъм, свързан с малката грузинска нация, с по-обширни хоризонти.

Ученически години и политика

„Когато изразяваше радостта си от нещо – спомня си за Джугашвили близкият му приятел от училище Пети Капанадзе, – той щракаше с пръсти, викаше силно и скачаше на един крак.“[19] През есента на третата година, когато успехът му в училище се влошава, Джугашвили се присъединява към нелегален ученически кръжок, ръководен от ученика от горните класове Сеид Девдариани. Конспирацията им донякъде се крепи на това, че са свързани помежду си от обстоятелствата, заедно с други ученици с крехко здраве, Джугашвили не е настанен в основното спално помещение, а в стаята на Девдариани.[20] Групата им се състои от около десетина души, няколко от които са от Гори. Четат светска литература – белетристика и природни науки, – която не е забранена от руската власт, но не се разрешава в семинарията, чиято учебна програма изключва изучаването на Толстой, Лермонтов, Чехов, Гогол и дори на Достоевски.[21] Момчетата се сдобиват със светските четива от т.нар. народна библиотека на просветителското дружество на Чавчавадзе или от антикварната книжарница. Джугашвили намира подобни книги и на сергия в родния си Гори. (Впоследствие продавачът твърди, че Сталин „постоянно се шегуваше, разказваше смешни случки от живота си в семинарията“.[22]) Както в почти всички училища из Руската империя, учениците тайно внасят книги и ги четат скришом през нощта. През ноември 1896 година инспекторът в семинарията конфискува от Джугашвили „Морски труженици“ и „Деветдесет и трета“ на Виктор Юго. Джугашвили чете и Зола, Балзак и Текери в превод на руски, както и безброй творби от грузински автори. През март 1897 година отново е заловен със забранена литература: превод на произведение на французин дарвинист, оборващ православната теология.[25]

Джугашвили по естествен път губи интерес към свещеното писание и църковните дела, но политиката на семинарията и поведението на монасите водят до още по-бърз разрив. Взет е на мушка от наскоро назначения инспектор в семинарията, монаха Дмитрий, когото учениците са кръстили подигравателно Черното петно. Преди това закръгленият Дмитрий е преподавал вероучение в семинарията. Въпреки че по произход е грузинец със светско име Давид Абашидзе (1867-1943), той е по-краен и от етническите руснаци. В отговор на обвиненията на Абашидзе Джугашвили се възпротивява на режима на постоянно следене и наблюдение в семинарията, заради което е наказан с арест в килия. По-късно Сталин живо обрисува семинарията и нейните методи за „шпиониране, унижения и надничане в душите на учениците“. „В девет сутринта, когато удряше звънецът за закуска – спомня си той, – отивахме в трапезарията, а когато после се връщахме в стаите, откривахме, че междувременно те са били претърсени.“[24]

Първоначално кръгът за нелегална литература, в който участва Джугашвили, няма революционни намерения. Но независимо от това, вместо да се отнасят с одобрение и да поощряват ученическото любопитство, преподавателите реагират със строги забрани и преследване. С други думи, ръководството само подклажда радикализма на учениците. В своята биография на Сталин Троцки описва семинариите в Русия като „места, печално известни с ужасяващата диващина на порядките, средновековната си педагогика и с това, че правото е винаги на страната на по-силните".[25] Това обаче не отговаря напълно на истината. Мнозина, а навярно и повечето младежи, завършили руските православни семинарии, стават свещеници. И макар да е вярно, че основните фигури в социалдемократическите среди в Грузия произлизат от Тифлиската семинария, също както мнозина от радикално настроените членове на Всеобщия еврейски работнически съюз (еврейския Бунд) произлизат от прочутото училище за равини във Вилнюс, това се дължи на обстоятелството, че такива места осигуряват образование и възпитават в дух на строга самодисциплина.[26] Семинаристи попълват редовете на учените (като физиолога Иван Павлов, на когото е кръстено „кучето на Павлов"), а сред синовете и внуците на свещеници има водещи учени (например Дмитрий Менделеев). Православните свещеници са в основата на руската интелигенция. Духовниците проповядват ценности, които залягат в основата на светския живот и дейността на техните синове и ученици: усилен труд, достойнство в бедността, служба на другите и най-вече – чувство за морално превъзходство.[27]

Джугашвили разкрива редица несъответствия в Библията, чете задълбочено превода на атеистичното произведение на Ернест Ренан „Животът на Исус" и се отказва от бъдещето на свещеник. Това не означава, че веднага се е превърнал в революционер. Предстои друга важна стъпка. Той прекарва лятната ваканция на 1897 година в родното село на близкия си приятел Михаил Давиташвили, „където опознава живота на селяните".[28] В Грузия, както и в цялата Руска империя, освобождаването на крепостните селяни не е подобрило особено живота им – те са приклещени между плащането на „рента" за земята на бившите си господари и новопоявилите се бандити, които слизат от свърталищата си в планините и също ги принуждават да плащат „налог".[29] Краят на крепостничеството всъщност носи свобода за децата на дворяните, които вече не разполагат с крепостни селяни и затова напускат имениата, заминават за големите градове и заедно с младежите от селски произход се превръщат в застъпници на селската кауза.[30] Пробуждането на Джугашвили за реалностите, пред които са изправени грузинците, означава опознаване на потисническата роля на грузинските земевладелци спрямо селяните – момчето, което преди е искало да стане свещеник, сега „иска да бъде селски просветител".[31] Но чувството му за накърнена социална справедливост вече върви ръка за ръка с новопоявилата се у него амбиция за лидерство. В нелегалния кръжок в семинарията Джугашвили и по-големият от него Девдариани са близки приятели, ала и съперници за лидерския пост.[32] През май 1898 година, когато Девдариани завършва и заминава да учи в Дорпатския университет в Прибалтика, Джугашвили постига амбицията си, застава начело на кръжока и го повежда към по-практична (политическа) ориентация.[33]

Йосеб Иремашвили – другият „Сосо“ от Гори в семинарията – си спомня, че „като дете и в младежките си години той (Джугашвили) беше добър приятел, стига останалите да му се подчиняват“.[34] И все пак долу-горе по това време „властният“ Джугашвили си намира наставник, който преобразява възгледите му – Ладо Кецховели. След изключването си през 1893 година заради това, че оглавява ученическия бунт, Ладо пише репортажи за вестника на Чавчавадзе „Иверия“ за селските неволи след края на крепостничеството; след това, през септември 1894 година, постъпва в семинарията в Киев. Две години по-късно е изключен и от там, арестуван е за притежание на нелегална литература и е депортиран в родното си село. През есента на 1897 година Ладо се връща в Тифлис, присъединява се към група грузински марксисти и започва работа в една печатница.[35] Възстановява контактите си с тифлиските семинаристи, за които Кецховели е уважаван авторитет: снимката му виси на стената в стаята на Джугашвили заедно със снимките на Михо Давиташвили и Пети Капанадзе.[36] Въпреки че в народната библиотека на просветителското дружество на Чавчавадзе има няколко марксистки произведения, в това число и на самия Маркс („Принос към критиката на политикономията“), по отношение на книгите Тифлис изобщо не може да се мери с Варшава.[37] От 1898 година нататък Ладо е основният двигател в прехода на младия Сталин от идеите на народническото движение, основаващи се на социалната справедливост, към марксизма.[38]

Марксизмът и Русия

Карл Маркс (1818-1883) е журналист, немскоезичен евреин, роден в заможно семейство от средната класа в Прусия. За него в никакъв случай не може да се твърди, че е първият съвременен социалист. Социализмът възниква приблизително по същото време като либерализма, консерватизма, феминизма и много други „-изми“ в навечерието на Френската революция и се развива с увеличаване на неравенството в разпределението на богатството. Един от първите отявлени социалисти е памучният магнат Робърт Оуен (1771-1858), който желае да създаде образцова общност за работниците си, като им плаща по-високи заплати, намалява работното време, строи училища и жилища. Други социалисти от ранния период, особено французите, мечтаят не само за подобряване на социалните условия, а за коренно ново общество. Граф Анри дьо Сен-Симон (1760-1825) и последователите му призовават към ново обществено устройство, обща, а не частна собственост, която да доведе до съвършено общество, основано на братство, рационализъм и справедливост. Шарл Фурие (1772-1837) стига още по-далеч, като издига аргумента, че трудът е в основата на съществуването и трябва да бъде възвишен, а не да унижава човешкото достойнство; за тази цел Фурие се стреми към централно управлявано и регламентирано общество.[39] Не всички радикали обаче приемат идеята за централизираната власт, Пиер-Жозеф Прудон (1809-1865) пропагандира създаването на общество, което да бъде организирано на основата на сътрудничеството и колективизма, така че държавата да стане излишна. Той нарича своя колективистичен подход, съсредоточен върху по-малки общности, анархизъм. Маркс, заедно с близкия си сътрудник Фридрих Енгелс (1820-1895), издига аргумента, че социализмът не е избор, а „неизбежен изход“ от по-мащабната историческа борба, ръководена от научни закони.

Мнозина от поддръжниците на консерватизма също заклеймяват злините, причинени от пазарите, но това, което откроява Маркс от враговете на новия икономически ред, независимо дали са консерватори или социалисти, е нескритият му възторг от силата на капитализма и модерната индустрия. В „Богатството на народите“ Адам Смит защитава тезата, че конкуренцията, разделението на труда и личният интерес водят до усъвършенстване на обществото, но Маркс го надминава в „Комунистическия манифест“, изпада в лирични отклонения как „парата и машината извършиха революция в промишленото производство“ и как „нуждата от все по-широк пласмент на нейните продукти гони буржоазията по цялото земно кълбо“.[40] Тези пробиви в посока към „гигантска модерна индустрия“ и глобализация, описани от Маркс през 1848 година, всъщност ще се превърнат в реалност десетилетия по-късно. Маркс обаче предрича, че глобалният капитализъм ще изгуби динамиката си. През 1867 година той публикува първата част от „Капиталът“, написан като отговор на класическите британски теоретици на политикономията като Адам Смит и Дейвид Рикардо. Маркс приема за постулат, че всичко се създава благодарение на човешкия труд и че притежателите на средствата за производство конфискуват „принадената стойност“ от работниците. С други думи, капиталът е присвоен чужд труд. Господарите, които присвояват този труд, влагат незаконно придобитата от тях принадена стойност в машини, като по този начин усъвършенстват процеса на производство и увеличават богатството си, но също така намаляват заплатите и съкращават работна ръка; докато положението на работниците става все по-мизерно, твърди Маркс, капиталът се концентрира във все по-малко ръце, което спира бъдещото развитие. В интерес на по-нататъшния социален прогрес той призовава към премахване на частната собственост, пазарите, печалбите и парите.

В по-широк смисъл Маркс издига аргумента, че историята следва различни етапи – феодализъм, капитализъм, социализъм и комунизъм (при който всичко ще бъде в изобилие) и че класите са основният двигател на историята, като пролетариатът ще изтласка капитализма така, както буржоазията е изтласкала феодализма. В неговото учение пролетариатът се превръща в носител на Хегеловия универсален разум, „универсална класа, защото страданията ѝ са универсални“ – с други думи, не защото работи във фабрики, а защото е жертва, която се превръща в спасител.

Маркс вижда своя анализ като основно оръжие в борбата за обществена промяна. През 1864 година той се присъединява към разнородна група от влиятелни хора с леви убеждения, които си поставят за цел да изградят международна организация – Съюз на работниците (известен по-късно като Първи интернационал). В началото на 70-те години Съюзът се разцепва, тъй като някои от участниците се обявяват против възгледите на Маркс, според когото организацията трябва да „централизира всички средства за производството в ръцете на държавата, тоест на пролетариата като управляващата класа". След смъртта на Маркс през 1883 година в Лондон, редица социалистически и работнически партии основават в Париж Втория интернационал (1889). На мястото на „буржоазно-републиканската Марсилеза" от Френската революция Вторият интернационал приема за социалистически химн „Интернационалът" – „Напред, о, парии презрени!", и утвърждава за символ червеното знаме. Въпреки френския химн и френската символика най-голямо влияние във Втория интернационал имат германските социалдемократи. Основни техни съперници са поданиците на Руската империя, мнозина от които са в изгнание в Европа.

Социалистическата идея прониква в Русия почти половин век преди появата на пролетариата, като дължи феноменалното си разпространение на интелигенцията, която първоначално произлиза от средите на дребното дворянство, но впоследствие към нея се присъединяват и хора с обикновен произход, успели да влязат в гимназиите и университетите. Интелигенцията в Русия възприема германската идеалистическа философия на Маркс без тежкия материализъм, характерен за британската политикономия. Водеща роля имат Александър Херцен и Михаил Бакунин, които смятат, че селяните в Русия могат да служат за основа на социализма заради утвърдените като институция селски общини.[41] Селските общини служат за колективно средство за защита при мраз, суша и други природни бедствия чрез периодично преразпределяне на земята и средствата за обработване между домакинствата.[42] В Сибир и в Украйна селските общини не са толкова разпространени, но след премахването на крепостничеството те укрепват в централните части на Русия.[43] Тъй като селяните в общините не притежават частна собственост, Херцен и Бакунин ги възприемат като социалисти и поради това издигат аргумента, че в Русия социализмът може да възникне преди капитализма. На базата на тези идеи възниква движението на народниците, които обикалят из руските села, за да спасят селяните от тяхната изостаналост.

Народниците нямат време за губене: капитализмът е започнал да се разпространява и те се опасяват, че освободените крепостни селяни ще се превърнат в работници – роби, а буржоазните експлоататори ще заемат мястото на помешчиците. В същото време идеализираният егалитаризъм на селския живот е застрашен от появата на кулаците.[44] Но дори и бедните селяни посрещат враждебно тези поучения и след като не успяват да предизвикат масово селско въстание чрез агитация, някои от народниците се насочват към методите на политически терор. Други радикали, благодарение на растящото влияние на Маркс в Русия, прехвърлят надеждите си от селяните към зараждащия се пролетариат. Георгий Плеханов (1857-1918), бащата на марксизма в Русия, отхвърля тезата на народниците, че Русия може да избегне капитализма и от селската община да построи направо социализма. Той твърди, че историческите етапи не могат да бъдат прескачани, само капитализмът прави възможен социализма и поради това в Русия трябва да има „буржоазна революция" преди социалистическата, дори и ако трябва пролетариатът да помага за нея.[45] Точно такава е и тезата на Маркс. Неговият труд „Капиталът" се радва на голям читателски интерес в Русия, в това число и от страна на Сталин. През 1896 година, с публикуването на третия том, цензурата най-накрая определя „Капиталът" като „научен труд", което означава, че той може да се разпространява свободно в книжарниците и в библиотеките.[46] По това време марксистката политикономия вече се изучава като академичен предмет в някои руски университети. Марксизмът измества народничеството в ролята му на „универсалния отговор". По това време в Русия има над 1 милион пролетарии и над 80 милиона селяни.

Марксизмът достига и до Кавказ, където прониква не само директно от Русия, но и чрез изпратените там в изгнание поляци. Грузинският марксизъм е подклаждан и от революционните настроения сред младото поколение. За родоначалник на марксизма там е смятан Ной Жордания. Роден е през 1869 година в Западна Грузия, учи в Тифлиската семинария и заедно с други ученици създава т.нар. Трета група през 1892 година. Целта им е основаното от тях марксистко сдружение да се противопостави на консервативния популизъм на Иля Чавчавадзе (Първа група) и на националлиберализма на Гьорги Церетели (Втора група). През 1898 година, по покана на Гьорги Церетели, Жордания става главен редактор на периодичното издание „Квали".[47] Под негово ръководство „Квали" се превръща в първото легално марксистко периодично издание в Руската империя, което пропагандира самоуправлението, развитието и грузинската културна автономия в границите на Русия. В Тифлис се разпространява марксистка литература (включително сто отпечатани на циклостил копия на „Комунистическия манифест", преведен от руски на грузински), която служи за идеологическа опора на разрастващите се кръгове от млади кавказки радикали, сред които е и Джугашвили.[48]

Тифлис се превръща в тяхната организационна лаборатория. Градът, населен с дребни търговци, хамали и занаятчии, е заобиколен от спокоен селски пейзаж. В него има 9000 регистрирани занаятчии, главно в едночленни и двучленни артели. Около 95% от „фабриките" всъщност са цехове с по-малко от 10 работници. Големите железопътни депа, заедно с няколко фабрики за тютюн, както и кожарската работилница на Аделханов наистина разполагат с пролетариат, който наброява над 3000 души (в цялата губерния работниците са около 12 500). Железничарите в Тифлис стачкуват на няколко пъти, като през декември 1898 година блокират железниците в продължение на пет дни. По време на тази акция Джугашвили още е в семинарията.[49] Но благодарение на Кецховели ученическият кръжок в семинарията, който през май същата година е минал под ръководството на Джугашвили, се разраства и в него вече участват няколко работници от тифлиското железопътно депо. Участниците се събират в неделите в тифлиския квартал „Нахаловка", където няма тротоари, улично осветление, канализация и течаща вода.[50] Джугашвили изнася на работниците лекции за „структурата на капиталистическата система" и „необходимостта от участие в политическата борба, за да се подобри положението на работниците".[51] Чрез Ладо се запознава с подстрекателя Силва Джибладзе, който го учи как да агитира сред работниците и му възлага отговорности да ръководи нови кръжоци.[52] Именно Джибладзе вероятно запознава Джугашвили с Ной Жордания.

През 1898 година Джугашвили посещава Жордания в редакцията на „Квали". Аристократът Жордания, професионалист с изтънчени маниери, който трудно може да бъде впечатлен от поведението на радикалите, по-късно си спомня, че дръзкият млад посетител му е казал: „Реших да напусна семинарията и да разпространявам вашите идеи сред работниците". Жордания го посъветвал да се върне в семинарията и да изучава още по-усилено марксизма. Този снизходителен съвет не е приет възторжено. „Ще си помисля", отговорил Сталин.[53] През август 1898 година той се присъединява към Третата група грузински марксисти.

Третата група не е политическа партия, тъй като е в нелегалност. През март 1898 година, в дървена къщичка в покрайнините на Минск, се провежда учредителният конгрес на Руската социалдемократическа работническа партия (РСДРП), бъдещата управляваща партия в Съветския съюз. Това е втори пореден опит – предишният опит за основаване на партията в Киев се проваля. Участват едва девет души, нито един от които не оставя името си в историята и само един от тях е работник. Полицията не знае нищо за Минския „конгрес", но участниците в него вече са в списъците ѝ за наблюдение и скоро биват арестувани.[54] Владимир Улянов, познат повече като Ленин, научава за учредяването в Източен Сибир, където е изпратен на заточение заради разпространение на революционни позиви и заговор за убийството на царя. Минският конгрес се оказва единственият конгрес на РСДРП преди революцията, състоял се на територията на Руската империя.[55] През декември 1900 година, в Щутгарт, група социалисти, сред които Плеханов, двамата му близки сътрудници Пинкас Боруч (известен още с името Павел Акселрод) и Вера Засулич, както и новите попълнения Юлий Цедербаум (известен като Мартов) и Ленин, започват да издават вестник на руски език. Името му е „Искра" – „от искрата ще избухне пожар", а целта е руските революционери да се обединят около марксистка програма.[56]

Агитатор и учител

Сталин, също като Ленин, смята 1898 година за първата година на своето „партийно членство". През есента и зимата провиненията му в семинарията зачестяват: закъснява за утринните молитви, нарушава дисциплината по време на литургия (тръгва си по-рано, като се оплаква, че го болят краката от дългото стоене прав), връща се след ваканцията с три дни закъснение, пропуска да поздрави един от учителите, смее се в църквата, изказва се остро против обиските. Джугашвили получава порицания и често е пращан в килията. На 18 януари 1899 година му забраняват да напуска сградата и да излиза в града в продължение на месец, което явно се дължи на факта, че откриват у него голям брой забранени книги. (Друг ученик с подобно провинение е изключен.[57]) На всичкото отгоре след великденската ваканция Джугашвили не се явява на изпитите за края на годината. В официалния регистър на Грузинската екзархия е отбелязано, че на 29 май 1899 година Йосип Джугашвили „е изключен поради неявяване на изпит по неизвестни причини".[58] Тази формулировка е повод за най-различни интерпретации, като Сталин впоследствие се хвали, че е „изхвърлен от православната семинария заради марксистка пропаганда“.[59] В друг случай той обяснява, че внезапно са му наложили учебна такса и не е могъл да я плати, защото са му били спрели стипендията.[60] Липсват сведения дали е искал пари от Егнаташвили или от друг благодетел. В официалното решение за изключването му не е отбелязано, че то се дължи на неплащане на таксата. На училищните власти е добре известно, че Джугашвили е в затруднено финансово положение (много пъти е молил ректора за парична помощ) и е възможно дисциплинарните органи, начело с инспектор Абашидзе, да са измислили как да се отърват от него под претекст, че е беден и не може да си плати.[61]

Четири години след изключването на Джугашвили Абашидзе е повишен – ръкоположен е за епископ – ясен знак, че усърдието му е забелязано.[62] В действителност политиката на русификация в семинарията претърпява пълен провал. Още през 1897 година властите в Кавказ стигат до извода, че Тифлиската семинария вреди на интересите на Русия и трябва да бъде закрита. Ръководството обаче решава първо да предприеме чистка сред учениците от грузински произход.[63] Семинарията изпраща в полицията списък на учениците с провинения.[64] През септември 1899 година над четиридесет ученици са изключени „по тяхно искане“. (Семинарията е закрита окончателно през 1907 година.[65]) Джугашвили също е можел да бъде изключен заедно с тях, но вероятно е отделен от останалите заради желанието на Абашидзе да си отмъсти. Дори и да е така, пак остава неясно защо Джугашвили не се е явил на изпитите. Това може да се обясни с факта, че през тази година Сталин става баща – ражда се дъщеря му Прасковя „Паша“ Георгиевна Михайловская, която в зрелите си години поразително прилича на него.[66] Ученическият кръжок на Джугашвили използва за явка една хижа в Тифлис, но младежите са си правили там и романтични срещи.[67] По-късно Сталин пази в архива си писмо, че е станал баща. Ако това веществено доказателство се приеме за вярно, това обяснява защо Джугашвили е изгубил държавната си стипендия и не е направил опит да се яви на изпитите.[68]

Биографите отбелязват и други любопитни факти. При изключването си Джугашвили дължи на държавата огромната за онова време сума от над 600 рубли, защото не е станал свещеник. От ректората му предлагат да постъпи като учител в църковно училище на по-ниско равнище, но той отказва и въпреки това семинарията не се е обърнала към светските власти, за да го принудят да изплати финансовите си задължения.[69] През октомври 1899 година, без да е платил дължимите пари, Джугашвили получава официално свидетелство за завършено четиригодишно обучение, в което се посочва, че оценката му за поведение е отличен „пет“.[70] Този куриозен факт, който най-вероятно може да бъде обяснен с плащане на подкуп на някой служител в семинарията, всъщност няма никакво значение. Сталин просто е надраснал семинарията, а и вече е бил силно ангажиран с революционна дейност. Джугашвили няма намерение да става свещеник, а е малко вероятно семинарията да му издаде препоръка за влизане в университета. Той споделя със свой съученик, че изключването е „неприятна изненада“, само че не прави никакво усилие, за да продължи да учи.[71]

След многообещаващото начало в семинарията Джугашвили така и не завършва образованието си, но си остава все така ученолюбив и любознателен и все по-често вижда себе си в ролята на учител. През лятото на 1899 година отново гостува на приятеля си Михо Давиташвили в родното му село Цроми. Там ги навестява и Ладо Кецховели. Полицията претърсва дома на Давиташвили, но не открива нищо, защото семейството е предупредено предварително за обиска. Въпреки това Михо е от голямата група, която напуска семинарията през септември 1899 година „по собствено желание“.[72] Джугашвили събира много от наскоро изключените от семинарията момчета в кръжок за самообразоване, ръководен от самия него.[73] Продължава да се среща и с работници и да им изнася лекции. През декември 1899 година, малко след като получава официалното свидетелство, че е учил в семинарията, е назначен на постоянна работа в Тифлиската метеорологична обсерватория. За това спомага връзката му с Кецховели: Вано Кецховели, по-малкият брат на Ладо, работи в обсерваторията, а двамата с Джугашвили споделят обща квартира от октомври 1899 година; малко по-късно, за късмет на Джугашвили, един от шестимата служители на обсерваторията, напуска.[74] Заплатата е сравнително добра, около 20 рубли на месец – по това време в Кавказ средната заплата е между 14 и 24 рубли за квалифициран труд и между 10 и 13 рубли – за неквалифициран.[75] Освен че рине с лопата снега през зимата и мете прахоляка през лятото, Джугашвили всеки час записва температурата и атмосферното налягане. Докато е в обсерваторията, той прекарва много време в четене и се превръща в ентусиазиран агитатор. Когато работи нощна смяна, през деня изнася лекции пред работници и именно това се превръща в голямата му страст.

Друг източник на вдъхновение е изучаването на социализма. Също като Ладо Кецховели, който понякога се крие нощем в обсерваторията, Джугашвили се отнася с подозрение към издавания от Жордания „Квали“. Като легално издание, „Квали“ се подчинява на цензурата и съдържанието му е умерено, в духа на „разводнения“ марксизъм. Според Джугашвили материалите вътре изобщо не отразяват участта на работниците. Ладо мечтае да започне да издава собствено, нелегално периодично издание и да събере около себе си повече млади агитатори като Джугашвили.[76] Сталин пише критика за примиренческия дух и пасивността на „Квали“ и на самия Жордания, само че редакторите отказват да публикуват статията му. До Джибладзе и Жордания достигат слухове, че Джугашвили агитира против „Квали“.[77] Но независимо какви са личните им отношения, тук става въпрос за сериозни различия в тактиката: Сталин и Ладо настояват марксисткото движение да премине от образователна дейност към преки, реални действия. Ладо показва пътя напред, като на 1 януари 1900 година организира стачка на кочияшите на теглените от коне градски трамваи. Стачката за кратко парализира столицата и следва увеличение на заплатите им. Това се казва власт! Разбира се, съществуват и рискове. Един от кочияшите издава Ладо и в средата на януари 1900 година той се спасява на косъм от тифлиската полиция, като заминава за Баку.[78] Същия месец Джугашвили е арестуван за пръв път. Току-що е навършил пълнолетие, преди няколко седмици е станал на 21 години.

Официалното обвинение е, че баща му Бесо дължи данъци в Диди Лило, селото, което е напуснал преди повече от тридесет години. Джугашвили е хвърлен в затвора, но бързо е освободен, тъй като Михо Давиташвили и другите му приятели събират пари и плащат дължимата сума. Кеке пристига от Гори и известно време настоява да живее при него в стаята му в обсерваторията. Както си спомня една съседка и далечна роднина (Мария Китиашвили), Кеке живее в постоянен страх и тревога за сина си: „Тя идваше у нас и плачеше за милия си Сосо, все се тревожеше да не го арестуват“.[79] (Скоро полицията започва да следи и самата Кеке, като от време на време я вика на разпити.) Не е ясно обаче защо полицията не арестува Бесо, който живее в Тифлис. (Сосо от време на време получава подаръци от баща си, например ръчно изработени ботуши.[80]) Не е изключено това да се дължи на неразбориите в полицията. В известен смисъл обаче арестът заради дълга на Бесо изглежда като претекст, предупреждение към младия радикал или начин да бъде регистриран и следен: Джугашвили вече има снимка в полицейския архив. Той се връща на работа в обсерваторията, но продължава и нелегалната си политическа дейност. От този момент нататък агентите го държат под око. По тяхна информация Джугашвили е социалдемократ и се среща с работници. Според полицейските бележки „агентурата установи, че той се държи много предпазливо и винаги е нащрек“.[81]

Нелегална дейност

На фона на боевете с петли, бандитските нападения и проституцията в Кавказ, нелегалната социалистическа агитация е най-малката грижа на руските власти. Чак до 1900 година в полезрението на полицията в Тифлис попадат най-вече арменците, които поддържат връзки със сънародниците си в Османската империя. Само няколко години по-късно обаче повечето полицейски досиета на заподозрени в политическа дейност са на грузинци и социалдемократи, сред тях е и Джугашвили.[82] На 21 март 1901 година полицията нахлува в Тифлиската обсерватория. Сталин е обискиран, но не е задържан, най-вероятно за да бъде наблюдаван и да бъдат разкрити съучастниците му.[83] Така или иначе, в този момент кариерата му в областта на метеорологията приключва. Той преминава за постоянно в нелегалност.

Джугашвили вече няма никакви доходи, освен хонорари от частни уроци, и живее от подаянията на приятелите си. Впуска се в конспиративна дейност, подпомага създаването на нелегални печатници, организирането на стачки и първомайски манифестации. Първи май е обявен за социалистически празник от Втория интернационал в памет на бунтовете в Чикаго през 1886 година, когато полицията открива стрелба срещу демонстранти, борещи се за осемчасов работен ден. В Тифлис шествията с червени знамена на 1 май започват през 1898 година по инициатива на железничарите. Първите три шествия се провеждат извън града, като на първото участват едва 25 души, на следващото през 1899 година – 75, а през 1900 година се събират 400 души. За Първи май 1901 година Джугашвили, заедно с други активисти, подготвя манифестация по Головинския проспект в центъра на Тифлис. Полицията извършва превантивни арести и праща казаци на коне, но срещу тях се изправят най-малко 2000 работници. Избухват стълкновения и улиците на кавказката столица са облени в кръв.[84]

Заради революционната си дейност руските социалдемократи са изпращани на заточение в Кавказ, където подклаждат местната революционна дейност. По този начин Джугашвили се запознава с Михаил Калинин, както и с други революционери.[85] Основната му връзка с руските социалдемократи обаче остава Кецховели. Ладо живее в нелегалност в Баку, където започва да издава на грузински език вестник „Брдзола" („Борба"). В ноемврийско-декемврийския брой на „Брдзола" излиза неподписана статия, в която се заявява дръзко, че „жертвите, които даваме днес в уличните демонстрации, ще бъдат компенсирани стократно" и се добавя, че „всеки боец, паднал в борбата или откъснат от редиците ни чрез арест, води до появата на стотици нови бойци".[86] Създадената от Кецховели нелегална печатница е скрита в мюсюлманския квартал на Баку и е наричана с кодовото име „Нина", руския еквивалент на Нино, светицата покровителка на Грузия. В „Брдзола" се препечатват материали от новосъздадения руски марксистки емигрантски вестник „Искра", който се пренася контрабандно с конски впряг от Централна Европа през Иран.[87] Печатницата „Нина" се превръща в най-голямата нелегална печатница на социалдемократите в Русия и внася смут сред полицията от 1901 до 1907 година.[88] Именно благодарение на „Нина" и на изданието на Ладо младият Джугашвили се запознава с идеите на Ленин, който е автор на много от неподписаните статии в тринадесетте броя на „Искра", които излизат от печат до края на 1901 година.[89]

Кецховели дава на Джугашвили възможност да се докосне до руската социалдемокрация, помага му да израсне като марксист и запален уличен агитатор. Тази роля допълва и без това дълбоко вродената нагласа на Джугашвили към саморазвитие и към силното му призвание да просвещава масите – позиция, изложена убедително в публикация в ноемврийско-декемврийския брой на „Брдзола" от 1901 година.[90] Въз основа на личния си опит Джугашвили изразява съжаление, че работниците често недооценяват колко важно е да се образоват и да се стремят към самоусъвършенстване. На събрание на новосформирания Тифлиски комитет на РСДРП на 11 ноември 1901 година той издига глас в защита не на членуващите в партията работници, а на интелигенцията. Твърди, че набирането на работници за партийни членове е несъвместимо с конспирацията и ще изложи партията на опасност от арести. Ленин също пропагандира тази идея от страниците на „Искра". В материала си „Какво да се прави?" (март 1902 година) той се защитава от атаките на другите марксисти, но всъщност идеята му за партия на интелигенцията води до разцепление на кръга „Искра".[91] На ноемврийското заседание на Тифлиския комитет през 1901 година обаче мнозинството от кавказките социалдемократи гласува работниците да бъдат приемани в партията, обратно на призивите на Джугашвили, който е силно повлиян от Ленин.[92] Освен това Тифлиският комитет решава да изпрати Джугашвили „на партийна работа" в грузинския черноморски пристанищен град Батуми.[93]

Мисията в Батуми е истинско предизвикателство. Градът, завладян от Османската империя през 1878 година, е само на двадесетина километра от границата, но след свързването му с руската Транскавказка железопътна линия се превръща в терминал за износ на руски нефт, добиван от Каспийско море. В този момент върви изграждането на най-дългия тръбопровод в света (от Баку до Батуми), а предприемачите, които стоят зад него – братята Нобел, фамилията Ротшилд и арменският магнат Манташян (1842-1911), – имат амбицията да сложат край на монопола на американската компания „Стандард Ойл" в доставката на керосин за Европа.[94] Джугашвили също иска да се облагодетелства от подем в нефтената индустрия, но в полза на лявата кауза.

Той се потапя напълно в работническата среда, където „говори без префинеността на опитен оратор", както си спомня по-късно враждебно настроен негов сънародник. „Думите му бяха пропити със сила и решителност. Говореше със сарказъм, ирония, заклеймяваше, ругаеше, но после се извиняваше с обяснението, че говори на езика на пролетариата, който не е научен на изящни маниери и на аристократично красноречие."[95] Работническата поза на Джугашвили придобива плътност, след като негов познат го урежда на работа в нефтената компания на Ротшилд. Там, на 25 февруари 1902 година, са съкратени 389 работници (от общо 900) и в знак на протест два дни по-късно и останалите не се явяват на работа.[96] Следват масови арести. Началникът на военния гарнизон в Кавказ тайно споделя с местните губернатори, че социалистическата „пропаганда" намира „благодатна почва" заради мизерния живот и лошите условия на работа.[97] Наред с това политиката на депортиране на протестиращите работници в родните им села още повече подклажда бунтовните настроения в грузинската провинция.[98] На 9 март протестиращите нападат затвора, за да освободят задържаните. „Не бойте се, братя! – призовава един от затворниците. – Нямат право да стрелят, пометете ги!" Полицията открива огън и убива най-малко 14 души.[99]

Кръвопролитието в Батуми намира отзвук в цяла Русия, а Джугашвили, който е разпространявал подстрекателски позиви, е арестуван на 5 април 1901 година. В полицейския доклад е описан като „човек без конкретно занимание и с неустановено местожителство", който обаче е „учител на работниците".[100] Не е ясно дали Сталин е имал пръст в бунта на работниците, но е обвинен за „подстрекаване към безредици и неподчинение".[101]

В Батуми се заражда и прословутата вражда в средите на социалдемократите в Кавказ. На мястото на Джугашвили Тифлиският комитет изпраща Давид Картишливи (известен с прякора Мокеве – Планинеца), който е на мнение, че в партията трябва да членуват единствено работници, а не и интелигенти като Джугашвили. След като се установява в Батуми, той обвинява арестувания Сталин, че нарочно е провокирал полицията, за да се стигне до кръвопролитието.[102] Въпреки това, докато Джугашвили е в затвора, верните му последователи не се подчиняват на Мокеве. В един полицейски доклад е отбелязано, че „деспотизмът на Джугашвили вбесява много хора и организацията се разцепи".[103] Именно по време на престоя си в затвора Джугашвили започва редовно да използва псевдонима Коба.[104] Той на два пъти се обръща към генерал-губернатора на Кавказ с молба да бъде освободен поради влошено здраве и заради „тежкото състояние на възрастната ми майка, изоставена от съпруга си преди дванадесет години, за която съм единствената опора в живота".[105] (През януари 1903 година Кеке също праща до генерал-губернатора молба синът ѝ да бъде освободен.) Въпреки че лекарят на затвора го преглежда, управата отказва да прояви снизходителност.[106] Петнадесет месеца след ареста си, през юли 1903 година, Коба Джугашвили е осъден на три години заточение в Източен Сибир.

През решетките на биволския впряг, в който го возят до там през ноември 1903 година, Сталин вероятно за пръв път вижда истинска зима, преспи и заледени реки. При първия си опит за бягство Коба едва не измръзва до смърт. През януари 1904 година той успява да се измъкне от зоркото око на селския полицай, да извърви пеша петдесетте километра до гарата и да пътува нелегално чак до Тифлис.[107] По-късно разказва за бягството си три различни версии, включително как го е взел на стоп пътуващ търговец, когото е подкупил с водка. Всъщност Сталин е използвал истинска или подправена полицейска служебна карта, което поражда известни подозрения за бързото му бягство и повдига въпроса дали не е сътрудничил на полицията.[108] По време на отсъствието му в Тифлис се провежда конгрес за обединение на социалдемократите в Кавказ и за създаване на Съюзен комитет, в който бива избран и Джугашвили.[109] Другарите му в Батуми обаче го избягват, тъй като го свързват с политическото разцепление, а след бързото му връщане му нямат доверие и го смятат за агент-провокатор.[110] Първоначално Сталин се установява в Гори, където се сдобива с нови фалшиви документи, после отива в Батуми и накрая – в Тифлис. Предишната му хазяйка и любовница в Батуми – Наташа Киртава-Сихарулидзе, отказва да го последва в Тифлис и двамата се разделят.[111] Полицейското наблюдение в столицата на Кавказ е усилено и Джугашвили сменя квартирата си най-малко осем пъти само за един месец. Среща се отново с Лев Розенфелд (по-известен като Каменев), който му помага да си намери скривалище. Една от квартирите принадлежи на Сергей Алилуев, работник в цеха за производство на траверси. Семейното жилище на Алилуев (по-късно той става тъст на Сталин) в предградията на Тифлис служи за явка на социалдемократите.[112]

Каменев дава на Джугашвили и екземпляр от превода на руски на „Владетелят" на Макиавели, макар че неговите теории са широко разпространени в средите на руските революционери.[113] Сергей Нечаев (1847-1882), основател на нелегалното движение „Народна разправа", отбелязва, че „всичко, което прави възможна победата на революцията, е морално, а всичко, което ѝ пречи, е неморално".[114]

През първите си години като революционер бъдещият диктатор намира призвание като агитатор и учител на работниците, участва в подготовката на кървавия сблъсък на Първи май в Тифлис, става свидетел на създаването на нелегалните марксистки издания, разцепва партията в Батуми, лежи в затвора и за кратко е заточен в Сибир, принуден е постоянно да се крие от полицията. Сякаш за миг богобоязливото момче от Гори изминава дълъг път – от тайното внасяне на книгите на Виктор Юго в Тифлиската семинария до пряк участник в световното социалистическо движение. Обяснението за това преобразяване се крие в дълбоко вкоренените в царистка Русия несправедливост и репресии. Буйните младежи се стремят към открита конфронтация с режима, като си въобразяват, че така ще подкопаят устоите на самодържавието. Политическата система и условията в империята разпалват непримиримостта. В Кавказ, както и в империята като цяло, левите прескачат етапа на агитация в полза на профсъюзите, които в Русия остават забранени много по-дълго, отколкото в Западна Европа, и пристъпват към отхвърляне на режима със сила.[115]

Дори и официалните власти показват готовност за промяна: условията на труд във фабриките са нечовешки, помешчиците третират бившите крепостни селяни като роби, а опитите за подобряване на положението се възприемат като измяна.[116] „Човек първо се убеждава, че съществуващите условия са лоши и несправедливи – пише Сталин, – а след това решава да направи всичко възможно, за да ги промени. По време на царисткия режим всеки искрен опит да се помогне на народа поставя човека извън закона, преследван е безмилостно като революционер."[117] Така животът превръща Джугашвили в марксист и революционер, в просветител и беглец, който се изправя не само срещу полицията, а и срещу закостенелите си противници в средите на революционерите като Жордания.[118] В стремежа си да бъде водач на работниците той има и успехи, и провали. Все пак успява да създаде сплотена група от свои другари. „Коба се смяташе за по-различен от останалите болшевики – твърди един грузински емигрант – заради безспорно по-голямата си енергия, издръжливостта си, жаждата за власт и най-вече заради огромния си личен талант на организатор, благодарение на който намираше последователи, чрез които да държи цялата организация в желязна хватка."[119]

Преди обаче Джугашвили да се превърне в самостоятелен фактор, Ладо Кецховели е неговият пример за смел професионален революционер и борец срещу несправедливостите.[120] Леонид Красин определя Ладо като организационен гений. Сергей Алилуев го смята за най-обаятелната личност в кавказкото социалистическо движение. През пролетта на 1902 година, вследствие на масови арести на социалдемократи в Баку, „Брдзола" спира да излиза. През септември и Кецховели е арестуван и хвърлен в Тифлиския затвор. През август следващата година Ладо е застрелян от пазачите, тъй като застава на перваза на прозореца и отказва да се върне в килията.[121] Изглежда сам е пожелал смъртта, нямал е търпение да умре за каузата.

Сталин никога не го забравя, въпреки че почти всички останали, с които диктаторът е имал нещо общо в онзи период, са изтрити от паметта му.[122] (Родната къща на Ладо е включена в кинопрегледите за Съветска Грузия.[123]) Ранната мъченическа смърт на Ладо дава основания да му бъде отредена подобна роля, но в същото време ни кара да се замислим и върху възможността самият Сталин да е бил сполетян от подобна съдба. И все пак, погледнато от друга страна, можем ли да си представим Ладо Кецховели да управлява една шеста от Земята, да изгради социализма, да разгроми Хитлер в най-голямата световна война на всички времена, а после да си подели земното кълбо с Чърчил и Рузвелт? Кой би повярвал, че точно това ще постигне младият революционер Джугашвили?

Трета глава

Най-опасният враг на царизма

Руската империя ври и кипи. Размирици и страх са сковали всичко. Това се отнася както за работниците, студентите, помешчиците, така и за индустриалците, търговците и селяните. Единственият метод за справяне с тази ситуация, който се прилага в много други държави, е приемането на конституция; ако това бъде направено тук, почти със сигурност ще последва революция.

Австро-унгарският аташе в Санкт Петербург
в доклад до Виена, 1902 година[1]

Руска Евразия – 104 националности, които говорят на 146 езика според преброяването от 1897 година – представлява най-разнородната държава в света, но в действителност всички световни империи са пъстра смесица от многообразие.[2] Уникалността на Русия не е в наличието на стотици националности, а в политическата система. Създаването на модерната държавна администрация в Русия обикновено се свързва с управлението на Петър Първи (1682-1725), въпреки че приписваните на него важни реформи водят началото си от управлението на баща му и дядо му.[3] На него се дължи и прозападната ориентация на империята, макар че самият той не се доверява на Запада и го използва само като модел за подражание. При все това методите на Петър Първи за изграждането на държавата потвърждават обстоятелството, че руският елит остава тясно свързан с едноличната власт. Русия така и не развива пълнокръвна аристокрация със свои институции, които да се противопоставят на абсолютизма (въпреки че най-накрая, през 1730 година, група дворяни правят подобен опит).[4] По богатство руското дворянство не отстъпва на събратята си в Австрия и в Англия, но за разлика от тях, от средите на руските дворяни произлизат културни дейци от световна величина – Лермонтов, Толстой, Тургенев, Глинка, Чайковски, Скрябин, Мусоргски. По-важната отлика обаче е, че в Англия например аристокрацията придобива политически опит като управляваща класа в конституционната монархия. Руските помешчици са всемогъщи в собствените си владения, но в крайна сметка зависят от благоволението на самодържеца. В Русия статутът се предопределя от службата, срещу която се дават награди, които могат да бъдат отнети.[5] Повечето от привилегированите фамилии успяват да оцелеят през вековете, само че над тях винаги тегне заплахата да бъдат изпратени на заточение или в затвора, ако загубят благоволението на висшестоящите.[6]

Мнозина наблюдатели, в това число и Карл Маркс, отбелязват, че „модерна Русия е просто метаморфоза на Московското княжество". Това не е вярно, след Петър Първи руската държава напомня повече на европейския абсолютизъм, отколкото на древното Московско княжество. В течение на векове Русия изгражда империя със страховита финансова и военна мощ и доказва, че е напълно равностойна на съперниците си – Османската империя и империята на Хабсбургите.[7]

Това е значително постижение. През 90-те години на XVIII век, когато в Прусия, чиято територия е само 1% от територията на Русия, има 14 хиляди чиновници, в Русия те са едва 16 хиляди. През следващите десетилетия руската администрация се увеличава няколко пъти и до 1900 година броят на чиновниците достига 385 хиляди души. Въпреки че провинциалните губернатори развиват големи административни умения и придобиват опит, неособено престижният административен апарат на тяхно подчинение продължава да страда от огромен недостиг от компетентни и честни чиновници.[8] А и някои територии са изключително зле управлявани – например във Ферганската долина, най-гъсто населения район на Туркестан, Русия изпраща едва 58 администратори и само двама преводачи за почти двумилионно население.[9] Като цяло, през 1900 година, докато в Германия се падат по 12,6 чиновници на 1000 души, в Русия те са по-малко от четирима.[10] По-голямата част от провинцията е оставена на управлението на местните общности, чиито правомощия са силно ограничени и чиято степен на организираност варира в широки граници.[11] Някои губернии, като Нижни Новгород, са забележително добре организирани.[12] Други, като Томск, тънат в парализираща корупция. Руската държава е тежка на върха, но управлението в периферията е хлабаво.[13] Въпреки липсата на изпит за назначаване на държавна служба – в Германия и Япония например чиновниците се назначават само след като са издържали изпит – и в Русия постепенно се налага принципът на наемането на хора с университетско образование и опит.[14]

За разлика от абсолютизма в Прусия, Австрия, Великобритания и Франция, руското самодържавие оцелява много по-дълго. През 1855 година умиращият Николай I казва на сина си: „Искам да отнеса със себе си всички неприятности и тревоги и да ти предам една подредена, спокойна и мирна Русия".[15] Но именно той е въвлякъл Русия в скъпоструваща война в Крим и синът му Александър II няма друг избор, освен да признае поражението си, преди конфликтът да е прераснал в световна война.[16] След разгрома – първата загубена от Русия война за период от сто четиридесет и пет години – Александър II е принуден да извърши поредица от реформи, в това число и премахване на крепостничеството. („По-добре е това да дойде отгоре, а не отдолу", предупреждава царят скептично настроените дворяни, които не се успокояват дори и от факта, че държавата събира в тяхна полза огромни суми, чрез които селяните откупуват свободата си.[17]) Александър II дава началото на безпрецедентни дотогава свободи в университетите, пресата, съдилищата, но веднага щом поданиците му започват да се възползват от тях, той отстъпва и налага ограничения.[18] Царят Освободител отказва да въведе конституция, защото, както отбелязва неговият вътрешен министър, Александър II е „искрено загрижен, че тя ще навреди на Русия".[19]

В Русия липсва не само парламент, но и добре координирано правителство, като причината за това е една: да не бъдат накърнени прерогативите на самодържеца. Александър II подкрепя създаването на министерски съвет, който да координира работата на правителството, само че тази инициатива е мъртвородена. На практика царят си запазва възможността отделни министри да заобикалят колективния орган и да му докладват директно и насаме; министрите заговорничат с цел да саботират правителствената реформа, като искат да си запазят придобитото влияние чрез прекия достъп до самодържеца.[20] Реалната власт остава в ръцете на придворните и „неофициалните" съветници, а дейността на правителството си остава некоординирана и забулена в потайност. Царизмът губи силата си и не може да компенсира загубата: императивите на абсолютизма подкопават устоите на държавата. В резултат на това се получава политически режим, който шегобийците определят като самодържавие, разнообразявано от убийства. Първият опит за покушение срещу Александър II е през 1866 година, следват още пет, като последният, през 1881 година, е фатален. Александър III оцелява в няколко атентата, като през 1887 година, след поредния провален заговор, на бесилото е изпратен Александър Улянов, по-големият брат на Владимир Улянов Ленин. Самодържавието има много врагове – и отвън, и отвътре. Но сам на себе си е най-опасният враг.

Модернизацията като геополитически императив

До края на XIX век в имперска Русия са извършени най-малко сто политически убийства. С настъпването на новото столетие техният брой рязко се увеличава, извършителите им се стремят да предизвикат хаос, за да провокират полицията към арести и кръвопролития, което, по силата на извратената логика на терористите, би трябвало да събуди обществото. Към този момент политиката в Русия е в нелегалност, партиите и профсъюзите са забранени, цензурата не допуска никакви политически дебати и единствената възможност за проява на позиция е хвърлянето на бомби по каретите на държавните служители. В отговор на нападенията властта реорганизира политическата полиция и създава нова структура за полицейско следене, която да държи под контрол обществото. Тази практика не възниква в Русия, а е заета от Европа (Франция по времето на Бурбоните, Австрия по времето на Хабсбургите), като в сравнение с по-старите подобни служби в Европа, руската политическа полиция не е особено крайна.[21] Руските тайни служби следят кореспонденцията на подозрителните лица чрез т.нар. черни стаи – създадени по модел на френските *cabinets* *noires* – където агентите отварят писмата на революционерите на па̀ра.[22] Въпреки сътрудничеството си с полицията и жандармерията тайните служби не успяват да достигнат висотата на френския си аналог, който много по-цялостно контролира обществото.[23]

Много от агентите на тайната полиция са високообразовани и сформират нещо като полицейска интелигенция, ровят се из библиотеките за революционни произведения, за да проучат и дискредитират техните идеи.[24] Тайната полиция използва последните световни достижения, в това число изследването на Е. Хенри от лондонската полиция за пръстовите отпечатъци и методите за водене на досиета на германската полиция.[25] Въпреки всичко борбата с терора се оказва провал: полицията често е принудена да позволява на терористите да доведат докрай планираните убийства, за да проследят мрежите им.[26] Много от тайните агенти извършват убийства, за да не събудят подозрение и за да могат да продължат наблюдението. Самият Николай II гледа пренебрежително на тайната полиция и почти никога не удостоява с внимание началника на своята охрана.[27] И все пак, въпреки че е недолюбвана от царския двор, тайната полиция е единствената власт в държавността, която има реални корени в обществото. Нещо повече, независимо от връзките ѝ с терористите, срещу които се бори, и отчуждението ѝ от режима, който трябва да опазва и защищава, тя бележи доста успехи.[28] Сталин цял живот е преследван от слухове, че е бил полицейски агент (тези обвинения си остават недоказани).[29] Лев Троцки също е подозиран за сътрудничество с полицията.[30] Един от ръководителите на тайната полиция самодоволно споделя: „Революционерите започнаха взаимно да се подозират, така че в крайна сметка нито един конспиратор нямаше доверие на другите".[31]

Ловкото насаждане на разногласия между мнителните по природа революционери обаче не е в състояние да прикрие дълбоката уязвимост на режима. Основният проблем на самодържавието не е, че попада под ударите на политическите покушения или че авторитарната власт е напълно несъвместима с модернизацията, а че аристокрацията в Русия е умишлено потискана. Царизмът задушава развитието, от което самият той отчаяно се нуждае и към което се стреми, за да бъде конкурентен като велика сила.[32] Модернизацията не е нещо естествено или вродено. Тя включва редица трудно постижими характеристики – масово производство, масова култура, масова политика, – които Великите сили успяват да постигнат. Тези държави, на свой ред, подтикват и други страни към модернизация, а ако не го направят, те страдат от последиците: търпят загуби във войните и стават жертва на колонизация.

С други думи, модернизацията не е социологически процес – преход от „традиционното" към „модерното" общество, – а геополитически: придобиване на статут на велика сила и борба, за да се удържи на напъните на колонизаторите.[33] С напредъка на някои държави в ключови области на модерната индустрия светът се разделя на развити индустриални държави – Западна Европа, Северна Америка, Япония – и слаборазвити доставчици на суровини – Африка, Южна Америка, голяма част от Азия.

Предимствата на модернизираните, конкурентноспособни държави включват и финансови и кредитни институции, стабилна валута и акционерни дружества.[34] Но в много отношения новата световна икономика се крепи на труда на селяните, които доставят основните суровини, необходими на индустриалните държави, и в същото време са консуматори на стоките, произведени от тези суровини. Комерсиализацията залага на добив на специализирани суровини – в Китай например огромни площи, на които са били отглеждани земеделски култури за прехрана, са засети с памук, за да се доставя суровина на английските фабрики. Това обаче води до намаляване на разнообразието на отглежданите земеделски култури и до упадък на паралелно изградените социални мрежи, което означава, че пазарите ограничават традиционните методи за справяне с тежките природни явления като хронични засушавания. При три последователни периода на влошени условия в края на XIX век в Китай, Бразилия и Индия измират от глад между 30 и 60 милиона души.

Пазарите и глобализацията дават възможност за невиждано до този момент развитие, ала по-голямата част от човечеството не е в състояние да оцени ползата от него. Новата световна икономика не е всеобхватна. Много територии се намират отвъд зоните на просперитет. При все това влиянието на икономическия растеж се усеща из цялото земно кълбо. В резултат на повишеното търсене на мед за електрически проводници например Чили и Южна Африка се превръщат в част от световната икономика, което дава на местното население нови шансове за благосъстояние, но в същото време го излага на опасността от внезапен срив вследствие на големите колебания в цените. Модернизацията трябва да се постигне повсеместно – това е посланието от нашествието на световните велики сили.

Русия се справя доста успешно с предизвикателствата на модернизацията. Благодарение на производството на текстил тя се превръща в четвърта или пета индустриална сила в света. Освен това е най-големият производител на земеделска продукция в Европа, но въпреки това БВП на глава от населението е само 20% от този във Великобритания и 40% от БВП на Германия.[35] В Санкт Петербург се намират най-разкошните дворци в света, ала продължителност на живота в Русия е едва 30 години (в Британска Индия е 23 години, във Великобритания – 52 години, в Германия – 49 години). По време на царуването на Николай II грамотността е едва около 30%, колкото е била във Великобритания през XVIII век. Руските управници имат добра база за сравнение, защото често посещават Европа и оценяват страната си не на фона на развиващите се държави от Третия свят, а според стандартите на първите световни сили. В началото на XX век обаче страната има мощна конкуренция в лицето на обединена Германия и индустриализирана Япония. Когато пред портите ти се изправи Велика сила, разполагаща с модерна военна технология, грамотни и способни офицери, мотивирани войници и добре управлявани държавни институции, няма време за губене и самосъжаление. Русия няма друг избор, освен да приведе икономиката си в съответствие с тази на най-напредналите си съперници.[36]

Дори и тогавашните революционери си дават сметка за дилемите, пред които е изправена Русия. Николай Даниелсон, преводачът на „Капиталът“ на Карл Маркс на руски, се тревожи, че предпочитаният от него път на постепенна, органична еволюция към социализма чрез селската община не може да издържи на натиска на международната система, а руската буржоазия също не е на такова ниво, че да посрещне подобно предизвикателство. „От една страна, подражанието на бавния, тристагодишен процес на икономическо развитие на Англия може да направи Русия уязвима за колониални влияния от една или друга велика световна сила – пише Даниелсон в своя предговор на „Капиталът“. – От друга страна, едно стремително дарвинистко нахлуване на западните свободни пазари и приватизацията може да създаде корумпиран буржоазен елит и да доведе до множество страдания, без това да доведе до увеличение на производителността.“ Русия е изправена пред съдбовен избор между колонизация от страна на европейските държави и нова бездна на неравенство и бедност.[37]

Залогът за режима е огромен, висока е и цената, която абсолютизмът трябва да плати. Дори и след реформите и премахването на крепостничеството руските управници са изправени пред все по-голям финансов натиск, който ограничава международните им амбиции. Кримската война има опустошителен ефект върху финансовото състояние на държавата, а победата в Руско-турската война (1877-1878) струва на Русия още по-скъпо. В периода 1858-1880 година бюджетният дефицит на страната набъбва от 1,7 на 4,6 милиарда рубли, което изисква огромни заеми от други държави, най-вече от геополитическите съперници на Русия.[38] Шири се корупция – значителни суми от държавната хазна се харчат безотчетно. В началото на XX век държавният бюджет разполага с излишък благодарение на налозите върху захарта, керосина, кибрита, тютюна, вносните стоки и водката. (Консумацията на алкохол на глава от населението в Руската империя е по-ниска, отколкото във всички други европейски държави, но държавата държи монопол върху продажбата на алкохол.[39]) Същевременно обаче военният бюджет е десет пъти по-голям от бюджета за образование. Въпреки това министерството на отбраната постоянно се оплаква от недостиг на ресурси.[40]

Конкурентният натиск от страна на Великите сили стимулира разгръщането на системата на висшето образование в Русия, която се стреми да получи повече и по-добре образовани чиновници, инженери и лекари.[41] Само че властта започва да се страхува и от студентите, от които така отчаяно се нуждае. След опита за отнемане на автономията на университетите студентите обявяват стачка и окупират учебните заведения.[42] В периода 1900-1905 година мнозинството от арестуваните в Русия са под 30-годишни.[43] По подобен начин през 90-те години на XIX век, благодарение на индустриализацията в Русия, изникват модерни за времето си фабрики, които ѝ осигуряват място сред световните сили. Но работниците също стачкуват за по-нормално работно време (осем часа) и човешки условия на живот. Вместо да им разреши да се сдружават в организации и да се опита да ги привлече на своя страна, властта ги подлага на репресии, без да си дава сметка, че те са жизнено необходима сила за индустриализацията на страната.[44] Същевременно износът на зърно захранва голяма част от европейските пазари, въпреки че вътрешната консумация нараства, а добивите остават изключително ниски.[45] Поради това през пролетта на 1902 година в плодородните райони на Харков и Полтава селяните се вдигат на масови бунтове, като плячкосват и опожаряват имената на дворяните и настояват за по-ниска рента, свободен достъп до горите и до водните пътища. Това дава повод на писателя Лев Толстой да напише петиции до царя.[46] През следващата година в Западна Грузия, където се отглеждат основно лозя и чаени насаждения, селяните също се вдигат на бунт. Там няма нито едно индустриално предприятие и въстанието заварва социалдемократите напълно неподготвени. Въпреки това те застават начело на селяните и издигат искане за намаляване на дължимата рента и свобода на словото, като на мястото на полицията сформират „червена" милиция в независима Гурянска република.[47]

В империята има над 100 милиона селяни, които живеят при различни условия. Всяка държава, преминала през процеса на модернизация под натиска на международната система, е раздирана от социално напрежение. Но както ще стане ясно по-нататък, напрежението в Русия се подсилва от отказа на абсолютисткия режим да включи масите в политическата система.

Унищожителен разгром в Азия

Поради географските особености на Русия геополитическият императив към модернизация ѝ струва скъпо. Опитът на Великобритания да ограничи мащабите на империята е неуспешен: поражението в Кримската война провокира компенсаторна вълна̀ от руски завоевания в Централна Азия. Това разширяване на територията обаче задълбочава предизвикателствата, пред които е изправена Русия поради сложната обстановка по границите със съседните държави. Руската империя трябва да се противопоставя едновременно на Европа, Близкия и Далечния изток. Това обстоятелство би трябвало да бъде предпоставка за предпазлива международна политика, само че руската експанзия се разгръща тъкмо като компенсация на уязвимостта на страната: завоюването на нови територии се възприема като предотвратяване на чужди нападения. А след като даден район бъде завладян, Русия започва да се стреми към съседните, за да затвърди първоначалните придобивки.

Русия достига до Тихия океан още през XVII век, но така и не успява да укрепи, задържи и разработи огромните азиатски територии. Мечтите за търговия с Далечния изток остават нереализирани поради липса на надежден и икономически ефективен транспорт. [48] Все пак Русия построява Транссибирската железница (1891-1903), свързваща столицата на империята с Тихия океан. (САЩ завършват своята трансконтинентална железопътна линия през 1869 година.) Железопътният проект на Русия е воден от военностратегически съображения, макар че всъщност военните настояват да се построи железница от страх не от Япония, а от Китай. И за да се съкрати пътят от Санкт Петербург до крайната точка Владивосток, железницата минава напряко през китайската територия Манджурия. Руските власти наричат това нарушение на чуждия суверенитет „мирно проникване", като си представят, че по този начин предотвратяват подялбата на Китай между съперниците на Русия – Великобритания, Германия и Франция. В действителност с настъплението си в Източна Азия Русия се изправя не срещу европейските сили, които изцяло са приковали вниманието на елита в Санкт Петербург, а срещу агресивна Япония.[49]

Япония в никакъв случай не е държава с мащабите на световен лидер от ранга на Великобритания. Жизненият стандарт на японците е едва една пета от този във Великобритания. В Япония, както и в Русия, основният поминък е земеделието.[50] Реалните заплати, съпоставени с цените на ориза, са само една трета от тези във Великобритания през 30-те години на XIX век, а в началото на XX век са все още на същото ниво. Все пак това означава, че по време на бума във Великобритания реалните заплати в Япония се повишават със същата скорост, както реалните заплати във Великобритания.[51] Въпреки че Япония е износител на суровини (сурова коприна) за Европа, вътре в Азия тя изнася главно потребителски стоки. Всъщност бързоразвиващата се търговия на Япония бележи експанзия предимно в рамките на Източна Азия, където на страната гледат с голямо възхищение и завист.[52] Токио изгражда и военноморски сили по модела на Германия. (Консервативният модернизатор Бисмарк по това време е най-популярната чуждестранна фигура в Япония.[53]) Япония побеждава Китай във войната за Корейския полуостров (1894-1895 година) и завзема Тайван. Затова, още през 90-те години на XIX век, генералният щаб на Русия започва да изготвя планове за евентуална война с Япония. Но отчасти поради непознаване на Япония, и най-вече заради расови предразсъдъци, руските управляващи кръгове подценяват „азиатците“.[54] Докато японското военно командване определя шансовете си за победа при евентуална война с Русия най-много на 50%, руснаците са убедени, че неминуемо ще победят.[55] Николай II дори пренебрежително нарича японците „макаци“ – късоопашати маймуни.[56]

Въпреки това се стига до провеждането на руско-японски преговори с цел постигане на взаимни компромиси: признаване на руска зона на влияние в Манджурия и японска зона на влияние в Корея. Япония се чувства слаба под надвисналата заплаха от нахлуване на обединени европейски сили в Източна Азия и е готова на компромис, стига и Русия да отстъпи. Променливите и трудно разбираеми решения на Николай II, както и неспособността и нежеланието му да информира за тях собственото си правителство, водят до непрозрачна и непоследователна политика на Русия в Далечния изток.[57] Управляващите кръгове в Япония решават да започнат открита превантивна война, преди да са изчерпани всички възможности за постигане на договореност. През февруари 1904 година Токио къса дипломатическите отношения и напада руски плавателни съдове, които са на котва в Порт Артур – изненадващ удар срещу тромавия руски гигант с цел демонстрация на мъжество.[58] Руският тихоокеански флот е сразен. Японската пехота настъпва срещу руските позиции в Манджурия. Русия е смаяна. „Повече не може да продължава така“, провъзгласява на първа страница консервативният вестник „Новое время“ на 1 януари 1905 година. Същия ден Владимир Ленин нарича огромната царска военна машина „красива ябълка, гнила отвътре“.[59] И има основания за това, Балтийският флот на Русия е чак в другия край на земното кълбо, на повече от 18 хиляди морски мили от зоната на сраженията. Седем и половина месеца по-късно, в кулминацията на бойните действия, осем модерни бойни кораба, построени в Санкт Петербург, са потопени в пролива Цушима.[60]

Руската държава е подчинила всичко на военните си приоритети и потребности, а Романови са обвързали легитимността на управлението си с международния авторитет на страната. Шокът от поражението в пролива Цушима е разтърсващ.[61] На сушата японците също бележат впечатляващи победи, включително в битката при Мукден, която по онова време е най-голямата военна операция в световната история.[62] Съкрушителната загуба при Мукден съвпада с годишнината от коронацията на Николай II.[63]

Този погром на бойната арена, която би трябвало да оправдава съществуването на самодържавието и да крепи статута на Русия като Велика сила, не само изважда на показ политическите провали на царизма, но заплашва да доведе до тотален колапс. Избухват стачки във военните заводи. В неделя, 9 януари 1905 година, седем дни след падането на обсадения Порт Артур в ръцете на японските войски, хиляди стачкуващи работници и техните семейства организират шествие до Зимния дворец, за да връчат петиция на „бащицата“ с искания за подобряване на живота на работниците, защита на техните правà и достойнство и свикване на Учредително събрание.[64] Шествието се води от свещеник, а участниците носят икони и кръстове. По това време Николай II е в Александровския дворец и няма никакво намерение да се среща с протестиращите. Процесията е пресрещната от войска край Нарвската врата и войниците откриват огън. Свещеникът се провиква: „Вече няма нито Бог, нито цар!“. Изстрели повалят невъоръжени мъже, жени и деца, настъпва паника и мнозина са стъпкани до смърт. Загиват около 200 души, а ранените са над 800.[65] „Кървавата неделя“ в Санкт Петербург предизвиква вълнà от стачки и протести.

Образът на „бащицата“ Николай II е завинаги опетнен. („Всички обвиняват властите и най-вече императора – отбелязва американският консул в Одеса. – Настоящият управник напълно загуби доверието на руския народ.“[66]) През февруари 1905 година царят дава мъгляво обещание да бъде учредена Дума, парламент с „консултативни“ функции, което хвърля в паника консерваторите, но ни най-малко не потушава масовото недоволство. Следващия месец университетите затварят врати за пореден път.[67] Заради стачките е парализирана цялата железопътна система, а членовете на правителството са принудени да се придвижват с лодки, за да се срещат с царя в извънградските му дворци. През юни моряци завземат кораба „Потьомкин“ и го насочват към Одеса, след което търсят убежище в Румъния. „Навсякъде цари пълен хаос“, пише служител на тайната полиция, като добавя, че – „дейността ни е напълно парализирана“.[68] Стачни вълни помитат и Полша, Прибалтика и Кавказ, където според Ной Жордания, водача на марксистите в Грузия, „де факто вече има свобода на събиранията, стачките и демонстрациите“.[69]

Положението на фронта е катастрофално. От двете страни са мобилизирани около 2,5 милиона души, от които жертвите са над 100 хиляди. (При бойните действия загиват и около 20 хиляди китайски цивилни.) Япония не може да компенсира загубите си и големите победи, като тази при Мукден, вероятно всъщност приближават Токио до поражението.[70] Николай II е изкушен да продължи да воюва, за да обърне войната в своя полза, но селяните отказват да плащат данъци и започват да плячкосват именията. През март 1905 година министерството на вътрешните работи обявява, че заради бунтовете в тридесет и две от петдесетте губернии е невъзможно да се проведе военна мобилизация.[71] Европейските държави отказват нови заеми и Русия е на ръба на фалита.[72] На 23 август 1905 година (5 септември по нов стил) Русия и Япония сключват мирен договор в Портсмут с посредничеството на президента на САЩ Теодор Рузвелт. Русия е принудена да признае поражението си, но е освободена от плащането на репарации и губи единствено половината от остров Сахалин (затворническа колония). Поражението има световен отзвук (много по-голям, отколкото победата на Етиопия над Италия през 1896 година). Русия се превръща в първата голяма европейска сила, победена от азиатска държава. В типичен за времето коментар на случилото се един наблюдател определя триумфа на японците като „победа на туземците над бялата раса“ и като„най-важното събитие в нашия живот“.[73]

Социалдемократически фракционизъм

Японският военен аташе в Стокхолм раздава с пълни шепи пари на политическите опоненти на царизма, които са в изгнание в Европа, макар че впоследствие споделя възмутено: „В т.нар. опозиционни партии няма как да бъдат различени истинските опоненти на режима от руските агенти“. В един свой доклад той допълва, че революционерите, за които не е ясно дали не са тайни полицейски агенти, масово използват фалшиви имена. Така или иначе, дейността му, която е разкрита от руската тайна полиция, е напълно излишна.[74] Руските революционери реално получават много по-голяма подкрепа от властите. Докато армията, на която се крепи поддържането на реда в империята, е изпратена да воюва с Япония на територията на Китай и Корея, революционерите могат спокойно да се развихрят. Макар че са мобилизирани дори и селяни със семейства и деца, повечето младежи без постоянно местожителство и с криминални досиета успяват да се отклонят от военна служба. Един от тях е 27-годишният Коба Джугашвили. В полицейски доклад от 1 май 1904 година се отбелязва:

„Джугашвили, Йосиф Висарионович: селянин от Диди Лило, Тифлиска губерния, роден през 1881 година, с православно вероизповедание, посещавал е църковно училище в Гори и семинария в Тифлис, неженен. Баща Висарион, местонахождение неизвестно. Майка Екатерина, жителка на град Гори, Тифлиска губерния. Описание: ръст – два аршина, четири и половина вершки (около 162,5 сантиметра), средно телосложение, без особени белези.“[75]

Въпреки че датата на раждане (1878) и ръстът са записани погрешно (167,5 см), изводът от доклада е, че Джугашвили е освободен от военна служба и в резултат на това се озовава в епицентъра на въстанието през 1905 година. Грузинското крило на РСДРП го изпраща в Чиатура, затънтено градче в Западна Грузия, където в стотици малки компании работят общо около 3700 миньори, които добиват манганова руда.

Заради мизерните заплати на миньорите, които живеят под открито небе (през зимата спят в мините), Чиатура, по думите на един наблюдател, прилича на каторга, с тази разлика, че работниците не са извършили никакво престъпление.[76] Дори по руските стандарти експлоатацията там е потресаваща. Когато миньорите се вдигат на бунт, властите изпращат не само войски, но и крайно десни отряди за саморазправа, т.нар. черносотници. В отговор на техните нападения социалдемократическите кръгове, в които Джугашвили е активна фигура, създават „червени бойни бригади", наричани Червените отряди.[77] През декември 1905 година работническите Червени отряди, подпомагани от сформирования на млади радикали, установяват контрол над Чиатура и над половината от добива на манган в света.

Година по-рано Джугашвили е призовавал за създаването на самостоятелна грузинска социалдемократическа партия – стремеж, наследен от борбата му срещу русификацията в семинарията и в цяла Грузия. Социалдемократите в Грузия поначало отхвърлят призивите за борба за национална независимост с аргумента, че дори и някак си да успеят да изградят независима държава, свободата за Грузия винаги ще бъде обвързана със свободата за Русия. Джугашвили е заклеймен като „грузински бундист" и е накаран да се отрече от възгледите си. Впоследствие Сталин написва „Кредо" (февруари 1904 година), в което се отказва от идеята за самостоятелна грузинска партия.[78] Като се изключат младежката романтична поезия и две анонимни статии в периодичното издание на Ладо „Брдзола", които по-късно са приписвани на Сталин, „Кредо" е една от първите му публикации (партийните историци, които събират творбите му, така и не успяват да я намерят). Първата подписана от него публикация е обширен материал на грузински от есента на 1904 година, озаглавен „Как социалдемократите разбират националния въпрос". В него Джугашвили порицава наскоро учредената партия от социалфедералисти, чието периодично издание, печатано в Париж, зове към независимост на Грузия и създаването на самостоятелна грузинска социалдемократическа партия. Той категорично отхвърля идеята за национални „леви" партии и се изказва саркастично за грузинския национализъм.[79] През април 1905 година в обръщение към пролетариата в Батуми Сталин отбелязва, че „руската социалдемокрация е отговорна не само пред руския пролетариат, но и пред всички народи в Русия, които стенат под робството на варварското самодържавие – тя носи отговорност пред цялото човечество, пред цялата цивилизация".[80]

В Чиатура Джугашвили се проявява като радикален елемент, вкарва свои верни хора от нелегалната си дейност в Батуми и превръща всяка мина в бойно поле на фракциите на социалдемократическата партия. Мнозина наблюдатели изтъкват необикновената лоялност на кръга от приближените му. Независимо от това работниците в Чиатура избират за свой водач не Джугашвили, а друг негов сънародник, високия и слаб Ной Рамишвили (1881-1930). Рамишвили печели доверието на миньорите и ги убеждава, че неговата меншевишка фракция има водеща роля в средите на кавказките социалдемократи.[81] Джугашвили, който принадлежи към болшевишката фракция, проклина съперниците си и заявява, че те „се подмазват на работниците".[82] От Чиатура пише доклади до водача на болшевиките Владимир Ленин, който по това време е в изгнание в Европа, като подчертава, че води борба на живот и смърт, но не срещу царистския режим, а срещу меншевиките.[83]

Противоречията между болшевишките и меншевишките фракции възникват две години по-рано, през юли 1903 година, по време на Втория конгрес на РСДРП в Лондон. Далеч от очите на царската полиция делегатите приемат своя харта и програма („Диктатурата на пролетариата е необходимо условие за социалистическата революция"), но Ленин и Мартов влизат в остро противоречие относно партийната структура. До открит сблъсък се стига след предложение от страна на Ленин да се намали екипът от редактори на периодичното издание „Искра" от шестима на трима (Плеханов, Ленин, Мартов). Тази иначе разумна идея води до пререкания, като в протокола е записано, че следват заплашителни крясъци и викове „Позор!"). Всъщност различията са много по-дълбоки. Всички руски социалдемократи разглеждат капитализма като зло, но според марксизма историята трябва да премине през определени етапи, а повечето от марксистите в Русия, последователи на Георгий Плеханов, поддържат тезата, че социалистическата революция може да победи едва след като преди това е имало буржоазна революция, която да ускори капиталистическото развитие на Русия. В съзвучие с това виждане руските работници трябва да помагат на недоразвитата буржоазия да установи конституционно управление, така че след няколко десетилетия работниците да могат да съборят капитализма и да изградят социалистически строй. Какво обаче ще стане, ако работниците се окажат неспособни да извършат тази задача? Въпросът за ролята на работниците в хода на историята вече е довел до разцепление германските социалдемократи. В Германия пролетариите не се развиват като революционери, а имат самосъзнание на профсъюзни членове (а и тамошният капитализъм не се разпада), поради което Едуард Бернщайн стига до извода, че социалистите трябва да заложат на еволюцията, вместо да се стремят към революция. Неговият противник Карл Кауцки го заклеймява като ревизионист и настоява, че социализмът е постижим, макар и със средствата на парламентаризма. Ленин обаче не е съгласен с Кауцки, макар че условията в Русия, където профсъюзното движение е забранено, не съответстват и на ревизионисткия подход на Бернщайн. По своята същност аргументът на Ленин е, че Русия е различна от Германия.

Мартов подхваща темата, като пише, че „компромисът между социалдемократически и социалистически задачи – тоест буржоазна революция и социалистическа революция, е гатанката, която обществото е дала за решаване на руската социалдемокрация".[84] Ленин се присмива на твърденията на народниците, че Русия притежава вътрешен потенциал за развитие на социализма в лицето на селските общини, но все пак смята, че изостанала страна като Русия може директно да бъде тласната към социализма, при условие че „се даде възможност на няколко професионалисти, също толкова добре обучени и опитни като служителите на тайната полиция, да организират този процес".[85] Неговият призив да се ускори ходът на историята и да се прескочи етапът на капитализма е отхвърлен като немарксистки, дори е определен като „бланкистки" (по името на французина Луи Огюст Бланки (1805-1881), който отрича ефективността на народните движения и лансира идеята за революция, извършена от малка група хора чрез временна диктатура с насилствени методи).[86] В известен смисъл тезата на Ленин просто отразява войнствените настроения на работниците в Русия. От друга страна, е вярно, че понякога той дословно цитира Бернщайн и твърди, че оставени на самотек, работниците няма да стигнат по-далеч от развитие на профсъюзно самосъзнание. Затова Ленин настоява за създаване на партия на професионални революционери, която разглежда като необходимост, за да бъде победена държавата, чийто мощен репресивен апарат смазва организационната дейност.[87] Той обаче не успява да убеди останалите. На конгреса през 1903 година, независимо че само четирима от делегатите са истински работници, мнозинството подкрепя идеята на Мартов за по-широка партийна организация, а не предлаганата от Ленин партия от професионални революционери. Ленин отказва да приеме резултатите от гласуването и обявява, че основава фракция, която нарича „болшевики", т.е. фракция на мнозинството, защото е спечелил мнозинство по други, второстепенни въпроси. Колкото и да е изненадващо, мнозинството на Мартов се съгласява да носи името „меншевики", фракция на малцинството.

Подобни обвинения, контраобвинения и недоразумения водят до окончателното разцепление през лятото на 1903 година. Тайната полиция не може да повярва на късмета си: социалдемократите се обръщат едни срещу други. Не стига че над социалдемократите постоянно тегне опасността да бъдат арестувани, сега те трябва и да се съревновават с по-радикалните си съперници.[88] Разбира се, сред революционерите сектантството е често срещано. Въпреки това отцепването на Ленин разгневява силно близкия му приятел Мартов, тъй като до неотдавна двамата са заговорничели да ограничат влиянието на еврейската работническа организация сред руската социалдемокрация (само петима делегати „бундисти" са допуснати до конгреса на социалдемократите през 1903 година).[89] Доктринерската позиция на Ленин е заявка за власт, но раздялата вече е в ход и поне отчасти разпрата е на лична основа. Вътрешните полемики се превръщат в злостни взаимни обвинения в мания за величие, лъжи и предателство.

След като слуховете за разцеплението стигат до всички, Ленин категорично е заклеймен. През 1904 година Роза Люксембург, която ще се запознае с Ленин три години по-късно, осъжда предложената от него организация като „военен централизъм". Троцки, който е на страната на Мартов, определя Ленин като йезуит – подозрителен към другите хора, фанатично предан на идеите си, склонен към незачитане на чуждото мнение. Плеханов го заклеймява като бланкист. Ленин, от своя страна, се мъчи да привлече стратегически важния кавказки клон на РСДРП, като описва „мерзостта на влечугите" от Централния комитет на партията.

Шансовете му за успех са големи – много от неговите поддръжници са пратени на заточение в Кавказ, където разпространяват влиянието на болшевишката фракция. Сталин, който пропуска конгреса в Лондон през 1903 година, защото по това време очаква присъдата си в затвора, през следващата година се запознава в Тифлис с Лев Розенфелд, по-известен като Каменев, привърженик на фракцията на Ленин. През януари 1905 година водачът на грузинските марксисти Ной Жордания се връща в Грузия от изгнание в Европа и успява да сплоти под знамето на меншевизма марксистите в Кавказ. Джугашвили вече се е противопоставил открито на Жордания още през ноември 1901 година, когато се обявява за създаването на малка центристка партия на интелигенцията. Сега той отново застава срещу Жордания, като избира болшевишката фракция. В този смисъл и за Джугашвили разделението е отчасти на личностна основа. Позицията на Ленин за ускоряване на историческото развитие и неговото предпочитание към професионалните революционери за сметка на работниците също допадат на темперамента на Джугашвили.

Впоследствие личното влияние на Ленин често се изтъква като обяснение за ранните политически предпочитания на Джугашвили, дори се твърди, че Сталин дълго се е възхищавал на болшевишкия лидер. Първата им среща обаче противоречи на това твърдение.[90] Двамата се запознават през декември 1905 година по време на Третия конгрес на РСДРП в Тамерфорс, Финландия. Там Джугашвили е един от тримата делегати от болшевишката фракция в Кавказ.[91] Месец по-рано Ленин се завръща в Русия от изгнание в Швейцария, по това време той е на 36 години, с десет години по-голям от Джугашвили.[92] (Най-възрастният делегат на конгреса, Миха Цхакая от Кавказ, е на 39 години.) На конгреса делегатите открито отхвърлят политическите виждания на по-възрастния от тях Ленин и той е принуден да отстъпи, като си дава сметка, че е изгубил връзка с руската действителност. „Аз очаквах да видя планинския орел на нашата партия, един велик човек, и то велик не само политически, а и физически, тъй като моето въображение рисуваше Ленин като великан, строен и представителен – заявява по-късно Сталин. – Но какво беше моето разочарование, когато видях най-обикновен човек, на ръст по-нисък от средния, който с нищо не се отличаваше от околните.“[93] Впоследствие Ленин ще се превърне в незаменим наставник на Сталин, но на грузинеца, както и на всички останали привърженици на левицата, им е необходимо време, за да оценят силата на волята на водача на болшевиките, който променя хода на историята. Така или иначе, докато социалдемократите се разправят каква да бъде предстоящата революция – буржоазна или социалистическа – и дали тяхната партия трябва да е ограничена само до „революционерите“, или да е отворена за широките маси, властта вече е в процес на стремителен разпад, което прави революцията неизбежна.

Упадък и избавление

Докато Джугашвили е зает с организиране на Червените отряди в Чиатура, на 8 октомври 1905 година, след подписването на руско-японския мирен договор, Санкт Петербург е парализиран от обща стачка. В продължение на пет дни над един милион работници в цялата империя преустановяват работа, блокирана е и жизненоважната железопътна система. Въпреки прекратяването на огъня войниците – над един милион руснаци са все още на фронта в Далечния изток – няма как да се приберат у дома и поради това властта не разполага с нужните сили да потуши вълненията. На 13 октомври в Санкт Петербург е създаден стачен координационен комитет, чието съществуване продължава петдесет дни, а в продължение на две седмици го оглавява Лев Троцки, който през 1903 година заема страната на меншевиките и току-що се е завърнал от изгнание.[94] На 14 октомври започват да се разпространяват предупреждения за репресии, а на следващия ден властите затварят престижния столичен университет. Ключови фигури, приближени на фамилията Романови, призовават Николай II да направи политически отстъпки, вместо да прибягва към насилие. От цяла Европа единствено в Османската империя, в Черна гора и в Русия все още няма парламент. Царят няма никакво желание да подкрепи промени, които биха накърнили принципите на абсолютизма, и в писмо до майка си се оплаква: „Министрите, тези страхливи душици, само говорят, вместо да действат решително".[95] На 15 октомври Николай II пита довереника си Дмитрий Трепов, наскоро назначен за губернатор на столицата, дали е в състояние да възстанови реда. На 16 октомври Трепов отговаря, че „безредиците са достигнали такова равнище, че едва ли е възможно да бъдат избегнати кръвопролития".[96]

Царят се колебае. Възлага на приближените си да съставят проект на манифест за учредяване на Дума с чисто консултативни функции.[97] Обръща се за помощ и към чичо си, великия княз Николай Николаевич, като го моли за подкрепа за установяване на военна диктатура, но получава отговор, че армията е омаломощена от войната в Далечния изток и че ако царят не се съгласи на политически отстъпки, великият княз ще се застреля.[98] На 17 октомври, против волята си и с огромна неохота, Николай II подписва манифеста „За подобряване на държавния ред", публикуван на следващия ден, по силата на който се „налагат" – казано на езика на самодържавието – граждански свободи, както и двукамарно законодателно тяло. Държавната Дума няма да бъде „консултативен орган", както е предложено първоначално през февруари същата година, а ще представлява долна камара на „народни представители", макар че избирателното право в Русия е много по-ограничено, отколкото в абсолютистка Испания през 1680 година. Право на гласуване имат мъжете над 25 години, с изключение на войниците и офицерите, а селяните в общините имат по-голяма тежест, отколкото тези извън общините.[99] Държавният съвет, който до този момент е бил най-вече консултативен орган с церемониални функции, съставен от специално назначени представители на елита, се превръща в горна камара на парламента. Целта е горната камара да послужи за консервативен ограничителен механизъм в Думата. Половината от членовете на новия Държавен съвет пак се назначават от царя от средите на бивши министри, губернатори и посланици – „многоуважавани старци, побелели или плешиви, сбръчкани и прегърбени от старост, с накичени с всичките си отличия униформи", както ги описва съвременник на събитията. Другата половина се посочват от определени институции – православната църква, общинските съвети, местните власти, Академията на науките. По аналогичен начин през 1911 година в Съединените щати е приета Седемнадесетата поправка, която регламентира прякото избиране на сенаторите, а във Великобритания цялата Камара на лордовете се състои от потомствени благородници.[100]

Царят прави и още една важна отстъпка, която има важни последици – съгласява се да има обединено правителство с министър-председател. Сергей Крижановски, който (като заместник-министър на вътрешните работи) има за задача да очертае необходимостта от кабинет и евентуалната му структура, критикува „фрагментацията“ и взаимната вражда между министерствата в Русия. Той предупреждава, че свикването на Думата ще е като свикването на Генералните щати във Франция през 1789 година. Правителството трябва да бъде силно и единно, за да управлява законодателния орган, в противен случай последиците за монархията ще бъдат подобни на тези във Франция. Но министрите искат да има силно правителство не само заради осъзнатата необходимост да държат под контрол законодателната власт. Силното правителство, координирано от министър-председател, е задължително за всяка модерна държава, въпреки че се утвърждава доста късно като институция. Във Великобритания постът министър-председател възниква поради обстоятелството, че крал Джордж I (1714-1727) не говори английски и всяка година прекарва половината от времето си в родния Ханове, поради което е създаден постът на т.нар. първи министър, или премиер, който носи отговорност за председателството на заседанията на правителството. В Прусия също има еквивалент на министър-председателя – министър-президент, – като властта му над кабинета се установява в течение на няколко етапа в периода 1849-1852 година след изненадващото учредяване на законодателен орган през 1848 година.[101] Но докато постът на британския премиер се дава на лидера на мнозинството в Камарата на общините, което означава, че той дължи статута си не на кралско хрумване, а на избраното парламентарно мнозинство, пруският министър-президент е назначаван еднолично от монарха без оглед на парламентарното мнозинство.

Русия не следва британския пример на истинска парламентарна система, а пруския модел. Думата може да упражнява парламентарен контрол над министрите, но царят си запазва абсолютната власт спрямо министерските назначения и има право на вето върху законодателството, право да разпуска Думата и да свиква нови избори, и да обявява война. В допълнение, министрите на външните работи, на отбраната, военноморския флот и правосъдието не са подчинени на министър-председателя. Тези обстоятелства дават възможност на Николай II да се самозаблуждава, че направените от него отстъпки не са в нарушение на клетвата да поддържа самодържавието, която е положил при коронясването си. За първи министър-председател в историята на Русия Николай II назначава Сергей Вите.

Вите обаче се оказва без абсолютно никаква подкрепа, срещу него се обявяват както дворяните, повечето от които са поддръжници на абсолютизма, така и тънката прослойка на конституционалистите, които все още чакат да се състави и да влезе в сила обещаната конституция; срещу министър-председателя се обявяват и стачкуващите работници и студенти, и бунтуващите се селяни, които приемат Октомврийския манифест като предвестник на бъдещо преразпределение на земята.[102] Вите не разполага и с пълната подкрепа на самия Николай II, който не може да се примири с мисълта за истинско правителство, в което не царят, а някой друг държи властта. В интерес на истината, министър-председателят успява да наложи мнението си по въпросите на външната политика и на военното дело, чиито министри, формално погледнато, не са на негово подчинение.[103] Но тази политическа роля е лично негово постижение, а не институционна функция, и се оказва краткотрайна.

Новоназначеният министър-председател и обещанието за все още несъздадената Дума не водят до възстановяване на обществения ред. Тъкмо обратното, след провъзгласяването на Октомврийския манифест опозицията се ожесточава още повече. На 23 октомври 1905 година, въпреки яростното противопоставяне на либералите и колебливата реакция на Николай II, Вите назначава за изпълняващ длъжността министър на вътрешните работи Пьотр Дурново (1845-1915).[104] Три дни по-късно моряците в Прибалтика се вдигат на бунт. Дурново потушава хаотичния им метеж и заповядва стотици да бъдат екзекутирани. Той планира и разправа с бунтовниците в цялата империя, но Вите настоява да не се излиза от рамките на Октомврийския манифест, който носи подписа на царя. Въпреки това Дурново пристъпва към по-крайни действия. „Всичко заработи с пълна сила, държавният апарат набра скорост – заявява един от ръководителите на тайната полиция. – Започнаха арести.“[105] Между царското обещание за конституция (октомври 1905 година) и обнародването шест месеца по-късно на „Основните закони“ – Николай II отказва да използва думата „конституция“ – полицията арестува десетки хиляди души (според някои източници близо 70 хиляди).[106]

Дурново използва нестандартни подходи за справяне с опозицията. В средата на ноември 1905 година, когато нова стачка затваря пощите, той уволнява служителите и призовава гражданите да заемат местата им. На 7 декември в Москва избухва въстание и Дурново нарежда то да бъде потушено на всяка цена, убити са над 42 души, а около 2000 са ранени.[107] Погроми има в цялата империя. „Настоятелно ви призовавам в този и други подобни случаи да прилагате военна сила без ни най-малка търпимост, бунтовниците трябва да бъдат ликвидирани, а домовете им изгорени – така Дурново инструктира длъжностните лица в Киевска област. – При сегашните условия възстановяването на авторитета на правителството е възможно само с тези средства.“[108] В Грузия с помощта на войската е установен контрол над мангановите мини в Чиатура, като е унищожена изградената от Джугашвили и неговите последователи политическа база. След това войниците, подпомагани от черносотници, се насочват към Гурянската република. Първата в света селска република, ръководена от марксисти, е разгромена, като „този удар отекна в полето, хълмовете и джунглите на Азия“.[109] До края на 1907 година масовите селски въстания из цялата империя са потушени.[110]

Руският абсолютизъм се разминава на косъм от смъртта. За потушаването на вътрешните безредици е необходима армия от почти 300 хиляди души, колкото са сухопътните войски, които са се сражавали срещу японците.[111] Използването на толкова голяма сила за запазване на режима щеше да бъде невъзможно, ако враговете на Русия на западния фланг – Германия и Австро-Унгария – бяха решили да се възползват от ситуацията. Дори и нямаше да има нужда от истинско нападение, една мобилизация в Германия или Австро-Унгария щеше да обрече на гибел царисткия режим.[112] Това е един от онези моменти на сцената на мащабните исторически събития, когато личността играе решаваща роля: по-слабохарактерен министър на вътрешните работи не би се справил с тази тежка отговорност. Когато „режимът се клатушка на ръба на пропастта", по думите на заместника на Дурново Владимир Гурко, той е „спасен от Дурново, който безмилостно преследва революционните елементи и така възстановява реда в страната".[113]

Но това е и един от моментите, в които способностите, а не недостатъците на държавника могат да се окажат разрушителни. Дурново спасява властта в момент, когато е трябвало абсолютизмът да бъде свален; на страната ѝ предстоят много по-сериозни катаклизми, много по-тежка война, която ще послужи за изграждането на коренно различен световен ред. Разбира се, невъзможно е да се предскаже какво би станало, ако изключителната решимост и уменията на Дурново не бяха спасили царизма през 1905 година. Не е сигурно, че в такъв случай историята на над една шеста част от земното кълбо щеше да е друга. „Много преди Световната война – твърди един съвременник на епохата – всички хора като че ли живееха върху вулкан."[114]

Четвърта глава

Едноличната конституционна власт

До гуша ни дойде. Като лоялни хора не можем да застанем срещу правителството, но и не можем да го подкрепим в сегашния му вид. Принудени сме да стоим встрани и да си мълчим. Това е трагедията на живота в Русия.

А. И. Савенко, привърженик на политическата десница, 1914 година[1]

Когато човек гледа малката му приведена глава, има чувството, че ако я прободе с карфица, целият „Капитал" на Карл Маркс ще излезе от там със съскане като газ от бутилка. Неговата естествена среда беше марксизмът, там той беше непобедим. Нямаше сила в света, която да го накара да се отрече от веднъж заявена позиция и за всяко нещо беше в състояние да намери подходящата марксистка формула.

Политически затворник, пребивавал заедно със Сталин в затвора в Баку, 1908 година[2]

Русия възниква като държава в изключително интересна и пълна с предизвикателства геополитическа среда като еманация на един идеал – идеала за едноличната власт. Въпреки това абсолютизмът тук никога не е особено стабилен. На 27 април 1906 година новосъздадената Дума заседава за пръв път в Зимния дворец, като по подражание на британската традиция Николай II произнася пестеливо приветствие от трона си. Застанал пред височайшите особи и пред избраниците на простолюдието, царят произнася едва 200 думи, последвани от гробно мълчание.[3] Русия се е превърнала в нещо невиждано – държава с еднолична конституционна власт, в която думата „конституция" е забранена.[4] Парламентът заседава в Таврическия дворец, чиято зимна градина е превърната в зала с почти 500 места. Въпреки че от Думата са изключени малките централноазиатски „протекторати“ Хива и Бухара, както и Великото княжество Финландия (което има свой собствен законодателен орган), много от руските делегати са шокирани от невероятното разнообразие на народните представители, сякаш елитът в столицата е живял на друга планета, а не в имперска Русия. Вътре в заседателната зала, под гигантския портрет на Николай II, опозицията се състои от основните поддръжници на конституционализма, конституционно-демократическата партия (кадети), ръководена от професора по история от Московския университет Павел Милюков.[5] Не е ясно дали изобщо някой подкрепя новото конституционно самодържавие.

На първото заседание на Думата премиерът Сергей Вите, който полага огромни усилия, за да убеди царя в необходимостта от създаването на парламент в Русия, подава оставка.[6] Вите не печели особени облаги от факта, че е бил движещият фактор за индустриалната революция в Русия в края на XIX век и че спомага за преодоляване на пропастта между режима и обществото през 1905 година. Заради надменното си държание и съпругата си (еврейка със скромно потекло) той е силно недолюбван от дворянството. Николай II го смята за нечестен и недисциплиниран. („Никога не съм виждал такъв хамелеон като него“, отбелязва той.[7]) Освен това царят се разкайва за политическите отстъпки, на които Вите го е принудил да се съгласи. Дурново също е принуден да се оттегли, като сдава поста си на губернатора на Саратовска губерния Пьотр Столипин, който през юли 1906 година успява да се добере и до премиерския пост.[8]

Висок, със сини очи и черна брада, с добро телосложение и силно обаяние, пълна противоположност на недодялания Вите, Столипин е истинска находка. Роден е през 1862 година в Дрезден, където майка му е на гости при роднини. Произхожда от стар дворянски род. Израства в обширните семейни имения на територията на днешна Литва и завършва природни науки в Санктпетербургския университет. Подобно на Сталин, Столипин страда от недъг в ръката и това не му позволява да последва установената от баща му и дядо му традиция за военна кариера.[9] През 1902 година е назначен за губернатор на Гродно, в западния полско-литовски пограничен район, като става най-младият губернатор в Руската империя. През следващата година е прехвърлен в Саратов в Централна Русия. По време на бруталните репресии през 1905 година Столипин се доказва като един от най-енергичните губернатори и като смел ръководител, неуморно обяснява на събралите се тълпи защо трябва да се спазва законът, а ако хората не се разотидат, застава начело на войниците, които ги разпръсват. Верността му впечатлява царя и Николай II му праща благодарствена телеграма за „добрата работа, достойна за пример“.

Когато Николай II го привиква в резиденцията си, за да му съобщи, че е определен за министър-председател, Столипин възразява, че не е подходящ за толкова висока длъжност и че не познава никого от столичния елит. Царят се просълзява от умиление при тази невиждана проява на скромност и сграбчва десницата му с двете си ръце.[10] „Ако държавата не нанесе ответен удар срещу злото – посочва новият министър-председател след назначението си, – това ще означава, че държавността е загубила смисъла си.“[11] Столипин се откроява като един от най-умелите управници в Русия за всички времена – самоуверен, ненадминат оратор и ръководител с дългосрочна визия. Ловкият провинциалист се доказва достоен за доверието на царя и много скоро засенчва останалите дворяни в Санкт Петербург.[12] Но пък и пред него стоят изключителни задачи. Ключът към модернизирането на Русия не е само в производството на стомана и развитието на промишлеността, с което страната повече или по-малко се справя, но и в успешното включване на масите в политическата система.

Столипин е твърдо решен да се възползва от новата отсрочка, дадена на режима благодарение на потушаване на бунтовете от Дурново. По време на управлението си (1906-1911) той полага усилия да съживи руската политическа система. Десницата обаче не го подкрепя, а левите, отрезвели от поражението на въстанието през 1905 година, са в ступор. По онова време Джугашвили гледа света през призмата на марксистките канони и стремежите на Столипин са му непонятни. Въпреки че двамата не се познават лично, в известна степен впоследствие Сталин повтаря съдбата на Столипин.

Руският Бисмарк

Имперска Русия има две основни отличителни черти. Първата е, че земеделието ѝ изхранва и Германия, и Великобритания, но независимо от това си остава неефективно – добивите на зърно в Русия са най-ниските в Европа.[13] Поради това селяните се превръщат в проблем, който спешно трябва да бъде решен. Второ, руският политически живот се характеризира с вълнения, бунтове и саморазправи. Дворянските среди, включително и Николай II, очакват след първите избори през 1906 година да се сформира консервативна, промонархическа Дума. Вместо това на изборна победа се радват кадетите. Одързостени от изборния успех, кадетите нямат никакво намерение да си взаимодействат със самодържеца, а от своя страна Николай II не е склонен на повече отстъпки.[14] Още повече, независимо че социалистическите партии са бойкотирали първите избори, впоследствие те променят позицията си и десетки техни депутати влизат във втората Дума. Тайната полиция държи депутатите социалисти под наблюдение, като използва информатори и подслушва телефонните разговори.[15] Само че това не ѝ помага да намери обяснение на какво се дължи всеобщата непримиримост, която като че ли продължава да расте.

От гледна точка на кадетите проблемът е, че конституционната революция в Русия не е отстранила самодържавието. Николай II използва правомощията си, за да разпусне първата Дума едва след 73 дни, а втората издържа едва деветдесетина дни. На 3 юни 1907 година Столипин еднолично ограничава правомощията на Думата, като се възползва от чл. 87 от Основните закони, който дава право на царя да издава укази със силата на закон, когато Думата е във ваканция.[16] Конституционно-демократичната партия обявява постъпката му за държавен преврат и това наистина е така. Само че и кадетите далеч не са ангели, в периода 1905-1907 година те тайно поощряват политическия тероризъм, за да разклатят устоите на самодържавието. В резултат на техните усилия са убити много поддръжници на царизма.[17] Докато определени представители на дворянството подстрекават Николай II да сложи край на „експеримента“ с Думата, Столипин се опитва да работи заедно със законодателния орган, за да създаде политическа основа на едноличната власт. „Не ни трябват професори, а хора със селски корени, дребни дворяни и тем подобни“, споделя той пред британския професор Бърнард Пеърс през май 1908 година.[18]

Столипин е прав, че за приемането на закони е необходимо нещо много повече от някакъв „мистичен съюз“ между царя и народа. Той възприема себе си като руския Бисмарк. „По никакъв начин не подкрепям идеята за абсолютистко правителство – заявява Железния канцлер пред германския Райхстаг. – Смятам парламентарното сътрудничество, стига да се практикува по правилния начин, за необходимо и полезно, така както смятам парламентарното управление за вредно и невъзможно.“[19] Руският премиер също приема парламента, но не и парламентаризма (правителство, контролирано от парламента), а руската Дума, подобно на германския Райхстаг, е представителна институция, която обаче е далеч от представителността. Избирателното право в Германия е доста по-обхватно, там право на глас имат всички мъже, навършили 25 години. Освен това, от свикването си на 3 юни 1907 година, третата Дума живее в сянката на страха от нови „преврати“, което поражда трайна нестабилност. Според Столипин обаче това е неизбежната цена, която трябва да се плати, за да може модернизацията на страната да придобие легитимност.

В Саратов Столипин е бил свидетел на страданията на работниците и бедните селяни. Като министър-председател той се заема да въведе широкомащабни социални реформи. В Германия работниците в промишлеността, благодарение на втория стълб в стратегията на Бисмарк (да не се дават поводи на левицата за крайни действия), вече са се сдобили с лекарска грижа и пенсионни осигуровки, както и с достъп до евтина храна в специално направени за тях трапезарии. Столипин също си поставя за цел да прокара най-малко социалните осигуровки за работниците.[20] Другата му още по-важна реформа е преразпределението на земеделската земя.

Руският елит смята селската общност за изостанала и враждебно настроена, поради което се стреми да я трансформира. (Всъщност руското правителство от онзи период изглежда напълно откъснато от реалността в империята и най-вече от селяните, които съставляват огромната част от населението.[21]) Това гледище е въплътено предимно в икономически измерения – дори и руската върхушка е наясно, че селяните все повече обедняват; някои управници обвиняват „бедственото положение на нашите селяни“ за основна пречка пред индустриализацията на руската държава и нейното геополитическо надмощие.[22] Столипин стига по-далеч и третира селяните като политически проблем. Подобен анализ не е нещо уникално за Русия. В Прусия, в стремежа си да противодействат на влиянието на Френската революция, в началото на XIX век реформаторите издигат аргумента, че селяните, притежаващи своя собственост, са единствените надеждни защитници на реда, закона и държавността.[23] Тъкмо такова е и виждането на Столипин. Вместо да обвинява външни „революционни агитатори“ за безредиците в селските райони, той посочва като основен фактор бедността и отбелязва, че голяма част от селските вълнения са организирани от селските общини.[24] На базата на опита си в западните погранични райони, където няма селски общини, той заключава, че мирно село е богатото село. Затова въведените от него аграрни реформи целят да стимулират земеделската производителност и да премахнат предпоставките за селско недоволство чрез създаване на независима селска класа със своя собственост, която да може да разчита сама на себе си, след като са ѝ дадени държавни кредити и достъп до технологии. С други думи, Столипин се стреми да преобрази не само облика на селото, а и да промени психологията на селянина.[25]

В глобален план периодът на управлението на Столипин като министър-председател се характеризира с всеобщ стремеж към укрепване на държавността. От Третата френска република до Руската империя, държави с различно устройство съсредоточават усилията си върху мащабни проекти като строеж на канали, пътища и железопътни линии, за да интегрират своите територии и пазари. Паралелно с това се мъчат да увеличат обработваемата земя чрез комасация, строеж на язовири и напоителни системи. Тези мащабни преобразования – строеж на инфраструктура, управление на местното население и ресурси – често пъти първо се изпробват в отвъдморските територии (колонии), а после се прилагат в държавите на континента; понякога се случва и обратното, иновациите се развиват първо в самата държава, а после се пренасят в колониите или в периферните зони. Но във всички случаи на направлявана от държавата модернизация „технократите“ рядко възприемат като полезен, да не говорим за необходим, процеса на превръщане на поданиците в граждани. Технократите обикновено разглеждат политиката като пречка пред ефективното управление. В тази връзка идеята на Столипин за включване на селяните – или поне на онези от тях, които са „силни и трезвомислещи“ – в социално-политическия ред на равни начала с другите поданици е радикална. Неговото намерение е собствеността над земята да представлява истински залог, а не просто формален глас. Поради това един от съветниците на премиера го нарича „ново явление“ на руската сцена, защото се стреми да получи политическа подкрепа от по-широки слоеве от населението.[26]

Провеждането на реформата отнема години, а в хода ѝ се правят редица промени.[27] Само че очакваната политическа подкрепа от страна на верните на властта дребни земевладелци и икономическото оживление, предсказано от Столипин, се оказват имагинерни. При все това, благодарение на усилията на правителството, 20% от 13-те милиона селски домакинства в европейска Русия успяват да се отделят от общината. Тези нови земевладелци обаче не успяват да избягат от дребното земеделие.[28] Заради недостига на землемери много селяни, които вече имат частна собственост, не могат да окрупнят земите си.[28] Немалка част от тях заминават за Сибир, защото реформата стимулира правата върху собствеността и това значително поощрява миграцията в търсене на нови земи, като по този начин намалява производителността в изоставените стопанства.[30] Там, където земята е окрупнена – което е и основната цел на Столипиновите икономически реформи, – производителността значително нараства.[31]

В крайна сметка икономическите и другите реформи на Столипин се натъкват на редица пречки в лицето на структурните особености, наложени от политиката. Промените предизвикват ожесточена съпротива сред имотната част от населението, която блокира усилията за модернизация.[32]

Руският министър-председател се опитва не само да преразпредели земята, да даде възможност за отпускане на кредити и да въведе осигуровки за работниците, но и да разшири местното самоуправление, да премахне правните ограничения пред евреите, да въведе по-широки граждански и религиозни права̀ и като цяло да изгради по-работеща държавна администрация.[33] Неговото правителство обаче не разполага с достатъчен брой депутати в Думата, които да подкрепят внесените закони. Единствено аграрните реформи и осигуровките за работниците прерастват в законодателни актове. Освен това той става жертва на собствения си успех: благодарение на прокараните от него промени в изборното законодателство социалните групи, които най-много би трябвало да се облагодетелстват от реформите му, почти нямат достъп до Думата, а гласовете на малцината техни представители, които попадат там, са в малцинство спрямо облагодетелстваните от новите изборни правила дребни дворяни, които защитават статуквото.[34] С други думи, политическите кръгове, които са най-толерантни към самодържавието, са най-малко възприемчиви към модернизацията и реформите.

Предвестникът на фашизма в Русия

Фактът, че руският абсолютизъм е изправен пред сериозни трудности в опитите си да си изгради политическа основа, за мнозина се струва изненадващ. Броят на социалдемократите бележи скок – от едва 3250 през 1904 година, до около 80 хиляди през 1907 година, – но въпреки това остава незначителен. Поради липса на печатни издания на украински език РСДРП постига незначителни успехи на територията на днешна Украйна, където партията има едва около 1000 привърженици.[35] Дори да се добавят отделните полски и латвийски партии, сродни със социалдемократите, и полуавтономните грузински социалдемократи, обединените социалдемократически сили в Русия не надвишават 150 хиляди души.[36] В сравнение с тях, броят на кадетите, подкрепящи частната собственост и парламента, за които се твърди, че нямат истинска социална база в Русия, нараства до около 120 хиляди, а към другата партия, подкрепяща конституционализма (октябристи), се присъединяват 25 хиляди нови членове.[37] Есерите, чиято цел е да представляват земеделския пролетариат, не успяват да се сдобият с масовата подкрепа на селяните, но привличат работниците от градовете и членската им маса достига 50 хиляди души.[38] Основният им конкурент е Съюзът на руския народ, партия на крайните монархисти и национал-шовинисти, основана през ноември 1905 година. Още на следващата година членската ѝ маса нараства до 300 хиляди души, като партийни организации изникват дори и в малките градчета и в селата.[39]

Съюзът на руския народ привлича основно недоволните и патриотично настроените избиратели от по-бедните слоеве, като открадва немалка част от гласоподавателите на левицата.[40] Озовал се в задънена улица заради консолидираната дясна опозиция в Думата и Държавния съвет, царисткият режим вижда в Съюза единствения шанс за мобилизация на широките маси.

Съюзът на руския народ представлява нов тип дясна политическа сила, и то не само за Русия, а и за целия свят: предвестник на фашизма.[41] Членовете и водачите на Съюза, сред които е правнукът на бесарабски елски свещеник Владимир Пуришкевич, известен с думите: „Вдясно от мен е само стената!", са антилиберали, антикапиталисти и антисемити.[42] Те подчертават уникалността на историческия път на Русия, отхвърлят Европа като модел, проповядват необходимостта от върховенство на православната църква над юдаизма и католицизма и настояват за „възстановяване" на родните традиции. Съюзът гледа презрително на стремежа на държавата към модернизация, като я смята за еквивалент на социалистическа революция. Членовете му поддържат гледището, че властта трябва да е в ръцете на самодържеца, а не на „правителството и Думата". Съюзът има много прилики с отрядите на черносотниците, които извършват погроми срещу евреите и участват наравно с войската в потушаването на протестите на селяните и работниците. След бавния си старт руската десница се мобилизира по изумителен начин, разпространява позиви и вестници, организира демонстрации и шествия в името на защитата на самодържавието, православната църква и националната идентичност, срещу евреите и европейските посегателства като конституционализма в западен стил.

Социалистите в империята се опитват да се противопоставят на надигането на десните, като използват за мобилизация на привържениците си „Комунистическия манифест" на Карл Маркс. От своя страна, руската десница размахва Библията и т.нар. Протоколи на ционските мъдреци. Тази антисемитска мистификация – измислени записи от срещи на тайна еврейска организация – разкрива еврейски заговор за световно господство, като твърди, че евреите живеят на гърба на християните и се готвят да завладеят света.[43] Протоколите са публикувани за пръв път на руски език в девет поредни броя (от 28 август до 7 септември 1903 година) на санктпетербургския вестник „Знамя", финансиран от министъра на вътрешните работи Плеве и издаван от молдовския антисемит Павел Крушеван (1860-1909). Освен че стои зад тях, той е отговорен и за един от най-големите погроми срещу евреите в историята на Русия – Кишиневския, извършен през 1903 година, а две години по-късно основава бесарабския клон на Съюза на руския народ.[44] Антисемитизмът е идеален политически еликсир: за всичко са виновни евреите. На територията на днешна Украйна и в западните погранични райони – Волиния, Бесарабия, Минск – почти всички селяни гласуват за десните, а в централните земеделски райони във вътрешността – Тула, Курск, Орловск – десните печелят половината от гласовете на селяните.[45] Всъщност из цяла Русия подкрепата за политическата десница внася оживление сред масите.[46]

Така както Николай II отказва да използва думите „конституция" и „парламент", от самото начало на съществуването си Съюзът на руския народ отказва да нарича себе си политическа партия и се представя като спонтанно народно движение. Високопоставените правителствени служители в Санкт Петербург го смятат за мимолетно явление, но въпреки това Столипин намира начин тайно да финансира десните организации и техните антисемитски публикации. Заместникът му в министерството на вътрешните работи Сергей Крижановски, който отговаря за разпределението на парите, не намира никакви различия между социалната програма на крайната десница, която проповядва преразпределение на частната собственост на плутократите към бедните, и на левите революционни партии.[47] И тъй като правителството няма пръст в създаването на тези две масови движения, то се отнася към тях с подозрение. Затова, въпреки че призивите на крайната десница към социално равенство звучат неискрено, тайната полиция я възприема като поредното революционно движение. Полицейските агенти смятат водачите на крайната десница за „неблагонадеждни" и ги държат под наблюдение. Също както радикалната левица, Съюзът на руския народ съставя списъци на настоящи и бивши членове на правителството, които да бъдат убити.[48] Една от мишените им е самият Столипин.[49] Министър-председателят си навлича гнева на десницата с опитите си да въведе умерени облекчения върху ограниченията в местоживеенето, работата и образованието на евреите, като тези му действия са продиктувани както от принципни, така и от практически съображения – целта му е да обезвреди еврейския радикализъм и да подобри международния образ на Русия.[50]

За разлика от Съюза на руския народ, повечето десни движения са по-умерени и не създават въоръжени „братства" за саморазправа с евреите и левите радикали. Въпреки това Николай II и други водещи фигури от режима продължават да следят изкъсо големите обществени събирания на техните поддръжници. Царят и повечето членове на правителството, в това число и Столипин, не одобряват обществените „безредици", породени от политическата мобилизация, и искат политиката да се прави не по улиците, а единствено из коридорите на властта. Това отрицание на уличните настроения е насочено дори срещу подкрепящите властта десни партии, които не целят революция, а реставрация на самодържавието в архаичния му вид преди учредяването на Думата.[51] Десните организации също са склонни да се въздържат от мобилизация на патриотичните настроения, дори и това да им е позволено или да са поощрени да го правят: що за самодържец би се нуждаел от обществена подкрепа? В известен смисъл самото съществуване на самодържавието държи в окови руската десница.[52]

Повечето десни сили отхвърлят Думата и искат самодържавие без държавен апарат, мистичен съюз между монарха и народа. Парадоксът, че Думата е създадена по волята на царя, ги обърква още повече. Почти всички десни сили вярват, че абсолютизмът не търпи никаква форма на опозиция, дори и в парламента, тъй като това би означавало опозиция срещу царя. „На Запад, където правителството се избира, понятието „опозиция" има смисъл; там то се отнася за „опозиция срещу правителството", това е ясно и логично – обяснява главният редактор на десния петербургски седмичник „Обединение". – Но тук правителството се назначава от монарха и в него е вложено доверието му. Да бъдеш в опозиция на правителството означава да се противопоставиш на монарха."[53] Много от десните не одобряват Столипин единствено заради желанието му да работи с Думата, макар законът да го задължава да прави точно това. За някои, включително и за Николай II, самото съществуване на поста министър-председател е обида към самодържавието.[54] През август 1906 година в кабинета на Столипин е извършен атентат. „Навсякъде се виждаха парченца човешка плът и кръв“, твърде един от свидетелите на атентата, при който загиват 27 души. Друг очевидец разказва: „Премиерът беше посипан с мазилка, на тила му имаше петно от мастило. Бюрото му беше отнесено от взрива и мастилницата го беше ударила по главата“. Няколко месеца по-късно в дома на бившия министър-председател Вите е открита бомба с часовников механизъм. Извършителите на посегателствата срещу консервативните министър-председатели остават неразкрити. Косвените доказателства водят към участието на крайната десница.[55]

Столипин излиза като победител от неуспешното покушение главно заради проявеното самообладание и решителност, но се вижда принуден да премести семейството си в Зимния дворец. Полицията го кара постоянно да сменя обичайните си маршрути, да влиза и излиза през различни входове. Много от десните се надяват, че министър-председателят ще бъде сменен от Дурново, който ще премахне напълно Думата. Същевременно други заклети монархисти, които по принцип са против гласуването и политическите партии, се организират за участие в бъдещите избори, за да попречат на кадетите и на социалистите да използват Думата за своите си цели. Така модерната масова политика води до разцепление сред руската десница.[56] Пропастта между парламентаризма и политическите убийства остава огромна.[57] Руската десница, която е против необходимата модернизация на обществото и на икономиката, не успява да се обедини по въпросите на съвременната политика.

Представител на интелигенцията

След жестоката атака от страна на Дурново разцепените на фракции социалдемократи правят опит да се обединят. През двете седмици преди учредителното събрание на първата Дума, от 10 до 25 април 1906 година, РСДРП свиква своя Четвърти конгрес. Той се провежда извън границите на Русия, в Стокхолм, за да могат да присъстват и емигрантите. На него се събират наскоро разделените меншевики (62 делегати) и болшевики (46 делегати), както и представители на латвийските и полските социалдемократи и на еврейския Бунд.[58] Сред кавказките социалдемократи, втората по численост група след руските, вече почти е постигнато единство, тъй като болшевиките са изключително малобройни.[59] Единственият болшевик сред единадесетте делегати от Кавказ е Джугашвили, но когато взема думата от трибуната, за да говори по щекотливия аграрен въпрос, той смело отхвърля предложението на Ленин за пълна национализация на земята. Бъдещият застъпник на колективизацията препоръчва земята да бъде разпределена между селяните, тъй като това ще подпомогне съюза между работниците и селяните. Изказването му е жест към враговете, грузинските меншевики, който обаче остава незабелязан. Освен това раздаването на земята на селяните ще лиши селската Социалистическа революционна партия (есери) – конкурент на РСДРП – от нейната платформа, добавя Джугашвили, като повтаря аргумента на друг делегат.[60] Не е ясно как са приети предложенията му от останалите делегати.[61] За момента важният въпрос за преразпределението на земята в полза на селяните остава нерешен.

Въпросът, по който трябва да се вземе категорично решение обаче, е оцеляването на самата партия. През 1905 година и меншевиките, и болшевиките са единодушни по отношение на необходимостта да създадат бойни отряди за самозащита, тъй като несправедливият режим също прибягва до терор. И двете фракции са съгласни, че с цел набавяне на оръжие и финансиране трябва да извършват „експроприации" – грабежи, като често действат заедно с обикновените престъпници.[62] Така, след като се е превърнала в квази-конституционна държава, Руската империя става заложник на политическия тероризъм.

До този момент редовата полиция в Русия е изключително малобройна и неравномерно разпределена. В градовете полицейското присъствие често е оскъдно, а извън тях през 1900 година има по-малко от 8500 полицаи, които трябва да бдят над близо 100 милиона селяни. Грубото държание, произволът и подкупността на „служителите на реда" им спечелват всеобща омраза. Полицията често повдига обвинения за престъпления и извършва арести на невинни хора, като прибягва до физическо насилие. Полицейските служители в селата се държат като дребни тирани спрямо събратята си и смятат, че колкото по-брутално е поведението им, толкова повече ще ги уважават.[63]

Масовите бунтове, които започват през 1905 година, налагат значително увеличаване на числеността на полицаите. В следващите пет години обаче повече от 16 хиляди представители на властта, от селски полицаи до министри, са убити или ранени от революционери (в много от случаите убийците са меншевики).[64] Загиват и безброй кочияши и железничари. Един полицейски началник от онзи период заявява: „Вече всеки знае как да направи бомба и на практика всяко дете може да взриви бавачката си".[65]

Политическият терор всява страх у властта, ала режимът се бори със зъби и нокти.[66] Столипин „хваща революцията за гърлото". Правителството депортира десетки хиляди и ги изпраща в каторга. Въведено е и бързото съдопроизводство, чрез което над 3000 души са обесени демонстративно за публично назидание (този метод за разправа става известен като „вратовръзка столипиновка").[67] Ленин нарича Столипин „най-големия палач" на Русия.[68] Ленин, Троцки и други видни революционери отново бягат в чужбина и се присъединяват към близо десетте хиляди изгнаници, които живеят в Европа след 1905 година. Емигрантите с леви убеждения са следени от 40 агенти и 25 информатори от международния отдел на тайната полиция, който се командва от посолството на Русия в Париж.[69]

Коба Джугашвили обаче е от онези отдадени на каузата социалисти, които не желаят да бягат в чужбина. След като в Стокхолм се запознава с Клим Ворошилов, с когото остават приятели цял живот, с поляка Феликс Дзержински и с руския болшевик Григорий Радомилски (по-известен като Зиновиев), през пролетта на 1906 година той се завръща в Кавказ. Облечен е в европейски костюм и пуши лула.

У дома Джугашвили се жени.[70] Като Сванидзе, на 26 години, е най-малката от три сестри. Сталин се запознава с нея или чрез брат ѝ Альоша Сванидзе, болшевик, женен за оперна певица от Тифлис, или благодарение на Михаил Моноселидзе, стар приятел от семинарията, женен за една от другите сестри Сванидзе, Сашико.[71] Апартаментът на Сванидзе се намира непосредствено зад щаба на кавказкото окръжно военно командване, в центъра на града, и поради това се счита за напълно безопасно убежище за революционерите: никой не би заподозрял, че там може да се крие издирван от полицията. Джугашвили пише статии, забавлява сестрите с приказки за книги и революция и смело кани на гости свои другари. Коба и Като вероятно си уреждат любовни срещи в ателието на мадам Хервю, където сестрите работят като шивачки. През лятото на 1906 година Като му съобщава, че е бременна. Джугашвили се съгласява да се оженят. Само че тъй като е с фалшиви документи и е издирван от полицията, законното бракосъчетание се оказва проблем. Двамата изваждат късмет, защото бивш съученик на Коба от Тифлиската семинария – Кита Ткхинвалели, се съгласява да ги венчае на тайна церемония в два часа през нощта на 15 срещу 16 юли 1906 година. Сватбата е отпразнувана с малък „банкет“. Най-вероятно Сталин не е поканил майка си Кеке, въпреки че двете с младата булка са съименнички – Кетеван (на руски Екатерина) и Като.[72] Всъщност, също като Кеке, Като е дълбоко набожна и се моли Бог да закриля съпруга ѝ, но за разлика от Кеке, Като е скромна и сдържана по характер.

Красивата и образована Като – на светлинни години от прахоляка в мангановите рудници в Чиатура – стои с една класа по-високо от всички други приятелки на Сталин и очевидно напълно завладява сърцето му.[73] „Бях смаян – отбелязва Михаил Моноселидзе – как така Сосо, който беше толкова суров в работата си и в отношенията си с другарите, е способен на такава нежност, любов и внимание към жена си.“[74] Светкавичната женитба обаче не притъпява страстта на Джугашвили към революцията. Почти веднага след тайната брачна церемония той заминава „по партийни дела“, като изоставя бременната си съпруга в Тифлис. Тя не е регистрирала в паспорта си новото си семейно положение, както се изисква по закон, но въпреки това полицията явно научава за случилото се и я арестува с обвинение, че дава убежище на революционери. По това време Като е бременна в четвъртия месец. Сестра ѝ Сашико ходатайства пред съпругата на висш офицер и успява да издейства освобождаването ѝ, като за Като гарантира съпругата на началника на полицията, която е сред клиентките на шивашкото ателие. На 18 март 1907 година, около осем месеца след сватбата, Като ражда момче. Кръщават го Яков, вероятно в чест на Коба Егнаташвили. Сталин е на седмото небе от радост, ала пак рядко се задържа вкъщи. Подобно на другарите си революционери, той е постоянно в движение, сменя квартира след квартира и се бори срещу съперниците си в левите среди. И макар че грузинските меншевики държат под контрола си повечето революционни издания в Кавказ, постепенно Джугашвили започва да играе водеща роля в скромната болшевишка преса и става главен редактор на повечето болшевишки вестници в Грузия. Така намира призвание в новата си роля на представител на интелигенцията.

През това време Столипин провежда решителна кампания от арести, екзекуции и депортации, която смазва революционното движение. Вместо грандиозните първомайски шествия, демонстрация на силата на пролетариата, левицата трябва да се задоволи със събиране на парични помощи за семействата на арестуваните и с „червени погребения“ на преждевременно загиналите. Сред жертвите е и Гьорги Телия (1880-1907). Родом от малко грузинско село, на 14 години Телия заминава за Тифлис, където работи в железниците и още преди да навърши пълнолетие, се включва в организирането на стачките през 1898 и 1900 година. Уволняват го, после го арестуват. Подобно на Джугашвили, Телия страда от белодробни проблеми, в затвора се разболява от туберкулоза и умира през 1907 година.[75] „Другарят Телия не беше учен – казва в речта си над гроба му Сталин, – независимо че мина през школата на Тифлиските железници, научи руски и обикна книгите, като така се превърна в достоен за пример представител на работническата интелигенция.“[76] „Той притежаваше неуморна енергия, независимост, отдаденост на каузата, героична решителност и просветителски талант“, изтъква Джугашвили за своя приятел.[77] Той посочва също така, че Телия е написал важен материал, озаглавен „Анархизмът и социалдемокрацията“, който е бил иззет от полицията и е останал непубликуван. От юни 1906 година до януари 1907 Джугашвили отпечатва свои статии в рубрика с почти същото заглавие „Анархизъм или социализъм“. Грузинските анархисти се появяват на сцената в края на 1905 година – поредното предизвикателство пред разединената левица – и въпросът как да се реагира на това ново явление е широко обсъждан.[78]

„Анархизъм или социализъм“ изобщо не може да се мери с „Комунистическия манифест“ или с „Осемнадесети брюмер“, които Карл Маркс пише приблизително на същата възраст. Статиите на Джугашвили са повлияни от редица имена: Кропоткин, Кауцки, Прудон, Спенсър, Дарвин, Кювие и, разбира се, от Маркс.[79] От тях става ясно, че в лицето на марксизма той е открил универсална теория за всичко. „Марксизмът е не само теория на социализма, той е цялостен светоглед, философска система – пише Сталин. – Тази философска система се нарича диалектически материализъм.“[80] „Какво представлява материализмът? – пита той в характерния си стил. – Ето един прост пример. Представете си обущар, който има малка работилница, но не успява да удържи на конкуренцията на големите обущарници, затваря я и отива да работи като наемник, например в обущарската фабрика на Аделханов в Тифлис.“ Целта на този обущар, продължава Сталин, без да споменава, че говори за баща си Бесо, е да събере пари и отново да отвори своя работилница. Но в крайна сметка „дребният буржоа“ разбира, че никога няма да събере необходимия капитал и че всъщност е пролетарий. „Промяната в самосъзнанието на обущаря – заключава Джугашвили – е вследствие на промяната в материалното му положение.“[81] По този начин, за да обясни концепцията на Маркс за материализма (битът определя съзнанието), Сталин представя баща си като жертва на хода на историята. По-нататък той твърди: „Пролетариите работят денонощно, но независимо от това са все така бедни. Капиталистите не работят, а стават все по-богати“. Защо е така? Трудът е превърнат в стока, а капиталистите притежават средствата за производство. В крайна сметка, уверява читателите си Джугашвили, работниците ще победят. Но трябва да се борят усилено – чрез стачки, бойкот, саботажи, – а за това им е необходима РСДРП, която да установи „диктатура на пролетариата“.[82]

Тук вече се откроява характерният силует на Сталин: войнствен, самоуверено защитаващ своята истина, умело и по достъпен начин убеждаващ другите в светогледа си и в своите принципи. Идейният му свят – светът на марксисткия материализъм и на ленинистката партия – е производен от чужди разработки и едновременно с това звучи като катехизис, но въпреки това е логичен и задълбочен.

Непосредствено след публикуването на поредицата от статии Джугашвили тайно прекосява границата, за да присъства на Петия конгрес на РСДРП, проведен в началото на май 1907 година в Лондон. Една нощ пияният Сталин се сбива с не по-малко пиян англичанин и собственикът на заведението, в което се намират, вика полиция. Благодарение на намесата на остроумния Максим Литвинов не се стига до арест. В столицата на световния империализъм Джугашвили се запознава със самоуверения Лев Бронщайн (известен като Троцки). „Вратата се отвори със замах и на прага се показа някакъв непознат, нисък и набит, със смугло сипаничаво лице“, пише по-късно Троцки, като добавя, че Джугашвили си е налял чай и е излязъл, без да каже нито дума.[83] На конгреса се повдига въпросът, че няколко души, сред които и Сталин, не са официално избрани за делегати, поради което руският меншевик Мартов се провиква: „Кои са тези хора и откъде са дошли?“. Ленин, който ръководи заседанието, обявява Джугашвили и другите от групата за „консултативни делегати“ без право на глас.

Геополитическа ориентация

Наред с всичко останало, на Столипин му се налага да работи усърдно, за да опази Русия от външнополитически проблеми. Напрежението с Великобритания ескалира, а тя е водеща световна сила. Британците инвестират една четвърт от богатството на страната си в чужбина, като финансират строителство на железопътни линии, пристанища и други инфраструктурни обекти. Дори и след като американското и немското производство надминават британското в много области, британците все още доминират по отношение на търговията, финансите и информационния поток. В началото на 1900 година две трети от световните подводни кабели са британски, което дава на Великобритания предимство в глобалните комуникации. Девет десети от международните трансакции се извършват посредством британски лири стерлинги.[84] Постигането на съгласие с Великобритания е в интерес на Русия, стига този съюз да не е насочен срещу Германия.

След загубата в Руско-японската война, в Русия се провежда оживен вътрешен дебат за външнополитическа ориентация на страната. Санкт Петербург е сключил отбранителен съюз с Третата френска република, който датира от 1892 година, но Париж не е помогнал във войната на Русия в Азия. За разлика от Франция, Германия благосклонно е предложила на Русия неутралитет по време на изтощителната Руско-японска война, а съюзникът на Германия – Австро-Унгария, се е въздържал да се възползва от слабостта на Русия и да разшири влиянието си в Югоизточна Европа. Налице са предпоставки за консервативна преориентация – отдръпване от демократична Франция и сключване на „монархически съюз“ с Германия и Австро-Унгария, нещо като завръщане към идеята на Бисмарк за съюз на тримата императори. Срещу това обаче се изправят кадетите и англофилите, които искат да се запази съюзът с Франция и да се постигне сближаване с либерална Великобритания, за да се укрепи позицията на Думата.[85] През август 1907 година, само два месеца след Столипиновия конституционния преврат, чрез който са въведени поограничени избирателни правà, министър-председателят избира Англо-руско съглашение.[86] Самият Столипин е по-скоро германофил и със сигурност не е привърженик на конституционна монархия в британски стил, но по въпросите на външната политика кадетите, негови заклети врагове, постигат своето, защото сближаването с Великобритания изглежда най-прекият път за Русия да си осигури мир с другите световни сили.[87] И това е напълно логично. Англоруската Антанта от 1907 година не е подплатена с кой знае какво съдържание и служи най-вече за определяне на границите на сферите на влияние в Иран и Афганистан.[88] Само че без паралелен договор, дори и символичен, с Германия Англо-руското съглашение от 1907 година представлява небалансирано залитане в една посока.

Това обаче не е така, тъй като Николай II на своя глава е сключил договор с Германия. По време на ежегодния си летен круиз в Балтийско море през 1905 година Вилхелм II кани руския император на тайна среща на 6 юли (19 юли по нов стил) и Николай II на драго сърце се съгласява. Кайзерът има за цел да създаде континентален съюзнически блок около Германия. „Никой друг не знае за нашата среща – пише Вилхелм II в телеграмата си. – Ще ми се да видя израженията на гостите ми, когато съзрат яхтата ви.“[89] В неделя вечер, на 23 юли 1905 година, той хвърля котва край бреговете на руска Финландия недалеч от яхтата на Николай II. На следващия ден кайзерът изважда кратък проект на договор за обща отбранителна политика, според който Германия и Русия ще си оказват взаимно подкрепа, ако някоя от двете държави влезе във война. Николай II е наясно, че такъв договор с Германия е в нарушение на руско-френските договорености и настоява той да бъде съгласуван с Париж, само че кайзерът отказва. Въпреки това Николай II се съгласява да подпише договора. Руският външен министър реагира остро и настоява договорът да не влиза в сила, преди и Франция да го подпише. Николай II се подчинява и на 13 ноември изпраща писмо до Вилхелм II, с което го уведомява, че докато не бъде сформиран руско-германско-френски съюз, Русия ще продължи да спазва ангажиментите си към Франция. Германско-руският пакт, въпреки че не е формално денонсиран, така и не се превръща в реалност.[90]

Този провал превръща подписването на руско-британско съглашение в неотложна необходимост и това изглежда е сигнал за твърда геополитическа ориентация. Нещо повече, като се има предвид, че Великобритания и Франция вече са сключили т.нар. сърдечна Антанта, договорът на Русия с Великобритания на практика означава тройна Антанта, по силата на която всяка от трите държави вече има „морално задължение“ да подкрепя другите, ако те влязат във война. А поради наличието на Троен съюз, под ръководството на Германия с участието на Австро-Унгария и Италия, британско-френско-руското споразумение прераства в нещо повече от обикновен отбранителен договор. Събитията потвърждават усещането, че вече има два противоположни съюза. През 1908 година Австро-Унгария анексира Босна и Херцеговина от Османската империя и макар че Австрия държи в окупация Босна и Херцеговина от 1878 година, руската десница осъжда липсата на категоричен руски отговор срещу този формален акт на анексия, като го нарича „дипломатическа Цушима“.[91] Въпреки обвиненията на десницата, че се е отказал от идеята за „историческата мисия“ на Русия в света, Столипин заявява, че „положението вътре в страната не ни позволява да провеждаме агресивна външна политика“ и остава твърдо на тази позиция.[92] Все пак, като се има предвид англо-германското противопоставяне, присъединяването на Русия към Антантата крие големи рискове.

В Азия Русия остава сама срещу евентуална нова японска агресия. Британско-японският съюз, сключен през 1902 година, е подновен през 1911 година.[93] Двете държави смятат, че трябва да противодействат на руската експанзия в Азия, Централна Азия и Манджурия. Японците обещават да не подкрепят местните националисти в Британска Индия, а Великобритания на свой ред се съгласява Япония да превърне Корея в свой „протекторат“. Освен до Корея, която граничи с Русия, японската армия е стигнала далеч на север и Токио предявява претенции към полуостров Ляодун (заедно с Порт Артур), който преименуват на Квантун. Япония поема контрол и над Южната манджурска железница. Цивилното японско население в Квантун бързо се увеличава, като до 1910 година вече наброява над 60 хиляди души. Както може да се очаква, необходимостта да бъде „защитавано“ това население и да се гарантира сигурността на железопътната линия води до разполагане на нови японски войски, а впоследствие и до сформиране на отделна Квантунска армия. Китайското правителство е принудено да приеме разполагането на японските войски на своя земя с надеждата, че присъствието им е само временно. За наблюдателите обаче е ясно, че сферата на влияние на Япония в Южна Манджурия е едва началото на постъпателната ѝ експанзия на азиатския континент, в това число и на север, към територията на Русия.[94]

Преплетените външнополитически предизвикателства изправят Русия пред дилема, която по важност не отстъпва на липсата на надеждна вътрешнополитическа основа за самодържавието. Тези две дилеми взаимно се подсилват. Какъвто и стратегически избор да направи Русия – да се обедини с Франция и Великобритания срещу Германия или да приеме да бъде второстепенен партньор на доминираната от Германия Европа – и в двата случая я грозят значителни опасности. Столипин е прав в стремежа си да намали напрежението в отношенията с Великобритания, като същевременно избягва да направи категоричен избор между Лондон и Берлин, но обстоятелствата правят това невъзможно. Поведението на Япония още повече утежнява положението на Русия. След

1907 година Великобритания няма ангажименти към Русия в случай на война с Япония, но пък Русия има задължение да участва на страната на Лондон в евентуален англо-германски сблъсък.

В безизходицата на бандитизма

След като се връща в Баку през май 1907 година, Джугашвили описва на страниците на нелегалния вестник на местната болшевишка фракция „Пролетарий“ как е протекъл Петият конгрес на РСДРП. Отбелязва, че конгресът е бил доминиран от меншевиките, много от които са евреи. „Няма да е необходимо кой знае какво усилие – пише той – ние, болшевиките, да организираме преврат в партията.“[95] Важен е фактът, че това е първата статия на Сталин на руски език; от този момент нататък той няма нито една публикация на грузински. В историческите документи не могат да се открият обяснения за причините, довели до тази промяна. Една от възможните хипотези е желанието на Сталин да се приобщи към Русия. „Триъгълникът“ на социалдемокрацията, който обхваща северозападната част на Руската империя, от Санкт Петербург до Москва и на запад към Полша и Латвия, е европейски в културно отношение. Надолу, на югозапад, социалдемокрацията до голяма степен липсва; далеч на юг тя има силно присъствие в Кавказ, но е главно с меншевишки уклон. Всеки път, когато Джугашвили присъства на конгрес на партията, той се озовава обграден от хора с европейска външност и маниери, на фона на които ясно се открояват грузинският му облик и силен акцент. Това навярно обяснява защо се връща от партийния конгрес през 1906 година в европейски костюм. В дългосрочен план може би именно тези обстоятелства са повлияли на внезапния му отказ от грузинския език в просветителската му дейност през 1907 година.

Това не е единственото, с което кавказкият болшевик се откроява от другарите си. Петият конгрес на доминираната от меншевиките РСДРП остава в историята с решението си за промяна на тактиката. Въпреки че самодържавието продължава да потиска политическия живот (като се изключи Думата, избирана по силата на много рестриктивно избирателно право), меншевиките констатират, че стратегията за борба чрез бойни отряди и чрез т.нар. експроприации няма да успее да свали от власт съществуващия ред. Вместо това те искат да се наблегне на просветната дейност (работнически клубове и народни университети), както и на участие в изборите за Думата. Мартов отбелязва, че германските социалдемократи са оцелели въпреки антисоциалистическите закони на Бисмарк, като се ангажират със законосъобразни дейности в Райхстага.[96] На конгреса е подложена на гласуване резолюция за забрана на „експроприацията“. Болшевиките гласуват против, но резолюцията е приета и се превръща в партиен закон. Въпреки това Ленин, Леонид Красин и Джугашвили продължават с плановете си за извършване на мащабна „експроприация“ в Кавказ в нарушение на политиката на социалдемократическата партия.[97]

На 13 юни 1907 година, посред бял ден, в центъра на Тифлис, на площад „Ереван“, са нападнати две пощенски карети, които снабдяват с пари Тифлиския клон на Държавната банка. Крадците отмъкват около 250 хиляди рубли, огромна за времето си сума. Дръзкият обир не е безпрецедентен: предната година в Санкт Петербург революционери щурмуват строго охранявана кола на път от митническата служба към държавната хазна и открадват 400 хиляди рубли.[98] През 1907 година само в Тифлиската губерния са извършени общо 1732 грабежа.[99]

Коба Джугашвили не се излага на излишен риск и не отива лично на площада. Независимо от това той играе централна роля в планирането на обира. Сред извършителите са много от близките му другари от размирните времена в Чиатура. Начело на групата е Симон „Камо" Тер-Петросян (1882-1922), когото Сталин познава от Гори.[100] Камо е известен с това, че е „верен до гроб" последовател на Коба.[101] Самоделните бомби разкъсват на парчета трима от петимата казаци на коне, двама банкови чиновници и много случайни минувачи. Загиват най-малко тридесет души, повече от двадесет са тежко ранени от летящи шрапнели.[102] Заедно с плячката Камо се качва на влак (първа класа), предрешен като грузински младоженец (един от другарите му играе ролята на булката), и предава парите на Ленин, който е в нелегалност във Финландия. (Съпругата на Ленин Надежда Крупска посочва, че Камо им донася и захаросани бадеми и диня.)[103] Обирът заплашва да замени напълно социалдемократическата кауза с бандитизъм, а и освен това руската държавна банка е била подготвена за него: регистрирала е серийните номера на банкнотите от 500 рубли и ги е изпратила на европейските финансови институции. Не е ясно каква част от плячката от площад „Ереван" отива за болшевишката кауза. „Пачките от Тифлис – пише Троцки – не донесоха нищо добро."[104]

Благодарение на доносници, нетърпеливи да спечелят благоразположението на властта, тайната полиция стига до извода, че за нападението е отговорен Ленин. Водачът на болшевиките явно научава, че е под подозрение и през декември отново заминава за Европа. Няколко болшевики, сред които Меир Финкелщайн и Максим Литвинов, когото Ленин натоварва със задачата да пласира откраднатите рубли в Европа, са арестувани.[105] Меншевиките, които се възползват от случая, за да се разправят с враговете си в партията, се добират до показанията на пощенски чиновник, който сочи като виновник за обира Джугашвили. Възможно е в резултат на това Сталин да е бил изключен от партията. На стари години той се гневи от клюките, че е бил обикновен престъпник и че е изключван от партията.[106] Така или иначе, в този период Коба Джугашвили напуска завинаги Тифлис и се премества в Баку заедно с жена си Като Сванидзе и малкия Яков.[107]

Баку е главният център на руската нефтодобивна промишленост. В началото на XX век в Русия се добива повече от половината нефт в света. В Баку има рафинерии на братята Нобел, както и предприятия за добив и търговия с нефт на Ротшилд. Работниците се трудят на дванадесетчасови смени, живеят в бараки и получават мизерни възнаграждения. Според кавказките стандарти угнетеният пролетариат в Баку е огромен по численост: в рафинериите има най-малко 50 хиляди работници. „Експлоатираните маси" се превръщат в специален обект на внимание от страна на болшевишките агитатори като Джугашвили.[108]„По време на реакцията – признава впоследствие Троцки – Сталин е един от малцината, които остават верни на партията."[109]

В Баку Джугашвили се занимава не само с агитация и партийно строителство, но и с вземане на заложници с цел откуп, рекет и дори убийства на провокатори и изменници.[110] Сталин, чиито физически недъзи очевидно не му пречат в тези дейности, впоследствие си спомня за дните си в Баку с наслаждение. „Трите години революционна дейност сред работниците в нефтената промишленост ме закалиха – твърди той през 1926 година. – Получих второто си кръщене в революционната борба."[111] Бъдещият диктатор има късмет, че остава жив, ала за сметка на това съпругата му Като се разболява и през декември 1907 година умира от тиф (според други източници – от туберкулоза).[112] На погребението Сталин се опитва да скочи в гроба ѝ. Негов приятел споделя, че в изблик на самосъжаление той е казал: „Над личния ми живот тегне проклятие".[113] Впоследствие Джугашвили се обвинява, че е пренебрегвал жена си и че е оставил невръстния си син Яков на грижите на майката и сестрите на Като през следващите четиринадесет години.

Опияняващите му революционни подвизи приключват твърде бързо. През март 1908 година Джугашвили попада отново в затвора, където учи есперанто – другарят му, с когото са били в една килия, си го спомня „винаги с книга в ръка", – но и този път го преследват обвинения, че е „пропял" пред полицията, тъй като непосредствено след задържането му са арестувани други революционери.[114] През ноември е изпратен на заточение в Солвичегодск в Северна Русия.[115] Там, в тайгата, на хиляди километри североизточно от Санкт Петербург, има колония от 500 души заточеници с всевъзможни политически убеждения и престъпно минало, които живеят в дървени бараки. Джугашвили едва не умира от тиф, а после се сближава със заточеничката Татяна Сухова, която после разказва, че е имал навика да чете по цял ден в леглото. „Той често се шегуваше, понякога се присмиваше на другите – отбелязва тя. – Другарят Коба обичаше да се смее на слабостите ни."[116] И наистина, животът на другаря Коба се е превърнал в тъжна, горчива шега. Красивата му съпруга е мъртва, синът му дори не го познава. А досегашните му вълнуващи преживявания в Батуми, Чиатура, Тифлис и Баку, както и партийните конгреси в руска Финландия, Стокхолм и Лондон са се изпарили като сън.

През лятото на 1909 година Коба Джугашвили и Татяна Сухова замислят бягство от Солвичегодск с лодка. Също като баща си Бесо, той открай време има тежък характер, а с течение на времето става все по-докачлив. Григор „Серго" Орджоникидзе, който го опознава добре, отбелязва неговата „обидчивост".[117] Джугашвили често избухва, ала все пак по онова време никой не го смята за социопат. При всички случаи раздразнителността и мрачното му настроение в онзи момент не са безпочвени. Скоро след бягството му, на 12 август 1909 година, баща му Бесо умира от цироза. На погребението му присъства само един негов приятел. Бащата на бъдещия диктатор е погребан в безименен гроб.[118]

В този период животът на Джугашвили като че ли го отвежда до задънена улица. Той е на 31 години, без пари, без постоянен адрес, без друга професия, освен просветителската революционна дейност. Писал е статии, повлияни от

Маркс. Овладял е изкуството да живее в нелегалност с различни имена, самоличности и прякори – Чудака Осип, Сипаничавия Оска, Коба.[119] Може би най-доброто, което може да се каже за него, е, че дълбоко в себе си притежава несекващо желание за саморазвитие, чете във всеки свободен миг и е твърдо решен да се самоусъвършенства.

След бягството си Сталин се отправя към Санкт Петербург. През есента на 1909 година намира убежище в квартирата на Сергей Алилуев, с когото се познават от Тифлис. (Дъщерята на Сергей Надя, която по това време е само на няколко годинки, впоследствие ще стане втората съпруга на Сталин.) От там Джугашвили се прехвърля в Баку, където тайната полиция го следи в продължение на месеци, за да разкрие нелегалната му мрежа, и отново го арестува през март 1910 година. Затвор, изгнание, бедност: такъв е животът му от онзи ден през март 1901 година, когато избягва от метеорологичната обсерватория в Тифлис и минава в нелегалност, чак до повратната 1917 година.

Впоследствие неуспехите и унинието ще бъдат забравени, историята на революционната партия ще бъде пренаписана, а дългите периоди, прекарани в затвора и в изгнание, ще се превърнат в героични истории за проявена сила на волята. „Тези от нас, които принадлежат към по-възрастното поколение, все още до голяма степен живеят в миналото, в годините, прекарани в нелегалност – изтъква Сергей Костриков, по-известен като Киров, пред ръководената от него партийна организация в Ленинград. – Не само книгите, но и всяка година в затвора допринасяха много за развитието ни: именно там размишлявахме, философствахме и обсъждахме всяко нещо.“ Но животът в нелегалност, както показва равносметката на Костриков, си има както добри, така и лоши страни. В партийните редици са внедрени агенти на полицията, а много приятелства се превръщат в кръвни вражди. Често най-големият проблем е скуката. След като е арестуван няколко пъти, през 1909 година Костриков се заселва във Владикавказ и именно там приема псевдонима Киров. Успява да си намери постоянна работа във вестник с либерален уклон, излизащ на руски език. Чете Юго, Шекспир, руските класици и марксистка литература. През 1911 година е арестуван отново заради връзки с нелегална печатница, разкрита в Томск, но е оправдан. По-късно Киров признава, че преди 1917 година се е чувствал откъснат от интелектуалния живот в останалата част на империята и е страдал от ужасна скука, породена от бездействие, при това не се е намирал в Сибир, а в район с относително мек климат и е получавал редовно заплата – лукс, за който пропадналият Джугашвили е можел само да мечтае.[120]

Поражение

Благодарение на тайната полиция годините от 1909 до 1913 са относително спокойни.[121] Социалдемократическата партия, която през 1907 година бележи своя връх и наброява около 150 хиляди души, до 1910 година се свива до едва 10 хиляди членове. Болшевиките са разпръснати в изгнание из Европа и Сибир, като на територията на Русия остават едва пет-шест активни болшевишки комитета.[122] През 1909 година Съюзът на руския народ се разцепва и крайната десница като цяло също загубва привлекателността си за масите.[123] Същата година Столипин започва открито да демонстрира подкрепата си за националистите и провъзгласява православието за „обединяваща народа" религия. Самият той е дълбоко религиозен, но действията му са подчинени и на политически сметки. В Русия източноправославните са почти 100 милиона, около 70% от населението на империята. Само че религията не е достатъчно мощна сплотяваща сила. Както сполучливо се изразява един историк: „Великобритания разполагаше с империя, а Русия сама по себе си беше империя", много от живеещите на територията на Русия не са руснаци.[124] („Грешката, която правим от много десетилетия насам – пише Сергей Вите в дневника си през 1910 година, – е, че все още не сме признали пред самите себе си, че от времето на Петър Първи и Екатерина Велика Русия не съществува: има само Руска империя."[125]) Сепаратистките движения обаче остават относително слаби, въоръжените бунтове са до голяма степен дело на поляците и на кавказките планински племена. Лоялността към империята е на високо ниво. Мултиетническият елит, верен на Русия, представляват огромен актив в епохата на национализма.

Руските националисти, към чиято подкрепа се стреми Столипин, причиняват най-големите политически сътресения именно защото искат да накарат неруснаците да станат част от единна руска нация. В стремежа си към единна „руска" нация, която трябва да включва великорусите, малорусите (украинците) и белорусите, националистите налагат строги ограничения на украинския език и култура. Както може да се очаква, това консолидира утвърждаването на украинското национално самосъзнание, и то под формата на опозиция. Това са същите пагубни процеси, които протичат и в Кавказ, където твърдолинейните русофили отблъскват иначе лоялните на империята грузински националисти. Всъщност именно руските националисти, а не толкова малцинствените националистически движения, дестабилизират Руската империя.[126]

Завоят на Столипин към православието е свидетелство за слабост и ясно показва, че режимът не разполага с ефективна политическа база. Бисмарк успява в продължение на повече от две десетилетия да упражнява контрол върху законодателния орган въпреки нарастващата сила на работническата класа в Германия и липсата на собствена политическа партия. Усилията на Столипин да създаде парламентарна коалиция без собствена политическа партия обаче се провалят. Амбициозната му програма за модернизация не се осъществява не само заради съпротивлението на Думата, но и заради прищевките на самодържеца. Бисмарк също е зависим от Вилхелм I, само че Железния канцлер успява да контролира кайзера в продължение на цели двадесет и шест години. („Трудно е да си кайзер, подчинен на Бисмарк", шегува се Вилхелм I.[127]) Столипин трябва да действа в рамките на по-абсолютистка система и с по-неподходящ за поста абсолютист, който прилича повече на Вилхелм II (който уволнява Бисмарк). Николай II и съпругата му Александра постоянно ревнуват своя талантлив служител. „Да не мислите, че ми харесва постоянно да чета по вестниците как министър-председателят е направил това или онова? – пита заядливо царят. – Аз не се ли броя? Да не би да съм никой?"[128] След отстраняването на Столипин самодържецът си отдъхва, назначава по-незабележими министър-председатели и поощрява министрите да бойкотират собственото си правителство.

При все това по-дълбоките процеси са свързани със самата система, а не с отделни личности. Николай II не може да изпълнява длъжността и на министър-председател просто защото не е част от изпълнителната власт – поначало самодържецът е над всички власти, докато руското правителство, посочено от него, колкото и да е парадоксално, не е инструмент на неговата власт, а само налага ограничения върху нея. Умишленото изостряне на институционалните и лични вражди, насърчаването на неформалните съветници и придворните да упражняват власт като министри, подстрекаването на междуособици, създаването на интриги и припокриването на юрисдикции също не са измислени от Николай II, макар той често да прибягва до тези практики.[129] Дори и на най-високо равнище служителите надават ухо на клюките, без значение колко е достоверен източникът им и колко са неправдоподобни; потокът от слухове достига и до най-влиятелните личности в Санкт Петербург. Всички непрекъснато говорят, но независимо от това министрите често не знаят със сигурност какво е решено, как и от кого. Управляващите се опитват да четат „сигнали" и гадаят дали царят им има доверие. В същото време, както отбелязва един високопоставен руски представител, министерствата постоянно се стремят да увеличават правомощията си, за да свършат някаква работа. „Ръководителите на различните клонове на администрацията постоянно се сменяха – изтъква той, – а липсваше единен държавен орган, който да насочва дейността им към ясно определени и разпознаваеми цели."[130]

В периода на Столипиновите безплодни усилия да наложи ред в правителството и в страната, Коба Джугашвили живее в мизерия, задушаван от разочарование и отчаяние. Благодарение на партийните конгреси и на общата съдба с други заточеници Сталин познава почти всички важни личности от болшевишката върхушка – Ленин, Каменев, Зиновиев, Дзержински, Молотов. Участието му в обира в Тифлис през 1907 година обаче накърнява репутацията му и в крайна сметка той отново заминава за Баку. Там през 1910 година се опитва, но не успява да получи разрешение да се ожени за Стефания Петровская, найвероятно за да узакони жителството си в града. Вместо това е депортиран обратно в Солвичегодск. В края на 1911 година тамошната му хазайка, вдовицата Матрьона Кузакова, ражда син, Константин, вероятно от Джугашвили.[131]

По това време Сталин вече е напуснал Солвичегодск, позволено му е да се премести във Вологда, където за кратко се забърква с разведената дъщеря на слугинята Крюкова, а после съжителства със Серафима Хорошенина. Джугашвили споделя леглото и на непълнолетната Пелагия Онуфриева. Във Вологда поне има обществена библиотека и по сведения на полицията той я посещава седемнадесет пъти за период от сто и седем дни. Абонира се за периодични издания, които са му изпращани по пощата.[132] Отслабнал от оскъдната храна, постоянно следен и подлаган на изненадващи обиски, „кавказецът", както го наричат местните агенти на тайната полиция, води мизерно съществуване. Животът му се свежда до ходене в библиотеката и срещи с непълнолетни момичета, на чиито рамене ридае за мъртвата си съпруга Като Сванидзе. Младата

Пелагия Онуфриева, наричана в полицейските досиета с кодовото име „Модистката“, всъщност е приятелка на най-близкия другар на Джугашвили във Вологда, болшевика Пьотр Чижиков, на когото партийното ръководство възлага задачата да помогне на „другаря Коба“ да избяга.[133] През септември 1911 година Джугашвили се измъква от Вологда с документите на Чижиков и отново се отправя към Санкт Петербург. В столицата той е засечен веднага и е арестуван три дни след пристигането си.

През септември 1911 година, когато Джугашвили е арестуван в Санкт Петербург, на представление на операта на Римски-Корсаков „Приказка за цар Салтан“ в Киев, младият анархист Мордекай „Дмитрий“ Богров извършва покушение над Столипин. Министър-председателят е бил предупреден за подготвяния заговор, но решава да пътува за Киев, за да участва в освещаването на паметник на Александър II, без телохранители. „Ние току-що бяхме напуснали ложата – пише Николай II на майка си, – когато чухме някакво тупване. Помислих, че може да е паднала чаша на главата на някого и изтичах обратно в ложата, за да видя какво става.“ Раненият Столипин зърва царя и му дава знак да се оттегли на сигурно място, а след това се прекръства. Няколко дни по-късно умира в болницата. Това е осемнадесетото покушение срещу живота му. Убиецът му е осъден и обесен в килията си въпреки подозренията, че е действал в сътрудничество с тайната полиция. Твърденията на близките му другари, че той е получил пропуск за операта от полицейски агент един час преди началото на представлението, подклаждат спекулациите, че чрез тайната полиция крайната десница окончателно е оттеглила подкрепата си от консервативния премиер. Тази недоказана, но широко разпространена хипотеза потвърждава, че министър-председателят така и не е успял да намери политическа основа за едноличния режим на управление. Още приживе Столипин е политически унищожен от хората, които се опитва да спаси.[134]

Докато разединението сред правителство се задълбочава, а все още непримирилата се политическа десница продължава да отхвърля „конституционната монархия“, Коба Джугашвили отново е депортиран.[135] За пореден път се озовава в далечна Вологда, само че успоредно с това изведнъж се издига в болшевишката върхушка благодарение на поредните задкулисни вътрешнопартийни машинации. През януари 1912 година болшевиките свикват пленум – не конгрес – в Прага, където от общо двадесет делегати фракцията на Ленин разполага с осемнадесет, тъй като меншевиките отказват да участват. Пленумът взима решение, че досегашният Централен комитет на партията е „спрял да функционира и е излязъл от строя“ и избира нов, в който влизат само болшевики.[136] По този начин болшевишката фракция официално заявява, че поема контрола върху цялата РСДРП. На първото заседание на новия централен комитет Ленин посочва Джугашвили (който е в изгнание във Вологда) за член на централния комитет. Така Сталин се превръща в един от дванадесетте най-високопоставени болшевики в партията. Мотивите на Ленин за издигането му не са добре документирани.[137] След първата им среща през декември 1905 година двамата са се виждали изключително рядко. През 1910 година, когато Сталин е в нелегалност в Баку, ръководството на болшевиките предлага да го включи в централния комитет, но по неизвестни причини това не се случва. През 1911 година грузинският меншевик Григор Урутадзе докладва на Ленин за обирите и престъпленията, в които е замесен Джугашвили и за предполагаемото му изключване от организацията в Баку. В отговор Ленин заявява: „Точно такъв човек ни трябва!“.[138] Издигането на Сталин през 1912 година е голям пробив за него и му дава възможност да се нареди до Зиновиев, най-близкия човек на Ленин по време на изгнанието му в Женева.

Разграничаването от официалната партийна политика и твърдата линия срещу социалистите „реформатори“ не е нещо характерно единствено за Ленин.[139] Младият италиански социалист Бенито Мусолини навярно се е срещал с водача на болшевиките по време на престоя си в Швейцария и със сигурност е чел някои от произведенията му.[140] Той отхвърля синдикалното движение и участието на социалистическата партия в парламента, като призовава за „аристокрация на интелигентността и волята“, авангард, който да ръководи работниците (позиция, която продължава да поддържа и по време на фашизма).[141] На конгрес на Италианската социалистическа партия през юли 1912 година, няколко месеца след като под натиска на Ленин е сформирана самостоятелна болшевишката партия, Мусолини ръководи изключването на умерените реформатори социалисти.[142] „Раздялата е трудна и болезнена – пише Ленин във вестник „Правда“ на 15 юли 1912 година за действията на Мусолини. – Но понякога тя е необходима и при такива обстоятелства всяка проява на сантименталност е престъпление. (…) Появи ли се група, която отхвърля решенията на партията и разваля дисциплината на пролетарската армия, раздялата става неизбежна. Партията на италианския социалистически пролетариат избра правилния път, като отстрани синдикалистите и десните реформатори от редиците си.“[143] Крайният радикализъм, независимо дали е болшевишки, или е израз на зараждащ се фашизъм, намира израз както в политическите програми, така и в склонността към улична разправа и прояви на насилие.

Скокът на Сталин от затънтената Вологда до върховете на новия, изцяло болшевишки централен комитет би бил немислим без Лениновото покровителство. При все това не бива да се пропуска фактът, че Ленин е направил този избор, воден от стремежа да извлече изгода, като привлече на своя страна кавказките болшевики. А и издигането на нови хора се оказва необходимост поради огромния брой арестувани от полицията. Въпреки това участието на Сталин в централния комитет не е символично. Той е лоялен и действа ефективно, способен е да постига набелязаните цели. Важно е и друго – Джугашвили е болшевик, а в Кавказ меншевиките са особено влиятелни. Освен него в централния комитет влизат още двама кавказци – Орджоникидзе и непоправимият женкар Сурен Спандарян.[144] Орджоникидзе е основният куриер на Ленин. Именно той получава задачата в началото на февруари 1912 година да замине за Вологда, за да съобщи на Коба, че вече е член на централния комитет и че оттук нататък партията ще му плаща ежемесечно по 50 рубли – за заточеника тази сума е добре дошла, макар да не е достатъчно голяма, за да го отърве от необходимостта да моли за подаяния другарите си.[145] Впоследствие Сталин успява да вземе надмощие над Орджоникидзе, а Спандарян умира преждевременно. Друг от новоизбраните членове на централния комитет, Иван Белостоцки, изчезва безследно.[146] С други думи, Сталин, обратно на по-късно лансираната официална версия, не е случайна фигура, издигнала се по стечение на обстоятелствата. Благодарение на дейността си Джугашвили е привлякъл вниманието върху себе си и след като Ленин го вкарва в ръководството, той успява да се докаже и да издържи на изпитанията.

Както може да се очаква, опонентите на Ленин – меншевиките и латвийските социалдемократи – отказват да приемат решенията на Пражкия пленум. Усилията им да свикат свой партиен конгрес през август 1912 година се провалят поради разцепление между отделните фракции.[147] Същия месец Джугашвили отново бяга от Вологда и се връща в Тифлис, където са останали неповече от стотина болшевики. Почти целият му съзнателен живот е преминал във вътрешни борби между фракциите, а сега проповядва единство между социалдемократите „на всяка цена“ и настоява за помирение и сътрудничество с всички противници на царизма.[148] Този рязък обрат се дължи на тежкото състояние на социалистическите революционни партии. По това време обаче дори и политическите сили, които подкрепят самодържавието, не са единни.

На фона на масовите безредици преди пет години, усилията на Столипин за успокояване на страстите чрез създаването на политическа левица и десница постигат успех, но цената, която трябва да се плати за това, е липса на устойчиво държавно устройство. Много наблюдатели отдават тази липса на дълбока вътрешна неспособност да се създаде единна нация. Етническите руснаци са едва 44% от населението на империята (130 милиона души), а независимо че православните християни наброяват близо 100 милиона, те са разделени на хора, говорещи руски, украински и белоруски и са пръснати из обширни територии. Всеки опит за вътрешна национална мобилизация трябва да се справи със значителни малцинства. (Сталиновият режим не само го постига, а и намира начин да култивира лоялност сред различните езикови групи.) Само че найголемият проблем пред имперска Русия не е нацията, а самодържавието.

Самодържавието не успява да интегрира нито политическия елит, нито масите, а в края на февруари 1912 година вълненията, които Дурново и Столипин са успели да смажат, избухват с нова сила. На повече от хиляда километра североизточно от Иркутск, на река Лена (на която дължи псевдонима си Ленин, който е бил заточен в Сибир), работниците в златните мини обявяват стачка заради лошите условия на труд, ниските надници и некачествената храна. Искрата, от която пламва бунтът, са гранясали конски тестиси, които се продават за месо в местния магазин. Управата отхвърля исканията на миньорите и те спират работа. През април, когато стачката е в петата си седмица, членовете на стачния комитет са арестувани. Това не води до прекратяване на стачката, а до демонстрация с настояване те да бъдат освободени. Изпратените от властта войници откриват огън, най-малко 150 работници са убити и над 100 са ранени.

Новините за кървавата разправа в златната мина на река Лена се разпространяват чрез вестниците из цялата страна, като засенчват дори вестта за потъването на „Титаник“, което се случва по същото време, и предизвикват работнически протести, в които участват над 300 хиляди души.[149] Огромната стачна вълнà хваща социалистическите партии напълно неподготвени. „Изстрелите край река Лена разчупиха леда на мълчанието и реката на всенародното недоволство отново потече с пълна сила – отбелязва Сталин. – Ледът се пропука! Започна се!“[150] Тайната полиция потвърждава важността на случилото се: „Отдавна не е имало толкова напрежение. Мнозина твърдят, че стрелбата край Лена напомня на събитията от 9 януари 1905 година“.[151] Консерваторите обвиняват за кръвопролитието правителството, директора на компанията, който е евреин, и чуждестранните акционери. В Думата е сформирана разследваща комисия под председателството на левия депутат Александър Керенски и разкритията ѝ още повече разгневяват обществеността.

Трагичната тайна

Още докато десните проповядват безусловно подчинение на самодържеца, някои от тях започват тайно да обмислят неговото убийство. Синът на Николай II, Алексей, е току-що проходил – по закон се изисква царят да бъде поне на 16 години, – а повечето представители на десницата смятат регента, малкия брат на царя – великия княз Михаил Александрович, за по-лош вариант от Николай II.[152] Само че през 1913 година, когато империята празнува три века управление на Романови с бляскави чествания, крехката династия е единствената всеобхватна основа за лоялност, която позволява абсолютизмът. Тържествата за тристагодишнината са съсредоточени не върху имперската идея или върху държавата, а върху великите личности от династията Романови. По време на богослуженията в православните храмове се чете манифест на Николай II, в който се казва: „Русия се разрасна от едно малко княжество и днес Руската империя е в редиците на водещите велики сили в света“.[153] По случай юбилея на ювелира Фаберже е дадена специална поръчка да изработи великденски яйца с двуглави орли и миниатюрни портрети в диамантени рамки на осемнадесетте управници от династията Романови. Във всяко яйце се съдържа въртящ се глобус с изображение на границите на Русия през 1613 година и на империята през 1913 година.[154] Големият въпрос е дали днешните Романови са способни да запазят това наследство.

Николай II, окуражен от тържествата, отново започва да крои планове да сложи край на конституционното самодържавие, като премахне законодателните правà на Думата и сведе функциите ѝ до чисто консултативни „в съответствие с руската традиция“. Царят обаче се отказва от опитите да постигне това, което и той, и толкова много консерватори отчаяно желаят.[155] Въпреки култа към самодържавието дори и сред най-непоклатимите поддръжници на империята пълзват бунтовни настроения. „Има самодържавие, но няма самодържец“, записва в дневника си генерал Александър Киреев, царедворец и просветител, още през 1902 година. Огромната Руска империя е в ръцете на една фамилия, която изглежда обречена. И тя е обречена не само заради това, че Николай II, традиционалист, консервативен човек, верен на семейството, дълга и вярата си, е ревностно отдаден на идеята за самодържавието, без да притежава необходимите лични качества, за да я реализира на практика. Дори и ако престолонаследникът беше талантлив управник, бъдещето на руската династия пак щеше да е изложено на карта.[156]

Поради генетична мутация, която германската принцеса Александра е наследила от баба си, английската кралица Виктория, руският престолонаследник Алексей се появява на бял свят с хемофилия – неизлечима болест, която поразява способността на организма за кръвосъсирване. Болестта му е държавна тайна, но колкото и добре да е пазена тя, остава фактът, че е вероятно Алексей да не доживее зряла възраст и да няма наследници. Никой не вярва, че момчето, което може да умре от вътрешни кръвоизливи от едно обикновено нараняване или лек удар в мебелите, е способно да бъде енергичен управник. Николай II и съпругата му Александра отказват да приемат истината, че династията им е в опасност. Ала дори и да се бяха примирили със зловещата реалност, те едва ли щяха да се откажат от едноличната власт и да приемат необходимостта от преход към истинска конституционна монархия, за да запазят монархията.[157] Нито Николай II, нито Александра притежават необходимия трезв реализъм, за да осъзнаят историческия избор, пред който е изправена Русия.

Конституционното самодържавие е оксиморон. Николай II се стреми не само да постави в безизходица парламента, чието създаване самият той е разрешил, но и да блокира дейността на изпълнителната власт, която възприема като заплаха за самодържавието. „Правителство на самодържеца" също е оксиморон, то предполага сблъсък на неограничената свещена власт с конституционни форми на административно управление и води до борба между различните публични лица, които се колебаят дали да следват волята на самодържеца, или да действат в рамките на законите и разпоредбите.[158] Заблуда е да се оправдават провалите на имперска Русия с „изостаналостта" и със селяните. Столипин е свален най-вече от самата еднолична власт, както и от елита на Русия, който не го разбира. Статуквото не му позволява да прокара цялостна програма за модернизация и да изведе Русия на пътя на просперитета, за да може да противодейства на многобройните геополитически предизвикателства. „Съжалявам за смъртта на Столипин – отбелязва Пьотр Дурново, един от отявлените му противници в Държавния съвет. – Но поне приключихме с реформите."[159] И това е така: реформите замират. Същевременно трябва да се отбележи, че Столипин не прави опит да се обърне директно към масите и да ги привлече на своя страна (като се изключи стремежът му да създаде единна източноправославна нация). Отдаден на монархията, той се стреми да слее отредената от Бога еднолична власт с конституционно управление, прищевките – със закона, традицията – с нововъведенията. Сред емигрантите в Харбин през 1928 година има беглец, принуден да напусне Русия, който обявява Столипин за руския Мусолини, за първия „източноправославен фашист".[160] Но това ни най-малко не отговаря на истината. Противоречивото петгодишно управление на Столипин като министър-председател е лишено от радикална идеология. Самият той си остава кулоарен политик дори и когато излиза пред хората.

На сцената на международната политика Столипин не успява да избегне сближаването на Русия с Великобритания и отдръпването от Германия. Все пак той постига важна политическа победа над консерваторите и въпреки че не разполага с формални правомощия по външнополитически въпроси, обуздава руските страсти на Балканите.[161] Тази трудно извоювана ограничителна тактика обаче се оказва с краткотраен ефект. Само три години след смъртта на Столипин избухва световна война, която, в комбинация с разединената десница в Русия и пазената в тайна хемофилия на престолонаследника Алексей, помита руската конституционна еднолична власт, а много скоро – и руския конституционализъм като цяло. Дори и при това положение руският фашизъм не просъществува като трайно явление.[162] Ако някой от съвременниците на честванията на тривековната династия Романови през 1913 година беше прозрял, че не след дълго властта в много държави ще бъде в ръцете на крайнодесния фашизъм и на крайнолевия социализъм, надали би му минало през ума, че не германските социалдемократи, които на изборите през 1912 година са най-голямата политическа партия в германския парламент, а пръснатите из Сибир и Европа болшевики ще победят. Кой би могъл да предскаже, че именно в Германия ще намери почва и ще се развие успешно антисемитският фашизъм, а не в Русия, където живее най-многобройното еврейско население в света и където се появяват Протоколите на ционските мъдреци?[163]

Истината за гибелта на имперска Русия се крие не в революционната дейност на левите, а в геополитическите условия и във водената от върхушката политика: царисткият режим се оказва лишен от политическа основа, за да се справи с предизвикателството да управлява държавата, поради което става твърде зависим от политическата полиция. (Александър Блок, който след революцията проучва досиетата на царската полиция, я смята за „единствената добре функционираща институция“ в Русия.[164]) Снизхождението към полицията и изкушението да се прибягва към услугите ѝ не се дължат на някаква любов към полицейските методи, напротив, властимащите смятат тайните агенти за „презряна пасмина“.[165] Прекомерното разчитане на политическата полиция произтича от непримиримия антагонизъм между самодържавието и кадетите и от нежеланието на самодържеца да потърси улична подкрепа. В модерните времена вече не е достатъчно да громиш противниците си, режимът трябва да мобилизира своите поддръжници. Управленската система умишлено се ограничава до привилегированите слоеве, подкрепени от полицията и от армия от селяни, което в модерната епоха не може да бъде нито наднационална структура, нито пък подхожда на велика сила, която иска да се съревновава с най-могъщите държави. На една модерна интегрирана система за управление е необходимо нещо повече от хоругви, литийни шествия с икони и възстановки на събития от XVII век. През 1905 година Дурново се оказва в състояние да стабилизира за момент Русия в политически план, ала не може да промени фундаментално структурите ѝ. Столипин, който също е готов да упражнява репресии, но е много по-креативен в политическо отношение, се сблъсква с наложените от абсолютизма ограничения. От всички провали на руската еднолична власт по отношение на модернизацията на страната най-голям е провалът в областта на масовизацията на политиката.

Отказът от разширяване на политическата база оставя масите и техния изначален стремеж към социална справедливост в ръцете на левицата. Тя пък, от своя страна, е раздирана от вътрешно разцепление и е смазана от безмилостните репресии на държавата. Под натиска на самодържавието не само руският фашизъм не успява да пусне корени, но и опозиционните леви партии се провалят. И все пак, едва едно десетилетие след гибелта на Столипин, роденият в Грузия социалдемократ Йосиф Джугашвили ще заеме мястото на болнавия наследник на Романови и ще изгради диктатура, която далеч надминава както абсолютната царска власт, така и постигнатото от Столипин.

Втора част

Революционната война на Дурново

Ще обвинят властта за всички беди и катастрофи. В Думата ще започне злостна кампания срещу правителството, последвана от революционна агитация из цялата страна със социалистически лозунги, способни да разбудят масите и да ги изкарат по улиците с призиви за разделяне на земята и подялба на цялото имущество. Повлечена от вълнàта на примитивното желание на селяните за земя, победената армия ще се окаже твърде деморализирана, за да служи за стълб на закона и реда. Думата и интелектуалците в опозиция ще бъдат безсилни да усмирят народа, разбунтуван от самите тях.

Пьотр Дурново в меморандум до
Николай II относно последиците от евентуална
война срещу Германия, февруари 1914 година

В периода 1905-1911 година избухват революции в Мексико, Иран, Османската империя, Китай, Португалия и Русия. Във всички тези страни, в които живее една четвърт от населението на Земята, революцията води до въвеждането на конституция. Експериментите с конституционно управление обаче са набързо осуетени или претърпяват провал. (Само в Португалия конституцията издържа малко по-дълго, до 1926 година, когато е извършен военен преврат.) Свободата е мощна притегателна сила, но нейното институционализиране е трудна задача. За конституционна власт се обявяват най-вече интелектуалците и пример за това е Павел Милюков, водачът на руската Конституционно-демократическа партия (кадетите), която си поставя за цел да овладее държавата, за да модернизира изостаналото общество. Но мечтата за ръководен от интелектуалците либерален скок към модерното се сблъсква със съпротивата на градското работническо население и на селското мнозинство. Мъчителният опит на Великобритания и Съединените щати в това отношение показва, че класическият либерален ред се институционализира много преди зората на масовата политика.[1] В началото на XX век въвеждането на конституционализма е твърде ограничена стъпка, за да задоволи масите. Освен това положителните аспекти на промените, съпътстващи конституционализма, често са дискредитирани от обществени безредици. (В периода 1910-1914 година в Русия са документирани около 17 хиляди селски бунта, и то само в европейската част от империята.[2]) Нещо повече, независимо че интелектуалците са вдъхновени от развитите европейски държави, европейските страни спомагат за потискането на политическия напредък, като съдействат на „силите на реда“ в Китай, Мексико, Иран и т.н. Конституционният експеримент в Китай се поддава на натиска на милитаризма. В Мексико избухва гражданска война.[3] През 1905-1907 година Русия също е в положение на фактическа гражданска война, спечелена от силите на реда.

В зората на XX век Русия се откроява сред останалите държави в същото положение с един парадокс: вследствие на победата си силите на реда са деморализирани, те ненавиждат крайния резултат от усилията си – „конституционното самодържавие“, и са загубили уважението си към царя, въпреки че са изцяло зависими от него.[4] В същото време повечето социалисти подкрепят конституционализма („буржоазната“ демокрация) като необходим етап от историческото развитие, макар да ненавиждат буржоазията и да са жестоко преследвани от режима.

„Социализмът“ в общия случай означава живот в Сибир. Все пак, благодарение на амнистията по случай тристагодишния юбилей на династията Романови, Лев Розенфелд (известен също като Каменев) се връща в Санкт Петербург, където се заема да издава вестник „Правда“. Вестникът е създаден по време на партийната конференция в Прага през януари 1912 година и първият му брой излиза на 22 април, редакционната статия в него е написана от Коба Джугашвили, който призовава към „единство на пролетариата“.[5] Сталин, неотдавна посочен за член на болшевишкия централен комитет, след бягството си от Сибир пристига в столицата. В деня на публикуването на статията му обаче тайната полиция го залавя и в началото на лятото го депортира в Северен Сибир.[6] През септември 1912 година, преди да е започнала зимата, той успява да избяга с лодка, сдобива се с паспорт на персийски търговец и заминава за Краков, по това време в границите на Австро-Унгария, където е Ленин. Ленин се смята за един от най-големите експерти в партията по националния въпрос, ала при все това идеите на Джугашвили му правят впечатление и той пише на Горки: „Имаме си един чудесен грузинец, който е написал голяма статия за Просвещението въз основа на всевъзможни австрийски и други материали“.[7] „Марксизмът и националният въпрос“, също като „Анархизъм или социализъм“, е компилативно съчинение. В него „нацията“ е дефинирана спрямо четири характеристики, три от които са заимствани от Карл Кауцки (общ език, територия и икономически връзки), а една – от австрийския марксист Ото Бауер (общ национален характер).[8] То обаче е важно поради това, че отхвърля възгледите на австро-унгарските марксисти и техните последователи – грузинските меншевики. Важно е и заради подписа на автора – „Сталин“ („човек от стомана“).[9]

Този звучен псевдоним не само превъзхожда предишните прозвища – Чудака Осип, Сипаничавия Оска и типичното за Кавказ Коба, но и е напълно в руски стил. Статията е публикувана в мартенско-майското издание на списание „Просвещение“. По това време Сталин отново се е върнал в Санкт Петербург, само че пак е заловен, този път след предателство от страна на друг член на централния комитет, Роман Малиновски, който е агент на тайната полиция.[10] Сталин е депортиран обратно в Сибир, където в крайна сметка се озовава и Каменев.

Малиновски остава единственият болшевик на висок пост, който е на свобода, и Ленин му възлага да ръководи целия апарат на болшевишката партия в Руската империя.[11] Това е поредното доказателство, че идеята на болшевишкия лидер за ограничаване на членството в партията единствено до професионалните революционери е пълен провал. В интерес на истината, тайната полиция също поддържа подобна, силно конспиративна, социалистическо-революционна терористична организация.[12] Поради това параноята сред руските революционери се задълбочава и, както впоследствие посочва Бухарин, революционерите „се оглеждаха в огледалото и се чудеха дали самите те не са провокатори“.[13]

Въпреки успехите на тайната полиция самодържавието постоянно се намира под заплаха от атентати. Във връзка с честванията на тривековния юбилей на династията Романови властите в Санкт Петербург забраняват всякакви масови прояви от страх да не прераснат в работнически демонстрации с развети червени знамена.[14] „Градът – спомня си командирът на жандармерийския корпус – беше превърнат във военен лагер.“ Самодържецът се чувства в опасност дори и в собствената си столица. Надвисналата над него заплаха е отдавна съществуващ проблем, който хвърля сянка и върху международните отношения. През 1908 година Едуард VII, първият британски монарх, пристигнал на посещение в Русия, не е приет в Санкт Петербург пак поради опасения от атентат. Англо-руско-френското съглашение е подписано на яхта, хвърлила котва в руското пристанище Ревал.[15]

През 1913 година и Вилхелм II организира пищни тържества по повод сребърния юбилей от възкачването на трона и един век от победата на Прусия над Наполеон. (Наполеон всъщност е победен от руснаците, които окупират Париж, но все пак Германия иска да демонстрира мощта си и впечатляващите си постижения.[16]) Именно тези два фактора – мощта на Германия и страхът от терор в Санкт Петербург – занимават размислите на човека, който през 1905 година е спасил династията на Романови.

Пьотр Дурново разглежда външната политика през погледа на полицай.[17] Още през 1904 година, при избухването на Руско-японската война, Дурново пренебрежително я определя като „безсмислена“ и споделя: „Що за глупост, да се оправят вътрешните безредици с външнополитически успех!“.[18] След като напуска министерството на вътрешните работи през април 1906 година, той оглавява десния блок в Държавния съвет, като си поставя за цел да подкопае устоите на конституционния експеримент.[19] Дурново се прочува с навика си да изразява открито мнението си, и то дори пред царя.[20] През февруари 1914 година той връчва на Николай II дълъг меморандум, в който призовава за преориентация на руската политика.[21] Дурново се отнася с насмешка към онези, които смятат, че Германия ще бъде сплашена от демонстрация на сила и от сключването на англо-френско-руското съглашение.[22] „Основният фактор в настоящия исторически период е съперничеството между Великобритания и Германия – пояснява той и добавя: – Битката на живот и смърт между тях е неизбежна.“ Според него руското „съглашение“ с Великобритания е прераснало във военен съюз. Дурново обаче смята, че Русия не бива да взима страната на Великобритания в конфронтацията ѝ с Германия, тъй като между Русия и Германия не съществува значим сблъсък на интереси. Той подчертава колко катастрофална би била една война за държавата и предупреждава, че за нея ще бъде обвинен царят: „В случай на поражение ще последва революция и Русия ще бъде въвлечена в безнадеждна анархия с непредвидим изход“.[23]

Точно такава е горчивата истина, която Дурново няма как да подмине: независимо че революционните партии са укротени, войнствените социалистически настроения сред работниците и селските вълнения, породени от глад за земя, представляват много по-голяма заплаха.

Почти всички представители на руската управляваща класа се боят да не се повтори селското въстание на Пугачов. Дурново обаче заклеймява висшите класи в Русия и особено кадетите, които се борят за политически правà и против самодържавието, без да осъзнават, че щом се надигнат, масите ще пометат и тях самите.[24] Той излага безпристрастно и прямо изводите от анализа си: войната с твърде мощната Германия трябва да бъде избегната, в противен случай Русия ще бъде победена; руският елит непредпазливо оказва натиск върху самодържавието, без да си дава сметка, че и самият той ще бъде унищожен в случай на революция и ще настъпи анархия. Подобна прозорливост не може да се открие в съчиненията на Владимир Ленин, дори и публикуваната през август 1917 година негова статия „Държавата и революцията“ е твърде далеч от пророчествата на Дурново. „Царизмът победи – пише Ленин за годините преди революцията. – Всички революционни и опозиционни партии бяха разгромени. Възцариха се униние, деморализация, сектантство, раздори и дезертьорство.“[25] В общи линии, това е вярно по отношение на революционерите, само че не те са в основата на руската революция. От 1900 чак до 1917 година, с изключение на двегодишно прекъсване, Ленин живее извън Русия, главно в Швейцария. Троцки е в изгнание в чужбина от 1907 до 1917 година. И Каменев, и Григорий Радомилски (известен повече като Зиновиев), и Янкел Ейман (Яков Свердлов) прекарват дълги години в затвора, в Сибир или в Европа. Същото важи и за заклетите врагове на Ленин сред социалдемократите като Мартов и Павел Акселрод. Виктор Чернов, водач на Социалистическата революционна партия (есери), най-многочислената лява партия в Русия, е емигрант без прекъсване от 1899 чак до 1917 година. За разлика от тях, Дурново познава царистката система не от Женева, Париж или Берлин, а отвътре. Той разбира, че самодържавието се изпразва от съдържание и на практика самото то подготвя почвата за революцията.[26]

Какво предлага далновидният Дурново? Вместо „неестествения съюз“ на самодържавническа Русия с Великобритания, където на практика управлява парламентът, той настоява за алианс със „сродна“ Германия като част от евентуален континентален блок, в който да влязат и Франция (ако някак си се помири с Германия), и Япония.[27] Но как ще стане това? Кайзерът твърдо е решил да установи контрол върху Черноморските проливи, през които преминава близо 75% от руския износ на зърно.[28] Във вътрешнополитически план Дурново е склонен да подкрепи обявяването на извънредно положение, макар че по това време около две пети от 130-те милиона поданици на империята вече живеят в условията на военно положение или в режим на „засилена охрана". Верен на принципите си, той устоява на изкушението да прибегне към десен популизъм и да спечели селяните, като им обещае преразпределение на земята, защото се опасява, че това ще доведе до безредици.[29] Дурново не отхвърля категорично демокрацията и допуска, че тя може да е подходяща за някои държави, но не и за Русия, която според него се нуждае от „твърда ръка".[30] Стратегията му за запазване на централизираната власт и отказ от сътрудничество с Думата в очакване на идването на способен самодържец на власт представлява политика на застоя.[31] Самият той осъзнава основната дилема: правителството се нуждае от репресиите, но те пък отчуждават хората и още повече свиват обществената му база, като по този начин пораждат необходимостта от нови репресии. „Намираме се в задънена улица – споделя той още през 1912 година. – Боя се, че всички ние, заедно с царя, сме в безизходица, от която няма излизане."[32]

Ако се стигне до война с Германия, никой няма да е в състояние да спаси самодържавието.[33] Столипин също е предупреждавал, че още една голяма война „ще се окаже фатална за Русия и за династията".[34] Дурново си дава сметка, че едно падане на властта по време на световна война ще бъде решаващо.[35] Предсказанията му се сбъдват, войната срещу Германия се превръща в революционна война, от която печелят социалистите и която наистина води до анархия. „Колкото и да е парадоксално – твърди меншевикът Фьодор Гурвич, – крайните реакционери схващат разположението на силите и социалната същност на предстоящата революция много по-ясно от т.нар. професионални революционери."[36]

В крайна сметка, носталгията към царистка Русия, колкото и да е разбираема, е неоправдана: „конституционното самодържавие" никога не е било жизнеспособно, нито има потенциал да еволюира в нещо по-добро, а развитието на гражданското общество не е в състояние да замести липсващите либерални политически институции.[37] Очевидно е, че самодържавието е мъртвородено и че евентуалните му наследници също са обречени. При появата на политическите партии първи се зараждат тези от левицата: Арменската революционна федерация – Дашнаки (1890 година), Полската социалистическа партия (1892 година), Всеобщият еврейски работнически съюз – Бунд (1897 година), Руската социалдемократическа работническа партия (1898 година), Социалистическата революционна партия (1901 година). През 1905 година са основани Конституционно-демократическата партия и Руският народен съюз.[38] Всички те отричат самодържавието, поради което то отказва да работи с тях и ги подлага на репресии. Военновременната радикализация още повече накланя наляво везните и същевременно дава възможност за мащабни прояви на насилие. „Болшевишката революция – прозорливо отбелязва един учен – затвърди разпространените в цяла Европа в периода 1914-1921 година практики като постоянна характерна черта на съветската държава." Разбира се, добавя той, тези практики на насилие и това държавно устройство са родени от идеи.[39] И то не какви да е идеи, а грандиозни мечти за преустройство на всичко, от върховете до дъното, за да слезе на земята райският социалистически строй. Тези опияняващи идеи са осъществени от нови хора, издигнати на гребена на революцията. Както твърди Карл Маркс: „Идеите сами по себе си не могат да направят нищо. За осъществяването им са необходими хора, които да ги приложат“.[40]

Точно тези идеи ръководят и Джугашвили. Но за да се издигне от Гори до висините на властта и да ги приложи, първо целият свят трябва да се разпадне. И се случва точно това. Сталин има малка роля в тези паметни събития. За разлика от бурните времена през 1905-1908 година, житейската му история в периода 1909-1917 година съдържа твърде малко забележителни моменти. Повечето биографи или доукрасяват случилото се тогава, или изцяло прескачат този отрязък. Но този период, през който Сталин не е вършил нищо особено, е от колосално значение за Русия, а и за целия свят. За да се осмисли ролята на Джугашвили във внезапните събития през 1917 година и, най-вече, да се разбере режима му, трябва да бъде описана и анализирана задълбочено паметната история на годините преди революцията.

Революциите са зрелищни събития, милиони хора се надигат и заявяват правото си да бъдат господари на съдбата си, вдъхновени от солидарност и опиянени от усещането за неограничени възможности. Само че революциите са и символ на упадък, разпадане на една управляваща система и замяната ѝ с друга. Каквото и да се случва по улиците, в казармите, заводите, нивите, революцията е на първо място в коридорите на властта. Поради това висшата политика и спецификата на процеса на изграждане на институциите, практиките и процедурите на управление, начините на мислене и съществуване, които са в основата на упражняването на властта, трябва да бъдат изследвани. Разбира се, в основата си политиката се оформя от обществените сили, от действията и стремленията на широките маси, но тя не бива да се редуцира до социалния аспект. Въпреки че е роден от най-масовата всенародна революция в историята, новият режим в Русия е безотговорен към хората. Масовото участие в революционния процес в много случаи завършва с потисническо управление, и то не защото революцията „се изражда“ или защото добрите намерения се съсипват от злонамерени личности и злощастни обстоятелства, а защото международното положение оказва влияние на всяка крачка по този път, институциите се създават от парчета от старото, а новото зее като бездънна яма, която чака да бъде запълнена. Идеите също са от значение. Диктатурата може да бъде възприемана и като престъпление, и като безценен инструмент; хората могат да бъдат смятани за личности и граждани или за безлична маса, с която властимащият може да се разпорежда; частната собственост може да се разглежда като основен фактор за свободата или като път към заробването. Дълбокият, искрен порив към социална справедливост може, в зависимост от водещите идеи и съпътстващите практики, да институционализира и най-тежките несправедливости. И по този начин и най-успешната революция може да се превърне в трагедия. Но пък и трагедиите могат да се утвърдят като велики геополитически проекти. Революцията в Русия е неразделна част от дългогодишните стремежи на страната да израсне като велика световна сила. И това също извежда на преден план качествата на Сталин.

Пета глава

Глупост или измяна?

Какво е това: глупост или измяна? (Някой се обажда: „Измяна!“. Друг: „Глупост!“. Разнася се смях.)

Стенографски запис на речта на Павел Милюков,
водач на кадетите в Думата, ноември 1916 година[1]

По правило режимите се провалят не защото враговете им са много силни, а защото поддръжниците им са безпомощни.

Лев Тихомиров, руски консерватор, 1911 година[2]

През 1910 година току-що напусналият президентския пост на САЩ Тиодор Рузвелт се среща с кайзер Вилхелм II на погребението на британския крал Едуард VII и след това пише на съпругата си: „Всички сме се запътили натам“.[3] Двадесет години по-рано, след смъртта на дядо си, неопитният Вилхелм II е уволнил 75-годишния канцлер Ото фон Бисмарк.[4] Младият кайзер се проявява като надменен и същевременно неуверен управник, непрекъснато крои заговори за отмяна на конституцията и разпускане на парламента и води агресивна, но неефективна външна политика. Той отказва да поднови сключения от Бисмарк договор за германско-руска военна помощ, като по този начин неволно подтиква Русия към помирение с Франция и изправя Германия пред още по-голям риск от война на два фронта.[5] Кайзерът утвърждава мащабна програма за развитие на военноморския флот, тъй като благодарение на развитието на световната търговия европейските държави са все по-зависими една от друга за вноса на храни от първа необходимост.[6] Вилхелм II и антуражът му обаче се развихрят и концентрират мощен боен флот от шестдесет военни кораба в Северно море.[7] Това кара Великобритания да търси съюз с Франция и Русия въпреки френско-британските спорове за колониалните владения. „Кайзерът е като балон – отбелязва Бисмарк. – Ако не го държиш здраво за конеца, никога не знаеш накъде ще отхвърчи.“[8]

Само че не само Германия има вина за създалата се ситуация. Стремежът на Великобритания да се утвърди като империя, над която слънцето никога не залязва, сам по себе си е агресивен. Великобритания е световната сила на статуквото – ревностно защищава своите колониални завоевания по цялото земно кълбо. С неохота е отстъпила хегемонията си по море в западното полукълбо на САЩ, а в Далечния изток – на новоизгряващата Япония. (Дори и при това положение разходите за поддръжка на кралския военноморски флот поглъщат една четвърт от приходите в държавната хазна.) Същевременно британската външна политика се фокусира върху ограничаване на заплахата от страна на Русия в Персия, Централна Азия и Китай. Мнозина в Лондон възприемат Русия като единствения потенциален глобален враг поради факта, че тя се простира в Европа, Близкия и Далечния изток.[9] Въпреки това възходът на Германия представлява по-непосредствена и по-голяма заплаха. Англо-германските икономически и културни връзки са добре развити.[10] Само че между двете държави има и голям сблъсък на интереси, а Великобритания не е склонна да приеме могъществото на Германия. „По мое мнение – пише лорд Кързън през септември 1901 година – най-важната отличителна черта в международното развитие през следващия четвърт век ще бъде не експанзията на Русия, нито враждебността на Франция, а възвеличаването на Германската империя за сметка на Великобритания, нито един министър на външните работи не бива да губи и за миг от погледа си това, ако има желание да служи на страната си както трябва."[11] И от двете страни се изискват изключителни държавнически умения, за да бъде направляван фундаменталният антагонизъм между доминиращата сила, която защитава статуквото, и Германия, която се стреми да си осигури място в световния ред.[12] Вместо това се допуска противопоставянето да разпали надпревара във въоръжаването и се създават два враждебни съюза: Тройната Антанта между Великобритания, Франция и Русия срещу Централните сили – Германия и Австро-Унгария.

Сами по себе си съюзите не са причина за война – войните избухват заради тайни сметки, които нерядко се оказват погрешни.[13] За Германия пътят на победата срещу Великобритания преминава през Русия. Както британските империалисти са обзети от манията да спрат руската експанзия в Азия, така германските военни са обсебени от мисълта за „руската заплаха" в Европа. От 60-те години на XIX век до 1914 година брутният вътрешен продукт на Русия е много по-малък от този на Германия. През 1914 година например руското производство на стомана е само 25% от това в Германия. За същия период обаче руската икономика нараства четирикратно.[14] Германските военни се опасяват най-вече от огромното население на Русия (почти 200 милиона) и наскоро обявената от Русия програма за превъоръжаване, която трябва да приключи до 1917 година.[15] Според германския щаб в близко бъдеще Русия ще се превърне в заплаха и поради това трябва да бъде нападната превантивно. „Да се изчаква по-дълго – отбелязва началникът на военното командване Хелмут фон Молтке пред главнокомандващия армията на Австро-Унгария през май 1914 година, – би означавало да намалеят шансовете ни, невъзможно е да се съревноваваме с Русия по отношение на мащабите."[16] Германия е готова за конфликта, очаква го и го планира. Германските управляващи предвиждат той да представлява само локален сблъсък, който да заздрави съюза с Австро-Унгария, която е под голям натиск от славянското си население, което надхвърля 25 милиона и на практика е мнозинство в империята.[17] Стратегията за „ограничена" война издава непознаване на Русия и, от друга страна, отваря огромно поле за действие на военните. Погрешните сметки на управляващите за ограничена по обхват война, предназначена да укрепи отслабената Австро-Унгария, всъщност подпомагат стремежа на милитаристите за мащабна превантивна война срещу Русия.[18]

Великобритания има претенциите, че поддържа глобален ред, *Pax Brittanica*, без обаче да има желание и възможности да го налага, а съперничеството от страна на другите империалистически сили поражда страх в Лондон. Основната причина за войната несъмнено е противопоставянето между Великобритания и Германия, само че за изненада на мнозина поводът не идва от надпреварата за африканските колонии, а от Източна Европа. Още през 1888 година Бисмарк предупреждава, че може да избухне война заради „някоя глупост на Балканите".[19] Със свиването на Османската империя другите големи континентални империи – Австро-Унгария, Русия, Германия – се сблъскват подобно на тектонични плочи. И така разломната линия в лицето на малка Сърбия предизвиква световна война, а на източния фронт – революция в Русия.

Сараево и държавният престиж

Сърбия се освобождава от Османската империя в началото на XIX век, а един век по-късно, след двете Балкански войни, разширява територията си, без това да доведе до по-голям военен конфликт. През 1908 година Австро-Унгария анексира Босна и Херцеговина и по този начин още повече увеличава славянското си население, но и разпалва движенията за независимост сред местните сърби, хървати и босненски мюсюлмани. През 1914 година терористичната група „Млада Босна", която планира покушение срещу губернатора на Сараево, научава, че престолонаследникът на трона на Хабсбургите, ерцхерцог Франц Фердинанд ще пристигне в града и затова терористите решават да убият него. Франц Фердинанд е посочен за престолонаследник след самоубийството на сина на император Франц Йосиф и мнозина се надяват, че в скоро време императорът, който е на 84 години, най-сетне ще се откаже от престола и ерцхерцогът ще получи възможност да стабилизира империята.

Франц Фердинанд и съпругата му пристигат в Сараево в неделя, 28 юни 1914 година, и преминават през града в открит автомобил. Първият от шестимата босненски заговорници, разположени по маршрута на кортежа, хвърля бомба към колата на ерцхерцога, но тя отскача и ранява двама офицери. Престолонаследникът се отървава невредим и произнася реч в кметството. След официалната церемония там той решава да промени първоначално утвърдения маршрут и да посети ранените от бомбата офицери в болницата. В този момент Гаврило Принцип, 19-годишен босненски сърбин, член на „Млада Босна" и един от неуспелите атентатори, унило крачи по улица „Франц Йосиф" към магазина на Мориц Шилер. По пътя към болницата шофьорът на ерцхерцога се обърква, завива в погрешна посока и така се озовава само на няколко крачки от Принцип. Шестима от осемте братя и сестри на младия сърбин са починали като деца, той самият е болен от туберкулоза и е слаб като вейка. Мечтата му е да стане поет. Внезапно обаче се изпречва на пътя на историята, вади пистолета си и стреля по австрийския престолонаследник, който се откроява отдалеч заради шлема си със зелени пера. Съпругата на ерцхерцога умира на място, а той – малко по-късно в болницата.

Сърбия току-що е участвала в две Балкански войни, в които дава най-малко 40 хиляди жертви и последното нещо, което ѝ трябва, е още една война. Но заловените атентатори дават показания, че тайно са вербувани, въоръжени и обучени от сръбското военно разузнаване, по-точно от тайна сръбска военна организация.[20] Сръбският министър-председател не е инициатор на заговора, само че е бил уведомен за него и не е направил опит да го спре, а на всичкото отгоре не успява да прикрие обзелата цяла Сърбия след убийството еуфория, което допълнително разгневява Виена. „Големият площад пред министерството на войната беше препълнен с тълпи – пише Лев Троцки, който по това време живее в изгнание във Виена. – И това не беше т.нар. добро общество, а хора с износени ботуши и с изгризани нокти. Те развяваха жълто-черни знамена, пееха патриотични песни и крещяха: „Смърт на сърбите!“.[21] Управляващите във Виена смятат, че ако оставят без отговор „безчинството в Сараево“, това ще доведе до разрастване на политическия терор. Затова те решават да накажат Сърбия, като така поемат по-голям риск – да предизвикат общоевропейска война и на практика рискуват самоубийство от страх от смъртта.

На 5 юли виенски пратеник посещава Берлин, за да поиска помощ от Германия, и се връща с уверения в „пълната подкрепа на кайзера“. На 23 юли, след интензивна военна подготовка, Виена праща ултиматум на Белград с десет искания, едно от които е Сърбия да приеме създаването на съвместна разследваща комисия, ръководена от австрийски официални лица. Сръбското правителство не може да се съгласи с това искане, тъй като това би представлявало нарушение на суверенитета. Франц Йосиф още има възможност да отстъпи. „Хабсбургите не са особено интелигентни – пише историкът Якоб Буркхарт за най-голямото монархическо семейство в Европа, – но пък са добронамерени, сериозни, предпазливи, издръжливи и по принцип проявяват самообладание в тежки моменти.“[22] Явно вече не е така. На 28 юли Виена обявява война – за пръв път в световната история – по телеграфа.[23]

Това не означава автоматично разрастване на конфликта. Въпросът е в ръцете на двамата братовчеди Вили и Ники. Вилхелм II поначало има лошо мнение за Николай II и на погребението на кралица Виктория през 1901 година споделя с британския министър на външните работи, че руският цар „става само да живее на село и да отглежда ряпа“.[24] От своя страна, Николай II изчаква, за да печели време, като отбелязва, че „войната ще бъде катастрофа за целия свят“.[25] През първата половина на 1914 година Санкт Петербург е разтърсван от безредици, в провинцията, особено в Баку, също има вълнения. Отчаяни от тежките репресии, работниците стават безразсъдни. Преди да се саморазпусне за лятото, Думата блокира бюджета на правителството, включително финансирането на министерството на вътрешните работи, което е отговорно за поддържането на реда. Що се отнася до руската военна мощ, съюзниците на Русия – Франция и Великобритания, я надценяват, а Германия и Австро-Унгария я подценяват.[26] Русия и Сърбия нямат сключен формален съюз помежду си, а Николай II не би обявил война заради някаква романтична панславянска глупост.[27] Руските власти съветват Сърбия да сътрудничи на Австро-Унгария. Независимо от това основното внушение е, че Русия няма да позволи на Германия да унижава Сърбия, защото това ще накърни руската репутация.[28] Николай II е твърдо решен да възпре Австро-Унгария, където е започнала мобилизация, само че не заради Сърбия, а заради самата Русия.

В края на юли германското ръководство преосмисля ситуацията и в последния момент се допитва до Виена дали все пак да не бъде предпочетен мирът, но Австро-Унгария отхвърля инициативата. Ако Вилхелм II се беше противопоставил на съюзника си, Николай II също щеше да отстъпи. Вместо това, изправен пред войнствеността на братовчед си и подложен на натиск от руския елит да прояви твърдост, на 31 юли царят издава заповед за пълна мобилизация.[29]

Русия не е невинна жертва. На практика решението за война е преврат на Николай II срещу омразната му Дума. По този начин той прави заявка за възстановяване на „мистичния съюз“ между царя и народа. Николай II е измъчван от гузна съвест заради невинните жертви, но наред с това усеща и огромно облекчение, че не се налага да прави нежелани политически компромиси. Той си представя, че в страната ще се надигне патриотична вълна̀ „както през Великата война от 1812 година“.[30] В духа на подобни илюзии, в един провинциален вестник е публикуван материал, в който се казва: „Вече няма политически партии, спорове, няма правителство, няма опозиция, има само единен руски народ, готов да се бие до последната капка кръв“.[31] Ето това е голямата заблуда: обявената след много колебания и с основна цел да се поддържа международния престиж на Русия война се възприема като вътрешнополитически триумф – повод тълпите да коленичат пред самодържеца и възможност да бъдат завзети Черноморските проливи, да се анексират полскоезичните и украинскоезичните територии на Австро-Унгария и да се разшири Руската империя чак до Персия, китайски Туркестан и Монголия.[32]

Не само Николай II преобръща традиционната причинно-следствена връзка между войната и революцията и разглежда войната като средство за предотвратяване на революцията.[33] И в Берлин несигурността подхранва мечти за външна експанзия и вътрешнополитическа консолидация. Уязвимостта на Германия на два фронта е довела до разработване на „план за отбрана“, който си поставя за цел завладяването на целия континент. Планът „Шлифен“ – по името на създателя си генерал Алфред фон Шлифен (1833-1913) – включва нахлуване на огромни армейски части през Белгия във Франция, за да бъде сразен Париж, преди Русия да се е мобилизирала, а после обръщане на военните действия в източна посока и погром срещу Русия.[34] По този начин следва да се избегне война на два фронта. Шлифен смята, че ако Германия придвижи армиите си на изток, Франция ще се възползва да нахлуе в страната и затова Берлин първо трябва да превземе Франция и след това да се насочи към Русия. Така се получава следното логическо построение: за да не допусне да бъде изпреварена във военно отношение от Русия, Германия ще подкрепи Австро-Унгария във войната ѝ срещу Русия, като за тази цел първо ще превземе Франция и по пътя ще прегази и Белгия.[35]

В отговор на плана „Шлифен“ британското адмиралтейство разработва плана „Дезарт“, който целѝ да унищожи германската финансова система и по този начин да парализира икономиката на Германия, за да се постигне бърза победа на ниска цена. Тъй като Великобритания разполага с най-големия военноморски флот и поддържа почти пълен монопол върху инфраструктурата на световната търговска система, адмиралтейството смята, че може да се справи с последиците от настъпилия хаос за икономиката на самата Великобритания. То се стреми да придобие контрол върху военновременните маршрути на търговските кораби, плаващи под британски флаг, както и върху телеграфните мрежи и върху финансовите дейности в страната. Всичко това е в разрез с действащото международно право. Британското правителство обаче е одобрило и приело плана на адмиралтейството още през 1912 година. В страната се чуват призиви да се избегне пряката намеса във военни действия и да не се изпращат войски на континента, а вместо това да се ограничи достъпът на Германия до корабоплаването, средствата за комуникации и кредитната система.[36]

Вилхелм II издава заповед за мобилизация едва когато получава потвърждение, че пълната мобилизация в Русия е приключила.[37] Заповедта е подписана на 1 август в пет часа следобед, но 23 минути по-късно пристига телеграма от посланика на Германия в Лондон. В нея се казва, че британският външен министър Едуард Грей се е обадил по телефона на германския посланик с въпроса дали Германия ще нападне Франция, ако Франция декларира неутралитет във войната на Германия с Русия.[38] Това няма как да не ни напомни за съвета на Пьотр Дурново към Николай II да стои настрана от англо-германските противоречия и показва желанието на Лондон да избегне включването във война, като насочи германската мощ срещу Русия. Разговорът между Грей и германския посланик е продължил само шест минути. Но телеграмата изважда наяве основния въпрос, около който се върти световната политика през цялата първа половина на XX век и който ще се превърне в главната дилема на управлението на Сталин – накъде ще насочи войските си Германия?

За ликуващия германски кайзер телеграмата от Лондон е божи дар: тя вещае разпадане на Тройната Антанта и един фронт по-малко. Грей като че ли предлага Великобритания и Франция да останат неутрални в противопоставянето между Германия и Русия. Фон Молтке замалко не получава апоплектичен удар и енергично възразява срещу спирането на прецизния план „Шлифен“, като изтъква големите рискове и хаоса, който ще настъпи при преместването на войските от запад на изток: „Ваше величество, това няма как да стане. Разполагането на милиони войници не е игра“.[39] Пристига втора телеграма, в която се потвърждава неутралитетът на Великобритания, ако Германия атакува само Русия, и Вилхелм II нарежда да се отвори шампанско. Кайзерът праща телеграма до крал Джордж V, за му даде думата си, че германските сухопътни войски няма да пресичат френската граница. Отговорът обаче е напълно неочакван. Кралят на Великобритания заявява, че разговорът между Грей и германския посланик е „погрешно разбран".[40] Това измяна ли е от британска страна? Не, просто говори за проявена глупост. Париж никога не би се примирил Германия да унищожи Русия, защото това драстично ще промени баланса на силите на континента. Грей най-накрая приема този неоспорим факт и осъзнава, че Франция има задължения по силата на договора си с Русия. Ядосаният Вилхелм II нарежда на Фон Молтке да окупира Белгия. Планът „Шлифен" е задействан.[41]

Германия обявява война на Русия и Франция, Великобритания обявява война на Германия.[42] Германските власти успяват да внушат, че действията им са неизбежен отговор на „агресията" на Русия, която първа е провела мобилизация.[43] (По-късно Сталин стига до заключението, че всяка мобилизация, дори да е проведена с възпираща цел или с цел самоотбрана, неизбежно води до война.[44])

Планът „Дезарт" също е приведен в действие въпреки съпротивата на министерството на търговията. През юли 1914 година внезапно се възцарява финансова паника и лихвените проценти скачат. „Още преди да е прозвучал първият изстрел, цялата световна кредитна система се разпадна – отбелязва през есента управляващият директор на „Лазард Брадърс". – Фондовата борса е затворена, стоковата – също, навсякъде търговията замира, няма достатъчно валута, Английската банка е подложена на силен натиск." САЩ, които обявяват неутралитет, нямат намерение да толерират парализирането на глобалната икономическа система от страна на Великобритания заради конфликта ѝ с Германия. Не след дълго британското правителство се отказва от опитите си да парализира германската икономика и вместо това се опитва да наложи икономическа блокада. Усилията му претърпяват пълен провал. Презокеанският поток към Германия на стоки и суровини, финансиран от британските банки и превозван от британски кораби, се увеличава.[45]

Световната война изглежда неизбежна. В продължение на десетилетия управляващите кръгове в имперска Германия не проявяват елементарно благоразумие във вземането на решение как да използват новата си мощ; от друга страна, в империалистическа Великобритания липсва умело ръководство, което да приеме и по този начин да балансира нарасналата сила на Германия. След убийството на своя престолонаследник Австро-Унгария решава да се докаже като сериозен фактор на политическата сцена. Германия се стреми да подкрепи единствения си съюзник, като същевременно се чувства дълбоко несигурна в способността си да спечели въоръжената надпревара срещу Великите сили от двете си страни, особено с оглед на нарастващата мощ на Русия, и затова разработва отбранителен план, поставящ си за цел завладяването на Европа.[46] Русия рискува всичко, но не заради някакви панславянски интереси, а защото евентуалният ѝ провал да защити Сърбия би накърнил руския престиж.[47] Великобритания и Германия се опитват да заговорничат в последната минута за сметка на Русия и макар че преговорите приключват без успех, случаят се помни дълго. На всичкото отгоре е лято – началникът на генералния щаб на германската армия Фон Молтке е на почивка в Карлсбад, командващият флота Фон Тирпиц също е на минерални бани, само че в Швейцария, началникът на австро-унгарския генерален щаб фелдмаршал Франц Конрад фон Хьотцендорф е в Алпите с любовницата си; министрите на отбраната и на двете страни са в отпуск.[48] Други фактори – най-вече надценяване на бойната мощ – също натежават везните в полза на войната.[49] Но ако Санкт Петербург притежаваше неоспорими доказателства за съучастието на сръбското разузнаване в убийството на ерцхерцога, царят навярно щеше да откаже да подкрепи Белград с военни средства.[50] Ако падналият духом Принцип си беше отишъл вкъщи след първоначалния провал на заговора или ако шофьорът на ерцхерцога познаваше по-добре улиците на Сараево, вероятно нямаше да се стигне до световна война. Само че обявяването на война винаги зависи от онези, които вземат решението, а из цяла Европа през 1914 година, с много малко изключения като проницателния Пьотр Дурново и несръчния Едуард Грей, политиците и военните бленуват за нови територии и престиж и вярват (или се надяват), че войната ще разреши всичките им проблеми в международен и вътрешен план.[51] С други думи, когато случайности като погрешния завой по улиците на Сараево се изправят на пътя на шепа хора, от които зависи отговорът на въпроса световна война или мир, след кратко колебание тези личности все пак избират войната в името на приоритети, свеждащи се до държавен престиж, заграбване на нови територии и вливане на жизнени сили в своите режими.[52]

Призивът на Ленин

Конфликтът през август 1914 ескалира до война отчасти заради очакванията, че врагът лесно ще бъде завладян, а самата война се проточва, защото се оказва, че това не е така.[53] В късната есен на 1914 година войната вече е в патово положение: Великобритания и Русия са осуетили германския план „Шлифен" за светкавично завземане на Франция. Противниците са изправени пред труден избор: да се договорят да сложат край на патовата ситуация, като признаят, че милиони войници са били жертвани напразно, или да продължат да се стремят към изплъзващия се прелом и по този начин да обрекат още милиони войници на смърт. Воюващите страни избират второто. Казано по друг начин, ако решението за започване на войната е взето първо от Австро-Унгария, последвана от Германия, Русия и Великобритания, то решението за продължаването на агонията е общо.[54] Парите свършват, но боевете продължават. В продължение на 52 месеца управниците на най-образованите и напреднали в технологично отношение държави в света мобилизират 65 милиона мъже. Близо 9 милиона са убити, над 20 милиона са ранени, а почти 8 милиона са взети в плен или изчезнали.[55]

Първите две години британците оставят Франция и Русия да поемат тежестта на германските удари.[56] След кървавата баня при Вердюн, когато германците прилагат новата си стратегия на „месомелачка", за да сложат край на позиционната война, Великобритания предприема офанзива при река Сома през юли 1916 година. Най-малко 20 хиляди британски войници са убити и други 40 хиляди са ранени само през първото денонощие. Това е най-голямата загуба на личен състав във военната история на Великобритания. Битката при Сома приключва без резултат, като общият брой на убитите и осакатени британци е 430 хиляди, на французите – 200 хиляди, а на германците – 600 хиляди.[57] Като цяло, на Западния фронт осем от десетте милиона жертви са вследствие не на „промишлените бойни средства“, а на отдавна възприети технологии: огнестрелни оръжия и артилерия.[58] Картечниците вече не само са лесно преносими, но и могат да изстрелват по 600 патрона в минута.[59] Отровен газ изгаря белите дробове на войниците в окопите, а променящите се ветрове често довяват смъртоносните облаци обратно към тези, които са използвали химическото оръжие. (Руската армия е най-потърпевша от хлора и иприта, защото страда от недостиг на противогази.[60]) В Османската империя, която се присъединява към войната на страната на Германия и Австро-Унгария, загиват над един милион арменци при масово насилствено изселване от пограничните райони. В Сърбия загубите са 15% от населението, като сръбското нахлуване в териториите на Австро-Унгария не успява да разпали искрата на славянско въстание, което показва, че страховете на Виена, довели до демонстрацията на сила и до самата война, са били преувеличени.[61] Прехваленият германски флот, чието изграждане до голяма степен е подтикнало към военни действия Великобритания, се изправя един-единствен път срещу британския през лятото на 1916 година, британците понасят тежки загуби, но германците се оттеглят, за да не излагат на риск скъпоценните си кораби.

Самата война, а не толкова зле договореният Версайски мирен договор, хвърля тежка сянка върху следващите десетилетия. „Въпреки огромния си мащаб това е една съвсем обикновена война – обяснява философът Бъртранд Ръсел. – Нито един велик принцип не е бил застрашен, нито една от воюващите страни не си е поставила велика цел. Англичаните и французите твърдят, че се бият в защита на демокрацията, но не желаят думите им да достигнат до Петроград и Калкута.“[62] Освен за това убийствено лицемерие Ленин си дава сметка и за факта, че шепа хора решават съдбата на цели народи. И докато европейските управници и генерали съзнателно и умишлено изпращат милиони хора на смърт без някаква конкретна кауза, Ленин поне може да заяви, че има желание да пожертва милиони за нещо, което благодарение на империалистическата война повече от всякога изглежда като справедлива кауза: мир и социална справедливост. В „Комунистическия манифест“ Маркс възхвалява динамиката на капитализма, но Ленин подчертава неговата неограничена разрушителна същност: според водача на болшевиките войната показва, че капитализмът е изчерпал някогашния си прогресивен потенциал. А социалдемократите, които не са се противопоставили на войната, необратимо са загубили доверието му.[63] Сред социалистите на международната сцена Ленин вече се откроява като радикал. „Все още съм запленен от Маркс и Енгелс и не мога да търпя, когато някой омаловажава значението им – пише Ленин от Цюрих на любовницата си Инеса Арманд през януари 1917-а. – Тяхното учение е закон и всеки трябва да го изучава.“ В края на писмото си той се изказва пренебрежително за последователите на Карл Кауцки, германския социалдемократ и водеща фигура на Втория социалистически интернационал, който е унищожен от войната.[64]

Ленин дообогатява марксистката идеология с военни похвати, които в касапницата на войната са придобили легитимност.[65] По това време той написва своя основополагащ труд „Империализмът като висш стадий на капитализма", в който черпи идеи от британеца Джон Хобсън и австриеца Рудолф Хилфердинг и твърди, че капитализмът е обречен заради експлоатацията. Едва ли е необходимо да се прочете Ленин, за да се оцени връзката между Първата световна война и колониалното хищничество. В периода 1876-1915 година огромни територии сменят притежателите си, Франция се превръща в глобална империя и увеличава 20 пъти размерите си, а Великобритания – 140 пъти. В Югозападна Африка Германия унищожава 75% от местните жители.[66] Найлоша слава има миниатюрната империя Белгия, която увеличава териториите си 80 пъти и в десетилетията преди 1914 година поробва, осакатява и избива половината от населението на Конго – 10 милиона души.[67] Това отношение се запазва и по време на войната, дори и в държавите, където има върховенство на закона, политиците и генералите използват гражданите си така, както използват жителите на колониите. Генерал Дъглас Хейг, командващ британските сили в битката при река Сома, пише в дневника си: „Три години война и загуба на една десета от мъжкото население не е чак толкова висока цена за такава велика кауза". За него намаляването на броя на жертвите е знак за загуба на воля.[68] От 3,6 милиона мъже, мобилизирани през 1914 година в демократична Франция – единствената република сред Великите сили, – до 1917 година оцеляват по-малко от 1 милион. Сред цивилното население също има много загинали. Нито един голям европейски град не е опустошен, тъй като сраженията се водят главно в селата и по полетата, но вражеското население е преднамерено лишавано от храна чрез блокада.[69] „Това не е просто война – пише ранен индийски войник насред масовата сеч във Франция през 1915 година, – това е краят на света."[70]

Повиквателни за военна служба и дезертьори

Сталин пропуска войната. През лятото на 1914 година той изтърпява втората година от четиригодишното си заточение в Туруханск, Сибир. Този път властите са го изпратили далеч от железопътните линии и Сталин няма как да избяга. Докато цветът на Европа е хвърлен в пастта на войната, той се бори главно с комарите и скуката.

Нито един от прочутите болшевики не участва в бойните действия. Ленин и Троцки са в изгнание в чужбина. През юли 1915 година Ленин пише на Зиновиев: „Помниш ли името на Коба?". Очевидно има предвид истинското име на Коба. Зиновиев не може да му отговори. През ноември 1915 година Ленин моли друг другар: „Направи ми една услуга, разбери от Степко [Кикнадзе] или Миха [Цхакая] фамилното име на Коба. Забравил съм го, а е много важно!". За какво му е било името на Джугашвили, остава неизвестно.[71] Троцки обикаля из Европа и пише дописки за социално-психологическия ефект на войната и за политиката на социалистическите движения спрямо нея, като далновидно призовава за създаване на Съединени европейски щати, което ще сложи край на конфликтите.[72] За разлика от него, Сталин не публикува нищо съществено по време на най-голямата война в световната история, която има огромно значение за международното социалистическо движение.[73] Бъдещият генералисимус не оставя никакви военновременни размисли, дори не си води дневник.[74]

За това има значение и изключителната изолация, в която се намира. От Сибир Сталин напразно моли болшевиките в изгнание за книги, особено по националния въпрос. Оплаква се на Ленин и Крупска от „пълната липса на сериозни четива“. Замисля да издаде сборник със свои съчинения по националния въпрос, разработени въз основа на статията му от 1913 година „Марксизмът и националният въпрос“. В началото на 1914 година той изпраща дълга статия „За културната автономия“, която обаче се загубва и никога не е намерена.[75] През февруари 1916 година пише на Каменев, че работи по още две статии: „Националното движение в историческо развитие“ и „Войната и националното движение“. В тях той се стреми да направи връзка между империалистическата война, национализма и формите на държавност, като обосновава необходимостта от създаването на големи многонационални държави. Резюмето, което изпраща на Каменев, изглежда по следния начин:

„Империализмът като политически израз. Недостатъчността на старите рамки на националната държава. Разчупването на тези рамки и тенденцията към образуване на националности. Впоследствие, тенденцията за анексиране и война. Оттам и вярата в нац. освобождение. Популярността на принципа на нац. самоопределение в противовес на принципа на анексия. Очевидната слабост (икономическа и т.н.) на малките държави. Недостатъчността на напълно независимо съществуване на малките и средно големи държави и провалът на идеята за нац. разделение. Разширен и задълбочен съюз между отделни държави, от една страна, а от друга, автономия на нац. региони в рамките на държавите. Тя трябва да се изразява в провъзгласяването на независимостта на нац. територия в рамките на многонационалните държави в борбата за Съединени европейски щати.“[76]

Тези размисли предшестват публикацията на Лениновия труд „Империализмът като висш стадий на капитализма“ и донякъде съвпадат с идеите на Троцки за Съединени европейски щати (с които Ленин изразява открито несъгласие). Но обещаните от Сталин статии, за които пише на Каменев, че са „почти готови“, така и не виждат бял свят.

Тежката изолация е само една от причините за мълчанието му. По време на изгнанието в Сибир Сталин се запознава с бъдещия си съперник Янкел Ейман, по-известен като Яков Свердлов (1885-1919), син на еврейски гравьор от Нижни Новгород, завършил четиригодишно обучение в гимназия. Също като Сталин, Свердлов е назначен задочно в централния комитет на партийния конгрес в Прага през 1912 година. Двамата са предадени от един и същ агент на тайната полиция – Малиновски, и са заедно в изгнание в Туруханск. „С моя приятел [Сталин] се различаваме в много отношения – пише Свердлов в писмо с пощенско клеймо до Париж на 12 март 1914 г. – Той е много жизнен човек и въпреки че е на 40 години, има запазена способност да реагира живо. В много случаи задава нов въпрос там, където за мен вече всичко е казано и изчерпано.

В този смисъл той е по-свеж от мен. Но в никакъв случай не ме превъзхожда. Напротив, аз стоя по-високо от него и той го знае. Често спорим по теоретични въпроси. Дали е особено интересно да се спори с него? Бих казал и да, и не, защото имам значително превъзходство.“[77] За кратко двамата делят една стая. „Настанени сме двама в една тясна стаичка – пише Свердлов на втората си съпруга Клавдия Новогородцева. – С мен е грузинецът Джугашвили, стар познат. Той е достоен човек, но твърде голям егоист в ежедневието.“ Не след дълго Свердлов се изнася. „Познаваме се много добре – пише той на 27 май 1914-а до Лидия Бесер. – Най-тъжното е, че в условията на изгнание човек е оголен пред другия и се разкрива във всички дребни неща. (…) Сега живеем отделно и рядко се виждаме.“[78]

Едно от заниманията на Сталин е да прелъстява селските момичета. Тринадесетгодишната дъщеря на хазяина му – Лидия Перепигина, забременява от него и ражда син. (По-късно той си спомня за кучето си в Сибир – Тишка, но не и за любовниците си и за незаконните си деца.) В Туруханск зимата продължава осем месеца и бъдещият диктатор пробива дупки в леда, за да лови риба и да се прехранва, често потегля и на дълги, самотни ловни експедиции из горите. („Когато живееш сред вълци – заявява той по-късно, – трябва да се държиш като вълк.“[79]) Напразно се опитва да привлече последователи за революционната борба сред местното якутско население. Успява да влезе под кожата на селския полицай, който има за задача да го пази да не избяга, и го кара да му носи пощата и да го придружава на неразрешени пътувания за срещи със заточените си другари в околните селища.[80] Пише на всичките си познати с молби за пари и книги. В писмо до сестрите Алилуеви се оплаква от „суровата природа в този затънтен край“.[81] В края на 1916 година получава повиквателна и през януари следващата година, след изтощително шестседмично пътуване с шейна от Туруханск до военното окръжие в Южен Сибир, е освободен от военна служба поради заболяване.[82]

Русия, като повечето Велики сили, въвежда универсална наборна служба през 70-те години на XIX век. При избухването на войната руската армия е най-голямата в света – един милион и четиристотин хиляди души. Въпреки бунтовете срещу мобилизацията, само през втората половина на 1914 година под знамената са привикани още 5 милиона руснаци.[83] В хода на бойните действия най-малко 2 милиона войници намират смъртта си.[84] Властта е принудена да търси нови попълнения и така стига и до заточениците.[85] През 1914 година населението на Русия е около 178 милиона. Близо 18 милиона отговарят на условията за военна служба, а 15 милиона от тях са повикани във войската. Това е огромна армия, но пропорционално на населението са мобилизирани по-малко мъже, отколкото във Франция (8 от 40 милиона) и в Германия (13 от 65 милиона). По време на войната наемните работници в селското стопанство в Русия намаляват с почти две трети, а заводите също често изпитват недостиг на квалифицирана работна ръка. На фронта са изпратени и половината от началните учители, които и без това не са в изобилие. Неуспехът на режима да проведе пълна мобилизация обаче показва, че не е успял да стигне до всички кътчета на необятната империя (за разлика от съветската мобилизация през Втората световна война). Имперска Русия не успява да се възползва изцяло от това, което толкова плаши германското командване – огромното си население.[86]

На фронта руските войници страдат от недостиг на снаряди, пушки, муниции, униформи и ботуши.[87] Въпреки това от август до декември 1914 година руските войски нахлуват в източния фланг на Германия, като така затрудняват изпълнението на плана „Шлифен“. Русия успява да задържи и Австро-Унгария. Срещу османските войски руснаците се справят много по-добре от англичаните и бележат победа след османското нахлуване през зимата на 1914 година. Все пак Германия си остава основният проблем. Немците стъпват отново на крака и отблъскват руските атаки, обкръжават руската войска при Таненберг, югоизточно от Данциг, и принуждават Русия да се оттегли.[88] До края на 1915 година германската армия превзема руска Полша и големи части от Белорус и областта Курланд в Балтика, като по този начин заплашва Петроград. Независимо от това до 1916 година руската армия пленява повече германски войници, отколкото Великобритания и Франция, взети заедно.[89]

Самодържавието подготвя революция

Русия влиза във войната с нерешено противоречие между настояващата за конституционно управление Дума и самодържавието.[90] Николай II се е вкопчил в едноличната си власт, въпреки че тя не му носи никакво удовлетворение, а той не притежава нужните качества на управник.[91] Това не пречи на царя често да надхитрява конституционалистите – Думата е свиквана на заседания твърде рядко. Тя се събира за един ден на 26 юли 1914 година, за да одобри военновременните заеми (чиста формалност), а от 26 до 29 януари 1915 година заседава три дни.[92] През август 1915 година Павел Милюков, водач на партията на кадетите, застава начело на шестпартиен Прогресивен блок, който се състои от почти две трети от депутатите в Думата и има за цел да издигне „правителство на доверието“.[93] С други думи, кабинет, назначен от царя, който разполага с подкрепата на Думата. Вътрешният министър подозира, че всъщност конституционалистите се стремят да наложат истински парламентарен ред и нарича председателя на Думата Михаил Родзянко „глупак“, а после добавя: „Вие искате единствено да се събирате и да издигате най-различни искания: министрите да се отчитат пред Думата, а може би даже и да има революция“.[94] Руската десница се стреми да противодейства на Прогресивния блок, но през август 1915 година тя губи един от най-изявените си лидери – Пьотр Дурново получава апоплектичен пристъп и умира.[95]

Още по-важна роля играе фактът, че Николай II продължава да пренебрегва десните политически партии, като ги обвинява в намеса в привилегиите му на самодържец.[96] Той се отказва дори и от услугите на личен секретар, който да следи дали решенията му се изпълняват, защото се опасява да не изпадне под чуждо влияние. Самодържецът собственоръчно отваря цялата си кореспонденция. По-късно Троцки отбелязва, че омаломощеното самодържавие е оглавено от слаб самодържец, какъвто си заслужава. Това в известен смисъл е вярно. Царят си е запазил едноличното право да назначава министри без препоръки и одобрение от парламента, поради което от юли 1914 до февруари 1917 година в Русия се изреждат четирима министър-председатели и шестима министри на вътрешните работи, като всички до един стават за посмешище.[97] (Способните държавници предпочитат да се дистанцират и да стоят настрани от властта.) Първоначалната реакция на министрите на военната криза през 1915 година се свежда до пълно бездействие. Генералите, които Николай II назначава, непрекъснато си търсят виновници и изкупителни жертви.[98] Царят си въобразява, че може да вдъхнови войската и целия народ, като се титулува върховен главнокомандващ и държи лично да ръководи действията на фронта.[99] През септември 1915 година той се премества в главната квартира на военния щаб в Могильов, оглавяван до този момент от внушителния на вид велик княз Николай Николаевич.

Почти всички се изказват против този ход. Осем от дванадесетимата министри излагат възраженията си в писмен вид, а други двама ги подкрепят устно. Всички те се опасяват, че евентуален неуспех на фронта може да повлече след себе си и монарха. Призивите им остават нечути: дори и огромното мнозинство от висши държавници е безсилно пред волята на самодържеца.

Сега вече прословутите лични недостатъци на царя се проявяват с пълна сила и имат фатални последици. В Могильов, далеч от влудяващата го столица, Николай II най-накрая намира онзи мечтан свят, за който жадува – „без политически партии, без спорове, без правителство, без опозиция, с единен руски народ, готов да се бие до последната капка кръв". Отправя се на дълги разходки с английските си сетери, кръстосва из селските пътища със своя „Ролс Ройс", слуша музика, играе домино, реди пасианси. Понякога праща да му доведат Алексей и престолонаследникът „маршируваше наоколо с пушката си и пееше на висок глас". Царят обича романтиката на военния блясък, но няма почти никакви познания по стратегия и тактика. Поради тази причина назначава за началник на генералния щаб талантливия генерал Михаил Алексеев, сравнително дребен на ръст, но притежаващ „исполинска сила".[100] В същото време обаче управлението на държавата изисква силна ръка. С бягството си в Могильов Николай II на практика оставя столицата на воюващата империя в ръцете на жена си.[101] Александра, която френският посланик описва като обзета от „постоянна тъга, напразни копнежи, люшкане между възторг и униние, поддаваща се на суеверия"[102], смело издава нареждания и указания по политически въпроси, а после пише на съпруга си: „Не се страхувайте от случващото се във ваше отсъствие. Не се подигравайте на глупавата си, стара женица, тя тайно носи „панталони", без никой да подозира".[103] За руските държавници и офицерския корпус, който се сражава за оцеляването на отечеството, новините за случващото се в столицата са като кинжал в сърцето.

Каквито и да са личните недостатъци на Николай II, Александра е още по-несръчна в ролята на самодържец. Освен това тя е германка, поради което е приемана с подозрение. За да се тушира недоверието, името на столицата е сменено от немското Санкт Петербург на Петроград, но в същото време в страната се развихря небивал лов на вещици. „Няма нито един слой от обществото, за който да може да се гарантира, че е прочистен от шпиони и предатели", обявява гръмко военният прокурор, който арестува стотици хора, включително дългогодишния министър на отбраната генерал Владимир Сухомлинов. Той е оправдан по обвинението в измяна, но публичният процес срещу него изважда наяве съкрушителни разкрития за дълбоко вкоренени в системата корупция и некомпетентност, прикривани с обяснения за „вражески саботаж" (предвестник на някои аспекти на болшевизма, който предстои да дойде на власт).[104] Александра непрестанно пише на съпруга си, че сред министрите и генералите има държавни предатели. Разпространяваните от нея слухове за „вражески агенти" се връщат като бумеранг върху нея и антуража ѝ, част от който е Григорий Распутин. Роден в западната част на Сибир през 1869 година, син на беден селянин, необразован и полуграмотен, Распутин, когото царицата и царят наричат „нашия приятел", е скитащ монах, който успява да си проправи път към сърцата на управляващите. За него се говори, че вони на пръч, тъй като никога не се къпе, и е „изключително потентен". Той съветва последователите си да се поддават на изкушенията, особено на плътските, и риторично задава въпроса: „Как можем да се покаем, ако преди това не сме съгрешили?".[105] В столицата плъзват слухове за дворцов разврат, дори се появяват карикатури, в които палавите ръце на Распутин шарят около зърната на гърдите на голата Александра. В докладите на тайната полиция се отбелязва, че Распутин се държи непристойно на обществени места, приближава се до певиците в заведенията и се разголва. Самозваният светец става любовник на много представителки на дворянството, които се стремят да се възползват от влиянието му в царския дворец, и изпраща пълни с правописни грешки меморандуми по политически въпроси на министрите. Управниците се страхуват да не си навлекат гнева му – той е доста злопаметен и никога не забравя нанесени му обиди – и редовно му правят подаръци.

По време на войната най-високопоставените руски министри се опитват безуспешно да изгонят „сибирския скитник" от столицата. Александра е непоклатима.[106] Защо тя позволява на един човек, за когото се говори, че е развратник и германски агент, да плете интриги из коридорите на властта? Отговорът е двояк. Първо, въпреки всички приказки, че Распутин ръководи държавните дела чрез Александра, всъщност тя се възползва от него, за да прокарва своите решения. Самият Распутин няма свои определени, трайни политически възгледи.[107] Второ, хемофилията на престолонаследника представлява ежедневна заплаха за живота му заради постоянната опасност от вътрешни кръвоизливи, а Распутин успява по някакъв начин да облекчи състоянието на детето.

Над семейството на Николай II като че ли тегне проклятие. По-малкият му брат Александър е починал от менингит в ранна детска възраст. Другият му брат, великият княз Георгий, умира през 1899 година само на 28 години. През есента на 1912 година, в ловния резерват край Варшава, 8-годишният Алексей удря бедрото си на слизане от лодката. Слабият удар причинява огромен вътрешен кръвоизлив и кървав оток в слабините, детето вдига висока температура. Смъртта изглежда неизбежна, а за операция и дума не може да става. Николай II и Александра се молят на Бог, обръщат се за помощ и към Распутин. „Бог видя сълзите ви и чу молитвите ви – пише им той в телеграма. – Малкият няма да умре.“ Като по чудо след телеграмата кървенето спира, треската отминава и отокът спада.[108] Лекарите са изумени, а царят и царицата се привързват още по-здраво към чудотвореца. Великият княз Михаил също има принос за нарастване на ролята на Распутин. През есента на 1912 година в столицата плъзва слух, че на Алексей е дадено последно причастие. Михаил, който е следващият поред престолонаследник, се изплъзва от наблюдението на полицията и бяга във Виена с любовницата си Наталия Вулферт, която е разведена. Така болното момче остава единственият наследник на короната.[109]

По това време аристократичните кръгове в цяла Европа, не само в Русия, проявяват силен интерес към окултизма, но в случая с Николай II и Александра безпокойството им за бъдещето на династията е напълно оправдано. Въпреки това сред европейските монархии потайността е превърната в норма и царските особи в Русия отказват да разкрият тайната за болестта, която би могла да им спечели съчувствие от страна на народа. Дори генералите и министрите не знаят истината за Алексей. В така получения информационен вакуум процъфтява словесна вакханалия около разврата на Распутин с Александра. Тези приказки се ширят навсякъде и подкопават монархията по-успешно от всички предполагаеми вражески агенти. По улиците се продават брошури „Тайните на Романови“ и „Животът и приключенията на Григорий Распутин“, издадени в огромни тиражи. За неграмотните има изобилие от илюстровани картички и лесно запомнящи се вицове за моралния упадък и предателството на монархията.[110] Стига се дотам, че и войниците на фронта започват да се питат: „Защо да се бием, след като немците вече са ни завладели?“.[111]

Най-големият парадокс е, че въпреки всичко през 1916 година руската държава бележи огромен икономически ръст.[112] До този момент Русия трябва да купува по-голямата част от оръжията си от чужбина, а руските войници често изпитват трудности в намирането на боеприпаси.[113] На фронта има недостиг от снаряди, пушки, униформи и ботуши (на армията са ѝ необходими четвърт милион чифта ботуши седмично).[114] След първите две години от войната обаче Русия започва да произвежда достатъчни количества оръжие, боеприпаси и дори самолети.[115] През 1916 година икономиката процъфтява: безработица няма, а фабриките са на печалба. Като се възползва от скока в производството, както и от нововъведеното въздушно разузнаване, през юни 1916 година генерал Алексей Брусилов предприема смела офанзива. Той атакува на широк фронт и пробива австро-унгарската отбрана, като унищожава близо две трети от числения състав на противника: 600 хиляди вражески войници са убити или ранени, 400 хиляди са взети в плен.[116] Началникът на генералния щаб на Австро-Унгария предупреждава: „Трябва да бъде постигнат мир, и то бързо, в противен случай ще бъдем победени“.[117] Вместо това германският генерал Паул фон Хинденбург е изпратен да поеме командването на австро-унгарските сили; по негови думи това е „най-тежката криза на Източния фронт“.[118]

„Спечелихме войната!“, ликува руският външен министър, като добавя: „Боевете ще продължат още няколко години“.[119] Само че руските генерали саботират Брусилов. Един от тях дори изпраща елитната имперска гвардия – „най-добрите представители на човешката раса в Европа“ – в блатата и кара гвардейците да клечат като патици под набезите на немските самолети.[120] Предаден и от железниците, Брусилов остава без ресурси. До този момент той е пожертвал 1,4 милиона руснаци и не си е оставил никакви резерви. При все това на него се дължи единственият голям успех на Антантата през цялата война, а оптимистите в Русия очакват през 1917 година да бъде постигната окончателна победа. Политическата обстановка в страната обаче е крайно нестабилна. „В нашата монархия – заявява един бивш министър на правосъдието през 1916 година – има само една шепа монархисти."[121]

През есента на 1916 година избухват бунтове, някои от тях обхващат цели полкове, например в покрайнините на Петроград, където мобилизираните наборници се побратимяват с работниците. Николай II налива масло в огъня, като прехвърля обвинения в измяна генерал Сухомлинов от затвора в домашен арест. На 1 ноември 1916 година Павел Милюков произнася в Думата прочутата си обвинителна реч за лошо водената война и задава въпроса: „Какво е това – глупост или измяна?". Някои депутати отвръщат: „Глупост!", други – „Измяна!", а мнозина крещят: „И двете! И двете!".[122] Възпламенилата страстите реч е забранена за публикуване, но Владимир Пуришкевич, виден представител на Съюза на руския народ, нарушава забраната и се разпорежда речта да се разпространи в хиляди копия на фронта. Самият Пуришкевич, от трибуната на Думата, заклеймява министрите в правителството като „марионетки на Распутин". Малко преди разпускането на Думата той се включва в заговор за убийството на Распутин, ръководен от княз Феликс Юсупов. На 19 декември 1916 година надупченият от куршуми труп е намерен в ледената река в столицата.[123] Николай II посреща новината с облекчение, примесено с отвращение.[124] Мнозина, макар да се радват за смъртта на „германския агент", продължават да бият тревога. Великият княз Александър Михайлович пише на царя: „Колкото и да е странно, свидетели сме на революция, подпомагана от правителството".[125]

Самодържец, който по време на война отсъства от столицата, неук монах, който си разиграва коня в царския двор, правителство от посредствени министри, сменяни през ден, слухове за измяна по първите страници на вестниците – всичко това ясно показва, че образът на самодържавието е рухнал. „Длъжен съм да докладвам – пише в телеграма до Париж през януари 1917 година посланикът на Франция Морис Палеолог, – че в настоящия момент Руската империя се управлява от безумци."[126] Открито се говори за предстоящ дворцов преврат и се спори дали ще бъде убита само Александра, или и Николай II ще сподели съдбата ѝ.[127] В генералния щаб генерал Алексеев и другите висши военни обсъждат как да поемат властта. Но левицата ги изпреварва – превратът идва от ляво.

Последната капка

Революциите са като земетресенията: винаги биват предсказвани и понякога предсказанията се сбъдват. През цялата 1916 и в началото на 1917 година тайната полиция предупреждава за надвиснала опасност от революция (както и от антиеврейски погроми).[128] По това време нито един от водачите на революцията не е в Русия. Ленин, Мартов, Чернов и Троцки са в чужбина, а полицията е успяла да залови повечето от второстепенните социалисти в Петроград.[129] На 9 януари 1917 година, дванадесет години след Кървавата неделя, в столицата се събират 170 хиляди протестиращи, които крещят: „Долу правителството! Долу предателите!" и „Долу войната!". Благодарение на многобройните арести денят минава, без да избухне революция. На 14 февруари близо 90 хиляди работници в столицата обявяват стачка и полицията отново прибягва до арести.[130] Въпреки това стачките продължават, на 22 февруари работниците от завода на Путилов отправят искания за по-високи заплати.[131] Много предприятия спират работа поради липса на гориво, а това увеличава броя на хората по улиците. По стечение на обстоятелствата, след ледения януари, времето в Петроград е необичайно меко. На 23 февруари, Международния ден на жените – 8 март по нов стил – близо 7000 работнички от текстилните фабрики в Петроград протестират с викове: „Долу царят!", „Долу войната!", „Хляб!". Защо демонстрантите на Международния ден на жените искат хляб? Държавата е успяла да се справи с неотложните нужди, възникнали в резултат на войната, за което свидетелства офанзивата на Брусилов (до края на 1917 година в резерва има над 18 милиона снаряда).[132] Режимът обаче не може да осигури регулярни доставки на храни.[173] Недостигът на храна се оказва последната капка.

Предвоенна Русия е изхранвала и Германия, и Англия, като осигурява 42% от световния износ на пшеница. Войната затваря пътищата на външната търговия, което на теория би трябвало да означава повече храна за вътрешно потребление.[134] Само че количеството на засетите площи спада тъй като селяните отиват на фронта или се местят в градовете, а западните територии попадат под чужда окупация. Половината от търгуваното на пазара зърно за 1916 година отива за изхранване на армията.[135] Но това не е основният проблем. По-важното е, че много селяни отказват да продават зърно на държавата, тъй като цените са ниски, а в същото време промишлените стоки и сечивата поскъпват главоломно.[136] Военновременният държавен контрол, който измества от пазара дребните търговци на зърно, не успява да изпълни ролята си и напълно блокира търговията със зърно.[137] Затова, въпреки че Русия разполага с големи запаси, в края на януари 1917 година доставките на зърно за столицата не могат да покрият и една шеста от ежедневната консумация.[138] На 19 февруари правителството обявява, че от 1 март ще се въведе режим на дневни дажби. Този опит за нормализиране на ситуацията води до паническо изпразване на магазините. Работниците в хлебарниците отмъкват брашното, за да го продадат по-късно на черно. Разпространяват се слухове, че въпреки че много фурни са отворени само по няколко часа на ден поради липсата на брашно, в скъпите ресторанти има изобилие от пресен хляб.[139] Един от агентите на тайната полиция изказва предположение, че „ако избухне революция, тя ще бъде спонтанна и вероятно ще тръгне от гладни бунтове".[140]

Само четири дни след обявяването на предстоящия режим на хранителни дажби жените излизат на протест с искания за хляб; седем дни по-късно вековното самодържавие пада от власт.

През зимата на 1917 година Русия не страда от глад, какъвто империята е преживяла през 1891 година и след това през 1902 година – два случая, които още са част от живата памет и не са довели до падане на властта. (През 1891 година от глад загиват най-малко 400 хиляди души.[141]) Недостигът на храни в Германия, причинен от британската блокада, предизвиква големи бунтове в късната есен на 1915 година, но режимът е непоклатим чак до края на войната през 1918 година. Нито гладните бунтове, нито стачките водят до революция. В Петроград обаче социалистите намират последователи в заводите и казармите.[142] Революционни песни, нови форми на обръщение („гражданино" и „гражданко") и най-вече агитацията за безсмислието на войната и за голямата политическа корупция завладяват столицата и окриляват хората с усещане за солидарност.[143] Шумната тълпа, която излиза по улиците на Петроград в края на февруари 1917 година, е смела и решителна. И все пак протестиращите маси винаги са решителни и смели, но до революции се стига рядко. Революцията не възниква в резултат на решителността на тълпите по улиците, а тогава, когато елитът се откаже от съществуващия политически ред. Гладните бунтове и стачките само разкриват, че режимът на самодържавието вече е напълно изпразнен от съдържание. Не е останал почти никой, който да го защити.

Ситуацията е критична, тъй като не само жените протестират, генерал Брусилов предупреждава, че армията разполага с храна за не повече от десет дни, като обвинява за това властта. „Всяка революция започва отгоре – пише един служител на режима, – а нашето правителство успя да превърне и най-верните си хора в свои врагове."[144] Наяве излизат отчаяни заговори за сваляне на царя. Още в края на 1916 година Александър Гучков, бивш председател на Държавната дума, обсъжда с висшето военно командване как Николай II да бъде принуден да абдикира в полза на Алексей, под регентството на великия княз Михаил Александрович. В друг заговор генерал Алексеев, началник на генералния щаб, предлага на княз Георгий Лвов царица Александра да бъде арестувана, а Николай II да бъде принуден да абдикира в полза на братовчед си, великия княз Николай Николаевич. През януари 1917 година, още преди гладните бунтове и стачките, генерал-лейтенант Александър Кримов поисква лична среща с председателя на Думата Михаил Родзянко и с подбрани депутати, на която заявява: „Настроението в армията е такова, че всички ще се поздравят с радост при новината за държавен преврат. Това трябва да се случи. Ние ще ви подкрепим".[145] Разбира се, никога няма да узнаем дали някой от заговорите за дворцов преврат срещу Николай II е щял да успее, ако работниците не се бяха вдигнали. Но щом народът излезе по улиците, елитът веднага използва възможността, за да изостави самодържеца.

Погром и дезертьорство

В навечерието на протестите на 24 февруари Николай II за кратко посещава дома си, Александровския дворец в Царское село, но на 22 февруари се връща в Могильов. „Тук мозъкът ми се чувства отпочинал, няма министри, няма и изнервящи въпроси, които да обмислям", пише той на съпругата си на 24-25 февруари.[146] През същите тези дни, когато според него няма „изнервящи въпроси", половината работници в Петроград, близо 300 хиляди души, обявяват стачка. Александра – един от ключовите източници на информация за царя по отношение на безредиците – ги описва като „хулигани, младежи и девойки, които тичат насам-натам и крещят, че нямат хляб", и уверява съпруга си, че протестите ще отминат също като необичайно топлото време.[147] Царят си има и други източници на информация и макар да е смятан за нерешителен, издава недвусмислена заповед за потушаване на безредиците.

Предишното масово въстание в столицата във връзка с Руско-японската война претърпява провал.[148] Спокойствието на Николай II може би се дължи и на това, че при подобни обстоятелства през 1905 година успешно е била приложена сила.[149] Разбира се, това се случва по времето на Пьотр Дурново, преди агонията на петте мъчителни години управление на Столипин и преди безобразията, свързани с Распутин и смъртта му, да са лишили самодържавието и от последните остатъци от легитимност. Сега начело на силите за сигурност в столицата е генерал-майор Сергей Хабалов, началник на военното окръжие в Петроград. Той е по-скоро чиновник, седял цял живот зад бюро и никога не е командвал войски в бойни действия. За комендант на Петроград е назначен генерал-майор Александър Балк, фаворит на Александра. Балк е формално подчинен на Александър Протопопов, петият министър на вътрешните работи на Русия в рамките на тринадесет месеца. Разсеян, приказлив, обзет от всевъзможни мании, Протопопов организира спиритически сеанси, за да се допита за съвет до убития Распутин.[150] Николай II незабавно е съжалил за назначението на Протопопов и е поискал да го уволни, но не успява да преодолее съпротивата на Александра, на която пише: „Жал ми е за Протопопов, той е добър и честен човек, но доста колеблив. Рисковано е в днешно време да се остави министерството на вътрешните работи в ръцете на такъв човек. Моля ви да не въвличате „нашия приятел" в това. Това е само моя отговорност и искам да бъда свободен в избора си".[151]

След като отправя молба към съпругата си да го остави на мира да си върши работата, Николай II дава пълни правомощия на Протопопов: „Направете каквото е нужно, за да решите въпроса". Но Протопопов не е Дурново. Впоследствие назначението му ще бъде изтъквано като основния фактор, довел до Февруарската революция.[152] Хабалов и Балк обаче са готови да извършат погром.

През 1917 година в столицата на Русия, смятана за полицейска държава, има едва 6000 полицаи – твърде малко, за да предотвратяват масовите безредици. Но пък Русия поддържа големи гарнизони, които се използват за политически и военни цели: в гарнизона в Петроград има най-малко 160 хиляди войници, а недалеч от столицата е разположен друг гарнизон със 170 хиляди войници – двойно повече от обичайната численост в мирно време.[153] През 1905 година, когато режимът оцелява, гарнизонът в Санкт Петербург наброява едва 2000 души.[154] През 1917 година огромната по численост армия включва кадети и необучени наборници, но столичният гарнизон се състои най-вече от казаци и елитни гвардейски части. В началото на февруари 1917 година Петроградското военно окръжие е отделено от Северния фронт именно за да има подръка свободни войски, които да потушават при нужда гражданските брожения.[155] Сега безредиците вече са факт: на 24 февруари хората отново излизат по улиците.

Около девет вечерта на 25 февруари Николай II изпраща телеграма на Хабалов: „Нареждам ви незабавно да прекратите безредиците в столицата".[156] Хабалов и Балк обаче установяват, че казаците не горят от желание да се изправят срещу протестиращите. „Денят беше напълно пропилян – спомня си по-късно Балк, – тълпата усети слабостта на властта и стана по-нагла."[157] Посред нощ на 25 срещу 26 февруари Хабалов и Балк свикват среща на министрите и с царската заповед в ръка ги информират за погрома, който трябва да предприемат на следващия ден. Правителственото заседание се провежда в частен апартамент. Щом научава за предстоящото насилие, външният министър призовава „незабавно да отидем при императора и да помолим Негово Величество да сложи на наше място други хора". Мнозинството от министрите е склонно да се опита да намери „компромис" заедно с Думата.[158] В малките часове на нощта полицията избързва и арестува над 100 души, а през деня (26 февруари) войниците откриват огън срещу работниците. Около 50 души са убити и над 100 са ранени (в град с население 3 милиона).[159] Тази демонстрация на сила разколебава ликуващите тълпи, но всява страх и паника сред министрите.[160] Вечерта на 26 февруари началникът на тайната полиция докладва на коменданта Балк, че очаква „стихване на безредиците". Погромът като че ли е постигнал целта си.[161]

Тази увереност се оказва лъжлива. Служителите на тайната полиция правилно са заключили, че през 1905 година единствено лоялността на войската е спасила царисткия режим. И сега всичко зависи от военните поделения. Един от агентите на полицията споделя: „Ако те не минат на страната на пролетариата, вълненията бързо ще отмрат".[162] Фактите сочат друго. Елитният полк на Павловските гвардейци отказва да стреля по протестиращите и на негово място е изпратен Волинският полк.[163] На следващият ден и Волинските гвардейци – 24 хиляди войници – минават на страната на протестиращите.[164] Бунтовниците нападат сградите на полицията и освобождават всички задържани.[165] Опустошени са и оръжейните складове, и заводите за боеприпаси. Въоръжени мъже плъзват из Петроград и стрелят във всички посоки.[166] „Правя всичко по силите си, за да потуша въстанието", пише Хабалов в телеграма до генералния щаб и умолява военните „веднага да изпратят надеждни войски от фронта". По-късно същата вечер той информира генералния щаб, че „метежниците контролират по-голямата част от града".[167] Хабалов дори обмисля столицата да бъде бомбардирана със самолети.[168] Овладяването на ситуацията изобщо не е по силите му, но пък дори и да се беше справил със задачата си, успехът пак щеше да зависи от политическата власт, а времето на самодържавието безвъзвратно е отминало.[169]

Събитията се развиват светкавично. Председателят на Думата Родзянко праща телеграми на генералния щаб в Могильов за „положението на анархия" в столицата, като настоява царят да отмени заповедта си за разпускане на Думата, за да могат депутатите да се съберат и да се сформира ново правителство. „Този дебелак Родзянко отново ми е писал куп глупости, на които дори няма да си правя труда да отговарям", споделя Николай II.[170] Докато напразно чакат решението на царя, водачите на политическите фракции в Думата отказват да нарушат закона и да свикат сесия на своя глава. Двама депутати социалисти успяват да съберат между 50 и 70 от общо 420 депутати в Думата на „частна" среща в Таврическия дворец и провъзгласяват създаването на „временен комитет за възстановяване на реда".[171] По същото време там се събират и стотици леви революционери, много от които са освободени от затвора същата сутрин, и сформират Петроградски съвет на работническите и войнишки депутати.[172] Министрите телеграфират до Могильов, че подават оставка, но царят не я приема. Независимо от това министрите панически се изпокриват или напускат града. „В целия огромен град нямаше и стотина души, които поне да съчувстват на правителството – спомнят си депутат от десницата. – Нямаше нито един министър, който да е сигурен какво трябва да се направи."[173] Всички изоставят самодържавието не само по улиците и във военните гарнизони, но и в коридорите на властта.

Измяна

Николай II знае от полицейските доклади, че британското посолство – представителство на съюзническа държава, заради която е влязъл във войната – подпомага опозицията в Думата.[174] На 27 февруари той получава спешно съобщение от великия княз Михаил, регент на непълнолетния Алексей, който го умолява да обяви ново „правителство на доверието", съставено от депутати от Думата.[175] Вместо това царят обвинява Хабалов за неуспешния погром и взема две решения: първо, да се върне в столицата (пътят с влака продължава между четиринадесет и шестнадесет часа) и второ, в Петербург да бъде изпратен отряд от 800 войници под командването на генерал Николай Иванов, „за да въдвори ред".[176] Началникът на щаба генерал Алексеев нарежда към специалната част на Иванов да се присъединят още осем полка. Николай II дава на генерал Иванов диктаторска власт по отношение на всички министерства.[177] Само че царят така и не стига до столицата. Представител на Временния комитет в Думата разпространява дезинформация, като преувеличава мащабите на работническите брожения по железопътната линия, в резултат на което царският влак се люшка насам-натам в продължение на цели два дни. Най-накрая, вечерта на 1 март, успява да се добере до генералния щаб на Северния фронт в Псков. Генерал Иванов вече е в Царское село, само че генерал Алексеев му изпраща телеграма да не предприема никакви действия в столицата. Вместо това Алексеев се залавя да убеди Николай II да признае съществуването на правителство, избрано от Думата.

Командващият Северния фронт в Псков генерал Рузски също подкрепя тази идея и я споделя с неочаквания си гост.[178] Николай II се съгласява да позволи на председателя на Думата Родзянко да сформира правителство, но настоява то да бъде на негово подчинение, а не да се отчита пред Думата. След поредица телеграми от Алексеев царят все пак склонява правителството да бъде на подчинение на Думата. Николай II лично инструктира Иванов да не предприема никакви действия и се оттегля в спалния вагон.[179] Само че не успява да заспи – след дълги години на упорита съпротива току-що е позволил въвеждането на истинска конституционна монархия с парламентарен режим.[180] Без да знае за терзанията на будуващия император, Рузски се свързва с Родзянко, който заявява, че предвид радикалните настроения в столицата вече е твърде късно за конституционна монархия с Николай II на трона.[181]

Рузски докладва на началника на генералния щаб Алексеев, който се залавя да установи контакт с командващите фронтовете, за да подкрепят абдикацията на Николай II, „за да се спаси армията". В израз на солидарност с генералния щаб командирите трябва да изпратят по телеграфа искане до Николай II да абдикира. По-късно същата сутрин, на 2 март 1917 година, генерал Рузски се явява пред царя и му връчва запис от разговора с Родзянко, в който се настоява за абдикация в полза на престолонаследника Алексей с регент великия княз Михаил.[182] Николай II прочита записите, отива до прозореца на вагона, мълчи известно време, а после заявява, че е „готов да се оттегли, ако това е необходимо за благото на Русия". Все още нищо не е решено. Около два часа следобед пристигат телеграмите от командващите фронтовете, които единодушно настояват за абдикация. Рузски ги занася на царя, който се прекръства, а после нарежда да бъде изготвен манифест за абдикация. Никога няма да узнаем дали Николай II щеше да се реши на подобна стъпка, ако беше успял да стигне до Царское село при Александра. (Същия ден тя му изпраща телеграма, в която се казва: „Сам, без армия зад гърба си, хванат като мишка в капан, какво можеш да направиш?".[183]) „Навсякъде около мен – отбелязва Николай II в дневника си – виждам само предателство, страх и измама!"[184] От дневника му става ясно, че е абдикирал единствено заради настояването на генералите.[185]

С други думи, всичко се свежда до измяна, макар и прикрита като патриотизъм.

Навярно висшите военни наистина са смятали, че спасяват армията с нарушаване на положените пред самодържеца клетви. Всеки месец между 100 хиляди и 200 хиляди войници дезертират и се присъединяват към протестиращите тълпи или към престъпните банди в провинцията.[186] Февруарският бунт се разпростира от Петроград до Москва и Балтийския флот, като заплашва и бойните действия.[187] Още по времето на Руско-японската война Алексеев стига до извода, че „революция, идваща отгоре, е по-малко болезнена от революция, идваща отдолу".[188] Но въпреки че мнозина от управляващите говорят за военен преврат и вече има подобни примери по света – младотурската революция в Османската империя, – Алексеев и руските военни се въздържат от завземане на властта.[189] Руските генерали не страдат от липса на самочувствие и не се съмняват, че могат да се справят с управлението на държавата (и без това заради войната те до голяма степен са иззели реалната власт от правителството). Освен това Алексеев разполага с надеждна информация от генералния щаб за некомпетентността и нелоялността на министрите. Само че офицерите презират мръсната работа, която им се налага да вършат – да помагат на полицията да потушава вълненията, – а и не притежават широки политически хоризонти.[190] Заради това, след като се нагърбва със задачата да уталожи безредиците и да спаси армията, началникът на генералния щаб вижда решение в лицето на Временния комитет в Думата и възкачване на трона на миловидния престолонаследник Алексей.[191] Само че тези сметки излизат погрешни.

Архаичната самодържавна власт в Русия не може да бъде реформирана, тя трябва да бъде премахната, за да се отвори пространство за нова, по-добра система. Закостенелият абсолютизъм е застигнат от заслужена смърт насред вихрушката от англо-германския антагонизъм, налудничавия сръбски национализъм, хемофилията, завещана от кралица Виктория, провала на руското правителство да организира доставката на храни по време на войната, решителността на мъжете и жените, протестиращи за хляб и справедливост, бунта на столичния гарнизон и дезертьорството на военното командване. Но не войната е факторът, който води до рухване на самодържавието, тя само допринася за събарянето на една отдавна прогнила система.

Без да знае, че висшите военни вече са оказали натиск на Николай II и са го принудили да абдикира, Временният комитет в Думата праща двама депутати в Псков със същата цел. Александър Гучков и Василий Шулгин пристигат в Псков небръснати, като Шулгин прилича на затворник.[192] „След като съм дал съгласието си за абдикация, трябва да бъда сигурен, че сте взели под внимание въпроса как ще се отрази това на цяла Русия – казва пред тях Николай II. – Това няма ли да доведе до опасни последици?“[193] Последици със сигурност има. През февруари 1917 година, осемнадесет месеца след смъртта на Пьотр Дурново, направените от него предсказания са напът да се сбъднат: надигането на либералите срещу самодържавието е катализатор за масова обществена революция. В момента Ленин е извън Русия, в неутрална Швейцария. Сталин е в най-затънтената част на Сибир. Там, както и почти навсякъде другаде из Руската империя (в това число и в родната му Грузия), Февруарската революция достига под формата на новини по телеграфа. („Всичко е в ръцете на народа.“) На 3 март местен съвет взема властта в град Красноярск и започва да арестува представителите на режима. Сталин изведнъж се оказва на свобода и се връща в Петроград с влака. Изминава огромното разстояние в компанията на Лев Каменев и поредната си любовница Вера Швейцер, вдовица на члена на централния комитет Сурен Спандарян, починал едва 34-годишен в Туруханск. Бъдещият диктатор пристига в столицата на империята на 12 март 1917 година обут в сибирски валенки и с една пишеща машина на гърба.[194]

Шеста глава

Спасителят калмик

Някои другари твърдяха, че е утопично да се поставя въпросът за социалистическа революция, защото капитализмът е слаборазвит у нас. Те щяха да бъдат прави, ако нямаше война, ако нямаше разложение, ако основите на икономиката не бяха подкопани.

Изказване на Йосиф Сталин на конгреса
на болшевишката партия, края на юли 1917 година[1]

Спасете Русия и благодарният народ ще ви възнагради.

Призив към генерал Лавър Корнилов от представител
на кадетите, август 1917 година[2]

„Не е за вярване! – възкликва един революционер в изгнание, когато вестниците публикуват новината за февруарските събития, довели до края на монархията в Русия. – Толкова е неочаквано!“[3] Този изгнаник е на 47 години и се казва Владимир Улянов, известен повече като Ленин. В продължение на седемнадесет години той е живял извън Русия. След края на изпълненото с насилие корумпирано управление хората гледат с надежда към бъдещето. В цялата империя цари усещане, че всичко е възможно.[4] Свалянето на Николай II по време на войната обаче вместо да реши проблемите, ги задълбочава. Падането на авторитарния режим не води самò по себе си до демокрация. Трябва да се създаде и поддържа конституционен ред чрез осигуряване на подкрепа от страна на масите и чрез ефективни инструменти за управление. Временното правителство не бележи никакъв напредък в това отношение. В раздираната от войната страна се появяват нови масови организации.[5] Сред тях има не само революционни движения като болшевизма, но и сдружения на селяните и на служещите в армията и във флота. По време на войната са мобилизирани 15 милиона души и след свалянето на режима събирането на толкова хора на едно място позволява разгръщането на масова политическа дейност. В средата на 1917 година около 7 милиона войници са на фронта, малко повече от 2 милиона са разположени в гарнизоните в централните градове в империята.[6] За тях Февруарската революция означава мир, край на войната и началото на нова ера. Още преди 1917 година работниците възприемат идеята за непреодолимия конфликт между труда и капитала, но не осмислят борбата си с господарите като „класова борба“ в марксистки смисъл.[7] Това се променя, когато класовите изразни средства се изпълват със съдържание и преливат в класови концепции. Езиците на различните класи постепенно започват да звучат във всички печатни издания в революционна Русия. Дори класически либерали като кадетите, които претендират, че са „безкласови“ и „надкласови“, приемат случилото се през февруари като „буржоазна“ революция и това има тежки последици.[8] По този начин те признават, че Февруарската революция не е краят, а само междинна спирка по пътя към следваща, социалистическа революция.

Фаталната грешка на царисткия режим се оказва неспособността му да включи народа в държавното управление, но политизирането на масите през войната означава, че ако конституционният експеримент от 1917 година изобщо има шанс да оцелее, единственият избор на управляващите е да осигурят участието на народа във властта, и то най-вече на войниците и моряците. Войната на практика преструктурира политическия пейзаж и изостря борбата за социална справедливост, което от своя страна подхранва популярността на социалистическата идея. Временното правителство се оказва неспособно да посрещне това предизвикателство. Буржоазните ценности са дискредитирани, образованите, прилично облечени, грамотни хора са сравнявани с тлъсти котараци и дори в икономическите издания се подиграват на буржоазията.[9] В същото време Русия е залята от многолика, лява революционна култура, намерила израз във въздействащи образни средства: „Интернационалът“, червените знамена, лозунгът „Цялата власт – на Съветите!“. Символът на сърпа и чука се появява през пролетта на 1917 година (много преди болшевишкия преврат) и изобразява преплитането на стремленията на градското население и на селяните за всеобща социална справедливост. Политическите настроения през 1917 година, както един наблюдател правилно отбелязва, се характеризират със „стремеж на значителна част от руското население да се обяви за социалисти“.[10]

Как този „социализъм“ се трансформира в болшевизъм и как болшевиките се превръщат в ленинисти, са два отделни въпроса. Ленин и болшевиките не са основните фигури в навлизането на европейския социализъм в Русия. Много преди болшевишкия преврат през октомври 1917 година социалистическите идеи шестват по улиците на градовете и селата и завладяват умовете и душите на хората. Революцията сама идва при Ленин, но той успява да се издигне на гребена на вълната, като се противопоставя на голяма част от другарите си.

Много се спори каква точно е била ролята на Сталин през 1917 година. Николай Суханов, есер, чиято съпруга е от средите на болшевиките, определя Сталин като „сиво петно, което от време на време излъчва бледа светлина, но не оставя никакви следи“.[11] Неговата пренебрежителна оценка е напълно погрешна. Сталин участва активно във вземането на решения на болшевишкото ръководство и по време на преврата е в епицентъра на събитията. „Никога преди това не го бях виждал в такова състояние – твърди Давид Сагирашвили, социалдемократ от Грузия. – Такава бързина и такава трескава дейност бяха много необичайни за него, защото по принцип той беше много флегматичен по темперамент.“[12] Преди всичко Сталин се откроява като мощен глас на болшевишката пропаганда. На 1 май 1917 година той отбелязва: „Скоро ще се навършат три години, откакто хищническата буржоазия на воюващите страни въвлече света в кървава кланица“.[13] Произнася речи пред партийните кръгове, както и пред широката публика, като много от тях са публикувани в болшевишките издания. Също така Сталин активно пише, редактира чужди статии и набира сътрудници.[14] От август до октомври – решаващите месеци преди революцията – е автор на около четиридесет материала във вестник „Правда“ и „Работнически път“.[15] В тях той изтъква необходимостта Съветите да завземат властта, което за Ленин означава цялата власт в ръцете на болшевиките.

Изграждането на работещи институции се оказва тежка задача, усложнена още повече от продължаващата война, която намалява възможностите за политически избор. На пръв поглед това създава предпоставки за нова диктатура, само че диктатурите не се установяват от само себе си, те трябва да бъдат създадени и поддържани. А модерната диктатура – управление на малцинството в името на мнозинството – налага не само включване на масите в управленската структура, но и разработване на мощна система от убеждения и символи, както и използването на репресии.[16] На фона на разпада на държавността през 1917 година идеята – или страхът, – че една силна, модерна диктатура ще бъде създадена насред ширещия се хаос, изглежда преувеличена. Един от ключовете за разбиране на възхода на болшевиките обаче е фактът, че в Русия винаги се търси „спасител“. Всевъзможните усилия да се предотврати победата на болшевизма имат обратен ефект и всъщност го укрепват. Резултатът от масовото участие в обществения живот след февруари 1917 година зависи не само от войната и от настроенията на войниците, но и от призрака на контрареволюцията.

Свобода или твърда ръка

Конституционната революция в Русия получава втори шанс, но този път без самодържец. Ала временното правителство от самото начало страда от липса на легитимност. След като се допитва до придворния лекар, който отново потвърждава, че хемофилията на престолонаследника Алексей е нелечима, Николай II категорично отказва синът му да се възкачи на трона. По този начин изборът в полза на великия княз Михаил е окончателен.[17] Само че по силата на закона за унаследяване от 1797 година, тронът може да бъде наследен само от законен престолонаследник, в случая от първородния син на Николай II.[18] На 3 март в Петроград се провежда среща с великия княз Михаил. Водачът на кадетите Павел Милюков настоява за запазване на монархията, като подчертава значението на традицията; Александър Керенски призовава Михаил да откаже, като изтъква ширещите се сред народа настроения.[19] В крайна сметка княз Михаил решава, че ще приеме предложението да се качи на трона само ако бъде официално помолен от Думата.[20] По този начин започнатото от генералите – абдикацията на Николай II – е довършено от политиците и Русия де факто е превърната в република. Двама юристи набързо съставят „манифест“ за абдикация, по силата на който Михаил прехвърля правомощията си на временното правителство, въпреки че великият княз поначало не притежава никакви правомощия и няма нищо за прехвърляне. В хаоса при смяната на режима „манифестът за абдикация“ на Михаил Романов, който изобщо не е коронясван, се оказва единствената „конституция“, на която се основава дейността на временното правителство.[21]

По дефиниция всяка революция означава потъпкване на дотогавашните законови порядки. В случая обаче единадесет души, повечето избрани лично от Павел Милюков, който поема министерството на външните работи, изземат функциите не само на изпразненото от съдържание самодържавие, но и на Думата.[22] В същото време Думата не е загубила легитимността си. През март 1917 година повечето войници все още приемат съществуването ѝ, въпреки че вече ѝ нямат толкова голямо доверие.[23] При всичките си недостатъци тя си е спечелила добра слава, защото на няколко пъти се е противопоставяла на самодържавието. Но в протокола на първото заседание на временното правителство на 2 март се казва: „Пълното упражняване на властта, принадлежала на монарха, се прехвърля не на държавната Дума, а на временното правителство“.[24] Така то си присвоява прерогативите и на законодателна, и на изпълнителна власт. Първоначално временното правителство заседава в Таврическия дворец, после се премества в министерството на вътрешните работи, а накрая се настанява в пищно украсения Мариински дворец. До 20 август 1917 година (докато Михаил Родзянко все още е председател) „частните“ заседания на Думата продължават, а от време на време членовете на временното правителство отскачат до Таврическия дворец, за да разговарят с представители на безцелно съществуващия парламент. Думата призовава законодателната власт да ѝ бъде върната, но Милюков и останалите от временното правителство отказват.[25]

Самоназначилото се правителство дава обещание за „незабавна подготовка за свикване – въз основа на общо, пряко и тайно гласуване – на Учредителното народно събрание, което ще определи формата на управление и конституцията на страната“. Само че и четирите опита за провеждане на избори (през март, май, юли и септември) се оказват неуспешни. За този провал не може да бъде обвинявана сложната обстановка. (През 1848 година, когато във Франция пада Юлската монархия, са необходими четири месеца, за да бъде свикано учредително събрание.) Милюков и кадетите постоянно спъват изборите, защото тайно се страхуват как ще гласуват изтощените от войната войници и моряци, и най-вече от селските маси.[26] Февруарската революция всъщност е преврат на либералите.

През цялата война либералите се стремят да се доберат до властта. Сега тя е в ръцете им.[27] Единственият социалист в първоначалния състав на временното правителство, Александър Керенски, който е министър на правосъдието, после на отбраната и накрая министър-председател, по-късно заявява: „С абдикацията на императора беше разрушен целият държавен апарат“.[28] Това е вярно, само че временното правителство нарочно поощрява разпадането на държавата. На 4 март 1917 година вместо да спаси полицейската институция, чиито сгради в столицата са плячкосани и опустошени, то официално я закрива. Новосформираните „граждански милиции“, които трябва да изпълняват нейните функции, се провалят с гръм и трясък, вилнеят престъпни банди, които опустошават всичко и петнят каузата на демокрацията.[29] На 5 март 1917 година временното правителство уволнява всички губернатори и заместниците им. Целта е да се премахнат „привилегиите“ на дворяните и да се предотврати „контрареволюцията“. Част от губернаторите са арестувани, макар да са участвали в церемониите по встъпване в длъжност на временното правителство и по този начин са му придали известна легитимност.[30] Правителството така и не успява да пусне корени на местна почва, а на изпратените от него „комисари“ никой не обръща внимание. Единствените институции от стария режим, на които е писано да оцелеят, са министерствата в столицата и армията. Централната администрация обаче няма почти никакво влияние в страната, а при управлението на Керенски временното правителство причинява непоправима разруха и в армията.[31]

Решението на Милюков правителството да бъде независимо от Думата означава, че Петроградският съвет трябва да изпълнява ролята на парламент. Съветът заема все повече и повече помещения в Таврическия дворец, символ на опозицията срещу царизма.[32] Въпреки че е хибрид между представителната и пряката демокрация, Съветът, в който членуват над 3000 души, усилено се стреми – макар и неуспешно, както ще стане ясно – да изпълни все по-радикалните очаквания на хората, които са го избрали.[33] Още преди обявяването на състава на временното правителство, на 1 март 1917 година в Думата нахлуват войници да предявят исканията си.[34] „Не знам на кого да вярвам, кого да слушам – оплаква се един войник от Петроградския съвет. – Всичко е объркано. Трябва да си изясним нещата.“[35] С т.нар. Първа заповед Съветът упълномощава „комитети от представители“ да уреждат отношенията между войниците и командващите ги офицери, с което на практика се слага край на дисциплината в армията. Войниците на фронта трябва да се подчиняват на офицерите и на временното правителство само „доколкото“ заповедите не са в противоречие с декретите на Съвета.[36] Новият министър на отбраната Александър Гучков научава за Първата заповед едва при публикуването ѝ. Той изпраща телеграма на генерал Алексеев, в която се казва: „Временното правителство няма реални правомощия и заповедите му се изпълняват само доколкото са разрешени от Съвета, който контролира войската, железопътните линии, пощенските и телеграфните услуги“. Гучков предлага цялото правителство да подаде оставка, защото и бездруго няма никаква власт.[37]

Властта на Съвета обаче е силно надценявана. Войнишките комитети не се смятат за подчинени на Съвета. На 5 март временното правителство и Съветът издават съвместно Втора заповед, с която потвърждават необходимостта от дисциплина в армията и опровергават слуховете, че войнишките комитети имат право да избират офицери, само че тя остава без никакви последствия.[38] Троцки нарича тази ситуация „двувластие“, но тук по-скоро става дума за две страни, които се домогват до властта: временно правителство без законодателна власт и без ефективни изпълнителни институции и Петроградският съвет, който не е нищо повече от тромава квази-законодателна институция.

Съществува и трета група: политическата десница, която първоначално приветства главозамайващата смяна на провaленото самодържавие с временното правителство. Впоследствие десните заживяват в страх, но хранят и известни надежди.[39] По време на Февруарската революция са арестувани около 4000 служители на „стария режим“, а мнозина бягат от страната. Броят на жертвите не е особено голям – 169 загинали и 1300 ранени, като най-много са загиналите във военноморските бази в Кронщад и Хелзинки, където войниците се саморазправят със заподозрените в измяна офицери. След февруарските събития вестниците предприемат атака срещу десните организации, а революционерите нападат клубовете на черносотниците. Броени седмици след абдикацията на Николай II Владимир Пуришкевич, съучредител на десния Съюз на руския народ и съучастник в убийството на Распутин, нарежда да се разпространи брошура, в която се казва, че „старият режим не може да бъде възкресен“.[40] До месец юли 1917 година обаче крайната десница си стъпва на краката и Пуришкевич настоява за разпускане на Петроградския съвет и смяна на „страхливото“ временно правителство.[41] По-умереното крило на десницата вярва, че десните са изиграли значителна роля в свалянето от власт на Николай II и трябва да намерят място в новия ред, но всевъзможните сдружения на дворяни и помешчици, предприемачи, църковни служители, офицери и самозвани патриоти от всички прослойки трудно си пробиват път. Традиционната десница е обвинявана в „контрареволюция“, въпреки че тя само упражнява законното си право да се самоорганизира.[42]

Наред с това, след свалянето на стария режим, много от пограничните региони се обявяват за „автономни провинции“. Само че потокът от спешни телеграми, които пращат до временното правителство в столицата, често остава без отговор и не след дълго Финландия, Полша, Украйна, Кавказ и Прибалтика започват да се стремят към фактическа независимост. „Всички са съгласни – пише Максим Горки през юни 1917 година, – че руската държава се пропуква по шевовете и се разпада като потъващ стар шлеп.“[43]

Много групи се възползват успешно от разхлабването на режима. От 1 до 11 май 1917 година мюсюлманската парламентарна група в несъществуващата Дума свиква Първия общоруски конгрес на мюсюлманите, в който вземат участие около 900 души от цялата страна. Сред тях има представители на целия политически спектър, само болшевиките отказват да присъстват. Професор С. А. Котларевски, ръководител на отдела за чужди религии в министерството на вътрешните работи във временното правителство, произнася реч, в която обещава свобода на съвестта и на самоопределението, като същевременно призовава за единна, обединена държава. Много от делегатите са разочаровани. Някои, особено татарите, се застъпват за самостоятелна държава на тюркските народи; сред изказалите се има и такива, които демонстративно отказват да говорят на руски. Окончателната резолюция представлява компромис: „Видът държавно устройство, което най-добре ще служи на интересите на мюсюлманските народи в Русия, е обединена (федерална) република, основана на териториална автономия“. Въпреки съпротивата на повече от 200 делегати е приета резолюция срещу полигамията и даваща равни избирателни правà на жените.[44]

Свободата действа на хората опияняващо.[45] Поданиците на имперска Русия вече разполагат с безпрецедентни граждански свободи независимо от социалния си статус: свобода на създаване на сдружения, свобода на печата, равенство пред закона, универсално избирателно право.[46] Керенски тържествено обявява Русия за „най-свободната страна в света“, извървяла пътя от последната абсолютистка монархия в Европа до държавата с „най-демократичното управление“.[47] Но свободата без ефективни институции е нетрайна. Тя отваря вратите пред всевъзможни авантюристи и „спасители на отечеството“.[48] Само за няколко месеца февруарското опиянение стига до отчаян копнеж за „твърда ръка“.[49] През лятото на 1917 година либералните среди обединяват усилията си както с традиционната, така и с радикалната десница, и виждат спасител в лицето на главнокомандващия армията генерал Лавър Корнилов.

Корнилов, който през 1917 година навършва 47 години, е нисък, слаб и жилав, с монголоидни черти и леко напомня на Сталин. За разлика от дребните дворяни Ленин и Керенски, Корнилов, също като Сталин, е роден в периферията на империята, в Уст-Каменогорск, на брега на река Иртиш. Баща му е казак, а майка му е от племето алтайски калмики, самият той е отгледан като православен християнин. Но докато Сталин се стреми да прикрие грузинското в себе си и да се впише в руската среда, Корнилов подчертава екзотичния си произход и винаги е обграден от туркмени в червени кафтани с високи черни калпаци и извити ятагани. Генералът се различава от Сталин и в още едно отношение – учил е във военни училища в Руската империя и е бил отличник. Изпратен е да служи на границата с Афганистан, след което завършва военната академия в Санкт Петербург. През 1903 година обикаля Индия и изготвя задълбочен доклад за британските колониални войски. По време на Руско-японската война участва в боевете в Манджурия и е награден с медал за храброст, а след това заминава като военен аташе в Китай. Там отново кръстосва страната на кон, за да разузнава, като се запознава с младия китайски офицер Дзян Дзиешъ, известен като Чан Кайши, който по-късно, след провала на конституционната революция, ще управлява Китай близо две десетилетия. По време на Първата световна война Корнилов е начело на пехотна дивизия и е издигнат в ранг генерал-майор. Докато осигурява прикритие за отстъплението на Брусилов през 1915 година, е пленен от австро-унгарските войски, но през юли 1916 година успява да избяга и се връща в Русия, където е посрещнат с почести и царят го приема на специална аудиенция.[50] За него Брусилов казва: „Той беше винаги на предната линия и с това печелеше любовта на войниците си“.[51]

Корнилов е пълна противоположност на Керенски, който е роден в Симбирск, същия град, от който произлиза и семейството на Улянов. Бащата на Керенски е учител и за кратко е директор на гимназията, в която учат Ленин и брат му Александър. Бащата на Ленин пък е училищен инспектор и се е познавал с бащата на Керенски.[52] За разлика от Ленин, който е изключен от университета в Казан, Керенски завършва право в Санкт Петербург и през 1905 година става член на Социалистическата революционна партия. Той е единственият от временното правителство, който не се страхува от масите. Подхранва към себе си култ като „вожд на народа“, нещо като цар на гражданите. „В най-добрите си моменти той е в състояние да наелектризира тълпите до крайна степен – пише за него Виктор Чернов. – Може да ги разсмее, да ги разплаче, да ги накара да коленичат или да вдигнат ръце.“[53] Войниците коленичат пред него и целуват дрехите му, плачат и се молят.[54] Подобно на Сталин и Троцки, Керенски също обича да се облича в униформа, само че неговият пример за подражание не е Наполеон, а граф Дьо Мирабо, прочутият оратор, който по време на Френската революция заема умерена позиция. При все това, когато вихърът на анархията поглъща Русия, Керенски също започва да говори за необходимостта от „твърда ръка“. По време на управлението му се прави крачка назад по въпросите за гражданските свободи и на работа са върнати мнозина от старите служители на министерството на вътрешните работи, но „твърдата ръка“ така и не се усеща.[55] На това се дължи и възходът на Корнилов, воина на кон, Наполеон на руската революция, калмика – спасител.[56] Само че в случая идеята за военна „контрареволюция“ не е подплатена с достатъчно потенциал.

Помощници на Ленин

Болшевишката фракция на Ленин, която още през 1912 година се превръща в самостоятелна партия, през 1917 година представлява само една неособено добре организирана група за улични боеве.[57] Болшевиките наброяват около 25 хиляди души, от които по-активни са не повече от 1000, а ръководството е толкова малобройно, че спокойно се побира около една заседателна маса. Въпреки това след Февруарската революция болшевизмът се разпространява бързо в столицата и най-вече в оръжейните заводи и машиностроителните предприятия покрай река Нева. С други думи, радикалните настроения сред работниците са обвързани с радикалната позиция на болшевишката партия. За разлика от голямото си влияние в столицата, болшевишката партия има само четири организации в огромните селски райони.[58] А в цяла Русия има едва десетина мюсюлмани болшевики.[59] Болшевизмът прониква и в Балтийския флот, тъй като пристанището Кронщад е близо до Петроград. Там, където болшевишките агитатори не успяват да достигнат – например до фабриките в Украйна и до Черноморския флот, – масите със социалистически уклон не се идентифицират с болшевишката партия. А в огромните площи във вътрешността на страната болшевизмът почти не присъства (от 1000 делегати на Първия конгрес на селяните едва 20 се самоопределят за болшевики).[60] Все пак болшевиките са със силни позиции на стратегически места: в столицата, в столичния военен гарнизон и на фронта.

Седалището на болшевишката партия първоначално се намира в една „реквизирана“ внушителна сграда срещу Зимния дворец. Имението е конфискувано от полякинята Матилда Кшешинска, примабалерина от Мариинския театър, която се е сдобила с имота благодарение на любовниците си, един от които е Николай II.[61] Подобни конфискации са незаконни, но временното правителство не предприема нищо, за да върне имотите обратно на собствениците им. По същия начин федерацията на анархокомунистите заграбва вилата на покойния Пьотр Дурново.[62]

Болшевизмът притежава несравнима притегателна сила, тъй като категорично заклеймява омразната война и обяснява по разбираем начин класовата експлоатация. Въздействието на болшевишката пропаганда надхвърля и най-смелите очаквания, но не е вярно, че единствено войната води до победа на болшевизма. Временното правителство не само решава Русия да продължи участието си в бойните действия, а и предприема катастрофално настъпление през юни 1917 година.[63] Това решение дава възможност за изява на най-крайните радикали като Ленин.

Докато е в изгнание и живее в една стаичка близо до фабрика за колбаси в Цюрих, Ленин призовава Русия да обяви поражение и да се оттегли от войната. През март 1917 година временното правителство обявява обща амнистия на жертвите на царизма. Ленин няма официално разрешение да се върне в страната, а и няма как да прекоси фронтовата линия.[64] Затова той дискретно се обръща за помощ към Германия, с което рискува да бъде обвинен, че е немски агент.[65] Берлин щедро финансира руските радикали, за да свали от власт временното правителство и да накара Русия да излезе от войната, така че с готовност откликва на молбата на известния с крайните си възгледи водач на болшевиките.[66] Ленин прекосява Германия в запечатан влак, придружаван от посредници от неутрална Швейцария, които общуват с германските власти. Влакът потегля от Цюрих на 27 март с тридесет и двама руски емигранти, от които деветнадесет са болшевики. Сред тях са Ленин, съпругата му Надежда Крупска, едновременната му любовница Инеса Арманд, Зиновиев със съпругата и детето си.[67] Меншевиките Мартов и Акселрод избират да не рискуват да бъдат обвинени в измяна и отказват да тръгнат, без да са получили разрешение от временното правителство (в крайна сметка те също пътуват с влак, но по-късно).[68] В замяна на преминаването през Германия Ленин поема ангажимента да настоява за освобождаване на задържаните в Русия германски граждани. Той не изпитва никакви угризения, че се възползва от подкрепата на вражеска страна и винаги е отричал да е получавал средства от Германия. Така или иначе, действията му показват, че в никакъв случай не е германски агент, а преследва собствените си цели.[69] По време на пътуването болшевиките подготвят обща стратегия как да отговарят при разпитите, ако бъдат задържани на границата, но страховете им се оказват напразни.[70] Влакът пристига в Петроград в 23:10 часа на 3 април, което се пада Светли понеделник. Ленин се покачва върху брониран автомобил, осветяван от специално закрепени прожектори, и държи реч пред събралите се работници и войници, които го виждат за пръв път.

В огромната по площ Руска империя малцина са чували за Ленин.[71] Много от жителите на стотиците хиляди села научават за Февруарската революция чак към края на април, след пролетното топене на снеговете. Връщането на Ленин съвпада с началото на масовите конфискации на земя. В навечерието на Първата световна война селяните в Русия притежават приблизително 47% от земята.[72] Но ако собствеността на дворяните е намалена до приблизително същите размери, селяните представляват 80% от населението, а дворяните – едва 2%.[73] Очакванията на селяните за преразпределение на земята са огромни, а по време на войната правителството ги разпалва, като конфискува имотите на етническите германци, живеещи в Русия, и обявява, че ще ги раздаде на войниците и безимотните.[74] Като цяло, правителството конфискува най-малко 15 милиона акра земи от най-продуктивните производители в империята, което е една от причините за недостига на зърно и за гладните бунтове през 1917 година.[75] След абдикацията на царя селяните започват самостоятелно да изземват ниви, впрегатни животни и инвентар, като не обръщат внимание на увещанията на местните власти да почакат за официално решение за поземлена реформа. Така в рамките на няколко месеца колосалните усилия за осъществяване на мечтата на Столипин за създаване на прослойка от независими, заможни селски земевладелци са унищожени.[76] Дори и малките стопанства са разграбени. По време на войната повечето имоти на дребните дворяни са обработвани от военнопленници, а селяните твърдят, че ако няма кой да обработва земята, тя трябва да бъде конфискувана.[77] При опустошаването на именията селяните изколват овцете, гъските, патиците и кокошките и си устройват угощения.[78] В крайна сметка обаче близо половината от селските общини не увеличават земите си, а повечето селяни слагат ръка върху земи, които и преди са обработвали, само че под аренда. И все пак това означава, че по-голямата част от земите са експроприирани. Селяните спират да плащат на едрите земевладелци и отнемат около 50 милиона акра от дребните дворяни.[79] Ленин няма никаква роля в тази селска „революция“, ала значението ѝ за хода на събитията в края на 1917 година е огромно.

Марксистката теория приема, че историята преминава през отделни етапи: феодализъм, капитализъм, социализъм, комунизъм и за да се стигне до социализма, е необходимо първо да се установи буржоазен капитализъм. Почти всички болшевики очакват, че в крайна сметка революцията ще доведе до социализъм, но въпросът е кога ще стане това. Ленин предлага ускоряване на прехода и без да се изчаква пълното развитие на буржоазната революция, незабавно да се вземе властта.[80]

В Петроград болшевишкото бюро, което се противопоставя на изгнаниците в чужбина, се ръководи от Александър Шляпников и Вячеслав Молотов, които имат пренебрежително отношение към временното правителство и го смятат за контрареволюционно. За разлика от тях, Сталин и Каменев призовават към условна подкрепа за „демократичната“ революция, което означава подкрепа за временното правителство, за да може революцията да бъде доведена докрай. След завръщането от Сибир Сталин става член на бюрото, а Каменев – главен редактор на вестник „Правда“.[81] Двамата веднага обръщат курса на вестника, който дотогава категорично отхвърля временното правителство и това разгневява Ленин, който по това време още е в Швейцария. Той изпраща пълно с укори писмо, което е публикувано, редактирано до неузнаваемост. Веднага след пристигането си Ленин пита Каменев: „Какво е това, което пишете в „Правда“?“.[82] На 6 април 1917 година се провежда заседание на централния комитет, на което тезите на Ленин са категорично отхвърлени. В крайна сметка буржоазнодемократичната революция едва е започнала, страната се нуждае от поземлена реформа, войната още не е свършила, необходима е и икономическа реформа. Как пролетариатът да постигне всичко това, дори и да успее да свали от власт временното правителство? (Един от изказалите се задава въпроса: „Как може демократичната революция да е приключила? Селяните не притежават земята!“.[83]) Каменев посочва, че буржоазната класа в градовете и по-заможните селяни трябва да изиграят своята историческа роля и да доведат до край буржоазнодемократичната революция.[84] Сталин изтъква, че Лениновите тезиси са „схематични, в тях няма факти и поради това са незадоволителни“.[85] Все пак на следващия ден „Правда“ публикува десетте Априлски тезиса на Ленин, като главният редактор Каменев пише коментар, чрез който на практика партията се разграничава от своя водач.[86]

Ако водещите болшевики не са склонни да завземат със сила властта, същото важи в още по-голяма степен за Петроградския съвет. Преди Ленин да се е върнал в Русия, в края на март, представители на Съвета се събират, за да учредят нов, Всеруски централен изпълнителен комитет (ВЦИК), както и различни отдели, отговарящи за доставката на храни, за икономиката, външната политика и т.н., като по този начин разширяват правомощията на Петроградския съвет за цяла Русия. Съветът се ангажира и с условна подкрепа за „буржоазното“ временното правителство (около половината от болшевиките подкрепят резолюцията).[87] На 3 април Николай Чхеидзе, грузински меншевик, който е станал председател на Петроградския съвет, посреща Ленин в бившата царска приемна. След това, на излизане, Ленин осъжда топлите взаимоотношения на Петроградския съвет с временното правителство и завършва речта си с призива: „Да живее световната социалистическа революция!“. На следващия ден Петроградският съвет заседава в Таврическия дворец и там Ленин повтаря своите радикални Априлски тезиси и заявява, че руската буржоазия не е в състояние да изпълни историческата си задача, което принуждава Русия да ускори развитието си и от буржоазната революция директно да направи скок към пролетарска социалистическа революция.[88] Един болшевик взема думата и сравнява Ленин с анархиста Бакунин. Друг говорител определя изказването му като „налудничаво бълнуване“.[89] Дори съпругата на Ленин, която го познава от 1894 година, споделя пред техен приятел: „Май е полудял“.[90] Друг болшевик съветва Ленин да се запознае със състоянието на нещата в Русия, за да се убеди колко грешни са изводите му.[91] Когато Иракли Церетели, председателят на ВЦИК, му подава маслинова клонка с думите: „Колкото и да е непримирим Владимир Илич, аз съм убеден, че ще намерим компромис“, Ленин се надвесва над парапета и извиква: „Никога!“.[92]

В края на април, на пленум на болшевишката партия, мнозинството приема тезисите на Ленин благодарение на гласовете на по-радикално настроените провинциалисти и на делегатите като Сталин, които в крайна сметка решават да подкрепят своя водач.[93] Въпреки това не е постигнато единодушие по въпроса кога и дали да започне социалистическата революция. Ленин продължава да отстоява мнението си за „ускоряване“ на историята и настоява, че централният комитет изостава от развитието на масите. (В това отношение е прав, активизирането на масите при всички случаи оказва въздействие върху ръководството на страната.[94]) Междувременно Сталин, който първоначално е съюзник на Каменев, се превръща във важен съюзник на Ленин.

Погрешно се смята, че Сталин „пропуска" Октомврийската революция. Истина е, че той не присъства при посрещането на Ленин на гарата (по това време е бил на среща с представители на левите меншевики, които се опитва да привлече на страната на болшевиките).[95] Освен това първоначално се противопоставя на еретичния радикализъм на Ленин, за което през 1924 година публично се извинява.[96] Но на пленума в края на април Сталин произнася първия в живота си политически доклад, обявява разрива си с Каменев и открито застава на страната на Ленин. („Само единна партията може да води народа към победа", пише той във вестник „Войнишка правда".[97]) Все пак Сталин не се подчинява безпрекословно: за разлика от Ленин, който държи на национализация на земята, Сталин настоява тя да бъде раздадена на селяните и в крайна сметка неговата позиция надделява.[98] Той отхвърля и призива за превръщане на „империалистическата война" в „европейска гражданска война", като твърди, че освен земя хората искат и мир, с което Ленин се съгласява.[99] Кандидатурата на Сталин за член на новия деветчленен централен комитет е подложена на критики от кавказките другари, които твърдят, че го познават добре, но Ленин се изказва в негова защита. „Познаваме другаря Коба от много години – заявява той. – Той се справя добре с всякаква отговорна работа."[100] В изборите за централен комитет Сталин е трети след Ленин и Зиновиев, като за него гласуват 97 души. Освен това той заема мястото на Каменев като главен редактор на „Правда".

Като редактор Сталин разкрива таланта си да представя сложни въпроси по лесно разбираем начин. Извинява се на Молотов за удара под кръста през март с думите: „В началото ти беше най-близък с Ленин", а след това отмъква приятелката му.[101] Скоро след това Сталин се премества в квартирата на семейство Алилуеви с цялото си имущество: пишеща машина и няколко книги. Сталин познава Алилуеви от 1900 година, когато бъдещата му съпруга Надя е току-що родена. Той се отнася към нея като със своя дъщеря и ѝ чете разкази на Чехов.[102] Майка ѝ, Олга Алилуева, го харесва – възможно е да са имали интимна връзка, – но не одобрява дъщеря ѝ да има вземане-даване с 38-годишния вдовец.[103] Надя понякога проявява упорит характер, но е добра домакиня и това не убягва от вниманието му. В следващите десет месеца ухажването им вече не е тайна за никого.[104] Всичко това обаче тепърва предстои. За момента Сталин е апаратчик и защитник на ленинската партийна линия. Дори и Троцки по-късно ще признае, че „Сталин е много ценен зад кулисите, в подготовката за избори", като добавя със снизхождение: „Той умее да убеждава средното ръководно ниво, особено провинциалистите".[105]

Наред със Сталин, по същото време в централния комитет започва да се откроява и друга фигура: Яков Свердлов. Ленин се запознава с него на 7 април 1917 година и го назначава за отговорник на секретариата на партията.[106] По време на годините си по затворите и в Сибир Свердлов е доказал, че е способен да запаметява имена и псевдоними, без да му се налага да записва нищо уличаващо. На два пъти живее в една квартира със Сталин (в Нарим и Туруханск), в резултат на което между тях възниква остър личен конфликт.[107] Независимо от това на двамата им се налага да работят рамо до рамо. Всъщност младият Свердлов учи Сталин как се изгражда партия. Прехвърлят държането на речи на оратори като Зиновиев (по-късно и на Анатолий Луначарски и Троцки). При Свердлов постоянно пристигат посетители и той, на свой ред, изпраща емисари в провинцията, за да започнат да издават вестници и да набират привърженици. Разбира се, като всички политически движения през 1917 година, болшевизмът е самото въплъщение на хаоса. Начинът, по който партията е организирана, не е, а и не би могъл да бъде насочен към изграждане на „тоталитарна" партия, а има за основна цел да осигури подкрепа за позициите на Ленин. С други думи, Свердлов показва на помощника си Сталин как, чрез манипулации, убеждаване и сплашване, да създаде лоялна на Ленин фракция.[108]

Фанатизъм

Не само Ленин, почти всички други бележити личности в руското политическо пространство живеят под тиранията на фикс идеи. Павел Милюков с магарешки инат поддържа тезата, че Февруарската революция е знак за всеобщото желание за победа във войната и поради това се противопоставя на поземлените реформи и на свикването на учредително събрание, като дори отказва да разреши да се преразгледат старите военни планове, които тайно включват завладяване на Константинопол и на Черноморските проливи. Тази му непреклонност нанася непоправими щети. От своя страна, меншевиките упорито твърдят, че революцията е „буржоазна" и поради това не отстояват социалистическите идеи, които уж представляват. По-амбициозните водачи на меншевиките се присъединяват към временното правителство, създадено в коалиция с кадетите и есерите. Съкрушителната загуба през 1905 година още хвърля сянка върху умерените социалисти, които не желаят с радикални действия да провокират „контрареволюция" и накрая дори започват да се страхуват от идеята за социалистическа революция, макар че цял живот са се стремили да я предизвикат.[109] Меншевишкото ръководство вярва в анализите на Маркс, според които, преди да настъпи социализмът, трябва да приключи пълното развитие на капитализма.[110] Те ревностно поддържат „буржоазната революция" и подкрепят „буржоазното" временно правителство, независимо че в пропагандата си често заклеймяват „буржоазията".[111]

Политическата фигура в Русия, която от самото начало в най-голяма степен въплъщава умерената социалистическа линия, е Керенски, чиято цел е да слее буржоазната и пролетарската революция, да застане над всички партии, да балансира между лявото и дясното. Само че в стремежа си да угажда и на двете страни в крайна сметка си навлича омразата и на левите, и на десните.[112] Болшевиките разпространяват слухове, че е наркоман, пристрастен към морфина и кокаина, че се облича в женски дрехи и краде от държавната хазна (на тези приказки се хваща дори и британското министерство на войната).[113] Все пак, в интерес на истината, трябва да се подчертае, че първоначално Керенски е възхваляван от всички.[114] Политическият му провал през 1917 година се дължи отчасти на личните му качества и най-вече на структурни причини: Керенски не залага на Петроградския съвет, а на временното правителство и тъй като безсилието на правителството става все по-очевидно, оттук и собственият му авторитет се срива.[115] Керенски си спечелва репутацията на безгръбначен политик и „развейпрах“, както подигравателно го нарича Ленин, макар че двамата почти не се познават. Срещат се един-единствен път по време на Първия общоруски конгрес на Съветите (3-24 юни 1917 година). Керенски е силно повлиян от Френската революция.[116] „Как са завършили събитията от 1792 година във Франция? С падане на републиката и възход на един диктатор – заявява той от трибуната. – Задачата на руските социалистически партии и на руската демокрация е да се предотврати подобен изход и да опазим завоеванията на революцията, да се погрижим нашите другари, освободени от затвора, никога да не се връщат там, Ленин, който е бил в чужбина, да има възможност да говори свободно тук, а не да му се налага да бяга отново в Швейцария. Трябва да се погрижим историческите грешки да не се повтарят.“[117]

Игра на война

Керенски има основания да вярва в успеха си. На изборите за Първия конгрес на Съветите през юни 1917 година болшевишката партия печели едва 105 от общо 777 делегатски места. Есерите взимат 285 места, а меншевиките – 248.[118] Само нещо изключително драматично е в състояние да промени съдбата на болшевиките. И именно такова повратно събитие се случва насред Първия конгрес: руското настъпление.

Може би най-голямата загадка в събитията от 1917 година е защо временното правителство се решава да атакува Централните сили. Градовете в Русия са препълнени с инвалиди от войната, във вътрешността на страната хората гладуват поради нарушената организация в земеделието, липсата на работна ръка и изземването на зърното, за да се храни армията. Временното правителство неуморно се кълне в демокрацията, но не чува антивоенните настроения сред войниците. Политиците не се вслушват в народа дори и когато това застрашава собствените им интереси. На 2 май Павел Милюков е принуден да подаде оставка заради позицията си, че: „Русия няма желание да поробва или унижава никого, но независимо от това изцяло стоим зад задълженията си към съюзниците“. Керенски се превръща във водещата фигура в кабинета.[119] Дори и най-успешната офанзива, предприета от съюзническите сили през цялата война – ръководеното от Брусилов настъпление през 1916 година, – търпи провал. А и през 1917 година германското командване не планира нови действия на Източния фронт. Не е ясно чий болен мозък би могъл да роди идеята, че Русия може и трябва да предприеме настъпление в този момент.

Немалка част от предисторията на настъплението се крие в политическото наследство. Още през ноември 1916 година на среща във Франция западните съюзници оказват натиск на руското правителство да предприеме офанзива през пролетта, за да бъде облекчен Западният фронт.[120] Николай II се съгласява, а временното правителство, което искрено вярва в проповядваните от западните му съюзници ценности, решава да спази поетия ангажимент. Междувременно самите французи търпят загуби и вече не са в състояние да преминат в настъпление, в края на май 1917 година във френската армия избухват бунтове. Новоназначеният главнокомандващ генерал Филип Петен възстановява дисциплината, но и той си дава сметка, че войниците ще продължат да защищават отечеството си, но от тях не може да се иска нищо повече.[121]

Дори и без натиск от страна на съюзниците обаче Керенски вероятно щеше да се реши на тази стъпка. Непосредствено преди войнишките бунтове във Франция главнокомандващият руската армия Алексеев предприема обиколка по фронтовите линии и открива, че дисциплина на практика почти липсва, а дезертьорите вече са над 1 милион (от общо 7 милиона души на фронта).[122] Само че той поставя на първо място задълженията на Русия към съюзниците и в поверителния си доклад изтъква: „Безредиците в армията биха имали пагубен ефект и в случай на отбрана, и при настъпление. Дори и да не сме напълно убедени в успеха, трябва да атакуваме".[123] Въпреки това Керенски го обявява за „пораженец" и го сменя с генерал Брусилов. Брусилов също обикаля фронта и установява „пълна липса на боен дух".[124] Но надеждата умира последна. Руското разузнаване изказва предположение, че австро-унгарската армия е силно уязвима и че германската армия няма да преживее следващата зима, така че е възможно да се нанесе съкрушителен удар. Русия иска да играе главна роля в поражението на Централните сили, за да може впоследствие да бъде в по-изгодна позиция при мирните преговори.[125] Все пак основният мотив на Керенски се крие във вътрешната политика: той и някои руски генерали смятат, че едно настъпление ще възстанови реда в разпадащата се армия и ще потуши бунтовете в страната. С други думи, размириците във войската са ключов фактор в решението за настъпление.[126] Популярният в онзи момент лозунг гласи: „Войната ще донесе мир в окопите!".[127]

Временното правителство охотно припознава омразната война като своя. Керенски, който в този момент още е министър на отбраната, тръгва за фронта, за да повдигне бойния дух, като държи речи до прегракване в защита на „настъпление в името на свободата". Много войници му задават въпроса за какво им е тази свобода, ако платят за нея с живота си. Болшевишките агитатори разпространяват пропагандни материали, в които обрисуват войната като „безсмислено жертване на руска кръв, в която животът на войниците се продава за дребни френски и английски монети".[128] „Един-единствен агитатор може да разбуни цял полк", оплаква се генерал на фронта.[129] Германската пропаганда също се активизира и публикува материали на руски, в които се твърди: „Англичаните искат руснаците да се сражават до последна капка кръв в името на Англия, която от всяко нещо се стреми да извлича печалба за себе си".[130] Не само войната, която ускорява падането на стария режим, но и настъплението дават възможност на болшевиките да придобият влияние над единствената голяма масова организация в страната – седемте милиона войници на фронта.[131]

Най-лесното нещо в случая е да се хвърли цялата вина върху Керенски. Настойчивостта, с която отстоява идеята за настъпление срещу външния враг, за да нанесе поражение срещу враговете си вътре в страната, превръща „революционера – демократ“ в продължител на делото на царя. Още по-странен е фактът, че Петроградският съвет, който е под контрола на меншевиките, и войнишките комитети също подкрепят юнското настъпление, и то против волята на войниците и моряците, чиито интереси уж представляват. Членът на Съвета Иракли Церетели формулира тезата си за „революционна отбрана“, която се свежда до следното: ако армията продължи да воюва, Съветът ще постигне мирни договорености „без анексии“.[132] Водачът на есерите Виктор Чернов и повечето меншевики в Съвета (без Юлий Мартов) го подкрепят. Само че планираната за юни 1917 година в Стокхолм мирна конференция на социалистите се проваля, Великобритания и Франция нямат интерес от „демократичен“ мир и искат да видят Германия в краката си.[133] Церетели, който иначе осъжда завоевателната политика, също настоява за продължаване на войната. Вестник „Правда“ публикува данни за печалбите на частните предприятия по време на войната и определя Съвета като „изпълнителен орган“ на временното правителство, „на капиталистите и банкерите“.[134] Масите не проумяват позицията на Съвета и на войнишките комитети, че войната хем е империалистическа, хем трябва да продължи.[135] На всичкото отгоре мнозинството в Съвета се съгласява, че Русия трябва да мине в настъпление. Умерените социалисти се стремят да сътрудничат на „буржоазната революция“, тоест – на временното правителство и на кадетите, като една от причините за това е убеждението им, че победа на фронта ще укрепи позициите на Русия в мирните преговори.[136]

Тъй като съюзниците отказват да преговарят, за да се сложи край на кръвопролитието, за временното правителство и Съвета единственият разумен ход е позицията на стратегическата отбрана. Междувременно правителството би могло да направи реверанс към исканията на крайната левица, като започне сепаративни преговори за мир с Германия. Дори и те да не донесат резултат, Русия би могла да ги използва като средство за натиск, за да накара съюзниците си да приемат идеята за официална междусъюзническа конференция за обсъждане целите на войната.[137]

Още през септември 1916 година, когато е сложено край на настъплението на Брусилов, Русия и Германия водят тайно преговори за сключване на мир, като срещите се провеждат в Швеция, Дания, Швейцария и Ковно. За да предотвратят подобен изход, Великобритания и Франция правят отстъпки на Русия, като подписват нови финансови споразумения и задоволяват отдавнашни руски претенции.[138] Русия зависи от съюзниците си по отношение на финансирането и на военното оборудване, но и те зависят от нея, поради което една изчаквателна позиция през 1917 година би била най-доброто решение. Вместо това на 18 юли Керенски и Съветът издават заповед за настъпление, което започва с най-тежкия артилерийски обстрел в дотогавашната история. Въпреки първоначалния успех на пехотата под командването на генерал Корнилов много поделения отказват да минат в настъпление, а в някои войниците правят опити да убият командирите си.[139] Усилията на руската страна са съсредоточени основно върху Австро-Унгария, само че германската армия контраатакува безмилостно.[140] Всъщност руската акция е добре дошла за германците, които разгромяват руската армия и навлизат още по-дълбоко в руска територия, като завземат Украйна. Злополучното настъпление подронва авторитета на умерените социалисти.[141] Както сполучливо се изразява един историк: „Цялата 1917 година може да се разглежда като политическа битка между тези, за които революцията е средство за слагане край на войната, и тези, които искат чрез войната да сложат край на революцията".[142]

Първият неуспешен преврат на Керенски

През пролетта на 1917 година, след връщането си в Русия, Ленин предприема злостна атака срещу Керенски. Започнатото през юни настъпление на фронта подсилва позициите на Ленин, чиито възгледи вече не изглеждат чак толкова крайни. Показателно е, че по тях се увлича дори и способният Лев Троцки.

Троцки се откроява сред останалите социалисти. Почти връстник на Сталин, той произлиза от другия край на империята, от Южна Украйна. Баща му Давид Бронщайн е неграмотен, но трудолюбив селянин, който притежава 250 акра земя и държи под наем още 500. Младият Лейба (на руски Лев) е изпратен в еврейско начално училище, въпреки че не знае идиш, но по-късно е прехвърлен в германско училище към лутеранската църква в Одеса, а после учи в гимназия в Николаев. „Основната отличителна черта на характера на Бронщайн – обяснява Г. А. Зив – е стремежът му да налага волята си, да се извисява над всички, винаги да бъде пръв."[143] Също като Сталин, Бронщайн е арестуван още като непълнолетен и е заточен в Сибир. През 1902 година приема фамилното име на един от пазачите си и се преименува на Троцки. Успява да избяга и в Лондон се запознава с Ленин и Мартов, които по това време още са съратници. На следващата година, на съдбовния Втори конгрес на РСДРП, Троцки взема страната на Мартов и в редица публикации изразява несъгласие с Ленин. Независимо от това той не е меншевик и се държи на разстояние от всички фракции в партията. В продължение на дълги години живее в Европа, сътрудничи на германски социалдемократически издания и става близък приятел на Карл Кауцки. Двамата водят дълги полемики по въпроса дали е необходимо да се прибягва до терор, като Троцки е на мнение, че: „Терорът може да бъде много ефикасно оръжие срещу реакционната класа, която не иска да слезе от сцената".[144]

Когато царят пада от власт, Троцки се намира в Ню Йорк. Пристига в Петроград на 4 май, един месец след Ленин.[145] Атлетичен, енергичен, упорит, с модерното тогава пенсне, той незабавно се превръща в сензация, обикаля гарнизоните и големите фабрики, а почти всяка вечер държи речи в *Cirque Moderne* срещу Зимния дворец. „Голият, мрачен театър, осветен от пет малки крушки, провесени на тънки жици, беше претъпкан от войници, моряци, работници, жени, които го слушаха със затаен дъх", пише Джон Рийд, хроникьорът на болшевишката революция.[146] Троцки си припомня: „Всеки квадратен сантиметър беше запълнен, всяко човешко тяло беше затиснато от други тела. Малки момчета стояха на раменете на бащите си, бебета сучеха от гърдите на майките си. Едва си проправях път към подиума сред тълпата, понякога се налагаше да ме носят на ръце".[147] Един социалдемократ отбелязва: „Ето един велик революционер, който току-що пристигна в страната и човек има чувството, че Ленин, колкото и да е умен, бледнее пред гения на Троцки".[148] Всъщност на 10 май Ленин отправя покана към Троцки да се присъедини към болшевиките.[149] След като години наред се е подигравал безмилостно на Ленин, а по време на войната още повече се е отдалечил от него, през лятото на 1917 година Троцки изведнъж се съгласява да се присъедини към неговата партия и започва да защитава идеята за незабавно вземане на властта.

В този период се осъществяват и редица исторически структурни промени. Разцеплението сред войниците набира скорост и на практика се сформират отделни национални армии – украинска, финландска, естонска, литовска, грузинска, арменска, кримска, татарска, – като разпадът на армията изпреварва този на империята.[150] Временното правителство става все по-безпомощно. Съветът и войнишките комитети са дискредитирани. Само че през юли 1917 година болшевишката партия понася тежък удар. На 2 юли кадетите се оттеглят от временното правителство и в Петроград избухват безредици, подклаждани от слухове, че столичният гарнизон ще бъде изпратен на фронта. Обединените сили на войниците, моряците и болшевиките успяват да завземат ключовите места в столицата. Убитите и ранените са стотици. По това време Керенски е на фронта. На 4 юли тълпата пред Таврическия дворец настоява да се срещне с председателя на Съвета, пред нея се изправя обаче водачът на есерите Виктор Чернов и е посрещнат с призив: „Вземи властта, в ръцете ти е!".[151] Привечер се излива пороен дъжд и хората се разотиват.[152] Вместо да се възползват от момента, болшевиките проявяват колебание и Керенски светкавично контраатакува, обвинява ги в измяна заради въоръжените размирици и твърди, че са финансирани от чужди сили.

За всички е ясно, че болшевиките получават пари от Германия. Партията издава няколко вестника с общ тираж над 300 хиляди, като само вестник „Правда" има тираж над 85 хиляди. В сравнение с буржоазните вестници (1,5 милиона тираж) и вестниците на есерите и меншевиките, взети заедно (общо 700 хиляди тираж), изданията на болшевиките не изглеждат толкова много, но партията разпространява и десетки брошури и стотици хиляди позиви, за които също е необходимо финансиране.[153] На 5 юли в руските вестници се появяват документи, според които Ленин и други болшевики получават пари от Германия. „Сега ще ни разстрелят – казва Ленин на Троцки. – За тях това е идеалният момент."[154] Сутринта на 6 юли е запечатана редакцията на вестник „Правда" и войски атакуват имението на Кшешинска, където в този момент се намират около 400 болшевики, които се предават, независимо че са тежко въоръжени. Андрей Вишински, началникът на градската милиция в централната част на Москва и бъдещ генерален прокурор по времето на Сталиновия терор, подписва заповеди за арест на 28 души от болшевишкото ръководство.[155] Ленин успява да избяга, като първоначално се укрива в квартирата на семейство Алилуеви с помощта на Сталин, а после се прехвърля във Финландия заедно със Зиновиев. Твърди се, че лично Сталин е избръснал брадата на Ленин, за да прилича на финландски селянин.[156] В новото си убежище Ленин написва „Държавата и революцията“. В съчинението си той развива тезата, че държавата представлява инструмент за доминиране на определени класи, така че всяка нововъзникнала класова сила (като работническата) трябва да създаде своя държава – „диктатура на пролетариата“, – за да задуши остатъците от старите управляващи класи и да разпределя ресурсите по време на прехода.[157] През това време в Русия срещу него и другарите му се подготвя публичен процес за държавна измяна.[158]

Организираното от Керенски – по това време министър на отбраната – настъпление на фронта завършва катастрофално, но настъплението му срещу болшевиките дава резултат. Той изтръгва победата от зейналата паст на поражението. Общо около 800 болшевики и радикали са пратени в затвора, сред тях е и Каменев.[159] На 6 юли министърът на отбраната се завръща от фронта, а на следващия ден вече застава начело на правителството, след като министър-председателят княз Георгий Лвов подава оставка. Лвов отбелязва: „За да спасим страната, трябва да разстреляме целия Съвет. Аз не мога да го направя, но Керенски ще се справи“.[160]

Лвов обаче греши. Настъпил е звездният миг не на Керенски, а на Лавър Корнилов. На 7 юли Керенски поверява на Корнилов командването на Югозападния фронт. На 12 юли обявява връщането на смъртното наказание за отказващите да изпълнят заповедите войници, а два дни по-късно обявява затягане на военната цензура. Седмица по-късно уволнява генерал Брусилов и предлага на Корнилов да стане върховен главнокомандващ. Преди да приеме предложението, Корнилов се допитва до другите генерали. Той поставя няколко условия: да взема абсолютно сам решенията за военните действия, да бъдат премахнати войнишките комитети и да се изготви мобилизационен план за промишлеността, подобен на плана на генерал Лудендорф в Германия.[161] На 21 юли ултимативните условия са публикувани във вестниците и популярността на Корнилов сред политическата десница скача до небето.[162] На думи Керенски приема условията и Корнилов е назначен за главнокомандващ, но министър-председателят забавя подписването на нужните документи чак до месец август, с което предизвиква гняв и подозрение от страна на Корнилов.[163]

От 26 юли до 3 август 1917 година болшевиките свикват партиен конгрес, първия от 1907 година насам. В него участват около 267 души, в това число 157 делегати с право на глас, мнозина от които са от провинцията. Ленин и Зиновиев се укриват, Каменев и Троцки са в затвора, поради което организатори на конгреса са Свердлов и Сталин. Сталин изнася основния доклад. „Беше облечен скромно, със сиво сако и ботуши и говореше с невисок глас“, разказва очевидец и добавя: „Един другар на същия ред не можеше да сдържи усмивката си, когато Сталин произнасяше някои думи меко, с акцент“.[164] Сталин признава за жестоките поражения, нанесени от „преждевременното“ юлско въстание. Задава въпроса: „Какво е временното правителство?“, и сам си отговаря: „То е марионетка, жалък параван, зад който стоят кадетите, военната клика и капиталите на съюзниците – трите стълба на контрареволюцията“. По време на обсъждането той настоява натискът да продължи дори и без подкрепата на Запада. „Не може да се изключи възможността Русия да бъде страната, която ще прокара пътя към социализма. Досега нито една държава не се е радвала на такава свобода, каквато съществува в Русия, никоя държава не се е опитвала да въведе контрол на работниците върху производството. Наред с това, базата на нашата революция е по-широка, отколкото в Западна Европа, където пролетариатът е съвсем сам в сблъсъка си с буржоазията. Тук работниците разполагат с подкрепата на най-бедните слоеве от селското население. А и в Германия механизмът на държавната власт функционира несравнимо по-добре от несъвършения механизъм на нашата буржоазия. Необходимо е да се отърсим от изтърканата идея, че Европа ще ни води.“[165] Благодарение на Сталин войнствените тезиси на Ленин намират подкрепа, въпреки че водачът на болшевиките не присъства на конгреса.[166]

Ленин все още е заплашен от съд, но обещаният съдебен процес срещу болшевиките така и не се състои. Противоречията на Керенски с Корнилов засенчват борбата му срещу Ленин.[167]

Вторият неуспешен преврат на Керенски

В средата на юли Керенски обявява, че един месец по-късно в Москва ще се проведе „държавно съвещание“. В древната столица ще бъдат поканени индустриалци, земевладелци, всички бивши представители в Думата, органите на местната власт, институциите за висше образование, представители на Съветите и селските общини и висши военни. Общо около 2500 участници се събират в сградата на Болшой театър.[168] И наистина се разиграва грандиозен спектакъл. Речта на Керенски при откриването на 12 август произвежда огромно впечатление и затвърждава властта му. Той възнамерява чрез „държавното съвещание“ да консолидира политическите сили в Русия, макар че във вестниците се шегуват, че е пристигнал в Москва, за да „се провъзгласи за цар“. Работниците в Москва се противопоставят на съвещанието и обявяват еднодневна стачка, за която заслугата си приписват болшевиките.[169] „Трамваите не се движат, кафенетата и ресторантите са затворени“, пише вестник „Известия“. Работниците от газоснабдяването също са в стачка и градът остава на тъмно.[170]

Корнилов пристига от фронта на 13 август, неделя. На гарата го очакват министри, войници, важни особи, след което кортежът му – генералът е в кола със свален гюрук – шества из града и хората го посрещат с овации. Вечерта главнокомандващият приема редица доброжелатели, сред които се открояват бившият началник на генералния щаб генерал Алексеев, водачът на кадетите Милюков и Пуришкевич.[171]

На заседанието на другия ден Керенски кани главнокомандващия на трибуната. Преди това един от Корниловите казаци нарочно произнася пламенна реч, така че изказването на Корнилов да прозвучи по-умерено.[172] „Загубихме цяла Галиция, загубихме и Буковина“, заявява генералът и предупреждава, че германците са стигнали до Рига и са напът да атакуват и руската столица.

Корнилов настоява за незабавни действия.[173] В този момент е налице възможност за обрат в хода на историята и за консолидация на статуквото. Някои индустриалци настояват държавното съвещание да се превърне в постоянен орган. На 9 август в „Работник и войник" Сталин предупреждава, че „контрареволюцията се нуждае от парламент, орган на буржоазията и земевладелците, сформиран без гласовете на селяните, чиято цел е да замени все още несвиканото учредително събрание, единствения представител на трудещите се".[174] Четири дни по-късно Сталин пише: „Спасителите правят така, че уж свикват обикновено съвещание, на което няма да се реши нищо, но то се превърна в „държавно съвещание" и нищо чудно от него да излезе „велико събрание".[175] Керенски обаче не прави опит да се възползва от съвещанието в Москва и то приключва след тридневни речи.[176] Не се случват никакви институционални промени.

Съвещанието е пълен провал. Вместо да се превърне в демонстрация на патриотично единство, то, по думите на Милюков, представлява потвърждение, че „страната е разделена на два лагера, които не могат да се помирят".[177] На всичкото отгоре, не само Сталин, а и всички леви издания се възползват от събирането на едно място на толкова представители на дворянството, индустриалците и военните, и вдигат тревога за опасността от контрареволюция. Керенски достига до същия извод. „След московското съвещание – спомня си той – ми беше ясно, че следващият опит за преврат ще дойде не от ляво, а от дясно."[178]

Провалът на фронта продължава да заплашва оцеляването на руската държава и много от конституционалистите – Милюков, Лвов, Родзянко – са склонни да участват във военен преврат, начело с Корнилов, независимо че той не разполага с достатъчна подкрепа от народа. Те смятат, че генералът може да възстанови реда със сила, а след това да свика учредително събрание.[179] Подобни идеи занимават и бившия началник на щаба генерал Алексеев и командира на Черноморския флот вицеадмирал Колчак, които водят преговори с Корнилов. Корнилов определено се изкушава да извърши преврат срещу временното правителство, за да не допусне идването на власт на болшевиките и да разпусне Съвета.[180] Но това се оказва по-лошият вариант. Заговорниците не разполагат със сигурни комуникации: шофьорите, ординарците, телеграфистите веднага биха съобщили за всичко, будещо подозрение, на войнишките комитети и на Съвета. Затова Корнилов избира да работи с временното правителство. То пък, както той с право констатира, е неспособно да овладее ситуацията. Въпреки това Керенски заявява пред генерала, че има нужда от „силна власт". Още на 6-7 август Корнилов нарежда на генерал-лейтенант Александър Кримов, командир на Трети кавалерийски корпус, да премести войските си от югозапад (румънския фронт) към Псковска губерния. Основният числен състав на корпуса е съставен от чеченци, ингушети и дагестанци, които се смятат за най-надеждните войници в цялата армия и се използват за политически репресии.[181] На 21 август пада Рига точно както е предсказал Корнилов и Керенски го упълномощава да придвижи нови войски към Петроград, за да защищават столицата и да потушат евентуален преврат на болшевиките.

Умерените социалисти все още се колебаят какво да предприемат, те нямат желание нито да подкрепят дясна контрареволюция, нито крайната левица, която се стреми да завземе властта.[182] Болшевиките се възползват от поляризацията. „Или, или! – възкликва Сталин на 25 август 1917 година. – Или със земевладелците и капиталистите в името на победа на контрареволюцията, или с пролетариата и бедните селяни в името на победа на революцията. Политиката на помирение и коалиции е обречена на провал.“[183]

Придвижването на войските на Кримов по заповед на Корнилов и с одобрението на Керенски, предприето с цел предотвратяване на болшевишки преврат и укрепване на властта на временното правителство, приключва със сблъсък между Керенски и Корнилов. Съществуват две на пръв поглед противоположни версии за случилото се.[184] Първата гласи, че това е било преврат, извършен от Корнилов, под прикритието на защита на временното правителство. Втората твърди, че това е провокация от страна на Керенски, за да отстрани Корнилов и самият той да стане диктатор. И двете версии са верни.[185]

Около полунощ в събота, 26 август, Керенски свиква извънредно заседание на правителството и иска от него да му даде „пълна власт“, за да обезвреди заговор за контрареволюция. Министрите подават оставка.[186] На следващия ден Корнилов уведомява Керенски с телеграма, че за да бъде потушено очакваното болшевишко въстание в столицата, армията на генерал Кримов настъпва към Петроград и настоява да бъда обявено военно положение.[187] В четири сутринта Керенски му телеграфира, че е уволнен. В щаба приемат тази телеграма за знак, че Керенски е пленен от болшевиките. Корнилов пришпорва Кримов да побърза. На 27 август вестниците публикуват изявление на Керенски, в което той обвинява главнокомандващия в измяна.[188] В отговор Корнилов обявява Керенски за лъжец, който „действа под натиска на болшевиките и съгласно заповедите на германците“. Корнилов заявява, че единственото му желание е да спаси Русия. „Кълна се да ръководя народа до победа над врага и до учредително събрание, на което народът да реши съдбата си и да избере нова политическа система.“[189] Керенски се обръща към Съвета с призив да потуши „контрареволюцията“. Работници извършват саботажи по железопътната линия, за да спрат войските на Кримов. По-късно Троцки пише: „Армията, която се надигна срещу Корнилов, е бъдещата армия на Октомврийската революция“.[190] Всъщност не се стига до боеве.[191] Кримов влиза в Петроград през нощта на 30 срещу 31 август по покана на Керенски, който му връчва призовка да се яви пред военен съд по обвинение в измяна. След преживяното унижение Кримов се самоубива.[192]

Сталин ликува. „Контрареволюцията“ е добре дошла за болшевиките и той призовава за пълна мобилизация срещу нея. „Срещу земевладелците и капиталистите, срещу генералите и банкерите, за интересите на руския народ, за мир, за свобода, за земя – това е нашият лозунг – пише той на 31 август. – Създаване на работническо-селско правителство – това е нашата цел.“[193] Николай II, който по това време е под арест в Царское село, изразява пред приближените си разочарование от проваления опит на Корнилов за военен преврат. „Тогава за пръв път чух царят да съжалява за абдикацията си“, твърди учителят по френски на царското семейство Пиер Жиляр.[194] Историята показва, че при всеки опит за преврат мнозина от заговорниците изчакват да се уверят, че замисълът им ще се увенчае с успех и чак тогава заявяват открито подкрепата си.[195] Само че Корнилов дори не успява да напусне щаба в Могильов.[196] Неговият преврат зависи от подкрепата на Керенски, който го предава още преди Корнилов да е успял да придвижи силите си.[197] Ходът на Керенски срещу Корнилов представлява вторият му неуспешен преврат след юлския му опит за преврат срещу Ленин и болшевиките.

Няма как да знаем дали през лятото на 1917 година наистина е съществувала масова подкрепа за десницата, която обаче се е провалила в опитите си да вземе властта. Безспорно е, че войната, която превръща стремежа към социализъм в почти глобално явление, значително свива полето за действие на руската десница. А инструментът, който Корнилов иска да използва, за да възстанови реда – армията, – се превръща в острие на социалистическата революция.[198]

Самоунищожение

Горкият Керенски! Макар да си дава сметка колко е важно да укрепи централната власт, той решава да играе двойна игра, която го изправя пред труден избор: да се опре на генералния щаб, който ще му помогне при предотвратяването на евентуален ляв преврат или на демократично избрания Съвет, който според него олицетворява масите, от чиято подкрепа така отчаяно се нуждае.[199] След като избира Съвета, свързаните със статуквото членове на временното правителство се оттеглят и някои от тях дори се надяват на чуждестранна интервенция, за да бъде спасена Русия.[200] Керенски моли двама генерали от щаба да заместят уволнения Корнилов, но те му отказват. Останал съвсем сам, министър-председателят е принуден да даде указания на армията да се подчинява на Корнилов. „Върховният главнокомандващ, обвинен в държавна измяна – казва за себе си Корнилов, – получи заповед да продължи да командва армията, защото няма кой друг да бъде назначен.“[201]

Въпреки призивите към Керенски да подаде оставка и да бъде заменен от генерал Алексеев, министър-председателят се самоопределя и за върховен главнокомандващ, а генерал Алексеев, когото доскоро е определял като „пораженец“, назначава за началник на щаба. Алексеев мисли три дни, преди да даде съгласието си, и девет дни по-късно е уволнен.[202] Върховният главнокомандващ Керенски се обявява и за ръководител на новия Съвет на петимата, по подобие на петчленната Директория по времето на Френската революция, чиято цел е била да балансира между крайнодесните и крайнолевите. Руската „директория“ обаче просъществува едва няколко седмици.[203] Действията на Керенски през юни 1917 година променят разположението на силите, унищожават десницата и вдъхват нов живот на левицата.

От юли месец болшевишката партия е пред разпад.[204] Троцки и Каменев са в затвора, Ленин и Зиновиев се крият във Финландия. В Петроград остават само Свердлов и Сталин, за които не е сигурно, че сами могат да изведат болшевишката партия до висините на властта. Сталин пише във вестник „Работнически път", който замества забранената „Правда", а Свердлов полага усилия да консолидира партийната организация.[205] Издигнатият на Шестия конгрес на партията в края на юли лозунг „Цялата власт – на Съветите!" минава някак незабелязано. Но в края на август избухва дългоочакваната контрареволюция.[206] Лозунгът „Цялата власт – на Съветите!" се издига отново и бързо печели привърженици. Управляващите класи се провалят в осъществяването на буржоазнодемократичната революция и се превръщат в контрареволюционни сили. Генералите не са в състояние да въдворят мир. Банкерите не могат да проведат икономически реформи. Земевладелците не искат да приемат преразпределение на земята. Буржоазията се оказва твърде слаба. Работниците и селяните трябва да застанат начело на революцията.[207] Най-крайните крила на есерите и на меншевиките също приемат тази програма. „Още по времето на Корнилов – отбелязва „Работнически път" – властта вече е в ръцете на Съветите."[208]

Разривът между Керенски и Корнилов изцяло преобръща съдбата на болшевиките.[209] Корнилов и много други висши военни са арестувани в щаба в Могильов, а в същото време задържаните болшевики са освободени. Сред тях е и Троцки, който е пуснат под парична гаранция от 3000 рубли. На 25 септември, в деня на разпускането на абсурдната „директория" на Керенски, Троцки става член на Петроградския съвет. Този светкавичен възход е в резултат на факта, че болшевиките вече имат мнозинство в Съвета. Повечето от оръжията, поръчани от Керенски с цел да се противопостави на Корнилов, отиват в ръцете на работниците – преди това те не са били въоръжени – и новосъздадената Червена гвардия взема страната на болшевиките. На 6 септември 1917 година Сталин публично признава какъв подарък за болшевиките е раздорът между Керенски и Корнилов: „Маркс обяснява слабостта на революцията в Германия през 1848 година с липсата на мощна контрареволюция, която да разпали революцията и да я закали в огъня на борбата".[210] В Русия контрареволюцията на Корнилов потвърждава необходимостта от „окончателен разрив с кадетите". На 16 септември Сталин призовава за незабавно предаване на цялата власт в ръцете на Съветите: „Основният въпрос пред революцията е въпросът за властта. Характерът на революцията, нейният път и изходът от нея напълно зависят от това коя класа е на власт".[211]

След масовите арести през юли, болшевиките се отказват да организират каквито и да било бунтове от страх да не бъдат напълно унищожени. Криещият се във Финландия Ленин обаче продължава да настоява незабавно да бъде извършен преврат с аргумента, че „вълна̀та на анархия може да стане по-силна от нас".[212] И наистина в цялата страна цари безредие. По улиците обикалят дезертьори и престъпници. Вестниците съобщават, че в Ростов кметството е вдигнато във въздуха, в Тамбовска губерния има селски бунтове, в Кавказ избухват кръвопролития.[213] Отново има дълги опашки за хляб както през февруари 1917-а.[214] Доставчиците на храни призовават за демобилизация на армията, тъй като не са в състояние да осигурят прехраната на войниците.[215] Керенски се крие в Зимния дворец, като се настанява в бившите покои на Александър III, а десницата разпространява слухове, че е евреин и таен агент на германците.[216] Твърди се също така, че той има връзка с една от дъщерите на Николай II. Всичко това дава основания на Ленин да напише на 7 октомври: „Имаме хиляди въоръжени работници и войници в Петроград, които могат веднага да завземат Зимния дворец, генералния щаб, телефонната палата и големите печатници. Керенски ще бъде принуден да се предаде“.[217] Сталин публикува посланието му, като набляга на факта, че работниците, селяните и войниците трябва да очакват нов удар на Керенски и Корнилов. В материала си от 10 октомври той призовава: „Контрареволюцията надига глава – гответе се да я отблъснете!“.[218]

Същия ден Ленин се връща в Петроград и свиква заседание на централния комитет в една нелегална квартира. Явяват се 12 души от общо 21 членове на комитета. Свердлов изнася доклад, в който твърди, че има широка народна подкрепа за въстание. След обсъждане, продължило почти цялата нощ, десет от дванадесетимата присъстващи подкрепят позицията на Ленин за незабавен преврат. Каменев и Зиновиев са против. Сталин се присъединява към Ленин в предложението му за гласуване на резолюция, в която се казва: „Въоръженото въстание е неизбежно и моментът за него е напълно назрял“. Не е определена конкретна дата. („Кога ще бъде възможно да се случи това въстание – може би след година, – не е сигурно“, пише Михаил Калинин на 15 октомври.[219]) Ленин не разполага с телефон в скривалището си и за връзката му с другите членове на централния комитет отговаря съпругата му Надежда Крупска.[220] На 18 октомври при него идва Троцки, който се превръща в основния инструмент за налагане на волята му. Керенски е изгонил болшевиките от имението на Кшешинска и те се приютяват в Смолни, където се премества и Петроградският съвет. Изпълнителният комитет на Съвета одобрява създаването на военнореволюционен комитет за отбрана, което Съветът приема на 12 октомври.[221] Предложението е на меншевиките и е направено с цел защита на столицата при евентуално настъпление на германската армия. Вместо това Троцки, под натиска на Ленин, използва комитета, за да свали временното правителство.

За 20 октомври е насрочен Втори конгрес на Съветите и на Троцки му идва блестящата идея болшевиките да завземат властта точно в този момент, за да си осигурят легитимност и да поставят останалите социалисти пред свършен факт. На 17 октомври умерените социалисти принуждават изпълнителния комитет на Петроградския съвет да отложи конгреса за 25 октомври, а това дава възможност на болшевиките да се подготвят за извършването на преврата.[222] „Властта на Съветите ще сложи край на страданията в окопите – заявява Троцки на 21 октомври. – Тя ще раздаде земята и ще преустанови вътрешните безредици. Властта на Съветите ще раздаде всичко в държавата на бедните и на войниците. Ако един буржоа има две кожени палта, нека даде едното на някой войник. Има ли чифт топли ботуши, нека си стои вкъщи, работникът има нужда от тях.“ На следващия ден в *Cirque Moderne* Троцки призовава присъстващите да положат клетва за вярност: „Ако подкрепяте стремежа ни да доведем до победа революцията, ако сте готови да впрегнете всички сили, ако подкрепяте Петроградския съвет в тази велика кауза, тогава нека се закълнем във вярност към революцията. Ако подкрепяте тази свещена клетва, вдигнете ръце!“.[223] В навечерието на конгреса на Съветите ръководеният от Троцки военнореволюционен комитет обявява, че поема командването на столичния гарнизон и издава заповед за „бойна готовност“.[224]

Следобед на 24 октомври Сталин съобщава на делегатите болшевики, пристигнали за конгреса, че в централния комитет има разцепление, някои от членовете му настояват незабавно да се организира въстание, а мнозинството предпочита да се изчака и „първо да консолидираме силите си“.[225] Керенски обаче слага край на колебанията, като дава заповед за арест на болшевишкото ръководство и за закриване на болшевишките вестници „Работнически път“ и „Войник“. Подготовката за защита на революцията прераства в настъпление. Тръгват слухове за „подозрителни“ военни маневри на „корниловците“, което предизвиква Червената гвардия да окупира железопътните гари, да установи контрол над мостовете и да завземе пощенските станции. Правителствените сили прерязват телефонните кабели към Смолни, в отговор на което военно-революционният комитет завзема телефонната централа, възстановява телефонните линии и спира телефоните на Зимния дворец. След това в Смолни е прекъснато и електрозахранването, но Червената гвардия окупира и електроцентралата. По-късно Троцки се шегува: „Правителството на Керенски направляваше въстанието вместо нас“.[226]

В действителност, така или иначе, болшевиките са щели да завземат властта – в този момент нищо не им пречи да го направят. Временното правителство изчезва така, както е изчезнало и прехваленото самодържавие.[227] Червената гвардия не среща никаква съпротива и до вечерта на 24 октомври овладява повечето стратегически места в столицата.[228] Същата нощ Керенски уволнява командира на петроградския гарнизон полковник Георгий Полковников, който обаче на своя глава остава на поста си и изпраща телеграма до щаба в Могильов: „Докладвам, че положението в Петроград е опасно. Няма улични демонстрации и безредици, но продължават арестите и завземането на институциите и железопътните гари. Кадетите напускат постовете си без съпротива. (…) Няма гаранция, че няма да бъде направен опит за сваляне на временното правителство“.[229] Не е ясно колко войници и граждани са минали на страната на болшевиките в този момент, но едва ли са били повече от 10 хиляди.[230] Генерал Алексеев твърди, че е разполагал с 15 хиляди офицери в Петроград, от които една трета са били готови да отбраняват Зимния дворец, само че заповедта му не е била изпълнена (защото офицерите са били пияни).[231] Петроградският гарнизон не участва масово в болшевишкия преврат, но и не защищава властта.[232] Временното правителство успява да събере в своя подкрепа едва 140 жени и деца, няколкостотин кадети и войници, които се придвижват с велосипеди, неколцина казаци и 40 инвалиди от войната.[233]

Ленин и Троцки

През октомври 1917 година в Русия има 1429 Съвета, от които 455 са на селяните. Само че съдбата им до голяма степен е в ръцете на двама души. На 24 октомври около 10 часа вечерта Ленин потегля за Смолни, дегизиран с перука и с бинтовано лице. Патрулиращи кадети го спират, но той се преструва на пиян и е набързо освободен. Щом пристига в Смолни, Ленин настоява болшевиките незабавно да извършат преврат.[234] Напразно хаби усилия – превратът вече е започнал. На следващия ден конгресът на Съветите е открит чак към 10 вечерта. Присъстват близо 700 делегати, 300 от които са болшевики, подкрепяни от стотина леви есери. Над 500 делегати гласуват, че е дошло времето на „Цялата власт – на Съветите", но мнозина са разгневени, че са поставени пред свършен факт от болшевиките. [235] Водачът на меншевиките Юлий Мартов призовава за „мирно решение" и незабавно започване на преговори за широко демократично правителство. Резолюцията е приета единодушно с мощни аплодисменти.[236] След това обаче думата е взета от непримирими противници на болшевизма, които заклеймяват заговора за сваляне на временното правителство „зад гърба на конгреса" и разпалването на „гражданска война". В знак на протест срещу действията на болшевиките повечето меншевики и есери напускат залата, а Троцки се провиква след тях: „Вървете където ви е мястото – на бунището на историята".[237] „Мартов тръгна да излиза мълчаливо, без да поглежда назад – спомня си неговият приятел Борис Николаевски. – На вратата се спря и каза: „Един ден ще разберете в какво престъпление ставате съучастници".[238]

След месеци оживени дискусии във вестниците, казармите, заводите и по улиците болшевишкият преврат е извършен, без повечето хора да разберат за станалото. На 25 октомври трамваите и автобусите в Петроград се движат нормално, магазините отварят врати. В провинцията изобщо не подозират за случващото се в столицата. Все пак отдавна има безспорни признаци, че властта постепенно отива в ръцете на Съветите – още през лятото на 1917 година Кронщадската военноморска база се управлява от Съвет. Ташкентският съвет отказва да приеме в редиците си мюсюлмани (които са 98% от местното население), но независимо от това е завзел властта в града още преди болшевишкия преврат в Петроград.[239] През септември 1917 година въпросът е не дали може да оцелее временното правителство, а кой ще го замести. Единствената възможност за запълване на властовия вакуум е Петроградският съвет и затова е от толкова голямо значение коя фракция ще вземе надмощие в него. В това отношение късметът на болшевиките е изумителен. В Петроград, както и в повечето градове с големи гарнизони, самоубийственото настъпление на фронта, предприето от Керенски през юни, както и предателството му срещу Корнилов през август допринасят за нарастване на влиянието на болшевиките. Този успех е затвърден чрез идеята на Троцки да се използва новосформираният военнореволюционен комитет, за да може завземането на властта да се представи като свършен факт пред Втория конгрес на Съветите.[240] Меншевиките и есерите несъзнателно спомагат за това, като напускат конгресната зала.[241]

Късно през нощта Петроградският съвет провежда паралелно специално заседание, на което Троцки обявява, че министрите от временното правителство са арестувани в Зимния дворец. Пред делегатите на конгреса Анатолий Луначарски прочита изготвената от Ленин прокламация за смяна на властта, подписана от военнореволюционния комитет. След кратко обсъждане левите есери се съгласяват да подкрепят прокламацията и при гласуването само двама се обявяват против.[242] Към шест сутринта делегатите се оттеглят за почивка. Няма действащо правителство. Военнореволюционният комитет е закарал бившите министри във влажните килии в Петропавловската крепост, които преди няколко месеца са били пълни с болшевики.[243] Червената гвардия реално изобщо не е щурмувала Зимния дворец, а е влязла през незаключените врати, без никой да я спира, като много от болшевиките се насочват право към бъчвите с вино в избата.[244]

Безсмисленото преместване на Керенски и неговите министри в Зимния дворец завинаги свързва временното правителство с потисническия царизъм. Тази символична връзка вдъхновява изобразяването на октомврийския болшевишки преврат като продължение на свалянето на стария режим, като по този начин се омаловажават Февруарската революция и предходните събития през октомври.

Ленин се появява чак на второто заседание на конгреса на Съветите вечерта на 26 октомври. (Като част от дегизировката си той носи работническо кепе, подобно на каскет, от което впоследствие никога не се отказва, дори когато се връща към „буржоазните“ костюми.[245]) „Великият Ленин! – пише Джон Рийд. – Нисък, с набита фигура, с голяма глава, плешив, с окъсани дрехи и твърде дълги панталони.“[246] Малцина от присъстващите го разпознават. („Когато влязох в залата – спомня си Суханов, – на подиума стоеше един плешив, гладко избръснат мъж, говореше развълнувано с доста дрезгав, гръмлив глас. Ха! Това беше Ленин.“[247]) Във вените на водача на болшевиките тече освен руска и по малко немска, еврейска и калмикска кръв. Александър Куприн го описва по следния начин: „Той е нисък, с широки рамене, жилав. Не изглежда особено войнствен, но и не прилича на задълбочен мислител. Има високи скули и полегати очи. Челото му е широко и високо, макар и не толкова, колкото изглежда на снимките. Брадата и мустаците му още показват колко червенокос е бил на младини. Ръцете му са големи и грозни. (…) Не можех да откъсна поглед от очите му, те почти винаги са присвити – навярно е късоглед, – но този му навик, както и гледането изпод вежди му придават хитър и лукав вид.“[248] Болшевикът Глеб Крижановски също отбелязва очите на Ленин („необичайно пронизващи, настойчиви, тъмнокафяви“), а за лицето му казва – „приятно, мургаво, с лек намек за нещо азиатско“.[249] Чертите на Ленин наистина са малко монголоидни, макар и не толкова, колкото на дребничкия Корнилов.

Ето го калмика – спасител на Русия!

Пред конгреса водачът на болшевиките прочита апел за незабавно сключване на мир „към народите и правителствата на всички воюващи сили“, приветстван с бурни аплодисменти.[250] След това предлага и декрет за земята, с който се узаконява извършената от селяните конфискация. Чуват се възражения, че декретът противоречи на болшевишките тезиси и че е бил изготвен от есерите, които са напуснали конгреса, на което Ленин отговаря: „Няма значение кой го е написал. Като демократично правителство ние не можем да пренебрегваме исканията на народните низини, въпреки че не сме съгласни с тях“.[251]

Поради оттеглянето на меншевиките и есерите новото правителство, оповестено на конгреса от председателя на изпълкома Лев Каменев, е съставено изцяло от болшевики. Меншевикът Борис Авилов възразява, че едно изцяло болшевишко правителство няма да е в състояние да реши кризата с доставките на храна, нито да сложи край на войната. Той предсказва, че съюзническите държави няма да го признаят и то ще бъде принудено да сключи сепаративен мир с Германия при неизгодни условия. Авилов предлага напусналите залата меншевики и есери да бъдат поканени да се върнат и заедно с тях да бъде избрано демократично правителство на всички социалисти. Предложението му е отхвърлено, тъй като събира само една четвърт от гласовете (150) на присъстващите, въпреки че много от болшевиките споделят неговата позиция.[252] Везните са наклонени най-вече от Троцки, който се изказва остро против сделка с „изменниците".[253]

Троцки има представителен външен вид – той е чернокос, синеок, широкоплещест, носи пенсне – и на фона на Ленин очарованието му изпъква още по-силно. За разлика от него, водачът на болшевиките изглежда невзрачен. „Бях доста изненадан, че човек, който има толкова голямо влияние върху съдбата на отечеството си, на външен вид не прави никакво впечатление – споделя един финландец. – Говореше просто и се държеше непринудено, по нищо не си личеше каква власт притежава. Стаята му в Смолни не се различаваше от останалите. Стените бяха боядисани в бяло, имаше дървена маса и няколко стола."[254] „Целият успех на Ленин, това, че успява да застане начело на 150 милиона души – отбелязва един чуждестранен наблюдател, – се дължи единствено на силата на личността му."[255] През 1917 година Ленин рядко се появява пред „народните маси". От началото на юли, когато е издадена заповед за ареста му, той остава в нелегалност чак до 24 октомври.[256] През този решаващ период Ленин се среща само с ограничен брой хора от болшевишкото ръководство. Може да се каже, че той е като живял в катакомба християнин, който изведнъж става папа. Повечето политически фигури стигат до властта благодарение на широки коалиции, за разлика от тях Ленин се издига, макар да отказва да си сътрудничи с другите и непрекъснато си създава нови врагове, като едновременно с това се обгражда с верни хора като Троцки, Свердлов и Сталин. Полемичните му тези укрепват влиянието му сред революционерите, които на свой ред ги популяризират сред масите. Той е майстор на агресивния, сбит изказ, с който убедително прави груб анализ на състоянието на пролетариата и обосновава необходимостта от революция.[257] Ала все пак успехът му се дължи не толкова на личното му обаяние или на организационния му талант, а на факта, че събитията се движат в желаната от него посока. Първоначално идеите му изглеждат налудничави, но после му се отплащат. Ленин е въплъщение на политическата воля.

По-късно Троцки признава, че без Ленин не би имало Октомврийска революция.[258] Всъщност това важи и за самия Троцки. „Знаете ли какво правим с такива хора? – пита военният аташе на Великобритания генерал Алфред Нокс представител на американския Червен кръст. – Разстрелваме ги." Разговорът се провежда на 20 октомври, броени часове преди началото на болшевишкия преврат. Представителят на Червения кръст отговаря: „Но срещу вас стоят няколко милиона души, господин генерал. Този въпрос не може да се реши с разстрели".[259] Американецът греши, той бърка завземането на властта от конгреса на Съветите, което е станало неизбежно, със завземането на властта само от болшевиките. Болшевишкият преврат наистина е можело да бъде избегнат с два куршума.

„Руската революция – отбелязва Роза Люксембург – е най-значимото събитие в световната война.“[260] Няма как да знаем дали предвоенният преход от конституционно самодържавие към конституционна монархия щеше да успее да приобщи масите в стабилна форма на управление. Сигурно е обаче, че упоритият отказ от страна на Николай II и на дворянството да отхвърлят абсолютизма, за да спасят монархията, води до разпад на държавните институции. Либералният преврат през февруари 1917 година, който на пръв поглед е срещу самодържавието, а всъщност е срещу Думата, е предвестник на болшевишкия преврат през октомври, който на пръв поглед е срещу временното правителство, а в действителност е срещу Съвета. Всяко от тези събития яхва вълнàта на настроенията на масите, но след тях на власт идва далеч по-тесен кръг, отколкото масите са си представяли. Освен това масовите нагласи не са статични, а търпят развитие. Световната война значително ускорява радикализацията на населението. Историята на революциите показва, че пренебрежението към надеждите на хиляди хора пробужда радикални настроения. Изненадата в Русия, ако изобщо може да се нарече така, не е в задълбочаването на радикализацията сред народа, а в пълната безпомощност на управляващите и на военните.[261]

Русия винаги е била полицейска държава, която разчита предимно на армията за поддържане на реда, но през март 1917 година властта губи и полицията, и армията си. „Завземането на властта със сила в модерната държава – отбеляза историкът Ейдриън Литълтън за Италия, но казаното от него е приложимо и за Русия – не е възможно, освен ако зад преврата не стоят армията или полицията, или ако те са способни да противодействат на заговорниците.“[262] Първата световна война, и особено настъплението на фронта през 1917 година ускоряват радикализацията не само сред народа, а и сред войниците. „Октомврийските събития може да са били „преврат“ в столицата – отбелязва един историк, – но на фронта те бяха революция.“[263] Войниците са предимно селяни и именно селяните, както на фронта, така и у дома, жадуват за революция. „Една огромна и рядко населена страна страда от недостиг на земя – пише кадетът Василий Маклаков. – Селяните, които в другите държави са опора на реда, в Русия бяха видимо революционно настроени.“[264] Докато революцията на войниците и моряците съзнателно се обвързва с болшевизма, селската просто съвпада по време с болшевишката. И не след дълго селяните и болшевиките ще се изправят едни срещу други.

Превратът в Петроград има отзвук и сред редиците на болшевишката партия. Каменев и Зиновиев се противопоставят на вземането на властта с аргумента, че един провален опит за преврат ще унищожи партията.[265] Ядосан от проявата на инакомислие, Ленин ги заклеймява като „изменници“ и настоява да бъдат изключени от партията.[266] Каменев и Зиновиев носят това клеймо до края на живота си. Сталин позволява във вестник „Работнически път“ да бъде публикувано извинително писмо от Зиновиев и това разгневява Троцки, който си позволява да го критикува на заседание на централния комитет. „Дочува се квакане от блатото на нашите объркани интелектуалци – отговаря Сталин. – Революцията не раболепничи пред знаменитостите, те или са тук, за да ѝ служат, или, ако откажат, са обречени на забрава."[267] Той обявява, че е готов да напусне вестника. Централният комитет не приема оставката му, но отношенията между двамата остават напрегнати.[268] По-късно Троцки нарича Свердлов „генералния секретар на Октомврийската революция" и добавя, че Сталин не е имал особена роля.[269] Това не е вярно. Истина е, че Троцки, Каменев, Ленин и Луначарски говорят пред историческия Втори конгрес на Съветите, а Сталин не взема думата. Той обаче се среща с болшевишките делегати преди заседанието на конгреса, за да ги осведоми за военнополитическата подготовка за преврата. А и през цялата 1917 година неговата агитационна дейност постига завидни резултати.[270]

„В първите дни на революцията лозунгът „Цялата власт – на Съветите!" беше нещо ново – пише Сталин във вестник „Правда" на 26 октомври 1927 година, като има предвид пролетта на 1917 година. – В края на август положението се промени радикално с бунта на Корнилов, Съветите в тила и войнишките комитети на фронта, които през юли и август бяха със замиращи функции, внезапно се съживиха и взеха властта в свои ръце от Сибир до Кавказ, от Финландия до Урал, от Одеса до Харков. (…) По този начин „властта на Съветите", провъзгласена през април от малка група болшевики в Петроград, получи почти всеобщо признание от революционните класи в края на август." Той разделя октомврийските събития от безкрайните промени във временното правителство, в хода на които социалистите идват на власт. „Властта на Съветите означава цялостна чистка на всяка правителствена служба от горе до долу. Властта на Съветите означава диктатура на пролетариата и революционно настроените селяни, открита, масова диктатура, упражнявана пред очите на хората, тъй като тя няма защо да крие факта, че е безмилостна към изгонените от властта капиталисти, виновни за безработицата, че е безмилостна към печалбарите, заради които народът гладуваше." Определени класи са виновни за страданията, други класи пък ще донесат спасението. „Това е класовата същност на лозунга „Цялата власт – на Съветите!" Събитията в страната и в чужбина, продължителната война и копнежът за мир, поражението на фронта, гнилостта на временното правителство, хаосът и гладът, безработицата и изтощението – всичко това неудържимо тласка революционните класи в Русия към властта." Как тези класи упражняват властта, тепърва ще стане ясно.

Грузинецът Джугашвили от периферията на Руската империя, син на обущар, става част от властовата структура в столицата на най-голямата държава в света не само благодарение на геополитиката и войната, на поредица от съдбовни решения и извънредни обстоятелства, но и на собствените си усилия. В списъка с кандидати за нов централен изпълнителен комитет на Съветите името на Сталин е на пето място, преди Свердлов и след Ленин, Троцки, Зиновиев и Каменев.[271] Показателен е и фактът, че Сталин е един от двамата, на които Ленин позволява да влизат в частния му апартамент в централата на болшевиките в Смолни и това доверие изиграва ключова роля в бъдещите събития.

Седма глава

Дадаизъм и ленинизъм

Нека поне веднъж се опитаме да не сме прави.
Тристан Цара, „Манифест на дадаизма“, 1918 година[1]

Луначарски отчаяно притискаше чело в стъклото на прозореца.
Пьотр Малков, комендант на Кремъл, 30 август 1918 година[2]

За разлика от всеобщото опиянение през февруари, октомврийският болшевишки преврат минава тихо, почти без улично веселие. Малцина смятат, че новият налудничав режим ще издържи дълго. През лятото на 1917 година в почти всички вестници се изразява убеждението, че „болшевиките едва ли ще завземат властта, защото нямат шансове да я задържат, но ако все пак го направят, бързо ще бъдат свалени. В умерените кръгове вторият вариант се разглежда като желателен, защото завинаги ще излекува Русия от болшевизма“.[3] Мнозина от представителите на десницата приветстват болшевишкия преврат, тъй като смятат, че левите бързо ще си строшат вратовете, като в същото време ще ликвидират омразното временно правителство.[4] Вторият конгрес на Съветите одобрява сформирането на правителство, съставено само от болшевики и наречено Съвет на народните комисари, в което комисарите трябва да се явяват пълномощници на „властта на народа“.[5] Въпросът, който всички си задават, е колко дълго ще оцелее то. През 1918 година, която в резултат на извършената през февруари смяна на календара от Юлиански към Григориански е най-кратката година в хилядолетната история на Русия, болшевиките изглеждат обречени.

Върхушката на новия режим се състои от четирима души: Ленин, Троцки, Свердлов и Сталин. И четиримата са осъждани за политически престъпления. Нито един от тях няма административен опит. В Смолни те разполагат само с няколко овехтели маси и проядени от плъховете дивани. Срещу тясната стаичка на Ленин има по-голяма, в която заседават членовете на Съвета на народните комисари. В ъгъла, зад небоядисан дървен параван, е разположено бюрото на машинописката и това е цялата правителствена канцелария. Един моряк, назначен от Свердлов за комендант на Смолни, организира охраната на сградата.[6] Първата официална кола на Ленин, разкошен *Turcat-Méry*, модел 1915 година (бивша собственост на царя), е открадната от пожарникари, които се опитват да я продадат във Финландия, но е издирена и върната от шофьора на Ленин Степан Гил.[7] Петнадесетимата комисари в Съвета са прекарали общо два века по затворите и в изгнание. Ленин е „председателят“, тоест фактически е министър-председател. „По това време никой не го познаваше – спомня си Крупска. – Вечер често се разхождахме около Смолни и никой не ни обръщаше внимание.“[8] Тринадесет души получават министерски портфейли и всеки си прави „кабинет“ в Смолни.[9] Сталин, обявен за новия комисар по въпросите на националностите, не разполага с министерство. Заместникът му Станислав Пестковски се настанява в една стаичка в Смолни и на масата слага собственоръчно написана табела „Народен комисариат на националностите“.[10] Твърди се, че Ленин, който предпочита да остане зад кулисите, предлага председателското място на Троцки, но той отказва.[11] Вместо това Троцки става комисар на външните работи и получава помещение на горния етаж. Свердлов продължава да се занимава с организацията на партийната дейност.[12]

Такова е безславното начало на бъдещата най-силна диктатура в света. Ленин, син на реформатор в областта на образованието, цял живот се е занимавал с писане и през 1918 година печели повече пари от хонорарите от публикациите си (15 хиляди рубли), отколкото от заплатата си като председател на Съвета на народните комисари (10 хиляди рубли).[13] Троцки, син на селянин, е красноречив оратор, но няма никакъв опит в областта на държавните дела. Свердлов, син на гравьор, е блестящ организатор, ала не и държавник. Сталин, син на обущар, в продължение на години се е занимавал само с агитационна дейност и комисарството е първата му постоянна работа.

Събрани заедно, четиримата започват да издават декрети за въвеждане на социални осигуровки за всички работници, както и за бедните в градовете и селата, за налагането на държавен монопол върху производството на земеделски машини и т.н., като в тях се казва, че декретите „имат силата на закони“.[14] Само че властта не разполага нито с финанси, нито с функционери. Троцки се проваля в многобройните си опити да установи контрол върху сградата и служителите на министерството на външните работи.[15] Той е посрещнат с подигравки и единственият му успех е намирането на неголяма сума пари в касата. За да финансира своя комисариат, Сталин заповядва на Пестковски да измъкне от Троцки 3000 рубли.[16] Пестковски, който е учил икономика в Лондон, но без да завърши, е назначен за ръководител на централната банка.[17] Служителите го изгонват с насмешка, затова той се връща при Сталин.

Декретът за назначаване на недоучилия Пестковски за управител на централната банка и много подобни решения звучат абсурдно и напомнят за провокациите на дадаизма. Това ново движение в изкуството се появява в неутрална Швейцария по време на войната, като в центъра му са емигранти от румънски произход, които се събират в кабаре „Волтер“ на същата улица в Цюрих („Шпигелгасе“ №1), на която е живял и Ленин. Има сведения, че родоначалникът на дадаизма Тристан Цара и Ленин са играли заедно шах.[18] Дадаизмът и болшевизмът се зараждат от една и съща историческа конюнктура и на пръв поглед между тях се откриват множество общи черти. Дадаистите осмиват адската война и користните интереси, които стоят зад нея, чрез колажи от случайни образи и предмети и с навързване на детински бълболни думи. Цара твори стихотворения, като изрязва думи от вестникарски статии, разбърква ги в торба и ги разпръсква по масата. Друг дадаист чете произведенията си, като нарочно е заглушаван от пронизителна влакова свирка. Тази абсурдистка тактика е на светлинни години от педантичния Ленин. В неговите декрети за новия световен ред няма и капка ирония. Само че те са издавани в общество, в което цари дадаистка анархия.

Ако провалът на стария ред води до революция, то революцията води до тотален срив. Огромният вакуум във властта, който се отваря след абдикацията на царя, сварва неподготвено временното правителство. „Генерал Алексеев е прав – пише в дневника си един от финансистите от временното правителство в навечерието на болшевишкия преврат. – Най-голямото зло не са безредиците, а е безвластието.“[19] След октомврийския преврат безвластието се задълбочава. Болшевизмът се натъква на дълбоки вътрешни пукнатини, неподчинение, нужда от реорганизация. Новият режим е на ръба на провала. Влиятелни групи, като профсъюза на железничарите, настояват Ленин и Троцки да бъдат освободени от правителството. Германия, която бележи военни победи на Източния фронт, настъпва към столицата на Русия. Началникът на ЧК е пленен при опит за метеж от страна на есерите. Срещу Ленин е извършено покушение. През лятото на 1918 година болшевишката власт е подложена на натиск от всички страни. И въпреки това Ленин и близкият му кръг – Троцки, Свердлов и Сталин – успяват да затвърдят болшевишкия политически монопол.

Болшевишката диктатура не е плод на случайността. Както вече стана ясно, по това време социалистическата идея доминира в Русия. Влиянието на десницата е слабо и липсва силна селска партия. Другите руски социалистически партии също имат заслуга за възхода на болшевизма. Диктатурата не възниква спонтанно и не е реакция срещу непредвидена криза, а е плод на последователна стратегия, налагана от Ленин въпреки съпротивата на много видни болшевики. Изграждането на диктатурата започва преди избухването на гражданската война и всъщност е причината за нея. Това обаче не означава, че болшевиките са изградили ефективни структури на управление. Нищо подобно: болшевишкият монопол се установява насред административен и обществен хаос, а екстремизмът на Ленин влошава положението и води до задълбочаваща се криза, която той сочи за оправдание на екстремизма си. Катастрофалният упадък на стария свят, колкото и да е болезнен за милиони хора, е смятан от болшевиките за напредък: колкото по-голяма разруха, толкова по-добре.

От днешна гледна точка ни се струва логично, че в обстановката на подобно безвластие правителството не би могло да се задържи дълго. Но политическият монопол и анархията се оказват съвместими, защото болшевишкият монопол не се крепи на контролиране на механизмите на властта, а на отричане на правото на другите да участват в подреждането на хаоса.[20] Болшевизмът е всепоглъщаща анархия: моряци и улични банди, работници, омазани с мастило чиновници, агитатори, функционери. Болшевизмът е и мечта за един смел нов свят на изобилие и щастие, дълбок копнеж за „възцаряване на рая на земята". През 1918 година светът преживява целенасочения бунт на дадаизма, както и неумишлено дадаистичния стремеж на болшевиките да управляват – две представления, които въвличат голяма, активно участваща публика. В центъра на второто е решителният Ленин, следван по петите от Сталин.

Монополът

Марксистката теория за държавата не е добре разработена и не дава конкретни насоки за действие освен примера на Парижката комуна, която Маркс едновременно възхвалява и хули. Комуната, която просъществува седемдесет и два дни, вдъхновява идеята за диктатура на пролетариата, но Маркс отбелязва, че комунарите „са загубили ценно време" в организиране на демократични избори, вместо да се разправят окончателно с „буржоазния режим" във Версай.[21] През 1908 година, на събиране в Женева в чест на 37-ата годишнина на Комуната и 25-ата годишнина от смъртта на Маркс, Ленин повтаря казаното от Маркс, че Комуната си е останала нещо половинчато, защото не е успяла да изкорени буржоазията.[22] Независимо от това романтичното ѝ обаяние не отминава. През 1917 година неопитният в държавните дела Ленин си представя „държава, чийто прототип е Парижката комуна" с „демокрация, идваща отдолу, демокрация без официална власт, без полиция, без постоянна армия; доброволна служба в полза на обществото, гарантирана от милиция, съставена от представители на общество, в което всеки има право да носи оръжие".[23] През април следващата година той призовава „всички граждани да участват в работата на съдилищата и в държавното управление. За нас е важно да привлечем всички работници в управлението на държавата. Това е задача с огромна сложност. Но социализмът не може да бъде изграден от малцинство, от партия".[24] След като обаче се възцарява усещането за надвиснала опасност над страната, Ленин престава да сочи Комуната за източник за вдъхновение и вижда в нея просто поучителен пример как с решителност трябва да се елиминират враговете.[25] А врагове има в изобилие.

Скрити зад призивите за мир, земя, хляб и народовластие (а и зад картечниците си), Ленин и поддръжниците му постоянно се чувстват застрашени. В деня на преврата, 25 октомври, Александър Керенски бяга от Петроград с две коли, едната от които е „взета назаем" от близкото американско посолство.[26] Той намира подкрепа само от няколкостотин души от Трети кавалерийски корпус на генерал-лейтенант Кримов, който се самоубива след обвинението в държавна измяна.[27] На 29 октомври най-малко 200 души са убити и ранени в боеве в покрайнините на Петроград – повече, отколкото във Февруарската революция. Обезверената, изтощена кавалерия се оказва твърде слаб противник на няколкохилядната Червена гвардия и войниците от гарнизоните, събрани от Петроградския военнореволюционен комитет.[28] Керенски едва се спасява от плен и заминава за чужбина.[29] Други противници на болшевиките повеждат след себе си кадетите от военните школи в столицата и завземат хотел „Астория“, където са се настанили някои от водачите на болшевиките, държавната банка и телефонната централа, но и младежите претърпяват поражение.[30] Въпреки това болшевиките живеят в постоянен страх от „контрареволюция“.[31] „Спомням си – разказва Давид Сагирашвили, грузински меншевик – разтревожените лица на болшевиките, които срещах по коридорите на Смолни.“[32]

И след създаването на Съвета на народните комисари останалите социалистически партии продължават да настояват за сформиране на правителство на всички социалисти. Тази идея среща подкрепа и от някои от болшевиките като Лев Каменев, член на централния комитет на болшевишката партия и председател на ВЦИК, постоянния орган на Конгреса на Съветите, в чието име е била завзета властта. По време на преврата Каменев се стреми да спечели подкрепата на левите есери, тъй като се опасява, че един чисто болшевишки режим е обречен. На 29 октомври ръководството на профсъюза на железничарите поставя ултиматум да се състави общо социалистическо правителство, за да се предотврати гражданската война.[33] На среща на представителите на гарнизонните войски Ленин и Троцки събират подкрепления срещу „контрареволюцията“.[34] Междувременно Каменев и Зиновиев официално се съгласяват да допуснат есерите и меншевиките в Съвета на народните комисари.[35] Каменев и съюзниците му предлагат на централния комитет на болшевишката партия Ленин да остане в правителството, но да отстъпи председателското място на водача на есерите Виктор Чернов.[36]

Ленин губи контрол върху партията си. На 1 ноември 1917 година един от болшевишките вестници съобщава за „съгласие между всички фракции“, като в статията се подчертава, че „за болшевиките революционната демокрация е коалиция на всички социалистически партии, а не господство на една от тях“.[37] Същия ден, на заседание на петербургския градски комитет на болшевиките, Ленин заклеймява усилията на Каменев за съюзничество с есерите и меншевиките и ги определя като измяна: „Троцки отдавна каза, че такъв съюз е невъзможен. Той разбра това, а оттогава насам няма по-достоен болшевик“. (Последното изречение е изтрито от обществените архиви при управлението на Сталин.[38]) Ленин, който навремето е причинил разцепление сред социалдемократите, сега заплашва с разцепление и болшевиките. „Щом искате да се делим, нека се делим – заявява той. – Ако имате мнозинство, вземете властта, а ние ще отидем при моряците.“[39] Троцки предлага да се преговаря само с лявото крило на есерите, които са в процес на създаване на самостоятелна партия и могат да бъдат по-малкият партньор на болшевиките. „Всяка власт е сила – твърди той. – Нашата власт е в силата на мнозинството спрямо малцинството. Това е неизбежно, това е марксизмът.“[40] Няколко часа по-късно на заседание на централния комитет Ленин настоява преговорите с другите социалистически партии незабавно да се прекратят и твърди, че болшевиките се ползват с подкрепа от страна на народа. Каменев троснато отговаря, че железничарският профсъюз има огромна власт. Свердлов се изказва против спирането на преговорите и препоръчва да бъде арестувано ръководството на профсъюза на железничарите.[41] (Сталин не участва в заседанието, тъй като е на среща на ВЦИК.[42])

Безкомпромисната позиция на Ленин се затвърждава на 2 ноември 1917 година, когато болшевишки отряди завземат Кремъл в името на „властта на Съветите“. На следващия ден Каменев и Зиновиев убеждават всесъюзния централен изпълнителен комитет да се обедини около продължаване на преговорите за правителство на всички социалисти. Ленин провежда отделни срещи с Троцки, Свердлов, Сталин, Дзержински и още петима души, като ги кара да подпишат резолюция, в която се казва, че стремежът на „няколко души в централния комитет да захвърлят властта е равносилен на измяна“.[43]

Историята можеше да бъде различна, ако Каменев беше изобличил Ленин и го беше пратил при моряците. Каменев не притежава нито обаянието на Троцки, нито по-дискретната притегателна сила на Ленин, но пък е способен политик. Но вместо да прогони Ленин, да застане начело на партията и да сплоти пролетариата около изключително популярната идея за общо социалистическо правителство, Каменев напуска централния комитет на болшевишката партия. Зиновиев и още трима го последват.[44] Подават оставка и някои болшевики от Съвета на народните комисари, които в специална декларация заявяват: „Ние подкрепяме необходимостта от сформиране на социалистическо правителство с представители на всички партии. Ако това не се случи, пред страната се очертава само един път: установяване на самостоятелно болшевишко управление чрез политически терор“.[45] По този начин опонентите на Ленин оставят в ръцете му две ключови институции – централния комитет на партията и правителството. На теория Съветът на народните комисари е на подчинение на централния изпълнителен комитет на Съветите, чийто председател е Каменев.[46] Само че на 4 ноември Ленин отива на заседание на ВЦИК и заявява, че Комитетът няма юрисдикция върху Съвета на народните комисари. Въпросът е подложен на гласуване, като Ленин настоява присъстващите народни комисари, сред които са Троцки и Сталин, също да получат право на глас. Мнозинството подкрепя Ленин.[47] По този начин болшевишкото правителство се освобождава от контрола на законодателна власт. Няколко дни по-късно, на заседание на централния комитет на партията, Ленин принуждава Каменев да напусне поста председател на ВЦИК.[48] (Същия ден Зиновиев си прави самокритика и се връща в централния комитет на партията. Броени седмици след това Каменев също се разкайва, но Ленин не го приема веднага обратно.) За нов председател Ленин предлага Свердлов, който печели важния пост с едва пет гласа мнозинство.

Свердлов се откроява като незаменим организатор. Той е едновременно секретар на болшевишката партия и председател на ВЦИК, като ловко го превръща в болшевишки орган.[49] Същевременно успява да примами левите есери в контролирания от болшевиките Съвет на народните комисари, като им дава маловажни портфейли, но така постига разцепление между антиболшевишките социалисти.[50] Влизането на левите есери в Съвета на народните комисари лишава профсъюза на железничарите от аргументи за противопоставяне на болшевишкия монопол и по този начин усилията за налагане на единна коалиция на всички социалисти се провалят. Участието на левите есери във властта укрепва и позициите на болшевиките в провинцията.[51] Болшевиките не разполагат със своя база в селата, Свердлов признава открито, че преди революцията болшевиките „не са свършили абсолютно никаква работа сред селяните".[52]

Повечето леви есери си признават, че са по-малкият партньор във властта, а не членове в истинска коалиция; те заемат постове главно в ЧК или като комисари в армията. Лениновото настъпление продължава безпрепятствено, като се цели в обществената сфера. Преди октомврийския преврат той заклеймява цензурата като „феодална" и „азиатска", но сега смята „буржоазната" преса за „оръжие, не по-малко опасно от бомбите и картечниците".[53] В края на октомври и през ноември 1917 година Ленин закрива около 60 вестника. Получава се игра на котка и мишка, както твърди съвременникът на събитията Исайя Берлин – либералният вестник „Ден" е закрит, но скоро след това се появява отново с името „Вечер", после „Нощ", „Полунощ", а накрая – „Тъмна нощ", след което окончателно спира да излиза.[54] Левите вестници също са подложени на преследване. „Историята се повтаря" – пише есерският вестник „Народна кауза", който е бил закрит по царско време.[55] Някои леви есери също се възмущават от болшевишката цензура. Според декрета на болшевиките репресиите имат „временен характер и ще бъдат отменени веднага щом условията се нормализират". Само че така и не се стига до „нормализиране".[56]

Безвластие

В спомените си Троцки признава: „От момента, в който временното правителство е свалено от власт, Ленин започва да се държи все едно всичко в държавата зависи от него".[57] Само че докато Ленин маниакално се стреми към политически монопол в Петроград, властта в по-отдалечените територии е твърде разпокъсана. Превратът ускорява разпадането на империята: от ноември 1917 до януари 1918 година от имперска Русия, като парчета лед от айсберг, се отчупват Финландия, Естония, Латвия, Литва, Полша, Украйна, Грузия, Армения, Азербайджан (айсбергът се формира в продължение на цяло хилядолетие, а се разпада само за година). Заради превръщането на бившите погранични провинции в самопровъзгласили се „национални републики" смалената „съветска Русия" има неясни взаимоотношения с най-богатите и развити територии в империята. Като комисар на националностите, Сталин се опитва да овладее този разпад и е принуден да подпише договор за демаркация на границата с отскоро независимата Финландия. В сърцето на Русия също изникват автономни републики – в Казан, Калуга, Рязан, Уфа, Оренбург. Насред цялата бъркотия се нароят и множество „съвети на народните комисари", по подобие на Петроградския, като някои от тях, например Московският, отхвърлят върховенството на този в Петроград, начело с Ленин. „Поради съществуването на паралелни комисариати хората и местните власти не знаят към кого да се обърнат и трябва да се подчиняват на всички – твърди един източник, като посочва: – Хората редовно се жалват и пред провинциалния, и пред централния комисариат, и приемат за законно това решение, което повече ги устройва."[58]

Доколкото ги има, управленските функции са поети изцяло от местните власти, само че централната власт се нуждае от пари. Още следобеда на 25 октомври въоръжен отряд под ръководството на болшевика Вячеслав Менжински нахлува в руската държавна банка.[59] Менжински, който е работил известно време като счетоводител, е назначен за народен комисар, който отговаря за министерството на финансите. При новия режим управлението на финансите се свежда единствено до конфискация. С действията си Менжински принуждава служителите на министерството на финансите и на централната банка да обявят стачка.[60] Частните банки отказват да осребряват ордерите на болшевишкото правителство.[61] Накрая Менжински просто изземва наличните пари в трезорите на банката и ги занася на Ленин в Смолни.[62] Примерът му вдъхновява и други болшевики да заграбват пари от банките. Притежателите на трезори са принудени да се явят за „инвентаризация“ и скъпоценностите им – пари, злато, сребро, бижута, необработени скъпоценни камъни – са конфискувани.[63] През декември 1917-а плащанията по лихвите на облигациите и на дивиденти окончателно секват.[64] През януари 1918-а болшевиките отказват да платят дължимите суми по вътрешния и външния дълг, които възлизат на 63 милиарда рубли (вътрешният е около 44 милиарда, а външният – 19 милиарда).[65] В резултат на това решение рублата престава да се търгува на международните пазари, а Русия е изолирана от международно финансиране. Финансовата система в страната е парализирана. Кредитите за промишлеността секват.[66]

През цялото това време милионите селяни в Русия се занимават с преразпределяне на земята на дворяните, на православната църква и на тези свои събратя, които са се облагодетелствали от Столипиновите реформи.[67] Икономистът Борис Бруцкус определя селската революция от 1917-1918 година като „тласкано от стихиен гняв масово движение, каквото светът досега не е виждал“. Средностатистически погледнато обаче, селяните успяват да се сдобият само с по един допълнителен акър земя. Мнозина се отказват от новите си придобивки, тъй като те са твърде далече.[68] Въпреки това селяните спират да плащат ренти, а дълговете им към селската поземлена банка са опростени.[69] Като цяло, броженията затвърждават селската община като средство за преразпределяне и съществуването на нова селска класа, която нито наема работници, нито продава собствения си труд.[70] Ленин се стреми да обвърже преразпределението на земята с болшевишката партия, като отменя поземления декрет, приет на Втория конгрес на Съветите от есерите и кадетите, който на практика възпира общонародното, непосредствено преразпределение на земята.[71] Болшевишкият комисар на земеделието откровено заявява: „Изземането на земята от страна на селяните е свършен факт. Тя не може да им бъде отнета при никакви условия“.[72] Декретът на Ленин е шумно разгласен и е публикуван в отделна книжка, раздавана на войниците, които се връщат в родните си села, но те използват хартията за свиване на цигари.[73] Не е ясно обаче какво печелят болшевиките от този ход. Най-голямата концентрация на частна земя е в Прибалтика, в западните провинции, Украйна и Северен Кавказ, а всички тези територии са извън контрола на болшевиките. За да се осъществи привличането на селяните към болшевизма, е нужно много повече от декрети на хартия.

Селските вълнения и насилието нарушават още повече притока на хранителни доставки към градовете. В Петроград, който е отдалечен от основните земеделски райони, е наложен хранителен режим с дажби от по 220 грама хляб на човек дневно.[74] Горивото и суровините изчезват напълно, а работниците завземат фабриките. Пролетариатът, наброяващ около 3 милиона, е в пъти помалко от шестте милиона бежанци, към които трябва да се прибавят още около 10 милиона дезертирали войници и военнопленниците.[75] Тази огромна маса от скитници често се организира във въоръжени банди, които плячкосват малките градчета и селата.[76] В големите градове червеногвардейците и войниците от гарнизоните продължават да вилнеят и да сеят размирици. Войниците на фронта получават по 5 рубли месечно, а надницата на червеногвардейците е 10 рубли на ден, долу-горе колкото надницата на работниците във фабриките, само че много фабрики са затворени и работниците не получават заплати.[77] В резултат на това редиците на Червената гвардия бързо набъбват. Червеногвардейците опустошават избите в безбройните дворци в столицата, като някои „се давят в бъчвите и умират от препиване", а други „стрелят безразборно".[78] На 4 декември 1917-а режимът обявява, че се създава специална комисия срещу т.нар. винени погроми, оглавена от офицера Владимир Бонч-Бруевич. „Всеки опит за проникване в изби, складове, фабрики, сергии, магазини, частни жилища – пише във вестника на Съвета – ще бъде наказван със стрелба без предупреждение."[79]

Правителството обаче се изправя пред по-голяма заплаха от ширещото се насилие: „силите на контрареволюцията" подготвят обща стачка, в която заплашват да се включат и телефонистите, аптекарите и учителите. В министерствата се мяркат само чистачките и портиерите.[80] На 7 декември Съветът на народните комисари създава още една извънредна институция – „временна" комисия за борба с контрареволюцията и саботажа, известна като ЧК. „Война е сега, лице в лице, на живот и смърт! – заявява пред Съвета на народните комисари ръководителят на ЧК Феликс Дзержински. – Предлагам, настоявам да се създаде орган за революционна разправа с контрареволюционерите."[81] Дзержински, който е прекарал единадесет години в затвора и на заточение в Сибир и е останал почти без зъби, притежава неутолима страст към справедливостта.[82] Само през първите две седмици от съществуването си ЧК арестува около 30 заподозрени и използва иззетите от тях материали, за да задържи още десетки бивши държавни служители. Подложени на този натиск, много от предишните функционери се отказват да се противопоставят на болшевишкото правителство. През целия януари болшевиките спорят дали да позволят на тези „оръдия на капитализма" и „саботьори" да се върнат на предишните си длъжности. Но повечето революционери в Русия и дори мнозина от болшевиките се обявяват против „новата политическа полиция".[83] Към ЧК се присъединяват много безскрупулни елементи и престъпници, които се занимават не само с политически репресии, а и с „борба със спекулата".[84] „Търсеха контрареволюционери – пише един свидетел на хайките на чекистите – и им изземаха всички ценности."[85] Складовете на ЧК са пълни с конфискувани стоки, които после се раздават на висшестоящите или на приятели. Болшевиките категорично отхвърлят обвиненията в мародерство и плячкосване, като Ленин дори измисля удобния лозунг за прикритие „Крадем от крадците“.[86]

ЧК съвсем не е единствена. „Всеки желаещ можеше да участва в национализацията“, спомня си представител на новосъздадения Съвет по народно стопанство.[87] Хаосът от конфискациите и спекулата се оказва по-дестабилизиращ, отколкото заговорите за контрареволюция. Ролята на ЧК в гарантирането на сигурността обаче е твърде съмнителна. Още през януари 1918 година по колата на Ленин се стреля, а в Смолни избухва бомба.[88] През февруари ЧК обявява, че „хидрата на контрареволюцията е ликвидирана“, като тази декларация издава не само страх, а и омраза към „буржоазните“ свободи.[89] В таен доклад за постигнатото, изготвен от самата комисия, тя признава: „Нямахме достатъчно сили, възможности и познания, а и численият ни състав беше твърде малък“.[90]

Избори

Болшевишкият монопол в анархията води до пустеещи фабрики, размахващи оръжие пияници, мародерстващи червеногвардейци, умишлено срината финансова система, опустошени хранителни запаси и неефективна тайна полиция, занимаваща се с плячкосване и спекула, вместо да се бори с нея. На всичкото отгоре, точно преди да се разпадне, временното правителство е насрочило дата за избори на учредително събрание – 12 ноември 1917 година. По ирония на съдбата, представителите на кадетите дълго са отказвали да проведат демократични избори, тъй като се опасяват от вота на селяните, войниците, моряците и работниците. Сега обаче диктаторът Ленин решава все пак изборите да се състоят.[91] Той смята, че свикването на учредително събрание ще притъпи най-яростната опозиция срещу Съвета на народните комисари и вярва, че болшевиките могат да победят. Партията потиска агитацията на съперниците си и от страниците на своите вестници се нахвърля срещу противниците си, очерня есерите („вълци в овчи кожи“), меншевиките („роби на буржоазията, които разчистват пътя пред контрареволюцията“) и кадетите („грабители капиталисти“). Обстановката в страната не предполага извършването на честни избори, но колкото и да е невероятно, в този момент се състоят първите в руската история истински общи избори.

Работата по организацията на изборите е неимоверна и навярно представлява най-мащабната операция след освобождаването на крепостните селяни половин век по-рано. Независима избирателна комисия от шестнадесет души контролира процеса, а на местно ниво нещата са под наблюдението на регионални, околийски и общински комисии, в които участват представители на съдебната система, на местните власти и на Съветите. Изготвени са списъци на хората, които имат право да гласуват – всички мъже и жени, навършили 20 години. Около 44,4 милиона души трябва да гласуват, въпреки продължаващата война, в седемдесет и пет териториални единици, както и на фронта и в подразделенията на военноморския флот. В окупираните от Германия територии – Полша, Финландия, Прибалтика, не се провежда гласуване, нито в Туркестан, където за жалост цари безвластие, а бюлетините от някои региони се загубват по пътя. На 28 ноември 1917-а, когато трябва да бъде открито първото заседание на учредителното събрание, гласуването още не е приключило, което предизвиква протестно шествие пред Таврическия дворец. В отговор Ленин предлага изявените водачи на кадетите, които нарича „народни врагове“, да бъдат арестувани.[92] Резолюцията е подкрепена от всички членове на болшевишкия централен комитет, единствено Сталин гласува против по неизвестни причини.[93] На следващия ден, 29 ноември, болшевишкият централен комитет с тайно постановление дава право на Ленин, Троцки, Свердлов и Сталин да решават „всички спешни въпроси“.[94] А надали в този момент има други въпроси, освен спешните.

Въпреки машинациите и репресиите резултатите от изборите недвусмислено показват волята на народа.[95] Есерите печелят голямо мнозинство, близо 40% от преброените бюлетини. За левите есери, които са съюзници на болшевиките, подадените бюлетини са 450 хиляди. Като цяло подкрепата за есерите е най-силна в плодородните земеделски райони и в селата, където активността е изключително висока – 60-80%. В градовете активността е едва около 50%. Грузинските меншевики печелят 660 хиляди гласа (30% от гласовете в Кавказ), а в Русия меншевиките получават 1,3 милиона гласа, под 3% от общия вот. За болшевиките гласуват около 10,6 милиона души, 24% от преброените гласове. В осем губернии над 50% от гласоподавателите избират болшевиките. Болшевиките и есерите си поделят почти поравно гласовете на войниците. Моряците от Черноморския флот подкрепят главно есерите, а тези в Балтийския – болшевиките. Болшевиките печелят внушително мнозинство и сред големите градски гарнизони, най-вече в Москва и Петроград. По този начин вотът на войниците и моряците в столицата и покрайнините ѝ спасява болшевизма от по-голямо поражение.[96]

Вотът за несоциалистическите партии достига едва 3,5 милиона, като около 2 милиона гласове са подадени за кадетите, които получават под 5%. Почти една трета от гласовете (около 500 хиляди) за кадетите са в Петроград и Москва, където болшевиките събират почти 800 хиляди гласа. Оказва се, че основните крепости на болшевизма са и крепости на „класовия враг“, а това е източник на нестихваща тревога за болшевиките, които постоянно мислят за надвиснала заплаха от контрареволюция.[97] Но най-важният извод от проведените избори е следният: няма организирана десница. Сред призивите за „революционна демокрация“ и „народна власт“, за преразпределение на земята и мир, хората масово гласуват за социалистите – социалистическите партии от всички разновидности, взети заедно, събират над 80% от гласовете.[98]

От една страна, половината от населението гласува за социалистите, но против болшевиките: електоратът явно иска народна власт, земя и мир, но без болшевишки манипулации. От друга страна, болшевиките побеждават в стратегическия център на страната (Петроград и Москва), както и във важните армейски избирателни райони (столичните гарнизони и моряците от Прибалтика). За Ленин това е достатъчно. Другите партии и движения не разполагат с водач като него, а и не са достигнали масовата политическа мощ на болшевизма. „Кой не вижда, че няма „власт на Съветите“, а диктатура на Ленин и Троцки, която разчита на оръжията на подлъганите от тях войници и работници?“ – пита възмутено есерът Николай Суханов през ноември 1917 година в издавания от него вестник „Нов живот“, който скоро е закрит.[99] Диктатурата на Ленин обаче не се дължи на „подлъгването“ на войниците и пролетариите, а се крепи на популярната сред народа радикална идеология: край на войната, каквото и да става, готовността да се използва сила в „защита на революцията“, безмилостна класова война на нямащите срещу имащите. Ленин черпи сили от популярния радикализъм. На всеки опит за противопоставяне той отговаря със заплахата: „Ще отидем при моряците!“.[100] Което не му пречи да заповяда да се стреля срещу моряците, които не му се подчиняват.[101]

На 5 януари 1918 година, в 4 часа следобед, дългоочакваното учредително събрание открива първата си сесия в Таврическия дворец. Атмосферата е напрегната. Болшевиките са изкарали по улиците въоръжени поддръжници и артилерия. Носят се слухове за спиране на тока, затова делегатите от партията на есерите си носят свещи. Мълвата твърди, че има и полицейски коли, насочени към двореца. Изказванията са прекъсвани от провиквания и оглушително тропане.[102] Делегатите са близо 800, от тях 370-380 са есери, 168-175 – болшевики, 39-40 – леви есери, и по 17 меншевики и кадети, които обаче са обявени извън закона.[103] Заради арестите и отсъстващите реално в залата има между 400 и 500 делегати.[104] Ленин наблюдава заседанието от закритата със завеса правителствена ложа.[105] Болшевиките са ръководени от тридесетгодишния Николай Бухарин, когото Джон Рийд описва като „нисък мъж, с червена брада и с фанатичен поглед“.[106] За председател на събранието е избран водачът на есерите Виктор Чернов, макар че болшевиките подкрепят кандидатурата на лявата есерка Мария Спиридонова. Болшевиките предлагат да се ограничи обхватът на разглежданите от събранието въпроси, но предложението им е отхвърлено. По заповед на Ленин водачът на моряците от Балтийския флот Фьодор Илин, известен с прякора „Разколников“, обявява, че болшевиките напускат залата.[107] След около дванадесет часа, около 4 часа през нощта, един моряк се качва на подиума, потупва Чернов по рамото и му съобщава, че комисарят на флота „иска всички присъстващи да напуснат залата“. Чернов отговаря: „Това ще реши Събранието, ако нямате нищо против“, на което морякът отвръща: „Предлагам ви да напуснете залата, защото е късно и охраната е изморена“.[108] Чернов набързо призовава да се гласуват няколко закона и около 4:40 часа през нощта закрива заседанието. Когато делегатите пристигат за следващата сесия следобеда, охраната не ги пуска вътре.[109] Учредителното събрание просъществува само един ден. Дори оригиналите на протоколите от заседанието впоследствие са откраднати от жилището на Чернов, който емигрира в Прага.[110]

Болшевишките заплахи не са нещо ново.[111] „Нямаме намерение да делим властта с никого – пише Троцки преди учредителната сесия на Събранието. – Няма да се спрем по средата на пътя, иначе това няма да е революция, а нейно изчадие, неизпълнена историческа мисия.“[112] Партията на есерите не е достатъчно силна в ключовите градски Съвети, но пък разполага с мощна подкрепа на югозапад. Ръководството ѝ обаче допуска грешка, като отхвърля предложението на петроградския гарнизон за въоръжена подкрепа.[113] Някои от водачите на есерите са против употребата на сила от принципни съображения, други излишно се тревожат, че ако законно избраният законодателен орган бъде отбраняван от войници доброволци, това ще се използва като претекст от болшевиките, за да го разтурят.[114]

Във вътрешността на страната няма настроения за защита на учредителното събрание, защото там селската революция е помела цялата система на местната власт и я е заменила с органи за селско самоуправление.[115] В столицата десетки хиляди протестиращи се стичат пред Таврическия дворец, но въоръжени болшевики откриват огън срещу тях.[116] След февруари и юли 1917 година това е първият случай, в който в градовете на Русия се стреля срещу мирни граждани по политически причини, но на болшевиките и този път им се разминава.

Съществуването на Петроградския съвет спомага за по-бързото забравяне на учредителното събрание.[117] Ленин нарича Съвета „по-висша форма“ на демокрация, не институционална или буржоазна демокрация, каквато има във Великобритания и Франция, а истинска демокрация на класова справедливост и народовластие. Това виждане за демокрацията има широк отзвук в Русия, макар че далеч не всички приемат знака за равенство, който Ленин поставя между учредителното събрание, в което превес имат социалистическите партии, и „буржоазната демокрация“.[118] За да се омаловажи разпускането на учредителното събрание, ВЦИК, в който Свердлов има водеща роля, насрочва Трети конгрес на Съветите, който да се проведе на 10 януари, незабавно след разпускането на конституционното събрание.[119] Много от делегатите бойкотират заседанията, но присъстващите узаконяват със задна дата принудителното разпускане на конституционното събрание.[120]

Провалът на Троцки

Мир! Мир веднага, мир за всички народи! Популярността на болшевизма се дължи преди всичко на обещанието за край на омразната война. На Втория конгрес на Съветите обаче Ленин изведнъж започва да увърта: „Новата власт ще направи всичко, но не казваме, че ще спрем войната просто като захвърлим оръжията, не казваме, че днес или утре ще сключим мир“.[121] (Във вестникарските публикации на изказването му тази част е пропусната.) В одобрения от конгреса декрет за мира, в който Англия, Франция и Германия са посочени като „най-могъщите сили, които участват в настоящата война“, всички воюващи се призовават да спазват тримесечно примирие и да се договорят за постигане на „справедлив, демократичен, незабавен мир, без анексии и без контрибуции“.[122] Ленин и Сталин дават инструкции на руските войски да се въздържат от бойни действия, като Ленин изпраща на германския генерален щаб предложение за безусловно прекратяване на огъня. Великобритания и Франция отказват да признаят болшевишкия режим и не реагират нито на декрета за мир, нито на официалните ноти от Троцки. Антантата обаче продължава да изпраща комюникета на руското военно командване.[123] Междувременно един моряк, който охранява касите с документи в руското външно министерство, се натъква на тайните договори с Великобритания и Франция; Троцки публикува документите, като проклина „империалистическата“ Антанта.[124] (Вестниците в съюзническите държави налагат почти пълно информационно затъмнение на тази новина.[125])

Генералният щаб в Могильов не взима участие в октомврийския преврат, но военните със сигурност не гледат с добро око на революцията, макар отчасти да са виновни за нейното избухване заради искането си за абдикация на царя през февруари 1917 година. На 8 ноември 1917 година Ленин и Троцки изпращат радиограма на действащия главнокомандващ генерал Николай Духонин – преди това началник на щаба на Корнилов – да започне преговори за мир с германците. Духонин отказва да се подчини на заповедта да предаде съюзниците на Русия и Ленин нарежда отговорът на генерала да се разпрати до всички военни поделения, за да стане ясно, че „контрареволюцията“ иска войната да продължи. Духонин е уволнен и на негово място е назначен неопитният Николай Криленко, който дотогава е имал най-нисшия офицерски чин.[126] На 20 ноември Криленко пристига в Могильов с влак, пълен с войници и моряци, поддръжници на болшевиките. Духонин се предава.[127] Той е предпочел да остане да посрещне заместника си, но не е предотвратил бягството на генерал Корнилов и други висши царски офицери, които са държани под стража по заповед на Керенски от септември месец. След като узнават за бягството на задържаните, гневните войници и моряци разстрелват Духонин, а после в продължение на няколко дни се гаврят с трупа му, като го използват за мишена за стрелба.[128] За разлика от предшествениците си Алексеев и Брусилов, Криленко не предприема обиколка по фронтовете, но бързо му става ясно какво е положението: руската армия не просто е деморализирана, тя вече не съществува.

Германия също си има причини да се стреми към мира. Германските и руските войници се договарят да прекратят огъня и тези локални примирия се разпространяват по целия Източен фронт. Някои експерти предсказват недостиг на храна и разрастване на недоволството сред гражданите в Германия през зимата; подобни, дори по-сериозни, тревоги си има и Австро-Унгария. Генерал Лудендорф решава да мобилизира всичките си сили за голяма пролетна офанзива на запад и затова също би желал да изтегли войските си от Източния фронт. Всички тези съображения, както и стремежът да се затвърдят огромните териториални придобивки на изток, карат Централните сили да приемат болшевишкото предложение за примирие на 15 ноември 1917 година.[129] Въпреки че болшевиките са призовавали към общ, а не сепаративен мир, Антантата няколко пъти отказва да участва в преговорите, а в същия ден Троцки и Ленин съобщават, че „ако буржоазията на съюзническите държави ни принуди да сключим сепаративен мир, отговорността ще бъде тяхна“.[130] За място на преговорите болшевиките предлагат Псков, който е останал под руски контрол, но Германия избира Брест-Литовската крепост, която по това време служи за германски команден център.[131] Там примирието е сключено набързо на 2 декември. Германия незабавно нарушава условията, като придвижва шест дивизии обратно на Западния фронт.[132] Една седмица по-късно започват преговори за мир. При пристигането на руската делегация болшевикът Карл Радек хвърля листовки с антивоенни материали от прозореца на влака и призовава германските войници да се вдигнат на бунт срещу командирите си.[133] Ръководителят на делегацията Адолф Йофе, за когото австрийският външен министър граф Отокар Чернин отбелязва, че е евреин, посочва: „Много се надявам, че ще успеем да предизвикаме революция и във вашата страна“.[134] След първоначалните недоразумения и уточнения става ясно, че болшевишкото искане за мир „без анексии и контрибуции“ няма да бъде удовлетворено. Германската и австрийската делегация призовават към „самоопределение“ и настояват Русия да признае независимостта на Полша, Литва и Западна Латвия.[135] Единственото спасение за болшевиките е да чакат, докато изтощението от войната предизвика революции в Германия и Австро-Унгария.[136] За втория кръг от преговорите Ленин изпраща Троцки – за по-голяма тежест и за да печели време.[137] Троцки изслушва с усмивка дълга филипика за болшевишките репресии срещу политическите опоненти и след това заявява: „Ние не арестуваме стачници, а капиталисти, които изхвърлят работниците на улицата. Не стреляме срещу селяните, които искат земя, а хвърляме в затвора земевладелците и офицерите, които стрелят по селяните“.[138]

В крайна сметка Троцки препоръчва преговорите да бъдат прекратени без договор. Ленин отговаря с телеграма: „Ще се посъветвам със Сталин и ще решим“. В началото на януари 1918 година преговорите са прекъснати и Троцки се връща в Петроград за консултации.

Болшевишкият централен комитет заседава на 8 януари, за да обсъди отношенията с Германия, два дни след насилственото разпускане на конституционното събрание и непосредствено след официалния доклад на Михаил Бонч-Бруевич, в който се предупреждава, че „настъпването на пълен глад в армията е въпрос на броени дни“.[139] Ленин отбелязва, че световната революция все още е само мечта, докато руската е факт и за да бъде спасена, трябва да се приемат условията на германците.[140] Троцки отговаря, че Германия и бездруго няма намерение да възобнови боевете, което прави капитулацията излишна. Няколко души, сред които Николай Бухарин, Дзержински и Радек, настояват Русия да възобнови бойните действия. Те определят позицията на Ленин като пораженска. Централният комитет се разцепва на три: капитулация (Ленин), изчакване (Троцки), революционна партизанска война, която да ускори революцията в Европа (Бухарин). От присъстващите шестнадесет души само трима – сред тях и Сталин – подкрепят Ленин.

Сталин заявява, че „позицията на Троцки се свежда до липса на позиция“ и че „на Запад няма революционно движение, само потенциал за такова, а ние не можем да се уповаваме на нещо потенциално възможно. Ако германците започнат настъпление, това ще подпомогне контрареволюцията тук“. По-нататък отбелязва: „През октомври говорехме за свещена война, защото ни беше казано, че самото споменаване на думата „мир“ ще предизвика революция на запад. Но това не беше така“.[141] Бухарин възразява, че позицията на Троцки – изчакване работниците в Берлин и Виена да се надигнат на бунт – „е най-правилната“. Предложението на Троцки за печелене на време („край на войната, без никакви договори, демобилизация на армията“) е подкрепено от мнозинството.[142] След срещата Ленин пише: „Те не взимат под внимание промяната в условията, която изисква бърза, радикална промяна в тактиката“.[143]

На 10 януари 1918 година се събира Третият конгрес на Съветите. Болшевишките делегати са с незначително мнозинство (860 от общо 1647). Сталин изнася доклад в качеството си на комисар на националностите и конгресът официално обявява създаването на Руска съветска федеративна социалистическа република. За учредителното събрание Сталин казва: „В Америка имат общи избори, а тези, които се сдобиват с власт, са слуги на милиардера Рокфелер. Нима не е така? Погребахме буржоазния парламентаризъм, а мартовците искат да ни върнат обратно към времената на Февруарската революция. Като представители на работниците, ние искаме хората да бъдат не само гласоподаватели, но и управляващи. Тези, които упражняват властта, не са тези, които избират и гласуват, а тези, които управляват“.[144] Троцки докладва за резултатите от мирните преговори в Брест-Литовск. „След неговото изказване – твърди един присъствал на заседанието британец – огромното множество от работници, войници и селяни станаха на крака и запяха „Интернационала.“ Въпреки че се шири настроение в полза на революционната война, на конгреса не е приета резолюция по този въпрос. На 17 януари Троцки се връща в Брест-Литовск. На следващия ден в Петроград болшевишкият централен комитет се събира да реши дали да се свика партиен пленум за обсъждане на мирните договори. „За какво ни е пленум?“ – пита ядосано Ленин. Свердлов смята, че времето не е достатъчно и предлага да се проведат консултации с местните организации. Сталин отбелязва, че липсата на яснота в мнението на партията е голям проблем и добавя, че „средната позиция – позицията на Троцки – ни дава изход от тази трудна ситуация“. Той настоява да се проведе по-широка среща, на която „да се изразят различните гледища и да се постигне ясна позиция“.[145]

До голяма степен Троцки е прав, не само руската армия е на ръба на изнемогата. Централните сили също са под огромен натиск – в Германия едвам се удържа стачна вълна̀, а лишенията в резултат на британската блокада предизвикват масово недоволство. Австрия моли Германия и дори България за спешна помощ и изпращане на храни.[146] Германците обаче се сдобиват с нов коз: в Брест-Литовск пристига делегация от украинската Рада, в която мнозинство имат социалисти, но не болшевики. И макар че междувременно Червената гвардия сваля от власт Радата в Киев, на 27 януари Германия подписва договор с украинската делегация.[147] Представителите на Радата обещават на Германия и Австрия зърно, манганова руда и яйца, а в замяна искат военна помощ срещу болшевиките и обособяване на украински автономен регион в Галиция и Буковина. (Представителят на Австро-Унгария Чернин нарича това „мир срещу хляб“.[148]) За Германия независимата Украйна е средство да бъде подчинена Русия и да бъде осигурена подкрепа за войната на запад.[149]

На 28 януари в Брест-Литовск идва и Троцки и произнася дълга обвинителна реч срещу „империализма“, която германската делегация приема за прелюдия към обявяването на капитулация. Минали са около петдесет дни от началото на преговорите. Руската армия вече не съществува. Но вместо да признае реалността, Троцки приключва речта си с думите: „Нито война, нито мир“. Русия излиза от войната, като отказва да подпише мирен договор. Германският генерал-майор Хофман възкликва: „Нечувано!“.[150] Болшевишката делегация напуска залата. „По пътя към Петроград – спомня си Троцки – всички бяхме с впечатлението, че германците няма да започнат настъпление.“[151] От Брест-Литовск той изпраща двусмислена телеграма, в която се споменава думата „мир“, новината бързо стига до фронта и войниците започват да пеят и да стрелят във въздуха.[152] На 31 януари Троцки е посрещнат като герой в Смолни. Следващия ден в Русия е 14 февруари заради въвеждането на Григорианския календар. В Германия и Австро-Унгария хората също смятат, че войната окончателно е свършила. Във Виена по улиците излизат ликуващи тълпи и се веят знамена.[153]

Германските военни обаче настояват, че без окупация няма да получат обещаното украинско зърно. На заседание на главното командване генерал Хинденбург изтъква, че примирието не е довело до сключването на мирен договор и поради това вече не е нужно да се спазва, и призовава „руснаците да бъдат смазани и болшевишкото правителство да бъде свалено“. Кайзерът се съгласява.[154] На 18 февруари около 450 хиляди войници на Централните сили навлизат в Украйна с разрешението на свалената от власт Рада. Сходна по сила германска армия (общо 52 дивизии) само за две седмици успява да навлезе безпрепятствено чак до Минск, Могильов и Нарва. За операцията, наречена с кодовото име „Гръм от ясно небе“, Хофман твърди: „По-смехотворна война не съм виждал. Натоварваш на един влак малко пехотинци и едно артилерийско оръдие, спираш на всяка гара, задържаш болшевиките и продължаваш нататък“.[155]

Касапницата в Коканд

Събитията на местата, отдалечени от военните действия на територията на бившата империя, следват своя собствена динамика, която не зависи нито от геополитическото противопоставяне между Германия и Антантата, нито от настървената борба за власт на Троцки и Ленин. Съветът в Ташкент, който се състои предимно от представители на славянската колония и войските от гарнизона, успява да завземе властта в града на 23 октомври 1917 година още преди болшевишкия преврат в Петроград. В средата на ноември е проведен районен конгрес на Съветите, в който на практика не участва местното население.[156] Мустафа Шокай пише: „Войниците бяха от вътрешността на Русия, селяните се бяха установили тук по времето на стария режим на наши земи, работниците се държаха с нас надменно и високомерно и сега тези хора определяха съдбата на Туркестан“.[157] Ташкентският конгрес на Съветите приема решение, с което се забранява на мюсюлманите да заемат административни постове.[158] По същото време мюсюлманската общност се събира в друга част на Ташкент и изготвя петиция с искане да се сформира по-представителен местен политически орган с оглед на факта, че „в Туркестан мюсюлманите представляват 98% от населението“.[159] Съветът обаче няма никакво намерение да споделя властта си. В началото на декември по-радикални елементи от течението на джадидите („младите“) свикват конгрес в Коканд, на който „въз основа на самоопределението и принципите на Октомврийската революция“ се взима решение Туркестан да бъде обявен за „автономна територия в съюз с федералната демократична руска република“, като се гарантира защитата на местните национални малцинства (славяните).[160] Конгресът сформира временно правителство и избира своя делегация за учредителното събрание, като една трета от местата са запазени за немюсюлмани. Обсъжда се и въпросът дали да се сключи съюз с антиболшевишки настроените казаци, което изглежда неизбежно, защото през казашките степи минава единственият път за внос на зърно.

На 13 декември представители на Кокандската автономия отиват в Ташкент, за да обявят създаването ѝ. Денят е петък, рожденият ден на пророка Мохамед. Десетки хиляди мъже, мнозина от тях с бели чалми, понесли зелени и светлосини знамена, тръгват към руския квартал. Демонстрантите настояват за край на обиските по домовете и на присвояването на имущество, щурмуват затвора и освобождават задържаните от Ташкентския съвет.[161] Руските войски откриват огън, няколко души са убити, мнозина са ранени при последвалата паника.[162] Затворниците са заловени и са екзекутирани.

Кокандската автономия не успява да сформира своя народна милиция, събират се едва шестдесетина доброволци. Нейните водачи изпращат петиция до болшевишката власт в столицата с искане „да бъде признато временното правителство на автономен Туркестан“ и да се разпусне Ташкентският съвет, „който разчита на чужди елементи, враждебно настроени към местното население“.[163] Комисарят на националностите Сталин отговаря: „Съветите са самостоятелни и могат да се разпускат само по свое решение. Не е уместно туркестанският пролетариат да изпраща петиции до централната власт с искания за разпускане на местния Съвет“. Той добавя, че ако представителите на Кокандската автономия смятат, че Ташкентският съвет не трябва да съществува, „сами трябва да го принудят със сила да се разпусне“.[164] Думите му ясно показват не само безпомощността на централната болшевишка власт, но и ролята на силовите способи в намирането на решения. Само че Ташкентският съвет разполага с оръжието от местния гарнизон. На 14 февруари той събира войници и въоръжени работници (руснаци и арменци), за да смажат самопровъзгласилата се автономна република. В продължение на четири дни в Коканд се водят боеве, в резултат на които са избити около 14 хиляди мюсюлмани, а градът е плячкосан и опожарен.[165] Ташкентският съвет се възползва от хаоса, за да опразни складовете с храни и от глад умират над 900 хиляди души.[166]

Капитулация

На 18 февруари ръководената от генерал-майор Макс Хофман германска армия минава в настъпление. „За нас запазването на републиката е над всичко“, заявява Ленин на заседание на централния комитет същия ден.[167] За него отстъпването на територии, които и бездруго не са под контрола на болшевиките, е цена, която си струва да се плати. Първоначално обаче мнозинството в централния комитет изразява несъгласие. Сталин отново застава зад Ленин и заявява: „Германците ни атакуват, нямаме сили, време е да възобновим преговорите“.[168] И този път Троцки променя позицията си. В средата на януари на въпрос на Ленин какво ще стане, ако германците все пак предприемат офанзива, Троцки отговаря, че при такива обстоятелства не би се противопоставил на призива му за приемане на неизгоден мир.[169] И сега той удържа на думата си. Така Ленин си осигурява мнозинство за незабавна капитулация.[170]

Изпратена е радиограма, в която се казва, че Москва приема първоначалните условия за мирен договор.[171] Германците обаче не отговарят. На 21 февруари войските на генерал Хофман достигат до Финландия, където октомврийският преврат е довел до разцепление сред офицерите от руската армия. (Впоследствие германците помагат на финландските националисти, ръководени от генерал Карл Густав Манерхайм, да разгромят Червената гвардия и да свалят от власт подкрепяното от болшевиките финландско социалистическо правителство.)[172] Мълчанието на Берлин превръща възобновяването на германското настъпление в заплаха за социалистическата революция.[173]

Ленин и Троцки изпращат емисари, за да се опитат да умилостивят френските империалисти и да осигурят помощ за спасяването на социалистическата революция от германските империалисти.[174] „Всички, включително и Ленин – твърди Троцки, – имахме усещането, че германците са се договорили с Антантата да унищожат Съветите.“[175]

Германският отговор пристига на 23 февруари под формата на ултиматум, чиито условия са далеч по-тежки от предишните. Следобеда централният комитет се събира на заседание. Свердлов излага детайлите: Русия трябва да признае независимостта на Украйна, която е под германска окупация, както и да се откаже от нефта в Каспийско море и стратегическите балтийски пристанища на Финландия и Естония. Освен това болшевиките трябва да разоръжат Червената гвардия и флота и да платят колосални контрибуции. С други думи, германците продължават да залагат на болшевизма, като същевременно задържат развитието му, ограничават го и се стремят да извлекат от него облаги. Ленин настоява условията да бъдат приети, в противен случай той ще подаде оставка – заплаха, която дори отправя от страниците на вестник „Правда“.[176] Свердлов го подкрепя. Троцки, Дзержински и Бухарин са против. Един от присъстващите изтъква: „Няма причина да се плашим от намерението на Ленин да подаде оставка. Можем да управляваме и без него“. Дори и Сталин – един от най-непоклатимите съюзници на Ленин – се колебае. Той предлага да не подписват нищо, а само да започнат нови преговори и добавя: „Германците ни провокират да им откажем“. Ленин отвръща: „Сталин греши!“, и повтаря, че трябва да се приеме германския диктат, за да бъде спасен съветският режим. Това слага край на колебанията на Сталин. Троцки също отстъпва и се съгласява, че преди условията са били по-благоприятни и е щяло да бъде най-добре, „ако Каменев и Йофе бяха подписали мирния договор“. Благодарение на четирима въздържали се – в това число и Троцки – Ленин печели гласуването в централния комитет.[177]

В Таврическия дворец, където заседава ВЦИК, в който има представители и на есерите и меншевиките, се водят спорове чак до сутринта на 24 февруари. Ленин е посрещнат с викове: „Предател!“. „Дайте ми стохилядна армия, която няма да се огъне пред врага, и няма да подписвам мирния договор – заявява той от трибуната. – Можете ли да съберете армия?“ В 4:30 сутринта е взето решение за капитулация пред германския диктат, подкрепено от 116 делегати. Основните противници са левите есери.[178] Троцки отказва да се върне в Брест-Литовск, за да подпише унизителния мирен договор и задачата се пада на Григорий Соколников.[179] На 1 март 1918 година германската армия завзема Киев и връща на власт Радата, а междувременно Турция предявява искания за нови териториални отстъпки от руска страна в Кавказ. Подписването на договора е на 3 март. „Честито! – подхвърля Радек на генерал-майор Хофман. – Но накрая Антантата ще ви спретне и на вас един Брест-Литовски договор“.[180] Радек се оказва прав, тези събития затвърждават решимостта на Великобритания и Франция да смажат Германия.

Заради допуснатата грешка Троцки подава оставка като комисар на външните работи и е назначен за комисар на отбраната. Само че основните обвинения за неизгодния мирен договор се отправят към Ленин, който е настоявал за октомврийския преврат.[181] Русия е принудена да се лиши от 1,3 милиона квадратни мили от територията си, за която е проливала кръв и е изразходвала ценни ресурси в продължение на векове. Прекрояването на границите лишава Русия от над една четвърт от населението ѝ (около 60 милиона души), една трета от индустрията и над една трета от посевите със зърно.[182] Съгласно договора поданиците на Германия и Австро-Унгария са изключени от действието на болшевишките декрети за национализация, което означава, че могат да притежават частна собственост и да се занимават с търговска дейност, а германските граждани, които са загубили собствеността си заради конфискациите при предишния режим, трябва да получат компенсации. Болшевиките са задължени да демобилизират армията и флота си и да прекратят международната пропаганда (германците смятат болшевишката пропаганда за много по-опасна от руските войски).[183] На всичкото отгоре съюзниците на Русия във войната ѝ налагат икономическа блокада и скоро предстои да конфискуват активите ѝ в чужбина.[184]

В болшевишката партия царят разцепление и униние.[185] На Седмия (извънреден) конгрес през март идват едва 46 делегати. (На предходния, през лятото на 1917 година, се явяват почти 200 души.) Лявото крило на Бухарин, което през 1917 година е сред най-яростните поддръжници на Лениновия преврат, отказва да приеме Брест-Литовския договор. Бухарин дори започва да издава нов вестник – „Комунист“, специално за да заклейми „циничния“ договор, а по време на конгреса призовава за „революционна война“ срещу Германия. По предложение на Ленин партията е преименувана от Руска социалдемократическа партия (болшевики) на Руска комунистическа партия (болшевики). Той настоява партията да приеме постигнатите в Брест-Литовск договорености и изтъква, че катастрофата е причинена от противниците му, защото са отказали да приемат първоначалното предложение на германците. При гласуването мнозинството го подкрепя, като един от четиримата въздържали се е Троцки.[186]

Само че и Ленин вече не вярва, че отстъпките пред германците могат да спрат нашествието им към Петроград. На 24 февруари, деня, в който Ленин уведомява официално Германия, че приема условията, генерал-майор Хофман завзема Псков, който е само на 150 мили на юг от руската столица. Два дни по-късно Ленин подписва тайна заповед за евакуация. По ирония на съдбата, когато временното правителство на Керенски решава да се премести от Петроград в Москва в началото на октомври 1917 година, болшевишкият вестник „Работнически път“ обвинява министър-председателя в измяна, защото оставя столицата в ръцете на германците.[187] В крайна сметка Керенски се отказва от намерението си.[188] Но сега се случва това, което враговете на Ленин отдавна са предсказали: не само е предал Русия на германците, а и се готви да напусне столицата.

Бягство в окопите

Подготовката за евакуация, за която месеци наред се носят слухове, не е тайна за никого. Още в края на февруари японската и американската дипломатическа мисия се преместват във Вологда; французите и британците искат да се установят в Швеция, но само британците успяват, французите стигат едва до Вологда. Владимир Бонч-Бруевич, отговарящ за „разузнавателните операции“ на Съвета на народните комисари, организира специална влакова композиция за приближените на Ленин. Някои вагони са натоварени с дърва за огрев, пишещи машини, телефони, даже и автомобилни части. Бонч-Бруевич пълни два вагона с болшевишка партийна литература, а отделно от това товари и личната си библиотека.[189] Влакът потегля от Петроград вечерта на 10 март, в него са Ленин, сестра му, съпругата му, поетът Ефим Придворов, Свердлов, Сталин, Дзержински и отряд войници. След него се движат още две композиции, превозващи членовете на ВЦИК. Ленин пристига в Москва на 11 март, в 8 часа вечерта, говори пред Московския съвет и се настанява в лъскавия хотел „Национал“.[190]

Ето това представлява влакът на държавата през март 1918 година: Ленин, шепа верни адютанти, няколко вагона болшевишки идеи и въоръжена охрана.

Въпросът откъде се появява въоръжената охрана на Ленин е изключително интересен. В средата на януари 1918 година, когато германците напредват на изток, е отправен призив за създаване на отбранителни сили „от редиците на класово осъзнатите работници“. Само че никой не се отзовава.[191] Във влака, с който революцията пристига в новата столица, пътува отряд латвийци – т.нар. Отряд на латвийските стрелци – от царската армия. Русия разрешава създаването на латвийски бригади през август 1915 година, като през следващите две години в тях се включват над 18 хиляди души. Сред тях има както латвийци, така и унгарци, финландци и др. След тежките загуби в боевете през зимата на 1916 година те обявяват неподчинение и по-късно, заедно с командира си полковник Йоаким Вацетис, минават на страната на болшевиките.[192] Латвийците са единствените дисциплинирани войници, които предпазват болшевизма от пълно забвение.

Другите влакове за Москва превозват всевъзможни ценности: документи, карти, канцеларско оборудване, мебели, пердета, килими, огледала, пепелници, котлони, кухненски съдове, чинии, самовари, кърпи, одеяла, икони.[193] В един от вагоните са натоварени „златни бокали, позлатени лъжици, ножове и т.н.“.[194] Но истинските богатства на Москва са невидими за окото. „Буржоазията ликува, защото по силата на странен поврат на съдбата ние сбъдваме вековната мечта на всички славянофили да върнем столицата в Москва – пише Зиновиев. – Дълбоко сме убедени, че смяната на столицата е за кратко и че тежките условия, които диктуват необходимостта от това, ще отминат.“[195] Московският съвет обаче се обявява за „независим“ от Лениновия Съвет на народните комисари и Ленин назначава комисия, в която участват Сталин и Свердлов, която да сломи съпротивата на „московското царство“.[196]

Москва прилича на огромно село, улиците са тесни и мръсни, покрити с груб калдъръм. Няма и достатъчно административни сгради.[197] Изпълкомът на Московския съвет вече е завзел имението на губернатора, а самият Московски съвет е настанен в западналия хотел „Дрезден“. Повечето държавни органи са пръснати из целия град, върховният съвет по народно стопанство има осемдесет отдела, които се помещават в различни сгради.[198] Комисариатът на отбраната и военноморския флот е разквартируван в хотел „Червен флот“ на улица „Тверская“, но освен това иска и сградата на Александровската военна школа. Съветът на профсъюзите получава сградата на едно сиропиталище край река Москва, както и част от бившия Дворянски клуб. ЧК си присвоява сградите на две частни застрахователни компании на улица „Лубянка“.[199]

След като живее една седмица в хотел „Национал“, Ленин се премества да работи в сградата на съда в Кремъл.[200] Кремълските конюшни са превърнати в гараж, въпреки че повечето чиновници се движат с шейни и обикновени двуколки.[201] Комендантът на Смолни Пьотр Малков става новият комендант на Кремъл и прогонва свещениците от храма „Христос Спасител“. Малков обзавежда канцелариите на Ленин, намира му шивач и го снабдява с храна.[202] Ленин получава двустаен апартамент в сградата на кавалерийския корпус, където се настаняват и Троцки и Свердлов. „С Ленин деляхме обща трапезария – пише Троцки – и се засичахме в коридора десетки пъти всеки ден.“ (Двамата вечерят с черен хайвер, който се намира в изобилие, защото износът му е спрял.[203]) До края на 1918 година още 1800 души и техните семейства се заселват в Кремъл.

Сталин също участва в борбата за сгради. За своя комисариат на националностите той избира хотел „Сибир“, но върховният съвет по народно стопанство му го отмъква под носа. („Това беше един от малкото случаи – отбелязва Пестковски, – в които друг успя да вземе надмощие над Сталин.“[204]) В крайна сметка Сталин се сдобива с няколко малки частни къщи, от които ЧК се е отказала. Междувременно, непосредствено преди преместването в Москва, в края на февруари или началото на март, той се жени за 16-годишната Надя Алилуева.[205] Тя все още е дете и е изключително откровена. („В Петроград наистина цари глад – пише новата съпруга на Сталин. – Дават ни само по парче хляб на ден, а веднъж и толкова не получихме. Тогава наистина проклинах болшевиките.“[206])

Още по време на медения месец между тях избухват кавги.[207] Алилуева работи като секретарка в комисариата на Сталин, а на следващата година се мести в комисариата на Ленин и е приета в партията.[208] Новото семейство получава апартамент в по-скромна триетажна сграда в Кремъл. Стаите им са на втория етаж в крилото за прислугата.[209] Сталин се оплаква на Ленин от шума от обществената кухня отсреща и от автомобилите, и настоява след 11 вечерта да бъде забранено движението на коли в Кремъл. (Вероятно още тогава е страдал от безсъние.[210]) Той се сдобива и с кабинет в сградата на съда, също като Ленин и Свердлов, но за разлика от тях, рядко се отбива там.

Най-тежките времена: пролетта на 1918 година

Десет дни, след като благодарение на договореностите в Брест-Литовск се слага край на бойните действия на Източния фронт, германската армия завзема Одеса. На следващия ден, 14 март, Четвъртият конгрес на Съветите се събира в Москва, за да ратифицира мирния договор. Изпълкомът вече е подкрепил ратификацията насред възгласи: „Предатели! Германски шпиони!", като гласуването в полза на договора минава единствено благодарение на манипулациите на Свердлов (всъщност въздържалите се и противниците представляват мнозинство).[211] На конгреса Ленин заявява: „Представете си двама приятели, които се разхождат посред нощ и са нападнати от десетина души. Ако побойниците обградят единия, другият какво да прави? Не може да му помогне, а ако избяга, значи, е предател".[212] Този пример звучи доста неубедително, но така или иначе договорът е ратифициран с подкрепата на 784-ма делегати от общо гласували 1232-ма.[213] Левите есери гласуват против и демонстративно напускат Съвета на народните комисари, към който са се присъединили два месеца по-рано. Ленин не разкрива съдържанието на договора преди гласуването. „Карат ни да ратифицираме договор, който мнозина от нас дори не са виждали – възразява водачът на меншевиките Юлий Мартов. – Знаете ли какво подписвате? Аз не знам. (...) Ето това е тайна дипломация!"[214] Мартов дори не подозира колко далеч е стигнала тайната дипломация на болшевиките: без знанието на Конгреса на Съветите Ленин е упълномощил Троцки да води преговори с представители на САЩ, Великобритания и Франция, за да изтръгне от тях обещания, че Антантата ще подкрепи Русия срещу германците, като в замяна Ленин обещава да не изпълни брест-литовските договорености.

Правителствата на държавите от Антантата не отговарят на предложението, защото са убедени, че Ленин и Троцки са агенти на германците.[215] Но на 9 март една британска ескадра акостира в Мурманск с цел да се противопостави на германските и финландските войски, които застрашават железопътната линия и военните складове. Британците и французите искат да активизират бойните действия по Източния фронт, за да попречат на намерението на Германия да прехвърли своите дивизии към Западния. С други думи, първоначално британците се намесват не за да свалят от власт болшевиките, а за да смекчат ефекта от завоеванията на Централните сили.[216] Но това, което в началото е започнало като превантивен ход, за да се попречи на Германия да завземе руските военни складове, се превръща в подмолна кампания срещу „комунистическата заплаха".[217]

Ленин и Троцки посрещат с възторг стъпването на Антантата на руска земя. На заседание на Съвета на народните комисари на 2 април 1918 година Сталин предлага да се сформира антигерманска военна коалиция заедно с украинската Рада.[218] Три дни по-късно японски войски навлизат във Владивосток, под претекст че „защищават" японските граждани. Русия е прихвана в клещите на Германия и Япония.

Германия, която е заинтересувана от разрушаване на съюза между Япония и Великобритания, поощрява японската интервенция в Русия. Ленин си дава сметка за опасността от германско-японски военен съюз и разбира антагонизма в държавните интереси на Германия и Великобритания, от една страна, и на Япония и САЩ – от друга.[219] Затова той се стреми да накара Великобритания, Франция и дори далечните САЩ да помогнат на комунистическа Русия срещу Германия и Япония. Въпреки че събитията през 1917 година променят властовата структура в Русия, стратегическото положение на страната си остава същото.

Само че за разлика отпреди година, сега някои части от империята са се отцепили и могат да бъдат използвани от вражески сили. Сталин се захваща именно с тези изгубени територии. На 19 март 1918 година той призовава кавказките болшевики да усилят подкрепленията в Баку, а една седмица по-късно се появява негова статия във вестник „Правда". В нея той заклеймява есерите и меншевиките и ги нарича „контрареволюционери, маскирани като социалисти".[220] На 3-4 април във вестник „Правда" излиза интервю с него, посветено на подготвената нова конституция, която утвърждава федералната структура на страната и предлага ново име на съветска Русия – Руска съветска федеративна социалистическа република (РСФСР).[221] На 9 април Сталин изпраща съобщение до Съветите в Казан, Уфа, Оренбург и Ташкент, в което посочва, че принципът на самоопределение е загубил „революционния си смисъл" и вече може да не се зачита. На 29 април Съветът на народните комисари назначава Сталин за пълномощник на РСФСР, който да води преговори за мир с украинската Рада. Същия ден германците предават Радата и поставят на власт марионетно правителство в Украйна, ръководено от генерал Павло Скоропадски. Лошото управление на Скоропадски и германската окупация предизвикват селски бунтове и размирици.[222] „Германските войски завариха в Украйна абсолютен хаос – твърди един германски източник. – Всяко село беше оградено с окопи и селяните воюваха помежду си за земята на помешчиците."[223] Обещанията за зърно, които са подмамили половинмилионната окупационна армия, така и не се сбъдват.

Сталин не постига кой знае какъв успех в организацията на болшевишки акции на територията на Украйна, но като знак за все по-голямата му разпознаваемост и издигането му в йерархията може да се приеме фактът, че Мартов подновява обвиненията си, че Сталин е бил съучастник в зрелищния обир в Тифлис през 1907 година. В един от вестниците на меншевиките Мартов твърди, че Сталин е бил „изключен от партийната организация заради участието си в незаконни присвоявания".[224] Сталин го изправя пред Революционния трибунал и на 1 април отхвърля обвиненията от страниците на вестник „Правда" с думите: „Никога не съм бил призоваван пред дисциплинарната комисия на нито една партийна организация. Никога не съм бил изключван". Добавя с ирония, че „никой няма право да отправя обвинения, освен ако не разполага с документи. Непочтено е да се хвърля кал единствено въз основата на клюки".[225] Трибуналът заседава на 5 април. Мартов иска отсрочка, за да събере нужните доказателства, и обяснява, че няма запазени писмени партийни документи, но твърденията му могат да бъдат подкрепени от свидетели. Той се позовава на грузинския болшевик Исидор Рамишвили, който е оглавявал дисциплинарната комисия през 1908 година, когато Сталин е участвал във въоръжен грабеж на борда на параход и е пребил почти до смърт един работник. Сталин възразява, че няма време да се чакат свидетели, но все пак съдът отлага с една седмица заседанията по делото. От името на Мартов меншевикът Борис Николаевски отива в Кавказ и се връща с писмени показания, дадени под клетва, от Рамишвили, Силва Джибладзе и други. Само че след завръщането му в Москва се оказва, че цялото досие по делото е изчезнало. Свердлов и Ленин, който се възхищава от Мартов въпреки различията помежду им, са ускорили приключването на случая.[226] На 18 април 1918 година трибуналът се произнася, че Мартов е виновен за клевета, но го наказва само с мъмрене, а десет дни по-късно присъдата е отменена.[227] На 11 май Свердлов успява да убеди ВЦИК да закрие меншевишкия вестник за разпространение на невярна информация.[228] Бандитското минало на Сталин обаче не може да бъде заличено.[229]

Бунтът на Чехословашкия легион

След болшевишкия преврат генерал Алексеев, бившият началник на генералния щаб на Николай II, създава казашка армия от доброволци в Новочеркаск.[230] В началото в нея има едва 400-500 офицери. Сред тях е и генерал Лавър Корнилов, който след като е освободен от затвора в Могильов, пътува на юг с фалшив румънски паспорт.[231] Болният от рак Алексеев възлага военното командване на Корнилов, въпреки че двамата никога не са се разбирали добре. Силите на Корнилов, съставени от царски офицери, казаци и кадети, търпят тежки загуби и през февруари 1918 година се отправят на югоизток към Кубан въпреки снега и липсата на храна. След адския „леден" поход, при който изминават 700 мили за осем дни, оцелелите стигат до Екатеринодар, където става ясно, че градът е овладян не от казаците, а от Червената гвардия, която по численост ги превъзхожда многократно. Един от генералите (Каледин) се самоубива. Корнилов е убит от снаряд, улучил селската къща, в която се помещава щабът му, на 12 април 1918 година. Един от офицерите намира генерала със забит в челото шрапнел.[232] По-късно болшевишките отряди изравят тялото на Корнилов и го изгарят на бунището.[233] „Със сигурност може да се каже – заявява тържествено Ленин, – че в основни линии гражданската война приключи."[234] Всъщност гражданската война в Русия тепърва започва.

Гражданската война в Русия е предизвикана от съвсем неочаквани фактори. На територията на страната има около 2 милиона военнопленници от Централните сили, главно поданици на Австро-Унгария.[235] От част от тях – около 40 хиляди души – е създаден т.нар. Чехословашки легион, който се сражава на страната на Антантата в името на независима Чехословакия. През декември 1917 година Чехословашкият легион минава под френско командване.[236] Троцки крои планове да го използва за ядро на Червената армия, но от Париж настояват легионерите да бъдат прехвърлени на Западния фронт.[237] Най-близкото пристанище на запад, при Архангелск, е заледено чак до месец март, така че войниците трябва да бъдат изпратени през Сибир до Владивосток, откъдето да отплават за Франция.[238] По силата на Брест-Литовския договор обаче болшевиките трябва да обезоръжат Чехословашкия легион. В същото време Великобритания иска той да бъде насочен на север към Мурманск и Архангелск, за да отблъсне наближаващите германци. Търпението на разкарваните насам-натам легионери се изчерпва. На 14 май 1918 година влак с военнопленници – унгарци – спира успоредно с влака на Чехословашкия легион на гарата в Челябинск. Разменят се обиди. Един унгарец уцелва чех с тежък предмет и го ранява, чехите нападат другия влак, хващат унгареца и го завързват. Челябинският съвет арестува няколко легионери. На 25 май Троцки нарежда „всеки въоръжен легионер, намерен по железопътните линии, да бъде разстрелван на място“.[239] Безумната му заповед не е приведена в действие. Чехословашкият легион подозира, че болшевиките имат намерение да го предадат на немците, и завзема Челябинск, а след това и Пенза (29 май), Омск (7 юни), Самара (8 юни), Уфа (5 юли), Симбирск (22 юли), като в крайна сметка овладява цялата Транссибирска железопътна линия, както и голяма част от долината на река Волга, т.е. повече от две трети от бившата Руска империя.[240] Само за няколко месеца Чехословашкият легион завладява повече територии, отколкото всички други участници във войната.[241]

Чехословашкият легион няма особено желание да се бие с болшевиките, нито да ги сваля от власт, но в резултат на вакуума, до който водят неговите завоевания, по цялото поречие на Волга и в Сибир възникват антиболшевишки движения.[242] В окупираните от германците територии едно след друго се самообявяват независими правителства. Германците владеят Украйна, Чехословашкият легион – Западен Сибир, казаците – Дон, а доброволческата армия – Кубан. Болшевиките са под обсада, храната не достига, а жътвата е много далеч. На 29 май Съветът на народните комисари назначава Сталин за специален пълномощник за Южна Русия с основна цел да набави храна за гладуващите столици Москва и Петроград. „Потегли с цял влак с оборудване – спомня си Пестковски. – Изпратих го до гарата. Беше в много весело настроение, изобщо не се съмняваше в победата.“[243] Това е огромен скок за Сталин – вместо да се занимава с чуждите националности, изведнъж той се превръща във важна фигура в болшевишкия режим. Само че оцеляването на този режим изобщо не е сигурно.

Има ли преврат?

От Великите сили единствено Германия признава болшевишкия режим и запазва посолството си в Москва. На 23 април 1918 година граф Вилхелм Мирбах-Харф (1871-1918), който е бил в Петроград, за да договаря размяна на военнопленници с болшевиките и е работил в посолството по царско време, се връща в Москва като посланик, чиято основна задача е да не допусне сближаване с Антантата. Мирбах пише в докладите си, че болшевишкият режим „няма да издържи дълго" и че за да бъда свален, е достатъчен „лек военен натиск" от страна на германската армия. Графът открито ухажва монархистки групи и се държи, като че ли Москва вече е под германска окупация.[244] Повечето болшевики реагират подобаващо. „Посланикът на Германия пристигна не като представител на един измъчен, приятелски народ, а като пълномощник на престъпна банда, която с безгранична наглост убива, изнасилва и опустошава Европа", пише вестник „Правда".[245] На 1 май германските войски стигат до военноморската база в Севастопол, където е командването на Черноморския флот, а на 8 май завземат Ростов. Болшевиките се евакуират, като успяват да прехвърлят в Москва няколко сандъка с конфискувани златни монети, накити и други ценности.[246] Два дни по-късно на заседание на централния комитет Григорий Соколников, чийто подпис стои под Брест-Литовския договор, посочва, че настъплението на Германия е в нарушение на споразумението, и призовава да се поднови съюзът с Англия и Франция.[247] Георгий Чичерин, който е поел поста комисар на външните работи от Троцки, изпраща няколко протестни ноти до Берлин, ала не получава никакъв отговор.

Вестниците предупреждават, че Германия се готви да завземе Москва и Петроград. Германският щаб наистина крои подобни планове, но в средата на май, на по-малко от 100 мили от Петроград и на 300 мили от Москва, германците изведнъж спират офанзивата си.[248] Няколко са възможните обяснения за този ход. Едно от тях се крие в миролюбивата позиция на Ленин спрямо Берлин, но по-важното е, че германските управляващи кръгове смятат продължаването на бойните действия за излишно, тъй като според тях болшевиките и бездруго са обречени. След среща с Ленин на 16 май в Кремъл Мирбах докладва, че болшевишкият лидер „е все така оптимистично настроен, но си признава, че враговете му се множат. (…) Самоувереността му се дължи най-вече на факта, че управляващата партия разполага с организирани сили, а единственото, което обединява другите партии, е отричането на режима." В полето на доклада на Мирбах кайзер Вилхелм II отбелязва: „С Ленин е свършено".[249]

На фона на германското настъпление от запад и на въстанието на Чехословашкия легион на изток, Яков Свердлов се захваща да възроди комунистическата партия, която е със замиращи функции. На 18 май 1918 година той изготвя резолюция, в която призовава „центърът на тежестта на работата ни да се премести към изграждането на партията", като подчертава, че „всички партийни членове, независимо от длъжността, която заемат, са длъжни да участват директно в партийната организация и не трябва да се отклоняват от партийните инструкции, дадени от съответната партийна централа".[250] Независимо от това подчинението спрямо центъра си остава доста мъгляво понятие. Междувременно Ленин се опитва да убеди Берлин да преустанови военните действия. „Ако германците, които по душа са търговци, разберат, че няма да получат никаква изгода от нас, защото ще изгорим и унищожим всичко, то тогава мисията ти ще бъде успешна – инструктира той новия съветски дипломатически пратеник в Берлин Адолф Йофе, на 2 юни 1918 година. – А иначе им предложи да им доставяме суровини."[251] Но за германското правителство, което вече е сложило ръка на Украйна, голямата цел си остава Париж. На 4 юни германското посолство в Москва предупреждава Берлин, че болшевиките са в състояние да се отметнат от Брест-Литовския договор, но също така се изтъква, че те са на края на силите си. „Навсякъде цари глад, запасите от гориво са на привършване. (…) Болшевиките са ужасно изнервени вероятно защото усещат, че краят им наближава, първите плъхове вече започват да напускат потъващия кораб."[252] Германските дипломати поддържат контакти с представители на стария режим и на временното правителство в случай на евентуална реставрация на предишната власт.[253] На 25 юни в поредната си дипломатическа нота до Берлин Мирбах отново предсказва скорошната гибел на комунизма.[254]

Безогледната намеса на Мирбах във вътрешнополитическите дела не оставя безучастни болшевиките, които отговарят подобаващо. Благодарение на договора от Брест-Литовск над сградата на старото руско посолство в Берлин на улица „Унтер ден Линден" №7 вече се вее знамето със сърп и чук. Съветският посланик Йофе отказва да връчи акредитивните си писма на кайзера, посреща в резиденцията си членове на съюза „Спартак" и представители на левицата и открито финансира социалдемократите, които се противопоставят на „империалистическия режим" в страната. Йофе разпространява не само революционна пропаганда, но и оръжие, което често се внася под формата на тайна дипломатическа поща.[255] На 28 юни генерал Лудендорф отново призовава болшевиките да бъдат свалени и Германия да издигне на власт марионетно правителство в Русия. Той обаче забравя, че германската армия е на прага на силите си. Външното министерство в Берлин разсъждава доста по-трезво и се противопоставя на плановете за преврат с аргумента, че болшевиките са подписали Брест-Литовския договор. Дипломатите добавят, че опозицията в Русия не крие симпатиите си към Антантата и който и да дойде на власт на мястото на болшевиките, няма да е тъй благосклонно настроен към Германия. Кайзерът не обръща внимание на призивите на Лудендорф и дори разрешава на болшевиките да преместят военни части срещу вътрешните си врагове в долината на река Волга.[256] Лоялността на Ленин към Германия дава резултат.[257] Само че хората в Москва дори не подозират за решението на кайзера да се противопостави на Лудендорф и да сложи край на настъплението. Там виждат единствено войнствения империалист Мирбах, самото въплъщение на омразната германска военна машина и точно това провокира левите есери да пристъпят към радикални действия.

Заради Брест-Литовския мирен договор левите есери се оттеглят от Съвета на народните комисари, но не и от постовете си в ЧК и във ВЦИК. На 14 юни 1918 болшевиките изключват шепата меншевики и десни есери от ВЦИК и закриват вестниците им, което социалдемократите обявяват за „поредния преврат“. „Мартов започна да ругае „диктаторите“, „бонапартистите“, „узурпаторите“ и „грабителите“ с немощния си, измъчен глас, грабна палтото и се опита да го облече, но ръцете му трепереха толкова силно, че не можа да уцели ръкавите – разказва един от присъствалите на заседанието. – Ленин, бял като платно, се надигна да го спре.“ В този момент един от левите есери избухва в смях.[258] Левите есери, които се отделят в самостоятелна партия, претендират, че разполагат с монолитна членска маса от над 100 хиляди души.[259] Това е доста по-малко от болшевиките, които наброяват над 300 хиляди. И двете партии са микроскопични по размер на фона на огромното население (140 милиона). Въпреки численото превъзходство на болшевиките мнозина твърдят, че левите есери, които се обявяват против Брест-Литовския мирен договор, може да се сдобият с мнозинство на предстоящия Пети конгрес на Съветите, който трябва да бъде открит на 28 юни. На 24 юни Свердлов оповестява, че конгресът се отлага за началото на юли, за да има време да събере повече делегати болшевики.

Централният комитет на левите есери, които провеждат Третия си партиен конгрес в края на юни, предлага резолюция за отхвърляне на Брест-Литовския договор и призив за партизанска война срещу германците.[260] На конгреса е взето и решение за „борба срещу американския империализъм“ и за „съветска власт“, т.е. за елиминиране на Съвета на народните комисари и пряко управление на изпълкомите на Съветите.[261]

Петият конгрес на Съветите е открит в московския Болшой театър вечерта на 4 юли, на него присъстват 1035 делегати с право на глас, от които 678 комунисти и 269 леви есери.[262] Две трети от делегатите са на възраст между 20 и 30 години и като цяло присъстващите са прекарали общо 1195 години в затвора по политически причини.[263] Левите есери скандират: „Долу Мирбах!“ и „Долу Брест!“, макар че германският посланик е поканен като почетен гост и е настанен в една от ложите. В отговор Троцки заявява, че „всички агенти на чуждия империализъм“, които се опитват да разпалят отново войната с Германия, „ще бъдат разстрелвани на място“.[264]

Мария Спиридонова, най-популярната фигура в партията на левите есери, заклеймява болшевишката политика.[265] Ленин ѝ отговаря: „Може би направихме грешка, като приехме да участвате в поземлената реформа“.[266] Раздутото с измама болшевишко мнозинство отхвърля резолюцията на левите есери за денонсиране на договора с Германия и Ленин демонстративно ги предизвиква: „Ако решат да напуснат конгреса, прав им път!“.[267] Само че левите есери са му подготвили изненада: в случай че предложението им не бъде прието, те са решили да провокират преустановяване на германско-съветските отношения чрез терористични актове срещу „високопоставени представители на германския империализъм“.[268]

Вечерта на 4 юли Спиридонова възлага на 20-годишния Яков Блюмкин да убие германския посланик граф Мирбах.[269] Блюмкин, син на евреин от Одеса, е пристигнал в Москва през април 1918 година и подобно на много леви есери е работил в ЧК, където по това време има около 120 служители.[270] На

5 юли Спиридонова обвинява болшевиките, че са унищожили революцията и се зарича отново да хване „пистолета и ръчната граната“, както по времето на царисткия режим.[271] В този момент настъпва хаос, тъй като на горните редове в Болшой театър наистина избухва граната, но Свердлов, който председателства сесията, овладява паниката.[272] На следващия ден сесията на конгреса е насрочена за следобед. Блюмкин пристига в германското посолство, придружен от фотографа Николай Андреев. Двамата носят писмо, подписано от Феликс Дзержински, който моли посланика на Германия спешно да ги приеме. Първият секретар Курт Ризлер предлага да ги изслуша от името на посланика. (Ризлер е сред ключовите фигури в германското външно министерство, които са водили тайните преговори за изпращането на Ленин в запечатан влак в Русия през 1917 година.[273]) След известно време идва и Мирбах, Блюмкин вади пистолет „Браунинг“ от куфарчето си и стреля три пъти, но не улучва. Мирбах се втурва към вратата и Андреев го уцелва в тила. Блюмкин хвърля бомба и двамата изскачат през прозореца.[274] По това време Ленин е с Троцки, Свердлов и Сталин, новината за случилото се му е съобщена по телефона от Бонч-Бруевич. Ленин му нарежда да отиде на местопроизшествието.[275] Радек, новият комисар на външните работи Георгий Чичерин и Дзержински също посещават германското посолство. Германците настояват за среща с Ленин. Болшевишкият лидер пристига заедно със Свердлов около 5 часа, разпитва за подробности около убийството и поднася съболезнованията си. Германският военен аташе отбелязва, че Ленин изглежда уплашен.[276] В същия момент Ленин разбира от Дзержински, че ЧК – организацията, създадена с цел да защищава болшевишката революция, всъщност е съучастник в заговор срещу болшевиките.

Дзержински се отправя към сграда на ЧК в центъра на града, където преди това е бил забелязан Блюмкин. Там се е събрало цялото ръководство на левите есери, които изтъква, че Блюмкин е действал по тяхно поръчение. „Край – заявяват те. – Бресткият договор е анулиран, войната с Германия е неизбежна. (…) Тук ще стане същото като в Украйна, ние ще минем в нелегалност. Ако искате да си запазите властта, трябва да спрете да се държите като лакеи на Мирбах.“[277] Дзержински, въпреки че също е противник на мирния договор, обявява, че всички присъстващи са арестувани. Вместо това те го вземат за заложник.[278]

Новината за задържания началник на ЧК е тежък удар за Ленин, който „пребледня както винаги, когато беше ядосан или изненадан от неочакван обрат в събитията“.[279] Той назначава временно на мястото на Дзержински 30-годишния латвиец Мартинс Лацис.[280] Лацис пристига в централата на ЧК на „Лубянка“, охранявана от специалния боен отряд на ЧК, контролиран от левите есери, които заплашват да го разстрелят. Животът на Лацис е спасен благодарение на намесата на левия есер Пьотр Александрович Дмитриевски, заместник на Дзержински.[281] Ленин и Свердлов отново обмислят бягство, този път от Кремъл.[282]

Спиридонова отива в Болшой театър, за да съобщи, че Русия е „освободена от Мирбах“. Облечена е в черно, с червен карамфил на гърдите, в ръката си държи малък пистолет „Браунинг“.[283] Откриването на заседанието на конгреса обаче се бави, настъпва смут. Около 8 часа вечерта на 6 юли групата на левите есери се оттегля на горния етаж, за да обсъди ситуацията. Носят се слухове, че латвийските стрелци са обградили Болшой театър. Болшевиките се събират на друго място (някои са успели да се измъкнат тайно от театъра).[284] „Седяхме в стаята си и чакахме да дойдете да ни арестувате – казва Николай Бухарин на един от левите есери. – Но тъй като не дойдохте, решихме ние да ви арестуваме.“[285] Левите есери в ЧК са изпратили моряци по улиците със заповед да задържат всеки болшевик, когото видят. Ленин си дава сметка, че московският гарнизон няма да защити болшевиките – повечето войници са на страната на антигермански настроените леви есери. В общи линии той е в положението на Керенски през октомври предишната година: заплашен от преврат и лишен от въоръжени сили. Единствената разлика е, че водачът на болшевиките разполага с латвийските стрелци. Ленин изпраща телеграма до Сталин в Царицин, в която се казва: „Днес, около 3 часа следобед, ляв есер застреля Мирбах. Убийството обслужва интересите на монархистите и на англо-френските капиталисти. Левите есери са задържали Дзержински и Лацис и започнаха метеж срещу нас. Каним се да ги ликвидираме довечера и ще кажем на хората цялата истина: на косъм сме от война с Германия“.[286] На следващия ден Сталин отговаря, че левите есери са „истерици“.[287]

Само че далеч не е сигурно дали контраатаката на болшевиките ще пожъне успех. Малкото надеждни отряди на Червената гвардия са изпратени на изток срещу Чехословашкия легион. Около полунощ на 6 срещу 7 юли Ленин привиква командира на латвийските стрелци Йоаким Вацетис. „В Кремъл беше тъмно и празно – пише Вацетис. – Ленин влезе в заседателната зала и ме попита: „Другарю, ще можем ли да издържим до сутринта?“.[288] Латвиецът симпатизира на левите есери, но от опита си в сраженията с германците през 1916 година знае колко опустошителна е войната и че ако тя се възобнови, няма връщане назад. Освен това той очаква режимът в Германия да бъде свален и не вижда смисъл да се жертват повече хора на фронта.

Контраатаката на Вацетис е насрочена за ранните часове на 7 юли. Същия ден се чества свети Йоан Кръстител (Еньовден) и латвийците са решили да празнуват с излет до Ходинско поле в покрайнините на Москва.[289] Така че нито те, нито червеногвардейците са в бойна готовност.[290] Затова акцията се провежда посред бял ден. Военните части на ЧК, под командването на левия есер Дмитрий Попов, наброяват между 600 и 800 души, най-вече моряци. Срещу тях Вацетис събира около 3300 души (по-малко от 500 от тях са руснаци).[291] Отрядът на Попов е по-добре въоръжен и разполага с оръдия, картечници и четири бронирани коли. „Хората на Попов бяха окупирали един ред къщи – твърди Вацетис – и ги ползваха за укрепление.“ В действителност Попов, в чийто отряд има много финландци, както и моряци, очаква болшевиките да започнат преговори. Вместо това Вацетис поръчва да му доставят 152-милиметрова гаубица, с която възнамерява да срине укреплението на Попов със земята, въпреки че Дзержински е вътре.[292] В резултат на обстрела Попов и хората му се разбягват, като изоставят Дзержински. Според някои източници схватката е продължила няколко часа, а според други – четиридесет минути. Двете страни дават по около десет жертви, ранените са петдесетина. Стотици леви есери са задържани.[293]

Около 13 души, включително Спиридонова, са прехвърлени в затворнически килии в Кремъл. В четири следобед Съветът на народните комисари уверено заявява, че „метежът е ликвидиран“.[294]

ЧК незабавно организира контрапреврат срещу левите есери.[295] Чекистите нахлуват в редакциите и разбиват печатниците на техните вестници.[296] Блюмкин успява да избяга в Украйна. Много леви есери, включително Александрович, спасителят на Лацис, са екзекутирани незабавно, без съдебен процес; болшевиките обявяват публично, че над 200 души са разстреляни.[297] По-голямата част от левите есери в страната преминават в редиците на болшевишката партия. На 9 юли възобновява заседанията си и Конгресът на Съветите, като Троцки забавлява делегатите с подробности за „въстанието“. Той твърди, че левите есери са имали 2000 бойци и 60 картечници, че са държали Дзержински за заложник и са били окупирали телеграфната станция.[298] В действителност един от левите есери, който за кратко е бил комисар на пощите и телеграфа, Прош Прошян, през нощта на 6 юли е отишъл в централната телеграфна станция и е обявил: „Убихме Мирбах, Съветът на народните комисари е арестуван“. Прошян изпраща няколко телеграми, в които се твърди, че есерите са взели властта.[299] Но всъщност истински преврат не е имало. Водачите на левите есери многократно са изтъквали, че са готови да се защитават със сила, но не и да завземат властта, опитът им за въстание всъщност е от името на съветската власт „срещу империалистите“ (Германия), а не срещу болшевиките.[300]

През лятото на 1918 година болшевишкият режим е поставен на изпитание. Левите есери имат не по-лоши изгледи за успех срещу Ленин, отколкото той е имал срещу Керенски. Те успяват да установят пълен контрол върху ЧК, спечелват на своя страна голяма част от чекистите чрез агитация и завладяват подходите към Кремъл.[301] Но на тях им липсва нещо жизненоважно: Ленин е фанатично отдаден на амбицията си да вземе властта и да я задържи и точно това се оказва решаващо в болшевишкия преврат. Мария Спиридонова, най-известната фигура сред левите есери и единствената жена, начело на политическа сила в този период, постоянно е мишена на подигравки – наричат я „неуморната истеричка с пенснето“.[302] В този момент тя е само на 34 години. Със сигурност не ѝ липсва решителност. Само на 22 години тя застрелва един генерал, за което получава присъда доживотен каторжен труд в Сибир. Смела е. Има трезв, обективен поглед – за разлика от по-голямата част от левите есери, Спиридонова подкрепя договора от Брест-Литовск. „Мирът не е наложен от болшевиките – отбелязва тя находчиво, – а от нуждата, глада, нежеланието на целия изстрадал и изтощен народ да воюва.“[303] Ленин и Свердлов се възползват от честната ѝ позиция, но когато тя изведнъж ги държи в ръцете си през юли 1918 година, Спиридонова не успява да ги отстрани.

Ленин безмилостно преследва властта, макар и не самоцелно, заради самата власт; той вярва в идеята, че революцията ще доведе до социална справедливост и намира „научни“ доказателства за правотата си в марксистката доктрина, макар че много от съвременниците му го смятат просто за луд.[304] Но през цялото време той има късмет с противниците си: Виктор Чернов, който е начело на десните есери, отказва подкрепата на столичния гарнизон за охрана на учредителното събрание; водачът на меншевиките Юлий Мартов се е вкопчил в „буржоазна фаза" на историята, въпреки че в този момент в Русия няма буржоазия; противникът на болшевишкия преврат Лев Каменев се стреми към широко коалиционно управление на всички социалистически партии. А сега и Спиридонова се оказва слаб, неравностоен противник.[305]

Погромът срещу левите есери завършва с таен „съдебен процес". Спиридонова е осъдена само на една година, а след това е амнистирана.[306] Така или иначе, някога мощната политическа сила е неутрализирана.[307] Фактът, че през 1918 година основният политически противник на Ленин е една терористка, организирала убийството на посланика на голяма световна сила, показва колко малко пречки са имали болшевиките. Без левите есери, в последния ден (10 юли) на Конгреса на Съветите е приета нова конституция, в която се посочва, че „цялата централна и местна власт принадлежи на Съветите" и се призовава за „премахване на всички видове експлоатация и на разделението на обществото на класи, най-безмилостна борба срещу експлоататорите, създаване на социалистическа организация на обществото и победа на социализма във всички държави".

Убийство и неуспешен опит за убийство

В този момент Романови са все още живи. Болшевиките искат да ги изправят пред съда, а техните противници – да ги освободят. Братът на Николай II, великият княз Михаил, е арестуван от Керенски и по-късно е изпратен от болшевиките в затвор в Перм. Той е екзекутиран в ранните часове на 13 юни 1918 година от петима въоръжени мъже от ЧК. Надупченото с куршуми тяло е изгорено в пещ за топене на метали. Болшевиките не си признават за разстрела, а разпространяват слухове, че Михаил е освободен от монархистите и е изчезнал.[308] Николай II е трябвало да замине в изгнание в чужбина заедно със семейството си, но братовчед му крал Джордж V се отмята от предложението си да им даде убежище.[309] Затова Керенски изпраща руските царски особи в имението на губернатора на Тоболск (влакът е дегизиран като „мисия на Червения кръст" и е окичен с японското знаме).[310] През април 1918 година Свердлов изпраща свой доверен агент, за да доведе абдикиралия цар от Тоболск в Москва. Междувременно уралските болшевики отвличат Николай II и го настаняват в реквизираното имение на пенсионирания армейски инженер Ипатев, около което е издигната ограда и има многобройна охрана. В Москва подчинените на Ленин събират материали, за да изправят Николай II пред съда, но съдебният процес постоянно се отлага.[311] На 2 юли Съветът на народните комисари назначава комисия, която да изготви проект за декрет за национализация на имотите на Романови. Два дни по-късно новосформираната екатеринбургска ЧК поема охраната на царското семейство. Чекистите изготвят фалшиво писмо на френски език, в което уж се съдържат доказателства за заговор за освобождаване на Николай II и под този претекст, през нощта на 16 срещу 17 юли 1918 година, без официални обвинения и без съдебен процес, е произнесена „смъртна присъда чрез разстрел“ на Николай II, Александра, сина им Алексей (на 13 години), четирите им дъщери (на възраст между 17 и 22 години), личния им лекар и трима слуги. Командир на специалния отряд за екзекуции е Яков Юровски, син на шивачка и стъклар. Отрядът заравя телата край един черен път до село Коптяки на 12 мили северно от Екатеринбург. Труповете са залети със сярна киселина, за да бъдат обезобразени до неузнаваемост. Алексей и едно от момичетата са погребани отделно. На същия ден, 19 юли, Юровски заминава за Москва, за да докладва за операцията.[312] Централното болшевишко ръководство не поема отговорността за стореното и го приписва на уралските болшевики.[313] Съветът на народните комисари публикува съобщение за смъртта на царя, в което се твърди, че Алексей и Александра са оцелели; едновременно с това е оповестено и постановление за национализиране на собствеността на семейство Романови, одобрено шест дни по-рано.[314] „Сред хората нямаше и следа от мъка или съчувствие – отбелязва бившият царски министър-председател Владимир Коковцов. – Новината за смъртта на царя се четеше на глас, имаше подвиквания, подигравки и неприлични коментари. Някои пътници в трамвая просто казваха: „Крайно време беше!“.“[315]

Екзекуцията на Романови и бягството от публичен политически процес говорят за отчаяние. Болшевиките не разполагат с военна сила, а опитите за сформиране на армия се провалят. Дори и най-благонадеждните части – латвийците – търсят варианти за спасение. „Смяташе се, че ще се стигне до гражданска война и че болшевиките едва ли ще се задържат на власт“, твърди Вацетис, който започва тайни преговори с временно управляващия посолството на Германия Ризлер. Ризлер се опасява, че ако болшевиките бъдат свалени, на власт може да дойдат подкрепящи Антантата партии и затова подстрекава към преврат с цел сформиране на ново правителство в Москва, което също да бъде приятелски настроено към Берлин. Именно с тази цел той отправя искане в Москва да бъде допуснат отряд германски войници „за охрана на посолството“.[316] Ленин първоначално отказва, но после се съгласява да пристигнат по-малък брой германци, като поставя условието да не бъдат облечени в униформи.[317] Началниците на Ризлер във външното министерство в Берлин не смятат за необходимо да жертват Ленин, който парализира Русия до пълна безпомощност и остава верен на Германия.[318] При все това Ризлер се стреми да привлече на своя страна латвийските стрелци, които охраняват Кремъл, и Вацетис му обещава те да не се намесват при евентуална операция срещу болшевиките, ако след това германците им гарантират безопасно завръщане в родината.[319] Генерал Лудендорф обаче слага край на преговорите с аргумента, че ако това стане, и в Латвия ще плъзне болшевишка пропаганда. Така за пореден път Райхсверът спасява болшевиките.

Чехословашкият легион завзема Екатеринбург на 25 юли 1918 година, по-малко от седмица след като Николай II е погребан там.[320] „Антантата е подкупила Чехословашкия легион, навсякъде бушуват контрареволюционни въстания, буржоазията е впрегнала цялата си сила, за да ни помете“, пише Ленин до Клара Цеткин.[321] Междувременно британците се пренасочват от Мурманск към по-голямото пристанище Архангелск, където на 2 август дебаркират 600 английски войници. Тяхната задача е да попречат на германците или на болшевиките да завладеят военните складове, а в по-далечна перспектива да се съединят с Чехословашкия легион и да активизират бойните действия срещу Германия. Носят се слухове, че силите на Антантата ще преминат в настъпление срещу Москва.[322] Възцарява се паника. Според очевидци Ленин се появява с мрачен и угрижен вид на заседанието на Съвета на народните комисари на 3 август.[323] На север са британците, не след дълго към тях ще се присъединят и американски войски; на изток са Чехословашкият легион и другите антиболшевишки сили, които завземат Казан на 7 август; на юг антиболшевишки сили, подпомагани от Германия, напредват към Царицин. На запад германците са окупирали Полша, Украйна и държавите с излаз на Балтийско море и държат своя войска във Финландия по настояване на местното правителство. Ленин и най-близкият му кръг замислят бягство от Москва в Нижни Новгород.[324] Някои болшевики си уреждат дипломатически паспорти и документи за пътуване в Германия за семействата си и прехвърлят парите си в швейцарски банки.[325] „Болшевиките открито споделят, че дните им са преброени“, докладва новият германски посланик Карл Хелферих и призовава Берлин да скъса отношенията си с тях.[326]

В този момент Ленин изиграва най-отчаяния си ход. В деня, в който британците стъпват в Архангелск, той изпраща Чичерин в германското посолство, за да поиска настъпление на германската армия към Петроград. „С оглед на общественото мнение открит военен съюз с Германия не е възможен; това, което е възможно, е да предприемем съвместни действия“ – заявява Чичерин. Народният комисар моли германците не да окупират Петроград, а да го защитят, като предприемат поход към Мурманск и Архангелск срещу войските на Антантата, и освен това да престанат да подпомагат противниците на болшевиките на юг. „Чичерин уточни – пише Хелферих, – че искането идва директно от Ленин“.[327] Въпреки че спорният въпрос дали германците могат да окупират Петроград остава нерешен, в крайна сметка е постигната договореност, подписана в Берлин на 27 август 1918 година. Ленин се съгласява Русия да се откаже от Естония и Ливония (Литва), задължава се да продава на Германия 25% от добива на нефт в Баку, позволява на Германия да използва пристанищата на Черноморския флот и приема да изплати репарации на стойност 6 милиарда марки, половината от които в злато. Германия обещава да достави на болшевиките въглища, пушки, патрони, картечници и да се изтегли от Белорусия.[328] С три тайни клаузи се дава право на германската армия да навлезе на територията на Русия, за да се противопостави на силите на Антантата и да прогони британците от Баку.[329]

Ленин се вкопчва в имперска Германия като удавник за сламка. Всевъзможните слухове за измяната на царския двор в навечерието на войната не отговарят на истината, но унизителната продажба на държавните интереси от болшевиките е реалност. Договорът от 27 август е с по-лоши условия от капитулацията в Брест-Литовск, а на всичкото отгоре Ленин доброволно се стреми към него. На практика чрез него той се „откупва“ и си гарантира, че Германия ще го подкрепи, ако Антантата се опита да го свали от власт. „Имаше съвпадение на интереси – пише Ленин на съветския посланик в Швеция. – Щяхме да бъдем глупаци, ако не се бяхме възползвали."[330] Германците проявяват завиден цинизъм и както се изразява външният им министър, са твърдо решени да „работим с болшевиките и да ги използваме, като извличаме от тях максимална полза с оглед на вашите интереси".[331] Първата вноска от обещаните от болшевиките плащания, 120 милиона златни рубли, е изпратена през август, а следващите траншове пристигат през септември.

Командирът на латвийците Вацетис е изпратен в Казан, за да разчисти сътворената от местните болшевики бъркотия. На 30 август 1918 година Ленин пише на Троцки, че ако Казан не бъде овладян, Вацетис ще бъде разстрелян.[332] Вечерта водачът на болшевиките отива на среща с работниците от машиностроителния завод „Микелсон". От пристигането си през март до месец юли Ленин държи речи на 140 подобни събрания в Москва и околностите ѝ.[333] Той пътува без охрана, придружаван е единствено от шофьора си. На много хора не им е чужда идеята, че болшевишката върхушка трябва да бъде избита. През 1918 година представители на британските тайни служби възлагат на свой агент да ликвидира Сталин, но той отказва.[334] Същата сутрин е убит началникът на ЧК в Петроград Мойсей Урицки и Дзержински заминава за старата столица да ръководи разследването.[335] Ленин вече четири пъти е посещавал завода „Микелсон". Сборното място – цехът за производство на ръчни гранати – е препълнено. Само че Ленин закъснява и в 9 часа пред работниците се изправя друг оратор. Около четиридесет и пет минути по-късно колата на Ленин спира пред завода и той незабавно се качва на трибуната. „Другари, няма да говоря дълго, имаме заседание на Съвета на народните комисари" – предупреждава той и след това в продължение на час възхвалява диктатурата на пролетариата. Присъстващите са подготвили множество въпроси – зададени са още в началото в писмена форма, – но Ленин няма време да им отговаря. „Изводът е един – заявява той накрая, след като ги призовава да вземат оръжие, за да защитят революцията: – Победа или смърт!"[336]

Ленин си тръгва от завода, но не успява да стигне до чакащата го кола. Два куршума пронизват гръдния му кош и лявата ръка. Шофьорът Степан Гил и няколко души от заводския комитет го настаняват на задната седалка. Ленин е бял като платно, въпреки превръзките кръвотечението продължава.[337] Откаран е в Кремъл, като по пътя припада от кръвозагубата.[338] Началникът на гаража хуква да търси кислородни апарати, взема един под наем от аптеката на А. Блох и Х. Фрейман на улица „Тверская" за 80 рубли, а друг – от друга, по-отдалечена аптека, за 55 рубли. (После той изготвя докладна записка, в която се казва: „Тъй като платих парите от джоба си, бих искал те да ми бъдат възстановени".[339]) Първият човек, когото безпомощно лежащият Ленин иска да види, е бившата му любовница Инеса Арманд, която пристига с дъщеря си.[340] Бонч-Бруевич вдига под тревога охраната на Кремъл.[341] Свердлов се обажда на известен лекар, а междувременно съпругата на Бонч-Бруевич инжектира на Ленин морфин.[342]

За покушението е обвинена Фейга Ройдман (известна като Фаня Каплан), която е задържана на трамвайната спирка пред завода „Микелсон".[343] Двадесет и осем годишната есерка прави пълни самопризнания и настоява, че няма други съучастници, въпреки че тя самата е полусляпа, а Ленин е прострелян по тъмно, на неосветено място. (Възможно е изстрелите да са били произведени от анархистката Лидия Коноплева.[344]) От името на ВЦИК Свердлов заклеймява есерите като „наемници на британците и французите“.[345] Бонч-Бруевич изпраща телеграма на Троцки, който по това време се намира на югоизточния фронт.[346] Троцки незабавно се връща в Москва и на 2 септември в изказване пред ВЦИК нарича Ленин „най-великия човек на нашата революционна епоха“. Признава, че марксизмът се крепи на класите, а не на личностите, но заявява, че загубата на Ленин ще бъде съкрушителна. Речта на Троцки е публикувана и като притурка към вестниците.[347] Същия ден режимът обявява създаването на Революционен военен съвет на републиката, оглавяван от Троцки.

На 3 септември Свердлов нарежда на коменданта на Кремъл Малков да екзекутира Каплан, после тялото ѝ е изгорено в Александровската градина.[348] На 4 септември Вацетис, вместо да бъде разстрелян, е назначен за главнокомандващ на Червената армия. Той отново се обръща към германците с молба да позволят завръщането на латвийците в родината им и за пореден път получава отказ.[349] Латвийските стрелци вече са загубили всякакви илюзии по отношение на болшевишката диктатура и нейната жестокост.[350]

Въпреки насилието и репресиите, през юли и август 1918 година, болшевишкият режим е в ступор. Из Москва пълзват слухове, че Ленин е умрял и е погребан тайно. За да ги опровергае, Бонч-Бруевич бързо организира Ленин да бъде заснет в Кремъл и това е първият документален филм за водача на болшевиките.[351] В едно свое изказване на 6 септември Зиновиев нарича Ленин „най-великия водач в историята на човечеството, апостола на социалистическата революция“ и сравнява прочутото му произведение „Какво да се прави“ с Евангелието.[352] В същото време болшевиките се залавят да унищожат „хидрата на контрареволюцията“.[353] С тази цел в Петроград са разстреляни 500 души от задържаните служители на стария режим.[354] През двата месеца на Червения терор през 1918 година са изпълнени най-малко 6185 екзекуции. Почти толкова (6321) са произнесените смъртни присъди за периода 1825-1917 година, като не всички са влезли в сила. Вярно е, че екзекуциите в царистка Русия трудно могат да бъдат изчислени, при потушаването на Полското въстание през 1830 година са избити стотици без съд и присъда. Ала въпреки това мащабите на Червения терор надхвърлят всичко, което страната е познала до този момент.[355] От друга страна, умишленото раздуване на размерите му е търсена стратегия за въздействие над обществото. „Престъпният авантюризъм на есерите, белогвардейците и другите псевдосоциалисти ни принуди да отговорим на враговете на работническата класа с масов терор“ – заявява заместникът на Дзержински Йекабс Петерс пред вестник „Известия“. Същото послание се съдържа и в телеграма от Сталин, в която той призовава към „открит, масов, систематичен терор срещу буржоазията“.[356]

Убежденията на болшевиките за капитализма и класовата война са толкова категорични, че всички средства и действия се представят като неотложни, абсолютно необходими и оправдани, в това число и показните екзекуции и лъжите. Демонстративният Червен терор остава дълбоко запечатан в паметта както на враговете, така и на новите членове на партията.[357] Болшевишкото ръководство, която е на ръба на провала и не е способно да съживи съсипаната от войната страна, всячески се стреми да докаже, че никой друг няма право да управлява. През следващите месеци натиканите в ъгъла болшевики яхват вълнàта на „контрареволюцията“ и желанието на народа да защити „революцията“ и успяват да изградят нова държава. Това, което през лятото и есента на 1918 година светът оприличава с политически дадаизъм, скоро се превръща в здрава, амбициозна диктатура.[358]

Осма глава

Класовата война и партията – държава

> *Войната официално свърши със сключването на примирието. Но всичко, което преживяхме от тогава и преживяваме сега, е следствие от нея.*
>
> Пьотр Струве, Ростов на Дон, ноември 1919 година[1]

> *Всеки военен трябва да има от двете си страни по един комисар с револвер в ръка.*
>
> Лев Троцки, комисар на отбраната, 1918 година[2]

След като утвърждават монополната си власт през 1917-1918 година, през следващите две години болшевиките градят държава. Разграничаването на тези два периода често убягва на изследователите. Отричането на правото на другите да управляват няма нищо общо със самото управление и разпределение на ресурсите. Новата държава се създава посредством хищническо заграбване на материалните блага (зърно, сгради, ценни предмети), както и чрез сплашване на хората и изпращането им на фронта в името на революционната класова борба. Режимът, който се получава в резултат на това, „неминуемо се нуждае от раздут апарат, който да наложи експроприация на имуществото на старите собственици и да разпределя новите придобивки“.[3] Трябва да се има предвид, че става дума за една много особена държава: в нея има въоръжена политическа полиция от престъпни банди, комисариат на хранителните доставки, който поради важността си придобива чудовищни размери, огромна Червена армия, чийто основен проблем е дезертьорството, неефективна, но все по-строго централизирана партийна прослойка, която също разполага с многочислен персонал, пропагандна машина, в която през 1918 година работят около 50 хиляди души.[4] Въпреки съществуването на Съветите и на революционните трибунали държавата се крепи най-вече на изпълнителната власт, само че всевъзможните комисари са във вечна борба за надмощие помежду си както на национално, така и на местно ниво. Преди всичко това е държава, противник на въстанията и метежите, която дължи съществуването си на гражданската война.[5] Гражданската война не е причина за „извращаване" на болшевиките, напротив, тя им дава тласък, отдалечава ги от дадаизма и ги спасява от провала, пред който се намират през 1918 година.[6] Разбира се, и преди началото ѝ пред болшевиките не е имало пречки за присвояванията и терора, но тя придава легитимност на борбата срещу „класите на експлоататорите" и „народните врагове".[7] „Управляващата класа – обяснява Ленин – никога не отстъпва доброволно властта си на потиснатата."[8] Затова властта трябва да се държи здраво и да се налага със сила, и то постоянно, ден след ден. За болшевиките всеки ден е ден първи, денят, в който завземат властта.[9]

Сталин, също като Ленин, има слабост към показната символика на държавността, но не преклонението пред държавата кара болшевиките да се захванат с укрепването на държавността.[10] Причината не е и в разрухата, донесена от войната и революцията, а в своеобразната комбинация от идеи и стереотипи, сред които се откроява силната антипатия към пазара и всичко буржоазно, както и липсата на всякакви задръжки в революционните методи, което още повече задълбочава катастрофата.[11] Много режими смятат за легитимни показните убийства и конфискациите на частно имущество, но по правило те не обявяват за незаконна частната търговия, не национализират индустрията, не делят храната на дажби съобразно класовата принадлежност, не подтикват бедните селяни да разграбват имуществото на кулаците и не се противопоставят на другите държави само защото те са капиталистически. Структурата на болшевишката държава е създадена с отчаяни средства за преодоляване на наследения недостиг на храна в градовете, като всяко предизвикателство се възприема за опит за „контрареволюция". „В името на революцията и за борба с контрареволюцията" – така започват безброй документи от този период за реквизиране на брашно, гориво, оръжие, автомобили.[12] „Днес е първата годишнина от революцията – отбелязва един царски офицер, като има предвид Февруарската революция. – Преди една година всички станаха революционери, а сега вече са контрареволюционери."[13]

Безмилостната класова война е в сърцевината на Лениновата идеология – за него войната е доказала, че капитализмът няма право на съществуване, – но съветската държава не се ражда в главата му в напълно оформен вид. Сред широките маси има силни антибуржоазни настроения – експлоататори срещу експлоатирани, имащи срещу нямащи, – а това може да мотивира и оправдае цялостна мобилизация за борба срещу контрареволюцията. Показателни са събитията в Камишинск, търговски град на река Волга, в края на лятото на 1918 година. „ЧК изготви списък с всички едри буржоа и в момента те са задържани на една баржа – гордо заявява представител на местната политическа полиция. – През деня ги изкарваме да работят в града." Изобщо не е нужно да дойде някой отвън да обяснява кои са „буржоазните елементи" и защо те са врагове на народа.[14] По цялото поречие на Волга има такива баржи със затворници от редиците на „класовия враг", като най-много са в Царицин, където командва Сталин. Аналози на това явление в една или друга форма се срещат в цялата бивша Руска империя.[15] Идеологията, която стои зад появата на затворническите баржи, дава възможност на десетки хиляди хора да се доберат до неподозирана власт.[16] (Към тях се присламчват и аполитични престъпници и печалбари, които също ограбват „буржоазията".) Насилствените действия срещу „контрареволюцията" провокират и гневни изблици. „Кой държи властта в провинцията? – пита ядосано един представител на комисариат през есента на 1918 година. – Съветите или ЧК?"[17] Отговорът е ясен: когато селяните в Самарска губерния издигат искане за провеждане на нови избори за местно ръководство на ЧК, чекистите изваждат оръжие. Един от селяните е прострелян. „Обърнете специално внимание на това и го напишете във вестника – настоява един от селяните, – тук има хора, които убиват, без да им мигне окото."[18]

Ето това е моментът на прозрението: съветската държава дължи появата си на революционната класова борба от низините до върховете. Маркс е писал много за еманципацията и за свободата, но също така отделя голямо внимание и на класовата война. За да успее революцията, за да се освободи човечеството и да прогресира, всичко, свързано с буржоазията и капитализма, трябва да бъде смачкано. Всичко, което пречи на унищожението на буржоазията и капитализма, трябва да бъде отстранено от пътя. Истина е, че далеч не всички се хвърлят презглава в унищожаването на стария ред. Повечето хора просто се стремят да оцелеят, прибягват до дребни измами, отнемат насила чуждото имущество. Но има и такива, които *живеят* в революцията, организират комуни, строят детски ясли, пишат. „Всички аспекти на съществуването – социални, икономически, политически, духовни, морални, семейни – бяха целенасочено моделирани от човешка ръка – пише Исаак Щейнберг. – Навсякъде движещата страст беше да се създаде нещо ново, коренно различно от старото."[19] Само че вътре в тази утопия класовият принцип не търпи противоречия. Много болшевики, които горят от желание да служат на човечеството, постепенно осъзнават, че ревностните им усилия да сложат край на страданието и да заличат социалните различия всъщност имат противоположен резултат. За някои това се оказва съкрушително, но повечето продължават изкачването си по партийната стълбица.[20] Идеалистите се смесват с опортюнисти, аскетичните революционери – с измамници, а всички заедно, в името на социалната справедливост и новия свят на изобилие, изтласкват глупостта, корупцията и самохвалството към висини, невиждани дори и в царистка Русия.[21]

Селските партизански армии, които се борят срещу болшевизма, също насила реквизират зърно, заклеймяват несправедливостта на пазара и подобно на Червената армия създават отряди за налагане на контрол над мирното население и използват политически комисари. И белогвардейците реквизират чуждо имущество, имат си комисари и тероризират обикновените хора.[22] Но болшевиките, за разлика от враговете си, тръбят, че са носители на научнообоснована истина и не щадят ресурси, за да разпространяват своята идеология. Партийното мислене поставя знак за равенство между болшевизма и законите на историческото развитие, от което следва, че всички негови критици са контрареволюционери. Междувременно революционерите, в стремежа си да управляват индустрията, транспорта, горивата, производството и доставката на храни, жилищното настаняване, образованието и т.н., допускат все по-големи грешки поради липсата на опит. От друга страна, решението на проблема ги изправя пред нов идеологически кошмар: трябва да се обърнат към своите класови врагове – „буржоазните специалисти", които ненавиждат социализма, но имат желание да помогнат да се изправи на крака сринатата държава. „Тези хора – както далновидно се изразява за болшевиките Александър Верховски, царски генерал и министър на отбраната във временното правителство – обещават всичко, но няма да дадат нищо; вместо мир, ще има гражданска война, вместо хляб – глад, вместо свобода – грабежи, анархия и убийства."[23] Само че не след дълго и самият Верховски се присъединява към Червената армия. Добронамерените служители на стария режим обаче не се ползват с доверие, защото са „буржоа". Зависимостта от „класовите врагове" деформира съветската политика и институции. Специалистите с технически умения, възприемани за неблагонадеждни в политическо отношение, трябва да помагат на хора, които са некомпетентни, но пък верни на болшевиките, като този подход се въвежда първоначално в армията, а после и във всички останали институции.[24] В резултат на това се утвърждава практика да се използват верни на партията доносници, която просъществува десетилетия и води до трайно установяване на двойни стандарти в партията – държава.

Революционната държава бързо укрепва, но така и не успява да се отърси от своята хаотична същност. Всичко се надзирава и наблюдава, само че на принципа на случайността и изненадата. Щейнберг, ляв есер, комисар на правосъдието по време на коалиционното правителство, напразно се опитва да ограничи тираничните правомощия на ЧК. Когато през март 1918 година столицата се мести в Москва, в централата на ЧК има едва 131 служители, сред които 35 войници, 10 шофьори, много секретарки и куриери, така че оперативните работници са не повече от шестдесет.[25] След август 1918 година, дори и след като левите есери са изгонени от ЧК, числеността на политическата полиция в столицата нараства до 683 души.[26] До края на лятото на 1918 година са създадени местни ЧК в 38 губернии и в 75 окръга.[27] Освен това има и самостоятелна железопътна ЧК, чиято задача е да се бори срещу „контрареволюцията" по цялото протежение на железопътната мрежа. Появяват се и „специални отдели" на ЧК, които следят за сигурността в редиците на Червената армия. Никой не координира и не контролира тази политическа полиция. Местните ЧК най-често се сформират по своя собствена инициатива. Един от примерите е случаят с баржата в Камишинск, друг – ЧК в Екатеринбург, която се помещава на улица „Пушкин" №7 в неголяма, двуетажна сграда с мазе, където се затварят арестуваните. Един от служителите там споделя: „Белогвардейците и свещениците бяха натъпкани като сардини заедно със селяните, скрили зърното си от реквизиторите. Всяка нощ организирахме „прочистване от гадовете", т.е. разстрел на двора." Оперативният работник добавя, че в резултат на конфискациите от „буржоазията" „се натрупваха всякакви скъпоценности: бижута, пари, дрънкулки, дрехи, провизии. Събирахме ги на едно място и си ги поделяхме".[28] Като цяло, политическата полиция е хаотична и проядена от корупция структура с противоречиви цели.[29] Само че ЧК не е просто официална държавна служба, тя е въплъщение на потресаващата умствена нагласа, че съществуват класови врагове, които следва да бъдат унищожавани с всички средства.[30] Неизменното оправдание е, че показните екзекуции са „временно явление“, докато бъде спечелена класовата война или докато приключи световната революция. А докато това стане, както казват чекистите, историята ще им прости прекаленото насилие, но не и проявите на слабост. Убийствата без съд и присъда дискредитират каузата и същевременно насъскват войнствено настроените. Хаосът, съчетан с насилие, е форма на управление.

Руската империя престава да съществува и е заменена от множество държави, в които се правят опити за сформиране на правителства (в Киев се сменят деветнадесет). В този безпорядък Сталин се издига като водеща фигура в режима непосредствено след Ленин. „Няма съмнение – пише по-късно Троцки, – че Сталин се оформя в условията и преживяното по време на гражданската война заедно с цялата група, която по-късно му дава възможност да установи личната си диктатура.“[31] Гражданската война в Русия изтласква на повърхността хора, институции, взаимоотношения и подклажда радикализма. Насред тази вихрушка се открояват предпоставките за бъдещата Сталинова еднолична диктатура.

Бели и червени, офицери и пешки

След смъртта на генерал Корнилов през април 1918 година, начело на доброволческата армия застава генерал-лейтенант Антон Деникин. Под негово командване са около 10 хиляди души, които използват за своя база южната част на басейна на река Кубан. Възходът му на юг е съпътстван от успехите на друг генерал на северозапад – Николай Юденич, командир на руските войски срещу Османската империя, описван като „висок метър и петдесет, късокрак, с тяло като бъчва и с тегло 130 килограма“.[32] Юденич се възползва от спокойствието в отцепилата се Естония и основава там втора, по-малка антиболшевишка армия. На трето място се нарежда Александър Колчак, най-младият вицеадмирал в историята на Русия, който през 1918 година изпълнява безуспешна мисия до САЩ и докато пътува обратно към доброволческата армия, казаците в Омск, които през ноември прогонват есерите от града, го канят да заеме поста „върховен главнокомандващ“. Колчак се съгласява да поеме този „тежък кръст“ и си присвоява званието адмирал, макар че се намира на 3500 мили от най-близкото пристанище.[33]

Колчак на изток, Деникин на юг и Юденич на северозапад ръководят три отделни групировки, като обвиняват болшевиките, че са агенти на германците, евреи и рушители на руските православни ценности. На свой ред, болшевиките наричат враговете си „белите“ по подобие на поддръжниците на реставрацията на монархията във Франция след 1789 година. Руските белогвардейци обаче не си поставят за цел възстановяването на монархията, а само потъпкване на социалистическата революция.[34]

Задачата на предводителите на белите да сформират армия изглежда лесно постижима, само че те трябва да привлекат на своя страна офицери, които са тяхна пълна противоположност. Когато през 1914 година Русия влиза във войната, офицерският корпус е под командването на образовани висши военни като Алексеев, Корнилов и Деникин, а 87,5 % от генералите и 71,5 % от офицерите произлизат от дворянски семейства.[35] През първите две години от войната Русия губи над 60 хиляди офицери, като в същото време броят им нараства до четвърт милион. Новите попълнения обикновено са селяни или представители на бедните градски прослойки.[36] (С изключение на евреите, всеки пълнолетен мъж може да стане офицер.[37]) Много от офицерите със скромен произход се превръщат в дребни тирани, които издевателстват над обикновените войници.[38] Поради произхода си те не са склонни да се присъединят към враговете на социализма. Катастрофалната война не само дава възможност за извършване на болшевишкия преврат, но и силно затруднява въоръжената опозиция на консервативните сили. А и белите допълнително усложняват и без това трудната си задача, като не признават извършеното преразпределение на земята и по този начин отчуждават от себе си селяните. Движението на белогвардейците дължи съществуването си главно на казаците, които обаче отказват да се бият отвъд собствените си територии, и на чехословашките легионери, които са склонни да напуснат Урал и Сибир единствено в посока към родните си места.

Раждането на Червената армия също е съпроводено с трудности.[39] Болшевиките нямат доверие на селското население и затова първоначално се стремят да привличат за войници единствено работници, ала реалността бързо ги кара да се откажат от този подход.[40] Освен това повечето болшевики не искат в армията офицери от времето на царя. Левите комунисти и меншевиките дори отхвърлят идеята за постоянна армия и призовават да се създаде демократична милиция, вярна на Съветите.[41] Новият комисар на отбраната Троцки, който няма военно образование и не е служил войник, подкрепя изграждането на професионална войска, ръководена от истински военни.[42] За него прословутата Първа заповед от 1917 година е „единственият стойностен документ от Февруарската революция", само че той самият не допуска каквато и да било демокрация в Червената армия.[43] Войнишките комитети, които свалят от власт царя, са разформировани през март 1918 година.[44] На 27 март Троцки призовава царските офицери и генерали да изпълнят воинския си дълг, като на следващия ден заявява пред един вестник: „Наследството на стария режим и задълбочаващият се икономически безпорядък подкопаха чувството на хората за отговорност. (…) На това трябва да се сложи край. В армията, както и в съветския флот, дисциплината трябва да бъде дисциплина, войниците – войници, моряците – моряци, а заповедите да се изпълняват".[45] Той настоява: „Трябва да имаме учители, които познават военната наука".[46] Сталин е най-ревностният противник на участието на „военни специалисти". Ленин обаче споделя виждането на Троцки за необходимостта от експертен опит и го превръща в официална политика.[47]

Ключовите фактори за победата на болшевиките – военните специалисти и войниците от селски произход – са приемани с подозрение. В действителност именно селската революция в много отношения предначертава крайния резултат от гражданска война, а участието на царски офицери е в основата на структурата на цялата съветска държава.

Повечето царски офицери, които участват в гражданската война, гравитират към белите – около 60 хиляди се присъединяват към Деникин, 30 хиляди – към Колчак, и 10 хиляди – към други командири.[48] Но към края на бойните действия около 75 хиляди служат в Червената армия и съставляват половината от болшевишкия офицерски корпус. Още по-поразителен е фактът, че около 775 генерали и 1726 офицери от царския генерален щаб преминават в Червената армия.[49] Причините за това са както патриотизмът, желанието армията да бъде съхранена, доброто заплащане и по-големите хранителни дажби, така и обстоятелството, че в много от случаите семействата на офицерите са държани като заложници. Затова няма нищо чудно, че още временното правителство се съмнява във верността на офицерския корпус и внедрява там свои „комисари", които да бдят за евентуални заговори за контрареволюция. Болшевиките продължават тази традиция.[50] Всеки командир има зад гърба си поне един комисар, а успоредно с това са създадени и „политически отдели" за пропагандна дейност.[51] В правомощията на болшевишките политически комисари влизат „предотвратяване на всякакви опити за контрареволюция" и арести на „онези, които нарушават революционния ред".[52] Оперативните решения се взимат от офицерите, но на практика се считат за валидни само ако са подписани и от комисаря.[53]

Гражданската война се очертава като доста странно явление: белогвардейците не искат да вземат в редиците си селяни, а се опитват да привлекат офицери от най-нисшите прослойки, за да се бият срещу социалистите; болшевиките пък дават ръководните постове на царски офицери, които са следени под лупа, и макар и неохотно набират селяни за войници. Ако белогвардейците бяха яхнали вълнàта на селската революция или ако червените бяха прогонили всички царски офицери при белите, Ленин, Троцки и Сталин щяха отново да бъдат изпратени на каторга или да увиснат на въжето.

Гражданската война в Русия е основно война между града и селото, борба за зърно (пшеница, ръж, овес, ечемик).[54] Само че първопричината за липсата на храна не е болшевизмът. Още през есента на 1916 година министерството на земеделието въвежда система от зърнени квоти, съгласно която всяка губерния трябва да осигури определено количество зърно, изкупувано на фиксирана цена, като местните власти разпределят квотите по селата. Както може да се очаква, системата се проваля. През март 1917 година, след като гладните бунтове ускоряват падането на стария режим, временното правителство създава самостоятелно министерство за хранителните доставки и слага началото на държавен монопол върху търговията със зърно. Само че местните комисии не успяват да осигурят от селяните нужното жито, а инфлацията обезценява парите, с които го заплащат.[55] Петроград се прехранва единствено благодарение на черноборсаджиите, които пренасят храна от селата и надхитряват монопола на властта. В края на август 1917 година, по време на драматичния сблъсък между Керенски и Корнилов, временното правителство изведнъж удвоява цената, която държавата плаща на селяните за зърното, но и новата е далеч по-ниска от пазарната. Временното правителство зависи от селяните, за да може да изхрани градовете и армията, и въпреки това отказва да се съобрази с желанията им по въпроса за земята.[56] На 16 октомври 1917 година отчаяният министър по хранителните доставки от временното правителство отбелязва: „Трябва да прекратим с опитите да ги убеждаваме, наложително е да предприемем принудителни мерки“.[57] Войната и неуспешният опит за създаване на монопол в търговията със зърно водят до поредния провал на държавата под формата на конфискации и преразпределение.[58]

Болшевиките, които са още по-крайни в отношението си към частната търговия, решават да възстановят държавния монопол, като му придават класова окраска и се стремят да привлекат „бедните селяни“ да им съдействат в намирането на скритото жито. Бедните селяни не реагират на призива, но болшевиките знаят как да ги принудят насила да се подчинят.[59] Въпреки всичко тази политика на определени квоти за доставка на изкуствено определени цени не е в състояние да нахрани градовете и армията. Червената армия се зарежда в началото на 1918 година, а през декември същата година вече наброява 600 хиляди войници. Хората в градовете гладуват.[60] Обещанието за храна е основната причина мъжете да се записват в армията. Един от опозиционните вестници отбелязва, че „стотиците хиляди членове на всевъзможните комитети трябва да се прехранват“ и предлага логично решение: нов закон за възстановяване на свободната търговия и свободните цени на зърното.[61] Това е единственото възможно решение, но то се възприема като ерес. Ленин не разбира нищо от земеделие, от обработване на земята, от набиране на работна ръка, не знае какво представлява селската община, не познава пазарните механизми. В края на януари 1918 година той назначава Троцки за председател на извънредната комисия по храните и транспорта; скоро след това е създаден комисариат на храните, начело на който застава завършилият селскостопанската академия Александър Цюрупа. Ленин предлага селяните да бъдат привиквани един по един, за да предават зърното си, а който откаже, да бъде „разстрелян на място“. Цюрупа и Троцки са против.[62] През май Ленин обявява „онези, които имат зърно, а не го носят в определените събирателни пунктове“, за врагове на народа.[63] Същия месец режимът поставя началото на „хранителна диктатура“ и „поход срещу спекулантите, кулаците, кръвопийците, провокаторите, които по време на войната забогатяха, а сега отказват да дават хляб на гладуващите“.[64] Дзержински и Луначарски предупреждават, че ако се стигне до насилие, отношенията със селяните ще се изострят, но Ленин пренебрегва мнението им.[65] След разгара на гражданската война болшевиките се отказват от борбата с кулаците и спекулантите и се връщат към варианта със задължителните квоти за доставка на хранителни продукти на фиксирани цени.[66] Въпреки това продължават да пращат въоръжени отряди за реквизиране на жито в името на класовата война и в тази област най-силно се изявява Сталин.[67]

Сталин в Царицин

Няма друг регион, който да се хвърля тъй стремглаво в гражданската война, като поречието на река Волга, където минава разделителната линия между белите армии на Колчак и на Деникин.[68] В Царицин, най-големия промишлен център в Югоизточна Русия с население 150 хиляди души, може да се проследи в умален мащаб развитието на революцията: от пълно отсъствие на болшевики през февруари 1917 година до тяхното господство през септември, още преди преврата в Петроград.[69] Червеният Царицин е жизненоважна железопътна разпределителна гара, свързваща Кавказ и Москва, но е близо до земите на казаците, където се сформира южният фланг на бялата доброволческа армия.[70] Военното положение около Царицин е несигурно, само че работниците в Москва и Петроград получават по половин хляб на ден и затова Ленин изпраща на юг експедиция за набавяне на храна, начело с комисаря на труда Александър Шляпников. Цюрупа предлага с него да замине и Сталин. В крайна сметка Шляпников се бави в Москва и на 4 юни 1918 година Сталин потегля без него, начело на отряд от 460 въоръжени болшевики. Два дни по-късно пристига в Царицин.[71] Задачата му е да осигури храна за столицата. Сталин, освен че е комисар на националностите, получава и нова длъжност – „директор по въпросите на храните в Южна Русия“. Кризата с храните го вдъхновява да приложи опита си от Батуми, Чиатура и Баку, но този път последиците са много по-големи.

Ленин е назначил за командир на Червената армия в Царицин Андрей Снесарев, царски офицер, повишен в генерал-лейтенант от временното правителство, който доброволно се е присъединил към червените. Той пристига в Царицин на 27 май 1918 година като началник на новосъздадения военен комисариат в Северен Кавказ. Снесарев се залавя да създаде истинска армия от сбирщината от местни партизански отряди, много от които са изгонени от Украйна от напредващия Райхсвер и приличат повече на скитащи банди. В първия си доклад той посочва, че спешно се нуждае от повече военни специалисти.[72] На 2 юни един от политическите комисари в Царицин информира Москва: „Хората тук не са чували за Червената армия. В града е пълно с какви ли не генерални щабове, началници и върховни главнокомандващи“.[73] Четири дни по-късно на сцената се появява Сталин.

Сталин отсяда не в местния хотел „Франция“, а в железопътен вагон, носи военна куртка и поръчва на местния обущар чифт високи черни ботуши.[74] С него пътува и непълнолетната му съпруга Надя, която работи в „секретариата“. Още в първия си работен ден, 7 юни, той се хвали на Ленин, че ще изпрати осем композиции със зърно и че ще „изцеди до последна капка“ плодородния регион, като добавя: „Бъдете сигурен, че ръката ми няма да трепне“. Същевременно се оплаква: „Ако военните ни специалисти не дремеха и не мързелуваха, железопътната линия нямаше да бъде прекъсната и ако линията бъде възстановена, няма да е благодарение на тях, а въпреки бездействието им“.[75] На 10 юни Ленин публикува обръщение „към всички труженици“, в което съобщава, че хранителните доставки са на път: „Народният комисар Сталин се намира в Царицин и ръководи снабдяването с храни от Дон и Кубан и ни телеграфира за огромни запаси от зърно, които се надява скоро да прати на север“.[76] Само за една седмица Сталин организира изпращането на няколко композиции с над 9000 тона зърно. Той изпълнява обещанието си, не пести сили и не се спира пред нищо. В честите си телеграми до Ленин обещава нови хранителни доставки и сипе злостни хули срещу другите представители на режима и ги обвинява в „саботаж“.[77]

Един от ключовите инструменти, които той използва, е царицинската ЧК. Комисията се шири в двуетажна сграда на брега на Волга. Горният етаж е превърнат в канцеларии и помещения за живеене, а долу се затварят задържаните, които често биват пребивани, докато не направят „пълни самопризнания“. Затворниците са „буржоазни елементи“, свещеници, представители на местната интелигенция и царски офицери, много от които са отговорили на призива да се включат в Червената армия. Арестуват се и работници и селяни, които са обявявани за контрареволюционери, защото са посмели да критикуват произволните арести и мъченията.[78] Слуховете за зверствата са част от мистерията, обграждаща ЧК. Говори се, че в Харков чекистите скалпират задържаните, в Екатеринослав ги пребиват с камъни или ги разпъват на кръст, а в Кременчуг ги набождат на колове.[79] В Царицин се разказва, че чекистите режат ръцете на затворниците с трион.[80] Александър И. Червяков, началникът на царицинската ЧК, и неговите главорези минават на подчинение на Сталин.[81] Един от очевидците, болшевикът Фьодор Илин, твърди: „Сталин командва всички в Царицин, на практика той ръководи местната ЧК, както и подразделенията на Червената армия“.[82]

Снесарев е събрал в града армия от около 20 хиляди души и е организирал построяването на укрепления в околностите.[83] Сталин обаче се опитва да го измести. На 10 юли той изпраща на Ленин телеграма: „На юг има достатъчно зърно, но за да го получим, трябва да разполагаме с функциониращ апарат, пред който няма пречки от страна на военните. За доброто на каузата са ми необходими военни правомощия. Вече съм писал за това, но не получих отговор. В такъв случай се налага самостоятелно, без никакви формалности, да уволня командирите и комисарите, които пречат на каузата. (…) Липсата на документ от Троцки няма да ме спре“.[84] Троцки приема спокойно това дръзко неподчинение и на 17 юли праща телеграма на Сталин, в която дава ясно да се разбере, че Снесарев трябва да остане военен командир, но „ако смятате за нежелателно да остане комисар, само ми кажете и ще го махна“.[85] Сталин сграбчва възможността. На 19 юли пристига одобрението Снесарев да бъде свален от поста, а комисариатът за Севернокавказкия военен окръг да бъде заменен от местен революционен военен съвет, който се състои от трима души: Сталин, водачът на болшевиките в Царицин Сергей Минин и още един болшевик. В телеграмата се уточнява, че промяната е направена с одобрението на Ленин.[86] Ленин иска храна. А Сталин не иска да бъде зависим от Троцки.

Сталин незабавно си присвоява имуществото на отдела на Снесарев, което според инвентаризацията възлиза на една пишеща машина „Ремингтън“, един градски телефон, един телефон за връзка с главния щаб, четири бюра, седем плетени стола, три писалки, пет молива, една папка, едно кошче за боклук.[87] По нареждане на Сталин Снесарев обединява две армии под командването на Климент „Клим“ Ворошилов.[88] Ворошилов е родом от Луганск и се запознава със Сталин на Четвъртия конгрес на партията през 1906 година. И той е със скромен произход: син на перачка и селянин, който работи в мините и към железниците. Напуска училище още 8-годишен и пасе животни. През август 1917 година застава начело на градската Дума в Луганск и я оглавява до февруари 1918 година, когато германците настъпват в Украйна и той става партизанин.[89] Впоследствие се оттегля в Царицин заедно с други червеногвардейци. Въпреки че е ловък ездач и добър стрелец, благодарение на което печели популярност сред редовите войници, той не е стратег. „Ворошилов не притежава нужните качества за ръководител – пише Снесарев до Троцки през юли 1918 година. – Той не познава дори елементарните правила за командване на войска.“[90] На 1 август по нареждане на Сталин Ворошилов премества войските от северните укрепления в околностите на Царицин на юг и запад с цел да бъде предприето настъпление. Три дни по-късно железопътната линия между града и Москва е прекъсната и се налага военните поделения да бъдат върнати на предишното място. На 4 август Сталин пише на Ленин, че за неразборията е виновен Снесарев.[91]

Сталин заповядва Снесарев и редица други военни да бъдат арестувани. Чистката обхваща артилерийската част в града, администрацията към нея и дори писарите.[92] Те са качени на баржа, закотвена в реката пред централата на ЧК. Троцки изпраща заместника си Алексей Окулов да разследва случая и той освобождава Снесарев, като критикува Сталин и Ворошилов. В телеграма Троцки се разпорежда военните в Царицин да бъдат оставени да си гледат работата, а Сталин написва върху нея: „Да не се взема под внимание!“.[93] Мнозина от задържаните 400 души умират от глад или са разстреляни същото лято.

По същия начин Сталин постъпва и с изпратената от столицата експедиция за снабдяване с горива. Ленин възлага на болшевика К. Е. Махровски от съвета по народно стопанство да закупи горива от рафинерията в Грозни, като за целта Махровски носи в себе си 10 милиона рубли. Специалната композиция от цистерни пристига в Царицин на 23 юли, придружавана от техническия експерт от комисариата на транспорта Н. Р. Алексеев, който не е комунист, и от Сергей Киров, който е начело на Съвета в Терек. Сталин им съобщава, че на юг железопътната линия е в ръцете на чеченските бунтовници и казаците от Терек. Махровски заминава за Москва, за да докладва, като оставя при съпругата си парите в заключен куфар. На 13 август Киров отива при нея и иска парите от името на Сталин. Тя отказва да ги даде, а после обсъжда с Алексеев къде да ги скрие. Махровски се връща в Царицин на 15 август. През нощта на 17 срещу 18 август Сталин арестува Алексеев и Махровски по обвинение в заговор за завземане на властта в съучастие с царски офицери, няколко сърби, есери, профсъюзни активисти и представители на временното правителство.[94] „Всички специалисти – отбелязва началникът на ЧК Червяков – са буржоа, а повечето от тях са контрареволюционери.“[95]

Чекистите отказват да повярват, че Махровски е изпратен от Ленин. „Другарю, престани да говориш за центъра и че местните власти трябва да му се подчиняват – заявява разпитващият го Иванов. – В Москва вършат нещата по техен си начин, а ние тук действаме по новому, по нашенски. Центърът не може да ни заповядва. Ние диктуваме волята си на центъра, защото ние сме местната власт.“[96] По-късно същия месец, когато местният Съвет прави опит да разследва безпричинните арести и показните екзекуции, чекистите се оправдават, че са изпълнявали заповеди на центъра. Всъщност заповедите са на Сталин. В крайна сметка Сталин освобождава Махровски, но слага ръка на парите, влаковата композиция и цялото имущество на експедицията.[97] Публично е оповестено, че парите са били предназначени за финансиране на контрареволюцията и са разстреляни двадесет и трима души, които „начело с Алексеев са подготвяли заговор с белогвардейците, десните есери и черносотниците".[98] Местният вестник, който Сталин прекръства от „Новини от Севернокавказкия военен окръг" на „Войник на революцията", излиза с извънредно издание за разкриването на „конспирацията на Алексеев". „Сталин възлагаше големи надежди на агитацията – твърди полковник Анатолий Носович, царски офицер и член на командния щаб на Червената армия в Царицин. – В споровете за военното изкуство той често отбелязваше, че дори и най-талантливият командир в света, ако не разполага с политически осъзнати войници, добре подготвени чрез агитация, няма да постигне нищо срещу революционерите, които са малобройни, но мотивирани."[99]

Когато се разпространява новината за „грандиозния заговор на Алексеев", генерал Пьотр Краснов, новоизбраният атаман на донските казаци, обгражда Царицин, ала въпреки това екзекуциите не секват.[100] Мнозина се боят, че казаците може да нахлуят в града и Сталин използва опасността от „контрареволюцията", за да насъсква работниците и да сплашва противниците си. Разиграва се политически спектакъл, в който чекистите демонстративно отвеждат задържаните в покрайнините да копаят окопи, като разпространяват слухове, че всички ще бъдат избити. Навсякъде има подслушвачи.[101] Сталин издава разпореждане „враговете" да бъдат унищожени, на което е придадено мощно пропагандно значение: твърди се, че докато белогвардейците обсаждат Царицин, вътрешните врагове на революцията готвят въстание, за да дадат възможност на казаците да завземат града.[102] Тук се вижда първообразът на безброй изфабрикувани обвинения в „измяна на родината" през 20-те и 30-те години на XX век.

Сталин е толкова заслепен от догмите на класовата борба, че макар да иска да възстанови прекъснатите железопътни линии, заповядва да бъдат разстреляни малцината специалисти в града, защото са класови врагове и саботьори. В интерес на истината, той не е толкова недалновиден, че да е против всички царски офицери.[103] Само че предпочита да разчита на парвенюта като себе си, издигнали се от низините. Един от верните му последователи, Ворошилов, одобрително описва действията му като „безмилостно прочистване на редиците, извършено с желязна ръка". По това време, август 1918 година, Троцки издига за главнокомандващ Червената армия командира на латвийските стрелци Вацетис.[104] За да сложи край на паническото отстъпление на фронта, комисарят издава декрет, в който се казва: „Ако някое поделение се оттегли без заповед, първо трябва да бъде разстрелян комисарят, а след него командирът. Страхливците, егоистите и изменниците също няма да бъдат пощадени".[105] Троцки се противопоставя на Сталин, но не заради извънмерната му жестокост, а по-скоро заради липсата му на познания по военно дело и неподчинението му. Сталин веднага възразява, че тази заповед не отчита „местните условия“. Той спира изпратените от Москва подкрепления за кавказкия фронт и арестува и разстрелва военните специалисти, като целта му е градът да бъде изцяло управляван от въоръжени работници.

В Царицин Сталин разкрива напълно същността си: яростен фанатик по отношение на класовото мислене, твърдоглав и обидчив, възприемчив към политически уроци, но невеж по въпросите на военното дело. Троцки не одобрява военната му дилетантщина, своеволията му и докачливостта му, но иначе не го познава добре. Като се изключи Ворошилов, един от малкото хора, които имат преки наблюдения върху Сталин през този период, е Анатолий Носович, дворянин, който се присъединява към Червената армия през 1918 година и избягва от Сталиновите репресии срещу класовите врагове и критиците на болшевизма, като дезертира при белогвардейците. „Сталин е готов на всичко, за да постигне целите си – пише Носович под псевдонима А. Черноморцев. – Умен, безскрупулен, образован и изключително находчив, той е злият гений на Царицин. Присвояванията, прогонването на хора от жилищата им, обиските, придружени от безсрамни обири, арестите и насилието се превърнаха в ежедневие за жителите на града.“ Носович долавя не само жаждата му за абсолютна власт, но и посветеността му на каузата: Сталин присвоява 10 милиона рубли и цяла влакова композиция не за да си осигури охолен живот, а в името на революцията; екзекутира „контрареволюционери“ без доказателства и без съд не от садизъм или в пристъп на паника, а като политическа стратегия, за да сплаши и насъска масите. „Честно казано – заключава Носович, – на енергията му могат да завиждат всички ръководители, а способността му да довежда нещата докрай при всякакви обстоятелства трябва да влезе в учебниците.“[106] Независимо от това съдбата на Царицин виси на косъм.

Крачка напред, две назад

Когато Ленин е прострелян в завода „Микелсон“ в Москва на 30 август 1918 година, Сталин е уведомен за покушението с телеграма от Свердлов.[107] По това време и Сталин, и Троцки са извън Москва и начело на държавата застава Свердлов. Макар и нежен на вид, благодарение на звучния си баритон той изглежда авторитетно в заседателната зала, но не притежава притегателната сила на Ленин. По популярност след Ленин се нарежда Троцки, а чак след това идва Сталин и двамата изпитват дълбока неприязън един към друг. Свердлов нито може да разреши различията помежду им, нито да вземе надмощие над тях. Единственото, което им остава, е да се молят Ленин да се възстанови, тъй като от това зависи оцеляването на болшевиките.

Докато Ленин е на легло, антагонизмът между Троцки и Сталин се задълбочава. На 11 септември 1918 година Севернокавказкият военен окръг е заменен от Южен фронт и Свердлов вика Сталин в Москва; той пристига на 14 септември, а на следващия ден се среща с Ленин. На заседанието на революционния военен съвет на 17 септември, на което присъства и Сталин, Троцки назначава

Павел Ситин, генерал-майор от царската армия, за командващ Южния фронт.[108] Сталин се връща в Царицин на 24 септември. Три дни по-късно се оплаква на Ленин, че в Царицин няма никакви муниции и от Москва не пристигат доставки. „Това е престъпна небрежност, истинско предателство. Ако продължава така, със сигурност ще изгубим войната."[109] Същия ден иска от военното командване още оръжие и 100 хиляди бойни униформи (макар че войниците в града са много по-малко) и написва заплашително с червено мастило: „Ако тези искания не бъдат спешно изпълнени, ще бъдем принудени да прекратим бойните действия и да се оттеглим на левия бряг на Волга".[110]

Генерал-майор Ситин пристига в Царицин на 29 септември 1918 година. Още от самото начало Сталин и Минин започват да му създават пречки, като оспорват правото му да назначава командири и да взима самостоятелно решения, а впоследствие се противопоставят на плана му да премести щаба извън Царицин.[111] На 1 октомври Сталин отправя официално искане Ситин да бъде сменен с Ворошилов.[112] Свердлов отговаря със строг тон: „Решенията на революционния военен съвет са задължителни и следва да бъдат изпълнявани".[113] Троцки също се оплаква на Свердлов на 2 октомври и изпраща заповед на Сталин и Ворошилов да не се бъркат във военните дела.[114] Същия ден Сталин безпощадно го напада в телеграма до Ленин. „Проблемът е, че Троцки постоянно се стреми да привлича вниманието върху себе си. В Брест-Литовск той нанесе удар на каузата с пресилените си левичарски жестове. По въпроса с чехословаците също навреди на каузата с театралната си дипломация. (…) Сега нанася поредния удар с претенциите си за затягане на дисциплината. За Троцки дисциплината означава добрите командири да стоят в сянка на военните специалисти от лагера на „безпартийните" контрареволюционери".[115] Всъщност, макар Троцки да вярва, че революцията радикално ще промени всичко, дори и начина на изразяване, той настоява, че тя не е променила войната: още се използват същите тактики и старата военна организация.[116] Сталин е краен по военните въпроси, води неуморно класова война против царските офицери независимо от поведението им. Телеграмата му до Ленин от 3 октомври завършва заплашително: „Троцки трябва да бъде усмирен и приземен, и то веднага, преди да е станало твърде късно". Свердлов съветва да се търси дипломатично решение, но на 4 октомври Троцки му праща телеграма, с копие до Ленин: „Категорично настоявам Сталин да бъде уволнен".[117]

Така сблъсъкът стига до логичния си финал: Троцки настоява Ленин да отстрани Сталин, а Сталин иска от Ленин да махне Троцки.

Троцки гневно изтъква, че на Южния фронт Червената армия е три пъти по-многобройна от белогвардейците, но въпреки това Царицин е в опасност.[118] „Ворошилов може да командва полк, но не и армия от 50 хиляди войници – пише Троцки в телеграмата си от 4 октомври. – Независимо от това съм склонен да го оставя да командва Десета армия, при условие че е на подчинение на командващия Южния фронт Ситин." Той заплашва, че „ако тази заповед не влезе в сила до утре, ще изправя Ворошилов и Минин на военен съд. (...) Вече няма време за дипломация. Царицин или ще изпълнява заповеди, или край с него".[119] На 5 октомври Свердлов отново праща телеграма на Сталин, Минин и Ворошилов да изпълняват заповедите на Троцки.[120]

Ленин изпълнява настояването на Троцки да отзове Сталин, но отказва да го накаже. „Получих съобщение за отпътуването на Сталин за Москва – пише Свердлов на Троцки на 5 октомври. – Смятам, че сега трябва да бъдем максимално внимателни по отношение на царицинци. Там има много стари другари. Трябва да се направи всичко, за да се избегнат конфликти.“[121] На 6 октомври Сталин потегля за Москва, а два дни по-късно се среща с Ленин.[122] Междувременно в Царицин се провежда събрание на актива под председателството на Минин, на което е взето решение да се препоръча „да се проведе национален конгрес, на който да се преразгледа политиката на центъра“ за привличане на царски офицери в командването на Червената армия. Това решение говори красноречиво както за децентрализацията на властта през 1918 година, така и за увереността на местните партийци, че при необходимост Сталин ще застане на тяхна страна и ще ги защити.[123] В Москва обаче Сталин търпи провал – освободен е от поста си на Южния фронт, въпреки че в замяна, в опит да бъде умиротворен, е назначен за член на централния военен съвет.[124]

Сталин се връща в Царицин на 11 октомври заедно със Свердлов, чиято цел е да намери решение на междуособиците в лагера на червените.[125] Четири дни по-късно белогвардейците навлизат в покрайнините на града. Главнокомандващият Червената армия Вацетис обвинява за случилото се Ворошилов, който отказва да изпълнява заповедите на Ситин.[126] Сталин отпътува от Царицин завинаги на 19 октомври, в разгара на решителната битка. Троцки пристига на негово място, за да ръководи отбраната.[127]

Царицин е спасен, макар и на косъм, но не от Троцки, а от Дмитрий Жлоба, чиято „стоманена дивизия“ от 15 хиляди души изминава огромно разстояние от Кавказ за шестнадесет дни, за да изненада белите в гръб.[128] На 25 октомври 1918 година „стоманената дивизия“ отблъсква казаците на другия бряг на Дон.[129] Четири дни по-късно Сталин докладва пред пленум на Московския съвет колко опасна е била ситуацията.[130] Всъщност, ако Царицин беше паднал, Сталин можеше да бъде разследван и да получи дисциплинарно наказание, а репутацията му завинаги да бъде накърнена.[131]

А светът все пак се върти (ноември 1918 – януари 1919)

Ленин не е единственият хазартен играч. Висшето командване на Германия също прави поредица от рисковани ходове: планът „Шлифен“ за бързо спечелване на войната; битката при Вердюн; използването на подводници за разкъсване на обръча на британската блокада; изпращането на Ленин в родината му, за да се предизвика хаос и Русия да бъде извадена от войната; и накрая, след победата на Източния фронт, настъплението на Западния през март 1918 година.[132] До месец юни германската армия напредва успешно и достига на 37 мили от Париж. Райхсверът не успява да завземе френската столица поради обезкръвената си армия: 1 милион германски войници са убити или ранени.[133] По това време във Франция започват да пристигат по 120 хиляди американски войници на месец (САЩ, чиято намеса е предизвикана от непремерените действия на германските подводници, влизат във войната през 1917 година). Канада, Австралия, Нова Зеландия, Индия и Южна Африка участват с повече войници на страната на Великобритания, отколкото САЩ, и през август 1918 година армиите на Антантата минават в контраатака. Благодарение на Брест-Литовския договор, или по-скоро на готовността на Берлин да наруши забраните в него, Германия премества половин милион войници на Западния фронт.[134] Въпреки това на 28 септември 1918 година заместник-началникът на генералния щаб генерал Ерих Лудендорф, който отговаря за офанзивата на запад, съобщава на фелдмаршал Паул фон Хинденбург, че Райхът няма шансове да победи – Германия не разполага с резерви, които да изпрати на бойното поле. В този момент почти 1 милион войници на Райхсвера са ангажирани в зле организираната окупация на изток, която, вместо да осигури нови ресурси, гълта от доставките на германската армия.[135] (Германия изнася 80 хиляди тона въглища, за да тръгнат отново влаковете в Украйна.) Лудендорф хвърля вината за провала на болшевизма и неговата „зараза“ сред германските войници и добавя: „Надявах се на тази революция в Русия, за да облекчи положението ни, а тя ни донесе нови проблеми“.[136] Един изследовател правилно отбелязва: „Човекът, който победи генерал Лудендорф, е не толкова [главнокомандващият съюзническите войски] маршал Фош, колкото политикът Лудендорф“.[137]

За да спаси отстъпващия Райхсвер, пръснат из целия континент, Лудендорф предлага да бъде сключено примирие, само че германското правителство отказва и започва подготовка за пълна мобилизация на цивилното население.[138] Лудендорф подава оставка, а правителството така и не успява да изпълни плана си за пълна мобилизация.

На 9 ноември Ленин посреща делегатите на Шестия конгрес на Съветите с думите: „Никога не сме били толкова близо до световна пролетарска революция!“.[139] Същия ден заклетият монархист Фон Хинденбург и други висши военни, които се опасяват в Германия да не избухне революция като тази в Русия, предизвикана от Ленин с тяхна помощ, подлагат кайзера на натиск да абдикира. Вилхелм II се оттегля в съседна Нидерландия и там подписва документ за отказ от престола.[140] (За разлика от екзекутирания си братовчед Николай II, Вилхелм II доживява до старини и умира спокойно в изгнание.) На 11 ноември 1918 година във вагона на маршал Фош край фронтовата линия във Франция е подписано примирие. В него се призовава за незабавно изтегляне на германските войски от всички завоювани територии освен тези на Руската империя, където германците трябва да останат до следващо нареждане от страна на Антантата.[141] Два дни по-късно Москва едностранно денонсира Брест-Литовския договор, както и допълнителния договор от август 1918 година, независимо че вече е изплатила част от шестте милиарда контрибуции.[142] След петдесет и два ужасяващи месеца войната най-сетне свършва. В еуфорията си Ленин освобождава социалистите неболшевики от затвора и на 30 ноември 1918 разрешава партията на меншевиките да възобнови дейността си.[143]

Последствията от войната са огромни и оказват влияние върху света в продължение на десетилетия. По време на войната брутният вътрешен продукт в САЩ и Великобритания нараства, но в Австро-Унгария, Франция, Османската империя и Русия се срива с 30-40%.[144] В повечето страни данъците и държавният контрол върху икономиката са на безпрецедентно високо равнище.[145] В резултат на бойните действия загиват 8,5 милиона души, а почти 8 милиона са военнопленниците и безследно изчезналите. От грипна епидемия умират не по-малко от 50 милиона, цели 3% от населението в света.[146] Около 20 милиона души се връщат в домовете си осакатени. Милион и половина британци са превърнати в инвалиди. В Германия около 2,7 милиона души се връщат от фронта с различна степен на инвалидност, половин милион жени остават вдовици, а сираците са 1,2 милиона. За да се запази общественият ред, на войниците и вдовиците са отпуснати пенсии. Помощите при безработица и обезщетенията по болест са увеличени и така, заради войната, Германия се превръща в прототип на социалната държава. Руската империя губи 2 милиона поданици, а 2,5 милиона са ранени. Руските военнопленници са почти 4 милиона, като броят им е равен на военнопленниците от всички други воюващи държави, взети заедно.[147] Именно в този контекст Троцки се изказва презрително за „бръщолевенето на папата и квакерите за неприкосновеността на човешкия живот“, а Ленин цитира Макиавели, че „насилието ражда насилие“.[148]

Големите хазартни ходове на Ленин – приемането на помощта на Германия, за да се върне в Русия, превратът в Петроград, сепаратисткият мир с Германия – дават резултат. Във войната Русия и Германия са противници, но и двете държави претърпяват поражение. Независимо от това контрастът между тях е поразителен. Ленин признава: „Научихме много от войната, разбрахме не само че хората страдат, но и че побеждават тези, които разполагат с най-добрите технологии, дисциплина и въоръжение“.[149] Съвременниците на събитията забелязват много общи черти в методите на Лудендорф и Ленин, както и между политиката на Германия и тази на болшевиките по време на войната.[150] Германските окупатори в Източна Европа провеждат конфискации на имущество, рекрутират насилствено младежи от местното население и ги изпращат на фронта, издават всевъзможни разпоредби с претенции за неограничени правомощия, които предизвикват административен хаос. За разлика от болшевиките обаче, германците не налагат в окупираните територии свои форми на политическа и културна организация. Вместо това те се стремят да опазят своите от чуждото културно влияние. Германските завоеватели общуват с местното население единствено благодарение на евреите, които говорят идиш.[151] Опитът на Германия в Източна Европа показва не само до каква степен болшевизмът е плод на войната, но и че тази нова идеология се превръща в нещо, което надхвърля военната окупация.[152] Ако сравним едноличното управление на Лудендорф в Литва, Белорусия и Латвия и управлението на Сталин в Царицин, ще видим, че талантите на Сталин са пълна противоположност на уменията на Лудендорф: във военно отношение Сталин е пълен аматьор, но пък е хитър като политик.

Ворошилов, протежето на Сталин, остава на поста командир на Десета армия в Царицин.[153] Отначало главнокомандващият Вацетис възнамерява да го уволни, но Троцки, който настоява за отстраняването на Сергей Минин, позволява на Ворошилов да остане на поста си с уговорката, че заедно с него ще бъде назначен някой компетентен човек.[154] Не след дълго Троцки праща телеграма на Свердлов, в която настоява и Ворошилов да бъде уволнен с аргумента, че „не показва никаква инициативност, занимава се с дреболии, бездарен е“.[155] Междувременно Вацетис смекчава позицията си и заявява, че няма нищо против Ворошилов да бъде назначен в командването на Червената армия в Украйна.[156] Троцки побеснява. „Необходим е компромис, но не чак такъв – заявява той пред Ленин на 11 януари 1919 година. – Всички царицинци се събраха в Харков. (…) Поддръжката на Сталин за царицинци е по-голяма опасност от измяната на военните специалисти. Ворошилов, с неговата украинска партизанщина, липса на култура, демагогия – при никакви обстоятелства не трябва да го търпим.“[157]

Враждата с Троцки превръща Ворошилов в още по-близък довереник на Сталин. Кликата около Ворошилов и Минин започва да разпространява злостни слухове против Троцки и го обвинява, че заговорничи с царските генерали и изпраща комунистите на разстрел.[158] Левите комунисти на Николай Бухарин използват царицинците, за да проведат своя кампания против Троцки и да „демократизират“ армията.[159] В отговор на нападките Троцки се присмива на „новия съветски бюрократ, който трепери за службата си“, завижда на знаещите, а няма желание да седне да се учи и само си търси оправдание за недостатъците. „Това е истинската заплаха пред каузата на комунистическата революция, това са истинските съучастници на контрареволюцията.“[160] В тези редове се вижда зачатъкът на бъдещите критики на Троцки към сталинизма.

Макар да го отзовава от Царицин, Ленин продължава да демонстрира доверие към грузинското си протеже. През януари 1919 година той изпраща Сталин във Вятка в Урал, за да разследва защо Перм е паднал в ръцете на адмирал Колчак.[161] Сталин пътува заедно с чекиста Дзержински. Отново го придружава съпругата му Надя заедно със сестра си Анна Алилуева. Личният секретар на Дзержински, полякът Станислав Реденс, се влюбва в балдъзата на Сталин и скоро двамата заживяват заедно. Сталин и Дзержински написват три доклада за разгрома на червените в Перм, като отбелязват, че в редиците на червените цари пълен безпорядък, а местното население е враждебно настроено заради изземването на хранителните запаси, и хвърлят вината върху Троцки и Вацетис.

Аномалията Версай

Малко са мирните договори в човешката история, които са увенчани с по-лоша слава от Версайския. Преговорите започват в Париж на 18 януари 1919 година, годишнината от обединението на Германия, и приключват в огледалната зала във Версайския дворец – там, където е провъзгласен Третият райх – на 28 юни, пет години след убийството на ерцхерцог Франц Фердинанд. Тридесет и седем държави изпращат свои делегации, многобройни експертни комисии работят по териториалните претенции и петстотин журналисти отразяват хода на преговорите, но едва трима души определят крайния резултат: британецът Дейвид Лойд Джордж, французинът Жорж Клемансо и американецът Удроу

Уилсън, първият американски действащ президент, посетил Европа. Клемансо иска да се противопостави на надмощието, икономическото превъзходство и огромното население на Германия, Лойд Джордж – да постигне колонизаторските и мореплавателски амбиции на Великобритания за сметка на Германия, а Уилсън си представя, че ще бъде наложен сигурен, постоянен мир, въпреки че подкрепя желанието на Франция да накаже Германия. Окончателният текст съдържа 440 клаузи, първите 26 от които се отнасят за създаването на нова Лига на нациите, а в останалите 414 клаузи се обяснява надълго и нашироко защо Германия е единственият виновник за войната. Германия има право да поддържа армия с не повече от 100 хиляди войници и без авиация, губи 13% от територията си, в това число Елзас и Лотарингия, както и колониите си и търговския си флот. Полша е възстановена като държава и получава по-голямата част от Западна Прусия, а Данциг (Гданск) е обявен за „свободен град" в полски анклав, който разделя германските територии, като по този начин се поставя в изолация Източна Прусия. За да се финансира следвоенното възстановяване на Франция и Белгия, както и британският военен заем, взет от САЩ, Германия се задължава да изплати 132 милиарда златни марки.[162]

Условията във Версайския договор не са приети с единодушно одобрение. Френският маршал Фош отбелязва: „Това не е мир, а двадесетгодишно примирие".[163] Все пак териториалните загуби на Германия са по-малки, отколкото на Русия съгласно Брест-Литовския договор. Лойд Джордж подхвърля: „Няма как едновременно да осакатим Германия и да искаме да плаща репарации". Освен това последващите договори с другите държави, загубили войната – договорът от Сен Жермен с Австрия (10 септември 1919 година), Ньойският договор с България (27 ноември 1919 година), Трианонският договор с Унгария (4 юни 1920 година), Севърският договор с Турция (10 август 1920 година), – са още по-рестриктивни. (Единствено турците се хващат за оръжието и успяват да променят условията в договора си.) Дори и за победителите във войната Версайският мир има недостатъци. По време на преговорите се говори много за самоопределение и възстановяване на справедливостта, но териториите на много държави са прекроени по спорен начин. По силата на Версайския и последващите договори 60 милиона души се сдобиват със собствени държави, а 25 милиона са превърнати в национални малцинства. Наред с това рязко се увеличава и броят на лицата без гражданство. Едвард Бенеш и Томаш Масарик успяват да договорят допълнителна територия за сметка на Унгария за новата държава Чехословакия, въпреки че и двамата са се сражавали на страната на губещите. Румъния получава значителни територии със смесено население, също за сметка на Унгария. Самоопределението не се отнася и за колонизираните народи в пределите на Великобритания и Франция, които още повече се разрастват и през 1919 година Британската империя заема една четвърт от земното кълбо.

Каквито и да са големите принципни недостатъци на Версайският договор, истинският провал е в изпълнението му. САЩ се връщат на своя континент, британците се оттеглят, а французите, които делят сухопътна граница с Германия, не могат да наложат сами спазването на разпоредбите.[164] Липсва воля

„наказателният мир“ да бъде наложен. Освен всичко друго Версайският договор е породен от една аномалия: едновременния упадък на две велики сили – Германия и Русия. Този двоен упадък не може да просъществува дълго и затова договореното във Версай се оказва временно.

Приносът на Русия към усилията на съюзниците по време на войната остава непризнат. Победителите не знаят какво да правят с болшевишката държава. Фош настоява за война с превантивен характер, Клемансо препоръчва ограничителни мерки чрез санитарен кордон, Лойд си представя, че Великобритания може да играе ролята на посредник заради търговските си връзки, но други британски политици настояват лявата заплаха да бъде унищожена завинаги.[165] Мнозина ликуват заради принудителното оттегляне на Русия от Кавказ и се надяват да бъде потвърдена политиката на Лудендорф за поделяне на Изтока между Великите сили, само че повечето британци продължават да изпитват недоверие към германците и предпочитат Русия да се обедини отново, за да служи за противовес на Германия. В крайна сметка, въпреки всички приказки за опасността от разпространение на „болшевишкия бацил“, основната грижа на участниците във Версайския договор не е Русия, а Германия. Въпреки това двете Велики сили се оказват неразривно свързани една с друга.[166] Голяма част от политическата класа в Германия отказва да приеме версайските договорености, а изключването на съветска Русия от мирната конференция дава на Москва основания да отхвърли договора като нелегитимен. Насочен против Германия и незачитащ Русия, Версайският договор тласка двете пренебрегнати държави една към друга, като всяка се стреми да възстанови статута си на световна сила.[167]

Комисарят гръмоотвод

Болшевиките незабавно правят опит да се противопоставят на договора от Версай. На 19 януари 1919 година разпространяват покана към целия свят и на 2 март в Москва се събира международна група от около петдесет комунисти и други привърженици на леви партии. Събирането е наречено Трети (комунистически) интернационал, или Коминтерн. „Делегатите седяха на клатушкащи се столове край овехтели маси, очевидно взети назаем от някое кафене – пише един френски комунист. – По стените имаше портрети на основателите на Първия интернационал Маркс и Енгелс, на все още уважаваните лидери на Втория интернационал – най-вече онези, които вече не бяха между живите.“[168] Заради гражданската война и блокадата от страна на съюзниците пътуването до Русия е трудно и от чужбина пристигат едва деветима делегати. Само тридесет и четирима от присъстващите разполагат с документи, че представляват комунистически или социалистически партии от около двадесет държави, много от които са били част от Руската империя. Ленин, Троцки, Сталин, Чичерин, Бухарин и Зиновиев са обявени за делегати с право на глас.[169] „Всички, които са присъствали на предишните конгреси на Втория интернационал, бяха силно разочаровани“, твърди един руски комунист във вестник „Правда“.[170] Въпреки това събранието смело се провъзгласява за учредителен конгрес на Коминтерна. Троцки е във възторг. „Царете и поповете, древните владетели на московския Кремъл изобщо не са предполагали, че сред тези сиви стени един ден ще се съберат представителите на най-революционната част от съвременното човечество – пише той. – Ние сме свидетели и участници в едно от най-големите събития в световната история.“[171] Първоначалните планове на Ленин са конгресът да се проведе в Берлин, но немските социалдемократи отхвърлят предложението.[172] За председател на изпълкома по предложение на Ленин е избран Зиновиев. В изпълкома участва и Радек, който е учил в германски и швейцарски университети и е силно повлиян от Роза Люксембург.[173] Делегатите одобряват тезисите на Ленин, в които се заклеймява „буржоазната демокрация“ и се утвърждава „диктатурата на пролетариата“. Точно това е ябълката на раздора с германските социалдемократи. Така разривът в лявото пространство вече се институционализира в глобален мащаб и никога няма да бъде преодолян.[174]

Веднага след конгреса на Коминтерна, на 16 март, трябва да бъде свикан Осмият конгрес на руската комунистическа партия, само че на 8 март Яков Свердлов се връща в Москва от пътуване до Харков с висока температура и след няколко дни умира. Според някои той е държал реч пред работници на открито в студено време, а според други е бил ударен с тежък предмет по главата. Всъщност причината за смъртта му навярно е тиф или грип.[175] Свердлов е погребан на Червения площад, близо до Кремълската стена. Това е първото голямо държавно погребение на болшевик и заради него партийният конгрес се отлага с два дни за 18 март. Троцки отсъства, поискал е разрешение от централния комитет да замине за фронта, където положението е „изключително сериозно“. Той настоява всички делегати от Червената армия също да се върнат по местата си, но войниците протестират и им е дадено право да избират сами.[176] В речта си на откриването Ленин възхвалява Свердлов като „най-важния организатор на партията“. Всички се изправят на крака.[177] Благодарение на уменията на Свердлов и заради сформирането на Червената армия членският състав на партията се е удвоил само за една година. Присъстват 301 делегати с право на глас и 102 без право на глас, които представляват 313 766 партийни членове в Русия, Финландия, Литва, Латвия, Белорусия и Полша.[178] Седемнадесет процента от делегатите са евреи и почти 63% са руснаци, но независимо от тези данни белогвардейците продължават да наричат режима „чифутско-болшевишки“ с „чифутска армия, оглавявана от чифутин“ (Троцки).[179]

Една от основните теми на конгреса е назначаването на царски офицери в Червената армия, противоречива политика, прокарвана главно от Троцки, когото Ленин трябва да защитава. Дебатите са дълги и разгорещени и продължават цели два дни.[180] Ленин обяснява проблема така: „Военната организация беше за нас нещо съвсем ново, не бяхме я обсъждали дори на теория. Но без въоръжена отбрана социалистическата република не може да просъществува“.[181] Поради това, заключава той, съветска Русия се нуждае от редовна, дисциплинирана армия и от компетентни военни специалисти. Ленин знае, че тази идея няма да се понрави на комунистите в залата, и затова веднага дава думата на специален докладчик, който да запознае делегатите с положението на фронта. Вината за „заплашителната ситуация“ е хвърлена изцяло върху използваната тактика на партизанска война.[182] Последвалите изказвания обаче пак се връщат към въпроса дали може да се има доверие на царските офицери. Троцки е публикувал няколко материала в защита на тезата си, в които се позовава на конкретни случаи с царски офицери, назначени в Червената армия, като задава въпроса: „Можете ли веднага да ми предложите десет дивизионни командири, петдесет командири на полкове, двама армейски командири и един командир на фронт, които да са комунисти?“.[183] На конгреса позицията му е представена от Григорий Соколников, който твърди, че опасността идва не от царските офицери, а от селяните. Критиците на Троцки, обединени в т.нар. военна опозиция, разполагат само с няколко човека с пролетарски произход като Ворошилов, които биха могли да заемат ръководни постове в армията, и вместо това предлагат да се укрепи ролята на комисарите и на комунистическата партия. Соколников отстъпва и приема това предложение. Вследствие на това спорът се измества в посока на това дали комисарите да имат по-голяма роля в политическо отношение или при вземането на оперативни решения.[184]

Сталин оставя Ворошилов да понесе критиките заради провала в Царицин, но после взема думата и посочва в своя защита, че Европа има истински армии, а „война се печели само с дисциплинирана, политически осъзната армия със силно развити политически отдели“. Думите му повтарят казаното от Корнилов през август 1917 година, че „само армия, добре споена чрез желязна дисциплина“, може да спаси Русия от разруха.[185] Освен това Сталин демонстрира враждебно отношение към селяните: „Трябва да подчертая, че елементите, които не принадлежат към работническата класа и които представляват мнозинството в армията ни, в никакъв случай няма да се сражават за социализма доброволно!“.[186] Като набляга на дисциплината и изразява недоверие към селяните, той изразява позиция, сходна на вижданията на Троцки, чието име обаче избягва да споменава.[187]

Ленин отново взема думата на 21 март 1919 година. „От време на време пристъпваше към публиката, после се връщаше, понякога поглеждаше записките си на масата – разказва един от присъствалите. – Когато искаше да наблегне на нещо важно или да подчертае колко неприемливи са твърденията на военната опозиция, той вдигаше ръка.“[188] Ленин изтъква, че първоначално смятал разпоредените от Сталин разстрели в Царицин за „грешка“. Показателна е думата, която използва – не престъпление, а грешка.[189] После обаче се убедил, че Сталин е прав. Въпреки това Ленин отхвърля обвиненията на Сталин, че комисариатът на отбраната е подложил Ворошилов на преследване и порицава протежето на Сталин: „Другарят Ворошилов е виновен за това, че не се отказва от остарелите методи на партизанската борба“.[190] Изказването му е решаващо за гласуването. На 21 март 1918 година 174 души подкрепят тезисите на централния комитет, написани от Троцки и подкрепени от Ленин, а само 95 гласуват за предложенията на военната опозиция.[191] Впоследствие Ленин създава петчленна комисия с трима представители на спечелилата фракция и двама души от опозицията, и новосформираният орган внася някои корекции в програмата на Троцки.[192] В гласуването Сталин подкрепя Ленин.[193] И навярно в резултат на опитите на Ленин да ги помири, Сталин изпраща телеграма до Троцки, който още е на фронта, за да му съобщи, че тезисите му са приети.[194]

Споровете за армията засенчват друг важен въпрос: липсата на гориво и храна. Сурен Мартиросян (известен като Варлаам Аванесов) заявява пред делегатите на конгреса: „Широките маси искат не да агитираме за хляба, а да им го осигурим".[195] Храната, която може да осигури драстично свитата икономика, отива главно за изхранване на армията на бойното поле и на армията от чиновници зад бюрата.[196] Въпреки купонната система липсата на провизии е често срещано явление, тъй като болшевишкият комисариат на храните не успява да достигне нивото на хранителни запаси, осигурявани през 1916-1917 година.[197] Малкото зърно, което държавните органи успяват да съберат, трудно стига до градовете заради лошото състояние на железопътните линии, липсата на работна ръка и малобройните функциониращи мелници. Около 80% от реквизираното жито се отклонява за продажба на черно.[198] Заради масовото изселване населението на Москва спада наполовина до под един милион.[199] Недостигът на храна в големите градове се превръща в хронично явление.[200] Хората нямат друг избор, освен да пътуват до провинцията, за да се снабдяват с храна. Животът се крепи единствено на незаконната частна търговия на дребно, но безобразията на властимащите заплашват да я унищожат. Виктор Ногин, член на централния комитет, се опитва да привлече вниманието на делегатите на конгреса към „ужасяващи факти за пиянството, разврата, корупцията, склонността към кражби и безотговорното поведение на много партийни работници".[201]

Като най-висш партиен орган конгресът избира нов централен комитет от деветнадесет души и приема нов устав на партията, който е в сила чак до 1961 година. Петдесет делегати гласуват срещу включването на Троцки в централния комитет.[202] Един от най-верните му хора, Адолф Йофе, не е преизбран. Става ясно, че Троцки е недолюбван от мнозина и че „административният" му подход не се харесва не само от делегатите в залата, но и в първичните партийни организации.[203] В същото време Сталин е назначен на втори важен партиен пост – комисар на контрола. Учредени са и два нови органа: политбюро и оргбюро. Както обяснява Ленин, „оргбюрото отговаря за подбора на хората, а политбюро определя политиките".[204] В политбюро влизат петима: Ленин, Троцки, Сталин, Каменев и Крестински, както и трима кандидат-членове без право на глас – Зиновиев, Калинин, Бухарин.[205] Крестински е избран на мястото на Свердлов за секретар на партията. Междувременно огнеупорната каса с вещите на Свердлов е предадена в склада на кремълската комендатура. При отварянето ѝ в нея са открити златни монети на стойност 108 525 рубли, 750 златни предмета и скъпоценни камъни, 750 хиляди рубли и девет чуждестранни паспорта, един от които е на името на Свердлов. Явно болшевиките са се страхували, че ще се наложи да бягат от белогвардейците.[206]

Сили на реда

Светът се променя. В началото на 1919 година причинената от войната инфлация стопява спестяванията на средната класа и мнозина се принуждават да заменят семейните мебели и скъпите си музикални инструменти срещу чували с брашно и картофи. Ветерани от войната се трупат около ресторантите да просят. „Съветите“, които се сформират по това време в Берлин и в десетки градове в Централна Европа, имат основна цел да възстановят реда и снабдяването с храна и вода, но във въздуха се усеща и духът на революцията.[207] Хората мечтаят не само за пълни стомаси, а и за край на милитаризма и войната, на полицейщината и политическите репресии, на разделението между бедни и богати. През декември 1918 година е основана комунистическа партия в Германия, наследник на движението на спартакистите, ръководено от полската еврейка Роза Люксембург.[208] От затвора в Бреслау (Вроцлав), тогава на територията на Германия, преди да бъде освободена и да се заеме с партийно строителство, тя критикува Ленин и болшевизма с думите: „Свободата само за поддръжниците на правителството, само за членовете на една партия, колкото и да са многобройни, не е никаква свобода. Свободата винаги, без изключение, е свобода за тези, които мислят различно“.[209] Люксембург напада германските социалдемократи още по-яростно.[210] Тя обаче не получава възможност да докаже посветеността си на свободата в условията на социалистическа революция. През януари 1919 година профсъюзите, подкрепени от комунистите, обявяват обща стачка и половин милион работници излизат на протестен поход в Берлин, а после избухва въоръжено въстание, което е разгромено. Карл Либкнехт, който настоява да има въоръжено въстание, и Роза Люксембург, която е против прибързаните действия, са убити от представители на Фрайкорпс, дясна националистическа милиция от демобилизирани войници. При потушаването на безредиците загиват общо около 100 души.

В Мюнхен Курт Айзнер, германски журналист от еврейски произход, се опитва да постигне компромис между Съветите и парламентаризма в стила на Керенски, но подобно на него се проваля. Вместо това, на 7 април 1919 година, нова партия, която се отцепва от социалдемократите и към която се присъединяват отделни групи анархисти, обявява създаването на Баварската съветска република. Шест дни по-късно комунистите завземат властта, освобождават затворниците, започват да сформират Червена армия (от безработни) и изпращат победоносни телеграми до Москва. На 27 април Ленин отговаря с поздравления и със следните насоки: „Работниците въоръжени ли са? Буржоазията разоръжена ли е? Капиталистическите фабрики в Мюнхен и именията на богатите земевладелци в околностите експроприирани ли са? Анулирани ли са плащането на ипотеките и рентите от страна на дребните селяни? Конфискувани ли са всички запаси от хартия и печатниците?“.[211] На 1 май около 30 хиляди души от Фрайкорпс, заедно с 9000 войници от редовната армия, нахлуват в Баварската съветска република и слагат край на съществуването ѝ.[212] Над 1000 поддръжници на левите са убити. Вместо да извърши крайно лява революция в болшевишки стил, Германия поема по пътя на конституционното събрание, което заседава във Ваймар до август 1919 година, и се превръща в парламентарна република.

Подобен сценарий се развива и в Италия, която въпреки че, формално погледнато, е сред победителите във войната, търпи огромни щети – 700 хиляди загинали, бюджетен дефицит от 12 милиарда лири, масови стачки, окупация на фабрики, а в някои северни градове дори и появата на националистически групи, които са предвестник на зараждащия се фашизъм. В осакатената от версайските договорености Унгария на 21 март 1919 година е обявена Съветска социалистическа република под ръководството на комуниста Бела Кун, който през войната е бил в плен в Русия и се познава с Ленин. Месец по-рано Кун и сподвижниците му се събират в хотел в Москва, за да обсъдят стратегията си, и при завръщането си в Унгария са задържани и хвърлени в затвора. Социалдемократите, които трябва да излъчат правителство, решават да се съюзят с комунистите с надеждата, че ще получат военна помощ от Русия, за да възстановят границите на Унгария отпреди 1918 година. Един от свидетелите на събитията отбелязва: „Кун скочи в министерското кресло направо от затворническата килия. Лицето му беше белязано от побоищата и си личеше, че той гори от желание да си отмъсти“.[213] Ленин приветства унгарската революция и на 1 май 1919-а болшевиките тържествено заявяват, че „преди края на годината цяла Европа ще бъде във властта на Съветите“.[214] Правителството в Будапеща национализира индустрията, търговските предприятия, жилищата, транспорта, банките и поземлената собственост, по-голяма от 40 хектара. Революционерите атакуват църквите и свещениците, именията на аристократите и богатите земевладелци. Комунистите изграждат и Червена армия под ръководството на Матиаш Ракоши, а Кун прави опит да организира преврат във Виена (наемниците му успяват да предизвикат пожар в австрийския парламент). Кун настоява за сключването на договор с Москва, за да получи подкрепление от войските на Червената армия, на което Троцки отговаря, че не може да си позволи да прати помощ.[215] Въпреки това унгарските войски нахлуват в Чехословакия и в Румъния, за да си върнат Словакия и Трансилвания. Както отбелязва един чуждестранен кореспондент, „Кун мобилизира масите с разбираеми за простолюдието призиви“.[216] Революционната война търпи провал и комунистите подават оставка на 1 август 1919 година. Кун бяга във Виена, като се оплаква: „На този пролетариат му трябва най-жестоката и нечовешка диктатура на буржоазията, за да придобие революционен дух“. На 3 август румънските войски влизат в Будапеща. Контраадмирал Миклош Хорти, унгарец по произход, главнокомандващ австро-унгарския флот до края на Първата световна война, застава начело на националноосвободителна армия, която провежда гонения срещу левите и евреите. Оттеглящите се румънци плячкосват всичко по пътя си, от захар и брашно до локомотиви и пишещи машини. Хорти се самопровъзгласява за регент на кралство Унгария и оглавява крайно дясна диктатура.[217]

Настъплението на белите през 1919 година: падение и възход на Троцки

Руските „сили на реда“, за каквито се представят трите белогвардейски армии на изток, юг и северозапад, често са с вързани ръце. Също като болшевиките, те сформират „информационни отдели“, които изготвят доклади за политическите настроения сред населението въз основа на сведения на доносници и тайни агенти, само че не използват информацията си ефективно.[218] Един активист от техните среди се оплаква: „Те нито разбират, нито показват някакъв интерес към обществените проблеми. Интересуват се единствено от военната сила и се надяват на военна победа“.[219] Под лозунга „Русия – единна и неделима“ белите отказват да признаят исканията на националните малцинства, на чиито територии са се настанили, и изключват съюз с украинците.[220]Антисемитските изстъпления, извършени от армията на Деникин и от украинските антиболшевишки отряди, слагат позорно клеймо върху движението на белите.[221] В периода 1918-1920 година в Украйна са извършени над 1500 погрома, при които загиват близо 125 хиляди евреи.[222] Белите се отнасят фарисейски към своите британски и френски покровители и не крият враждебността си към Германия.[223] Освен това белогвардейците са разположени извън централните части на страната, като двата основни фронта – Южният на Деникин и Източният на Колчак, остават разделени.[224] Деникин и Колчак никога не се срещат.

Въпреки липсата на единство, на съюзници и на народна подкрепа през 1919 година белите преминават в настъпление.[225] Офанзивата се провежда в три посоки: Колчак настъпва от изток към Москва през пролетта, Деникин – от юг също към Москва, но през лятото, а Юденич от север към Петроград през есента. Отделните атаки започват, след като предходните са се оказали неуспешни.

Колчак командва около 100 хиляди души и въпреки че като адмирал не познава спецификата на сухопътните операции, войските му изненадват Червената армия и проникват далеч на запад, завладяват Уфа през март, разцепват източните редици на болшевиките и стигат до Казан и Самара. (Това е причината Троцки да не присъства на Осмия партиен конгрес.) Настъплението на Колчак обаче е преустановено през май благодарение на Михаил Фрунзе, работник, издигнал се до командир, който възстановява дисциплината и преминава в контраатака.[226] В този момент Деникин, чиято доброволческа армия, преименувана на Въоръжени сили на Южна Русия, наброява 150 хиляди души, заедно с казаците и украинските селяни, и се снабдява от Антантата, прави решителен ход.[227] Деникин никога не е командвал голяма армия на бойното поле, но се доказва като добър стратег. На 12 юни той завзема Харков, а две седмици по-късно – и Царицин. „Градът е заобиколен от кръвожадни орди – пише вестник „Правда“. – Английските и френските танкове завзеха укрепленията на работниците. Царицин падна. Да живее Царицин!“[228] Деникин разгромява по-многобройните войски на Червената армия, които обаче са зле ръководени и зле оборудвани, а в много случаи – и недохранени. Той влиза победоносно в

Царицин, присъства на богослужение в православния храм в града на 3 юли и след това преминава в настъпление към Москва.[229] Както винаги, Троцки обвинява за провала „партизанската тактика". В това отношение е прав. Въпреки че е издал декрет, с който забранява на Ворошилов да ръководи военни части, през юни 1919 година Ворошилов е начело на Четиринадесета армия в Украйна, а непосредствено след това Харков пада в ръцете на Деникин. Ворошилов е изправен пред революционен трибунал, който отсъжда, че е негоден за ръководни длъжности. „Всички познаваме Клим – заявява военният комисар Рухимович, приятел на Ворошилов, – той е смел човек, но не може да командва цяла армия. Най-много може да командва рота."[230] Двойното поражение от белите още повече разпалва неприязънта на кръга около Ворошилов срещу Троцки.

Троцки рядко се отбива в комисариата на отбраната, който е управляван от Ефраим Склянски, завършил киевския факултет по медицина, страстен пушач и способен администратор. Двамата поддържат връзка по телеграфа.[231] „Дори и да се обадиш в два или три часа през нощта, той пак си е на бюрото", пише Троцки.[232] Троцки обикаля фронтовете с брониран влак, който се движи с два локомотива и е пълен с оръжие, униформи, ботуши и награди за храброст за войниците: часовници, бинокли, телескопи, ножове, писалки, джобни фенерчета, водонепромокаеми пелерини, табакери. Композицията разполага и с печатарска преса (оборудването заема два вагона), телеграф, радиостанция, библиотека, няколко автомобила, цистерна с гориво, баня и секретариат. Дванадесет души се грижат за осигуряване на прехраната. Срещите и заседанията се провеждат във вагон-ресторанта.[233] Сталин също прекарва гражданската война в движение и също разполага с влак, но без готвачи, стенографи и печатница. Троцки, чиято коса по това време е гарвановочерна, носи военна куртка без яка. В луксозния си вагон той издава над 12 хиляди заповеди и пише безброй статии.[234] За този период изминава общо 65 хиляди мили, като налага дисциплина и повдига бойния дух на войниците.[235] Влакът се превръща в самостоятелна бойна единица (тринадесет пъти участва в сражения) и се сдобива с митичен ореол. „Новините за пристигането на влака стигаха и до вражеските линии", твърди Троцки.[236] Той обаче рядко си прави труда да съгласува разпорежданията си с местните червени командири и Ворошилов не е единственият, с когото е в открита вражда.[237]

Недоволството срещу Троцки се проявява на пленум на централния комитет на 3 юли – деня, в който Деникин издава заповед за настъпление към Москва.[238] Сталин настоява да бъде уволнен главнокомандващият Вацетис, който е близък с Троцки. Троцки предлага на негово място Михаил Бонч-Бруевич, който обаче не успява да събере достатъчно подкрепа. В крайна сметка за главнокомандващ е утвърден Сергей Каменев.[239] Ленин взема еднолично решение да промени състава на революционния военен съвет и намалява числеността му от петнадесет на шестима души; премества седалището му от Серпухов в Москва, за да може да упражнява по-голям контрол, и прогонва от там поддръжниците на Троцки. В знак на несъгласие Троцки подава оставка от всички държавни и партийни постове. На 5 юли централният комитет отказва да приеме оставката му.[240]

Назначението на Сергей Каменев влиза в сила на 8 юли. На следващия ден Троцки, който по това време вече е обратно на фронта във Воронеж, е уведомен, че Вацетис е арестуван – не е минала и година, откакто латвиецът спасява болшевишкия режим от преврата на левите есери. След няколко дни Вацетис е освободен, ала задържането му е пореден удар по Троцки.[241] Един от висшите функционери в ЧК, Вячеслав Межински, уведомява комисаря на отбраната, че Сталин разпространява слухове, че Троцки „събира около себе си хора, враждебни към Ленин“. Вместо незабавно да привлече на своя страна чекиста, както би направил Сталин, Троцки го смъмря.[242] Сталин не е единственият, който злослови по адрес на Троцки. В Москва едно след друго пристигат обвинения срещу комисаря на отбраната за високомерие и предателство на класовата идеология.[243] Троцки успява да разгневи и много царски офицери заради пренебрежението си към спазването на уставния ред и към тесните им интелектуални хоризонти.[244] През лятото на 1919-а кризата на бойното поле дава възможност на противниците му да се възстановят от поражението си на Осмия конгрес на партията и по тяхно настояване централният комитет утвърждава двойното партийно-военно командване като особено постижение на революцията.[245] Въпреки това Ленин продължава да твърди, че Троцки е абсолютно незаменим. В опит да убеди скептичния Максим Горки той казва: „Покажи ми друг човек, способен да организира почти идеална армия в рамките на една година и да спечели уважението на военните специалисти. Само ние имаме такъв човек“.[246] Ако Ленин беше позволил на Сталин и кликата му да победят Троцки през юли 1919 година, гражданската война срещу белите можеше да завърши по друг начин.[247]

Троцки се отправя на юг, за да пресрещне Деникин, а главнокомандващият Сергей Каменев изготвя план на контраатака по поречието на река Дон към Царицин, за да бъдат обградени белогвардейците. Вацетис, с подкрепата на Троцки, се обявява за пробив през Донецкия въглищен басейн, където Червената армия може да разчита на подкрепа от страна на работниците, а не през земите на казаците, които са враждебно настроени. Политбюро, включително и Сталин, подкрепя плана на Сергей Каменев. Междувременно Деникин завзема Киев и почти цяла Украйна, а на 13 октомври достига до Орел, на 240 мили от столицата. На 15 октомври политбюро променя позицията си и със закъснение одобрява първоначалния план на Вацетис и Троцки; дори Сталин признава, че Троцки е бил прав.[248] Троцки съсредоточава подкрепления на север от Орел, затяга дисциплината сред войниците, които са два пъти по-многобройни от противниците си, и се възползва от основната слабост на белогвардейците – тяхната прекомерна разпръснатост. В този момент силите на Юденич, 17 хиляди войници, подкрепени от шест танка, доставени от британците, минават в настъпление от Естония към Петроград. Старата столица пустее, населението се е стопило с близо 1 милион, тъй като работниците бягат от празните фабрики и търсят прехрана в селата.[249] „Отряди от дрипави войници, с пушки, висящи от раменете им на въжета, маршируват под червените знамена – пише един очевидец на събитията. – Това беше столицата на студа, глада, омразата и издръжливостта.“[250] Ленин предлага градът да бъде изоставен и Червената армия да се концентрира върху отбраната на Москва. Подкрепя го и партийният секретар на Петроград Зиновиев. Троцки и Сталин настояват, че „люлката на революцията" трябва да се защитава до последната капка кръв.[251]

Ключова роля изиграва фактът, че адмирал Колчак, върховният главнокомандващ на белите, не признава финландската независимост и поради това избраният за регент на Финландия Карл Манерхейм отказва да предостави войски и поддръжка на Юденич; Антантата също се въздържа от оказване на помощ.[252] Троцки веднага се насочва с влака си на северозапад – Юденич не е успял да завземе железопътната линия – и спира настъплението на белите. „Появата на Троцки имаше незабавен ефект: редът и дисциплината бяха възстановени, а военните и административните структури веднага се задействаха – посочва Михаил Лашевич. – Неговите ясни и точни разпореждания за стриктно изпълнение на бойните заповеди веднага извадиха наяве ползата от намесата на твърда ръка. (…) Троцки вникваше в проблемите в дълбочина и в дейността му личеше неуморна енергия и постоянство."[253] Войските на Юденич са изтласкани обратно в Естония, а той самият емигрира във Франция.[254] Деникин, въпреки че разполага с 99 хиляди войници, поради огромната територия, на която са разпръснати те, успява да отдели едва 20 хиляди за настъплението към Москва и закономерно претърпява поражение.[255] На 7 ноември 1919 година Троцки изведнъж се оказва победител в гражданската война. Присъдено му е най-високото държавно отличие – орден „Червено знаме". Според Троцки Лев Каменев предлага и Сталин да получи същото отличие. „За какво?", пита Михаил Калинин. После Бухарин го дръпва настрани и му казва: „Това е по идея на Ленин. Сталин не може да живее, ако някой друг има нещо, което той няма". Сталин не присъства на церемонията по награждаването в Болшой театър и при обявяване на името му в списъка с отличените никой не ръкопляска. Затова пък Троцки е поздравен с бурни овации.[256]

Грешките на белогвардейците

Петроград и Москва са спасени. Колчак е пленен и е разстрелян без съд и присъда в 4:00 часа сутринта, на 7 февруари 1920 година, в Иркутск, а тялото му е изхвърлено в река Ушаковка.[257] Заедно с него изчезва и златото на имперска Русия. В навечерието на Първата световна война Русия притежава около 800 тона злато, един от най-големите златни резерви в света. През 1915 година по-голямата част от златото е преместена в Казан за съхранение и попада в ръцете на Чехословашкия легион, който завладява града през 1918 година. В крайна сметка плячката се озовава у Колчак – 480 тона златни слитъци са превозени с 36 товарни автомобила до Омск в Сибир. Според някои източници те са потънали в езерото Байкал или са похитени от японски войски.[258] В действителност Колчак финансира армията си с близо 200 милиона рубли, а останалите пари са пренесени през Владивосток в Шанхай.[259] След разгрома край Орел войските на Деникин отстъпват на юг и до март 1920 година се разпиляват из Кримския полуостров, като от тях оцеляват не повече от 30 хиляди войници. Деникин е принуден да сдаде командването на генерал-лейтенант барон Пьотр Врангел и заминава за Париж. Врангел произлиза от семейство с немски корени и е бил командир на кавалерийска дивизия. Въпреки смяната в ръководството и изтеглянето в Крим белите са окончателно сразени.

В докладна на Сталин до Троцки се казва, че се подготвя директива за „пълно изтребление на офицерския корпус на Врангел". Заповедта е издадена и изпълнена. Командирът на бойната част, която прочиства Кримския полуостров, е награден с орден; при операцията са избити „петдесет генерали, повече от триста полковници и още толкова агенти, общо 12 хиляди бели елементи".[260] Като цяло, няма надеждни данни за жертвите в сраженията между белите и червените. Сред червеногвардейците загиналите са не по-малко от 70 хиляди, а сред белите – 130 хиляди.[261] Липсата на надеждни данни сама по себе си показва, че и двете воюващи страни не ценят човешкия живот и не разполагат със значим административен капацитет.

Военната победа на червените не се дължи на някаква впечатляваща стратегия, напротив, грешките са в изобилие.[262] Разузнаването също не играе особена роля. Победата не е в резултат и от нарастване на военното производство. За да се възроди военната индустрия, болшевиките създават безчет „централни" комитети, подложени на постоянна реорганизация, което често задълбочава разрухата.[263] Те постоянно изтъкват проблемите с доставките от царско време, но цариската държава е снабдявала войска, десет пъти по-голяма от Червената армия. А и въоръжението на Червената армия е изцяло наследено от стария режим – повечето от произведените преди Първата световна война 11 милиона пушки, 76 хиляди картечници и 17 хиляди полеви оръдия попадат в ръцете на червените.[264] През 1919 година в Русия са произведени само 460 хиляди пушки (1,3 милиона през 1916 година), 152 полеви оръдия (8200 през 1916 година) и 185 хиляди снаряда (33 милиона през 1916 година).[265] През 1919 година Червената армия притежава около 600 хиляди изправни пушки, 8000 картечници и 1700 полеви оръдия. Военният завод в Тула произвежда около 20 милиона броя боеприпаси месечно, а на фронта са необходими най-малко 80 милиона.[266] Йозеф Пилсудски с основание отбелязва, че армиите на двете страни са еднакво зле подготвени, но въпреки това червеноармейците успяват да изтласкат белите.[267]

Най-важният фактор за победата е обстоятелството, че болшевиките просто трябва да удържат позициите си, докато белите на всяка цена следва да се стремят да завладеят Москва и Петербург.[268] Железопътните възли, складовете, казармите са разположени в столиците, които са в ръцете на червените, и във вътрешността на страната.[269] Освен това белите имат по-малко от 300 хиляди войници (160 хиляди на юг, 20 хиляди на север и около 100 хиляди на изток), докато в определени моменти червеноармейците достигат до 800 хиляди. Половината от подлежащите на мобилизация не се явяват на фронта или дезертират, само че не преминават на страната на врага, а просто не участват в бойните действия.[270] Червената армия може да разчита на свежи попълнения, защото заема централната област, където живеят над 60 милиона души, по-голямата част от които са етнически руснаци. Белите са разположени в покрайнините на империята с население от 10 милиона души, мнозинството от които не са руснаци.[271] Също така трябва да се отбележи, че Великобритания, Франция и САЩ не изпращат достатъчно войници, за да свалят болшевиките от власт, но пък намесата им се използва пълноценно от болшевишката пропаганда.[272]

Тилът на червените също удържа на натиска. През лятото на 1919 година ЧК разбива нелегална мрежа от бивши политици и царски офицери в Москва и Санкт Петербург, които организират заговор в подкрепа на Деникин.[273] Ленин инструктира Дзержински „да залавя [заподозрените] бързо, енергично и повсеместно“.[274] На 23 септември ЧК обявява, че е екзекутирала 67 шпиони и саботьори.[275] Два дни по-късно в сградата на партийния секретариат в Москва, където в този момент се обсъждат мерки срещу заговора на белогвардейците, са хвърлени две гранати. Според някои източници на срещата е трябвало да се появи и Ленин, но той не идва. Загиват 12 души (сред тях е партийният секретар на Москва Азгурски), а 55 са ранени. Извършителят на атентата е анархист, който след няколко дни е заловен. ЧК провежда хайка за прочистване на анархистките скривалища в столицата и призовава работниците да бъдат бдителни.[276]

Червеното ръководство също има принос за победата. Ленин нито веднъж не се появява на фронта. Той следи гражданската война на картата, по телеграфа и по телефона. Въздържа се да поеме поста главнокомандващ и като цяло не участва в планирането на военните операции, но пряко или косвено стои зад част от най-големите военни провали. Водачеството на Ленин в борбата срещу белите се усеща в три ключови момента: той подкрепя Троцки за назначенията на царски офицери в началото на 1918 година; не позволява на Троцки да отстрани Сталин през октомври 1918 година; и не допуска Сталин да отстрани Троцки през юли 1919 година.[277] Приносът на Троцки също е нееднозначен. Той допуска редица грешки и намесата му разгневява много комисари и командири, но от друга страна, успява да организира, дисциплинира и вдъхновява червеноармейците.[278] Троцки е отличен агитатор, за което съпартийците му завиждат, и в това отношение е от голяма полза за режима.[279] Ролята на Сталин е неясна. Въпреки касапницата в Царицин Ленин продължава да му възлага отговорни задачи (в Урал, Петроград, Минск, Смоленск), но в докладите на Сталин е невъзможно да се направи разграничение между фактите и преувеличенията и измислиците. Той навсякъде разкрива антисъветски заговори, редовно отказва да изпълнява преки нареждания от Москва, критикува всички останали и постоянно се оплаква, че е жертва на клевети. И все пак, на въпрос на Троцки дали не могат да минат без Сталин, един от членовете на централния комитет категорично заявява: „Не, никой не може да упражнява такъв натиск като Сталин“.[280] Троцки стига до извода, че именно тази способност на Сталин – да оказва натиск – е най-високо ценена от Ленин.[281]

Политическите грешки на белите са огромни.[282] Белогвардейците така и не успяват да надскочат нивото на военната диктатура.[283] За тях „политиците“ са подобия на Керенски: двулични предатели.[284] Колчак се опитва да възстанови старите порядки, осъжда „сепаратизма“, разпорежда се фабриките да бъдат върнати на собствениците им, а земеделските земи – на дворяните.[285] Той обаче не разполага с правителство, а единствено с групички от офицери, които често се впускат в самостоятелни начинания.[286] Хаосът в армията му се дължи на „неграмотността на върховното командване и на безумните военни планове, на моралното разложение, разногласията и себичното боричкане по върховете".[287] Под британско влияние Юденич сформира правителство, което представлява идеологически франкенщайн между монархисти и социалисти. Деникин пък се обявява за „временен" военен режим, тъй като още през 1917 година се е убедил, че в Русия демокрацията се равнява на анархия (учредителното събрание, отбелязва той, възниква „в дните на всеобща лудост").[288] Единствено Врангел, макар и твърде късно, назначава цивилни министри, подкрепя местното самоуправление, официално признава независимите правителства в отцепилите се от Руската империя територии и правото на собственост на селяните върху земята.[289]

Парализиращата липса на държавен апарат се усложнява и от идеологическия провал на белите. Червената пропаганда ефективно заклеймява белогвардейците като авантюристи, лакеи на чужди сили, които се стремят към реставрация на стария режим. В отговор белите организират военни паради и освещаване на знамената си, които нерядко са избродирани с ликове на православни светци. Лозунгите им за единство обаче кънтят на кухо.[290] На други места, където избухват леви революции – католическа Бавария, Унгария и Италия, – махалото се измества надясно отчасти и заради заплахата на призрака на болшевизма. В цяла Европа силите на реда, включително социалдемократите, които се противопоставят на комунизма, са във възход. Ключът към политическите успехи не може да се търси във военната разруха, свалянето на монархиите, военните бунтове, стачките, създаването на Съвети или напъните на левите да завземат властта, а в организираните десни движения и надеждните селски армии. Белите, макар да отчуждават от себе си селяните, разчитат на народни бунтове, които да ги подкрепят.[291] Но за разлика от Италия, Германия и Унгария, белите дори не се опитват да сформират дясно популистко движение. „Белите се държаха така, сякаш нищо не се е случило, докато целият свят около тях се разпадаше – отбелязва Пьотр Струве. – И точно това живеене в миналото, мисленето в стари порядки, които вече са изчезнали, навреди най-много на белогвардейците. (…) Във време на революция само революционери могат да просъществуват."[292]

Блажени са партийците

В черновата на една своя реч Ленин приветства гражданската война: „Гражданската война ни даде ценни поуки и ни направи по-умерени. Деникин и другите около него бяха добри учители, най-добрите ни партийни работници израснаха в армията".[293] Ленин е прав. Партийните функционери се стремят към авторитарна власт. Тъжната участ на заводските комитети, Съветите, селските комитети, профсъюзите и другите структури на масовата революция е закономерна. Болшевиките не пестят усилия, за да завземат или унищожат местните организации в своего рода политика на „приобщаване“ (*Gleichschaltung),* както удачно отбелязва един изследовател по аналогия с нацисткия режим в Германия.[294] Много от делегатите на Съветите възприемат избраните местни органи за пречки пред администрацията.[295] Но враждебното отношение към местните органи и към независимите политически организации има по-дълбоки корени. Режимът на Ленин си поставя за цел не да увеличи свободата, а да увеличи производството, за да бъде прескочен етапът на капитализма и да се стигне до социализма. Диктатурата на пролетариата, гръмко заявява Троцки, се изразява в премахване на частната собственост върху средствата за производство – не в контрола на работниците върху производството или някаква друга форма на участие в процеса на вземане на решения.[296] Движещата идея е да се прескочи капитализмът и да се построи социализъм, а инструментът за тази цел е централизираната държавна власт.

Административната машина, която е създадена от хаоса, на свой ред поражда хаос. Стремежът към йерархия до голяма степен произтича от желанието за законност и предсказуемост. На властта ѝ е трудно, защото не само трябва да управлява, а и да се опитва да контролира собствените си функционери. През октомври 1920 година служители от комисариата на финансите открадват над 287 милиона рубли.[297] Режимът, създаден чрез конфискации, започва да краде сам от себе си и това продължава до края на дните му. В публикуваното в края на гражданската война ръководство „Червена Москва“ се отбелязва: „Революциите имат една грозна, макар и преходна, черта – на сцената се появяват всякакви негодници, измамници, авантюристи и обикновени престъпници, които се присламчват към властта. Те представляват огромна заплаха за революцията“.[298] Разделителната линия между идеализма и опортюнизма е много тънка. Революцията е социален земетръс, при който нови хора се издигат до позиции, за които иначе биха чакали десетилетия.

Възстановяването на функциониращата държавна власт е първостепенната задача след болшевишкия преврат и именно това спасява болшевиките, но поддръжката на властимащите поглъща значителна част от държавния бюджет. Около 5000 болшевики и семействата им се настаняват в Кремъл и в най-добрите хотели в центъра на Москва. Взети заедно, те имат завиден по численост обслужващ персонал и изразходват значителни държавни ресурси. Апартаментите на всички, не само този на Ленин, се отопляват с камини въпреки недостига на гориво. В Кремъл има детска градина, болница и баня, както и разпределителни центрове за храна и дрехи. (Троцки твърди, че през 1919 година е намерил кавказки вина в „кооператива“ на Съвета на народните комисари и е заповядал да бъдат премахнати, тъй като продажбата на алкохол по това време е официално забранена, а Сталин троснато отбелязал, че другарите от Кавказ не могат без вино.) В сравнение с царя и дворяните, придобивките на болшевишкия елит са скромни, но на фона на войната и бедността не са никак малки.[299] Привилегиите за функционерите се превръщат в спорен въпрос, който повдигат и местните болшевики. „Изолирахме се от масите и е трудно да ги привлечем на своя страна – пише един болшевик от Тула до Ленин през юли 1919 година. – Старото другарство в партията изчезна напълно. На негово място се възцари еднолична власт – партийният секретар държи в ръцете си всичко. Вземането на подкупи се превърна в повсеместно явление: без подкупи комунистическите кадри просто не биха оцелели.“[300]

Сред партийните работници се шири идеализъм, но епидемията на „бюрократщината“ смайва революционерите. Изведнъж бюрократите плъзват навсякъде: държат се грубиянски, надменно, склонни са към злоупотреби, боричкат се за власт.[301] Един от многото парадокси на революцията се състои в това, че макар всички „обществени сили“ да се възприемат през класовата призма – или като врагове (буржоазия, кулаци), или като „свои“ (работници и понякога селяни), има една класа, която стои над всички, и това е класата на управляващите.

В символичен аспект новият режим е дефиниран от противопоставянето между червените и белите: болшевиките срещу всички останали. Това се вижда ясно в сценична постановка по повод третата годишнина от революцията, която пресъздава „щурма на Зимния дворец“. В нея участват много повече хора, отколкото в автентичното събитие. Специално за спектакъла на огромния площад са построени две големи сцени – едната в червено, другата в бяло, – свързани с мост. В 10 вечерта тромпети възвестяват началото на действието, оркестър от 500 музиканти изпълнява симфонична композиция. На сцената вдясно прожектори осветяват временното правителство, Керенски е разположен на трон, около него има министри, белогвардейски генерали, капиталисти. Керенски произнася реч и получава чували с пари. Изведнъж прожекторите се насочват към лявата сцена, където са изтощените от работа пролетарии и осакатените от войната инвалиди, там цари хаос, чуват се викове „Ленин! Ленин!“, и под звуците на Интернационала хората се строяват под червеното знаме. На моста избухва стълкновение, червените надделяват. Керенски, преоблечен в женски дрехи, побягва към Зимния дворец, червената гвардия го преследва. Пролетариите щурмуват двореца. Около 150 мощни прожектора осветяват сградата и през големите прозорци се виждат разиграващите се вътре схватки, като накрая целият дворец е облян в червена светлина.[302] Онези, които поставят под съмнение блясъка на червената светлина, се озовават, подобно на Керенски и умерените социалисти, в лагера на белите.

Монополният режим на болшевиките не просто изгражда държавни институции, а чрез масовата асимилация на царски офицери в армията се превръща в партия – държава. „Институцията на комисарите в Червената армия – обяснява Троцки – трябва да служи като скеле. (...) А после, малко по малко, ще го махнем.“[303] Това обаче така и не се случва, въпреки че често самите комисари молят да бъдат освободени от длъжност.[304] Тъкмо обратното, Вячеслав Молотов подчертава, че управленските функции са превърнали комунистическата партия в нещо невиждано до този момент. Сред „нововъведенията“ той откроява внедряването на политическите комисари сред експертите, и то не само в Червената армия, а и в целия икономически и административен апарат.[305] Разделението между „комунисти“ и „специалисти“ продължава да съществува дори и след като повечето държавни служители, офицерите и учителите стават партийни членове, като се превръща в символ на бюрократичното бреме.

По традиция гражданската война в Русия се разглежда като времето на възхода на Троцки. Неговият влак се възприема за символ на Червената армия и победата. Фактите обаче не доказват дълго поддържаната теза, че Троцки е с по-силни позиции от Сталин.[306] И двамата са твърде крайни в разбиранията си, но по въпроса за царските офицери Сталин прокарва „пролетарска" линия, което вбесява Троцки. Трябва да се подчертае, че Сталин не отхвърля всички военни специалисти, а само „класовите врагове", които според него са хората с дворянски произход и заемалите високи постове преди 1917 година. Троцки твърди, че ако през 1918 година царските офицери съставляват три четвърти от командирския състав на Червената армия, в края на гражданската война те са едва една трета.[307] Дори и това да е вярно, тяхното приобщаване и включването на „буржоазни" специалисти в други сфери спомага за засилване на негативизма към Троцки, който като гръмоотвод събира натрупаното в партийните среди недоволство. В същото време ролята на Сталин по време на гражданската война е значителна и дори и Троцки го признава.[308] Епизодът в Царицин, критичен момент и за болшевиките, и лично за Сталин, показва в зародиш обичайния подход на Сталин, който ще се утвърди по-късно: да изобличава вражески заговори и да устройва публични екзекуции, за да налага дисциплина и да печели политическа подкрепа.

Троцки е евреин, но подобно на почти всички интелектуалци и революционери в Русия, възприема руската култура за своя. Макар да е синеок и с правилни черти на лицето, той твърди, че еврейският му произход е бил пречка в политическата му кариера. Селяните със сигурност знаят, че е евреин.[309] През 1919 година Троцки получава писмо от етнически кореец, член на руската комунистическа партия, в което се казва: „Отечеството е в ръцете на еврейските комисари. Всички беди в държавата са по вина на евреите. Правилно говорят, че комунистическата власт се крепи на еврейски мозъци, латвийски пушки и руски идиоти".[310] Вестник „Таймс" изтъква, че три четвърти от ръководните постове в Русия се заемат от евреи и посочва: „Много комунисти трудно произнасят „с" и „з", вместо „Смолни" казват „Шмолни", вместо „президиум" – „прежидиум".[311] По-късно Троцки обяснява, че през 1917 година е отхвърлил предложението на Ленин да стане комисар на вътрешните работи, защото всички го възприемат като евреин.[312] Независимо от това той приема други високи постове и липсват доказателства еврейският му произход реално да му е пречил. С изключение на грузинеца Джугашвили, всички в болшевишката върхушка по това време са евреи или с еврейски произход. Бабата на Ленин по майчина линия е еврейка, рожденото име на Зиновиев е Гершон Радомилски (той използва майчината си фамилия Апфелбаум), Каменев всъщност се казва Лев Розенфелд.[313] И в това отношение Троцки служи за гръмоотвод за неприязънта към евреите в ръководството на комунистическата партия.

За разлика от него, Сталин не смее да противоречи публично на Ленин. За сметка на това той често се включва в политически интриги.[314] Но пък Ленин няма право да се възмущава от Сталиновата безразборна употреба на терора като средство за възпиране на враговете и печелене на подкрепа сред работниците, защото самият Ленин е поддръжник на този подход. Той подкрепя и строгите мерки на Троцки срещу дезертьорите, които, дори и да са членове на партията, са разстрелвани без съд и присъда. Ленин не е наивен, той много добре разбира истинската същност на егоистичния интригант Сталин, но цени непоклатимите му революционни убеждения и деловия му подход. Освен това Ленин използва Сталин при вътрешните боричкания във върхушката. „Болшевиките на ръководни постове – твърди заместник-комисарят на търговията Аркадий Борман – се деляха на две категории: лични протежета на Ленин и всички останали. Първите се смятаха за непоклатими в междуособиците и винаги надделяваха."[315] Сталин е най-високопоставеният представител на Лениновите протежета, а впоследствие създава своя фракция, която взема надмощие над поддръжниците на Ленин. Троцки също се заобикаля с кръг от поддръжници и до голяма степен заради това си навлича гнева на водача на болшевиките. (Амбициозният Зиновиев си има собствена групировка в Петроград.) Чрез директна комуникация с Ленин по време на гражданската война Сталин успява да избегне прякото подчинение на Троцки, въпреки че той по това време е председател на военния революционен съвет. Впоследствие събитията се развиват така, че ролите са разменени и Троцки се моли на Ленин да го спаси от пряко подчинение на Сталин в партията. Възходът на Сталин тепърва предстои.

Девета глава

Откривателски пътешествия

Познавам Русия толкова малко – Симбирск, Казан, Петербург, изгнанията и нищо друго.
Ленин в отговор на въпрос за руското село, 1908 година[1]

Самостоятелното съществуване на отделни съветски републики е нестабилно и нетрайно заради заплахата от капиталистическите държави. Взаимният интерес от обща отбрана и възстановяване на индустрията, както и необходимостта тези републики, които произвеждат храни, да подпомагат останалите, налагат създаването на държавен съюз като единствен път за спасение от империалистическото робство и националното потисничество.
Решение на Десетия партиен конгрес, 15 март 1921 година[2]

В резултат на Първата световна война три големи империи – Руската, Австро-унгарската и Османската – престават да съществуват и на тяхно място се появяват множество национални държави. За разлика от другите две, Руската се възражда, макар и частично, и в друга форма. Това, което отличава Русия и превръща гражданската война в успешна война за възстановяване на територията на империята, е своеобразно съчетание от инструменти и идеи: комунистическата партия, ръководството на Ленин, закъснялото откритие на болшевиките, че федерализмът може да бъде използван като средство, идеята за световна революция, която превръща „самоопределението“ в разтегливо понятие. Изключително широк спектър от политически фигури от Пьотр Столипин до кадетите наблягат върху необходимостта от въвеждане на форми на местна автономия под егидата на силна централна власт.[3] Как Сталин стига до този извод, е сред по-малко известните аспекти на неговата одисея и е един от неизяснените успехи на болшевиките в съграждането на държавността.

„От самото начало на Октомврийската революция – отбелязва Ленин през ноември 1918 година – външната политика и международните отношения се превърнаха в основен въпрос пред нас."[4] Болшевиките се стремят да изградят не просто нова държава, а нов световен ред. Прибягването до федерализма представлява признание на правото на самоопределение на подчинените народи в Руската империя, а това е знак към колониалните народи навсякъде по света.[5] Държавната структура, вътрешната политика към малцинствата и външната политика стават неотделими една от друга.

Германия, основният противник на Русия във войната, признава новата съветска държава, но след това се превръща в парий на международната сцена, а съюзниците Великобритания и Франция се обръщат против Русия, като признават независимостта на Азербайджан, Армения и Грузия. Велика Полша и Велика Румъния, двете големи победителки във Версай, се очертават като най-близките противници на съветската власт на запад. На другия фланг руският Далечен изток е окупиран от японски войски в резултат на искането на американския президент Удроу Уилсън Япония да участва в планираната от единадесет страни експедиция за спасяване на Чехословашкия легион и завземане на военните складове в Сибир. Първоначално Япония отказва да участва във военна намеса в Русия, но през 1918 година, подтиквана от стремеж да възвърне загубените в миналото територии и да нанесе поражение на комунизма, изпраща войски и след изтеглянето на американците от Владивосток през 1920 година, японците остават там.[6] Така Япония, Полша, Румъния и Великобритания обединяват усилията си, за да обхванат в обръч съветските социалистически републики, но въпреки това съветската революция оказва влияние, макар и за кратко, в Иран, и по-дълготрайно – в Монголия.

През 1921 година, когато резултатите от войните за повторно завладяване са в общи линии ясни, населението на съветските републики възлиза на около 140 милиона души, от които около 75 милиона са руснаци. Селяните са около 112 милиона и националният въпрос де факто е селският въпрос: селяните съставляват по-голямата част от населението. При все това победата на болшевиките срещу белите се дължи не на селяните, а на членовете на комунистическата партия.[7] По време на чистка през 1919 година почти половината от членуващите в партията са изключени; през 1920 година, при поредната чистка, изключените са над една четвърт, но партията продължава да расте.[8] Тя се разраства от 340 хиляди души (през март 1918 година) до над 700 хиляди в края на гражданската война, като членовете на партията в Червената армия се увеличават от 45 хиляди до 300 хиляди. Макар и да не са решаващ фактор за победата, селяните всъщност представляват три четвърти от войските на Червената армия и често дезертират заедно с оръжията си. През 1920 година най-малко 200 хиляди селяни в Украйна и долините на Волга, Дон, Кубан, в Тамбовска и Воронежка губерния се разбунтуват срещу болшевишкия безпорядък. Властта потушава вълненията, но и прави важни отстъпки. През 1921 година селяните принуждават Ленин да сложи край на реквизициите и под негов натиск Десетият конгрес на партията приема т.нар. Нова икономическа политика (НЕП), която позволява на селяните да продават голяма част от продукцията.

Когато говорим за гражданската война в Евразия, следва да се направи уточнението, че „Евразия" трябва да се разбира като географско понятие. На руски, както и на немски и на английски език, терминът „Евразия“ възниква в края на XIX век и означава „Европа и Азия“, но в началото на XX век значението му е изместено към нещо различно от двата континента.[9] Група находчиви интелектуалци, избягали в чужбина заради революцията, по една случайност от украинско-полско-литовски произход, се обединяват около твърдението, че географското разположение и етническият състав на разпадналата се Руска империя са резултат от сливането на православието и степните влияния. „Руснаците и тези, които принадлежат към народите на руския свят, не са нито европейци, нито азиатци – пишат в своя манифест „Бягство на изток“ изгнаниците, избягали на Запад. – Ние не се срамуваме да се наречем евразийци.“[10] Тяхната Евразия, управлявана от Москва, икономически самодостатъчна и демотична в политическо отношение (принадлежаща на народа, но не и демократична), се възприема като някакво хармонично единство.[11] Това обаче е много далеч от истината, както признава и Сталин, който по това време отговаря за националното многообразие. Въпреки възхищението си от великия руски народ и руската работническа класа и предпочитанията си към централизираната власт и отстояването на партийните (класовите) интереси над националните, той признава необходимостта от прекрояване на институциите, за да бъдат защитени интересите на различните народи.[12] Един от нежеланите резултати от опитите на руската комунистическа партия да спечели на своя страна малките народи е, че в много от нововъзникналите автономни държави на преден план излизат националистически настроени комунисти.[13] Ако наистина съществуваше единна „евразийска“ същност, животът на Сталин щеше да бъде далеч по-лесен.

Руската гражданска война може да бъде оприличена на пътешествията на великите откриватели, макар че за разлика от Христофор Колумб и Вашко да Гама, болшевиките не прекосяват океаните в буквалния смисъл. На политическата сцена излиза изумително многообразие от персонажи: полският маршал Йозеф Пилсудски, мустакатият атаман на червените казаци Семьон Будьони, арменецът Гаик Бжишкян, Реза Пахлави – безмилостният водач на десния преврат в Техеран, белоруският евреин Георгий Волдин, латвиецът Йекабс Петерс от ЧК, който почти проваля кариерата на Михаил Фрунзе, водачът на разбунтувалите се селяни Александър Антонов, болшевиките Александър Шляпников и Александра Колонтай, които застават начело на вътрешната опозиция в комунистическата партия; украинският комунист и националист Микола Скрипник, царският генерал-майор Александър Козловски и неуравновесеният барон Роман фон Унгерн-Щернберг, германец от Прибалтика, който си поставя за цел да възстанови империята на Чингиз хан. Но основният герой, който засенчва дори и Ленин, е грузинецът Сталин. Сталин се мъчи да съхрани голямата, обединена държава и в същото време да даде малко простор за националните различия, като смачква всеки опит за сепаратизъм с железен юмрук.[14]

Голямата важност на националния въпрос по време на гражданската война дава възможност на Сталин да съсредоточи в ръцете си още повече власт и да се нареди плътно до Ленин. Двамата често се изправят срещу праволинейните болшевики, които са против национализма, и срещу националистите, които са против централизацията, и се стремят да изградят функционираща федерация в съответствие с марксистките идеи, местните дадености и геополитическите обстоятелства.[15]

Федералисти по случайност

Четири ключови думи съпътстват преврата през 1917 година: мир, земя, хляб и национално самоопределение. Идеята за нацията обаче не се приема единодушно сред марксистите. „Националността на работника не е нито френска, нито английска, тя е трудова – пише Маркс в ранните си години. – Неговото правителство не е нито френско, нито английско, нито германско – то е капиталистическо. Въздухът, който диша, не е френски, немски или английски, а въздухът на фабриката.“[16] В по-зряла възраст Маркс променя позицията си и в програмата на Първия интернационал е включено правото на самоопределение.[17] В „Модерната националност“ Карл Кауцки доразвива ортодоксалната позиция, като твърди, че капиталистическите икономически отношения са довели до зараждането на нациите, които ще изчезнат заедно с капитализма. Крайната марксистка позиция по въпроса е изложена от германската социалдемократка Роза Люксембург, която отрича правото на национално самоопределение и държи единствено на класовото.[18] Противоположната марксистка гледна точка се отстоява от Ото Бауер от Австро-Унгария, който настоява за „национална културна автономия“ наред с класовата борба.[19] В статията си „Как социалдемокрацията разбира националния въпрос?“ Сталин отхвърля опита на австрийските марксисти да заменят класовата борба с „буржоазната“ борба за национално освобождение и поставя въпроса кой е определил бейовете и моллите за говорители на трудещите се мюсюлмани, след което отбелязва, че много „културни“ практики (религиозни вярвания, отвличане на булки, забулване) трябва да бъдат изкоренени. Сталин се цели в кавказките последователи на Бауер (Жордания и грузинските меншевики), като настоява, че автономията може да бъде само териториална, т.е. да не се простира отвъд родните места. Накрая все пак той признава, че национализмът може да служи на каузата за освобождение на пролетариата, като спомогне за привличане към нея на работници, податливи на националистическите идеи.[20] През 1914 година Ленин също упреква Люксембург, че пренебрегва национализма.[21] Той прави разграничение между национализма на една потисническа нация и национализма сред потиснатите и частично приема правото на самоопределение, не по чисто тактически причини, както Сталин, а и поради морално-политически съображения: освобождение на трудещите се от потиснатите народи.[22]

Така се стига до оформянето на няколко лагера, които отстояват различни гледища по националния въпрос: ортодоксалният Кауцки, крайната Люксембург, умереният Бауер, Сталин и Ленин. По време на гражданската война в Русия противоречията между тях се изострят още повече.

Болшевишките редици отразяват мултинационалния характер на имперска Русия, но болшевиките старателно се русифицират (затова и често са известни с руските си имена или псевдоними). Все пак те осъзнават разликата между етническа Русия и имперска Русия. Троцки, русифициран евреин, има негативно мнение за руската култура и настоява „за окончателно скъсване с азиатското, с всичко, което принадлежи на XVII век, със светата Русия, с иконите и дървениците“.[23] Ленин критикува великоруския шовинизъм и го обявява за огромно зло, което „деморализира, унижава, потъпква и поробва трудещите се маси, учи ги да потискат другите народи и да прикриват този срам с лицемерни, лъжливи патриотични фрази“.[24] В младостта си Сталин е яростен противник на русификацията. „Потиснатите народи стенат под това иго, включително прогонените от родината си поляци и финландците, чиито права и свободи са арогантно потъпкани от самодържавието – пише той през 1901 година. – Под игото стенат и вечно преследваните и унижавани евреи, които нямат дори основни права̀ да живеят в друга част на страната по свой избор, да посещават училище, да бъдат наети на държавна служба. Стенат и грузинците, арменците и други народи, лишени от свои училища и принудени да се подчиняват на срамната и репресивна политика на русификацията.“[25] Впоследствие той отхвърля грузинския национализъм и отрича съществуването на „национален дух“.[26] През 1906 година той се аргументира, че националната автономия би откъснала „страната ни от Русия и ще ни обвърже с азиатското варварство“.[27] Докато Ленин роптае срещу руския шовинизъм, Сталин се притеснява от родната изостаналост и разглежда руската опека като тласък за издигане на другите народи.[28]

Като специалист по националния въпрос, Сталин се очертава като най-значимата фигура при определянето на структурата на съветската държава. В края на октомври 1917 година първото болшевишко правителство създава комисариат на националностите, оглавяван от него.[29] Разпадането на Руската империя по време на войната и революцията води дотам, че оцеляването на революцията се оказва неразривно свързано с обстоятелството, че в обширни участъци от Евразия пролетариатът е малоброен или напълно липсва. За да намери съюзници срещу „световния империализъм“ и „контрареволюцията“, партията е принудена да се стреми към тактически съюзи с „буржоазните“ националисти. Първите стъпки в тази посока са направени сред полското население: още през ноември 1917 година комисариатът на националностите създава отделно звено за комунистите от полски произход, чиято задача е да задържи Полша в рамките на съветска Русия. Сталиновият заместник по националните въпроси – етническият поляк Станислав Пестковски, ръководи плановете за съветизация на Полша, но с непоклатимия си „люксембургизъм“ постига разцепление сред левите сили там. Подобни отдели са сформирани и за Литва, Армения, евреите, Белорусия и т.н., като вниманието на комисариата е насочено най-вече към мюсюлманите в руска Евразия.

Федерализмът, ключов идеологически инструмент на Сталин, първоначално не се радва на голяма подкрепа сред болшевиките. По време на Американската революция федералистите са поддръжници на силната централна власт, докато във Франция е обратното – федералистите се стремят да отслабят централната власт и като сочи френския опит, Маркс отхвърля федерализма. (Анархистите са тези, които подкрепят децентрализацията и федерализма.[30]) През 1913 година Ленин отбелязва, че „марксистите не приемат федерацията и децентрализацията“, като в едно писмо обяснява, че по принцип е против федерацията, защото „тя отслабва икономическите връзки и е неподходяща форма за съществуване на единна държава“.[31] През март 1917 година Сталин публикува „Срещу федерализма“, където твърди, че „федерализмът в Русия не е и не може да бъде решение на националния въпрос, а само го обърква и усложнява с донкихотовски амбиции да се върне назад колелото на историята“.[32] Колелото обаче се завърта и през 1918 година, когато вече е на власт, Сталин допуска съществуването на федерализма, но не като „принудително обединение“, както по царистко време, а като „доброволен, братски съюз на трудещите се маси от всички народи в Русия“, като нещо необходимо, но само временно целесъобразно, „преходна“ фаза към социализма.[33] На 1 април 1918 година набързо е създадена комисия за изготвяне на конституция, в която е включен и Сталин; той изготвя черновата на документа, представен за одобрение на централния комитет на 3 юли. Конституцията е официално приета на конгрес на Съветите, който се провежда от 4 до 10 юли 1918 година.[34] Съветска Русия официално е преименувана на Руска съветска федеративна социалистическа република, или РСФСР.[35] Думата „федерация“ фигурира в заглавието на Конституцията и в преамбюла, но не се споменава никъде повече.[36]

Сталин е авторът на болшевишката обосновка на федерализма, който според него е начин да се обединят много народи в една държава. „Съветската власт все още не е успяла да се превърне във власт на гражданите навсякъде, например в граничните региони, населени с изостанали в културно отношение елементи“, пише той във вестник „Правда“. Според Сталин задачата на болшевишката власт е да отдели масите от „буржоазните“ националисти чрез насърчаване на развитието на „училища, съдилища, администрация, органи на властта и социални, политически и културни институции“, в които „трудещите се маси ползват своя език“.[37] С други думи, разбирането на Сталин надхвърля границите на наставничеството: по-развитата в културно отношение Русия протяга ръка за помощ към различните народи, ала те все пак се нуждаят от образование и агитация на родните си езици и трябва да участват във вземането на решения. Така комунистите стигат до направеното от руските православни мисионери откритие, че Библията трябва да се преподава на местните езици, за да могат езичниците да я прочетат и да се покръстят. Тук не става дума за пряко влияние на православието върху болшевизма, а за сходни в структурно отношение обстоятелства, които изискват подобни подходи.[38] Сталин се проявява като истински... мисионер: той иска да превъзпита народите в Русия. Първата голяма партийна дискусия по националния въпрос се провежда на Осмия конгрес на партията през март 1919 година. Бухарин и левичарите поддържат крайната позиция на Роза Люксембург срещу самоопределението.[39] Ленин отговаря, че народите съществуват „обективно“ и че „е невъзможно да не се признае нещо, което съществува“.[40] Той надделява и във взетото решение се признава национализмът за „необходимо зло“. Конгресът дори включва принципа за самоопределение в програмата на комунистическата партия. Най-важното решение на конгреса е отхвърлянето на федералния принцип за партията: „Решенията на руската комунистическа партия са задължителни за всички партийни организации независимо от техния национален състав. Централните комитети на украинските, латвийските и литовските комунистически партии се ползват с правата на регионални комитети и са изцяло подчинени на централния комитет на руската комунистическа партия“.[41]

Надмощие в Източна Европа

Между 1795 и 1918 година Полша не съществува. Йозеф Пилсудски, потомък на благороднически род, възпитаник на същата гимназия във Вилнюс, в която учи и Феликс Дзержински, и политически терорист в името на полската независимост, в Първата световна война се сражава на страната на Централните сили, но отказва да положи клетва пред Германия, за което е хвърлен в затвора. На 8 ноември 1918 година, три дни преди примирието, германците го освобождават и той се връща във Варшава като държавен глава на възкръснала Полша. В страната, чиито граници все още не са определени, вилнеят престъпни банди, глад и тиф.[42] Пилсудски договаря изтеглянето на германските войски, които оставят голяма част от оръжието си на поляците и с френска помощ започва да изгражда армия. „Всичко трябва да бъде възстановено, от дъното до върха“, му пише един от френските му наставници, Шарл де Гол, току-що излязъл от немски лагер за военнопленници.[43] В началото на 1919 година полските войски завладяват части от Белорусия, Литва и Украйна, както и нефтените находища в Галиция.[44] През есента поляците предлагат на Великобритания да завземат Москва срещу финансова помощ за армията в размер на 600 хиляди лири на ден, докато трае операцията. Лондон обаче отказва, тъй като все още подкрепя Деникин.[45] През декември Пилсудски търси подкрепа от Париж за голяма офанзива срещу болшевизма; Франция възприема Полша като източния бастион на версайския ред, но дава уклончив отговор.[46] В същото време руснаците се надяват да получат германска военна помощ срещу Полша.[47] В крайна сметка Полша и Русия са оставени да воюват сами.

Полско-съветската война от 1919-1920 година е част от множеството гранични схватки между европейските държави през този период: Румъния и Унгария си оспорват Трансилвания, Италия и Югославия – Риека, Полша и Чехословакия – Силезия. На югозапад от Русия като нова сила се очертава Румъния, но конфликтът на Варшава с Москва е по-мащабен и представлява битка за надмощие в Източна Европа, която оказва голямо влияние върху междувоенния период и върху вътрешната политика на болшевиките.[48]

Докато са в изгнание, Ленин и Пилсудски са живели в Краков на една улица и по едно и също време. Също като брата на Ленин, Пилсудски е арестуван за заговор за убийството на Александър III. Само че припокриващите се карти на Полско-литовската държава (1569-1795) – най-голямата държава в Европа, и на Руската империя – най-голямата държава в света, вдъхновяват две несъвместими империалистически системи.[49] Ленин и Пилсудски си разменят предложения за мир и твърдят, че са принудени да предприемат военни действия само за да се защитят, но всъщност и двамата са тласкани от грандиозни амбиции. Ленин разглежда „буржоазна“ Полша като основното бойно поле на революция срещу версайския ред и я смята за предмостие на Антантата за нахлуване в социалистическа Русия, а в същото време и за потенциален коридор за предизвикване на болшевишка революция в Германия.[50] Пилсудски иска да ореже границите на Русия и да създаде Велика Полша под формата на доминирана от Полша „федерация“ с Белорусия и Литва, свързана в съюз с независима Украйна.[51]

Украйна, която е била част както от Полско-литовската държава, така и от Русия, мечтае за свобода след разпадането на трите големи империи през 1918 година, но Великите сили отказват да признаят нейната независимост. Сменят се няколко марионетни правителства – на Германия, болшевишка Русия и Полша, – но страната остава неуправляема, макар да не липсват кандидати да завземат властта. През април 1920 година националистът Симон Петлюра, който намира убежище във Варшава, подписва военен съюз с Пилсудски, известен като Договора от Варшава. В замяна на полската помощ в борбата за независима Украйна срещу болшевиките, Петлюра се отказва от претенции към Източна Галиция (с център Лвов). Полските националисти се обявяват против договора, тъй като според тях Украйна изобщо не бива да съществува, но Пилсудски отговаря, че Полша не разполага с достатъчно голяма армия, за да окупира цяла Украйна и заявява: „Не може да има независима Полша без независима Украйна“. В същото време той предявява претенции към много територии, в които населението говори главно украински.[52] Сред тях е и родният му град Вилнюс, за който претендират и Литва, и Белорусия.

В Москва за 22 април 1920 година е насрочена демонстрация срещу Полша, която е отложена, защото съвпада с петдесетия рожден ден на Ленин. Във вестниците са публикувани възхвали от Троцки, Зиновиев, Бухарин и Сталин, които приписват на Ленин победата и изтребването на враговете.[53] На събирането на върхушката на 23 април обаче Сталин има дързостта да припомни политическите грешки на Ленин и най-вече настояването му октомврийският преврат да се проведе преди заседанието на конгреса на Съветите. Сталин отбелязва: „Той се усмихна, погледна ни лукаво и каза: „Навярно си прав“. Ленин не се боеше да признава грешките си“.[54]

Същия ден Ленин отправя предложение за мир към Варшава с искане Полша да се откаже от цяла Белорусия и по-голямата част от Украйна.[55] На 25 април с обяснението, че това е единственият начин да се предотврати настъпление на болшевиките, Пилсудски изпраща около 50 хиляди войници в Украйна.[56] Подпомагани от украинските националисти, те превземат Киев на 7 май 1920 година и обявяват освобождаването на Украйна от Русия. Всъщност болшевиките са отстъпили без бой люлката на източното славянство, за да разпалят антиполски настроения сред руснаците и да пестят силите на Червената армия.

За Ленин настъплението на Пилсудски е подстрекавано от световния империализъм, а според болшевишката пропаганда конфликтът е на класова основа. „Чуйте, работници, селяни, червеногвардейци! – призовава Троцки. – Полските шляхтичи ни нападнаха, обявиха ни война. Смърт на полската буржоазия! Над трупа ѝ сключихме съюз с работническо-селска Полша.“[57] Троцки обаче предупреждава, че не може да се очаква подкрепа под формата на работническо въстание в Полша.[58] Сталин също държи сметка за националистическите настроения там. Докато Деникин и Колчак не са имали „свой гръб“, пише той в „Правда“ на 25 май, „тилът на полската армия е хомогенен и споен в национално отношение (…) не е хомогенен в класово отношение, но класовите конфликти не са достигнали до такава интензивност, че да накърнят чувството за национално единство". Сталин е съгласен с Ленин за едно – и той вижда зад действията на Полша дългата ръка на Антантата.[59] Безразсъдството на Пилсудски на пръв поглед изглежда като доказателство, че той разполага с подкрепа. Освен това британското министерство на отбраната доставя на Полша пушки и артилерия – договорът за тях е сключен предишната година, но в новия контекст това изглежда като британска подкрепа за полската „агресия". В действителност британците и французите са недоволни от настъплението на Пилсудски на изток.

Каквито и да са националните, международните и класовите измерения на конфликта, във военно отношение той е продължение на Първата световна война. В нея на страната на Централните сили са се сражавали около 8 милиона поляци, а 2 милиона са се били в руската армия.[60] Затова повечето полски войници са облечени в австрийски или германски униформи, срещат се и такива с руски. Червеноармейците също са със старите руски униформи, но с червени ленти на ръкава. Бойното поле представлява триъгълник, опиращ до Варшава на запад, Смоленск на север и Харков на юг. В средата се намират Припятските блата, поради което настъпление на запад може да се предприеме само отстрани, по северния маршрут Смоленск-Вилнюс-Гродно-Варшава или по южния Киев-Ровно-Люблин-Варшава. Това налага разделянето на войските на два фронта, което усложнява операциите на Червената армия.[61] След завладяването на Киев поляците са далеч от дома и са уязвими за контраатаки. Щабът на Червената армия изпраща срещу тях Първа кавалерийска армия, създадена през есента на 1919 година за борба с казаците. Начело на „червените казаци" е Семьон Будьони – забележителен ездач, царски подофицер, награждаван с орден за храброст. Той е едно от откритията на Ворошилов, който е политически комисар на Първа кавалерийска армия, което подсказва, че и Будьони е протеже на Сталин. Армията разполага с 18 хиляди конници и млади командири като Георгий Жуков и Семьон Тимошенко. С обичайното си високомерие Троцки я нарича „орда с атаман, която е готова да отиде там, където ѝ бъде наредено – днес при червените, утре при белите".[62] Но именно Будьони и армията му успяват да изтласкат Деникин на югоизток през февруари 1920 година.

Преди червената кавалерия да прекоси Украйна, на 29 април 1920 година, главнокомандващият Сергей Каменев предлага на Ленин най-успешният командир от гражданската война Михаил Тухачевски да бъде назначен за командващ войските срещу Полша.[63] Тухачевски е дворянин, чийто род води началото си от XII век. Той завършва като първенец на випуска си Александровската военна школа и е зачислен в Семьоновската гвардия, един от най-престижните полкове в империята. „Миша беше добре сложен младеж, доста самонадеян, беше убеден, че е роден за велики дела", твърди негов приятел.[64] Друг съученик си спомня, че Тухачевски се държал деспотично с връстниците си и „всички го отбягваха, защото се бояха от него". (Говори се, че трима по-млади кадети, тормозени от него, се самоубиват.[65]) По време на Първата световна война Тухачевски попада в немски плен през юни 1915 година. За разлика от генерал Лавър Корнилов, който успява бързо да избяга, той прекарва две и половина години в Инголщад, където е бил и Де Гол. Връща се в Русия броени дни преди болшевиките да завземат властта, кандидатства като доброволец в Червената армия и дори се записва в партията.[66] През лятото на 1918 година белите го залавят в Симбирск, но младият болшевик Йонава Варейкис го спасява.[67] Няколко месеца по-късно Тухачевски разгромява белогвардейците, а през 1919 година печели победа след победа в Уралските планини и преследва армията на Колчак чак до Сибир.[68] През 1920 година Тухачевски пристига в щаба на Западния фронт в Смоленск малко след падането на Киев и започва подготовка за настъпление на северозапад.

Друг бивш царски офицер, Александър Егоров е назначен за командващ Югозападния фронт, на който Сталин е комисар. Основната задача на Югозападния фронт е да унищожи армията на белите на Врангел в Крим и евентуално на по-късен етап да се включи в контраатаката срещу Полша. На 3 юни 1920 година Сталин, като се позовава на необходимостта да има на разположение свободни войски срещу Полша, отправя искане или да се сключи незабавно примирие с Врангел, или да му бъдат изпратени подкрепления. Ленин изпраща телеграма на Троцки, в която се казва: „Очевидно това е невъзможно“. Троцки се вбесява, че Сталин го е прескочил и се е обърнал директно към Ленин. „Вероятно го е направил нарочно – признава Ленин. – Така или иначе, въпросът трябва да се обсъди спешно.“[69] Решение обаче не е взето. На 5 юни кавалерията на Будьони прави пробив през полските редици. „Завзехме Киев! – докладва Троцки на 12 юни. – При отстъплението си поляците разрушиха пътническата и товарната гара, електроцентралата, водоподаването и катедралния храм „Свети Владимир“.“ Той съветва болшевишката пропаганда да вдигне шум, за да се предизвика международен натиск срещу поляците да не разрушават инфраструктурата по пътя си.[70]

Сталин публично изразява съмнения относно кампанията срещу Полша. „На някои не им стигат успехите на фронта и викат: „Напред към Варшава!“ – отбелязва той по адрес на Тухачевски. – На други не им стига, че сме защитили републиката и твърдят, че могат да сключат мир само с червена Варшава.“[71] Предупреждението му обаче остава нечуто сред еуфорията от победите на бойното поле. „Войници на работническата революция! – пише Тухачевски в заповед, издадена на 2 юли. – Дойде време за разплата. Войските ни преминават в настъпление по целия фронт. Тези, които се бият сега, сразиха Колчак, Деникин и Юденич. Нека земите, разрушени от империалистическата война, бъдат свидетел на революционната разправа със стария свят и слугите му. На запад ще се реши съдбата на световната революция. От победата над бяла Полша ще пламне големият световен пожар. На дулата на пушките си ще понесем щастието и мира за трудовото човечество към Вилнюс, Минск и Варшава. Напред!“[72]

Осем дни по-късно Будьони завзема командния щаб на Пилсудски в хотел „Версай“ в Ровно.[73] Победата има и символично значение, тъй като Ленин често нарича Полша „копелето на Версай“. Червената армия е на брега на река Буг, разделителната линия между полскоезичните и украинскоезичните територии.[74] Въпреки призива на Тухачевски за настъпление към Варшава болшевишкото ръководство се колебае какво да предприеме. Троцки, Сталин, Дзержински и Радек, който току-що се е върнал от Берлин, твърдят, че завладяването на Варшава е обречено на неуспех, освен ако полската работническа класа не се вдигне на бунт, което е малко вероятно.[75] В статия, публикувана в „Правда“ на 11 юли, Сталин предупреждава, че „докато не бъде ликвидирана опасността от Врангел, е смешно да се говори за нахлуване във Варшава и че сме победили“.[76] Същия ден обаче Минск пада в ръцете на Тухачевски. Полското правителство се обръща за помощ към съюзниците си. Франция предлага да се проведе антиболшевишка военна операция. На 11 юли министърът на външните работи на Великобритания лорд Кързън предлага на Москва примирие с Полша с благоприятни за Русия териториални условия, примирие с Врангел и създаване на неутрална зона в Крим, като едновременно с това предупреждава болшевиките да не навлизат в „етнографската“ полска територия. В нотата се установява полско-съветска граница на около 50 мили на изток от река Буг (в общи линии се следва установената през 1797 година граница между Прусия и Русия).[77] Варшава е в шок от готовността на Великобритания да отстъпи на Русия територии, които поляците смятат за свои.[78] Ленин смята, че британците имат намерение да анексират Кримския полуостров, както са направили с Гибралтар, и на 12 юли призовава за „пълно настъпление срещу Полша“.[79]

Първа кавалерийска армия на Будьони вече е навлязла в етническите полски земи, на север кавалерийският корпус на Гаик Бжишкян също бележи успехи. Бжишкян, известен повече като Гай Дмитриевич Гай, е син на арменец и майка персийка. Въпреки че е само наполовина на размерите на Първа кавалерийска армия, ръководеният от Гай Трети кавалерийски корпус успява да завладее двойно по-голяма територия, и то срещу по-многоброен противник. Гай се откроява като по-добър тактик от Будьони и успешно използва кавалерията като авангард на пехотата.[80] (Това е последното приложение на кавалерията в бойни действия в Европа.) Нетърпеливият Ленин инструктира комисаря на външните работи Георгий Чичерин, който води преговори с литовските националисти, да подпише колкото се може по-бързо договора, като отбелязва: „Няма никакво значение какви отстъпки ще направим сега. Сега трябва да окупираме и съветизираме Литва, после ще я върнем на литовците“.[81] Кавалерията на Гай изпреварва литовските националисти и завладява Вилнюс на 14 юли.[82] На следващия ден той получава втория си орден „Червено знаме“.[83]

На 14 юли Сергей Каменев съветва комисаря на отбраната Троцки, че е „най-добре да се започнат мирни преговори с поляците, без да се прекратяват бойните действия“.[84] Два дни по-късно централният комитет се събира, за да обсъди нотата на Кързън. Сталин е единственият член на политбюро, който отсъства, защото се намира в главния щаб на Югозападния фронт в Харков. Троцки настоява да започнат преговори, като твърди, че Червената армия и държавата са изтощени от войната.[85] Мнозинството подкрепя Ленин, който е за продължаване на бойните действия.[86] На 17 юли Ленин телеграфира на фронтовите комисари Сталин и Смилга (на Западния фронт) да издадат „заповед за разгърната офанзива“.[87] На 19 юли силите на Гай завземат Гродно. Главнокомандващият Сергей Каменев пристига в Минск, където се премества щабът на Западния фронт, за да контролира ситуацията. Около полунощ на 22 срещу

23 юли той дава указания на Тухачевски Варшава да бъде завзета до 12 август 1920 година.[88]

Ленин идва на власт с лозунги против „империалистическата война“. Ако беше приел нотата на Кързън като основа за мирно споразумение, Украйна, по-голямата част от Белорусия и Литва щяха да останат в руски ръце. Вместо това той залага на войната, за да запали паневропейския пламък на революцията.

Ленин и полетът на въображението

На 23 юли в Москва се сформира полски революционен комитет. Той се състои от шепа полски болшевики, сред които и чекистът Дзержински. Същия ден Югозападният фронт на Сталин пренасочва силите си на юг, към Лвов.[89] Причините за този ход са успешното настъпление на север и окупирането на Бесарабия от румънски войски. Целта на Сталин е да възпре румънците.[90] Троцки също се безпокои, че Румъния може да атакува, след като Червената армия е пресякла линията „Кързън“. Освен това завземането на Лвов би подсигурило съветския фланг срещу Румъния и би отворило коридор за изнасяне на революцията в Източна и Централна Европа. Лев Каменев, който преговаря с британците в Лондон, за да признаят съветска Русия, призовава Лвов да бъде завзет, защото Кързън го е признал за руска територия и защото той е врата към Унгария.[91] На 23 юли Ленин възторжено пише на Сталин, че съветизацията ще стигне чак до Италия. „Със Зиновиев и Бухарин сме на мнение, че революцията в Италия трябва да бъде предизвикана незабавно. (…) Унгария трябва да бъде съветизирана, може би и чешките земи, и Румъния.“ Сталин отговаря на следващия ден от Харков: „Би било грехота да не се поощри революцията в Италия. (…) Трябва да опънем платна, преди империализмът да запуши пробойните и да премине в настъпление“. Освен това той отбелязва, че Полша в основни линии вече е „победена“.[92]

На 30 юли полският революционен комитет се установява в замък край Бялисток, град, чиито жители са главно евреи.[93] Тук шепата полски болшевики се самообявява за временно правителство на социалистическа Полша.[94] Местните власти и общинските организации са разпуснати. Магазините и складовете са плячкосани. Фабриките, земите и горите са обявени за „национализирани“.[95] На 1 август армиите на Тухачевски завземат Брест-Литовск, който е само на 120 мили от Варшава. Кавалерията на Гай стига до Торун, на север от Варшава, само на 150 мили от Берлин, но му е заповядано да не пресича немската граница.[96] Състоянието на Червената армия обаче е плачевно. Един свидетел изтъква: „Някои бяха боси, други с валенки или галоши“. Полски свещеник, който едва ли може да бъде упрекнат в симпатии към руските войски, отбелязва, че „сърцето му се къса, като гледа тази гладуваща, дрипава сган“.[97] Наред с това Тухачевски най-накрая осъзнава, че настъплението му е оставило беззащитен левия фланг и моли Каменев да прехвърли подкрепления от Югозападния фронт, командван от Егоров и Сталин.[98]

На 2 август политбюро (в отсъствието на Сталин) обсъжда възможността за сключване на мир с „буржоазна Полша“, само че за Ленин Полша и Крим са едва междинни спирки в борбата срещу световния империализъм. Взима се решение Югозападният фронт да бъде разделен, като една част от войските бъдат насочени на юг срещу Врангел, а друга да бъдат прехвърлени под командването на Тухачевски. Сталин и Егоров са против. На 3 август Ленин пише на Сталин: „Не разбирам защо не си доволен от разделението на фронтовете“. Той настоява „да се ускори ликвидацията на Врангел“.[99] На 4 август Сталин отговаря, че Полша вече е омаломощена и едни мирни преговори само ще ѝ дадат възможност да възстанови силите си.[100] На 5 август, на пленум на централния комитет, отново е потвърдено продължаването на бойните действия и Сергей Каменев изготвя съответните заповеди.[101]

Но суровата действителност на бойното поле е друга – Първа кавалерийска армия на Будьони, на която е наредено да се прехвърли на север, за да подпомогне настъплението на Тухачевски, се оказва обкръжена близо до Лвов. Войските успяват да разкъсат обръча на 6 август, но „припадат от изтощение и не могат да помръднат“. Необходими са им няколко дни почивка, а след това Будьони възнамерява да възобнови обсадата на Лвов и да го завземе.[102] Освен това Егоров и Сталин, които още не са се справили с Врангел, отказват да дадат кавалерията си на Тухачевски.[103] Ленин пише в телеграма до Сталин на 7 август: „Успехите ти срещу Врангел ще помогнат да се преодолеят колебанията в централния комитет“ (за продължаването на военните операции срещу Полша), като добавя, че „много неща зависят от съдбата на Варшава“.[104] На 10 август силите на Тухачевски стигат до покрайнините на Варшава.[105] Като че ли вече не е толкова наложително Будьони да бъде изпратен като подкрепление. На следващия ден Ленин праща телеграма на Сталин: „Победата ни е велика и ще бъде още по-велика, ако победим Врангел. (…) Положи усилия да завземеш целия Крим независимо на каква цена. Всичко зависи от това“.[106] На 11 и 12 август Каменев повтаря заповедта си за пренасочване на войските на Югозападния фронт от Лвов към Люблин.[107] Сталин пренебрегва и заповедта на Сергей Каменев, и указанията на Ленин.[108]

Какво си мисли Сталин? Троцки твърди, че Сталин завижда на Тухачевски, че ще превземе Варшава и затова иска той да влезе в Лвов.[109] Колкото и да е суетен Сталин, отказът от завземане на Лвов в този момент наистина е глупост. Според докладите настъплението на Западния фронт към Варшава върви добре, а заповедите за преместване на войски от Югозападния фронт са безсмислени, тъй като Будьони не би имал време да стигне до Варшава, за да помогне за превземането на града, което според плановете трябва да стане до 16 август.[110] Освен това Ленин първоначално е одобрил сталиновото завземане на Лвов. На 13 август обаче Сергей Каменев повтаря заповедта за прехвърляне на войските.[111] Сталин и Егоров отговарят, че кавалерията води ожесточени сражения за Лвов и че вече е невъзможно да се внасят промени в бойните ѝ задачи.[112] На 14 август Сталин е повикан в Москва, за да се разреши спорът. В крайна сметка Будьони се отказва от обсадата на Лвов – огромна стратегическа грешка – само защото всеки ден получава противоречиви заповеди.[113]

Най-интересното е, че на Тухачевски е наредено да атакува Варшава не директно, а да я обкръжи от северозапад. Причините за това са две: да блокира доставките на Антантата за поляците през Данциг и да остави тези територии на Германия. Германия се люшка между омразата си към комунизма и търсенето на международна подкрепа срещу Полша. Както казва един представител на полската власт, германското правителство „не може да помири външната си политика, в която се настоява за унищожаване на Полша, с вътрешната си политика, в която до голяма степен властва страхът от въстание на спартакистите“.[114] Германското правителство държи да бъдат прекроени границите, само че с мирни средства; Червената армия пък е готова да възстанови границите на Германия от 1914 година само за да нанесе смъртен удар на версайския ред. Червените командири на фронта дори споделят пред германски наблюдатели, че са готови за съвместно настъпление с Германия.[115]

Какво си мисли Ленин? През цялото време, докато се вземат важните решения за операциите в Полша, от 19 юли до 7 август 1920 година, Ленин се занимава с Втория конгрес на Коминтерна, който събира над 200 участници, много повече от учредителния през март 1919 година.[116] В речта си на откриването в Петроград, люлката на революцията, Ленин пророкува, че Версайският договор ще последва съдбата на Брест-Литовския.[117] На другия ден делегатите отпътуват за Москва и заседанията се провеждат в тронната зала в Кремъл. На присъстващите е раздадено съчинението на Ленин „Левичарството – детската болест на комунизма“, преведено на немски, английски и френски език. Най-многобройните чужди делегации са от Германия, Италия и Франция, делегатите от Азия са тридесетина. В едно от изказванията си Ленин подчертава: „Сега целият свят е разделен на голям брой потискани нации и много малък брой потиснически нации, които са богати и силни във военно отношение“. Той обаче не споделя публично виждането си, че Германия, негов съюзник от 1917 година насам, ще помогне да бъде сразен световният империализъм и да се анулират версайските договорености. Това не означава, че Ленин подкрепя германския национализъм, според него световната революция ще направи държавните граници излишни. С други думи, Ленин използва конгреса на Коминтерна за собствените си цели, за него победата над Полша е победа над империализма, победа над Великобритания и Версай.

Ето тук се крие обяснението за нелогичната военна маневра на Тухачевски за завземане на Данциг и коридора към Германия. По заповед на Ленин войските на Червената армия нахлуват в празна територия без резерви и с все още напълно беззащитен ляв фланг. Навярно Тухачевски се е надявал, че поляците няма да успеят да се прегрупират. Пилсудски е оттеглил войските си край Варшава и по този начин улеснява стремглавото нашествие на руснаците, но и печели време. На 16 август – деня, в който Варшава трябва да бъде превзета според плановете на Червената армия – Пилсудски предприема контраофанзива: пет дивизии настъпват към левия фланг на Тухачевски и изминават 40 мили за двадесет и четири часа, без да се натъкнат на противника. Пилсудски подозира, че му се готви капан, и обикаля с кола по фронта в търсене на врага. До смрачаване поляците вече са дълбоко в тила на Тухачевски и завземат тежките оръдия, приготвени за щурма на Варшава.

Полското настъпление идва като гръм от ясно небе за червените. На 17 август „Правда“ още пише, че „белите полски войски бягат под ударите на работническо-селския юмрук". Същия ден Сталин подава молба да бъде освободен от всички военни постове. Тухачевски, който е в щаба в Минск, научава със закъснение за полския пробив в левия му фланг и нарежда отстъпление. „Години след това той твърдеше, че на този ден е остарял с десет години", споделя негов приятел.[118] На 19 август Ленин настоява Радек, който току-що се е присъединил към полския революционен комитет, „правителството", което се готви да управлява във Варшава, да организира заедно с Дзержински „безмилостно изтребване на шляхтичите и кулаците" и „да се помогне на селяните да завземат имената, земите и горите".[119] Още на следващия ден обаче той признава пред Лев Каменев, че „е малко вероятно скоро да завземем Варшава".[120] Вестник „Правда" от 21 август скръбно отбелязва: „Само преди седмица имахме блестящи новини от полския фронт".

Пилсудски отбелязва чутовна победа, т.нар. чудо край Висла. В отстъплението Тухачевски губи три от петте си армии.[121] Кавалерията на Гай намира спасение в германска Източна Прусия, където е разоръжена и задържана.[122] В Москва започва търсенето на виновник за провала. Намерен е бързо: в настъплението към Варшава участват 137 хиляди войници, а при операциите в Крим и Лвов са ангажирани общо 148 хиляди войници, част от които Егоров и Сталин е трябвало да прехвърлят като подкрепление за Тухачевски, но не са го направили.[123] На 1 септември 1920 година политбюро приема оставката на Сталин от военните му постове.[124] Неподчинението му се превръща в основен виновник за събитията. А армията на Пилсудски продължава настъплението си на изток.

Източните народи

В Южен Кавказ, след едновременното разпадане на Османската и Руската империя, Армения, Азербайджан и Грузия стават независими държави. На 27 април 1920 година, без да срещнат никаква съпротива, части на Червената армия под командването на Тухачевски и политическия комисар Серго Орджоникидзе, завземат столицата на Азербайджан Баку. Червените атакуват в момент, в който националистическото азербайджанско правителство е изпратило армията си срещу арменците в оспорвания планински регион Карабах.[125] Наред с това Баку е индустриален град с много работници, някои от които са болшевики и приветстват Червената армия. Призори на 18 май подразделения на Червената армия, натоварени на няколко кораба, нахлуват в Иран, за да завладеят изнесените там военни складове на армията на Деникин, които междувременно са попаднали в ръцете на британците, окупирали Иран.[126]

Акостирането е ръководено от Разколников и Орджоникидзе, който подозира, че британците могат да се опитат да превъоръжат белите и да ги изпратят отново в Русия. Британците се оттеглят към Техеран без бой. „Английските колонизатори се сблъскаха с войските на работническата държава и претърпяха поражение", пише журналистката Лариса Рейснер, съпруга на Разколников.[127] На 24 май Мирза Кючук хан, водач на отдавна възникнало антиколониално движение в провинция Гилян в Иран, решава да се възползва от настъплението на болшевиките и провъзгласява създаването на Персийска съветска социалистическа република в провинция Гилян.[128] Лев Карахан, дипломат, който придружава бойците на Червената армия, изпраща телеграма в Москва, че „трудещите се и буржоазните демократи трябва да бъдат накарани да се обединят в името на свободата на Персия и да бъдат подтикнати да се надигнат срещу британците“, като предупреждава, че в случая не е уместно да се провежда пълна съветизация, предвид изостаналостта на местното население.[129] Комисарят на външните работи Георгий Чичерин, който е против намесата във вътрешните работи на Иран, се оплаква на Ленин и той му казва да не обръща внимание на „Сталинова република в Гилян“.[130] Въпреки това замаяният от успехите в Северен Иран Орджоникидзе организира едноседмичен конгрес на източните народи в Баку, чиято цел е да демонстрира, че мюсюлманите в региона на Каспийско море са склонни да следват примера на Москва.[131]

Конгресът на източните народи, най-голямото събитие под егидата на Коминтерна, е открит на 1 септември 1920 година. На него се събират„поробените маси“ от Турция, Армения и Персия; точно навреме, една седмица преди това, наложеният от Антантата на Османската империя Севърски договор показва нагледно британско-френския диктат в Близкия изток. Правото на Антантата да разполага с нефта и да налага търговски отстъпки в земите на Османската империя е утвърдено, германската собственост е иззета от Антантата, а територията на империята е разкъсана на протекторати и мандати. В Баку се събират почти 1900 делегати, от които около 60 жени; най-многобройни са представителите на тюркоезичните народи и говорещите персийски, след тях се нареждат арменците и руснаците, най-малко са грузинците. Пристигат и делегации от Индия и Китай. Значителен брой от присъстващите, може би дори мнозинството, не са комунисти, а националисти.[132] В манифеста на конгреса се призовава към „освобождение на цялото човечество от робството на капиталистическото и империалистическото господство“.[133] Председателят на Коминтерна Зиновиев заявява: „Братя, призоваваме ви на свещена война срещу британския империализъм!“ [Избухват бурни аплодисменти. Делегатите стават прави, размахват оръжие.]“.[134]

Политиката на Коминтерна всъщност не е единна по отношение на подхода към народите под колониално робство. Ленин смята, че предвид ограничената численост на пролетариата в колониите, комунистическите партии там трябва да влязат в коалиция с буржоазните националистически сили, за да освободят народите от империализма. Други, като Манабендра Нат Рой от Бенгал, настояват, че комунистите в колониите трябва сами да завземат властта. Някои делегати изказват предположението, че първата стратегия не изключва преход към втората в удобен момент.[135] Рой отказва да участва в конгреса в Баку, като го нарича „цирка на Зиновиев“.[136]

Сталин също не отива в Баку – войната с Полша още не е приключила, – макар да е комисар на националностите.[137] Безкрайните пререкания между националните представители и техните вечни оплаквания и безгранични претенции са му изключително досадни. Заместникът му Пестковски твърди, че по време на заседанията на комисариата Сталин внезапно изчезва, обяснява, че излиза за малко и повече не се връща: „Отначало го чакахме, но после свикнахме и вече просто закриваме заседанието".[138] В действителност по време на гражданската война Сталин почти постоянно е на фронта.[139] Дори когато е в комисариата, той пренебрегва подчинените си и нежеланието му да се допитва до тях предизвиква оплаквания до централния комитет.[140]

Сталин назначава за ръководител на централното бюро на комунистическите организации на народите от изтока татарина Мирсаид Султан-Галиев. Той е родом от село край Уфа и завършва учителския институт в Казан, където са учили мнозинството татарски болшевики. През 1917 година по-възрастните мюсюлмани го обвиняват в предателство поради сътрудничеството му с болшевиките, на което Султан-Галиев отговаря: „Те също са обявили война на английския империализъм, който потиска Индия, Египет, Афганистан, Персия и Арабия. Те вдигнаха оръжие срещу френския империализъм, поробил Мароко, Алжир и други арабски държави в Африка. Как да не се присъединя към тях?".[141] Макар че е неприкрит шовинист и мечтае за Велика Татария в рамките на Русия, той помага за организирането на защитата на Казан от белогвардейците. Сталин прави опити да привлече на своя страна и башкиреца Ахмед Валидов, който предлага помощ на болшевиките срещу Колчак. Башкирите, които наброяват около 2 милиона и населяват югозападните райони на Урал, никога не са били крепостни селяни и още по времето на империята са имали своя армия. В замяна на помощта на башкирите, с договор, подписан на 20 март 1919 година, е създадена Башкирска автономна съветска социалистическа република, което обаче разгневява татарските националисти, които мечтаят за Велика Татария, в която да влезе и Башкирия.[142]

Създаването на Башкирска република от Сталин през 1919 година не е резултат на някаква добре обмислена стратегия на принципа „Разделяй и владей", а по-скоро е импровизация, която има за цел да предизвика разцепление сред противниците на болшевиките.[143] Този ход обаче има катастрофални последици. В Башкирия прииждат руски комунисти, които пряко или непряко саботират автономията, тъй като се стремят да изградят комунизма, а не да отстояват независимостта на малкия народ. Местните подразделения на Червената армия тълкуват договора като вдигане на бяло знаме и обезоръжават и хвърлят в затвора башкирските бойци, като по този начин предизвикват въстание. Въпреки опитите на командващия Гай да въведе строга дисциплина, кавалеристите разграбват, убиват и изнасилват безразборно.[144] Башкирските бойци масово преминават на страната на Колчак. Валидов на няколко пъти праща телеграми на Сталин за извършените зверства, а в отговор Сталин го кани на разговор в Москва.[145] Единствено настъплението на белите успява да спре погрома, но след като Колчак е отблъснат, червените си отмъщават. На 19 май 1920 година е взето решение башкирската автономия да бъде ограничена: доставките, финансите и намиращите се там военни части минават на директно подчинение на РСФСР.[146]

Ограничената башкирска „автономия" се превръща в модел. В периода 1920-1923 година се обособяват седемнадесет автономни национални републики на територията на РСФСР.[147] На 27 май 1920 година е обявено създаването на Татарска автономна република, в която обаче живеят едва 1,5 милиона татари от общо 4,2 милиона татари в Русия (не само три четвърти от татарите са извън територията на републиката, но в Башкирия всъщност те са превърнати в мнозинство). Освен това Сталин слага начело на татарското правителство не Султан-Галиев, а Сахиб-Гарей Саид-Галиев, който има много по-умерени възгледи и е по-послушен на Москва. В същото време Валидов и поддръжниците му решават да се противопоставят на съветския режим със сила и през юни 1920 година се присъединяват към басмачите в Туркестан. Руските комунисти в Башкирия провеждат чистка и изхвърлят от управлението почти всички башкири.[148]

През септември 1920 година издирваният от чекистите Валидов неочаквано се появява на конгреса на източните народи в Баку. На 12 септември той изпраща писмо до Ленин, Сталин, Троцки и Риков, в което заявява, че съветската политика към националните малцинства не е по-различна от колонизаторския подход от времето на империята и обвинява Сталин, че го е излъгал, като го нарича „неискрен диктатор, който си играе с хората“. Сталин се опитва да го примами в Москва, ласкае го, че е много по-умен от Султан-Галиев и е доказал, че е „силен човек, с характер, с воля“, но Валидов така и не е заловен.[149]

Централна Азия

По време на гражданската война в Туркестан цари анархия. Червената армия завладява Мерв и Ашхабад през юли 1919-а, а през февруари на следващата година стига и до Красноводск. В Ташкентския съвет, който удавя в кръв Кокандската автономия през февруари 1918-а, на следващата година е направен опит за преврат, при който местният комисар на отбраната успява да разстреля четиринадесет от най-високопоставените болшевики, след което „се отдава на запой“ според британски очевидец и е обезвреден от отряд унгарски военнопленници.[150] В резултат на червения терор са убити около 4000 души, а още повече са жертвите на глада, независимо че на 12 февруари 1919 година Сталин инструктира Ташкентския съвет да „повиши културното равнище на трудещите се маси и да ги възпитава в социалистически дух, да поощрява литературата на местния език, да назначава местни хора, които са най-тясно свързани с пролетариата, и да ги привлича към дейностите, свързани с управлението на територията“.[151] Малко след това в града пристигат подразделения на Червената армия, командвани от Михаил Фрунзе. Така основните центрове на властта в Туркестан, които не са под контрола на болшевиките, са двете малки „емирства“ Хива и Бухара.

Бухара има специален статут сред мюсюлманите като център на ислямската култура. Затова някои болшевики предупреждават, че ако Бухара бъде завзета със сила, последствията ще са непредвидими.[152] „Във военно отношение няма да бъде трудно да победим армията им – пише на Ленин през пролетта на 1920 година Герш Бройдо, представител на комисията за Туркестан, – но това ще доведе до продължителна война, в която Червената армия няма да бъде освободител, а окупатор. Реакционерите ще се възползват от тази ситуация.“ Той предупреждава, че завземането с военна сила дори може да обедини мюсюлманите срещу съветския режим.[153] Фрунзе обаче не отстъпва. Първо е завзета Хива, а после, на 20 юни 1920 година, е обявено създаването на Хорезмска народна съветска република. На 24 юли Фрунзе пише на Ленин, че ако се изчаква в Бухара да избухне революция, това би отнело твърде дълго време и затова е по-добре да се предизвика „революция отвън“.[154] Подготовката за превземането на Бухара върви успоредно с настъплението към Варшава. На 30 август малка група комунисти в града се вдига на „въстание“ и се обръща за „помощ“ към Червената армия. Защитата на Бухара е поне два пъти по-многобройна, но болшевиките разполагат с по-добро оръжие и дори с единадесет самолета, които провеждат няколко бомбардировки. На 2 септември червеноармейците завземат крепостта. Много къщи са разграбени и подпалени. Най-голямата плячка са трупаните с векове съкровища в двореца, стойността само на златото е приблизително 15 милиона рубли. Емирът успява да избяга в Афганистан, като вероятно отнася със себе си част от богатството.[155] Той е последният пряк наследник на Чингиз хан.

Фрунзе получава заповед, че е прехвърлен в Крим, за да ръководи операциите срещу армията на Врангел, но междувременно до Москва са изпратени няколко сигнала за извършените от неговите войски зверства.[156] Слуховете за откраднатото злато се разнасят из цялата страна.[157] Йекабс Петерс, пълномощникът на ЧК в Туркестан, пише на Дзержински и Ленин за безобразията на Фрунзе и дори арестува полевия командир на червеноармейците Белов, у когото намира чувал със злато и сребро.[158] По нареждане на Петерс чекистите спират влака на Фрунзе. „Снощи – оплаква се Фрунзе до Ташкент на 21 септември – целият армейски корпус, освен мен и Глеб Бокий, беше обискиран.“ С разследването се заема московският партиен секретар Вячеслав Молотов, който въпреки настояванията на Петерс за революционен трибунал набързо потулва случая.

На 24 септември 1920 година тържествено е обявено създаването на Туркестанска автономна съветска социалистическа република.[159] Същия месец Герш Брилиант, известен като Григорий Соколников, заема мястото на Фрунзе като ръководител на фронта в Туркестан и на туркестанското бюро на комунистическата партия. Соколников провежда парична реформа, като премахва обезценената местна валута, което е предвестник на това, което ще предприеме впоследствие като комисар на финансите на подчинение на Сталин в Москва. Освен това отменя реквизициите и ги заменя с данък в натура, което е основната идея на обявената от Ленин Нова икономическа политика. С други думи, болшевиките използват Туркестан като своеобразно опитно поле за мерките, които впоследствие ще приложат в целия Съветски съюз.

Безславни дни

Изгубените войни винаги водят до политически сътресения. Още преди раната от поражението от Полша да е заздравяла, Ленин изнася доклад на откриването на Деветия партиен конгрес в Москва на 22 септември 1920 година. В него твърди, че понеже червените са победили белите, които са подставени лица на Антантата, „отбранителният период във войната със световния империализъм приключи и можехме, а и бяхме длъжни да се възползваме от ситуацията и да преминем в настъпление“. Целта е била да се разбере дали в Полша, „средоточието на настоящата система на международния империализъм“, е назрял моментът за революция, ала се оказало, че „готовността е недостатъчна“. Независимо от това Ленин доволно заключава: „Подкопахме версайските договорености и ще ги смажем при първа възможност. (…) Макар първият ни опит да беше неуспешен, ще продължим прехода от отбранителна към нападателна политика, докато не ликвидираме всички“.[160] Докладът дори не е подложен на гласуване (това е първият такъв случай) и Ленин си тръгва преди края на заседанието.[161] В публикацията в „Правда“ за изказването на Ленин са пропуснати думите му за „опита за съветизация на Полша“, както и признанието му за „пълния провал“.[162] На конгреса Радек отправя остри критики срещу Ленин и на Сталин се пада честта да защити революционния подход на централния комитет, като същевременно признава, че е липсвала координация във военната кампания. На свой ред Троцки напада Сталин, че с преценката си за отслабената мощ на полската армия е подвел централния комитет и го обвинява, че не е изпълнил заповедите за прехвърляне на подкрепления за настъплението към Варшава. Ленин също критикува грузинското си протеже.

На следващия ден Сталин настоява да отговори на нападките и обявява, че е споделил с Ленин съмненията си в успеха на войната с Полша.[163] В действителност безумното настъпление срещу Варшава е ръководено от Тухачевски и Сергей Каменев, но основният фактор за унизителния разгром е Ленин, който се опитва да се измъкне, като преувеличава отговорността на Сталин. Вместо да си признае, че погрешно е преценил революционната ситуация в Полша, Ленин хвърля вината върху военните.[164] Вярно е, че ако Тухачевски беше стигнал до Варшава три дни по-рано, вероятно щеше да завари полската отбрана в пълен безпорядък.[165] Но какво биха спечелили болшевиките от завземането на Варшава? Абсолютно нищо. Червената армия не е в състояние да окупира цяла Полша, а реално погледнато, няма никакви шансове за избухване на мечтаното от Ленин работническо въстание.[166] Малкото дезертьори от полската армия отказват да подкрепят Червената армия, дори етническите украинци и белоруси не се присъединяват към червените. В полската комунистическа партия членуват шепа хора, а и тя трябва да се конкурира не само с организациите на селяните, които в Полша са мнозинство, но и със социалдемократите, и с независимото профсъюзно движение.[167] Полски революционни комитети са създадени само в региона на Бялисток и просъществуват по-малко от месец.[168] Ръководителят на революционния комитет в Бялисток на няколко пъти повтаря, че никой не бива да храни надежди, че в Полша може да се предизвика работническа революция.[169] Ленин обаче пренебрегва тези предупреждения.

Пред някои хора Ленин показва признаци на разкаяние.[170] Но Тухачевски, който е основният инструмент на революционния му устрем, както отбелязва Сталин, до края на живота си не съжалява за стореното.[171] „Борбата между капиталистическа Полша и съветската пролетарска революция се развиваше в европейски мащаби – твърди той в лекциите си за войната. – Приказките за пробудилия се полски национализъм в резултат на нашето настъпление се дължат на факта, че ние претърпяхме загуба. (…) Беше възможно да се изнесе революцията. Капиталистическа Европа беше разтърсена из основи и ако не бяха стратегическите ни грешки и поражението ни на бойното поле, войната в Полша можеше да се превърне в свързващото звено между Октомврийската революция от 1917 година и революция в Западна Европа.“[172] Тухачевски избягва да обвинява поименно Сталин.[173] Но други, сред които се откроява найвече Борис Шапошников, царски офицер, който скоро става началник на щаба на Червената армия, открито обвиняват Югозападния фронт – тоест Егоров и Сталин, – че е създавал пречки за взаимодействието.[174]

Очертава се следната картина: Ленин прави грешни преценки, царският офицер Тухачевски въвежда в заблуждение съветска Русия и я вкарва във война с цел „изнасяне на революцията в чужбина“, а пролетарият Сталин, който е предупредил, че всичко това е чист авантюризъм, се превръща в изкупителна жертва заради неподчинението си.[175]

На бойното поле късметът изведнъж се обръща на страната на Русия. Поляците си възвръщат контрола върху Вилнюс на 7 октомври 1920 година, но Тухачевски успява да спре отстъплението на Червената армия в окопите от Първата световна война („Тръгнах да нападам Варшава, а се озовах в Минск“, отбелязва той.)[176] На 12 октомври двете страни сключват примирие в Рига, което влиза в сила на 18 октомври, като се споразумяват за граница на около 125 мили източно от линията „Кързън“. Същия ден ръководителят на Коминтерна Зиновиев е в Хале, Германия, където участва в конгрес на независимата социалдемократическа партия, като целта му е тя да бъде разцепена и лявото ѝ крило да се присъедини към малката партия на германските комунисти. „Вървим към пълно елиминиране на парите – обявява Зиновиев. – Плащаме заплатите в стоки. Премахнахме билетите за градския транспорт. Имаме безплатни държавни училища, безплатна, макар и временно оскъдна, храна, апартаменти без наем, безплатно осветление. Постигаме всичко това много бавно, при много тежки условия. Трябва непрестанно да се борим, но знаем, че ще успеем.“[177] Германските власти, които незнайно по какви причини са му дали виза, незабавно го депортират. До месец декември около 300 хиляди социалдемократи се присъединяват към германските комунисти.[178] Изведнъж в сърцето на Европа изниква комунистическа партия с масово участие.[179] Същевременно германската социалдемокрация е значително отслабена, което също си има последици.

Без да дочака пролетта, Червената армия прехвърля голяма част от войските си от полския фронт на юг срещу Врангел. На 7 ноември 1920 година, третата годишнина от революцията, 135 хиляди войници под командването на Михаил Фрунзе атакуват Кримския полуостров. „Днес празнуваме своята победа“, заявява Ленин на честването на годишнината в Болшой театър.[180] И наистина, само няколко дни след това Врангел издава заповед за пълна евакуация към Истанбул. От 13 до 16 ноември от Севастопол, Ялта и други пристанища на Кримския полуостров потеглят 126 кораба с близо 150 хиляди войници и цивилни. Корабът, с който отплава Врангел, се казва „Генерал Корнилов“.[181] Чекистите екзекутират хиляди от тези, които остават.[182] Така след осуетяване на амбициите на „бяла“ Полша да измести съветска Русия и да се превърне в най-великата сила в Източна Европа, белите в Русия също са окончателно сразени.

Зимата на народното недоволство

Белите, без да искат, обслужват интересите на болшевиките, като отчуждават от себе си селяните, но през 1920 година вече не представляват военна заплаха. Болшевиките остават сами срещу народното недоволство. Парадоксалното в случая, както отбелязва един историк, е, че „сключването на мир с Полша и елиминирането на Врангел се явяват неблагоприятни обстоятелства за комунистите“.[183] Отстраняването на непосредствените заплахи изважда наяве некомпетентността на режима. През 1918 година кризата е преодоляна чрез мобилизация за гражданската война, последвалите кризи на бойното поле са преодолени главно благодарение на политическите провали на белите, само че избухналата през есента и зимата на 1920 година криза е в известен смисъл още по-сериозно предизвикателство. Хората не само студуват и гладуват, а и са силно разочаровани. Лишенията и безнадеждността са по-тежки, отколкото в навечерието на Февруарската революция.

По време на гражданската война селяните са подложени на натиск от всички страни и са принудени да избират на чия страна да застанат, поне докато войниците – били те бели или червени – не отминат. „Белите идваха и си отиваха, след тях идваха червените и много други без определена окраска“, пише Виктор Шкловски.[184] Разбира се, селяните си дават сметка, че белите искат да възстановят стария строй и не признават националните различия, но в същото време селяните не харесват и болшевиките заради въведената от тях принудителна военна повинност и насилствените реквизиции на зърно. В средата на 1918 година селската съпротива срещу болшевишките набези за зърно придобива внушителни размери. Отрядите, които извършват реквизициите, вече използват не само пушки, а и картечници и гранати. Селяните обаче отвръщат на ударите. „Много от селата са добре въоръжени и акциите за изземане на житото рядко минават без жертви“, отбелязва един вестник.[185] Изходът от кризата с производството на храни е да се въведат пазарни принципи, като селяните се обложат с фиксиран данък, а остатъкът от продукцията да могат да продават на пазарни цени. Само че болшевиките възприемат исканията на селяните за свободна търговия като проява на невежество и изостаналост.[186]

През август 1920 година, докато Ленин си мечтае как ще срази версайския ред, като завземе Полша, в Тамбов, на 350 мили югоизточно от Москва, избухва селско въстание. До есента бунтовниците наброяват над 8000 души. Преди революцията водачът им Александър Антонов е извършвал „експроприации“, за да финансира партията на есерите, вследствие на което е заловен и изпратен на каторга в Сибир. След идването на власт на болшевиките той преминава в нелегалност. Много от бунтовниците са дезертьори от армията. Конгресът на тамбовските бунтовници официално отхвърля болшевишката власт и призовава за „победа на истинската социалистическа революция“ и разпределение на земята между селяните.[187] Впечатление прави и искането за „политическо равенство на всички независимо от класовата им принадлежност“.[188] Режимът дълго време не осъзнава пред какво е изправен. Главнокомандващият Сергей Каменев докладва, че хиляди гладни селяни в Тамбов и в района на Воронеж и Саратов се молят на местните власти да им дадат зърно за посев и понякога се налага „срещу тълпите да се стреля с картечници“.[189] Болшевиките в Москва са обзети от идеята за класовата война и смятат легитимните искания на селяните за „бунтове на кулаци, бандити и дезертьори“.

Пълномощникът Владимир Антонов-Овсеенко, който през 1917-а ръководи щурма срещу Зимния дворец, пристига през февруари 1921 година, за да оглави местната ЧК и да унищожи селската армия, само че репресиите не дават резултат. Реколтата е лоша, а безредиците вече са принудили комисариата на хранителните доставки да „преустанови“ доставката на зърно в 13 окръга.[190] На 9 февруари 1921 година пристигат съобщения за поредната мощна вълнà от селско недоволство в Сибир, където са прекъснати железопътните линии.[191] Четири дни по-късно чекистите в Тамбов докладват, че „сегашното селско въстание се различава от предишните, защото има политическа програма, организация и план“.[192] В началото на 1921 година там е изпратен Василий Улри от революционен трибунал, който отбелязва, че отрядът за реквизиране на зърно „не може да постигне нищо повече, а само ще предизвика още по-голяма враждебност и ще провокира нови бунтове“. Иначе безмилостният Улри препоръчва селяните, които показват лоялност към съветския режим, да бъдат награждавани, за да „се запуши устата на онези агитатори, които твърдят, че съветската власт не дава нищо, а само взема от селяните“.[193] В резултат на това през февруари в Тамбовска губерния е премахнато задължението селяните да предават житото си на фиксирани цени и е въведен данък в натура, което им дава възможност да запазят голяма част от зърното си за продажба на свободния пазар.[194]

Съвети без партии

Селските бунтове са съпътствани от големи стачки в градовете.[195] Магазините са празни, в тях има само една пета от стоките за потребление, които са се продавали през 1913 година. Работниците са принуждавани да се трудят извънредно без заплащане. На 12 февруари 1921 година временно са затворени деветдесет и три предприятия заради липса на гориво и близо 30 хиляди души остават без заплащане и купони за храна.[196] Десет дни по-късно заводите възобновяват дейността си, но работниците обявяват стачка с искания да се сложи край на комунистическата диктатура, да се премахнат Съветите и да се проведат свободни избори.[197] На 24 февруари няколко хиляди души излизат по улиците. Партийният секретар на Петроград Григорий Зиновиев заповядва да бъдат арестувани около 300 меншевики и есери, които са подозирани в подстрекателство, и изпраща курсанти от военното училище да разпръснат тълпите с изстрели във въздуха. Обявено е военно положение и стачкуващите работници не са допускани до заводите. Слуховете за кръвопролития достигат до Кронщад, където е разположен щабът на Балтийския флот.[198]

През 1921 година гарнизонът на острова се състои от 18 хиляди моряци и войници и 30 хиляди цивилни. На 1 март около 15 хиляди от тях приемат резолюция от петнадесет точки, в която се настоява за свободна търговия, свобода на „словото и печата за всички работници и селяни, анархисти и леви социалистически партии“. Моряците издигат и лозунга „Цялата власт на Съветите, а не на партиите“.[199] Само двама от присъстващите болшевики гласуват против резолюцията, а Михаил Калинин, председател на Всеруския съвет, който е дошъл да говори с протестиращите, е освиркан. Социалистическият режим се изправя пред бунт на собствените си въоръжени сили.

Моряците сформират временен революционен комитет, който да въдвори ред на острова и да подготви свободни и честни избори с тайно гласуване за Кронщадски съвет. На 3 март режимът в Москва излиза с изявление, подписано от Ленин и Троцки, в което бунтът е обявен за „заговор на белогвардейците“, подстрекаван от френското разузнаване.[200] Подразделения на ЧК арестуват семействата на моряците в Петроград, прекъсват комуникационните линии до острова и със самолет разпръскват позиви, в които се казва: „Обградени сте от всички страни, Кронщад няма храна и гориво. Лъжат ви, че Петроград стои зад вас“.[201] Режимът използва своя монопол върху печата, за да очерни моряците и да мобилизира вярната си членска маса за потушаване на бунта.

На 5 март политбюро възлага на Тухачевски да „ликвидира“ въстанието до 8 март, когато трябва да бъде открит Десетият конгрес на партията. Същия ден Тухачевски, Каменев и Троцки пристигат в Петроград.[202] Вечерта на 7 март Кронщад е подложен на артилерийски обстрел и призори частите на Червената армия минават в атака, като прекосяват замръзналия Фински залив в бели маскировъчни наметала. Нападението е отблъснато. „Моряците разполагат с укрепления и стрелят по нас“, смутено докладва Тухачевски на Каменев.[203] Дори специално подбраните, надеждни части от Червената армия проявяват нерешителност.[204]

Същата сутрин, на 8 март, почти 900 делегати (от които 694 с право на глас), които представляват над 700 хиляди членове на комунистическата партия, се събират в Москва на Десетия партиен конгрес и обявяват „победата на пролетариата“.[205] Белогвардейците наистина са победени, но в сравнение с 1913 година тежката промишленост бележи спад с 82%, въгледобивът е спаднал с три четвърти, а производството на електроенергия – с две трети.[206] Войната с Полша е изразходвала ресурсите на Червената армия.[207] След октомврийския преврат заетите в производството намаляват от 3,6 милиона на 1,5 милиона, като една трета от тях са занаятчии, т.е. в работническата държава има едва 950 хиляди промишлени работници.[208] За разлика от тях, чиновниците са набъбнали до 2,4 милиона. Работниците в Петроград и моряците от Балтийския флот настояват да се изпълни болшевишкият лозунг „Цялата власт на Съветите!", само че без болшевики в тях. Селяните също са готови за въоръжена борба в името на истинско народовластие. Световната революция не е избухнала, напротив – опитите за изнасяне на революцията в съседните страни претърпяват провал. А на всичкото отгоре Ленин се сблъсква с организирана опозиция в партията. Разбира се, за него това не е нещо ново: Мартов и меншевиките са се противопоставяли на възгледите му за устройството на партията; през 1917 година Зиновиев и Каменев са против завземането на властта; през 1918 година Бухарин и левите комунисти са против Брест-Литовския договор; през 1919 военната опозиция е против царските офицери. В случая опозицията е работническа и е оглавявана от двама комунисти – Александър Шляпников и Александра Колонтай, които настояват за „партийна демокрация" и за истински профсъюзи, които да защищават правàта на работниците.

Ленин е бесен на работническата опозиция, но отчасти сам си е виновен за появата ѝ. С решение на централния комитет, от есента на 1920 година в партийните издания се провежда дискусия за мястото и ролята на профсъюзите.[209] Този нетипичен ход за изнасяне на обсъжданията извън партийните събрания навярно е провокация от страна на Ленин, за да накара Троцки, който настоява профсъюзите да се превърнат в част от държавата, сам да скочи в капана. Ленин и Зиновиев искат да подмамят Троцки да даде гласност на позицията си, а после да го контраатакуват.[210] На конгреса Ленин печели политическата битка: профсъюзите нито са слети с държавата (както иска Троцки), нито им е дадена автономия (както настоява Шляпников). Въпреки че е спечелил, Ленин е в лошо настроение и е ядосан заради публичните спорове.[211] „Другари – заявява той, – позволихме си лукса да водим дискусии и дебати вътре в нашата партия."[212] Очевидно според него този лукс – дебатите – не бива да бъде допускан отново.

Отношенията между съветските социалистически републики

На Десетия партиен конгрес Сталин изнася доклад за националния въпрос. Благодарение на победата си над Деникин и другите белогвардейци, Червената армия си връща Украйна и на 28 декември 1920 година РСФСР подписва договор за съюз с Украинската съветска социалистическа република.[213] Въпреки името си договорът не създава единна държава с върховни органи на управление, а двете страни продължават да действат самостоятелно на международната сцена. Съветска Украйна и съветска Русия подписват поредица от междудържавни договори с Полша, Австрия, Латвия, Литва, Естония чак до края на 1921 година.[214] Украйна поддържа свои дипломатически мисии в Прага, Берлин, Варшава, Виена и има свое представителство в Москва.[215] В навечерието на партийния конгрес Сталин публикува тезиси за отношенията между съветските републики. Той посочва, че подходът с договорите вече е „изчерпан" и призовава за създаването на единна държава.

В доклада пред конгреса Сталин доразвива идеите си и предлага да се създаде „федерация на съветските републики“ по модела на РСФСР. Изказването му минава почти незабелязано. Троцки и Зиновиев отсъстват, тъй като са в Петроград заради бунта в Кронщад. След учтиви ръкопляскания Клим Ворошилов, който ръководи заседанието, обявява почивка. „Ако не направим пауза – предупреждава той, – ще трябва най-строго да забраня разходките напред-назад, четенето на вестници и други прояви на нахалство.“

Четиридесет делегати от Туркестан са подписали петиция да бъде изслушан и друг доклад по въпроса за националностите, изготвен от Георгий Волдин, известен като Сафаров. Той настоява да бъдат коригирани тезисите на Сталин, като изтъква, че „в източните погранични територии нямаше силно революционно движение“ и че „в Туркестан комунистическата партия възникна едва след Октомврийската революция“.[216] На последвалата дискусия Анастас Микоян, представител на етническите арменци в Азербайджан, също се противопоставя на Сталин: „В тезите на другаря Сталин не се казва нищо за това какъв подход трябва да имаме към класите в пограничните територии, колко прецизно трябва да определяме класовата структура“. За пореден път болшевиките не обръщат внимание на настояванията местните условия да бъдат взети под внимание и действат единствено през призмата на идеологията.[217]

Ворошилов набързо прекратява обсъждането, но Микола Скрипник, комунист от Украйна, се обажда от мястото си: „Националният въпрос е важен, болезнен; в своя доклад другарят Сталин не предложи никакво решение“.[218] Ворошилов обаче не му дава думата и последен на трибуната излиза отново Сталин, за да отхвърли нападките. „Тук пред мен има бележка, че ние, комунистите, изкуствено сме създали белоруска нация – казва той. – Това не е истина, белоруска нация съществува, има свой език, различен от руския, и културата на белоруската нация може да се развива само на собствения ѝ език. Подобни изказвания имаше преди пет години за Украйна по отношение на украинската нация. Ясно е, че украинската нация съществува и развитието на културата ѝ е задължение на комунистите. Не можем да вървим против историята.“[219]

В окончателното гласуване конгресът приема тезисите на Сталин и се взема решение да бъде създадена комисия, която да подготви следващите стъпки за създаването на федерация. Основният му аргумент, че „националните съветски републики ще могат да се защитят и да победят силите на империализма само ако се обединят в тесен политически съюз“, е знак, че той е готов за решителни действия.[220] Скоро след партийния конгрес, на 11 април 1921 година, по инициатива на Сталин Туркестанската автономна съветска социалистическа република е анексирана от РСФСР.

Селският Брест-Литовск и партийното единство

На конгреса на партията се разглежда и въпросът за бунтовете в селските райони. Един от делегатите посочва, че сибирската делегация е тръгнала за Москва „въоръжена до зъби“, тъй като трябва да прекоси контролирани от въстаналите селяни райони.[221] По предложение на Ленин, сутринта на 15 март, след избирането на нов централен комитет, конгресът взема решение данъкът в натура да се въведе в цялата страна. Данъкът трябва да бъде по-нисък от задължителните квоти и селяните ще могат да продават останалото жито на пазарни цени, което предполага легализирането на частната търговия.[222] „Няма нужда да се спирам подробно на причините за тази промяна – заявява Ленин. – Няма съмнение, че в страна, където огромното мнозинство от населението принадлежи към дребните земеделски производители, социалистическата революция е възможна само чрез набор от преходни мерки, които биха били излишни в развитите капиталистически държави.“[223]

Необходимостта от нова политика е очевидна, ала все пак е трудно да бъдат признати направените грешки. „Как е възможно комунистическата партия да признае свободната търговия и прехода към нея? – пита риторично Ленин. – Няма ли тук непримирими противоречия?“[224] В отговора си той подчертава, че след тежките войни страната има нужда от глътка въздух. Ролята му на „водач на революцията“ е решаваща за прекъсването на създадения с негова помощ порочен кръг от реквизиции, при който недостигът и високата цена на зърното в градовете води до нови изземвания, в резултат на което зърното все повече намалява.[225] Уважаваният марксист Давид Рязанов шеговито нарича преминаването към свободна търговия „селския Брест-Литовск“.[226] Той има предвид, че партията се е противопоставяла на Брест-Литовския мир с Германия, а впоследствие се е оказало, че Ленин е бил прав. Сега Ленин отново постига своето.

„Селският Брест-Литовск“ обаче е придружен от категоричен отказ от отстъпки към политическите опоненти. На 16 март, последния ден от конгреса, Ленин отново взема думата и предлага резолюция за „партийно единство“. В нея се изисква незабавно разпускане на групите вътре в партията, създадени около различни идейни течения. Най-големият поддръжник на фракциите сега иска премахване на всички фракции, с изключение на своята. „Не е необходимо да се спирам подробно на тази тема“, казва отново той, когато представя резолюцията, с която на практика опозицията се обявява извън закона.[227] Присъстващите делегати я приемат с 413 гласа „за“, 25 „против“ и двама въздържали се.[228] Карл Радек подхвърля: „Имам чувството, че това решение може да се обърне против нас“. Въпреки това той подкрепя „партийното единство“ с думите: „Нека централният комитет да предприеме най-строги мерки срещу тези партийни другари, които представляват опасност“.[229]

Десетият партиен конгрес е от голямо значение за всички присъстващи и играе важна роля във възхода на Сталин. Той не може да се надява да постигне популярността на Троцки, но успява да се издигне на гребена на вълнàта на един от най-важните въпроси за партията – мъглявите взаимоотношения между съветските републики – и показва предпочитанията си към една по-интегрирана структура. Сталин подкрепя Ленин по големия въпрос за профсъюзите и като цяло, в организационно отношение, надминава съперника си Троцки. При изготвянето на списъка с кандидати за нов централен комитет Ленин отхвърля номинациите на поддръжници на Троцки – Иван Смирнов, Николай

Крестински, Леонид Серебряков и Евгений Преображенски – и ги заменя със свои приближени, които обаче са близки и на Сталин: Молотов, Ворошилов, Орджоникидзе, Ярославски и Петровски. Новият централен комитет избира политбюро в състав Ленин, Сталин, Троцки, Зиновиев и Каменев, а Молотов е определен за „отговорен секретар".[230] Благодарение на склонността на Троцки да си създава врагове, Ленин сформира фракция против него на върха на властта, отговорността за която попада в ръцете на Сталин. Във върхушката на режима се появява разделението на „сталинисти" и „троцкисти".[231]

Белогвардейци, империалисти и есери

При закриването на партийния конгрес моряшката Кронщадска република вече е на цели петнадесет дни. Режимът мобилизира около 1000 комунисти от няколко окръга и изпраща специален влак от Москва с над 200 делегати от конгреса, водени от Ворошилов; създадени са и нови части за борба с безредиците със състав от 24 хиляди души.[232] До мобилизираните делегати обаче достигат слухове за стотици загинали сред ледовете. Възцарява се паника.[233] На 16 март, деня, в който е прието решението за „партийното единство", Тухачевски издава заповед за нов артилерийски обстрел, последван от пехотна атака. След интензивни улични боеве Кронщад е завладян сутринта на 18 март. Няколко дни по-рано ръководството на моряците отправя искане за убежище до Финландия и въпреки че Троцки отправя предупреждение към Хелзинки, молбата на моряците е приета и около 8000 успяват да се спасят там. Не е известно колко от жителите на Кронщад загиват при боевете.[234] Жертвите сред Червената армия са 1200, двама делегати от конгреса също са убити.[235] Революционният трибунал издава 2103 смъртни присъди, а 6459 моряци са изпратени в трудови лагери.

В деня на атаката срещу Кронщад, след продължителни преговори, съветска Русия и Великобритания подписват търговско споразумение.[236] В рамките само на няколко седмици Москва успява да подпише три договора – с Персия (на 26 февруари), с Афганистан (28 февруари) и с Турция (16 март), – които показват, че съветска Русия получава дипломатическо признание. На 18 март в Рига е подписан и мирен договор с Полша.[237] Договорът от Рига обаче не успява да заличи руско-полските противоречия и не слага край на стремежа на двете държави за надмощие в Източна Европа.[238]

Към този момент вече осем държави признават съществуването на съветска Русия: Иран, Афганистан, Турция, Полша, Литва, Латвия, Естония и Финландия. РСФСР има договорноправни отношения и с другите съветски социалистически републики. Не след дълго и Берлин ще установи дипломатически отношения с Москва, само че преди това Зиновиев и Бухарин, подстрекавани от пребиваващия в Германия като представител на Коминтерна Бела Кун, подтикват германските комунисти да направят опит да завземат властта.[239] Метежът е потушен.[240] Набързо са създадени специализирани съдилища, които издават около 4000 присъди. Членовете на комунистическата партия намаляват наполовина. На 12 юли конгресът на Коминтерна стига до извода, че силно отслабената германска комунистическа партия е изцяло овладяна от руските комунисти.[241]

Болшевиките страдат от мания за преследване. На Десетия конгрес Ленин обявява, че въстанието в Кронщад е ръководено от бели генерали и есери, а след това изтъква: „Тази дребнобуржоазна контрареволюция е по-опасна от Деникин, Юденич и Колчак, взети заедно, защото в нашата страна пролетариатът е малцинство".[242] В центъра на обвиненията за контрареволюционни действия се оказва единственият царски генерал-майор на острова, Александър Козловски, награден от командващия Балтийския флот Фьодор Разколников „за храброст и достойна военна служба в боевете срещу Юденич".[243] В докладите на ЧК ясно се посочва, че генерал-майор Козловски не е член на Кронщадския революционен комитет, но въпреки това се твърди, че „той е основният ръководител на движението".[244] Козловски успява да избяга във Финландия и става учител по руски във Виборг. Ленин предупреждава, че в Европа има около 700 хиляди руски емигранти и че „във всяка европейска държава има белогвардейски елементи".[245] ЧК се оказва неспособна да организира голям показен процес срещу есерите и „шпионите на Антантата" заради Кронщад.[246] Независимо от това в един свой анализ Дзержински стига до извода, че „тъй като съветска Русия остава изолирано огнище на комунистическата революция и е обградена от капиталистически държави, ще бъде необходима желязна ръка, за да се сложи край на набезите на белогвардейците".[247]

Водачът на меншевиките Юлий Мартов, който заедно с Ленин основава марксисткия емигрантски вестник „Искра", напуска Русия през октомври 1920 година, за да участва в злополучната конференция на немската левица в Хале, а после не получава разрешение да се върне. Въпреки че е болен от туберкулоза и е настанен в санаториум в Шварцвалд, той продължава да критикува режима в Москва. Мартов подчертава, че в резултат на глупавия опит на Ленин за съветизация в Полша „редица неполски територии преминават в ръцете на полския империализъм, което накърнява интересите на руските трудещи се класи".[248] Той критикува Ленин и заради Кронщад и изтъква, че меншевиките са били прави, социалистическата революция в Русия е настъпила преждевременно, доказателство за което са грешките на Ленин, прибягването към политически репресии и промените в политиката по отношение на селяните.[249] „Всички, които искат да си играят на парламентаризъм, на конституционни събрания, на непартийни конференции, нека вървят в чужбина при Мартов – отсича Ленин през април 1921 година. – Ще пратим меншевиките и есерите – както отявлените, така и прикритите като „безпартийни" – в затвора."[250]

Въпреки въвеждането на данъка в натура разбунтувалите се селяни в Тамбов не слагат оръжие, а набират привърженици и в съседните области Саратов и Воронеж, като надхвърлят 20 хиляди души.[251] През април 1921 година те нанасят няколко тежки удара на Червената армия и пълномощникът Антонов-Овсеенко отправя молба за подкрепления. На 26 април Ефраим Склянски съветва Ленин да изпрати Тухачевски „да потуши въстанието в Тамбов". Политбюро дава на Тухачевски срок от един месец, за да „ликвидира" безредиците.[252] В района на Тамбов са изпратени над 100 хиляди войници – предимно от градското население – заедно със специални подразделения на ЧК. След поредица от публични екзекуции и показно депортиране на цели села, през третата седмица на юни бунтовниците са сломени.[253] От май до юли са избити най-малко 11 хиляди селяни, жертвите сред червеноармейците са 2000. Десетки хиляди души са депортирани или интернирани. Заместникът на Ленин Алексей Риков, на когото загрижени комунисти от Тамбов се оплакват от безчинствата, се опитва да усмири Тухачевски, но главнокомандващият Сергей Каменев настоява действията да продължат, „защото след назначението на другаря Тухачевски на командния пост в Тамбов всички предприети мерки се оказаха напълно целесъобразни и ефективни".[254]

Обуздаване на грузинския национализъм

В началото на ноември 1920 година Сталин пристига в Баку и няколко дни по-късно изпраща телеграма на Ленин: „Трябва незабавно да се придвижат войски към границата с Армения. Орджоникидзе вече е подготвил всичко".[255] На 28 ноември Орджоникидзе и Сталин вземат решение да изпратят няколко отряда в Армения да симулират „въстание" и да обявят създаването на арменска съветска република, която после да потърси помощ от Червената армия. Завладяването на Армения едва не довежда до война с Турция, но преките последици са усетени най-вече в Грузия.

От 1918-а родината на Сталин е управлявана от грузинските социалдемократи. Съветите там са премахнати и е избран парламент, който излъчва правителство, начело с меншевика Ной Жордания. През 1904 година Жордания кара Сталин да се отрече от „грузинския бундизъм", т.е. от идеята за отделяне на грузинската социалдемократическа партия от руската и борба за независима грузинска държава.[256] Само че след световната война, революцията и разпадането на империята грузинският меншевизъм се превръща в движеща сила на грузинския национализъм.[257] Ленин и Чичерин, в стремежа си да постигнат установяване на дипломатически отношения с Великобритания, на 7 май 1920 година признават независимостта на грузинската държава и обещават да не се намесват във вътрешните ѝ дела.[258] В замяна на това правителството на Грузия, по силата на таен анекс към договора, се съгласява да узакони дейността на комунистическата партия на своя територия.[259]

Ленин и болшевишката върхушка се отнасят към меншевиките със смесица от презрение и страх. Те позволяват на руските меншевики да присъстват на Осмия конгрес на Съветите, който се провежда от 22 до 29 декември 1920 година. На него – в студения, мъждиво осветен Болшой театър – Ленин рисува фантастичен план за електрифицирането на Русия.[260] Троцки обявява от трибуната, че „сега, когато гражданската война приключи, меншевиките и есерите са особено опасни и срещу тях трябва да се действа безмилостно". В изказването си меншевикът Фьодор Дан посочва, че в речта си Ленин е изброил дълъг списък с държавите, с които е сключен мирен договор, но е пропуснал да спомене Грузия.[261] След провала в Полша Ленин се отнася с особена предпазливост към грузинските националистически настроения и изрично нарежда на Орджоникидзе да внимава „да не се стигне до самоопределение на Грузия“.[262]

Троцки и Сталин обаче са единодушни относно необходимостта от военно нахлуване в Грузия.[263] За разлика от позицията си по отношение на Полша, Сталин нито веднъж не показва колебания относно Грузия. Освен че има зъб на грузинските меншевики, той обосновава мнението си и със стратегическото разположение на страната. „Значението на Кавказ за революцията се определя не само от факта, че той е източник на суровини, горива и храни – казва Сталин пред вестник „Правда“ на 30 ноември 1920 година, – но и от наличието на много важни икономически и стратегически пътища в региона, който разделя Европа от Азия, както и Русия от Турция.“[264] Сталин твърди, че меншевишка Грузия представлява интерес като „зона за чуждестранна намеса и окупация“, плацдарм, от който агресорите възнамеряват да атакуват съветската държава.[265] Немалко болшевики очакват, че правителството на меншевиките в Грузия ще бъде свалено заради непопулярността и некомпетентността си и затова препоръчват да се изчака, докато избухне народно въстание. Друг аргумент е, че комунистите в Грузия са около 15 хиляди, докато меншевиките са най-малко 75 хиляди и разполагат с подкрепата на работниците.[266] След като става ясно, че правителството на меншевиките тайно осигурява помощ за басмачите в Северен Кавказ, противниците на военна намеса в Грузия отстъпват. На 14 февруари Ленин дава картбланш на Орджоникидзе да завземе властта. Всъщност още на 11-12 февруари Орджоникидзе, със съучастието на Сталин и Троцки, изпраща подразделения от Червената армия от Армения в Грузия и организира „въстание“ в оспорваната област Лори.[267] На 15 февруари части на Червената армия, разположени в Азербайджан, също нахлуват в Грузия. На следващия ден грузинският болшевик Филип Махарадзе обявява, че е създадена грузинска съветска република и се обръща за помощ към съветска Русия. На 25 февруари Червената армията влиза в изоставения Тифлис. „Да живее съветска Грузия!“, ликува Орджоникидзе в телеграма до Москва. Само че Ленин, който е заплашвал да подаде оставка заради участието на други социалисти в революционното правителство на Русия през 1917 година, сега му нарежда да се опита да сформира коалиция с победените грузински меншевики.[268] Вероятно Ленин се опасява, че болшевизмът не разполага със солидна основа в „дребнобуржоазна“ Грузия. Освен това нахлуването на Червената армия поставя под въпрос репутацията на Русия, тъй като всички социалдемократически партии в Европа се обявяват в защита на Грузия. На 3 март Орджоникидзе докладва: „Прави се всичко възможно за насърчаване на връзките и разбирателство с грузинската интелигенция“.[269] Той обаче смята, че „подходът с кадифени ръкавици“ е обречен на провал.[270] Така или иначе, грузинските меншевики отхвърлят предложението за коалиция.

Макар меншевиките да поддържат връзки с Лондон и Париж, те така и не получават военна помощ. Франция им обещава да им предостави изоставените от белогвардейците пушки и картечници, които ръждясват в склад в Истанбул. В деня, в който пада Тифлис, няколко грузински министри са в Париж и умоляват френското правителство за помощ.[271] Външният министър на Великобритания лорд Кързън е призовавал британското военно присъствие в Южен Кавказ да бъде запазено с цел предотвратяване на повторно завладяване от страна на руснаците, но министърът на отбраната Уинстън Чърчил отказва с аргумента, че издигането на прегради срещу Русия би довело до нов възход на Германия в Източна Европа.[272] В резултат на това през лятото на 1920 година британските войски се оттеглят от Баку и Тифлис, като поемат на запад към пристанището на Батуми и на 7 юли 1920 година напускат Кавказ завинаги. Грузинците отпразнуват заминаването им като победа над империализма, но британското оттегляне, наред с френската колебливост, оставя съдбата на грузинците в ръцете на Москва и Анкара.[273] Ататюрк си поставя за приоритет анексирането на обитаваните от арменци провинции (Карс, Ардахан) и вижда съюзник в лицето на Русия срещу версайските договорености.[274] Докато Червената армия нахлува в Грузия от изток и север, турците напредват от юг към Батуми. На 11 март 1921 година френският кораб „Ернест Ренан“ отплава за Истанбул с грузинските златни резерви.[275] Пет дни по-късно турските войски навлизат в Батуми, а седмица по-късно са прогонени от Червената армия. Членовете на меншевишкото правителство, грузинското военно командване и хиляди бежанци са превозени с френски и италиански кораби до Истанбул.

В този момент Сталин е поставен на специална диета заради някакво заболяване. На 15 март 1921 година Надя Алилуева пише до Калинин, че месечната им дажба е от 15 пилета, 15 килограма картофи и една пита кашкавал, но „10 пилета вече са изядени, а все още има 15 дни до края на месеца. Сталин може да яде само пилешко заради диетата си“. Тя иска броят на пилетата да се увеличи до 20 месечно, а картофите да бъдат 30 килограма.[276] На 25 март Сталин е опериран от апандисит.[277] Ленин заповядва му бъдат изпратени „четири бутилки от най-доброто червено вино, за да се подсили“.[278] Здравето на Сталин е увредено и от прекаран тиф, както и от хронична, неактивна туберкулоза. През април политбюро го изпраща на минерални бани в Налчик в Северен Кавказ и той остава там до август.[279]

Принудителната почивка на Сталин съвпада с политическите катаклизми в Южен Кавказ. На 10 април 1921 година, на среща на около 3000 работници в Тифлиската опера, е приета резолюция, в която се призовава болшевишкият революционен комитет да защити правото на Грузия на самоопределение и независимост, както и за легализиране на всички социалистически организации и за създаване на самостоятелна грузинска Червена армия. Орджоникидзе, който на практика вече е болшевишкият генерален губернатор в Кавказ, отчаяно се нуждае от подкрепа, за да принуди сънародниците си да приемат новите си болшевишки господари. По негова покана Сталин пристига в Тифлис за заседание на пленума на кавказкото бюро на 2-3 юли, на което Орджоникидзе изнася доклад за политическата обстановка.[280] На 5 юли, на друго масово събиране на работниците в Тифлиската опера, Сталин отправя „революционен поздрав към трудещите“, но присъстващите го освиркват и се чуват викове: „Предател!“ и „Убиец!“. Грузинският марксист Исидор Рамишвили обвинява Сталин и болшевиките за насилственото завземане на Грузия, а водачът на работниците в Тифлис Александър Дгебуадзе пита от трибуната: „Кой ви покани да дойдете тук? Какво стана с нашия договор? По заповед на Кремъл тук се лее кръв, а вие ми говорите за приятелство! Сосо, направо си за смях!“.[281]

Още същата вечер Сталин издава заповед да бъдат арестувани над сто меншевики, сред които са и Рамишвили и Дгебуадзе. Един от задържаните е приятелят му от детинство Сосо Иремашвили и Сталин нарежда да бъде освободен; Иремашвили, който го смята за предател, емигрира.[282]

На 6 юли Сталин се среща с ръководството на грузинската комунистическа партия и се изказва пред общото събрание на градската организация. „Спомням си времената преди 1917 година, когато сред работниците от задкавказките националности имаше братска солидарност и другарски връзки сплотяваха арменските, грузинските, азербайджанските и руските работници в единно социалистическо семейство – заявява той. – Сега, след като пристигнах в Тифлис, бях изумен от липсата на солидарност между трудещите се. Сред работниците и селяните се е надигнал национализъм и е налице силно недоверие към другарите им от другите националности.“ Сталин обвинява за този „агресивен национализъм“ трите години на управление на меншевиките и призовава болшевиките към „безпощадна борба с национализма и възстановяване на старите братски връзки между народите“. Сталин подхвърля и идеята за федерация в Южен Кавказ, която обаче се натъква на яростна съпротива.[283] Грузинските болшевики се оказват не по-малко крайни националисти от свалените меншевики.

Първият съветски сателит

Редица биографи описват Сталин като психопат и кръвожаден убиец. Тези етикети обаче подхождат повече на един негов съвременник, барон Роман фон Унгерн-Щернберг.[284] Умопобърканият барон е роден в Австрия, майка му е от немско аристократично потекло, а баща му – германец от Прибалтика. Подобно на своите предци, кръстоносците, Щернберг израства в Прибалтийското крайбрежие, постъпва в руската армия и в Първата световна война получава няколко отличия за храброст, както и множество дисциплинарни наказания за своеволие. Смел и необикновено жесток, той се има за наследник на тевтонските рицари и се хвали пред приятелите си, че един ден ще стане император на Китай и ще възстанови монголската империя на Чингиз хан. Баронът сключва брак с манджурска принцеса, благодарение на която се сдобива с втора благородническа титла. Той е непоклатим монархист и смъртен враг на болшевиките. По време на гражданската война командва т.нар. Дивашка (Азиатска) дивизия от казаци, татари, монголци и тибетци, а след поражението на Колчак намира убежище в Манджурия. През октомври 1920 година Щернберг и войниците му се прехвърлят във Външна Монголия, провинция на Китай до 1911 година, когато де факто се превръща в независима държава, начело с Богд хан, смятан за преродения Буда, трети след Далай лама в Лхаса и Панчен лама в будистката йерархия на ламите. През 1919 година Китай отново окупира Монголия и сваля Богд хан, а барон Щернберг решава да го подкрепи. В края на октомври и началото на ноември 1920 година баронът предприема неуспешен опит да завземе столицата Урга, след което се оттегля в Източна Монголия, където събира още белогвардейци, монголци и тибетци, плячкосва керваните, пуши опиум и затвърждава славата си на кръвожаден главорез.

В началото на февруари 1921 година Щернберг подновява набезите си срещу Урга и този път отбелязва победа. На 21 февруари, същия ден, в който Реза Пахлави извършва преврат в Техеран, четири дни преди Орджоникидзе да свали грузинското правителство и седем дни преди кронщадското въстание, баронът връща Богд хан на власт.[285] Войските му извършват погром срещу комунистите, евреите и всички хора с физически недъзи в столицата. Съставен е списък с 846 души, които са показно екзекутирани.[286]

През пролетта на 1920 година болшевишкият режим е изпратил в Урга Сергей Борисов, ръководител на монголско-тибетския отдел в Коминтерна, заедно с малка група „съветници".[287] Целта му е да установи връзки с монголските националисти, които на 25 юни 1920 година създават Монголска народна партия. Програмата на партията е „да ликвидира чуждите врагове, враждебно настроени към нашата религия и раса; да възстанови изгубените ни права̀ и да възроди държавата и религията".[288] През ноември седемчленна монголска делегация пристига в Москва и се среща с Ленин и Сталин.[289] След като барон Щернберг завзема Урга и възстановява на власт Богд хан, монголските националисти създават временен революционен комитет и народна революционна армия от около 400 конници, които се събират в югоизточната част на Сибир. На 18 март, в деня, в който руснаците подписват мирен договор с Полша, монголската революционна армия нахлува в Монголия, следвана от подразделения на Червената армия.[290]

В Монголия няма „революционна ситуация", както се изразяват в Коминтерна, но действията на барона са удобен претекст за болшевишка инвазия. Армията на Щернберг е разгромена. На 21 май 1921 година той издава прокламация, с която призовава руснаците в Сибир да прогонят болшевиките в името на „законния владетел император Михаил Александрович" и се заклева „да изтреби всички комисари, комунисти и евреи".[291] На 16 юни политбюро одобрява план за настъпление. Изготвена е официална „молба" за съветска военна помощ. Кавалерията на Константин Рокосовски се присъединява към монголските сили и превзема Урга на 5 юли.[292]

Същия ден в Москва е открит Третият конгрес на Коминтерна. „Бих искал да подчертая значението на борбата за независимост в колониите – заявява Ленин в изказването си пред делегатите. – Ясно е, че при следващите решителни битки на световната революция от огромна роля ще е движението за независимост, което представя интересите на по-голямата част от населението на света и което, след като постигне национално освобождение, ще се обърне срещу капитализма и империализма. И тогава изостаналите страни изведнъж ще се окажат начело на революцията. (…) Съветска Русия представлява здрава опора за източните народи в борбата им за независимост, а източните държави са наши съюзници в общата ни борба срещу световния империализъм."[293] На 11 юли е обявена монголската независимост. Барон Щернберг се спасява с бягство; в доклад на Коминтерна последователите му са определени като „спекуланти, наркомани, пристрастени към морфина и опиума (...) и други утайки от контрареволюционни елементи“.[294] Един свидетел описва последния поход на барона така: „Той яздеше отпред мълчаливо. Главата му беше клюмнала на голите гърди, по които висяха всевъзможни талисмани и амулети, окачени на яркожълт шнур. Приличаше на праисторическа маймуна“.[295]

В крайна сметка баронът е заловен и предаден на Червената армия на 22 август.[296] Неговият адютант успява да избяга с 1800 килограма злато, сребро и скъпоценни камъни. Баронът е изпратен в Новониколаевск, столицата на Западен Сибир, където при разпитите е установено, че той „не е психически здрав“.[297]

Ленин нарежда баронът да бъде доведен в Москва за публичен процес, но Иван Смирнов настоява, че ефектът ще бъде по-голям, ако процесът се проведе на място.[298] На 15 септември 1921 година процесът се състои пред няколко хиляди души в дървената постройка на летния театър в Новониколаевск. Баронът се появява облечен в жълт кафтан и с Георгиевски кръст на гърдите. Обявен е за виновен в обслужване на интересите на Япония, опит да възстанови династията Романови, изтезания и антисемитизъм. Той отрича единствено обвинението за връзка с японците.[299] Екзекутиран е същата нощ.[300] Други берат плодовете от неговата лудост. Баронът не само успява да отблъсне китайските войски, но и с издевателствата си спомага за прогонване на китайските заселници, които от 100 хиляди през 1911 година намаляват до 8000 през 1921 година.[301]

Барон Щернберг има заслуга не само за независимостта на Монголия, но и за създаването на първия съветски сателит.[302] През септември 1921 година в Москва пристига монголска делегация с предложения за договаряне на финансова и военна помощ, както и за изчистване на териториалните спорове с Русия.[303] Представителят на Коминтерна Борис Шумятски обяснява на Ленин, че в Монголия и дума не може да става за социалистическа революция, тъй като страната е „изостанала с два века“ и почти половината от мъжкото население се състои от будистки монаси. На 5 ноември съветското правителство денонсира тайните договори, сключени от царистка Русия, и подписва нов, неравностоен договор с Външна Монголия.[304] Червената армия е „помолена“ да разположи свои подразделения в страната. Богд хан остава начело на Монголия, но тя се превръща в „народна демокрация“.[305]

В човешката история няма друга гражданска война, която обхваща толкова огромна територия. В периода 1918-1923 година губят живота си между 8 и 10 милиона души, девет десети от които са мирни граждани. Загиналите от тиф, холера, грип и глад са повече от убитите в сражения. Близо 200 хиляди души стават жертва на червения терор, а най-малко 50 хиляди – на белия. Икономиката е унищожена. През 1921 година промишленото производство не достига дори една шеста от нивото преди 1914 година; реколтата от зърно през 1921 година е наполовина на нивото от 1913 година.[306] Русия от световен износител на зърно се превръща във вносител.[307] Лекарите, учените, учителите, художниците и другите интелектуалци масово емигрират – общият им брой е около 1,5 милиона. Болшевишката диктатура се принуждава да направи отстъпки пред селяните, а Ленин определя „икономическото поражение" от пролетта на 1921 година като „по-тежко" от военните загуби от Колчак, Деникин и Пилсудски.[308] За съжаление закъснялото узаконяване на частната търговия не успява да спаси страната от опустошителен глад, макар че закрепя режима.

Болшевишката политика към националностите също е противоречива. Сред управляващата върхушка единствено Сталин проявява траен интерес към многообразието на руска Евразия. Той има ясни и категорични убеждения за националностите и дори съветва Ленин в тази област.[309] Ленин обаче пренебрегва предупрежденията му за полския национализъм и решава да предприеме настъпление на запад, за да „изнесе революцията".[310] Победата на Полша през 1920 година красноречиво показва, че национализмът е „необходимо зло": създадените с помощта на Сталин съветски републики в Украйна и Белорусия се оказват балансиращ фактор срещу могъществото на Полша.[311] Силният грузински национализъм също е овладян до голяма степен благодарение на намесата на Сталин. Комисарят на националностите се стреми да намери работещ подход към комунистите от националните малцинства, макар да няма намерение да толерира сепаратизма.[312]

За разлика от Сталин, Ленин е склонен да проявява високомерие към по-малките народи, а това петни образа на съветска Русия пред света. На 9 септември 1921 година Адолф Йофе го уведомява, че в Туркестан политическите различия между две длъжностни лица са възпламенили вражда между руснаците и местното население. В отговора си от 13 септември Ленин иска повече информация („факти, факти и факти") и заключава: „За цялата ни международна политика е жизненоважно да спечелим доверието на местното население, да му докажем, че не сме империалисти, че няма да допуснем отклонения в тази посока. Това е въпрос със световна важност, със световно значение. Това засяга Индия, Изтока, не можем да се шегуваме, трябва да бъдем много внимателни".[313]

По това време Ленин отбелязва, че болшевиките са успели да извършат само буржоазна демократична революция, но все още не са стигнали до социализма.[314] Кога и най-вече как ще бъде построен социализмът в Русия? Този въпрос придобива все по-голяма острота след края на гражданската война и изненадващия провал на световната революция. В опитите си да очертае перспективите Сталин прави връзка между войната и революцията. Върху една книга на Радек той пише: „В Русия работниците и войниците се обединиха заради липсата на мир, а в Германия не стана така, защото там мирът вече беше постигнат".[315] Само няколко месеца по-късно Червената армия се превръща в инструмент за „налагане на революция" в пограничните райони на империята: Украйна, Туркестан, Южен Кавказ, Монголия.[316] В писмо до Чичерин Сталин споделя опасенията си, че предстоят трудни времена: „Предвид състоянието на нашата икономика може да се предполага, че капиталът на Антантата ще проникне в източните страни и че ние сме безсилни да му попречим". Чичерин му отговаря: „Не е точно така. Става дума за един доста продължителен процес, по време на който ние няма да стоим на едно място. Дори в тези страни, които са органично свързани със западния капитал, националната буржоазия няма да капитулира толкова бързо пред капитала на Антантата". Аргументите му обаче не успяват да убедят Сталин, който пише: „Да, все някога ще преодолеем стопанската разруха и тогава ще можем да говорим за икономическа намеса в тези държави“. Но към този момент курсът на рублата е нисък, Русия няма нищо за износ, търговското ѝ салдо не е добро и затова той твърди, че е по-добре да се развиват онези части на страната, които граничат на изток – Туркестан, Сибир, Азербайджан.[317]

В края на 1921 година Сталин споделя публично своя песимизъм. „Отмина времето на страха и ужаса от пролетарската революция, завладели световната буржоазия при настъплението на Червената армия срещу Варшава – пише той в „Правда“. – И с него отмина безграничният ентусиазъм, с който работниците в Европа приемаха почти всяка новина от съветска Русия.“ В геополитически план след гражданската война позициите на Русия са силно разклатени. Трудно постигнатото търговско споразумение с Великобритания е нож с две остриета. „Не бива да забравяме, че търговските сдружения, които в момента заливат Русия, за да търгуват с нея и да ѝ помагат, са най-добрите шпиони на световната буржоазия и че сега тя знае слабите и силните страни на съветска Русия, което представлява изключителна опасност при един нов опит за намеса“, предупреждава Сталин. Той откроява Полша, Румъния и Финландия, както и Турция, Афганистан и Япония като огромни предизвикателства.[318] Младата съветската държава е под обсада. Напрегнатите усилия за – макар и временно – съвместно съществуване с капиталистическите държави вървят ръка за ръка с осъщественото от нея вътрешно сближаване с капитализма, олицетворено от новата икономическа политика. Сам по себе си всеки от тези фактори представлява огромна опасност, а в съвкупност те могат да доведат до гибел люлката на революцията.

Трета част

Сблъсък

Ленин беше роден за революцията. Той беше истински гений на революционната борба и ненадминат вожд на революцията. Ленин беше най-щастлив и най-свободен във времето на революционните сътресения.

Сталин, януари 1924 година[1]

Социалистическата революция приключва с чист индивидуализъм. Най-голямото постижение на болшевиките е създаването на селска класа, която осъзнава колко е важна частната собственост върху земята.

Макс Зеринг, 1921 година[2]

Понякога прогнозите се сбъдват, както е в случая с думите на Пьотр Дурново, че в случай на военна загуба от Германия ще последват революция и катастрофа, но по-често бъдещето не може да се предскаже и това важи с още по-голяма сила за последиците от влошеното здравословно състояние на Ленин. Той е водещата политическа фигура в страната. Заради кошмарната война и всеобхватния разпад вероятността самодържавието да бъде сменено с истинско върховенство на закона е твърде малка, ала Ленин играе огромна роля в налагането на болшевишката диктатура. През август 1917 година, още преди болшевишкия преврат, той войнствено отбелязва: „Световната история сочи, че класовата борба неизбежно прераства в гражданска война“.[3] След като завзема властта, Ленин издига политическото насилие във водещ принцип.[4] Според него умерените социалисти са по-опасни от отявлените контрареволюционери, които са подстрекавани от „приказките на есерите и меншевиките за народовластие, конституционно събрание, свободи и т.н.“.[5] Зад всяко несъгласие той вижда не право на различно мнение, а злонамерени сили. Представата му за политика не оставя място за политика.[6] Ленин се противопоставя на идеята, че обществото е съставено от множество от интереси, които заслужават политическо представителство, тъй като смята, че това отваря вратата за „вражески интереси“ (буржоазни или дребнобуржоазни).[7] Той отхвърля разделението на изпълнителната, законодателната и съдебната власт като „буржоазна измама“.[8] Отрича и върховенството на закона, което според него е инструмент за класово господство, а не механизъм за защита от държавата.[9] Не приема и възможността за самоорганизация на гражданското общество, чрез която да бъде контролирана властта.[10] В резултат на това се запазват много от разрушителните черти на царизма – осакатяването на парламента, разпространението на паразитни държавни функционери, преследването на частните граждански инициативи и предприемачеството – и се създава безотчетна изпълнителна власт, чийто зловещ произвол се разраства до гигантски размери под благовидната маска на борба за социална справедливост и прогрес. И точно в този момент Ленин се разболява фатално.

В световната история рядко се случва един-единствен човек да играе толкова важна роля и изведнъж да излезе от строя. Може да се направи аналогия с Ейбрахам Линкълн, който побеждава в гражданската война и освобождава робите, а след това е убит. Преждевременната смърт на Ленин е неочакван шок за революцията, който може да се сравни само със завземането на властта от друг и всъщност внезапно разчиства пътя към върха за Сталин.

Здравето на Ленин отдавна не е добро, но това се пази в тайна. Той е боледувал и от тиф, и от грип, но освен това страда от тежко главоболие, безсъние и припадъци. По време на гражданската война веднъж Ленин се строполява в гората, без да може да помръдне, като се оплаква, че са му изтръпнали крайниците. През зимата на 1920 година безсънието и главоболието му се влошават. „За съжаление съм много зле – пише той на Клара Цеткин през февруари 1921 година. – Нервите ми са *kaputt*.“[11] Месец по-късно, на Десетия партиен конгрес, Ленин продължава да се оплаква, че се чувства изтощен. Заради безсънието му през юли е направен ремонт на апартамента му в Кремъл, стените са „напълно шумоизолирани, а паркетът е пренареден, за да не скърца“.[12] През лятото политбюро на няколко пъти взима решение, че Ленин трябва да си почине поне един месец и през август той най-сетне се подчинява.[13] В средата на септември прави опит отново да поеме задълженията си, но през октомври припада няколко пъти.[14] На 6 декември заминава за провинцията, където му е разрешено да работи най-много по един час на ден. Връща се в Кремъл на 13 януари 1922 година, но състоянието му не се е подобрило и той се установява в покрайнините на Москва, като се появява единствено на заседанията на политбюро и на правителството. В началото на март близките му забелязват, че от време на време губи гласа си и дясната му страна е безчувствена.[15] На 4 март Ленин споделя пред един от лекарите си, че песента му е изпята и трябва да предаде щафетата на друг.[16]

Ленин така и не посочва свой наследник. През 1922 година обаче създава нов ръководен пост в партията – „генерален секретар“, специално за Сталин. Впоследствие плъзват всевъзможни спекулации, че Ленин всъщност изобщо не е имал намерение да дава на Сталин толкова много власт. Фактите сочат друго. Ленин има все по-голямо доверие на Сталин и в периода август – септември 1921 година му поверява изцяло ръководството на партията. Сталин подготвя дневния ред на заседанията на политбюро и назначава служителите в секретариата.[17] По това време в централния комитет има още двама секретари, но безспорно Сталин стои по-високо от тях. Ленин подчертава първенството му на Единадесетия конгрес (27 март – 2 април 1922 година), на който по негово предложение Сталин е избран за генерален секретар (подкрепят го 193 делегати, 16 са против, а останалите 273 се въздържат).[18] Преди откриването на конгреса Ленин събира най-верните си последователи, за да гарантира, че в централния комитет ще бъдат избрани неговите кандидати, а не тези на Троцки. Срещу името на Сталин той записва: „генерален секретар".[19] Един от делегатите задава въпроса как Сталин ще съвместява толкова много длъжности едновременно, но Ленин категорично защищава протежето си.[20]

С голяма доза сигурност може да се предположи, че Ленин не е имал намерение да предаде върховната власт в ръцете на Сталин. Навярно бихме могли да добием по-ясна представа как той е гледал на новата му позиция, като вземем под внимание факта, че в същото време политбюро удовлетворява искането на Зиновиев за избиране на „генерален секретар" на Коминтерна, който да се грижи за ежедневните дейности. На този пост е назначен финландецът Ото Куусинен, а Зиновиев си остава председател.[21] Ленин също остава председател на правителството (Съвета на народните комисари), а Сталин като генерален секретар поема партийния апарат.[22] Разбира се, руската комунистическа партия е далеч по-важна от Коминтерна, а „председателят", който командва Сталин, не е добре със здравето.[23] Въпреки това никой не е допускал, че Ленин ще си отиде съвсем скоро. През март 1922 година Сталин извиква двама германски лекари – Отфрид Фьорстер (невролог) и Феликс Клемперер (специалист по белодробни болести), на които са заплатени по 50 хиляди златни рубли за консултацията.[24] Според тях тежкото главоболие на Ленин е причинено от отравяне с олово от куршумите, които не са извадени след покушението преди четири години.[25] На 23 април – ден след като навършва 52 години – Ленин се подлага на операция, за да извадят куршума от врата му; оказва се, че той е заседнал на три милиметра от сънната артерия.[26] След операцията състоянието му се подобрява, но лекарите в болницата отбелязват в картона му, че страда от „обща нервност и неврастения", която обясняват с претоварване. На 23 май Ленин се връща в провинцията, за да продължи възстановяването си.[27] През нощта на 26 срещу 27 май получава тежък мозъчен инсулт, който води до пълна загуба на паметта, частична загуба на речта и частична парализа на десния крак и дясната ръка. В официалния бюлетин е посочено, че има стомашно неразположение.[28]

Заболяването на Ленин предоставя възможност на Сталин да се сближи още повече с него. Заради инсулта – който се пази в тайна също като хемофилията на престолонаследника Алексей – Ленин е напълно зависим от тези, които се грижат за него. Той няма деца, които да го наследят, няма и преторианска гвардия, чийто пълководец да се възползва от удобния момент и да направи преврат. Има на свое подчинение политбюро, но Молотов, който работи в тясно сътрудничество с Ленин и го познава добре, твърди, че Ленин не е имал приятели там.[29] Една от причините за това навярно е пренебрежителното отношение на

Ленин към колегите му.[30] Той разполага с верен обслужващ персонал, в това число иконом и много секретарки, една от които е Надя Алилуева, съпругата на Сталин.[31] След смъртта на любовницата му Инеса Арманд единствените му близки са неомъжената му сестра Мария Улянова и съпругата му Надежда Крупска.[32] С други думи, като дясна ръка на Ленин, Сталин е в привилегирована позиция в боричканията за наследството.

Ленин се оттегля в имението „Горки" край Москва. Той пристига за пръв път там на 25 септември 1918 година, месец след опита за покушение.[33] (За да удължи почивката му, Яков Свердлов нарежда да се ремонтира нов апартамент за Ленин в Кремъл, с три спални – за него, Крупска и Улянова, кухня и малка трапезария.[34]) Заради влошеното си здраве през следващите пет години Ленин прекарва половината от времето си в имението. Там е назначен многоброен персонал – готвачът Спиридон Путин е дядо на Владимир Путин, – направени са голяма библиотека и киносалон, прокарана е директна телефонна линия до Москва. Леонид Красин, бивш търговски представител на „Сименс", а сега комисар на външната търговия, закупува ролс-ройс *Silver Ghost* за разходките на Ленин.[35] Независимо от това вождът на революцията се чувства изолиран.[36] Сталин е сред най-честите му посетители и Мария Улянова отбелязва, че той развеселява Ленин, разказва му вицове, имитира другите болшевики от управляващата върхушка, шегува се, че чекистите следят лекарите му.[37] Сталин използва тези посещения, за да напредне в кариерата си, пристига на заседанията на политбюро от „Горки", предава „поздрави от Илич" и преразказва нарежданията му.

Заболяването на Ленин не е причинено от оловните куршуми, нито от претовареност (нито пък от сифилис, изследванията са отрицателни).[38] На 27 май 1922 година професор В. Крамер, невропатолог, постановява, че мигрената на Ленин, изключителната му тревожност и безсънието се дължат на „тежки увреждания на кръвоносните съдове в мозъка". Диагнозата е недостатъчно снабдяване на мозъка с кръв поради запушване на артериите с фиброзна плака (атеросклероза). Крамер отбелязва, че пациентът „е загубил способност да помни, а в същото време интелектът му е напълно съхранен".[39] „Когато се появиха първите признаци на мозъчно заболяване – твърди Улянова, – Ленин помоли Сталин за отрова. Сталин обеща да изпълни молбата му, ако стане наложително, като се опита да омаловажи тази вероятност."[40] На 29 май, след като не успява да изпълни поставената от лекаря задача да умножи 12 по 7, Ленин решава, че „това е краят и поиска да повикаме Сталин". Сталин пристига на 30 май с Николай Бухарин, който не влиза в стаята на Ленин, а остава в коридора. След няколко минути Сталин излиза и споделя с Бухарин и Улянова, че Ленин му е напомнил за молбата за цианид. Тримата решават Сталин да се върне при Ленин и да му обясни, че се е посъветвал с лекарите и те са казали, че не смятат състоянието му за толкова тежко, което обаче е пълна лъжа.[41] Кожевников записва в дневника си: „Сталин дойде на посещение. Говорили са за *suicidium*".[42] Ако Сталин е искал да отрови Ленин, е имал чудесна възможност да го направи.

Болестта на Ленин влияе и на отношенията му с Троцки. Никой друг не му носи толкова големи огорчения. Веднъж, на заседание на политбюро, Троцки през цялото време си драска нещо в самоучителя по английски, като прекъсва заниманията си само колкото да разкритикува лошата организация и това изкарва Ленин от равновесие. На друго заседание Троцки го нарича „нехранимайко“ и Ленин пребледнява като платно.[43] През март 1921 година Ленин определя Троцки като „темпераментен човек, който не става за политик, не умее да взема решения“.[44] Няколко месеца по-късно той прави опит да го премести в Украйна, но Троцки категорично отказва и в крайна сметка Ленин отстъпва.[45] Въпреки това, в нарушение на партийните правила, според Молотов Ленин предлага „да се събираме на заседания на политбюро без Троцки“. Молотов, чиито спомени се потвърждават от архивите, добавя: „Ленин беше в по-близки отношения със Сталин“.[46] Въпреки това през 1922 година Ленин прави опити да помири Сталин и Троцки. В този момент състоянието му се подобрява – новината е отбелязана подобаващо в „Правда“ – и на 11 юли той приема Сталин.[47] „Илич го поздрави приятелски, шегуваха се, смяха се, той настоя да проявя гостоприемство, да донеса вино – разказва Улянова. – Двамата разговаряха за Троцки (...) обсъждаха дали да го поканят да посети Илич.“ Тя подчертава, че поканата „е от дипломатичност“, с цел уталожване на противоречията, но изглежда намеренията са били искрени.[48] Троцки е поканен, само че така и не идва да види Ленин в „Горки“ през 1922 година.[49] На 14 юли Сталин изпраща телеграма на Орджоникидзе, в която пише: „За пръв път от месец и половина лекарите разрешиха посещения на Ленин. Днес вече писахме директиви от негово име. Лекарите смятат, че след един месец ще може да се върне на работа“.[50] Сталин не показва признаци на боязън от връщането на Ленин, което навярно е знак за увереност в собствената му позиция и за привързаността му към него. На 18 юли Ленин му се хвали: „Заслужавам поздравления! Получих разрешение да чета вестници!“.[51]

Усилията на Ленин да помири Троцки и Сталин не се увенчават с успех. Партията, основана от Ленин и ръководена сега от Сталин, притежава твърде много власт. На 20 юли политбюро стига до извода, че „Ленин не трябва да провежда абсолютно никакви срещи“ без позволение и възлага на Сталин да следи за изпълнението на това решение.[52] Сталин обаче не го спазва твърде стриктно. На Дванадесетата партийна конференция (4-7 август 1922 година), първото голямо събиране след назначаването на Сталин за генерален секретар, той се държи много скромно и смирено. „Това поведение – отбелязва Анастас Микоян – издигна Сталин в очите на делегатите.“[53] Непоклатимото доверие на Ленин в способността на Сталин да управлява партийните дела е надлежно документирано в архивите, в тях се вижда също така и намерението на Ленин да реформира Съвета на народните комисари, за да подсигури бъдещето на режима. На 2 септември 1922 година той обсъжда със сестра си възрастта на водещите фигури на режима и отбелязва, че е добре в централния комитет да има хора на различна възраст, за да се гарантира приемствеността.[54] На 11 септември Ленин предлага броят на официалните му заместници да бъде увеличен, като Троцки бъде добавен към Съвета на народните комисари, а Каменев – към Съвета по труда и отбраната.[55] Не е ясно каква е целта му, той предоставя възможност на Троцки да се издигне, като в същото време не му предоставя предпочитания от него икономически портфейл, а иска да му възложи идеологията и образованието.[56] Вероятно Ленин, който току-що е успял да убеди партията да преглътне узаконяването на частната търговия, се притеснява от увлеченията на Троцки по държавното планиране. Най-вероятно мотивите му са били двояки: да ограничи критиките на Троцки срещу новата икономическа политика и да балансира властта на Сталин.

Предложението на Ленин дава шанс на Троцки да предяви претенции за царската корона. По-късно той твърди, че Ленин му е казал: „Каменев е умен, но не е администратор. Цюрупа е болен. Риков става за ръководител, но ще трябва да го върнем в съвета по икономика. Ти трябва да станеш заместник. Ситуацията е такава, че се изисква радикално разместване на хората".[57] Сталин представя предложението на Ленин на седемчленното политбюро (вероятно в същия ден, в който го получава). Сталин, Риков и Калинин „не възразяват", тоест подкрепят Ленин; Каменев и Михаил Ефремов се въздържат. Против е само Троцки, който отсича: „Категорично отказвам".[58] Най-добрият биограф на Троцки смята, че той е бил сигурен, че дори и като заместник на Ленин ще зависи от решенията на генералния секретар, който подбира служителите в правителствените структури и по този начин ефективно ги контролира.[59] Троцки не може да приеме мисълта, че ще бъде зависим от Сталин, но и освен това крои планове за прекрояване на цялата администрация и изграждане на планова икономика. На 12 септември Сталин отива да се види с Ленин в „Горки", за да обсъдят ситуацията. Заради нежеланието на Троцки единствено Каменев е прибавен към заместниците, както в Съвета на народните комисари, така и в Съвета по труда и отбрана. Отказът на Троцки да приеме назначението и да посети Ленин в „Горки" през 1922 година е негов личен избор.[60]

Непосредствено след това „Правда", органът на партийния апарат, контролиран от Сталин, отразява посещението му в „Горки" на 15 септември. Основната цел на публикацията е да се изтъкне доброто здравословно състояние на Ленин, като е посочен широкият кръг от въпроси, които двамата са обсъдили: вътрешното положение, реколтата, състоянието на промишлеността, обменният курс на рублата, бюджетът, външнополитическата обстановка, Антантата, поведението на Франция, Англия и Германия, ролята на Америка, есерите и меншевиките, белогвардейската преса, емиграцията, преувеличените слухове за смъртта на Ленин.[61] Всъщност по този начин Сталин изтъква своите многобройни отговорности. Освен това към статията има снимка, направена от Улянова, на щастливия Ленин със Сталин, двамата седят един до друг усмихнати.[62] Борбата кой да наследи вожда на революцията е в разгара си. На 22 октомври 1922 година, след четиримесечно отсъствие, Ленин се връща в Москва, а на следващия ден председателства заседание на Съвета на народните комисари. „Бяха дошли страшно много хора – твърди началничката на секретариата на Ленин Лидия Фотиева. – Всички искаха да го видят и да говорят с него."[63] Ленин реагира остро на опитите на Каменев и Сталин да понижат Троцки. „Казвате, че централният комитет се кани да изхвърли един жив и здрав човек – отбелязва Ленин в писмо до Каменев. – Да изхвърлите

Троцки – защото вие намеквате именно това, няма друго тълкуване, – би било пълна глупост. Да не мислите, че съм си загубил ума, как изобщо ви хрумна подобно нещо?“ Ленин завършва писмото с цитат от „Борис Годунов“ на Пушкин – ясен намек, че предателството в името на политическите амбиции няма да остане безнаказано.[64]

На 31 октомври Ленин прави изказване пред ВЦИК – това е първата му публична проява след мозъчния инсулт, – което е посрещнато с бурни аплодисменти.[65] Еуфорията от подобреното му състояние обаче бързо отминава. Той отклонява покана да посети завода „Микелсон“ за годишнината от революцията.[66] На 13 ноември говори пред Четвъртия конгрес на Коминтерна в продължение на цял час, като слиза от подиума облян в пот и споделя, че е забравил какво е казал и какво още има да казва.[67] На 20 ноември се появява на заседание на Московския съвет в Болшой театър. Присъстващите скандират „Да живее Илич!“ и когато Каменев му дава думата, избухват продължителни овации.[68] Един очевидец отбелязва: „Ленин изглеждаше още по-изтощен, отколкото на Четвъртия конгрес на Коминтерна“.[69] Френски комунист твърди: „Онези, които го виждаха за пръв път, си казваха: „Това си е същият Ленин!“. Но останалите не си правеха подобни илюзии. Вместо подвижния, пъргав вожд на революцията пред тях стоеше изнемощял човек със сковано като маска лице. Обикновено Ленин говореше уверено и бързо, а сега речта му беше колеблива и накъсана.“[70] Самият Ленин признава, че „е загубил способността си да работи“.[71] На следващия ден, 21 ноември 1922 година, дежурните секретарки започват да водят дневник, в който описват състоянието му. Първите бележки са направени от Надежда Алилуева.[72] Четири дни по-късно Ленин се строполява в коридора и по съвет на лекарите отменя срещите си. На 30 ноември пропуска заседание на политбюро и отбелязва да му оставят „Политическото завещание“ на Енгелс в кабинета.[73] Навярно това е знак, че в този момент той също е обмислял своето политическо завещание.

Въпросът със „Завещанието на Ленин“ е един от най-интригуващите в съветската история. Твърди се, че документът е написан в периода декември 1922 – януари 1923 година, но по това време Ленин не е бил в състояние дори да диктува. Независимо как точно е създаден документът, той представлява сериозна заплаха пред зараждащата се лична диктатура на Сталин. Обикновено „Лениновият завет“ се възприема като оспорване на легитимността на претенциите на Сталин, но всъщност е нещо много по-важно, в него се дава ключът към начина на мислене и поведението на Сталин. Заветът изважда наяве неговата мания за преследване и подозрителността му към всички, като в същото време изтъква и непоклатимата му решителност. Заради тези си черти Сталин трудно би се възприел като приемник на Ленин, ала въпреки това твърдението, че той е „узурпирал“ властта, е абсурдно. Сталин се утвърждава като наследник на вожда до голяма степен благодарение на действията на самия Ленин, а и освен това комунистическият режим е възникнал в резултат на преврат и макар да твърдят, че управляват в името на пролетариата, комунистите не се колебаят да екзекутират пролетариите, които се осмеляват да поставят под съмнение монопола на партията. Партията е завзела властта. На практика учените, които, умишлено или не, повтарят думите на Троцки, обвиняват Сталин, че си е присвоил нещо, което вече е било похитено.[74]

Твърденията за наличие на колективно болшевишко ръководство преди идването на Сталин на власт също нямат основания. Секретариатът на Ленин се занимава с безкраен кръг от въпроси и Ленин е жив пример за едноличен ръководител. (Когато някой от „колективното ръководство“ изрази несъгласие, Ленин заплашва да го изключи или да напусне партията и да създаде нова.) Освен че неоснователно го обвиняват в узурпиране на властта, Троцки и другите критици на Сталин твърдят, че успехът му се дължи не на неговите лични качества, а на стечението на обстоятелствата. Това не е вярно, ала въпреки това не бива и да величаем Сталин. Той е блестящ администратор и манипулатор, който се учи от грешките си. Много от провалите му не се дължат на недостатъците му, а на подготвените от Ленин условия за създаване на лична диктатура, скрита под идеологически воал, и на изостряне на противопоставянето с капиталистическите държави. Справянето с извънредно сложното предизвикателство – превръщането на социалистическата държава в световна сила – е изключително трудно и Сталин полага неимоверни усилия, но резултатите, които постига, не са еднозначни.

В третата част ще разгледаме как Сталин изгражда своята лична диктатура в рамките на болшевишката. Той създава СССР, успява да даде тласък на новата икономическа политика и пояснява пред партийните маси смисъла на ленинизма. Сталин не само успява да привлече безброй много верни последователи, но и се утвърждава като най-верния ученик на Ленин. Ролята му на бранител на идеологията е не по-малко важна от ролята му на държавник. През 20-те години на XX век пленумите, конференциите и конгресите на комунистическата партия са в сърцевината на съветския политически живот, а политическите скандали влияят не само на методите му на управление, но и на характера и образа му. До голяма степен тези противоборства се разразяват заради различните идеи за революцията, а не просто в името на личната му власт, която е в центъра на вниманието му и на вниманието на съперниците му. Контролът върху идеологията се превръща в ключ към върховната власт, а прилагането на постулатите на идеологията има трагични последици.

Болшевишката диктатура не е единственият резултат от революцията и гражданската война. През този период се извършват две паралелни революции: една, в северните градове, където разрастващата се класа от номенклатурчици – социалната база на режима – и разпростиращите се институции се боричкат за власт и облаги, и друга, във вътрешността на страната, където дребните селски стопани владеят земята, а тя все още е основният източник на богатство в страната. („Революцията – твърди Молотов – беше извършена в една дребнобуржоазна държава.“)[75]. Селската революция не е в състояние да задържи развитието на комунистическата диктатура, но подобно на международната обстановка има възпиращ ефект върху болшевишките амбиции. Приспособяването към селяните, на свой ред, се оказва изключително трудно за много партийци. Опасенията на най-крайните кръгове се оправдават и с течение на времето насилствено наложената нова икономическа политика започва да променя състава и нагласите в комунистическата партия. Сблъсъкът на Сталин с Троцки се оказва просто прелюдия, тепърва предстои един от най-грандиозните сблъсъци в руската и световната история – между личната диктатура на Сталин и селяните в Русия и цяла Евразия.

Фактът, че в крайна сметка Сталин успява да обърне хода на селската революция, е невероятно постижение. Прозорливият германски учен Макс Зеринг, специалист в областта на руското земеделие, през 1921 година стига до извода, че „вече е изключено в Русия да се установи режим, при който селяните да не са собственици на земята, която обработват“.[76] В известен смисъл Зеринг допуска грешка, тъй като към този момент селяните де юре не притежават земята, но смятат, че правото им на ползване е равносилно на собственост. Сталин обаче доказва, че и Зеринг, и скептиците от средите на комунистическата партия не са прави. Предприетите от него колективизация и експроприация на имуществото на заможните селяни (разкулачването) предизвикват по-силни шокови вълни и от преврата на Ленин през 1917 година. В действията на Сталин е забележително не толкова желанието му да преобрази вътрешността на страната в социалистически дух, а решимостта му да доведе до край този рискован ход въпреки масовата съпротива и последвалата разруха. Никой друг в болшевишкото ръководство, в това число и Троцки, не би могъл да удържи курса на една такава кървава авантюра с толкова значими за обществото последици. Сталин използва личната си диктатура, за да наложи своята представа за социализъм, която разтърсва из основи цяла Евразия.

Десета глава

Диктаторът

Една зима вървяхме по улицата, той (Сталин) беше с ушанка, разказваше ни нещо, шегувахме се, смеехме се. Минувачите се питаха кои ли са тези хора. Нямахме телохранители. Бяха щастливи времена.

Лазар Каганович[1]

Всичко в Съветския съюз в крайна сметка зависи от реколтата.

Британски дипломатически доклад, декември 1924 година[2]

Сталиновото създаване на диктатура в диктатурата се случва непредвидено. Ленин е безспорният вожд на революцията и на никого и през ум не му е минавало, че може да дойде момент, в който той няма да е в състояние да изпълнява задълженията си. А когато това все пак се случва, всички предполагат, че ще се установи колективно ръководство. Политическите заложби на Сталин се подценяват или дори са обект на презрителни подигравки. Троцки остроумно го определя като „най-забележителния посредствен човек в нашата партия". Каменев го нарича „провинциален политик".[3] Налице е и един фактор, който представлява пречка пред възкачването на Сталин: смята се, че той не би могъл да се справи с тежките задължения на ръководител на партията и да превърне поста си във властови център на режима.

Яков Свердлов, първият секретар на партията, е известен с това, че „познава партията по-добре от всички други".[4] Всъщност, независимо че има на свое подчинение шестима души, Свердлов е изключително натоварен, тъй като партийните организации никнат като гъби из цялата страна и от по-малко от 600 през 1917 година стават 8000 до 1919 година, а успоредно с това е и председател на ВЦИК.[5] Свердлов умира неочаквано през 1919 година и спешно трябва да му бъде намерен заместник.[6] Ленин дори е готов да върне като председател на ВЦИК Каменев, когото е свалил преди две години, но в крайна сметка на поста е назначен Михаил Калинин.[7] С отговорността за партийния апарат се нагърбва Елена Стасова, която след няколко месеца преценява, че не е достатъчно компетентна по политическите въпроси и в края на 1919 година напуска.[8] На нейно място идва комисарят на финансите Николай Крестински, който е член и на политбюро. Той има феноменална памет, но огромният обем работа се оказва непосилен и за него.[9] През април 1920 година за негови заместници са назначени Леонид Серебряков и Евгений Преображенски, като основната им задача е заздравяване на връзката с местните партийни организации.[10] Нито един от тримата не се оказва достатъчно отдаден и усърден, за което са критикувани в партийните издания.[11] Трупат се папки с необработени документи, а партийците се оплакват, че боричканията за властта по върха парализират дейността на партията.[12] Големият грях на Крестински, Серебряков и Преображенски обаче е, че в споровете около профсъюзите през 1920 година подкрепят Троцки. Заради това на Десетия конгрес на партията Ленин ги оставя извън централния комитет.[13]

За нов отговорен секретар на партията Ленин издига Вячеслав Молотов, който признава: „Неочаквано за мен, през 1921 година станах секретар на централния комитет".[14] За негови заместници са определени Емелян Ярославски и Василий Михайлов, които не се задържат дълго. Работата е тежка и монотонна, секретариатът е затрупан с всевъзможни сигнали за корупция и отклонения от партийната линия, както и с искания за насоки, назначения и дори за разрешаване на битови проблеми. В един доклад се посочва, че през 1921 година са издадени пропуски на 254 468 посетители в секретариата, което означава, че през кабинетите на партийното ръководство са минавали средно по 700 души на ден.[15] С назначението на Сталин за „генерален секретар" Ленин се стреми да компенсира липсата на достатъчно политическа тежест у иначе вдъхващия страхопочитание Молотов и да гарантира ефективно ръководство на партията.[16] „Силата на централния комитет е колосална – пише Ленин през пролетта на 1922 година. – Разполагаме с близо 400 хиляди партийци, а чрез тях – и с поне още толкова безпартийни. Само че тази гигантска комунистическа машина е блокирана от бюрокрацията!" Ленин настоява хората му да не си губят времето с дреболии, а да ги прехвърлят на заместниците си и да се занимават единствено с важните въпроси.[17]

Обясненията за издигането на Сталин основателно изтъкват специфичните особености на комунистическата партия и най-вече централизираните назначения, достъпа до огромно количество информация и възможностите за контрол над държавните органи.[18] Със сигурност всичко това може да се използва за служебно и лично издигане, но тези механизми трябва да бъдат изградени и човек да се възползва от тях. Троцки твърди: „Сталин не създаде апарата. Апаратът създаде него".[19] Всъщност е точно обратното. Сталин създава апарата и това е забележително постижение.[20] Той се учи в движение, допуска безброй грешки и минава време, преди да бъде припознат като ръководител не само на партията, но и на страната. Сталин демонстрира отлични организационни качества, работоспособност, стратегическо мислене и безскрупулност, която напомня за учителя му Ленин.[21] Сталин се оказва способен да държи лостовете на властта, които наследява, и да създава нови. Мнозина споделят, че властта му, включително и по отношение на хората, с които работи, напомня на безличната власт на машина. Но Троцки и поддръжниците му съзнателно пропускат, че Сталин е изключително обигран политик, при всяка възможност той демонстрира загриженост и внимание към околните. Въпреки мрачния си характер Сталин е народен човек, държи се по-скоро като наставник, отколкото като началник, макар да държи в ръцете си комунистическата партия и идеологическия апарат.

Трябва да се подчертае обаче, че обективно погледнато, в структурно отношение вече са налице предпоставките за установяване на лична диктатура и е достатъчно Сталин да изпълнява пълноценно задълженията си на генерален секретар, за да започне да я изгражда. Още с назначението си той се сдобива с изключително голяма власт. Когато поема поста през 1922 година, апаратът на централния комитет наброява около 600 души (две години преди това са били едва 30). Никой друг не командва толкова много хора, в Лениновата канцелария в Съвета на народните комисари има само сто и двама служители.[22] За разлика от правителството, партията не е изпълнителен орган, а масова организация, и то създадена с цел да присъства във всички институции. Въздействието на Сталин върху тази машина е мигновено. През пролетта и лятото на 1922 година той довежда енергични хора от провинцията и задължава местните партийни организации да му пращат доклади на всеки два месеца. За периода от 1 май 1922 година до 15 януари 1923 година в архива има 13 674 протокола от проведени срещи, 1737 отчета, 324 доклада и 6337 други документи.[23] На следващия партиен конгрес мнозина делегати подчертават огромното подобрение в работата на секретариата.[24] Сталин има феноменална памет, подобно на Крестински, само че управлява с твърда ръка и въвежда ред. Работата му харесва и той има усещането, че се справя с нея. „Илич го смята за най-надеждния цербер, който безстрашно брани портите на централния комитет – пише най-близкият му помощник Амаяк Назаретян. – Дейността на централния комитет значително се промени."[25]

Географското разположение на основните ведомства на режима ясно показва значимостта на поста на Сталин. Адресите на централите на съответните институции издават връзката с тайните служби за сигурност и военните. Отдавна е отбелязано, че Сталин изтегля от провинциалните комитети свои верни хора и ги назначава на ключови места, но освен това още от самото начало той започва да упражнява властта си чрез тайната полиция, като назначава някои нейни представители в партийния апарат и поддържа много близки отношения с „Лубянка". Сталин упражнява ефективен контрол и върху армията, внедрява свои приближени навсякъде и им изнамира или създава врагове, за да ги държи под око. Строго погледнато, това надхвърля задълженията му на генерален секретар, но пък е неотменна присъща част от този пост. Сталин трябва да прояви несвойствените за него сдържаност и тотална липса на амбиция, за да не се изкуши да изгради лична диктатура в рамките на болшевишката.

Географията на властта показва и ограниченията в могъществото на режима и на личната диктатура на Сталин, най-вече отсъствието на партията в огромната вътрешна част на страната, където живеят четири пети от населението. В навечерието на октомврийския преврат болшевиките имат едва четири селски партийни организации и 494 членуващи в партията селяни.[26] След масовата демобилизация на Червената армия през 1922 година броят на партийните членове в селата нараства до 200 хиляди души.[27] На фона на цялото селско население от почти 120 милиона, партийните членове са по-малко от една десета от един процент. Само в едно на всеки двадесет и пет или повече села има партийна организация. Градовете са окичени с червени знамена и комунистически лозунги, но извън тях няма и следа от режима.[28] Това не означава, че партийното управление в градовете върви безпроблемно. В изборите за градски съвети режимът се принуждава да премине от тайно към явно гласуване, за да си гарантира желания резултат, като последиците от това са парадоксални, както личи от проведените в московския завод „Сърп и чук" избори, където болшевишките кандидати са избрани с подкрепата на 100 гласа, двама гласуват против, а 1900 се въздържат.[29] Освен че сплашва инакомислещите, режимът си осигурява верни кадри с назначения в администрацията, дава им редовни заплати, жилища, достъп до специални магазини и други привилегии, а в замяна ги кара да доносничат за колегите си.[30] Социалната база на комунистическия режим е самият режим. Това означава, че разрастващият се режим изгражда свое общество, в центъра на което е Сталин.

За разлика от Назаретян, почти всички, които се запознават със Сталин през 20-те години на XX век, го подценяват. Марина Риндзюнска, скулпторка в Музея на революцията, на която е поръчано да му направи бюст, отбелязва, че той е „среден на ръст" и че походката му е странна. „Държеше лявата си ръка пъхната в джоба и от време на време рязко се накланяше напред – пише тя. – Когато се извърташе, не го правеше постепенно, първо главата, раменете, после тялото, а рязко, като войник."[31] Но какво вълнува Сталин? Дори и тези, които работят с него, не знаят отговора на този въпрос. Александър Бармин, млад служител в генералния щаб, твърди, че е виждал Сталин не само на военни паради или на трибуната, а и в кабинета му, докато работи. „На живо той е по-грубоват, а и по-дребен – споделя Бармин. – Лицето му е надупчено от белези и с нездрав цвят. Очите му са тъмнокафяви, с лешников оттенък. Изражението му не показва какво чувства. Изглежда изключително сдържан и мрачен. На вид не е нито европеец, нито азиатец, а кръстоска между двете." Бармин отбелязва, че по време на заседания Сталин седи встрани, пуши лула и си драска, като постепенно натрупва огромна власт благодарение на „силната си воля, търпението, лукавството, способността да улавя човешките слабости и да си играе с тях, както и на умението си да преследва целта неотклонно и без скрупули".[32] Тази опростенческа представа за Сталин като проникновен психолог с желязна воля е широко разпространена, само че тя не взема под внимание отдадеността му на марксизма, който е основният източник на силата му. А и не дава отговор на въпроса защо толкова много хора се оставят да бъдат командвани от него. Една от възможните причини е стремежът за израстване в йерархията, разбира се, ала мнозина са привлечени към Сталин заради това, че той се е посветил изцяло на революционната кауза и на укрепването на държавата.

От „Воздвиженка“ до Стария площад

Преди Ленин да се разболее, центровете на властта са апартаментът му в Кремъл и дачата в „Горки“.[33] Централният комитет на партията се намира извън стените на Кремъл, на улица „Воздвиженка“ (адресът е „Воздвиженка“ №4, въпреки че от другата страна на сградата има надпис „Моховая“ №7).[34] През 1920 година комитетът се премества в по-голяма сграда на „Воздвиженка“ №5.[35] „Коридорите бяха пълни с посетители, многобройни чиновници и чиновнички, повечето от които млади момичета с поскъсени поли и високи лачени обувки – разказва един анархист от САЩ. – Служителите изглеждаха бледи, с хлътнали очи и изпити лица от недохранване, преумора и тревоги.“[36] Тук е кабинетът и на генералния секретар Сталин.[37]

Фактът, че партийният апарат става толкова всемогъщ, изненадва мнозина, но не е плод на случайност.[38] На заседанията на Съвета на народните комисари, където би трябвало да се взимат важните решения, обикновено присъстват само заместниците на заетите комисари, а и така или иначе Ленин има водещата роля.[39] Освен това той настоява, че политиките следва да се определят от партията, най-вече от политбюро, но до известна степен и от централния комитет. Гледището му е продиктувано от обстоятелството, че нито Съветът на народните комисари, нито отделните комисариати имат местни подразделения, които да следят за изпълнение на решенията, и тази задача е възложена на местните партийни организации.[40] Строго погледнато, партията не е държавен орган, така че решенията ѝ трябва да бъдат формулирани като декрети на Съвета на народните комисари или като закони, приети от ВЦИК, и това припокриване на функциите внася объркване, някои дори предлагат партията да се премахне, а други настояват да се премахнат Съветите.[41] В крайна сметка и партията, и Съветите остават. В централния комитет на партията се създават отдели, които са паралелни структури на Съвета на народните комисари. Не всички служители там са партийни работници, има и стенографи, счетоводители, шофьори и т.н. Около една трета от тях са безпартийни; 340 са жени.[42] Независимо от това апаратът на режима се стреми да привлече способни хора с доказани познания и умения в определени области: агитация, човешки ресурси, военно дело, външна политика, сигурност, финанси.[43]

В края на декември 1923 година разрастващият се партиен апарат се премества в бившия Търговски дом на „Стария площад“ №4.[44] Алексей Балашов твърди, че служителите сами превозват мебелите и документите с шейни.[45] Сталин си избира кабинет на последния (пети) етаж, в съседство са настанени заместникът му и службата за секретни документи.[46] Вляво има огромна маса, която може да побере двадесет души; вдясно, в далечния ъгъл, е бюрото му, заедно с по-малка маса, на която са наредени няколко телефона. „Сталин ставаше обикновено около 9:00 часа и пристигаше в централния комитет на Стария площад след 11:00 часа – споделя негов телохранител. – Често работеше до късно през нощта, особено след смъртта на Ленин, когато трябваше да води активна борба срещу троцкистите.“[47] След работа се прибира пеша, нерядко заедно с Молотов, който също живее в Кремъл.

Като комисар на националностите Сталин има кабинет и в Кремъл, но рядко се отбива в него. Два пъти в седмицата обаче идва в Кремъл на заседанията на политбюро. В този момент то се състои от седем членове (Сталин, Троцки, Зиновиев, Каменев, Риков, Томски) и трима кандидат-членове без право на глас (Бухарин, Калинин, Молотов). В заседанията участват и много други служители, както и членове на централния комитет, на централната контролна комисия и т.н. Пленумите на централния комитет, които се провеждат веднъж или два пъти в месеца, са в още по-разширен състав.

Зараждащата се Сталинова диктатура напомня на царизма в един важен аспект. Преди 1917 година средоточието на властта е имперската канцелария, която е на пряко подчинение на Николай II.[48] „Началникът на канцеларията – отбелязва един от дългогодишните служители – беше напълно независим и не беше на подчинение на председателя на комитета на министрите."[49] Министрите често са по-зле информирани от чиновниците в канцеларията, които наблюдават от птичи поглед случващото се в държавата и трупат огромна власт. Всичко това важи и за централния апарат на комунистическата партия. Но докато по царско време канцеларията не успява да държи в подчинение министрите, партията следи изкъсо и държавните органи, и обществото благодарение на партийните организации във всяко учреждение.[50] Машината на Сталин не представлява съживяване на самодържавието, а модерна еднопартийна диктатура.[51]

Номенклатура и конспирация

Партийният апарат увеличава властта си най-вече заради влиянието си върху процеса на подбор на кадрите. Огромното мнозинство от членовете на партията са осигурени с работа, било то в производството или в комисариатите, а на малък брой се заплаща да се занимават само с партийните дела. По принцип ръководителите на партийните организации би трябвало да се избират на общи събрания, но по време на гражданската война се утвърждава практиката те да бъдат назначавани „отгоре". След края на войната се чуват гласове за връщане към изборите, което предизвиква Ленин да заяви на Единадесетия конгрес на партията (март-април 1921 година), че „ако ЦК бъде лишен от правото да назначава кадрите, той няма да бъде в състояние да определя политиките".[52] На 6 юни 1922 година Сталин изпраща циркулярно писмо за правомощията на ЦК да номинира кандидати (често само един) за изборите за местни партийни постове.[53] Стремящите се към ръководни постове са движени както от лична амбиция, така и от желание да преодолеят хаоса, породен от постоянно увеличаващите се властови центрове и служби, а централният апарат проявява предпочитания към един или друг от кандидатите. Това дава възможност на някои регионални партийни ръководители да консолидират властта си, като наместят свои хора в окръжните центрове.[54] Сталин не би могъл сам да контролира цялата страна, но той контролира регионалните партийни ръководства, които контролират областните, и т.н.[55]

Успехът на Сталин е ограничен в известна степен от големите мащаби на страната, но чрез периодични чистки и инспекции центърът постепенно налага волята си върху местните партийни ръководства.[56] Подчинените на Сталин подстрекават местните апаратчици да се злепоставят взаимно и изпращат пътуващи комисии, които да пречупят местните клики.[57] В обширната територия на Русия се разиграва сложна игра на котка и мишка – в отдалечените райони хората се стремят към своеобразна автономия, но сега центърът разполага с мощния механизъм на партията и партийната дисциплина. Забележително е в каква степен централният апарат успява да наложи волята си над местните организации. Оргбюрото прави най-малко хиляда назначения само в периода април 1922 – март 1923 година.[58] Няма как Сталин да познава всички кандидати, само че желанието за повишение превръща провинциалистите в ревностни службогонци, горящи от желание да му угодят. През септември 1922 година той създава комисия за повишаване на открояващи се местни функционери и преместването им в Москва. Комисията изготвя секретни писмени оценки на 47 секретари на провинциални партийни комитети. За един от тях се казва: „Не е способен да ръководи нито Съвета, нито партийната работа. Податлив е на чуждо влияние“. Друг, Николай Угланов от Нижни Новгород, е определен като: „Инициативен. Авторитетен. Може да обединява подчинените си“.[59] През 1923 година Сталин предлага Угланов за член на ЦК, а на следващата година го издига в столицата като втори, а после и като първи секретар на московската организация.[60]

По инициатива на оргбюрото назначенията и прехвърлянето на висши функционери са систематизирани чрез съставянето на „номенклатура“, т.е. списък с имена. Функционерите, включени в списъка, не могат да бъдат махнати без одобрението на централния апарат. В първоначалния списък, изготвен през ноември 1923 година, са включени около 4000 длъжности: първите секретари на републиките, областите и окръзите, народните комисари и техните заместници, командирите на военните окръжия, посланиците.[61] Хората на тези длъжности са изключително натоварени и Сталин се стреми да намали броя на номенклатурчиците, за които централният апарат носи отговорност.[62] На свой ред, регионалните партийни организации изготвят своя номенклатура. Въпреки конфликта между практиката на назначение и принципа на изборите и между централните и местните правомощия, разработването на системата на номенклатурата е забележителен механизъм за контрол над кадрите. В изискванията си Сталин поставя на първо място компетентността, която разглежда в светлината на лоялността. „Трябва да съберем функционери, които са способни да изпълняват решенията на партията, да ги разбират, да ги приемат и да ги привеждат в действие“, отбелязва той на Дванадесетия партиен конгрес през април 1923 година.[63] Изпълнението на решенията на ЦК се превръща в мантра за Сталин, а подозренията за неизпълнение – в негова мания.[64]

Апаратът на Сталин разработва и други, допълнителни инструменти. Иван Ксенофонтов, един от създателите на ЧК, който по време на гражданската война отговаря за революционния трибунал, е назначен за ръководител на финансовия отдел на партията, който освен с членския внос и бюджета се занимава и с материалното осигуряване с канцеларии и жилища, медицинското обслужване, колите и шофьорите, пътуванията в чужбина и т.н.[65] Финансовият отдел има големи правомощия и това дава на Сталин огромни възможности за влияние. Друг ключов инструмент е правителствената телефонна система. Поради опасения, че телефонните оператори могат да подслушват разговорите, режимът внедрява система за директно набиране, която първоначално обхваща около 60 души, но после се разраства до няколко хиляди.[66] Един дезертьор твърди, че Сталин лично е ръководил изграждането ѝ и я е използвал да подслушва противниците си.[67] Това звучи достоверно, но не е подкрепено с доказателства.[68] Режимът създава и специална шифрова служба, която, формално погледнато, е отдел в ЧК, но на практика е самостоятелна и съобщенията на политбюро не минават през тайната полиция.[69] Под ръководството на Глеб Бокий, етнически украинец, роден в Тифлис, тя кодира и декодира стотици телеграми на ден, като обслужва регионалните партийни организации, посолствата в чужбина и функционери, които са на почивка.[70]

Сталин има право да издава нареждания до институциите и местните органи от името на централния комитет, а всичко, което се изпраща на политбюро от комисариатите, тайната полиция и военните, минава през партийния секретариат. Пощенският отдел на ЦК прилича на военен щаб, в който куриери от тайната полиция залепват, шият, подпечатват и отварят пликове, те са длъжни да ходят въоръжени и да проверяват по няколко пъти самоличността на получателите.[71] Въпреки това постоянно има сигнали за изтичане на информация и нарушения, а служителите в отдела непрекъснато са предупреждавани, че работата им е „строго секретна“.[72] На 19 август 1924 година политбюро одобрява „Инструкции за работата със секретни документи на ЦК“. В приложението е описано как следва да се съхраняват документите и се въвежда правилото, че всеки служител, който работи със секретни документи, трябва да се подписва върху тях.

Манията за секретност укрепва железния контрол на Сталин. Той създава отделна структура, т.нар. секретна служба, която отговаря за партийните архиви и връзката с тайната полиция. Отначало тя е със скромни размери, но в средата на 20-те години се разраства до няколкостотин души и се сдобива с подразделения в местните партийни организации, военните поделения, заводите и държавните органи. Тези секретни отдели представляват паралелна информационна система, която насажда страх, тъй като хората никога не знаят какво и къде ще бъде докладвано. „Светая светих в сивата сграда на Стария площад е секретната служба – пише един служител, избягал на Запад. – Качваш се с асансьор, после вървиш по безкрайно дълъг коридор. Заседанията се провеждат вечер. Сградата по това време тъне в сумрак, вътре е празно и тихо. Всяка стъпка кънти. Изведнъж се натъкваш на часови, които проверяват пропуските. Накрая се минава през блиндирана врата, която отделя тази служба от останалата част от сградата.“[73]

Тази тайнственост допринася немалко за силата на режима. Скулпторката Риндзюнска, която успява да надникне в сградата на Стария площад, отбелязва: „Първото, което ме впечатли там, беше поразителната чистота и атмосферата на мълчалива потайност. Потайност в думите, в движенията, във всичко". Следващия път, когато Сталин ѝ позира в ателието, тя му разказва за напрегнатото, плашещо усещане при посещението си в централата на ЦК. „Много се радвам – отговаря Сталин с усмивка. – Точно така трябва да бъде."[74]

Но най-голямата мания на режима си остава писането на доклади, които затрупват централата с бумащина и увеличават и без това големия административен хаос. По този начин диктатурата неволно сама си налага ограничения. Служителите на оргбюрото четат наръчниците на Платон Лебедев (Керженцев), най-известният от които е „Принципи на организацията". Лебедев си поставя за цел да предостави „кратки практически насоки за организатори от всички сфери на дейност", като цитира американски и британски автори и възпроизвежда илюстрации на британската система за картотекиране.[75] Но неговите кратки и конкретни указания не взимат предвид склонността на диктатурата да дава едни и същи правомощия на различни органи, за да си гарантира политически контрол.

Така конспирацията за завземане на властта се превръща във власт на конспирацията.[76] На теория би трябвало апаратът да действа в условия на прозрачност, Ленин даже настоява да има списък с приемното време на всички служители в сградата, начело със Сталин. Само че дори и заповедите на Ленин често се разпространяват с уговорката, че след прочитането им ще бъдат незабавно унищожени. Той постоянно настоява, че всичко трябва да се извършва „по много строго конспиративен начин, както работехме по царско време".[77] С други думи, слабостта към секретността няма нищо общо с личността на Сталин, независимо че той е конспиратор по природа, а впоследствие и поради спецификата на високия си пост.

„Знаменка" № 23

На запад от Кремъл, успоредно на „Воздвиженка", върви улица „Знаменка", където, в сградата на бившето Александровско военно училище, се помещават революционният военен съвет на републиката, военният комисариат и генералният щаб. По време на гражданската война тук е центърът на властта, но това бързо се променя след победата и демобилизацията, до края на 1923 година Червената армия се свива от 5 милиона до 600 хиляди войници. Във всяко поделение на армията има политически отдели, които са в структурата на самостоятелна армейска политическа администрация, която Сталин си поставя за цел да подчини. През 1923 година оргбюрото дава разпореждане да се извърши анализ на партийната дейност в армията, след което изпраща свои представители във военните окръжия и задължава армейската политическа администрация да докладва редовно на ЦК. През есента на 1923 година оргбюрото изготвя номенклатура за водещите длъжности в армията, в която са включени членовете на революционните военни съвети и техните заместници, ръководителите на ключови позиции в армейската политическа администрация, военните прокурори и военните академии.[78] Всеки болшевик на ръководна длъжност, в това число и комисарят по отбраната Троцки, трябва да зачита върховенството на партията.

В съветската държава военните са слаби в политическо отношение – нещо нетипично за повечето диктатури по света – и освен това страдат и от лошото положение, в което се намира обществото. Режимът се надява да използва Червената армия като „школа по социализъм“, като Троцки играе активна роля в организацията на политическото обучение.[79] Както може да се очаква, Сталин прави опит да изземе от него тези функции и на Дванадесетия конгрес заявява, че докато другите разглеждат Червената армия като средство за отбрана, за него тя е „сборно място на работниците и селяните“.[80] Едно проучване, проведено през 1924 година, показва, че донаборниците не знаят нищо за „партийната линия и за борбата на партията срещу меншевиките и другите вражески групи“.[81] Друго изследване сочи, че почти девет десети от политкомисарите в армията нямат завършено начално образование, а вестниците и лекциите са пълни с неразбираеми чуждици, неологизми и терминология.[82] „Честно казано – признава един политкомисар, – когато говорим за банки, фондови борси, парламенти, тръстове, финансови магнати и демокрация, никой не ни разбира.“[83] В някои отношения Червената армия си остава просто начин много от донаборниците да научат руски език и не може да бъде разглеждана като стожер на съветската власт.[84]„Ако, не дай Боже, бъдем замесени във война – отбелязва Сталин през 1924 година, – ще бъдем разгромени.“[85] Заради това генералният секретар прави опит да подчини военните на партийния апарат и до голяма степен успява, като се изключи фактът, че начело на армията остава Троцки. В края на 1923 година инспекторатът на работниците и селяните, който е под контрола на Сталин, предприема атака срещу Троцки и го критикува, че не се справя с работата си в комисариата на отбраната.[86]

„Лубянка“ №2

През пролетта на 1918 година ЧК се настанява на „Голяма Лубянка“ №11, а осемнадесет месеца по-късно самостоятелният отдел за сигурността в армията се премества на „Голяма Лубянка“ №2. Впоследствие сградата е надстроена с още два етажа, а в приземните помещения са направени килии за арестанти. ЧК си присвоява и близките сгради и в резултат на това „завзема целия квартал. Това е град в града, който работи денонощно“.[87]

ЧК е на пряко подчинение не на правителството, а на Ленин и на политбюро, което означава, че и този инструмент попада в ръцете на Сталин като ръководител на партийния апарат.[88]

В ЧК работят по-малко хора, отколкото може да се очаква.[89] През март 1921 година „Лубянка“ №2 разполага с бюджет за 2450 служители, но успява да наеме само 1415, като едва половината от тях се занимават с агентурна дейност; до януари следващата година персоналът нараства до 2735 души и в общи линии тази численост се запазва. През ноември 1923 година на подчинение на тайната полиция преминават и 33 хиляди граничари, 25 хиляди войници от подразделенията за поддържане на вътрешния ред и 17 хиляди служители на отдела за конвой и съдебна охрана.[90] Броят на тайните информатори намалява от 60 хиляди през 1920 година до 13 хиляди в края на същата година.[91] Щатът в провинциалните клонове варира, в повечето случаи служителите са около 40, като половината от тях са оперативни работници. Основното оръжие на ЧК е страховитата ѝ слава. В „Правда" се появява информация, че чекистите прилагат най-различни изтезания: одират живи жертвите си, набучват ги на колове, скалпират ги, разпъват ги на кръст, заливат ги с вряла вода.[92] Макар да не е сигурно доколко са достоверни, тези твърдения допринасят за ореола на ЧК. Но освен че пораждат страх, те предизвикват и отвращение у мнозина.[93] През май 1919 година, по инициатива на Дзержински, на ЧК е наредено да докладва ежеседмично на новосъздаденото тогава оргбюро – тоест на Сталин. Дзержински става член на оргбюрото през 1920 година.[94] Той назначава комисия, начело с оперативния работник Михаил Кедров, чиято цел е да отстрани тези служители, които злоупотребяват с положението си или със зверствата си дискредитират режима. Не след дълго обаче уволнените от едно място се оказват назначени на друго. Самият Кедров, който е лекар по професия и виртуозен пианист, е известен с жестокостта си и накрая се озовава в психиатрия.[95]

ЧК възстановява някои от затворите от царско време и в страната бързо плъзват слухове, че там са назначавани предишните служители. Това не е вярно, ЧК организира хайки срещу бившите агенти на царската тайна полиция.[96] Друг фактор, който накърнява репутацията на ЧК, е, че голяма част от специалистите, които провеждат разпитите, и от екзекуторите не са етнически руснаци, а са поляци и евреи.[97] През цялата 1921 година текат спорове дали да не се орежат правомощията на ЧК и да ѝ се забрани да използва насилие. Аргументът за това е, че гражданската война е приключила, а тайната полиция още извършва показни разстрели. Каменев, основният поддръжник на идеята за реформа, заявява на работническо събрание: „Има хора, които с основание мразят „Лубянка".[98] Той предлага да се ограничат правомощията на ЧК до борба с политически престъпления, шпионаж, бандитизъм и охрана на железопътния транспорт, а всичко останало да се прехвърли в ръцете на комисариата на правосъдието. Ленин и Сталин го подкрепят.[99] Дзержински се обявява против, но Ленин е непоклатим и на 6 февруари 1922 година ЧК е заменена от т.нар. Държавно политическо управление (ГПУ), чиито функции са ограничени съгласно предложението на Каменев.[100]

Превръщането на ЧК в ГПУ не важи за Южен Кавказ, където се смята, че има опасност от избухване на въстание и това показва, че реформата не е просто опит за хвърляне на прах в очите. Впоследствие обаче тя е обезсилена от самия Ленин.[101] На 20 февруари 1922 година той настоява пред комисаря на правосъдието за „засилване на репресиите срещу политическите врагове на съветската власт и представителите на буржоазията (по-специално меншевиките и есерите)" и призовава за „поредица от показни, шумни, назидателни процеси в големите градове".[102] Вече са проведени няколко публични процеса, чиято цел е да се сплоти пролетариатът и да се даде урок на безпартийните, но след настояването на Ленин се организира най-големият до този момент. Въпреки че се възстановява от прекарания инсулт в „Горки“, Ленин лично се запознава с досиетата на арестуваните.[103] Пред съда са изправени тридесет и четирима есери, обявени от „Правда“ за „предатели и лакеи на буржоазията“. Процесът се проточва от 8 юни до 7 август 1922 година. (Дзига Вертов прави пропаганден филм „Процесът срещу есерите“.[104]) Съдията Григорий Пятаков произнася смъртни присъди.[105] Поради протести от много държави Каменев предлага екзекуциите да бъдат отложени за неопределено време и изпълнени само в случай, че есерите извършат „нови“ престъпни действия.[106] Осъдените са затворени в сградата на „Лубянка“ и на практика се превръщат в заложници.[107]

Кръстоносният поход на Ленин срещу есерите и меншевиките проваля реформата в ЧК. През август 1922 година ГПУ официално получава правомощия да изпраща в изгнание или в трудови лагери без съдебен процес, единствено поради „подозрения в антисъветска дейност“.[108] През есента по заповед на Ленин са експулсирани стотици теолози, лингвисти, историци, математици и други интелектуалци. Според архивите на ГПУ вината им се свежда до това, че „знаят чужд език“ и се „държат подигравателно“.[109] Още по-голяма е групата на онези, които в „Правда“ са наречени „идеологически врангеловци“ и които са изпратени в трудови лагери.[110] Идеологизираното класово деление на света дава безкрайни правомощия на тайната полиция. „Тези елементи, които изпращаме или ще изпратим, нямат кой знае какво значение сами по себе си – заявява Троцки пред журналистката Луиз Браянт, вдовица на Джон Рийд. – Но те са потенциално оръжие в ръцете на враговете ни. В случай на нови военни усложнения ще бъдем принудени да ги разстреляме съгласно законите на войната.“ Ето това е идеята, по-късно приписвана на Сталин, че не могат да бъдат толерирани потенциални врагове, защото присъствието им ще окуражи и улесни чужда интервенция.[111]

Тайната полиция затрупва Сталин с лавина от материали. В средата на 20-те години ГПУ твърди, че над 2 милиона съветски граждани са под постоянно наблюдение.[112] Царската тайна полиция е изготвяла за Николай II специален седмичен бюлетин с информация за „опозицията“, природни бедствия и сензационни престъпления, но сводките на съветските служби са далеч по-подробни и разчитат на информатори от почти всички институции и населени места.[113] Около 10 хиляди души са ангажирани със следене на пощата в съветската държава, а през 1914 година те са били 50.[114] Сводките на тайната полиция са предназначени единствено за Ленин, Сталин, Троцки и заместника му Склянски; впоследствие към тях е прибавен и Каменев.[115] Освен това обаче Сталин си има и собствена мрежа от информатори, които му предоставят редовни доклади.

„Кузнецкий мост“ и хотел „Лукс“

Недалеч от централата на ГПУ на „Лубянка“ се намират огромните помещения на комисариата на външните работи. Адресът е „Кузнецкий мост“ №5. Преди революцията в шестетажната двукрила сграда се е помещавала първата руска застрахователна компания.[116] В нея има както канцеларии, така и луксозни апартаменти (в един от тях живее заместник-директорът на ГПУ Ягода). След преврата министерството на външните работи претърпява най-големи промени и дипломатическият корпус е подменен изцяло от стари болшевики емигранти и млади ентусиасти. „Какви сме ние, съветските дипломати? – пита реторично Леонид Красин. – Аз съм инженер, Крестински е учител.“ Съветите отказват да използват буржоазната дума „посланик“ и наричат пратениците си „пълномощни представители“, но през 1923 година комисариатът на външните работи разпространява „Кратки указания за правилата на етикета в буржоазните общества“.[117] Пьотр Волков, пълномощен представител в Полша, дори се опитва да убеди младите дипломати да посещават организираните балове. Според него най-големите дипломатически победи са спечелени в балните зали. Един негов ученик подигравателно подхвърля: „Най-скорошният пример, който ни беше посочен, е конференцията във Виена през 1815 година“.[118] През 1924 година 33% от служителите на ръководни длъжности в комисариата имат висше образование, като процентът на висшистите е много по-голям, отколкото в централния партиен апарат.[119] По-малко от половината от служителите на комисариата са етнически руснаци.[120]

Близо до „Кузнецкий мост“, на улица „Тверская“ №36, се намира хотел „Лукс“, известен като „щаба на световната революция“. В него е настанен Коминтернът. За Третия конгрес на Коминтерна през юни-юли 1921 година хотелът приютява около 600 делегати от 52 държави.[121] Хотелът е пълен с агенти от ГПУ, които се опитват да вербуват чужденците. Контактите със съветските граждани са строго регламентирани.[122] Канцеларииите на Коминтерна са разположени в двуетажна къща, която преди това е използвана от германското посолство. През 1921 година Ленин поканва за генерален секретар на Коминтерна Ото Куусинен, бивш председател на финландските социалдемократи и създател на финландската комунистическа партия. Куусинен възлага надзора над ежедневните дейности на своя помощник Мауно Хеймо, който пристига в Москва през 1924 година. „В Коминтерна няма добра организация, аз и ти трябва да я създадем – казва Куусинен на Хеймо. – Служителите не са особено способни и не си знаят задълженията. Плаща се на 1500 души, но не се знае кой кого ръководи и какво трябва да се върши.“[123] Първата задача на Хеймо е да намери подходящи помещения. Канцелариите на Коминтерна се преместват на последния етаж на пететажната сграда на „Моховая“ №6.[124] От тук отделът по международни отношения развива дейността си, която включва изпращане на пари на комунистическите партии в чужбина, подправяне на визи, официални печати и чуждестранни паспорти.

Под двуличната международна политика, чиято цел е да подклажда революции в страните, с които уж Съветският съюз поддържа нормални отношения и търговия, прозира изкривеният светоглед на Москва за класовата същност. Ленин смята, че международната „буржоазия“ никога няма да приеме работническата държава, но се оказва, че греши; независимо че западните държави са враждебно настроени към съветския режим, според Джордж Кенан враждебността им е „спорадична, хаотична, неорганизирана“. Той добавя, че „много хора в западните правителства мразят съветските лидери заради действията им", а комунистите „мразят западните правителства за това, което са, независимо от действията им".[125] Москва не прави разлика между правителство на торите и на лейбъристите, и двете са империалистически и поради това са смятани за врагове. Ленин посочва, че ако капиталистите търпят съветския режим, то е единствено защото са принудени от своите работници и от зависимостта си от търсене на нови пазари.[126] Сталин напълно възприема тази линия и обяснява, че в един момент капиталистите отново ще нахлуят в Русия с военна сила, за да възстановят капитализма.[127] При преговорите за търговски споразумения и отпускане на заеми западните държави настояват за изплащане на стария държавен дълг и за компенсации за национализираната чужда собственост.[128] Ленин разрешава на комисариата на външните работи да обяви, че е готов за преговори по дълга отпреди 1914 година, но всички са наясно, че това е опит за заблуда.[129]

Министър-председателят на Великобритания Лойд Джордж, поддръжник на индивидуализма и свободната търговия, лансира идеята за международна конференция за възстановяване на Русия и Германия и постигане на по-добро мирно споразумение, от което би могла да спечели и Великобритания. Един от мотивите зад тази инициатива е желанието на Лойд Джордж коалиционното му правителство да спечели по-голяма популярност.[130] В началото на 1922 година Москва приема поканата да участва в конференцията в Генуа, на която ще присъстват 34 държави.[131] Ленин отказва да пътува поради съображения за сигурност (ЧК съобщава, че поляците подготвят покушение срещу него в Италия); всъщност, след завръщането си от изгнание, Ленин повече не напуска Русия.[132] Въпреки това той определя позицията на страната. В едно писмо комисарят на външните работи Георгий Чичерин задава въпроса: „Ако американците ни окажат натиск за „представителни институции", можем ли, в замяна на прилични компенсации, да направим някои малки промени в конституцията си?". Отстрани Ленин надраскva: „Пълно безумие!", и в бележка до политбюро заявява: „Чичерин си е загубил ума".[133] Пред Чичерин Ленин признава: „В наш интерес е конференцията в Генуа да се провали, но не ние трябва да сме виновни за това, разбира се".[134] Не е ясно дали в този момент западните държави са готови за сближаване с Москва.[135] Тяхното колебание се възприема от Ленин като опит за създаване на обединен капиталистически фронт, макар че конференцията в Генуа е организирана именно за да се помогне на Русия.[136]

Ленин не е единственият, който саботира усилията на Лойд Джордж. Френският премиер Реймон Поанкаре настоява от дневния ред да отпадне въпросът за репарациите, срещу които роптаят германците. Той смята усилията на Лойд Джордж да промени договореното във Версай („нито победители, нито победени") за неприемливи за Франция, но неотстъпчивостта му дава неочакван резултат. При изготвянето на Версайския договор през 1919 година по настояване на Франция е включен член 116, който дава право на Русия – предполага се, след като болшевиките бъдат прогонени – да получи репарации от Германия. Сега руснаците обявяват, че очакват тази клауза да влезе в сила. Валтер Ратенау, новоназначеният германски външен министър, който е привърженик на сближаването с Франция и Великобритания, предлага провеждането на двустранни преговори с Москва за отпадането на член 116.[137] В същото време Ратенау се опитва да проучи мнението на британците, но Лойд Джордж отказва да се срещне с него. Така дипломатическата неопитност на британския министър-председател и липсата на гъвкавост у френския министър-председател тласкат Берлин в прегръдките на Москва.[138] Германската делегация отива на крака при съветската в хотел „Империал“ край Рапало и в ранната вечер на Великден е подписан двустранен договор.[139]

Договорът от Рапало за втори път превръща Германия в първата Велика сила, която формално признава съветската държава. Дипломатическите отношения са възстановени без плащане на старите дългове и без вътрешнополитически отстъпки от страна на болшевиките. Берлин приема национализирането на германското имущество на територията на Русия, а Москва се отказва от репарациите, които ѝ се полагат според член 116. Двете страни сключват митническо споразумение, което е близо до това, което впоследствие става известно като статут на най-облагодетелствана нация.[140] Ратенау, който преди да стане министър е бил генерален директор на АЕГ – германския енергиен конгломерат, добре разбира икономическата важност на Русия като доставчик на суровини и потребител на германските стоки. (Ратенау, който е евреин, два месеца по-късно е убит от крайнодесни екстремисти.) Договорът от Рапало потвърждава връзката между болшевиките и Германия и опровергава подозренията на Ленин за всеобща коалиция срещу съветския режим. Френската неотстъпчивост пред германските искания за преразглеждане на репарациите, британската неспособност да бъдат укротени французите и съветските манипулации по отношение на член 116 водят до сбъдване на най-страшните опасения на Париж и на най-сладките мечти на Ленин за съветско-германска ос. Договорът от Рапало е придружен от секретни протоколи, които в общи линии се равняват на сключването на военен съюз между двете държави.[141] Всъщност връзките между Червената армия и Райхсвера вече са доста близки и на 11 август 1922 година двете страни подписват тайно споразумение за военно сътрудничество. Германия получава достъп до тренировъчни бази за своите въздушни и танкови войски в Съветския съюз, като в замяна се ангажира да изгради военни заводи на съветска територия, които да снабдяват армиите и на двете държави.[142]

Ленин ръководи международните отношения на страната като свое феодално владение. Той говори по телефона с Чичерин повече, отколкото с всеки друг, и често се среща с него. Съветската делегация има желание да подпише постигнатото в Генуа споразумение, като излиза извън предварителните указания и обсъжда прекратените плащания по дълговете от войната, защото според Чичерин единственият начин Русия да възстанови икономиката си е посредством помощ от западните държани, но Ленин го критикува заради неговите „изключително срамни и опасни залитания“.[143] В крайна сметка не е постигната договореност за изплащане на старите дългове и за компенсация на национализираното имуществото на чужди граждани и с Русия не е подписан мирен договор.[144] Ленин смята, че капиталистическите държави ще бъдат длъжни да съживят руската икономика поради логиката на развитието на глобалния капитализъм. Така той пропилява уникална възможност за връщането на Русия в европейската общност. (Следващата среща в такъв формат с участие на Съветския съюз е в Хелзинки през 1975 година.) Ваймарската република и болшевишката диктатура нямат нищо общо, но между двете страни е подписан договор за сътрудничество, макар че Германия продължава да се стреми към възстановяване на отношенията си със западните си съседи.[145] Остава неясно как Съветският съюз ще се сдобие с нови технологии. След като Ленин се разболява, Сталин наследява тези предизвикателства и на свой ред се превръща в централна фигура във външната политика.

„Старият площад“ №8

Когато Сталин получава възможността да изгради лична диктатура, не само Ленин е прекарал инсулт, но и съветска Русия е в безпомощно състояние, жертвите от войната и политическия терор са хиляди, навярно още толкова са емигрирали. Положението е утежнено от реквизициите на зърно, последвани от жестока суша, горещини и силни ветрове. Реколтата е унищожена и това води до глад, какъвто Русия не е виждала от XVIII век. Селяните се хранят с корени, смлени кости, дървесна кора и слама от покривите на къщите си, стига се дори до случаи на канибализъм.[146] Над 35 милиона души са засегнати от глада – цялото поречие на Волга, Южен Урал, Татарската и Башкирската република, Северен Кавказ, големи части от Южна Украйна и Крим. В периода 1921-1923 година от недохранване и болести загиват между 5 и 7 милиона души.[147] В някои райони ГПУ изпраща специални отряди за охрана на гробищата, за да попречат на гладуващите да изравят труповете. По поречието на Волга и в Крим властите регистрират над 2 милиона сираци, оцелели по чудо.[148]

Ленин, който е отхвърлил исканията да отмени новата икономическа политика, изпраща пълномощник по хранителните доставки в степните райони, в които е обявено военно положение. Пълномощникът докладва, че изпълнението на квотите ще остави местното население без зърно за посев, но възраженията му са отхвърлени.[149] В началото на 1922 година Ленин командирова Феликс Дзержински в Сибир, където посевите не са засегнати от сушата.[150] Дзержински се оплаква на съпругата си Софя Мушкат от непосилната задача и отбелязва: „Едва сега, през зимата, разбирам защо трябва да се подготвяме за нея още през лятото“. Престоят му е по-дълъг от предвиденото, защото в този момент ЧК е закрита и е сменена с ГПУ. „Видяното в Сибир ми показа колко много недостатъци има нашата система на управление – пише той на жена си през февруари. – Дори най-мъдрите мисли и директиви от Москва не вършат работа тук.“[151] На 14 февруари ГПУ докладва, че „нарушенията, извършвани от комисиите за реквизиране на зърно, са ужасяващи. Селяните са затваряни в хамбари, бити са с камшици и са заплашвани с разстрел. Много жени са пребивани и изнасилвани, а после са захвърляни голи в снега.“[152]

Режимът съсредоточава усилията си да осигури храна за гладуващите градове на северозапад и дълго време не обръща внимание на подложените на лишения селски райони.[153] Ленин отказва да търси помощ от „империалистическите“ страни, но с неговото мълчаливо одобрение Максим Горки отправя призив „към всички почтени хора“, на който веднага откликва американският секретар по търговия Хърбърт Хувър. Хувър, син на квакер, остава сирак като малък и завършва първия випуск на Станфордския университет, а по време на Първата световна война създава Американската агенция за подпомагане. Той поставя две условия за помощта към Русия: на американския персонал да бъде позволено да действа самостоятелно и да бъдат освободени гражданите на САЩ от съветските затвори. Ленин проклина Хувър, но отстъпва. Дарителската кампания в САЩ събира помощи на стойност повече от 60 милиона долара – царевица, пшеница, кондензирано мляко, захар, като голяма част от тях са дарение от Конгреса, а някои стоки се заплащат от Москва със злато, претопено от конфискувани ценности и църковна утвар. Американската агенция за подпомагане изпраща около 300 служители, които наемат над 100 хиляди помощници и отварят 19 хиляди походни кухни, които хранят близо 11 милиона души дневно.[154] Горки пише на Хувър: „Вашата помощ ще влезе в историята като гигантски подвиг, заслужаващ най-голямата възхвала, който за дълго ще остане в паметта на милиони руснаци, спасени благодарение на вас“.[155]

Сталин оказва натиск върху комисариата на външните работи да закупи зърно от чужбина и взема участие в организирането на наблюдение на чуждестранните хуманитарни работници.[156] Той предлага американците сами да поемат разходите за транспорта на доставките.[157] Благодарение на чуждестранните дарения и закупените от чужбина семена, както и на подобряването на климатичните условия и най-вече на здравите селски инстинкти за оцеляване, реколтата през 1922 година се оказва задоволителна. Допълнително облекчение носи закъснелият ефект от стимулите за селяните в рамките на новата икономическа политика и постепенно започва възстановяване.[158] Режимът, макар и неохотно, също изиграва роля. Той приема закон, чрез който се забраняват продажбата и покупката на земя, но се дава право на селяните да отглеждат всякакви видове култури и добитък, както и да строят върху земята. Законът за земята позволява на селските домакинства да упражняват реален избор дали да участват в преразпределението на земята в селските общини, да се включват в кооперативи, или да създадат самостоятелни стопанства.[159] В закона селската община е наречена „поземлена общност“, но така или иначе режимът признава правото ѝ на самоуправление.[160] Властта се оказва принудена да намали драстично финансовата подкрепа за кооперативите, които още повече оредяват и обработват под 1% от земята. Промяната е драстична, селяните най-сетне получават икономическа свобода.

Добрата реколта остава ключов фактор за благосъстоянието на страната, а селската революция, която съпътства болшевишката, се оказва достатъчно мощна, за да прекрои съветската държава. Създаденият през гражданската война комисариат за доставка на храни, наричан „комисариат на реквизициите“, отстъпва доминиращата си позиция на комисариата на земеделието, който се превръща в „комисариат на селяните“ в рамките на пролетарската диктатура. За комисар на земеделието през 1923 година е назначен Александър Смирнов.

Неговото ведомство се намира на „Стария площад“ №8. Служителите в комисариата смятат, че земеделието е постоянно на ръба на пропастта, защото селяните не познават съвременните практики и технологии, поради което се налага те да бъдат обучавани от агрономи и други специалисти.[161] Така комисариатът на земеделието се превръща в най-голямата институция в страната с над 30 хиляди служители в централата и в регионалните подразделения, а на негово подчинение са още 40 хиляди души, отговарящи за горите и дърводобива. Той засенчва по размери дори комисариата на финансите и комисариата на вътрешните работи.[162]

„Илинка“ №9

Фактът, че комунистическият режим създава комисариат на финансите, за мнозина сигурно е изненада. По време на гражданската война властта не събира данъци, а се финансира чрез конфискации и печатане на банкноти.[163] В паричната система цари пълен безпорядък. Населението още ползва „николаевки“ (рубли от времето на Николай II), „думски“ (рубли, свързани с периода на съществуване на Думата) и „керенки“ (рубли от управлението на Керенски и временното правителство). В началото болшевиките също печатат керенки, само че без короната на двуглавия орел.[164] Белогвардейците приемат керенките, но не и болшевишките „совзнаки“, които наричат „пари за идиоти“.[165] В резултат на това инфлацията е извън всякакъв контрол, водката е основно платежно средство и парична единица, а икономиката се крепи на натуралната размяна. Според един от водещите икономисти преди революцията, в периода 1914-1923 година рублата се е обезценила 50 милиона пъти.[166] Някои болшевики твърдят, че хиперинфлацията представлява форма на класова борба и че печатниците за пари са „картечницата“ на комисариата на финансите. Идеолозите уверяват, че „краят на паричната система“ е крачка напред по пътя към комунизма.[167] Но до 1924 година съветската валута се стабилизира и икономиката се връща към паричната система. До голяма степен този изненадващ обрат се дължи на обновения комисариат на финансите.

Финансовият комисариат е настанен във величествената сграда на Санктпетербургската международна банка на улица „Илинка“ №9. В съседство, на номер 14, се намира комисариатът на външната търговия, а срещу него е работническо-селският инспекторат. Политическият отдел на Червената армия и редакцията на армейския вестник „Красная звезда“ също се намират на улица „Илинка“. Сталин минава всеки ден по нея на път за работа от жилището си в Кремъл. Без макроикономическите постижения на комисариата на финансите той нямаше да разполага с икономическата стабилност, която не само спасява режима, но и му позволява да се съсредоточи върху изграждането на личната си диктатура. Комисарят по финанси е Григорий Соколников, който е заместил Николай Крестински през 1922 година.

Соколников има забележителна революционна биография.[168] Израснал е в среда на буржоазни привилегии, в еврейско семейство в Москва: баща му е лекар, жилището на семейството е от осем стаи, а под тях има голяма аптека. Григорий, най-големият син, има немска и френска гувернантка, учи в класическата гимназия (заедно с Николай Бухарин и Борис Пастернак) и се присъединява към болшевиките през 1905 година. Изпратен е на заточение в Сибир, а след това заминава за чужбина, където завършва докторат по икономика в Сорбоната. Завръща се в Русия заедно с Ленин и през юли 1917 година е избран за член на централния комитет; работи в тясно сътрудничество със Сталин и участва в ключовото гласуване в полза на преврата.[169] Натоварен е с контрола върху национализацията на банките.[170] По-късно замества Троцки като ръководител на делегацията в Брест-Литовск и слага подписа си под мирния договор.[171] По време на гражданската война е командир на подразделение и е награден с орден „Червено знаме".[172] През 1920 година Сталин иска Сокolников да бъде изпратен при него на Южния фронт.[173] Вместо това младият икономист заминава за Туркестан, където организира борбата с басмачите и въвежда новата икономическа политика и данъка в натура, узаконява частната търговия и провежда парична реформа.[174] След като е изтеглен в Москва, той сформира екип от професионалисти отпреди революцията, възстановява държавната банка и предотвратява депортацията на професор Леонид Юровски – инициатора за създаването на нова парична единица, наречена червонец, която е обезпечена със златните резерви на държавната банка.[175]

Сокolников провежда своите макроикономически реформи въпреки съпротивата на съпартийците си.[176] Златните резерви отиват за финансиране на спешен внос на зърно, но добрата реколта през 1922 година дава възможност за подновяване на износа, което носи неочаквано големи печалби, и златният резерв е възстановен – от 15 милиона златни рубли през януари 1923 година до 150 милиона година по-късно.[177] Сокolников налага и финансова дисциплина в разплащанията и през 1924 година Съветският съюз има положително търговско салдо.[178] Той инициира и въвеждането на бюджетна система с приходи от митнически постъпления, транспорта и най-вече от прякото данъчно облагане, като налага акцизи върху широк кръг потребителски стоки като кибрит, свещи, тютюн, вино, кафе, захар и сол. Режимът установява и монопол върху продажбата на водка през 1923 година, което носи значителни печалби.[179] Сокolников е принуден да преодолява множество пречки от страна на Дзержински, който предлага на политбюро всички „спекуланти и търговци" да бъдат прогонени от Москва и големите градове, както и от страна на привържениците на тежката индустриализация, които го обвиняват, че със стиснатостта си задушава съветската промишленост.[180] Той обаче не отстъпва от позициите си и категорично заявява: „Печатането на пари е опиум за икономиката".[181] Изследователят Юрий Ларин твърди, че комисариатът на финансите налага своя собствена диктатура.[182] В действителност Сокolников учи Сталин на макроикономика, връзката между паричните потоци, инфлацията, баланса в плащанията и обменните курсове. В замяна пък Сталин го подкрепя.[183]

Под крилото на Сталин

Силата на Сталин се дължи не само на вниманието му към детайлите, но и към хората. На 28 януари 1922 година Сталин е поканен на учредителната среща на сдружението на старите болшевики.[184] Те са се присъединили към партията преди 1905 година и очакват признание за тежкия си труд и за лишенията, на които са били подложени преди революцията. Само че взетото решение на ръководни длъжности да се назначават само хора, присъединили се към партията преди Февруарската революция, на практика не се спазва. Старите болшевики са свръхпредставени в партийния апарат, но заемат главно по-ниски длъжности.[185] Старите болшевики, особено тези, които са живели в емиграция в Европа, често приемат с подозрение по-младите кадри. За разлика от тях, Сталин е благоразположен към новаците. Мнозина от новите партийци са с работническо-селски произход, но има и такива с буржоазни корени.[186] Една четвърт от членовете на партията през 1921 година признават, че имат чиновнически произход. Голяма част от тях са назначени в администрацията от временното правителство и след това се присламчват към новия режим.[187] „Новият политически елит не е с пролетарски произход – твърди един изследовател. – Но въпреки това си остава плебейски."[188] Дейците на революцията не са добре образовани и често след работа стоят до късно през нощта, за да наваксат с ученето.[189] Сталин вижда в тях самия себе си на младини.

Най-важната фигура сред приближените му е Вячеслав Скрябин (по-известен като Молотов), първият чист апаратчик на режима. Син на магазинер, той успява да се запише в политехническия институт в Санкт Петербург, после се присъединява към партията и става редактор на „Правда". През 1915 година приема името Молотов, като обяснява, че Молотов („чук") се произнася по-лесно от Скрябин и че звучи пролетарски, напомня за заводите и може да впечатли работниците, които не обичат интелигенцията.[190] Също като Сталин, Молотов е изпратен на заточение във Вологда, където се прехранва със свирене на цигулка в един ресторант. Двамата се запознават в Санкт Петербург през 1912 година в дома на един зъболекар.[191] На два пъти е изместен от ръководни длъжности от Сталин (през 1917 година – от „Правда", и през 1922 година – от секретариата на партията), но вместо да изпитва неприязън към него, Молотов му остава верен. Троцки подигравателно го нарича „въплъщение на посредствеността", а Ленин като похвала го определя за „най-добрия чиновник в Русия".[192] „Той е много съвестен, не е гений, но е изключително трудолюбив бюрократ – пише за него Борис Бажанов. – Молотов е спокоен и сдържан, държи се любезно с всеки, достъпен човек е, не е груб, не е арогантен, не е жесток, не се стреми да те унижи или да те смаже."[193] Думите на Бажанов описват не само Молотов, а цялостната политическа култура на болшевиките.

Валериан Куйбишев, етнически руснак, роден в Сибир, е от потомствен род на военни. Учи в школа за кадети в Омск, след което се премества в столицата, но през 1906 година е изключен от военномедицинската академия за политическа дейност. На няколко пъти е изпращан в заточение. През 1917 година взема участие в болшевишкия преврат в Самара, а по време на гражданската война служи на Южния фронт. Не е ясно кога за пръв път попада в полезрението на Сталин. През 1922 година Сталин го предлага за член на централния комитет, а след това го назначава за ръководител на контролната комисия, която се превръща в орган за саморазправа с противниците на Сталин.[194] Троцки го нарича „най-големия нарушител на партийния устав и морал“. [195] Лоялността на Куйбишев към Сталин е пословична.[196] Благодарение на него в Москва пристига и друг привърженик на Сталин – Лазар Каганович.

Каганович произхожда от селце край Чернобил. Баща му е необразован селянин, майка му е родила тринадесет деца, шест от които оцеляват. На 14 години Каганович започва работа в обувен завод, присъединява се към партията през 1912 година в Киев, воюва в Първата световна война, а след болшевишкия преврат е избран за делегат в учредителното събрание.[197] По време на гражданската война служи на Източния фронт, където преобладават хората на Троцки, но в споровете около профсъюзите Каганович застава на страната на Ленин. След като става генерален секретар, Сталин го назначава в централния апарат. Каганович е добър оратор и е роден водач, притежава неизтощима енергия и организационен талант. „Той е жизнен човек, не е глупав, млад е и е работлив“, пише Бажанов.[198] През 1924 година Сталин определя Каганович за секретар на централния комитет.[199]

Фракцията на Сталин има пипала из цялата страна. Той издига редица свои привърженици в Украйна – следващата по важност република след Русия. Сред приближените му има и много от Кавказ: грузинецът Серго Орджоникидзе, който е начело на партията в Грузия, руснакът Сергей Киров, който е начело на партията в Азербайджан, арменецът Анастас Микоян, който е начело на партията в Северен Кавказ. Верни на диктатора са и Михаил Калинин, и Клим Ворошилов, който единствен от „царицинци“ остава близо до Сталин.[200] С него са свързани и много от героите от гражданската война, най-вече сражавалите се на Южния фронт като Семьон Будьони и Александър Егоров. Все пак в началото на 20-те години Молотов, Куйбишев и Каганович са в сърцевината на политическия му кръг или, както се изразява един наблюдател, те са „под крилото на Сталин“.[201]

Сталин се обгражда и със способни помощници. Назаретян, етнически арменец, роден в Тифлис, учил в юридическия факултет в Санкт Петербург, е описван като „културен, умен, добронамерен и уравновесен човек“; той е един от малцината, наред с Ворошилов и Орджоникидзе, които говорят със Сталин на „ти“.[202] След него се нарежда Иван Товстуха, който е получил образованието си в чужбина и е живял в емиграция в Париж. След революцията Товстуха работи за Сталин в комисариата на националностите, а през 1922 година, веднага след назначението си за генерален секретар, Сталин го премества в партийния апарат. Трети е Лев Мехлис, който е родом от Одеса. Преди да привлече вниманието на Сталин, Мехлис работи в работническо-селския инспекторат, където се занимава със съкращенията на държавните служители и на разходите и разследва злоупотребите със служебното положение. По този повод през 1922 година той се хвали, че е „вкарал в правия път бюрократите“.[203]

През тези години в обкръжението на Сталин навлизат стотици нови лица, впоследствие някои отпадат, а други правят забележителна кариера. Пример за последните са Георгий Маленков и Сергий Сирцов. Като делегат на Десетия конгрес на партията, Сирцов участва в потушаването на въстанието в Кронщад, след което е назначен за ръководител на кадровия отдел в ЦК, а после оглавява агитационния.[204] Сред апаратчиците на Сталин са и Станислав Косиор, когото генералният секретар назначава за партиен ръководител в Сибир, Андрей Жданов, който става партиен ръководител в Нижни Новгород, и Андрей Андреев. Тези примери ясно показват, че Сталин не насърчава и не издига само необразованите. Това, което търси той, са добри организатори и специалисти като Соколников, които се стреми да привърже към себе си с жестове на внимание и подкрепа за израстване в йерархията.

Домогвания

Много назначения не са дело на Сталин. Георгий Чичерин, аристократ и далечен роднина на Пушкин, е избор на Ленин.[205] В началото Чичерин е нощната птица на режима. Той живее в апартамент до кабинета си и работи по цели нощи, като редовно се обажда по телефона на подчинените си в 4 или 5 часа сутринта, а на разсъмване свири Моцарт на пиано. Сталин обаче определя неговия заместник – Меир Валлах-Финкелщайн, известен като Максим Литвинов, потомък на богато еврейско семейство от Бялисток.[206] Литвинов така и не се примирява с факта, че за комисар на външните работи е назначен не той, а Чичерин, който се е присъединил към болшевиките едва през януари 1918 година.[207] Ленин нарича Литвинов „войник на партията“ и той наистина се ползва с голямо доверие заради дългогодишната си партийна служба.[208] Освен това обаче Литвинов е смятан за кариерист, страдащ от комплекс за малоценност и склонен към интригантство.[209] Враждата му с Чичерин става пословична. „Не минаваше и месец, без да получа доклад с гриф „строго секретно, само за членовете на политбюро“ от единия или другия – твърди Бажанов. – В тях Чичерин се оплакваше колко груб и рязък е Литвинов, а Литвинов пък го обявяваше за извратен хомосексуалист и напълно луд.“[210]

Политбюро настоява Чичерин да води със себе си и Литвинов на заседанията, на които се разглеждат отношенията със западните държави, в отговор на което Чичерин издига арменеца Лев Караханян, известен като Карахан, за свой заместник по източните въпроси.[211] Карахан е приближен на Троцки и заедно с него се присъединява към болшевиките през лятото на 1917 година. Първоначално Сталин оказва натиск той да бъде сменен, като се аргументира, че е по-добре постът да бъде даден на мюсюлманин. Не след дълго обаче двамата се сприятеляват. „Как си със здравето, добре ли си? – пише му Сталин. – Поклон пред жена ти.“ Карахан отговаря подобаващо: „Стискам ви ръка. Сърдечни поздрави“. Очевидно Карахан се опитва да спечели подкрепата на Сталин, но Литвинов също се домогва до ролята на фаворит на генералния секретар.[212] Подобни взаимоотношения възникват в цялата съветска система, Сталин нарочно разпалва вражди между съперниците, които се стремят към благосклонността му като щит срещу опонентите си.

Тайното оръжие

Ръководството на ЧК (ГПУ) е в ръцете на трима души, които са близки със Сталин. Дзержински е роден недалеч от Минск, на границата между Литва и Белорусия, в семейство на полски благородници. От малък остава сирак и се подготвя за католически свещеник.[213] „Бог е в сърцето ми!“ – пише той на по-големия си брат. – И ако като теб някога стигна до извода, че няма Бог, ще се застрелям. Не мога да живея без Бог.“[214] Два месеца преди да завърши гимназията във Вилнюс е изключен за политическа дейност и се превръща в „успешен агитатор, който стига до сърцата на безучастните маси“.[215] Прекарва единадесет години в затвора и в каторга, където се разболява от туберкулоза.[216] „Очите му сълзяха, сякаш постоянно плачеше за нещо, но устните му винаги бяха свити в снизходителна усмивка“, твърди британската скулпторка Клер Шеридан, която през 1920 година му прави бюст. (Пред нея той заявява, че „в затвора човек се учи на търпение и спокойствие“.[217]) Дзержински има няколко тъмни петна в политическата си биография – присъединил се е към болшевиките едва през април 1917 година, противопоставя се на Ленин за Брест-Литовския договор и за профсъюзите, но пък печели точки с безжалостната разправа с инакомислещите и с аскетичния си живот на „истински революционер“, спи на желязно легло в неотопления си кабинет и се храни само със сух хляб с чай.[218] След заболяването на Ленин Дзержински се сближава със Сталин.

Негов заместник и фактически ръководител на ЧК (Дзержински е и комисар на железопътния транспорт) е Вячеслав Менжински. Той е роден в Санкт Петербург и завършва юридическия факултет там. Живее в емиграция в Европа в продължение на единадесет години, работи като банков чиновник в Париж и като преподавател в Болоня. Същевременно рисува и пише стихове. За кратко е комисар на финансите, после се изявява като дипломат (знае десетина чужди езика) и накрая Дзержински, който има изключително високо мнение за него, го взима в ЧК.[219] Двамата живеят в Кремъл и имат съседни дачи в Архангелское. За Менжински се носят легенди, че провежда разпитите излегнат на диван, тапициран с китайска коприна, че си лакира ноктите на ръцете и краката и че съпругата му, гувернантка в семейство Нобел, го е напуснала и е взела със себе си децата. Ленин го нарича „моя декадент невротик“.[220] Менжински е висок 175 сантиметра, тежи близо 100 килограма, пуши между 50 и 75 цигари дневно и страда от безсъние.[221] Въпреки че именно той предупреждава Троцки, че Сталин интригантства зад гърба му, впоследствие Менжински и Сталин се сближават заради любовта си към поезията. Сталин не го смята за заплаха заради влошеното му здравословно състояние.

Най-важният човек на Сталин в тайната полиция е Енох Йехуда, известен повече като Ягода. Ягода е роден в полско еврейско семейство в Ярославска губерния, което по-късно се премества в Нижни Новгород; баща му е бижутер, а майка му – дъщеря на часовникар. Той е далечен братовчед на Яков Свердлов и през 1915 година се жени за негова племенница, което впоследствие му осигурява бързо израстване. През ноември 1919 година е назначен за началник на финансовия отдел на ЧК, като в автобиографията си подчертава военния си опит „на почти всички фронтове" и справянето с „най-разнообразни задължения, дори стрелба".[222] През септември 1923 година става втори заместник-директор на ГПУ и съсредоточава огромна власт в ръцете си заради натовареността на Дзержински и влошеното здравословно състояние на Менжински. Ягода не владее чужди езици, но пък се отличава със забележителни административни умения и в създаването на интриги.[223] Той започва да изпраща директни доклади на Сталин още през лятото на 1922 година.[224]

Начело

С течение на годините интересът към личността на Сталин нараства, ала дадените за него оценки трябва да бъдат приемани с известни резерви. Един изследовател отбелязва, че „политиката в условията на постоянни извънредни ситуации" – световна война, революции, гражданска война – се оказва подходяща за личностните качества на Сталин. Това е вярно, но то се отнася и за повечето болшевики.[225] Ретроспективните „прозрения" за характера на Сталин могат да бъдат дълбоко подвеждащи. Начинът, по който той определя себе си, не се отличава от този на останалите видни революционери. През 1920 година в една анкета той посочва, че по професия е „журналист".[226] В друг подобен въпросник Ленин отговаря, че е „литератор", а Троцки изтъква, че е „писател революционер".[227] Сталин се гордее, че е част от марксистките и руските традиции на интелигенцията, но освен това той е и самоук практик, човек на действието.

Една от най-често изтъкваните, особено от интелектуалците, черти на Сталин е, че той е страдал от комплекс за малоценност. „Поради огромната си завист и амбиции – пише Троцки – Сталин на всяка крачка усещаше своята интелектуална и морална непълноценност."[228] Трудно е обаче да се прецени доколко добре Троцки е познавал Сталин. Двамата не са близки. („Никога не съм бил в дома му", признава Троцки.[229]) Сталин със сигурност е силно амбициозен, иска да остави следа в историята и полага огромни усилия, за да постигне тази цел. Абониран е за голям брой периодични издания и притежава огромна библиотека, подредена по раздели: философия, психология, социология, политикономия, руска история, история на другите държави, дипломация, военно дело, белетристика, литературна критика, мемоари.[230]

Твърденията, че Сталин е имал комплекс за малоценност, всъщност показват, че критиците му страдат от чувство за превъзходство. Това се отнася не само за Троцки, но и за Борис Бажанов, който след като емигрира, омаловажава интелигентността на Сталин: „Много често той не знаеше как да постъпи, но не го показваше. Двоумеше се, предпочиташе да следва хода на събитията, вместо да ги насочва". За него Сталин е необразован, некултурен, неначетен.[231] И все пак в едно интервю Бажанов описва склонността на Сталин към предпазливост в положителна светлина: „Той умее да се сдържа и не взима решения, преди да е чул аргументите на всички останали. Седи и слуша внимателно обсъждането, а чак след това предлага своето мнение, което всъщност повтаря заключенията, около които се е обединило мнозинството. Затова хората остават с впечатлението, че Сталин е изключително умен и знае правилните отговори на сложни въпроси".[232]

Епизодите, които показват Сталин в неблагоприятна светлина, са много, но за сметка на това са маловажни. Когато Ленин заповядва да бъдат изпратени пари за лечението на Мартов в Берлин, Сталин отказва с думите: „Защо да харчим пари за един враг на работническата класа? Намерете си друг партиен секретар за това".[233] Този случай, който често се изтъква като пример за отмъстителността на Сталин, не е показателен. Сталин далеч не е единственият, който изпитва лоши чувства към Мартов. В некролога на Мартов, публикуван в „Известия", Радек го описва като „най-искрения и всеотдаен представител на някога революционно настроената дребна буржоазия".[234] Троцки го нарича „Хамлет на демократичния социализъм".[235] Десните критици на Мартов сред меншевиките и кадетите с основание го обвиняват, че е доктринер, страдащ от политическо късогледство.[236]

Сталин също е склонен към интригантство, към някои проявява благосклонност, други критикува. (Будьони, командирът на червената кавалерия, твърди, че пред свои приближени Сталин изразява съмнение към някои от назначенията му.[237]) Но през 20-те години все още няма признаци за голяма поквара. Троцки цитира следния разказ на Бухарин: „Току-що ходих да видя Коба. Знаете ли какво прави? Взема сина си от кошарката, всмуква дим от лулата и го издухва в лицето на бебето. „Така ще порасне по-силен", каза ми той. (…) Коба си е малко особняк".[238] Историята звучи достоверно, но извадена от контекста, спомага за създаването на зловещия образ на Сталин. Служител на комисариата на храните си спомня, че след едно заседание през 1921 година Ленин му е казал: „Гледаш ме в очите и кимаш, а щом обърна гръб, правиш точно обратното".[239] Ако този анекдот беше разказан за Сталин, щеше да се приеме като безспорно доказателство за параноя.

В началото малцина познават добре Сталин. „Питаш ме дали съм доволен от работата си – пише Назаретян на своя близък приятел Орджоникидзе на 14 юни 1922 година. – И да, и не. От една страна, преминах през сериозна школа, уча се на дисциплина, усърдие и стриктност и от тази гледна точка съм доволен. От друга страна, по цял ден се занимавам с бумаги, не намирам кой знае какво удовлетворение, работата е толкова много, че нямаш време нито да кихнеш, нито да си поемеш въздух, особено в желязната хватка на Коба." Назаретян добавя, че от Сталин може да се научи много. „След като го опознах, започнах много да го уважавам. Има характер, на какъвто човек може само да завижда."[240] Назаретян е уловил добре истинската същност на Сталин – той е предпазлив, взискателен и работлив като вол. И на всичкото отгоре е непроницаем. „Много е лукав – пише Назаретян в друго писмо до Орджоникидзе от 9 август 1922 година. – И е костелив орех, не се отваря лесно."[241] Както може да се очаква, враговете на Сталин тълкуват предпазливостта и лукавството в лоша светлина.[242]

Макар да е затворен и недостъпен, когато пожелае, Сталин може да е обаятелен и винаги е верен покровител на приближените си.[243] Микоян, който се запознава с него през 1919 година, е един от фаворитите му. Той си спомня, че през 1922 година, когато е начело на партията в Нижни Новгород, Сталин го извиква в апартамента си в Кремъл във връзка с изборите за делегати на Единадесетия конгрес и в един момент при тях влиза Ленин. „Сталин се издигна в очите ми – споделя Микоян. – Убедих се, че той е дясната ръка на Ленин по важни вътрешнопартийни въпроси." През лятото на 1922 година Сталин го прехвърля в Ростов, често се допитва до него и никога не отхвърля препоръките му. „Всичко това укрепи доверието ми към Сталин, винаги когато бях в Москва, го посещавах – пише Микоян. – По онова време Сталин работеше с всичката си енергия. Беше във върховна форма и предизвикваше уважение, а маниерите и поведението му будеха симпатия."

Амбициозният Микоян не пропуска шанса да се сближи с тази изгряваща звезда на политическия небосклон. „През пролетта на 1923 година бях в Москва и се отбих в апартамента му – продължава той. – Тогава Сталин живееше на втория етаж на двуетажна сграда. Стаите бяха скромни, кабинетът му бе съвсем малък. (…) Сталин излезе от кабинета си с превързана ръка, попитах го какво се е случило." Сталин отговаря, че ръката го боли и че навярно има ревматизъм. Микоян го пита защо не се лекува и той отговаря: „Какво могат да направят лекарите?". Микоян успява да го убеди да отиде на минерални бани край Мацеста.[244] Серните води облекчават болките в ставите му и Сталин започва всяка година да ходи там на почивка.

Друго любимо място е дачата му в Забулово край Москва. Сталин и съпругата му имат отделни стаи на втория етаж на двуетажната къща. Надя, както я наричат всички, работи в секретариата на Ленин, страда от мигрена и често е в лошо настроение.[245] Долният етаж се използва от постоянен поток от роднини и гости. Сталин не се застоява дълго там, прекарва извън града единствено неделите. В двора се отглеждат зеленчуци, гъски, пилета, има и няколко кошера. От време на време той взема назаем шейна, теглена с коне. „Сталин обичаше да се вози в шейната вечер – спомня си Артьом Сергеев. – Сам я караше."[246] Най-близките приятели на Сталин – Сергей Киров и Орджоникидзе, често му гостуват там заедно със семействата си. Бракът на Сталин и Надя обаче не върви добре, защото двамата имат различни разбирания за ролята на жената.

Лидия Фотиева, колежка на Надя, си я спомня като „много красива", с „грузински очи" (дядо ѝ е грузинец). Тя твърди, че Сталин се държи със съпругата си „много лошо", макар че никога не ѝ повишава тон. След като Надя забременява, той настоява тя да напусне работа. По този повод Ленин отбелязва пред Фотиева: „Типичен азиатец!". На 10 декември 1921 година, осем месеца след раждането на Вася, Надя, съпруга на член на политбюро и лична секретарка на Ленин, е изключена от партията заради „политическа пасивност".[247] Кой би дръзнал да го направи? Очевидно зад изключването се крие Сталин, който иска съпругата му да си стои вкъщи. Ленин настоява пред председателя на партийната контролна комисия членството на Надя да бъде възстановено.[248] Тя се премества в „Революция и култура", едно от изданията на медийната империя около „Правда", като не иска никой от колегите ѝ да знае, че е съпруга на генералния секретар. Надя има тежък, несговорчив характер, но и Сталин е егоистичен и деспотичен съпруг.

Ето такъв е човекът, който в началото на 20-те години на XX век е в центъра на режима: внимателен към хората, чаровен, общителен, грижовен, но в същото време потаен, прикрит, жесток и груб към съпругата си. Сталин обаче е безспорният върховен властелин на „апаратчиците". „Независимо от цялата си непредсказуемост – заключава Назаретян – той има мек характер, добро сърце и е способен да цени хората."[249] Най-важната му отлика е способността да командва апарата. „Не беше лесно да се работи на пряко подчинение на Сталин – твърди Алексей Балашов. – Напрежението беше голямо. Човек трябваше да е на разположение денонощно, едва успявахме да отделим време за сън." Много от сътрудниците му правят опити да се преместят другаде или да продължат образованието си. Балашов разказва следната случка: „На едно заседание Сталин подхвърли: „Другарю Дзержински, Григорий Канер е подал молба да го освободим, за да отиде да учи. Какво ще кажете?". Всички се умълчаха. „Много хубаво – отговори Дзержински. – Имам една свободна килия, да върви да учи там". Балашов добавя: „Не изпитвах страх от него, а уважение заради всеотдайността и взискателността му. Вярвах, че човек може много да научи от него".

Балашов отбелязва и друго: генералният секретар живее в сапунения мехур на партийния апарат. „Не ми допадаше това, че Сталин беше апаратчик. Управлението на партията и на страната идваше от нас, от канцелариите ни, а не отдолу, от масите. Разбира се, той се срещаше с много различни хора, вземаше участие в срещи със селски кореспонденти, със специалисти. Но всичко това се случваше в кабинета му. Все едно гледахме реалността през плътните облаци дим от махорката, която всички пушеха."[250] Сталин обаче поддържа активна връзка с младите функционери. Докато Троцки открито се присмива на функционерите, че изопачават революцията, Бухарин споделя пред меншевика Фьодор Дан, че Сталин е „въплъщение на партията, по-нископоставените му имат доверие".[251] Сталин изслушва хората и въпреки че не е способен на истинско съчувствие, се стреми функционерите от средно и ниско ниво да развиват заложбите си. Той запазва до смъртта си своята романтична представа за съветската система. „Какво означава диктатура на партията? – пита той през 1923 година. – Държавна власт, която се опира на силата? Не, това са глупости! Неограничени правà на партията? Не е и това. Въпросът не е в правàта, а в доверието в партията. Всичко опира до ръководството."[252] Изтласкан до върха на властта, Сталин цял живот преследва не само личната си слава, а и тайните на управлението и способите за увеличаване на руското могъщество.

Подобно на Руската империя, съветската държава представлява система от сложни взаимоотношения между владетеля и неговите подчинени. При Сталин тези взаимоотношения са силно институционализирани, партийният апарат, независимо от всичките си слабости, е ефективна машина, каквато предишният режим не е притежавал. Заради партията всичко – хората и структурите – зависи от волята на един човек: генералния секретар.[253] За изумително кратко време Сталин настанява на възлови позиции свои протежета, които са верни не само на каузата, а лично на него. Съвременниците му са впечатлени от огромната власт, която той държи в ръцете си, защото го подценяват. Но дори и тези, които го признават за един от най-великите политици в човешката история, пак са смаяни от бързината, с която той овладява лостовете на държавата. Не е достатъчно диктатурата да ти бъде дадена в ръцете, както се случва с избирането на Сталин за генерален секретар през април 1922 година, а следващия месец Леин получава инсулт. През следващите две години диктатурата на Сталин все още е ограничена, ала пак е по-ефективна от управлението преди революцията, защото, за разлика от самодържавието, съветският режим активно мобилизира масите. И въпреки това, поне в началото, съветската държава също не успява да намери разковничето как да обедини мобилизираните маси в подкрепа на авторитарното управление.

Много режими от този период имат тайна полиция и преследват инакомислещите. Това, което е уникално за съветския, е особената еднопартийна структура и идеята за един нов свят на изобилие, социална справедливост и мир. Хиляди са увлечени от тази идея и полагат усилия да я осъществят, други пък са разочаровани, че този свят още не е настъпил. Някои наблюдатели предсказват неизбежно принудително връщане на частната собственост върху промишлените предприятия със съответните промени в политическата система. Новата икономическа политика се възприема просто като първо отстъпление. На 30 ноември 1922 година Ленин признава пред Московския съвет: „Все още не знаем къде и как да преструктурираме и реорганизираме, така че след отстъплението да направим решителна крачка напред“.[254] Това е последното му публично изказване. На Сталин се пада задачата да намери отговора. Преди това обаче му предстоят ядове с Троцки. Всяка диктатура си има свой вътрешен противник, а Троцки като че ли е роден за тази роля. Само че не Троцки, Зиновиев или Каменев, а Ленин се оказва най-голямата пречка пред абсолютната власт на Сталин.

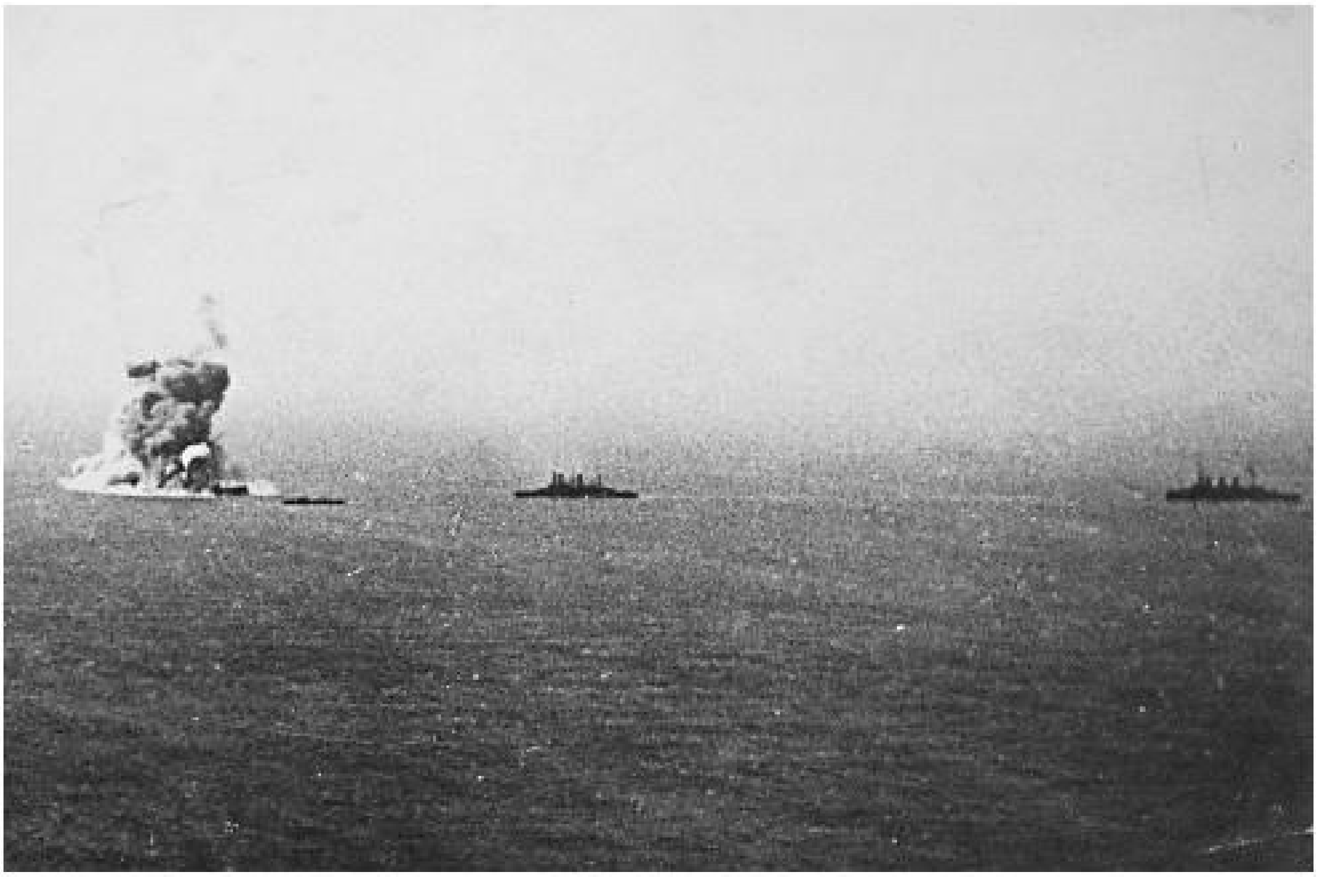

Възходът на Япония и първи признаци за катастрофата: след сблъсък с японска мина флагманът на руския тихоокеански флот „Петропавловск" потъва край Порт Артур на 31 март 1904 година. Русия изпраща в Японско море и Балтийския си флот, който също търпи поражение.

Август 1905 година. Първият министър-председател на Русия Сергей Вите в хотел в Ню Хемпшир. Подкрепяното от Вите изграждане на Транссибирската железница е една от причините за войната с Япония, но след поражението той договаря изгоден мир в Портсмут, Ню Хемпшир.

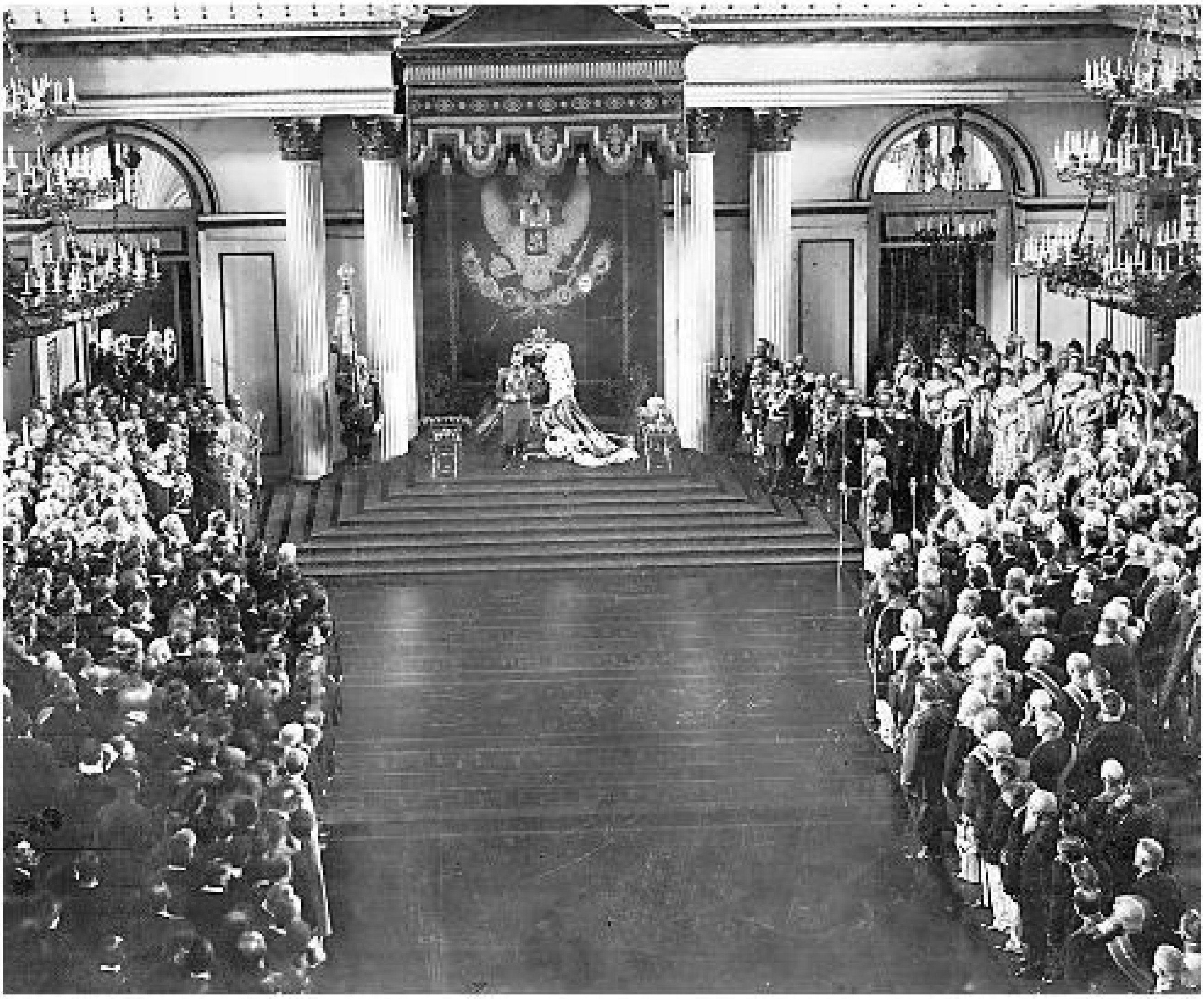

27 април 1906 година. Церемониално откриване на Държавната дума. Николай II произнася слово в тронната зала на Зимния дворец. Още преди законодателният орган да започне работа, императорът започва да крои планове да ореже правомощията му.

Пьотр Дурново, министър на вътрешните работи, удавил в кръв политическите безредици през 1905 година. Карикатурата на Зиновий Гржебин е част от поредицата „Олимп", в която са включени сатирични портрети на висши представители на властта.

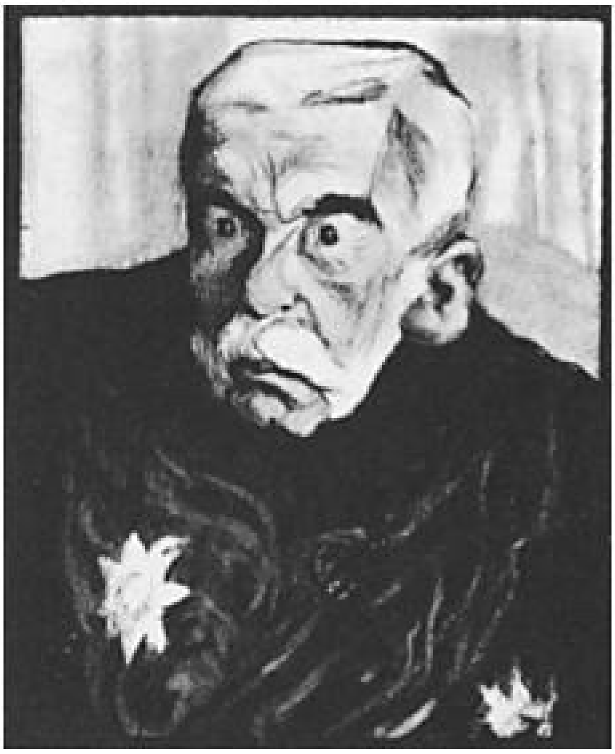

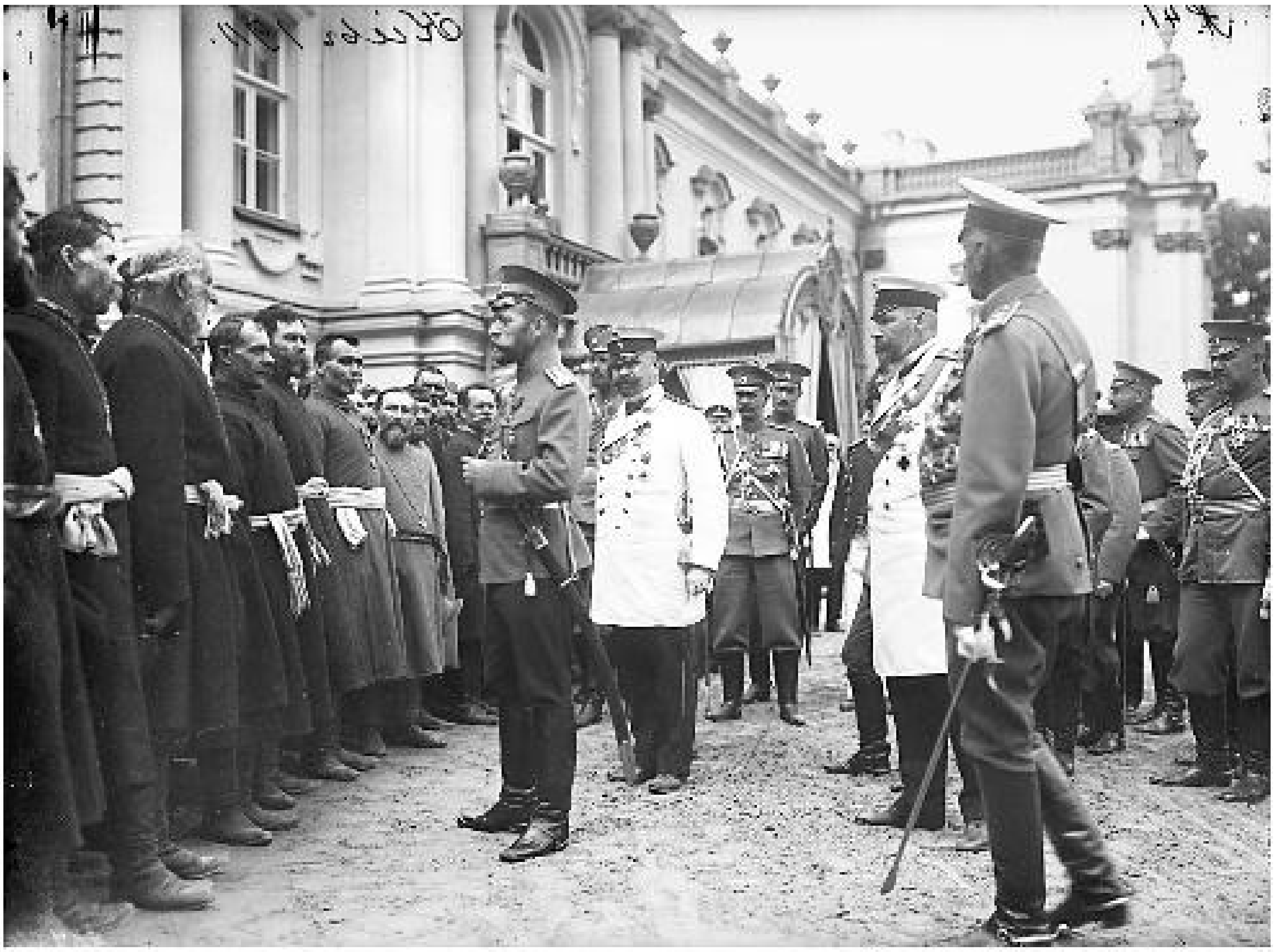

Киев, август 1911 година. Пьотр Столипин (вторият отдясно, в бяло), който наследява Сергей Вите на поста министър-председател. Скоро след това Столипин е убит в Киевската опера.

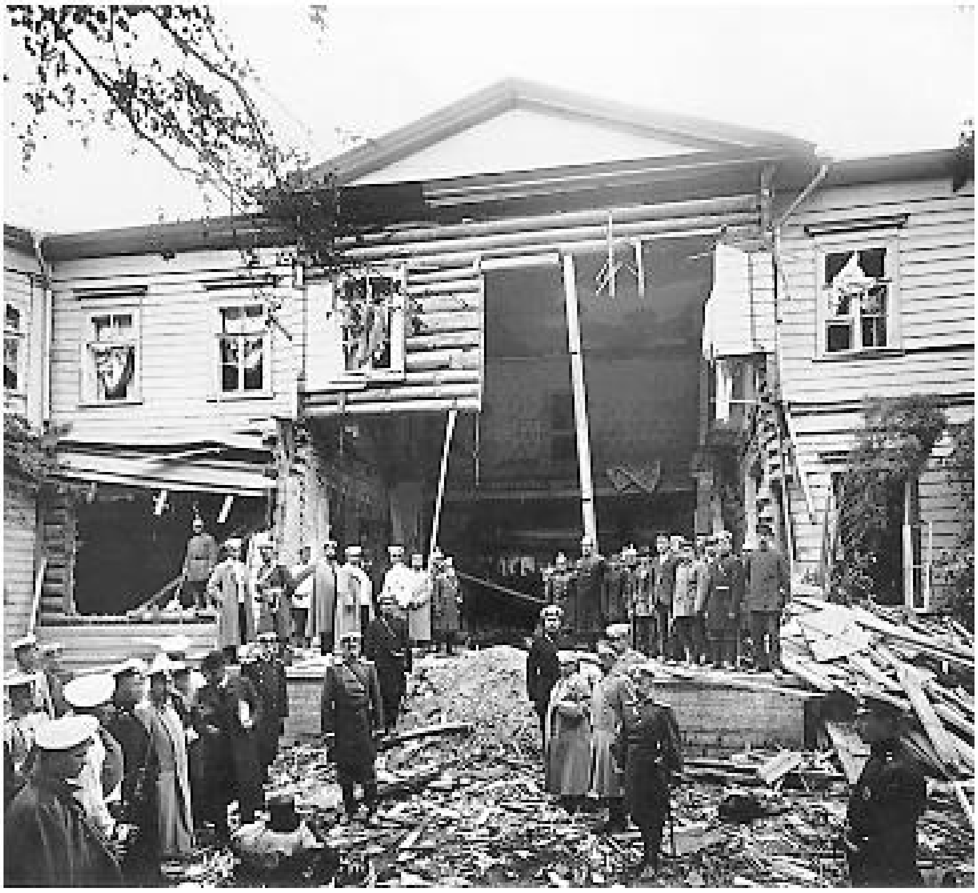

12 август 1906 година. Дачата на Столипин – метафора за кухото самодържавие. В резултат на атентата загиват 28 души, сред които и 15-годишната дъщеря на Столипин. (Фотограф: Карл Була)

21 април 1894 година. Кралица Виктория (долу, в средата) и нейните роднини: кайзер Вилхелм II (долу вляво, гледа нагоре), бъдещият руски цар Николай II (с бомбето) – в двореца на Кобургите в Германия два дни след сватбата на внуците на Виктория – принцеса Виктория-Мелита и Ернст-Лудвиг. Сестрата на младоженеца Алиса фон Хесен току-що е приела предложението на Николай II да се омъжи за него и в Русия приема името Александра.

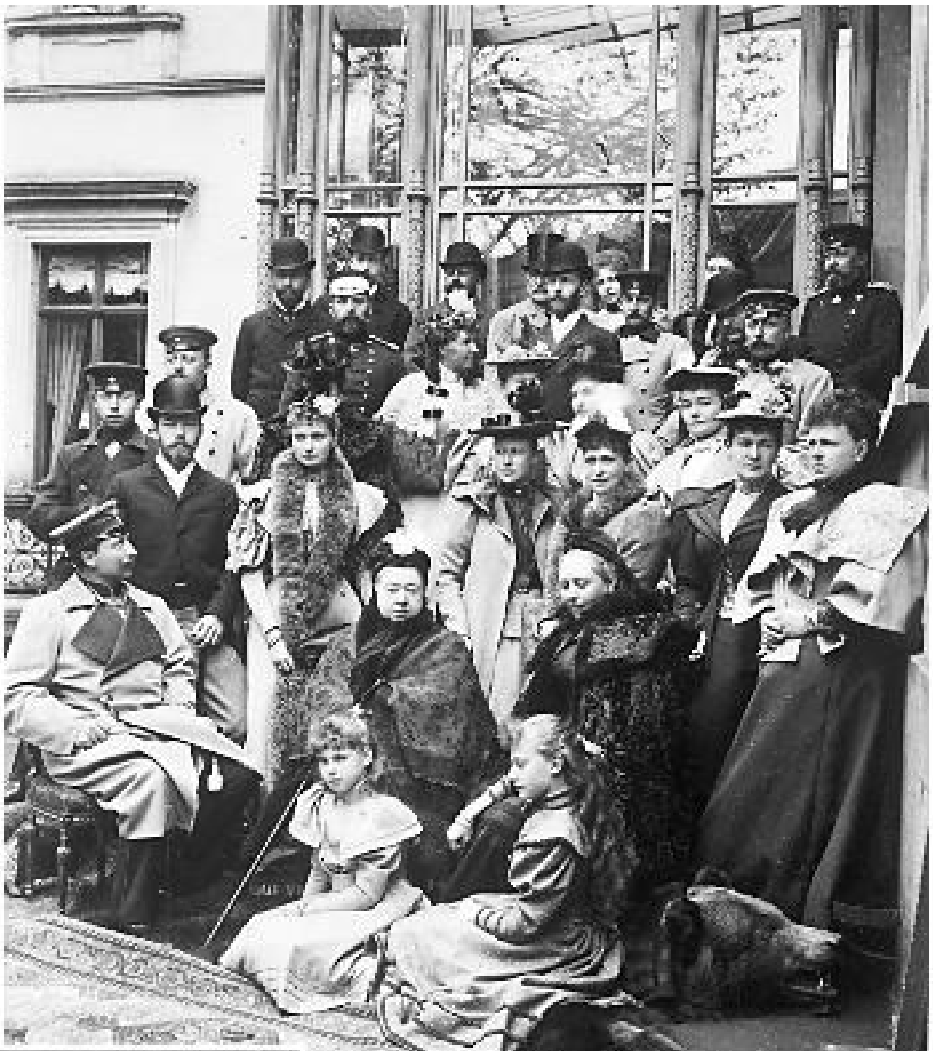

Август 1910 година. Престолонаследникът Алексей, на 6 години, заедно с придружителя си Андрей Деревенко. За да бъде предпазен от случайни наранявания, които могат да се окажат смъртоносни за него, болният от хемофилия Алексей често е носен на ръце.

Бесарион „Бесо“ Джугашвили. Това е единственият запазен портрет на бащата на Сталин.

Кетеван „Кеке“ Геладзе, майката на Сталин.

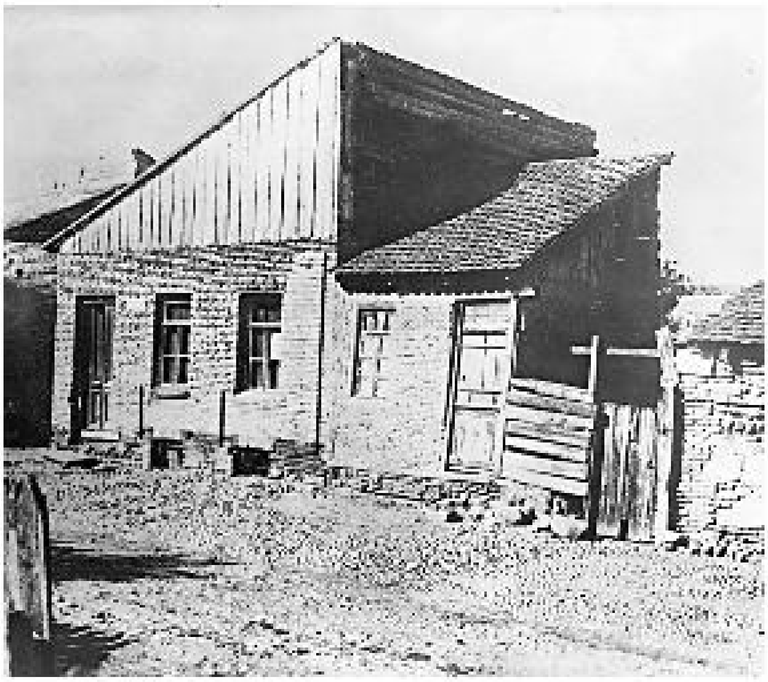

Родната къща на Сталин, Гори, Грузия.

Яков „Коба“ Егнаташвили, собственик на кръчма в Гори, за когото се носят слухове, че е истинският баща на Сталин. Той заплаща за образованието на малкия Сосо.

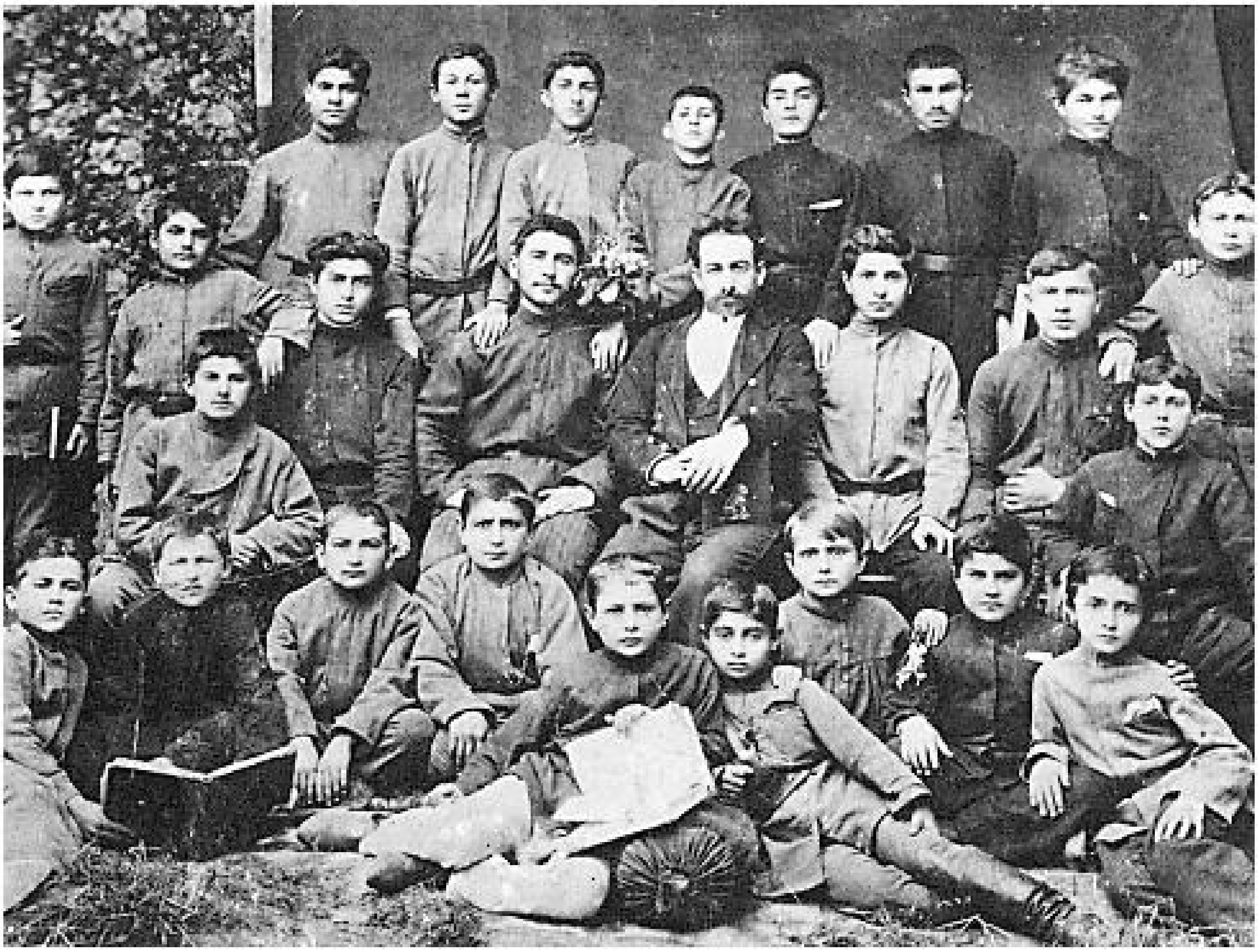

1892 година. Ученици и учители в църковното училище в Гори.
Тринадесетгодишният Йосеб Джугашвили е на последния ред в средата.

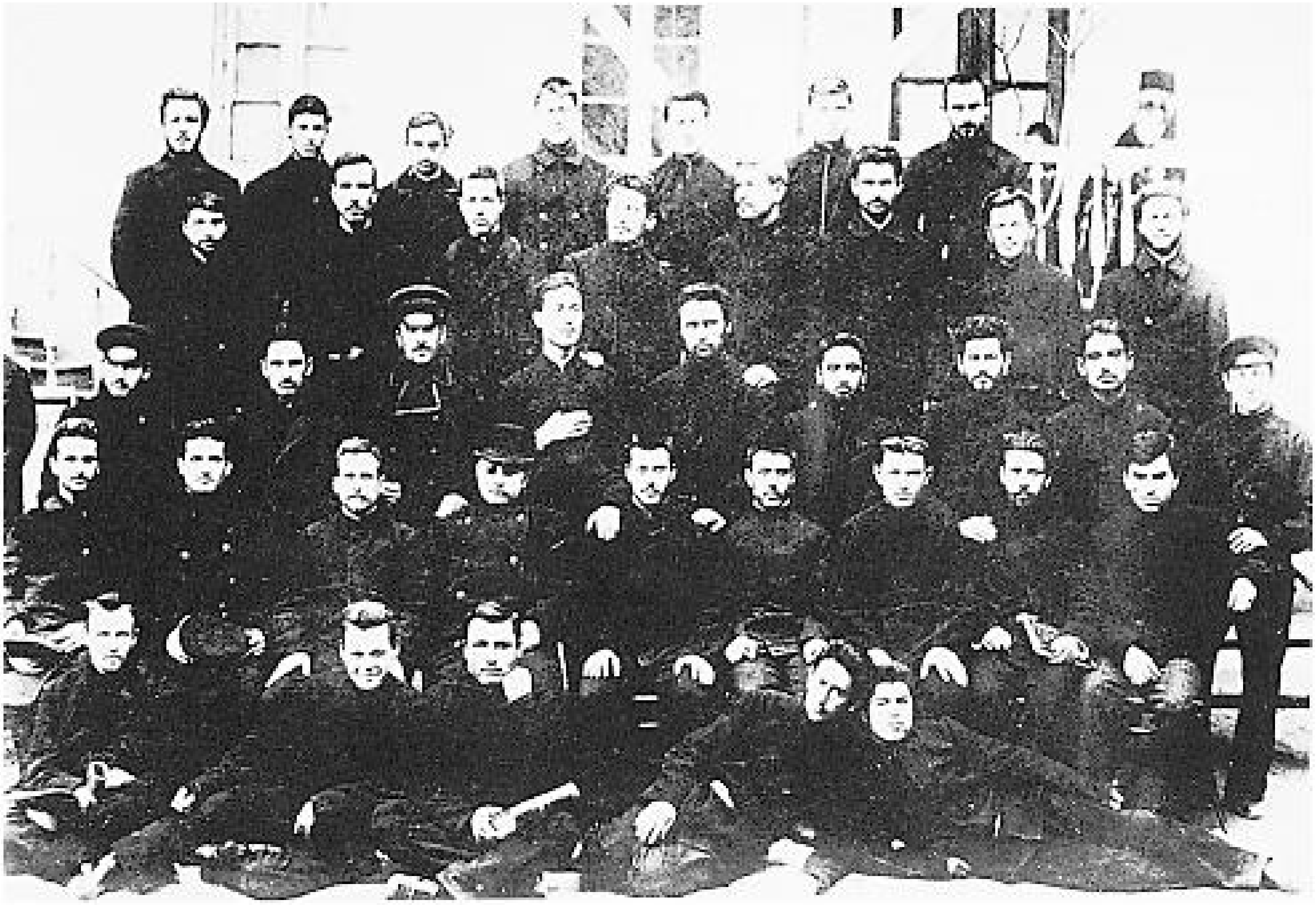

1896 година. Възпитаници и учители в Тифлиската православна семинария. Джугашвили (на последния ред, вторият отляво) е гладко избръснат.

Сградата на семинарията, където живее и учи Сталин.

Ладо Кецховели (1877 – 1903), първият наставник на Сталин в марксизма и революционното дело. Ладо е убит от надзирателите в затвор.

Метеорологическата обсерватория в Тифлис, където Сталин работи от декември 1899 година до март 1901 година. Това е първото и последното му работно място до 1917 година, когато на 39-годишна възраст е назначен за народен комисар (Снимка: ТАСС, 1939 година).

1903 година. Изрезка на изображението на Сталин от групова снимка, затворът в Кутаиси, Грузия.

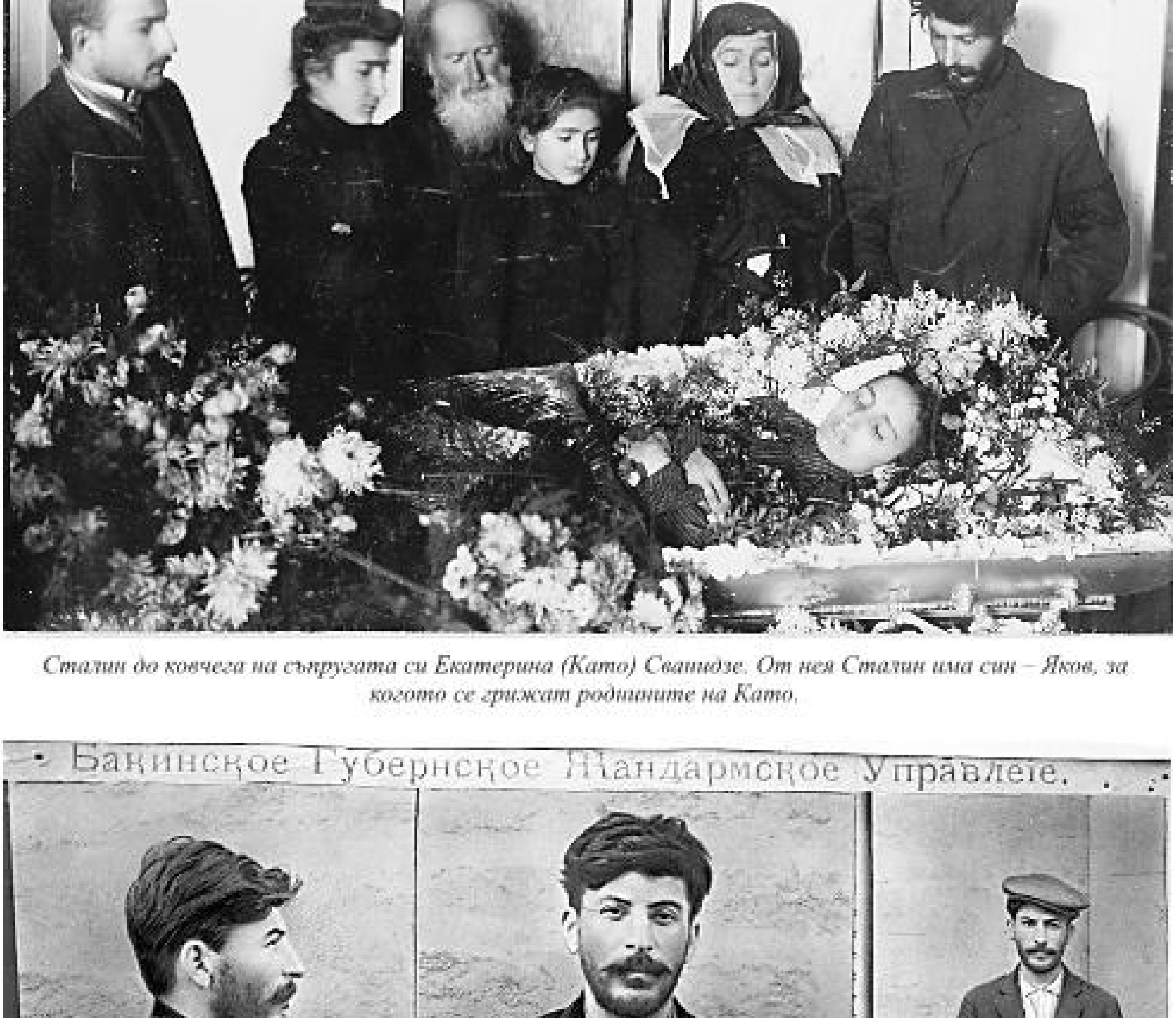

Сталин до ковчега на съпругата си Екатерина (Като) Сванидзе. От нея Сталин има син – Яков, за когото се грижат роднините на Като.

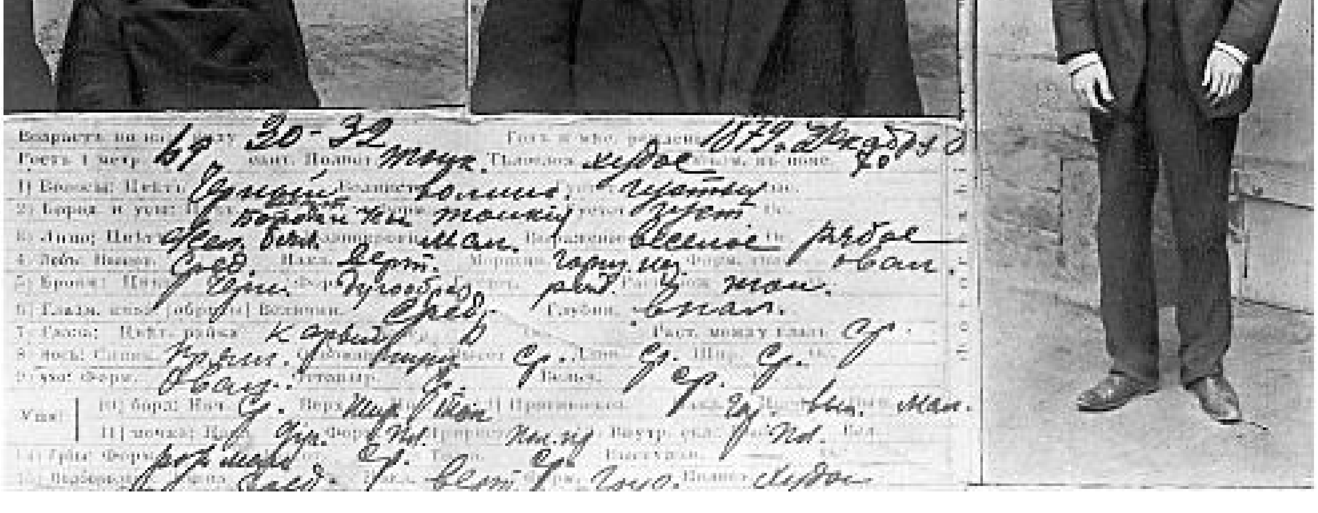
Бакинское Губернское Жандармское Управлеiе.
4

Баку, 30 март 1910 година. Снимки на Сталин от архива на царската полиция. В затвора Сталин прекарва времето си в четене на книги. Слуховете, че е бил доносник на полицията, остават недоказани.

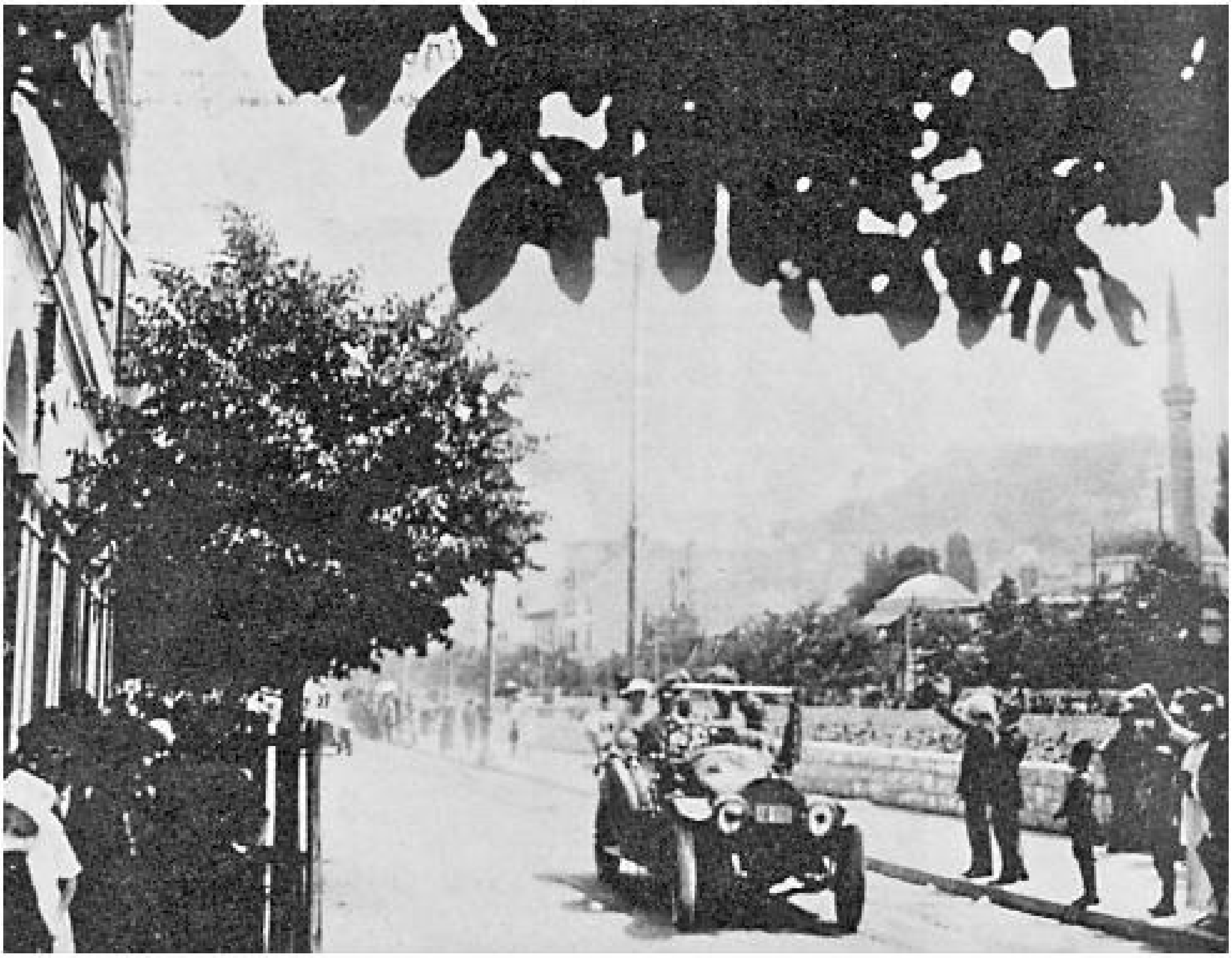

Сараево, Босна и Херцеговина, 28 юни 1914 година. Колата на ерцхерцог Франц Фердинанд, наследник на австро-унгарския трон, приближава към ъгъла, зад който го чака 19-годишният Гаврило Принцип.

Осъденият на доживотен затвор Принцип (около 1915 година).

Село Курейка в Сибир, където Сталин прекарва по-голямата част от Първата световна война.

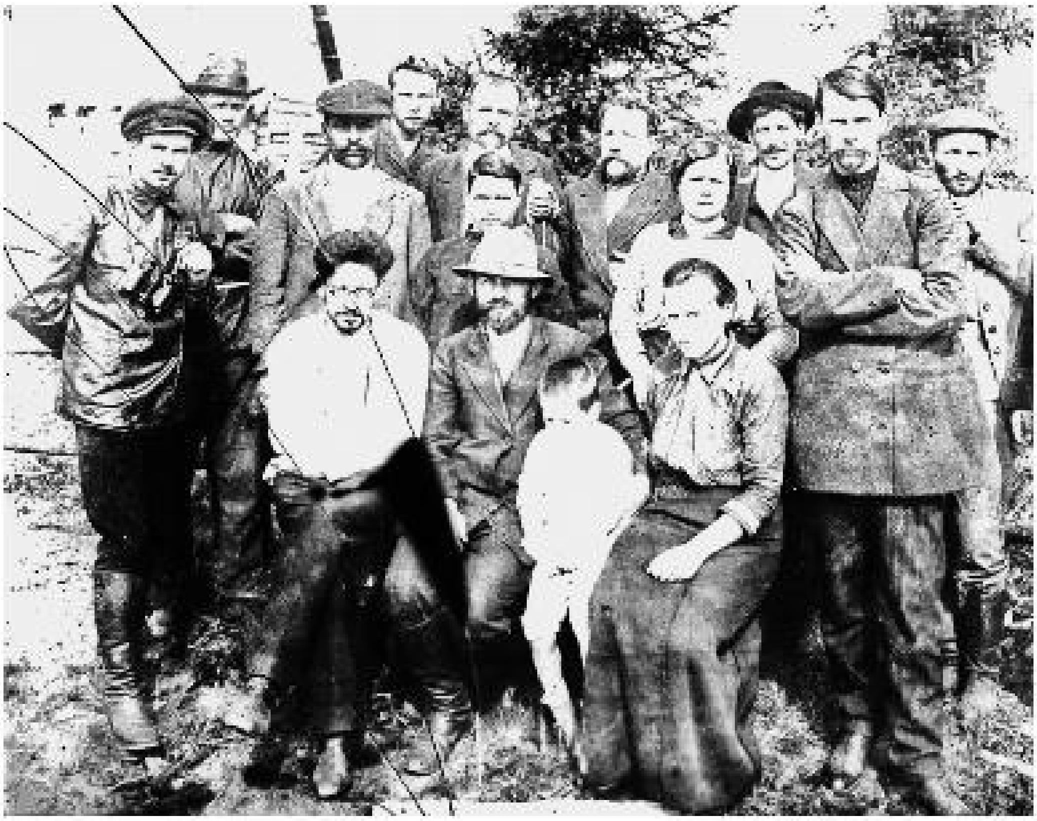

Юли 1915 година. Заточеници в Манастирское, административен център на Туруханск. Отпред (с очилата) е Свердлов, до него (с шапката) е Григорий Петровски. Сталин е отзад с черната шапка. До него вдясно е Лев Каменев, а отляво – Сурен Спандарян.

1917 година. Лавър Корнилов, главнокомандващ руската армия. По думите на Керенски Корнилов не обича да си губи времето в модните салони, въпреки че вратите им винаги са отворени за офицерите от генералния щаб.

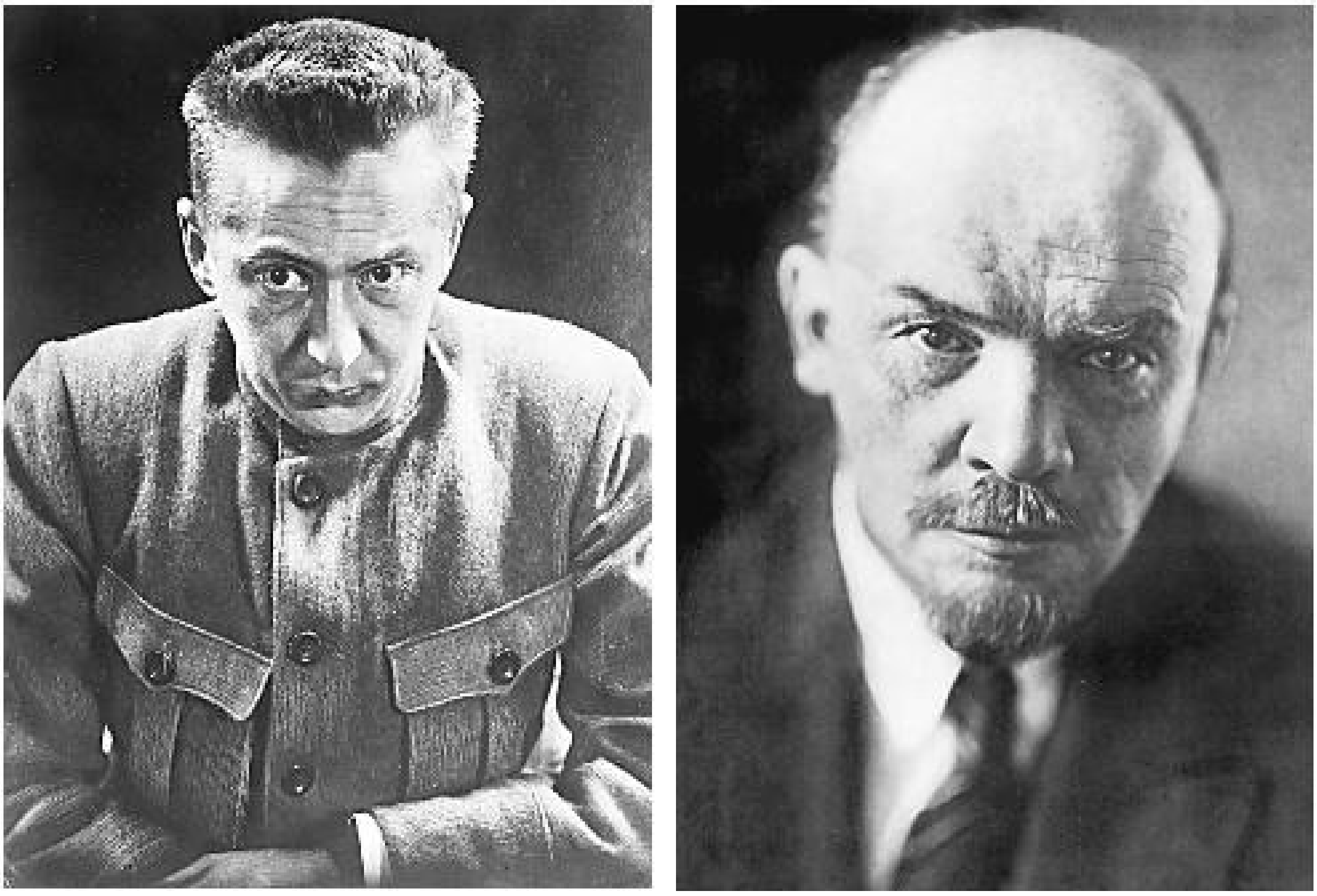

Александър Керенски и Владимир Ленин. Ленин е сниман от Павел Жуков, който, също като тях двамата, е родом от Симбирск.

Матилда Кшешинска, полякиня по рождение, примабалерина на руския Мариински театър и любовница на Николай II. През 1917 година имението ѝ е иззето и в него се настанява щабът на болшевиките, а Кшешинска емигрира във Франция. (Фотограф: Яков Щейнберг)

Имението на Кшешинска, разположено срещу Зимния дворец. Ленин държи речи от малкия балкон.

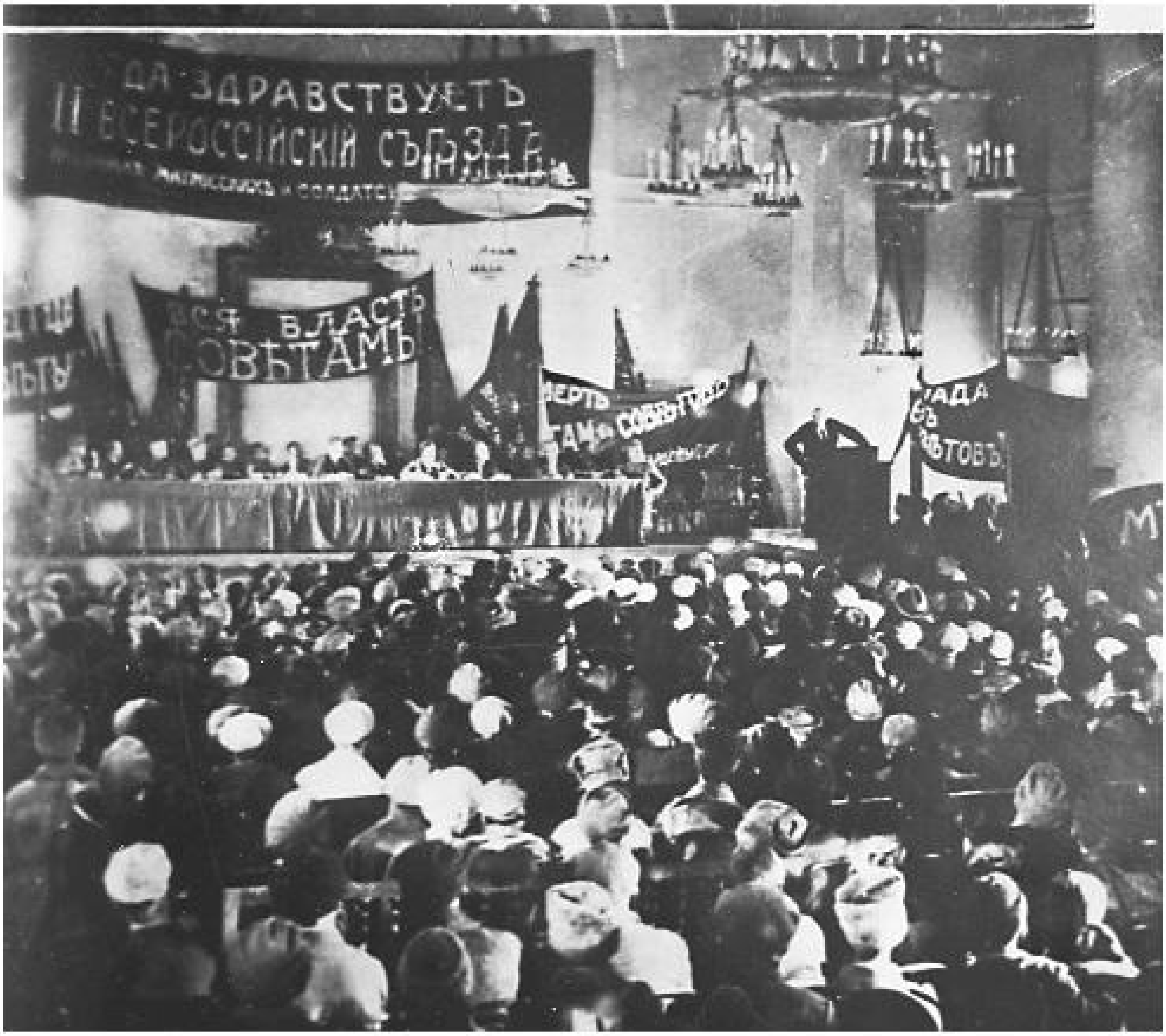
ДА ЗДРАВСТВУЕТЪ
II ВСЕРОССІЙСКІЙ СЪѢЗДЪ
ВСЯ ВЛАСТЬ СОВѢТАМЪ

26 октомври 1917 година. Завземането на властта. Втори конгрес на Съветите, лозунг: „Цялата власт – на Съветите!”, Таврическият дворец, Петроград, втората нощ от преврата. (Фотограф: Павел Оцуп)

Юлиус Цедербаум, известен като Мартов, който заповядва на меншевиките да напуснат конгреса в знак на протест срещу болшевишкия преврат. През 1918 година той се противопоставя на Сталин и става причина за влошаване на отношенията между Сталин и Ленин.

Съветът на народните комисари, Смолни, Петроград. Ленин е в средата, а Сталин, с ръка на лицето, е прав до стената. В началото в Съвета участват и есери като Прош Прошян, комисар на пощите и телеграфа (вдясно от Ленин).

Петроград, 1917 година. Мария Спиридонова, водач на левите есери.

Иосиф Виссарионович
Сталин
Надежда Сергеевна
Аллилуева

Страница от фотоалбума на Сталин: негова снимка от 1915 година и на Надя Алилуева през 1917-а. Двамата сключват брак през 1918 година и същата пролет той я взема със себе си в Царицин като секретарка.

Септември 1918 година. Троцки, комисар на отбраната и председател на революционния военен съвет на републиката, на река Волга, близо до Казан.

Есента на 1920 година. Герш Брилиант, известен като Григорий Сокольников (третият отдясно), командващ туркестанския фронт, с подчинения си Лазар Каганович (вторият отдясно) и местни болшевики. Каганович става протеже на Сталин в централния апарат, а Сокольников – комисар на финансите.

Барон Роман фон Унгерн-Щернберг се стреми да възстанови великата монголска империя, но вместо това, без да иска, предава Външна Монголия в ръцете на болшевиките. Сниман е по време на разпит, след като е заловен. Върху монголския си кафтан носи кръст за храброст „Свети Георги".

Крим, 1920 година. Червената армия отбелязва победа над барон Пьотр Врангел.

Зимата на 1921 година. Жертви на глада в Царицин. През 1925 година градът е преименуван на Сталинград.

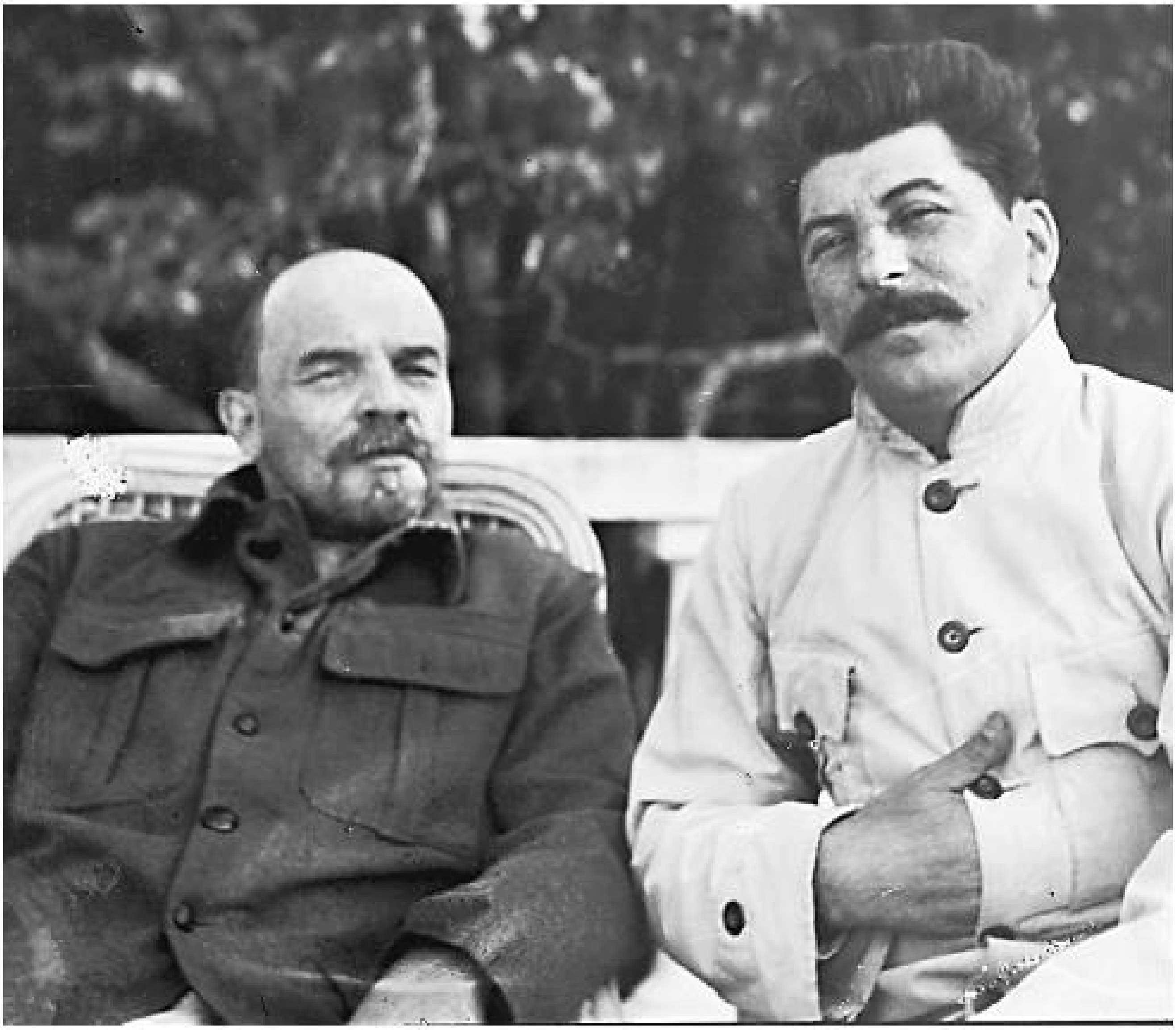

Септември 1922 година. Сталин и Ленин в „Горки". Снимката е направена от сестрата на Ленин – Мария Улянова.

Април 1923 година. Дванадесетият конгрес на партията. Това е първият конгрес на партията, на който Ленин не присъства.

1923 година. Ленин в „Горки". Една от последните му снимки с лекаря и медицинската сестра.

27 януари 1924 година. Погребението на Ленин. Сталин и Молотов носят ковчега.

Скулпторът Сергей Меркуров прави посмъртна маска на Ленин, която впоследствие се пази в кабинета на Сталин.

И. СТАЛИН
О ЛЕНИНЕ И ЛЕНИНИЗМЕ
МОСКВА 1924

Москва, 1924 година. Най-известното произведение на Сталин „За основите на ленинизма". Властта на Сталин се крепи на контрола не само върху апарата, а и на идеологията.

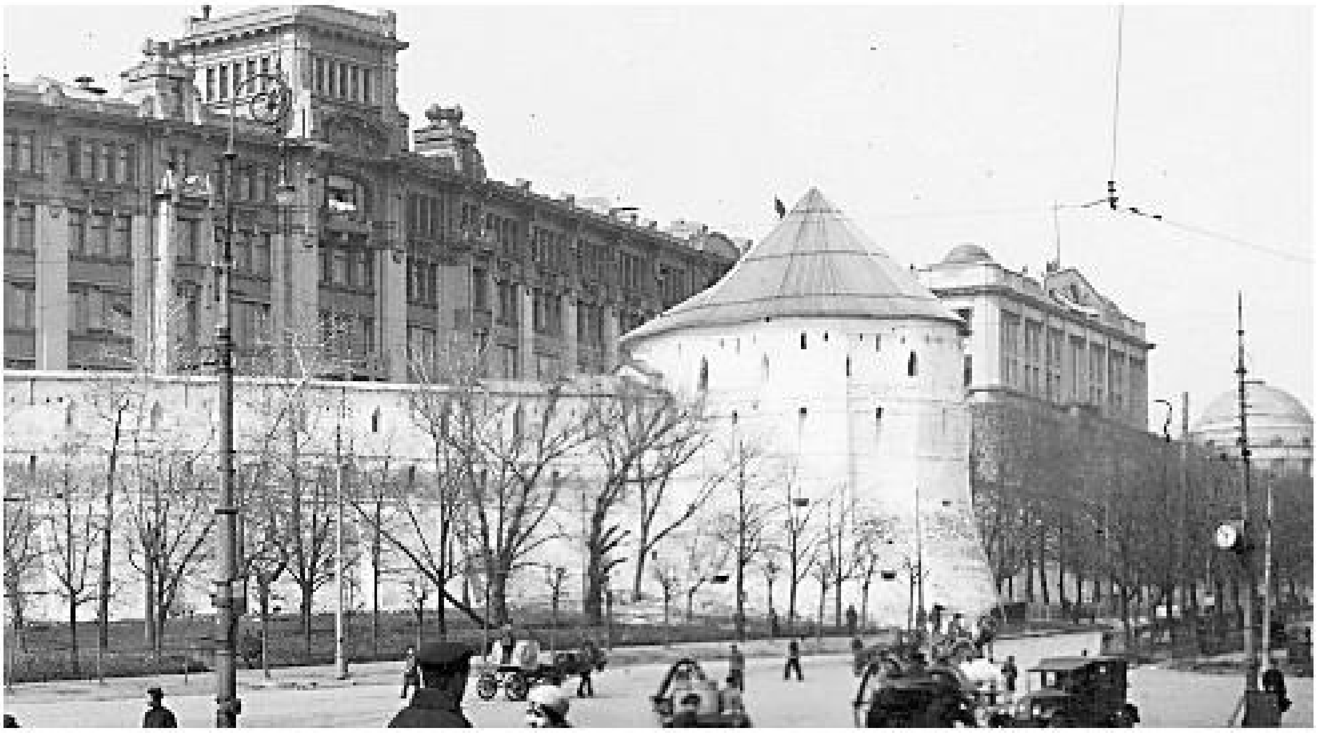

Централата на комунистическата партия (вдясно от кулата) на „Старият площад" №4 и комисариатът на земеделието (вляво от кулата) на „Старият площад" №8.

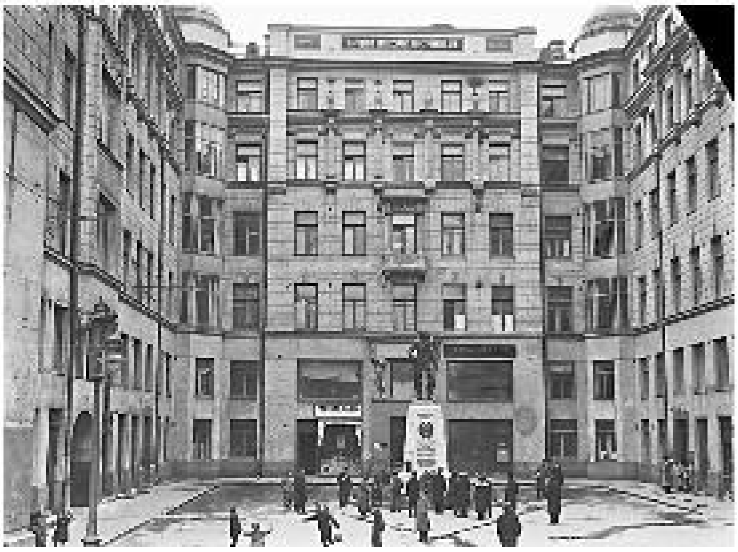

Комисариатът на външните работи, „Кузнецкий мост" №15.

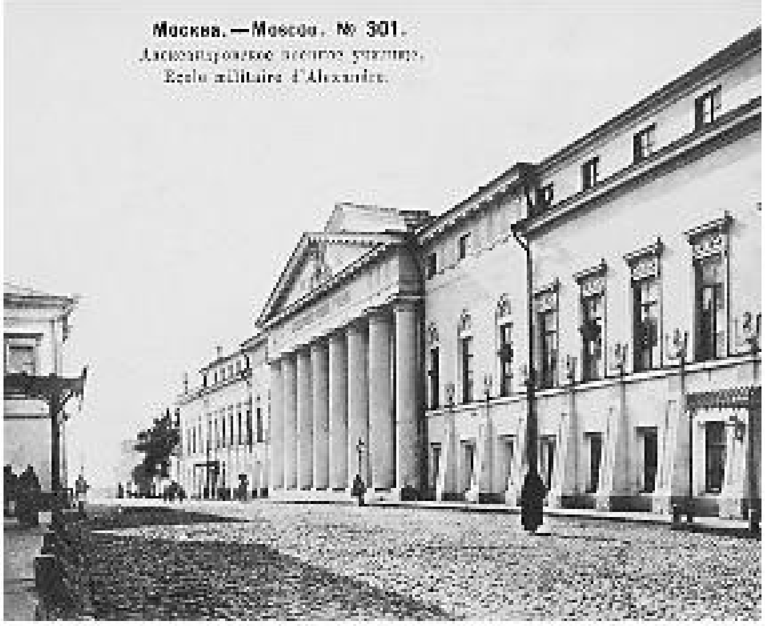
Москва. — Moscou. № 301.
Александровское военное училище.
Ecole militaire d'Alexandre.

Комисариатът на отбраната, „Знаменка" №23.

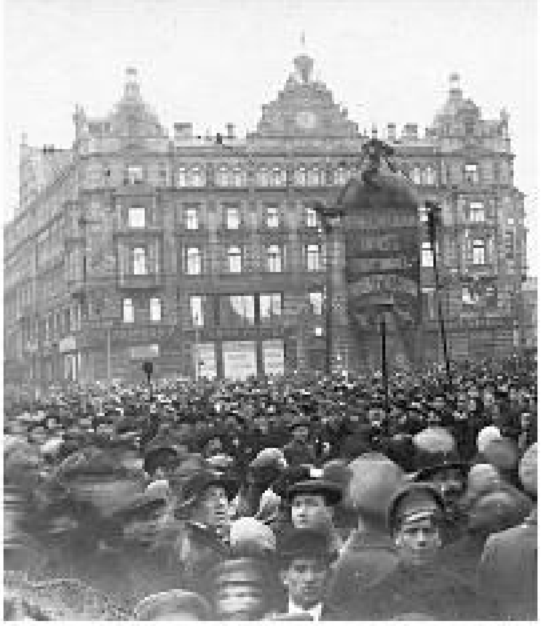

Централата на ЧК (ГПУ), „Лубянка" №2.

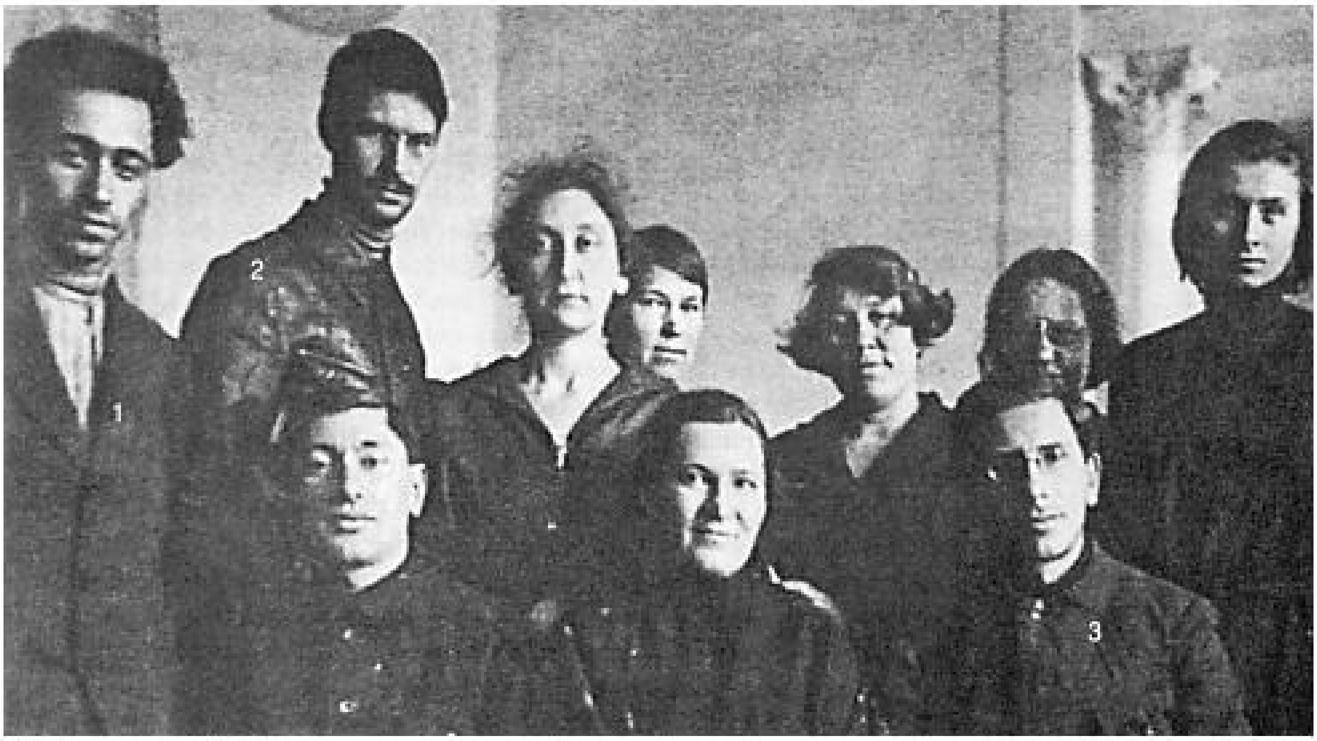

1924 година. Най-близките сътрудници на Сталин: Амаяк Назаретян (седнал, последният вдясно), Иван Товстуха (прав, вторият отляво), Григорий Канер (прав, последният вляво).

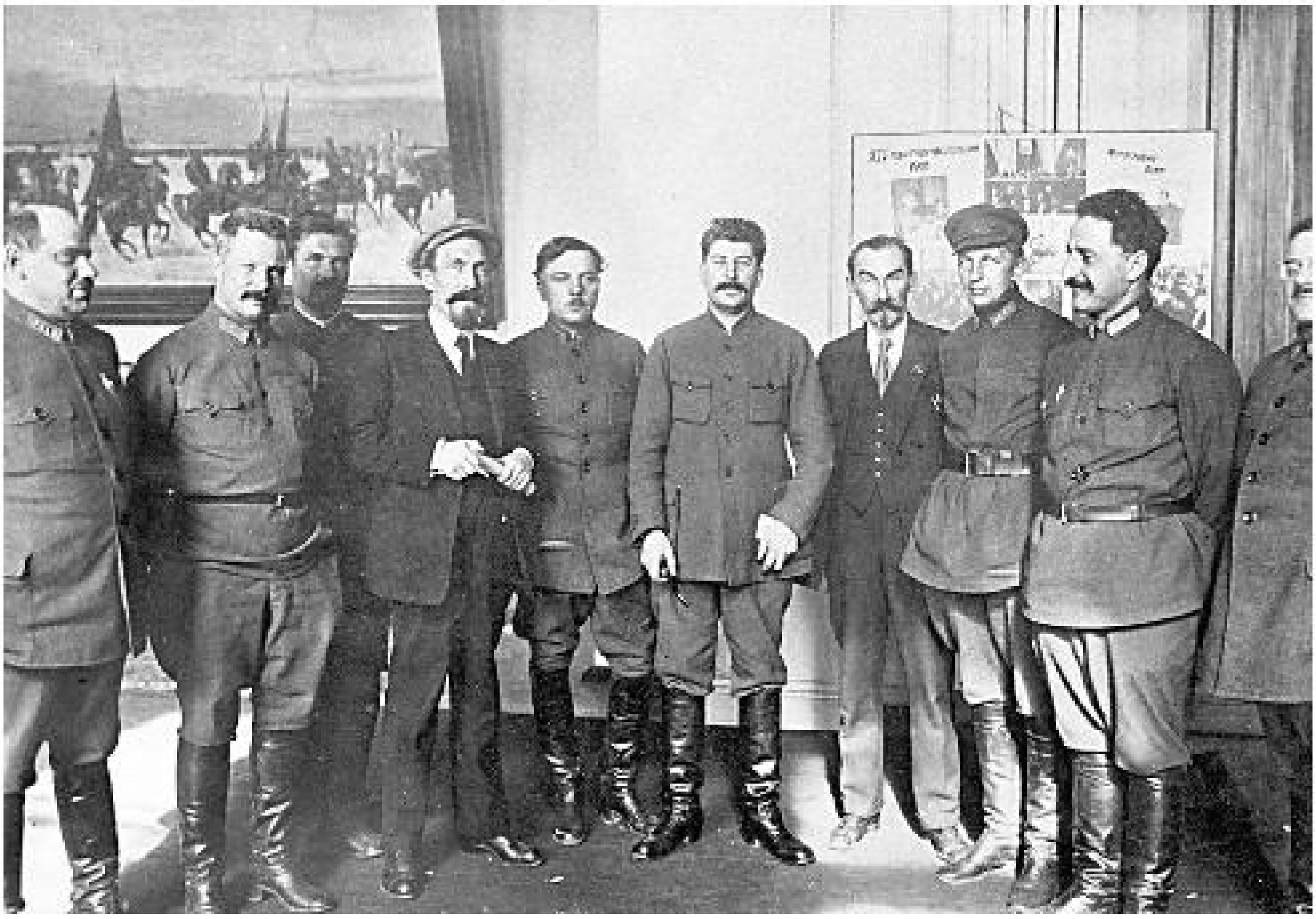

Москва, април 1925 година. Четиринадесета партийна конференция. Сталин и военните (отляво на дясно): Михаил Лашевич (заместник-комисар на отбраната), Михаил Фрунзе (комисар на отбраната), Александър Смирнов, Алексей Риков, Климент Ворошилов, Сталин, Микола Скрипник, Андрей Бубнов (ръководител на политическия отдел на Червената армия), Серго Орджоникидзе, Йосиф Уншлихт (заместник-комисар на отбраната). Няколко месеца по-късно Фрунзе умира и Сталин издига на негово място Ворошилов.

1922 година. Феликс Дзержински, ръководител на съветската тайна полиция, на лечебна почивка в Сухуми, Абхазия. Четири години по-късно той получава инфаркт и умира.

Юли 1926 година. Погребението на Дзержински. Отдясно на ляво: Уншлихт, Йенукидзе, Бухарин, Риков, Сталин и Ворошилов.

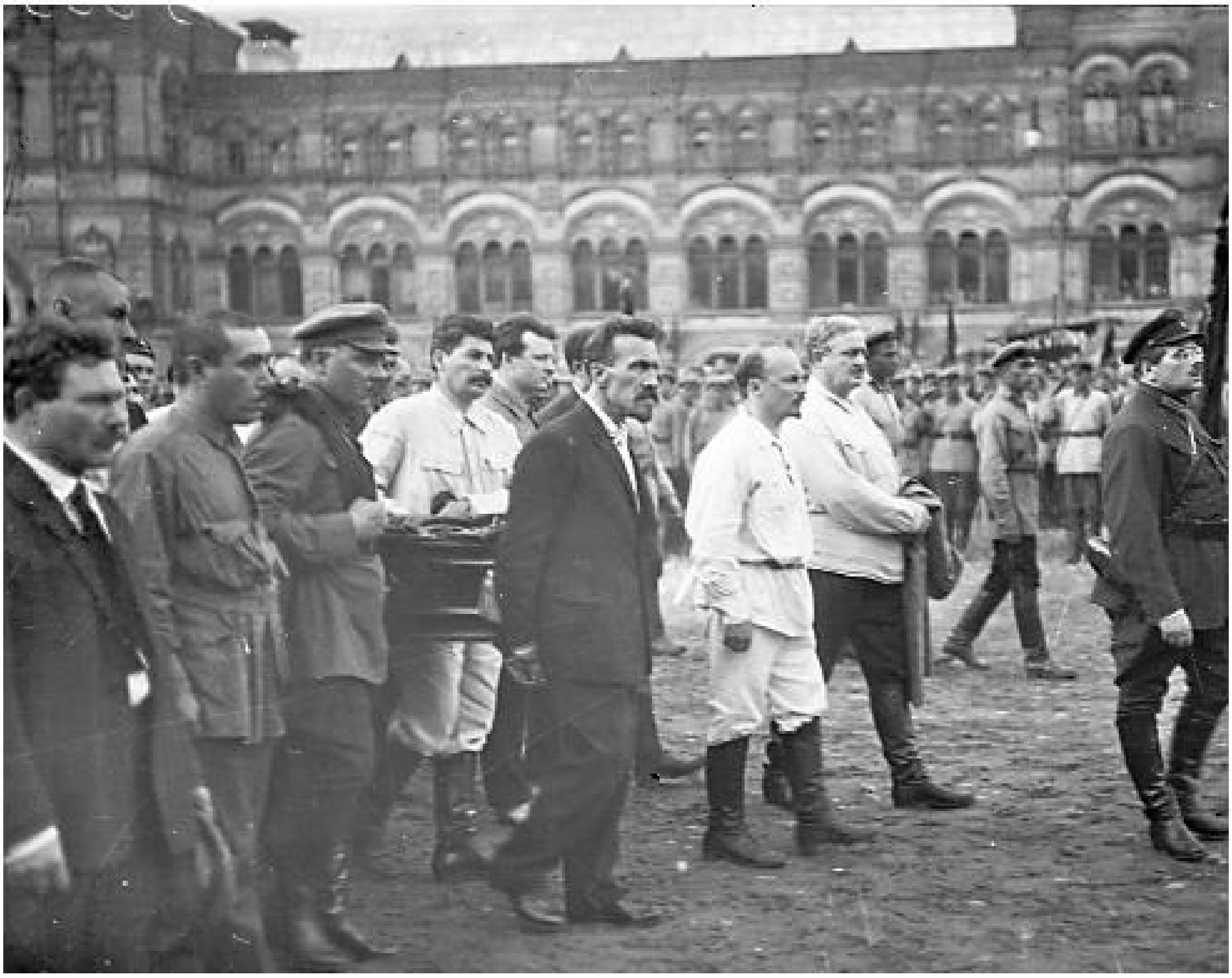

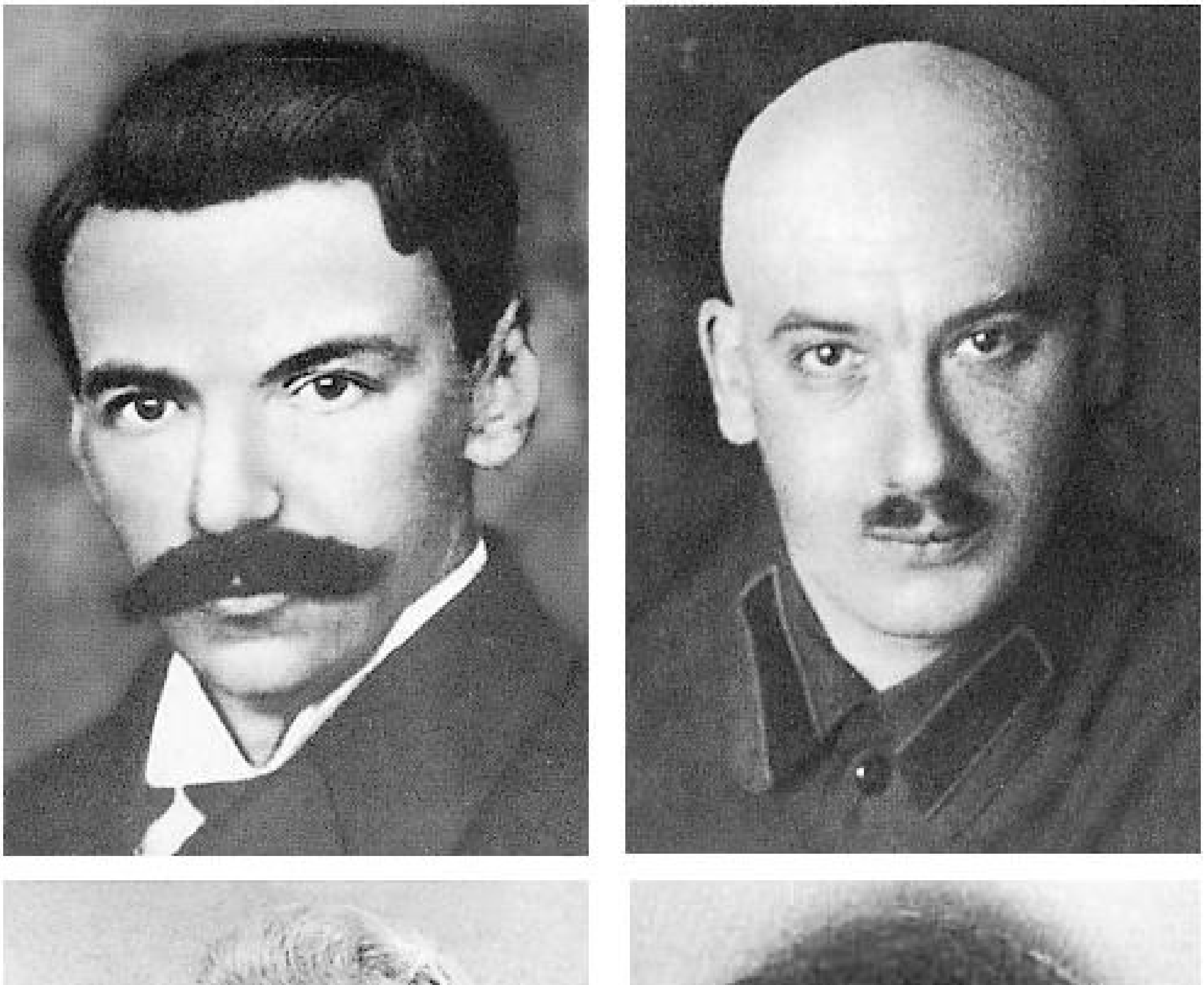

Ръководството на ОГПУ: ГОРЕ В ЛЯВО: Вячеслав Менжински, наследникът на Дзержински. ГОРЕ В ДЯСНО: Енох Йехуда, известен като Ягода, първи заместник-директор и човек на Сталин; ДОЛУ В ЛЯВО: Артур Фраучи, известен като Артур Артузов (директор на контраразузнаването), враг на Ягода. ДОЛУ В ДЯСНО: Ефим Евдокимов, началник на ОГПУ в Северен Кавказ.

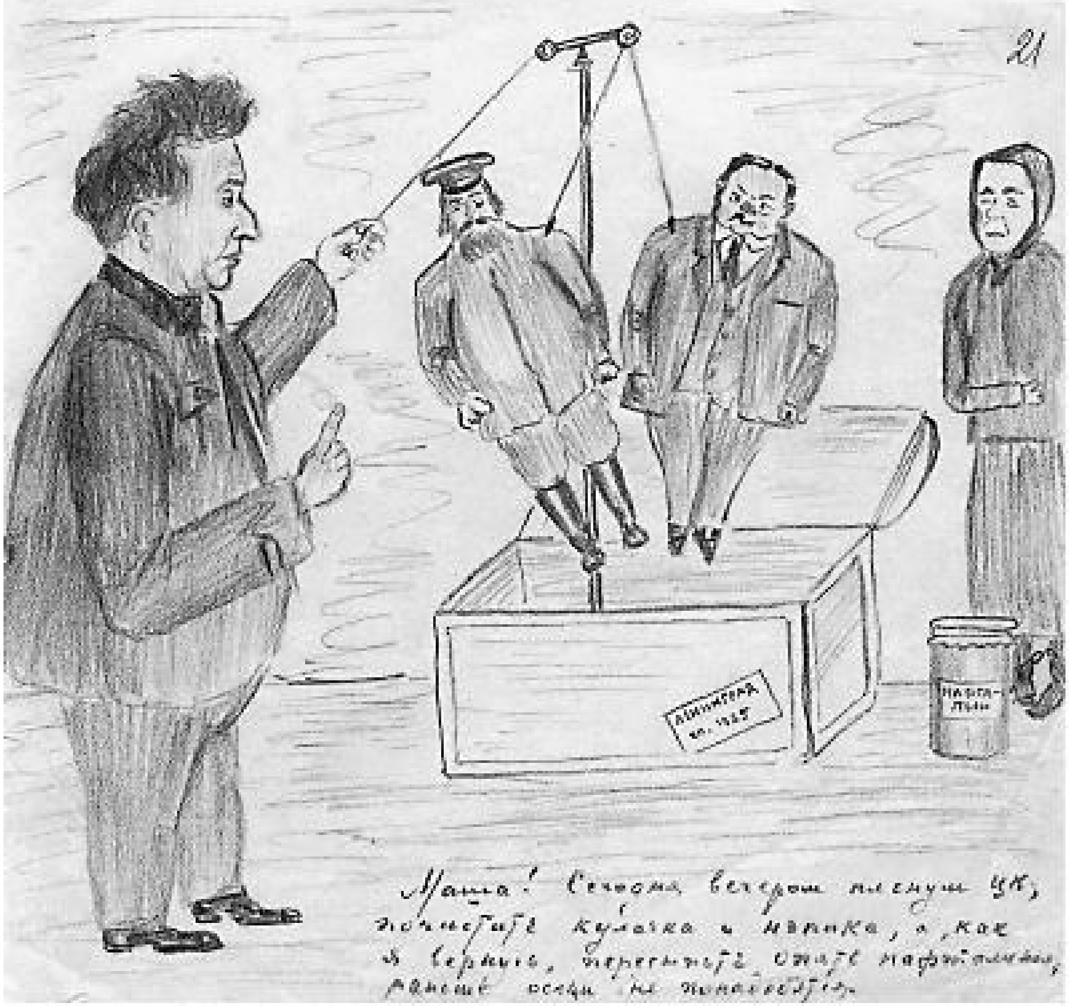
21
ЛЕНИНГРАД
1925
НАФТА-ЛИН
Маша! Сегодня вечером пленум ЦК, почистите кулачка и нэпмана, а как я вернусь, переложите опять нафталином, раньше осени не понадобятся.

Декември 1925 година. Карикатура на Валерий Межлаук, която осмива критиките на Григорий Зиновиев срещу новата икономическа политика. Надписът гласи: „Маша, довечера се провежда пленумът на ЦК: извади марионетките – кулаци и непаджии, а когато се върна, ги прибери отново в нафталина: ще ми трябват чак през есента". Ленинград, Смолни, април 1926 година.

Сталин със Сергей Киров, който заменя Зиновиев като първи секретар на партията. Отляво на дясно: Николай Антипов – новият втори секретар в Ленинград; Сталин; Киров; Николай Шверник – досегашен втори секретар в Ленинград, Фьодор Собинов, известен като Николай Комаров – председател на Ленинградския съвет.

Лятото на 1926 година. Тримата мускетари от Кавказ: Микоян, Сталин, Орджоникидзе (ретуширана снимка).

Потешният дворец, единствената оцеляла болярска резиденция в Кремъл, където живеят Сталин и семейството му. Двуглавият орел на кулите на Кремъл е свален чак през 30-те години на XX век.

Дачата на Сталин в Зубалово, отнета от собственика на компания за добив на нефт в Баку Левон Зубалашвили.

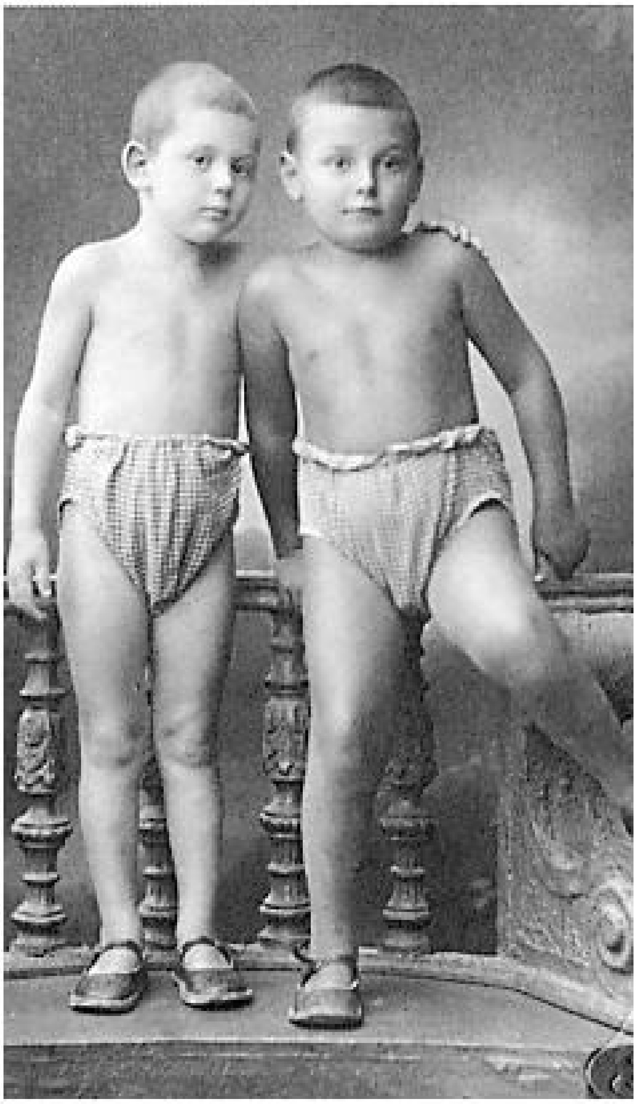

Ялта, 1926 година. Василий Сталин (вляво) и Артьом Сергеев. След смъртта на бащата на Артьом Сталин поема грижата за момчето.

1927 година. Надя и новородената Светлана. Портретът е направен от прочутия московски фотограф Николай Свищов – Паола. (Фотоалбум на Сергей Алилуев, тъст на Сталин)

Около 1927 година. Яков Джугашвили
(р. 1907 година), първородният син
на Сталин от брака му с Като Сванидзе.

Каролина Тил (вляво), домашна помощница на Сталин, и Александра Бичкова, бавачка на Светлана.

Септември 1922 година. Полският маршал Йозеф Пилсудски, победител в Полско-съветската война, на държавно посещение в Румъния.

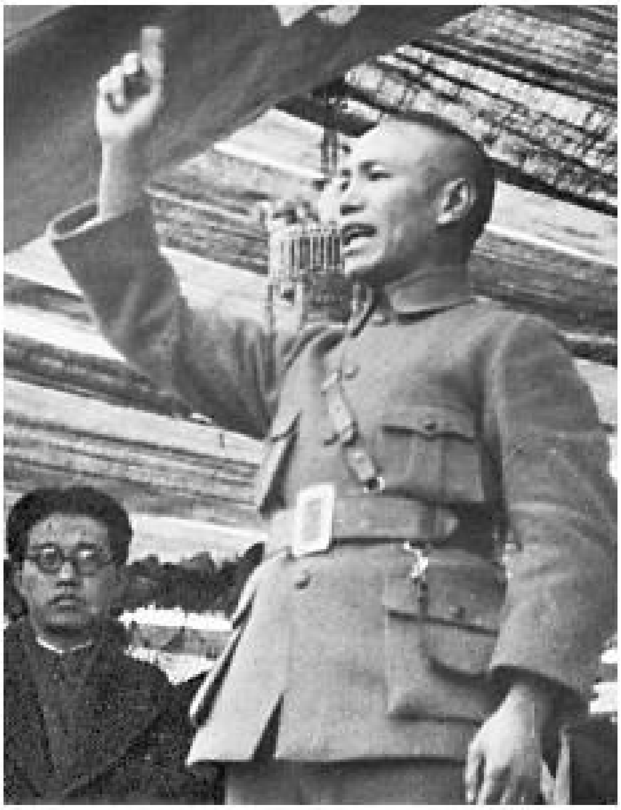

13 март 1927 година. Чан Кайши в навечерието на разправата с комунистите в Гуоминдан. Въпреки преследването на комунистите в Китай Сталин се стреми да поддържа добри отношения с него заради ролята му на възпиращ фактор пред британското и японското влияние.

1 май 1926 година. Червеноармейци на велосипеди на парад на Червения площад пред мавзолея на Ленин. (Фотограф: Пьотр Оцуп)

Декември 1927 година. Петнадесети конгрес на партията. От лявата страна на Сталин е Миней Губелман, известен като Емелян Ярославски.

Чуждестранни военни аташета на парада на Червения площад на 1 май 1928 година.

22 януари 1928 година. Сталин в Барнаул, Сибир. Много от сибирските ръководители, в това число първият секретар Сергей Сирцов (вдясно от Сталин), са против политиката на насилствена колективизация. „Сега – заявява Сталин на срещата в Барнаул – ще стане ясно кой е истински комунист.“

Шейната, теглена от коня Марат, с която Сталин е посрещнат на гарата в Барнаул. През 1928-а в Барнаул няма нито един автомобил.

Пролетта на 1928 година. Чуждестранни журналисти, отразяващи процеса за саботаж в Шахти. Сталин използва процеса, за да разпали класовата борба в страната.

Протоколите
от разпитите
са единственото
„доказателство“,
представено в съда.

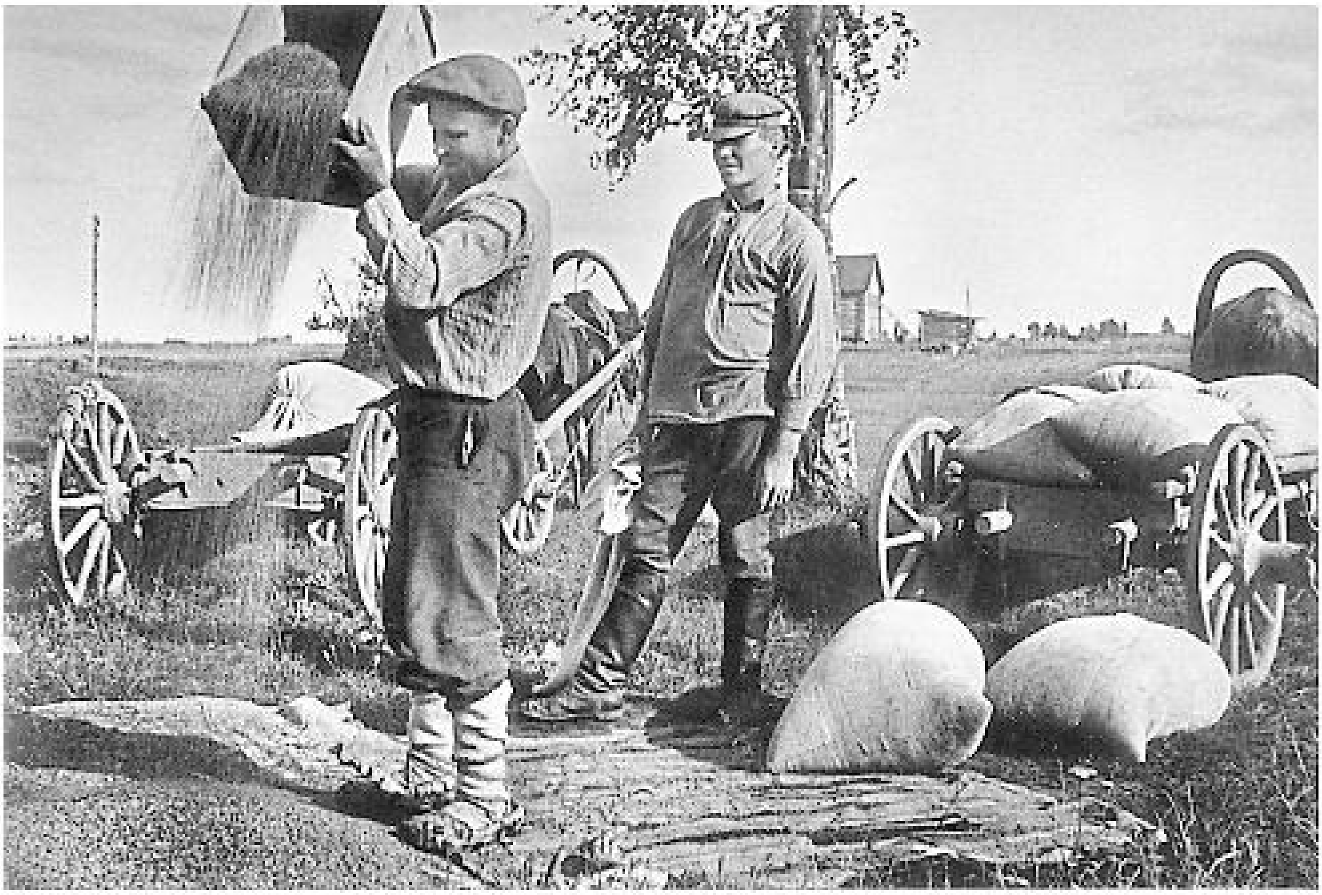

1928 година. Селяни от Вятка в навечерието на разкулачването. Кулак с кожени ботуши гледа как работи бедняк с навуща от парцали и обуща от лико. В действителност повечето селяни, които наемат ратаи, работят рамо до рамо с тях.

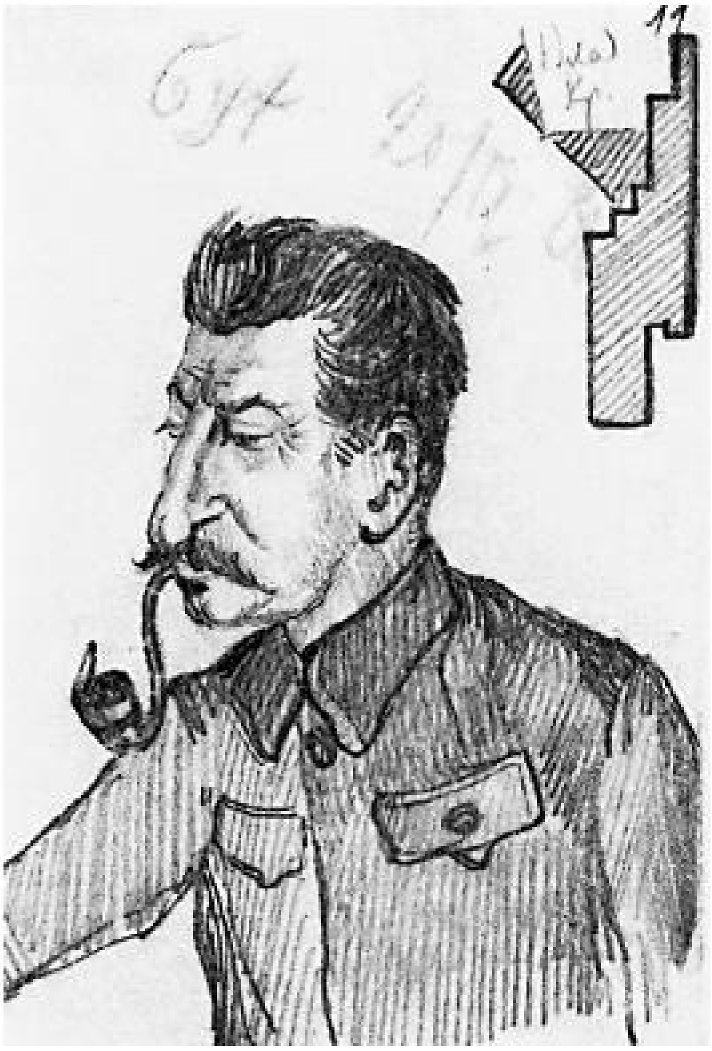

Карикатура на Сталин, нарисувана от Николай Бухарин на 20 февруари 1928 година, няколко месеца преди двамата да се превърнат в политически врагове.

Единадесета глава

Отстранете Сталин!

> *Като генерален секретар другарят Сталин разполага с неограничена власт и не съм сигурен, че винаги ще я използва достатъчно предпазливо.*
>
> Ленин, 24 декември 1922 година

> *Сталин е твърде груб и въпреки че този недостатък се среща често в нашите среди, той е напълно неприемлив за един генерален секретар. Затова предлагам на другарите да помислят дали да не отстранят Сталин.*
>
> Ленин, 4 януари 1923 година[1]

Сталин се озовава на върха на властта, без повечето хора да подозират за съществуването му. През есента на 1922 година Троцки е един от първите, които си дават сметка, че след заболяването на Ленин Сталин се превръща в най-могъщия човек в държавата. През лятото на 1923 година Зиновиев и Бухарин достигат до същия извод. Но най-странното е, че предложението за отстраняването на главния секретар идва не от друг, а от довчерашния му покровител Ленин. Промяната в отношението на вожда на революцията е като гръм от ясно небе. Така нареченото Завещание на Ленин всъщност представлява няколко документа, за които се твърди, че са написани под негова диктовка от съпругата му Надежда Крупска и секретарките му Мария Володичева и Лидия Фотиева. За тях не са запазени стенографски записи, нито пък оригинали и автентичността им не е доказана. Руски учен, подложил ги на най-обстойно изследване, с основание изтъква, че ако в бъдеще не се появят убедителни доказателства, които да потвърдят, че текстовете са писани под диктовката на Ленин, трябва да се отнасяме към авторството им с голяма предпазливост.[2] Но независимо дали и до каква степен записаните думи са произнесени от Ленин, те се превръщат във важен фактор в съветския политически живот и са от огромно значение за

Сталин. Тук ще ги разгледаме не според поставената на тях дата, а съобразно датата и контекста, в който са оповестени.

Проблемите на Сталин обаче започват от родната му Грузия. Събитието, отприщило лавина от интриги срещу него, е най-обикновено пиянско сбиване. Сталин няма никаква вина за него, в този момент той е твърде зает с херкулесовската задача да превърне конфедеративната структура на появилите се след гражданската война съветски републики в единна функционираща държава. Майсторството, с което овладява сложната ситуация, е забележително, още повече като се има предвид, че той се оказва в капана на налудничав заговор, замислен от Зиновиев, за революция в Германия, единствената държава в целия капиталистически свят, която е обещала на Съветския съюз достъп до модерни технологии и военно сътрудничество. Съветският режим, който твърди, че в Германия има наличие на „революционна ситуация“, в същото време е обхванат от стачни вълни на работниците, в чието име управлява. Дълго чаканото възстановяване на икономиката води до огромна пропаст между цените на земеделската продукция и цените на промишлените стоки. На всичкото отгоре Ленин е на легло, тъй като след първия инсулт получава още няколко.

Този период често се описва като полагане на началото на триумвирата на Сталин, Каменев и Зиновиев срещу Троцки. В това има известна доза истина, въпреки че в продължение на много години се налага погрешното мнение, че ролята на Сталин е второстепенна. Само че преди създаването на триумвирата срещу Троцки, Зиновиев и Бухарин правят заговор срещу Сталин, като Бухарин се опитва да привлече и Троцки. В случая по-важни са не междуличностните боричкания в болшевишката върхушка, а фактът, че тя се опитва да тушира възможността – породена от самата структура на режима – генералният секретар на партията да изгради своя собствена диктатура. Тези усилия се наслагват върху усещането на Сталин, че е онеправдан и предаден от другарите си и той се проявява като изключително мнителен, склонен към самосъжаление властелин, който се смята за жертва на околните.

Създаването на СССР и сбиването в Тифлис

За създаването на Съветския съюз битуват множество погрешни разбирания, едно от които е, че Ленин е защитник на малките народи, а Сталин действа като великоруски шовинист и е най-големият поддръжник на централизацията.[3] Наистина Сталин предлага да бъде създадена единна държава, като РСФСР включи останалите съветски републики, които да разполагат с широка автономия във вътрешните работи. Първоначално Ленин се съгласява и дори Троцки отбелязва: „Предложението на другаря Сталин изглежда примамливо, защото е много просто“.[4] Тази рамка придобива видими измерения в средата на 1922 година, когато обаче грузинските комунисти позволяват на Османската банка, финансирана с британски и френски капитали, да отвори свой клон в Тифлис. Това разгневява комисаря на финансите на съветска Русия Григорий Сокольников и той настоява лицензът на банката да бъде отнет, което обтяга отношенията с грузинските комунисти.[5] Духът на национализма, изпуснат благодарение на Първата световна война, не може да бъде натикан обратно в бутилката.

Сталин обаче си поставя точно тази цел. Като ръководител на комисията за определяне на държавната структурата в оргбюрото, той подготвя решение за „обединение [на съветските републики] в единна федерация с обща политика по отношение на военните и икономическите въпроси, както и на международните отношения и външната търговия и с широка автономия в областта на вътрешните работи".[6] Официалното предложение Украйна, Белорусия, Грузия, Армения и Азербайджан да станат част от РСФСР е прието само от централните комитети на Азербайджан, който граничи с Иран и някога е бил под иранско господство, и на Армения, която се опасява от съседна Турция. Грузинският централен комитет се съгласява единствено с „обединението в икономическо отношение, но при условие, че бъдат запазени всички атрибути на независимостта". Белоруският централен комитет настоява за същите договорни отношения като тези между съветска Украйна и съветска Русия, които на практика се свеждат до съюз на независими държави, а украинският централен комитет направо отказва да подложи на обсъждане проекта.[7] За създаването на функционираща, интегрирана държава е необходима изключителна фигура, която да положи гигантски усилия.

Първоначално най-упоритият противник на Сталин е ръководителят на украинското правителство Кръстьо Раковски, който се обявява за създаването не на федерация, а на конфедерация. Сталин обаче не се отказва лесно. На 23 и 24 септември, докато Раковски и приближените му са на почивка, генералният секретар оказва натиск комисията да одобри концепцията за единна държава с автономни републики.[8] Сталин утоваря и Ленин да подкрепи идеята, като изтъква, че държавните органи на РСФСР постоянно преразглеждат решенията на републиките, а те пък възразяват заради „незаконната" намеса на съветска Русия. Той излага две възможни решения: или истинска независимост („развод"), или обединение на съветските републики в една икономическа общност с формално разширяване на правомощията на Съвета на народните комисари и на Съвета по труда и отбраната, като независимите републики си запазят „реалната автономия относно езика, културата, правосъдието, вътрешните работи, земеделието". Сталин предупреждава, че ако не бъдат спрени сега, поддръжниците на независимостта, окуражени от либералния подход на Москва по време на гражданската война, ще се умножат.[9] Ленин получава писмото му на 25 септември, след като комисията на оргбюрото вече го е одобрила. На следващия ден Сталин отива в „Горки" на дълъг разговор на четири очи. Това е последното му посещение в „Горки" (следващата седмица Ленин се връща в Москва). Според някои сведения той си тръгва в много лошо настроение.[10]

Ленин отхвърля идеята за единна държава и нарежда на Сталин да замени влизането на републиките в РСФСР с „обединение заедно с РСФСР в Съюз на съветските социалистически републики на Европа и Азия". Според неговото предложение съставните части на съюза ще бъдат равнопоставени, като той посочва аргумента, че държавите, в които социалистическата република победи, също ще се присъединяват към федерацията. Сталин приема тази промяна и още същия ден Ленин пише на Каменев за „голямото значение на отстъпчивостта, проявена от Сталин“.[11] За разлика от Сталин, който предлага всяка република да има свои комисариати на финансите, на храните, на труда и т.н., Ленин настоява изпълнителните органи да бъдат централизирани на съюзно равнище.[12] В писмото си до Каменев той отбелязва, че „е важно да не се налива масло в огъня на поддръжниците на независимостта и затова не бива да се накърнява независимостта на републиките, а да се изгради нова структура, федерация на равнопоставени републики“. Сталин отправя принципното възражение, че в плана на Ленин някои републики – Украйна, Белорусия – са третирани наравно с Русия, а други, които към този момент са в състава на РСФСР, не се възприемат по същия начин. Той посочва, че неговият замисъл за автономия на всички национални републики всъщност е по-справедлив, тъй като по този начин Башкирия, Татария и Туркестан ще са равнопоставени с Украйна и Белорусия.

Ленин никога в живота си не е стъпвал нито в Грузия, нито в Украйна; Сталин разполага с много по-голям опит в това отношение и макар да признава необходимостта от отстъпки пред исканията на малките народи, за да се гарантира политическата им лоялност, той съзнава, че национализмът трябва да бъде овладян. За разлика от Ленин, който разглежда грузинците като малък народ, жертва на имперска Русия, Сталин знае, че грузинският шовинизъм потиска другите кавказки народи.[13] Нещо повече, Сталин с основание подозира, че с настояванията си за конфедерация грузинските комунисти всъщност се стремят към независимост на Грузия. Поликарп „Буду“ Мдивани, член на комисията в оргбюрото, както и на грузинския централен комитет, изпраща по Бухарин писмо до Ленин, в което остро критикува Сталин и Орджоникидзе.[14] На 27 септември след срещата си със Сталин Ленин повиква при себе си Мдивани.[15] Същия ден Сталин разпространява гневно писмо до всички членове на политбюро, в което обвинява Ленин в „прибързаност“. За първи път човек на толкова висок пост в партията си позволява да критикува вожда на революцията.[16] Яростта на Сталин е продиктувана най-вече от непоследователността на Ленин, който през 1922 година обвинява украинските комунисти, че се опитват да заобикалят партийните директиви и на практика се борят срещу централизма на Москва.[17] Според Сталин грузинците правят абсолютно същото. Независимо от това планът, който Сталин разпространява до членовете на ЦК за разглеждане на пленума през октомври, изцяло отразява вижданията на Ленин за федерален съюз на съветските социалистически републики.[18]

Предложението на Сталин за включване на всички социалистически републики в Руската федерация се сблъсква със сериозна съпротива не само от страна на Ленин и грузинските комунисти, но и от страна на украинските комунисти.[19] Всъщност насред объркването, причинено от Мдивани, не става ясно веднага, че противниците на тази идея са надделели. (Има възражения срещу добавянето на „Европа и Азия“ в името на новата държава, тъй като социалистическа революция може да избухне и в Африка, и в Америка, и в крайна сметка географското обозначение е заличено.) Съветската държава се превръща във федерация. Във вихъра на страстите остава незабелязано и обстоятелството, че Сталин има амбиции за централизирано управление в Евразия, а Ленин – в целия свят. По време на войната с Полша Ленин иска не просто да съветизира, а да подчини редица държави чрез Червената армия. Тогава Сталин отбелязва, че „за народите, които са част от стара Русия, съветският тип федерация е подходящ", но това не е така за „бъдещите съветски Германия, Полша, Унгария, Финландия. Тези народи едва ли ще се съгласят да влязат във федеративна връзка със съветска Русия като башкирците и украинците". Според него по-подходяща форма за взаимна обвързаност е конфедерацията (съюз на независими държави).[20] Към страните, които няма да са склонни на федерация, той причислява и Финландия, и Полша, макар да са били част от Русия.[21] Ленин обаче отхвърля предложението му за европейска федерация като „шовинистично и националистическо" и настоява, че „имаме нужда от централизирана световна икономика, която да бъде ръководена от един-единствен орган".[22]

В объркването, причинено заради грузинския въпрос през 1922 година, се пропуска още едно обстоятелство: всяка федерална структура в Евразия би била с вързани ръце още с възникването си. Независимо че руската комунистическа партия позволява да бъдат създадени национални комунистически партии, нейното отношение към федерализма, определено на Осмия конгрес през 1919 година, остава непроменено. Подчиняването на комунистическите партии в републиките отнема доста усилия и на места се прибягва до налагането на строги мерки, но окончателният анализ, както казват марксистите, показва, че партията има доминираща роля пред държавността. Именно поради тази причина националисти като Мдивани могат да бъдат подведени под отговорност, тъй като те са длъжни да се подчиняват на партийната дисциплина, т.е. на апарата на Сталин в Москва.

Независимо че успяват да се противопоставят на опита за анексиране от Русия, грузинците са недоволни, защото в новия съюз не получават същия статут като Украйна, за което обвиняват Орджоникидзе. През ноември 1921 година, въпреки съпротивата на съпартийците си, той провъзгласява създаването на Южнокавказка федерация.[23] Целта на този ход е да бъдат преодолени териториалните спорове между различните националности в региона.[24] В писмо до Сталин Ленин определя обявяването на Южнокавказката федерация за преждевременна стъпка, но приема съществуването ѝ.[25] Формалният договор за създаването на федерацията е подписан на 12 март 1922 година.

Грузинският централен комитет обаче отказва да признае договора. „Скъпи Йосиф – пише Альоша Сванидзе, братът на първата съпруга на Сталин, – напоследък заседанията на ЦК започват и свършват с бурни разпри между Серго и Буду. Кажи им да се уважават взаимно. П.П. Ще ти бъда безкрайно благодарен, ако ме измъкнеш от тук и ме пратиш на някоя мисия в чужбина."[26] Свикан е конгрес на грузинската комунистическа партия и на него мнозинството делегати подкрепят създаването на Южнокавказката федерация.[27] Орджоникидзе се ползва и с подкрепата на Сталин, който в този случай не се застъпва за „равнопоставеност" на грузинците. Позицията му произтича както от личната му вражда с Мдивани, така и от факта, че Грузия е погранична територия. За Сталин управлението на меншевиките в Грузия е доказателство, че социално-икономическата изостаналост е благодатна почва за опортюнистите, които използват национализма, за да отцепват територии от съветска Русия. Това пък дава възможност на империалистическите държави да използват тези райони като предмостие за чуждестранна намеса и окупация.[28] Мдивани и неговите поддръжници се оплакват на Ленин от притока на чужденци в Грузия и от отказа от териториални претенции към Армения и Азербайджан.[29] За Сталин техните възгледи не се различават особено от възгледите на грузинските меншевики.

Когато създаването на СССР навлиза във финалната си фаза, Орджоникидзе предприема чистка на „шовинистичната гнилоч“ в грузинския централен комитет. На 21 октомври 1922 година, в 2:55 часа през нощта, Мдивани се обажда в Кремъл, за да се оплаче от действията му, но получава отговор, че вината за проблемите е на мнозинството в грузинския централен комитет.[30] Същия ден Ленин изпраща телеграма, в която критикува Мдивани, защищава Орджоникидзе и предлага спорът да бъде отнесен за арбитраж до партийния секретариат, т.е. до Сталин.[31] Междувременно грузинският централен комитет взима решение Грузия да се присъедини към СССР като самостоятелна република, а не като част от Южнокавказката федерация. Заради дръзкото неподчинение на официалната линия Москва заповядва членовете на грузинския ЦК да подадат оставка.[32] Въпреки това грузинците продължават да се съпротивляват и един от поддръжниците на Мдивани дори внася официални обвинения срещу Орджоникидзе, че го е заплашвал с убийство и е размахвал нож.[33]

Обвиненията не могат да бъдат подминати и на 25 ноември 1922 година политбюро решава да изпрати в Тифлис тричленна разследваща комисия, начело с Дзержински, който по това време е на почивка в Сухуми.[34] Ленин моли Риков, който също е на почивка в Сухуми, да отиде да се запознае със ситуацията в Тифлис. Риков отсяда в апартамента на Орджоникидзе, където си урежда среща с Акаки Кабахидзе от кръга на Мдивани. Компанията солидно попийва. В един момент Кабахидзе заявява, че Орджоникизде отглежда коня си за сметка на държавата. (По-късно приятелят на Орджоникидзе Микоян пояснява, че конят е подарък от едно планинско племе и Орджоникидзе е бил длъжен да го приеме, а след това го е дал в държавното стопанство.[35]) Орджоникидзе и Кабахидзе се сбиват. Риков ги разтървава и после докладва в Москва, че разпрата е била лична, а не на политическа основа.[36] Въпреки това сбиването е използвано за атака срещу Сталин.

Провалeният стремеж към икономическа диктатура

Докато Сталин е зает със създаването на държава, която да обхваща цяла Евразия, Троцки се опитва да овладее икономиката. Преди Единадесетия партиен конгрес, на който Сталин е избран за генерален секретар, Троцки изпраща писмо на Ленин, в което обстойно разглежда икономическите проблеми пред страната. „Ако партията не бъде разтоварена от функциите си да ръководи и контролира всичко, тя няма да се освободи от бюрокрацията, а икономиката – от хаоса“, пише той и настоява партията да се занимава само с възпитанието на младежта.[37] Ленин отбелязва върху писмото: „За архива“.[38] Независимо от това Троцки продължава да води своята битка за установяване на икономическа диктатура, като предлага да се увеличат значително правомощията на държавната комисия по планиране, която в момента не се занимава с планиране, а при поискване дава насоки и консултации на директорите на предприятия.[39] Само че планирането, което иска да реализира Троцки, е в противоречие с новата икономическа политика на Ленин. Докато той предупреждава, че революцията ще се удави в океана от дребнобуржоазни селяни, Ленин твърди, че селяните са „съдиите“ на болшевиките – селските труженици са дали на болшевиките политически кредит и ако управляващите се провалят и не успеят да подобрят жизнения стандарт, селяните ще оттеглят доверието си от тях.[40] Ленин обявява, че съюзът на работническата класа със селяните е необходимост, тъй като все още не може да се разчита на победата на пролетариата в Европа.[41] По негова инициатива на Единадесетия конгрес е потвърдено, че новата икономическа политика ще продължи да се изпълнява и че партията има водеща роля във всички области, включително и в икономиката.

След поражението си на конгреса Троцки започва последователно да критикува Ленин заради неспособността му да подобри състоянието на държавата.[42] Споровете им се разгорещяват и през октомври 1922 година Троцки заявява, че ако капитализмът оцелее още десет години, ще събере достатъчно мощ, за да потуши пролетарската революция веднъж завинаги, и то по целия свят, включително и в Русия.[43] Очевидно е, че с подобни изказвания Троцки се стреми да накара Ленин да промени политиката си по отношение на икономиката. На 20 ноември 1922 година, на заседание на Московския съвет, Ленин (това е последната му публична поява) му отговаря, че „никога не сме се съмнявали, че трябва да се справим сами“. Той подчертава, че „социализмът вече не е въпрос на далечно бъдеще“ и изказва предположение, че съперничеството между капиталистическите сили ще даде възможност за успех, но признава безизходицата, в която се намира Русия в момента: „Социализмът вече е тук и сега трябва да го накараме да проработи“.[44] Троцки обаче продължава да настоява упорито за незабавна индустриализация и планова икономика. На практика Ленин призовава към търпение, в момента режимът е стабилен и с течение на времето ще победи, ако успее ефективно да постигне целта си, а именно – да регламентира капиталистическите отношения. Троцки пък твърди, че ако веднага не бъде създадена социалистическа икономика, възможността за това ще бъде загубена завинаги.[45]

Втори инсулт

Връщането на Ленин в обществения живот след инсулта е за кратко – от 2 октомври 1922 година до декември.[46] На 7 декември той си тръгва преди края на заседанието на политбюро и заминава за „Горки“, където два дни по-късно го посещава Риков.[47] На 12 декември Ленин се връща в Кремъл, прекарва целия ден в кабинета си, а вечерта разговаря с Дзержински, който му докладва за събитията в Грузия.[48] Това е последният му работен ден. На следващата сутрин получава два пристъпа. В дневника на лекаря е записано, че всеки ден получава паралитични пристъпи. „Владимир Илич е изключително притеснен от влошеното си състояние.“[49] Въпреки това в апартамента си Ленин провежда двучасова среща със Сталин.[50] След това казва на заместниците си, че му се налага да си вземе поредната почивка, но поне е „разчистил“ неотложните проблеми.[51] На 14 и 15 декември Ленин приема в апартамента си няколко висши апаратчици, сред които и Троцки, и ги убеждава да запазят държавния монопол върху външната търговия.[52] На 15 декември възнамерява да диктува статия по националния въпрос, но не успява.[53] Независимо от това изпраща писмо на Сталин, в което споменава, че е приключил с „разчистването“ на спешните задачи, напомня, че Троцки ще защищава позицията му за държавния монопол на предстоящия пленум и предупреждава, че не бива да се допуска никакво отстъпление по този въпрос.[54]

В мемоарите на Троцки това писмо е цитирано като доказателство, че двамата са се съюзили по тази тема и че Ленин и Сталин имат различия, което води до разрив в отношенията им.[55] От кореспонденцията на Ленин и Троцки от този период обаче личи, че между тях продължават да съществуват противоречия (най-вече що се отнася до планирането).[56] Наред с това, по въпроса за държавния монопол върху външната търговия, както и по въпроса за структурата на държавата, Сталин изпълнява насоките на Ленин. Няма никакъв съюз, няма и разрив.

Преди заминаването на Ленин за „Горки“, в малките часове на 15 срещу 16 декември, той претърпява поредица от микроинсулти. Лекарят пише: „Състоянието му се влоши. Мъчи се да пише, но не му се разчита. Не може да докосне носа си с върха на пръста си“.[57] До края на живота си Ленин не възстановява способността си да пише.[58] Въпреки главоболието, спазмите и нарушенията в говора той успява да продиктува писмо до тримата си заместници (записано от Крупска), в което нарежда да възложат на Риков управлението на държавната комисия по планиране.[59] Между 16 и 18 декември диктува писмо и до Сталин, в което споменава, че на 14 декември го е посетил Каменев и са обсъдили важни въпроси. „Спах добре, чувствах се чудесно. После, на 15 декември, петък – парализа. Настоявам веднага да дойдеш, за да ти кажа нещо, в случай че състоянието ми се влоши.“[60] Ленин се страхува от пълна парализа и иска отрова. Сталин не е регистриран в списъка с посетителите по това време, но може и да е отишъл в апартамента.[61] На 18 декември пленумът на ЦК възлага на Сталин да държи Ленин „в изолация, да не провежда срещи и да не се занимава с кореспонденция“ по съвет на лекарите.[62] Посещенията при Ленин са напълно забранени за всички, с изключение на членовете на семейството му, лекарите, сестрите и секретарките, на които не е позволено да обсъждат с него текущи въпроси.[63]

В лекарския дневник не е отбелязано Ленин да се е занимавал с нещо в трите дни от 19 до 22 декември.[64] Троцки твърди, че на 21 декември Ленин диктува на Крупска писмо до него, в което му благодари за спечелената битка.[65] В архива на Троцки не е запазен оригинал на писмото, в архива на Ленин също е намерено само копие.[66] Ленин има основания да бъде доволен, на 18 декември на пленума на ЦК е приета неговата позиция за запазване на държавния монопол върху външната търговия, като проекторешението е изготвено от Сталин.[67] Пленумът одобрява и защитаваната от Ленин структура на новата държава и отхвърля искането на Троцки за реорганизация в управлението на икономиката и разширяване на правомощията на държавната комисия по планиране.[68] Съмненията относно автентичността на писмото от 21 декември се подхранват от твърденията на Крупска, че на 22 декември Сталин, който по някакъв начин е разбрал за сърдечното благодарствено писмо на Ленин до Троцки, ѝ се е разкрещял по телефона.[69] Сталин наистина се ядосва на Крупска, само че месец по-късно и при съвсем други обстоятелства. Това, което знаем със сигурност, е, че на 22 декември Ленин успява да продиктува (на Лидия Фотиева) искане до Сталин да му донесе цианид.[70] В този момент се сбъдват най-лошите му страхове – получава втори масиран инсулт.[71] Лекарите отбелязват, че дясната ръка и десният му крак са напълно парализирани.[72]

Вечерта на 23 декември Ленин настоява да пуснат някоя от секретарките му за пет минути при него, тъй като трябва да ѝ продиктува нещо важно и няма да може да заспи, докато не се успокои. Думите му са записани от Надя Алилуева.[73] Краткото писмо е до Сталин като ръководител на партията и в него се предлага съставът на ЦК да бъде увеличен от 27 на 50 или дори на 100 души.[74] По отношение на комисията по планиране Ленин отбелязва, че е готов „да се доближи до позицията на Троцки до известна степен и при определени условия“. Освен това настоява да му бъде дадена възможност да работи и кара комисията от политбюро, която наблюдава състоянието му (Сталин, Каменев, Бухарин) да говори по този въпрос с лекарите. Тяхното решение гласи: „Владимир Илич може да диктува на секретарките си всеки ден по пет-десет минути, но не бива да очаква отговор на писмата си“. Това ограничение предизвиква гнева на Ленин и всъщност има обратен ефект.[75] То води до задълбочаване на параноидните му подозрения, че колегите му от политбюро крият от него решения и не спазват указанията му.

Сталин веднага уведомява Троцки за писмото на Ленин от 23 декември, включително мъглявото споменаване за приемането на позицията му по икономическите въпроси.[76] Това явно окуражава Троцки, който на 24 и 26 декември изпраща две писма до ЦК с настояване да бъде разгледано предложението му за мащабна реорганизация на институциите на изпълнителната власт и въпросът да бъде включен в дневния ред на предстоящия партиен конгрес.[77] В писмата си той нахвърля компромисен вариант чрез сливане на държавната комисия по планиране и съвета по икономика в нова структура под негово ръководство.[78] Ленин обаче категорично отхвърля предложението му за мегаминистерство, което да управлява икономиката, както и критиките му срещу председателя на комисията по държавно планиране Глеб Крижановски.[79] Продиктуваната от него позиция е предадена на Сталин на 27 декември, за да бъде внесена в политбюро.[80]

На 30 декември 1922 година, в Болшой театър, официално е обявено създаването на СССР. Републиките, които влизат в състава на новата държава, запазват автономността си в областта на правосъдието, образованието, земеделието, здравеопазването и социалната политика, а съюзното правителство в Москва получава контрола върху комисариатите на отбраната, външните работи, външната търговия и финансите, както и върху ГПУ. Ленин пропуска и октомврийския, и декемврийския пленум на ЦК, на които се обсъжда структурата на новата държава; въпреки това тя напълно отговаря на неговото предложение за федерация с равнопоставени членове. Заради всемогъщата партия федеративната същност на СССР е само фасада, но фактът, че по настояване на Ленин съветските социалистически републики създават отделна федерация, а не влизат в РСФСР, един ден ще има огромни последствия: след разпада на СССР РСФСР си остава непокътната.

Първото прозрение

По препоръка на лекарите Троцки излиза в триседмична отпуска от 6 януари 1923 година, но си остава в Москва. Същия ден Сталин праща писмо до ЦК, в което, като се позовава на указания на Ленин, предлага Троцки да бъде назначен за председател на съвета по икономика и за заместник-председател на правителството. Троцки отказва. На 15 януари 1923 година той подробна обосновава предишния си отказ да стане заместник на Ленин през септември 1922 година, като посочва, че не одобрява практиката за създаване на „колегия от заместници“, която не позволява комисарите да изпълняват пълноценно задълженията си в своите ведомства и не е съгласен с политиката на партийния апарат. Троцки изтъква, че решенията по военните въпроси например се вземат „в разрез с интересите на самата институция и дори зад гърба ѝ“. Той твърди, че Ленин е предложил да се създаде комисия, която да отговаря за подбора, обучението и израстването на кадрите (което в този момент е в областта на правомощията на Сталин), но това не се е случило заради влошаването на състоянието на Ленин.[81] На 17 януари Сталин предлага Троцки да стане ръководител на комисията по държавно планиране и заместник-председател на правителството.[82] Троцки за пореден път отказва, като по този начин на практика, заради заболяването на Ленин, отхвърля възможността да поеме ръководството на правителството.[83] На пръв поглед постъпката му е лишена от всякаква логика. Навярно обяснението се крие в обстоятелството, че Троцки настоява да се сложи край на „диктатурата на финансите“ и да се премине към „диктатура на промишлеността“, на което Ленин категорично се противопоставя. Не по-маловажен е фактът, че Троцки си дава сметка за възможностите на Сталин да контролира правителството чрез лостовете за влияние, с които разполага като генерален секретар. А Троцки никога не би приел да бъде подчинен на Сталин.

Желанието на Троцки да се премине към диктатура на промишлеността и да се сложи край на партийния контрол върху икономиката набляга на планирането и индустриализацията и е в отговор на Сталиновата диктатура в партийния апарат. Сталин, въпреки че също като Троцки е с непоклатими леви убеждения и не одобрява новата икономическа политика, осъзнава колко е важно да се прояви гъвкавост в името на по-голямата цел и в крайна сметка се примирява с реформите на Ленин в икономиката. С други думи, през 1922 година провежданата от Ленин нова икономическа политика не влиза в конфликт с изграждането на партийна диктатура от страна на Сталин, докато Лениновата икономическа политика и предлаганите от Троцки планова икономика и диктатура на промишлеността са напълно несъвместими. Това означава, че обвиненията в троцкизъм, които предстои да отправи Сталин, имат известни основания: в областта на икономиката Троцки е яростен противник на Ленин. Този епизод показва и още нещо: когато Ленин се оказва неспособен да управлява, Троцки разбира колко неограничени са правомощията на Сталин.

В този момент Сталин изведнъж се оказва в уязвима позиция заради сбиването в Тифлис. Ленин вижда своя кошмар – великоруския шовинизъм – в лицето на грузинеца Орджоникидзе и поляка Дзержински, които според него прикриват истината за случилото се в Грузия.[84] На 25 януари 1923 година политбюро се събира в пълен състав (единствено Ленин отсъства), за да изслуша ръководената от Дзержински комисия и Мдивани, след което взема решение, което оневинява Орджоникидзе и призовава за оттегляне ръководството на грузинската комунистическа партия.[85] По нареждане на лекарите би трябвало Ленин да не бъде информиран за партийните дела, но на 24 януари той заповядва на Володичева да изиска материалите за комисията на Дзержински, за да ги използва за доклада си за предстоящия Дванадесети конгрес, насрочен за пролетта на 1923 година.[86] Присъщата му мнителност е изострена още повече от болестта му и от лекарските предписания да бъде държан в изолация. Някъде по това време, в края на януари, Сталин вдига скандал на Крупска по телефона. Източниците сочат, че конфликтът е породен от искането за доклада на Дзержински, което секретариатът на Ленин отправя официално на 29 януари.[87]

Сталин възприема искането като неопровержимо доказателство, че някой, вероятно Крупска, въпреки строгата забрана на лекарите, през цялото време информира Ленин за случващото се в партията и в държавата. Молотов, който е близък със Сталин, разказва: „Сталин се развилня: „Защо да клякам пред нея? Какво като спи с Ленин, да не би да разбира от ленинизъм? Трябва ли да я уважавам само защото дели една и съща баня с Ленин?“. Беше доста груб“.[88] Крупска твърди, че по телефона Сталин се е държал изключително грубо с нея, но останалите източници не потвърждават думите ѝ. Напротив, Мария Улянова, която е очевидец на разговора, защото телефонът е в коридора пред стаята на Ленин в „Горки“, си спомня, че Сталин е обвинил Крупска, че е нарушила решението на политбюро, при което Крупска е изпаднала в истерия, „изобщо не беше на себе си, крещеше, тропаше с крак“. Може би Крупска нарочно е преиграла, за да се запомни случката. Улянова твърди, че Крупска съобщава на Ленин за инцидента няколко дни по-късно, след като вече са се помирили със Сталин.[89]

Фактът, че тази случка се разиграва в края на януари, а не на 22 декември, както е според повечето източници, обяснява защо на 1 февруари 1923 година Сталин настоява пред политбюро „да бъде освободен от отговорността да осъществява контрол върху наложения от лекарите режим на другаря Ленин“.

Политбюро единодушно отхвърля искането му.[90] Същия ден Сталин предава на Лениновия секретариат материалите от комисията на Дзержински. На следващия ден политбюро още веднъж обсъжда настоятелното искане на Троцки за концентрация на икономическата власт в комисията по държавно планиране и за осигуряване на финансиране за нуждите на промишлеността.[91] Взето е решение предложенията му да бъдат разгледани от ЦК, а впоследствие са включени в дневния ред на Дванадесетия конгрес.[92] Очевидно е, че Троцки не може да бъде възприеман като основната заплаха пред диктатурата на Сталин.

Неясните писма

Мария Гласер, една от секретарките на Ленин, твърди, че от декември 1922 година до март 1923 година той „бързаше да свърши всичко необходимо, понеже се опасяваше, че времето му изтича, а му позволяваха да диктува по половин час на ден".[93] През февруари професор Крамер отбелязва: „Владимир Илич има затруднения с паметта, трудно намира точните думи и не е в състояние да прочете това, което е продиктувал на секретарката, говори несвързано".[94] Въпреки строгата забрана Ленин успява да накара секретарките си да го информират за текущите събития и да се обаждат по телефона от негово име. Той разчита най-вече на три от тях – Фотиева, Володичева и най-вече Крупска, които се нагърбват със задачата да тълкуват вече почти неразбираемата му реч и значението на жестовете му.[95] На 14 февруари 1923 година възлага на една от секретарките си да предаде на „обидените грузинци, че е на тяхна страна". Ленин пита: „Сталин знае ли за това? Защо не реагира?".[96] В лекарския дневник е отбелязано, че на 20 февруари Крупска не уведомява Ленин за съдържанието на протоколите от Десетия конгрес на Съветите, които показват, че Сталин е изпълнил волята му.[97] На 3 март Фотиева му предава изготвените от секретариата заключения, които опровергават доклада на комисията на Дзержински за Грузия.[98]

Заключенията на секретариата са изключително тенденциозни. Ето един показателен пример: пропуснат е важният факт, че тайното писмо на Филип Махарадзе до ЦК и отговорът на Каменев са „изтекли" в емигрантския меншевишки печат, т.е. грузинците са разпространили държавна тайна.[99] В документа се дава и политическа оценка за сбиването в Тифлис („различията имат политически характер и случаят трябва да бъде поставен за обсъждане на следващия партиен конгрес"). Не е ясно кой е авторът му. Съществуват подозрения, че е замесен Троцки.[100] По това време той обаче е болен и не излиза от апартамента си в Кремъл. „Нито Ленин, нито аз, можехме да се обаждаме по телефона", пише Троцки и добавя, че секретарките на Ленин сноват между двете жилища със съобщения. В едно от тях, от 5 март, Ленин възлага на Троцки да се заеме със защитата на грузинците пред ЦК. „Въпросът в момента се „разследва" от Сталин и Дзержински и не мога да разчитам, че те са безпристрастни. Всъщност съм сигурен, че е точно обратното!"[101] Същия ден Троцки се обажда в секретариата на Ленин и говори с Володичева, оплаква се, че е болен и не може да изпълни молбата на Ленин. Той отбелязва също така, че според него Орджоникидзе „просто си е изпуснал нервите“.[102]

Следите на материала срещу комисията на Дзержински водят към Крупска, най-вероятно тя е авторът и на бележката до Троцки. На другия ден Сталин получава писмо, което се твърди, че е продиктувано от Ленин и е записано от Володичева.[103] Само че няма запазена стенограма от диктовката и в секретариата на Сталин не е намерено копие. В писмото се настоява Сталин да се извини на Крупска и се отправя заплаха за „разрив в отношенията“. По някаква необяснима причина копия от писмото са изпратени на Зиновиев и Каменев. На 7 март Сталин отговаря: „Преди около пет седмици имах разговор с другарката Надежда Константинова, която за мен е не само ваша съпруга, но и дългогодишна партийна другарка, и ѝ казах по телефона следното: „Лекарите забраниха да безпокоим Илич с работни въпроси и подчертаха, че това е от съществено значение за възстановяването му, а вие, Надежда Константинова, нарушавате режима му. Недопустимо е да си играем с живота на Илич“. (…) Не мисля, че думите ми са груби или обидни към вас, тъй като са продиктувани единствено от загрижеността ми за вашето здраве. Освен това политбюро ме е натоварило с отговорността да контролирам изпълнението на лекарския режим. Последвалият разговор с Н. Константинова потвърди, че в случая няма и не би могло да има нищо друго освен банално недоразумение. Въпреки това, ако смятате, че за да запазим отношенията си, трябва да се извиня, ще го направя, макар да не разбирам къде е вината ми и какво всъщност се очаква от мен.“[104]

На 6 март телеграма, която също уж е продиктувана от Ленин, е изпратена до Мдивани и Филип Махарадзе: „Подкрепям ви с цялото си сърце. Възмутен съм от грубостта на Орджоникидзе и съучастничеството на Сталин и Дзержински. Подготвям изказване във ваша подкрепа“.[105] Само няколко месеца преди това Ленин остро е скастрил Мдивани и Махарадзе. Не е сигурно и дали в този момент той е в състояние да диктува. На 6 март в лекарския дневник е отбелязано: „Когато се събуди, той не можеше да говори, искаше сестрата да доведе Надежда Константинова, но не можеше да произнесе името ѝ. Лицето му беше разкривено, гледаше тъжно, разплака се. Повтаряше: „По дяволите, по дяволите, каква болест…“. Дадохме му лекарство, той се успокои и заспа“.[106]

Струва си да се отбележи, че по-късно Троцки твърди: „Ленин установи контакт с грузинската опозиция – Мдивани, Махарадзе и другите – против фракцията на Сталин, Орджоникидзе и Дзержински, с посредничеството на Крупска.“[107] Може да се допусне, че именно Крупска е авторът на писмата и телеграмите от месец март или че тя е внушила идеите си на Ленин и той ги е възприел като свои. Едва ли някога ще узнаем със сигурност истината, но така или иначе писмата оказват немалко влияние. На 7 март Каменев пише на Сталин, за да го информира за подкрепата на Ленин към „отцепниците националисти“ в Грузия, а в писмо до Зиновиев се предлага за парламентьор между противниците.[108] По това време състоянието на Ленин рязко се влошава. През нощта на 6 срещу 7 март той получава пристъп.[109] (Дневникът, воден от секретарките му, на 6 март завършва по средата на изречението.[110]) На 7 март се получава отговорът на Сталин за случая с Крупска, но в дневника е отбелязано, че писмото е останало непрочетено.

Трети инсулт и статия

През нощта на 9 срещу 10 март 1923 година Ленин получава поредния инсулт, който води до „пълна загуба на говора и парализа на десните крайници“.[111] В лекарския дневник на 11 март е записано: „Опитва се да говори, гласът му е слаб и пресеклив. (…) Вечерта не разбираше въпросите на сестрата“. На следващия ден лекарят отбелязва: „Не разбира какво му се говори. Показахме му писалка, очилата му и нож за хартия. Помолихме го да вземе очилата, направи го; след това го помолихме да вземе писалката, а той взе отново очилата“.[112] На 11 март Сталин изпраща шифрограма до регионалните комитети, в която се казва: „Внимателно следете настроенията сред масите, не бива да допускаме безредици“. През 20-те години в Москва се носят всевъзможни слухове и постоянно има изтичане на секретна информация, а съветските вестници влизат в полемики с периодичните издания на емигрантите, така че не може да се разчита всичко да бъде опазено в тайна. Влошеното състояние на Ленин е разкрито в специално издание на „Правда“ на 12 април, макар и с недомлъвки: „Има известно отслабване на двигателните функции на десния крак и дясната ръка, както и нарушения в говора“.[113] Тази информация, подписана от немски лекари, е достатъчна, за да разберат читателите, че Ленин е частично парализиран.[114]

Същия ден ГПУ изпраща шифрограми до регионалните си звена с указания за повишаване на бдителността: „Здравословното състояние на другаря Ленин е критично. Възможно е да се стигне до летален изход“.[115] Дзержински се опасява, че емигрантите в Полша и Франция може да убедят тамошните власти да предприемат военна намеса в СССР. Политбюро се колебае дали да не обяви военно положение. На 14 март е проведена частична военна мобилизация. По-късно в едно свое изказване Троцки заявява: „Другари, можете да си представите в какво настроение премина заседанието на политбюро, на което обсъждахме въпроса дали да разкрием истината за състоянието на Владимир Илич. Питахме се с истинска тревога как хората извън тесния кръг на партията – селяните, Червената армия – ще възприемат тази новина“.[116]

Най-важният въпрос сега е кой ще наследи властта. От 14 март „Правда“ започва да публикува специални бюлетини за здравето на Ленин. Броят е посветен на двадесет и петата годишнина от основаването на партията през 1898 година и двадесетата годишнина от Втория конгрес, на който е създадена болшевишката фракция. Сред възпоменателните очерци се откроява материалът на Карл Радек „Лев Троцки донесе победата“. Радек нарича Троцки найважния водач на партията и го обсипва с похвали, включително за „смелата му решителност да използва военни специалисти за създаването на армията“.[117] Плъзват слухове, че Ленин е посочил Троцки за свой наследник.[118] ГПУ изготвя доклад за настроенията на работниците и селяните от покрайнините на големите градове, тъй като „новината за болестта на Ленин още не е стигнала до дълбоката провинция“. В него се посочва, че някои не вярват, че Ленин е тежко болен, а други се притесняват от последствията. За най-вероятен наследник на Ленин се смята Троцки, към когото обаче хората не изпитват особена симпатия (според доклада това се дължи на антисемитските настроения сред масите). За председател на Съвета на народните комисари са спрягани и Каменев, Бухарин, Зиновиев, и Дзержински.[119] Сталин изобщо не е споменат. По това време почти никой не знае кой е той. Само че докладът на ГПУ е изпратен именно на него.

Ленин се мъчи да убеди сестрите да му дадат цианид или поне да повикат Сталин, който да свърши тази работа. В събота, на 17 март, Крупска се обажда на Сталин и му казва, че Ленин е „в тежко състояние“ и отново иска отрова.[120] Сталин се отбива за малко в апартамента на Ленин в Кремъл и същия ден изпраща бележка за посещението си на Каменев и Зиновиев, а четири дни по-късно изготвя меморандум до цялото политбюро. Сталин не е допуснат в стаята на Ленин; Крупска му предава искането за отрова, на което той уклончиво отговаря, че щом дойде времето, ще го направи без колебание. Пред политбюро обаче Сталин заявява, че няма сили да изпълни искането и няма да го стори, защото е ненужно и нечовешко. Членовете на политбюро го подкрепят.[121] На 21 март секретариатът на Ленин престава да получава изпращаните до този момент копия от всички решения на политбюро и Съвета на народните комисари, което вероятно е разпоредено от Сталин, тъй като единствено той има такива правомощия.[122]

Междувременно Каменев, който се е обявил за миротворец по грузинския въпрос, и ръководителят на контролната комисия Куйбишев заминават за Тифлис, за да присъстват на Втория конгрес на грузинската комунистическа партия.[123] Двамата настояват Мдивани и още седем „националисти отцепници“ да бъдат избрани отново в грузинския ЦК.[124] Орджоникидзе смята, че Каменев играе двойна игра.[125] На 21 март Сталин изпраща телеграма на Орджоникидзе, в която го предупреждава, че Каменев и Куйбишев имат съмнения относно създаването на Южнокавказката федерация, защото комисариатите по икономика в трите отделни републики са лишени от оперативни функции. „Тази грешка трябва незабавно да се поправи.“[126] Изневиделица, на 23 март, Троцки също се заема с каузата на грузинския ЦК и лобира пред политбюро да бъде махнат Орджоникидзе, но е подкрепен само от един човек. Каменев и Куйбишев се връщат в Москва и на 26 март докладват на политбюро, че проблемите в Грузия се дължат и на „двете страни“. Троцки продължава да атакува.[127] На 1 април се опитва да убеди Бухарин да напише статия по националния въпрос, която да излезе в „Правда“ преди конгреса (отложен от 30 март за 17 април). В този период в „Правда“ не е публикуван никакъв материал от Бухарин.[128] За сметка на това, на 16 април Фотиева се обажда на Каменев с новината, че Ленин е продиктувал нова статия по въпроса за националностите.

Фотиева се обажда и на Сталин, но той отказва да получи „статията“ с думите, че не иска да бъде замесван.[129] Статията значително се отклонява от Лениновите възгледи по националния въпрос, тъй като в нея се защищава необходимостта от създаване на конфедерация.[130] В текста се твърди, че „прибързаността на Сталин и чисто административният му подход, както и лошото му отношение към „националсоциализма“ в случая изиграха фатална роля“. Има се предвид, че в Грузия е пробуден духът на национализма.[131]

Статията е с дата 30-31 декември 1922 година, като по-късно Фотиева твърди, че дългият текст е диктуван на два пъти по петнадесет минути.[132] Доказателствата сочат, че най-вероятно автор на статията е Крупска. Възможно е Троцки също да е бил съучастник. Той пише, че е получил статията на Ленин по националния въпрос, преди да е стигнала до ЦК, но не пояснява защо я е държал в тайна.[133] Материалът отговаря на възгледите на Троцки, публикувани във вестник„Правда“ на 20 март 1923 година.[134] Още по-показателен е фактът, че секретарките на Ленин продължават да работят по доклада на Ленин пред предстоящия партиен конгрес, дори след като той претърпява третия инсулт и завинаги изгубва способността си да говори. Техният материал съдържа следната бележка (датата е 12 март): „Да се поднесат данните не като защита на националистите отцепници, а като се подчертава вината на шовинистите“, т.е. на Сталин. На 16 април, когато Фотиева се захваща с разпространението на статията, Троцки със закъснение изважда като аргумент писмото до Мдивани, за което се твърди, че е продиктувано от Ленин на 6 март. Плъзват слухове, че Ленин има доверие на Троцки и му е възложил важни задачи и правомощия.[135]

Без Ленин

Дванадесетият партиен конгрес, който се провежда от 17 до 25 април 1923 година в Москва, събира 408 делегати с право на глас. Ленин отсъства. Първоначално политбюро го определя, както винаги, за основен докладчик, но после задачата се пада на Зиновиев.[136] В организационния доклад Сталин самохвално отбелязва, че това е най-добре подготвеният конгрес за последните шест години.[137] Всъщност конгресът се провежда със закъснение, тъй като изборите за делегати на много места са обявени за опорочени и се провеждат нови в присъствието на пратеници на ЦК. По-късно Зиновиев признава: „Хората можеха да кажат, че заради очакванията на конгреса да бъдат отправени критики към ръководството, ЦК се постара да наложи свои делегати, като някъде ограничи избирателните права̀ на партийците. (…) Трябваше да постъпим така, защото това беше в интерес на революцията. В името на революцията решихме да позволим единствено на верните стражи на партията да имат право на глас.“[138] С други думи, поддръжниците на Троцки не са допуснати. За конгреса се разказва следният анекдот: Ворошилов вижда Радек, който пристъпва в залата след Троцки, и се провиква: „Лев си води опашка!“. Радек отговаря: „Ех, Клим, празна главо! По-добре да съм опашка на Лев, отколкото задникът на Сталин“.[139]

Появата на Троцки предизвиква оглушителни ръкопляскания.[140] Изказването му е посветено на икономическата криза. Индустрията, която се възстановява по-бавно от земеделието, не произвежда достатъчно стоки, което води до повишаване на цените на промишлените изделия, а в същото време цените на земеделската продукция остават ниски и това ощетява селяните. Той показва графика, която изобразява „разтворената ножица“ на растящите цени на промишлените стоки и падащите цени на земеделската продукция.[141] Акцентът на речта му е планирането. „Нашата нова икономическа политика беше въведена със сериозни, дългосрочни намерения, но не като нещо вечно“, заявява Троцки и нарича пазара „дяволско явление“.[142] Той не уточнява как ще се осъществи преходът към плановата икономика, но посочва каква ще бъде цената за това: „Може да има моменти, в които страната няма да изплаща пълните заплати, т.е. вие, работниците, ще кредитирате държавата със своите заплати“. Чуват се освирквания, но след речта му избухат аплодисменти.[143] Троцки си тръгва веднага щом слиза от трибуната. „Нямаше възможност човек да поговори с него в коридорите“, спомня си един негов привърженик.[144]

Вторият доклад е на Сталин – по въпроса за националностите. Тъй като няма как да се съревновава с Троцки в театралниченето, той се съсредоточава върху същината и прави най-доброто изказване в кариерата си до този момент. Сталин избягва да споменава фалшивата статия на Ленин по националния въпрос, но си позволява да отбележи: „Напоследък другарят Ленин забравя много неща. Забравил е, че заедно с него положихме основите на съюза“.[145] След това опровергава един по един изложените в статията аргументи. Като цитира множество публикации на Ленин и своята кореспонденция с него, той доказва по категоричен начин, че Ленин отхвърля идеята за конфедерация и настоява СССР да бъде федерация. Сталин изтъква, че Ленин държи най-вече на единната икономика и посочва: „За Ленин националният въпрос е далеч по-маловажен от въпроса за пролетариата“.[146] Сталин разкрива също така, че в началото Ленин е бил поддръжник на Южнокавказката федерация с цел уталожване на националистическите настроения.[147] Той пояснява, че грузинците потискат националните малцинства, не само абхазците и осетинците, а и арменците, като се стремят да ги изселят от Тифлис, за да придадат грузински облик на своята столица.[148] Според него е ясно, че не само руснаците могат да бъдат шовинисти, макар че основният проблем е не шовинизмът, а изостаналостта и необходимостта от развитие. Партията трябва да използва регионалната автономия и образованието на майчин език, за да се консолидират републиките и да тръгнат по пътя на развитието. Тази политика е утвърдена на конгреса под името „коренизация“.[149]

Изказването му предизвиква и възражения. Раковски се обявява категорично против узурпацията на правомощията на републиките и разпростиращото се „апаратническо и бюрократично мислене“. Той се опитва да се позове на Ленин в спора, но Сталин цитира изказвания на вожда на революцията, които доказват, че той е привърженик на централизацията.[150] Украинецът отвръща, че „руснаците са закърмени с великоруски шовинизъм и това си личи у много наши другари“, в това число и у грузинеца Сталин, а след него Мдивани отхвърля Южнокавказката федерация с аргумента, че тя е изкуствено създадена структура. Никой не споменава писмото на Ленин до Мдивани – нито Троцки, нито самият Мдивани. Мдивани иска да цитира приписваната на Ленин статия по националния въпрос, но Каменев, който председателства заседанието, го прекъсва.[151] Само Бухарин подкрепя Раковски и идеята за конфедерация, макар и с голямо закъснение – новата държава вече е учредена като федерация.[152] Мнозинството от делегатите подкрепя Сталин. „Изпратиха го с бурни ръкопляскания", отбелязва Бухарин.[153] Даже Евгений Преображенски, който на предишния конгрес задава въпроса как Сталин ще съвместява толкова много длъжности едновременно, сега признава, че „докладът на другаря Сталин беше изключително съдържателен и интелигентно написан".[154]

Така Сталин внезапно печели важна победа.[155] Троцки, който се противопоставя на Ленин по въпроса за икономическата политика, дава възможност на Сталин да се покаже като верен ученик и защитник на принципите на Ленин. Сталин отбелязва „разложителното въздействие на непаджиите" върху партията и дори обвинява новата икономическа политика и частните капитали за експанзията на великоруския шовинизъм и на „грузинския, азерския, узбекския и всякакъв друг национализъм", но въпреки това поддържа възгледите на Ленин за икономиката.[156] Той е преизбран за генерален секретар, а в гласуването за новия ЦК е на първо място по брой гласове заедно с Ленин. Троцки, който на предишния конгрес е бил втори, сега е на 35-о място; Каменев е на 24-то, Зиновиев – на 32-ро.[157] Ако Сталин не беше разширил значително числеността на ЦК, съобразно желанието на Ленин, Троцки даже нямаше да се класира за член на ЦК.

Чудото

На 15 май 1923 година Ленин е прехвърлен от Кремъл в „Горки". Кортежът се движи със скоростта на охлюв. Освен че е парализиран, Ленин страда от безсъние и загуба на паметта. Мъчи се да си възстанови говорните способности, като изрежда азбуката и пее Интернационала. Успява да произнесе само няколко думи: конгрес, селяни, работници. Лекарите отбелязват, че дори когато му дават парчета сухари, той не може да се храни сам, тъй като ръката му блуждае около тях и не може да свива пръстите си.[158] От време на време плаче и се ядосва на лекарите. След 16 май спира публикуването на официалния бюлетин за здравето му. Крупска е под огромно напрежение.[159] Делото на живота на съпруга ѝ – революцията – трябва да бъде доведено докрай от други хора, а докато тя се грижи за безнадеждно парализирания Ленин, Сталин все повече се откроява като негов наследник.

В този момент се случва чудо: в края на май 1923 година Крупска изважда кратък документ, за който твърди, че е продиктуван от Ленин. Тя го дава на Зиновиев, с когото са в близки отношения още от времето на емиграцията им в Швейцария. Според нейните обяснения думите на Ленин са записани от Володичева на 24 и 25 декември 1922 година.[160] Това обаче не е регистрирано в дневника на Лениновия секретариат. Стенографски оригинал също липсва, документът е напечатан на машина и няма подпис.[161] Според Троцки текстът не е озаглавен.[162] Впоследствие документът става известен като „Писмо до конгреса" и като „Завещанието на Ленин", дори се твърди, че е бил съхраняван в запечатан с восък плик, който по настояване на Ленин е трябвало да бъде отворен чак след смъртта му. Така или иначе Крупска го предава на Зиновиев, докато Ленин още е жив.

Съдържанието на тези няколко страници е необикновено, в тях се прави характеристика на шестима души. Няколко важни ръководители са пропуснати (Риков, Томски, Калинин, Молотов).[163] За сметка на това са споменати Бухарин и Пятаков, които са определени като „най-открояващите се фигури“ (сред младежта). Оценката за тях не е особено ласкава: „Бухарин не само е много ценен, водещ теоретик на партията. Той с основание е считан за любимеца на цялата партия, но теоретичните му възгледи могат да бъдат определени като марксистки с големи резерви. Той никога не е изучавал диалектиката и ми се струва, че не я разбира. (…) Пятаков безспорно е човек със силна воля и изключителни способности, но е прекалено отдаден на административните аспекти на работата и на него не може да се разчита за сериозни политически задачи“. В текста се отправя препоръка към двамата да „намерят начин да разширят познанията си и да преодолеят своята едностранчивост“. Този на пръв поглед бащински съвет всъщност показва пренебрежително отношение.

Следващите коментари, които се отнасят за Зиновиев и Каменев, са още по-крайни: „Октомврийският епизод с участието на Зиновиев и Каменев не беше случаен, но те могат да бъдат обвинявани за него не повече, отколкото Троцки може да бъде обвиняван в неболшевизъм“. Така в едно изречение е изразено ясно отношението към две от най-важните фигури на режима, като им се напомня, че противопоставянето им срещу октомврийския преврат не е забравено.

Преди снизходителната оценка за Каменев и Зиновиев се казва следното за Сталин: „Като генерален секретар другарят Сталин разполага с неограничена власт и не съм сигурен, че винаги ще я използва достатъчно предпазливо“. Все едно някой друг, а не Ленин го е направил генерален секретар! Следващите редове са още по-шокиращи: „Другарят Троцки, както доказва борбата му срещу ЦК по въпроса за железопътния транспорт, има големи способности и качества. Той е може би най-способният човек в ЦК в момента, но демонстрира извънредно голяма самоувереност и показва, че се интересува само от административния аспект на нещата“.[164] В текста се отправя предупреждение, че „тези две качества на двете открояващи се фигури в ЦК“ – Сталиновата липса на предпазливост и самоувереността на Троцки – „неизбежно ще доведат до разцепление, ако партията не вземе навреме нужните мерки“.[165]

Въпреки че и шестимата споменати са критикувани, остава усещането, че Троцки се ползва с подкрепата на автора. И преди, и след Дванадесетия конгрес Троцки е подложен на множество атаки. В този период се разпространяват и анонимни позиви с настояване за отстраняване на Сталин, Зиновиев и Каменев от ЦК, но памфлетите срещу Троцки са много повече. В големи тиражи се разпространяват „Малка биография на голям човек“, за която се твърди, че е написана от протежето на Сталин Товстуха, и „Размисли на Илич за Троцки“, в която са събрани злостни коментари на Ленин по негов адрес.[166] Прави впечатление, че много от изразите, използвани в т.нар. Завещание на Ленин, са заимствани от анонимните писания в защита на Троцки и от речите за и против Троцки по време на конгреса: заплахата от разцепление, необходимостта да се отстрани „триумвиратът“, Сталиновата грубост. Като цяло остава усещането, че авторът на текста е чел или слушал изказванията на Дванадесетия конгрес.[167]

По време на конгреса, който е закрит на 25 април, изобщо не става дума за този документ. Защо Крупска не го показва, след като е написан през декември 1922 година? За конгреса тя изважда статията по въпроса за националностите – фалшификат, на който никой не обръща особено внимание. Въпреки липсата на всякакви доказателства не е изключено Ленин наистина да е продиктувал характеристиките на шестимата партийци, но много по-вероятно е авторът на текста да е друг. Моментът, в който този документ се появява – краят на май 1923 година – потвърждава версията, че „Завещанието на Ленин" е написано в резултат на партийните борби след Дванадесетия конгрес и триумфа на Сталин. По това време Ленин вече е преместен от Кремъл в „Горки" и прекратяването на издаването на бюлетина за здравословното му състояние сочи, че той вече е на смъртно легло.[168] Освен това на 2 юни 1923 година Крупска дава на Зиновиев още едно „писмо от Ленин" относно комисията по държавно планиране, в което, най-изненадващо, се подкрепя отдавнашното желание на Троцки да установи икономическа диктатура, на което Ленин се е противопоставял категорично.[169]

Едно е напълно безспорно – какъвто и да е произходът на документа, не е възможно той да се е появил на бял свят без участието на Крупска.[170] Но за какво ѝ е да подкрепя Троцки? Тя и Сталин са в лоши отношения, но враждата ѝ с Троцки е доста по-стара.[171] След като през 1898 година Крупска става съпруга и секретарка на Ленин, тя лично следи злостната полемика, довела до разцеплението между болшевики и меншевики, и се изказва остро не само за Мартов, но и за Троцки, като нарича една от брошурите му „най-скандалното извращение на революционното движение".[172] Крупска е и свидетел на растящото раздразнение на Ленин към Троцки заради публично изразените различни становища по време на гражданската война и в ранния период на новата икономическа политика. Би било грешка да се смята, че тя може да бъде на страната на Троцки, така както е невъзможно Мария Улянова да застане на страната на Сталин.[173] Те двете се стремят не да издигнат свой фаворит, а да постигнат равновесие.[174] Крупска прекарва четвърт век с Ленин и владее до съвършенство политическите интриги, освен това е убедена, че знае какво би искал Ленин. Тъй като познава режима отвътре, тя вижда „неограничената власт" на Сталин и очевидно прави опит да му попречи да се установи като единствен наследник на Ленин.

Операция „Парламент 2"

Веднага след Дванадесетия конгрес Сталин организира акция срещу партийните кадри от националните малцинства, за които има подозрения, че не са лоялни. Операцията е поверена на отдела в ГПУ, който отговаря за мюсюлманите и будистите както в чужбина, така и на съветска територия. Той е създаден и ръководен от латвиеца Йекабс Петерс с основна задача да държи под око мюсюлманите и да събира всякаква информация за тях – от политическите им възгледи до сексуалните им отношения. Операцията е наречена с кодовото име „Парламент 2“ и е насочена най-вече срещу татарина Мирсаид Султан-Галиев. В Татария има само 3483 партийци, от които едва 28,5% са татари.[175] Султан-Галиев е добре образован мюсюлманин и комунист, чието най-голямо прегрешение е, че постоянно критикува Сталин за включването на Туркестан в РСФСР, а не като самостоятелна република в СССР.[176] Той се противопоставя и на ръководната роля на комисариата на земеделието на РСФСР в Татария, прославя средновековното татарско ханство и се стреми да наложи татарския като общ език на мюсюлманите в цяла съветска Русия. През пролетта на 1923 година Сталин му подхвърля, че му е било показано негово писмо, от което става ясно, че Султан-Галиев изгражда нелегална организация, и го предупреждава да бъде по-внимателен. Султан-Галиев веднага изпраща шифровано нареждане на един от сътрудниците си цялата кореспонденция да бъде унищожена.[177] Бележката е заловена от ГПУ и е изпратена на Куйбишев, председател на партийната контролна комисия, която в началото на май 1923 година обвинява Султан-Галиев в пантюркизъм, панислямизъм и национализъм, изключва го от партията и го арестува.[178]

Въпреки че на Тринадесетия конгрес националният въпрос току-що е бил обсъден обстойно и задълбочено, изключването на Султан-Галиев дава повод на политбюро да свика специална среща на комунистите от различните малцинства, на която се събират 58 души. На 9 юни 1923 година Куйбишев открива четиридневната среща с доклад, в който цитира бележката, с която Султан-Галиев заповядва цялата му кореспонденция да бъде унищожена, както и извадки от свидетелските показания, дадени по време на разпитите. Куйбишев заявява, че Султан-Галиев е направил пълни самопризнания и заслужава най-тежкото наказание – разстрел. После обаче допълва, че въпреки тежките си прегрешения Султан-Галиев може да бъде освободен, защото се разкайва за стореното, а ако бъде разстрелян, може да се превърне в пример за своите последователи. В последвалата дискусия Орджоникидзе отбелязва, че трудно може да се говори за национализъм, тъй като в Туркестан, където е бил наскоро, вътрешните борби са между сунитите и шиитите, а в Кавказ азерите в школата за учители носят значки с Мустафа Кемал Ататюрк. Той призовава комунистите от националните малцинства да бъдат обучавани в духа на интернационализма. Украинецът Скрипник възразява, че някой се опитва да използва този случай като повод за завой в политиката и по-твърда линия срещу малцинствата. (Троцки се провиква: „Точно така!“.)

Въпреки че е предвидено да изнесе доклад по-късно, Сталин също се изказва по време на обсъждането. „Национализмът е основната пречка за израстването на марксистки кадри, на марксистки авангард в пограничните зони“, заявява той и приравнява националистите с меншевиките. Преди срещата той навярно е обмислял възможността за революционен трибунал и разстрел на Султан-Галиев.[179] Сега обаче се съгласява с Куйбишев, че е по-добре татаринът да бъде пуснат на свобода. „Той призна прегрешенията си и поиска опрощение – казва великодушно Сталин. – Беше изключен от партията и, разбира се, няма да го приемем отново. Защо да го държим в затвора?“ Един от участниците подхвърля, че след този процес Султан-Галиев никога не би могъл да си намери работа и задава въпроса дали няма да е опасен на свобода, на което Сталин отговаря: „Това не е наша грижа, той е наш враг, но ви уверявам, че не може да нанесе по-големи вреди от някои военни специалисти, които заемат ръководни длъжности“.[180] Този знак за равенство между комунистите от националните малцинства и бившите царски офицери е показателен за маниакалната мнителност на Сталин, който подозира всички в нелоялност. Той използва Султан-Галиев като назидателен пример, за да сплаши останалите. Зиновиев, който има много малка роля в случая, демонстрира пълно невежество по националния въпрос, но Каменев застава на страната на Сталин и одобрява действията му за затягане на партийната примка, като в заключителното си изказване при закриване на срещата напомня на участниците, че вътрешните заплахи могат да бъдат използвани от Великобритания, „най-великата империалистическа сила“.[181] На 14 юни ГПУ освобождава Султан-Галиев (в крайна сметка той започва работа в държавното ловно стопанство).[182] По нареждане на Сталин стенограмата от срещата е разпратена на всички партийни организации в републиките, за да бъде обсъдена. В Татарстан обсъждането минава под председателството на местния началник на ГПУ.[183]

Среща в пещера

На 10 юли 1923 година Зиновиев и Бухарин заминават на почивка в Кисловодск.[184] Малко преди това те са уведомени за съществуването на още един сензационен документ, приписван на Ленин. Твърди се, че той е продиктуван на 4 януари 1923 година и е записан от Фотиева.[185] Крупска го предава на Зиновиев.[186] Каменев също получава копие. Съдържанието на документа е потресаващо: „Сталин е твърде груб и въпреки че този недостатък се среща често в нашите среди, той е напълно неприемлив за един генерален секретар. Затова предлагам на другарите да помислят дали да не отстранят Сталин и на негово място да бъде сложен друг човек, който да бъде различен от Сталин във всяко отношение и най-вече да бъде по-толерантен, по-лоялен, по-учтив, да зачита другарите, да не бъде толкова своеволен. Това може да ви се струва дреболия, но с оглед на взаимоотношенията между Сталин и Троцки може да се превърне в голям проблем“.[187]

Възможно ли е Ленин наистина да е решил да свали Сталин само петнадесет месеца след като го е сложил на поста генерален секретар? Ако е така, защо не се посочва директно кой да го замести? И защо споменава Троцки?

Оригинална стенограма на документа не е запазена. В секретарския дневник не е отразено да е диктувал подобно писмо. В лекарския дневник на 4 януари 1923 година е записано, че Ленин е прекарал безсънна нощ и е в лошо настроение, на два пъти е диктувал и е чел.[188] Друг любопитен факт е, че Зиновиев не е информиран за този текст в края на май, когато получава „Завещанието на Ленин“. Новият документ излиза наяве чак през юни.[189] Предвид съдържанието му, той би трябвало да предизвика коренна промяна в политическата обстановка в страната. Само че Зиновиев и Бухарин не предприемат нищо, като се изключи „срещата в пещерата“, на която са поканени няколко представители на режима, които по това време също са на почивка в Кисловодск.[190] На срещата, освен Зиновиев и Бухарин, присъстват Григорий Евдокимов – профсъюзен ръководител в Петроград и един от най-близките хора на Зиновиев, Михаил Лашевич – командир на сибирското военно поделение и също много близък на Зиновиев, и Клим Ворошилов – непоклатим поддръжник на Сталин и командир на Кавказкото военно окръжие, чийто щаб е в Ростов.[191] Поканен е и Михаил Фрунзе, командир на Кримското военно окръжие, който е на почивка в Железноводск, но той успява да пристигне чак на следващия ден.

Троцки по това време също е на почивка в Кисловодск, но не взема участие в срещата.[192] И той, като Зиновиев и Бухарин, е недоволен от начина, по който Сталин ръководи партийния секретариат, само че поради склонността си да води спорове с всички трудно намира съюзници. В този момент Троцки се занимава главно с писане, но намира време да приеме Макс Ийстман, който му предлага да стане автор на биографията му и по-късно отбелязва, че „Троцки е най-всестранно надареният човек в света“.[193]

По-късно Зиновиев обяснява, че „всички участници си даваха сметка, че секретариатът под ръководството на Ленин е едно, а без Ленин – съвсем друго“. Бухарин, който вероятно е основният инициатор на срещата в пещерата, предлага секретариатът да бъде превърнат в миниатюрно политбюро, т.е. с колективно ръководство, в което освен Сталин да бъдат включени Зиновиев, Троцки, Каменев и Бухарин. „По този въпрос имаше големи караници – твърди Зиновиев. – Повечето, в това число и аз самият, смятаха, че другарят Троцки ще ни подкрепи и ще успеем да намерим стабилно равновесие във властта.“[194]

Няколко дни след срещата в пещерата Серго Орджоникидзе, който има предварително запланувано пътуване до Берлин през Москва, за да се лекува, се отбива в Кисловодск. Зиновиев му разказва за проведената сбирка и му дава да занесе на Сталин и Каменев писмо.[195] Както може да се очаква, Сталин побеснява. Към този момент – 29 юли, Зиновиев е получил две писма от Сталин, съответно на 25 и 27 юли, в които генералният секретар го осведомява за някои свои действия и най-вече за решението си да отмени насоките на Зиновиев за по-смели действия от страна на германските комунисти.[196] Намесата на Сталин в делата на Коминтерна предизвиква гнева на Зиновиев и на 30 юли той изпраща ядосано писмо до Каменев, в което го упреква в бездействие и обвинява Сталин, че взима решения самостоятелно, без да се допита до никого. „Ти си в Москва – изтъква Зиновиев. – Имаш немалко влияние. А позволяваш на Сталин да ни се подиграва.“ Той посочва редица примери и пита реторично: „Сталин консултира ли се с някого за тези назначения? Не е!“. Зиновиев се оплаква, че дори и на заседанията на Коминтерна Сталин има водеща роля: „Пристига, оглежда се и взема решения. А Бухарин и аз сме безгласни букви“. Накрая отправя закана: „Повече няма да търпим това. Ако партията трябва да мине през период (вероятно много кратък) на едноличнo управление на Сталин, така да бъде. Но поне аз нямам намерение да прикривам тази свинщина. На практика няма „триумвират“, има диктатура на Сталин. Илич е напълно прав“.[197]

Зиновиев напомня на Каменев, че неколкократно е изразявал същото мнение и го заплашва: „Ако не отговориш на това писмо, повече няма да ти пиша". Все пак споделя, че е обнадежден: „Изненадан съм, че Ворошилов, Фрунзе и Серго мислят като нас". Това обаче не е точно така. Позицията на Фрунзе е неясна, макар че той дава да се разбере, че е склонен да подкрепи „постигане на равновесие", а Орджоникидзе се стреми да не взима страна, тъй като дължи издигането си в партията не само на Сталин, но и на Ленин.[198] Ворошилов определено не е съгласен със Зиновиев.[199] Междувременно Бухарин също пише писмо на Каменев на 30 юли и се оплаква, че в негово отсъствие и без да го попита, Сталин е назначил временна редколегия в „Правда". Всъщност политбюро е определило поддръжника на Троцки Евгений Преображенски за изпълняващ длъжността главен редактор, но той подава оставка заради връщането на монопола върху водката и това принуждава Сталин да предприеме действия, преди Бухарин да се е върнал от почивка.[200] Сталиновата намеса в този случай сепва Бухарин и Зиновиев. Те откриват, че генералният секретар наистина притежава неограничена власт.

Зиновиев е убеден, че предложенията му към Сталин да сподели властта са логични и разумни, даже твърде умерени, предвид призива на Ленин генералният секретар да бъде отстранен. „Не ме разбирай погрешно. Обмисли всичко спокойно!", моли той Сталин на 31 юли.[201] Сталин обаче е на друго мнение. Нещо повече, той не е виждал писмото, приписвано на Ленин, и вероятно е разтревожен и уплашен от неизвестното за него съдържание. Орджоникидзе пише на Ворошилов на 3 август 1923 година, че за Сталин предложението на Зиновиев и Бухарин е все едно да му бъдат назначени „политически комисари", които да го контролират, сякаш не може да му се има доверие, все едно че е царски генерал. Още същия ден, на 3 август, Сталин преминава в контраатака и пише на Зиновиев и Бухарин: „Получих писмото ви от 29 юли, говорих със Серго. Не разбирам какво се очаква от мен, нито какъв е проблемът". Той им предлага да проведат разговор, „ако изобщо смятате, че е възможно да продължим съвместната си работа (от разговора със Серго останах с впечатлението, че очевидно се готвите за разрив с мен)".[202]

Сталин няма намерение да ги остави да постъпят с него така, както той самият току-що е постъпил със Султан-Галиев. След помирително писмо от Зиновиев и Бухарин с дата 6 август („говориш за „разрив" навярно единствено поради преумора. За такова нещо и дума не може да става"), Сталин язвително пита: „Защо беше необходимо да се цитира писмо на Илич, което аз не съм виждал? Не е ли ясно, че не се блазня от постове и не се страхувам от писма?". Той добавя, че решенията на секретариата се вземат след допитване до всички, а дневният ред на заседанията се съгласува предварително. След това се оплаква: „Вие сте добре, на почивка сте и кроите заговори, а аз тук се мъча като вол и накрая съм виновен за всичко". Сталин отхвърля опитите за помирение с думите: „Подкрепям смяната на генералния секретар, но съм против назначаването на политически комисари (и без това вече имаме предостатъчно политически комисари: оргбюро, политбюро, пленумът)".[203]

Категоричният тон на Сталин и предложението му да подаде оставка предизвикват незабавен отговор от Зиновиев и Бухарин. „Да, съществува писмо от В. И., в което той съветва да не те преизберем за генерален секретар – пишат те на 10 август. – Ние (Бухарин, Каменев и аз) решихме първо да го обсъдим с теб. Причината за това е една: ти приемаш несъгласията с В. И. твърде лично и не искахме да те ядосаме." Само че вече са успели да го ядосат и опитът им за помирение е доста тромав. „Секретариатът на ЦК обективно (без лоши намерения от твоя страна) започва да изпълнява същата роля в ЦК, каквато изпълнява секретариатът във всяка провинциална партийна организация, т.е. де факто (но неформално) той решава всичко. Това е факт, който не може да бъде оспорен. Никой не иска да ти назначава политически комисари. Ситуацията с Троцки и с различните платформи става все по-сложна и недоволството в средите на партията расте. Затова търсим по-добри форми на сътрудничество." Писмото е написано на ръка от Бухарин, но е подписано само от Зиновиев. Накрая той казва: „Не мисли нито за секунда, че кроим заговори. Иди на почивка, ако трябва. Всичко най-хубаво, Зиновиев". Само че писмото не е изпратено.[204] Сталин наистина възнамерява да замине за Кисловодск на 15 август, само че в последния момент се отказва.[205]

Лудост

Основната причина за отлагането на почивката на Сталин е очакването за революция в Германия.[206] За СССР Германия е най-важната държава. Там цари опустошителна инфлация и правителството бави плащанията по репарациите. Великобритания предлага те да бъдат намалени, а това предизвиква гнева на Франция. Заради дължимите, но неплатени репарации Франция и Белгия окупират Рурска област, където се произвеждат 80% от стоманата, желязото и въглищата в Германия.[207] Това е съкрушителен удар за германските пазари и дава нов тласък на инфлацията (през ноември 1923 година един долар се търгува за 130 милиарда марки).[208] СССР предупреждава Полша да не се възползва от кризата, за да завладее Източна Прусия, и призовава Латвия и Литва да не се намесват във вътрешните работи на Германия.[209] В същото време обаче Зиновиев и Бухарин решават, че е настъпил подходящият момент СССР да организира комунистически преврат в Берлин. В Кисловодск, докато се чудят как да свалят от власт Сталин, двамата получават писмо от ръководителя на германските комунисти Хайнрих Брандлер, който ги уведомява, че подготвя голяма демонстрация по повод Деня на антифашизма и че „за всеки убит комунист ще отмъстим, като убием десет фашисти".[210]

Карл Радек предупреждава Брандлер да избягва конфронтация с властта и да не дава поводи комунистическото движение да бъде смазано, но Зиновиев приема писмото на Брандлер като знак за решителност, а действията на Радек – като своеволие. Въпреки че Зиновиев е начело на Коминтерна, Сталин подкрепя Радек и изразява съмнение, че в Германия може да се стигне до революция. Брандлер пренебрегва предупрежденията на Радек и на 31 юли обявява публично, че комунистите възнамеряват да завземат властта. Няколко дни по-късно той добавя, че съвсем скоро „буржоазията ще бъде свалена“ и че най-вероятно ще се стигне до гражданска война.[211] Сталин продължава да бъде настроен скептично. Въпреки че през 1923 година в Германия работническата класа е далеч по-многобройна, отколкото е била в Русия през 1917 година, в писмото си до Зиновиев на 7 август той изброява редица обстоятелства, които са били от полза за болшевиките, като подчертава, че хората са искали мир, а селяните са се стремили да завземат имениятa и земите на помешчиците. Сталин отбелязва, че в момента германските комунисти не могат да разчитат на подобна подкрепа. „Разбира се, съветската държава е наблизо и ги подкрепя, но какво можем да им предложим? Ако правителството в Германия бъде свалено и комунистите дойдат на власт, бързо ще с провалят. (…) Според мен германците не бива да бъдат окуражавани, а тъкмо обратното.“[212]

Спорът няма как да се разреши чрез телеграми и на 9 август Сталин настоява да се свика заседание на политбюро, което да обсъди положението. На 12 август Зиновиев и Бухарин потвърждават, че ще прекратят почивката си. Троцки подчертава, че по медицински причини може да прекъсне почивката си „за не повече от седмица“.[213] Брандлер също е извикан в Москва.

Германия е парализирана от стачки, в които участват над 3 милиона работници, правителството подава оставка и е заменено с коалиционен кабинет със социалдемократите, начело с Густав Щреземан. Социалдемократите влизат и в местното управление на Тюрингия и Саксония. Радикализацията подхранва първоначалния възторг на Зиновиев, но Сталин предупреждава, че е възможна военна намеса от страна на Франция и Полша.[214] На 21 август политбюро решава да изпрати на германските комунисти 1 милион златни марки.[215] Два дни по-късно се провежда обсъждане, на което Сталин изненадващо подкрепя идеята за преврат, като настоява съветската подкрепа да бъде запазена в тайна. „Позицията на Сталин е правилна – посочва Троцки. – Не бива да изглежда така, сякаш ние, руската комунистическа партия и Коминтернът, дирижираме събитията.“ При все това той изразява скептицизъм и настоява да се направи подробен план за преврата, докато Сталин изглежда въодушевен и заявява, че „или революцията в Германия ще се провали и ще ни помете, или там всичко ще мине добре, революцията ще успее и нашето положение ще се укрепи“. Вероятно промяната в позицията му е резултат от хладнокръвни сметки: той не иска да бъде сравняван със Зиновиев и Каменев, които са се противопоставили на болшевишкия преврат през 1917 година. Сталин дори се размечтава за „обща граница с Германия“, която може да бъде създадена чрез опит за „завладяване на една от съседните буржоазни държави“. На въпрос на Чичерин дали СССР трябва да работи за консолидация на Чехословакия и Югославия, или да подготви в тях въстания, няколко гласа хорово отговарят: „И двете, и двете!“.[216]

На 25 август Коминтернът отправя апел към профсъюзните деятели и социалистите по цял свят за общи действия срещу „фашистката заплаха“.[217] Същия ден Троцки инструктира заместника си Склянски да подготви Червената армия за евентуална атака от страна на Антантата.[218] Три дни по-късно ЦК изпраща шифрограма до провинциалните партийни комитети, че революцията в Германия ще избухне всеки момент и трябва да се очаква буржоазна военна интервенция срещу Германия.[219]

Страх

Сталин е сигурен, че многобройните му поддръжници ще го защитят. Когато информира Куйбишев, останалите секретари в ЦК и верните си последователи за събитията през лятото, те се присмиват на интригите на Зиновиев.[220] При все това положението е сериозно: очевидно Ленин е предложил генералният секретар да бъде отстранен и въпросът вече е в ръцете на членовете на политбюро. Доказателство за страха, обзел Сталин, е публикуването в септемврийския брой на „Пролетарска революция" на писмата на Ленин от пролетта на 1917 година до Карпински и Ганецки, заради които временното правителство го обвинява в държавна измяна.[221] Появата на тези уличаващи материали в някое емигрантско издание би било логично, но в съветско списание е повече от странно. Най-вероятно Сталин, който контролира архивите на Ленин, се опитва да нанесе удар върху репутацията му.[222]

В отговор на настояванията на Зиновиев и Каменев ръководството на секретариата да бъде разширено Сталин излиза с предложение, което е прието от всички: Зиновиев и Троцки да станат членове и на оргбюрото (но не и на секретариата), заедно с Иван Коротков и Бухарин. Както може да се предполага, Троцки и Бухарин не участват в нито едно заседание на оргбюрото, а Зиновиев твърди, че е отишъл на едно или две.[223]

До голяма степен провалът на опита да бъде ограничена властта на Сталин се дължи на Троцки. Бухарин по-късно твърди: „Исках да обединя най-важните фигури – Сталин, Троцки и Зиновиев – в нещо като по-малък ЦК. Целта ми беше да въдворя мир в партията. (…) Другарят Зиновиев първо се колебаеше, а след това се изправи срещу Троцки и това провали плана ми. Другарят Троцки също направи всичко възможно, за да утежни положението."[224] Позицията на Каменев също изиграва роля.[225] Каменев има репутацията на разумен и делови човек, но онези, които са работили с него, го описват като непоправим интригант. Той познава отблизо и Зиновиев (мнението му за него не е много добро), и Сталин, и си дава сметка, че генералният секретар има много недостатъци, той е обидчив и отмъстителен, двуличен и безскрупулен провокатор, но очевидно Каменев не го възприема като конкретна заплаха, иначе щеше да се присъедини към акцията срещу него. Това е доказателство, че през 1923 година Сталин още не е чудовището, в което ще се превърне по-късно. Пред Орджоникидзе Каменев споделя, че твърденията на Зиновиев и Бухарин са преувеличени.[226] Освен това той цени високо способностите на Сталин. На 6 юли е одобрена конституцията на СССР и по отношение на прилагането ѝ на практика Сталин е незаменим.[227] Каквито и сметки да си е правил Каменев, подкрепата, която оказва на Сталин, се оказва от ключово значение за политическото му оцеляване.

Зиновиев и Бухарин грешат в преценката си за Каменев, който на свой ред греши в преценката си за Сталин, но голямата загадка в случая е поведението на Зиновиев. Всички са наясно, че целта на Зиновиев е да се издигне на върха.[228] Само че когато Крупска му предава писмото от Ленин с настояване Сталин да бъде отстранен, Зиновиев не предприема нищо. Той получава възможност да промени хода на историята, а не се възползва от нея. Риков, Калинин и Молотов се колебаят на чия страна да застанат, Каменев подкрепя Сталин, а Троцки изобщо не се отзовава на призивите на Зиновиев за подкрепа. Независимо от това Зиновиев би могъл да настоява за оттегляне на Сталин от поста генерален секретар и да поиска да се свика пленум на ЦК или дори извънреден конгрес. Вместо това той организира среща в пещера, която няма никакви последствия. Бездействието му безспорно е един от повратните моменти в историята на политбюро.

За Сталин обаче този епизод не е приключил. Той подозира, че Зиновиев няма да забрави за писмото на Ленин и че вероятно ще разкрие съдържанието му пред ЦК. Не е сигурно и доколко може да разчита на подкрепата на Каменев. Участието на Бухарин в срещата в пещерата също е повод за притеснение. Но най-голямата грижа на Сталин е Ленин, въпреки че вождът на болшевиките вече нито може да чете, нито да пише. Осигурена му е луксозна инвалидна количка, за да го разхождат на открито, а Крупска му чете на глас като на малко дете.[229] Ленин повече не се връща в обществения живот, но продължават да се появяват документи, за които се твърди, че са диктувани от него. Чрез ГПУ Сталин следи отблизо посетителите в „Горки“, само че не може да контролира действията на Крупска и не може да бъде сигурен още какви указания на Ленин ще се появят на бял свят. Въпреки това той отива на почивка в Кисловодск в края на август.[230] С надвисналия над главата му дамоклев меч Сталин едва ли е успял да си почине и през септември бързо се връща в Москва.

Унижението

През септември 1923 година Москва е обхваната от революционна треска. Брандлер е пристигнал в края на август, а в средата на септември към него се присъединяват и други немски комунисти. Градът е облепен с лозунги в чест на „германския октомври“. Във фабриките се провеждат събрания. Работниците умуват как да помогнат на германските си събратя.[231] Немските комунисти са раздирани от противоречия и не разполагат с обединителна фигура, затова Брандлер моли Зиновиев и Троцки да поведат революцията. През септември, под натиска от Коминтерна, в България избухва въстание, чиято цел е да бъде свалено дошлото на власт с преврат правителство. Бунтът е потушен и силите на реда избиват 2000 комунисти и земеделци.[232] За да заличи петното от противопоставянето си на октомврийския преврат през 1917 година, Зиновиев настоява да се ускорят събитията в Германия. Сталин обаче не се оставя да бъде засенчен. „Предстоящата революция в Германия е най-важното световно събитие днес – пише той на 20 септември в статия, публикувана в органа на германските комунисти *Die Rote Fahne*. – Победата на революцията в Германия ще има по-голямо значение за пролетариата в Европа и Америка, отколкото победата на руската революция преди шест години. Победата на немския пролетариат ще премести центъра на световната революция от Москва в Берлин.“[233]

В периода 21-23 септември се провеждат няколко заседания на политбюро и на комисията за Германия.[234] Един от ключовите въпроси е как да се действа по отношение на немските социалдемократи. Сталин смята, че ако те се съгласят да следват комунистите, сътрудничеството с тях ще бъде полезно, а ако откажат, ще си навлекат неприязънта на работниците.[235] Покрай разискванията е одобрен гербът на СССР със сърп и чук върху земното кълбо, от което излизат слънчеви лъчи и с надпис „Пролетарии от всички страни, съединявайте се“ на шест езика (руски, украински, белоруски, грузински, азерски, арменски).[236] Зиновиев се обявява за създаването на „обединена държава на работническо-селските републики в Европа“.[237] Троцки публикува във вестник „Правда“ преглед на революционните тактики по време на френската и руската революция, за да служат като пример за германските комунисти. Не е ясно дали статията оказва някакво въздействие в Берлин, където е публикувана в превод, но германският посланик в Москва подава протестна нота.[238] Зиновиев, Троцки и Каменев стоят до късно през нощта в комисариата на отбраната и кроят военни стратегии.[239] Брандлер пък се хвали пред конгреса на полската комунистическа партия, проведен в околностите на Москва, че германските комунисти са над 350 хиляди и могат да разчитат на 200 хиляди въоръжени работници.[240]

От 23 до 25 септември в Кремъл се провежда пленум на ЦК. В първия ден Зиновиев изнася доклад за международната обстановка и събитията в Германия, а Риков – за отбраната на страната и създаването на специален резервен фонд.[241] Взето е решение превратът в Германия да бъде извършен на 9 ноември, когато се навършва годишнина от абдикацията на Кайзера и от „буржоазната“ революция.[242] Куйбишев докладва за промени в състава на революционния военен съвет, оглавяван от Троцки. Така, вместо да се обсъжда поисканото от Ленин отстраняване на Сталин, вниманието се насочва към Троцки. Планът за увеличаване на състава на революционния военен съвет с хора на Сталин, Зиновиев и Каменев е разработен зад гърба на Троцки. В знак на протест той обявява, че подава оставка и заминава в чужбина „като войник на революцията“, за да помага на германските комунисти.[243] Един от присъстващите на заседанието се обажда, че е крайно време Троцки да престане да си придава важност, в отговор на което Троцки ядосано изкрещява: „Искам да заличите името ми от списъка с актьорите в тази унизителна комедия!“, и напуска залата, като напразно се опитва да затръшне тежката врата от ковано желязо. Тя се затваря бавно зад гърба му и това още по-силно подчертава безсилието му.[244]

Дали нарочно или по стечение на обстоятелствата, Сталин, Зиновиев и Каменев наистина са унижили Троцки. Те веднага изпращат делегация в дома му, за да го уговорят да се върне, но той отказва. В протоколите е отбелязано, че трябва да бъдат изпратени копия на Троцки. В негово отсъствие пленумът гласува към революционния военен съвет да бъдат добавени няколко души от ЦК.[245] За втори път съставът му е променен против волята на

Троцки, първият случай е през март 1919 година по разпореждане на Ленин и тогава Троцки също подава оставка. Тя не е приета и Ленин успява да го успокои. Сега оставката също не е приета, но го няма Ленин, за да омиротвори оскърбения Троцки.

Едва от този момент нататък другите три най-важни фигури в политбюро започват да действат съгласувано, като триумвират. На едно от следващите заседания между Троцки и Зиновиев избухва кавга и Зиновиев се разкрещява: „Не виждаш ли, че си изолиран и си хванат в обръч? Номерата ти вече не минават, никой не те подкрепя, сам си!“. Така се ражда нарицателното, с което се назовават тайните срещи на Зиновиев, Каменев и Сталин, на които се взимат същинските решения преди заседанията на политбюро: „обръчът“.[246] И този обръч все повече се затяга около Троцки.

Лявата опозиция

Неохотното узаконяване на частната търговия не успява да облекчи положението на работниците, уж в чието име режимът управлява. Промишлеността е реорганизирана в гигантски тръстове и смятаните за най-важни предприятия са поставени под опеката на държавата, което обаче не ги предпазва от закриване или даване под наем понякога на предишните им собственици. Заплащането е обвързано с производителността, както е било и преди.[247] Инженерите и специалистите се радват на множество привилегии. Ръководителят на профсъюзите Михаил Ефремов обобщава възгледите на работниците така: „Специалистите живеят по-добре, плаща им се по-добре, те са хората, които дават нарежданията, макар че те са наши врагове и не са участвали в Октомврийската революция“.[248] Пролетариите недоволстват, че партийните величия живеят богато и пълнят ресторантите.[249] Ситуацията е взривоопасна и през пролетта на 1923 година в големите заводи избухва вълнà от стачки, които продължават и през есента.[250] Съветското и британското разузнаване, независимо едно от друго, стигат до извода, че има връзка между слуховете за предстояща война и за падането на съветския режим.[251] ГПУ извършва поредица от арести, но работниците отново обявяват стачка с искания да бъдат освободени колегите им. Положението наподобява събитията в Кронщад.

Болшевишката пропаганда търси обяснение за работническото недоволство в „размиването“ на пролетариата, към който наскоро са се присъединили нови попълнения от провинцията и много жени. Зиновиев дори разделя работниците от пролетариите и в лекция по партийна история заявява: „Въпреки че има няколко работнически партии, партията на пролетариата е само една. Една партия може да бъде работническа по състав, но това не означава, че е пролетарска по своята ориентация, програма и политика“.[252] С други думи, „пролетариатът“ вече не е социологическа категория, а изцяло идеологическо понятие.

Тайната полиция усърдно следи за спазване на забраната за съществуване на независими профсъюзи и работнически движения, но в рамките на партията се появява тяхна алтернатива, известна с името лява опозиция. През есента на

1923 година Троцки започва да настоява за „вътрешнопартийна демокрация“, като се възмущава, че „бюрократизацията на партийния апарат се е разраснала до нечувани размери“ и че „е създадена широка прослойка от функционери, които, след като влязат в правителствено-партийния апарат, не смеят да изразят открито своите позиции“.[253] Изобщо не е изненадващо, че болшевишките посегателства върху частната собственост и липсата на върховенство на закона не довеждат до изграждането на ефективна и отговорна държавна администрация. Апаратчиците провеждат безмилостна класова война чрез показни екзекуции, което няма как да способства за утвърждаването на демокрация. Появата на безчинстващи функционери, които се занимават основно с политическо сплашване и саморазправа, е неизбежна последица от налагането на комунистическия режим, част от който е и самият Троцки. На всичкото отгоре той се бори срещу извращенията на бюрократите, а в същото време настоява да се създаде централизирана чиновническа структура (естествено, ръководена от самия него), която да планира икономиката. В програмата на лявата опозиция не се обещава нищо на стачкуващите работници. През есента на 1917 година Троцки се проявява като ловък политик, защото съумява да спечели подкрепата на работниците и за най-непопулярните идеи на болшевиките, но през есента на 1923 година той пише не за бедстващите труженици и семействата им, а за „кризата“ като нещо доста абстрактно.

Критиките на Троцки оказват значително въздействие върху апарата. На 12 октомври, само четири дни след като в ЦК постъпва критичният доклад на Троцки, Молотов изпраща секретно писмо до всички партийни организации, в което се говори за „луксозни апартаменти“, „конюшни с коне за надбягвания и езда“, „солидни сметки в ресторанти“ и т.н. „В ЦК са постъпили множество сигнали, че централните и провинциалните партийни организации разполагат с автомобили и други превозни средства, без това да е продиктувано от служебна необходимост – се казва в писмото. – В редица случаи до курортите в южната част на страната се изпращат специални влакове, превозващи един-единствен пътник или се организират товарни композиции за превоз на автомобили.“[254] Апаратът всекидневно получава доклади за алкохолизирани, жадни за власт, крадливи служители, които „са загубили всякаква връзка с масите“.[255]

През есента на 1923 година Троцки принуждава управляващия триумвират да приеме обществено обсъждане на най-наболелите въпроси, но това обсъждане се ограничава единствено до налаганите от партията правила за дискусии.[256] Самият болшевизъм се заражда като фракция, но след решението за партийното единство, прието на Десетия конгрес, вече няма механизъм, според който членовете на партията могат да критикуват политиките на режима, без да рискуват да бъдат изключени. Така наречената Декларация на четиридесет и шестимата издига искането това положение да бъде заменено от „другарско единство и вътрешнопартийната демокрация“.[257] Декларацията не е подписана нито от Троцки, нито от най-изявените му поддръжници, но въпреки това триумвиратът мобилизира партийните органи да я заклеймят като израз на непозволен фракционизъм.[258] Към този момент недостатъците на режима са вече толкова очевидни, че представители на лявата опозиция печелят много от изборите в първичните партийни организации в Москва. Верният на Сталин Назаретян изхвърля отчета с тази информация в кошчето и дава за публикация във вестник „Правда“ неверни данни. Помощникът му обаче впоследствие разкрива истината, в резултат на което и двамата са отстранени, само че опорочените избори не са проведени повторно.[259] Борбата против Троцки всъщност институционализира нарушаването на партийните правила от самата партия.[260] Когато френската и полската комунистическа партия протестират срещу очернянето на Троцки, Сталин го обвинява, че се опитва да разцепи Коминтерна.[261]

Сблъсък

Вместо да внесе разцепление сред враговете си, надменният Троцки ги обединява.[262] Дори и впоследствие той не осъзнава последиците от високомерното си държание и макар да признава, че се е самоизолирал от останалите в управляващите кръгове, го обяснява с факта, че са му били досадни. „Ходенето на гости, задължителното посещение на балетни спектакли, запоите, на които безмилостно се одумват отсъстващите, не ми допадаха. Затова винаги, когато се появявах някъде, разговорът секваше.“[263] Независимо от това в определени моменти Троцки отстоява категорично позициите си.[264] Само че по това време той си има и здравословни проблеми. Една неделя през октомври 1923 година, докато е на лов за патици из блатата на Тверска губерния, Троцки затъва в студената вода и се разболява.[265] Състоянието му дълго време не се подобрява и лекарите му нареждат да остане на легло. Поради това, по предложение на Каменев, заседанието на политбюро на 16 октомври се провежда в апартамента на Троцки в Кремъл. На него е взето решение централната контролна комисия да започне разследване срещу Троцки по обвинение във фракционизъм. „След срещата – твърди съпругата му – той излезе целият подгизнал от пот, съблече се и си легна. Дрехите му бяха вир-вода, все едно беше стоял навън на дъжда.“[266]

Докато Троцки е в немилост и боледува, на 18 октомври Ленин се появява в Кремъл. [267] След обичайния си късен обяд в „Горки“ той заповядва да го закарат с инвалидната количка до гаража, качва се в ролс-ройса и отказва да слезе, докато не го закарат в Москва. Успяват да го убедят поне да го преместят в друга кола и към четири следобед, придружаван от лекари, сестри и Крупска, Ленин потегля за столицата. На следващия ден се отбива в кабинета си в Кремъл и взима няколко книги от там. После заповядва да го изведат на разходка, само че завалява дъжд и е принуден да обикаля с колата. Привечер най-сетне склонява да се прибере в „Горки“.[268] „Новината за пристигането на Владимир Илич веднага плъзна из Кремъл и хората надничаха от прозорците да го зърнат“, твърди шофьорът му.[269] Не е възможно посещението му да е убягнало от вниманието на Сталин и на Троцки, но според наличните сведения Ленин не се среща с тях, нито пък със Зиновиев или Каменев. „Дали Ленин искаше да види някого от другарите си? – се пита по-късно Мария Улянова. – Не мисля. Съдя по факта, че непосредствено преди да потеглим, той се опита да каже нещо, което не разбрахме, и аз го попитах дали не иска да се види с някого от другарите си. Споменах няколко имена. Той поклати горчиво глава, за какво да се среща с тях, след като не може да работи?“[270] Всички източници потвърждават, че когато колата навлиза в Москва и Ленин вижда златните куполи, той развълнувано сочи с пръст като малко дете.[271] През цялото време на престоя си в Москва Ленин е в приповдигнато настроение, а когато се връща в „Горки“, отново унива. Това е последното му посещение в Кремъл.

Докато Ленин пътува към Москва, на 18 октомври политбюро отново се събира в апартамента на Троцки. Важна точка в дневния ред е решение за подготовка на доставка на зърно за Германия, където се очаква след революцията да избухне гражданска война. „Мисля, че е по-добре да се въздържаме от всякакви сигнали към поляците, но може да посплашим латвийците – отбелязва Сталин на едно листче по време на заседанието. – С поляците обаче това няма да стене. Няма да успеем да ги стреснем, само ще им разкрием намеренията си. Поляците – в изолация. Латвийците – да бъдат подкупени (и сплашени). Румънците – подкупени. С поляците – изчакване.“[272] Сталин възприема революцията в Германия като възможност за покоряване на създадените след разпада на Руската империя независими държави.

На 19 октомври, докато Ленин се разхожда из Кремъл, а Троцки лежи болен у дома, политбюро изготвя колективен отговор на критичните писма на Троцки до ЦК. Черновата е дело на Сталин. В нея се казва: „Ако нашата партия не принуди другаря Троцки да се разграничи от чудовищните грешки, които допуска в своето писмо от 8 октомври, не само руската комунистическа партия, но и СССР, и германската революция ще понесат огромни загуби“.[273] Насрочен е съвместен пленум на ЦК и на централната контролна комисия на 25-27 октомври. На откриването на 25 октомври, веднага след доклада на Сталин, Троцки взема думата и говори в продължение на четиридесет и пет минути. Така нареченият съвместен пленум е поредният трик на Сталин, за да осигури повече свои привърженици. Вторият ден е посветен на обсъждане, след което късно вечерта има заключителни речи, първо от Троцки (10:33 – 11:25 часа), а после от Сталин (11:25 – 12:10 часа). Сталин заповядва на секретаря на политбюро Борис Бажанов да направи резюмета на речите, за да бъдат използвани след това срещу Троцки.[274]

Това е първият пряк сблъсък между Сталин и Троцки на партиен форум.

В отговор на критиките за фракционизъм Троцки отправя обвинението, че „има политбюро в политбюро и ЦК в ЦК и аз на практика бях изолиран от дискусиите, така че имах само този избор“. В опит да обясни защо е отказал предложението да стане заместник-ръководител на правителството, той разкрива, че през 1917 година е отхвърлил настояването на Ленин да стане министър на вътрешните работи. „Истината е, другари, че в работата ми има един личен аспект, който, въпреки че не играе никаква роля в личния ми живот и ежедневието ми, е от голямо политическо значение – заявява Троцки. – Това е еврейският ми произход. Аз категорично отхвърлих това предложение, защото, както и преди, смятам, че не бива да даваме на враговете си повод да твърдят, че страната се управлява от евреин.“[275] Обяснението му не звучи достоверно, тъй като все пак той заема редица други важни постове.

В речта си пред пленума Троцки признава, че с Ленин са имали несъгласия по отношение на икономическата политика и отношенията им са се обтегнали. Но той отново подчертава, че партията трябва да отговаря за партийната идеология и партийния живот, а икономическите експерти да се занимават с икономиката. „Нямам нищо против да бъда свален от другите си постове и да бъда изпратен в комисията по държавно планиране – казва той. – Тази комисия е най-важният ни орган." Поставя обаче едно условие: институционалната структура да бъде променена, като заявява, че характерът му е такъв, че не търпи неопределеност и половинчатост. В заключение моли обвиненията във фракционизъм да бъдат снети: „Другари, опитайте се да се поставите на мое място. Подложен съм на огромен натиск. Не можех да си мълча".[276]

Сталин му отговаря надменно: „Как може някой да бъде против усъвършенстването на структурата на държавната комисия по планиране? Смешно е да се гради платформа около необходимостта от усъвършенстване на комисията по държавно планиране. Вместо да се обсъждат тези сериозни въпроси, с вашите платформи те само се заобикалят. В приказките на опозиционерите не откривам нито едно конкретно предложение". За техните призиви за демокрация в партията той заявява: „ЦК изпълнява решенията на конгреса", като вметва: „Демократите казват, че не е необходимо да се дистанцираме от влиянието на новата икономическа политика. Нека да видим дали конгресът ще се съгласи с тях". След като един от участниците се оплаква, че „не се води дискусия", Сталин го оприличава на героиня на Чехов и отсича: „Някои неща не подлежат на дискусия". Той добавя, че не е имало случай някой да дойде в ЦК с искане да обсъди конкретен проблем и да му е било отказано. Обвинява групата на четиридесет и шестимата и Троцки, че са отправили обвинения към ЦК не по предвидения ред, а са се обърнали директно към редовите партийци. Според него „една дискусия на върха точно в този момент би била изключително опасна. Както селяните, така и работниците ще снемат доверието си от нас, а враговете ще решат, че сме слаби. Имахме подобни дискусии през 1921 година и отбелязахме голяма загуба. И тогава всичко тръгна от Троцки, който не послуша Ленин да ограничим дискусията в комисията, която отговаря за профсъюзите. Сега Троцки пак постъпва по същия начин и пак сме изправени пред заплахата от разцепление".[277] В действителност през 1921 година Ленин нарочно предизвиква Троцки на обществен дебат, а през 1923 година Троцки няма как да се обърне към „редовите партийци", защото Сталин контролира партийния печат.

След изказването на Сталин не е дадена възможност за реплики. Независимо от обърканите обяснения, които дава за отказите си да стане заместник на Ленин и за манията си по държавното планиране, Троцки не прибягва до лъжи. За сметка на това Сталиновите аргументи са изсмукани от пръстите и издават отчаяние, той самият изглежда неубедително и само сипе заплахи. Разбира се, залата е предварително подготвена и с огромно мнозинство е прието решение (само двама души са против, а десетима се въздържат), което признава вината на Троцки и лявата опозиция. В гласуването участват – в нарушение на партийните правила – и специално поканените от Сталин представители, които не са членове на ЦК.[278] Тези манипулации са признак за слабост.

Другият голям враг на Сталин – Крупска, която също участва в съвместния пленум, изпраща на 31 октомври критично писмо на Зиновиев. Тя също е гласувала срещу Троцки, но впоследствие настоява той да не бъде единственият обвиняем за разцеплението в партията и заявява, че „работниците ще осъдят сурово не само Троцки, но и всички нас, независимо че случващото се в партията се пази в тайна от тях. (…) Моментът е твърде тежък, за да се стига до разделение и Троцки да бъде поставян в положение, в което от психологическа гледна точка да му е невъзможно да работи“. Тя критикува „личните нападки и крамоли“ и се възмущава от „поругаването на името на Владимир Илич. (…) Позоваванията на Илич бяха излишни и неискрени, чисто лицемерие“. Крупска е разгневена и от твърденията, че писмата на Троцки са влошили състоянието на Ленин. („Искаше ми се да извикам, че това е лъжа.“) Тя напомня на Зиновиев писмото на Ленин, в което се говори за опасност от разцепление заради Сталин.[279] Само че Крупска, за която може да се предполага, че знае какво иска Ленин, не е казала нито дума на пленума, където навярно можеше да наклони везните в една или друга посока. Тя разчита на Зиновиев, който няма нито желание, нито способности да се изправи срещу Сталин.

Междувременно ГПУ и Коминтернът, подпомагани от комисариата на външните работи, продължават да изпращат агенти и пари в Германия.[280] Оказва се обаче, че хвалбите на Брандлер за огромния потенциал и арсенал на германските комунисти не отговарят на истината. Представителят на Коминтерна Матиаш Ракоци съобщава в Москва, че въоръжените комунисти са пет пъти по-малко от силите на реда, а в Саксония има не 200 хиляди, а едва 800 пушки.[281] Агентите от Коминтерна, които са натоварени със задачата да осигурят оръжие, не успяват да се справят или направо побягват с парите. И все пак основната причина за провала е фактът, че германските комунисти имат мнозинство само в 200 от 1400-те местни профсъюза и в едва 5000 от 70 хиляди заводски комитета.[282] Мнозинството германски работници членуват в социалдемократическата партия. Всъщност през есента на 1923 година германските комунисти подготвят заговор не само срещу правителство, а и срещу социалдемократите. Сталин е предложил „единен фронт“ срещу германската десница просто като тактически ход, с цел да се постигне разцепление сред социалдемократите и да бъде дискредитирано лявото им крило. Германските социалдемократи обаче вземат решение да си сътрудничат с комунистите само при крайна необходимост и едновременно с това тайно създават бойни отряди за защита при атаки от тях.[283] Така, вместо да дискредитира социалдемократите в очите на работниците, Сталиновата стратегия за „единен фронт“ всъщност изважда на показ лъжите на германските комунисти.[284]

Несъществуващият военен арсенал, липсата на подготовка и безучастното отношение на социалдемократите кара съветският отряд в Берлин да отмени въстанието в последната минута. „Добре си спомням вечерта на 22 октомври. Ото Куусинен, Осип Пятницки и Дмитрий Мануилски се бяха събрали в нашия апартамент в хотел „Лукс“ в очакване на телеграма от Берлин – разказва съпругата на Куусинен. – Стояха почти до сутринта в кабинета на Ото, пушеха и пиеха кафе. Беше осигурена пряка телефонна линия към стаята на болния Ленин в „Горки“, той почти не можеше да говори, но въпреки това беше в очакване на новината за революцията.“ Чаканата телеграма от Берлин така и не пристига и призори тримата се разотиват. „Ръководителите на Коминтерна бяха страшно ядосани и разочаровани, нямаха търпение да разберат какво се е объркало и кой е виновен.“[285] В Хамбург – втория по големина град в Германия, 300 комунисти въстават по своя собствена инициатива, нападат полицейските участъци и прибират голямо количество оръжие, но бунтът им е потушен, загиват 90 души, стотици са ранени.[286] В Москва политбюро е смаяно и от отмяната на революцията, и от кръвопролитията.[287] В Германия съветските агенти пък са смаяни от разправата с Троцки и заплашват, че ще дезертират.[288] Сталин се опитва да намери обяснение за случилото се. „Ако Илич беше в Германия, щеше да каже, че основният враг на революцията са социалдемократите и особено лявото им крило“, пише той на съветските агенти в Берлин на 8 ноември 1923 година.[289] На следващия ден твърди обратното – че социалдемократите са прави в много отношения и че германските комунисти не разполагат с подкрепата на работниците.[290] Не само комунистите търпят провал в този момент. На 8 ноември Адолф Хитлер, Херман Гьоринг, Рудолф Хес и шепа техни привърженици нахлуват в бирарията „Бюргербройкелер“ в Мюнхен, но биреният пуч приключва безславно месец по-късно.[291]

Болшевишкият режим задушава страната и самия себе си в бумащина и бюрокрация. Той има водеща роля в масовите злоупотреби и допринася за обедняването на населението, враждебно настроен е към частната търговия, макар да зависи от нея, страхува се не само от селяните, но и от работниците. Сред цялата тази бъркотия Сталин гради личната си диктатура. По цял ден изготвя тезиси и контратезиси, надзирава междуособиците в разрастващия се държавен апарат, преглежда доноси и секретни доклади на ГПУ и на армията, за чуждите посолства и журналистите. Не бива да се забравя, че именно той е създателят на СССР. Той прекършва съпротивата на мюсюлманите комунисти и пак той защищава Лениновата нова икономическа политика. Обективно погледнато, Сталин е най-важната фигура в комунистическия апарат в този момент, само че властта му е сериозно застрашена от лист хартия, в който се иска отстраняването му. Мемоарите на Володичева и Фотиева, написани след смъртта на Сталин, са пълни с невероятни и недостоверни обяснения. Лекарите на Ленин също не дават ясен отговор за произхода на „Завещанието на Ленин“.[292] Крупска в нито един документ не посочва как и при какви обстоятелства Ленин е продиктувал текста. Молотов твърди, че тя ненавижда Сталин, но „той също я мразеше, защото подписът на Ленин под „Завещанието“ беше поставен под нейно въздействие. Или поне така си мислеше Сталин“.[293] Тази формулировка е доста странна, защото писмото изобщо не е подписано, но явно Сталин е бил убеден, че Крупска има голяма роля в съдържанието и дори в създаването на документа.

Мария Улянова откроява два случая, свързани със Сталин, при които Ленин е бил недоволен от него. Единият е през 1921 година, когато водачът на меншевиките Юлий Мартов се разболява и Сталин отказва да изпрати пари за лечението му въпреки настояването на Ленин. Другият е грузинската афера през 1922 година, която има далеч по-големи последици. „Една сутрин Сталин ме повика в кабинета на Ленин – разказва тя няколко години по-късно. – Изглеждаше много потиснат. Оплака се, че не е спал цяла нощ: „За какъв ме мисли Илич, защо се държи така с мен? Като че ли съм някакъв предател. Аз го обичам с цялата си душа. Кажи му го някой път!“. Улянова твърди, че в този момент ѝ станало мъчно за Сталин и подчертава: „Той изглеждаше искрено огорчен“. Тя предава на брат си думите на Сталин колко много го обича, но той реагирал доста хладно. Улянова споменала, че все пак Сталин е интелигентен човек, а Ленин се намръщил и троснато отговорил: „Изобщо не е интелигентен“. Според Улянова той го изрекъл спокойно, все едно изтъква факт, който потвърждава отрицателното му мнение за Сталин, създадено след дългогодишни наблюдения. Тя добавя, че Ленин е ценял Сталин „като практичен човек“. Това обаче не е комплимент, а обида. Улянова възхвалява усърдието и трудолюбието на Сталин, но в заключение пише, че Ленин е настоявал Сталин да бъде държан под око заради странностите му и заради това е искал да бъде отстранен от поста генерален секретар.[294]

По този начин Улянова, която не може да бъде причислена към враговете на Сталин, потвърждава, че „Завещанието“ е точно отражение на възгледите на Ленин. Показателен е и фактът, че Молотов, който цял живот е верен на Сталин, споделя отправените към него критики. „Мисля, че Ленин беше прав в оценката си за Сталин – пише той. – Аз самият го казах пред политбюро след смъртта на Ленин. (…) Събрахме се у Зиновиев в Кремъл, бяхме петима души, стана дума и за „Завещанието на Ленин“. Аз казах, че според мен оценката на Ленин за Сталин е правилна. Сталин, разбира се, не остана доволен. Въпреки това останахме близки още дълги години. Той ме ценеше, защото се осмелявах да говоря за неща, които другите лицемерно избягваха, и виждаше, че по въпроса със „Завещанието“ се стремя да разсъждавам обективно.“[295] Самият Сталин никога не изразява публично съмнения в автентичността на документа. Той не може да избяга от факта, че „Завещанието на Ленин“, независимо как и от кого е написано, отговаря на всеобщата представа за характера му.

Дванадесета глава

Верен ученик

> *Преди да ни напусне, другарят Ленин ни завеща да пазим единството на партията като зеницата на очите си. Кълнем се, другарю Ленин, да изпълняваме с чест този завет!*
>
> Сталин, 26 януари 1924 година[1]

Издигането на Сталин също крие в себе си парадокс: той се сдобива с неограничена власт още в самото начало, през пролетта на 1922 година, когато е избран за генерален секретар и само седем седмици по-късно Ленин получава първия си инсулт, а след по-малко от година, през пролетта на 1923 година, на бял свят се появява едно писмо, което призовава Сталин да бъде отстранен. Това противоречие между разполагането с абсолютна власт и усещането, че тя е поставена под заплаха, определя основните характеристики на управлението и оставя своя отпечатък и върху самия Сталин. То освен това оказва влияние и на отношението на диктатурата към заобикалящия я свят: болшевиките очакват световна революция, но за момента са обградени единствено от капиталистически държави. Разбира се, подобна комбинация от агресивна свръхамбициозност и усещане за обсада не е нещо ново в руската история; руските стремежи като че ли винаги са надхвърляли реално постижимото в сложното евразийско пространство. Този проблем обаче до голяма степен се дължи и на Лениновите усилия за налагане на монопол в партията и на неговия циничен подход към международните отношения. По този начин революцията като цяло и личната диктатура на Сталин се оказват в плен на параноя, те са победили, но са заобиколени от зложелатели и врагове. Ленин завинаги остава най-важният човек в живота на Сталин. Сталин е не само негово протеже, но и се възприема главно като продължител на делото на вожда на революцията. Той успешно се утвърждава като наследник на Ленин през 1924 година, само че това само нагнетява усещането му за опасност, предизвикано от появата на „Завещанието на Ленин“.

В този момент Сталин получава неочаквана помощ не от друг, а от Троцки. За разлика от почти всички останали в ръководството на партията, Троцки се присъединява към нея относително късно, през юли 1917 година, и поради това лесно може да бъде критикуван, че не е истински болшевик. А и той сам е дал предостатъчно поводи за това. През август 1904 година, след като болшевиките и меншевиките се разделят, Троцки нарича Ленин „мърляво адвокатче", „Робеспиер, който се стреми към диктатура над пролетариата" и го определя като „отвратителен", „развратен", „демагог", „злонамерен".[2] Ленин не му остава длъжен и през октомври 1904 година пише: „Наскоро излезе нова статийка от Троцки, поредният куп нагли лъжи".[3] През август 1909 година той го обвинява, че е „жалък кариерист и отцепник".[4] В едно писмо от октомври същата година използва за първи път думата „троцкизъм".[5] През януари 1911 година сравнява Троцки с Юда.[6] В началото на 1917 година пише на Инеса Арманд: „Ето какъв е Троцки! Винаги мисли само за себе си, манипулира, краде, позира, преструва се, че има леви убеждения, помага на десните винаги, когато може".[7] На подчинените на Сталин, които иземат архива на Ленин, не им е трудно да извадят подобни примери.[8] Дори не им се налага да си съчиняват, макар че в повечето случаи изопачават казаното или го изваждат от контекста. А и Троцки сам усложнява положението си, като се представя за равен на Ленин и дори твърди, че го превъзхожда в някои отношения. Очевидно той не си дава сметка, че по-важно е кой какъв пост е заемал.[9]

Сталин има късмет със съперниците си, като се започне от Троцки и се стигне до Каменев и Зиновиев.[10] Със сигурност и Каменев, и Зиновиев, които са с пет години по-млади от него, притежават множество качества, особено Зиновиев, който постига чудеса в Ленинград. Изследователите обикновено представят Каменев като типичния подгласник, вечния заместник, който не става за водач, и твърдят, че Зиновиев предизвиква всеобща враждебност (италианската комунистка Анжелика Балабанов го нарича „най-отвратителното същество след Мусолини").[11] Често обаче се пропуска, че Троцки се явява както пречка, така и инструмент за издигането на Сталин.[12] Така, както болшевишкият режим има нужда от гражданската война, за да сформира своята държава, и Сталин има нужда от „опозиция", за да консолидира личната си диктатура. На фона на Троцки, който се противопоставя на редица политики на режима, Сталин изпъква като верен страж на партийната линия. Макар че Сталин се откроява с голям нос и тежък акцент, не той, а Троцки е възприет като чужд елемент.[13] В сравнение с издокарания Троцки, Сталин изглежда като отруден, подценяван, измъчен войник на революцията. Троцки е полиглот, автор на множество високо ценени произведения в областта на културата и политиката и е популярен сред малобройната руска космополитна интелигенция, само че Сталиновите привърженици са далеч по-многочислени. Така Сталин получава възможност да се превърне в ортодоксален ленинист, герой за народа и да постигне надмощие над световната знаменитост Троцки.

Безспорно Сталин е и изключително умел политик, той се стреми да улови духа на златната среда и да направи така, че критиците му да изглеждат като отцепници и разколници; освен това използва класическия похват да сменя политическите си съюзници така, както му е изгодно. Той води борба не само за надмощие, но и за идеи и за създаване на нова митология. Няма нищо по-силно от една въздействаща история, особено на фона на революцията, която въплъщава в себе си борбата за нови символи, нови думи, нов светоглед, нова идентичност.[14] През 1924 година Сталин пише активно и публикува повече статии и съчинения, отколкото през 1917 година. Най-значимото му произведение от този период – „За основите на ленинизма“, всъщност е плод на плагиатство.[15] То пожънва неочакван успех, което, освен за безскрупулността, е показателно и за усърдието и трезвата преценка на Сталин: той избира много добър текст и го редактира, така че да звучи по-остро. Наред с това Сталин разработва теорията за „социализма в една страна“, която този път наистина е написана от него и отразява марксисткото разбиране за геополитиката. Като верен последовател на Ленин, през 1924 година Сталин вече се откроява и като идеолог, и като политик с геостратегическо мислене.

Откровение

На 8 януари 1924 във вестник „Правда“ излиза новината, че Троцки е болен, което, според агенти на ГПУ, се възприема от широката общественост като знак за предстоящото му отстраняване.[16] Той страда от треска, главоболие, болки в гърдите, катар на горните дихателни пътища, увеличение на бронхиалните жлези, загуба на апетит и тегло. Някои лекари смятат, че е болен от тиф, други му поставят диагноза грип.[17] Докато Троцки се възстановява в едно село край Москва, Сталин го атакува на двудневен пленум на ЦК на 14-15 януари 1924 година, а в доклада си на XIII партийна конференция на 16-18 януари е още по-безпощаден.[18] Той критикува партийците, които „боготворят“ демокрацията и смятат, че единствено „злонамереността на апаратчиците е пречка пред нея“, като задава въпроса защо обикновените работници са длъжни да спазват партийната дисциплина, а Троцки си мисли, че е „над ЦК, над закона, над партийните решения“.[19] В края на изказването си Сталин заявява: „Време е да дадем гласност на решението за партийното единство, прието по предложение на другаря Ленин на Десетия конгрес на партията, което досега не е било публикувано“.[20] Лявата опозиция е провъзгласена за „отклонение от ленинизма с ярък дребнобуржоазен уклон“.[21] След закриването на конференцията един италиански журналист отбелязва, че според повечето хора „политическата кариера на другаря Троцки е приключила“.[22]

Троцки изпада в дълбока депресия заради безпощадните хули и клевети. Разбира се, и той не е пестил нападките срещу меншевиките, есерите и моряците от Кронщад, но не може да преглътне това, което го сполетява.[23] „Всеки ред, всяка дума в „Правда“ бяха пълни с лъжи – споделя съпругата му Наталия Седова. – Л. Д. мълчеше. Вкъщи избягвахме да говорим за преследването, на което беше подложен, и въпреки това не бяхме в състояние да говорим за нищо друго.“[24] Най-довереният лекар на Троцки му предписва дълга почивка и на 18 януари 1924 година той потегля на юг, към брега на Черно море.

Ленин вече не играе активна роля в режима, но все още е жив и вестниците разпространяват оптимистични новини за състоянието му.[25] По време на почивките между заседанията на XIII конференция делегатите се тълпят около Мария Улянова и тя обяснява, че той е по-добре и е празнувал Коледа в „Горки“.[26] Крупска, която се старае да разнообрази ежедневието му, на 19 януари му чете откъс от „Любовта към живота“ на Джек Лондон.[27] На следващия ден Ленин се чувства зле и постоянно сочи към очите си. Към 10 вечерта пристига очен лекар от Москва, но не установява проблем с очите. В понеделник, 21 януари, Ленин отново е прегледан и броени минути след като лекарите излизат от стаята, той получава конвулсии. Повикан е Бухарин, който в този момент се намира в партийния почивен дом в „Горки“.[28] „Изтичах в стаята на Илич, която беше пълна с лекари и сестри, той тъкмо поемаше последния си дъх – разказва Бухарин. – Отпусна глава, пребледня силно, хриптеше, ръцете му потреперrepresentative."[29]

Крупска описва така смъртта на съпруга си: „От време на време простенваше тихо, тялото му потреперваше, ръката му беше гореща и влажна, по кърпата, с която бършех потта му, се появиха кървави петна“.[30] Смъртта настъпва в 18:50 часа.[31]

Мария Улянова се обажда в Кремъл, откъдето я свързват с президиума на Единадесетия конгрес на Съветите в Болшой театър. Според някои сведения тя говори със Сталин.[32] Новината разтърсва залата. „Никога преди това не бях виждал толкова много мъже да плачат“, споделя един от присъстващите.[33] Партийното ръководство се събира в апартамента на Зиновиев в Кремъл и около 9:30 часа вечерта потегля към „Горки“.[34] Риков е болен, а Троцки пътува към Абхазия, за да се лекува. Молотов остава в партийната централа, за да подготви съобщението за смъртта, Дзержински също остава в Москва, за да следи за обществения ред. В „Горки“ Сталин пръв влиза в стаята на Ленин. „Вървеше тежко, важно, решително – твърди един от свидетелите. – Приближи се към леглото и прошепна: „Сбогом, сбогом, Владимир Илич... Сбогом!“. После повдигна главата му почти до гърдите си и го целуна по бузите и по устните.“[35] Каменев, Зиновиев и Бухарин също се сбогуват с покойника, а скулпторът Сергей Меркуров прави смъртна маска и гипсови отливки на ръцете на Ленин, които са поставени в кабинета на Сталин.[36]

Ръководството се прибира в Москва през нощта на 22 януари и веднага свиква заседание, на което се одобрява комисия за организация на погребението.[37] При аутопсията на Ленин става ясно, че кръвоносните съдове в мозъка му са задръстени от отлагания, които пречат на притока на кръв и кислород. Някои са толкова запушени, че през тях не може да премине и косъм. Мозъчният кръвоизлив е засегнал тази част на мозъка, която контролира дихателните функции, затова и Ленин е спрял да диша.[38] Публикуваният доклад е изключително подробен и в него се посочва дори и точното тегло на мозъка му (1340 грама).[39] Професор Крамер отбелязва, че болестта на Ленин е „продължила поне две години и половина и нейните общи характеристики имат признаците на заболяване, което както според руските невролози, така и според чуждестранните им колеги не е сред конвенционалните заболявания на нервната система“.[40] Това състояние обяснява честата смяна в настроенията на Ленин, който ту изпада във въодушевление, ту унива и показва силна раздразнителност.[41]

Ленин е извън политиката от повече от година, но сега режимът трябва да свикне с пълното му отсъствие. На 22 януари Калинин призовава делегатите на

Единадесетия конгрес на Съветите да станат и просълзен обявява: „Другари, трябва да ви съобщя ужасна новина. Състоянието на Владимир Илич…“. Разнасят се викове. Каменев, Зиновиев, Будьони и други членове на президиума се разплакват. Михаил Лашевич разяснява как ще бъдат организирани поклонението пред тленните останки и погребението. Конгресът е разпуснат.[42] Няма запазени сведения за реакцията на Сталин. В деня преди смъртта на Ленин един функционер посещава малкия апартамент на Сталин в Кремъл и после отбелязва, че е пълен с книги.[43] Ето така Сталин поддържа връзката си с Ленин: чрез книгите. По обяд на 23 януари ковчегът на Ленин е докаран в Москва и е положен в Дома на Съветите.[44] Вечерта вратите са отворени за всенародно поклонение. Още през пролетта на 1923 година, когато състоянието на Ленин се влошава, командирите на основните подразделения в армията получават секретни нареждания да се подготвят за потушаване на евентуални бунтове и безредици.[45] Сега Дзержински изпраща указания да се следят „черносотниците, монархистите, белогвардейците“, като същевременно „се поддържа пълно спокойствие и не се дават поводи за паника чрез необичайно поведение или безпричинни масови арести“.[46]

Когато човек чете справките на ГПУ за политическите настроения, няма как да не остане с впечатление, че СССР е пълен с монархисти, свещеници, враждебно настроена интелигенция, недоволни работници, алчни селяни и бунтуващи се войници.[47] Дзержински на няколко пъти пише на Ягода, че тези доклади са „твърде мрачни, създават потискащо впечатление, без никакъв лъч надежда“. (Ягода му отговаря следното: „Нашата задача е да осветяваме мрака. Нормално е сводките да създават тягостно впечатление“.[48]) През януари 1924 година докладите от вътрешността на страната разкриват, че според селяните без Ленин режимът ще се провали и империалистическите държави ще се възползват от ситуацията, за да нападнат отново страната.[49] Режимът се оказва неподготвен за емоционалната реакция: в продължение на три дни между половин и един милион души идват да се поклонят пред ковчега на Ленин, като чакат на километрична опашка в януарския студ. (Делегациите от държавните и партийни институции идват по график в определени часове и са пускани, без да чакат.) Със сигурност не са малко хората, които посрещат с радост новината за смъртта на Ленин. Но мнозина вярват, че той е по-добър от останалите комунисти, най-малкото заради новата икономическа политика; че си е признавал грешките и като цяло не е бил жесток.[50] „Мнозинството от населението – пише един очевидец – искрено скърбеше за смъртта на Ленин.“[51]

Политическа парализа и свещени клетви

На 22 януари, четири дни след като потегля от Москва за Абхазия, Троцки пристига в Тифлис. На гарата го чака куриер с шифрограма: „На 21 януари, в 18:50 часа, почина другарят Ленин. Погребението е в събота, 26 януари. Сталин“. Троцки веднага изпраща телеграма: „Смятам за необходимо да се върна в Москва“. Влакът е задържан на гарата. Един час по-късно Сталин отговаря: „Погребението ще бъде в събота, няма да успееш. Политбюро смята, че заради здравословното ти състояние е най-добре да продължиш към Сухуми. Сталин".[52] Троцки твърди, че е бил подведен от Сталин, тъй като след пристигането си в Сухуми е разбрал, че погребението е отложено с един ден.[53] Със сигурност Сталин не би пропуснал нито една възможност да го изиграе, но в случая е нямало как да знае, че погребението ще бъде отложено. Заради постоянно прииждащите специални влакове за поклонението, ръководената от Дзержински комисия за погребението решава то да се състои не в събота, както е обявено първоначално, а в неделя, 27 януари.[54] (Междувременно работници взривяват с динамит замръзналата земя пред Кремълската стена, за да издигнат временна гробница.) Ако Троцки толкова е държал да присъства на погребението, нищо не му е пречело да се върне със самолет, тъй като все още е председател на революционния военен съвет, а южнокавказкото военно окръжие със сигурност е разполагало със самолети.

Троцки не е единственият, който пропуска погребението; Риков е заминал за Италия на почивка и лечение под фалшиво име заедно с жена си, но в крайна сметка отсъствието му не се отразява на политическата му кариера. Само че всички в Москва очакват Троцки да се появи. „През последните три дни имаше съобщения, че е на път от Кавказ, закъдето бе тръгнал да се лекува", пише репортерът на „Ню Йорк Таймс". На гарата се събират посрещачи, а официалните фотографи са изпратени пред Дома на Съветите, за да снимат поклонението на Троцки. До последно мнозина вярват, че той ще дойде.[55] Седемнадесетгодишният му син Лев Седов, въпреки че е с висока температура, отива да се прости с Ленин и не може да обясни на хората защо баща му отсъства.[56] Десетилетия по-късно Троцки се разкайва горчиво: „Трябваше да отида на всяка цена!".[57] Още на гарата в Тифлис, след като научава за смъртта на Ленин, той набързо съчинява кратко възпоменателно слово: „Ленин вече не е сред нас. Партията осиротя. Работническата класа осиротя. Такива са чувствата, които изпитваме след новината за смъртта на нашия учител и вожд. Как ще продължим напред, ще намерим ли пътя, или ще се изгубим? (...) Сърцата ни са сломени от скръб. Всички ние, които с благоволението на историята сме родени като съвременници на Ленин, ние, които работихме рамо до рамо с него, учехме се от него – как ще живеем занапред? С факела на ленинизма в ръка".[58]

Смъртта на Ленин предоставя благодатна възможност за Троцки да опровергае критиките срещу себе си и да разобличи враговете си от най-високата трибуна в страната – Червения площад. Би могъл да пристигне драматично в Москва, както навремето Ленин пристига на гара „Финландия", и да използва властта и уменията си, за да яхне вълната на всеобщата скръб, и да се превърне в нов символ на революцията. Троцки, който е писал възторжено за „изкуството на размириците", може да използва знанията си, за да разчупи „обръча" и в името на по-великата кауза, революцията, да наруши партийната дисциплина и да прочете на висок глас от Червения площад писмото на Ленин за отстраняването на Сталин, а след това да обиколи заводите, да привлече на своя страна работниците, както през 1917 година, и да накара верните си поддръжници да арестуват Сталин. Но за да го направи, първо трябва да възприеме смъртта на Ленин като стратегическа възможност, а след това да предложи убедителен манифест за възраждане на социалистическата мечта, да обясни, че разприте му с Ленин са били инцидентни и че именно той притежава нужните качества да продължи святото дело на вожда на революцията. Това със сигурност не би било лесна задача, но кой би се усъмнил, че ако Ленин беше открил заговор срещу себе си, нямаше да направи преврат в собствената си партия? Ако беше на мястото на Троцки, Сталин трудно би спечелил подкрепата на масите. Като генерален секретар тя обаче не му е нужна, тъй като той държи лостовете на властта.

За Сталин смъртта на Ленин представлява по-различна възможност и той не се поколебава да се възползва от нея. На 26 януари, в присъствието на над 2000 делегати, в Болшой театър се открива Вторият конгрес на СССР. Първия ден изказванията са посветени на Ленин. След Калинин (държавния глава) и Крупска (вдовицата) думата взема Зиновиев, който подчертава, че е изненадан от многохилядните тълпи, дошли да отдадат почит към вожда, и подканва всички да пазят Ленин в сърцата си и да си задават въпроса: „Какво би направил другарят Ленин на мое място?“. Но какво би направил Ленин на мястото на Зиновиев? Не е ясно. В изказването си Сталин набляга на особеното призвание на комунистите. „Другари, ние, комунистите, сме хора, замесени от особено тесто – заявява той в първата си реч след смъртта на Ленин. – Ние сме особена порода. Ние сме армията на великия стратег на пролетариата, армията на другаря Ленин. Няма по-голяма чест от службата в тази армия. Няма по-голяма чест от това да бъдеш член на партията, чийто основател и вожд беше другарят Ленин. Не всекиму се пада честта да бъде член на такава партия (...) Преди да ни напусне, другарят Ленин ни закле да пазим чистотата и светостта на партийното членство. Кълнем се, другарю Ленин, че ще изпълним с чест този завет! Преди да ни напусне, другарят Ленин ни закле да пазим единството на партията като зеницата на окото си. Кълнем се, другарю Ленин, че ще изпълним с чест този завет!“ Сталин добавя още няколко клетви от името на партията: да се опазят диктатурата на пролетариата, работническо-селският съюз, Съюзът на социалистическите републики, Коминтернът, като след всяка тържествено заявява: „Ще изпълним с чест този завет!“.[59] Изказването му се откроява не само от унилото мрънкане на Зиновиев, който обикновено е ненадминат оратор, но и от речите на всички останали.[60] Броени дни след смъртта на Ленин Сталин намира печелившата формула да задържи властта: да посвети живота си на изпълнението на Лениновия свещен завет.

На конгреса е взето решение Петроград да бъде преименуван на Ленинград, да бъдат издигнати паметници на Ленин в целия Съветски съюз и произведенията му да бъдат публикувани в многомилионен тираж. Погребението е на следващия ден, 27 януари, и продължава шест часа, въпреки че е минус 20 градуса.[61] В четири часа следобед ковчегът е поставен във временна дървена гробница и по радиото е излъчено съобщение: „Станете, другари! Тялото на Илич се спуска в гроба!“. Фабриките и заводите спират работа, влаковете преустановяват движение и цялата държава застива в петминутно мълчание. Радиоизлъчването е подновено с посланието: „Ленин е мъртъв, но ленинизмът е жив!“.

Всички се стремят да изтъкнат колко близки са били с Ленин.[62] На 28 януари Сталин посещава военните курсанти в Кремъл и пред тях заявява, че през 1903 година е получил писмо от Ленин, „простичко написано, но с много важно съдържание“, което обаче така и не разкрива; всъщност двамата се запознават две години по-късно.[63] Поддръжниците на Троцки пък раздават на погребението копия от писмото на Ленин с искане за отстраняване на Сталин, като твърдят, че това е „истинският завет на Ленин“. На 30 януари централната контролна комисия официално забранява документът да бъде разпространяван.[64] Същата вечер е възобновена работата на Втория конгрес на СССР, а на следващия ден е ратифицирана новата конституция.[65] Риков официално е избран за председател на Съвета на народните комисари, но столът, на който е седял Ленин в заседателната зала, остава празен в знак на почит.[66] Въпреки това много доказателства сочат, че приемникът на Ленин е не Риков, а Сталин. Едно от тях е фактът, че той поема контрола върху правителствения гараж. В този момент разпореждането с малкото служебни автомобили е не само признак на престиж, а и на върховна власт. Сталин издава заповед да бъдат закупени нови американски коли – „Линкълн“, „Кадилак“, „Буик“, – а за себе си избира „Пакард“. Това е любимата му марка кола.[67]

Това, че в този момент Троцки е на почивка, също показва, че Сталин поема кормилото на държавата. Това е първото посещение на Троцки в Сухуми и красотата на природата там го пленява. Той е настанен във вила в покрайнините на града с разкошна градина с екзотични цветя, докарани от цял свят преди революцията.[68] „На стената в трапезарията висяха два портрета, единият, обточен с траурна лента, на Владимир Илич, а другият – на Троцки“, пише Наталия Седова.[69] Домакин им е дребничкият Нестор Лакоба, който недочува и носи слухов апарат, но дори и надутият Троцки се поддава на чара му. Лакоба, макар да е комунист, е всенароден любимец в Абхазия (наричана шеговито „Лакобистан“).[70] Той посещава гостите почти всеки ден, носи им портокали, мандарини и лимони, заседява се на дълги разговори. Само че зад това топло кавказко гостоприемство се крие нещо друго: в деня на заминаването на Троцки Дзержински изпраща телеграма до Сухуми, в която изтъква, че за пътуването на комисаря на отбраната „се знае и в чужбина и се притеснявам, че белогвардейците могат да се опитат да го убият“. Същия ден Лакоба получава писмо и от Орджоникидзе, който го моли да се грижи за Троцки и добавя, че в Тифлис „нещата вървят много добре – лявата опозиция е разгромена“.[71]

Троцки изобщо не подозира за скритите мотиви зад кавказкото гостоприемство и не си дава сметка, че все пак се намира в родината на Сталин.[72] В деня на пристигането му, 23 януари, го посещава млад мъж, който въпреки крехката си възраст вече е успял да се издигне до заместник-директор на грузинската ЧК. После той докладва на Ягода впечатленията си от срещата: „Смъртта на Илич го е разстроила дълбоко. Смята, че в този момент е необходима сплотеност и че Ленин може да бъде заменен единствено от колективно ръководство. (…) Другарят Троцки не се чувства никак добре“.[73] Амбициозният грузински чекист, чието име е Лаврентий Берия, плахо моли Ягода да покаже доклада му на Сталин.

Наложената над Троцки политическа карантина е нарушена от Крупска. На 29 януари тя му изпраща сърдечно писмо, в което споделя, че само преди месец, „докато преглеждаше книгата ти, Владимир Илич се спря на онзи пасаж, в който го сравняваш с Маркс, и ме помоли да му го прочета няколко пъти. И друго искам да ти кажа: отношението на В. И. към теб остана непроменено до смъртта му. Желая ти, Лев Давидович, сили и здраве, и те прегръщам сърдечно“.[74] Това е същата Крупска, която преди няколко седмици опровергава твърденията на Троцки, че партията се отчуждава от масите и подчертава, че обвиненията му в бюрократизъм не са подкрепени с предложения за преодоляване на проблема и се свеждат до настояването на важните държавни постове да бъдат назначени негови поддръжници.[75] Писмото ѝ до Троцки най-вероятно е опит за удар по Сталин.[76] В този момент обаче Сталин предприема нова атака срещу Троцки и заменя първия му заместник в комисариата на отбраната Склянски с Михаил Фрунзе.[77] В Абхазия състоянието на Троцки се подобрява и той отново тръгва на лов, пред репортер от местния вестник „Източна зора“ Лакоба го хвали, че „улучва патици в полет и нито едно блато или езеро, където има дивеч, не убягва от погледа му“.[78]

Ленинизъм

Поставянето на мумията на Ленин в мавзолей изглежда като логично решение от днешна гледна точка, но по онова време мнозина от приближените на вожда се противопоставят на идеята. Предложението е на Дзержински, който е председател на комисията за погребението. Сталин го подкрепя. Дзержински се аргументира по следния начин: „След като науката може да запази човешкото тяло, защо да не се възползваме? (…) „Царете са били балсамирани просто защото са били царе. Ние ще го направим, защото той беше велик човек и няма друг като него“.[79] Направени са множество изпитания, за да се намери необходимата технология за съхранение на тялото, което в крайна сметка е обработено със смес от глицерин, алкохол, вода, калиев ацетат и хининов хлорид.[80] Изграждането на мавзолея е поверено на архитекта Алексей Шчусев. Въз основа на мотиви от гробниците на древните маи той проектира три куба, подредени хоризонтално и свързани с коридори.[81] Вътре Ленин е положен в саркофаг, обвит в червен плат и покрит със стъкло, тялото е облечено не с костюм, а в куртка със закачен на гърдите орден „Червено знаме“, присъден му посмъртно. По предложение на Леонид Красин архитектът добавя трибуна, от която да се произнасят обръщения.[82] Мавзолеят е открит официално през втората половина на 1924 година.[83] „Тялото е идеално запазено“, отбелязва Уолтър Дюранти от „Ню Йорк Таймс“. Съветските учени се хвалят, че за разлика от египетските мумии, не само тялото, но и лицето е съхранено. Журналистът добавя, че учените дори са се опитали да направят така, че Ленин да изглежда усмихнат.[84]

Така съветският режим се сдобива със свой храм за поклонения на Червения площад. Много от посетителите възприемат мумията като мощи на светец, пред когото се молят.[85] Създаден е и музей на Ленин.[86] В него обаче не са изложени всички експонати. Художникът Юрий Анненков, който е поканен, за да подбере снимковия материал, открива в задните стаички стъкленица с мозъка на Ленин, съхраняван в спирт, и го описва така: „Едното полукълбо беше нормално, с обичайните размери, с ясно очертани гънки, а другото висеше като вързано на панделка, беше сбръчкано, смачкано, нагънато, не по-голямо от орех“.[87] За широката публика са показани героични епизоди от революцията и човешката страна на Ленин със снимки от детството му. „В стъклена кутия беше изложен револверът, с който е простреля през 1918 година – пише професор от Чикаго, посетил музея скоро след откриването му. – До него беше извадения куршум, заедно с подписаните протоколи на лекарите, извършили операцията.“[88] Успоредно с това е организирано и издаването на цялото творчество на вожда на революцията. За целта е създаден Ленинов институт по инициатива на московската партийна организация, който Сталин взема под опеката на ЦК отчасти за да му осигури по-добро финансиране, но най-вече за да го контролира.[89] Той натоварва с тази задача Иван Товстуха. Товстуха следи кои от документите, написани от Ленин или свързани с него, ще бъдат публикувани, а Каменев е редактор на събраните съчинения.[90] Всички, които са работили с Ленин, са приканени да изпратят спомените си за него.[91] Текстът на Крупска е редактиран от Сталин и е публикуван, без да бъде съгласуван с нея.[92]

В „Правда“ излиза очерк за Ленин, най-вероятно написан от Бухарин, който е показателен за зараждащия се култ към вожда на революцията: подчертани са неговата скромност, интелигентността му, верността му към принципите, вярата в масите, упоритостта и волята му.[93] Изключителната му жестокост е премълчана. Както сполучливо се изразява писателят Максим Горки, „Ленин обича хората само „по принцип“. Любовта му е насочена далеч напред, в бъдещето, през облаци от омраза“.[94] Молотов, който познава много отблизо и Ленин, и Сталин, твърди, че Ленин е „по-суров и по-рязък“.[95] Ленин се смята за равен на Маркс – веднъж, когато един работник го моли за снимка за спомен, Ленин му дава значка с лика на Маркс, – но независимо че портретите им са един до друг на Червения площад по време на големите празници, мнозина приемат Маркс за теоретик, а Ленин – просто за практик.[96] Не друг, а Сталин утвърждава равенството между тях. През април 1924 той чете лекции в „крепостта на врага“ в Комунистическия университет „Свердлов“, където водената от Троцки опозиция печели партийните избори през есента на 1923 година.[97] Лекциите са публикувани през април и май 1924 година под заглавието „За основите на ленинизма“.[98]

Сталин има славата на организатор, не на теоретик.[99] „За основите на ленинизма“ представлява редактиран вариант на ръкописа „Доктрината на Ленин за революцията“ на Филип Андреевич Ксенофонтов, който внезапно е изпратен в Ташкент. Носят се слухове, че авторът се е противопоставил на плагиатството (в лично писмо до Ксенофонтов Сталин му благодари за помощта).[100] През 1924 година Ксенофонтов публикува в Ташкент съчинението „Ленин и войната срещу империализма 1914-1918“, в което се изразява същото виждане за ленинизма, което предлага и Сталин.[101] Ленинизмът, пише Ксенофонтов, не е просто прилагане на марксизма, както мнозина смятат, а „наука за революционната политика на работническата класа в условията на империализъм, т.е. теория и практика на пролетарската революция".[102] „За основите на ленинизма" на Сталин съдържа същото твърдение, макар и малко по-синтезирано: „Ленинизмът е марксизъм в епохата на империализма и на пролетарската революция".[103] В съчинението си Сталин многократно подчертава, че на Ленин, а не на Троцки се дължи победата през 1917 година.

Троцки не стои със скръстени ръце и през май 1924 година също публикува своя книга за Ленин. Неговото виждане се различава силно от позицията на Сталин за вожда и неговите последователи.[104] Произведението му „За Ленин" целѝ не толкова да направи портрет на вожда, колкото да подчертае колко много му е повлиял самият Троцки.[105] Троцки се определя като „другия ръководител на революцията", макар това твърдение да му е докарвало неприятности още докато Ленин е бил жив, и заявява, че през октомври 1917 година Ленин е следвал неговите съвети. Книгата му е посрещната с бурно възмущение. Молотов го критикува, че описва Ленин като човек, способен да греши.[106] Зиновиев, който е по-суетен и от Троцки, остро напада направеното в книгата сравнение между провала на Брест-Литовските преговори, водени от Троцки, и провала на Ленин във войната срещу Полша през 1920 година.[107] В спомените на самия Зиновиев за Ленин обаче има редове, които никой друг не би бил толкова глупав, че да сподели: „Веднъж в Париж се почерпихме за бъдещия успех на новата му книга, седяхме в кръчмата цяла нощ (въпреки че, да си призная, не мога да си представя кой би я прочел, освен шепа социалдемократи)".[108] Като цяло обаче те са пълни с възхвали за Ленин, които звучат нелепо дори и по стандартите на зараждащия се култ към вожда: „Мощен като океана, суров и недостъпен като Мон Блан, нежен като южното слънце, велик като света, деликатен като дете".[109] Въпреки че е отличен оратор, в писането Зиновиев е доста хаотичен, пълна противоположност на Сталин.

През пролетта на 1924 вече е очевидно, че Сталин е победителят в битката за защитник на ленинизма.[110] В рецензия, публикувана в „Болшевик", се казва: „Книгата на Сталин несъмнено е най-доброто изследване на ленинизма до момента, въпреки че не носи гръмко и претенциозно заглавие, за разлика от други подобни съчинения". Авторът на рецензията Александър Слепков, възпитаник на Комунистическия университет, сипе суперлативи за цялостната концепция на книгата, за организацията ѝ, съдържанието, пестеливостта на изразни средства и яснотата на основната идея, че партията е израз на интересите на пролетариата.[111]

„Писмо до конгреса"

Тринадесетият партиен конгрес се провежда от 23 до 31 май 1924 година в Кремъл и на него присъстват 1164 делегати (748 с право на глас), които представляват 736 хиляди партийни членове. Само около 150 хиляди живеят извън градовете и от тях 61 хиляди са в централните райони на Русия и Украйна. В цяла съветска Белорусия има едва 3000 партийци, а в Далечния изток положението е приблизително същото.[112] За конгреса триумвиратът залага на сигурно: лявата опозиция е представена само от делегати без право на глас и единствено Троцки е избран в президиума.[113]

Всички са наясно, че конгресът е от голямо значение – той е първият след смъртта на Ленин и делегатите още не са се отърсили от загубата. Месеци наред Крупска се опитва да намери привърженици, за да публикува т. нар. Завещание на Ленин, което сега получава ново име: „Писмо до конгреса".[114] Във вестниците излизат откъси от други материали, диктувани от Ленин, но не и мнението му за шестимата евентуални наследници, нито пък призивът му за отстраняването на Сталин.[115] Единствено Троцки подкрепя публикуването на документите. Каменев отсича: „Не са за публикуване, защото не са изказвания пред политбюро". Зиновиев подчертава: „Н.К. [Крупска] също беше на мнение, че трябва само да ги даде на ЦК. Не съм я питал дали да се публикуват, защото мислех, и все още съм на това мнение, че и дума не може да става за това". Сталин заявява: „Предполагам, че няма нужда да ги публикуваме, особено след като не сме упълномощени от самия Илич".[116] Вечерта на 21 май, на редовния пленум на ЦК в навечерието на конгреса, Каменев изнася доклад от името на специалната комисия, която се занимава с архива на Ленин.[117] Не са запазени нито текстът на доклада, нито стенограма от заседанието. Според Бажанов Каменев изчита на глас „Писмо до конгреса", след което Зиновиев защитава Сталин.[118] Сталин предлага да подаде оставка. „Да, груб съм – казва Сталин, цитиран от Троцки. – Илич ви е предложил да намерите друг човек, който се различава от мен единствено по това, че се държи учтиво. Добре, опитайте се да намерите такъв човек." Някой от присъстващите – залата е пълна с поддръжници на Сталин – се обажда: „Това е маловажно. Не ни е страх от грубостта, цялата ни партия е груба, пролетарска".[119] С предложението си да се оттегли от поста Сталин блъфира. Още в писмо до Зиновиев и Бухарин след срещата в пещерата той намеква за подобна възможност, само че пленумът има правомощия да я превърне в реалност. В крайна сметка делегатите решават, че той трябва да остане генерален секретар.[120]

На 23 май Тринадесетият конгрес е открит с пионерска манифестация пред временната дървена гробница на Ленин на Червения площад.[121] Същия ден Сталин подарява „За основите на ленинизма" на партийния ръководител на Азербайджан с посвещение: „На моя приятел и скъп брат Киров". Зиновиев изнася основния политически доклад и отправя искане лявата опозиция публично да се разкае.[122] Троцки е посрещнат с аплодисменти, както и на предишния конгрес. Критиките на Зиновиев са чудесна възможност Троцки да контраатакува, като прочете пред делегатите Лениновото „Писмо до конгреса". Той обаче не го прави, но не се и разкайва. Вместо това търси помирение: „Другари, никой от нас не е против партията. Партията винаги е права, защото тя е уникалният инструмент, даден на пролетариата, за да изпълни той основните си задачи. (…) Знам, че е невъзможно човек да бъде против партията и да бъде прав. Възможно е човек да бъде прав само когато е с партията и чрез партията, защото историята не е създала други пътища за реализация на това, което е правилно". Троцки заявява: „Независимо дали е права, или греши, партията си остава моята партия".[123] Театралниченето му отново му изиграва лоша шега. Дори Крупска изказва несъгласие и изтъква, че ако партията е винаги права, той не би се стремил вече две години и половина да предизвика обсъждане за нов политически курс.[124] В приетото решение лявата опозиция е заклеймена като „дребнобуржоазно отклонение". Плъзват слухове, че Троцки е на предпоследно място в гласуването за нов ЦК, чийто източник вероятно е Сталин, тъй като в разрез с традицията резултатите не са оповестени официално.[125]

На пленума преди конгреса е решено „Писмо до конгреса" да не се разглежда по време на заседанията, а да се представи поотделно пред всяка делегация.[126] Това означава, че обсъжданията няма да бъдат записани в стенограмата от конгреса. Въпреки това има много свидетелства, от които става ясно как са минали представянията. „Всички бяха смаяни – твърди комсомолецът Александър Милчаков от Северен Кавказ. – Помолихме да ни прочетат отново „Писмото" и след това ни беше казано, че предвид сложната ситуация в партията и държавата, състоянието на Коминтерна и факта, че другарят Сталин обещава да вземе под внимание критиките на другаря Ленин, се предлага да помолим другаря Сталин да остане на поста генерален секретар. И нашата делегация се съгласи."[127] По подобен начин минават обсъжданията и в другите делегации. На тези умело манипулирани събрания се твърди, че Сталин е признал основателността на критиките на Ленин и е обещал да се поправи, както и че е доказал, че не злоупотребява с властта си.[128] Новият ЦК гласува единодушно той да бъде преизбран за генерален секретар.[129] Добавянето на Зиновиев и Троцки към оргбюрото в резултат на срещата в пещерата е отменено.

Както става ясно, противно на разпространената заблуда, че писмото от Ленин е пазено в тайна, делегатите се запознават с него и го подлагат на обсъждане, но пък много други документи са скрити от тях. Група безработни например пишат писмо до Зиновиев, Каменев, Сталин – подредени в обръщението по азбучен ред, – в което посочват, че „никой, другари, не обръща сериозно внимание на армията от милион безработни".[130] Авторите напразно настояват писмото им да бъде прочетено пред конгреса и добавят: „Искаме работа, искаме хляб, искаме да си изкарваме прехраната, така че семействата ни да не умират от глад".[131] Сред селяните също се шири недоволство. „Вие, червени кръвопийци, трябва да знаете, че един ден чашата на търпението на селяните ще прелее – крещи един разгневен селянин през 1924 година. – Сутрин още със ставането си селяните започват да ви проклинат. Къде е истината? Къде е справедливостта? Защо ни излъгахте с обещания за свобода, земя, мир и равенство?"[132]

Уроците на фашизма

Фашизмът е другото лице – наред с болшевизма – на масовия бунт срещу конституционния либерален ред. През 1922 година Бенито Мусолини, въпреки че неговата фашистка партия е спечелила едва 35 от 500 места на изборите, настоява да бъде избран за министър-председател и заплашва да нахлуе в Рим със своите отряди. (Те обаче не са добре въоръжени и числеността им е силно преувеличена.[133]) Крал Виктор Емануил III се колебае дали да изпрати армията срещу тях, но в крайна сметка решава да не се стига до кръвопролитие, а офицерите се въздържат от самостоятелни действия. Тъкмо обратното, военните, едрите предприемачи и католическите среди смятат, че на Мусолини трябва да се даде шанс „да възстанови реда" и да озапти левицата. Кралят предлага на Мусолини да стане министър-председател, начело на коалиционно правителство. На 30 октомври 1922 година Мусолини пристига на гарата в Рим. Той е загубил увереност и е на косъм да се откаже от своята авантюра, но един негов сьратник му вдъхва смелост.[134] Чак след това неговите 20 хиляди фашисти влизат в Рим като завоеватели, отдават почит пред гроба на незнайния воин и пред кралския дворец, а след това Мусолини ги отпраща да се разотидат.[135] Така или иначе присъствието им в Рим дава повод да се говори, че е осъществен успешен преврат.

Фашизмът е истинска загадка за комунистите в Москва. В писмо до Ленин от 3 октомври 1922 година Емелян Ярославски предсказва, че италианските фашисти ще завземат властта и изтъква, че организаторските им умения оказват въздействие на работниците, „които са впечатлени от мощта им". Той добавя, че „нашите италиански колеги", т.е. италианските комунисти, „могат да научат доста неща от фашистите".[136] Пророческото предупреждение на Ярославски, че фашизмът има потенциал да увлече в редиците си работниците и селяните, остава нечуто в Москва. Вместо това вестник „Известия" препечатва материали на Коминтерна, в които се подчертава, че произходът на Мусолини е социалистически и по този начин италианската социалистическа партия се обвързва с триумфа на фашистите.[137] Всъщност, както отбелязва един историк, и „болшевизмът, и фашизмът, са издънки на социализма".[138] Само че фашизмът завладява властта в Италия благодарение на традиционната десница, а комунистите разцепват и отслабват лявото пространство, като същевременно консолидират дясното както в Италия, така и в Германия.

Неспособността на Сталин да проумее фашизма е очевидна. Той повтаря казаното от Ленин, че неболшевишката левица – меншевики, есери и други умерени фракции – е най-опасна от всички контрареволюционери, защото се крие зад маската на социализма. Разделението на левицата се институционализира на Петия конгрес на Коминтерна, който се провежда от 17 юни до 8 юли 1924 година в Кремъл с участието на 504 делегати от 46 партии и 49 държави. Конгресът се провежда под лозунга за болшевизация, което означава, че членуващите партии трябва да приемат постановките на ленинизма и да се борят срещу „дребнобуржоазните отклонения".[139] Сталин заема мястото на Троцки в изпълкома на Коминтерна.[140] По време на поредното изказване срещу Троцки и чуждестранните му привърженици един делегат от Индокитай се обажда: „Струва ми се, че другарите още не са разбрали достатъчно добре идеята, че съдбата на пролетариата в цял свят е тясно свързана със съдбата на потиснатите народи в колониите". Този делегат е Хо Ши Мин.[141] Въпреки пререканията конгресът е закрит с общо изпълнение на Интернационала. Най-важното решение на конгреса е приемането на формулировката на Зиновиев, че „фашистите са дясната ръка, а социалдемократите – лявата ръка на буржоазията".[142] В изказването си

Сталин повтаря думите му и подчертава, че Коминтернът се нуждае не от „коалиция със социалдемократите, а от смъртоносна битка срещу тях, защото са опора на фашизма“.[143]

Победата на италианския фашизъм ясно показва съдбоносните ограничения в мисленето на Сталин, но също така му дава и урок как се изгражда диктатура. През април 1924 година партията на Мусолини печели 374 от общо 535 места в парламента. На 30 май водачът на социалистическата партия Джакомо Матеоти обвинява фашистите в манипулации и настоява резултатите от изборите да бъдат обявени за невалидни. Той завършва речта си с думите: „Казах каквото имах да казвам. Сега вече можете да подготвите надгробното слово за погребението ми“.[144] Единадесет дни по-късно той е отвлечен и убит. Трупът му е намерен на 16 август, в плитък гроб край Рим. За престъплението са задържани петима души, свързани с тайната фашистка полиция. Твърди се, че Мусолини също е бил съпричастен към престъплението или най-малкото е бил предварително уведомен за него. Организирани са антифашистки демонстрации, плъзват слухове за обща стачка и много от поддръжниците на Мусолини в парламента захвърлят фашистките си значки. Диригентът Тосканини отказва фашисткият младежки химн да бъде изпълнен в „Ла Скала“ с аргумента, че операта не е бирария.[145] През декември 1924-та се усилва натискът Мусолини да подаде оставка. Кралят отказва да го освободи от поста му и в знак на протест опозицията започва да бойкотира заседанията на парламента.[146] Глупавата им постъпка наподобява действията на меншевиките и есерите през октомври 1917 година.

Водачът на антифашистите в Сената е склонен да подкрепи извършването на военен преврат и арестуването на Мусолини, но повечето антифашисти отказват да прилагат противозаконни средства.[147] Крайните фашисти също се обявяват против Мусолини, заклеймяват убийството на Матеоти, призовават към чистка в ръководството и заплашват с преврат.[148] На 3 януари 1925 година Мусолини прави обръщение пред долната камара на парламента: „Заявявам пред това събрание и пред целия италиански народ, че поемам цялата политическа, морална и историческа отговорност за случилото се“. Той предизвиква депутатите да го изправят пред съд, те обаче не го правят. На 10 януари със специален указ всички партии, освен фашистката, са поставени извън закона и са наложени ограничения върху свободата на печата. Мусолини отказва да допусне представителите на опозицията в парламента, като твърди, че те сами са решили да бойкотират заседанията и вече не са част от него. Конституционната монархия е заменена от еднопартийна диктатура. Картата за членство във фашистката партия се превръща в изискване за назначаване на работа и за прием в университетите. Мусолини успява да се възползва от кризата след убийството на Матеоти, за да се разправи с противниците си и именно тези събития, а не фашисткият поход към Рим през 1922 година, представляват завземането на властта от фашистите в Италия.

В историята има моменти, които носят в себе си потенциал да се превърнат в повратни точки, но този потенциал не се реализира. Това се случва по едно и също време във фашистка Италия през 1924 година, благодарение на събитията в парламента и действията на краля, и в Съветския съюз, благодарение на Зиновиев и Каменев. На конгреса Сталин е в уязвима позиция, тъй като Зиновиев и Каменев могат да повдигнат въпроса за отстраняването му. Няма как те да не са си давали сметка за амбициите му.[149] При все това решават да се задоволят с разкриването на съдържанието на писмото на Ленин и не рискуват да поискат оставката на генералния секретар. В Италия политическото унищожение на Мусолини можеше да позволи на разклатената парламентарна система да оцелее въпреки натиска на тълпите по улиците и слабохарактерността на краля, въпреки че крахът на Мусолини вероятно щеше да издигне на власт крайния Роберто Фариначи. Отстраняването на Сталин вероятно щеше да бъде временно, като се има предвид липсата на качества у съперниците му, но не бива да се пропуска и възможността без Сталин еднопартийната власт да се разпадне. Въпреки всичко Мусолини излиза победител в кризата, предизвикана от убийството на Матеоти, а Сталин оцелява след разгласата на писмото на Ленин. Почти 1200 души, участвали на конгреса, стават свидетели на унижението му. Много от тях със сигурност споделят за писмото пред другарите си. В издавания в Париж вестник на меншевиките на 24 юли 1924 година се споменава за „Завещанието на Ленин“.[150] Така лека-полека целият свят научава новината: Ленин е искал отстраняването на Сталин.

Съветската геополитика

Няма лесен отговор на въпроса как така СССР представлява нов глобален ред, при положение че старият още не си е отишъл.[151] До средата на 20-те години около двадесет държави, сред които Германия, Великобритания, Франция, Италия, Япония и Полша, признават съществуването на съветската държава, но никой не приема Москва като потенциален близък и надежден партньор. А и това е напълно логично, предвид поведението на СССР.[152] В едно отношение Съветският съюз не се отличава особено от останалите държави в този период: и той се стреми да развива външното си разузнаване. Създадена е специална служба, която до 1921 година успява да разбие кодовете на шифрограмите на чуждите посолства (полският шифър е разкрит през 1924 година, три години по-късно е разкрит и шифърът на Япония). Достъпът до тази информация задълбочава и бездруго циничното отношение на Москва към „дипломатическите отношения“.[153] В същото време и британците преодоляват съветските шифри, което им позволява да сравняват официалните твърдения на комунистите със секретните указания до посолството и това подсилва недоверието към СССР. Сталин обаче не се интересува дали другите държави му имат доверие и изобщо не прави опит да вникне във въпросите на международните отношения. Чуждите посолства в Москва са смятани за троянски коне на империализма и дори жизненоважните търговски договори се разглеждат с подозрението, че дават възможност за шпионаж и подривна дейност, а съветските посолства в чужбина подпомагат извършването на комунистически преврати в съответните държави, независимо че СССР има официални дипломатически и икономически взаимоотношения с тях.[154]

В това отношение Монголия заема специално място като единствената друга държава, където се е състояла „революция“. На погребението на Ленин немският посланик граф Улрих фон Брокдорф-Ранцау полага венец от името на целия дипломатически корпус в Москва, а монголският посланик поднася отделен венец „в памет на световния лидер на трудещите се, приятел и защитник на малките народи“.[155] През 1924 година държавният глава на Монголия Богд Хан умира и не е позволено да бъдат извършени традиционните будистки ритуали за определяне на негов наследник. С активната намеса на Съветския съюз е провъзгласено създаването на Монголска народна република.[156] Властта се държи реално от „съветници“ от СССР.[157] След създаването на монголско ГПУ членството в монголската комунистическа партия намалява наполовина в резултата на чистките. Един немец, служител на външното министерство на Германия, който посещава по това време Монголия, посочва, че страната „на практика е напът да се превърне в руска провинция“.[158] Опитът за създаване на кооперации претърпява пълен провал и въпреки че само 400 деца посещават училище, на 10 ноември 1924 година започва да излиза първият вестник на монголски език, който е разглеждан като важен инструмент за политическа просвета.[159] Изграждането на социализъм в държава на овчари и монаси се оказва голям проблем за комунистическата идеология, но първостепенната задача е Монголия да служи на съветските интереси в областта на сигурността и като база за износ на революции в Азия.

Макар че опитите за организиране на комунистически преврат в Германия и България са неуспешни, продължават и усилията за предизвикване на революция в Европа. Ръководителят на съветското военно разузнаване Петерис Кюзис, известен повече като Ян Берзин, внедрява около тридесет тайни агенти в Естония през пролетта на 1924 година, за да подготвят почвата за завземане на властта.[160] Само че естонското контраразузнаване държи под око комунистите в страната и през ноември изправя пред съда 149 души с обвинение за участие в нелегална комунистическа организация и за шпионаж в полза на СССР. Седем са оправдани, останалите получават тежки присъди. Подготовката за дирижирания от Москва преврат обаче не спира.[161] Сутринта на 1 декември няколко отряда, съставени от комунисти от балтийските държави, въоръжени моряци от съветския търговски флот и служители на съветското консулство, щурмуват основните центрове на властта в Талин.[162] Превратаджиите превземат сградата на правителството, военното летище и железопътната гара, където убиват министъра на транспорта, който отива там да разбере какво се случва. Само че очакваното въстание на работниците така и не избухва. До вечерта опитът за преврат е потушен.[163] В сраженията загиват дванадесет души, броят на жертвите при последвалите репресии е неизвестен. Вестниците в СССР разгласяват, че въстанието на естонските работници е потопено в кръв от белогвардейската буржоазна клика.[164]

В този момент Сталин помества голяма статия срещу Троцки във вестник „Правда“ (през януари 1925 година материалът е публикуван като предговор на сборник с негови статии под заглавието „Социализмът в една страна“), в която твърди, че е възможно социализмът да победи в една-единствена държава.[165]

Всъщност по този начин той утвърждава седемгодишното съществуване на Съветския съюз. Няколко години преди това Ленин също е стигнал до извода, че ако е необходимо, социализмът може да бъде построен в само една страна.[166] Дори Троцки в една своя лекция през 1923 година заявява: „Ако целият свят, с изключение на Русия, загине, ние ще изчезнем ли? Не, няма да изчезнем, защото имаме достатъчно ресурси и територията ни покрива една шеста от земното кълбо“.[167] В „За основите на ленинизма“, което е публикувано като поредица във вестник „Правда“ през април и май 1924 година, Сталин мимоходом отрича възможността да има социализъм само в една държава (този абзац е премахнат от следващите издания).[168] Сега той обявява, че е възможно социализмът първо да се установи в една държава, а за „окончателната“ победа на социализма е нужна световна революция на пролетариата, който може да разчита на подкрепата на СССР. От това следва, че „победата на социализма в една държава“ има международни измерения и че Русия е натоварена със специална мисия в световния ред.[169]

Вестникът на меншевиките в Париж обобщава, че позицията на Сталин е нещо като протягане на маслинова клонка към Европа и заявление, че болшевиките са си напълно самодостатъчни.[170] Това чувство има дълбоки корени в Русия. Външната политика на империята се колебае между съюз със западните държави и отстояване на особената роля на Русия като наследник на византийската империя и на евразийските империи на монголите. Сталиновото твърдение, че е възможно социализмът да победи само в една страна, на повърхността изглежда като декларация за независимост – Съветският съюз може да продължи напред, без да чака революцията в останалите държави и поради това звучи като връщане към старата идея за обширните, самодостатъчни територии. Само че затварянето не премахва заплахата от Запада, който е по-развит и притежава модерни технологии, от които Русия, а впоследствие и СССР, отчаяно се нуждае. Колкото и да е изкусителна, идеята за Русия като „крепост“ никога не е била продуктивна и Сталин го знае. Ключът към неговата теза за „социализма в една страна“ не е в стремежа да се обърне гръб на Запада, а в разсъжденията на Сталин за пътя, по който е постигната болшевишката победа. Той формулира три предпоставки, свързани с Първата световна война: съществуването на два империалистически блока – англо-френския и австрогерманския, чийто открит сблъсък отвлича вниманието им от революцията в Русия; руснаците мечтаят за мир и пролетарската революция изглежда като спасителен изход от омразната война; войната предизвиква появата на силни работнически движения в империалистическите държави, които симпатизират на революцията в Русия.[171] С други думи, независимо че Сталин разсъждава примитивно, т.е. единствено от класова гледна точка, по отношение на фашизма, той постига идеологически пробив, като свързва революцията с войната, а не само с класите.

Наред с това, Сталин продължава да си дава сметка, че световната революция дава на Съветския съюз важен инструмент за разширяване на геополитическия обхват. От времето на Московското княжество Русия увеличава териториите си за сметка на по-слабите си съседи – Швеция, Полша, Османската империя, Китай – под прикритието на стремеж за гарантиране на сигурността на пограничните райони. Първоначалният авантюризъм, достигнал до завладяване на Централна Азия и Манджурия, може да се разглежда като логичен завършек на едно настъпление, което в противен случай би трябвало да спре насред нищото.[172] Съветската помощ за световната революция в известен смисъл е върховно проявление на тази доктрина за отбранителна експанзия. Само че много от пограничните райони, където по времето на империята чужди сили са подклаждали размирици срещу централната власт в Москва, сега са независими държави, и то враждебно настроени към Съветския съюз: Естония, Латвия, Литва, Финландия, Полша, Румъния. Болшевиките възприемат техните правителства единствено като марионетки в ръцете на световния империализъм. Една от причините за опита за преврат в Естония е желанието враговете на СССР да бъдат лишени от военна база на брега на Балтийско море.[173] В анализ на съветското разузнаване се посочва, че през 1924 година Финландия организира конференция с участието на трите балтийски държави, за да обменят разузнавателна информация за СССР, която се събира от агентурни центрове в Хелзинки, Рига, Талин, Лвов и Вилнюс, които привличат на служба белогвардейски емигранти.[174] (Тези сведения подхранват склонността на болшевишкото ръководство да смята за нелегитимна независимостта на образуваните след разпада на Руската империя държави.[175]) Съображенията относно позицията на Русия в света са още един мотив за иначе необяснимия ентусиазъм на Сталин по отношение на комунистическия преврат в Германия, който от негова гледна точка е удар и срещу независима Полша и балтийските държави.

На пленум на ЦК на 19 януари 1925 година Сталин излага възгледите си за случилото се в Естония, като мимоходом повдига и въпроса дали Троцки трябва да остане на поста комисар на отбраната.[176] Троцки, без да чака да бъде уволнен, си е подал оставката още на 15 януари и отново е заминал за Абхазия.[177] Каменев лукаво предлага Сталин да заеме мястото на Троцки, само че той предпочита да продължи да командва партийния апарат.[178] За комисар на отбраната е избран Михаил Фрунзе, който до този момент е първи заместник на Троцки.[179] По отношение на Естония Сталин изтъква, че „хората там започнаха да предприемат действия, вдигнаха известен шум и се опитаха да направят нещо, но фактите показват, че без присъствието на Червената армия нищо не може да бъде постигнато". Той добавя, че „нашето знаме, както винаги, си остава знаме на мира, но ако започне война, не трябва да стоим със скръстени ръце, а трябва да действаме, само че последни, за да наклоним везните и това да има определяща роля. Поради това заключението ми е: бъдете готови за всичко, подгответе нашата армия, обуйте я, облечете я, обучете я, подобрете въоръжението, авиацията и, като цяло, издигнете Червената армия на нужната висота. Това се налага поради международната обстановка".[180]

Сталин се връща на темата за войната и революцията и при отбелязването на годишнината от смъртта на Ленин. По това време политическият отдел в армията публикува списък с препоръчителна литература, като на първо място поставя „За основите на ленинизма".[181] „Това може да изглежда странно, но е факт, другари – заявява Сталин на партийна конференция в Москва на 27 януари. – Ако двете основни коалиции от капиталистически държави в империалистическата война през 1917 година не се бяха хванали за гушите, ако не бяха твърде заети да се избиват взаимно, съветската държава едва ли щеше да оцелее. Борбите, конфликтите и войните между враговете ни са най-големият ни съюзник.“[182] Ето в този момент се ражда съветската геополитика.

Отказ от сближаване с Европа

Сталиновата надежда, че в резултат на сблъсък между капиталистическите държави пред СССР ще се отвори възможност да утвърди позициите си, е напълно разбираема. Комунистите са изправени пред абсолютно същата дилема, която мъчи навремето империята: дали да се стремят към съюз с Германия, както е проповядвал Дурново, или с Англия и Франция.[183] Като ученик на Ленин, Сталин разглежда Великобритания като основния стълб на световния империализъм и пречупва натрупаната в Русия англофобия през призмата на марксизма и ленинизма. Освен това възможността за съюз с Франция е минимална не само защото Париж не одобрява комунистическия режим, а защото стратегическата значимост на СССР намалява след създаването на полска държава; за да държи Берлин в подчинено положение, Париж се стреми да привлече Варшава за партньор. А и Сталин не се безпокои толкова от германското могъщество, което е основната причина за сближаването между Русия и Франция преди Първата световна война, той търси начин да се възползва от Германия в противопоставянето си на версайските договорености и като източник на модерни технологии. Очаква го обаче неприятна изненада: двата враждуващи блока, които са наддавали за подкрепата на Русия, сега не предлагат нищо на СССР.

Първоначално Съветският съюз показва, че е склонен на отстъпки. Сталин негодува срещу исканията на капиталистическите страни, и най-вече на Великобритания, в двустранните споразумения да бъдат включени клаузи, които забраняват комунистическата пропагандна дейност в чужбина – макар че в този момент британците водят пропагандна кампания срещу съветската вътрешна политика и най-вече срещу употребата на сила, сякаш английската полиция не бие стачкуващите работници, – но Москва ги преглъща и символично преустановява дейността на Коминтерна в Британската империя. Това ѝ осигурява официално признаване на съществуването на СССР от страна на Великобритания през февруари 1924 година, а няколко месеца по-късно лейбъристкото правителство се съгласява да бъде сключено търговско споразумение. Договорът предвижда Великобритания да придобие статут на най-облагодетелствана нация, а в замяна на СССР да бъдат отпуснати значителни заеми след уреждане на стария руски дълг.[184] На 29 октомври във Великобритания се провеждат парламентарни избори и лейбъристите падат от власт. Новият външен министър Остин Чембърлейн връчва на Москва официална нота, в която се казва: „Правителството на Негово Величество смята, че не може да внесе този договор за разглеждане в парламента и да го предложи за ратификация“. Аргументът за това е фалшиво писмо, приписвано на Зиновиев, от което става ясно, че Коминтернът продължава дейността си във Великобритания, както и че лейбъристите са имали политически флирт с Москва.[185] Безспорно е, че във Великобритания антикомунистическите настроения са силни, но и в СССР не всички са склонни да изплащат дълговете на кървавия царистки режим и да пълнят джобовете на британските капиталисти.[186] Само че необходимостта от нови технологии не може да бъде отречена, а само западните държави разполагат с тях.

Москва вече е установила търговски отношения с Берлин и това дава възможност съветската промишленост да бъде модернизирана с германска помощ, но Коминтернът отново хвърля дългата си сянка, като се забърква в опита за комунистически преврат в Германия.[187] Берлин е разгневен от съюза на германските комунисти с десните националисти срещу Ваймарската република, а Москва, на свой ред, е възмутена от стремежа на Германия за сближаване със западните ѝ съседи. Според таен документ, засечен от съветското военно разузнаване, прозападните елементи в Германия твърдят, че „Москва е готова да жертва интересите на Германия“.[188] В германската дипломация има и „източна школа“ и един от представителите ѝ е немският посланик в Москва – граф Брокдорф-Ранцау.[189] Той е начело на германската делегация при преговорите във Версай през 1919 година, когато публично заявява, че ако Германия се признае за единствения виновник за войната, това ще бъде лъжа, и предупреждава, че условията във Версайския договор подготвят почвата за избуяване на националистически и социалистически движения.[190] Той разглежда тесните връзки със Съветския съюз като средство за преодоляване на френския диктат и за възраждане на Германия като световна сила. Опасенията му са, че ако бъде сключен съюз между Германия и Великобритания, това ще предизвика затопляне на отношенията между Москва и Париж и по този начин Берлин ще се окаже приклещен както в навечерието на Първата световна война. Графът и Чичерин, който също е аристократ, са нощни птици и често провеждат срещите си след полунощ.[191] По-важното обаче е, че сближаването между Чичерин и немския посланик съвпада с възгледите на Сталин, който е ленинист, т.е. англофоб и германофил.

Секретното военно сътрудничество между СССР и Германия започва още по времето на Ленин.[192] Версайският договор налага строги ограничения върху размера на германската армия и производството на оръжия, които Берлин преодолява с помощта на Москва. Германски компании започват да произвеждат подводници, самолети и оръжия на съветска територия, а Райхсверът разполага там с тайни тренировъчни бази, като в замяна съветската държава получава нова техника и машини. Москва посреща и „неофициална“ германска военна делегация, скрита под шапката на комисия за проверка на германските предприятия на съветска територия. Берлин спазва и обещанието си за отпускане на изгодни кредити за съветската промишленост.

През есента на 1924 година Чичерин предлага създаването на „континентален блок“ между СССР, Германия и Франция, насочен срещу Великобритания, като се позовава на конфликта между съветските и британските интереси в Азия. Берлин обаче все още изпитва силно недоверие към Москва и надделява виждането, че Германия се нуждае от подкрепата на Великобритания, за да бъде преразгледан Версайският договор, и то в ущърб на Франция, поради което съветското предложение е отхвърлено.[193] След като става ясно, че идеята за „континентален блок" няма да се осъществи, Чичерин предлага да бъде сключен двустранен съюз.[194] Германия е склонна на подобна стъпка, предвид общия враг в лицето на Варшава, само че точно по този въпрос Чичерин изразява двусмислена позиция, тъй като е против ново разделение на Полша.[195] Едновременно с това Москва се стреми да развива връзките с Франция, с която установяват дипломатически отношения през октомври 1924 година. Карл Радек публикува информация за преговорите с Франция в немските вестници, но това не трогва Берлин. Независимо от пробива, постигнат чрез договора от Рапало, германско-съветските отношения приличат по-скоро на брак по сметка, в който всяка от страните е готова да обърне гръб на другата. Сталин уверено обяснява, че „борбата между Великобритания и Америка за нефт, за Канада, за пазари, борбата между англо-американския блок и Япония за източни пазари, борбата между Великобритания и Франция за влияние в Европа, борбата между поробена Германия и доминиращата Антанта са доказателство, че успехите, постигнати от капитала, са преходни, че процесът на капиталистическо „възстановяване" съдържа в себе си разяждащата отрова на слабостта и неизбежния разпад", а пък германският външен министър Густав Щреземан опипва почвата за възстановяване на отношенията с държавите от Антантата.[196]

Великобритания, за която приоритетно значение има собствената ѝ империя, не желае да ангажира значителни ресурси в континентална Европа и има интерес от сближаване с Германия, за да не бъде допусната нова война. Но британският външен министър Остин Чембърлейн, за разлика от повечето политици в Лондон, държи сметка и за сигурността на Франция, поради което се стреми да откъсне Германия от Съветския съюз. Щреземан обаче държи да запази германско-съветското военно сътрудничество. На 15 април 1925 година между Москва и Берлин е подписано споразумение за откриване на школа за пилоти в Липецк. През август офицери от Райхсвера, които пристигат предрешени като работници, присъстват на учения на Червената армия. Група от съветски офицери пък заминават за Германия, като се представят за българи. „Германското командване се погрижи да нямаме контакт с войниците – докладва ръководителят на делегацията Михаил Тухачевски. – През цялото време ни държаха под око." Тухачевски е силно впечатлен от строгата дисциплина и липсата на грубо отношение от страна на офицерите към войниците, макар че „голяма част от офицерите са аристократи".[197]

В крайна сметка усилията на Щреземан за уреждане на отношенията със съседите дават резултат. Мирният договор от Локарно се състои от седем споразумения, договорени между Великобритания, Франция, Италия, Белгия, Полша, Чехословакия и Германия. Германия приема настоящата си западна граница, като на практика се отказва от Елзас и Лотарингия, но получава съгласие за преразглеждане на границата си на изток и зелена светлина за включването си в Обществото на народите. „Войната е затворена книга", обявява външният министър на Франция Аристид Бриан. Оптимизмът му обаче не се споделя от по-малките източни съседи на Германия. Полският външен министър Йозеф Бек твърди, че с този договор „Германия официално е помолена да нападне Изтока в замяна на мир на запад“. Йозеф Пилсудски отбелязва, че „всеки честен поляк плюе, когато чуе да се говори за Локарно“.[198] Въпреки това трите водещи фигури (Бриан, Щреземан и Чембърлейн) получават Нобелова награда. Съветският съюз, който изобщо не е поканен на преговорите, е в паника, защото Германия отново е привлечена в орбитата на западните държави, а това се приема като създаването на антисъветска коалиция, ръководена от Великобритания. Чичерин все пак изтръгва от Щреземан обещание, че Германия няма да участва в санкции срещу СССР, нито ще се стреми към сближаване с Полша по въпроса за границите.[199] При все това Москва продължава да гледа подозрително към договореното в Локарно. Съветските вестници тръбят, че е изграден „обединен антисъветски империалистически блок“.[200]

Значението на договореностите от Локарно – постигането на споразумение между двата основни капиталистически блока – опровергава Сталиновата теория, че СССР ще получи възможност да се облагодетелства от война между капиталистическите държави и по-скоро говори за стабилизация на капитализма.[201] В бележките за едно свое изказване в края на 1925 година Сталин отбелязва: „Искат да повторят системата от договори отпреди Френско-пруската война. И тогава, и сега прегрупирането на силите за нова война е прикрито зад уверенията, че с тези договори се осигурява мир. (…) Преди Русия е била пушечно месо за империалистическите клики, но сега не може и няма да бъде нито оръжие, нито източник на военни резерви за буржоазните държави“. Той се спира и на игрите на британските консерватори, които според него кроят планове да използват Полша срещу СССР.[202] В други свои разсъждения през същата година Сталин сравнява сегашното международно положение с навечерието на Първата световна война.[203] С други думи, той отказва да приеме идеята за трайна стабилизация на капитализма. Въпреки договореностите от Локарно Сталин е убеден, че ще има братоубийствена война между капиталистическите блокове, което ще доведе до избухването на революции. Отказът от този идеологически постулат би означавал, че е необходимо да се направят значителни отстъпки пред капиталистическите държави, и то по основополагащи въпроси като политическия плурализъм например. Или вътрешното съперничество между капиталистическите държави за пазари и колонии ще доведе до братоубийствена война, или ленинизмът греши.

Двувластие

Сталин и Зиновиев организират кампания срещу Троцки.[204] Сталин разполага с необходимите средства, за да прокара партийната линия срещу троцкизма в печата.[205] Оказва се обаче, че е доста трудно да бъде опетнена репутацията на Троцки, особено в чужбина. В един доклад от февруари 1925 година, засечен от ГПУ, британски дипломат определя Троцки за „най-силната фигура в руския болшевизъм“ и „най-важната личност за социалистическата революция в Европа“.[206] Само че Троцки вече не е единствената мишена на Сталин. В края на 1924 година той предприема ходове срещу съюзниците си Каменев и Зиновиев. Секретарят на московската партийна организация, който е протеже на Каменев, е отстранен и е заменен с верния на Сталин Николай Угланов.[207] Бухарин е избран за седми член на политбюро и Сталин започва да се отнася много внимателно с него. От август 1924 година събиранията на триумвирата преди заседанията на политбюро се превръщат в „септет" – Бухарин, Риков, Томски, Куйбишев, Зиновиев, Каменев и Сталин, т.е. всички членове на политбюро, с изключение на Троцки, плюс председателят на централната контролна комисия Куйбишев.[208] Целта на Сталин е да изгради съюз с Бухарин и да привлече на своя страна Риков и Томски.[209]

Без да иска, Троцки подпомага Сталин. В края на 1924 година той отново заминава да се лекува, този път в Кисловодск, където написва „Уроците от октомври".[210] В текста Троцки разкрива, че Зиновиев и Каменев са били против преврата през 1917 година и нарича постъпката им „дезертьорство", което „никак не е случайно" – фраза, заимствана от „Завещанието на Ленин". Сталин изобщо не е споменат, все едно не е играл никаква роля при революцията. Суетният Троцки изтъква, че в определени моменти е посочвал правилните решения на Ленин. Така или иначе „Уроците от октомври" са тежък удар срещу триумвирата. Сталин се мобилизира и през следващите два месеца в „Правда" излизат най-малко тридесет статии срещу Троцки, подписани от него, Бухарин, Каменев, Зиновиев и Соколников.[211] В един от броевете са публикувани дълъг материал от Каменев и кратка, но унищожителна бележка от Сталин.[212] Крупска публикува опровержение, в което посочва, че Троцки притежава „колосална енергия", но има „слабости по отношение на марксисткия анализ" и проявява „чисто административен и повърхностен" подход към ролята на партията.[213] Щетите, които Троцки нанася на Зиновиев и Каменев, са огромни: до този момент мнозинството партийци не са знаели, че двамата са били против преврата през 1917 година, а Троцки прибавя към това прегрешение и проваления преврат в Германия през 1923 година, като предупреждава, че подобно „малодушие" може да има големи последици.

Сключването на ситуативни съюзи от Сталин – със Зиновиев и Каменев срещу Троцки, а след това с Бухарин, Риков и Томски срещу Зиновиев и Каменев – не е признак за гениалност, а за наличие на здрава логика. Въпреки това елементарната тактика на Сталин изненадва предишните му партньори. Зиновиев, Каменев и Крупска, която все още обитава апартамента на Ленин, започват да провеждат срещи, за да обсъдят положението, но провокациите на Сталин срещу тях са напълно очевидни. Молотов престава да кани поддръжниците на Зиновиев на заседанията, като целта му вероятно е да подтикне ленинградчани да се събират отделно, което придава на срещите им фракционен характер. Наред с това подчинените на Сталин разпространяват слухове, че генералният секретар се стреми към помирение с Троцки, Сталин дори изпраща свои емисари при него в Абхазия през март 1925 година, само че самолетът им катастрофира. По този повод Троцки пише: „Без да се забърква лично, Сталин се опитваше да въведе в заблуждение привържениците на Троцки и да всее паника сред последователите на Зиновиев".[214] Когато Зиновиев настоява Троцки да бъде изключен от политбюро, от ЦК и дори от партията, Сталин го защищава.[215] Бухарин пък подема атака срещу Каменев и Зиновиев и се превръща в следващата по значение фигура след Сталин. Триумвиратът е заменен от двувластие.

„Забогатявайте!“

Новата икономическа политика започва да дава резултати не благодарение на идеолога Бухарин, а на комисаря на финансите Григорий Соколников. Деликатният на вид Соколников има доста твърд характер. Той настоява за повишаване на заплатите на апаратчиците и за преустановяване на раздаването на парични премии, луксозни храни, вили, автомобили и т.н. Идеите му не се радват на особена подкрепа, но той живее съобразно тях и неуморно се бори да прокара разграничение между държавните средства и личните финанси на апаратчиците. „Той не приемаше подаръци и услуги – твърди съпругата му. – Пестеше всяка копейка от служебните пари и когато пътуваше в чужбина, се стараеше да не харчи командировъчните си.“ В чужбина комисарят на финансите винаги пътува в трета класа и спи в най-евтините хотели.[216]

Соколников извлича важни поуки от опита на капиталистическите държави след войната. В едно изказване от юли 1924 година той изтъква, че във Франция и Германия буржоазията използва инфлацията, която е бич за работниците и селяните, за да подкрепи частната индустрия. Държавната промишленост е нещо друго, твърди Соколников, но независимо от това нейните интереси могат да влязат в конфликт с интересите на „държавата като политическа организация“. И ако държавната индустрия постигне своето, произтичащата от това инфлация ще е за сметка на селяните. Според него ако съветската държава се опита да използва инфлацията, за да подпомогне индустрията, тя ще бъде връхлетяна от политическа криза, каквато помита буржоазията в Европа.[217] На много комунисти им е трудно да приемат необходимостта от създаването на златен резерв, но пък се успокояват от мисълта, че партията контролира важните сектори (тежката промишленост, железниците, външната търговия).[218] Само че съветските промишлени предприятия редовно закъсняват с изплащането на заплатите и не могат и да помислят за инвестиции в производството. „В Съветския съюз има голям недостиг на капитали – отбелязва британски дипломатически доклад от декември 1924 година. – Нуждата от модернизация е огромна, но липсват пари за оборудване.“[219]

През 1925 година индустриалното производство е под половината от равнището през 1913 година. Противниците на Соколников настояват за бърза индустриализация и твърдят, че той задушава „материалната база“, от която страната се нуждае, за да построи социализма. Показателен е докладът на Евгений Преображенски, озаглавен „Основният закон на социалистическото натрупване“, в който се развива идеята на Маркс за първичното натрупване на капитала и се предлага да бъде предприета насилствена „експроприация на излишъка“, т.е. да се взимат средства от земеделието.[220] Паричните реформи на Соколников и политиката му за бюджетни ограничения дават резултати и до 1924 година данъкът в натура е заменен от паричен данък; в същото време разходите на държавните промишлени предприятия растат, производителността остава същата, а лошото управление и прахосничеството добиват епидемични размери. Държавните предприятия до голяма степен са защитени от дисциплиниращия ефект на пазарите: тези, които произвеждат повече и по-качествена продукция, получават по-малко пари от бюджета, а тези, които са най-зле, могат да разчитат задълженията им да бъдат опростени.[221] Предпазливият подход на Сокolников е напълно оправдан, комисарят на финансите го излага в поредица от публикации, в които описва съветската система като „държавен капитализъм“ и се аргументира, че капиталистическите методи са изключително важни в преходния период и са от полза за пролетариата, както и че страната може да се възроди в икономическо отношение само ако бъдат възобновени връзките със световната икономика.[222]

Усилията на Сокolников обаче са напът да бъдат провалени от лошата реколта. Износът на зърно е спрян, а именно на него се разчита за валутни постъпления.[223] По време на посещение в родния си Саратов председателят на Съвета на народните комисари Риков, който преди двадесет години е бил ранен при разгонване на първомайска манифестация от полицията, заявява: „Тези камъни са напоени с кръвта ни. Тогава мечтаехме Русия да се възроди от опустошението и тази мечта се сбъдна. Но разрушаването на абсолютизма беше само една част от нашата задача. Целта ни днес е да изградим свободна социалистическа Русия“. Изказването му е посрещнато с бурни аплодисменти, но докато той обикаля из селата, хората го питат: „Какво е кулак? Може ли един мужик с кон, крава и няколко кокошки да бъде кулак?“. Риков отговаря: „Ако не премахнем кулаците, ще се върне предишното положение: по няколко богати селяни във всяко село, а останалите – гладуващи бедняци. Искате ли да се върнат онези експлоататори?“.[224] Разбира се, той осъзнава, че истинската опасност е некомпетентното корумпирано управление.[225] Само че обсъждането в партията на политиката в областта на земеделието се свежда до спорове за класовото разслоение и до размахването на заплахата, че кулаците контролират кооперациите и селските съвети.[226]

Съветската държава не успява да достигне до самоуправляващите се села. Селската революция укрепва земствата, където добитъкът, макар да се пасе на общи стада, е частна собственост на конкретно семейство, а земята се обработва от отделните домакинства, не колективно. Само че макар отделните домакинства да са основната производствена единица в селското стопанство, правото за използване на земята се дава от селската община, като парцелите периодично преминават от едни ръце в други. Така грижата за тези парцели и полагането на усилия за подобряването им се обезсмисля. Част от обработваемата земя не се използва, защото е трудно достъпна, а преразпределението е времеемко и обикновено е съпроводено с бурни спорове и караници. Съветското законодателство се опитва да ограничи тази неефективна практика, но без особен успех.

Сокolников твърди, че основният инструмент в борбата срещу кулаците трябва да бъде икономически, т.е. прогресивното облагане, но болшевиките имат нужда от повече зърно, и то незабавно. Политбюро е принудено да вземе решение за внос на пшеница, но въпреки това в някои райони през 1925 година селяните гладуват. Стадата стават по-многочислени, консумацията се увеличава, а засетите площи най-накрая достигат до нивото от 1913 година, но средните добиви са значително по-ниски.[227] Цените на земеделската продукция се покачват главоломно. Носят се слухове, че кулаците изкупуват и складират зърно в очакване на още по-високи цени. Властта е принудена да увеличи заплатите на работниците, за да могат те да си купуват хляб. В същото време вносът изчерпва валутните резерви и заплашва курса на рублата, а и вкарва страната в търговски дефицит. Основната причина за всичко това е изостаналостта на земеделието, едва след това се нареждат лошото време, некомпетентното управление и политическите грешки.

Позицията на Сталин следва лениновото съчетание от гъвкава тактика и непоклатими убеждения. Той призовава партийните функционери да се стремят да спечелят доверието на селяните, но не и на кулаците, с което следва указанията на Ленин за новата икономическа политика. Според него капиталистическият път на развитие би довел до обедняване на селяните, които ще се превърнат в роби без собственост, принудени да обработват чуждата земя, и затова е необходимо те да се обединяват в земеделски и търговски кооперативи, като това също е повторение на Лениновите постулати.[228] На 7 ноември 1924-та, когато се отбелязва седмата годишнина от революцията, Сталин посещава московския завод „Динамо“ и в книгата за посетители пише: „Пожелавам на работниците от „Динамо“ и на работниците от цяла Русия промишлеността ни да се разрасне, така че броят на пролетариите в Русия да достигне 20-30 милиона, колективното земеделие да процъфтява в селата и да надмине по значение частното“. Пожеланието му, което за първи път показва какви са личните му убеждения по селския въпрос, е публикувано няколко години по-късно.[229] Той разкрива възгледите си пред по-широка аудитория през януари 1925 година, когато на заседание на московската партийна организация заявява: „Селяните са на наша страна, живеем заедно с тях, градим нов живот с тях. (…) Този съюзник, както знаете, не е много силен, селяните не са толкова надежден съюзник, колкото пролетариатът в развитите капиталистически държави“. Сталин обаче обвинява Троцки, че подценява селяните и определя троцкизма като „липса на вяра в силите на революцията, в съюза между работниците и селяните“, който е незаменим за успеха на новата икономическа политика и окончателната победа на революцията.[230]

В тази обстановка, на Четиринадесетата партийна конференция през април 1925 година, Сталин налага значителни промени в новата икономическа политика, които отразяват вижданията на Соколников за фискална дисциплина и стабилна валута и призивите на Бухарин за приобщаване на селяните. ЦК намалява земеделския данък и разходите за земеделска техника, увеличава правото на отдаване на земя под наем и наемане на работна ръка, разширява обхвата на програмите за кредитиране и смекчава ограниченията пред търговията на дребно.[231] Целта на тези мерки е те да доведат до увеличаване на добива, за да се осигури вътрешното потребление и по-висок износ, чрез който да се финансира индустриализацията.[232]

Сталин се проявява като възприемчив и схватлив политик и по въпросите на политикономията. Малцина в ЦК притежават нужните познания, за да вникнат в международните икономически отношения и на заседанията той редовно взема думата за разяснения. Във връзка с ценообразуването например Сталин аргументирано обяснява защо предприятията все още трябва да калкулират печалба, въпреки че търговията вече е „социалистическа“. Той също така набляга на съображенията на Соколников за причинно-следствената връзка между печатането на пари и инфлацията и предупреждава, че разходите трябва да бъдат контролирани, независимо че за определен период от време това ще означава по-голяма безработица и по-нисък икономически ръст.[253]

Сталин отстъпва на Бухарин честта да изложи пред обществеността промените в новата икономическа политика. На 17 април 1925 година, в историческо изказване пред московския партиен актив, Бухарин заклеймява онези, които се отнасят пренебрежително към руското село, защото „няма нищо по-вредно от липсата на разбиране, че промишлеността зависи от селяните“, т.е. от тяхното потребление и възможността да закупуват повече промишлени стоки. Той отбелязва, че „заможните селяни и селяните средна ръка, които се стремят да забогатеят, в момента се боят да демонстрират благосъстояние. Те дори не смеят да сменят покрива си, за да не бъдат обявени за кулаци и ако изобщо купят някаква машина, го правят тайно“. В същото време бедните селяни се оплакват, че съветската власт пречи на по-богатите да ги наемат на работа. Директивите на партията се явяват пречка пред производителността, от която зависят благосъстоянието на държавата и индустриализацията. Бухарин признава, че селяните отказват да се сдружават в кооперативи и призовава партията да не си затваря очите пред този факт: „Да, трябва да убеждаваме селяните в ползата на колективните стопанства, но не е вярно, че е възможно огромната селска маса да поеме бързо по пътя към социализма“. Според него трябва да се залага на икономическите стимули: „Трябва да кажем на селяните: „Забогатявайте, трупайте блага, развивайте стопанствата си!“. Само един идиот може да твърди, че винаги има бедни; сега трябва да прилагаме такава политика, че бедността да изчезне“.[234]

Изказването на Бухарин предизвиква гневни реакции, които съвпадат с появата на критики срещу идеята на Сталин за „социализма в една страна“. Сталин е обвинен, че е демагог, противник на световната революция.[235] Призивите на Бухарин за забогатяване и статията на Сталин дават възможност на техните противници да преминат в настъпление. През май 1925 година Зиновиев посочва, че „най-лошото, което може да се случи на една революционна партия, е да загуби своята революционна перспектива“.[236] Той си дава сметка за надигащото се в обществото недоволство, породено от зейналата пропаст между хората с привилегии и средства и работниците, които в този момент постоянно стачкуват. Според него новите икономически мерки, защитавани от Бухарин и Сталин, ще бъдат възприети от работниците като подкрепа за кулаците.[237] Зиновиев възприема идеите на Бухарин като проправяне на пътя към възстановяване на капитализма. Той твърди, че 14% от селяните произвеждат 60% от зърното и печелят половин милиард рубли.[238] През юни 1925 година Сталин уточнява, че лозунгът за забогатяване „не е нашият лозунг, нашият лозунг е социалистическо трупане на блага".[239] Бухарин многократно се отрича от призива си за забогатяване, но противниците му не спират да му го натякват.

Най-важните въпроси пред новата икономическа политика остават без отговор. Ленин в самото начало предупреждава, че има опасност новата икономическа политика да върне капиталистическите отношения, само че не посочва за какъв период от време ще важи тя. Изказванията му са мъгляви: „дълъг период, години", „не по-малко от десетилетие, може би повече", „двадесет и пет години е твърде песимистично".[240] Ясно е единствено, че в някакъв момент новата икономическа политика ще отстъпи мястото си на нещо друго, което може да е социализъм, но може да е и капитализъм. Трудно може да се обясни и как точно тя подпомага изпълнението на императива за индустриализация. Левите критици като Преображенски настояват, че новата икономическа политика никога няма да произведе нужния за финансиране на индустриализацията „излишък" и поради това не е необходимо да бъдат търпени кулаците.[241] През май 1925 година Сталин пише в „Правда", че „са необходими 15-20 милиона пролетарии, работещи в промишлеността", само че по това време пролетариите в страната са едва 4 милиона.[242] Дали това е постижимо? Как може да оцелее социализмът без модерна индустрия? Ако кулаците биват ограничавани, как дребното земеделие ще изправи на крака обкръжения от капиталистически държави Съветски съюз? „Най-важното нещо сега е да не разпалваме класова война в селата", заявява Сталин в заключителното си изказване на Четиринадесетата партийна конференция през май 1925 година и добавя дежурното заклинание: „Ръководната роля на работническата класа е гарант за строителството на социализма".[243]

Полицията, партията и вестниците продължават да съобщават за „народното недоволство срещу кулаците", но пък премълчават недоволството срещу управляващите.[244] Режимът води последователна борба срещу частната търговия. По-голямата част от търговците по пазарите продават собствена продукция, но въпреки това служителите на ГПУ периодично правят показни акции срещу тях. Някои от частниците успяват да натрупат капитали и ги влагат в заведения, ресторанти, зали за билярд. В Украйна дори е открита частна авиокомпания, която лети от Харков до Ростов, Одеса, Киев и Москва.[245] Но никой частен предприемач не може да постигне успех без съдействието на властите и най-вече на ГПУ. [246] Най-голямото предизвикателство пред Съветския съюз не са кулаците, нито частниците, а чиновниците, които се стремят да забогатеят чрез злоупотреби със служебното си положение.[247]

Опровержения

Сталин си има и други тревоги: писмото от Ленин, което поддръжниците на Троцки са кръстили „Завещанието на Ленин". През пролетта на 1925 година журналистът Макс Истман публикува книгата „След смъртта на Ленин", в която са отразени критиките на Троцки срещу Сталин и се цитират откъси от

„Завещанието на Ленин“. Троцки веднага заявява, че не се е виждал с Истман повече от година и половина и не му е давал никакви секретни документи. Само че произведението на Истман е широко разгласено в „буржоазния печат“ и поражда въпроси сред комунистите в чужбина.[248]

На 17 юни 1925 година Сталин пише дълго писмо, в което определя твърденията в книгата като „клевети срещу Ленин и партията“ и настоява Троцки писмено да ги опровергае. На следващия ден Троцки е извикан на заседание на политбюро и му е заповядано да изобличи „лъжливото произведение на Истман“. Сталин лично редактира написания от Троцки текст.[249] Обстойното обяснение е публикувано на английски в *Sunday Worker* на 19 юли. „В кратката си книга Истман твърди, че ЦК е „скрил“ от партията редица важни документи, продиктувани от Ленин преди смъртта му – пише Троцки. – За това има само една дума: клевета.“ Той заявява, че Ленин не е продиктувал тези документи, за да бъдат публикувани и че в тях се предлагат „съвети с организационен характер“, дори посочва, че „Ленин не е оставил след себе си никакво завещание и взаимоотношенията му с партията, както и характерът на самата партия изключват възможността за подобно нещо“.[250] В текста се твърди, че документът от Ленин не е бил скрит, а е „обсъден внимателно от Тринадесетия конгрес на партията“.[251] Накрая Троцки пише: „Тази книга може да послужи единствено на най-заклетите врагове на комунизма и на революцията и в този смисъл представлява оръжие в ръцете на контрареволюцията“.[252] Поддръжниците му, които рискуват да разпространяват „Завещанието на Ленин“, са смаяни. „Стана за смях“, отбелязва един от тях, когато вижда лъжите, под които Троцки се е подписал.[253]

Крупска също е призована да опровергае Истман и нейната позиция е публикувана в *Sunday Worker* на 2 август.[254] „Всички делегати на конгреса се запознаха със съдържанието на писмата – твърди тя. – Не е правилно тези документи да бъдат наричани „завещание“, защото Лениновият завет в истинския смисъл на думата е много по-всеобхватен, той включва последните му статии и засяга въпроса за същността на партията и Съветския съюз.“ Крупска заявява, че „враговете на руската комунистическа партия се опитват да използват думите на Ленин, за да дискредитират ръководството на партията, както и самата нея“. За писмото ѝ до Троцки от януари 1924 година, което също е цитирано в книгата, тя казва: „То по никакъв начин не може да бъде тълкувано така, както го е разтълкувал Макс Истман. Никъде в него не се твърди, че Ленин е смятал Троцки за свой заместник“.[255] Не е известно каква е реакцията на Сталин.[256] Но ако той си е въобразявал, че това ще реши въпроса със „Завещанието на Ленин“, дълбоко се е заблуждавал.

Възходът на Ворошилов

Сталиновата теория за геополитиката предполага наличието на силна Червена армия, само че тя създава проблеми за режима. Още преди да стане комисар, Фрунзе прокарва реформа, която подобрява материалното осигуряване и едновременно с това увеличава броя на партийните членове в армията.[257] Той е привърженик на цялостна замяна на царските офицери с червени командири и настоява за модернизиране на военната промишленост. В условията на новата икономическа политика обаче на него му е трудно да убеди ръководството на страната да задели повече средства за превъоръжаване.[258] Споровете за ролята на царските офицери още не са утихнали, макар че броят на царските офицери е сведен от 75 хиляди (включително подофицерите) до по-малко от 2000.[259] Те заемат повечето постове във военните образователни институти, включително Академията на генералния щаб, а само 6% от редовия състав на армията членуват в комунистическата партия.[260] Дори Троцки, който носи най-голяма отговорност за масовото назначаване на царски офицери в Червената армия, в своя публикация от 1925 година ги разделя на „малцинство, което съзнателно е избрало да се бори срещу белогвардейците“, и „нестабилно, боязливо мнозинство без твърди убеждения, което в момента подкрепя болшевизма, но може и да се обърне срещу него“.[261] Трудно е да се определи коя е по-голямата заплаха пред Червената армия: изостаналата материална база или параноидната класова политика.

Друг източник на безпокойство е крехкото здраве на Фрунзе. Той има язва, но в продължение на години отказва да бъде опериран. През лятото на 1925 година състоянието му се влошава и в началото на септември политбюро го изпраща на почивка в Ялта. Фрунзе заминава със съпругата си София, но на 29 септември се връща в Москва и е приет в болница. Лекарите го убеждават, че се налага операция.[262] „В момента се чувствам добре и не ми се мисли за операция – пише той до съпругата си на 26 октомври. – Въпреки това лекарите решиха да ме оперират. Съгласих се, крайно време е да се установи какво точно ми има.“[263] Два дни по-късно Фрунзе е прехвърлен във военната болница, където е бил опериран и Ленин. Лекарският екип е ръководен от доктор Розанов, лекаря на Ленин. На 31 октомври Фрунзе умира, според съобщението във вестниците причината за смъртта му е сърдечен разрив, причинен от упойката.[264] Комисарят на отбраната е погребан на 3 ноември.[265]

В Москва пълзват слухове, че пролетарският командир е убит от хора на Троцки като отмъщение, че е заел мястото му, а троцкистите, от своя страна, обвиняват за смъртта му Сталин.[266] Крехкото здравословно състояние на болшевишкото ръководство се превръща в основна тема за разговори, а един психоневролог представя мрачен доклад за „изтощението и изхабяването на революционерите“.[267] В почти половината от случаите висшите партийци са приемани в болница заради нервни разстройства (на второ място се нарежда туберкулозата, от която страдат една четвърт от тях).[268] Поканени са двама германски специалисти, които преглеждат петдесет души от болшевишкото ръководство, сред които Дзержински, Риков и Сталин. Резултатите от прегледите не са известни.

За Сталин смъртта на Фрунзе е поредната възможност. Той назначава за комисар на отбраната близкия си сратник Ворошилов.[269] След края на гражданската война Ворошилов пише молба до Сталин да го освободи от армията, само че Сталин пренебрегва желанието му.[270] За първи заместник-комисар на отбраната е определен приближеният на Зиновиев Михаил Лашевич.[271] Тухачевски е назначен за началник на генералния щаб. Ворошилов и Тухачевски не се понасят и постоянно си разменят удари под кръста. Комисарят на отбраната взема на свое пряко разпореждане военното разузнаване, което до този момент е било на подчинение на генералния щаб, което предизвиква силни протести от Тухачевски.[272] Враждата между тях позволява на Сталин да упражнява строг контрол върху армията, но не води до подобряване на боеспособността ѝ. „Положението в Червената армия е много тежко – докладва Тухачевски. – Ако враговете ни го разберат, може и да се опитат да ни нападнат".[273]

Бъркотиите на Дзержински

Въпреки че първоначално е близък със Сталин, Каменев се присъединява към Зиновиев и от септември 1925 година нататък изказванията му все порядко се появяват във вестниците и дори в стенограмите на партийните заседания.[274] Каменев не разполага с мощната политическа организация на Зиновиев, но е ловък интригант и успява да спечели на своя страна комисаря на финансите Соколников. През есента на 1925 година Зиновиев, Каменев, Соколников и Крупска изпращат писмо до ЦК и централната контролна комисия, което е обсъдено на пленум от 3 до 10 октомври.[275] За разлика от другите трима, Соколников подкрепя помирителния подход към селяните в рамките на новата икономическа политика, но се противопоставя на потискането на вътрешнопартийния плурализъм. Каменев ухажва дори шефа на ГПУ Дзержински, и то успешно. През нощта на 5 срещу 6 октомври Дзержински изпраща донос на Сталин и Орджоникидзе, в който разкрива, че Зиновиев и Каменев са организирали „заговор, нов Кронщад вътре в нашата партия", който представлява огромна опасност, защото „мнозинството от селяните не ни подкрепят, въпреки че не са и против нас, все още не сме ги спечелили на наша страна". Той обяснява, че едно разцепление в партията би отворило широко вратите пред врага и признава, че се е присъединил към конспирацията, но впоследствие се е осъзнал. „Не съм политик, не съм в състояние да предложа решение, но ви уверявам, че напускам опозиционната фракция и си оставам ленинист, защото не желая да бъда съучастник в разцепление, което ще унищожи партията."[276] Като началник на ГПУ Дзержински заема ключов за режима пост, но Сталин няма как да го отстрани, тъй като това ще му донесе повече вреда, отколкото полза.

Дзержински е левичар по убеждения, но опитът му като ръководител на съвета по икономика го превръща в непоклатим защитник на новата икономическа политика.[277] Още през 1923 година той заклеймява „появата на нови апаратчици, чудовищната бюрокрация във всичките ѝ разновидности, планините от бумащина и стотиците хиляди чиновници, заграбването на огромни сгради и съоръжения, пандемията от автомобили", както и „хилядите храненици", т.е. функционерите, които живеят на гърба на тези, на които уж служат.[278] Според него бюрокрацията и злоупотребите ще доведат режима до крах.[279] Сталин, който в писмата си до Молотов го нарича ласкаво „Феликс", знае, че Дзержински е претоварен и има проблеми със сърцето. В края на 1924 година той получава инфаркт, но пренебрегва препоръките на лекарите да намали работата.[280] През лятото на 1925 година Дзержински подава оставка.[281] Сталин, който в този момент пътува за Сочи, го умолява да размисли и да потърпи още малко.[282] Същия ден той пише на Бухарин: „Просто му се е насъбрало, ще му мине“.[283] Именно през този период Каменев се свързва с Дзержински и успява, поне първоначално, да го привлече на страната на опозицията.

Въпреки отмятането на Дзержински, Каменев и Зиновиев не се отказват, а предприемат офанзива в рамките на регионалните партийни конференции в края на 1925 година. В Ленинград делегатите атакуват Бухарин и неговия лозунг „Забогатявайте!“. В Москва Бухарин нарича поддръжниците на Зиновиев „истерични госпожици“ и заявява, че ленинградската партийна организация е „против партията“.[284] Както отбелязва един емигрантски меншевишки вестник, в новата опозиция се обединяват различни идейни течения.[285] В свое изказване Соколников защитава пазарните отношения, които според него не са „капиталистически“, и възхвалява образованите земеделски стопани, които противопоставя на кулаците. Той посочва и основния проблем на новата икономическа политика: „Ние окуражаваме земеделските стопани в определени рамки и след това задушаваме развитието им“. С други думи, политиката възпира икономическия растеж. Яков Яковлев, основател и главен редактор на „Селски вестник“, открито предлага да се разреши на селяните да регистрират земята, която обработват, като частна собственост, с аргумента, че това ще доведе до увеличаване на добивите, защото така селяните ще могат да предават плодовете на тежкия си труд на децата си.[286]

На 12 декември Дзержински изпраща дълго писмо на Сталин, в което изброява нерешимите проблеми в икономиката, изтъква, че е неспособен да се справи с тях и като се позовава на влошеното си здраве и разклатените си нерви, моли да бъде освободен като ръководител на съвета по икономика: „Сигурен съм, че ако беше жив, Владимир Илич щеше да уважи молбата ми“.[287] Сталин отново отхвърля искането му, а няколко дни по-късно научава, че редица важни фигури от партийната върхушка са се събрали на среща в апартамента на Григорий Петровский, на която е била обсъдена възможността на предстоящия конгрес Дзержински да бъде избран за генерален секретар.[288] Само че за разлика от повечето началници на тайни служби в диктаторски режими, Дзержински не се стреми към абсолютна власт.

Разобличения за рожден ден

Сталин отлага провеждането на Четиринадесетия конгрес на партията на два пъти и в крайна сметка той е открит на 18 декември 1925 година. От предишния конгрес са изминали осемнадесет месеца – най-дългият промеждутък между два конгреса. Ленинградската делегация пристига още на 14 декември и организира срещи с няколко районни партийни организации, за да набира привърженици. На предишния конгрес, когато Зиновиев все още е на страната на Сталин, двамата се споразумяват следващият конгрес да се проведе в Ленинград, но през октомври 1925 година новото политбюро, доминирано от Сталин, се отмята от това обещание. На конгреса участват 1306 делегати (665 с право на глас), които представляват 1 милион и 88 хиляди партийни членове. Сталин за пръв път изнася основния политически доклад. В деня на откриването Зиновиев дава първия залп в започващата битка със статия в „Ленинградска правда“. „Уж се борят срещу кулаците, а издигат лозунга „Забогатявайте!“ – упреква той управляващите. – Дори имат наглостта да твърдят, че въпреки НЕП живеем в социалистическа държава.“ В изказването си Сталин лукаво избягва темата за неразбирателството със Зиновиев и Каменев, като същевременно дава ясно да се разбере, че опозицията е виновна за разногласията. Ленинградските делегати отправят искане на Зиновиев да бъде разрешено също да изнесе доклад. Той говори в продължение на четири часа и отправя множество нападки към Бухарин.[289] След почивката Бухарин взима думата и говори още по-дълго.[290] Атмосферата е напрегната и войнствена. Крупска се изказва като представител на опозицията, не споменава Сталин, но обвинява Бухарин, че е загърбил социализма и се кара на делегатите за „срамното заяждане“ със Зиновиев.[291] Истинска сензация предизвиква речта на Каменев, който е известен с това, че избягва крайностите и категоричността, само че този път е и краен, и категоричен. Той се изказва на 21 декември, рождения ден на Сталин.[292]

В уводните си думи Каменев напомня, че е директор на Ленинския институт очевидно за да внуши, че е наследник на идеите на Ленин, след което преминава към „розовата“ картина на Лениновата нова икономическа политика.[293] „На редица конференции отправих упреци към другаря Сталин и сега ще ги повторя пред конгреса: вие не сте съгласен с тази линия [новата икономическа политика], но я защищавате и именно в това е грешката ви като генерален секретар – заявява той. – Вие сте силен човек, но не позволявате на партията да отхвърли тази линия, независимо че мнозинството я счита за неправилна.“ Каменев нарича Сталин „заложник на тази неправилна линия, чийто автор и истински представител е другарят Бухарин“. По този начин той се стреми да прокара разграничителна линия между Сталин и Бухарин. След това Каменев продължава: „Ние сме против вождизма и издигането на вожд. Не приемаме идеята, че секретариатът, който на практика определя политиката и едновременно с това я прилага, трябва да е над основния политически орган, политбюро. (…) Лично аз смятам, че нашият генерален секретар не е способен да обедини стария болшевишки щаб. (...) Именно след многобройните си разговори с другаря Сталин и именно защото съм разговарял по редица поводи с другарите на Ленин, заявявам тук, пред този конгрес: стигнах до извода, че другарят Сталин не може да изпълнява функциите на обединител на болшевишкия щаб“.

Изказването му е прекъсвано от оглушителни възгласи: „Лъжа!“, „Глупости!“, „Сталин! Сталин!“. В стенограмата се казва: „Делегатите стават и приветстват другаря Сталин. Бурни ръкопляскания. Викове „Да живее другарят Сталин!“. Продължителни, бурни ръкопляскания. Викове „Ура!“. Евдокимов, от място: „Да живее съветската комунистическа партия! Ура! Ура!“. Делегатите стават на крака. Бурни ръкопляскания. Евдокимов, отново от мястото си: „Да живее ЦК на нашата партия! Ура!“.[294]

Дадена е думата на Томски за опровержение: „Смешно е да се говори по начина, по който се изказват някои другари и се опитват да представят нещата така, като че ли властта е в ръцете на един-единствен човек. (...) Как е възможно това, как се стигна дотук?“.[295] Отговорът на въпроса му гласи, че за да се стигне „дотук“, немалка роля има и Каменев.

По-късно същата вечер се изказва и Сокολников. До голяма степен именно на него се дължи успехът на новата икономическа политика и Сталин разчита на подкрепата му. „Взаимоотношенията на Гаря със Сталин бяха приятелски – твърди съпругата на Сокολников Галина Серебрякова. – Говореха често по телефона. Не е имало случай да доловя някакво напрежение или неприязън между тях. (…) Преди конгреса Гаря ми каза, че Сталин се е срещнал с него и настоял да не подкрепя Крупска и Клавдия Николаева, да не говори за „Завещанието на Ленин“ и за необходимостта да бъде избран нов генерален секретар. Но Гаря не се съгласил. „Ще съжаляваш, Григорий“, казал му Сталин. После му се обади у дома и отново настоя да не споменава „Завещанието.“ Соколников обаче не отстъпва.[296] На конгреса говори почти един час, опровергава Бухарин с цитати от Ленин, изтъква, че в СССР има „държавен капитализъм“ и призовава да не се отнема собствеността на кулаците, а да се модернизира земеделието, за да се увеличи износът на зърно и с приходите да се финансира индустриализацията. Соколников подкрепя Сталин и Бухарин по отношение на икономическата политика, а в същото време споделя и критиките на опозицията към ЦК за липсата на демокрация в партията и свръхконцентрацията на властта в ръцете на Сталин.[297] Той заявява, че не може да си представи политбюро без Каменев и Зиновиев и настоява политбюро, а не секретариатът, да има ръководна роля в държавата, като посочва, че Сталин, като генерален секретар, не бива едновременно с това да заема пост в политбюро. „Нямам никакви враждебни чувства, нито лични, нито политически, към другаря Сталин – споделя той. – Длъжен съм да го кажа, защото хората твърдят, че между нас има лична вражда. Това не е така и не се съмнявам, че работата на другаря Сталин носи огромни ползи на цялата партия.“ На обвиненията, че призивите за смяна на генералния секретар са опит за преврат, Соколников отговаря: „Възможно ли е на конгреса да нямаме право да обсъждаме въпроса, който се обсъжда във всяка провинциална партийна организация – кой ще бъде следващият генерален секретар?“. Накрая завършва с думите: „Ако другарят Сталин иска да се радва на доверието, което имахме към другаря Ленин, то първо трябва да го спечели“.[298]

Така в основна тема на конгреса се превръща Сталин, обхватът на правомощията и легитимността на властта му. Ворошилов заявява: „Ясно е, че било благодарение на способностите си или пък по волята на съдбата, другарят Сталин формулира въпросите по-сполучливо от всички други членове на политбюро. Другарят Сталин е най-важният член на политбюро“.[299] Зиновиев отново взема думата и се връща към „Завещанието на Ленин“: „Когато загубихме Владимир Илич, на всички стана ясно, че секретариатът на ЦК ще се сдобие с ключова роля. Всички се чудехме как да направим така, че да има баланс на силите и да не допускаме големи политически грешки. (...) По онова време назряха някои лични конфронтации, и то доста остри, с другаря Сталин“.[300] Привържениците на Сталин отхвърлят обвиненията, че той е установил лична диктатура.[301] „По отношение на „неограничената власт" на секретариата и на генералния секретар нека да видим какво показват фактите, имало ли е злоупотреба с правомощията или не – заявява Сергей Гусев. – Дайте поне един пример, който да показва, че има злоупотреба с власт. Някой посочи ли поне един пример за това? Ние в централната контролна комисия наблюдаваме работата на секретариата и на генералния секретар. Забелязали ли сме той да злоупотребява с неограничената си власт? Не, не сме!"[302] Когато един делегат от Ленинград се оплаква, че заради постоянната размяна на обвинения и търсенето на скрити врагове „човек не смее да сподели и пред най-добрия си приятел какво мисли", Гусев отвръща: „Ленин ни учи, че всеки партиец трябва да бъде чекист, да бди и да разобличава враговете. (…) Проблемът не е в разобличаването, а че често си премълчаваме".[303]

Обсъждат се и важни политически въпроси. В доклада си Сталин говори за „мирно съвместно съществуване" с капиталистическите държави, само че липсва единно разбиране какво точно означава това. Според заместник-комисаря на външните работи Максим Литвинов мирното съвместно съществуване е полагането на усилия от двете страни за предотвратяване на нова война, а в изказването си Сталин заявява, че тъй като международните конфликти по своята същност са икономически, той очаква, даже се надява, че между капиталистическите държави ще избухне нова война и те ще се унищожат взаимно. В гласувания от конгреса текст се споменава за „определен период на мирно съвместно съществуване между буржоазията и пролетариата".[304] Решено е също така да се наблегне на изграждането на мощности за военната промишленост, без да се уточнява как точно да стане това.[305]

В заключителната си реч Сталин заявява, че Зиновиев и Каменев „искат кръвта на другаря Бухарин", но „ние няма да им я дадем. Ние не сме съгласни с тях, защото знаем, че отстраняването на верни другари е заплаха за партията, че прогонването, кръвопускането – защото точно това искат те, – представлява голяма опасност. Днес махаме един човек, утре друг, на следващия ден трети – тогава какво ще остане от партията?".[306]

Гласувано е решение, в което ленинградската делегация е обвинена, че „подкопава единството на партията".[307] Делегатите на конгреса подкрепят Сталин не само защото са негови протежета или защото признават качествата му на ръководител, а и защото имат общ враг – „опозиционерите", т.е. съперниците за постовете им, срещу които Сталин им помага да укрепят властта си.[308] В изборите за нов ЦК има 217 гласа срещу Каменев, 224 срещу Зиновиев, 87 срещу Сталин и 83 срещу Бухарин.[309] Троцки дори не е сред кандидатите. Преди конгреса някои от привържениците му призовават за съюз със Зиновиев и Каменев и той се среща тайно с тях, но от това не произтича нищо.[310] Сред делегатите се разпространяват слухове, че Сталин търси подкрепата на Троцки срещу Зиновиев.[311] Тези твърдения не са доказани и по-скоро говорят за опит от страна на Сталин да внесе още по-голямо разцепление у противниците си. На конгреса приближените на Сталин (Микоян, Ярославски) хвалят Троцки и критикуват Зиновиев и Каменев. От своя страна, Троцки си мълчи, когато Зиновиев повдига въпроса за „Завещанието на Ленин", и не взима думата дори когато се обръщат директно към него. Не реагира дори на изказването на Каменев, който заклеймява личната диктатура на Сталин. „Неговият изблик беше напълно неочакван за мен – пише по-късно той. – На конгреса се чувствах несигурен и изчаквах, защото цялата ситуация се беше променила."[312]

Нищо ново под слънцето

През януари 1926 година Ворошилов е избран за член на политбюро. Той е единственият военен в ръководството на партията през цялото управление на Сталин. Молотов и Калинин също стават членове на политбюро на мястото на Каменев и Дзержински. Сталин отстранява Соколников както от политбюро, така и от комисариата на финансите. Съпругата на Соколников отбелязва по този повод: „Сталин не прекъсна отношенията си със Соколников. Виждаха се, но по-рядко".[313]

Политиката на Соколников за строга бюджетна дисциплина и увеличаване на златния резерв официално е одобрена на заседание на политбюро, само че в негово отсъствие няма кой да възпира привържениците на индустриализацията и паричните емисии се увеличават скокообразно.[314] Каменев е назначен за комисар на търговията въпреки несъгласието му („Не познавам тази материя", пише той на ЦК.[315]) Контролираната от Зиновиев ленинградска партийна организация представлява по-голямо предизвикателство и Сталин изпраща там многочислена комисия, ръководена от Молотов и Ворошилов. В университетите и големите заводи в Ленинград се провеждат партийни събрания. „Вчера бях в един завод, където работят 2200 души – пише на Орджоникидзе Сергей Киров, когото Сталин назначава за първи секретар на партията в Ленинград. – Не бях виждал такава врява от Октомврийската революция. Дори не съм си и представял, че е възможно едно партийно събрание да протече по такъв начин. На моменти се стигаше до юмручен бой."[316] Молотов прокарва приемането на решения срещу Зиновиев със заплахи и обиди: „Кучи син, саботьор, контрареволюционер, ще те направя на пух и прах, ще те дам на централната контролна комисия!".[317]

Киров отправя молба да бъде върнат в Баку, но Сталин не му разрешава.[318] По време на първата си година в Ленинград Киров посещава почти всички заводи и фабрики, признава пред работниците, че е слаб теоретик, но печели уважението им с непринудеността си. „Оказа се, че Киров е отличен оратор – твърди един източник. – Изказванията му не се отличават с кой знае каква задълбоченост, ала са пълна с алегории, метафори, сравнения и пословици. Имах чувството, че той говори искрено."[319]

Каменев се надява Сталин да му прости и на заседание на политбюро на 18 март 1926 година се опитва да го умилостиви с думите: „Когато на конгреса казах, че Сталин не може да обедини около себе си болшевишкото ръководство и се вдигна шумотевица, делегатите наскачаха на крака и започнаха да аплодират генералния секретар, можех бързо да ги отрезвя, достатъчно беше да посоча, че такова е и мнението на Илич“. Сталин се обажда: „И защо го премълча?“. Каменев отговаря: „Защото не исках да използвам такива методи“.[320] За Сталин Каменев е също толкова лесен противник, колкото са и Троцки и Зиновиев. За да всее още по-голям смут, той дори се среща на четири очи с Троцки, макар че не прекратява кампанията срещу него в партийния печат.[321] Каменев също организира среща с Троцки в апартамента си в Кремъл, на която идва и Зиновиев. Тримата се събират за пръв път от три години и Каменев го ласкае: „Достатъчно е ти и Зиновиев да застанете един до друг на трибуната и партията ще открие истинския си ЦК“.[322] Един от привържениците на Троцки обаче реагира гневно на това сближаване: „Как можем да седим на една маса с бюрократите, които ни преследваха и хулеха, които унищожиха принципите и идеите на партията?“.[323] През този период Троцки заминава на лечение в Берлин, където остава два месеца.[324] Впоследствие, когато коментира събитията от началото на 1926 година, той цитира един от приближените си: „Нито със Сталин, нито със Зиновиев. Сталин ще ни измами, а Зиновиев ще избяга“.[325] През април Сталин отива в прочистения Ленинград и изнася доклад пред партийната организация. Журналистът Пьотр Болдовкин, известен като Чагин, е извикан в апартамента на Киров, където в този момент е и Сталин. Чагин оставя за сверка цитатите от изказването на Сталин, които смята да публикува, и се отправя към изхода, но Киров и съпругата му Мария Маркос го канят да остане за вечеря. По спомени на Чагин на думите на Киров: „Ще ни бъде трудно без Ленин, разбира се, но имаме партията, ЦК и политбюро, те ще водят страната по пътя на ленинизма“, Сталин отговаря: „Да, така е, имаме партията, ЦК, политбюро, само че какво означават те за народа? В продължение на векове руският народ е управляван от цар. Руският народ обича да има цар. Нашите селяни са свикнали да ги ръководи един-единствен човек. Сега също трябва да бъде така“.[326]

Опасни обрати

Трите години тайно военно сътрудничество с Германия не допринасят особено за развитието на съветската военна промишленост. През пролетта на 1926 година при поредния опит за пробив заместник комисарят на отбраната Йосиф Уншлихт заминава за Берлин, за да договори значително увеличение на съвместното производство.[327] На официалния прием на 30 март в съветското посолство на улица „Унтер ден Линден“ идват германският канцлер, външният министър и главнокомандващият армията, но според съветския доклад германското правителство се стреми „да редуцира ролята си и да бъде само посредник между частните германски компании и съветските организации“.[328]

Германските компании пък предпочитат да продават оръжие на Съветския съюз, а не да развиват производството на потенциалните си конкуренти. Дипломатът Херберт фон Дирксен предупреждава своето правителство, че Москва разглежда разрастването на военното сътрудничество като „най-убедителното доказателство за нашето желание да продължим взаимоотношенията си с тях".[329] Берлин не е склонен на прекалено сближаване с Москва, тъй като това може да бъде възприето като ход, насочен срещу Великобритания, от чието благоволение до голяма степен зависи евентуално преразглеждане на версайските договорености.[330] При все това Германия се опасява да не загуби Изтока, без да спечели Запада, и търси възможност за компромис, което довежда до германско-съветския пакт за неутралитет и ненападение, подписан на 24 април 1926 година. Двете държави се споразумяват да поддържат неутралитет, ако някоя от тях бъде нападната от трета страна. Всъщност най-важният резултат от договора е ангажиментът на Германия да не позволява на чужди войски да преминават през нейна територия, за да атакуват СССР.[331] Берлин продължава да храни надежди за сближаване със Запада и разглежда Съветския съюз като средство за постигане на тази цел.[332]

Сталин не изключва и вероятността от сключване на договор с Великобритания, макар да я смята за въплъщение на световния империалистически ред, само че икономическата конюнктура пречи на възобновяването на търговските преговори. Решението на европейските държави за връщане към златния стандарт оскъпява британския износ, което потиска икономическата активност на острова. Очевидното решение – девалвацията на лирата – се разглежда от лондонските финансисти като равносилно на обявяване на банкрут. Уинстън Чърчил подхвърля, че не може да разбере защо гуверньорът на Английската банка „е толкова доволен от факта, че Великобритания притежава най-добрия кредитен рейтинг в света, а същевременно 1,25 милиона души са безработни".[333] Най-тежък удар понася британският въгледобив. По време на Първата световна война износът е ограничен и това кара другите държави да намерят алтернативи на британските въглища, а след войната Германия изнася „безплатно" въглища, за да изплати репарациите си, и това води до срив в цената. Съкращенията в сектора са неизбежни, само че британските миньори и семействата им представляват 10% от населението. Някои собственици на мини са готови за компромис, но консерваторите надделяват и на 1 май 1926 година около един милион миньори остават на улицата.[334] В знак на солидарност над милион и половина работници от други сектори се вдигат на първата и единствена обща стачка в британската история.[335] На 4 май политбюро решава да изпрати финансова помощ на британските работници.[336] Във вестник „Правда" Зиновиев изразява радостта си от „великите събития" във Великобритания.[337] Но общата стачка е прекратена и прибързаната радост на Съветския съюз заплашва с провал преговорите за двустранното търговско споразумение.

Най-голямата пряка заплаха за Москва обаче са събитията в Полша. До месец май 1926 година във Варшава се сменят цели четиринадесет правителства.[338] На 12 май оттеглилият се от обществения живот маршал Пилсудски се среща с група офицери край столицата.[339] Той цели с този ход да принуди президента да разпусне дясноцентристкото правителство, дошло на власт седмица по-рано; вместо това президентът изпраща войски срещу него. Стига се до ожесточени сблъсъци. Пилсудски изважда късмет, на 13 май командващият правителствените войски, вместо да се възползва от спечеленото до този момент преимущество, решава да чака пристигането на подкрепления. Тази грешка се оказва фатална, старите съюзници на Пилсудски в социалистическата партия организират стачка на железопътните работници и верните на дясното правителство войски не успяват да пристигнат. На 14 май президентът и министър-председателят подават оставка. Пилсудски неколкократно е отричал възможността да се върне начело на страната с преврат. Няколко години преди това той заявява в едно интервю: „Ако наруша закона, това означава да отворя вратата за всякакви авантюристи".[340] Сега той отново хваща юздите. Парламентът го избира за президент, но той отказва да заеме поста и управлява като главнокомандващ въоръжените сили и министър на отбраната. Политическите партии и профсъюзите не са забранени, но младата полска демокрация се превръща в мека диктатура.

Британското правителство, което не е замесено в преврата, го приветства.[341] И бездруго напрегнатите съветско-полски отношения се влошават.[342] Тухачевски е изпратен в Минск, а Александър Егоров – в Харков, за да подготвят армията, в случай че Пилсудски реши да повтори настъплението си на изток, а в същото време ТАСС отрича слуховете за струпване на подразделения на Червената армия близо до границата с Полша и ги определя като „полска провокация".[343] Пред съветския посланик във Варшава маршалът казва, че явно руснаците го смятат за много глупав, щом смятат, че се стреми към война, от която Полша няма да има никаква полза.[344] В интерес на истината, изглежда малко вероятно Полша да предприеме подобна авантюра, тъй като е притисната между враждебно настроените към нея Германия и СССР, има противоречия с Литва и Чехословакия и не се радва на пълната подкрепа на съюзника си Франция. Въпреки това комисарят на външните работи Чичерин определя Пилсудски като „непредсказуем". Велика Румъния, която отказва да признае съществуването на СССР, също се превръща в проблем, защото румънският национализъм се радикализира и там се заражда третото най-мощно фашистко движение след Италия и Германия, чиято антисемитска националистическа идеология се превръща в антиболшевизъм.[345]

Друга грижа на Сталин е оголеният източен фланг. През 1925 година Япония се съгласява да признае по дипломатически път СССР и да напусне северната част на Сахалин, а Москва приема японското присъствие в Манджурия.[346] Преговорите за очертаване на риболовните зони и за концесиите за добива на дървесина обаче се проточват и това ясно показва, че двете държави трудно могат да постигнат съгласие. Малцина в Москва се съмняват, че Япония не би се възползвала от всеки удобен повод, за да извлече изгода за сметка на Съветския съюз. В Далечния изток на СССР броят на корейците, прогонени от родните си земи от японската армия, се утроява и през 1926 година достига 170 хиляди души, т.е. една четвърт от населението на област Владивосток.[347] Сталин разрешава да бъде сформиран корейски окръг и да бъдат създадени десетки корейски общини със свои училища, но ръководството в Москва започва да обсъжда и депортацията на корейското население далеч от границата, което показва, че режимът се чувства уязвим.[348] На територията на СССР има и между 2,5 и 4 милиона поляци, като голяма част от тях не са доволни от болшевишката власт и сътрудничат на полското разузнаване.[349]

Смъртта на Ленин показва значението му за режима и особено за Сталин. Става ясно, че политическото присъствие на Троцки е напълно зависимо от присъствието на Ленин.[350] Но дори и Троцки да беше по-добър политик, миналото му на меншевик и интелектуалец, както и високомерният му характер намаляват шансовете му да заеме мястото на Ленин, особено в противоборство с толкова силен и жесток съперник. За него Сталин представлява извращение на комунистическата идея, издигнато на върха от „крайните елементи, бюрократите, непаджиите, кулаците, парвенютата, подлеците и всички нищожества, изпълзели от дълбините на революцията".[351] Несъмнено точно такова е мнението на самия Сталин за Троцки. Ако Троцки не съществуваше, Сталин щеше да си го измисли. Той създава точно такъв образ на Троцки, какъвто му е нужен, за да се разправи с него, като го побеждава на бойното поле на идеологията. Неговото тълкуване на ленинизма, макар и плод на плагиатство, е достъпно и убедително, а и му отрежда ролята на гарант за спазване на волята на вожда на революцията. Сталин се възползва от предимствата, които му дава постът му на генерален секретар, и е умел манипулатор, но също така и усърдно се самообразова. „Трябва да добавя няколко думи, за да обясня успеха на Сталин като писател и оратор – отбелязва един съветски литературен критик. – Каменев, Зиновиев, Бухарин и дори Троцки не познаваха толкова добре творчеството на Ленин. За разлика от тях, Сталин го беше проучил задълбочено и можеше свободно да цитира Ленин винаги когато се наложеше."[352]

Сталин не се представя като равен на Ленин, както прави Троцки, а постъпва стратегически, придава си скромност и смирение като обикновен ученик и се справя отлично с тази роля.[353] Проницателният Каганович отбелязва, че Троцки е много добър оратор и организатор, за което свидетелстват и успехите му по време на гражданската война, но като стратег е много по-слаб от Сталин.[354] Сталин пък проявява все по-голяма ловкост, като се възползва от всяка възможност, в това число и от появата на самоуки, но амбициозни хора като Каганович, които взима под крилото си. Само че макар да отбелязва победа след победа, Сталин е неспособен да се радва на успеха си, непрекъснато се самосъжалява, вечно е обиден на някого, изживява се като жертва. Затова много изследователи твърдят, че той е имал комплекс за малоценност. Безспорно е обаче, че Сталин упражнява личната си диктатура насред огромни трудности и във враждебна среда. Усещането му, че е под обсада, всъщност отразява положението, в което се намира революцията като цяло. Геополитическата визия на Сталин за неизбежен сблъсък между капиталистическите държави, в резултат на който ще избухне световна революция, е поставена под въпрос поради сближаване на западните държави и поради враждебното отношение към Съветския съюз на Полша, Финландия, Естония, Латвия и Литва, на увеличилата територията си Румъния и на Япония. През лятото на 1926 година обстановката е изключително неспокойна както в международен план, така и по отношение на вътрешната стабилност заради неяснотата до какво точно ще доведе новата икономическа политика, а над всичко това продължава да витае духът на „Завещанието на Ленин".

Тринадесета глава

Пирова победа

> *Другари, от три години ви моля да ме освободите от задълженията ми. Всеки път пленумът отказва. (...) Допускам, че е имало нужда да остана генерален секретар въпреки известното писмо на другаря Ленин, но това вече не е така. Опозицията е разгромена и според мен вече е време да изпълним указаното от Ленин. Поради това моля пленума да ме освободи от поста генерален секретар на ЦК. Уверявам ви, другари, че това е за доброто на партията.*
>
> Сталин пред пленума на ЦК, 19 декември 1927 година[1]

Апартаментът на Сталин се намира на втория етаж на скромна триетажна сграда и се състои от шест помещения: трапезария, две детски стаи, голяма спалня и кабинет. Сталин спи сам в спалнята, съпругата му Надежда Алилуева използва една от детските стаи. Другата се споделя от петгодишните Василий и Артьом – син на приятел на Сталин, загинал в гражданската война. Яков, синът на Сталин от първия му брак, спи в трапезарията. Стаята на Надежда гледа към Александровската градина.[2] Като цяло, жилището не е луксозно, но говори за известен престиж, предишният апартамент на Сталин е бил извън стените на Кремъл.[3] При преместването началникът на охраната Беленки поръчва ново обзавеждане, за да се подмаже на генералния секретар, само че вместо това си навлича гнева му. Сталин се оплаква до централната контролна комисия: „Това разхищение е пряко волята ми, заявих категорично, че старите мебели напълно ме задоволяват“, и моли виновникът да бъде наказан, а новите мебели да бъдат върнати в магазина или да бъдат предоставени на нуждаещите се.[4]

Сталин не е особено всеотдаен баща и съпруг. Апартаментът в Кремъл очевидно е пренаселен. Двуетажната дача в Зубалово има дванадесет стаи, само че генералният секретар ходи там само в неделя. Овдовялата му майка Кеке Геладзе продължава да живее в Грузия и не им гостува в Москва; Надежда ѝ пише от време на време („Поздрави от Москва, добре сме, здрави сме. Децата растат.“[5]) Родителите на Надежда са се преместили в Ленинград. Сталин трудно намира време за жена си и по всичко личи, че бракът им не е много щастлив. Той обича Надя, но не ѝ отделя достатъчно внимание, често я обижда, нагрубява я или ѝ обръща гръб и отказва да разговаря с нея.[6] Тя страда от силна мигрена, както и от самота. „Не познавам никого в Москва – пише Надежда в началото на 1926 година на Мария Сванидзе. – Чак ми е странно, от толкова години сме тук, а нямам никакви близки приятели, очевидно това е въпрос на характер. Чувствам по-близки хората извън партията, защото те са по-непосредствени.“ Надежда отказва да изпълнява ролята на съпруга на генералния секретар и не се интересува от привилегиите, които ѝ се полагат. Тъкмо обратното, тя се тревожи, че това ще се отрази на работата ѝ. Когато пише на Сванидзе, Надежда е бременна за втори път и отбелязва: „Съжалявам, че се обвързах с допълнителни семейни задължения“.[7]

На 18 февруари 1926 година се ражда дъщеря им Светлана. В цялата многотомна документация за живота на Сталин няма и следа от това събитие. Той отделя внимание на децата, когато е вкъщи, обикновено когато се прибира за късен обяд, от време на време се интересува как са, подарява им книги, изпраща ги на театър, възпитава ги, но с тях се занимава главно домашната помощница Каролина Тил. Надежда не е веселата съпруга и покорна домакиня, от която има нужда, като се имат предвид постът му и патриархалният му нрав. Най-малкото веднъж Надежда прави опит да го напусне и заминава с децата при родителите си в Ленинград.[8] Хорските езици строго я осъждат.[9] Яков се сближава с брат си и сестра си, както и с мащехата си (само шест години по-голяма от него), и двамата се оплакват един на друг от тиранията на Сталин.[10] След като завършва техникум по електротехника, вместо да кандидатства в университет, Яков обявява, че иска да се ожени за 16-годишната си съученичка Зоя Гунина. Сталин избухва и по време на скандала синът му се прострелва в гърдите с пистолет. В крайна сметка той се жени за Зоя и Надежда ги настанява в апартамента на родителите си. Не след дълго Зоя забременява и в писмо до съпругата си Сталин обявява Яков за „хулиган и изнудвач, който няма и повече не може да има нищо общо с мен“.[11] Зоя ражда момиченце, първото внуче на Сталин, което умира още като бебе от пневмония.[12]

Дори абсолютната власт на Сталин не му носи пълно удовлетворение. Макар да жъне победа след победа, той постоянно се самосъжалява. Обожава да бъде център на внимание, да взема сам всички решения, да бъде наследникът на Ленин, но продължава да го измъчва мисълта, че в „Завещанието“ си Ленин настоява да го отстранят от ЦК. След инсценирания Четиринадесети конгрес и дългата борба срещу организацията на Зиновиев в Ленинград Сталин е изтощен. На 1 февруари 1926 година той се оплаква на Орджоникидзе: „Страшно съм уморен. Мисля да се оттегля на кратка почивка за две седмици“. Само че неограничената власт носи и безкрайни задължения и Сталин успява да се измъкне от Москва чак през май. „Ще бъда край Сочи за няколко дни – пише той на Орджоникидзе на 16 май. – Как планираш да прекараш отпуската си?“[13] Сталин пристига на 23 май. Веднага изпраща шифрограма на Молотов, който го замества в Москва: „Времето е лошо. Беленки ми съобщи, че Троцки се е върнал още в сряда сутринта и че Преображенски е бил при него в Берлин, сигурно е пътувал специално за срещата. Интересно".[14] Ето така си почива Сталин.

Четири години след избирането си за генерален секретар Сталин вече може да бъде сигурен, че дори когато е далеч от Москва, властта му е непоклатима. В деветчленното политбюро той разчита на подкрепата на Ворошилов, Молотов, Калинин, Риков, Бухарин и Томски, но чак към края на 1927 година, след Петнадесетия конгрес, Сталин успява да се разправи окончателно с вътрешната опозиция, начело със Зиновиев и Троцки. През цялото това време се водят ожесточени спорове и препирни на всеки форум на партията и това още повече го изтощава.

Пълният триумф на Сталин над опозицията през декември 1927 година е постигнат след поредица от провали на водената от него политика. Почти всички проблеми водят началото си от стожера на режима – комунистическата идеология. Социалистическата идея привлича хиляди привърженици и се превръща в смисъл на съществуването им, като определя светогледа не само на членовете на партията, а и на хората извън нея, ала тази овластяваща в политическо отношение идеология скованва развитието на отношенията с другите държави и на задъхващата се полупазарна икономика. Тъкмо обратното, идеологията още повече затруднява преодоляването на тези и без това трудни предизвикателства. След като укрепва властта си, режимът се оказва изправен пред твърде скромен набор от възможности, тъй като срещу себе си има не само капиталистическите държави, а и мнозинството от населението на страната – селяните. Това усещане за обсада се подсилва от личностните промени, които настъпват през този период у Сталин. Победата над противниците му като че ли разпалва у него жажда за отмъщение. Той не е способен на благородство и великодушието, което демонстрира към сразените си съперници, е неискрено. Всеотдайни революционери и дългогодишни приятели се превръщат в изменници, щом започнат да застрашават властта му и политиките на режима. Ловът на вещици е същностна черта на болшевизма и се забелязва ясно още при Ленин, но Сталин отива още по-далеч, като го прилага и срещу довчерашните си другари. След като се разправя със съперниците си в партията, той ги обявява за престъпници и чужди агенти, които кроят заговори за убийството му.

Проблемите на революцията изваждат на преден план параноята на Сталин, а той на свой ред превръща параноята в характерна черта на революцията. Неговите приближени обаче изглежда не забелязват, че той постепенно се превръща в диктатор. Дават си сметка, че е докачлив и отмъстителен, но го смятат за енергичен, неизтощим, вироглав и способен работохолик, чиито изблици се стремят да овладяват. Остава въпросът дали изобщо някой от тях го е познавал добре.

Обиколка на Кавказ

Веднага след пристигането на Сталин в Сочи на 26 май, към него се присъединява секретарят на партийната организация на Северен Кавказ Анастас Микоян. Той го уговаря да предприемат обиколка из района и още същия ден двамата се отправят с влак към Тифлис. Сталин си взема само един кат дрехи и ловната пушка. На 28 май Товстуха го уведомява с телеграма, че на заседанието на политбюро Троцки и Молотов са се спречкали заради един договор за концесия, който според Молотов е неизгоден. Само че на Сталин не му е до Молотов и Троцки. Един от придружителите му докладва на Товстуха: „Стопанинът е в много добро настроение".[15]

Впоследствие патриархалното прозвище Стопанина се утвърждава, но за сънародниците си Сталин все още е Коба, Отмъстителя. Лесно можем да си представим суматохата, настъпила при завръщането по родните места. Той се среща с Пети Капанадзе, стар приятел от Тифлиската семинария, който е станал свещеник.[16] В Тифлис отива на опера и след представлението поздравява изпълнителите и режисьора зад кулисите. Отсяда в жилището на Орджоникидзе, където според по-големия брат на Серго е пял грузински песни „в компанията на няколко дами".[17] Тук Сталин се чувства в свои води.

В негово отсъствие политбюро се събира на 3 юни 1926 година, за да обсъди стачките във Великобритания. Троцки се обявява против оказването на подкрепа на британските профсъюзи, тъй като те си сътрудничат с буржоазния режим, който потиска комунистическата партия и затова работническата класа не е подготвена да се възползва от кризата и да извърши революция.[18] Заседанието на политбюро продължава шест часа. В навечерието му Сталин изпраща на Молотов телеграма с инструкции, в които посочва, че общата стачка е „провокация от страна на британските консерватори" и в основата ѝ са не революционните сили, а капиталът. Според него „не е налице нов етап на революционен подем, по-скоро има стабилизация, макар и временна, при която капиталът е в настъпление срещу работниците, а те са принудени да се защитават". Той отхвърля радикалната позиция на Троцки и на Зиновиев, която заплашва да внесе разцепление сред британското профсъюзно движение.[19] Сталин иска да бъдат приключени преговорите за двустранна търговска спогодба, започнали през 1924 година, но в същото време разглежда съветската подкрепа за британските профсъюзи и за стачкуващите работници като възпираща мярка пред евентуални по-крайни действия срещу СССР. По време на общата стачка първият британски дипломат в Москва за пореден път призовава Лондон за подновяване на преговорите и постигане на „някаква договореност с Русия".[20] Само че ако сега Съветският съюз отпусне финансова помощ на стачкуващите, Сталин няма как да се надява, че британското правителство ще склони да възобнови преговорите.[21]

Нито преговорите в Генуа, където възниква идеята за приобщаване на Съветския съюз и на Германия в международния ред, нито тези в Рапало, където се ражда идеята за сближаване на двете отхвърлени държави, водят до създаването на такава международна политика, която би могла да гарантира сигурността на СССР. И въпреки че общата стачка приключва, без да постигне успех, британските консерватори настояват за репресивни мерки срещу Съветския съюз. На заседанието на политбюро Троцки се оплаква, че въпросът за общата стачка не е обсъждан в партията, което не е така: политбюро го разглежда на 4, 6 и 14 май и дори създава специална комисия, ръководена от Томски, само че Троцки не е включен в нея. На 3 юни политбюро отхвърля тезисите на Зиновиев за поуките от британската стачка и напрегнатата атмосфера се нажежава още повече. Каменев постоянно е апострофиран и накрая той язвително пита: „Защо всички ми помагате?“. Троцки се обажда: „Основна черта на колективното ръководство е това, че всеки пречи на другите и ги критикува“. Избухва смях. Репликата му веднага е докладвана на Сталин.[22]

На 8 юни Сталин се среща с делегация от тифлиския железопътен завод, където преди двадесет години е развивал агитационна дейност. „Трябва да призная, другари, че не заслужавам и половината от ласкателствата, които чувам по свой адрес – скромно отбелязва той. – Наричат ме герой на Октомврийската революция, ръководител на комунистическата партия на Съветския съюз и водач на Коминтерна, всемогъщ витяз, юнак и какъв ли още не. Това са глупости, другари, напълно излишни преувеличения. Такива хвалебствия обикновено се произнасят над гроба на някой покойник, а аз все още нямам намерение да умирам. (…) Аз наистина бях и все още съм един от учениците на работниците от тифлиския железопътен завод.“ Сталин описва как се е издигнал в нелегалния свят на революционерите от първия кръжок през 1898 година, когато става „ученик на работниците“, до 1917 година, когато става ученик на „моя велик учител – Ленин“. Държи да покаже, че не е издокаран интелектуалец, а обикновен труженик и революционер, тясно свързан с работниците и с основателя на партията. „От новак в Тифлис, през чирак в Баку, до знаменосец на революцията в Ленинград – това, другари, е школата на моя революционен университет, истинската картина на това, което бях, и това, което станах, ако говорим без преувеличения.“[23]

Пет години по-рано Сталин се измъква тихомълком от залата в Тифлис, където е освиркан, но този път Орджоникидзе и хората му са се подготвили добре. Изказването на Сталин в железопътния завод не е публикувано, а в него той прави преглед и на международната политика и обстойно се спира на извършения в Полша преврат. Сталин демагогски заклеймява полската комунистическа партия за това, че е подкрепила действията на Пилсудски срещу консервативното правителство и доста точно очертава различията между Пилсудски и десните му съперници. Според него, макар че Пилсудски разполага с подкрепата на армията, десницата ще надделее и националистическите настроения в Полша ще се засилят. Сталин нарича Пилсудски „дребен буржоа“, но не и фашист; впоследствие мнението му се променя, защото самият Пилсудски се плъзва към национализма.[24]

В Москва взаимните нападки продължават. На заседанието на политбюро на 14 юни Дзержински заявява, че постъпилото от опозицията искане за публикуване на стенограмите от разискванията е „престъпление“. Троцки разярено отговаря: „Тогава да наредим на ГПУ да ни забрани да говорим – това ще реши всичко!“.[25] Пред свои подчинени в съвета по икономика Дзержински се възмущава от ширещата се бюрокрация и изтъква, че съветската административна машина „се основава на всеобщо недоверие“. „Трябва да унищожим тази система – заявява той. – Постоянно растящият бюрократичен апарат подяжда работниците и селяните, а именно те с труда си създават стойност.“[26] Дзержински пише на Риков: „Не споделям политиката на това правителство. Не я разбирам и не виждам в нея никакъв смисъл“.[27] В писмо до Куйбишев той изтъква, че и малкото добри ръководители „са удавени от доклади, бумащина, комисии. При капиталистите всеки си има задължения и си носи отговорност, а при нас съветът по труда и отбрана и политбюро носят отговорност за всичко. (…) Това не е работа, а мъка“. В същото време обаче Дзержински се опасява, че критиките му може да бъдат използвани от онези, които „са готови да вкарат страната в пропастта – Троцки, Зиновиев, Пятаков... Ако не открием правилната линия за развитие, опозицията срещу нас ще се разрасне и в страната ще се възцари диктатор, който ще загроби революцията. Почти всички днешни диктатори идват от левицата – Мусолини, Пилсудски.“[28]

Болежки

Тримата кавказки мускетари приключват пътешествието си, Орджоникидзе изпраща скъпите гости до Поти, а от там Сталин и Микоян вземат параход до Сочи, където пристигат на 15 юни 1926 година. На Сталин не му се прибира в Москва. Той чете изпращаните му доклади, разхожда се, занимава се с градинарство. „Обичаше да ходи на излети – твърди дъщерята на началника на охраната му Иван Юсис. – Отивахме в планината, намирахме си някое хубаво място. Винаги носехме бяла покривка, шишчета, сандвичи с хайвер и с риба, сирене, различни подправки, особено кориандър. Баща ми правеше наденици от мечешко месо, по литовски, Сталин много ги обичаше.“[29] Поради близостта си със Сталин Юсис се сдобива с апартамент в Кремъл.

Сталин обаче получава хранително отравяне от стара риба и е подложен на диета. Лекарите се възползват от случая и го убеждават да му направят основен преглед. Иван Валедински, новоназначеният директор на санаториума в Мацеста, заедно с още трима колеги посещават Сталин в дачата. „Другарят Сталин влезе от балконската врата и седна срещу нас, държеше се много непосредствено – разказва Валедински. – Чувствахме се спокойни в негово присъствие.“ Лекарите откриват, че Сталин има хронична, неактивна туберкулоза, както и стомашни проблеми (на младини е прекарал тиф, който оставя язви по стомашната стена). Страда от болки в гърдите поради влошено кръвоснабдяване на сърцето. Оплаква се от болки в пръстите на лявата ръка. Ставите му са подути и зачервени. В картона лекарите отбелязват мускулна атрофия в лявото рамо, миалгия и артрит на лявата ръка и хронична ангина и възпаление на гърлото. Причината за задъхването на Сталин е изяснена много години по-късно – плеврален излив. Навярно поради това гласът му е толкова тих и глух, понякога едва се чува.

Валедински твърди, че не са открити никакви патологични изменения във вътрешните органи на пациента, но въпреки това е поставена диагнозата синдром на Ерб-Шарко – умора, мускулни схващания, общо износване на организма.[30] Лявата ръка на Сталин е почти неизползваема, коленете му пукат, мускулите го болят, възможно е да страда и от генетично заболяване.[31] Лекарите му предписват процедури в минералните бани в Мацеста. „Когато приключихме с прегледа и се наканихме да тръгваме, Сталин ни предложи коняк – споделя Валедински, който му отговаря, че в събота е разрешено човек да се поотпусне, а в неделя да си почине, но в понеделник трябва да се ходи на работа с бистра глава. – Този отговор допадна на другаря Сталин и той ни организира един незабравим „съботник".“[32] Когато пожелае, Сталин може да бъде изключително чаровен, особено в отношението си към обслужващия персонал.

Докато той се възстановява от отравянето с развалена риба, от Москва пристигат добри новини. Опозицията, без да иска, е направила подарък на омразния диктатор: приближения на Троцки Григорий Я. Беленки, секретар на партийната организация в един от московските райони, организира тайна среща във вила край столицата. Присъстват около 70 души, които разискват как да привлекат на своя страна повече поддръжници в големите заводи, висшите учебни заведения и държавните институции.[33] „Дори шансът да възродим революцията и работническата демокрация да е едно на хиляда, ние сме длъжни да се възползваме от него“, заявява един от участниците.[34] Беленки твърди, че в своя район може да разчита на подкрепата на 62 първични организации и добавя: „Ако можем да овладеем центъра на Москва, значи можем да победим навсякъде“.[35] Това обаче е заблуда. Не е ясно кой би го подкрепил, при положение че на всички партийни събрания присъстват, и то демонстративно, агенти на ГПУ и гласуването е явно, с вдигане на ръце. На срещата в гората Беленки е поканил и Михаил Лашевич, заместник-комисар на отбраната, който на въпрос дали може да се разчита на троцкистите в армията, отговаря: „За това не се тревожете“.[36] Наймалко един от участниците е агент на ГПУ. На 8-9 юни вече започват разпити.[37] Тайната среща на опозицията, в която участва първият заместник-комисар на отбраната, се превръща в манна небесна за управляващите.

Товстуха изпраща телеграма на 24 юни, че ако Сталин продължи да отсъства, пленумът на ЦК ще трябва да се отложи за 12 юли. Сталин решава да се възползва от последната „конспирация“ на опозицията и на 25 юни пише „на Молотов, Риков, Бухарин и другите приятели“, че „групата на Зиновиев“ сигурно има пръст и в „аферата с Лашевич“. Той отбелязва, че „лоялната“ опозиция е минала всякакви граници и настоява не само Лашевич да бъде уволнен от комисариата на отбраната, но и Зиновиев да бъде махнат от политбюро и от Коминтерна. „Уверявам ви – пише той злорадо, – че нито в партията, нито в държавата на някого ще му е жал за Зиновиев, всички го познават добре.“[38]

На 1 юли Молотов изпраща телеграма на Сталин, в която се казва: „Смятаме, че е необходимо да се върнете на 7 юли“. На 4 юли генералният секретар потегля за Москва.[39] Там го очаква доклад от Дзержински, в който се твърди, че Великобритания стои зад преврата на Пилсудски. „Имаме достатъчно данни, които показват, че Полша се подготвя за война с цел да отцепи Белорусия и Украйна от СССР – пише Дзержински. – Усилията на Пилсудски са съсредоточени именно върху това. (…) Съвсем скоро Румъния ще получи огромно количество оръжие от Италия, в това число и подводници.“ Същевременно се наблюдава и увеличаване на активността на белогвардейците в пограничните държави – Финландия, Естония, Латвия, Литва и Полша. Почти веднага след преврата на Пилсудски Съветският съюз предлага на Естония и Латвия да бъдат сключени договори за взаимно ненападение, но те отказват.[40] Дзержински твърди, че единственото, което спира Пилсудски, са вътрешнополитическите съображения и необходимостта да подготви обществото за предстоящата война. Той настоява ЦК да провери бойната готовност на Червената армия и обезпечеността ѝ с оръжие и храна.[41]

И отново „Завещанието на Ленин“

Пленумът на ЦК се открива на 14 юли. На втория ден от заседанията Дзержински заповядва на Ягода да „евакуира“ архивите на местните поделения на ГПУ от пограничните райони с Полша и Румъния. Той предлага да бъдат преместени във вътрешността на страната и арестантите, и затворниците.[42] Дзержински изнася доклад на пленума на 20 юли, в който се оплаква, че служителите на ГПУ в провинцията „арестуват, хвърлят в затвора, подлагат на натиск и изнудват частните търговци, които работят по 14-15 часа на ден“.[43] Той нарича поддръжника на Троцки Пятаков, заместник-председател на комисията за държавно планиране, „най-големия дезорганизатор на промишлеността“ и заявява, че ако е знаел предварително за тайната среща на опозицията край Москва, щял да отиде с две роти от ГПУ с картечници и да реши въпроса. По време на изказването си се поти обилно и е силно пребледнял. Налага се да го изведат от залата и да го сложат да легне на един диван. След като се посъвзема, Дзержински се запътва към дома си, но на улицата пада и умира. При аутопсията е установено, че е получил инфаркт.[44] „Първо Фрунзе, а сега и Дзержински – отбелязва Сталин в краткото си погребално слово на 22 юли, – наричаха го „страшилището на буржоазията“.“[45]

На заседанието на пленума същия ден Троцки прочита изявление, подписано и от Зиновиев и Каменев, с което обявява началото на борбата им срещу тиранията на апарата и заявява, че ще бранят интересите на работниците срещу новата икономическа политика, че е необходимо да се увеличат данъците на кулаците, да се извърши колективизация в земеделието и бърза индустриализация. Едновременно с изказването му членове на опозицията разпространяват „Завещанието на Ленин“, от което обаче са отрязани думите за Троцки. Сталин изважда папката, в която се съхранява документът, и изчита от трибуната пълния текст. Троцки пише, че Сталин се дави от гняв, а слушателите постоянно го прекъсват, „накрая той страшно се ядоса, надигна се на пръсти и започна да ръкомаха и да крещи, сипеше налудничави обвинения и заплахи, цялата зала онемя. За първи път го виждах в такова състояние“.[46] Разсекретената стенограма от заседанието обаче показва, че опозицията е била в отбранителна позиция, а Сталин е бил в настъпление.

„Некоректно е да се нарича писмото на Ленин „завещание“ – отбелязва Сталин. – В писмото са споменати шестима другари. За тримата другари Троцки, Каменев и Зиновиев Ленин казва, че са допускали принципни грешки, които не са случайни. Мисля, че няма да бъде нескромно, ако отбележа, че в писмото няма и дума за принципни грешки на Сталин. Илич критикува Сталин и отбелязва грубостта му, но няма и намек, че Сталин допуска принципни грешки.“[47] Сталин добавя, че е взел под внимание критиките, докато Троцки, Зиновиев и Каменев са ги пренебрегнали. Той обвинява Троцки, че атакува противниците си със слухове и клюки и превръща всичко в личен въпрос. „В писмото се казва, че не бива да обвиняваме Троцки за неговия неболшевизъм. (...) Оттук следва, че другарят Троцки трябва да бъде излекуван от неболшевизма си – заявява Сталин. – Но от това не следва, че на другаря Троцки е дадено правото да преразглежда ленинизма, а ние сме длъжни да се съгласяваме с всяка негова дума.“ Троцки се обажда, че това е било в миналото, и Сталин отговаря: „В писмото не се казва, че е било в миналото, говори се само за неболшевизъм. Това са две различни неща. Неболшевизмът на Троцки е факт. Невъзможността другарят Троцки да бъде обвиняван лично за това също е факт. Но неболшевизмът на Троцки съществува и борбата срещу него е необходима – това също е безспорен факт. Казаното от Ленин не бива да се изопачава“.[48] Той отхвърля и статията на Ленин по националния въпрос и повтаря, че Мдивани и грузинците са заслужавали много по-сурово наказание, тъй като са създали своя фракция в нарушение на партийния устав. Сталин не си признава за нищо, освен че е груб, което, на фона на обвиненията в „неболшевизъм“ срещу Троцки, изглежда направо дреболия.[49]

Сталин не подминава и „октомврийския епизод“ на Зиновиев и Каменев, като повтаря казаното в „Завещанието на Ленин“, че не е случаен и дори го определя като постоянна, хронична характеристика, подобно на неболшевизма на Троцки. „Така нареченият епизод може да се повтори. Не смятате ли, другари, че не станахме свидетели на повторение на октомврийските грешки на Зиновиев и Каменев на Четиринадесетия партиен конгрес? Да, точно така е. И това показва, че другарите Каменев и Зиновиев не са взели под внимание написаното от Ленин.“[50] Зиновиев отговаря: „Правил съм много грешки. Първата, през 1917 година, не е тайна за никого. (…) Втората ми грешка е по мое мнение още по-опасна, защото тази през 1917 година беше допусната по времето на Ленин и той я поправи, но грешката ми през 1923 година се състоеше в...“. В този момент Орджоникидзе го прекъсва: „Защо ни правиш на глупаци?“. Орджоникидзе също има участие в интригата около срещата в пещерата през 1923 година и не иска другите участници в пленума да го разберат.

Така Сталин не само неутрализира основното оръжие на опозицията – „Завещанието на Ленин“, – но го използва и срещу нея.[51] През цялото това време той играе ролята на смирен слуга, изпълнител на волята на партията. „Делегациите на Тринадесетия конгрес обсъдиха въпроса и всички без изключение подкрепиха предложението Сталин да остане генерален секретар. В момента решенията са пред мен и мога да ги прочета на глас, ако искате.“ Някой се обажда: „Няма нужда!“. Сталин продължава: „Непосредствено след Тринадесетия конгрес, на първия пленум на ЦК, предложих да подам оставка, но пленумът реши, доколкото си спомням с единодушие, да остана на поста. Какво можех да направя, другари? Аз не съм човек със свободна воля и се подчинявам на решенията на пленума".[52] Този път пленумът гласува Зиновиев да бъде отстранен от политбюро. „Долу фракциите и отцепниците! – пише в решението. – Да живеят единството и целостта на партията на Ленин!"[53]

На мястото на Зиновиев за член на политбюро е избран Рудзутак, а Микоян, Орджоникидзе, Киров, Каганович и Андрей Андреев са утвърдени за кандидат-членове. Няколко дни по-късно Сталин съобщава на Микоян, че ще го предложи за комисар на търговията вместо Каменев. Микоян първоначално се дърпа, но генералният секретар успява да го убеди.[54] За председател на съвета по икономика Сталин посочва Валериан Куйбишев, а на неговото място в централната контролна комисия е избран Орджоникидзе.[55] Така Сталин се сдобива с двама ключови съюзници в столицата – Микоян и Орджоникидзе.[56] За председател на ГПУ е определен досегашният първи заместник Менжински. „Бяхме много изненадани, защото той изобщо не приличаше на военен – твърди Раиса Собол. – Говореше тихо и гласът му почти не се чуваше. Не заповядваше, а все едно размишляваше на глас. По-скоро напомняше на учител."[57]

Острите пререкания не приключват с края на пленума. Зиновиев изведнъж обявява, че „Ленин е изпратил писмо до другаря Сталин, за да го уведоми, че скъсва другарските си отношения с него".[58] Сталин му отговаря: „Ленин никога не е късал другарските си връзки с мен. Подобна клевета може да изрече само някой безумец. Човек може да съди за личните отношения между Ленин и мен по факта, че докато беше болен, Ленин редовно ме викаше и ми поставяше важни задачи, каквито не е поставял нито на Зиновиев, нито на Каменев, нито на Троцки. Другарките Надежда Крупска и Мария Улянова много добре знаят за тези задачи и могат да потвърдят".[59] (Сталин обаче не споменава, че има предвид молбите на Ленин да му намери отрова.) На 26 юли 1926 година Улянова изпраща писмо в негова подкрепа до президиума на току-що приключилия пленум. В архивите е запазена чернова на писмото, написана от Бухарин (Улянова работи в „Правда", чийто главен редактор е той). „В. И. Ленин високо ценеше другаря Сталин – заявява тя. – Обаждаше му се и му даваше инструкции за най-съкровени неща, които би споделил само с човек, на когото има пълно доверие и когото познава като искрен революционер и като близък другар. (…) Докато имаше възможност да се вижда с другарите си, той най-често канеше другаря Сталин и в най-тежките моменти от болестта му Сталин беше единственият член на ЦК, когото В. И. допускаше до себе си." Тя признава, че е имало един случай „с чисто личен характер, без никакви последици", породен от стремежа на Сталин да наложи спазването на установения от лекарите режим. „Другарят Сталин се извини и с това инцидентът приключи. Взаимоотношенията им си останаха както и преди, най-близки и другарски."[60]

Не след дълго, очевидно подтиквана от чувство за вина, Улянова пише – този път напълно самостоятелно – второ писмо, в което отбелязва, че след дълги и обстойни размисли е стигнала до извода, че първоначалното ѝ писмо е непълно и споделя, че Ленин наистина е искал да ограничи властта на Сталин и да го отстрани заради характера му.[61] Второто ѝ писмо обаче не е разпространено сред членовете на ЦК, а Крупска не си прави труда да опровергае първото.[62] Тя обаче за пореден път настоява „Завещанието на Ленин" да бъде публикувано, но Сталин ѝ отговаря, че Тринадесетият конгрес е взел решение по този въпрос. „За съжаление съвместният пленум на ЦК и централната контролна комисия нямат право да разрешат тези документи да бъдат отпечатани – посочва той. – Обещавам, че забраната ще бъде отменена от Петнадесетия конгрес на партията."[63]

Новият владетел на Русия – поглед към Америка

Зиновиев все още формално е председател на Коминтерна, но генералният секретар Ото Куусинен, който го нарича зад гърба му „Сатрапа", докладва по всички сериозни въпроси на Сталин.[64] Каменев е изпратен на заточение, т.е. е назначен за посланик в Италия, като с багажа си пренася 600 хиляди златни рубли за италианската комунистическа партия. Между него и Мусолини се провежда само една среща, защото Дучето не желае да си има работа с пратеник на чужда държава, който не само че е комунист, а и е изпаднал в немилост у дома. По време на краткия им разговор Каменев споделя, че „е благодарен, че се е измъкнал от Русия и от Сталин".[65] Ден преди заминаването на Каменев Сталин за първи път в живота си се среща с американски журналист. Джером Дейвис, активист от работническото движение и преподавател в Йейл, успява да си издейства среща с него с обещанието, че може да помогне за признаването на СССР от страна на САЩ.[66] Материалът му „Новият владетел на Русия" е публикуван в *New York American*, собственост на консерватора Уилям Рандолф Хърст. „След сърдечното ръкостискане – пише Дейвис – се озовах срещу могъща, магнетична личност с къдрава черна коса, мъжествени мустаци, кафяви очи и белязано от шарка лице, озарено от дружелюбна, приятелска усмивка."[67]

Статията на Дейвис запълва огромна празнота, но е подмината с мълчание от другите американски издания. Според директора на нюйоркското бюро на ТАСС това се дължи на факта, че тя не се появява в „Асошиейтед Прес" или в „Ню Йорк Таймс".[68] Въпреки разочарованието от оскъдния отзвук интервюто е от полза и за двете страни – то представя Сталин пред американската публика и освен това съдържа интересни подробности за живота му и политическите му възгледи, което безспорно е постижение за Дейвис.

По време на срещата Дейвис отправя молба да му бъде предоставена официална биография на Сталин, в замяна на което получава кратка бележка от няколко реда и снимка. „Това не ми е достатъчно – отбелязва Дейвис. – Как станахте комунист?" Сталин отговаря: „Трудно е да се каже. Човек първо минава на страната на опозицията, после става революционер и накрая си избира партия. Имахме много партии – на есерите, на меншевиките, анархистите, болшевиките". Дейвис настоява: „А вие защо избрахте да станете комунист?". Сталин: „Комунистите бяха много, защото руският капитализъм беше най-див. (…) Имахме най-жестоката политическа система и именно заради това дори и най-миролюбиво настроените станаха опозиционери. Властта изпращаше всички опозиционери в Сибир, и богатите, и работниците, затова стремежът беше да се създаде партия с възможно най-твърда позиция против правителството, която да действа решително. Поради това всички, които симпатизираха на опозицията, подкрепяха болшевиките и ги смятаха за герои“. Той разказва, че е изключен от семинарията, защото е четял Маркс и обяснява, че в комунистическата партия има един милион души, тя е организация, създадена за борба, а не е дискусионен клуб, но въпреки огромната си численост партията не може сама да управлява огромната държава, тъй като взетите решения трябва и да се изпълняват. Поради това режимът се нуждае от подкрепата на населението. Дейвис посочва конспиративния характер на болшевизма, а Сталин изтъква „кабинета в сянка“ в британската политика и го уверява, че всяка година се провеждат избори за политбюро.[69] Дейвис засяга и селския въпрос, при което Сталин казва: „Само с пропаганда не може да се постигне нищо. Надяваме се, че ще привлечем селяните, защото създаваме материалните условия те да преминат на наша страна“. Селяните се нуждаят от евтини стоки за потребление, кредити, държавна помощ. „Няма да твърдя, че те са във възторг от болшевиките. Селяните обаче са практични и за разлика от капиталистите, които отказваха да преговарят с тях и ги експлоатираха, комунистите се опитват да работят с тях, убеждават ги, не ги ограбват, поради което селяните стигат до извода, че е по-добре да са с нас. Те не ни смятат за идеални, но признават, че сме по-добри от другите.“[70]

Сталин се стреми да представи един по-приемлив образ на съветската държава с цел да постигне дипломатическо признаване от страна на САЩ, което да доведе до оживление в търговията и нарастване на чуждите инвестиции. Той се оплаква, че не му е ясно какво повече би могъл да направи, за да накара САЩ да откликнат на предложението за поддържането на нормални отношения. Дейвис посочва, че стъпка в тази посока би било признаването на руския държавен дълг отпреди Първата световна война, изплащането на компенсации за конфискуваното имущество на американски граждани и прекратяване на практиката съветските представители в чужбина да водят пропагандна дейност. Сталин отговаря троснато, че агитацията срещу САЩ е следствие от непризнаването им на съветската държава и дава за пример за взаимоизгодно сътрудничество разработването на златните мини по поречието на Лена от компанията на Аверил Хариман. На въпроса дали Съветският съюз е способен да спазва сключените споразумения, Сталин отвръща: „За болшевиките се говорят какви ли не глупости, че не ядат, не пият, не са хора, нямат семейства, по цял ден се карат и боричкат помежду си и кроят заговори за революция по целия свят. Това е нелепо“. Той отхвърля предположението, че САЩ отказва да работи с комунистите по морални съображения и подхвърля: „Какъв морал търсите у империалистите? Германия е на по-ниско равнище в техническо и културно отношение, но взема повече концесии, познава пазара по-добре, отпуска ни кредити“. Сталин иска САЩ да последват примера на Германия. „С оглед на американските технологии и огромния излишък от капитали, нито една друга държава в света не е в по-добра позиция, за да помогне на Русия. Ненадминатите технологии на

Америка и огромното население на Русия ще донесат големи печалби на американските предприемачи, ако двете страни си сътрудничат."

По отношение на американските технологии Сталин е напълно прав, американският дял в световното производство скоро ще достигне една трета. За да отговори на нарасналото търсене на автомобили, Хенри Форд въвежда масовото конвейерно производство. В завода на Форд в Детройт работят 68 хиляди души, което го прави най-големия завод в света и там на всеки десет секунди от поточната линия излиза готов автомобил. За да задоволи нуждите на автомобилната индустрия, се развиват и производството на стомана, стъкло, текстил, добивът на нефт.[71] Освен това стандартизацията и масовото производство смъкват цените на готовите изделия, а за да разшири пазара си, Форд плаща на работниците два пъти по-високи надници от средните за страната. „Необходимото предварително условие за масовото производство – отбелязва той – е да е налице способността за масово потребление, възможността да се поеме масовата продукция. Двете вървят ръка за ръка и второто е причина за първото."[72]

Гробокопач на революцията

В началото на есента на 1926 година в свои бележки Троцки отбелязва, че „лозунгът за единство на партията, издигнат от управляващата фракция, все повече се превръща в инструмент за политически терор", който потиска инакомислието. Според него е в ход нарочна стратегия за „пълно унищожение на ядрото на старата ленинска гвардия и замяната му с едноличнo ръководство на Сталин, разчитащ на група другари, които винаги са съгласни с него". Троцки предвижда, че „едноличното партийно ръководство, което Сталин и малкият кръг около него наричат „партийно единство", иска не само да разруши настоящата обединена опозиция, но и постепенно да отстрани от ръководството по-авторитетните и влиятелни представители на управляващата фракция. Напълно ясно е, че Томски, Риков, Бухарин – заради миналото си, авторитета си и така нататък – не могат да играят ролята, която изпълняват Угланов, Каганович, Петровски". Той предсказва, че не след дълго Каганович и останалите ще заменят Риков, Бухарин и Томски и че „опортюнистичните елементи в партията ще се надигнат срещу Сталин, който е твърде обсебен от „левите" предразсъдъци и пречи на по-бързото им израстване".[73] Интересното е, че Троцки, макар да разгадава правилно посоката на политическите процеси, смята Сталин не за самостоятелен мотор на личната си диктатура, а за инструмент в ръцете на по-големи социални групи.

През октомври Троцки, Зиновиев и Каменев най-сетне обединяват силите си и отново се събират в апартамента на Каменев в Кремъл, за да обсъдят стратегията си след изключването на Зиновиев от политбюро. Троцки все още не му е простил за злостните атаки срещу „троцкизма", които са нанесли непоправими вреди в отношенията им.[74] В крайна сметка тримата решават да предложат на Сталин примирие с обещанието да се въздържат от опозиционна дейност.[75] На практика те обявяват капитулация, готови са да потвърдят, че решенията на ЦК са задължителни за всички, публично да заклеймят проявите на разцепление и да се отрекат от поддръжниците си в чужбина (Рут Фишер, Аркадий Маслов, Борис Суварин). Вестник „Правда“ публикува съвместното им изявление, подписано и от Соколников и Пятаков, на 17 октомври.[76] На следващия ден обаче в „Ню Йорк Таймс“ излиза материал на Макс Истман, в който се цитира пълният текст на „Завещанието на Ленин“.[77] На 19 октомври Сталин отново подава оставка, този път писмено. „През тази година и половина съвместна работа с другарите Зиновиев и Каменев след оттеглянето, а после и смъртта на Ленин, ми стана напълно ясно, че не е възможно да се извършва честна и открита съвместна политическа дейност с тези другари – пише той в заявлението си до предстоящия пленум на ЦК. – С оглед на това ви моля да ме освободите от политбюро.“ Той добавя, че тъй като секретариатът не може да се ръководи от човек, който не е член на политбюро, трябва да бъде освободен и от двата поста. Пояснява, че иска да си почине два месеца, след което да бъде назначен в Туруханск в Сибир, където е бил в изгнание, или в далечна Якутия.[78]

Сталин отново се поддава на самосъжалението. От негова гледна точка публикуването на писмото на Ленин в „Ню Йорк Таймс“ е доказателство, че вътрешната опозиция се състои от предатели и врагове. Разбира се, нито подкрепящото го мнозинство в политбюро, нито мнозинството в ЦК приемат оставката му. Тъкмо обратното, на 22 октомври „Правда“ помества „тезисите“ на Сталин, с които той заклеймява опозицията преди Петнадесетата партийна конференция.[79] На следващия ден се провежда съвместен пленум на ЦК и на централната контролна комисия, където се гласува дневният ред на партийната конференция, като се включва „специален доклад“ от Сталин срещу опозицията. До предложеното от Троцки примирие така и не се стига.[80]

Петнадесетата партийна конференция е открита на 26 октомври и продължава до 3 ноември. На нея Троцки със закъснение отхвърля постулата на Сталин за „социализма в една страна“ като „предателство“ срещу световната революция, което ще доведе до връщането на капитализма в Русия.[81] Зиновиев го подкрепя: „Теорията за окончателна победа на социализма в една-единствена държава е погрешна. Ще спечелим окончателна победа само защото революцията в другите държави е неизбежна“.[82] (Всъщност точно това твърди и Сталин – че окончателната победа само в една държава е невъзможна.) Крупска не взима думата и очевидно се е отказала да подкрепя каузата на опозиционерите. На 1 ноември Сталин изнася „специалния доклад“, в който се присмива на Троцки, като цитира подбрани откъси от негови произведения: „Ленинизмът е начинът, по който човек усеща мускулите си при физически труд“. Виждате ли нещо ново, оригинално, проникновено в тези думи? Разбрахте ли изобщо какво означават? Звучат добре, красиво, даже, ако щете, и възвишено. Само че им липсва едно дребно нещо – простият и човешки подход на ленинизма“.[83] Троцки възкликва от мястото си: „Първият секретар ще стане гробокопач на революцията!“. Сталин ядосано напуска залата и заседанието е прекратено.

Привържениците на Троцки се събират в апартамента му притеснени, че думите ще имат негативни последици. „Защо каза това Лев Давидович, как можа? Сега Сталин ще го преследва до девето коляно!“.[84] Този път Троцки наистина успява да вбеси Сталин, но не успява да се порадва на победата си, на следващия ден по предложение на Сталин Троцки е изключен от политбюро. Каменев, който в този момент е кандидат-член, също е отстранен, а до Коминтерна е изпратено официално искане Зиновиев да бъде свален от председателското място. Зиновиев и Каменев обвиняват Троцки, задето е ядосал Сталин. На заседанията на конференцията тримата правят опит да се защитят, само че присъстващите постоянно ги прекъсват. Юрий Ларин заявява, че това е „един от най-драматичните епизоди в нашата революция, революцията надрасна някои от водачите си".[85] Речта на Бухарин е изключително злостна и хапливите му нападки карат Сталин да възкликне доволно: „Браво, Бухарин, браво! Направо им съдра кожите!".[86] Междувременно, на 26 ноември 1926 година, влиза в сила нов избирателен закон, който лишава кулаците и частните търговци от право на глас, което е в пряко противоречие с новата икономическа политика, а в някои от изказванията на конференцията открито се говори за наближаваща война.

Анализ на международното положение

Съветският съюз не разполага с гаранции за сигурността си и макар че продължава да води агресивна пропагандна политика, е в изключително уязвимо положение. Според Москва причините за това състояние са отказът от изплащане на стария руски дълг и стремежът на Запада да откъсне нови територии в Украйна, Кавказ и Централна Азия. Режимът се опасява, че на враговете му дори няма да им се наложи да предприемат бойни действия, а чрез налагане на икономическа блокада ще го изнудват да направи нови отстъпки.[87] Някои анализатори обаче не изключват възможността за война. Според ГПУ тя може да бъде под формата на съвместно полско-румънско настъпление, провокирано и подкрепяно от Великобритания и Франция, в което е много вероятно да се включат и Латвия, Литва, Естония и Финландия.[88] Чичерин на няколко пъти предупреждава балтийските държави, че обслужването на интересите на империалистите няма да им се размине и един ден ще им коства независимостта. Той отправя подобни предупреждения и към Полша.[89] ГПУ твърди, че западните държави подстрекават недоволните от режима към активни действия и са готови да се възползват от тях така, както навремето Антантата е използвала белогвардейците в гражданската война.

За никого не е тайна, че дори и без подстрекателството от страна на Великобритания, диктатурата във Варшава копнее да присъедини онези части от Украйна и Белорусия, които все още не са под неин контрол.[90] В докладите на разузнаването се посочва, че полската агентура прониква активно на съветска територия и подготвя саботажи. По предложение на Сталин е създаден полски национален регион в Белорусия, за да се притъпят антисъветските настроения сред етническите поляци там, но ефектът от това е минимален.[91] В опит за сближаване с Пилсудски през август 1926 година Съветският съюз възобновява преговорите за пакт за ненападение, само че те бързо се озовават в задънена улица. Полша възнамерява да сключи едновременно такива споразумения с Москва и Берлин, но до преговори с Германия така и не се стига. Носят се слухове за предстояща полска намеса в Литва, чието ляво правителство освобождава от затворите всички политзатворници, в това число и комунистите, а на 28 септември подписва договор за ненападение със Съветския съюз, който се възприема като създаването на съюз срещу Полша.[92] В същото време съветското военно разузнаване бие тревога, че Япония се готви за нова война. След анексирането на Корея Токио иска да включи в зоната си на влияние Манджурия и дори съветския сателит Монголия. През август 1926 година Япония отхвърля съветските предложения за пакт за неутралитет. Началникът на сибирското ГПУ Заковски докладва за значителна активизация на белогвардейските емигранти в Китай, което според него е сигурно доказателство за подготовка от страна на Япония за настъпление на север. Той препоръчва незабавно да се организират партизански бойни отряди, които да се противопоставят на евентуална японска военна окупация.[93]

Основната грижа в това отношение си остава Великобритания. Британският военен аташе организира приеми за офицерите от Червената армия, за които ГПУ подробно осведомява Сталин. Британското гостоприемство има за цел „да развърже езиците, хората да се разприказват". Подпийналите съветски официални представители се хвалят със секретните си мисии в Китай и така разпалват опасенията на и без това подозрителните британци.[94] В Лондон е създадена специална комисия, която следи болшевишката дейност в Турция, Афганистан, Китай, Персия и Индия.[95] На 3 декември 1926 година в резултат на изтичане на секретна информация в *Manchester Guardian* са публикувани подробности за тайното съветско-германско военно сътрудничество. Два дни по-късно материалът е препечатан във вестника на германските социалдемократи.[96] В Райхстага се вдига шум по въпроса и германските социалдемократи заклеймяват нарушенията на Версайския договор. В този момент Чичерин е на лечение в Берлин и заедно с посланика Крестински посещават немския канцлер, за да се опитат да потушат скандала. Новината е отразена и във вестник „Правда", който обвинява за изтичането на информация „лакеите на Антантата", т.е. германските социалдемократи. Материалът потвърждава, че на германците са предоставени концесии за изграждането на заводи за конструиране на самолети, производство на бойни отровни вещества и муниции.[97] В резултат на разкритието Великобритания заплашва да скъса дипломатическите си отношения със СССР, на което министерството на външните работи се противопоставя по прагматични съображения, тъй като това би поощрило онези кръгове в Берлин, които се стремят към сближаване с Москва. Въпреки това британско-съветските отношения остават изключително обтегнати. „На практика Съветският съюз води война с британската империя – пише един британски дипломат на 10 декември 1926 година. – Независимо дали чрез намесата си в стачките в страната или чрез подстрекателство на бунтовниците в Китай, чрез действията си по целия свят, от Рига до Ява, съветският режим се стреми да сложи край на британското могъщество."[98]

Една седмица по-късно военните в Литва свалят от власт демократично избраното правителство и издигат на власт дясната диктатура, ръководена от Антанас Смятона, чийто Съюз на литовските националисти има 2000 членове в цялата страна и три места в парламента. Обявено е военно положение и хиляди литовски комунисти са арестувани. Враждата с Полша е засенчена от борбата срещу комунистическата заплаха.

В края на годината ръководителят на съветското военно разузнаване Ян Берзин прави анализ на международната обстановка, в който се отбелязва, че е налице нарастване на напрежението, но също така се изтъква, че е малко вероятно през следващата година да бъдат предприети военни действия срещу Съветския съюз.[99] Берзин препоръчва да се търси сближаване с Турция, Персия и Китай и предлага да се засили подривната дейност против евентуален полско-балтийски съюз и да се търси нагнетяване на напрежението между Великобритания и Франция, от една страна, и Германия – от друга, както и между самите Великобритания и Франция.[100] Комунистическият шаблон за „временното“ стабилизиране на капитализма и за ускоряващото се революционно движение в Европа и колониалния свят се сблъсква със суровата действителност. През 1927 година съветските военни разходи достигат едва 41% от нивото през 1913 година.[101] Червената армия не разполага с танкове, с изключение на старите западни машини, които е конфискувала от белогвардейците по време на гражданската война.[102] На парадите и ученията войниците се придвижват с велосипеди.[103] Според Ворошилов през 1926 година страната изобщо не разполага с отбранителна стратегия.[104] На 26 декември 1926-а заместник-комисарят на отбраната Михаил Тухачевски подчертава, че в случай на война „ресурсите ни ще стигнат само за първата фаза на бойните действия“. Амбициозният Тухачевски крои планове да бъде назначен начело на отдела по отбрана в комисията за държавно планиране и поради това е склонен да драматизира състоянието на армията, но в случая е напълно прав. „Ако бъдем подложени на блокада, положението ни ще се утежни още повече – твърди той. – Нито Червената армия, нито държавата са готови за война.“[105]

В този момент Сталин за пореден път подава оставка. На 27 декември той пише на Риков: „Моля да ме освободите от поста генерален секретар на ЦК. Не мога да остана повече на този пост и не съм в състояние да изпълнявам задълженията на генерален секретар“.[106] Не е ясно от какво е породен поредният пристъп на самосъжаление. Четири дни преди това Сталин пише на заминалия на почивка Молотов: „Няма нужда да бързаш да се връщаш. Можеш спокойно да останеш още поне една седмица. Тук всичко е наред“.[107] Настроенията на Сталин са не по-малко трудно разгадаеми от намеренията на враговете на Съветския съюз.

Под обсада

Голямата стратегия на Съветския съюз, който няма нито един съюзник на международната сцена, се свежда до разчитането на нищожната вероятност между капиталистическите държави да избухне братоубийствена война. В началото на януари 1927 година на партийна конференция в московска област

Ворошилов заявява: „Не бива да забравяме, че ни грози война, тежка и трудна война“.[108] Риков и Бухарин също предупреждават, че през пролетта или най-късно през есента ще избухне война.[109] Изказванията им не се основават на конкретна разузнавателна информация, а на задълбочаващото се общо безпокойство и на склонността във всяко явление да се виждат заговори срещу Съветския съюз.[110] „С всеки изминал ден става все по-ясно – отбелязва един британски дипломат в Москва в началото на 1927 година, – че съществуващата в момента паника, която се долавя при всяка публична изява на ръководните лица, не е фалшива, а отразява истинските чувства на комунистическата партия и на съветското правителство.“[111]

Само че усещането, че страната е подложена на обсада от капиталистическите държави, не е единственото, което занимава съветските граждани в този момент. В средата на януари Сергей Прокофиев се връща от изгнание в Париж и до края на март обикаля триумфално Москва, Ленинград и родната си Украйна. Той напуска Русия още през 1918 година, жени се за испанска певица и се сдобива с международна слава, въпреки че европейците харесват повече Стравински. Самият Стравински признава Прокофиев за най-великия руски композитор след себе си. Операта на Прокофиев „Любовта към трите портокала“ е посрещната благосклонно от съветската критика, но телефонът на композитора се подслушва, а и той се чувства изтощен от репетиции, представления, почитатели и измамници („Ако това наистина струва толкова много – подхвърля той в едно ателие за химическо чистене, – чудя се защо цяла Москва не се прехранва от гладене на панталони.“) При отпътуването му Прокофиев е разпознат дори от съветските митничари, които го питат: „Какво има в куфара, портокали ли?“.[112]

Сталин не приема Прокофиев в кабинета си. Всъщност в дългия списък от посетители през 1927 година няма музиканти, актьори, режисьори, танцьори, писатели и художници. Той проявява интерес към изкуството и най-вече към музиката, ала все още не разполага с такава власт, че да кани при себе си артистите и изпълнителите. Сталин обича да ходи на театър (по това време в Москва се поставят няколко пиеси на любимия му Михаил Булгаков), както и на кино.[113] Все пак той рядко намира време за развлечения, тъй като в този момент облаците над Съветския съюз рязко се сгъстяват. Великобритания поощрява Германия да поеме контрола над Данциг, като в замяна Полша получи част от Литва.[114] Изобщо Германия е главният виновник за тревогите на Сталин. В деня, в който в *Manchester Guardian* е разкрито тайното съветско-германско сътрудничество, Берлин се съгласява да подпише споразумение за създаване на секретна германско-съветска школа за танкисти в Казан. За Москва обаче това е далеч под равнището на очакваното. В разговор със Сталин Уншлихт изброява всички възможности за сътрудничество – школа за пилоти в Липецк, съоръжение за изпитания на химическо оръжие в Томко, завод за картечници, химически завод, концесия за производство на самолети – и накрая унило заключава: „Опитите ни да привлечем германски инвеститори във военната индустрия претърпяха провал“. Той препоръчва да продължи съвместната работа в школата за танкисти и за пилоти, както и в областта на изпитанията с химическо оръжие.[115] Сътрудничеството с Германия се оценява като изключително полезно от страна на съветското ръководство. „Всички другари, които идват тук да се обучават и да наблюдават военните учения, смятат, че досегът им с технологичните новости в германската армия е много полезен – пише Крестински на Литвинов на 18 януари 1927 година. – Това, което предлагаме на германците, не ни струва нищо, защото те поемат разходите, а на нашата огромна територия лесно може да се намери място за техните секретни школи и други по-малки военни обекти."[116] При все това основната цел – подобряване на материалната база на Червената армия – остава все така непостижима.[117]

Междувременно съветското разузнаване се сдобива с японски документ, наречен „Общи стратегически мерки срещу Русия". Той предписва мерки за изостряне на „расовата, идеологическа и класова борба в Съветския съюз и особено на вътрешните противоречия в комунистическата партия", както и за обединение на всички азиатски народи на съветска територия срещу режима в Москва. Посочва се също така, че усилията за вербуване на агенти трябва да бъдат насочени към войниците от малцинствата, от които може да бъде получена секретна информация за съветските военни планове и операции в Далечния изток. Предлага се и да бъде окуражена военна намеса на западните и южните съседи на Съветския съюз, за да се предотврати преместването на съветски войски на изток.[118]

Режимът е на ръба на пропастта. В средата на януари 1927 година, на заседание на комисариата на външните работи, Максим Литвинов критикува съветската външна политика и един от присъстващите веднага подготвя доклад до Сталин. В него се казва, че според Литвинов „английската политика е враждебна към нас, защото самите ние се държим враждебно към англичаните" и че „Великобритания е велика сила и ролята ни в английската външна политика е сравнително маловажна". Литвинов също така е заявил, че „нашите интереси в Европа не са в конфликт с английските и е голяма грешка във всичко да виждаме намесата на Лондон", като е дал за пример преврата на Пилсудски в Полша. Това е в разрез с целия светоглед на Сталин. Според Литвинов интересите на Съветския съюз и на Великобритания не си противоречат дори и в Азия, а докладите на съветското военно разузнаване и на външното разузнаване са „99% измислици и подвеждаща информация". „Другарят Литвинов постоянно подчертаваше, че изразява личното си мнение, което е в разрез с официалната политика", твърди информаторът. Той добавя, че заместник-комисарят е предупредил, че СССР слепешката се е устремил към война. На пленум на ЦК на 12 февруари 1927 година Ворошилов представя преглед на боеспособността на Червената армия, който е разкритикуван заради липсата на конкретни мерки за пренасочване на промишлеността за задоволяване на военните потребности в случай на война.[119] След това Литвинов прави оценка на международното положение. Изказването му също е посрещнато от критики, но той не се отказва от позициите си и впоследствие изпраща писмо до Сталин, с копие до всички членове на политбюро, в което смело заявява, че всички от комисариата на външните работи са съгласни с него, в това число и Чичерин. Литвинов твърди, че няма пряка военна заплаха от изток, а само известна уязвимост на пограничните територии, както и че заплахата на запад произлиза от Полша и Румъния. Той подчертава, че Полша е самостоятелен фактор, а не играчка в ръцете на западните държави. Поради това според него Съветският съюз трябва да се стреми не само да предотврати евентуален съюз между Полша и балтийските държави, а да избягва напълно създаването на предпоставки за война, например конфликт с Великобритания, който би нанесъл и огромни икономически щети. Освен това, понеже Франция има голямо влияние върху Полша, Литвинов настоява да бъдат удвоени усилията за постигане на споразумение с Париж чрез отстъпки по въпроса за стария руски дълг.

Сталин му отговаря с дълъг меморандум до политбюро, в който посочва, че твърдението на Литвинов за стопроцентова подкрепа от дипломатическата общност не е вярно, защото на пленума Лев Карахан го е опровергал. Той за пореден път подчертава, че най-големият враг на страната е „английската финансова буржоазия и правителството на консерваторите“, което „се опитва да обхване в обръч СССР (от изток чрез Китай, Афганистан, Персия, Турция; от запад с пограничните държави и т.н.)“. Сталин отхвърля твърдението на Литвинов, че „ако взаимоотношенията се влошат, това ще бъде главно по вина на нашия печат и на изказващите се от името на партията, ако не бяха те, досега щяхме да имаме договор с Англия“. Той посочва, че Великобритания се стреми да осуети съветската намеса в Китай, която е от ключово значение за съветската сигурност и за световната революция. По-нататък Сталин настоява, че Литвинов разбира погрешно съветската политика към Германия и „слага в един кюп всички буржоазни държави, не прави разлика между Германия и другите Велики сили“. Сталин явно също не прави тази разлика, защото отбелязва, че съветското икономическо развитие неизбежно ще породи конфликти с капиталистическите държави: „Не можем да храним илюзии, че има възможност да установим „добри“ и „приятелски“ взаимоотношения с всички буржоазни държави. В даден момент с тези буржоазни държави, за които е известно, че са най-враждебно настроени към нас, ще се стигне до тежък сблъсък и това не може да се избегне нито с умерен тон в печата, нито с опитна дипломация“. Една социалистическа държава, заявява в заключение той, „трябва да води социалистическа външна политика, което означава да няма общи интереси с империалистическата политика на така наречените Велики сили, а само да се възползва от противоречията между тях“.

На 24 февруари политбюро одобрява меморандума на Сталин за целите на съветската външна политика и задължава комисариата на външните работи да следва насоките на ЦК и да се въздържа от обсъждания, в които се поставя под съмнение фактът, че британците са най-големият враг на Съветския съюз. Като по поръчка същия ден британският външен министър изпраща остра дипломатическа нота, пълна с цитати от речите на съветските ръководители, в която настоява СССР незабавно да прекрати пропагандата си срещу Великобритания и военната си подкрепа за революционерите в други държави. Всъщност изказванията на британските политици по адрес на Съветския съюз са не по-малко крайни. Както предупреждава Литвинов, отношенията между двете държави продължават да се обтягат.

Очевидно несъзнателно Сталин тласка страната си към състояние на обсада. Ден след британската нота работниците от няколко завода в Ленинград обявяват стачка и излизат на протест с искания за свобода на словото и печата, както и за провеждането на свободни избори за заводски комитети и съвети. Вместо да приеме исканията им за автентичен израз на стремежите на пролетариата, режимът обявява работниците за съучастници на международната буржоазия. В обществото се носят слухове за война, които Сталин напразно се опитва да опровергае. „Нито през пролетта, нито през есента на тази година ще има война – заявява той пред работниците от московския железопътен завод. – Тази година няма да има война, защото враговете ни не са готови, защото се боят от изхода от войната повече от всеки друг и защото работниците на Запад не искат да воюват със СССР, а войната без участието на работниците е невъзможна, а и защото провеждаме твърда и неотклонна политика на мир и това е основна пречка пред войната.“ При все това в докладите до него се поставя под въпрос готовността на самия Съветски съюз за война. „В случай на усложняване на международната обстановка – се казва в един от тях – не можем да разчитаме на селяните.“ В текста се посочва също така, че износът на земеделска продукция е на „по-ниско от предвоенното равнище“ и не може да осигури средства за така необходимата индустриализация.

Провал

Според Ленин капитализмът ще бъде значително отслабен, ако бъде лишен от своите колониални владения, където ползва евтина работна ръка, суровини и пазари, а колониалните народи представляват „стратегически резерв“ за пролетарската революция.[120] Поради това съветската стратегия не се опира изцяло на комунистите в Азия, а се стреми да спечели на своя страна буржоазните националистически партии. Сталин твърдо следва постулатите на ленинизма и смята, че комунистическите партии и работниците в колониите трябва да подкрепят борбата за независими „революционно-демократични национални“ държави срещу империалистическите сили, като сравнява тази борба не с болшевишката революция, а със събитията в Русия от 1905 година. „През октомври 1917 година международната обстановка беше изключително благоприятна за революция в Русия – заявява той пред индонезийските комунисти през 1926 година. – Тези условия в момента не съществуват, защото няма империалистическа война, няма разцепление между империалистите. (…) Заради това трябва да започнете с революционно-демократични искания.“[121] Сталин съветва комунистите в колониите да изградят „революционен блок“ с партията на „революционната буржоазия“ по китайски модел.

През 20-те години Китай още не се е съвзел от възцарилия се след свалянето на императора хаос. Международно признатото правителството в Пекин контролира само една малка част от страната. На юг националистите от Гуоминдан провъзгласяват за своя столица Кантон. Те се стремят да спечелят на своя страна бедното население, но не на класов принцип, а в името на националистическата кауза. На учредителния конгрес на китайската комунистическа партия през юли 1921 година в Шанхай присъстват двама пратеници на Коминтерна и дванадесет делегати (един от тях е Мао Дзедун), които представляват петдесет и трима партийни членове.[122] До средата на 1926 година числеността на китайската комунистическа партия достига 20 хиляди души.[123] През следващите дванадесет месеца броят на партийните членове се утроява.[124] Многобройните съветски емисари помагат не само на комунистическата партия, а и на националистите, които изграждат ленинистка организация със строга йерархия. В Гуоминдан членуват около 65 хиляди души, една пета от които са с висше образование. Само половината от членовете се занимават с пропагандна дейност, а около 6% участват в масови акции.[125] Членовете на комунистическата партия са много по-активни, но като се има предвид, че населението на Китай е над 500 милиона души, нито комунистическата, нито националистическата партия могат да се определят като масови.

Коминтернът принуждава китайските комунисти да се съюзят с националистите, за да противодействат по-успешно на британското влияние. Всъщност, освен че създава две отделни партии, обединени насила в коалиция, Съветският съюз изгражда в Китай истинска дисциплинирана армия.[126] Москва отхвърля молбата на Сун Ятсен, основателя на Гуоминдан, да изпрати части на Червената армия в Манджурия, тъй като се опасява, че това ще предизвика намесата на Япония.[127] За сметка на това болшевиките снабдяват Гуоминдан с оръжие и пари. Съветската помощ за националистите възлиза на около 10 милиона рубли годишно, а за комунистическата партия – около 100 хиляди долара.[128] С тези пари през 1925 година Гуоминдан открива военна академия, ръководена от началника на генералния щаб Чан Кайши.[129] След смъртта на Сун Ятсен от рак на черния дроб на 12 март 1925 година, Чан заема мястото му. Един от изпратените от Москва съветници го описва като „надут, студен и амбициозен", но добавя, че се поддава на влияние, особено ако се подходи с ласкателства и „не му се дадат поводи да смята, че властта му е застрашена".[130] Болшевишките съветници силно надценяват своите познания и способности и са склонни да се отнасят пренебрежително към китайските офицери. При все това под ръководството на Чан Кайши е създадена най-силната армия в Китай през този период.[131]

В идеологическо отношение ленинизмът не прави разлика между антиимпериализма и антикапитализма, но много от китайските интелектуалци, в това число и марксистите, стигат до заключението, че опустошенията, на които е подложена страната в резултат на намесата на чуждите сили, превръщат борбата с империализма в основна задача.[132] За разлика от тях, Троцки отбелязва, че „основният критерий за нас не е националното потисничество, а класовата борба".[133] Сталин се придържа към мнението, че световната революция се нуждае от „буржоазния" Гуоминдан, за да победи милитаристите и империалистите и да обедини Китай. Той настоява комунистите да се съюзят с „революционната буржоазия", като същевременно се подготвят да завземат самостоятелно властта, когато настъпи подходящият момент.[134] За него този съюз неминуемо води към предателство: комунистите ще се възползват от коалицията, за да заздравят позициите си, а после „отвътре“ ще овладеят революцията. В Москва съюзът е наричан „обединен фронт“.[135]

В сравнение с разгрома в Германия, България и Естония, Китай се откроява като един от блестящите успехи на Коминтерна.[136] Множеството съветници на Коминтерна обаче подкрепят собствените си протежета и внасят разцепление сред китайците. „Онзи ден разговарях със Сталин и стана ясно, че според него комунистическата партия се е разпаднала и се е вляла напълно в Гуоминдан, че вече не разполагат с независима, постоянна организация и че националистите само ги използват – споделя Григорий Зархин (известен като Войтински) пред съветския посланик в Пекин Лев Карахан. – Той беше изключително изненадан, когато му обяснихме, че комунистите имат своя организация, при това по-стегната и по-стройна, и че дейността на Гуоминдан се осъществява главно от нашите другари.“ Войтински приписва объркването на Сталин на докладите, които му изпраща Михаил Грюценберг (известен като Бородин).[137] Войтински, който трябва да поддържа обединения фронт, вместо това оказва натиск за независимост на комунистите. Събитията също се развиват в тази посока.

Основната причина за очертаващия се разрив е недоверието, което Чан Кайши изпитва към комунистите, независимо че той се възползва от съветската военна помощ. През 1923 година Чан Кайши посещава Москва начело на делегация на Гуоминдан и в едно писмо отбелязва: „Съдейки по това, което видях, не може да се има доверие на руската комунистическа партия. Може да се вярва едва на една трета от всичко, което ни наговориха“.[138] На 20 март 1926-а той заповядва да бъдат арестувани политическите комисари във военните поделения, поставя съветниците от Коминтерна под домашен арест и иззема оръжието на работническите стачни комитети. По негово нареждане много комунисти са подложени на мъчения, за да си признаят, че подготвят заговор за завземане на властта. Комунистическата партия иска разрешение от Москва да се оттегли от обединения фронт, но Сталин отказва. През месец май съветниците от Коминтерна са освободени, само че едновременно с това от ръководството на Гуоминдан са изключени всички комунисти. В Москва е създадена специална комисия в политбюро, която да обсъди „преврата“.[139] Сталин обаче не се отказва от идеята за обединения фронт.[140] Троцки не проявява интерес към събитията в Китай, а и по това време заминава на лечение в Берлин.[141] Единствено Зиновиев прави опит за промяна на съветската политика към Китай. Той определя Гуоминдан като „работническо-селска“ (тоест многокласова) партия, но въпреки това през февруари 1926 година настоява тя да бъде приета в Коминтерна.[142]

През юли 1926 година Чан Кайши предприема настъпление на север и до края на годината разширява значително териториите, които контролира. На изток армията му достига до Шанхай, където пред март 1927 година избухва организирано от комунистите въоръжено работническо въстание. По нареждане на Коминтерна комунистите, които овладяват града, не правят опит да го задържат, а го предават на Чан Кайши, чиито войски влизат в Шанхай на 1 април, без да срещат никаква съпротива. „Чан Кайши ни се подчинява – заявява Сталин на 5 април в Дома на профсъюзите в Москва. – Защо да организираме преврат? Защо да сваляме от власт десните, след като те ни слушат?“ Той признава, че „Чан Кайши не се блазни от идеята за революция (…) но е свързан с богатите търговци и може да разчита на финансиране от тяхна страна. Затова трябва да го използваме докрай, да изцедим каквото можем, а после да му обърнем гръб“.[143]

На 6 април 1927 година съветското посолство в Пекин е нападнато от тълпа, в която има и представители на чуждестранния дипломатически корпус. При акцията са иззети уличаващи документи, които доказват, че Съветският съюз оказва подкрепа на комунистите.[144] Няколко дни по-късно силите на Чан Кайши организират погром срещу комунистите в Шанхай. Убити са няколкостотин души и е конфискувано голямо количество оръжие.[145] Коминтернът нарежда на работниците в града да избягват конфронтация с войниците на Чан Кайши и оцелелите комунисти бягат в провинцията.

На 13 април в Москва е открит тридневен пленум на ЦК, посветен на икономическото развитие. Един от поддръжниците на Зиновиев обаче предлага в дневния ред да бъде разгледано и предложение за смяна на курса към китайската революция. На обсъждането Зиновиев остро критикува Сталин за допуснатите грешки. Той твърди, че Китай е готов за социалистическа революция и Гуоминдан, под ръководството на Чан Кайши, ще доведе до установяването на диктатура, подобна на управлението на Ататюрк в Турция. Троцки и Сталин също си разменят обвинения за събитията в Китай, като Троцки подхвърля: „Не ние подкрепяхме Чан, не на нас той пращаше портрети с автограф!“. (Няколко дни преди акцията в Шанхай от Коминтерна раздават на болшевишката върхушка снимки на Чан Кайши с автограф; впоследствие от Коминтерна разпращат писма с искане снимките да бъдат върнати.[146]) В крайна сметка не се стига до взимане на решение по въпроса с Китай, от ЦК се разпространява циркулярно писмо, което забранява обсъждането на случилото се в Шанхай, а в няколко издания се появяват статии, в които се опровергават твърденията на опозицията, че съветските усилия в Китай са претърпели провал.[147]

Според праволинейните марксисти и ленинисти Чан Кайши и буржоазията са „предали“ китайската революция и са се съюзили с феодалите и империалистите. Всъщност Чан просто е антикомунист. Въпреки това той демонстрира готовност за известни отстъпки и продължава да се стреми към благоволението на Москва. За Сталин единствено силната армия на Гуоминдан може да обедини Китай и при необходимост – да се противопостави на настъпление на чуждестранните империалисти. На манифестацията на 1 май 1927 година портретът на Чан е поставен редом до портретите на Ленин, Сталин и Маркс на Червения площад. Позицията на Сталин обаче му навлича обвинения, че подкрепя реакционната буржоазия и извършва измяна срещу революцията в Китай. Троцки подема атака срещу него още на 31 март 1927 година, като заявява, че Москва е трябвало да разреши на китайските комунисти да излязат от обединения фронт и да създадат свои съвети.[148] Критиците от средите на опозицията твърдят, че обединеният фронт, вместо да доведе до овладяване на революцията „отвътре“ от комунистите, е дал възможност на Гуоминдан да победи. Те изтъкват като грешка подкрепата на Съветския съюз за армията на Чан Кайши и посочват, че в нея не са създадени първични организации на комунистическата партия.[149] Така заложената в обединения фронт идея за предателство се обръща срещу Сталин. Чан Кайши успява да го изиграе и пръв да нанесе удара, а в същото време Сталин остава зависим от него като инструмент срещу британското влияние („империализма") в Китай.

Съветската външна политика се оказва в задънена улица, за което болшевиките сами са си виновни. Комисарят на външните работи Чичерин, който е на продължително лечение във Франция и Германия, пише на Сталин и Риков, че „идиотските" тиради на Бухарин срещу Германия са нанесли огромни щети и в знак на протест след завръщането си в Москва той ще подаде оставка.[150] Поголяма заплаха в момента обаче представлява Великобритания. На 12 май 1927 година полицията в Лондон извършва обиск в помещенията на Дружеството за приятелство с Русия, което се помещава в една сграда с търговското представителство на СССР.[151] Иззети са множество документи, а портретът на Ленин е обезобразен.[152] На 13 май политбюро взема решение да предприеме агресивна медийна кампания и да организира демонстрации срещу войнственото поведение на Великобритания.[153] По това време Япония за пореден път отхвърля предложението на Съветския съюз за сключване на пакт за ненападение.[154]

На всичкото отгоре Троцки отново се активизира. „Сталин и Бухарин извършват предателство срещу самата същност на болшевизма, срещу пролетарския революционен интернационализъм – оплаква се той на Крупска на 17 май 1927 година. – Поражението на революцията в Германия, в България и Естония през 1923 година, поражението след общата стачка в Англия през 1926 година и на китайската революция сега нанесоха сериозни щети на международния комунизъм."[155] На следващия ден е открит Осмият пленум на Коминтерна, на който Сталин отстоява досегашната линия по отношение на Китай.[156] В речта си на 24 май той се присмива на Троцки, че „прилича повече на актьор, отколкото на герой, а един актьор не бива да бъде бъркан с герой при никакви обстоятелства", и добавя, че „явно се заражда обединен фронт между Чембърлейн и Троцки".[157] Троцки гневно отговаря: „Най-голямата помощ за Чембърлейн е погрешната политика на Сталин, особено в Китай".[158]

Напълно очаквано, в приетото на пленума решение се казва, че „предложенията на опозицията са чисто опортюнистични и пораженчески".[159] На 27 май Сталин получава нов изненадващ удар – консервативното правителство във Великобритания прекратява дипломатическите отношения със Съветския съюз.[160] Сталин има право да негодува, империалистите дават убежище на антисъветски емигрантски организации, финансират антисъветски нелегални движения в Украйна и в Кавказ, изграждат агентурна мрежа в СССР, а после имат нахалството да твърдят, че Коминтернът извършва подривна дейност. Ударът обаче е тежък, Великобритания се е превърнала в един от водещите търговски партньори на СССР.[161] В съветските издания отново започва да се говори за предстояща война, из цялата страна се организират събрания, на които се обсъжда подготовката за война, но настроението е пораженческо.[162] Сталин знае, че Великобритания не е готова за война, ала въпреки това и той, и Риков са убедени, че империалистите ще подтикнат пионките си към военни действия.[163] Великобритания се стреми да изгради антисъветски блок между

Румъния, Финландия и балтийските държави, като същевременно се опитва да постигне помирение между Германия и Полша.[164] Под този огромен натиск Сталин променя позицията си по отношение на Китай и на 1 юни 1927 година изпраща дълга телеграма до китайските комунисти и техните съветници от Коминтерна, в която дава указания да бъде сформирана революционна армия, „реакционно настроените“ офицери да бъдат изправени пред революционен трибунал и да бъдат прекъснати всички връзки с Чан Кайши.[165] Заповедите му обаче са напълно неизпълними.

Тероризъм

Въпреки надвисналите облаци, на 5 юни 1927 година Сталин заминава на почивка в Сочи. „Когато пристигнахме в дачата, ни посрещна Надежда Алилуева, много мила и гостоприемна жена – разказва Иван Валедински. – През онази година прегледах Сталин три пъти: преди началото на лечението му в минералните бани в Мацеста, по време на лечебния курс и след това. Както и предишната година, Сталин се оплакваше от болки в крайниците.“ Правят му рентгенови снимки и електрокардиограма. Не откриват нищо. Дори и кръвното му е нормално. „Прегледът показа, че Сталин е напълно здрав – твърди Валедински. – Той беше в добро настроение и изражението му беше оживено, бдително.“ Сталин кани лекарите в събота на „чаша коняк“ и празненството продължава след полунощ. В началото на терасата излизат и Вася, и Светлана. „Йосиф Висарионович си игра с детето на войници, дори стреля с истинско оръжие и се оказа, че е добър стрелец.“[166]

Ден след заминаването на Сталин от Москва в наказателния кодекс на РСФСР е включен нов, по-строг закон за контрареволюционната дейност. Към нея са причислени саботажите и опитите за подриване на съветската система, покушенията срещу заемащите ръководни длъжности са приравнени с противопоставянето на режима с въоръжени отряди, а присъдата за укриване на информация е увеличена от една на десет години затвор.[167] Въпреки промените, предвиждащи по-тежки наказания, на 7 юни агенти на емигрантска белогвардейска организация взривяват бомба в централния партиен клуб в Ленинград. Ранени са най-малко 26 души. Тримата извършители успяват да избягат във Финландия.[168] Същия ден на гарата във Варшава е прострелян съветският посланик Пьотр Войков. Емигриралите в Полша руски монархисти отдавна са си поставили за цел да го ликвидират, тъй като той е бил председател на уралския Съвет, по чиято заповед са разстреляни Романови.[169] Въпреки засиленото полицейско присъствие на гарата 19-годишният атентатор Борис Коверда не е задържан. Не е ясно и как той е разбрал, че Войков ще бъде там в този момент.[170]

„Това е работа на англичаните – пише Сталин на гърба на шифрограмата от Молотов, с която е уведомен за убийството на Войков. – Искат да ни въвлекат във война с Полша. Да повторят Сараево.“ Той заповядва да се организират няколко показни процеса срещу британски агенти и незабавно да бъдат разстреляни „петима-десетима от най-изявените монархисти в нашите затвори“.[171] Молотов оформя нарежданията му като декрет на политбюро. Същия ден ГПУ получава допълнителни правомощия, сред които и да създава независими извънредни трибунали.[172] През нощта на 9 срещу 10 юни са разстреляни без съд и присъда двадесетина дворяни, обвинени в заговор за връщане на монархията. За петима от тях се твърди, че са агенти на британското разузнаване.[173] На партийните организации е възложено да проведат събрания, на които да се обсъди случаят и работниците се изказват одобрително: „Найнакрая ЧК се захвана за работа“.[174]

„Според мен – пише Сталин в телеграма до Менжински – агентите на Лондон са проникнали по-дълбоко, но все някога ще се покажат на повърхността.“ Той заповядва на директора на контраразузнаването Артузов да бъде разпространена информация за извършените арести и екзекуции, за да се осуетят усилията на британците за набиране на агенти.[175] През месец юли вестник „Правда“ съобщава за разстрела на отряд „терористи белогвардейци“, ръководени от британски агент в Ленинград.[176] Менжински докладва на политбюро, че ГПУ е претърсило 20 хиляди дома и е арестувало над 9000 души в цялата страна.[177] „Голям черен облак е надвиснал над обществото и е сковал всичко“, пише шведски дипломат в телеграма до Стокхолм.[178] Параноята на Сталин завладява целия Съветски съюз.

Царят е гол

Заради постоянните слухове за война магазините се опразват, хората се запасяват с храна и кроят планове за бягство и измъкване от военна повинност в случай на въоръжен конфликт. В докладите на ГПУ подробно се описват пораженческите настроения и политическите нагласи, който потвърждават найголемите страхове на режима.[179] На 15 юни Чичерин най-сетне се връща от лечението си в чужбина. „Всички в Москва говореха за война – споделя по-късно той пред американския журналист Луис Фишер. – Опитах се да им обясня, че никой няма намерение да ни напада, а един колега отговори: „Шшшт, тихо! Знаем, че никой няма да ни нападне. Това е тактика срещу Троцки“.“[180] Страхът от война произтича от преплетената в тъканта на режима параноя, която се дължи на усещането за обсада от страна на капиталистите, утежнявано от агресивната външна политика на Москва.[181] Отношенията с врага (капиталистическите държави) се свеждат до преследване на изгодата, а критиките на опозицията се възприемат като демонстрация на липса на единство, която от своя страна допълнително стимулира опитите за намеса на външните врагове. Сталин не е движен единствено от циничен егоизъм, когато пише на Молотов от Сочи на 17 юни, че „за да укрепим тила, трябва незабавно да обуздаем опозицията“.[182] След като преглежда стенограмата от проведено заседание на централната контролна комисия, той пише на Молотов на 23 юни: „Зиновиев и Троцки не са членове на комисията, а са участвали в заседанието и са отправяли обвинения. Къде е Серго? Къде се е дянал и защо се крие?“.[183]

Всъщност Орджоникидзе присъства на заседанието и именно към него се обръща Троцки с думите: „Заявявам пред всички, че ти обслужваш бюрокрацията, апарата, не хората. Тази комисия действа като структура за защита на своите“.[184] Въпреки това Орджоникидзе се стреми към помирение и изтъква, че Зиновиев и Каменев са допринесли много за партията.[185] Калинин и Ворошилов предлагат въпросът за изключването на членовете на опозицията от ЦК да се реши на предстоящия конгрес. Сталин обаче не отстъпва и благодарение на Молотов, който убеждава Калинин да промени позицията си, са събрани необходимите гласове за изключването.[186] Троцки казва на Орджоникидзе, който до последно е настоявал членовете на опозицията да бъдат порицани, а не изключени, че „изтреблението на опозицията е само въпрос на време“.[187]

Неуспехът на съветската политика в Китай заплашва да се превърне в основна тема на предстоящия Петнадесети партиен конгрес и именно заради това Сталин настоява Троцки да бъде изключен сега. На 27 юни в писмо до ЦК Троцки заявява: „Това е най-лошата криза от революцията насам“.[188] Молотов изпада в паника и на 4 юли изпраща телеграма на Сталин: „Един-единствен глас ще се окаже решаващ. Мисля, че е най-добре да се върнете в Москва по-рано от предвиденото“. Той злослови по адрес на Ворошилов, когото Сталин смята за най-верния си човек, като твърди, че Ворошилов „вече открито изразява пренебрежение към вашето ръководство“.[189]

Независимо че Сталин лично е определил регионалните партийни секретари, които съставляват две трети от членовете с право на глас в ЦК, върховният партиен орган може и да се обяви срещу него, ако той не успее да спаси революцията в Китай.[190] Само че Сталин не проявява особени признаци на безпокойство. „Болен съм и съм на легло, затова ще бъда кратък – отговаря той на Молотов. – Ще дойда на пленума, щом се налага, но трябва да го отложите малко.“ На 11 юли той изпраща ново писмо, в което подхвърля: „Разбрах, че някои другари не одобряват политиката ни в Китай. Като се прибера, ще им докажа, че нашата политика беше и все още е единствената правилна политика“. Сталин не обича да си признава грешките. А ако сега признае, че е допуснал грешка с политиката си в Китай, това би означавало да потвърди правотата на опозицията. Той дори обмисля да изпрати Троцки като посланик в Япония, за да се отърве от него, само че бързо отхвърля тази идея.[191] Въпреки това продължава да търси начини да срази веднъж завинаги дългогодишния си враг.

Смяна на курса

През пролетта на 1927 година Ворошилов представя доклад, в който твърди, че съветската индустрия не може да задоволи нуждите на Червената армия дори по отношение на пушките и картечниците.[192] Този факт е добре известен на всички.[193] „Как можем да се сравняваме с империалистите? – пита един войник, чиито думи са предадени в доклад на ГПУ. – Те имат бойни кораби, самолети, оръдия, а ние нямаме нищо.“[194] През юли, докато Сталин още е в Сочи, Уншлихт отново заминава за Берлин с предложение за сключване на споразумение за съвместно производство на оръжия и боеприпаси, като посочва като аргумент предстоящо нападение от страна на Полша и Румъния. Съветските предложения валят едно след друго, само че германците не бързат да ги приемат. Прекратяването на дипломатическите отношения между Лондон и Москва предизвиква Берлин да преосмисли позициите си. Дипломат от германското външно министерство подчертава, че „не е сигурно дали връзките ни с Русия са толкова важни за нас, че да си струва да поемаме политическите рискове, свързани с поддържането на тези взаимоотношения“. На всичкото отгоре германският посланик в Москва изпраща доклад, в който се казва, че според съветското правителство „в близко бъдеще предстои катастрофа“.[195] В крайна сметка Германия отхвърля предложенията на Уншлихт. Москва се оказва неспособна да накара Берлин да я предпочете пред Лондон и Париж. Съветският съюз обаче не може да си позволи пълен провал в двустранните отношения с Германия, тъй като тя е един от водещите търговски партньори на СССР.[196]

Сталин прекратява почивката си преждевременно и се връща в Москва на 23 юли, шест дни преди пленума.[197] В навечерието му „Правда“ помества обширен материал на Сталин срещу опозицията. „Няма съмнение, че главният въпрос сега е въпросът за заплахата от нова империалистическа война – отбелязва той. – И не става дума за неопределена и неясна заплаха, а за съвсем реална заплаха за война, макар и не срещу Съветския съюз. (…) Води се борба за потребители, за капитали, за пазари за износ, за морски и сухопътни маршрути, за ново преразпределение на света.“ Според него единственото, което засега възпира империалистите, е страхът им да не предизвикат революция на световния пролетариат. „Съветският народ никога няма да забрави насилието, плячкосването и опустошенията, които понесе страната ни само преди няколко години, благодарение на английския капитал – заявява Сталин. – Но английската буржоазия не обича да си цапа ръцете с войни. Тя винаги е предпочитала да води войни с чужди средства и намира глупаци, готови да извадят нейните кестени от огъня.“ „Поради това – заключава той – нашата задача е да укрепим тила си и да го прочистим от боклуците, от вражеските елементи, които провеждат пропаганда в нашите заводи и фабрики, защото отбраната на страната е невъзможна, ако не разполагаме със здрав тил, верен на революцията.“ Сталин твърди, че Великобритания изпраща свои агенти „в Украйна и Кавказ, Ленинград и Москва“ и финансира „банди от шпиони и терористи, които взривяват мостове, подпалват фабрики и извършват покушения срещу съветски дипломатически представители“.[198] Така той задава контекста, в който трябва да бъде разглеждана опозицията.

На пленума Молотов обвинява Троцки и Каменев, че всяват хаос и раздори в обсадената от врагове страна, и заявява, че мястото им е в затвора. Ворошилов произнася най-острата реч на пленума и в един момент подхвърля на Зиновиев: „Абсолютно нищо не разбираш!“. Троцки веднага се обажда: „Това по-скоро важи за теб!“. Той упреква Ворошилов, че нарочно понижава офицерите, които го превъзхождат. В отговор Ворошилов го обвинява, че по време на гражданската война е разстрелвал комунисти. Троцки избухва: „Ворошилов лъже като безчестен подлец“. Ворошилов не му остава длъжен: „Ти си подлецът и най-големият враг на нашата партия".[199] В този дух протичат всички заседания. Тринадесет от членовете на ЦК представят т.нар. опозиционна платформа, която искат да бъде подложена на обсъждане на Петнадесетия партиен конгрес, но Адолф Йофе възразява, че документът е изготвен тайно и без консултации, точно така, както постъпва и критикуваният от Троцки „апарат".[200] Въпреки настояването на Сталин Зиновиев и Троцки да бъдат изключени, на пленума е прието предложението на Орджоникидзе те да бъдат само порицани.

Политиката по отношение на Китай остава най-голямата тревога на Сталин. В края на юли „Правда" посочва, че „лозунгът за създаване на Съвети сега звучи актуално".[201] Отправените от Троцки критики, че оказаната на буржоазията в Китай помощ с надеждата, че тя ще оглави революцията, е довела до разгром на работническото движение там, се споделят от мнозина. В изказването си пред пленума Сталин отрича да е нареждал на китайските комунисти да отстъпят водещата роля на Гуоминдан и да пренебрегват справедливите искания на селяните.[202] В същия момент в Китай се провежда заседание на ръководството на комунистическата партия, на което присъства пратеникът на Сталин Бесо Ломинадзе. В специална телеграма Бухарин инструктира съветниците от Коминтерна да разкритикуват „опортюнистичните грешки" на китайските комунисти. Всичко е обърнато наопаки: ръководството на комунистическата партия, което е било против съюза с Гуоминдан, е обвинено, че не е предвидило предателството на Чан Кайши, и е упреквано, че е допуснало работниците и селяните да бъдат разоръжени, макар че това е станало именно по настояване на Москва. На всичкото отгоре погромът, извършен от войските на Гуоминдан над китайските комунисти, е представен като катализатор за избухването на революцията и на комунистите е заповядано да се вдигнат на самоубийствено въстание.[203] За тази цел Коминтернът заделя 300 хиляди долара за китайските комунисти, а Сталин се разпорежда да им бъдат доставени 15 хиляди пушки и 10 милиона патрони.[204]

Театър на абсурда

Недостигът на всякакви стоки добива огромни размери и успоредно с това нараства пропастта между масите, за които социализмът е свобода, изобилие и социална справедливост, и партийната върхушка, за която социализмът означава по-строг контрол и лишения в името на индустриализацията. В един секретен доклад на ГПУ от този период се цитират донесения за разговори между работници в „Путилов", които твърдели, че имат нужда не от социализъм, а от хляб.[205] На 8 септември се провежда съвместно заседание на политбюро и на президиума на централната контролна комисия, на което се разглежда искането на опозицията да издигне своя „платформа" на предстоящия конгрес. Троцки и Зиновиев са поканени да присъстват. Зиновиев посочва, че когато Каменев е предложил за обсъждане опозиционна платформа на партийния пленум, никой не се е противопоставил, а сега това се обявява за престъпление. Молотов хапливо го пита дали той и Каменев са били „толкова смели и през октомври 1917 година". Зиновиев припомня, че не само Троцки, но и Бухарин се е противопоставил на Брест-Литовския договор през 1918 година, при което Каганович се обажда: „Бухарин няма да повтори грешките си". Николай Муралов настоява да бъде позволено всички членове на партията да се запознаят с опозиционната платформа и сами да решат дали да я подкрепят. „Майките идват на партийни събрания с пеленачета на ръце – отбелязва той. – И тези бебета ще се окажат закърмени с омраза към опозицията." Бухарин обвинява жертвите: „Не вие, а партията е подложена на постоянни атаки от страна на опозицията". Зиновиев подвиква: „Вие не сте партията!". Бухарин отвръща: „Крадецът вика дръжте крадеца. Зиновиев винаги постъпва така".[206]

Троцки показва, че и той умее да се заяжда на дребно. Когато верният на Сталин Авел Енукидзе взема думата, Троцки го прекъсва, като посочва, че през 1917 година Енукидзе е бил против болшевиките и лично той го е привлякъл към партията. Енукидзе отговаря: „Аз съм в партията още от учредяването ѝ, станах болшевик четиринадесет години преди теб". Троцки подхвърля на Рудзутак, че зад гърба му Сталин е казал, че не става за ръководител. „Ти май си сънувал!", възкликва Сталин, а Рудзутак отговаря: „Познавам те, другарю Троцки. Ти си майстор на клеветите. (…) Какво стана с телефона в апартамента ти? Нали твърдеше, че Сталин те подслушва? А като ти предложиха да се направи техническа проверка, отказа!". Троцки се обажда от място: „Това, че телефоните се подслушват, е факт". Той прекъсва и изказването на Бухарин със забележката, че Бухарин е искал да арестува Ленин по време на преговорите с Германия през 1918 година. Бухарин му отговаря: „Според теб тогава всичко е било идеално, имало е свобода на словото и на фракциите. Ние обаче смятаме това за престъпление".[207] Троцки отправя нападки и към Сталин: „С Ленин на два пъти го отстранявахме от Червената армия. Отстранихме го от Царицин, а после и от Южния фронт". Сталин се опитва да го прекъсне, а Троцки размахва писмо от Ленин и заявява: „Ленин пише, че Сталин няма право да говори против главнокомандващия, заяжда се, капризничи. Ето това са фактите! (…) Другарю Сталин, не ме прекъсвайте, както винаги, ще имате последната дума". Сталин измърморва: „И защо не?".[208] В изказването си той отрича, че е бил отстраняван от фронта, и се обръща към Троцки: „Говориш неистини, ти си един жалък страхливец и се боиш от истината". Троцки отговаря: „Не се излагайте". Той посочва, че тъй като е определен за главнокомандващ на Червената армия от партията, с приказките си Сталин очерня партията. „Ти си жалък човек – повтаря Сталин, – нямаш елементарен усет за истината, ти си просто страхливец и пропаднал човек, нахален и достоен за съжаление, позволяваш си да говориш неща, които изобщо не отговарят на действителността." Троцки отвръща: „Ето това е истинската същност на Сталин: груб и нелоялен. Не бих го нарекъл вожд, а по-скоро търгаш". Сталин продължава: „Другарят Троцки иска да има равенство между ЦК, който осъществява решенията на партията, и опозицията, която действа против решенията ѝ. Странна работа! Кой ви дава правото да противоречите на партията?". Зиновиев отговаря, че партийните членове имат право да говорят пред конгреса, а Сталин заплашва да го „изхвърли" от партията и добавя: „Твърдите, че по времето на Ленин е било друго, че при Ленин опозицията не е била потискана, не е пращана в изгнание и т.н. Имате слаба памет, другари от опозицията. Не помните ли, че Ленин предложи Троцки да бъде пратен в изгнание в Украйна? Другарю Зиновиев, истина ли е това или не? Защо мълчите?“. Зиновиев пита: „На разпит ли ме подлагате?“.[209] Той се връща и към „Завещанието на Ленин“: „Защо криете завета на Ленин? В писмото си Владимир Илич разкрива всичко за Сталин. Нищо повече не може да се добави“. Сталин отговаря: „Твърдението, че някой крие „Завещанието на Ленин“, е долна лъжа. Писмото е известно на цялата партия. Но в него има унищожителни критики и за теб, настоящия водач на опозицията. Ти си жалък страхливец, нагло и арогантно нищожество, позволяваш си да говориш неща, които нямат нищо общо с действителността!“.[210] Логично е човек да си зададе въпроса защо Сталин допуска тази махленска разправия, като поканва Троцки и Зиновиев на заседанието. В решението на политбюро платформата на опозицията е определена като опит за създаване на „троцкистка партия“.[211] На настояванията на Зиновиев, платформата да бъде публикувана, Сталин отговаря: „Няма да превърнем партията в дискусионен клуб!“.[212]

На следващия ден, 9 септември 1927 година, Сталин приема делегация от американски работници. Те го питат дали Ленин по някакъв начин е променил марксизма като доктрина, дали комунистическата партия контролира правителството и профсъюзите, как комунистите могат да бъдат сигурни, че разполагат с подкрепата на целия народ, след като няма други партии. „Делегацията очевидно няма нищо против съветският пролетариат да отнеме от буржоазията и земевладелците заводите и фабриките, земите и железопътните линии, банките и мините, но явно е изненадана, че пролетариатът не се е ограничил само с това, а е стигнал по-далеч и е лишил буржоазията от политически правà – отговаря той предизвикателно. – Да не би буржоазията в западните държави, където именно тя е на власт, да показва великодушие към работническата класа? Нима тя не принуждава революционните партии на работническата класа да минат в нелегалност? Защо пролетариатът на СССР трябва да проявява великодушие към своя класов враг? Няма логика в това.“ Американците му задават въпрос и за споровете между него и Троцки. Сталин отговаря, че различията между тях не са на личностна основа и са описани подробно в редица публикации.[213]

На 12 септември Троцки заминава на почивка в Кавказ, а в негово отсъствие Сталин му скроява неприятна изненада. Въпреки забраната опозицията е решила да разпространи платформата си преди предстоящия конгрес, само че в групата, която е натоварена с тази задача, е внедрен агент на ГПУ.[214] Един от участниците в нея се оказва бивш белогвардеец и това улеснява обвиненията, че всъщност е бил планиран преврат.[215] Друг от заловените пък „признава“ по време на разпитите, че заговорниците са възнамерявали да извършат военен преврат като в Полша. По нареждане на Сталин материалите от разследването са разпратени до всички членове на ЦК и на изпълкома на Коминтерна.[216] Някои от членовете на ЦК гледат с недоверие на твърденията, че е бил подготвян военен преврат.[217] Подозренията им се усилват, след като Менжински, а впоследствие и Сталин признават, че белогвардейският офицер е агентът на ГПУ.[218]

Заради скандала Троцки прекъсва почивката си и се връща в Москва. На 27 септември на заседание на изпълкома на Коминтерна е подложен на унищожителни критики и е изключен от организацията. Бухарин без капка ирония заявява в лицето му: „За теб няма Коминтерн, има само Сталин или по-точно Сталин и Бухарин – всички останали са продажници". Сталин заявява: „Днес всички говориха толкова добре, особено другарят Бухарин, че няма какво да добавя". Троцки се обажда: „Лъжец!". Сталин отвръща: „По-добре замълчи. Само се излагаш с тези обиди. Меншевик!". Единствено югославянинът Воя Вуйович взема страната на Троцки, заради което и той е изключен.[219] Междувременно комунистическите отряди в Китай са започнали партизански действия срещу Гуоминдан и Сталин официално прави завой в досегашната политика на Коминтерна, като оттегля подкрепата си за „буржоазната" фаза на революцията. В уводна статия от 30 септември 1927 година „Правда" приветства създаването на „революционна армия на китайските работници и селяни". Това звучи като половинчато признаване на правотата на разгромената опозиция.[220]

Разрив с Франция

В края на XIX век Сергей Вите финансира индустриалния разцвет в Русия чрез дългосрочни външни заеми, които се връщат на гърба на селяните чрез износ на зърно. Основният кредитор на Русия е Франция, но през 1918 година болшевиките отказват да плащат старите дългове.[221] През 1926 година Москва започва тайни преговори с Париж, като предлага да започне да плаща по 60 милиона златни франка годишно в продължение на шест десетилетия, ако в замяна получи кредит от 250 милиона долара. Френското правителство обаче не е съгласно да финансира комунистическия режим с пари на данъкоплатците, а и по време на преговорите пада от власт. Неговият наследник поставя още едно условие: да бъдат изплатени компенсации на френските граждани, чиято собственост в Русия е национализирана. През април 1927-а френското контраразузнаване разкрива над 100 съветски агенти, поддържали връзка с местните комунисти. „Намерените документи – се твърди в публикуваното изявление – показват, че на територията на страната е действала огромна шпионска организация."[222] В тази напрегната ситуация избухва скандал около съветския посланик в Париж Раковски, който е изпратен на този пост като наказание, защото е поддръжник на Троцки.

През август 1927 година Раковски подписва в Москва декларация на опозицията, в която се призовава „всеки честен пролетарий в капиталистическите държави" да „работи активно за завземане на властта" и „всеки войник, който не иска да служи на поробителите в собствената си страна, да се присъедини към Червената армия".[223] Безспорно е, че не е допустимо един посланик да призовава за сваляне на законно избраното правителство в страната, в която е изпратен, ала постъпката на Раковски е красноречив пример за основната слабост на съветската външна политика, която едновременно се стреми към сближаване с капиталистическите държави и предизвикване на революция в тях.[224]

Вместо да поднесе извинения, Раковски излиза с предложение да бъде сключен договор за ненамеса във вътрешните работи, което е посрещнато с възмущение. В един вестник се отбелязва: „Това е все едно някой да дойде на гости в дома ти и да обещае да не краде сребърните прибори!“.[225] През септември 1927 година, в опит да запази отношенията си с Париж, Москва предлага договор за ненападение, което е почти равносилно на военен съюз, и оповестява, че обмисля изплащането на компенсации на френските граждани, чиято собственост е национализирана след революцията. В материал в „Правда“ се посочва: „Така си плащаме за възможността да постигнем по мирен начин икономически взаимоотношения с една от капиталистическите държави в Европа“.[226] Франция обаче отказва. Раковски е обявен за персона нон грата и в средата на октомври се връща в СССР.[227] Почти непосредствено след това той е изключен от партията по обвинение в троцкизъм. „Французите ме изгониха от Париж, защото подписах декларацията на опозицията – обяснява Раковски на френския писател Пиер Навил. – И пак заради декларацията Сталин ме изгони от комисариата на външните работи. Поне се смилиха и ми оставиха това сако.“[228] (При връщането си от мисия съветските дипломати са длъжни да предават на държавата всичките си придобивки от чужбина, с изключение на дрехите.) Проточилите се френско-съветски преговори окончателно се провалят. За разлика от Великобритания, Франция не прекратява дипломатическите си отношения със СССР и в Париж скоро е изпратен нов съветски посланик, но за възможността за съюз между двете държави вече и дума не може да става.

Финален сблъсък

Разправиите на заседанията на политбюро през септември 1927 година се пренасят и на проведения в края на октомври съвместен пленум на ЦК и централната контролна комисия. Отново е повдигнат въпросът за изключването на Зиновиев и Троцки, който в отговор напомня, че в „Завещанието на Ленин“ се призовава Сталин да бъде отстранен, защото в противен случай ще доведе партията до разцепление. Привържениците на Сталин го прекъсват с викове: „Лъжец!“, „Изменник!“, „Отрепка!“, „Гробокопач на революцията!“. „Първо искам да кажа две думи за така наречения троцкизъм – заявява той. – Фабриката за лъжи работи под пълна пàра, денонощно, за да бълва измислици за троцкизма. (…) Грубостта и нелоялността, за които предупреждаваше Ленин, вече не са само личностни качества, а се превърнаха в отличителна черта на ръководната фракция, превърнаха се в нейна политика.“[229] В това отношение Троцки е напълно прав. Той разкрива, че белогвардейският офицер, на чиито показания се крепи обвинението, че опозицията е подготвяла преврат, е агент на ГПУ, но думите му са заглушени от викове: „Меншевик!“ и „Контрареволюционер!“.[230] Един от присъстващите го замеря с книга, а друг плисва чаша с вода в лицето му. В стенограмата е записано: „Освирквания. Усилваща се глъчка. Нищо не се чува. Председателят призовава да се въдвори ред. Освирквания. Викове: „Слез от трибуната!“. Председателят закрива заседанието. Другарят Троцки продължава изказването си, но не се чува нито дума“.[231]

Сталин се изказва на следващото заседание и в началото се впуска в обичайното за него самосъжаление по повод нападките на опозицията: „Кой е Сталин? Сталин е един незначителен човек. Но вземете Ленин. През август водената от Троцки опозиция предприе цяла кампания срещу него!“. След това чете откъс от писмо на Троцки от 1913 година, в което заклеймява Ленин: „Обърнете внимание, другари, на езика, какъв език! Ето това е написано от Троцки. Той си позволява да пише така за Ленин. Защо се чудим тогава, че Троцки, който е тъй безцеремонен с Ленин, но когото не може да стъпи и на малкия пръст, сега ругае безпричинно един от учениците на Ленин – другаря Сталин?“.

Сталин се връща към изказването на Менжински, който е говорил за „осуетения опит за преврат“: „Защо беше нужно другарят Менжински да говори за белогвардейците, с които са свързани някои работници от разкритата нелегална печатница? За да се разсеят лъжите и клеветите, разпространявани от позивите на опозицията. (…) Какви са изводите от доклада на другаря Менжински? Със създаването на тази печатница опозицията доказа, че е свързана с буржоазната интелигенция, а част от тази интелигенция поддържа връзки с белогвардейците, които са подготвяли военен преврат“. Той припомня, че „Завещанието на Ленин“ е било предоставено на делегатите на партийния конгрес и че Троцки е публикувал опровержение на твърдението на Истман, че писмото е пазено в тайна. Прочита откъс от текста на Троцки и отбелязва: „Звучи доста ясно. И пак подчертавам, че е написано от Троцки“. След това цитира думите на Ленин за Зиновиев, Каменев и Троцки и подхвърля: „И това е ясно, нали?“. Сталин изтъква: „В действителност Ленин в своя завет обвинява Троцки в неболшевизъм, а по отношение на поведението на Каменев и Зиновиев в навечерието на Октомврийската революция посочва, че грешката им не е случайна. Какво означава това? Означава, че в политическо отношение човек не може да има доверие нито на Троцки, нито на Каменев и Зиновиев“. Накрая той стига и до изреченията, които се отнасят до него. „Това е абсолютно вярно – признава Сталин. – Да, другари, аз съм груб към тези, които грубо и предателски рушат и разцепват партията. Не крия това и никога не съм го крил.“ Така той се опитва да внуши, че грубостта му е в служба на каузата, че е израз на усърдие. За призива да бъде отстранен казва: „На първия пленум на ЦК след Тринадесетия партиен конгрес поисках да бъда освободен от задълженията си на генерален секретар. Този въпрос беше обсъден и на самия конгрес. Всяка делегация проведе разисквания и накрая всички единодушно, в това число Троцки, Каменев и Зиновиев, задължиха Сталин да остане на поста си. Какво можех да направя? Да обърна гръб на задълженията си? Това не е в природата ми. Никога не съм обръщал гръб на задълженията си и нямам право на това. Когато партията ми вмени някое задължение, не мога да не се подчиня. Една година по-късно отново подадох оставка пред пленума и отново ме задължиха да остана“. Накрая той задава въпроса дали не е дошъл моментът да се изпълни „отправяното от много другари искане“ Зиновиев и Троцки да бъдат изключени от ЦК и думите му са посрещнати с овации. „Правда“ помества тенденциозно подбрани пасажи от изказването на Троцки и цялото изказване на Сталин.[232]

Това е последната среща лице в лице между Сталин и Троцки. След пленума на Троцки е дадено копие от стенограмата, за да внесе поправки или добавки, и той се оплаква: „Никъде не е отбелязано, че от президиума ме замериха с чаша, че се опитаха да ме издърпат от трибуната, че другарят Ярославски ме замери с книга (…) така се държат само фашистите!“.[233] Стенограмата е разпратена до регионалните партийни комитети, отделите за политическа просвета в армията и до всички посланици с указания да запознаят обществеността със съдържанието ѝ. Трудно можем да си представим до какви изводи би стигнал един трезвомислещ човек, след като прочете стенограмата, освен че във върхушката се води борба на живот и смърт, но така или иначе, предвид всеобщото следене, подслушване и доносничество, хората внимават да не разкриват пред никого какво мислят.

По предложение на Сталин пленумът гласува решение „за по-решително настъпление срещу кулаците“ и за „преминаване към систематичен и постоянен рестриктивен подход към кулаците и частните търговци“.[234] Поради лошата реколта добивите са ниски и изкупеното от държавата зърно е по-малко от половината спрямо предходната година. Селяните отказват да продават зърно, за да има с какво да хранят добитъка, а и се презапасяват заради постоянното говорене за война. Режимът отново се изправя пред опасността да не може да осигури хляб за градовете и за Червената армия. През октомври 1927 година в основното периодично земеделско издание се предупреждава, че отново може да се стигне до налагане на „дажби за цялото население“.[235]

Десетата годишнина от революцията: затягане на режима

Сталин твърди, че поради вътрешното разцепление на опозицията тя представлява сбирщина от предатели, които обаче са в състояние да предизвикат намеса на чуждестранните врагове на Съветския съюз. На 1 ноември във вестник „Правда“ Молотов определя „преследването“, на което опозицията подлага Сталин, като „злонамерена атака срещу партията“. „Изострянето на борбата чрез лични нападки и обиди – пише той без капка ирония – може да подбуди извършването на покушения срещу ръководството на партията.“ Това е първата статия, която пряко свързва партийната опозиция с подготовката на убийства. На 5 ноември Молотов заявява, че „от помийната яма на опозицията се носи миризма на есерство“.[236] А за болшевиките есерите не са нищо друго, освен превратаджии.

Същия ден, по повод наближаващата десета годишнина от революцията, Сталин се среща с чуждестранна делегация от симпатизанти на съветската власт, които го подлагат на кръстосан разпит за правомощията на тайната полиция. Той отговаря, че ГПУ „в общи линии е еквивалент на комитета по обществена безопасност, създаден по времето на Френската революция“, и добавя, че буржоазните издания нарочно очернят съветската тайна полиция. „От гледна точка на ситуацията в страната, революцията е здраво закрепена и бихме могли да минем и без ГПУ – отбелязва Сталин, – но от всички страни сме заобиколени от капиталистически държави. Вътрешните врагове на нашата революция са агенти на капиталистите. Капиталистическите държави подпомагат вътрешните врагове на нашата държава. Като се борим с вътрешните врагове, ние се борим срещу контрареволюционните елементи във всички държави. Сами преценете дали можем да минем без наказателни органи, подобни на ГПУ." В репортажа на „Правда" се посочва, че думите му са посрещнати с „възторжени аплодисменти".[237]

Политическото ръководство осезаемо затяга примката си. На събрание на московската партийна организация не е позволено на Каменев и Раковски да се изкажат, а при проведеното гласуване се оказва, че ги подкрепя само един човек, а 2500 са против тях.[238] Ето в такава обстановка на 7 ноември 1927 година Сталин и останалите от ръководството застават на трибуната на мавзолея на Ленин, за да приветстват манифестацията по повод десетата годишнина от революцията. Центърът на Москва е обсаден от агенти заради очакванията, че опозицията ще се опита да организира демонстрация край Червения площад. На манифестацията няколко привърженици на опозицията се опитват да издигнат потрети на Троцки и веднага са задържани.[239] Троцки и Каменев обикалят наоколо с кола, като в една пресечка пътят им е пресечен и поддръжници на режима изпочупват прозорците на автомобила.[240] Вечерта Сталин гледа филма на Сергей Айзенщайн „Октомври" и заповядва частта за Троцки да бъде премахната.[241]

През следващите дни Сталин преувеличава размерите на донкихотовските демонстрации на опозицията, за да засили репресиите срещу нея въпреки съпротивата на мнозина от ръководството на партията. На съвместен пленум на ЦК и партийната контролна комисия на 14 ноември 1927-а Троцки и Зиновиев са изключени от партията, а Каменев и Раковски са освободени от ЦК.[242] На следващия ден Троцки напуска апартамента си в Кремъл и се настанява в дома на свой приятел на улица „Грановска".[243] На 16 ноември Зиновиев, Каменев и Радек също са изхвърлени от жилищата им в Кремъл. Същата вечер се самоубива Адолф Йофе. Той е бил прикован на легло с диагноза полиневрит, а политбюро е отхвърлило молбата му да го изпрати на лечение в Германия. Йофе предлага сам да плати за пътуването си, но Сталин не му разрешава да замине. Йофе познава Троцки от 1910 година и заедно са се присъединили към болшевиките през лятото на 1917 година. Той оставя дълго предсмъртно писмо, озаглавено „Началото на термидор", което съпругата му предава на Троцки.[244] „Смъртта ми е израз на протест на един борец, докаран до такова състояние, че не може по никакъв начин да реагира на несправедливостта – пише Йофе и се обръща към Троцки: „Ти все беше прав и все отстъпваше. (…) Винаги съм смятал, че не притежаваш достатъчно инат и упорството на Ленин, липсва ти неговата готовност да тръгнеш сам и постепенно да събереш около себе си мнозинство, което впоследствие да потвърди правотата ти"."[245]

Погребението на Йофе се превръща в демонстрация срещу режима. „Нямаше как да не направи впечатление, че сред хората, което вървяха след ковчега, нямаше работници – споделя един от присъствалите. – Обединената опозиция не разполагаше с подкрепата на пролетариата."[246] Троцки говори последен, и то доста кратко. „Борбата продължава – посочва той. – Длъжни сме да останем на поста си." Това е последното му публично изказване в Съветския съюз.[247] Същия ден Риков го уведомява с писмо, че е освободен и от последния пост, който е заемал – председател на комитета за предоставяне на концесии.[248]

На следващия ден, пред Десетия конгрес на украинската комунистическа партия, Риков негодува, че опозицията нарича Сталин „диктатор" и говори за „сталинистки методи". „Всичко това са злостни клевети срещу цялата партия и срещу другаря Сталин – заявява той. – Няма нито един въпрос, който да се решава еднолично, от един-единствен човек."[249] Отчасти Риков е прав, решенията в политбюро се взимат с мнозинство, само че той много добре знае, че Сталин предварително подготвя почвата за всяко гласуване.

Петнадесети конгрес на партията

Петнадесетият конгрес е най-големият в дотогавашната история на руската комунистическа партия, на него участват 1669 делегати, от които 898 с право на глас. Троцки и Зиновиев не са сред тях. Опозицията не разполага с нито един делегат с право на глас.[250] След тържественото откриване Сталин изнася основния политически доклад. Посрещнат е с „бурни аплодисменти и викове „Ура". „Съветският съюз, другари, съществува и се развива в условията на капиталистическо обкръжение – започва той. – Положението ни на международната сцена зависи не само от нашите сили, а и от степента, в която сме поставени под обсада от капиталистите, от състоянието на капиталистическите държави, които ни обграждат, от техните постижения и слабости, от състоянието на потиснатите класи по целия свят." Сталин прави подробен анализ на световната икономика и на подготовката за нова империалистическа война за преразпределение на световните блага. „Налице са всички признаци за дълбока криза и растяща нестабилност на световния капитализъм", заключава той и определя капиталистическата стабилизация като „прогнила". След това се спира на икономическото развитие на СССР, експанзията на работническата класа и повишаването на цялостното културно равнище в страната и заявява: „Съветската власт е най-стабилната власт в света". Следват бурни аплодисменти.[251] Втората част на четиричасовото изказване той посвещава на опозицията.

Същия ден (3 декември) Каменев връчва петиция, подписана от 121 опозиционери, които заявяват, че се разкайват и обещават да изпълняват партийните решения.[252] Сталин отговаря: „Те трябва публично и честно пред целия свят да се откажат от антиболшевишките си възгледи и да отхвърлят грешките си, които се превърнаха в престъпления срещу цялата партия. Ако не го направят, трябва да напуснат партията. А ако не напуснат, ще ги изритаме!".[253] Само няколко души от опозицията, като Григорий Евдокимов и Николай Муралов, успяват да вземат думата, но постоянно са прекъсвани и освирквани. „Не може да се има доверие на тези измамници – заявява Козма Риндин, делегат от Челябинск. – Стига с тези гаври срещу партията: партията и пролетариатът няма да ги търпят. Всички, които ни пречат – вън от партията!" Каменев посочва, че привърженици на опозицията са хвърляни в затвора заради възгледите си, а

Риков отговаря: „Колкото и шум да вдигате, истината е, че много малко от тях са в затвора. И ми се струва, че броят им скоро ще се увеличи“.[254]

В изказването си Каменев, който присъства като делегат без право на глас, изтъква: „Пред нас има два пътя. Единият е да създадем втора партия. Този път, в условията на диктатурата на пролетариата, е пагубен за революцията. Това е пътят на политическата и класовата дегенерация. Той е забранен за нас, противоречи на всичко, на което учи Ленин. (…) Поради това остава вторият път – да се подчиним изцяло на партията. Избираме този път, защото сме напълно убедени, че правилната ленинистка политика може да победи в нашата партия и чрез нея, а не извън партията и срещу нея“.[255] Оказва се, че в крайна сметка Сталин е обединил партията.

Сталин победоносно посочва: „Не мога да кажа нищо по същество за речите на Евдокимов и Муралов, защото в тях нямаше нищо съществено. Единственото, което мога да кажа за тях, е, че Аллах ще им прости“. Думите му са посрещнати със смях и ръкопляскане. Той се връща към пораженческата декларация на Каменев и оприличава партията на жив организъм, в който „старото и излишното отпада, а новото расте и се развива. (…) Някои напускат сцената, а в същото време се появяват нови сили, които движат каузата напред... Ако някои ръководители изпаднат от колелото на революцията, защото не са се хванали здраво за него, в това няма нищо изненадващо. Така партията се освобождава от онези, които ѝ подлагат крак и ѝ пречат да върви напред. А ако онези, които изпадат от колелото, се окажат под него, значи там им е мястото!“. В стенограмата се отбелязва: „Целият конгрес става на крака и ръкопляска на другаря Сталин“.[256]

На конгреса за пореден път е разгледан и въпросът за „Завещанието на Ленин“. Риков предлага да бъдат публикувани всички документи, продиктувани от Ленин в края на живота му, а не само т.нар. Завещание, а то да бъде включено в материалите на Петнадесетия конгрес. Предложението е прието единодушно.[257] „Завещанието на Ленин“ обаче не фигурира в материалите на конгреса. То е издадено като самостоятелен документ „само за партийни членове“ в тираж 13 500 броя. Не е ясно как е бил разпространен той и колко хора са го прочели.[258]

Въпреки оптимистичните доклади на конгреса положението в страната се влошава. Сводките на тайната полиция говорят за недостиг на стоки и за ширещо се недоволство: „Опашките за хранителни продукти и дрехи се превръщат в ежедневно явление (в централната част на страната, в Белорусия, по поречието на Волга, в Южен Кавказ), стига се до пререкания и бой“. Агентите обръщат внимание на оплакванията на жените, че чакат по цял ден, за да купят хляб, и когато мъжете им се приберат от работа, няма нищо за ядене.[259] За да успокоят работниците, управляващите въвеждат седемчасов работен ден, но това пък предизвиква гнева на селяните, които изпитват недостиг на промишлени стоки. В един доклад на ГПУ се цитира селянин, който казва: „Дори и сега магазините са празни, а при седемчасов работен ден няма да има абсолютно нищо“. В същия доклад се посочва и изказване на кулак, че „ако селяните бяха организирани по някакъв начин и можеха всички заедно да откажат да продават зърното на такива цени, тогава работниците щяха да стискат стоките си, докато пукнат от глад".[260] Победата на революцията заприличва на пирова победа.

Сталиновата политика към Китай продължава да се проваля. На партийния конгрес в Москва на 11 декември 1927 година китайските комунисти най-накрая създават Съвет в Кантон, който просъществува шестдесет часа, тъй като силите на Гуоминдан избиват всички комунисти в града. През 1927 година китайската комунистическа партия губи 85% от членската си маса. „Революцията не можа да пусне корени в Кантон, Шанхай и другите райони с развита промишленост, защото там империалистите и буржоазията са с най-силни позиции", твърди съветският китаист Михаил Фортус (известен като Павел Миф). Той съветва комунистите да се изтеглят на северозапад и там да се подготвят за настъпление срещу „империалистическите крепости". [261] Мао Дзедун настоява, че е необходимо да се изградят селска база и селски армии, а не да се правят опити да се завземат градовете. Според агентите на ГПУ съобщенията за катастрофалното поражение на комунистите в Китай разпалват надеждите на съветските селяни за смяна на режима в Москва. До това обаче не се стига.[262]

Обединената опозиция се разцепва. На 10 декември Каменев, Евдокимов и Бакаев отново подават молба да бъдат приети обратно в партията, като обещават да разпуснат фракцията си и настояват да бъдат освободени арестуваните опозиционери.[263] Същия ден Муралов и Раковски, които са сред най-близките поддръжници на Троцки, потвърждават, че нямат намерение да създават нова партия, но отстояват правото си да продължат да защищават опозиционните си възгледи.[264] На 17 декември изключването на Троцки, Зиновиев и техните поддръжници от партията е потвърдено.[265] Два дни по-късно Зиновиев и Каменев подписват унизителна петиция до конгреса, в която се отричат от своите „погрешни, антиленинистки възгледи". Сталин отново отказва членството им в партията да бъде възстановено.[266] Орджоникидзе води преговори с някои от най-изявените троцкисти, които искат да запазят постовете си, само че Сталин ги разпраща из пограничните райони.[267] В средата на 1924 година руснаците в политбюро са 46%, а евреите са една трета; три години по-късно две трети от политбюро са руснаци.[268] Делегатите на конгреса се шегуват, че Мойсей е извел евреите от Египет, а Сталин – от ЦК.[269]

В последния ден на конгреса (18 декември) съветската тайна полиция празнува десетата си годишнина с парад на Червения площад. На официално тържество в Болшой театър работниците от московския завод „Динамо" поднасят на ръководителя на ГПУ Менжински „меча на революцията" – огромен меч, изработен от стомана – с призив да не бъде прибиран в ножницата, докато „от буржоазията не остане само спомен". (Същата сутрин „Правда" обявява война на „всички, които не вървят по пътя на пролетарската революция – спекулантите, саботьорите, бандитите, белогвардейците, шпионите, вчерашният другар и днешен най-голям изменник и враг".[270]) Служителите на ГПУ са поздравени от Ворошилов, Бухарин и Каганович, който отбелязва, че класовата борба придобива нов облик и че новата икономическа политика е довела до появата на враждебно настроени към пролетариата прослойки. Три дни подред вестниците посвещават първите си страници на успехите на тайната полиция. „Ако има нещо, за което да съжаляваме сега – пише един чекист, – то не е, че сме били твърде жестоки, а че сме били твърде снизходителни към враговете си."[271] На цялото ръководство на ГПУ е присъден орден „Червено знаме", единственият пропуснат е Артур Артузов, основният съперник на Ягода.

Въпреки победата си Сталин продължава да се изживява като жертва и да се самосъжалява. На 19 декември, на първия пленум на новия ЦК, той отново моли да бъде освободен от поста генерален секретар. Посочва, че може би е имало основания партията да не уважи призива на Ленин да бъде отстранен, ала сега вече условията са се променили. „Никога преди опозицията не е претърпявала такова поражение, не само е разгромена, но е и изключена от партията – обявява победоносно Сталин. – Вече не виждам основания пленумът да отхвърли молбата ми да се оттегля. Освен това не бива да забравяме указанията на Ленин, които не можем да подминем и които според мен е редно да изпълним." Александър Догадов предлага предложението на Сталин да бъде подложено на гласуване без обсъждане. Риков, който председателства заседанието, приема. Оставката на Сталин е отхвърлена единодушно, само един от членовете на ЦК гласува въздържал се.[272] След гласуването Сталин отново взима думата и заявява: „Навярно ЦК ще сметне за целесъобразно изцяло да премахне поста генерален секретар". Той прави исторически преглед на организационната структура на партията и подчертава: „Не е необходимо да пазим тази отживяла институция. Макар че генералният секретар не се ползва с някакви особени права и задължения, на места има изкривявания, дори избухват скандали заради първите секретари. Защо ни е необходимо това?". Сталин настоява постът да бъде премахнат и изтъква: „Лесно може да се направи, тъй като постът на генералния секретар не е регламентиран в устава на партията".

Риков отговаря, че ЦК ще запази поста генерален секретар, създаден от Ленин и поверен на Сталин, с всеобщо одобрение, в това число и от страна на сегашните опозиционери. Този път гласуването е единодушно. Действията на Риков, а и изказването му на конгреса в Украйна показват, че или е сигурен в способността си да контролира Сталин, или че си дава сметка, че изцяло зависи от него. Възможно е и, разбира се, той просто да не е съзнавал в каква заплаха се е превърнал диктаторът.

Не е ясно какво подтиква Сталин толкова често да си подава оставката. Без да броим намека за оставка в писмото му до Бухарин и Зиновиев от 7 август 1923 година, той официално предлага да се оттегли шест пъти – в навечерието на Тринадесетия конгрес и веднага след него през май 1924 година, на 19 август 1926 година в писмо до ЦК, на 27 декември 1926 година в писмо до ЦК и на 19 декември 1927 година. Какво означава това? Израз на дълбоко огорчение? Изричане на глас на най-големия му страх, че ще бъде отстранен от ЦК? Провокация, чрез която да постави на изпитание поддръжниците си? Жест на фалшива скромност от човек, който обича да се прави на смирен, но незаменим слуга на партията? Може би всичко заедно: това са парадоксите на Сталиновата власт.

Сталин се сдобива с огромна власт, но за него тя е преди всичко отговорност за затвърждаване на комунистическата победа в страната и в света. През 1927 година не избухва война, но се твърди, че Съветският съюз си „купува" мира, като тайно прави редица отстъпки пред капиталистическите държави: раздава зърно, злато, коне, пристанища, въгледобивни мини, територии. (По това време се ражда вицът, че западните държави не са свалили режима в Москва само за да дадат на социалистите по света повече време, за да се убедят в несъстоятелността на илюзиите си.) На Петнадесетия конгрес е прието решение за „ускоряване на производството на средствата за производство“ и за внос на машини, които не се произвеждат в СССР. [273] Как ще се финансира тази индустриализация? Тайната полиция докладва, че зачестяват нападенията над служителите на режима и че селяните отказват да продават зърното си на държавата. На 12 декември 1927 година Валериан Оболенски (известен като Осински) изпраща писмо до Сталин, провокирано от доклада на Риков пред конгреса, в който се твърди, че „няма повсеместна криза в изкупуването на зърно“. Осински, който работи в статистическия институт, посочва, че дори и да се повишат изкупните цени, държавата пак няма да може да събере нужното количество зърно. Той на няколко пъти е настоявал да бъдат увеличени изкупните цени на зърното и едновременно с това да бъдат понижени цените на промишлените стоки за селяните. „Според мен същинските причини за спада (досега – наполовина) на количеството изкупено зърно, който ще доведе до още по-големи затруднения в икономиката, се крият в увеличаването на производството с темпове, които не съответстват на реалните възможности на страната.“[274] Осински подчертава, че ако не бъдат предприети решителни действия за увеличаване на количеството изкупено зърно, индустриализацията ще остане само несбъдната мечта.

Бившият комисар на финансите Соколников отново настоява, че „американските темпове“ на индустриализацията са възможни само чрез развитие на земеделието, и заявява, че е пълна глупост запасяването на селяните със зърно да се възприема като „война на кулаците“ срещу съветската власт. Той призовава за прилагане на икономически лостове, но не и за връщане към реквизициите.[275] На конгреса е обсъдено решение за „настъпление срещу кулаците на базата на подкрепата на безимотните и средноимотните селяни и да се предприемат нови мерки за ограничаване на развитието на капиталистически отношения в селата“.[276] Не е ясно в какво се състоят тези „нови мерки“, но в окончателния текст на решението е вмъкнато следното изречение: „В настоящия момент основна задача на партията е трансформиране и сливане на малките земеделски стопанства в по-големи колективни стопанства“. В стенограмата е отбелязано, че промяната е посрещната с „шум в залата“, председателстващият заседанието посочва, че до закриването на конгреса остават само двадесет минути и моли делегатите да гласуват. Промяната е приета с единодушие.[277]

След като оставката на Сталин за пореден път е отхвърлена, на 21 декември той спокойно посреща четиридесет и осмия си рожден ден.[278] По този повод секретарят му Товстуха успява да го убеди да бъде изготвена официална негова биография. Тя е написана от самия Товстуха и е публикувана като брошура в първоначален тираж от 50 хиляди броя. В нея е проследен пътят на Сталин през различните етапи на революцията: откриването на марксизма, организацията на нелегалното движение, първите конгреси, присъдите и заточението. Текстът е дълъг четиринадесет страници и е отпечатан с едър, удебелен шрифт.[279]

Четиринадесета глава

Отново в Сибир

Не можем да живеем като цигани, без запаси от зърно.

Изказване на Сталин на пленум на ЦК,
9 юли 1928 година[1]

Сталин беше човек на идеологията. За него основното бяха идеите.

Лазар Каганович[2]

На 15 януари 1928 година Сталин потегля за Сибир със строго охраняван влак.[3] Като се изключат почивките в Сочи, той пътува рядко. Триседмичната му обиколка на Сибир обаче включва целия район, от Новосибирск до Красноярск. В Новосибирск Сталин настоява да се предприемат извънредни мерки за справяне със зърнената криза и неочаквано обявява, че е неизбежно веднага да се пристъпи към колективизация в земеделието. Няколко дни по-късно поема към Барнаул, административния център на най-богатия на зърно регион в Сибир. За разлика от САЩ, където в този момент има над 20 милиона моторни превозни средства, в СССР те са не повече от 5500, а в Барнаул няма нито един камион, нито лек автомобил. На гарата генералният секретар е посрещнат с шейна, красноречив пример за огромното многообразие в бита на разпрострените на два континента съветски селяни, който Сталин се захваща да преобрази.

Криза в самозадоволяването

Както преди революцията, така и след нея руската мощ е силно зависима от наличието на жито и ръж. Въпреки мечтите за модернизация и новата икономическа политика, до 1928 година промишлеността едва успява да достигне нивото от 1913 година.[4] За същия период индустрията във Великобритания и Германия бележи ръст от 10%, във Франция ръстът е 40%, а в САЩ – 75%.[5] Русия трябва да навакса изоставането си, само че новата икономическа политика разчита на готовността селяните доброволно да продават „излишъка“, т.е. зърното, което надвишава консумацията им, на определени от държавата цени. От юли до декември 1927 година обаче изкупеното зърно е 5,4 милиона тона, а само за изхранването на градовете и на Червената армия са необходими 7,7 милиона тона. Количеството на доставките за ноември и декември 1927 година е едва наполовина спрямо предишната година.[6] В Узбекистан производителите на памук, които нямат какво да ядат, настояват да сеят зърнени култури и властите предприемат мерки за конфискуване на наличното зърно.[7]

Дългосрочните перспективи са още по-тревожни. Преди революцията Русия е изхранвала Англия и Германия, като през 1913 година износът на зърно е достигнал 9 милиона тона. През 1927 година износът е едва 2,2 милиона тона, което означава много по-малко твърда валута за финансиране на вноса на машини и на индустриализацията. В резултат на селската революция голяма част от площите, произвеждали зърно за продан, са преразпределени между дребните стопани и сега служат за задоволяване на собствените им нужди, поради което дори и при добра реколта до пазара пак стига по-малко зърно.[8] Съветското земеделие е по-развито, отколкото в Китай и Индия, но в сравнение с Великобритания, Франция и Германия е изключително изостанало въпреки някои подобрения в механизацията, отпускане на кредити и създаване на търговски кооперативи. Три четвърти от площите се засяват на ръка, почти половината се жънат със сърпове, а две пети от добива се вършее ръчно.[9] Докато в западните държави е налице ускорено развитие благодарение на механизацията, съветските селяни тъпчат на едно място. Най-важният въпрос в този момент е как да бъдат увеличени добивите. След пика през 1925 година (77 милиона тона) реколтата през 1926-а е по-слаба – едва 73 милиона тона, а през следващата година също не е добра – според официалната статистика е 73 милиона тона, но в действителност едва ли е повече от 70 милиона тона.[10] Тези факти рисуват доста мрачна картина, а на всичкото отгоре болшевиките с действията си постоянно изкривяват квазипазарната икономика в страната.

Делът на частните промишлени предприятия е спаднал до под 10% от общата продукция, но държавните предприятия нямат стимули да намалят неоснователно високите си цени, нито пък дори да произвеждат продаваеми стоки. Държавните предприятия се стремят да изпълнят наложените планове, а не да излязат на печалба, което води до порочната практика да се дават по-големи субсидии за по-малка производителност.[11] Неспособността на върхушката да устои на натиска за индустриализация води до печатане на пари, което от своя страна предизвиква инфлация и това още повече влошава икономическата ситуация. С други думи, прилагането на административни мерки в икономиката изкривява пазарното равновесие, което налага да бъдат предприети нови административни мерки и така порочният кръг се затваря.[12] „Ако трябва да избираме между програмата за индустриализация и пазара, пазарът трябва да отстъпи – заявява Валериан Куйбишев, председател на съвета по икономика през януари 1928 година. – Пазарът е мощно течение, но комунистите винаги са умеели да плуват срещу течението. (…) Партийната воля е способна да постига чудеса независимо от пазара.“[13] Няколко седмици по-късно той казва пред президиума на съвета по икономика: „Волята на държавата смаза пазарната конюнктура“.[14] Тези идиотски хвалби ясно показват, че управляващите сами са си виновни за зърнената криза. Експертите обясняват намалението на изкупеното зърно с по-ниския добив на глава от населението, по-голямата консумация сред селяните и най-вече с огромната разлика в цените на зърното, които са ниски, и на промишлените стоки, които са високи – така наречената от Троцки ножица в цените.[15] Ако изкупната цена на зърното се повиши и едновременно с това се ограничи печатането на пари, тази ножица ще се затвори, само че първата мярка ще повиши цената на хляба за работниците и ще намали печалбата от износа, а втората мярка ще ограничи амбициите за индустриална експанзия.[16] Вместо това през 1927 година политбюро дава разпореждане за значително намаление на цените на промишлените стоки, което Сталин определя като „премахване на надценката, начин за сломяване на съпротивата на кооперативите и другите търговски структури“.[17] Няколко години по-рано този ход е дал резултат, защото тогава е имало неизползвани мощности в производството, но сега води до дефицит на стоки.[18] В сводка на тайната полиция от декември 1927 година се твърди, че „в някои окръзи селяните идват в кооператива всеки ден да питат дали са пристигнали стоки“.[19] В интерес на истината, през януари 1928 година текстилните фабрики в московския регион работят и в събота, за да увеличат производството, но недостигът на стоки остава.[20]

Слуховете за наближаваща война също играят роля за нежеланието на селяните да продават зърното си; заради това сибирската партийна организация например настоява незабавно да бъде прекратена „мъглявата агитация в пресата“ за предстояща чужда инвазия.[21] На всичкото отгоре в този момент партийните апаратчици са ангажирани с друго. На 7 ноември 1927 година се чества десетата годишнина от революцията, след това идва Петнадесетият партиен конгрес, който продължава почти до края на декември. „Никой не се занимава с изкупуването на зърно – пише германски агент, който обикаля Сибир в амплоато на журналист. – Партийните ръководители са в Москва заради честванията и конгреса, а техните хора по селата мислят единствено за отбелязването на революцията“.[22] Непосредствено след конгреса политбюро провежда специално заседание за осигуряването на зърно.[23] „Правда“ също вдига тревога. Изведнъж, както изтъква кореспондентът на „Таймс“ на 3 януари 1928 година, се разгаря публична дискусия за прилагане на „най-драстични мерки за изземане на зърното от селяните“.

Сталин увеличава натиска в две посоки. Едната е тайната полиция. На 4 януари заместник-директорът на ГПУ Ягода разпраща заповед до всички регионални звена да бъдат арестувани незабавно най-големите частни търговци на зърно, разследванията да се провеждат експедитивно и убедително и делата да бъдат решавани от специални тричленки.[24] Сталин иска явното участие на тайната полиция да бъде сведено до минимум (през януари 1928 година директорът на ГПУ Менжински нарежда на директора на украинското ГПУ Балицки „да се прекрати публикуването на сводките за нашите операции по събирането на зърното“).[25] Другата линия на натиск е чрез партийния апарат, като от средата на декември до средата на януари са изпратени четири секретни писма до районните партийни организации.[26] В тях се посочва, че крайният срок за плащане на данъците в селата се премества от 1 април на 15 февруари.[27] Селяните обаче успяват да се издължат, като продават месо, млечни продукти и кожи, чиито цени се определят главно от пазара и са високи поради голямото търсене. Зърното си остава в хамбарите.[28] В докладите на тайната полиция се предупреждава за „активизиране на кулашката агитация“, т.е. за разговори между селяните, че няма да продават зърното си в очакване на по-добри цени през пролетта.[29]

Изправени пред вероятността през пролетта да се стигне до глад и безредици в градовете, членовете на политбюро се съгласяват с настояването на Сталин за „спешни мерки“. В третото му циркулярно писмо, изпратено на 6 януари 1928 година, се съдържа признанието, че „въпреки двете категорични директиви на ЦК за увеличаване събираемостта на зърно не е постигнат съществен напредък“ и се обявява създаването на специална комисия, ръководена от самия него, което му дава власт не само де факто, но и де юре, да прилага спешните мерки, които счита за целесъобразни. Благодарение на новите си правомощия Сталин разширява обхвата на член 107 от Наказателния кодекс (за борба със спекулата), като в новата редакция се предвижда наказание от три години затвор и конфискация на имуществото за зърнопроизводителите, които „не предоставят продукцията си на пазара“.[30] В Украйна и Северен Кавказ са извършени стотици арести и са иззети значителни количества складирано зърно.[31] Въпреки това кризата не е преодоляна и Сталин търси начин да увеличи доставките от Урал и Сибир. На 9 януари политбюро решава да изпрати Молотов в Урал, а Серджо Орджоникидзе – в Сибир. На 12 януари обаче Орджоникидзе се разболява и пътуването му е отменено.[32] На следващия ден Сталин решава лично да отиде в Сибир.[33]

През януари 1928 година не само Сталин е в движение. На 1 януари бившият му приближен Борис Бажанов бяга от страната, като се възползва от занижената заради новогодишните празници бдителност по границите. Той е първият по-високопоставен партиец, който напуска СССР. Бажанов взима със себе си голямо количество секретни документи на политбюро. Не е ясно дали бягството му е подпомогнато от чужди разузнавателни служби, но явно е намерил кой да го преведе от Иран до Индия, откъдето отплава за Марсилия.[34] Там е подложен на безкрайни разпити от френското разузнаване, по време на които посочва, че Сталин е „изключително лукав, умело се преструва и е страшно отмъстителен“.[35] Малко по-късно Бажанов публикува спомените си на френски, в които твърди, че Сталин „притежава голяма дарба да пази мълчание и това го прави уникален в страна, където всички са бъбривци“.[36] Като цяло книгата му издава една погрешна преценка за Сталин, когото Бажанов обвинява, че не обича да чете и не се интересува от нищо, както и че „има една-единствена страст, абсолютна и всепоглъщаща: жаждата за власт“.[37] За Сталин смисълът на живота му е революцията и укрепването на държавата, именно това го кара да се върне в Сибир през 1928 година. Благодарение на телеграфа, телефона, вестниците, радиото и комунистическата идеология властта му се простира далеч отвъд Кремъл, но все пак не стига до селата и не надхвърля границите на страната. Отказът на Съветския съюз да прекрати подкрепата си за работническите движения и движенията за независимост в колониите в името на бъдещата световна революция възпрепятства развитието на икономиката и затруднява изключително много вноса на съвременни технологии. Положението се влошава още повече от срива в цената на пшеницата и на другите стоки, изнасяни от СССР (дървесина, нефт, захар) на световните пазари.[38] За да се сдобие с твърда валута, която му е необходима, за да купува машини, Съветският съюз е принуден да продава стоките си на загуба.[39] Опитите за договаряне на дългосрочни кредити от Берлин, Лондон и Париж се провалят, а Сталин не може да се примири с факта, че му се налага да се кланя на международната буржоазия, вместо да се опира на мощта на международния пролетариат. Той живее изцяло в света на сводките на ГПУ, според които СССР е обсаден от врагове както отвън, така и отвътре.[40] Пограничните райони пораждат особена тревога, в Украйна, в Северен и Южен Кавказ, в Беларус и Далечния изток „има елементи, на които империалистическите сили могат да разчитат при усложняване на международната обстановка".[41] Специалистите от царско време в индустрията и в армията също са неблагонадеждни. В доклад на тайната полиция е цитирано изказването на генерал-майор Николай Пневски, началник на генералния щаб на военновъздушните сили преди революцията, който във връзка със скъсването на дипломатическите отношения с Великобритания заявява: „Провалът на съветската власт е неизбежен, защото тя се гради върху пясъчни кули. Това скъсване е прелюдия към война, която окончателно ще довърши болшевизма, като се има предвид изостаналостта на СССР във военно отношение и вътрешните политически и икономически трудности вследствие на една война".[42] На селяните също не може да се разчита. Пред политбюро Михаил Калинин споделя: „Разговарях с много селяни и ви уверявам, че в случай на въоръжен конфликт голяма част от селяните няма да защитават съветската власт".[43] Белогвардейските емигрантски издания постоянно публикуват изтекла секретна информация от СССР.[44] Мнителността на Сталин нараства и той започва да се отнася с подозрение и към най-доверените си помощници. Без да се консултира с тях и като че ли без ясна представа какво точно прави, през януари 1928 година той предприема най-хазартния ход в политическата си кариера.

Изненадващо изказване

На 17 януари 1928 година, броени часове преди пристигането на Сталин, първият секретар на сибирската партийна организация Сирцов одобрява план за прилагане на решението на ЦК срещу зърнопроизводителите, които отказват да продават зърното си. Според плана във всяко населено място трябва да бъдат задържани по „пет-десет кулаци, които използват недостига на хляб за спекула и повишаване на цените". Директорът на сибирското ГПУ Заковски нарежда: „Операцията да започне незабавно!". На 18 януари, в изказване пред около 60 души от местното партийно ръководство, Сталин заявява, че реколтата в Сибир е била изключително добра и поради това от района трябва да бъдат доставени над 1 милион тона зърно, като за собствените нужди в Сибир останат едва 400 хиляди. Той настоява да бъдат определени отговорници за всеки район, които да следят за изпълнението на заповедта, и да се вземат мерки, за да се гарантира, че железниците ще се справят с превоза.[45] Генералният секретар също така призовава за по-широко използване на член 107 спрямо всички, които отказват да продават запасите си от зърно, а в отговор Сирцов му докладва за предприетата операция.[46] Сталин одобрява взетите мерки, но нарежда операцията да не се извършва от тайната полиция, а да мине под контрола на прокуратурата и „всичко да бъде според закона", като се проведат публични процеси срещу кулаците, за да бъдат принудени селяните да извадят зърното на пазара.[47]

По време на дългото пътуване с влака Сталин изчита множество публикации и доклади за живота на селяните в Сибир.[48] При всяко спиране той държи да му носят местните вестници и отбелязва, че в „Уралски работник" в Свердловск няма нито дума за изкупната кампания, а в тюменския „Червено знаме" всички материали по този въпрос се отнасят за Украйна. В Новосибирск Сталин преглежда всички броеве на „Съветски Сибир" за януари и критикува редакцията, че обръща твърде малко внимание на изкупуването на зърно.[49] Въпреки това, благодарение на спешните мерки, предприети от Сирцов, генералният секретар си тръгва от Новосибирск в по-добро настроение.[50] В шифрограма до Станислав Косиор, който е поел ръководството на партийния апарат в негово отсъствие, Сталин пише: „Основното ми впечатление от срещата е следното: непростимо изоставане в осигуряването на зърно, много трудно ще бъде да се навакса, освен ако не се приложи жесток натиск и не се покажат умения от страна на ръководството, хубавото е, че местните ръководители са готови да се захванат за работа".[51]

Дали Сталин не се самозалъгва? Разпратил е няколко заплашителни циркулярни писма, разширил е полето на приложение на член 107 за борба със спекулата, отишъл е на място, за да окаже натиск, но изобщо не е сигурно, че това ще е достатъчно, за да бъде осигурено необходимото количество зърно. Не навсякъде действията му са посрещнати с безпрекословно подчинение, има и хора, които дръзват да му се противопоставят. Ден след срещата в Новосибирск един от присъствалите на нея, Сергей Загумьони, директор на сибирския клон на Земеделска банка, изпраща писмо до Сталин и Сирцов, в което излага възраженията си. Според него ако кулаците бъдат арестувани само защото отказват да продават зърното си, останалите селяни ще го приемат като знак за прекратяване на новата икономическа политика и в резултат в страната ще има още по-малко зърно. Загумьони заявява, че това ще доведе до пълна катастрофа. Той подчертава, че познава положението по-добре от висшите представители на властта: „Познавам селото добре, израснал съм на село и получавам писма от баща си, беден селянин".[52] Сталин подчертава няколко пасажа и отстрани написва: „Ха-ха!". На следващия ден, на заседание на местното партийно бюро, той изважда писмото на Загумьони и като се извинява, че разкрива съдържанието на лична кореспонденция, едно по едно опровергава изложените в него твърдения. Сталин заявява: „Предложенията, за които говорих онзи ден, ще нанесат удар върху кулаците и ще сложат край на спекулата. Така селяните ще разберат, че няма да има покачване на цените и че ако зърното не излезе на пазара, те ще отидат в затвора. Другарят Загумьони твърди, че това ще доведе до спад в зърнопроизводството. Откъде накъде? (…) В Украйна размазахме спекулантите и всичко се оправи".[53] Той отрича, че насилствените мерки представляват завой от новата икономическа политика, но напомня, че „нашата страна не е капиталистическа, а социалистическа, ние позволихме новата икономическа политика, ала все пак запазихме решаващата роля на държавата". Според него „стимулирането чрез използване на сила не е по-различно от стимулирането чрез икономически средства, а понякога дава по-добри резултати, например когато пазарът е нарушен и някои се опитват да вкарат цялата ни икономическа политика в коловоза на капитализма, на което няма да се поддадем". За да оборят твърденията на Загумьони, че ако кулаците бъдат подложени на натиск, другите селяни ще минат на тяхна страна, Сталин и сибирското партийно бюро вземат решение 25% от иззетото от кулаците зърно да бъде раздадено на бедните и безимотните, за да се спечели подкрепата им.[54]

Възраженията на Загумьони предизвикват потайния Сталин да разкрие съкровените си мисли пред по-широк кръг от хора.[55] По време на обсъждането на пролетната сеитба генералният секретар най-неочаквано заявява, че съветското земеделие е претърпяло крах. Той припомня, че след революцията земите на помешчиците са разпределени между селяните, чиито малки стопанства не са специализирани, а в тях се отглежда от всичко по малко – зърно, слънчоглед, животни. Според него „тези смесени семейни стопанства са истинска катастрофа за една голяма държава". В това отношение той е прав. Преди революцията самостоятелните дребни стопани са били около 15 милиона, а сега са 25 милиона. Повечето от тях не разполагат нито с машини, нито с нужните знания, нито с торове.[56] „Откъде идва силата на кулака? – пита Сталин. – Не от това, че е силен по рождение, нищо подобно, а от факта, че неговото стопанство е по-голямо и благодарение на това може да се възползва от механизацията и нововъведенията. Можем ли да развиваме земеделие по кулашки, в големи стопанства и латифундии като в Унгария, Източна Прусия, Америка? Не, не можем. Ние сме държавата на Съветите и искаме да приложим колективната икономика не само в промишлеността, а и в земеделието. Трябва да вървим именно по този път. (…) Цялата съветска система, всичките ни закони, всички финансови мерки, всички мерки за снабдяване на селата със земеделско оборудване са в посока към ограничаване на големите, едноличните земеделски стопанства." Съветската система „всячески ограничава кулаците, което ни доведе до сегашната задънена улица в земеделието". За да се излезе от тази задънена улица, заявява той в заключение, „има само един път – развитие на големи, колективни стопанства. Обединението на малките семейни стопанства в колхози е единственият път за нас".[57]

Сталин също толкова категорично („единственият път за нас") е защитавал и новата икономическа политика, която през цялото време е атакувана ожесточено от лявата, а впоследствие и от обединената опозиция. Само че проблемът на новата икономическа политика не се изчерпва с твърде бавните темпове на растеж на промишлеността, недостига на нови технологии, разпокъсаното дребно земеделие, което не може да осигури достатъчно зърно за износ, чрез който да се финансира вносът на машини. Големият ѝ проблем е идеологически: тя така и не води до появата на социализма. Същината на новата икономическа политика е в неохотното приемане на капиталистически отношения в държава, която уж е извършила социалистическа революция.

Не е ясно кога точно Сталин стига до извода, че е дошъл моментът селото насила да поеме по пътя на социализма. Малко преди да замине за Сибир, на 23 ноември 1927 година, той заявява на конференция на московската партийна организация, че „да се върви по пътя на политика на несъгласие с мнозинството – селяните, означава да се подпали гражданска война, което ще създаде големи затруднения в доставката на суровини за индустрията – памук, захар, цвекло, кожа, вълна и т.н., ще се наруши ходът на доставките на земеделска продукция за работническата класа и ще се подкопаят устоите на нашата промишленост“.[58] В Новосибирск на практика той говори точно обратното. На същата конференция Карлис Бауманис (известен като Карл Бауман) подчертава, че „не може да има два вида социализъм, един в селата и един в градовете“.[59] Но това все още не е всепризнато като официална политика. На Петнадесетия конгрес през декември е прието решение за активизиране на работата в селата и като основна задача на партията е посочено създаването на големи колективни стопанства, само че това убягва от вниманието на широките партийни маси вероятно поради общата формулировка и липсата на конкретен срок за изпълнение. В четирите циркулярни писма за справяне със зърнената криза, изпратени от Сталин през декември и януари, няма нито дума за създаването на колхози.[60] В доклада на Молотов до ЦК от 25 януари 1928 година също не се споменава за принудителна колективизация.[61] Изказването на Сталин в Новосибирск става достояние на шепа хора. Дори и пътуването му се пази в тайна и не е споменато в нито един съветски вестник.[62] При все това тази непубликувана реч представлява повратна точка в съветската политика към земеделието.

Твърденията на редица изследователи, че до колективизацията се стига „без наличието на план“, са напълно нерелевантни.[63] Как да се изготви план за нещо немислимо? Как се колективизира една шеста от повърхността на земното кълбо? С какви средства? Дори крайно левият Троцки няколко години преди това посочва, че „преходът към колективни форми“ в земеделието е въпрос на „едно или две поколения. Сега сме принудени да се съобразяваме с огромната важност на дребното селско лично стопанство“.[64] През 1928 година колхозите са не повече от 1% от всички стопанства, като обединяват средно по 15-16 селяни и в тях има по 8 коне и 8-10 крави.[65] Присъствието на режима в селата е незабележимо, там няма и следа от червени знамена, а комунистите са единици. Едва 0,20% от селяните са членове на партията, т.е. около 300 хиляди от 120 милиона души.[66] В Сибир има 1331 първични партийни организации, но не е ясно доколко може да се разчита на хората в тях, в едно село в Западен Сибир местните комунисти са отлъчени от църквата заради комарджийство, а в друго село се занимават със спиритически сеанси, за да извикат духа на Карл Маркс.[67] Способни ли са тези „другари“ да накарат съселяните си да се присъединят към колхозите? Дали Сталин изобщо ще получи подкрепа в политбюро за програмата си за масова колективизация? Той трябва да се пребори не само с поддръжниците на новата икономическа политика, като Бухарин, Томски и Риков, но и със собствените си привърженици, които са скептично настроени. Самият Сталин все още не знае как и от кого ще се осъществи всеобщата колективизация, неговия „план за постигане на невъзможното“, но е категоричен, че това трябва да стане. Според него режимът е заложник не само на „ценовата ножица“, а на порочен кръг в класовото деление. Болшевиките зависят от селяните заради произвежданото от тях зърно, но с нарастването на добивите земеделските производители се превръщат в кулаци, в класови врагове. Казано по друг начин, частното селско земеделие е приемливо в политическо отношение само ако селяните са бедни, но при това положение те не могат да произвеждат достатъчно зърно за изхранване на градовете и Червената армия, както и за износ. Изследователите, които отхвърлят марксизма като основна причина за Сталиновото решение за колективизация, грешат не по-малко от тези, според които тя е проведена „без план“ или пък „по неизбежност“.[68] С колективизацията на земеделието Сталин довежда до край класовата логика на марксистката идеология.

Левите – в изгнание, политиката им – в действие

Отпътуването на Сталин на 15 януари 1928 година съвпада с депортирането на Троцки от Москва.[69] След като е прогонен от Кремъл, Троцки се настанява в апартамента на Александър Белобородов, който навремето е подписал заповедта за екзекуцията на Николай II, а наскоро също е изключен от партията. Първоначално Сталин решава да изпрати водача на опозицията в Астрахан, но Троцки възразява, че влажният климат ще се отрази зле на здравето му и в крайна сметка е определено да замине за Алма Ата. Според някои източници новото място е съобщено на Троцки от Бухарин.[70] Според други Троцки е извикан в ГПУ, където му е прочетена заповед, в която се казва, че заминаването му е насрочено за 16 януари. Така или иначе, той разполага с достатъчно време да си събере багажа – около двадесет сандъка. „Стаите и коридорите бяха пълни с книги – пише кореспондент на немски вестник, който успява да се срещне с него на 15 януари, – храната на революционерите.[71] На 16 януари Троцки, съпругата им и най-големият им син, който е решил да придружи баща си в изгнание, се приготвят да тръгнат.[72] Определеният час минава, а придружителите от ГПУ така и не се появяват. Вместо тях в апартамента на Белобородов връхлита Раковски с новината, че на Казанската гара са се събрали хора, които скандират: „Да живее Троцки!“. В крайна сметка от ГПУ се обаждат и уведомяват Троцки, че пътуването се отлага с два дни. Тайната полиция е допуснала нелепа грешка, като го е информирала за точната дата на заминаването му. Станислав Косиор изпраща телеграма на Сталин, който е на път за Сибир, за да го осведоми, че на 16 януари около 3000 души са обсадили гарата и се е наложило да отложат заминаването на Троцки.[73] Косиор допълва, че протестиралите са викали: „Долу жандармите!“, „Бийте евреите!“ и „Долу фашистите“. Задържани са 19 души. Тайната полиция си взима поука от случилото се и вместо след два дни, както е обявено, агентите ѝ нахлуват в апартамента на Белобородов още на следващата сутрин. Троцки отказва да тръгне с тях и те насила обличат палтото му върху пижамата и го повеждат към Ярославската гара.[74] В шифрограма до Сталин Косиор твърди: „Наложи се да го носим на ръце, защото отказваше да върви, преди това се заключи в стаята си и разбихме вратата“.[75] Този път ГПУ са се погрижили гарата да е напълно пуста; всички подстъпи към нея са завардени от въоръжени войници. „Няма да забравя какъв беше на фронта, той ми беше командир – споделя пред чуждестранен кореспондент пияният Георгий Прокофиев, който отговаря за депортирането на Троцки. – Какъв човек! И колко го обичахме! Той правеше чудеса, казвам ви, чудеса, и то само с думи. Всяка негова дума беше като снаряд, като граната.“ Сега обаче Троцки представлява жалка гледка. Журналистът го описва така: „Имаше вид на болен, измъкнат от леглото. Под палтото беше по пижама, нямаше обувки, само чорапи. Натовариха го във влака като куфар“.[76] За Троцки, семейството му и конвоя е отделен самостоятелен вагон, но в него няма място за двадесетте сандъка с книги и документи, за които е обещано, че ще бъдат изпратени по-късно. Тридесет години след като вижда Москва за първи път през решетките на вагона, с който пътува от Одеса на заточение в Сибир, Троцки напуска съветската столица отново като затворник.[77] Във Фрунзе (Бишкек), където свършва железопътната линия и където за негова огромна изненада сандъците с книгите и архива му го настигат, той е прехвърлен на автобус и пристига в Алма Ата рано сутринта на 25 януари. Там е настанен в хотел „Седем реки“ на улица „Гогол“. Не само Троцки е прогонен от Москва, на 20 януари съветските вестници съобщават, че десетки опозиционери, „леви контета и неврастеници“, както ги нарича Сталин, са изпратени в изгнание в Уралск, Семипалатинск, Нарим, Тоболск, Барнаул, Архангелск, Астрахан и Армения.

Първото писмо, получено от Троцки в Алма Ата, е от Радек, който е заточен в Тоболск.[78] В отговора си Троцки му пише: „Организирай живота си така, че да се съхраниш. Каквото и да ти струва това. Все още имаме пред себе си много, много години и можем много да дадем“.[79] През 1928 година Троцки изобщо не подозира, че именно той ще запълни огромния информационен вакуум за живота и личността на Сталин и че написаното от него ще оформи световното мнение за диктатора, който пък на свой ред ще го превърне в символ на злото. А по ирония на съдбата, непосредствено след като изпраща левия Троцки на заточение, Сталин започва да оказва натиск върху партията за рязък завой наляво.

Партия – страж

След стряскащата си реч в Новосибирск Сталин се насочва към Барнаул, центъра на житницата на Сибир. Пристига там на 22 януари, на гарата го очаква кортеж от шейни. Според спомени на очевидец шейната на генералния секретар е застлана с мечи кожи и е теглена от коня Марат, кръстен на френския революционер. Кочияш е служител на ГПУ, който впоследствие е награден с орден заради многобройните екзекуции, извършени от него.[80] На срещата с местните ръководители Сталин заявява, че една от причините за зърнената криза е, че „дискусията с опозицията отклони вниманието ни, после дойде лесната победа на конгреса и след него другарите се прибраха по места в празнично настроение“. Той категорично отхвърля предложените му обяснения за недостига – тежките снежни бури, липсата на промишлени стоки, по-слабата реколта – и настоява, че „вината е в самите нас, в организацията ни“. „Закъснявате, другари – казва Сталин. – Някои ръководители се правят на изненадани, ама как така, викат те, толкова зърно вече изпратихме в Москва, а искат още. Не бива да се допускат оправдания и отклонения от набелязаните цели! Окажете болшевишки натиск!“[81]

След него Сирцов посочва, че делът на средноимотните селяни в продажбата на зърно е намалял от 60 на 30%, което сочи, че не само кулаците укриват зърно. Затова Сталин иска да им даде урок, като арестува кулаците, за да са наясно, че укриването на зърно няма да минава безнаказано.[82] На следващия ден в Рубцовск Сталин е посрещнат с бурни аплодисменти, при което той отбелязва: „Чудни сте вие, хората в Сибир, можете да ръкопляскате, но не и да работите“.[83] След срещата генералният секретар приема да бъде почерпен с домашна ракия „за да се сгрее“, а после, въпреки виелицата, се връща пеша в строго охранявания влак, където нощува.[84]

Макар че Сталин предприема пътуването из Сибир не за да се запознае с реалната обстановка, а да накара местните ръководители да приведат в действие наложените от него принудителни мерки, все пак той научава доста неща. Например му става ясно, че кулаците са много по-силни, отколкото е смятал. Поддръжниците на Троцки многократно са изтъквали, че „капитализмът нахлува в селата в Сибир“, един от по-богатите земеделски райони на страната, само че Сирцов е омаловажавал твърденията им като „истерични крясъци“. Все пак той поръчва да се направи проучване, при което се установява, че машините и кредитите са в ръцете на кулаците.[85] И сега Сталин получава доказателства за това от първа ръка. А вместо да се бори с тези явления, партията в Сибир се облагодетелства от тях. Лев Сосновски, журналист от опозицията, който е изпратен в изгнание в Барнаул, уведомява Троцки за тайното посещение на Сталин, като в писмото си обобщава, че „тукашното партийно ръководство няма да успее да се справи с възложената му задача“, т.е. да предприеме по-твърд подход спрямо селяните.[86] Половината от комунистите в Сибир са се присъединили към партията след 1924 година, по времето на новата икономическа политика, и една трета от тях се занимават със земеделие; според местното ръководство индустриализацията трябва да бъде предназначена най-вече за задоволяване нуждите на земеделието и да произвежда селскостопански сечива, машини и т.н.[87] Така, след като е пратил в изгнание Троцки и поддръжниците му, Сталин открива, че основният му проблем не са шепата опозиционери, а партията като цяло.[88]

Сибирските апаратчици са известни с любовта си към чашката. На събрание на ГПУ директорът Заковски се оплаква, че до Москва са стигнали донесения, че в Сибир „пиянството е ежедневно явление“. Самият той е бохем, има безброй любовници и не се отказва от чашката, затова заключава: „Може да се пие, но само в тесен кръг от колеги, а не на публично място“.[89] Само че пиянството не е основната причина за критиките на Сталин, който пита: „Да не би да се страхувате да нарушите спокойствието на кулаците?“.[90] Той установява, че много от местните функционери „живеят в домовете на кулаците, лягат и стават с тях, защото кулашките домове са по-чисти и там хранят по-добре“.[91] Партийните активисти бленуват да се оженят за кулашки дъщери. Тези комични домогвания вбесяват Сталин, според неговите марксистки виждания съветската власт става зависима в материално отношение, а оттам и в политически план – от богатите селяни.

Сталин очаква, че в резултат от предложените от него мерки класовата поляризация в селата ще се изостри. „Ако покажем, че притискаме кулаците и се обръщаме срещу тях, другите селяни ще ликуват“, споделя той пред Сирцов по време на пътуването.[92] На пръв поглед принудителните мерки наистина изглеждат успешни. Първият публичен процес по член 107 се провежда още на 24 януари в Барнаул и на следващия ден е подробно отразен във вестниците.[93] Един от обвиняемите е 70-годишният кулак Теплов от Рубцовския район, за когото се твърди, че притежава 3 къщи, 5 хамбара, 50 коня, 23 крави, 108 овце и 12 прасета, и че „укрива“ 242 тона зърно. „Защо да продавам зърното си на съветската власт, след като тя не ми продава машини? – пита той. – Ако ми бяха продали някой хубав трактор, щеше да бъде друго нещо.“ Теплов е осъден на 11 месеца затвор и са му отнети 213 тона зърно.[94] През януари и февруари 1928 година в Сибир на съд са изправени общо 1400 кулаци, като във вестниците се посочва, че съдебните зали са претъпкани от любопитни селяни.[95] Конфискувани са около 12 хиляди тона зърно (под 1% от общото количество, изкупено в региона, зърно), но тази информация се пази в тайна от обществото.[96] На всичкото отгоре прокуратурата създава спънки, като отказва да одобри повечето от заповедите на Заковски за арест на заподозрените в контрареволюционна дейност бивши царски офицери и белогвардейци.[97] Още докато Сталин е в Сибир, в местното издание „По пътя на Ленин“ се отбелязва, че не само „липсва устрем“ в прилагането на новите мерки, а има и „протести“ от страна на представители на съдебната система, според които партийните указания текстовете от Наказателния кодекс за борба със спекулата, и най-вече член 107, да бъдат използвани срещу зърнопроизводителите, са незаконни. Отговорът на Сталин гласи, че „законите, написани от болшевиките, не могат да се използват срещу съветската власт“.[98]

Целта на Сталин е не просто да бъде разширено прилагането на член 107, той иска да сложи край на новата икономическа политика. За да успокои страховете на хората, Сталин твърди, че тя ще бъде запазена, но се връща към първоначалната формулировка на новата икономическа политика като временна мярка. В същия брой на „По пътя на Ленин“ се отбелязва, че „малките, разпокъсани земеделски стопанства са реакционни по своята същност. Не е възможно с тях да бъде повишена производителността, което е от огромно значение за страната". Статията завършва с призива: „Напред към колхозите!".[99] Навярно това е първият материал в съветските издания за предстоящия решителен поврат.

Само че след като партията не е в състояние дори да изземе зърното от кулаците в Сибир, как ще проведе колективизация в цялата страната? Сибирското партийно ръководство рапортува за преизпълнение на плана и провеждането на 12 хиляди събрания с бедни селяни до март 1928 година.[100] По места обаче е разпоредено новосъздадените тричленки, които трябва да подпомагат изкупуването на зърно, да не разкриват публично дейността си, „за да не се създават погрешни впечатления сред населението".[101] Сталин иска принудителните мерки да бъдат разгласени, за да сплашат селяните, а партийците в селата се стремят да ги укриват.

Сирцов е показателен пример за трудностите при провеждането на новата селска революция. След заминаването на Сталин той повтаря пред сибирската партийна организация уверенията му, че не е настъпил краят на новата икономическа политика.[102] Сирцов не е с либерални възгледи – по негово разпореждане се извършва депортацията на казаците от Украйна по време на гражданската война, – но смята, че колективизацията е предназначена единствено за бедните селяни. На партийно заседание предишната година той заявява: „На селяните средна ръка и на по-заможните казваме: „Забогатявайте! Прав ви път!".[103] И след посещението на Сталин Сирцов изразява увереност, че развитието на частните стопанства е от полза за държавата. През март 1928 година той прави следната аналогия за кулаците: „И паякът смуче кръв от мухата, но и работи усилено".[104] Първоначално мнението му е подкрепяно и от Роберт Ейхе, който през 1927 година заявява: „Онези другари, които от страх от кулаците си мислят, че като разрушим богатите стопанства, ще ускорим социалистическата революция, грешат".[105] Година по-късно той рязко променя позицията си и започва да повтаря като папагал твърденията на Сталин за опасността от кулаците. Партийци като Ейхе, които не само са способни да извършват кръвопролития, но и менят убежденията си в зависимост от посоката на вятъра, бързо се издигат. Не след дълго Ейхе измества Сирцов и става първи секретар на партията в Сибир. За Сталин най-полезната комбинация от качества е амбициозността, съчетана с животински страх. Само че за пълното преобразяване на съветска Евразия не са достатъчни шепа опортюнисти в партийните ръководства.

Докато пътува от Барнаул към Омск, а от там – към Красноярск, Сталин изпраща няколко телеграми в Москва, в които изразява увереност, че е постигнат напредък: „Събирането на зърно се активизира. В края на януари или началото на февруари ще има сериозен пробив в това отношение". Той подчертава, че е движещата сила зад това и лично е издавал указания какви мерки да бъдат предприети.[106] На срещата с партийното ръководство в Красноярск генералният секретар свързва повелята за борба с кулаците с идеята за обкръжението на СССР от капиталистическите държави и отбелязва, че „всеки момент може да избухне война, тя ще бъде продължителна и ще ни костват огромни усилия". Срещата приключва около 6 часа сутринта на 1 февруари. Сталин нарежда с телеграма на Микоян (който все още е в Северен Кавказ), да увеличи количеството зърно, което трябва да бъде доставено от Сибир през февруари, от 235 хиляди на 325 хиляди тона. „Това ще активизира работата – пише той. – Сега ни е необходимо точно това."[107] На 2 февруари Сталин потегля за Москва.[108] На следващия ден вестниците в Красноярск са пълни с материали за борба с кулаците.[109] Още преди Сталин да стигне до столицата, сибирското ръководство само взима решение да преизпълни плана и да осигури 400 хиляди тона зърно през февруари.[110] В действителност изкупеното зърно през февруари е 1,5 пъти повече от януарското количество, но в никакъв случай не е 400 хиляди тона. За март планът предвижда да бъдат осигурени 375 хиляди тона, а са доставени 217 хиляди тона.[111]

Сталин пристига в Москва на 6 февруари и проследява отзвука от пътуването си не само чрез партийните канали, а и от докладите на тайната полиция. В сводка на ГПУ от 10 февруари се твърди, че „членовете на партията в много райони на Сибир се отнасят към мерките за увеличаване на изкупеното зърно по същия начин, както и останалото население". Посочени са конкретни имена на партийци, които отказват да участват в принудителното предаване на зърно и заявяват, че опозицията е била права и ЦК води страната към криза.[112] На 13 февруари генералният секретар разпраща поредното циркулярно писмо, в което обявява, че „страната излиза от кризата със снабдяването" и се отчита като грешка, че партията „е пренебрегвала борбата срещу кулаците и е омаловажавала кулашката заплаха". Сталин призовава „комунистите" (изписано в кавички и в писмото), които искат „да живеят в мир с кулаците", да мислят „не за себе си, а за революцията", а местните ръководства да „прочистят партията и учрежденията, да изключат враждебно настроените и пасивните елементи и да ги заменят с изпитани партийни и безпартийни кадри".[113] Въпросът е откъде ще се намерят тези надеждни кадри, след като партията е толкова силно повлияна от капиталистическите отношения на новата икономическа политика и от кулаците.

Още по-голямо предизвикателство е фактът, че противоречията в селото се оказват не класови, а по-скоро поколенчески. Режимът с половин уста признава, че средноимотните и безимотните селяни са „под влиянието" на кулаците.[114] За разпалването на „класова война" е необходима намеса на външни фактори. За борба с кулаците по цялата територия на Съветския съюз са мобилизирани около 4000 партийци, „най-непоклатимите и опитни болшевики", и над 26 хиляди комсомолци.[115] Журналистът Олег Барабашев, който е изпратен от Ленинград в Сибир, пише в един репортаж, че „Сталин е прав, партията е готова да изпълнява повелята за разкулачване". Само че за него „партията" са най-вече работниците. Той твърди, че работниците се страхуват от недостига на хранителни продукти и инфлацията и нямат търпение да видят кулаците и спекулантите арестувани.[116] Барабашев също така отбелязва, че в пролетарските среди зрее недоволство срещу инженерите и специалистите от царско време, които продължават да се радват на завидни привилегии и власт. Сталин е готов да изпълни очакванията на работниците, а политическите му опоненти не са в състояние да го спрат.

Дилемата на Риков

Алексей Риков, който след смъртта на Ленин става председател на Съвета на народните комисари, смята новата икономическа политика, въпреки всичките ѝ недостатъци, за предпочитана алтернатива на дестабилизацията. Той е почти връстник на Сталин и живее в същата сграда в Кремъл, но двамата не са много близки. В борбата срещу опозицията Риков нито за момент не показва колебание на чия страна е, ала въпреки това е против предложенията на Сталин за усилване на натиска върху зърнопроизводителите и е неприятно изненадан от настояванията на генералния секретар след завръщането му от Сибир за „спешни мерки".[117] Троцки и обединената опозиция току-що са обезвредени, а Сталин се кани да приведе в действие тяхната програма.[118] Риков се опитва да го убеди да бъдат премахнати принудителните мерки, като посочва, че благодарение на енергичните му действия е избегната непосредствената опасност от криза, осигуреното през февруари зърно е 1,9 милиона тона. Той се противопоставя и на нереално високите цели в плана за индустриализация, подготвен от Куйбишев. На заседанието на политбюро на 7 март 1928 година Молотов, който действа по указания на Сталин, остро критикува Риков, че е твърде умерен във вижданията си за индустриализацията. В отговор председателят на Съвета на народните комисари подава оставка.[119]

Сталин не се възползва от тази възможност да го отстрани. Той разчита на него, особено в областта на икономиката, и се опитва да го успокои: „Този въпрос не може да се поставя по този начин, нека да се съберем, да пийнем и да си поговорим. Така ще решим всички недоразумения". Бухарин и Молотов също отхвърлят оставката на Риков.[120] Той успява да постигне своето: да не бъде заобикалян при вземането на важни за икономиката решения, особено що се касае до индустрията и бюджета. В политическо отношение Риков е в изключително уязвима позиция, като се започне с обстоятелството, че основният му поддръжник Бухарин е слабохарактерен и лишен от прозорливост, и се стигне до това, че Сталин разполага с много средства да го държи под контрол.

Въпреки че политбюро има правомощия да взема решения, никой от членовете му няма достатъчен авторитет, за да накара Сталин да ги изпълнява. Генералният секретар формално носи отговорност за най-важните въпроси, в това число за надзора над партията и държавните органи, а на практика прерогативите му са още по-големи.[121] Микоян посочва един пример от края на 20-те години, когато влиза в противоречие със Сталин относно курса на партията и политбюро подкрепя генералния секретар, само че решението така и не е изпълнено, защото междувременно Сталин променя мнението си; въпреки това решението на политбюро така и не е отменено.[122] Друг пример за огромната свобода на Сталин е случаят, при който той уведомява Риков за избухналите в Кавказ бунтове чак след като те са потушени.[123] Сталин разполага с огромно количество информация и често възлага задачи на приближените си без санкцията на политбюро.[124] Няма механизъм, който да следи какви материали са получени в ЦК, но не са предоставени на политбюро, нито пък какви указания са издадени от името на ЦК. Освен това единствено Сталин разполага със средства да държи тайно под око другите членове на политбюро и да използва подчинените им като информатори, защото само той, от името на ЦК, поддържа връзка с ГПУ.

Град Шахти

Три дни след отхвърлянето на оставката на Риков, на 10 март 1928 година, в „Правда" е публикувана неподписана статия, в която се твърди, че ГПУ е разкрило контрареволюционен заговор на „буржоазни специалисти", изпълнявали нареждания на „капиталисти от чужбина" за организирането на саботажи срещу съветската власт.[125] Предполагаемият заговор за саботаж е подготвян в каменовъглените мини в Шахти, близо до стратегическия Донецки басейн, като според обвинението са замесени високопоставени икономисти в Украйна и в Москва, както и няколко германски граждани. На 11 март в „Правда" Риков подкрепя всички обвинения, но предупреждава да не се прекалява с „преследването на специалистите", като мимоходом отбелязва, че „въпросът със зърнената криза вече е снет от дневния ред". За Сталин обаче случващото се в Шахти и усилването на натиска в селата са от първостепенна важност. Той се стреми да изостри класовата война, за да разшири социалната база на режима и да укрепи собствените си властови позиции, а едновременно с това да ускори индустриализацията и да колективизира земеделието.

Девет месеца преди това, през лятото на 1927 година, директорът на ГПУ в Северен Кавказ Ефим Евдокимов посещава Сталин в Сочи, където генералният секретар е на почивка, и го уведомява за „контрареволюционен заговор" във Владикавказ. „Той слушаше внимателно и задаваше въпроси – разказва Евдокимов. – Казах му, че си имаме работа с хора, които съзнателно вредят на производството, но не е ясно кой ги ръководи, дали полският генерален щаб или белгийската компания, която преди е притежавала предприятието."[126] Сталин му нарежда, след като приключи с разследването, да изпрати материалите в ЦК. Окуражен от този разговор, Евдокимов изготвя албум със снимки на 79 белогвардейци, за които иска разрешение да бъдат ликвидирани, без да разполага с никакви доказателства за закононарушения от тяхна страна, а само защото са вражески елементи. „Много е важно да бъдат премахнати – пише той, – защото в случай на война те може да се обърнат срещу нас."[127] Подходът му е оценен като новаторски и Евдокимов е награден за трети път с орден „Червено знаме".

От „контрареволюционния заговор" във Владикавказ не излиза нищо, но на Евдокимов е възложено разследването на случая в Шахти и този път той успява да изтръгне „самопризнания" от обвиняемите.[128] На 8 март политбюро взема решение да бъде проведен публичен процес.[129] На следващия ден няколко души от политбюро обсъждат обвиненията и променят някои факти и дати в събраните материали. Главният прокурор Николай Криленко е командирован в Ростов, като му е даден един месец, за да приключи случая.[130] Обвинения са повдигнати на петдесет и трима души, повечето от които са минни инженери (тридесет и петима), завършили образованието си преди революцията, а останалите са механици и електротехници. Процесът е прехвърлен в Москва, за да получи по-широка гласност.

През 1927 година добивът на въглища в Донецкия басейн надхвърля 2,5 милиона тона, като за първи път надминава добива от 1913 година благодарение главно на високата механизация. В същото време обаче скъпото вносно оборудване често се използва неправилно, защото е несъвместимо със съществуващите технологии, а и поради липсата на квалифицирани специалисти. Стремежът за повишаване на добива на всяка цена и некомпетентната организация на работата водят до неспазване на правилата за безопасност на труда и неправилна експлоатация, заради което в мините често стават наводнения и експлозии. Някои от обвиняемите признават, че са понижавали заплатите на работниците и същевременно са увеличавали нормите, но всъщност точно такава е и политиката на режима. Един от минните инженери признава, че е получил „финансиране от чужбина“, за да взриви една мина, но това е станало през 1921 година, и то по заповед на ръководството заради липсата на капацитет за нейната експлоатация. Циркулиращите слухове придават допълнително достоверност на обвиненията. Полският посланик изразява увереност, че германските специалисти са извършвали шпионаж в полза на Германия, а литовският посланик споделя пред германския си колега, че Полша финансира голяма мрежа за извършване на саботажи в Шахти.[131]

Според съветското законодателство всяко действие или бездействие, което причини вреда, е наказуемо като саботаж.[132] В случая обаче задържаните са обвинени не просто в саботаж, а в контрареволюционен заговор и поради липсата на други доказателства ГПУ трябва да изтръгне признания от тях. Арестуваните са лишавани от сън и са им обещавани по-леки присъди, ако направят самопризнания. Един от обвиняемите прави признания, като очаква в резултат на това да бъде осъден само на няколко месеца затвор, а след като адвокатът му обяснява, че заради самопризнанията го грози смъртно наказание, той се отказва от тях, само че следователят не отразява промяната в материалите по делото.[133] Нито Ягода, който ръководи разследването от Москва, нито Евдокимов, който го провежда на място, са глупави, те знаят, че и дума не може да става за умишлен саботаж.[134] Но натискът от страна на Сталин е твърде силен и накрая те му поднасят нужните показания за съществуването на „могъща контрареволюционна организация, действала в продължение на години“ в Донецкия басейн, както и за „съглашателство между Полша и Германия“.[135]

Чуждата „икономическа“ намеса

По време на разследването са задържани и петима германски инженери от AEG, работили в Шахти. Политбюро взима решение британските специалисти да бъдат разпитани и освободени. Пропагандата тръби, че работниците в другите страни не позволяват на буржоазните милитаристи да предприемат военни действия срещу Съветския съюз, поради което империалистите са пренесли противопоставянето в полето на икономиката и организират и финансират саботажи на съветска територия.[136] На 10 март председателят на управителния съвет на AEG изпраща телеграма до посланик Брокдорф-Ранцау в Москва, в която заплашва, че компанията ще прекрати дейността си в СССР и ще изтегли персонала си, ако задържаните служители не бъдат освободени. На следващия ден посланикът предоставя копие от телеграмата на Чичерин. На 12 март заместник-комисарят на външните работи Литвинов, който в момента е в Берлин, предупреждава, че арестуването на германските инженери ще нанесе тежък удар върху съветско-германските отношения.[137] Предишния месец двете страни са започнали преговори за търговско споразумение, което би осигурило поръчки на стойност 600 милиона марки, отпускането на дългосрочен заем на СССР и възможността съветски облигации да се търгуват на германските финансови пазари.[138] Залогът от преговорите е голям, само че в случая Сталин нарочно предизвиква Берлин. В бележка от 2 март до политбюро той и Молотов пишат, че „случаят може да се развие по много неочакван начин, ако процесът съвпадне с изборите в Германия".[139]

На 15 март Германия едностранно се оттегля от преговорите за сключване на търговско споразумение заради задържането на петимата германски инженери.[140] ТАСС обвинява Берлин за провала на преговорите, а съветските вестници сипят нападки срещу вероломството на германците. На 17 март съветският посланик в Берлин Николай Крестински изпраща писмо до Сталин, в което моли да бъде освободен един от арестуваните германци – Франц Голдщайн. Четири дни по-късно Сталин го обвинява, че е станал съучастник на германците, които се мъчат да използват арестите, за да хвърлят вината за провала на преговорите на Москва и добавя: „Представителят на една суверенна държава не може да се държи по такъв начин. Толкова ли не разбираш, че германците грубо се месят във вътрешните ни работи, а ти, вместо да прекратиш преговорите с тях, продължаваш да им се умилкваш? Дори и във „Франкфуртер Цайтунг" писаха за несъгласието ти с Москва по повод арестите".[141]

Изненадващо Голдщайн и Хайнрих Вагнер са освободени. В доклад на Артузов до Менжински се твърди, че по време на разпитите Голдщайн е посочил, че познава трима емигранти белогвардейци, които работят за AEG в Германия и са изключително враждебно настроени към Съветския съюз, както и че ги е видял с голяма сума пари.[142] След завръщането си в Берлин обаче Голдщайн отхвърля съветските твърдения за саботаж и като причини за аварията изтъква незаинтересуваността на работниците, страха на безпартийните специалисти, некомпетентността на партийното ръководство и цялостната липса на организация. Той се възмущава, че е арестуван по скалъпени обвинения, докато се е опитвал да спаси съветската индустрия, и разказва подробно за ужасяващите условия в затвора в Сталино, където е бил задържан.[143]

Трима германци, които не са освободени – Макс Майер, Ернст Ото и Вилхелм Бадщайбер, са държани в пълна изолация, в разрез с двустранните договорености, които предвиждат посещения от консулските служби. Въпреки това Германия не прекратява дипломатическите отношения със Съветския съюз, но някои германски компании изтеглят служителите си.[144] AEG решава да продължи да изпълнява многобройните си проекти в СССР. В края на март, двадесет и два дни след арестите, германското посолство е уведомено, че консулът в Харков може да посети задържаните германски граждани. Свиждането е извършено на 2 април, като на всеки затворник са дадени по десет минути в присъствието на трима агенти от ГПУ.[145] Пет дни по-късно германските инженери са преместени в затвора „Бутирка" в Москва в очакване на процеса.

Разпалване на класова война

Сталин си играе с огъня. В съветската въгледобивна индустрия работят не повече от 1100 инженери и повдигането на обвинения срещу 50 от тях предизвиква страх у останалите и води до изостряне на неприязънта на работниците към висшестоящите, като в някои случаи се стига до физическа саморазправа.[146] „Знам, че всеки, който пожелае, може да обвини невинни хора, времената са такива – пише в предсмъртното си писмо един инженер, който се самоубива, защото е наречен „шахтист" и е заплашен с арест. – Не искам да бъда опозорен, не искам да страдам, без да имам никаква вина, и да се налага да се оправдавам, предпочитам смъртта пред позора и страданията."[147] В Ленинград на 1000 работници се падат по 11 инженери, в Москва – деветима, в Урал – четрима.[148] Дори и поддръжници на Сталин, които подкрепят насилствените мерки срещу селяните, се стараят да овладеят причинената от него истерия срещу „буржоазните специалисти".[149] Председателят на централната контролна комисия Орджоникидзе успокоява група абсолвенти от технически специалности, че са жизненоважни за съветската индустрия и че чуждестранните специалисти трябва да имат възможност да работят в съветската индустрия, а съветските специалисти да ходят в чужбина.[150] Председателят на съвета по икономика Куйбишев заявява: „Всяко грешно твърдение, всяко несправедливо обвинение, преувеличено до гигантски размери, създава неблагоприятна работна атмосфера и подобни критики вече не са конструктивни".[151] На 28 март той уверява група московски инженери и учени, че случаят в Шахти не бележи началото на нова политика спрямо специалистите и че „правителството ще предприеме всички мерки, за да гарантира, че нито един невинен инженер няма да пострада".[152]

В същото време тези, които са против насилствената политика на Сталин към селяните, подкрепят скалъпените обвинения. На 29 март Ворошилов пише на ръководителя на профсъюзите Томски, който току-що се е завърнал от Донбас: „Миша, кажи ми честно, не правим ли грешка с този процес? Не ти ли се струва, че органите по места, в това число и регионалното ГПУ, превишават правомощията си?". Томски, бивш печатар и непоправим пияница, известен с хапливия си език, е единственият работник в политбюро и се радва на подкрепата на пролетариата.[153] В отговора си до Ворошилов той заявява, че буржоазните специалисти „затягат обръча около нас!". Томски е смятан за предводител на работническата фракция в партията и той посреща с ентусиазъм призива на Сталин работниците да заемат челни позиции в борбата с врага.[154] „Картинката е ясна – уверява той Ворошилов. – Основните фигури си признаха. Нищо чак толкова лошо няма да стане, ако няколко комунисти бъдат хвърлени в затвора."[155] В изказване пред ленинградската партийна организация на 3 април Бухарин не само потвърждава тезата на Сталин, че във въгледобивната индустрия масово и умишлено се повреждат машините, но и пророкува, че ще бъдат разкрити подобни „заговори" в други отрасли и се обявява в подкрепа на „работническата демокрация".[156] Мотивите му се различават от тези на Томски, в случая Бухарин подкрепя Сталин, за да не му даде повод да го обвини в разцепление на партията.

Голямата цел на Сталин е да спечели работниците на своя страна, за да пристъпи към ускорена индустриализация и колективизация. През 1928 година работниците в Съветския съюз достигат 2,7 милиона души.[157] (Още половин милион са заети в строителството.) Само че те още живеят в малки, претъпкани общежития или в дървени бараки, а заплатите стигат единствено за покриване на ежедневните нужди от храна, дрехи и подслон. Налице е и висока безработица, около един милион души са без работа и този проблем или трябва да намери своето обяснение и решение, или някой да поеме вината.[158] В същото време пролетариатът вижда колко охолно живеят мнозина в „страната на работниците".[159] Какво се случва с революцията? За какво са проливали кръвта си в гражданската война, след като сега властта е в ръцете на непаджиите и спекулантите? Работниците, на които се крепи държавата, гладуват, а „кулаците" безнаказано трупат огромни запаси от зърно. Работниците са изпращани да се трудят в мини, които се срутват върху тях, а после случилото се омаловажава като „злополука". „Буржоазните специалисти" и директорите се ширят в апартаменти с по пет стаи, с течаща вода и ток, със слуги и шофьори.[160] Какво прави работническата държава за работниците? На всичкото отгоре във вестниците те са обрисувани като кръшкачи и егоисти, пияници и дезертьори, а „производствените събрания", които уж са основната форма на „работническата демокрация", се използват за налагането на по-високи производствени планове. През 1928 година обаче партийните комитети изземат контрола върху тези събрания и това дава възможност на обикновените работници да се оплачат от лошото управление, прахосничеството и злоупотребите.[161] Събраните при разследването на „саботажа" в Шахти „доказателства" се сочат като пример, че и ръководителите могат да бъдат врагове.[162] Те показват, че „умишленото рушене на производствените мощности" се е извършвало години наред под носа на партийните ръководители. Много млади партийни дейци се възползват от възможността, за да яхнат вълнàта на класовото недоволство, за да се издигнат. В полицейските сводки се твърди, че зачестяват сигналите от работници за „саботажи". „В нашето предприятие има огромни слабости в управлението, качествените машини се държат в склада и не се използват – заявява работник от ленинградския завод „Болшевик". – Същото е както в Шахти."[163] Подобни настроения се ширят и в провинцията. „Къде бяха партията, профсъюзите и ГПУ и защо десет години допускаха да ни водят за носа?", пита в „Селски вестник" един дописник и се оплаква от местните разследващи органи, които не наказват „бюрократите“ и „вражеските елементи“.[164]

Усилията на работниците за създаване на независими организации са потискани безмилостно, като работническото недоволство се канализира чрез шумна кампания срещу враговете както в чужбина, така и вътре в страната.[165] Организират се събрания, на които се обсъждат „саботажите“ във въгледобива и в другите отрасли на промишлеността, а някои от изказалите се призовават „саботьорите“ да бъдат наказвани със смърт; инженерите и ръководителите, които се опитват да обяснят, че става дума за търсене на изкупителни жертви, допълнително подхранват подозренията, че буржоазните специалисти са врагове на пролетариата.[166] Там, където няма научно-техническа интелигенция, например в изостаналата Марийска автономна област, ГПУ използва за мишена хуманитаристите (главно от селски произход), които изследват и преподават местната история.[167] Класовата война се завръща. За разлика от Ленин, който се уповава на бедните и безимотните селяни за преобразяване на съветската провинция, Сталин се опира на младите амбициозни партийци от градовете, които трябва да се превърнат в авангард на социалистическото прекрояване на селото. Борбата е едновременно на няколко фронта: срещу кулаците, които трупат зърно в селата, срещу „буржоазните“ специалисти в градовете и срещу партийците, които доброволно сътрудничат на враговете или не проявяват достатъчна активност. Тази масова мобилизация излъчва примамливото послание, че режимът няма да позволи мечтите на работниците да претърпят крах, да бъдат жертвани или продадени за дребни монети. В същото време тя обаче заплашва да причини огромно противопоставяне, чийто изход не може да бъде предвиден.[168]

Тактическо отстъпление (април 1928 година)

Негативните последици от принудителните мерки срещу селяните и от кампанията срещу „саботьорите“ в промишлеността като че ли изобщо не безпокоят Сталин. Преди да отпътува за Сибир, той пише на Каганович, че никой не трябва да се бои да използва тоягата. „Много комунисти си мислят, че нямат право да закачат спекуланта и кулака, защото това ще отблъсне и ще настрои враждебно към нас селяните – обяснява Сталин. – А е точно обратното.“ Според него принудата ще доведе до разрив между кулаците и по-бедните селяни. „Единствено в условията на такава политика селяните ще разберат, че покачването на цените е измислица на спекулантите и не бива да се обвързват с кулаците, а трябва да изпълнят задълженията си на съюзник на работническата класа.“[169] Само че според докладите на ГПУ само една малка част от арестуваните са кулаци, а задържането на средноимотни селяни предизвиква значителен отпор срещу политиката на властта.[170] Комисарят на правосъдието Михаил Янсон разпраща циркулярно писмо, в което определя извънредните мерки като „временни“ и посочва, че те ще бъдат премахнати в началото на лятото.[171] Мнозина обаче, в това число и Риков, настояват те да бъдат премахнати незабавно.

Това е един от основните въпроси, които се разглеждат на проведения през април съвместен пленум на ЦК и централната контролна комисия.

На пленума Риков докладва за „саботажа“ в Шахти, като се опитва да разсее съмненията за скалъпени обвинения. Той се позовава на Томски, Молотов и Ярославски, които са посетили Донбас: „Основният им извод е, че случаят не само не е прекалено раздухан, а е по-значим и по-сериозен, отколкото си мислехме“. Риков отбелязва, че някои от обвиняемите са се признали за виновни, но добавя: „Индустриализацията е невъзможна без специалисти. В това отношение сме изключително изостанали и не проявяваме достатъчна активност“.[172]

В изказването си на следващия ден Сталин за пореден път заявява, че буржоазните специалисти в Шахти са били финансирани от белогвардейски емигрантски организации и западни капиталисти, което според него е доказателство, че не става дума за „производствена злополука“, а за „опит за икономическа интервенция“. След победата над опозицията, посочва той, партията се е надявала на спокойни времена, но се налага да остане нащрек: „Би било глупаво да си мислим, че чуждият капитал ще ни остави на мира. Не, другари, това няма да стане. Класите съществуват, чуждите капиталистически сили съществуват и те не могат да гледат спокойно как една независима държава строи социализма“. Пред Съветския съюз има два пътя, посочва Сталин, или да продължи да провежда революционната си политика и да привлича световния пролетариат и колонизираните народи към себе си, въпреки съпротивата на международния капитал, или да отстъпи, при което международният капитал „няма да се спре, а ще превърне социалистическата ни държава в приятелска буржоазна република“. Той риторично пита може ли Съветският съюз да отстъпи от принципите си и да приеме предложението на Великобритания за зони на влияние в Персия, Афганистан и Турция или предложението на Япония за подялба на Манджурия и накрая заключава, че отказът на СССР да направи подобни отстъпки е предизвикал „икономическата интервенция“ от страна на международния капитал, който си е послужил с вътрешните врагове.

Пленумът приема решение, което потвърждава Сталиновата линия, че „саботажът“ в Шахти е „подготовка за интервенция и война срещу СССР“.[173] Партийно-полицейският апарат приглася усилено: директорът на украинското ГПУ Балицки докладва на Ягода, че разпитите напълно са потвърдили „заключенията на другаря Сталин, изложени в доклада му пред пленума“.[174] Каганович пише на Сталин, че е стигнал до същите изводи и призовава партията да „укрепи ролята на ГПУ“ в промишлените предприятия, като внедри „свои пълномощници, нещо като органите на ГПУ в транспорта“.[175]

Сталин, който все пак е ученик на Ленин, налага вижданията си за „саботажа“ в Шахти, а в същото време предприема тактическо отстъпление по отношение на извънредните мерки за събиране на зърно.[176] В решението на пленума за положението в селата се споменава за „влиянието на кулаците“ върху изкупуването на зърно, но се посочва, че „в основата на затрудненията е нарушеното равновесие на пазара“. Заради множеството сигнали за превишаване на правомощията при прилагането на извънредните мерки те са премахнати.[177] Пленумът дава указания представителите на властта, които са наказвали не само кулаци, а и средноимотни селяни „в нарушение на партийната линия", да бъдат разследвани; някои са дадени под съд, други са разстреляни.[178] Повратът е изумителен.

Сред обикновените партийци, които внимателно следят трудно забележимите на пръв поглед различия в изказванията на висшето ръководство, плъзват слухове за разцепление между Сталин и Риков. „Струва ми се, че твърденията за фракции на Риков и на Сталин идват от опозиционерите, които успяват да проникват на събранията на актива", пише генералният секретар в бележка до Ворошилов на заседание на политбюро през април 1928 година.[179] На това заседание Сталин поставя въпроса за създаване на големи държавни стопанства в девствените земи в Северен Казахстан, Урал, Южен Сибир, Северен Кавказ и Украйна. Той дава за пример голямата механизирана ферма на Томас Кембъл в Монтана.[180] Калинин отбелязва, че тези големи стопанства ще допълват съществуващите, които ще се колективизират.[181] С други думи, отстъплението на Сталин е само частично. Той успява да накара пленума да утвърди правото на партията да въвежда извънредни мерки, ако бъде необходимо, и пред московската партийна организация заявява, че макар кризата да е преодоляна, ако „капиталистическите елементи пак се опитат да въртят номера, отново ще започнем да използваме член 107".[182]

Не му се налага да чака дълго: осигуреното през април зърно е едва една пета от събраното през март. Селяните предпочитат да продават продукцията си на пазара, където цената е няколко пъти по-висока от предлаганата от държавата. Набързо е организирана серия от срещи с партийните ръководства в провинцията, първата от които се провежда на 24 април. Местните партийци настояват отново да се прибегне до използването на член 107 и за кулаци да се смятат не само тези, които притежават 36 тона зърно, а и селяните с по 10-12 тона зърно. Въведените от пленума наказания за длъжностни лица, които насила са карали селяните да предават зърното си, са остро критикувани. Един партиен секретар заявява, че трябва да се сложи край на публикациите за „превишаване на правомощията", тъй като те имат отрицателен ефект върху старателността и активността.[183] Има обаче и такива, които не са съгласни с връщането на извънредните мерки и изтъкват, че определените планове за събиране на зърно не са съобразени с реалността.[184] Само че след поредния спад в количеството изкупено зърно политбюро взема решение да се възобнови прилагането на член 107 спрямо зърнопроизводителите.[185]

През 1928 година има надежди, че Сталин ще смекчи политиката си, но се получава обратното, той продължава да следва твърдия си курс. В сводките на тайната полиция за настроенията в страната все по-рядко се споменава за ножицата в цените и дефицита на промишлени стоки, за сметка на това се говори главно за „опити за саботаж" и „класови врагове".[186] Всеобщото следене понякога води до комични ситуации. На 16 май 1928 година Ягода разпраща циркулярно писмо с гриф „строго секретно" до подразделенията на ГПУ в страната, в което посочва, че „подготвяните за местните партийни окръжия сводки в много случаи съдържат информация за партийните ръководители“, което поражда „грешно впечатление“, че те се намират под зорко наблюдение, заради което той дава указание „в сводките да не бъдат посочвани поименно партийни ръководители“.[187]

Показен процес

Показният процес заради „саботажа“ в Шахти започва на 18 май 1928 година в Москва и продължава 41 дни.[188] Близо 100 специално подбрани чуждестранни и съветски журналисти са поканени да отразяват съдебните заседания.[189] Над 30 хиляди работници, комсомолци и делегати от други градове са доведени в залата. „Тълпите прииждаха шумно и се боричкаха за малкото седящи места – пише един американски кореспондент. – Балконите постепенно се пълнеха с дипломати, партийци и други привилегировани наблюдатели.”[190] Съдията Андрей Вишински се откроява със своя костюм и пенсне; главният прокурор Николай Криленко е с ловджийски бричове. Делото е заснето на филмова лента и бръснатата глава на Криленко постоянно лъщи под прожекторите.[191] Заседанията се предават по радиото и цялата страна ги следи със затаен дъх.

Обвиняемите са общо 53-ма, от тях 20 се признават за виновни, 11 частично признават вината си, а останалите настояват, че са невинни. Последните не крият отвращението си от съветския режим, но твърдят, че като професионалисти съвестно са изпълнявали задълженията си; признанието им, че са враждебно настроени към режима, обаче е прието като доказателство за участие в саботаж. Криленко прочита показания на работници, които твърдят, че са били „измъчвани от вампирите на работническата класа“.[192] „От началото до края той се държеше, все едно е на сцена – споделя един чуждестранен кореспондент. – Произнасяше дълги тиради пред специално подбраната публика, която шумно му ръкопляскаше. На моменти дори някои от обвиняемите се присъединяваха към ръкопляскането.”[193] Сценарият на обвинението обаче е съшит с бели конци, в „самопризнанията“ за наличието на „контрареволюционна организация“ има неясноти и явни противоречия, а германският техник Макс Майер заявява в залата, че не знае какво е подписал, тъй като не говори руски, и го е направил само защото е бил изтощен от разпитите. На въпрос за ролята на съветския гражданин Башкин в саботажа, Майер посочва, че Башкин е най-добросъвестният инженер, когото познава в Съветския съюз. В този момент Башкин се обажда, че самопризнанията, които е направил само преди няколко минути, не отговарят на истината. Съдията прекъсва заседанието и половин час по-късно Башкин потвърждава първоначалните си самопризнания.[194]

Основните фигури в т.нар. московски център са Лазар Рабинович, представителят на донбаското въгледобивно предприятие в Москва Соломин Именитов и членът на съвета по икономика Николай Скоруто. Когато Скоруто се признава за виновен, една жена извиква от залата: „Коля, скъпи, не лъжи, недей! Знаеш, че си невинен!“. Скоруто припада и заседанието е прекъснато, след подновяването подсъдимият заявява, че оттегля самопризнанията си, като добавя: „Надявах се, че съдът ще прояви снизходителност, ако се призная за виновен и обвиня другите“.[195] Рабинович и Именитов отхвърлят обвиненията. „Напълно невинен съм. Не се разкайвам за нищо. Няма да моля за нищо – заявява Рабинович, който е завършил минния институт в Санкт Петербург и започва кариерата си в Донбас още през 1884 година, а след революцията Ленин го назначава за ръководител на въгледобивната промишленост в целия Съветски съюз. – Имам зад гърба си петдесет години професионален опит, през които всички са се отнасяли към мен с пълно доверие и уважение. От никого не съм крил нищо. Служих добросъвестно на каузата на пролетариата, който ми имаше пълно доверие. Не ми е известно нищо за никакъв саботаж.“[196] След прочитането на присъдите (неговата е шест години затвор) той отбелязва: „Спя в затвора толкова добре, колкото и в собственото си легло. Съвестта ми е чиста и няма от какво да се страхувам“.[197]

Германският посланик Брокдорф-Ранцау, който има рак на гърлото, отказва да замине да се лекува, докато не приключи процесът.[198] Той се гневи, че единствените чуждестранни граждани сред обвиняемите са германци, и изказва съжаление, че усилията му за поддържане на двустранните отношения са дали възможност на Съветския съюз да нанесе такава обида на страната му. „Известия“ се опитва да омаловажи случая, като посочва, че „на подсъдимата скамейка са не германската държава, германската индустрия и германските компании, а отделни германски граждани“. Плановете на Сталин се сбъдват и процесът съвпада с изборите в Германия. Социалдемократите печелят най-много гласове – 9,2 милиона, комунистите остават четвърти с 3,2 милиона гласа. Подкрепата за нацистите е едва 2,6%. На 31 май Ворошилов осведомява Сталин, че Германия предлага осем съветски офицери да посетят страната за наблюдение на военни учения, а шестима германци да наблюдават ученията на Червената армия. Той подчертава, че „според германците Червената армия е напълно способна да устои на нападение от Полша и Румъния“ и препоръчва предложението да бъде прието. Сталин се съгласява.[199]

Заплахи (май – юни 1928 година)

Възобновяването на извънредните мерки за осигуряване на зърно води до рязко повишаване на цените и още по-голям недостиг. В големите градове отново са наложени хранителни дажби.[200] В доклад от Урал, в който се набляга на отчаянието на селяните и недоволството срещу въоръжените отряди, които претърсват домовете за „укрито“ зърно, се посочва за пример един старец, който се обесил: „Синът му показа на комисията всичките им запаси. Оставиха на 14 души едва 2 пуда зърно. Осемдесетгодишният старец реши, че ще бъде бреме за семейството си“.[201] ГПУ нарежда на информаторите си в селата (общо 8596 души в целия Съветски съюз) да обръщат особено внимание на „антисъветската агитация“ в кръчмите и по опашките пред магазините.[202] На 24 май Сирцов пише от Сибир, че тамошните селяни нямат никакво зърно и в градовете предстои глад.[203] Сталин изпраща в Новосибирск Станислав Косиор. На разширено заседание на партийния комитет в Новосибирск на 3 юни Косиор заявява, че натискът върху кулаците трябва да продължи.[204] Изкупеното до юни 1928 година зърно е малко по-малко от количеството, осигурено през предходния период (10,382 вместо 10,59 милиона тона).[205] Само че пролетната вълнà на насилие срещу кулаците парализира пазара.[206] Режимът е принуден да прибегне към внос, а на много места липсва зърно за посев.[207]

Сталин обаче не се отказва от намеренията си. На 28 май 1928 година той изнася лекция в Института за червена професура, на която са поканени и подбрани студенти от комунистическия университет „Свердлов“ и от Института за обществени изследвания. Един от присъствалите, млад чеченски комунист, описва обстановката така: „Чистачките са измили и излъскали подовете, работниците са разчистили двора, библиотекарите са извадили на показ най-хубавите книги, коминочистачите са почистили покрива, а професорите са чакали на опашка при бръснаря“. Едно-единствено нещо не е наред: някой грубо е изрязал главата на Сталин от окачения в залата портрет и я е хвърлил на пода. Върху платното е залепен надпис: „Пролетариатът няма нищо за губене, освен главата на Сталин. Пролетарии от всички страни, съединявайте се!“.[208] Повреденият портрет набързо е сменен с друга картина, на която са Сталин и Ленин. Извършителят на вандалския акт не е заловен.

Лекцията е посветена на модернизацията на земеделието чрез обединяването на дребните частни стопанства в големи колхози и създаването на нови държавни стопанства. „Сталин говореше тихо, монотонно, правеше дълги паузи – пише чеченският комунист. – Той имаше грузински акцент, който се забелязваше най-вече когато Сталин беше нервен.“ Изказването на генералния секретар продължава близо два часа. В един момент той посяга към чашата с вода, но тя се оказва празна. В залата избухва смях. Донесена е нова гарафа, Сталин си напълва чашата, изпива я и подхвърля: „Видяхте ли, който се смее последен, се смее най-добре. Имам за вас една добра новина: приключих!“. Избухват аплодисменти. След десетминутна почивка Сталин отговаря на писмено зададени въпроси. (Въпросите за предсмъртното писмо на Адолф Йофе и защо ГПУ има информатори в редиците на партията остават без отговор.) „Оказа се, че присъстваме на историческо събитие – твърди чеченският комунист. – Сталин за пръв път изложи публично своя план за бъдещата революция в колективизацията на земеделието.“[209] Част от речта на генералния секретар е поместена в „Правда“ на 2 юни 1928 година.[210]

За бързия напредък към социализма посредством колективизация и ускорена индустриализация Сталин разчита, освен на работниците, и на младежта. През 1928 година в Комсомола членуват над 2 милиона души. Около една трета от членовете на партията преди това са били членове на Комсомола.[211] Партията изпраща в селата комсомолски отряди, където те измерват „излишъците“ на око и издевателстват над селяните, докато не предадат запасите си от зърно. Успоредно с тези акции през май и през юни отново се увеличават задържаните с обвинения по член 107 и се надига нова вълна на „разкулачване“. Много селяни бягат в градовете, други се примиряват и се присъединяват към колхозите.

В някои райони има опити за съпротива. Един селянин в Западен Сибир отива при председателя на селския съвет и заявява: „Дайте зърно на нас, бедните селяни. В противен случай ще го вземем със сила. Ако партийният секретар не разреши да разпределите събраното зърно между бедните селяни, ще го убием. Ще вземем всичкото зърно и ще изградим чиста съветска власт, без комунисти“. На други места селяните заплашват: „Ще грабнем сопите и ще станем партизани!“.[212] В писмо до Риков, получено през юни, се казва: „Селяните са под робството на бандита Сталин. Най-бедните селяни и работници са ваши врагове“.[213] Прилагането на извънредни мерки предизвиква брожения, които се изтъкват като доказателство за необходимостта от нови извънредни мерки. В докладите на ГПУ постоянно се твърди, че нараства кулашката заплаха, увеличават се „националистическите“ настроения в Украйна и подкрепата за селяните в армията.[214]

В този момент Сталин спира да разговаря с Бухарин. (Той използва мълчанието като средство за наказание и спрямо съпругата си.) Постъпката му изненадва Бухарин, който се смята за негов близък приятел.[215] През май и през юни той му изпраща няколко писма, с които се опитва да привлече вниманието му, но те остават без отговор. В тях посочва, че не вижда „цялостен план по отношение на данъчната политика, на промишлеността, на вноса“ и изтъква казаното от уважавания марксист Ян Стен, че „Петнадесетият конгрес направи грешка, привържениците на Троцки се оказаха прави“. Бухарин признава: „Извънредните мерки, които са необходими, не отричам, прерастват в нова политическа линия“ и предлага след предстоящия конгрес на Коминтерна да се оттегли, „без да се противопоставям, без да вдигам шум и без никаква борба“. Писмата му разкриват, че според него острият завой наляво на Сталин няма да доведе до нищо добро. „Колхозите, които ще бъдат изградени чак след няколко години, няма да могат да ни изхранват – твърди Бухарин. – А и ние не сме в състояние да им осигурим веднага оборотен капитал и машини.“[216]

Второ тактическо отстъпление (юли 1928 година)

Селският гняв продължава да тлее. „Тези по върховете ни излъгаха, в това сме убедени всички – пише един селянин на 4 юли до „Селски вестник“. – Жалко, че другарят Ленин почина. Отиде си рано, без да успее да доведе делото докрай. А вие, управляващи другари, в случай на война не се надявайте много на селяните. С нашето зърно изхранвате Англия, Франция и Германия, а ние гладуваме седмици наред.“ [217] Същия ден е открит поредният съвместен пленум на ЦК и централната контролна комисия. На 6 юли Микоян изнася доклад за тежкото положение на външната търговия. Добивът на нефт значително надвишава вътрешното потребление, но износът на нефт, дървесина, захар и памук не е в състояние да генерира печалбите, които носи зърното. Микоян мрачно отбелязва, че износът на зърно през тази година ще е не повече от една трета от износа преди революцията.[218] Сред членовете на партийното и държавното ръководство се забелязва нарастваща тревога.[219]

Малко след полунощ Андрей Вишински прочита присъдите по делото за „саботажа“ в Шахти. Четирима от обвиняемите са оправдани, в това число двамата германци Ернст Ото и Макс Майер, които веднага след освобождаването си отиват в германското посолство. Други четирима са признати за виновни, но получават условни присъди, един от тях е Вилхелм Бадщайбер, който обаче отказва да се върне в Германия. Граф Брокдорф-Ранцау най-сетне заминава да се лекува; никой от комисариата на външните работи не идва да го изпрати на гарата.[220] Седем от обвиняемите са осъдени на смърт, а повечето получават присъди от 4 до 10 години затвор. Въпреки строгата цензура организирането на толкова мащабен публичен процес се оказва голямо предизвикателство, режимът така и не публикува пълната стенограма от съдебните заседания.[221] В изготвена от ЦК пропагандна брошура се казва, че процесът е постигнал целта си, накарал е партията да се обърне към работниците, да бъде по-самокритична, да следи по-внимателно буржоазните специалисти и да се фокусира върху подготовката на „съветски инженери“.[222] В унисон с тези твърдения в едно изказване Сталин заявява, че процесът е „дал тласък на работническата класа“.[223]

Генералният секретар не позволява на пленума да бъдат отправени критики към провежданата политика. Той посочва, че политбюро е било принудено да предприеме извънредни мерки само защото това е било наложително за спасяването на страната и изтъква, че: „Тези, които твърдят, че извънредните мерки при всички положения са нещо лошо, грешат“.[224] Сталин обяснява, че Великобритания се е индустриализирала благодарение на колониите си, Германия го е направила заради необходимостта да се защити след Френско-пруската война от 1870 година, а САЩ са използвали заеми от Европа. СССР няма колонии и нито една западна държава не желае да му отпусне дългосрочни заеми, поради което трябва да се справи с тази задача единствено с „вътрешните си ресурси“. След това въведение той заявява: „Селяните плащат на държавата не само обичайните данъци, преки и косвени, те плащат повече заради относително високите цени на промишлените стоки и на ниските изкупни цени на земеделската продукция. Това представлява допълнителен данък, наложен на селяните в интерес на стимулирането на индустрията, което служи на нуждите на цялата страна, в това число и на селяните. Това е нещо като „пожертвование“, нещо като свръхданък, който временно сме принудени да събираме, за да запазим и увеличим настоящия темп на развитие на индустрията. (…) Това, за което говоря, не е приятно, но нямаше да бъдем болшевики, ако си затваряхме очите пред този факт, за съжаление без този допълнителен данък върху селяните нашата индустрия и страната като цяло няма да издържат“.[225]

Сталин отхвърля другите възможности, една от които е предложението на Соколников да се повиши изкупната цена на зърното с 25%. „Необходимо ли е да се затвори ножицата между града и селото, между ниските и високите цени? – пита той. – Да, безспорно това трябва да бъде направено. Можем ли да го направим, без цялостно да отслабим нашата индустрия и икономика? Не, не можем.“[226] Очевидно такава е жестоката логика на ускорената индустриализация: насилственото изтръгване на пожертвования не допуска отстъпки пред пазара. Сталин изтъква, че пътят, който предстои да изминат, ще става още по-труден. „Докато вървим напред, съпротивата от страна на капиталистическите елементи ще нараства, класовата борба ще се изостря, а съветската власт, чиято мощ ще укрепва, ще провежда политика на поставяне на тези елементи в изолация. (…) Никога не се е случвало и няма да се случи излишните класи доброволно да се откажат от позициите си, без да направят опит за организирана съпротива. Пътят към социализма неизбежно поражда съпротива у експлоататорите, а тя води до изостряне на класовата борба."[227]

Още Плеханов, бащата на руския марксизъм, отбелязва, че щом капиталистите осъзнаят, че са обречени, те ще се опитат да се противопоставят на хода на историята. По време на гражданската война Ленин също твърди, че с приближаването на разгрома съпротивата на враговете се увеличава.[228] На пръв поглед пророкуванията на Сталин, че предстои „изостряне на класовата борба", изглеждат неоснователни. Той обаче посочва, че отказът на селяните да продават продукцията си на определената от държавата цена представлява „зърнен бунт" и може да се определи като първата сериозна акция на капиталистическите елементи в страната срещу съветското правителство.[229] Сталин години наред повтаря, че страната е под капиталистическа обсада, че вътре в СССР има враждебно настроени елементи, подкрепяни от родената от новата икономическа политика буржоазия, както и че има връзка между външните и вътрешните врагове. Всичко това се съдържа в процеса за „саботаж" в Шахти и по силата на едно от необяснимите съвпадения, които съпътстват добре реализираните стратегии или по-скоро импровизации в определена стратегическа посока, в деня на изказването на Сталин пред пленума петимата обвиняеми, получили смъртни присъди по делото, са разстреляни.

След генералния секретар думата взима Бухарин. За да не даде възможност на Сталин да го обвини в неспазване на партийната линия, той премълчава възраженията си срещу водената политика и така разочарова мнозина от присъстващите. Бухарин потвърждава, че кулаците представляват заплаха и трябва да бъдат подлагани на натиск, т.е. че извънредните мерки до известна степен са уместни. Той също така подкрепя Сталин относно необходимостта от ускорена индустриализация и повишаването на бдителността, за да се противодейства на саботажите на класовите врагове. При все това Бухарин призовава да се обърне внимание на действителността и посочва, че през последните месеци в страната е имало над 150 големи протестни акции, „въстание в Семипалатинск, безредици в Ленинград и Москва, бунт в Кабардия".[230] Между 20 май и 15 юни 1928 година са регистрирани тринадесет случая на безредици в трудовите борси в различни градове.[231] Той цитира писма от страната, получени в ръководения от него „Правда", и твърди, че след като е узнал от тях за нарастващото обществено недоволство, е отишъл в ГПУ, където в продължение на два дни е преглеждал сводките за политическите нагласи, които се изготвят за членовете на политбюро, но не са стигали до самия него. (Косиор подхвърля: „Защо сте го затворили в ГПУ?". Избухва смях и Менжински отговаря: „За всяване на паника".) Като се позовава на общественото недоволство, Бухарин настоява извънредните мерки да бъдат премахнати. Той изтъква, че в някои моменти те са наложителни, но не могат да се превърнат в нещо постоянно, тъй като „селяните ще се разбунтуват и кулаците ще се възползват от това, ще ги организират и ръководят. Дребната буржоазия спонтанно ще се вдигне срещу пролетариата, ще го срази и в резултат на разпалената от вас класова борба диктатурата на пролетариата ще загине“. Сталин се обажда: „Да пази Бог!“, и в залата отново избухва смях.[232]

На 11 юли Калинин докладва за предложението за създаване на държавни стопанства. Той се противопоставя на засиления натиск срещу кулаците, тъй като това може да доведе до още по-голям спад в производството на зърно. „Ще се намери ли някой, който да каже, че има достатъчно зърно? – пита риторично Калинин. – Твърденията, че кулаците укриват зърното, че има наличност на зърно, но те не го дават, са само празни приказки. (...) Ако кулаците имаха много зърно, досега да сме го иззели.“ В това отношение позицията му се доближава до тази на Риков, Томски и Бухарин за отмяна на извънредните мерки. Той обаче обяснява недостига на зърно със слабата производителност, което според него „ни принуждава да създадем държавни стопанства“, т.е. за това той подкрепя Сталин. Следобеда Сталин отново взима думата и влиза в остър спор с Томски, който предлага да бъдат отменени извънредните мерки. (Вечерта Соколников споделя пред Каменев, че генералният секретар е бил „ядосан, жлъчен, разтреперан от злоба. Отвратителна гледка. Държа се страшно грубо“.[233]) „Отстъпваме днес, отстъпваме утре, отстъпваме вдругиден, само отстъпваме. Това според него ще укрепи съюза между работниците и селяните – заявява Сталин. – Не, другари, това не е вярно. Политиката на безкрайни отстъпки не е нашата политика.“[234] Но за огромна изненада на всички накрая той се съгласява с искането спешните мерки да бъдат отменени.[235] Цените на зърното се повишават.[236] Незаконните изземвания на зърно са обявени за престъпления, съдебните дела по член 107 са прекратени, а задържаните селяни са освободени.[237]

Многобройните изказвания на Сталин на пленума не оставят никакво съмнение, че той е твърдо решен да следва очертаната в Новосибирск линия.[238] Само че се налага за втори път да предприеме тактическо отстъпление. Навярно е знаел, че Бухарин е обсъждал с другите членове на политбюро възможността да бъде отстранен от поста генерален секретар.

Една или няколко интриги?

Кратко просъществувалият съюз между Зиновиев, Каменев и Троцки не постига нищо, освен че допълнително обтяга отношенията им.[239] В началото на 1928 година Сталин изпраща Зиновиев и Каменев в изгнание в Калуга. На няколко пъти Зиновиев отправя молба отново да бъде приет в партията, като през месец май публикува унизително разкаяние в „Правда“, по повод на което Троцки отбелязва: „Зиновиев прилича на мокър бекас и гласът му от страниците на „Правда“ звучи като жалък вопъл от блатото“.[240] Месец по-късно Сталин позволява на Зиновиев, Каменев и още четиридесет техни привърженици да се върнат в партията.[241] В същото време неговият апарат разпространява слуха, че Бухарин е гласувал против това решение. За да бъде разчистено това недоразумение, Григорий Соколников се нагърбва с ролята на посредник между Бухарин и Каменев, като организира среща между тях в Москва.

Трудно може да се каже дали целият този случай е предварително планиран от Сталин, или е плод на стечение на обстоятелствата, от които той се възползва. Соколников едва ли би се съгласил да участва доброволно в кроежите на генералния секретар, което хвърля съмнения върху ролята на Каменев в последвалата интрига. Каменев се радва на относително голяма свобода, дори не му е отнет апартаментът в Кремъл, където сутринта на 11 юли, докато още тече пленумът, му се обажда Соколников, за да го уведоми, че Бухарин окончателно е скъсал със Сталин и е бил поставен въпросът за свалянето на генералния секретар, само че Калинин и Ворошилов са се отметнали в последния момент. Постъпката на Соколников – да съобщи тази смайваща новина по телефонна линия, която със сигурност се подслушва – е доста безразсъдна. Соколников и Каменев са единствените, които са се осмелявали да призовават Сталин да бъде свален на партиен конгрес и вероятно Соколников още не се е отказал от тази идея. Каменев по-скоро се надява да си възвърне облагодетелстваното положение и да заеме висок пост. Малко по-късно през деня Соколников и Бухарин отиват в апартамента на Каменев. Каменев, който по неизвестни причини си е водил бележки по време на телефонния разговор със Соколников, по-късно подробно описва и срещата си с „изпълнения с възмущение и гняв Бухарин“. Според неговите записки Бухарин заявява следното: „Смятаме, че линията на Сталин обрича на гибел революцията. Несъгласията между нас и Сталин са многократно по-сериозни, отколкото различията помежду ни. Риков и Томски са на едно мнение с мен, че ще е много по-добре, ако в политбюро членуват Зиновиев и Каменев вместо Сталин“. Бухарин добавя, че е обсъдил въпроса с Риков и Томски, а със Сталин не е разговарял отдавна. „Той е безпринципен интригант, за когото най-важното е да запази властта си. Променя възгледите си спрямо това кого точно иска да отстрани в съответния момент.“ След всички години на съвместна работа със Сталин Бухарин така и не е разбрал, че генералният секретар е с непоклатими леви убеждения и че се е научил от Ленин да проявява гъвкавост. Все пак той осъзнава, че Сталин е „отстъпил“ на юлския пленум само за да „забие нож в гърба ни“. Бухарин споменава също така, че генералният секретар не е настоявал за разстрел на обвиняемите в процеса за „саботаж“ в Шахти, а просто е наблюдавал отстрани, докато другите си цапат ръцете, за да изглежда като умерен политик. Той нарича „идиотска неграмотност“ изказванията на Сталин пред пленума за „пожертвованията“ от страна на селяните и за изострянето на класовата борба. Каменев го пита на кого може да разчита и Бухарин посочва Томски, Риков, Николай Угланов, като добавя, че „Ягода и Трилисер са с нас“, но „Ворошилов и Калинин се отметнаха в последния момент“. Оплаква се, че Орджоникидзе е слабохарактерен: „Пред мен ругаеше Сталин, а в решаващия момент ни предаде“, и че „ленинградчани се уплашиха, когато се стигна до вероятността да бъде отстранен Сталин, ужасно се страхуват от разцепление“.[242]

Няма как да разберем защо Бухарин говори тъй открито с Каменев. Той със сигурност не е глупак. Знае, че телефонът му се подслушва, предупреждава Каменев да не му се обажда и че и двамата са следени.[243] Навярно е отчаян. Каменев отбелязва, че „устните му трепереха от вълнение. Правеше впечатление на човек, който знае, че е обречен".[244] Така или иначе, Бухарин сам решава да поеме риска от срещата с Каменев. Вероятно целта му е била да опровергае слуха, че е гласувал срещу връщането на Каменев в партията, за да не позволи Сталин да привлече Каменев и Зиновиев на своя страна срещу него, Томски и Риков. Идеята, че Сталин би се опрял на Каменев и Зиновиев, звучи малко абсурдно, но Бухарин е бил убеден, че Сталин не е в състояние сам да управлява страната.[245] Той смята, че привържениците на Сталин не разполагат с достатъчно тежест в партията (пред Каменев нарича Молотов „слабоумник, който си позволява да ме учи на марксизъм") и затова според него Сталин няма друг избор, ако се отърве от Бухарин, Томски и Риков, освен да върне Зиновиев, Каменев и дори Троцки. Цялата среща се дължи на това трагично недоразумение.

Каменев също храни илюзии, че Сталин има нужда от него в завоя си наляво.[246] Пред него Бухарин посочва, че „Сталин признава само един начин на действие: отмъщение и нож в гърба". Той разказва един анекдот за групов излет в началото на 20-те години, на който се обсъжда въпросът кое е най-хубавото нещо в живота и Каменев отговаря: „книгите", Радек – „жените, чуждите жени", Риков – „конякът", а Сталин – „да отмъщавам на враговете си".[247] Но дали Каменев няма желание да си отмъсти на Бухарин, който безмилостно го е критикувал на Четиринадесетия и на Петнадесетия конгрес? Нищо чудно той да се е надявал по този начин да си възвърне благоволението на Сталин. Не бива да забравяме, че Каменев е опитен интригант. Той многократно е бил дясната ръка на Сталин, например при разправата с Мирсаид Султан-Галиев. За подобна възможност говори и фактът, че Каменев не само си води бележки от разговора, но и ги изпраща на Зиновиев в Калуга.[248] Впоследствие той обяснява, че е имал намерение да остане в Москва известно време и не е искал да чака, за да разкаже лично на Зиновиев. Но надали точно Каменев, който има богат опит отпреди революцията и много добре познава прийомите на съветската тайна полиция, не се е досетил, че писмото му до Зиновиев няма да бъде прихванато. А и в него той описва Бухарин в изключително негативна светлина. Бухарин по-късно се оплаква, че бележките на Каменев са „написани, меко казано, едностранчиво, тенденциозно, редица важни неща са пропуснати или изопачени".[249] Дори и Соколников отбелязва, че бележките на Каменев „сякаш се стремят да обтегнат и влошат взаимоотношенията" на опозиционерите.[250]

И до днес остава неизяснен въпросът дали Каменев е искал да отмъсти на Бухарин и да спечели благоразположението на Сталин с този тенденциозен документ. Но дори и да е така, не той организира абсурдната среща на четири очи в зорко наблюдавания Кремъл. Заиграването на Бухарин с Каменев, което той предприема без знанието на съюзниците си Риков и Томски, представлява златна възможност за Сталин. Генералният секретар привиква Риков и го уведомява, че Бухарин заговорничи с изпадналия в немилост Каменев. Риков веднага се отправя към апартамента на Бухарин в Кремъл и започва да му крещи от вратата, като в яда си го нарича „глупава бабичка“.[251] Сталин разполага с безрезервната подкрепа на Молотов и Каганович, а Риков може да разчита само на Томски и на наивния Бухарин. Ягода е принуден да дава писмени обяснения заради споменатата от Бухарин подкрепа за отстраняването на генералния секретар. И всичко това тръгва от един неверен слух, че Бухарин се е противопоставил на връщането в партията на Каменев и Зиновиев.

Тухлите на светлото бъдеще

На 12 юли Молотов закрива пленума с доклад за подготовката на „съветски специалисти“, в който основно място отделя на изостаналостта на лабораториите и техническото оборудване, като дава за пример един институт в Москва с апаратура от 1847 година и учебници от 1895 година. Той посочва, че в цялата огромна РСФСР има само 117 докторанти по приложни научни специалности. В същото време обаче тайната полиция и партийните издания подлагат на тормоз малцината останали квалифицирани буржоазни специалисти.[252]

Успоредно с пленума в Москва се провежда и Шестият конгрес на китайската комунистическа партия. В него участват 84 делегати (Мао си остава в Китай). Сталин най-сетне се съгласява да бъдат създадени отделни военни части на китайските комунисти, макар и да настоява те да бъдат под знамето на Гуоминдан, и се погрижва от ръководството на китайската комунистическа партия да бъдат освободени всички „троцкисти“, макар че в същото време прилага в СССР част от идеите на Троцки.[253]

Само най-задълбочените изследователи на процесите в Кремъл си дават сметка какво се случва в този момент в СССР. Руският посланик в САЩ от времето на Керенски Борис Бахметиев пише през август 1928 година на своя приятел Василий Маклаков, че „диктаторският режим не може да се чувства стабилен и сигурен, защото основната сфера от икономическия живот на страната – земеделието, в крайна сметка зависи от многомилионното население от имотни селяни“. Той определя Сталин като „един от малцината останали фанатици, независимо от факта, че повечето чужди автори го определят само като опортюнист, който води Русия обратно по пътя на капитализма“. Бахметиев отбелязва, че Сталин е разбрал, че „съветската власт трябва да държи в ръцете си не само промишлеността, а и селото“. Той твърди, че кулаците, „макар да притежават само по два коня и по две-три крави и не са експлоататори“, постепенно са поели ролята на помешчиците и именно те произвеждат излишъка, от който властта отчаяно се нуждае. Според него действията на Сталин срещу кулаците са правилни от гледна точка на „марксистката логика и комунистическата доктрина“, според които частните собственици трябва да бъдат заменени от колективни и държавни стопанства, които да осигуряват „достатъчно зърно, за да направят режима независим от селските маси“. Бахметиев дори е доловил, че „вътре в партията има съпротива, много по-мощна, отколкото си мислех първоначално, срещу новия курс на Сталин“.

Но нито Бахметиев, нито апаратчиците в ЦК са в състояние да предвидят, че резкият завой на Сталин към принудителна колективизация и ускорена индустриализация ще започне с подлагането на Бухарин на болезнено и садистично унижение. На 17 юли в Москва се открива Шестият конгрес на Коминтерна, в който участват над 500 делегати от повече от 50 комунистически партии от цял свят. Това е първият конгрес на Коминтерна от 1924 година и е свикан най-вече защото Сталин се нуждае от още едно оръжие срещу досегашния си партньор Бухарин. Непосредствено след връщането на генералния секретар от Сибир, на заседание на изпълкома на Коминтерна, Томски е критикуван за така наречения „десен уклон“. По-късно Томски отбелязва за кампанията срещу него: „Всеки ден по малко – тук петънце, там петънце, и накрая ни изкараха „десни”!“.[254] Бухарин, въпреки че формално е начело на Коминтерна, напълно престава да ходи в централата. Поддръжниците на Сталин разпространяват слухове, че дните на Бухарин в ръководството са преброени и че той ще е следващият изгнаник в Алма Ата. Троцки, който отдавна има зъб на Бухарин, злорадо отбелязва, че дължината на изказванията му пред конгреса е обратно пропорционална на властта му да взема решения.[255] Конгресът се проточва през цялото лято, като през август Сталин внедрява Молотов в изпълкома с основна задача да се разправи с „десния уклон“.[256]

Сталин нито за миг не е забравил опитите на Бухарин да ореже правомощията му (след срещата в пещерата през 1923 година) и да го свали от поста генерален секретар, но все пак Бухарин не е Троцки, с когото от самото начало са кръвни врагове. Сталин се е отнасял към Бухарин като към по-малък брат, дори бащински, въпреки че разликата във възрастта им е само десет години.[257] През 1927 година той му помага да се премести в Кремъл. Есфир Гурвич, втората съпруга на Бухарин, е близка приятелка на съпругата на Сталин. Дъщерите им носят едно и също име – Светлана – и често си играят заедно. Бухарин и Гурвич са свидетели на грубото държание на Сталин към Надежда и по-късно плъзват слухове, че именно генералният секретар е виновен за раздялата на Бухарин и Гурвич, която е искал да отпрати, тъй като е знаела прекалено много за личния му живот.[258] Но отношенията между Сталин и Бухарин се обтягат не заради това, а заради дълбоките им различия относно стратегията за изграждането на социализма.

Различията в левицата по целия свят се задълбочават и на Шестия конгрес на Коминтерна социалистическите партии официално са обявени за „слуги на фашистите“. Палмиро Толиати, лидер на италианската комунистическа партия, който не питае особена любов към социалдемокрацията, въпреки това твърди, че класовата ѝ основа (пролетариатът) не е същата като на фашизма, който се крепи на дребната и едрата буржоазия, и заявява: „Нашата делегация е категорично против подобно изкривяване на действителността“.[259] Бухарин също посочва, че „би било грешка социалдемокрацията и фашизмът да се разглеждат като едно цяло“.[260] В крайна сметка надделява тезата на Сталин, защитавана от Молотов, за социалдемокрацията като „слуга на фашизма“ и за опасността от „десния уклон“ в комунистическите партии.[261]

Сталин отлага обичайната си почивка в Сочи и заминава чак на 2 август. Данните за престоя му там тази година са твърде оскъдни.[262] Освен от Валедински той е бил прегледан и от невропатолога В. М. Веризилов и терапевта А. В. Шчурвский, но няма документи за поставените от тях диагнози. Сталин е разговарял с лекарите за земеделието и за необходимостта от изграждане на държавни стопанства – двете теми, които в този момент го вълнуват най-много.[263]

Заради вноса на зърно в периода юли-септември 1928 година СССР изчерпва в голяма степен резервите си от злато и други ценни метали. Влошеното външнотърговско салдо е покрито с краткосрочни заеми, в резултат на което външният дълг нараства до 370 милиона рубли.[264] В писмо до Сталин, който е в Сочи, Микоян предупреждава: „Наблюдават се затруднения в две опасни направления: чуждата валута/външната търговия и осигуряването на зърно“. Според него има наченки на „кредитна блокада“ срещу СССР от страна на Германия, САЩ и Франция, породена от политически и индустриални кръгове, които твърдят, че икономическата среда в СССР е твърде несигурна. „Поради това ще бъдем принудени да орежем планирания внос – пише Микоян. – Тази година ще има голям спад в темповете ни на развитие по отношение на вноса.“ Той призовава да се обърне по-голямо внимание на износа на други стоки, не само на зърното.[265]

Усещането за криза се задълбочава. През август 1928 година геологът Владимир Вернадски отбелязва в дневника си, че „при завръщането от чужбина човек се изумява от очакванията за война и пропагандата в пресата. (…) В селата се говори, че идва война, значи скоро ще си отмъстим – на комунистите, на интелигенцията, с други думи, на градовете“.[266]

Сталин обаче живее в свой собствен свят. „Прав си за кредитната блокада – отговаря той на Микоян на 28 август. – Трябваше да го очакваме, предвид затрудненията със зърното. Германците са непреклонни, защото искат да ни поставят в пълна изолация, за да им бъде по-лесно да монополизират взаимоотношенията ни със Запада."[267] Не е ясно дали Сталин проумява важността на докладваната тревожна информация. Микоян пише и на Риков, който също е на почивка, като му съобщава, че в Ленинград са се образували дълги опашки, защото селяните са дошли в града да търсят храна и че лошата реколта в Украйна влияе и на съседните републики. Дългото писмо завършва с новината, че здравето на Орджоникидзе се е влошило, а лекарите дори не могат да му поставят диагноза.[268] Орджоникидзе е изпратен на лечение в Германия.[269] В средата на септември Риков посещава Украйна, за да провери на място какво е положението. „Четири години подред се борим със сушата – посочва той. – Явно усилията ни не дават резултат и направените от нас разходи не са достатъчни."[270]

Същия ден, 19 септември, Валериан Куйбишев, който е ревностен поддръжник на индустриализацията, заявява на заседание на ленинградската партийна организация, че петилетният план трябва да бъде изпълнен на всяка цена. „Казват, че сме се заели със „свръхиндустриализация“ и че залъкът е твърде голям за устата ни – отбелязва той. – Историята обаче няма да ни позволи по-бавно темпо, иначе още догодина ще се изправим пред още по-тежки аномалии."[271] В отговор на 30 септември Бухарин публикува в „Правда“ дълга статия със заглавие „Размисли на един икономист“, в която критикува неназовани „троцкисти“, зад които лесно могат да бъдат видени Куйбишев и Сталин. Той настоява за „балансирана“ индустриализация и предрича, че елиминирането на пазара и насилствената колективизация ще доведат до невероятна бюрокрация, която ще вземе надмощие над партията. Относно плана за индустриализация Бухарин подигравателно изтъква, че „не може да се строят заводи сега с тухлите на светлото бъдеще“.[272]

Само че точно такъв е подходът на Сталин: изграждане на настоящето с тухлите на светлото бъдеще. След като се връща от Сочи, той принуждава политбюро, въпреки несъгласието на Риков, Томски и Бухарин, да разкритикува „Правда“ за публикацията на статията на Бухарин без разрешението на ЦК.[273] Аргументите на противниците му не са в състояние да го разколебаят. „Дори и тазгодишната изкупна кампания на зърното да мине добре, това няма да разреши същността на нашите проблеми, само ще облекчи временно положението, раната ще продължи да гноясва, докато не бъдат осигурени машини, които да увеличат производителността на полето и докато земеделието не се организира на нова основа – пише Сталин на Микоян от Сочи на 26 септември. – Мнозина смятаха, че премахването на извънредните мерки и повишаването на цените на зърното ще е достатъчно за преодоляване на трудностите. Празни надежди на празноглави болшевики либерали!“[274]

През есента на 1928 година е организирана трета (след януарската и априлската) кампания в селата за изкупуване на зърно.[275] Натискът разпалва недоволство и предизвиква неочаквано голяма протестна вълна. Към края на годината в големите градове са въведени хлебни дажби.[276] Очакванията за по-големи добиви вследствие на подобреното качество на посевния материал, на торенето и механизацията, както и предположенията, че колективното земеделие ще постигне по-добри резултати, не се сбъдват. Сталин продължава да отхвърля оставката на Бухарин, като в същото време заклеймява възгледите на „десницата“ като голяма опасност за партията. „Вместо просто да ми кажете: „Вече ти нямаме доверие, Бухарин, смятаме, че политическият ти курс е погрешен, нека пътищата ни се разделят“, вие избрахте друг път. Започнахте да ме петните, дискредитирате, тъпчете, искате не да приемете оставката ми, а да ме отстраните за „саботаж“. Играта ви е напълно ясна.“ Така Бухарин обобщава положението, в което се намира.[277]

След завръщането си от Германия през ноември миротворецът Орджоникидзе пише дълго писмо на Риков, който за пореден път обмисля да подаде оставка. „От разговорите с теб и другите стигнах до извода, че няма съществени различия и това е най-важното – твърди Орджоникидзе. – Искрено те моля да съдействаш за постигане на помирение между Бухарин и Сталин.“ Орджоникидзе е непоклатим болшевик, грузинец, известен със сприхавостта и буйния си нрав, но, за разлика от Сталин, не е отмъстителен. В действителност, колкото и да е близък със Сталин, изглежда, че той в този момент не го разбира или не иска да го разбере. Орджоникидзе отдава напрегнатите отношения в политбюро единствено на проблемите с осигуряването на зърно, без да си дава сметка, че извънредните мерки ще влошат положението и че Сталин възприема критиците си като лични врагове.[278]

По същото време Бухарин най-после успява да издейства да бъде приет от Сталин. Разговорът продължава шест часа. Според Микоян Бухарин заявява на Сталин, че не иска да се изправя срещу него, защото това ще навреди на партията. „Ако поведем война, ще ни обявите за ренегати, отстъпници от ленинизма – добавя Бухарин, – а ние ще посочим, че вие сте виновни за глада."[279] Сталин обаче е непоклатим: още в Сибир е обявил, че възнамерява да тласне насила страната към социализма и в селото, и в града. Над Евразия надвисва сянката на апокалипсиса.

Послеслов

Ако Сталин беше умрял

Сталин не отстъпва. Наистина провежда насилствена колективизация в съветските села, където в този период живеят над 100 милиона души. С това обаче ще се занимаваме в следващия том. Най-малко 5 милиона селяни, сред които най-добрите земеделски стопани и пастири, са разкулачени, т.е. са качени насила във волски каруци и изпратени в отдалечени, пустеещи места. Мнозина разпродават имуществото си или бягат в града, за да се спасят от изселване. Принудените да се присъединят към колхозите палят житото, колят животните и избиват представителите на властта.[1] Режимът сломява съпротивата им, но броят на конете в страната се срива от 35 милиона на 17 милиона, на рогатия добитък – от 70 милиона на 38 милиона, на свинете – от 26 милиона на 12 милиона, а на овцете и козите – от 147 милиона на 50 милиона. В Казахстан загубите са опустошителни: рогатият добитък от 7,5 милиона намалява до 1,6 милиона, а овцете – от 21,9 милиона до 1,7 милиона. В цялата държава близо 40 милиона души са засегнати от последвалия глад, загиналите са между 5 и 7 милиона.[2] „И кучета не останаха – споделят пред един посетител селяни в Украйна. – Изядохме всичко – котки, кучета, полски мишки, птички… Утре, като се съмне, ще видите, че и кората по дърветата е обелена, изядохме я и нея. Ядем и конски фъшкии. Понякога в тях се намират цели несмлени зърна.“[3]

Учените, които твърдят, че колективизацията е била необходима, за да бъде извършен преходът от селска към модерна държава, грешат.[4] Русия наистина е изправена пред повелята да се модернизира, за да оцелее, но пазарните механизми са напълно съвместими с ускорената индустриализация. Принудителната, цялостна колективизация изглежда оправдана единствено от гледна точка на комунистическата идеология. А в икономическо отношение тя се оказва пълен провал. Сталин смята, че по този начин ще се увеличи не само количеството изкупувано от държавата зърно, а и добивите като цяло, но въпреки че количеството изкупено зърно се удвоява, добивите спадат. Оказва се, че колективното земеделие не превъзхожда частното, защото в капиталистическите държави фермерите разполагат с машини, торове, агрономи, ефективно разпределение на труда.[5] Колективизацията не допринася с нищо и за растеж на промишлеността в СССР.[6]

Предприетата от Сталин колективизация не може да бъде оправдана и с необходимостта от запазване на диктатурата. Частният капитал и диктатурата не си противоречат. Във фашистка Италия едрите индустриалци запазват богатството и властта си. Мусолини, също като Сталин, се стреми да овладее инфлацията и дефицита във външната търговия, макар това да води до безработица, защото и той разглежда стабилната валута като фактор, допринасящ за престижа на режима. И за Мусолини икономиката е подчинена на политическата власт, само че той не робува на лявата идеология и на теорията за класовата борба. Мусолини иска просто индустриалците да признаят властта му и го постига, като отхвърля исканията на синдикалистите в партията производството и потреблението да бъдат напълно контролирани от държавата. Вместо това режимът понижава данъците и транспортните разходи, подпомага производителите и улеснява взимането на кредити от чужбина.[7] Италианската диктатура не си и помисля да подложи на гонения успешните предприемачи, но с лекота ги праща в затвора, ако проявят глупостта да се възпротивят на режима. Това в никакъв случай не означава, че италианският фашизъм трябва да се възприема като пример за подражание, а просто доказва, че нищо, освен идеологията, не пречи на комунистическата диктатура да съжителства с частния капитал.

Колективизацията не е предизвикана и от някакъв рязък поврат в световната икономическа конюнктура.[8] Глобалната дефлация в цените на стоките наистина нанася тежък удар на Съветския съюз, като намалява печалбите от износа на зърно, нефт, дървесина и захар, само че Сталин изобщо не споменава за това в изказването си в Сибир на 20 януари 1928 година. Ако условията за външната търговия бяха благоприятни, дали той щеше да заяви, че бъдещето е в големите частни стопанства? Или че с оглед на високите цени на зърното на световните пазари колективизацията е ненужна? Тезата, че капитализмът е принудил Сталин да си служи с насилие и да изгради репресивен апарат, пренебрегва многобройните доказателства за водещата роля на идеологията. Колективизацията дава на режима възможност да контролира огромната територия във вътрешността на страната, но по-важен е фактът, че частните земеделски стопани, както и частните търговци и производители са възприемани като класови врагове. С други думи, в търсенето на начини за модернизация на СССР през 20-те години редица подходи са зачеркнати още в началото като недопустими.[9]

Колективизацията не може да се разглежда опростенчески и като поредния случай на насилствено налагане на ред в селата. Утвърдилият се през вековете образ на руската държава като брутален военен окупатор на собственото си население е едностранчив, Александър II освобождава крепостните селяни, а реформите на Столипин залагат на моркова, не на тоягата. Подобно на Столипин, Сталин иска обработваните площи да бъдат уедрени, но той отхвърля подхода на Столипин, който подкрепя частните стопани. С колективизацията Сталин намира решение на най-важния проблем, очертан от Ленин в последното му изказване как „Русия на новата икономическа политика да се превърне в социалистическа Русия“.[10]

Няма как да не си зададем въпроса дали е било възможно ленинската революция да поеме по друг път. „Смятахме, че е възможно с един удар да бъдат премахнати пазарните отношения – пише Бухарин в „Пътят към социализма и работническо-селският съюз“. – Оказа се обаче, че ще построим социализма именно чрез пазарните отношения. В резултат на собственото си развитие те ще се саморазрушат.“ Но как точно ще стане това? Бухарин обяснява, че при капитализма големите предприятия в крайна сметка унищожават малките заради пазарната конкуренция, тоест в случая със Съветския съюз големите държавни стопанства и колхозите ще смачкат малките частни стопанства и ще ги унищожат.[11] Немалка част от членовете на партията са убедени, че Съветският съюз някак си би могъл да „направи преход към социализма“ чрез новата икономическа политика. И именно Бухарин посочва този път с призива си „Забогатявайте!“.[12] Само че всеки селянин би могъл да му каже (и те му го казват в писмата до „Правда“, чийто главен редактор е той), че веднага щом някой се позамогне, бива смачкван от убийствените данъци. А през 1928 година, когато събраното зърно не достига, най-работливите селяни са наказвани като престъпници. От селянина Б. Бондаренко са отнети 8 вола, 7 крави, 4 телета, 3 коня, 36 тона пшеница, каруца и вършачка, а самият той е осъден на една година затвор и на въпроса защо е пратен в затвора, след като не е сторил нищо лошо, получава отговора: „Защото си кулак“.[13] Това обяснение е напълно достатъчно.

Новата икономическа политика произвежда кулаци, които на свой ред осигуряват реколтата. На срещата си с Бухарин на 11 юли 1928 година Каменев го пита как според нещо може да бъде осигурено необходимото зърно и Бухарин отговаря: „Разкулачването трябва да продължи, но без да влошаваме отношенията си със средноимотните селяни“. Само че по селата стопаните, които през 1925 година са имали 3 крави, а през 1928 година притежават вече 6 крави, изведнъж се оказват кулаци. В района на Вологда за две години броят на кулаците скача от 6315 на 8462, т.е. се появяват повече от 2000 нови „кръвопийци“, а в същото време членовете на партията там са само 2500 души.[14] Продаваното на пазара зърно се произвежда от едва 2 милиона дребни стопани.[15] С други думи, хората, които биват обявявани за класови врагове, са много повече от 3-4%, както твърди Бухарин. Според класовия подход, в който вярват всички болшевики, в това число и той, успехът на новата икономическа политика неизбежно води до провал на революцията.

Бухарин не представлява истинска алтернатива на Сталин, дори да оставим настрани факта, че му липсва политическа тежест и че не разполага с организационна подкрепа. Председателят на Съвета на народните комисари Риков притежава много по-голяма власт, а и е способен администратор. Освен това може да разчита на много привърженици. „Той беше общителен и сърдечен човек, често посещаваше подчинените си в домовете им, дори да не бяха членове на партията – твърди Симон Либерман, който го познава от 1906 година. – Обичаше да се заседява на маса и да води дълги разговори. Заради лекото си заекване изглеждаше далеч по-човечен от повечето си отблъскващи колеги.“[16] Добродушният, сърдечен провинциален лекар, описан от Либерман, няма нищо общо с отмъстителния Риков, който без капка колебание се разправя с Троцки и опозицията. Риков е непоклатим болшевик, но е благоразумен и е привърженик на финансовата дисциплина. Той не оспорва тезата, че с времето дребното земеделие ще бъде заменено от големи, механизирани и колективизирани стопанства, само че отдава приоритетно значение на стабилността, породена от помирението между класите благодарение на НЕП. За разлика от Бухарин, Риков не твърди, че новата икономическа политика някак си, незнайно как, ще доведе до социализма, ала е твърдо убеден, че насилствената колективизация е невъзможна и всяка стъпка в тази посока ще унищожи постигнатия напредък и ще доведе до нова катастрофа.

Председателят на Съвета на народните комисари далновидно предсказва тежките последици от насилствената колективизация, но няма идея какво може да се предприеме вместо нея. Алтернативният път е посочен от Григорий Сокольников, за когото кулаците са не класови врагове, а просто добри стопани. Той подкрепя Риков и Бухарин по отношение на постепенната, балансирана индустриализация, и дори отива по-далеч от тях, като категорично отхвърля планирането и пълния държавен контрол върху икономиката.[17] Прилагането в действие на неговия „пазарен социализъм" обаче не би било лека задача. Съветската партия-държава не разполага с нужния капацитет за успешно регулиране на една пазарна икономика, още по-малко на смесената държавно-пазарна икономика от онзи период, която изисква задълбочено разбиране на последиците от контролирането на цените и от потискането на частната търговия.[18] Независимо от това приемането на пазара като напълно съвместим със социализма и отхвърлянето на планирането са двата основни стълба на всяка алтернатива на провъзгласения от Сталин път на развитие.

Само че Сокольников, макар да е член на ЦК, е съвсем сам и няма зад гърба си своя фракция. Той не може да разчита на верността на военното командване, нито пък има връзки с високопоставени служители на ГПУ. Сокольников е разполагал с най-голямо влияние, когато се е ползвал от протекциите на Сталин, и за да бъде чут гласът му, се нуждае от силен в политическо отношение покровител като Риков. Комбинацията от Риков и Сокольников би била реална алтернатива на Сталин. Тя обаче би изправила страната пред други важни въпроси: дали режимът ще е в състояние да съвмести социализма в града с дребнобуржоазния капитализъм в селата? Дали такава уредба изобщо би допуснала съществуването на социализъм в града? Дали на комунистическата партия ще се наложи да се откаже от политическия монопол и дали едно общо ръководство на Риков и Сокольников би оцеляло след това? И най-вече дали Риков, който е много по-близък със Сталин, отколкото със Сокольников, би приел Сокольников за партньор?

В условията на Сталиновата лична диктатура всяка реална алтернатива на предпочитания от него курс трябва да надделее или чрез осигуряване на мнозинство в ЦК, или чрез отстраняването на генералния секретар. Опитът на Бухарин в това отношение се проваля, но когато Сталин предлага да подаде оставка, Риков не се възползва от тази възможност. Навярно причината за това се крие в здравия му инстинкт за политическо самосъхранение, като се има предвид могъществото на Сталин и безпощадната му отмъстителност. Само че има и друго: за Риков и останалите членове на политбюро Сталин е не само сприхав, себичен и отмъстителен човек, но и непреклонен комунист, безрезервно отдаден на идеите на Ленин и способен да ръководи целия апарат, страната и каузата на световната революция. Освен това никой от близките му поддръжници не е на нивото му. Орджоникидзе не е стратег, а и не е добре със здравето; Ворошилов не разбира нищо от военно дело; Киров притежава немалко качества, но е мързеливец и женкар; Каганович е талантлив организатор, само че е необразован; Микоян е твърде млад; Молотов се задоволява да живее в сянката на генералния секретар. Сталин става все по-трудно управляем, но ръководството му като че ли няма алтернатива.

Може да се допусне, че Риков се е надявал Сталин сам да разбере колко глупава е насилствената му политика. Ала вместо това Сталин обвинява него и Бухарин, че им убягва логиката на ленинизма. След като Съветският съюз трябва да премине към механизирано земеделие на базата на уедрени стопанства, а селяните отказват да се присъединят доброволно към колхозите, какво следва по логиката на ленинизма? Че или трябва да се изземат средствата за производство, или да бъде жертван партийният монопол, защото според марксизма класата е детерминанта на политиката и процъфтяването на една нова буржоазия неизбежно ще има политически последици. Никита Хрушчов, който по това време прави първите си стъпки на партийната сцена в Украйна, твърди: „Сталин беше непримирим и неотстъпчив по класовите въпроси. Това беше едно от най-силните му качества, заради което всички много го уважаваха“.[19] В крайна сметка, може да се каже, че основните алтернативи на Сталин са доброволният отказ от досегашния път на революцията и насилственото сваляне на болшевишкия режим, което самият той замалко да причини.

Повечето авторитарни управници не се осмеляват да се противопоставят на Великите сили, за да не изложат на риск личните си режими. Те се стремят към обогатяване, назначават свои роднини и приятели на важни постове, сдобиват се с любовници, залъгват хората с популистки изказвания и търсят благоволението на западните държави или на САЩ. Такава е картината в латиноамериканските диктатури. Съветският съюз има самочувствието на световна сила, център на революцията, но е и селска страна, все още неопомнила се след гражданската война и глада, без нито един съюзник. Болшевиките сами влошават положението, в което се намират, с опитите си да организират преврати в западните държави, с които в същото време се стремят да развиват търговски взаимоотношения. Новите технологии, нужни за модернизирането на съветската индустрия, могат да дойдат единствено от Германия, САЩ, Великобритания и Франция, но Сталин се ужасява от мисълта, че ще изпадне в зависимост от чуждите банкери и ще му се наложи да направи отстъпки в съветската политика. Непосредствено след подновяване на търговските преговори с Берлин той съзнателно обтяга отношенията с изфабрикувания процес за саботаж в Шахти, с което за пореден път отблъсква западните държави. Съветският съюз, както мрачно отбелязва „Правда“ в края на лятото на 1928 година, трябва да разчита на „собствените си сили, без помощ отвън“.[20] Самодостатъчността обаче е илюзия, Червената армия лесно може да бъде победена благодарение на новите технологии.

Политиката на Сталин води не само до срив в селското стопанство заради колективизацията, но и се явява пречка пред развитието на индустриализацията, поради което управлението му изправя пред риск от крах революцията на Ленин. Безразсъдството му остава ненаказано единствено благодарение на щастливо стечение на обстоятелствата. На 4 септември 1929 година започва спад в цените на борсата в Ню Йорк и на 29 октомври пазарът се срива. Настъпва времето на Голямата депресия. През следващите четири години индустриалното производство в САЩ спада с 46%, в Германия – с 41%, а във Великобритания – с 23%. Безработицата в САЩ достига до 25%. Световната криза обаче се явява спасителна възможност за Сталин.

Според марксизма кризата не е случайност, капитализмът в същността си е податлив на възход и упадък, пазарната икономика произвежда депресии и масова безработица. Решението на тези проблеми според марксизма е държавното планиране. Голямата депресия се разразява в удачен за Сталин момент, веднага след като той дава ход на колективизацията и разкулачването. Резултатите са поразителни. Изградени са над 1000 нови предприятия, а старите са изцяло обновени с нови технологии и модерни машини от чужбина.[21] Благодарение на кризата Сталин се сдобива с неочакван коз: изведнъж капиталистите се нуждаят от съветския пазар толкова, колкото и Съветският съюз се нуждае от техните технологии. Западните компании продължават да търгуват със Съветския съюз и след като установяват, че договорите не се спазват и комунистите използват доставеното оборудване и за други цели. Изследователите, които твърдят, че Москва е изправена пред „неотзивчива световна икономика", изкривяват действителността.[22] Идеологията и партийният монопол представляват основните ограничения пред СССР; световната икономика, напротив, е на негово разположение. А и освен че изважда СССР от изолацията, глобалната икономическа криза също така легитимира Сталиновата система.

Често се пропуска фактът, че всъщност Сталин поема огромен риск, по-голям, отколкото Лениновия октомврийски преврат, договора от Брест-Литовск и новата икономическа политика. Комунистическата партия и страната като цяло не са подготвени за насилствена, всеобхватна колективизация. Той използва полицията, за да заобиколи партията, като организира шумен публичен процес с цел разпалване на „класова война". Масовата кампания по време на процеса за саботаж в Шахти води до задържането на голям брой инженери, от които страната изпитва остър недостиг.[23] Отстраняването на специалистите, на които не може да се вярва, води до хаос, по-голям от този, който би възникнал след какъвто и да е саботаж. Както при колективизацията, така и при кампанията за разпалване на класова война на Сталин му се налага да надхитрява дори и поддръжниците си в политбюро, а това изглежда лесно само в ретроспекция.

Процесът за саботаж в Шахти и последвалата кампания срещу буржоазните специалисти дават възможност на Сталин да преодолее съпротивата сред апаратчиците срещу колективизацията и да укрепи устоите на властта си. Тази задача е неотложна не само с цел отхвърляне на отправените от Троцки критики, че

Сталиновият режим е режим на апаратчиците, а и защото Сталин искрено вярва във водещата роля на работническата класа. А и по този начин той се стреми да привлече на своя страна много млади хора, които тайно продължават да симпатизират на Троцки.[24] В съветското общество се шири разочарование от провала на революцията, която не успява да осигури охолство и социална справедливост. Силното недоволство, документирано в сводките на тайната полиция, всъщност показва, че хората искат властта най-сетне да „построи" социализма. Носталгията към „бащицата Ленин", въпреки насилието по време на управлението му, е израз на копнеж за постигане на обещанията на революцията. Процесът за саботаж в Шахти е средство за пробуждане на предишния устрем, само че няма никакви гаранции, че мобилизацията на работническите маси ще се канализира в желаната от Сталин посока. Той залага всичко на карта, в това число и властта си.

В биографиите често се твърди, че характерът и възгледите за авторитета, властта и подчинението се сформират в детството и най-вече в семейството. Дали наистина особеностите на Сталиновата политика се дължат на пердаха, който е изял като дете в Гори, трудно може да се прецени. Дори да оставим настрани факта, че доказателствата за насилие в детството му са твърде оскъдни и неубедителни, какво могат да ни кажат те? Можем ли да приемем, че строгият режим, следенето и доносничеството в Тифлиската семинария са определящи фактори в живота на Сталин? Режимът в семинарията със сигурност е бил тираничен, но това се отнася за цяла Русия през този период, а много от умерените грузински меншевики са завършили същото учебно заведение. Приятелството му със смелия Ладо Кецховели, чиято преждевременна смърт в затвора със сигурност бележи по неповторим начин младия Сталин, затвърждава марксистките му убеждения. Характерът му обаче се изгражда най-вече в резултат на дългото противоборство между болшевиките и меншевиките. С други думи, ярките лични черти на Сталин, които повлияват на важните му решения, се оформят в резултат на политиката. Липсата на достатъчно голям брой надеждни източници за детството и младостта му налагат като релевантен именно такъв подход за обяснение на личността на Сталин – чрез политиката. Въпреки че получава личната си диктатура от Ленин, на Сталин му се налага да преодолее много препятствия, за да бъде признат за негов наследник.

Съперничеството между Сталин и Троцки води началото си още от 1917 година, по време на гражданската война то се ожесточава и стига почти до обсесия, а след смъртта на Ленин се превръща в доминиращ фактор във вътрешнопартийния живот. Борбата с Троцки оставя дълбок отпечатък върху характера на Сталин. Също толкова силно влияние върху него оказва т.нар. Завещание на Ленин. Той преследва безмилостно всички, които изразяват различно мнение, но винаги се изкарва жертва. Дали това се дължи на някаква дълбоко вкоренена мания за преследване или на нещо друго, няма как да бъде установено. Можем само да твърдим, че тези негови черти се проявяват най-вече по време на разгорещената политическа война с опозицията, предвождана от Троцки, Зиновиев и Каменев.

Едновременно затворен и общителен, отмъстителен и грижовен, Сталин не се поддава на опитите за едностранчиви обяснения. По своята същност той е деспот, който, стига да пожелае, може да бъде много чаровен; идеолог, но и гъвкав прагматик; дребнав, ала и единственият стратег, който разсъждава геополитически сред болшевиките. Като държавен ръководител той е както прозорлив, така и догматичен; усърден и непоследователен, циничен и фанатичен. Хладнокръвните сметки и абсурдните илюзии са плод на едно и също съзнание. Но преди всичко Сталин е мнителен, само че неговата свръхподозрителност, която граничи с параноя, е свързана изцяло с политиката и отразява усещането на комунистическия режим, че отвсякъде е обграден от врагове.

Революцията срещу тиранията, корупцията и, не на последно място – срещу некомпетентността на самодържавието разпалва надежди за нов свят на изобилие, социална справедливост и мир. Основната причина тези надежди да останат неизпълнени е в самите болшевики, които несъзнателно, но неуморно възпроизвеждат патологията и хищничеството на стария режим. Виновни са не обстоятелствата, а политическият монопол и комунистическите убеждения, които служат за оправдание за увеличаване на ролята на държавата, и то насилствено. Съществуването на социоикономическите класи е безспорно, но изграждането на политическо устройство на класова основа, вместо на базата на индивидуални граждански свободи, води до разруха. Всички социалисти в крайна сметка разбират, че ако искат истинска демокрация, трябва да се откажат от марксисткото отричане на капитализма и пазарната икономика. Събитията в Съветския съюз дават възможност на тези, които не са безнадеждно затънали в блатото на идеологията, да потърсят начин за излизане от задънената улица, в която ги е вкарал Ленин, да се откажат от самоубийствената класова война, да приемат пазарните механизми, да поощрят усилията на работливите селяни. Този завой обаче се оказва несъвместим със запазването на властта.

Въпреки това, дори и в обременяващите рамки на ленинизма, един държавен ръководител би могъл да се постарае да обуздае параноята и самоизолацията, да плати цената на частичното приспособяване към пазарната икономика и да признае, че капиталистическите държави не си поставят за цел да свалят комунистическия режим на всяка цена. Но Сталин не е такъв държавен ръководител. Авторитарните режими се нуждаят от врагове, за да потискат недоволството и да мобилизират масите, а благодарение на убежденията и на характера си Сталин довежда до крайност налудничавостта на ленинизма, което води дотам, че постоянното усещане за война с целия свят води до война с по-голямата част от населението на страната.

Сталин, също като Троцки, не одобрява новата икономическа политика, но като прагматик приема завоя на Ленин в името на каузата на революцията. И пак по същата причина – защото смята, че оцеляването на режима е заложено на карта – през 1928 година, непосредствено след като изпраща Троцки в изгнание, той се връща към дългогодишните си леви убеждения. Сталин така и не признава, че Троцки и лявата опозиция са били прави: това не е в стила му и би поставило под въпрос причините за отстраняването на Троцки. Ала онези, които вярват, че Троцки би могъл да направи това, което прави Сталин, грешат. Троцки просто не става за водач.

След оттеглянето на Ленин Троцки никога повече не демонстрира лидерските качества, които проявява през 1917 година и по време на гражданската война под ръководството на Ленин. В неравностойната борба със Сталин, който като генерален секретар получава възможността бързо да изгради своя лична диктатура, Троцки потвърждава, че е добър оратор, но не успява да изгради стабилна фракция, да внесе разцепление сред противниците си и да подчини убежденията си на необходимите в момента тактически съображения. Освен това Троцки никога не е бил особено усърден и практичен администратор, нито пък стратег, способен на импровизации. Макар че и двамата са в еднаква степен отдадени на убежденията си, Сталин е много по-способен и решителен от Троцки.

А какво щеше да стане, ако Сталин беше умрял?[25] През 1921 година той е опериран от апандисит. „Беше трудно да се предвиди изходът – твърди доктор Розанов. – Ленин ми се обади в болницата на два пъти, сутринта и вечерта. Разпитваше ме как е Сталин, искаше подробен доклад.“ Въпреки местната упойка Сталин се оплаква от силни болки и Розанов прилага голяма доза хлороформ, от което няколко години по-късно умира Фрунзе.[26] Впоследствие в картона му е отбелязано, че на младини Сталин е боледувал от малария. Преди революцията той е боледувал и от тиф, и от грип. Яков Свердлов, с когото делят една стая в Сибир, умира от туберкулоза. Възможно е било също така Сталин да бъде убит. През 1928 година той има само един телохранител – литовеца Юсис, който го придружава и в дачата в Зубалово, и на почивките в Сочи. Веднъж Соколников разказва на Каменев, че напилият се по някакъв повод Томски бил прошепнал на Сталин: „Скоро работниците ще започнат да стрелят по теб!“.[27] Историята се разпространява и в други версии, но така или иначе ясно показва, че мисълта за убийство на Сталин не е била чужда на членовете на политбюро.

Ако Сталин беше умрял, до насилствена колективизация най-вероятно нямаше да се стигне, а режимът щеше да се трансформира или да се разпадне. „Повече от всеки друг велик човек в историята – пише историкът Е. Х. Кар – Сталин е живо доказателство, че обстоятелствата изграждат човека, а не обратното.“[28] Кар греши. Сталин преобразява в обществено-политическо и икономическо отношение една шеста от земното кълбо. Усилията му водят до масови бунтове, глад, канибализъм, унищожаване на земеделието и селското стопанство, но той не се спира пред нищо. Продължава напред по пътя към социализма дори когато най-близките му поддръжници го предупреждават, че над страната е надвиснала катастрофа. За това са необходими изключителна гъвкавост, жестокост, склонност към насилие, но най-вече непоклатима вяра в правотата ти. Сталин проявява неподозирани умения в изграждането на личната си диктатура, като в същото време показва, че не е непогрешим (не осъзнава същността на фашизма например) и се лута слепешката на сцената на международната политика. Само че притежава желязна воля. През януари 1928 година хвърля зара в Сибир и повече не поглежда назад. Историята, за добро или за зло, се пише от хора като него, които никога не се отказват.

Бележки

Първа част: двуглавият орел

[1] Stephen Kern, *The Culture of Time and Space, 1880-1918* (Cambridge, Mass.: Harvard University, 1983).

[2] Alfred J. Rieber, „Stalin: Man of the Borderlands", *American Historical Review*, 106/5 (2001).

[3] Stephen Kotkin, „Modern Times: the Soviet Union and the Interwar Conjuncture", *Kritika,* 2/1 (2001): 111.

[4] Otto Pflanze, Bismarck and the development of Germany, 2nd ed., 3 vols. (Princeton, N.J.: Princeton University, 1990), I: 82. Прочутата фраза „Политиката е изкуството на възможното", която Бисмарк е казал на Майер фон Валдек на 11 август 1867 година, няма директен източник. Тя е цитирана от Heinz Amelung. *Bismarck-Worte*(Berlin: Deutsches Verlagshaus Bong & co, 1918).

[5] Pflanze, I: 81-5; Jonathan Steinberg, *Bismarck: a Life* (New York: Oxford University, 2011), 130-2.

[6] Steinberg, *Bismarck*, 184, 241.

[7] Robert C. Tucker, *Stalin as Revolutionary, 1879-1929: A Study in History and Personality* (New York: Norton, 1973). Ronald Grigor Suny, „Beyond Psychohistory: The Young Stalin in Georgia", *Slavic Review*, 50/1 (1991): 48-58. Основният източник на случките с побоищата, които пияният Бесо е нанасял на сина си, е Йосиф Иремашвили.

[8] „На старини той пращаше на тях и на някои от съучениците си пликове с пари", пише един учен. Donald Rayfield, *Stalin and his Hangmen: An Authoritative Portrait of a Tyrant and Those who Served Him* (New York: Viking, 2004), 8.

[9] През септември 1931 година, когато Сталин научава, че бившият му учител по история в семинарията Николай Махтадзе, тогава на 73 години, е в затвора в Тифлис, заповядва на Берия да го освободи. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 76, l. 113.

[10] Leon Trotsky, *Stalin: An Appraisal of the Man and His Influence* (New York: Harper and Brothers, 1941), 61-2.

[11] Simon Sebag Montefiore, *Young Stalin* (New York: Knopf, 2007).

[12] Francis Wheen, *Karl Marx* (London: Fourth Estate, 1999).

[13] Montefiore, *Young Stalin*, 10.

[14] Кавказките другари, които се издигат заедно със Сталин, започват собствена кариера. Единствено преместването на Лаврентий Берия се дължи изцяло на Сталин, но за разлика от него, в Кавказ Берия е изградил огромна мрежа от свои приближени, които довежда със себе си.

[15] Miklos Kun, *Stalin: An Unknown Portrait* (Budapest: Central European University, 2003), 74-5; Monetfiore, *Young Stalin*, 3-16. **По въпроса** за обира Емил Лудвиг пише през 1931 година в интервюто си със Сталин: „Това е единственият въпрос, на който той отказва да отговори, а само го подминава". „Iz besedy tovarishcha Stalina s nemetskim pisatelem Emilem Liudvigom, 13 Dekabria 1931 g.", *Bol'shevik*, 1932, no. 8: 33-42 (at 42-3).

[16] Някои от най-успешните практици в изкуството на биографиите смятат, че запълването на празнотите е необходимост. Вж. Hermione Lee, *Virginia Woolf's Nose: Essays on Biography* (Princeton: Princeton University, 2005).

[17] Архивът на грузинската социалдемокрация е изчезнал. Erik van Ree, „The Stalinist Self", *Kritika*, 11/2 (2010): 257-82.

[18] Arsenidze, *Novyi zhurnal*, 1963, no. 72: 219. Tucker, *Stalin as Revolutionary*, 160-1.

[19] Сталин попълва въпросник по време на Четвъртия конгрес на украинската комунистическа партия през март 1920 година, в който посочва седем ареста, седем заточения и шест бягства. По-късно същата година пред едно шведско периодично социалдемократическо издание признава за седем ареста, шест заточения и пет бягства. Това се превръща в източник на объркване в официалните му биографии. Aleksandr V. Ostrovskii, *Kto stoial za spinoi Stalina?* (Moscow: Tsentropoligraf-Mim Delta, 2004), 7.

[20] Ученическите години на Сталин са по време на управлението на Александър III, когато всички начални училища в империята са на подчинение на Светия синод. *Istoricheskii ocherk razvitiia tserkovnykh shkol za istekshee dvadtsatipiatiletie, 1884-1909* (St. Petersburg: Uchilishchnyi sovet pri Sviateishem synode, 1909).

[21] Donald Rayfield, „Stalin as Poet", *PN Review*, 41 (1984): 44-7.

[22] Roy Stanley De Lon, „Stalin and Social Democracy: The Political Memoirs of David A. Sagirashvili", Ph.D. dissertation, Georgetown University, 1974, 169.

[23] Robert Service, *Stalin: A Biography* (Cambridge, Mass.: Harvard Belknap, 2005), 27; Charles King, *The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus* (New York: Oxford University, 2008), 183-4.

[24] V.V. Pokhlebin, *Velikii psevdonym* (Moscow: Iudit, 1996), 76; Iremashwili, *Stalin*, 18.

[25] Ostrovskii, *Kto stoial za spinoi Stalina?* RGASPI, f. 71, op. 10, d. 273 (Vladimir Kaminskii, „An Outline of the Years of Childhood and Youth of Stalin"); Rieber, „Stalin as Georgian: the Formative Years", in Sarah Davies and James Harris (eds.), *Stalin a New History* (New York: Cambridge University, 2005), 18-44; Stephen F. Jones, *Socialism in Georgian Colors: the European Road to Social Democracy, 1883-1917* (Cambridge, Mass.: Harvard University, 2005).

Първа глава: Син на империята

[1] Лудвиг, очевидно повлиян от мемоарите на Иремашвили, пита диктатора дали е станал професионален революционер, защото е бил жертва на насилие в детството си. Сталин едва ли би допуснал, че отдадеността му на революцията може да се дължи на огорчения в детството, но отричането му все пак звучи достоверно. „Iz besedy tovarishcha Stalina s nemetskim pisatelem Emilem Liudvigom, 13 Dekabria 1931 g.", *Bol'shevik*, 1932, no. 8: 33-42, reprinted in *Sochineniia*, XIII: 104-23 (at 113).

[2] Mairin Mitchell, *The Maritime History of Russia, 848-1948* (London: Sidgwick and Jackson, 1949).

[3] Dominic Lieven, *Empire: The Russian Empire and its Rivals* (New Haven: Yale University, 2002), 204.

[4] Jerome Blum, *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century* (Princeton: Princeton University, 1961); Marc Raef, *Understanding Imperial Russia* (New York: Columbia University, 1984); Steven L. Hoch, *Serfdom and Social Control in Russia: Petrovskoje, a Village in Tambov* (Chicago: University of Chicago, 1986)

[5] Isabel de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great* (New Haven: Yale, 1981); John Doyle Klier, *Russia Gathers her Jews: The Origins of the „Jewish Question" in Russia, 1772-1825* (Dekalb: Northern Illinois University, 1986).

[6] Paul Bushkovitch, „Princes Cherkasskii or Circassian Murzas: The Kabardinians in the Russian Boyar Elite, 1560-1700", *Cahiers du monde russe*, 45/1-2 (2004): 9-30.

[7] John F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus* (London: Longmans, Green, 1908); W.E.D. Allen, „The Caucasian Borderland", *Geographical Journal*, 99/5-6 (1942): 225-37 (at 230); Moshe Gammer, *Muslim Resistance to the Tsar: Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan* (London and Portland, OR: F. Cass, 1994).

[8] Някои от тях се преселват в ниските части на Северен Кавказ, вместо да преминат отвъд границата. Vladimir V. Degoev, *Kavkaz i velikie derzhavy, 1829-1864 gg.: Politika, voina, diplomatiia* (Moscow: Rubezhi XXI, 2009);Thomas M. Barrett, *At the Edge of Empire: the Terek Cossacks and the North Caucasus Frontier, 1700-1860* (Boulder, Colo.: Westview, 1999); Nicholas Breyfogle, *Heretics and Colonizers: Forging Russia's Empire in the South Caucasus* (Ithaca: Cornell, 2005); Austin Jersisld, *Orientalism and Empire: North Caucasus Mountain Peoples and the Georgian Frontier, 1845-1917* (Montreal: McGill-Queen's University, 2002).

[9] Charles King, *The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus* (New York: Oxford University, 2008), 140.

[10] Zurab Avalon, *Prisoedinenie Gruzii k Rossii* (St. Petersburg, A.S. Suvorin, 1901); Nikolas K. Gvosdev, *Imperial Policies and Perspectives towards Georgia, 1760-1819* (New York : St. Martin's, 2000). Вж. също W.E.D. Allen, *A History of the Georgian People from the Beginning down to the Russian Conquest in the Nineteenth Century* (London: K. Paul, Trench, Trubner, 1932); and Muriel Atkin, „Russian Expansion in the Caucasus to 1813", in Michael Rywkin (ed.), Russian Colonial Expansion to 1917 (London: Mansell, 1988), 139-87.

[11] David Marshall Lang, *The Last Years of the Georgian Monarchy, 1658-1832* (New York: Columbia University, 1957); Stephen F. Jones, „Russian Imperial Administration and the Georgian Nobility: The Georgian Conspiracy of 1832", *Slavonic and East European Review*, 65/1 (1987): 55-76. Вж. също Ronald Grigor Suny, *The Making of the Georgian Nation*, 2nd ed. (Bloomington: Indiana University, 1994), 70-3.

[12] Platon Zubov, *Kartina Kavkazskogo kraia prinadlezhashchago Rossii, i sopredіel'nykh onomu zemel': v istoricheskom, statisticheskom, etnograficheskom, finansovom i torgovom otnosheniiakh*, 4 vols. (St. Petersburg: Konrad Vingeber, 1834-5), 151.

[13] По темата за Сталин като представител на имперските погранични територии – Alfred J. Rieber, „Stalin: Man of the Borderlands", *American Historical Review*, 106/5 (2001): 1651-91.

[14] *Kavkaz: spravochnaia kniga storozhila*, 2nd ed., chast' 1 (Tiflis, 1889), 60; A. Azhavakov, „Gorod Gori", in *Sbornik materialov dlia opisaniia mestnosti i plemen Kavkaza* (Tiflis: Upravlenie Kavkazskogo uchebnogo okruga, 1883); Vasilii Sidorov, *Po Rossii. Kavkaz. Putevye zametki i vpechatleniia* (St. Petersburg: M. Akifiev i I. Leontiev, 1897), 460-77 [Gori]; A.M. Gorkii, „Prazdnik shiitov", *Nizhegorodskii listok*, June 28, 1898; G. Bukhnikashvili, *Gori:*

Istoricheskii ocherk (Tblisi: Zaria vostoka, 1947).

[15] D. Gogokhiia, „Na vsiu zhizn' zapomnilis' et dni", *Rasskazy starykh rabochikh Zakavkaz'ia o velikom Staline*, 2nd ed. ([Tblisi]: Molodaia gvardiia, 1937), 34.

[16] Градът е разрушен при земетресение през февруари 1920 година. В пътеводителя за Кавказ на Гори е отделена едва една страница, като са описани руините и плодовете, с които е прочут, особено прасковите, но не се споменава, че е родно място на Сталин. *Kavkaz* (Moscow: Transpechat' NKPS, 1927), 395-6.

[17] Kun, *Unknown Stalin*, 19 n. 30.

[18] V. Kaminskii and I. Vereshchagin, „Detstvo i iunost' vozhdia", *Molodaia Gvardiia*, 1939, no. 12:... (at 24-5).

[19] Montefiore, *Young Stalin*, 19. Официалната дата на сватбата (не на годежа) понякога се посочва като май 1872 година, тази дата е използвана и от Монтефиоре. Но ако са се оженили през 1872 година, е озадачаващо, че пише „скоро Кеке забременява". Официалната дата на раждане на майката на Сталин според съветските източници също варира, понякога се посочва като 1860-а. Изглежда е била по-възрастна с поне две години. Според некролозите е била по-възрастна с четири години, вероятно за да изглежда по-голяма по времето на сватбата си.

[20] За сватбите в Гори: David Suliashvili, *Uchenicheskie gody* (Tblisi: Zarya vostoka, 1942), 24-8.

[21] Montefiore, *Young Stalin*, 19-20.

[22] Сталин преправя годината си на раждане от 1878-а на 1879-а. За повече информация за годината на раждане на Сталин: Miklos Kun, *Stalin: An Unknown Portrait* (Budapest, 2003), 8-10, 60; and A.J. Rieber, „Stalin, Man of the Borderlands", *American Historical Review*, 106/ (2001): at 1659.

[23] Според някои източници през 1875 година се е родило момиченце и е живяло едва седмица, но няма доказателства за това.

[24] Kaminskii and Vereshchagin, „Detstvo", 27-8.

[25] RGASPI, f. 558, op. 4, d. 665 (Abramidze-Tsikhatatrishvili).

[26] Ostrovski, *Kto stoial*, 93; Kaminskii and Vereshchagin, „Detstvo", 30 (Elisabedashvili).Вж. също GF IML, f. 8, op. 2, ch. 1, d. 10, ll. 23-47 (Goglichidze); and Joseph Iremaschwili, *Stalin und die Tragödie Georgiens* (Berlin: Verfasser, 1932), 8-10.

[27] Куцишвили пише на Сталин през 1939-а: RGASPI, f, 558, op. 11, d. 722, l. 51.

[28] M.P. Lobanov, *Stalin v vospominaniakh sovremennikov i dokumentakh epokhi* (Moscow: Eksmo-Algoritm), 13-4 (D. Papiashvili); GF IML, f. 8, op. 2, ch. 1, d. 53 (Aleksandr Tsikhatatrishvili); Kaminskii and Vereshchagin, „Detstvo", 26; A.V. Ostrovskii, „Predki Stalin", *Genealogicheskii vestnik*, 2001, no. 1.

[29] Montefiore, *Young Stalin*, 25-8. Въпреки че Монтефиоре подробно отразява твърденията на Кеке за безпътното пиянство на Бесо, той представя и доказателства за „човешките слабости" на Кеке, което противоречи на нейните едностранчиви спомени.

[30] Според ненадеждните спомени на Серго Берия (син на Лаврентий) Кеке веднъж е споделила с бабата на Серго: „Когато бях млада, чистех хорските къщи и когато срещнех хубав младеж, винаги се възползвах". Sergo Beria, *Beria My Father: Inside Stalin's Kremlin* (London: Duckworth, 2001), 21.

[31] Dawrichewy, *Ah: ce qu'on*, 30-5.

[32] Ostrovskii, *Kto stoial*, 88-9; Service, *Stalin*, 17.

[33] Ostrovsky, *Kto stoial*, 89.

[34] „Яков беше пакостлив и палав като дете – спомня си жената на Свердлов. – Организираше игри за всички деца на улицата." Klavdiia Sverdlova, *Iakov Mikhailovich Sverdlov* (Moscow: 1976,), 60.

[35] Ostrovskii, *Kto stoial*, 93-4 (citing GF IML, f. 8, op. 2, ch. 1, d. 10, l. 57: Simon Goglichidze; „Detskie i shkol'nye gody Yosifa Vissarionovicha Dzhugashvili", GF IML, f. 8, op. 6, d. 306, l. 13).

[36] Ostrovskii, *Kto stoial*, 101 (citing GF IML, f. 8, op. 2, ch. 1, d. 48, ll. 14-5: E.K. Jugashvili, May 1935).

[37] *Pravda*, October 27, 1935.

[38] F.E. Makharadze and G.E. Khachapuridze, *Ocherki po istorii rabochego i krest'ianskogo dvizheniia v Gruzii* (Moscow: Zhurnal'no-gazetnoe obideneniie, 1932), 143-4.

[39] Диригентът на хора Гогличидзе, често цитиран по въпроса за „отвличането", който по-късно си приписва заслуги за успехите на Сосо в училище, твърди, че Бесо просто не може да понесе мисълта, че синът му учи. Lobanov, Stalin v vospominaniakh, 20.

[40] Leon Trotsky, *Stalin: An Appraisal of the Man and His Influence* (New York: Harper and Brothers, 1941), 9.

[41] Kaminskii and Vereshchagin, „Detsvo", 45 (Goglichidze).

[42] Iremaschwili, *Stalin und die Tragödie*, 5-6. Дъщерята на Сталин от втория му брак, Светлана, която като дете познава Кеке, но не и Бесо, по-късно казва, че Сталин „много повече прилича на нея, отколкото на баща си". Alliluyeva, *Twenty Letters to a Friend*, 204.

[43] Vladimir Loginov, *Teni Stalina: General Vlasik i ego soratniki* (Moscow: Sovremennik, 2000), 56.

[44] Akaki *Mgeladze*, Stalin, *kakim ia ego znal: stranitsy nedavnogo proshlogo* (Tblisi, 2001), 242.

[45] David Marshall Lang, *A Modern History of Soviet Georgia* (New York: Grove Press, 1962), 114-5; Robert C. Tucker, *Stalin as Revolutionary*, 1879-1929: *A Study in History and Personality* (New York: W.W. Norton, 1973), 80-81; Montefiore, *Young Stalin*, 63.

[46] Iremaschwili, *Stalin und die Tragödie*, 18.

[47] Iremaschwili, *Stalin und die Tragödie*, 14; Alliyueva, *Only One Year* (New York: Harper and Row, 1969), 360 („Майката биеше момчето, а бащата биеше нея."); and Alliluyeva, *Twenty Letters to a Friend* (New York: Harper and Row, 1967), 153-4, 204. Според слуховете, достоверни, но неподкрепени с документи, при последната среща на Сталин с майка му през 1935 година той я пита: „Майко, защо ме биеше толкова жестоко?". Тя отговаря:

„Тъкмо затова от теб излезе такъв голям човек“. Edvard Radzinsky, *Stalin: The First In-depth Biography Based on Explosive New Documents from Russia's Secret Archives* (New York: Doubleday, 1997), 24.

[48] V. Kaminski and I. Vereshchagin, „Detstvo i iunost' vozhdia“, *Molodaya Gvardiya*, 1939, no. 12: 49-50; on Stalin's participation: RGASPI, f. 71, op. 10, d. 273, ll. 86-8.

[49] Dawrichewy, *Ah: ce qu'on*, 82; Iremaschwili, *Stalin und die Tragödie*, 5; Kaminsky and Vereshchagin, 29-32, 48-50 (B. Ivanter, A. Khakonov). Montefiore, *Young Stalin*, 38-9.

[50] Smith, *Young Stalin*, 28-9; Montefiore, *Young Stalin*, 57, 70.

[51] Сталин продължава: „Помня, че бях на 10 години и страдах, че баща ми загуби всичко, без да знам, че четиридесет години покъсно това ще се смята за мой плюс. Но това е мой плюс, за който нямам никаква заслуга“. RGASPI, f. 558, op.11, d. 1121, ll. 49-50.

[52] Ostrovskii, *Kto stoial*, 96 (citing GF IML, f. 8, op. 2, ch. 1, d. 1, ll. 228-9, 236-9: Pyotr Adamishvili).

[53] Kaminskii and Vereshchagin, „Detstvo“, 41-2; Iremashwili, *Stalin und die Tragödie*, 7-8.

[54] Kaminskii and Vereshchagin, „Detstvo“, 34 (Elisabedashvili).

[55] Такива са спомените и на емигранта Иремашвили. *Stalin und die Tragödie*, 8.Вж. също Suliashvili, *Uchenicheskie gody*, 13.

[56] Donald Rayfield, *Stalin and his Hangmen: An Authoritative Portrait of a Tyrant and Those who Served Him* (New York: Viking, 2004), 8.

[57] Ostrovskii, *Kto stoial*, 109. В Грузия има три семинарии – третата е в Кутаиси.

[58] „Neopublikovannye materialy iz biografii tov. Stalina“, *Antireligioznik*, 1939, no. 12: 17-21 (Girgory Glurdzhidze).

[59] Dawrichevy, *Ah: ce qu'on*,47

[60] Davrishevi's police chief father sent him to the Classical Gymnasium no. 1 in Tiflis.

Втора глава: Последовател на Ладо

[1] Ostrosvkii, *Kto stoial*, (2002), 197.

[2] G. Poulet Cameron, *Personal Adventures and Excursions in Georgia, Circassia, and Russia*, 2 vols. (London: Henry Colburn, 1845), I: 83.Вж. също Moritz Wagner, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan*, 3 vols. (London: Hurst aqnd Blackett, 1856), II: 119.

[3] N.I. Badriashvili, *Tiflis* (Tiflis: Tifsovet, 1934); Shalva K. Chkhetia, *Tblisi v XIX stoletii (1865-1869)* (Tblisi, 1942).

[4] В Тифлис има шест вестника на арменски, пет на руски и четири на грузински. K.N. Bagilev, *Putevoditel' po Tiflisu* (Tiflis: K.N. Begichev, 1896).За избирателното право в империята вж. Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire, 1801-1917* (Oxford: Clarendon, 1967), 662-3.

[5] I.D. Anchabadze and N.Ia. Volkova, *Stary Tblisi: Gorod i gorozhane v XIX veka* (Moscow: Nauka, 1990).

[6] F.E. Makharadze and G.E. Khachapuridze, *Ocherki po istorii rabochego i krest'ianskogo dvizheniia v Gruzii* (Moscow: Zhurnal'no-gazetnoe obideneniie, 1932), 66, 114-7; Khachapuridze, „Gruziia vo vtoroi polovine XIX veka“, *Istorik Marksist*, 1940, no, 8: 46-66; Ronalnd Grigor Suny, *The Making of the Georgian Nation*, 2nd ed. (Bloomington: Indiana University1994), 124-43.

[7] Alfred J. Rieber, „Stalin as Georgian: The Formative Years“, in Sarah Davies and James Harris (eds.), *Stalin: A New History* (New York: Cambridge, 2005), 18-44.

[8] Tucker, *Stalin as Revolutionary*, 89-90.

[9] Joseph Iremaschwili, *Stalin und die Tragödie Georgiens* (Berlin, 1932), 16-7.Вж. също *Rasskazy starykh raboichikh*, 14-5 (Gogokhiia).

[10] RGASPI, f. 558, op. 4, d. 21, d. 29, d. 665. Kun, *Unknown Stalin*, 26.

[11] Kun, *Unknown Stalin*, 27 (citing RGASPI, f. 558, op. 1, d. 4327).

[12] J.W. R. Parsons, „The Emergence and Development of the National Question in Georgia, 1801-1921“, Ph.D. dissertation, University of Glasgow, 1987, 268-9.

[13] Jones, *Socialism*, 52; „Gruzinskii ekzarkhat“, *Pravoslavnaia bogoslovnaia entsiklopediia* (St. Petersburg, 1903), IV: 197-209; E[piskop] K[irion], *Kratkii ocherk istorii Gruzinskoi tserkvi I ekzarkhata* (Tiflis: K.P. Kozlovskii, 1901); Mikhail Agursky, „Stalin's Eccelsiastical Background“, *Survey* 28/4 (1984): 1-14 (at 4).

[14] Zhordaniia, *Moia zhizn'*, 11-15; Uratadze, *Vospominaniia*, 58-9.

[15] „Iz zaiavleniiia uchashchiksia tifliskoi dukhovnoi seminarii ekzarkhu Gruzii, 1 dekabria 1893“, in *Lado Ketsokhevli: Sbornik dokumentov i materialov* (Tblisi: Sabchota sakartvelo, 1969), 174-5; Makharadze, *Ocherki revoliutsionnogo dvzheniia*, 57-8.

[16] Ostrovskii, *Kto stoial*, 112 (citing GF IML, f. 8, op. 2, d. 52, ll. 198-9: I. Tsintsadze).

[17] Donald Rayfield, „Stalin as Poet“, *PN Review*, 41 (1984): 44-7; *Sochineniia*, XVII: 1-6. По време на терора през 30-те години Сталин заповядва да освободят от затвора виден грузински интелектуалец, за да преведе произведението на Руставели „Витязът в тигрова кожа“ на руски. Диктаторът сам редактира превода. През 1949 година Берия кара Пастернак и други поети да преведат грузинските стихотворения на Сталин на руски в чест на 70-ия му рожден ден.

[18] http://rustaveli.tripod.com/tsereteli.html Вж. също Donald Rayfield, *The Literature of Georgia: A History*, 3rd ed. (London: Gannett, 2010), 182-3.

[19] RGASP, f. 558, op. 1, d. 655 (Pyotr (Peti) Kapanadze).

[20] Ostrovskii, *Kto stoial*, 125; RGASPI, f. 558, op. 4, d. 665, l. 128 (Parkadze); Iremashwili, *Stalin und die Tragödie*, 17.

[21] Iremaschwili, *Stalin und die Tragödie*,16-7; Thomas Darlington,

Education in Russia (London: Wyman and Sons, 1909), 286-8.

[22] Stanley De Lon, „Stalin and Social Democracy: The Political Memoirs of David A. Sagirashvili“, Ph.D. dissertation, Georgetown University, 1974, 170.G. Glurdzhidze, „Pamiatnye gody“, *Rasskazy starykh rabochikh Zakavkaz'ia o velikom Staline* (Tblisi: Molodaia gvardiia, 1937), 17-21 (at 18).

[23] Kaminskii and Vereshchagin, „Detstvo“, 71.

[24] „Iz besedy tovarishcha Stalina s nemetskim pisatelem Emilem Liudvigom, 13 Dekabria 1931 g.“, *Bol'shevik*, 1932, no. 8: 33-42. За обиските вж. Glurdzhidze, *Rasskazy starykh rabochikh*, 20; Kaminskii and Vereshchagin, „Detstvo“, 66 (Vano Ketskhoveli).

[25] Trotsky, *Stalin: An Appraisal of the Man and His Influence* (New York: Stein and Day, 1946), 10.

[26] Jones, *Socialism*, 51, 309 n11 Също – Karlo S. Chelidze*, Iz revoliutsionnogo proshlogo Tbilisskoi dukhovnoi seminarii* (Tbilisi: Tbilisskoi universitet, 1988).

[27] Laurie Manchester,*Holy Fathers, Secular Sons: Clergy, Intelligentsia, and the Modern Self in Revolutionary Russia* (DeKalb: Northern Illinois University, 2008). Синовете на свещениците са 1% от населението на империята. 28 RGASPI, f. 71, op. 10, d. 273, l. 185; Rieber, „Stalin as Georgian“, 34.

[29] Sofron Mgaloblishvili, *Vospominaniia o moei zhizni: Nezabyvaemye vstrechi* (Tblisi: Merani, 1974), 35.

[30] Jones, *Socialism*, 22-6.

[31] RGASPI, f. 71, op. 10, d. 273, ll. 201-2 (Grigory Elisabedashvili).

[32] „Neopublikovannye materialy iz biografii tov. Stalina“, *Antireligioznik*, 1939, no. 12: 17-21 (Razmadze).

[33] Ostrovskii, *Kto stoial*, 139; RGASPI, f. 558, op. 1, d. 665; Iremaschvili, *Stalin und die Tragödie*, 21.

[34] Iremaschwili, *Stalin und die Tragödie*, 5-6. Сталин отбелязва: „Струва ми се, че един политик винаги трябва да полага усилия да печели съюзници“. RGASPI, f. 71, op. 10, d. 404; Kun, *Unknown Stalin*, 61.

[35] L.P. Beriia and G. Broido (eds.), *Lado Ketskhoveli: Sbornik* (Moscow: Partizdat, 1938), 9-10; Khachapuridze, „Gruziia vo vtoroi polovine XIX veka“, 66; V. Ketskhoveli, „Druz'ia i soratniki tovarishcha Stalina“, in *Rasskazy o Velikom Staline*, kn. 2 (Tblisi: Zaria vostoka, 1941), 75-86.

[36] RGASPI, f. 71, op. 10, d. 272, l. 67.

[37] *Katalog Tiflisskoi Deshevoi biblioteki*, chast' 1 (Tiflis, 1896), 15, 17. Вж. също RGASPI, f. 71, op. 10, d. 273, l. 179 (Ignatii Nonoshvili).

[38] RGASPI, f. 71, op. 10, d. 273, l. 85; Grigorii Urutadze, *Vospominaniia* (Stanford: Hoover, 1968), 15.

[39] Nicholas V. Riasanovsky, *The Teaching of Charles Fourier*(Berkeley: University of California, 1969).

[40] Karl Marx and Friedrich Engels, *The Communist Manifesto*, (New York: Signet, 2010), 64-5, 67.

[41] Martin Malia, *Alexander Herzen and the Birth of Russian Socialism, 1812-1855*(Cambridge, Mass.: Harvard, 1961). John Randolph, *The House in the Garden: The Bakunin Family and the Romance of Russian Idealism* (Ithaca: Cornell, 2007).

[42] Селяните в Русия са групирани в три категории: крепостни селяни, обитаващи частни земи на дворяни (около 42%), селяни, живеещи под наем на държавна земя (53%), и придворни селяни, собственост на имперските имения. V.M. Kabuzan, *Izmenenie v razmeshchenii naseleniia Rossii v XVIII-pervoi polovine XIX vv.* (Moscow: Nauka, 1971). Вж. също Olga Crisp, „The State Peasants under Nicholas I“, *Slavonic and East European Review*, 39/ (1959): 387-412; Zack Deal, *Serf and Peasant Agriculture: Khar'kov Province, 1842-1861* (New York: Arno, 1981).

[43] Alexander Gershchenkron, „Agrarian Policies and Industrialization in Russia 1861-1917“, in H.J. Habakkuk and M. Postan (eds.), *The Cambridge Economic History of Europe* (New York: Cambridge University), VI/ii: 706-800; Steven Hoch, *Serfdom and Social Change in Russia: Petrovskoe, a Village in Tambov* (Chicago: University of Chicago, 1986); Peter Gatrell, *Government, Industry, and Rearmament in Russia, 1900-1914: The Last Argument of Tsarism* (New York: Cambridge University, 1994); Georgii E. Mironov, *Gosudari i gosudarevy liudi: gosudari i gosudarevy liudi, rossiiskie reformatory i kontrreformatory XIX-nachala XX veka* (Moscow: Mart, 1999).

[44] Richard Wortman, *The Crisis of Russian Populism* (New York: Cambridge University, 1967).

[45] Samuel H. Baron, *Plekhanov: Father of Russian Marxism* (Stanford, Cal.: Stanford University, 1963); Samuel H. Baron, „Between Marx and Lenin: G.V. Plekhanov“, *Soviet Survey*, 32/2 (1960):... ; Theodore H. Von Laue, „The Fate of Capitalism in Russia: The Narodnik Version“, *American Slavic and East European Review*, 13/1 (1954): 11-28.

[46] „Tsensura“, *Bol'shaia sovetskaia entsiklopediia*, 1st edition, LX.

[47] Zhordaniia, *Moia zhizn'*, 8-9, 13, 25, 27.

[48] Gorgiladze, „Rasprostranenie marksizma v Gruzii“, in M.M. Gapridandashvli and O.K. Zhordaniia (eds.), *Ocherki istorii Gruzii*, 8 vols. (Tblisi: Metsniereba), V: 472.

[49] Makharadze, *Ocherki revoliutsionnogo dvizheniia*, 53, 72-3; Ostrovsklii, *Kto stoial*, 141 (citing GARF, f. 124, op. 7, d. 144, l. 1-6).

[50] Ostrovskii, *Kto stoial*, 130-1; *Sochineniia*, VIII: 173-4.

[51] RGASPI, f. 71, op. 10, d. 273, ll. 195-7. Sergei Allilueva, „Vstrechi s tovarishchem Stalina“, *Proletarskaia revoliutsiia*, 1937, no. 8: at 154

[52] Stalin, *Sochineniia*, VIII: 174; Rieber, „Stalin as Georgian“, 35-9; Jones, *Socialism*, 71-5.

[53] N.N. Jordania, „Staline, L'Écho de la lutte“ [October 1936], непубликуван ръкопис в архивите „Хувър“ Boris Nicolaevsky Collection, box 144, folder 3, 1-2; N. Vakar, „Stalin: Po vospominaniiam N.N. Zhordaniiia“, *Poslednie novosti*, December 16, 1936.

[54] Vadim Medish, „The First Party Congress and its Place in History“,

Russian Review, 22/2 (1963): 168-80.

[55] Втори учредителен конгрес, свикан четири години по-късно в Бялисток, се проваля.

[56] Edward Hallett Carr, *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*, 3 vols. (New York: Macmillan, 1953), I: 6-7; *VKP (b) v resoliutsiakh* (1941), I: 7-10. След края на заточението на Ленин в Сибир, през януари 1900 година той и съпругата му се местят в Псков, но след месеци заминават в изгнание в Германия. Robert Service, *Lenin: A Political Life*, 3 vols. (Bloomington: Indiana University, 1985), I: 80-1; Carr, *Bolshevik Revolution*, III: 3.

[57] RGASPI, f. 558, op. 4, d. 53, ll. 2, 157; d. 60, ll. 1-4; Kaminskii and Vereshchagin, „Detstvo", 84-5 (Talakvadze); Ostrovsky, *Kto stoial*, 140-1

[58] GIAG, f. 440, op. 2, d. 64, l. 7ob; *Dukhovnyi vestnik gruzinskogo ekzarkhata* (June 15-July 1, 1899), no. 12-13: 8; Kaminski and Vereshchagin, „Detstvo", 86.

[59] Сталин твърди това през 1932-ра в партиен въпросник, който става част от партийния канон. RGASPI, f. 558, op. 1, d. 4349, l. 1; *Yosif Vissarionovich Stalin: Kratkaia biografiia*, 2nd ed. (Moscow, 1947), 10; Yaroslavsky, *O Tovarishche Staline* (Moscow: OGIZ, 1939), 14; *Istoricheskie mesta Tblisi: putevoditel' po mestam sviazannym s zhizn'iu I deiatel'nost'iu I.V, Stalina* (Tblisi, 1944), 29; Tucker, *Stalin as Revolutionary*, 91. Майката на Сталин по-късно поема вината върху себе си, като заявява, че тя го е измъкнала от там, защото се е разболял от туберкулоза. В действителност Кеке е била гневна заради изключването му. Smith, *Young Stalin*, 54.

[60] Тези твърдения датират от 1902 година (в затвора в Батуми), 1910-а (Баку) и 1913-а. Ostrovskii, *Kto stoial*, 142-3; Montefiore, *Young Stalin*, 73.

[61] Kaminskii and Vereshchagin, „Detstvo", 84; Montefiore, *Young Stalin*, 70-3. Абашидзе се е опитвал да изключи Сталин през есента на 1898 година, но неуспешно. RGASPI, f. 558, op. 4, d. 665, l. 211-2 (Vaso Kakhanishvili); GF IML, f. 8, op. 2, ch. 1, d. 10. L. 141 (Gogokhiia); Gogokhiia, in *Zaria vostoka*, August 12, 1936; GF IML, f. 8, op. 2, ch. 1, d. 47, ll. 126-7 (Talakvadze).

[62] Manuil (Lemeshchevskii), *Die Russsischen Orthodoxen Bischōfe*, III: 27-8; Agursky, „Stalin's Eccelsiastical Background", 10.

[63] Agursky, „Stalin's Eccelsiastical Background", 6.

[64] Kun, *Unknown Stalin*, 30.

[65] RGASPI, f. 71, op. 10, d. 73, ll. 153-4; Kaminskii and Vereshchagin, „Detstvo", 62–6.

[66] През 1938 година лелята на съпруга на Паша пише на Сталин за племенницата си. В писмото се споменава, че майката на Сталин е знаела за съществуването на детето. Паша се опитва да се срещне със Сталин през март 1938 година, като дава на секретаря му снимки и копия на писмата си до него. Впоследствие изчезва безследно, навярно е арестувана. B.S. Ilizarov, *Tainaia zhizn' Stalina* (2002), 284-7.

[67] *Rasskazy starykh rabochikh* (Gogokhiia); Montefiore, *Young Stalin*, 72-3.

[68] В един от източниците се посочва, че Джугашвили отсъства от семинарията след великденската ваканция, преди да са започнали изпитите. RGASPI, f. 558, op. 4, d. 665, l. 381 (Talakvadze); GF, f. 8, op. 2, ch. 1, d. 47, ll. 126-7.

[69] Kun, *Unknown Stalin*, 32-3; Ostrovskii, *Kto stoial*.

[70] RGASPI, f. 558, op. 4, d. 65, ll. 1-4; Vano Ketskhoveli, „Na zare sozdanii partii rabochego klassa", *Zaria vostoka*, July 17, 1939: 3.

[71] Dawrichewy, *Ah: ce qu'on*,67. Иремашвили твърди, че се е опитал да убеди Джугашвили да завърши семинарията, за да отиде после в университета. Iremaschwili, *Stalin und die Tragödie*, 23-4.

[72] GF IML, f. 8, op. 2, ch. 1, d. 48, l. 164 (Elisabedashvili); d. 12, l. 28-9 (P. Davitashvili).

[73] Montefiore, *Young Stalin*, 79;Erik van Ree, „The Stalinist Self", *Kritika*, 11/2 (2010): 257-82.

[74] GF IML, f. 8, op. 5, d. 429, l. 170 (Vano Ketskhoveli); Vano Ketskhoveli, „Na zare sozdaniia partii rabochego klassa", *Zaria vostoka*, July 17, 1939; „K istorii fabrik i zavodov Tblisi: Stranitsy revoliutsionnoi bor'by rabochikh Tblisi v 1898-1901 gg.", *Zaria vostoka*, February 14, 1938; V. Berdzenishvili, „Iz vospominanii", *Zaria vostoka*, February 28, 1938; RGASP, f. 558, op. 4, d. 651, ll. 50-3.

[75] Jones, *Socialism*, 91.

[76] „V. Ketskhoveli, „Druz'ia i soratniki tovarishcha Stalina", *Rasskazy o Velikom Staline*, 75; Jones, *Socialism*, 71.

[77] Iremashvili, *Stalin und die Tragödie*, 22; Vakar, „Stalin"; Tucker, *Stalin as Revolutionary*, 87-8.

[78] RGASPI, f. 71, op. 10, d. 273, l. 240; Vano Ketskhoveli, „Iz vospominaniia o Lado Ketskhoveli", *Zaria Vostoka*, August 17, 1939: 3; *LadoKetsokhveli: Sbornik dokumentov i materialov* (Tblisi: Sabchota Sakartvelo, 1969), 76, 109-10.

[79] „Neopublikovannye materialy iz biografii tov. Stalina", *Antireligioznik*, 1939, no. 12: 17-21 (Kitiashvili).

[80] Montefiore, *Young Stalin*, 70.

[81] RGASPI, f. 558, op. 4, d. 72, l. 5; Ostrovskii, Kto stoial, 160; Rieber, „Stalin as Georgian", 39; G.A. Galoian, *Rabochee dvizhenie i natsional'nyi vopros v Zakavkaz'e, 1900-1922* (Erevan: Aiastan, 1969), 10-2.

[82] Jones, *Socialism*, 70, 99.

[83] Ostrovskii, *Kto stoial*, 161 (citing GF IML, f. 8, op. 2, ch. 1, d. 15, l. 245: N.L. Dombrovskii).

[84] *Ketsokhveli Lado: Sbornik dokumentov i materialov* (Tblisi, 1969), 24; Jones, *Socialism*, 100-1; David Tutaev (ed.), *The Alliluyev Memoirs: Recollections of Svetlana Stalina's Maternal Aunt Anna Alliluyeva and her Grandfather Sergei Alliluyev* (New York: Putnam, 1968), 49-51.

[85] Roy Medvedev, *Let History Judge: The Origins and Consequences of Stalinism* (New York: Columbia University, 1989), 30.

[86] През 1938 година Берия приписва статията на Сталин

и Кецховели, а после Сталин си приписва цялото авторство. „Rossiiskaia sotsial-demokraticehskaia partiia I ee blizhaishie zadachi“, *Sochineniia*, I: 11-31 (at 27); Beriia and Broido, *Lado Ketskhoveli*, 17-33. Сталин също така твърди, че е автор на първата неподписана уводна статия в *„Брдзола“*. Stalin, *Sochineniia*, I: 4-9; Deutscher, *Stalin*, 56-7; Jones, *Socialism*, 315.

[87] „Podpol’naia titpografiia ‘Iskra’ v Baku (Materialy Vano Sturua)“, in *Iz proshlogo: Stat’i i vospominaniia iz istorii Bakinskoi organizatsii I rabochego dvizheniia v Baku* (Baku: Bakinskii rabochii, 1923), 137-8; A. Enukidze, *Nashi podpol’nye tipografii na Kavkaze* (Moscow: 1925), 24; „V. Ketskhoveli, „Druz’ia i soratniki tovarishcha Stalina“ and G. Lelashvili, „Lado Ketskhoveli, besstrashnyi revoliutsioner“, both in *Rasskazy o Velikom Staline*, kn. 2 (Tblisi: Zaria vostoka, 1941), 75-86, 87-90; Jones, *Socialism*, 72-3.Martynov, *Moia sluzhba*, 100, 313-4.

[88] N.Ia. Makeev, „Bakinskaia podpol’naiatipografiia ‘Nina’(1901-1905)“, *Trudy Azerbaizhanskogo filiala IML pri TsK KPSS* (Baku, 1952, XVII: 90-109; A. Arenshtein, „Tipografiia Leninskoi ‘Iskry’ v Baku“, *Voprosy istorii*, 1956, no. 11: 105-12; E.N. Halbandian“, ‘Iskra’ I tipografiia ‘Nina’ v Baku“, *Trudy Azerbaizhanskogo filiala IML pri TsK KPSS* (Баку, 1960), XXIV: 3–30; A. Sarkisov, *Bakinskaia tipografiia leninskoi „Iskry“* (Baku, 1961).

[89] E. Faerman, „Transportirovka ‘Iskry’ iz-za granitsy i rasprostranenie ee v Rossii v 1901-1903 gg.“, *Muzei revoliutsiii SSSR: pervyi sbornik* (Moscow, 1947), 54-92; V.V Koroleva, „Deiatel’nost’ V.I. Lenina po organizatsii dostavki ‘Iskry’ v Rossiiu (dekabr’ 1900 g.–noiabr’ 1903 g.)“, *Trudy Kazanskogo aviatsionnogo instituta*, vyp. 54 (1962), 17-30; *Podpol’nye tipografii Leninskoi Iskry v Rossii* (Kishinev, 1962); V. Kozhevnikova „Gody staroi *Iskry*“, *Proletarskaia revoliutsiia*, 1925, no. 2.

[90] По-късно авторството на статията е приписано на Сталин, което не е истина. „Rossiiskaia sotsial-demokraticheskaia partiia i ee blizhaishie zadachi“, *Sochinenia*, I: 11-31.

[91] Lars T. Lih, *Lenin Rediscovered:* What is to be Done? *in Context*(Leiden: Brill, 2006); Carr, *Bolshevik Revolution*, I: 11-22; Adam B. Ulam, *The Bolsheviks: The Intellectual and Political History of the Triiumph of Communism in Russia* (New York: Macmillan, 1965), 160-216.

[92] S.T. Arkomed, *Rabochee dvizhenie i sotsial-demokratiia na Kavkaze: s 80-kh godov po 1903 g.*, 2nd ed. (Moscow-Leningrad: Gosizdat, 1923), 81-4 (at 84); Sevastii Talakavadze, *K istorii kommunisticheskoi partii Gruzii* (Tiflis: Glavpolitprosvet, 1926), I: 62; Rieber, „Stalin as Georgian“, 39; Talakavadze, *K istorii kommunisticheskoi partii Gruzii*, 62-3; Jones, *Socialism in Georgian Colors*, 106; Erik van Ree, „The Stalinist Self“, 267 (citing GARF, f. 102, op. 199, d. 175, l. 93).

[93] RGASPI, f. 70, op. 10, d.273, 292. Ostrosvkii, *Kto stoial*, 169-73. Vakar, „Stalin“; Zhordania, „Staline“, 3-4; and Urutadze, *Vospominaniia*, 1968), 67..G. Urutadze, *Vospominaniia* (Stanford, 1968), 278.

[94] Robert W. Tolf, *The Russian Rockefellers: The Saga of the Nobel Family and the Russian Oil Industry* (Stanford: Hoover Institution, 1976). Semen Esadze, *Istoricheskaia zapiska ob upravlenii Kavkazom*, 2 vols. (Tblisi: Guttenberg, 1907); Firouzeh Mostashari, *On the Religious Frontier: Tsairst Russia and Islam in the Caucasus* (London ; New York : I.B. Tauris, 2006); Photos: George Kennan Papers, Library of Congress; Evgenii Markov, *Ocherki Kavkaza: Kartiny kavkazskoi zhizni, prirody i istorii*, 2nd ed. (St. Petersburg and Moscow: M.F. Vol’f, 1904).

[95] Razhden Arsenidze, *Novy Zhurnal*, 1963, no. 72: 220-1.

[96] Скоро след това, около Нова година, във фабриката на Ротшилд избухва пожар. Слухът, че зад него стои Джугашвили, който използва работническата стачка, за да изнудва ръководството за пари, не отговаря на истината.

[97] Военният командир на Кавказ разпорежда дискретно проучване на условията на живот на работниците. Makharadze and Khchapuridze, *Ocherki*, 137-8.

[98] Голяма част от протестиращите работници на Манташов са депортирани в родните си села главно в Западна Грузия. Jones, *Socialism*, 102, 129-58.

[99] След началото на стачката са арестувани тридесет и двама работници. Другарите им настояват те да бъдат освободени и така се стига до кървавия сблъсък. *Batumskaia demonstratsiia 1902 goda* (Moscow: Partizdat, 1937), 9-11, 99-103 (Teofil Gogoberidze), 177-202, 203-41 (at 207); Arkomed, *Rabochee dvizhenie*, 110-8.

[100] GARF, f. 102, op. 199, d. 175, ll. 47-8.

[101] RGASPI, ll. 369-70; Ostrovskii, *Kto stoial*, 174-80; G.K. Zhvaniia, *Bol’shevistkaia pechat’ Zakavkaz’ia nakanune i v period pervoi Russkoi revoliutsii* (Tblisi: Tsentral’nyi komitet Kommunisticheskoi partii Gruzii, 1958), 70; I.S. Chulok, *Ocherki istorii batumskoi kommunisticheskoi organizatsii 1890-1921 gody* (Batum: Sabtsota Adzara, 1970), 39-52. Кондукторът Мшвиобадзе е прекарал Сталин от Батуми до Тифлис, облечен в униформа на кондуктор. RGASP, f. 558, op. 1, d. 655; Kun, *Unknown Stalin*, 4.

[102] Erik van Ree, „The Stalinist Self“, 270 (citing RGASPI, f. 124, op. 1, d. 1931, l. 11: Todriia recollections); *Batumskaia demonstratsiia*, 98-9 (Todriia).

[103] Rayfield, 26; Kun, *Uknown Stalin*, 59; A. Alliluyeva, *Vospominaniia* (1946), 37, 168.

[104] V.V. Pokhlebin, *Velikii psevdonym* (Moscow, 1996), 47-50. Монтефиоре, ползвайки мемоарите от ерата на Сталиновия режим, описва Джугашвили като „царя на затвора в Батуми, който командва приятелите си, тероризира интелектуалците, подкупва охраната и се сприятелява с престъпниците“. Montefiore, *Young Stalin*, 103. Според мемоарите на емигранта Урутадзе: „Когато ни пускаха навън, за да се раздвижим, Сталин

стоеше сам и крачеше напред-назад, а ако някой го заговореше, се усмихваше високомерно и произнасяше няколко думи". Urutadze, *Vospominaniia*, 65.

[105] Ostrovskii, *Kto stoial*, (2004), 194; RGASPI, f. 558, op. 4, d. 619, ll. 172, reprinted in *Sochineniia*, XVII: 7-8.

[106] В началото на 1903 година Джугашвили вероятно е призован в армията, но е освободен с намесата на влиятелния приятел на семейство Давричеви. *Ah: ce qu'on*, 31.

[107] Sergei Alliluyev, *Proidennyi put'* (Moscow, 1946), 109.

[108] Внезапното му връщане е предшествано от масови арести на социалдемократи в Тифлис. Ostrovskii, *Kto stoial*, 212-6; RGASPI, f. 558, op. 4, d. 537, l. 21 (M. Uspenskii); *Perepiska V.I. Lenina i rukovodimykh im uchrezhdenii s partiinymi organizatsiiami, 1903-1905 gg.* (Moscow, 1975), II: 114-5.

[109] Makharadze, *Ocherki*, 71; *Ocherki istorii*, 70-2.

[110] Ostrovskii, *Kto stoial*, 214; Arsenidze, „Iz vospominanii o Staline", 218.

[111] Ostrovskii, *Kto stoial*, 216; Montefiore, *Young Stalin*, 123.

[112] Alliluyev, *Proidenyi put'*, 108-9.

[113] *Machiavelli, Gosudar'*, edited by N. Kurochkin (St. Petersburg, 1869).

[114] Tun, *Istoriia revoliutsionnykh dvizhenii v Rossii* (St. Petersburg, 1906).

[115] F. Makharadze, *K tridsatiletiiu sushchestvovaniia Tiflisskoi organizatsii: Podgotovitel'nyi period, 1870-1890. Materialy* (Tiflis: Sovetskii Kavkaz, 1925), 29.

[116] Jones, *Socialism*, 183-4.

[117] *New York American*, October 3, 1926; Jerome Davis, *Behind Soviet Power: Stalin and the Russians* (West Haven, Conn.: Reader's Press, 1949), 14. Tucker, *Stalin as Revolutionary*, 115-21.

[118] Първите две съчинения на Сталин в „Събрани съчинения" са от 1901 година, но са публикувани в „Брдзола" неподписани. Първият материал с неговото име е от 1 септември 1904 година. *Sochineniia*, I: 3-55.

[119] Arsenidze, „Iz vospominaniia o Staline", 235-6.

[120] Abel Yenukidze, *Nashi podpol'nye tipografii na Kavkaze* (Moscow, 1925), 5, 24; and Rieber, „Stalin as Georgian", 36-7.

[121] Sergei Alliluev, „Moi vospominaniia", *Krasnaia letopis'*, 1923, no. 5: 169-81 (at 173-5); Ulam, *Stalin: The Man and His Era*, 38. *Lado Ketskhoveli*, 201-18 (esp. 214).

[122] *Lado Ketskhoveli*. A. Guliev, *Muzhestvennyi borets za kommunizm: Lado Ketskhoveli* (Baku: Arzernesir, 1953).

[123] RGAKFD, ed. khr. 15421 (year 1937).

Трета глава: Най-опасният враг на царизма

[1] Abraham Ascher, „The Coming Sorm: The Austro-Hungarian Embassy on Russia's Internal Crisis, 1902-1906", *Survey*, 53 (1964): 148-64 (at 150).

[2] Vladimir M. Kabuzan, *Russkie v mire: dinamika chislennosti i rasseleniia (1719-1989): formirovanie etnicheskikh i politicheskikh granits russkogo naroda*(St. Petersburg: BLITS, 1996).

[3] Lindsey Hughes, *Peter the Great: A Biography* (New Haven: Yale University, 2002), 11.

[4] Brenda Meehan Waters, *Autocracy and Aristocracy: The Russian Service Elite of 1730* (New Brunswick: Rutgers University, 1982).

[5] Richard Hellie, „The Structure of Russian Imperial History", *History and Theory*, 44/ (2005): 88-112.

[6] Marc Raeff, „The Bureaucratic Phenomenon of Imperial Russia, 1700-1905", *American Historical Review*, 84/2 (1979): 399-411 (esp. 405-6; Idem., „The Russian Autocracy and its Officials", *Harvard Slavic Studies*, 4 (1957): 77-91; Michael Cherniavsky, *Tsar and People: Studies in Russian Myths* (New Haven: Yale University, 1969), 82–90; Theodore Taranovski, „The Politics of Counter-Reform: Autocracy and Bureaucracy in the Reign of Alexander III, 1881-1994", Ph.D. dissertation, Harvard University, 1976, chap. 5;Dominic Lieven, *The Aristocracy in Europe, 1815-1914* (New York: Columbia University, 1992).. John P. LeDonne, *Absolutism and Ruling Class: The Formation of the Russian Political Order, 1700-1825* (New York: Oxford, 1991). Вж. също Hans-Joachim Torke, „Das Russische Beamtentum in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts", *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, 13 (1967): 7-345.

[7] P.G.M. Dickson, *Finance and Government under Maria Theresa 1740-1780* (Oxford: Clarendon, 1987).

[8] Richard G. Robbins, Jr., „Choosing the Russian Governors: The Professionalization of the Gubernatorial Corps", *Slavonic and East European Review*, 58 (1980): 541-60 (at 542); Idem., *The Tsar's Viceroy's: Russian Provincial Governors in the Last Years of the Empire* (Ithaca: Cornell University, 1987); John H.L. Keep, „Light and Shade in the History of the Russian Administration", *Canadian Slavic Studies*, 6/1 (1972):...

[9] *Otchet po revizii Turkestankogo kraia* (St. Petersburg: Senatskaia tip., 1910), 38, 47; Adeeb Khalid, 60.

[10] P.A. Zaionchkovskii, *Pravitel'stvennyi apparat samoderzhavnoi Rossii v XIX v.* (Moscow: Mysl', 1978), 221-2; S. M. Troitskii, *Russkii absoliutizm i dvorianstvo v XVIII veke: Formirovanie biurokratii*(Moscow: Nauka, 1974), 212-6; Rogger,*Russia in the Age of Modernization*, 49-50; Orlando Figes, *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891-1924* (1996), 46. Gregory L. Freeze, „Reform and Counter-Reform 1855-1890", in Freeze, (ed.), Russia: A History (New York: Oxford, 1997), 170-99 (at 186). N.A. Rubakin, *Rossiia v tsifrakh* (St. Petersburg, 1912), 64.

[11] Lutz Häfner, *Gesellschaft als*

lokale Veranstaltung: Die Wolgastäsdte Kazan und Saratov (1870-1914)(Cologne: Böhlau Verlag, 2004). Вж. също S. Frederick Starr, *Decentralization and Self-Government in Russia, 1830-1870* (Princeton: Princeton University, 1972).

[12] Catherine Yevtuhov, *Portrait of a Russian Province: Economy, Society, and Civilization in Nineteenth-Century Nizhnii Novgorod* (Pittsburgh: University of Pittsburgh, 2012).

[13] Otto Hoetzsch, *Russland* (Berlin, 1915), 270.

[14] Dominic C.B. Lieven, „Russian Senior Officialdom under Nicholas II: Careers and Mentalities“, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 32/2 (1984): 199-223, at 209 (citing TsGIAL, f. 1200, op. 16/2, d. 1 and 2, s. 749); Lieven, *Russia's Rulers under the Old Regime* (New Haven: Yale, 1989), 292.

[15] S.S. Tatishchev, *Imperator Aleksandr Vtoroi*, 2 vols. (St. Petersburg: A.S. Suvorin, 1903), I: 140.

[16] Winfried Baumgart, *The Crimean War 1853-1856* (New York: Oxford, 2000); JohnJ. Stephan, „The Crimean War in the Far East“, *Modern Asian Studies*, 3/3 (1969), 257-77.

[17] Alfred Rieber, „Alexander II: A Revisionist View“, *Journal of Modern History*, 43/1 (1971), 42-58; Rieber (ed.), *The Politics of Autocracy: Letters of Alexander II to Prince A. I. Bariatinskii, 1857-1864* (Paris: Mouton, 1966).

[18] P.N. Miliukov, *Ocherki po istorii Russkoi kul'tury* (St. Petersburg: I.N. Skorokhodov, 1904), I: 145-9.

[19] P.A. Valuev,*Dnevnik P.A.Valueva*, 2 vols. (Moscow: Akademiia nauk SSSR, 1961), I: 181.

[20] S.V. Makarov, *Sovet ministrov Rossiiskoi Imperii 1857-1917* (St. Petersburg: St. Petersburg University, 2000), 41.

[21] Iain Lauchlan, *Russian Hide-and-Seek: The Tsarist Secret Police in St. Petersburg, 1906-1914* (Helsinki : SKS-FLS, 2002), 57-74. Ronald Hingley, *The Russian Secret Police: Muscovite, Imperial Russian, and Soviet Political Security Operations* (New York; Simon and Schuster, 1971); Fredric S. Zuckerman, *The Tsarist Secret Police in Russian Society, 1880-1917* (Basingstoke, Hampshire: Macmillan, 1996); Charles A. Ruud and Sergei A. Stepanov, *Fontanka 16: The Tsars' Secret Police* (Montreal: McGill-Queen's University, 1999); Z.I. Peregudova, *Politicheskii sysk Rossii, 1880-1917* (Moscow, 2000); and P.E. Shchegolev, *Okhranniki i avantiuristy, sekretnye sotrudniki i provokatory* (Moscow: GPIB, 2004).

[22] A.T. Vasilyev, *The Ochrana: The Russian Secret Police* (Philadelphia: Lippincott, 1930), 41, 55, 57. През 1913 година има седем т.нар. черни стаи (R. Kantor“, K istorii chernykh kabinetov“, *Katorga i ssylka*, XXXVII (1927). Шефът на отдела по криптология по-късно е назначен в съветската милиция. S. Hoare, *The Fourth Seal*, 57..David Kahn, *The Codebreakers: The Story of Secret Writing* (New York, 1976).

[23] Jonathan Daly, *Autocracy under Siege: Security Police and Opposition in Russia, 1866-1905 (*DeKalb: Northern Illinois University Press, 1998), 105.

[24] Sidney Monas, „The Political Police: The Dream of a Beautiful Autocracy“, in Cyril Black (ed.), *The Transformation of Russian Society* (Cambridge, Mass.: Harvard, 1967), 164-90. Зубатов, началникът на московската тайна полиция, въвежда съвременния метод за водене на досиета, снемане на антропометрични данни и др. Самоубива се през 1917 година. V.B. Zhilinskii, *Organizatsiia i zhizn' okhrannago otdeleniia* (Moscow: T-vo Riabushkinskikh, 1918), 120.

[25] Lauchlan, *Russian Hide-and-Seek*, 167 n.77.

[26] Vasilyev, *Ochrana*, 71-2.

[27] Lauchlan, *Russian Hide-and-Seek*, 90-1.

[28] Richard Pipes, *The Degaev Affair: Terror and Treason in Tsarist Russia* (New Haven and London: Yale University, 2003).T.S. Sletov, *K istorii vozniknoveniia partii sotsialistov revoliutsionerov*, 76-8.

[29] Isaac Don Levine, *Stalin's Great Secret* (New York: Coward-McCann, 1956); Edward Ellis Smith, *The Young Stalin: The Early Years of an Elusive Revolutionary* (New York: Farrar, Strauss and Giroux, 1967); Roman Brackman, *The Secret File of Joseph Stalin: A Hidden Life* (London and Portland, Or.: Frank Cass, 2001).Montefiore, *Young Stalin*, xxiii.

[30] V.V. Shul'gin, *Chto nam v nikh ne nravitsia: Ob antisemitizme v Rossii* (Paris: Russia Minor, 1929), 281; Volkogonov, *Trotsky*, 40. Lipatnikov, „Byl li agentom okhranki Sverdlov?“*Situatsii*, 1991, no. 1. Trotsky, *Stalin*, 221; Slusser, *Stalin in October*, 201-4.

[31] Vasilyev, *The Ochrana*, 96.Вж. също Daly, *Autocracy under Siege*, 117-23.

[32] „Старият режим така и не можа да приеме необходимостта от модерна индустриална икономика.“ Peter Gatrell, *Government, Industry, and Rearmament in Russia, 1900-1914: The Last Argument of Tsarism* (New York: Cambridge University, 1994), 326. Paul R Gregory, *Russian National Income, 1885-1913* (New York: Cambridge University, 1983).

[33] Stephen Kotkin, „Modern Times: the Soviet Union and the Interwar Conjuncture“, *Kritika*, 2/1 (2001): 111-64.

[34] Charles A. Conant, *Wall Street and the Country: a Study of Recent Financial Tendencies*(York, 1904); Herbert Feis, *Europe: the World's Banker 1870-1914: an Account of European Foreign Investment and the Connection of World Finance with Diplomacy before the War*(New Haven: Yale University, 1930)..

[35] Промишленото производство в Русия е едва 10% от това в САЩ. Paul R. Gregory, *Before Command: An Economic History of Russia from Emancipation to the First Five-Year Plan* (Princeton: Princeton University, 1994), 17-22.

[36] William C. Fuller, Jr., *Strategy and Power in Russia 1600-1914* (New York: Free Press, 1992), xiv.

[37] Esther Kingston-Mann, „Deconstructing the Romance of the Bourgeoisie: A Russian Marxist Path Not Taken“, *Review of International Political Economy*, 10/1 (2003): 93-117.

[38] *Rossiia: Entsiklopedicheskii slovar'* (St. Petersburg, 1898), 192-209. K. Neilson, *Britain and the Last Tsar* (Oxford, 1995), 242.

[39] Olga Crisp, *Studies in the Russian Economy before 1914* (New York: Barnes and Noble, 1976), 26-8; Andrew Babkov, „National Finances and the Economic Evolution of Russia", *Russian Review*, 1/3 (1912): 170-91 (at 184); V.K. Dmitriev, *Kriticheskie issledovaniia o potreblenii alkogoliia v Rossii* (Moscow: V.P. Riabushinskii, 1911), 157.

[40] Fuller, *Strategy and Power in Russia 1600-1914*; A.P. Pogrebinskii, *Ocherki istorii finansov dorevoliutsionnoi Rossii, XIX-XX vv.* (Moscow: Gosfinizdat, 1954), 176. Gatrell, *Russia's First*, 8; Arcadius Kahan, *The Plow., The Hammer and the Knout* (Chicago: University of Chicago, 1985), 336-7.

[41] Alfred Rieber, „Persistent Factors in Russian Foreign Policy: An Interpretive Essay", in Hugh Ragsdale (ed.), *Imperial Russian Foreign Policy* (Washington, DC: Wilson Center Press, 1993), 315-59; John P. LeDonne, *The Russian Empire and the World, 1700-1917: The Geopolitics of Expansion and Containment* (New York: Oxford, 1997).

[42] Daly, *Autocracy under Siege*, 108-10; Aleksander I. Spiridovich, *Zapiski zhandarma* (Kharkov: Proletarii, 1928), 81-2.

[43] Aleksander I. Spiridovich, „Pri tsarskom rezhime", in I.V. Gessen (ed.), *Arkhiv russkoi revoliutsii*, 22 vols. (Berlin: Slowo, 1921-37), XV: at 141.Вж. също Pipes, *The Russian Revolution*, 4.

[44] Jeremiah Schneiderman, *Sergei Zubatov and Revolutionary Marxism: The struggle for the Working Class in Tsarist Russia* (Ithaca; Cornell University, 1976).

[45] Paul R Gregory, „Grain Marketings and Peasant Consumption, Russia, 1885–1913", *Explorations in Economic History* 17/ 2 (1980): 135–64; Barry K Goodwin, and Thomas Grennes, „Tsarist Russia and the World Wheat Market", *Explorations in Economic History* 35 (1998): 405–30.

[46] M. Sukennikov, *Krestianksaia revoliutsiia na iuge Rossii: s pis'mami L.N. Tol'stogo tsariu* (Berlin: Ioann Réde, 1902).

[47] Jones, *Socialism in Georgian Colors*, 129-58; Teodor Shanin, *The Rots of Otherness: Russia's Turn of the Century*, 2 vols. (New Haven and London: Yale University, 1986), II: 103-7.

[48] V.F. Borzunov, „Istoriia sozdaniia transsibirskoi zhelezno-dorozhnoi magistrali – nachala XX. vv." 3 vols, Doctor's Dissertation, Tomsk, 1972.

[49] Andrew Malozemoff, *Russian Far Eastern Policy, 1881-1904, with Special Emphasis on the Causes of the Russo-Japanese War* (Berkeley: University of California, 1958). Вж. също David Schimmelpenninck van der Oye, *Toward the Rising Sun: Russian Ideologies of Empire and the Path to War with Japan*(DeKalb, IL: Northern Illinois University, 2001).

[50] Jeffrey G. Williamson, „Globalization, Factor Prices and Living Standards in Asia before 1940", in A.J.H. Latham et al. (eds.), *Asia Pacific Dynamism 1550-2000* (London: Routledge, 2000), at 20.

[51] Jeffrey Williamson, in A.J.H. Latham and Heita Kawakatsu (eds.), *Asia-Pacific Dynamism, 1550-2000* (London and New York: Routledge, 2000); Kevin O'Rourke and Jeffrey Williamson, *Globalization and History: The Evolution of a Nineteenth-Century Atlantic Economy*(1999).

[52] Walter LaFeber, *The Clash: a History of U.S.-Japanese Relations*(New York: Norton, 1997), 67; Cemil Aydin, *The Politics of anti-Westernism in Asia: Visions of World Order in Pan-Islamic and pan-Asian Thought* (New York: Columbia University, 2007), 81.

[53] Lewis H. Gann, „Western and Japanese Colonialism: Some preliminary Comparisons", in Ramon Meyers et al. (eds.), *The Japanese Colonial Empire, 1895-1945* (Princeton: Princeton University, 1984), at 503.

[54] Evegeny Sergeev, *Russian Military Intelligence in the War With Japan, 1904-5: Secret Operations on land and at Sea* (New York: Routledge, 2007), 31-52; William C. Fuller, Jr., *Strategy and Power in Russia 1600-1914*(New York: Free Pres, 1992), 328-9. През 1899 година високопоставен руски служител казва: „Ако руските дипломати бяха по-изобретателни, щяха да осигурят тайна договореност с Япония по време на Китайско-японската война за съвместната подялба на Далечния изток". George A. Lensen, „Japan and Tsarist Russia: The Changing Relationship", *Jahrbücher für geschichte Osteuropas*, 10/3 (1962): 337.

[55] J.N. Westwood, *Russia against Japan, 1904-5: a New Look at the Russo-Japanese War* (Albany: State University of New York, 1986), 22; John A. White, *The Diplomacy of the Russo-Japanese War* (Princeton, N.J.: Princeton University, 1964), 142-3; Ian Nish, *The Origins of the Russo-Japanese War* (London: Longman, 1985), 241-2.

[56] Ukhtomskii, *Puteshestvie na Vostok ego imperatorskogo vysohchestva gosudaria naslednika tsarevicha, 1890-1891*, 3 vols. (St. Petersburg, 1893-97); Peter Yong-Shik Shin, „The Otsu incident: Japan's Hidden History of the Attempted Assassination of Future Emperor Nicholas II of Russia in the town of Otsu, Japan, May 11, 1891 and its Implication for Historical Analysis", Ph.D. dissertation, University of Pennsylvania, 1989.

[57] McDonald, *United Government*, 31-75; Raymond A. Esthus, „Nicholas II and the Russo-Japanese War", *Russian Review*, 40/4 (1981): 396-411; Gurko, *Features and Figures*, 264; G. Patrick March, *Eastern Destiny: Russia in Asia and the North Pacific* (Westport, CT: Praeger, 1996), 173-84.

[58] Yoji Koda, „The Russo-Japanese War: Primary Causes of Japanese Success", *Naval War College Review*, 58/2 (2005): 10-44.

[59] *Vpered*, January 1, 1905; M. Pavlovich, „SSSR i vostok", *Revoliutsionnyi vostok* (Moscow-Leningrad, 1927), 21-35.

[60] *Dnevnik imperatora Nikolaia II, 1890-1906* gg. (Berlin, 1923), 201.

[61] Dominic Lieven, *Empire*, 159.

[62] Bruce W. Menning, *Bayonets before Bullets: the Imperial Russian*

Army, 1861-1914 (Bloomington,: Indiana University, 1992), 152-99; Ian Nish, „The Clash of Two Continental Empires: the Land War Reconsidered“, in Kowner, *Rethinking*, I: at 70.

[63] *Dnevnik Nikolaia II* (Moscow, 1991), 315.

[64] N.S. Trusova (ed.), *Nachalo pervoi russkoi revoliutsii: ianvar'-mart 1905 goda* (Moscow, 1955), 28-30; „Petition Prepared for Presentation to Nicholas II“, trans. by Daniel Field, Documents in Russian History[http://academic.shu.edu/russianhistory/index.php/Workers'_Petition,_January_9th,_1905_(Bloody_Sunday)].

[65] Father George Gapon, *The Story of My Life* (London, 1905), 144, 180-8; Gurko, *Features and Figures*, 345; Shmuel Galai, *The Liberation Movement in Russia, 1900-1905* (New York: Cambridge University, 1973), 239; A.N. Pankratova et al., *Revoliutsiia 1905-1907 gg. v Rossii: Dokumenty i materialy*, 5 vols. (Moscow: Akademiia nauk, 1955-61), IV: 103, 811 n112); A.N. Zashikhin, „O chisle zhertv krovavogo voskresen'ia“, *Vestnik pomorskogo universiteta*, 2008, no. 3: 5-9; Sergei S. Ol'denburg, *Istoriia tsarstvovaniia Imperatora Nikolaia II 1894-1917*, 2 vols. (Belgrad: Obshchestvo rasprostraneniia russkoi natsional'noi i patrioticheskoi literatury, 1938, 1938), I: 265-6.

[66] Heenan, quoted in William C. Askew, „An American View of Bloody Sunday“, *Russian Review*, 11/1 (1952): 35-43 (at 43)

[67] G.G. Savich (ed.), *Novyi gosudarstvennyi stroi Rossii: Spravochnaiai kniga*(St. Petersburg: Brokgauz-Efron, 1907), 11-14; Daly, *Autocracy under Siege*, 168-9; Andrew Verner, *The Crisis of Russian Autocracy: Nicholas II and the 1905 Revolution* (Princeton: Princeton University, 1990), 182-217.

[68] Martynov, *Moia sluzhba*, 59.

[69] Zhordaniia, *Moia zhizn'* (1968), 44.

[70] J.N. Westwood, *Russia against Japan 1904-05: A New Look at the Russo-Japanese War* (Basingstoke and London: Macmillan, 1986), 135, 153.

[71] Fuller, *Strategy and Power*, 403-4; John W. Steinberg, *All the Tsar's Men: Russia's General Staff and the Fate of Empire, 1898-1914* (Washington, D.C. and Baltimore: Woodrow Wilson Center/Johns Hopkins University, 2010), 121.

[72] Geyer, *Russian Imperialism*, 234-6.

[73] Cemil Aydin, *The Politics of Anti-Westernism in Asia: Visions of World Order in Pan-Islamic and Pan-Asian Throught* (New York: Columbia University, 2007), 71-92 (at 73: Alfred Zimmern of Oxford University).Вж. също Geoffrey Barraclough, *An Introduction to Contemporary History* (New York: Basic, 1964).

[74] Akashi Motojirō, *Rakka ryūsui: Colonel Akashi's Report on His Secret Cooperation with the Russian Revolutionary Parties during the Russo-Japanese War*, translated [abridged] by Inaba Chiharu (Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1988).

[75] Roy A. Medvedev, „New pages from the Political Biography of Stalin“, in Robert C. Tucker (ed.), *Stalinism: Essays in Historical Interpretation* (New York: Norton, 1977), 199 – (at 200-1). Един аршин се състои от 16 вершки.

[76] Cited in Makharadze and Khachapuridze, 135. Вж. също I.A. Chakhvashvili, *Rabochee dvizhenie Gruzii 1870-1904* (Tbilisi: , 1958), 63.

[77] S. Talakavadze, *K istorii Kommunisticheskoi partii Gruzii* (Tiflis, 1925), I: 143; G. Parkadze, „Boevye bol'shevistskie druzhiny v Chiature v 1905 gody“, *Rasskazy o Velikom Staline*, kn. 2 (Tblisi: Zaria vostoka, 1941), 46-50.Вж. също Montefiore, *Young Stalin*, 112; and van Ree, 275-6.

[78] „Predislovie k pervomu tomu“, *Sochineniia*, I: 10; *Sochineniia*, XVII: 622; Robert Service, *Stalin: A Biography* (Cambridge, Mass: Belknap Press of Harvard University, 2005), 54 Tucker, *Stalin as Revolutionary*, 140.

[79] „Kak ponimaet sotsial demokratiia natsional'nyi vopros?“ *Sochineniia*, I: 32-55. Вж. също Tucker, *Stalin as Revolutionary*, 140-1.

[80] RGASPI, f. 71, op. 10, d. 183, l. 111.

[81] Рамишвили е убит в Париж от съветски агент. Вж. Khariton A. Chavichvili, *Patrie, prisons, exil–Stalin et nous* (Paris: Defense de la France, 1946).

[82] Ostrovskii, *Kto Stoial*, 231-6; Trotsky, *Stalin*, 59; Tucker, *Stalin as Revolutionary*, 104. На първата конференция на кавказките болшевики в Тифлис, в края на ноември 1904 година, Джугашвили е един от дванадесетимата делегати. Те създават отделно кавказко бюро и обсъждат предстоящата през април 1905 година болшевишка конференция в Лондон, която Троцки нарича „Учредителен конгрес на болшевизма“. Четиримата болшевишки делегати в Лондон от Кавказ са Каменев, Цхакая, Джапаридзе и Невски. Джугашвили остава в Чиатура. RGASPI, f. 558, op. 4, d. 651, ll. 226-7 (M. Chodrishvili); *Perepiska V.I. Lenina i rukovodimykh im uchrezhdenii RSDRP s partiinymi organizatsiiami, 1903-1905 gg.*, III: 215-22; M.A. Moskalev, *Bol'shevistskie organizatsii Zakavkaz'ia Pervoi russkoi revoliutsii i v gody stolypinskoi reaktsii* (Moscow, 1940), 72; Ostrovskii, *Kto stoial*, 223.

[83] RGASPI, f. 558, op. 4, d. 649, l. 361; Jones, *Socialism*, 122; Talakavadze, *K istorii*, 119-20; B. Bibineishvili, *Kamo*, 70; Khariton Chavichvily, *Patrie, prison, exil* (Paris: Défense de la France, 1946), 68-9, 71-9, 88-9, 92, 113, 116-7; Ostrovskii, *Kto stoial*, 231-6; Van Ree, 271; *Sochineniia*, I: 99-103.

[84] Getzler, *Martov*, 219, quoting Martov, *Vpered' ili nazad?* (Geneva, 1904), 2.

[85] Lenin, *PSS*, VI: 126-7.

[86] „Който държи ножа, държи и хляба“, цитат на Бланки в социалистическия вестник на Мусолини *Il Popolo d'Italia*.

[87] Lars Lih, *Lenin Rediscovered:* What Is To Be Done? *In Context* (Leiden: Brill, 2006). Едно от многото прозрения на автора е разкритието, че Ленин не е толкова далеч от Кауцки, който пише през 1899 година: „Социалдемокрацията е

партията на воинстващия пролетариат, стреми се да го просвети, да го образова, да го организира, да разшири неговата политическа и икономическа мощ с всички достъпни средства и по този начин да му даде сила и зрелост, които в крайна сметка да му дадат възможност да завземе политическата власт и да отхвърли управлението на буржоазията". (87-8).

[88] Ulam, *The Bolsheviks*, 193-4.

[89] Boris Sapir (ed.), *Fedor Il'ich Dan: Pis'ma (1899-1946)* (Amsterdam: Stichtung Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, 1985), 50-5.Henri Minczeles, *Histoire générale du Bund: un mouvement révolutionnaire juif* (Paris: Editions Austral, 1995), 119.

[90] През 1903 година Джугашвили пише за „дълбокото въздействие", което му е оказал Ленин: *Sochineniia*, I; Вж. Iremaschvili, *Stalin und die Tragödie Georgiens: Erinnerungen* (Berlin, 1930), 21-3; Razhden Arsenidze, „Iz vospominaniia o Staline", *Novyi zhurnal*, no. 72 (1963): 218-36 (235); and Tucker, *Stalin as Revolutionary*, 99, 133-7. „Ако не беше Ленин – споделя Сталин на старини, – щях да си остана хорист и семинарист." Това, разбира се, не е вярно, защото преди да знае за съществуването на Ленин, Джугашвили напуска и хора, и семинарията. Akaki Mgeladze, *Stalin, kakim ia ego znal* (Tblisi, 2001), 82.

[91] Robert Himmer, „First Impressions Matter: Stalin's Brief Initial Encounter with Lenin, Tammerfors 1905", *Revolutionary Russia*, 14/2 (2001): 73-84.RGASPI, f. 558, op. 4, d. 655, l. 185 (G. Parkadze).Ostrovskii, *Kto stoial*, 242-5.

[92] През август 1906 година Ленин и съпругата му заминават за Финландия, а през следващия декември – за Европа.

[93] Stalin, „O Lenine: Rech' na vstreche Kremlevskogo kursantov, 28 ianvaria 1924 g.", *Pravda*, February 12, 1924, reprinted in *Sochineniia*, VI: 52-64 (at 54).Вж. също Souvarine, *Stalin*, 82; Trotsky, *Stalin*, 69; Dawrichewy, *Ah: ce qu'on*, 160, 212-3.

[94] Roy Medvedev, *Let History Judge* (New York: Columbia University, 1989), 97. Вж. също F. Samoilov, *Pervyi sovet rabochikh deputatov* (Leningrad: Molodaia gvardiia, 1931).

[95] Quoted in Verner, *Crisis of Russian Autocracy*, 234; „Perepiska Nikolaia II i Marii Fedorovny", *Krasnyi arkhiv*, 1927, no. 22: 166-9.

[96] Trepov, „Vespoddaneishaia zapiska D.F. Trepova (16 oktiabria 1905) *Byloe*, 1919, no. 14: 109-11.

[97] Howard D. Mehlinger and John M. Thompson, *Count Witte and the Tsarist Government in the 1905 Revolution* (Bloomington: Indiana University, 1972), 29-46.

[98] Sergei Witte, *Vospominaniia: tsarstvovanie Nikolaia II*, 3 vols. (Berlin: Slowo, 1922-3), III: 17, 41-2; Aleksandr Pilenko (ed.), *At the Court of the Last Tsar; being the Memoirs of A.A. Mossolov, Head of the Court Chancellery, 1900-1916*(London: Methuen, 1935), 97; „Zapiska A.F. Redigera o 1905 g.", *Krasnyi arkhiv*, 1931, no. 14: 8. Великият княз първоначално подкрепя репресиите, но после променя възгледите си. „Zapiska Vuicha", in Witte, *Vospominaniia* [1960], III: 22.

[99] *Svod zakonov Rossiiskoi imperii* (St. Petersburg: Obshchestvennaia pol'za, 1897), I: 2; Savich, *Novyi gosudarstvennyi stroi Rossii*, 24-5; Abraham Ascher, *The Revolution of 1905*, 2 vols. (Stanford: Stanford University, 1988-1992), II: 63-71.

[100] A.P. Borodin, *Gosudarstvennyi sovet Rossii, 1906-1917* (Kirov: Viatka, 1999); E. Iurtaeva, *Gosudarstvennyi sovet v Rossii (1906-1917 gg.)* (Moscow: Editorial URSS, 2001); Alexandra Korros, *A Reluctant Parliament: Stolypin, Nationalism, and the Politics of the Russian Imperial State Council, 1906-1911* (Lanham, Md.: Rowman and Littlefield, 2002); Gurko, *Features and Figures*, 22-3.

[101] Helma Brunck, *Bismarck und das preussiche Staatsministerium, 1862-1890* (Berlin: Duncker and Humblodt, 2004), 36.

[102] P. Maslov, *Agrarnyi vopros v Rossii*, 2 vols. (St. Petersburg, 1905-8), II: 159-60;Maureen Perrie, „The Russian Peasant Movement of 1905-1907: Its Social Composition and Revolutionary Significance", *Past and Present*,57 (1972): 123-55.

[103] David M. McDonald, „United Government and the Crisis of Autocracy, 1905–1914", in Theodore Taranovski (ed.), *Reform in Modern Russian History* (Washington, D.C. and New York: Woodrow Wilson Center and Cambridge University, 1995), 190–211.

[104] Urusov, *Zapiski tri goda*, 589-92; Gurko, *Features and Figures*, 180, 406, 411-2; Wite, *Vospominaniia* [190], III: 71-2; Daly, *Autocracy under Siege*, 173-4.

[105] A.P. Martynov, *Moia sluzhba v otde'nom korpuses zhandarmov: Vospominaniia* (Stanford, 1972), 59.

[106] W. Santoni, „P.N. Durnovo as Minister of the Interior in the Witte Cabinet", Ph.D. dissertation, University of Kansas (1968), 118-20; Ascher, *The Revolution of 1905*, II: 22.Paul Miliukov et al. *Histoire de Russie*, 3 vols. (Paris: E. Leroux, 1932-3), III: 1123-4; G.S. Doctorow, „The Fundamental State Law of 23 April 1906", *Russian Review*, 35/1 (1976): 33-52.

[107] John Keep, *The Rise of Social Democracy in Russia* (Oxford: Clarendon, 1963), 251-2; Laura Engelstein, *Moscow 1905: Working Class Organization and Political Conflict* (Stanford: Stanford University, 1982).

[108] A. Pankratova et al. (eds.), *Revoliutsiia 1905-7 gg. v Rossii: Dokumenty i materialy*, 8 vols. (Moscow, 1955-65), V, ii: 76-7.

[109] Teodor Shanin, *The Rots of Otherness: Russia's Turn of the Century*, 2 vols. (New Haven: Yale University, 1986), II: 278-9.

[110] Andrei V. Shestakov, *Krestianskaia revoliutsiia 1905-1907 gg. v Rossii* (Moscow: Gosizdat, 1926), 50.

[111] Ascher, *The Revolution of 1905*, II: 157-8.

[112] Fuller, *Strategy and Power*, 138-9.

[113] Gurko, *Features and Figures*, 7. Вж. също , *Autocracy under Siege*, 176; and Lieven, *Russia Rulers*, 216.

[114] Fedor Stepun, *Byvshee i nesbyvsheesia*, 2 vols. (New York: Chekhov, 1956), I: 304.

Четвърта глава: Еднолична конституционна власт

[1] Mikhail Loukianov, „Conservatives and ‘Renewed Russia,’ 1907-1914“, *Slavic Review*, 61/4 (2002): 762-86, at 776 (citing A. I. Savenko to N. K. Savenko, April 28, 1914: GARF, f. 102, op. 265, d. 987,l. 608).

[2] Semyon Vereshchak, „Stalin v tiur’me (vospominaniia politicheskogo zakliuchennogo)“, *Dni*, January 22, 1928; Tucker, *Stalin as Revolutionary*, 117.

[3] N.A. Tagantsev, *Perezhitoe: uchrezhdenie Gosudarstvennoi Dumy v 1905-1906 gg.* (Petrograd: Gos. Tip. 1919), 35-6. Вж. също Vladimir N. Kokovtsov, *Out of My Past* (Stanford: Hoover Institution, 1935), 129-31.

[4] M.A. Taube, „Vospominaniia“, 171, ms., Bakhmeteff Archive, Columbia University. За институционната структура: Marc Szeftel, *The Russian Constitution of April 23, 1906: Political Institutions of the Duma Monarchy* (Brussels: Éditions de la Librarie encyclopédique, 1976); and Robert McKean, *The Russian Constitutional Monarchy, 1907-1917* (New York: St. Martin’s 1977).

[5] V.A. Maklakov, *Pervaia Gosudarstvennaia Duma: vospominaniia sovremennika* (Paris: L. Beresniak, 1939), 59-117; Terence Emmons, *The Formation of Political Parties and the First national Elections in Russia* (Cambridge, Mass.: Harvard, 1983), 21-88.

[6] Howard D. Mehlinger and John M. Thompson, *Count Witte and the Tsarist Government in the 1905 Revolution* (Bloomington: Indiana University, 1972), 313-29.

[7] Не помага особено и фактът, че на вид Вите е абсолютно копие на Александър III, чийто портрет виси в кабинета на царя и постоянно му напомня за баща му. Николай II си спомня, че при новината за смъртта на Вите го връхлита пролетно настроение. Вите пък отбелязва: „По рождение съм монархист, но се надявам никога да няма друг цар като Николай“. B.V. Anan’ich an R. Sh. Ganelin, „Opyt kritiki memuarov S. Iu. Witte“, *Voprosy istoriografii i istochnikovedeniia istorii SSSR: sbornik statei* (Moscow-Leningrad, 1963), 298-374 (at 299); Witte, *Vospominaniia* [1960], III: 336.

[8] Интригите около издигането на Столипин остават неясни. *Russkie vedomosti*, July 1, 1906: 2 (Miliukov); Kokovtsov, *Out of My Past*, 146-56; D.N. Shipov, *Vospominaniia i dumy o perezhitom* (Moscow: M. i S. Sabashnikov, 1918), 445-8, 457; Miliukov, *Vtoraia Duma: Publitsitskaia khronika 1907* (St. Petersburg: Obshchestvenaia polza, 1908), 226; Miliukov, *Vospominaniia*, 380; Abraham Ascher, *P.A. Stolypin: The Search for Stability in Imperial Russia* (Stanford: Stanford University, 2001), 110-14.

[9] Подлага се на няколко операции, но те са неуспешни. Ascher, *P.A. Stolypin*, 15.

[10] Ascher, *P.A. Stolypin*, 44-6, 88-90, 94-6; T. Fallows, „Governor Stolypin and the Revolution of 1905 in Saratov“, in Rex A. Wade and Scott J. Seregny (eds.), *Politics and Society in Provincial Russia: Saratov, 1590-1917* (Columbus: Ohio University, 1990), 160-90; Peter Waldron, *Between Two Revolutions: Stolypin and the Politics of Renewal in Russia* (London: UCL, 1998), 189n30 (RGIA, f. 1276, op. 3, d. 959, l. 75).

[11] Gennadii Sidorovnin (ed.), *Stolypin, zhizn’ i smert’: sbornik*, 2nd ed. (Saratov: Sootchestvennik, 1997), 197; Jonathan W. Daly, *The Watchful State: Security Police and Opposition in Russia, 1906–1917* (DeKalb, Il.: Northern Illinois University, 2004), 34.

[12] Sergei E. Kryzhanovskii, *Vospominaniia iz bumag S.E. Kryzhanovskago, posliedniogo gosudarstvennago sekretaria Rossiiskoi imperii* (Berlin: Petropolis, 1938), 209-21.

[13] Geroid T. Robinson, *Rural Russia under the Old Regime* (New York: Columbia University, 1934), 130; Maurice Hindus, *The Russian Peasant and the Revolution* (New York: Holt, 1920), 91-2

[14] Mehlinger andThompson, *Count Witte*, 288-41.

[15] P.E. Shchëgolëv (ed.), *Padenie tsarskogo rezhima: stenograficheskie otchety doprosov i pokazanii, dannykh v 1917 g. v Chrezvychainoi sledstvennoi komissii Vremennogo pravitel'stva*, 7 vols. (Leningrad: Gosizdatvo, 1924-7), V: 406, 411, 415 (Kryzhanovsky);Lauchlan, *Russian Hide-and Seek*, 115-23; Ruud and Stepanov, *Fontanka 16*, 111-6.

[16] Ascher, *P.A. Stolypin*, 205-7. Samuel N. Harper, *The New Electoral Law for the Russian Duma* (Chicago: University of Chicago, 1908); Gilbert S. Doctorow, „The Russian Gentry and the *Coup D’État* of 3 June 1907“, *Cahiers du monde russe et soviétique*, 17/1 (1976): 43-51. Richard Wortman, *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy*, 2 vols. (Princeton: Princeton University, 2000), II: 527.

[17] Melissa Kirtschke Stockdale, „Politics, Morality and Violence: Kadet Liberals and the Question of Terror“, *Russian History*, 22/ (1996): 455-80.

[18] „Memorandum by Professor Pares respecting his Conversations with M. Stolypin“, in Dominic C.B. Lieven (ed.), *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print.*Part I, Series A, Russia, 1859-1914, 6 vols. (Frederick, Md.: University Publications of America, 1983), VI: 180-4 (at 183). Вж. също Waldron, *Between Two Revolutions*, 58-62.

[19] Quoted in Max Klemm (ed.), *Was sagt Bismarck dazu?*, 2 vols. (Berlin, 1924), II: 126.

[20] George Steimetz, *Regulating the Social: The Welfare State and Local Politics in Imperial Germany* (Princeton: Princeton University, 1993); Hermann Beck, *The Origins of the Authoritarian Welfare State in Prussia: Conservatives, Bureaucracy, and the Social Question, 1815-70* (Ann Arbor: University of Michigan, 1995); E.P. Hennock, *The Origin of the Welfare State in England and Germany, 1850–1914: Social Policies Compared* (New York: Cambridge University, 2007).

[21] George Yaney, *The Systematization of Russian Government: Social Evolution in the Domestic Administration of Imperial Russia, 1711-1905* (Urbana: University of Illinois, 1973).

[22] Witte, *Vospominaniia: memuary* (Moscow: AST, 2000), I: 724. Вж. също David A.J. Macey, *Government and Peasant in Russia, 1861-1906: The Prehistory of the Stolypin Reforms* (DeKalb, Ill.: Northern Illinois University, 1987).

[23] J. Gagliardo, *From Pariah to Patriot: The Changing Image of the German Peasant, 1770-1840* (Lexington, Kentucky, 1975) 238-42.

[24] Nikolai Karpov, *Krest'ianskoe dvizhenie v revoliutsii 1905 goda v dokumentakh* (Moscow: Gosizdat, 1926) 94-7; Cathy A. Frierson (ed.), *Aleksandr Nikolaevich Englehardt'sLetters from the Country, 1872-1887* (New York: Oxford, 1993); Anatole Leroy-Beaulieu, *The Empire of the Tsars and Russians*, 3 vols. (New York-London: G.P. Putnam's Sons, 1898), II: 45-6; A.A. Kofod, *Russkoe zemleustroistvo*, 2nd ed. (St. Petersburg: Sel'skii vestnik, 1914), 23.

[25] Judith Pallot, *Land Reform in Russia, 1906-1917: Peasant Responses to Stolypin's Project of Rural Transformation* (New York: Oxford University, 1999), 31.

[26] Ascher, *P.A. Stolypin*, 11 (quoting S.E. Kryzhanovsky).

[27] George Yaney, „The Concept of the Stolypin Land Reform", *Slavic Review*, 23/2 (1964): 275-93.

[28] Dorothy Atkinson, *The End of the Russian Land Commune, 1905-1930*(Stanford: Stanford University, 1983), 71-100; Pallot, *Land Reform in Russia, 1906-1917*; Sergei M. Dubrovskii, *Stolypinskaia zemel'naia reforma: iz istorii sel'skogo khoziaistva i krest'ianstva Rossii v nachale XX veka* (Moscow: Akademiia nauk, 1963). Robert E. Blobaum, „To Market! To Market! The Polish Peasantry in the Era of the Stolypin Reforms", *Slavic Review*, 59/2 (2000): 406-26.

[29] Mikhail A. Davydov, *Vserossiiskiii rynok v kontse XIX-nachale XX vv. i zheleznodorozhnaia statistika* (St. Petersburg: Aleteiia, 2010). Вж. същоD.A. Tarasyuk, *Pozemel'naia sobstvennost'poreformennoi Rossii: istochnikovedchestvennoe issledovanie po perepisi 1877-1878 gg.* (Moscow: , 1981). Naum Jasny, *The Socialized Agriculture of the USSR: Plans and Performance* (Stanford, 1949), 147-9.

[30] Eugenia Chernina, Paul Casteñeda Dower, Andrei Markevich, „Property Rights, Land Liquidity, and Internal Migration", working paper/ *Journal of Development Economics*. George Yaney, *Urge to Mobilize: Agrarian Reform in Russia, 1861-1930* (Champaign-Urbana, Ill.: Illinois University, 1982).

[31] Paul Casteñeda Dower and Andrei Markevich, „Do property rights in Russia matter? The Stolpyin Titling Reform and Agricultural Productivity",

[32] *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii*, series 3 (St. Petersburg: Tipografiia II Otdieleniia Sobstvennoi Ego Imperatorskago Velichestva Kantseliarii, 1830-1916), XXX/i, no. 33743: 746-53.

[33] Francis W. Weislo, *Reforming Rural Russia: State, Local Society and National Politics, 1855-1914* (Princeton: Princeton University, 1990). Вж. също Neil B. Weissman, *Reform in Tsarist Russia: The State Bureaucracy and Local Government, 1900-1914* (New Brunswick, N.J.: Rutgers University, 1981).

[34] V.S. Diakin, „Stolypin i dvoriantsvo (Proval mestnoi reform)", in *Problemy krest'ianskogo zemlevladeniia i vnutrennei politiki Rossii: Dooktiabr'skii period* (Leningrad: nauka, 1972) ; Waldron, *Between Two Revolutions*, 115-77, 182-3; A.P. Borodin, *Gusdarstvennyi sovet Rossii 1906-1917* (Kirov: Viatka, 1999).

[35] Ralph Carter Elwood, *Russian Social Democracy in the Underground: A Study of the RSDRP in the Ukraine 1907-1914* (Assen: Van Gorcum, 1974).

[36] D. Lane, *Roots of Russian Communism: A Social and Historical Study of Russian Social-Democracy 1898-1907* (Assen: Van Gorcum, 1969), 11-5, 21-8; Joshua D. Zimmerman, *Poles, Jews, and the Politics of Nationality: The Bund and the Polish Socialist Party in Late Tsarist Russia, 1892-1914* (Madison: University of Wisconsin, 2005). Stephen F. Jones, *Socialism in Georgian Colors: the European Road to Social Democracy, 1883-1917* (Cambridge, Mass.: Harvard University, 2005), 223; Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia, 1917-1921* (New York: Philosophical Library, 1951), 187.

[37] Terence Emmons, *The Formation of Political Parties and the First national Elections in Russia* (Cambridge, Mass.: Harvard, 1983), 146-7.

[38] Maureen Perrie, *The Agrarian Policy of the Russian Socialist-Revolution Party: From its Origins through the Revolution of 1905-1907* (New York: Cambridge University, 1976), 186.

[39] Don C. Rawson, *Russian Rightists and the Revolution of 1905* (New York: Cambridge University, 1995), 59, 62; L.M. Spirin, *Krushenie pomeschchik'ikh i burzhuaznykh partii v Rossiinachalo XX v-1920 g.* (Moscow: Mysl, 1977), 167; S.A. Stepnaov, *Chernaia sotnia v Rossii 1905-1914 gg.* (Moscow, 1992), 107-8.

[40] Heinz-Dietrich Löwe, „Political Symbols and Rituals of the Russian Radical Right, 1900-1914", *Slavonic and East European Review*, 76/3 (1998): 441-66. Вж. също J.W. Bohon, „Reactionary Politics in Russia: 1905-1909", Ph.D. dissertation, University of North Carolina at Chapel Hill, NC, 1967.

[41] Geoffrey Brunn and Victor S. Mamatey, *The World in the 20th Century*, 4th ed. (Boston, 1962), 891.Carl Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture* (New York: Knopf, 1980), 116-80.

[42] S. Liubosh, *Russkii fashist: Vladimir Purishkevich* (Leningrad: Byloe, 1925).

[43] Norman Cohn, *Warrant for Genocide* (London, 1967), 90-8.

[44] Cesare G. De Michelis, *The Non-Existent Manuscript: a Study of the* Protocols of the Sages of Zion (Lincoln: University of Nebraska, 2004). Henry Rollin, *L'apocalypse de notre temps:les dessous de la propagande allemande d'après*

des documents inédits (Paris: Gallimard, 1939).

[45] Rawson, *Russian Rightists*, 75-106, 172-224.

[46] Faith Hillis, „Between Empire and Nation: Urban Politics, Violence, and Community in Kiev, 1863-1907“, Yale University, PhD dissertation, 2009; Natan Meir, *Kiev, Jewish Metropolis: A History, 1859–1914* (Bloomington: Indiana University, 2010).

[47] Kryzhanovskii, *Vospominaniia*, 153-4.

[48] Lauchlan, *Russian Hide-and-Seek*, 278-80.

[49] *Krasnyi arkhiv*, 1929, no. 32: 180.

[50] Ascher, *P.A. Stolypin*, 121-7, 173-4; Ascher, „Prime Minister P.A. Stolypin and his 'Jewish' Adviser“, *Journal of Contemporary History*, 30/3 (1995): 515-32; Anna Geifman, *Thou Shalt Kill: Revolutionary Terrorism in Russia, 1894-1917* (Princeton: Princeton University, 1993), 99-100.

[51] Rogger, *Jewish Policies and Right-Wing Politics*, 232; Heinz-Dietrich Löwe, *Antisemitismus und reaktionäre Utopie: Russischer Konservatismus inKamp gegen den Wandel von Staat und Gesellschaft* (Hamburg, 1978).

[52] Hans Rogger, „Russia“, in Rogger and Eugen Weber (eds.), *The European Right: A Historical Profile* (Berkeley: University of California, 1965), 443-500.

[53] S. Kuzmin, *Pod gnetom svobod (Zapiski natsionalista)* (St. Petersburg, 1910), I: 170.

[54] Mikhail Loukianov, „Conservatives and 'Renewed Russia,' 1907-1914“, *Slavic Review*, 61/4 (2002): 762-86; E.R.W. Newstad, „Components of Pessimism in Russian Conservative Thought, 1881-1905“, Ph.D. dissertation, University of Oklahoma, 1991.

[55] Kokovtsov, *Out of My Past*, 164-5; Gurko, *Features and Figures*, 497-8; Ascher, *P.A. Stolypin*, 138-42; Iain Lauchlan, „The Accidental Terrorist: Okhrana Connections to the Extreme-Right and the Attempt to Assassinate Sergei Witte in 1907“, *Revolutionary Russia*, 14/2 (2001): 1-32.

[56] Vasilyev, *Ochrana*, 101.

[57] D.C. Rawson, *Russian Rightists and the Revolution of 1905* (New York: Cambridge University, 1995).

[58] Jones, *Socialism*, 213.

[59] „The most successful Social Democratic movement in the Russian empire before 1917.“ Jones, *Socialism in Georgian Colors*, xi..Noi Zhordania, *Moia zhizn'* (Stanford: Hoover Institution, 1968), 38-9.

[60] S.A. Suvorin.*Chetvertyi (ob''edinitel'nyi) s''ezd RSDRP: Aprel' (aprel'-mai) 1906 goda: Protokoly* (Moscow, Politicheskaia literatura, 1959), 339; Zhordania, *Moia zhizn'* (Stanford: Hoover, 1968), 34; Arsenidze, Nicolaevsky Collection, box 667, folders 4-5 (interviews with Arsenidze, July 1961); Jones, *Socialism*, 63-4. 69, 95-6, 124.

[61] K.E. Voroshilov, *Rasskazy o zhizni (vospominaniia)* (Moscow: Politizdat, 1968), 247.RGASPI, f. 74, op. 2, d. 130; op. 1, d. 240. Trotsky, *Stalin* (Moscow, 1990), I: 112.

[62] Smith, *Young Stalin*, 197; Geifman, *Thou Shalt Kill*, 222-5.

[63] Neil Weissman, „Regular Police in Tsarist Russia, 1900-1914“, *Russian Review*, 44/1 (1985): 45-68. V. A. Beer, *Kommentarii novykh provintsial'nykh uchrezhdenii 12 iulia 1889 goda* (Moscow, I894).

[64] Geifman, *Thou Shalt Kill*, 21, 264 n. 57, 58, 59; Hoover Institution Archives, Boris Nicoalevsky Collection, box 205, folder „Lopukhin“, protocol 37: 59-66.

[65] A.I. Spiridovich, *Istoriia bol'shevizma v Rossii ot vozniknoveniia do zakhvata vlasti, 1883-1903-1917* (Paris: Franko-Russkaia pechat', 1922), 120.

[66] Geifman, *Thou Shalt Kill: Revolutionary Terrorism in Russia, 1894-1917* (Princeton: Princeton University, 1993), 249.

[67] Lauchlan, *Russian Hide-and-Seek*, 245 (citing GARF, f. 102, op. 295, d. 127 and Hoover, Nicolaevsky Collection, box 205, folder Lopukhin, protocol 37: 59-66).

[68] V.I. Lenin, „Stolypin i revoliutsiia“, *Sotsial-Demokrat*, October 18, 1911, in *Sochineniia*, XVII: 217-25.

[69] Lauchlan, *Russian Hide-and-Seek*, 153 (citing Hoover, Okhrana Collection, box 157, folders 2-6).

[70] GF IML, f. 8, op. 2, ch. 1, d. 43, l. 154 (Aleksandra Svanidze-Monoselidze).

[71] Kun, *Unknown Stalin*, 341 (citing RGASPI, f. 558, op. 4, d. 651: Elisabedashvili).

[72] Ostrovskii, *Kto stoial*, 235; Joseph Dawrichewy, *Ah: ce qu'on rigolait bien avec mon ami Staline!* (Paris: Jean-Claude Simoen, 1979), 228; Tucker, *Stalin as Revolutionary*, 107; Vladimir Alliluev, *Khronika odnoi sem'i: Alliluevy-Stalin* (Moscow: Molodaia gvardiia, 1995), 108.

[73] Kun, *Unknown Stalin*, 117 (citing RGASPI, f. 558, op. 4, d. 547). Montefiore, *Young Stalin*, 159

[74] Ostrovskii, *Kto stoial*, 253; GF IML, f. 8, op. 5, d. 213, ll. 43-4, RGASPI, f. 71, op. 1, d. 275, l. 31, GF IML, f. 8, op. 2, ch. 1, d. 43, l. 155: A. Svanidze-Monoselidze); Montefiore, *Young Stalin*, 160.

[75] Zinaida T. Gegeshidze, *Georgii Teliia: Biograficheskii ocherk* (Tblisi: Sabchota Sakartvelo, 1958), 34-9.

[76] V.I. Lenin, *Sochineniia*, IV: 258.

[77] „Pamiati tov. G. Teliia“, *Sochineniia*, II: 27-31 (Dro, March 22, 1907). Gegeshidze, *Georgii Teliia*, 41-2.

[78] Никога няма да узнаем със сигурност каква част от творбите на Телия е заимствал Сталин и доколко ги е променил. Сталин пренаписва статиите, преди да ги включи в събраните си съчинения, като твърди, че се нуждаят от редактиране.

[79] Stalin, *Sochineniia*, I: 56-7.

[80] *Sochineniia*, I: 297.

[81] *Sochineniia*, I: 314-6.

[82] *Sochineniia*, I: 331, 344-5, 348, 368.

[83] Trotsky, *Stalin*.

[84] По френска инициатива, между 1865 и 1871 година, се обсъждат планове за единна европейска централна банка и единна валута. Но британците и германците са против. Вместо това през 70-те години германците се присъединяват към британците за въвеждане на златния стандарт. Luca Einaudi, *Money and Politics:*

European Monetary Unification and the Gold Standard, 1865-1873* (2001).

[85] Horst Jablonowski, „Die Stellungnahme der russischen Parteien zur Aussenpolitik der Regierung von der russisch-englischen Verstndigung bis zum ersten Weltkrieg", *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte* (Berlin: Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin), 5: 60-93.

[86] Keith Neilson, *Britain and the Last Tsar: British Policy and Russia, 1894-1917* (Oxford: Clarendon, 1995), 48-50, 267-88.Вж. също Neilson, *Britain and the Last Tsar,* 27.

[87] David Maclaren McDonald, *United Government and Foreign Policy in Russia, 1900-1914* (Cambridge, Mass.: Harvard, 1992), 103-11.

[88] Rogers Platt Churchill, *The Anglo-Russian Convention of 1907* (Cedar Rapids, Ia:, The Torch, 1939); B.J. Williams, „Great Britain and Russia, 1905-1907 Convention", in F.H. Hinsley (ed.), *British Foreign Policy under Sir Edward Grey* (New York: Cambridge University), 133-47.

[89] Herman Bernstein, *The Willy-Nicky Correspondence* (New York: Knopf, 1918).

[90] McDonald, *United Government and Foreign Policy*, 77-81. *Вж. също* M.A. Nekliudov, „Souvenirs diplomatiques: l'Entrevue de Bjoerkoe", *Revue des deux mondes*, 44 (1918): 423-48; M. Bompard, „Le traité de Bjoerkoe", *Reviue de Paris*, 25 (1918): 423-48; Sidney B.Fay, „The Kaiser's Secret Negotiations with the Tsar, 1904-1905", *American Historical Review*, 2/1 (1918): 48-72; L.A.Feigina, *B'orkskoe soglashenie* (Moscow, 1928); Witte, Vosponinaniia, II: 476-81; A.P. Iswolsky, *Recollections of a f a Foreign Minister* (Toronto: Doubleday, 1921), 40-3.

[91] A.V. Bogdanovich, *Tri poslednikh samoderzhavtsa: dnevnik* (Moscow and Leningrad, 1924), 461.

[92] S. Pashukanis (ed.), „K istorii anglo-russkogo soglasheniia 1907 g.", *Krasnyi arkhiv*, 69-70: 3-39 (at 32); Michel de la Taube, *La politique russe d'avant-guerre* (Paris, 1928), 118. McDonald, *United Government*, 151.

[93] Ian Hill Nash, *The Anglo-Japanese Alliance: The Diplomacy of Two Island Empires 1894-1907* (London: Athlone, 1966; Curzon reprint, 2004); Phillips Payson O'Brien , *The Anglo-Japanese Alliance, 1902-1922* (London: Routledge-Curzon, 2004); Gordon Daniels et al., „Studies in the Anglo-Japanese Alliance (1902-1923): http://sticerd.lse.ac.uk/dps/is/is443.pdf

[94] Alvin D. Coox, *Nomonhan, Japan against Russia, 1939* (Stanford: Stanford University, 1985, 1990), 1-16.

[95] „Londopnskii s"ezd Rossiiskoi sotsial-demokraticheskoi rabochei partii (Zapiski delegata)", *Sochineniia*, II: 46-77 (at 50-1), from *Bakinskii proletarii*, June 20 and July 10, 1907.

[96] Israel Getzler, *Martov: A Political Biography of a Russian Social Democrat* (New York: Cambridge University, 1967) 124

[97] Dawrichewy, 174-5, 177, 181, 213, 237-8.

[98] A.V. Gerasimov, *Na lezvii s terroristami* (Paris: YMCA, 1985), 92.

[99] Anna Geifman, *Revoliutsionnyi terror v Rossii, 1894-1917* (Moscow: Kron Press, 1997), 21, 34-5, 228.

[100] Kun, *Unknown Stalin*, 74-80.Вж. също Montefiore, *Young Stalin*, 3-16 (178-91, Bogdanov (1995), II: 120-42.

[101] GF IML, f. 8, op. 2, ch. 1, d. 7, ll. 64-84 (G.F. Vardoyan); *Perspektivy*, 1991, no. 6: 51-7: Geifman, *Revoliutsionnyi terror*,163-4; Ostrovsky, *Kto stoial*, 257; Avtorkhanov, (1973), I: 183-6; RGASPI, f. 332, op. 1, d. 53 Kun, *Unknown Stalin*, 75; *Perspektivy*, 1991, no. 6: 51-7.

[102] S.F. Medvedeva Ter-Petrosyan, „Tovarishch Kamo", *Proletarskaia revoliutsiia*, 1924, nos. 8-9: at 130.

[103] Bertram Wolfe, *Three Who Made a Revolution*, 393-4; Geifman, *Revoliutsionnyi terror*, 164; Krupskaya, *Reminiscences of Lenin* (Moscow: Progress, 1959), 155.

[104] Trotsky, *Stalin*, 109.

[105] L. Martov, *Spasiteli ili uprazdniteli? Kto i kak razrushal R.S.D.R.P* (Paris: Golos Sotsialemokrata, 1911), 22-3.

[106] B. Bibineishvili, *Kamo* (Moscow: Staryi bol'shevik, 1934), 30-1, 371.

[107] Възможно е да е посещавал Ленин в Щутгарт през 1907 година и в Швейцария през 1908 година.

[108] Sergo Orjonikidze, „Bor'ba s men'shevikami", in *Dvadtsat' piat' let bakinskoi organizatsii bol'shevikov* (Baku: 1924), 42., Audrey Alstadt, „Muslim Workers and the Labor Movement in Pre-War Baku", in S. M. Akural, *Turkic Culture: Continuity and Change* (Bloomington: Indiana University, 1987), 83–91; and Cosroe Chaqueri, *The Soviet Socialist Republic of Iran, 1920–1921: Birth of the Trauma* (Pittsburgh, 1995), 24–25

[109] Trotsky, *Stalin*, 113-4.

[110] S. Vereshchak, „Stalin v tiur'me (Vospominaniia politicheskogo zakliuchennogo)", *Dni*, 1928: 1306.

[111] „Otvet na privetstviia rabochikh glavnykh zheleznodorozhnykh masterskikh v Tiflise", *Sochineniia*, VIII: 174-5.Ronald Grigor Suny, „A Journeyman for the Revolution: Stalin and the labor Movement in Baku, June 1907-May 1908", *Soviet Studies*, 23/3 (1972): 373-94.

[112] Montefiore, *Young Stalin*, 190-3

[113] Dawrichewy, *Ah: ce qu'on*, 35;GDMS, f. 87, d. 1955-146, ll. 51-6 (Elisabedashvili). Основният източник на информация за брака е емигрантът Иремашвили, който твърди, че е бил на погребението на Като и казва, че след смъртта ѝ Сталин вече е „лишен от всякакви морални задръжки". Joseph Iremaschwili, *Stalin und die Tragödie Georgiens* (Berlin: Verfasser, 1932), 30-40.

[114] RGASPI, f. 558, op. 4, d. 655, l. 18.

[115] Razhden Arsenidze, „Iz vospominaniia o Staline", *Novyi zhurnal*, no. 72 (1963): 218-36(at 224); Deutscher (1990), 110.

[116] RGASPI, f. 558, op. 4, d. 647 (Sukhova).

[117] Ilya Moiseevich Dubinskii-Mukhadaze, *Ordzhonikidze* (Moscow: Molodaia gvardiia, 1963), 92.

[118] RGASPI, f. 71, op. 1, d, 275, l.

23; Smith, 1967, 28-9; Robert H. McNeal, *Stalin: Man and Ruler* (New York: New York University, 1968), 336 n.15; Kun, *Unknown Stalin*, 18. Светлана твърди, че е умрял след пиянско сбиване, но няма доказателства за това. Alliyueva, Twenty Letters, 153.

[119] Някои социалдемократи подигравателно го наричат „левия крак на Ленин“. Arsenidze“, Iz vospominaniia o Staline“, 223.

[120] John Biggart, „Kirov before the Revolution“, *Soviet Studies*, 23/3 (1972): 345-72; B.M. Mostiev (ed.), *Revoliutsionnaia publitsistika Kirova, 1909-1917 gg.* (Ordzhonokidze: Ir, 1971); Alla Kirilina, *Neizvestnyĭ Kirov: mify i real'nost'* (Moscow: Olma, 2001).

[121] Daly, *Watchful State*, 110-1.

[122] Harold Shukman, *Lenin and the Russian Revolution* (New York, 1967; 1981), 126.

[123] *Padenie tsarskogo rezhima*, VI: 176-7 (N.E. Markov).

[124] Geoffrey Hosking, „The Freudian Frontier“, *TLS*, March 10, 1995: 27.

[125] Witte, *Vospominaniia* (Moscow: 1960), III: 274-5; Hosking, *Russia: People and Empire 1552-1917* (Cambridge, Mass.: Harvard University, 1997), 479.

[126] Stephen F. Jones, „The non-Russian Nationalities“, in Robert Service (ed.), *Society and Politics in the Russian Revolution* (New York: St. Martin's, 1992), 35-63; Edward Thaden (ed.), *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855-1914* (Princeton: Princeton University, 1981); Theodore Weeks, *Nation and State in Late Imperial Russia and Russification on Russia's Western Frontier, 1861-1914* (De Kalb: Northern Illinois University, 1994); Bradley Woodworth, „Civil Society and Nationality in the Multiethnic Russian Empire: Tallinn/Reval, 1860-1914“, Ph.D. dissertation, Indiana University, 2003; Darius Staliunas, *Making Russians: Meaning and Practice of Russification in Belarus and Lithuania after 1863* (Amsterdam: Rodopi, 2007); Kryzhanovskii, *Vospominaniia*,128. Andreas Kappeler, *The Russian Empire: A Multiethnic History* (Harlow, U.K.: Longman, 2001), 238-42.

[127] Jonathan Steinberg, *Bismarck: A Life* (New York : Oxford University Press, 2011), 3.

[128] Vladimir Kokovtsov, *Iz moego proshlogo* (Paris: Privately published, 1933), 282-3.

[129] Alfred Rieber (ed.), *The Politics of Autocracy: Letters of Alexander II to Prince A. I. Bariatinskii, 1857-1864* (Paris: Mouton, 1966).

[130] Vladimir Iosifovich Gurko, *Features and Figures of the Past: Government and Opinion in the Reign of Nicholas II* (Stanford: Stanford University, 1939), 30. Вж. също W.T. Stead, *Truth about Russia* (London and New York: Cassell & Company , 1888), 199-200.

[131] „K. Kuzakov – syn I.V. Stalina“, *Argumenty i fakty*, 1995, no. 39: 12.

[132] Evgenii S. Gromov, *Stalin: Iskusstvo i vlast'* (Moscow: EKSMO Aloritm, 2003), 34-9

[133] *Izvestiia TsK KPSS*, 1898, no. 10: 190.

[134] Pipes, *Russian Revolution*, 183-91; Geoffrey A. Hosking, *The Russian Constitutional Experiment: Government and Duma, 1907-1914* (New York: Cambridge University, 1973), 136; *Padenie tsarskogo rezhima*, VI: 252.

[135] Ostrovskii, *Kto stoial*, 321-47.

[136] *VI (Parizhskaia) Vserossiskaia konferentsiia RSDRP, 18-30 (5-17) aprelia 1912 g.: sbornik statei i dokuentov* (Moscow, 1952). Lars Lih: „1912: 'A faction is not a party'“, *Weekly Worker* 912 (May 3, 2012): http://www.cpgb.org.uk/home/weekly-worker/912/a-faction-is-not-a-party.

[137] Избраните в централния комитет в Прага включват Ленин, Зиновиев, Малиновски (шпионин на полицията), Фьодор Голошчокин, Д. Шварцман и двамата колеги на Сталин от Кавказ – грузинеца Орджоникидзе и арменеца Сурен Спандарян.

[138] Urutadze, *Vospominaniia*, 234.

[139] Pipes, *Russia under the Bolshevik Regime*, 248-9.

[140] Renzo de Felice, *Mussolini il rivoluzionario, 1883-1920* (Turin, 1965), 35n; Yvon de Begnac, *Palazzo Venezia: storio di un Regime* (Rome, 1950), 360; Angelica Balabanoff, *My Life as a Rebel* (New York, 1938), 44-52.

[141] A. James Gregor, *The Fascist Persuasion in Politics* (Princeton: Princeton University, 1974), 49.

[142] Gregor, *Young Mussolini*, 35; Simonetta Falasca-Zamponi, *Fascist Spectacle: the Aesthetics of Power in Mussolini's Italy*, 42-3.

[143] *PSS*, XXI: 409.

[144] *Kommunist*, 1988, no. 8.

[145] *Stalinskoe politburo*, 1995, 307.

[146] Kun, *Unknown Stalin*, 127-8; Trotsky, *Stalin*, I: 192-3.

[147] *Pis'ma P.B. Akselroda-Iu.O. Martovu*, I: 292-3.

[148] V.T. Loginov, *Leninskaia „Pravda“ 1912-1914 gg.* (Moscow, 1962); Jones, *Socialism*, 221.

[149] Michael S. Melancon, *The Lena Goldfields Massacre and the Crisis of the Late Tsarist State* (College Station: Texas A&M University Press, 2006); Leopold H. Haimson. „The Workers' Movement after Lena: The dynamics of labor unrest in the wake of the Lena goldfield massacre (April 1912-July 1914)“, in *Russia's Revolutionary Experience, 1905-1917: Two Essays* (New York: Columbia University, 2005).

[150] Montefiore, *Young Stalin*, 246 (from *Zvezda*, no citation).

[151] Melancon, *The Lena Goldfields Massacre*, 155.

[152] S.R. Mintslov, *Petersburg v 1903-1910 godakh* (Riga, 1931), 111; Hans Rogger, *Jewish Policies and Right Wing Politics in Imperial Russia* (London: Macmillan, 1986), 225; A. V. Bogdanovich, *Tri poslednikh samoderzhtsa* (Moscow: Novosti, 1990), 493; Sergei Podbolotov, „Monarchists against their Monarch: The Rightists' Criticism of Tsar Nicholas II“, *Russian History*, 31/1-2 (2004): B.V. Nikol'skii, „Iz dnevnikov 1905 g.“, in B.V. Anan'ich and R.Sh. Ganelin (eds.), *Nikolai II. Vospominaniia. Dnevniki* (St. Petersburg: D. Bulanin, 1994), 77. Y.A. Kulakovskii, in A. V. Shevtsov, *Izdatel'skaia deiatel'nost' russkikh nesotsialisticheskikh partii nachala XX veka* (St. Petersburg: Rossiiskaia Natsional'naia Biblioteka, 1997), 26.

[153] V.I. Nazanskii, *Krushenie velikoi*

Rossii i doma Romanovykh (Paris, 1930), 76-7.

[154] N.I. Suvorov (ed.), *Trekhsotletie doma Romanovykh 1613-1913: Istoricheskie ocherki* (Moscow: A.I. Mamontov, 1913); *Moskovskie vedomosti*, February 23, 1913: 1; Richard Wortman, *Scenarios*, II: 439-80.

[155] V.P. Semevslkii, *Monarkhiia pered krusheniem* (Moscow-Leningrad, 1927); *Padenie tsarskogo rezhima*, IV: 195-6.

[156] Boris V. Anan'ich and P.Sh. Ganelin, „Nikolai II“, *Voprosy istorii*, 1993, no. 2: 58-76; Dominic C.B. Lieven, *Nicholas II: Twilight of the Empire* (New York: St. Martin's, 1994); Mark D. Steinberg in Steinberg and Vladimir M. Khrustalev, *The Fall of the Romanovs: Political Dreams and Personal Struggles in a Time of Revolution* (New Haven, 1995), 1-37; R.D. Warth, *Nicholas II: the Life and Reign of Russia's Last Monarch* (Westport, Conn.“ Praeger, 1997).

[157] Rogger, *Russia in the Age of Modernization*, 22-3.

[158] Anatolii V. Remnev, *Samoderzhavnoe pravitel'stvo: komitet ministrov v sisteme vyshshego upravleniia Rossiiskoi imperii (vtoraia polovina XIX-nachalo XX veka)* (Moscow: Rosspen, 2010), 6, 471.

[159] British Professor Bernard Pares: „Papers Communicated by Professor Pares, December 23, 1911“, in Lieven, *British Documents on Foreign Affairs*, VI: 185-8 (at 187).

[160] F.T. Goriachkin, *Pervyi russkii fashist* : Petr Arkadievich Stolypin (Kharbin: Merkurii, 1928).

[161] David M. McDonald, „A Lever without a Fulcrum: Domestic Factors and Russian Foreign Policy, 1905–1914“, in Hugh Ragsdale (ed.), *Imperial Russian Foreign Policy* (Washington, D.C. and New York: Woodrow Wilson Center and Cambridge University, 1993), 268–314.

[162] Rogger, „Was There a Russian Fascism? The Union of Russian People“, *Journal of Modern History*, 36/4 (1964): 398-415. Nikolai E. Markov, *Voiny temnykh sil* (Paris: Doloi zlo, 1928-30).

[163] Rogger, *Jewish Policies and Right Wing Politics*, 190.

[164] Daly, *Watchful State*; Blok, „Poslednie dni starogo rezhima“, *Arkhiv russkoi revoliutsii*, IV (1926): 13.

[165] Gurko, *Features and Figures*, 437.

Втора част: Революционната война на Дурново

[1] Във Великобритания преходът от ограничено към универсално избирателно право за мъжете отнема осемдесет години, от 1832 до 1912 година.

[2] John Channon, „The Peasantry in the Revolutions of 1917“, in Edith Rogovin Frankel et al. (eds.), *Revolution in Russia: Reassessments of 1917* (New York: Cambridge University, 1992), at 117.

[3] Charles Kurzman, *Democracy Denied, 1905-1915: Intellectuals and the Fate of Democracy* (Cambridge, Mass.: Harvard University, 2008).

[4] От дневника на Зинаида Гипиус, август/септември 1915 година: „Десните не разбират нищо, не отиват наникъде, но и не позволяват на никой друг да стигне до някъде. Центристите просто стоят на едно място и просто чакат нещо, неясно какво. Левите нищо не разбират, но вървят слепешката, без да знаят защо и каква е крайната им цел“. *Siniaia kniga*, I: 32.

[5] „Nashi tseli“ [unsigned], *Pravda*, April 22, 1912, in Stalin, *Sochineniia*, II: 248-9.

[6] Souvarine, *Stalin*, 133.

[7] *PSS*, XLVIII: 162.

[8] Medvedev, *Let History Judge*, 820-1.

[9] Съчинението е издадено в самостоятелна брошура следващата година (St. Petersburg: Priboy, 1914); редактирана версия е публикувана в Stalin, *Sochineniia* (1951), II: 290-367. Вж. също: Yuri Felshtinsky, *Razgovory s Bukharinym* (New York: Telex: 1991), 10.

[10] През април 1912 година само в московската тайна полиция има 55 революционери на заплата. N. Smirnov, *Repressirovanie parvosudie* (Moscow: Gelios ARV, 2001), 101-3.

[11] Bertram D. Wolfe, „Lenin and the Agent Provocateur Malinovsky“, *Russian Review* 5/1 (1945): 49-69; Lauchlan, *Russian Hide-and-Seek: the Tsarist Police in St Petersburg, 1906-1914* (Helsinki: Suomalaisen Kirjiallisuuden Seura/Finnish Literature Society, 2002), 254; Vladimir Ilyich Lenin, „Deposition in the Case of R.V. Malinovsky: Protocols of 26 May 1917, N. A.“, in Richard Pipes (ed.), *The Unknown Lenin: from the Secret Archive* (New Haven: Yale University, 1996), 35; Ralph Carter Elwood, *Roman Malinovsky: a Life without a Cause* (Newtonville, Mass.: Oriental Research Partners, 1977).

[12] A.V. Luchinskaia, *Velikii provokator Evno Azef* (Petrograd: Raduga, 1923); Anna Geifman, *Entangled in Terror: The Azef Affair and the Russian Revolution* (Wilmington, Del.: SR Books, 2000).

[13] „Vystuplenie N.I. Bukharina posviashchenno pamiati Skvortosva-Stepanova“, *Voprosy istorii*, 1988, no. 5.

[14] Lauchlan, *Russian Hide-and-Seek*, 194.

[15] Aleksandr V. Gerasimov, *Na lezvii s terroristami* (Paris: YMCA Press, 1985), 128; F.R. Bridge, *Great Britain and Austria-Hungary 1906-1914: A Diplomatic History* (London: London School of Economics and Political Science; Weidenfeld and Nicolson, 1972), 96-7.

[16] Jeffrey R. Smith, „The Monarchy versus the Nation: The 'Festive Year' 1913 in Wilhelmine Germany“, *German Studies Review*, 23/2 (2000): 257-74.

[17] Руските дипломати са твърде далеч от бушуващите обществени вражди, както се опасява Дурново. Gurko, *Features and Figures*, 481-562.

[18] D.N. Liubimov, „Sobytiia i liudi (1902-1906 gg.)“, RGALI, f. 1447, op. 1, d. 39, l. 461.

[19] *Novoe vremia*, April 26, 1912; Mark Aldanov, „Durnovó: Prophet

of War and Revolution", *Russian Review*, 2/1 (1942): 31-45 (at 39-40); Dominic C.B. Lieven, „Bureaucratic Authoritarianism in Late Imperial Russia: The Personality, Career, and Opinions of P.N. Durnovó", *Historical Journal*, 26/2 (1983): 391-402. *Al'manakh: Iz glubiny vremen*, 1995, № 4: 151-65. Вж. също A.P. Borodin, „P.N. Durnovó: Portret tsarskogo sanovnika", *Otechestvennaia istoriia*, 2000, № 3: 48-69; A.P. Shikman, *Deiateli otechestvennoi istorii: Biograficheskii spravochnik* (Moscow, 1997); and Ia.V. Glinka, *Odinnadtsat' let v Gosudarstvennoi Dumy, 1906-1917: Dnevnik i vospominaniia* (Moscow, 2001).

[20] „Дурново се откроява от държавниците през тази епоха с големите си познания, оригиналните си идеи, смелостта да изразява мненията си и държавническото си разбиране за събитията." Gurko, *Features and Figures*, 413-5.

[21] David M. McDonald, „The Durnovo Memorandum in Context: Official Conservatism and the Crisis of Autocracy", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 44/4 (1996): 481-502.

[22] D.C.B. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War* (New York: St. Martin's, 1983), 5.

[23] Дурново е наясно, че войната ще бъде дълга и предвижда към кои лагери ще се присъединят Италия, Турция и Балканските държави, както и ролята на Япония и САЩ. Меморандумът на Дурново е намерен сред документите на Николай II от болшевиките и е публикуван от Евгений Тарле през 1922 година. „Zapiska P.N. Durnovó Nikolaiu II: Fevral 1914 g.", *Krasnaia nov'*, 1922, no. 10: 178-99.Вж. също E. V Tarle, „Germanskaia orientatsiia i P.N. Durnovó v 1914 g.", *Byloe*, 1922, no. 19: 161-76.

[24] M.O. Gershenzon, in Boris Shagrin and Albert Todd (eds*.), Landmarks: A Collection of Essays on the Russian Intelligentsia* (New York, 1977), 81; Maurice Paléologue, *An Ambassador's Memoirs* (London and New York:, 1923-25, 3 vols. (Paris: Plon, 1921-2), III: 349-50.

[25] Lenin, *Detskaia bolezn' „levizny' v kommunizme* (Petrograd, 1920), reprinted in *PSS*, 5th ed (Moscow, 1958-65), XLI:3-90 (at 10).

[26] Още преди избухването на войната елитът е обзет от опасения, че ще се повторят събитията от 1905 година. M.F. von Kotten. „Uchet departamentom politsii opyta 1905 goda", *Krasnyi arkhiv*, XVIII/5 (1926): 219. През април 1914-а граф Мусин-Пушкин обобщава в писмо до тъста си настроенията сред дворяните: „Най-буржоазните кръгове се революционизират, а в провинциите е по-зле, отколкото в столицата. Абсолютно всички недоволстват, а най-глупаво и дразнещо от всичко е, че няма сериозни причини за недоволство". M. Cherniavsky (ed.), *Prologue to Revolution: Notes of A.N. Iakhontov on the Secret Meetings of the Council of Ministers, 1915* (Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1967), 12-3.

[27] Всъщност нито британците, нито французите са убедени в трайността на руско-германския антагонизъм, защото между Санкт Петербург и Берлин няма съществено разминаване на интересите. Водещите германофили в Русия – Сергей Вите и Дурново, вече не разполагат с толкова власт, че да окажат влияние върху Николай II. D.C.B. Lieven, „Pro-Germans and Russian Foreign Policy 1890-1914", *International History Review*, 2/1 (1980): 34-54; I.V. Bestuzhev, *Bor'ba v Rossii po voprosam vneshnei politiki 1906-1910* (Moscow, 1961), 44-6.

[28] Fritz Fischer, *War of Illusions*, 334-6.

[29] Бившият заместник на Дурново отбелязва, че той „не умее да прониква дълбоко в човешката психология". Gurko, *Features and Figures*, 415.

[30] „Управлението на държавата е тежка задача – пояснява Дурново в края на 1910 година. – Правосъдието се подчинява на потребностите на по-висшите държавни интереси. Царят трябва да предизвиква страхопочитание, но и да е милостив, главно да всява ужас, а после да е милостив." *Stenograficheskii otchet gosudasrtvennogo Soveta* (St. Petersburg, 1906-17), sixth session (December 17, 1910), col. 595; Lieven, „Bureaucratic Authoritarianism in late Imperial Russia", 395 n. 25.

[31] Dominic C.B. Lieven, *Russia's Rulers under the Old Regime* (New Haven: Yale, 1989), 277-308.

[32] „Болестта на престолонаследника, раздразнителността на императрицата, нерешителността на суверена, появата на Распутин, хаосът в политиката на правителството като цяло – спомня си Александър Наумов, друг десен политик в Държавния съвет, – всичко това принуди честните и сериозни политици да размишляват върху сегашното състояние на нещата и да бъдат предпазливи поради неясното бъдеще." Naumov, *Iz utselevshikh vospominanii, 1868-1917*, 2 vols. (New York: A.K. Naumova and O.A. Kusevitskaia, 1954-5), II: 214-5.

[33] Години по-късно сред емигрантите се разказва историята как царят е поканил Дурново да стане министър-председател. Дурново отговорил: „Ваше Величество, моята роля начело на правителството или като министър на вътрешните работи няма да даде бързи резултати, а ще проличи едва след няколко години, през които ще има много сътресения: Думата ще бъде разпускана, ще има политически убийства, екзекуции, вероятно и въоръжени бунтове. Вие няма да го понесете и ще ме отстраните, а при това положение моето управление ще донесе единствено вреди". Boris Vasil'chikov, *Vospominaniia* (Moscow-Pskov: Nashe nasledie, 2003), 225; Lieven, *Russia's Rulers*, 229-30.

[34] V.L. Mal'kov (ed.), *Pervaia mirovaia voina: prolog XX veka* (Moscow: Nauka, 1998).

[35] Arthur Mendel, „Peasant and Worker on the Eve of the First World War", Slavic Review, 24/1 (*1965*): 23-33. Haimson, „The Problem of Social Stability in Urban Russia, 1905-17", *Slavic Review*, 23/4 (1964): 619-42 and 24/1

(1965): 1-22.

[36] Theodore Dan, *The Origins of Bolshevism* (New York: Harper and Row, 1964), 399.

[37] Geoffrey A. Hosking, *The Russian Constitutional Experiment: Government and Duma, 1907-1914* (New York: Cambridge University, 1973). Гражданското общество е непостижимо в условията на нелиберален политически ред, но някои учени продължават да твърдят, че в Руската империя е имало гражданско общество, като посочват съществуването на сдружения, които са имали малко влияние върху държавата. Jacob Walkin, *The Rise of Democracy in Pre-Revolutionary Russia: Political and Social Institutions under the Last Three Czars* (New York: Praeger, 1962); Joseph Bradley, *Voluntary Associations in Tsarist Russia: Science, Patriotism, and Civil Society* (Cambridge: Harvard University, 2009); Christopher Ely, „The Question of Civil Society in late Imperial Russia,' in Abbott Gleason (ed.), *A Companion Volume to Russian History* (Oxford: Blackwell, 2009), 225-42.

[38] *Politicheskie partii Rossii, konets XIX-pervaia tret'XX veka: entsiklopediia* (Moscow: ROSSPEN, 1996).

[39] Peter Holquist, „Violent Russia, Deadly Marxism? Russia in the Epoch of Violence, 1905-21", *Kritika*, 4/3 (2003): 627-52 (at 651-2).

[40] Marx, *The Holy Family* [1845], in Marx and Frederick Engels, *Collected Works*, (New York: International Publishers, 1975), IV: 119, also cited in Holquist, „Violent Russia, Deadly Marxism?" 645.

Пета глава: Глупост или измяна?

[1] *Rech'*, December 13, 1916, Frank Alfred Golder (ed.), *Documents of Russian History, 1914-1917* (New York: The Century Co., 1927): 154-166 (at 164).

[2] L. A. Tikhomirov, „Nuzhny li printsipy?" in Tikhomirov, *K reforme obnovlennoi Rossii: Stat'i 1909, 1910, 1911 gg.* (Moscow: V.M. Sablina, 1912), 69.

[3] Edmund Morris, *Colonel Roosevelt* (New York: Random House, 2010).

[4] „Кайзерът ме отпрати, все едно съм лакей", пише огорченият бивш канцлер. По-късно Бисмарк си отмъщава, като сам избира епитафията си : „Верен германски слуга на кайзер Вилхелм Първи". Jonathan Steinberg, *Bismarck: A Life* (New York: Oxford, 2011), 454-5, 463, 480.

[5] George F. Kennan, *The Fateful Alliance: France, Russia and the Coming of the First World War* (New York: Pantheon, 1984).

[6] Avner Offer, *The First World War: An Agrarian Interpretation* (Oxford: Clarendon, 1989), 324-30. David Kennedy, *Over Here: The First World War and American Society* (New York: Oxford, 1980), 298.

[7] Jonathan Steinberg, *Yesterday's Deterrent: Tirpitz and the Birth of the German Battle Fleet* (London: Macdonald, 1965).

[8] Paul Kennedy, „The Kaiser and Weltpolitik: Reflexions on Wilhelm II's Place in the Making of German Foreign Policy", in John C.G. Röhl and Nicolaus Sombart (eds.), *Kaiser Wilhelm II, New Interpretations: The Corfu Papers* (New York: Cambridge University, 1982), 143-68 (at 155). Вж. също J.G. Röhl, „Introduction" and „The Emperor's New Clothes: A Character Sketch of Kaiser Wilhelm II"; Isabel V. Hull, *The Entourage of Kaiser Wilhelm II, 1888-1918* (New York: Cambridge University, 1982); Mark Hewitson, „The Kaiserreich in Question: Constitutional Crisis in Germany before the First World War", *Journal of Modern History*, 73/4 (2001): 725-80.

[9] Keith Neilson, *Britain and the Last Tsar: British Policy and Russia, 1894–1917* (Oxford: Clarendon, 1995).

[10] Charles E. McClelland, *The German Historians and England: A Study in Nineteenth-Century Views* (New York: Cambridge University, 1971); Raymond James Sontag, *Germany and England: Background of Conflict, 1848-1894* (New York and London: D. Appleton-Century 1938); and Sebastian Conrad, *Globalisation and Nation in Imperial Germany* (New York: Cambridge University, 2010).

[11] Earl of Ronaldshay, *The Life of Lord Curzon: Being the Authorized Biography of George Nathtaniel, Marquess Curzon* of *Kedleston, K.G*, 3 vols. (London: Ernest Benn, 1928), III: 117.

[12] Paul M. Kennedy, *The Rise of the Anglo-German Antagonism, 1860-1914* (Boston: George Allen and Unwin, 1980), 360.

[13] Geoffrey Blainey, *The Causes of War* (New York: Free Press, 1973); Michael Howard, *The Causes of Wars* (Cambridge, Mass.: Harvard University, 1983). James D. Fearon, „Rationalist Explanations for War", *International Organization*, 49/3 (1995): 379-414. Повече факти са изложени от Robert Jervis, *Perception and Misperception in International Relations* (Princeton: Princeton University, 1976).

[14] Peter Gattrell, *The Tsarist Economy, 1857-1914* (New York, 1986), 31-2.

[15] Norman Stone, *The Eastern Front, 1914-1917* (New York: Scribner's, 1975), 42; Sir Alfred Knox, *With the Russian Army, 1914-1917; being chiefly extracts from the diary of a military attaché*, 2 vols. (New York, Dutton, 1921), I: xix.

[16] Fritz Fischer, *War of Illusions* (London: Chatto & Windus, 1975), 400; V.R. Berghahn, *Germany and the Approach of War in 1914*, 2nd ed. (New York: St. Martin's, 1993), 181. Troy E. Pollock, *Creating the Russian Peril: Education, the Public Sphere, and National Identity in Imperial Germany, 1890-1914* (Rochester, NY: Camden, 2010); and Annika Mombauer, *Helmuth von Moltkeand the Origins of the First World War* (New York: Cambridge, 2001).

[17] Konrad H. Jarausch, „The Illusion of Limited War: Chancellor *Bethmann Hollweg's* Calculated

Risk, July 1914“, *Central European History*, 2/ (1969): 48-76; Konrad H. Jarausch, *The Enigmatic Chancellor: Bethmann Hollweg and the Hubris of Imperial Germany* (New Haven: Yale, 1972), 148ff. Вж. също: Mark Hewitson, *Germany and the Causes of the First World War* (Berg, 2004).

[18] William C. Wohlforth, „The Perception of Power: Russia in the Pre-1914 Balance“, *World Politics*, 39/3 (1987): 353-81; John C.G. Röhl, „Germany“, in Keith Wilson (ed.), Decisions for War 1914 (New York: St. Martin's, 1995), at 33-8.

[19] Élie Halévy, *The World Crisis of 1914–1918: An Interpretation* (Oxford: Clarendon, 1930), 24-5; вж. също: R.J. Crampton, „The Balkans, 1914-1918“, in Hew Strachan (ed.), *The Oxford Illustrated History of the First World War* (New York: Oxford, 1998), 66-79.

[20] Mark Cornwall, „Serbia“, in Keith Wilson, *Decisions for War, 1914* (London: UCL, 1995),55-96.

[21] Trotskii, *Sochineniia*, XVII/1: 190.

[22] Adam Wandruszka, *House of Habsburg: Six Hundred Years of a European Dynasty* (New York: Doubleday, 1964), 178.

[23] Решението на Австрия е сурово осъждано. (A.J.P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe*[Oxford: Clarendon, 1963], 521; Samuel Williamson, Jr., *Austria-Hungary and the Origins of the First World War* [Houndmills and London: Macmillan, 1991], 211). Други автори защищават Австро-Унгария: Paul W. Schroeder, „Stealing Horses to Great Applause: Austria-Hungary's Decision in 1914 in Systemic Perspective“, in Holger Afflerbach and David Stevenson (eds.), *An Improbable War: The Outbreak of World War I and European Political Culture before 1914* (New York: Berghahn Books, 2007), 17-42.

[24] Lord Thomas Newton, *Lord Lansdowne: A Biography* (London: Macmillan, 1929), 199.

[25] Lieven, *Russia and the Origins*, 77-80.

[26] Risto Ropponen, *Die Kraft Russlands* (Helsinki: Historiallisia tutkimiksia, 1968); William C. Fuller, „The Russian Empire“, in Ernest F. May (ed.), *Knowing One's Enemies: Intelligence Assessments before the Two World Wars* (Princeton: Princeton University, 1985), 110-20.

[27] Веднага след началото на войната руският външен министър принуждава Сърбия да отстъпи територията на Македония на България. Paléologue, *An Ambassador's Memoirs*, I: 22-23 (entry for July 23, 1914).

[28] Albertini, *Origins of the War of 1914*, II: 352-62; D.C.B. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War* (New York: St. Martin's, 1983), 139-51; D.W. Spring, „Russia and the Coming of War“, in R J.W. Evans and Hartmut Pogge von Strandmann (eds.), *The Coming of the First World War* (Oxford: Clarendon, 1988), 57-86.

[29] L.F.C. Turner, „The Russian Mobilization in 1914“, in Paul M. Kennedy (ed.), *The War Plans of the Great Powers, 1880-1914* (Boston: Allen and Unwin, 1979), 252-66; Dietrich Geyer, *Russian Imperialism: The Interaction between Domestic and Foreign Policy, 1860-1917* (Leamington Spa, 1987), 312-3; S.D. Sazonov, *Vospominaniia* (Paris: E. Sial'skaia, 1927), 248-9 (Сазонов е външен министър.) За релевантните документи вж. „Nachalo voiny 1914 g.: podennaia zapis' b. ministerstva innostrannykh del“, *Krasnyi arkhiv*, 4: 3-62

[30] Hans Rogger, „Russia in 1914“, *Journal of Contemporary History*, 1/4 (1966): 95-120. В писмо до Николай II Александра заявява, че войната е „повдигнала духовете, прочистила е умовете, обединила е хората“ и я нарича „здравословна война в морален смисъл“. Gilliard, *La Destin*, 91; *Thirteen Years at the Russian Court* (1970); Bernard Pares (ed.), *Letters of the Tsaritsa to the Tsar, 1914-1916* (Westport, Conn.: Hyperion, 1979), 9 (Sept. 24, 1914).

[31] Peter Gatrell, *Russia's First World War: A Social and Economic History* (Harlow, England: Pearson-Longman, 2005), 18. Вж. също: Fritz Fischer, *War of Illusions: German Policies from 1911 to 1914* New York: Norton, 1975), 370–88 Zinaida Gippius, 1914. Gippius, *Siniaia kniga: Peterburgskii dnevnik, 1914-1918* (Belgrade: Radenkovich, 1929), 12.

[32] LeDonne, *The Russian Empire and the World, 1700-1917: The Geopolitics of Expansion and Containment* (New York: Oxford, 1997), 366-7; Boris Nol´de, „Tseli i real`nost` v velikoi voine“, in *Dalekoe i blizkoe: Istoricheskie ocherki* (Paris: Sovremennye zapiski, 1930), 81-6; *The Memoirs of Alexander Izwolsky* (London: Hutchinson & Co., 1920), 83.

[33] McDonald, *United Government*, 207.

[34] Gerhard Ritter, *The Schlieffen Plan* (New York: Praeger, 1958); Terence Zuber, *Inventing the Schlieffen Plan: German War Planning, 1871-1914* (New York: Oxford, 2002). Jack Snyder, *Ideology of the Offensive: Military Decision – making and the Disasters of 1914* (Ithaca, N.Y.: Cornell University, 1984), chaps. 4-5; and Scott D. Sagan, „1914 Revisited: Allies, Offense, and Instability“, *International Security*, 11/2 (1986):151-76.

[35] Michael Howard, *The First World War* (New York: Oxford, 2002), 28-9; Avner Offer, „Going to War in 1914: a Matter of Honour?“ Politics and Society, 23/2 (1995): 213-41.

[36] Nicholas A. Lambert, *Planning Armageddon: British Economic Warfare and the First World War* (Cambridge, Mass.: Harvard University, 2012). Albertini, *Origins*, III: 369ff.

[37] Christopher Clark, *Kaiser Wilhelm II* (2000), 214-8.

[38] *Die deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch*, 2nd ed., 4 vols. (Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft fur Politik und Geschichte, 1922), III: 66; Albertini, *Origins of the War of 1914*, III:171-8, 380-6; Volker R. Berghahn, *Imperial Germany, 1871-1914: Economy, Society, Culture, and Politics* (Providence, R.I.: Berghahn Books, 2005), 282-3.

[39] Tuchman, *Guns of August*, 99.

[40] Harold Nicolson, *King George V: His Life and Reign* (London: Constable, 1952), 328-9; Harry F. Young, „The Misunderstanding of

August 1, 1914", *Journal of Modern History*, 48/4 (1976): 644-65.

[41] Helmuth von Moltke, *Erinnerungen, Briefe, Dokumente 1877 bis 1916* (Stuttgart, 1922), 21; Hans von Zwehl, *Erich von Falkenhayn: General der Infanterie: Eine biographische Studie* (Berlin, 1926),58-9.

[42] Съгласно споразумение от октомври 1907 година, в сила от 26 януари 1910 година, международното право изисква да се обяви война преди началото на бойните действия.

[43] „Германското правителство се справи много добре, като внуши на хората, че ние сме нападнатата страна", пише командващият флота в дневника си. Berghahn, *Germany and the Approach of War*, 213ff.

[44] J.P. Taylor обвинява за войната мобилизацията и твърди, че никоя от Великите сили не се е стремила към война. *War by Timetable* (1969)

[45] Lambert, *Planning Armageddon*. Вж. също: Niall Ferguson, *The Pity of War* (New York: Basic, 1999), 189-97; Ferguson, „Political Risk and the International Bond market between the 1848 Revolution and the Outbreak of the First World War", *Economic History Review*, 59/1 (2006): 70-112.

[46] J.P. Taylor, *The Struggle for Mastery of Europe* (Oxford: Clarendon, 1957), 528; Ferguson, *Pity of War*, 168-73, 442-62.

[47] D.C.B. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War* (New York: St. Martin's Press, 1983), 142-3.

[48] През юни 1915 година, след като е сменен от Ерих фон Фалкенхайн, Фон Молтке се оплаква на приятел, че „е ужасно да си обречен на бездействие в тази война, която аз подготвих и започнах". Annika Mombauer, „A Reluctant Military Leader? Helmuth von Moltke and the July Crisis of 1914", War in History, 6/4 (1999): 417-46 (at 419).

[49] David Stevenson, *Armaments and the Coming of War: Europe, 1904–1914* (Oxford: Clarendon, 1996); Stephen Van Evera, „The Cult of the Offensive and the Origins of the First World War", *International Security*, 9/1 (1984): 58–107. Вж. също: G. Lowes Dickinson, *The International Anarchy, 1904-1914* (New York: The Century Co., 1926).

[50] Lieven, *Russia and the Origins of the First World War,* 139-40.

[51] За процеса на вземане на решения вж.: Richard F. Hamilton and Holger H. Herwig, *Decisions for War, 1914-1917* (New York: Cambridge, 2004).

[52] Barbara Wertheim Tuchman, *Guns of August* (New York: Macmillan, 1962). Вж. Hew Strachan, *The First World War* (New York: Viking, 2004), 68; Strachan, *The First World War* (New York: Oxford, 2003), I: 4-162; David Stevenson, *Cataclysm: The First World War as Political Tragedy* (New York: Basic, 2004); Stephen van Evera, „Why Cooperation Failed in 1914", *World Politics*, 38 (1985): 80-117.

[53] Thomas J. Christensen and Jack Snyder, „Chain Gangs and Passed Bucks: Predicting Alliance Patterns in Multipolarity", *International Organization*, 44/2 (1990): 137-68 (at 66).

[54] Christopher Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914* (New York: Penguin, 2012).

[55] John Horne (ed.), *A Companion to World War I* (Chichester, U.K. and Malden, MA: Wiley-Blackwell 2010), 249. Offer, *The First World War*, 268.

[56] David French, *British Strategy and War Aims, 1914-1916* (London: Allen & Unwin, 1986), xii, 200-1.

[57] Cyril Pearce, *Comrades in Conscience: The Story of an English Community's Opposition to the Great War* (London: Francis Boutle, 2001), 169; Keegan, *The First World War*, 278-99; Marc Ferro, *The Great War* (London: Routledge and Keegan Paul, 1973), 91-2.Вж. също Robin Prior and Trevor Wilson, *The Somme* (New Haven: Yale, 2005).

[58] David Edgerton, *The Shock of the Old: Technology and Global History since 1900* (New York: Oxford, 2006), 142-6.

[59] John Ellis, *Social History of the Machine Gun* (Baltimore: Johns Hopkins University, 1976, 1986).

[60] Ludwig F. Haber, *The Poisonous Cloud: Chemical Warfare in the First World War* (Oxford: Clarendon, 1986), 243.

[61] Jonathan E. Gumz, *The Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia 1914-1918* (New York: Cambridge, 2009).

[62] Russell, *Justice in War Time* (Chicago: Open Court, 1916), 13-4.

[63] Neil Harding, *Leninism* (Durham, N.C.: Duke University, 1996), 8-11, 113-41.

[64] *Bol'shevik*, 1949, no. 1; Lars T. Lih, *Lenin* (London: Reaktion, 2011), 13.

[65] „Патриотизмът се проявяваше спорадично и през 1915 година изчезна почти напълно. (...) Руснаците имаха много точна представа срещу кого се бият, но не и за кого и за какво." Hubertus F. Jahn, *Patriotic Culture in Russia during World War I* (Ithaca: Cornell University, 1995), 134, 173.

[66] Isabel V. Hull, *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany* (Ithaca: Cornell University, 2005), 5-90.

[67] Adam Hochschild, *King Leopold's Ghost: A Story of Greed, Terror, and Heroism in Colonial Africa* (New York: Houghton Mifflin, 1998).

[68] Prior and Wilson, *The Somme*, 222; Gerard J. de Groot, *Douglas Haig, 1861-1928* (London: Unwin Hyman, 1988), 242 (citing Haig, „Memorandum on Policy for the Press", May 26, 1916).

[69] Alan Kramer, *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War* (New York: Oxford, 2007). A.J.P. Taylor, *The First World War: An Illustrated History* (London: H. Hamilton, 1963), 57.

[70] David Omissi, *The Sepoy and the Raj: The Indian Army, 1860-1940* (Basingtsroke: Macmillan, 1994), 117-8.

[71] *PSS*, XLIX: 101, 161.

[72] Ian D. Thatcher, *Leon Trotsky and World War One: August 1914-February 1917* (New York: St. Martin's, 2000), 212. A. Martynov, „Ot abstraktsii k konkretnoi deiatel'nosti", *Nashe slovo*, September 16, 1915;

and Thatcher, „Trotskii, Lenin, and the Bolsheviks, August 1914-February 1917", *Slavonic and East European Review*, 72/1 (1994).

[73] Ibid.

[74] *Biulleten' oppozitsii*, no. 14, August 1930: 8; *Stalin School of Falsification* (New York, 1972), 184-5. Последната публикация в „Събраните съчинения" на Сталин във втория том е от януари 1913 година, а първата публикация в третия е от март 1917 година. Medvedev, *Let History Judge*, 37.

[75] Erik van Ree, „Stalin and the National Question", *Revolutionary Russia*, 7/2 (1994): 214-38 (at 224, 237n64, citing RGASPI, f. 30, op. 1, d. 20; f. 558, op. 1, d. 57; Vera Shveitzer, *Stalin v turukhanskoi ssylke: vospominaniia starogo podpol'shchika* [Moscow, 1943]).

[76] Van Ree, „Stalin and the National Question", 225 (citing RGASPI, f. 558, op. 1, d. 54, d. 56).

[77] *Krasnoiarskii rabochii*, July 25, 2003 (citing Gosudarstvennyi arkhiv Krasnoiarskogo kraia): http://www.krasrab.com/archive/2003/07/25/16/view_article.

[78] *Pechat' i revoliutsiia*, 1924, kn. 2: 66; Sverdlov, *Izbrannye proizvedennye*, 3 vols. (Moscow: Politcheskaia literatura, 1957-60), I: 276-7. Volkogonov, *Stalin: Politicheskii portret*, 4th ed. (Moscow, 1996), I: 51.Вж. също K.T. Sverdlova, *Iakov Mikhailovich Sverdlov*, 4th ed. (Moscow: Molodaia gvardiia, 1985), 171-208. Sverdlov *Mass Exile, 1906-1916, Izbrannye proizvedennye* , I: 386-90.

[79] Това е цитат от октомври 1938-а: *Istoricheskii arkhiv* (1994), no. 5: 13; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 1122, l. 55.

[80] През 1929 година Михаил Мерзляков е заплашен от изключване от колхоза заради миналото си в царската полиция и се обръща за помощ към Сталин, който праща писмо до селския съвет: „Мерзляков изпълняваше разпорежданията си без обичайното полицейско усърдие. Той не ме шпионираше. Не ме тормозеше. Не ме заплашваше. Търпеше честите ми бягства". RGASPI, f. 558, op. 4, d. 662.

[81] Anna S. Alliueva, *Vospominaniia* (Moscow: Soevtskii pisatel, 1946), 118.

[82] Ostrovskii, *Kto stoial*, 414-8.

[83] Knox, *With the Russian Army*, I: xxxiii; S.K. Dobrorolski, *Die Mobilmachung der russischen Armee 1914* (Berlin: Deutsche Verlagsgesellschat für Politik und Geschichte m.b.h, 1922), 28; N.N. Golovin, *Voennye usiliia Rossii v mirovoi voine*, 2 vols. (Paris, 1939), I: 51, 61, II: 69-71; A.A. Brusilov, *Moi vospominaniia* (Moscow, 1963), 76; Iu.N. Danilov, *Rossiia v mirovoi voine, 1914-1915 gg.* (Berlin: Slovo, 1924), 191-2; I.I. Rostunov, *Russkii front pervoi mirovoi voiny* (Moscow: Nauka, 1976), 100-1.

[84] Мнозина умират на път за отдалечените болници в тила. От петте милиона войници в болница около половината са ранени, а останалите боледуват от тиф, холера, дизентерия. Viroubova, *Memories of the Russian Court* (New York: Macmillan, 1923) 109.Вж. също Miliukov, *Vospominaniia, 1859-1917* (New York: Chekhov, 1955), II: 199; M.V. Rodzianko, *Reign of Rasputin: An Empire's Collapse* (Gulf Breeze, Fla.: Academic International Press, 1973), 115-7.

[85] A.B. Piaskovskii (ed.), *Vosstanie 1916 godu v Srednei Azii i Kazakhstane: sbornik dokumentov* (Moscow: Akademiia Nauk, 1960); Gulnar Kendirbai, „The Alash Movement", in Hasan Celal Guzel et al. (eds.), *The Turks* (Ankara: Yeni Turkiye, 2002) V: at 855; Pipes, *Formation of the Soviet Union*, 84.

[86] Stone, *The Eastern Front*, 215.

[87] Dennis E. Showalter, *Tannenberg: Clash of Empires* (Hamden, Conn.: Archon, 1991).

[88] N.N. Golovine, *The Russian Army in the World War* (New Haven, Conn.: Yale University, 1931), 220-1. A.A. Polivanov, *Iz dnevnikov i vospominanii po dolzhnosti voennogo ministra i ego pomoshchnikov, 1917-1916 gg.* (Moscow, 1924), 186.

[89] Stone, *Eastern Front*, 12, 93. Руските военновъздушни сили, създадени през 1912 година, две години по-късно разполагат с 360 самолета, но повечето не летят поради липса на резервни части.

[90] Sergei S. Ol'denburg, *Gosudar' Imperator Nikolai II Aleksandrovich* (Berlin: Stiag i fond po izdaniiu tsarskikh portretov, 1922).

[91] V.I. Gurko, *Features and Figures of the Past: Government and Opinion in the Reign of Nicholas II* (Stanford: Stanford University, 1939), 19; V.I. Mamontov, *Na Gosudarevoi sluzhbe: Vospominaniia* (Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisuse trükikoda, 1926), 144-5, 151-3; Masolov, *Pri dvore imperatora* (Riga: n.d.), 11-12; D.C.B. Lieven, *Nicholas II: Emperor of all the Russias* (London: John Murray, 1993), 117; Figes, *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891-1924* (New York: Viking, 1997), 23.

[92] Думата заседава и през юли – август 1915-а, една година след началото на войната; февруари – май 1916-а; и ноември 1916-а – февруари 1917-а.

[93] Gurko, *Features and Figures*, 576. „Progessivnyi blok v 1915-1917 gg.", *Krasnyi arkhiv*, 1933, 1 (56): 80-135 (at 114).

[94] P.E. Shchēgolēv (ed.), *Padenie tsarskogo rezhima: stenograficheskie otchety doprosov i pokazanii, dannykh v 1917 g. v Chrezvychainoi sledstvennoi komissii Vremennogo pravitel'stva*, 7 vols. (Leningrad: Gosizdatvo, 1924-7), VII: 116-75 (Rodzianko, on Maklakov) at 124.Вж. също Gurko, *Features and Figures*, 521-2.

[95] Държавата отпуска 4000 рубли за погребението му.

[96] Iu.I. Kir'ianov, *Pravye partii v Rossii 1911-1917* (Moscow: Rosspen, 2001); Kir'ianov (ed.), *Pravye partii: dokumenty i materialy, 1905-1917* (Moscow: Rosspen, 1998).

[97] N.P. Eroshkin, *Ocherki istorii gosudarstvennykh uchrezdenii dorevoliutsionnoi Rossii* (Moscow, 1960), 310.

[98] B.D. Gal'perina et al. (eds.), *Sovet ministrov Rossiiskoi imperii v gody Pervoi mirovoi voiny: Bumagi A. N. Iakhontova* (St. Petersburg: Bulanin,

1999); Michael Cherniavsky, *Prologue to Revolution: Notes of A.N. Iakhontov on the Secret Meetings of the Council of Ministers, 1915* (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1967).D.W. Graf, „Military Rule behind the Russian Front, 1914-1917: The Political Ramifications“, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 22/3 (1974): 390-411.

[99] D.R. Jones, „Nicholas II and the Supreme Command: An Investigation of Motives“, *Study Group on the Russian Revolution: Sbornik*, no. 11 (1985): 47-83; Ol'denburg, *Last Tsar*, IV: 38-42; A.A. Brusilov, *A Soldier's Note-book, 1914-1918* (London: Macmillan, 1930), 267-8; Gurko, *Features and Figures*, 567-71; Golder, *Documents*, 210-1.

[100] Basil Gourko, *War and Revolution in Russia* (New York, Macmillan, 1919), 10-1; Mikhail Lemke, *250 dnei v tsarskoi stavke (25 sentabria 1915-2 iiulia 1916)* (Petersburg: Gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1920), 149; William C. Fuller, Jr., *Civil-Military Conflict in Imperial Russia, 1881-1914* (Princeton: Princeton University, 1985), 41.

[101] David R. Jones, „Nicholas II and the Supreme Command: An Investigation of Motives“, *Sbornik* [Study Group on the Russian Revolution], 11 (1985): 47-83.

[102] Maurice Paléologue, цитиран от V. Kantorovich, *Byloe*, 1923, no. 22: 208-9.

[103] *Letters of the Tsaritsa*, 114, 116 (August 22, 1915).

[104] William C. Fuller, Jr., *The Foe Within: Fantasies of Treason and the End of Imperial Russia* (Ithaca: Cornell University, 2006); K.F. Shatsillo, „Delo polkovnika Miasoedova“, *Voprosy istorii*, 1967, no. 4: 103-16; Alfred Knox, „General V. A. Sukhomlinov“, *Slavonic Review*, 5/13 (1926): 148-52.

[105] Réné Fülöp-Miller, *Rasputin: The Holy Devil* (New York, 1928), 215; Edvard Radzinsky, *The Rasputin File* (New York: Nan A. Talese/Doubleday, 2006), 40.

[106] V.N. Kokovtsov, *Iz moego proshlogo: Vospominaniia, 1903-1919*, 2 vols. (Paris, 1933), II: 40; Stepan P. Beletskii, *Grigorii Rasputin: Iz zapisok* (Petrograd: Byloe, 1923), 32-6.

[107] Martin Kilcoyne, „The Political Influence of Rasputin“, Ph.D. dissertation, University of Washington, 1961.

[108] Massie, 199-202; Joseph T. Fuhrmann, *Rasputin: A Life* (New York: Prager, 1990), 93-8; Radzinsky, *Rasputin File*, 187. Pierre Gilliard,*Thirteen Years at the Russian Court* (London: Hutchinson, 1921), 28-30.

[109] Rosemary A. Crawford and Donald Crawford. *Michael and Natasha: The Life and Love of Michael II, The Last Of The Romanov Tsars* (New York: Avon Books, 1997), 122-46.

[110] Orlando Figes and Boris Kolonitskii, *Interpreting the Russian Revolution: The Language and Symbols of 1917* (New Haven: Yale University, 1999), 10; RGIA, f. 1278, op. 10, d. 11, l. 332; Andrei Maylunas and Sergei Mironenko (eds.), *A Lifelong Passion: Nicholas and Alexandra, Their Own Story*(New York: Doubleday, 1997), 529.

[111] Berta Grave (ed.), *Burzhuaziia nakanune fevral'skoi revoliutsii* (Moscow: Gosizdat, 1927), 78. Вж. също: Allan K. Wildman, *The End of the Russian Imperial Army*, 2 vols. (Princeton: Princeton University, 1980, 1988), I: 156.

[112] Peter Holquist, *Making War, Forging Revolution: Russia's Continuum of Crisis, 1914-1921* (Cambridge, Mass.: Harvard University, 2002), 4.Siegelbaum, *The Politics of Industrial Mobilization in Russia, 1914-1917* (New York: St. Martin's, 1983), xi.

[113] Lincoln, *Passage through Armageddon*, 61.

[114] S.O. Zagorsky, *State Control of Industry in Russia during the War* (New Haven: Yale, 1928), 46; Maurice Paléologue, *La Russie des Tsars pendant la grand guerre*, 3 vols. (Paris: Plon, 1921-2), I: 231-2.

[115] Stone, *The Eastern Front*, 227; A.P. Pogrebinskii, „Voenno-promyshlennye komitety“, *Istoricheskie zapiski*, XI, 1941: 160-200;Paul P. Gronsky and Nicholas J. Astrov, *The War and the Russian Government* (New Haven: Yale University, 1920).

[116] Brusilov, *Soldier's Note-book*, 204-75; Brusilov, *Moi vospominaniia*, 237; B.H. Liddell Hart, *The Real War: 1914–18* (1930), 224-7; Knox, *With the Russian Army*, II: 432-82; Rostunov, *Russkii front*, 321-3; Rostunov, *General Brusilov*, 154-5; Timothy C. Dowling, *The Brusilov Offensive*(Bloomington: Indiana Uiversity, 2008).

[117] Stone, *The Eastern Front*, 243.

[118] Paul von Hindenburg, *Out of My Life*, 2 vols. (New York: Harper and Brothers, 1921), I: 193; II: 69. Robert B. Asprey, *The German High Command at War: Hindenburg and Ludendorff Conduct World War* (New York: Morrow, 1991).

[119] Louise McReynolds, „Mobilising Petrograd's Lower Classes to Fight the Great War“, *Radical History Review*, 57 (1993): 160-80 (at 171).

[120] Knox, *With the Russian Army*, II: 462-9; Marvin Lyons (ed.), Vladimir Mikhailovich Bezobrazov, Diary of the Commander of the Russian Imperial Guard 1914-1917 (Boynton Beach, Fl.: Dramco, 1994),103-10.

[121] Jonathan W. Daly, *The Watchful State: Security Police and Opposition in Russia, 1906–1917* (DeKalb, Il.: Northern Illinois University, 2004), 180 (I. G. Shcheglovitov)

[122] A.S. Rezanov, *Shturmovoi signal P.N. Miliukova: S prilozheniem pol'nago teksta rechi, proiznesennoi Miliukovym v zasiedanii Gosudarstvennoi Dumy 1 noiabria 1916 g.* (Paris: self-published, 1924), 43-61; Ol'denburg, *The Last Tsar*, IV: 99-104; T.M. Bohn, „'Dummheit oder Verrat'–Gab Miljukov am 1. November 1916 das 'Sturmsignal' zur Februarrevolution?“*Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 41/3 (1993): 361-93; Semyon Lyandres, „Progressive Bloc Politics on the Eve of the Revolution: Revisiting P.N. Miliukov's 'Stupidity or Treason' Speech of November 1, 1916“, *Russian History*, 31/4 (2004): 447-64.: Miliukov, *Vospominaniia*, II: 276-7; V.S. Diakin, *Russkaia burzhuaziia i tsarizm*: v gody pervoi mirovoi voiny (1914-1917) (Leningrad: Nauka, 1967), 243. Thomas Riha, *A Russian European:*

Miliukov (South Bend, Ind.: University of Notre Dame, 1969); Melissa Kirschke Stockdale, *Paul Miliukov and the Quest for a Liberal Russia* (Ithaca, N.Y.: Cornell University, 1996).

[123] Pipes, *Russian Revolution*, 261-6; Golder, *Documents*, 166-75. „Sovremennoe pravosudie, "*Dym otechestva*, 1914, no. 22: 1-2. Британският посланик Джордж Бюкънън се хваща на слуховете за германски агенти в царския двор и затова в заговора се включва и таен агент от британското разузнаване, за да предотврати опасността Русия да сключи сепаратистки мир с Германия. Andrew Cook, *To Kill Rasputin: The Life and Death of Gregori Rasputin* (London: Tempus, 2006).

[124] Voeikov, *S tsarem*, 178; Pipes, *Russian Revolution*, 266-7.

[125] Velikii kniaz' Aleksandr Mikhailovich, *Kniga vospominanii*, 2 vols. (Paris: Biblioteka illiustrirovanoi Rossoi, 1933), 186; Alexander Mikhailovich, *Once a Grand Duke* (New York: Farrar and Rinehart, 1932), 184.

[126] W. Bruce Lincoln, *Passage through Armageddon: The Russians in War and Revolution, 1914-1918* (New York: Simon and Schuster, 1986), 312 (citing „Télégramme secret de M. Paléologue au Ministère des Affaires Etrangères", AdAE, Guerre 1914-1918, Russie, Dossier Générale no. 646: 78-9).

[127] Sir George Buchanan, *My Mission to Russia*, II: 41.

[128] „Tsarskaia okhrana o politicheskom polozhenii v strane v kontse 1916 g.", *Istoricheskiii arkhiv*, 1960, no. 1: 204-9; „Politcheskoe polozhenie Rossii nakanune fevral'skoi revoliutsii v zhandarmskom osveshchenii", *Krasnyi arkhiv*, 1926, no. 4 (17): 4-35.

[129] „Fevral'skaia revoliutsiia i okhrannoe otdelenie", *Byloe*, no. 1 (January 1918): 158-76. Sukhanov, *Russian Revolution*, 21.

[130] E.N. Burdzhalov, *Vtoraia russkaia revoliutsiia: Vosstanie v Petrograde* (Moscow: Nauka, 1967), 90-1, 107-8.Translated as *Russia's Second Revolution: The February Uprising in Petrograd* (Bloomington: Indiana University, 1987).

[131] David Longley, „Iakovlev's Question, or the Historiography of the Problem of Spontaneity and Leadership in the Russian Revolution of February 1917", in Edith Frankel et al. (eds.), *Revolution in Russia: Reassessments of 1917*, 365-87.

[132] A.A. Manikovskii, *Boevoe snabzhenie russkoi armii, 1914-1918 gg.* (Moscow: Voennyi Redaktsion, 1923).

[133] Matsuzato Kimitaka, „Sōryokusensōto chihōtōchi: daiichiji sekaitaisenki roshsia no shokuryōjigyō to nōjishidō", PhD dissertation, Tokyo University, 1995.

[134] Alexis Anstiferov et al., *Russian Agriculture during the War* (New Haven: Yale, 1930); M.K. Bennett, *Wheat and War, 1914-1918 and Now* (Stanford: Stanford University, 1939).

[135] T.M. Kitanina, *Voina, khleb, i revoliutsiia* (Leningrad, 1985), 70-1.

[136] Nikolai Kondrat'ev, *Rynok khlebov i ego regulilirovanie vo vremia voiny i revoliutsii* (Moscow: Novaia derevnia, 1922), 137-8; Peter Holquist, *Making War, Forging Revolution: Russia's Continuum of Crisis, 1914-1921* (Cambridge, Mass.: Harvard University, 2002), 31-2.

[137] Lars T. Lih, *Bread and Authority in Russia, 1914-1921* (Berkeley: University of California, 1990); Holquist, *Making War*), 44-6.

[138] Kondrat'ev, *Rynok khlebov*, 127; Peter Struve (ed.), *Food Supply in Russia During the War* (New Haven: Yale, 1930), 128; N. Zhitkov, „Prodfurazhnoe snabzhenie russkikh armii v mirovuiu voinu", *Voenno-istoricheskii zhurnal*, 1940, no. 12: 65-81; Pavel Volobuev, *Ekonomicheskaia politika Vremmenogo Pravitel'stva* (Moscow: Nauka, 1962), 384-7; George Yaney, *Urge to Mobilize: Agrarian Reform in Russia, 1861-1930* (Champaign-Urbana, Ill.: Illinois University, 1982), 408-19; T.M. Kitanina, *Voina, khleb i revoliutsiia: Prodovol'stvennyi vopros v Rossii 1914-oktiabr' 1917 g.* (Leningrad: Nauka, 1985), 217-8.

[139] Lih, *Bread and Authority*, 12; „Gibel' tsarskogo Petrograda: fevral'skaia revoliutsiia glazami gradonachl'nika A.P. Balka", *Russkoe proshloe: Istoriko-dokumental'nyialm al'manakh*, 1991, no. 1: 7-72. Diakin, *Russkaia burzhuaziia*, 314.

[140] Агентът предупреждава, че „чакащите на опашки за хляб майки с болни деца са много по-готови за революция от господин Милюков". Tsuyoshi Hasegawa, *The February Revolution: Petrograd, 1917* (Seattle: University of Washington, 1981), 201 (citing GARF, f. POO, op. 5, d. 669 [1917], ll. 25-33); *Padenie*, I: 184 (Khabalov).

[141] Gatrell, *Russia's First World War*, 170.

[142] I.I. Mil'chik, „Fevral'skie dni", *Leningradskaia pravda*, February 28, 1927.

[143] B.I. Kolonitskii, *Symvoly vlasti i bor'ba za vlast': K izucheniiu politicheskoi kul'tury Rossiiskoi revoliutsii 1917 goda* (St. Petersburg: Dmitrii Bulanin, 2001), 14-37. R. Wortman, „Nicholas II i obraz samoderzhaviia", *Istoriia SSSR*, 1991, no. 2: 119-28 (at 127).Вж. също Mark Steinberg, „Revolution", in Mark D. Steinberg and Vladmir M. Khrustalev, *The Fall of the Romanovs* (New Haven: Yale, 1995), 39-65; and Orlando Figes, *A People's Tragedy*, 307-53.

[144] Gurko, *Features and Figures*, 546.Вж. също *Pravye partii: dokumenty i materialy, 1905-1917*, 2 vols. (Moscow: Rosspen, 1998), II: 604-46; and „K istorii poslednikh dnei tsarskogo rezhima (1916-1917 gg.)", *Krasnyi arkhiv*, 1926, no. 14: 241-2.

[145] V.S. Diakin, „The Leadership Crisis in Russia on the Eve of the February Revolution", *Soviet Studies in History*, 23/1 (1984): 10-38; Diakin, *Russkaia burzhuaziia*, 300-2; Golder, *Documents*, 116; *Sovremennye zapiski*, 1928, no. 34: 279 (Maklakov; „Aleksandr Ivanovich Guchkov rasskazyvaet", *Voprosy istorii*, 1991, nos. 7-8: (at 205); Mikhail V. Rodzyanko, *The Reign of Rasputin* (London: Philpot, 1927), 244-5, 253-4; William

Gleason, „Alexander Guchkov and the End of the Russian Empire“, *Transactions of the American Philosophical Society*, New Series, 73/3 (1983): 1-90; Bernard Pares, *The Fall of the Russian Monarchy: a Study of Evidence* (New York: Knopf, 1939), 427-9; Katkov, *Russia 1917*, 215; Hasegawa, *February Revolution*, 187.Pipes, *Russian Revolution*, 269-70.

[146] Steinberg and Khrustalev, *Fall of the Romanovs*, 72; *Letters of the Tsar to the Tsaritsa, 1914-1917* (New York: Dodd, Mead, 1929], 315 (February 24, 1917); *Journal intime de Nicholas II*, 93.

[147] Steinberg and Khrustalev, *Fall of the Romanovs*, 73 (Letter from Alexandra to Nicholas, February 25, 1917); *Journal intime de Nicholas II (juillet 1914–juillet 1918)* (Paris, Payot, 1934), 92. „Fevral'skaia revoliutsiia 1917 goda“, *Krasnyi arkhiv*, 1927, no. 21 (2): 3-78 (at 4-5); Evgenii I. Martynov, *Tsarskaia armiia v fevral'skom perevote* (Leningrad: Izd. Voennoi Tip. upr. delami narkomvoenmor i RVC SSSR, 1927), 80-1.

[148] „Каква революция? – пита Александър Шляпников, болшевик и член на централния комитет. – Дайте на работниците хляб и всичко ще приключи!“ Hasegawa, *February Revolution*, 258. Вж. също: „Gibel' tsarskogo Petrograda“, 39-41; *Padenie*, I: 191-4 (Khabalov); II: 231-3 (Beliaev).

[149] V. N. Voeikov, *S tsarem i bez taria: vospominaniia poslednego Dvortsovogo Komendanta Gosudaria Imperatora Nikolaia II* (Helsinki, 1936), 195-200.

[150] E.D. Chermenskii, *IV Gosudarstvennaia Duma i sverzhenie tsarizma v Rossii* (Moscow: Mysl, 1976), 196 n. 4, 201; Daly, *Watchful State*, 189-92; Pares, *Fall of the Russian Monarchy*.

[151] Joseph T. Fuhrmann (ed.), *The Complete Wartime Correspondence of Tsar Nicholas II and the Empress Alexandra: April 1914-March 1917* (Westport, Conn.“ Greenwood, 1999), 6.

[152] Балк поема ръководна роля, като обвинява Хабалов и Беляев в нерешителност. *Poslednie novosti*, March 12, 1921.

[153] „Gibel' tsarskogo Petrograda“, 32; Burdzhalov, *Vtoraia Russkaia revoliutsiia*, 96; Wildman, *The End of the Russian Imperial Army*, I: 121.

[154] Abraham Ascher, *The Revolution of 1905*, 2 vols. (Stanford: Stanford University, 1988-92), I: 225.

[155] Burdzhalov, *Second Russian Revolution*, 91-3.Hasegawa, *The February Revolution*, 163.

[156] Телеграмата на Николай II до генерал Хабалов не е запазена, текстът е възстановен по спомените на Хабалов. *Padenie*, I: 190-1.

[157] „Gibel' tsarskogo Petrograda“, 38.

[158] „Gibel' tsarskogo Petrograda“, 39-41; *Padenie*, I: 191-4 (Khabalov); II: 231-3 (Beliaev).

[159] *Kak russkii narod zavoeval svobodu: Obzor revoliutsionnykh sobytii* (Petrograd: S. Samoilov, 1917), 8.

[160] George Katkov, *Russia 1917: The February Revolution* (New York: Harper & Row, 1967), 287.

[161] Sukhanov, *Zapiski*, I: 53, 59.

[162] Budzhualov, *Russia's Second Russian Revolution, 161; Vtoraia russkaia revoliutsiia*, 182.

[163] Gibel' tsarskogo Petrograda“, 42-3.

[164] General K.I. Globachev: Rafail Genelin, „The Day Before the Downfall of the Old Regime: 26 February 1917 in Petrograd“, in Marsha Siefert (ed.), *Extending the Borderlands of Russian History: Essays in Honor of Alfred J. Rieber* (CEU), 245-55; Ganelin et al., „Vospominaniia T. Kirpichnikova kak istochnik po istorii fevral'skikh revoliutsionnykh dnei 1917 g. v Petrograde“, *Rabochii klass Rossii, ego soiuzniki i politicheskie protivniki v 1917 godu* (Leningrad:Nauka, 1989), 178-95. През декември 1916 година донските казаци отказват да стрелят срещу жените, чиито мъже са на фронта. Barbara Engel, „Not By Bread Alone: Subsistence Riots in Russia during World War I“, *Journal of Modern History*, 69/3 (1997): 696-721 (at 712-6).

[165] „Fevral'skaia revoliutsiia i okhrannoe otdelenie“, *Byloe* 29, January 1918: 175-6.

[166] Hasegawa, *The February Revolution*, 233-8. Shklovsky, *A Sentimental Journey: Memoirs, 1917-1922* (Ithaca: Cornell, 1984), Shklovsky, *Sentimental Journey*, 16.

[167] *Krasnyi arkhiv*, 1927, no. 21 (2): 8.

[168] *Padenie*, II: 149-50 (Protopopov).

[169] Василиев, последният директор на царската полиция, пише, че не е било възможно да се потуши въстанието заради липсата на благонадеждни войскови части в столицата: „С няколко надеждни полка редът в Петроград можеше лесно да бъде овладян“. Vasilyev, *The Ochrana*, 221.

[170] *Padenie tsarskogo rezhima*, V: 32-49 (Frederiks) (at 38).

[171] A.A. Bublikov, *Russkaia revoliutsiia* (New York, 1918), 17; V. Kantorovich and D. Zaslavskii, *Khronika fevral'skoi revoliutsii: fevral'-mai 1917* (Moscow, 1924), 28-9; M. Skobelev, „Gibel' tsarizma“, *Ogonek*, March 13, 1927: 1-2; Robert Paul Browder and Alexander F. Keresnsky (eds.), *The Russian Provisional Government: Documents*, 3 vols. (Stanford: Hoover, 1961), I: 41-7; Richard Abraham, *Alexander Kerensky: The First Love of the Revolution* (New York: , 1987), 131-2; E.D. Chermenskii, „Nachalo vtoroi rossiiskoi revoliutsii“, *Istoriia SSSR*, 1987, no. 1.

[172] *Izvestiia*, February 28, 1917, in Golder, *Documents*, 287-8; *Revoliutsiia 1917 goda*, I: 41; A. Blok, „Poslednie dni tsarizma“, *Byloe*, 1919, no. 15: 28. Michael Melancon, *The Socialist Revolutionaries and the Russian Anti-War Movement* (Columbus: Ohio State University, 1990), 256-64.

[173] V.V. Shul'gin, *Dni* (Belgrad: M.A. Suvorin, 1925), 127.

[174] Vladimir N. Voeikov, *S tsarem i bez tsaria: vospominaniia poslednego dvortsovogo komendanta Gosudaria Imperatora Nikolaia II* (Helsingfors, 1936), 175.

[175] Browder and Kerensky, *Russian Provisional Government*, I: 86; Semyon Lyandres (ed.), „O Dvortsovom perevorote ia pervyi raz usly-

shal posle revoliutsii: Stenogramma besedy N.Z. Bazili s A.S. Lukomskim (parizh, 24 fevralia 1933 g.)“, *Russian History*, 32/2 (2005): 252.

[176] Steinberg and Khrustalev, *Fall of the Romanovs*, 83.Вж. също Pavel K. Beckendroff, *Last Days at Tsarskoe Selo* (London: W. Heinemann, 1927), 2-3.

[177] Martynov, *Tsarskaia armiia*, 114-5; A.I. Spiridovich, *Velikaia voina i fevral'skaia revoliutsiia 1914-1917 gg.*, 3 vols. (New York: Vseslavianskoe izd., 1960-2), III: 240ff.; *Padenie*, V: 317-8 (Ivanov); Katkov, *Russia, 1917*, 315-6; Hasegawa, *February Revolution*, 461-4.

[178] Hasegawa, *February Revolution*, 473-92.

[179] Martynov, *Tsarskaia armiia*, 145; *Krasnyi arkhiv*, 1927, no. 2 (21): 31; SN. Vil'chkovskii, „Prebyvanie Gosudaria Imperatora v Pskove 1 I 2 marta 1917 goda, po razskazu general-ad"utanta N.V. Ruzskogo“, *Russkaia letopis'*, 1922, no. 3: 169.

[180] През февруари 1916 година царят благоволява да се срещне с депутатите в Таврическия дворец. Жестът му на добра воля остава без последствия, Родзянко отново повдига въпроса за „отговорно правителство“, на което получава отговор: „Ще помисля“. Rodzianko, *Krushenie imperii* (Leningrad, 1929), 149-50; Dubenskii (ed.), *Ego Imperatorskoe Velichestvo Gosudar' Imperator Nikolai Aleksandrovich v desitvuiushchei armii*, 4 vols. (Petrograd, 1915-16), IV: 221.Вж. също Paléologue, *La Russie*, II: 196; Miliukov, Vospominaniia, II: 226.

[181] Steinberg and Khrustalëv, *Fall of the Romanovs*, 103-5; *Krasnyi arkhiv*, 1927, no. 21 (2): 55-9.

[182] *Krasnyi arkhiv*, 1927, no. 2 (21): 72-3.

[183] Steinberg and Khrustalëv, *Fall of the Romanovs*, 93.

[184] Steinberg and Khrustalëv, *Fall of the Romanovs*, 107; *Journal intime*, 93.

[185] Ol'denburg, *Gosudar' Imperator Nikolai II Aleksandrovich*, 29-31; Idem., *The Last Tsar*, IV: 152-61; Voeikov, *S tsarem*, 207-19; N.S. Russky, „An Account of the Tsar's Abdication“, *Current History*, 7/2 (1917): 262-4; Danilov, „Moi vospominaniia“, 223-4 and General G. Danilov, „How the Tsar Abdicated“, *Living Age*, no. 336 (April 1929): 99-104; Sir Peter Bark, „The Last Days of the Russian Monarchy: Nicholas II at Army Headquarters“, *Russian Review*, 16/3 (1957): 35-44 Matitiahu Mayzel, *Generals and Revolutionaries: the Russian General Staff during the Revolution. A Study in the Transformation of Military Elites* (Osnabrück: Biblio, 1979), 49.

[186] Frenkin, *Russkaia armiia*, 197.

[187] Iu. Danilov, „Moi vospominaniia ob imperatore Nikolae II-om I vel. Kniaze Mikhaile Aleksandroviche“, *Arkhiv russkoi revoliutsii*, 19, 1928: 221; „Fevral'skaia revoliutsiia 1917 goda“, 37, 40; Allan K. Wildman, *The End of the Russian Imperial Army*, 2 vols. (Princeton: Princeton University, 1980, 1988), I: 120.

[188] Oleg Airapetov, „Revolution and Revolt in the Manchurian Armies, as perceived by a Future Leader of the White Movement“, in Jonathan D. Smele and Anthony Heywood (eds.), *The Russian Revolution of 1905: Centenary Perspectives* (London and New York: Routledge, 2005), 94-118 (at 114).

[189] Eric Lohr, „War and Revolution, 1914-1917“, Dominic Lieven (ed.), *The Cambridge History of Russia* (New York: Cambirdge University, 2006), II: 658, 664-5. Ellen Kay Trimberger, *Revolution from Above: Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt and Peru* (New Brunswick, N.J.: Transaction, 1978).

[190] William C. Fuller, Jr., *Civil-Military Conflict in Imperial Russia, 1881-1914* (Princeton: Princeton University, 1985), 228, 262.

[191] Mayzel, *Generals and Revolutionaries*, 78-9; Shul'gin, *Days*, 180-3; William C. Fuller, Jr., *Civil-Military Conflict in Imperial Russia, 1881-1914* (Princeton: Princeton University, 1985), 259-63; John W. Steinberg, *All the Tsar's Men: Russia's General Staff and the Fate of the Empire, 1898–1914* (Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press, 2010).

[192] *Padenie*, VI: 263-6 (Guchkov); Nicolas de Basily, *Diplomat of Imperial Russia, 1903-1917: Memoirs* (Stanford: Hoover Institution, 1973), 127-31V. V. Shul'gin, *Gody. Dni. 1920* (Moscow: Novosti, 1990), 459.

[193] Steinberg and Khrustalëv, *Fall of the Romanovs*, 96-100 (at 98).

[194] William Henry Chamberlain, *The Russian Revolution*, 2 vols. (New York: Macmillan, 1935), I: 85; Ostrovsky, *Kto stoial*,418-23; V.I. Shveitzer, „V achinskoi ssylke“, *Izvestiia*, March 12, 1937; Shveitzer, *Stalin v Turukhanskoi ssylke; Vospominaniia podpol'shchika* (Moscow, 1940); RGASPI, f. 558, op. 4, d. 662, l. 275 (Shveitzer); A. Baikalov, „Moi vstrechi s Osipom Dzhugashvili“, *Vozrozhdenie*, 1950, nos. 3-4, 118; Baikaloff, *I Knew Stalin* (1940), 27-30; Sergei Alliluyev and Anna Alliyueva, *The Alliluyev Memoirs* (1968), 189-90; A.G. Shliapnikov, *Kanun semnadtsatogo goda: Vospominaniia i dokumenty o rabochem dvizhenii i revoliutsionnom podpol'e za 1914-1916 gg.*, 2 vols. (Moscow: Gosizdat, 1923), II: 444-6; Montefiore, *Young Stalin*, 304.

Шеста глава: Спасителят калмик

[1] *Shestoi s"ezd RSDRP (b), avgust 1917 goda: protokoly* (Moscow: Politicheskaia literatura, 1958), 111.

[2] Leon Trotsky, *The History of the Russian Revolution*, 3 vols. (New York: Simon and Schuster, 1932), II: 150.

[3] V.A. Karpinskii, „Vladimir Il'ich za granitsei v 1914-1917 gg.“, in *Zapiski instituta Lenina*, 3 vols. (Moscow: Institute Lenina pri TsK VKP (b), 1927-8), II: 105-6; Figes, *A People's Tragedy*, 385. *PSS*, XXX: 328; Robert C. Tucker (ed.),

The Lenin Anthology (New York: 1975), 292.

[4] P. K. Kornakov, „Znamena Fevral'skoi revoliutsii", *Geral'dika: Materialy i issledovaniia* (Leningrad, 1983), 12-26; and idem, „Opyt privlecheniia veksilologicheskikh pamiatnikov dlia resheniia geral'dicheskikh problem", *Novye numizmaticheskie issledovaniia*, no. 4, Trudy Gosudarstvennogo Istoricheskogo muzeia, 1986, vyp. 61:134-48.

[5] John L.H. Keep, *The Russian Revolution: A Study in Mass Mobilization* (New York: W.W. Norton, 1976), ix.

[6] Howard White, „1917 in the Rear Garrisons", in Linda Edmondson and Peter Waldron (eds.), *Economy and Society in Russia and the Soviet Union, 1860-1930: Essays for Olga Crisp* (New York: St. Martin's, 1992), 152-68 (at 152-3).

[7] Mark Steinberg, *Moral Communities: the Culture and Class Relations in the Russian Printing Industry 1867-1907* (Berkeley: University of California, 1992); Steinberg, „Workers and the Cross: Religious Imagery in the Wreitings of Russian Workers 1910-1924", *Russian Review*, 53/2 (1994): 213-39.

[8] William G. Rosenberg, „Representing Workers and the Liberal Narrative of Modernity", *Slavic Review*, 55/2 (1996): 245-69.

[9] Boris I. Kolonitskii, „Anti-Bourgeois Propaganda and anti-'*Burzhui*' Consciousness in 1917", *Russian Review*, 53/2 (1994): 183-96.

[10] A.A. Kizevetter, „Moda na sotsializm", *Russkie vedomosti*, June 25, 1917.

[11] Sukhanov, *Zapiski*, II: 265-6

[12] Roy Stanley De Lon, „Stalin and Social Democracy, 1905-1922: the Political Diaries of David A. Sagirashvili", Ph.D. dissertation, Georgetown, 1974: 198.

[13] *Pravda*, April 18, 1917 – *Sochineniia*, II: 37-8.

[14] Robert H. McNeal, *Stalin's Works: An Annotated Bibliography* (Stanford: Hoover, 1967), 51-7. McNeal, *Stalin: Man and Ruler*, 35-6 (citing *Perepiska Sekretariata s mestnymi*, I: 378).

[15] *Rabochii i soldat* (July 23-August 9), *Proletarii* (August 13-24), *Rabochii* (Augsut 25-September 2), and *Rabochii put'* (September 3-Ocotber 26).

[16] Amos Perlmutter, *Modern Authoritarianism: a Comparative Institutional Analysis* (1981).

[17] *Sobranie uzakonenii i rasporiazhenii pravitel'stva*, March 6, 1917, no. 54: 344; Golder, *Documents of Russian History*, 297-8; P.E. Shchegolev (ed.), *Otrechenie Nikolaia II* (Leningrad, 1927); Martynov, *Tsarskaia armiia*, 160; Beckendorff, *Last Days*, 46-7.Melgunov, *Martovskie dni*, 192. Mark Steinberg and Alexander Khrustalëv, *The Fall of the Romanovs: Political Dreams and Personal Struggles in a Time of Revolution* (New haven: Yale, 1995), 96-100.

[18] Nicolas de Basily, *Memoirs* (Stanford: Hoover Institution, 1973), 119-20.

[19] Sergei P. Melgunov, *Martovskie dni 1917 goda* (Paris, 1961), 226-7; P.N. Miliukov, „From Nicholas II to Stalin: Half a Century of Foreign Politics", typescript (n.d.), 103 (chapter III, n. 1), Hoover Institution.

[20] Rodzyanko in *Arkhiv russkoi revoliutsii*, 1992, VI: 62; Shul'gin, *Dni*, 295-307; Martynov, *Tsarskaia armiia*, 181; Miliukov, *Istoriia vtoroi*, I: 53-5; P.N. Miliukov, *Vospominaniia, 1859-1917*, 2 vols. (New York: Izd-vo im. Chekhova, 1955), II: 316-8.

[21] Vladimir Nabokov, „Vremennoe pravitel'stvo", *Arkhiv russkoi revoliutsii*, 1921, no. 1: 9–96 (at 17–22); Boris Nol'de, „V.D. Nabokov v 1917 g.", in *Arkhiv russkoi revoliutsii*, 1922, no. 7: 5–14 (at 6–8); Vergil D. Medlin and Steven L. Powers (eds.), *V.D. Nabokov and the Russian Provisional Government 1917* (New Haven: Yale University, 1976), 17-28, 49-55; Mel'gunov, *Martovskie dni*, 356-7; Katkov, *Russia 1917*, 409-15; Peter Holquist, „Dilemmas of a Progressive Administrator: Baron Boris Nolde", *Kritika*, 7/2 (2006): 241-73.

[22] Miliukov, *Vospominaniia*, II: 299; V.V. Shul'gin, *Dni* (Leningrad: Priboi, 1925/1927?), 182; V.D. Nabokov, *Vremennoe pravitelstvo: vospominaniia* (Moscow: Mir, 1924), 67-8.

[23] N.F. Kakurin, *Razlozhenie armii v 1917 godu* (Moscow-Leningrad, 1925), 25-7; Burdzhalov, *Russia's Second Revolution*, 179.

[24] V.N. Storozhev, „Fevral'skaia revoliutsiia 1917 g.", Nauchnye izvestiia (Moscow, 1922), sbornik 1: 142-3; Nabokov, *Vremennoe pravitelstvo*, 39-40; Vitalii I. Startsev, *Vnutrenniaia politika Vremennogo pravitel'stva: pervogo sostava* (Leningrad: Nauka, 1980), 114-6.

[25] Vera Vladimirova, Kontr-revoliutsiia v 1917 g. (Kornilovshchina (Moscow: krasnaia nov', 1924), 72; A.K. Drezen, Burzhuaziia i pomeshchiki 1917 goda: *chastnye soveshehaniia chlenov Gosudarstvennoi Dumy* (Moscow-Leningrad: Partizdat, 1932), 4-5; B.D. Gal'perina, „Chastnye soveshchanii gosudarstvennoi dumy–tsentr splocheniia burzhuaznykh partii Rossii", in K.V. Gusev (ed.), *Neproletarskie partii Rossii v trekh revoliutsiakh: sbornik statei* (Moscow: Nauka, 1989), 111-7.

[26] Lionel Kochan, „Kadet Policy in 1917 and the Constituent Assembly", *Slavonic and East European Review*, 45 (1967): 183-92. Miliukov, *Istoriia vtoroi*, I/i: 51; *The Russian Revolution*, I: 36.

[27] Fedor A. Gaida, *Liberal'naia oppozitsiia na putiakh k vlasti (1914–vesna 1917 g.)* (Moscow: Rosspen, 2003). Raymond Pearson, *The Russian Moderates and the Crisis of Tsarism, 1914-1917* (New York: Barnes and Noble, 1977).

[28] Alexander F. Kerensky, Papers, Hoover Institution Archives, box 1, folder 19: „The February Revolution reconsidered", March 12, 1957. Hans Rogger, *Russia in the Age of Modernization 1881-1917* (London and New York: Longman, 1983), 25. A.T. Vassilyev, *The Ochrana: the Russian Secret Police* (Philadelphia and London: J.P. Lippincott, 1930). 213-4.

[29] A.P. Zviagintseva, „Organizatsiia i deiatel'nost' militsii Vremmenogo pravitel'stva Rossii v 1917 g.", Candidate's dissertation, Moscow State University, 1972; Tsuyoshi Hasegawa, „Crime, Police and Mob Jus-

tice in Petrograd during the Russian Revolution of 1917", in Charles E. Timberlake (ed.), *Religious and Secular Forces in Late Tsarist Russia: Essays in Honor of Donald W. Treadgold* (Seattle: University of Washington, 1992), 241-71.

[30] *Revoliutsiia 1917 goda*, I: 73; *V.D. Nabokov and the Russian Provisional Government*, 62-3, 83-4; B. Dubentsov and A. Kulikov, „Sotsial'naia evoliutsiia vysshei tsarskoi biurokratii vo votroi polovine XIX-nachale XX v.", in Boris Ananich et al. (eds.), *Problemy sotsial'no-ekonomicheskoi I politicheskoi istorii Rossii XIX-XX vekov: Sbornik statei* (St. Petersburg: Aleteiia, 1999), 75-84; Daniel Orlovsky, „Reform during revolution: Governing the provinces in 1917", in Robert O. Crummey (ed.), *Reform in Russia and the USSR: Past and Prospects* (Urbana: University of Illinois, 1989), 100-25 Rosenberg, *Liberals*, 59. Marc Ferro, *La révolution de 1917: la chute du tsarisme et les origines d'Octobre* (Paris: Aubier, 1967), 126-31.

[31] S. Kulikov, „Vremennoe pravitel'stvo i vysshaia tsarskaia biurokratiia", *The Soviet and Post-Soviet Review*, 24/1-2 (1997): 67-83 (at 81-3); Allan K. Wildman, *The End of the Russian Imperial Army*, 2 vols. (Princeton: Princeton University, 1980, 1988), I: 3. Samuel E. Finer, *The Man on Horseback: The Role of the Military in Politics*, 2nd ed. (New York: Penguin, 1976).

[32] Michael Melancon, „From the Head of Zeus: The Petrograd Soviet's Rise and First Days, 27 February-2 March 1917", *Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, November 2004.

[33] Victor M. Chernov, *The Great Russian Revolution* (New Haven: Yale, 1936), 103.

[34] John Boyd, „The Origins of Order Number 1", *Soviet Studies*, 19/3 (1967): 359-72; A. G. Shlyapnikov, *Semnatsadtyi god* , 2 vols. (Moscow, 1925-31), I: 170; Wildman, *The End of the Russian Imperial Army*, I: 189.

[35] Hasegawa, *February Revolution*, 396.

[36] *Izvestiia*, March 2, 1917; Golder, *Documents*, 386-7; Browder and Kerensky, *Russian Provisional Government*, II: 848-9; Shliapnikov, *Semnatsadtyi god*, I: 212-3; G.I. Zlokazov, *Petrogradskii Sovet rabochikh i soldatskikh deputatov v period mirnogo razvitiia revoliutsii* (Moscow, 1969), 58-62; Viktor I. Miller, *Soldatskie komitety russkoi army v 1917 g.: vozniknovenie i nachal'nyi period deiatel'nosti*(Moscow: Nauka, 1974), 25-30.

[37] *V.D. Nabokov and the Russian Provisional Government 1917*, 88; Aleksandr G. Shliapnikov, *Semnadtsatyi god*, 4 vols. (Moscow and Leningrad: Gosizdat, 1923-31), II: 236; D.S. Gapoenko (ed.), *Revoliutsionnoe dvizhenie v Rossii posle sverzheniia samoderzhaviia* (Moscow: Akaademiia nauk SSSR, 1957), 429-30.

[38] Frank A. Golder, *Documents of Russian History, 1914-1917* (New York and London: Century Co., 1927), 386-90; Browder and Kerensky, *Russian Provisional Government*, II: 851-4. *Izvestiia*, 8, 1917.

[39] *Rech'*, March 5, 1917. Richard Pipes, *Russian Revolution*, 289.

[40] V. M. Purishkevich, *Bez zabrala: otkrytoe pis'mo bol'shevikam Soveta Petrogradskikh rabochikh deputatov* (Harbin: Bergut, syn i ko., 1917), 3-4.

[41] V. Purishkevich, *Vpered! Pod dvukhtsvetnym flagom (Otkrytoe pis'mo russkomu obshchesvtu)* (Petrograd, 1917); *Moskovskie vedmoosti*, July 23, 1917: 1-3.Вж. също P.Sh. Chkhartishvili, „Chernosotentsy v 1917 godu", *Voprosy istorii*, 1997, no. 8: 133-43.

[42] Matthew Rendle, *Defenders of the Motherland: The Tsarist Elite in Revolutionary Russia* (New York: Oxford, 2010).

[43] *Novaia zhizn'*, June 29, 1917.

[44] Shafiga Daulet, „The First all Muslim Congress of Russia, Moscow, 1–11 May 1917", Central Asian Survey, 8/1 (1989): 21-47; Tamurbek Davletshin, *Sovetskii Tatarstan: teoriia i praktika Leninskoi natsional'noi politiki* (London: Our World, 1974), 64-5; Azade-Ayşe Rorlich, Volga Tatars: a Profile in National Resilience (Stanford, Calif.: Hoover Institution, 1986), 127-9; S.M. Dimanshtein (ed.), *Revoliutsīia i natsional'nyī vopros* (Moscow, 1930), III: 294-5.

[45] *Vestnik vremmenogo pravitel'stva*, March 7, 1917, Browder and Kerensky, *Russian Provisional Government*, I: 158; F. Stepun, *Byvshee i nebyvshee* (New York, 1956), vol. II: 48-9.

[46] Leonard Schapiro, „The Political Thought of the First Provisional Government", in Richard Pipes (ed.), *Revolutionary Russia* (Cambridge, Mass.: Harvard University, 1968), 97-113; H.J. White, „Civil Rights and the Provisional Government", in Olga Crips and Linda Edmondson (eds.), *Civil Rights in Imperial Russia* (Oxford: Clarendon, 1989), 287-312.

[47] *Rechi A.F. Kerenskogo* (Kiev, 1917), 8. *A. F. Kerenskii ob armii i voine* (Odessa, 1917), 10, 32; *Rech' A. F. Kerenskogo, voennogo i morskogo ministra, tovarishcha predsedatelia Petrogradskogo Soveta rabochikh i sol– datskikh deputatov, proiznesennaia im 29 aprelia, v soveshchanii delegatov fronta* (Moscow, 1917), 3; H. Pitcher, *Witnesses of the Russian Revolution* (London, 1994), 61. I.G. Tsereteli, *Vospominaniia o fevral'skom revoliutsii* (Paris, 1963), I: 147.

[48] Peter Holquist, *Making War*, 49 (citing *Rech'*, May 3, 1917).

[49] William G. Rosenberg, *Liberals in the Russian Revolution:The Constitutional Democratic Party, 1917-1921* (Princeton: Princeton University, 1974), 134-69; Peter Holquist, *Making War*, 49-51.

[50] Alexander F. Kerensky, *The Catastrophe: Kerensky's own Story of the Russian Revolution* (New York: D. Appleton & Co., 1927), 297.

[51] A.I. Denikin, *Ocherki russkoi smuty: Krushenie vlasti i armii* (Paris, J. Povolozky & cie, 1921-26), 145-6.

[52] Kerensky, *The Catastrophe*, 79.

[53] Viktor Chernov, *The Great Russian Revolution* (New Haven: Yale University, 1936), 174.

[54] Boris I. Kolonitskii, „Kerensky", in Edward Acton et al. (eds.), *Critical Companion to the Russian Rev-*

olution 1914-1921 (Bloomington: Indiana University, 1997), 138-49; Kolonitskii, „'Democracy' in the Consciousness of the February Revolution", *Slavic Review*, 57/1 (1998): 95-106; V.B. Stankevich, *Vospominaniia 1914-1919 gg.* (Berlin: J. Ladyschnikow, 1920), 65.

[55] Lauchlan, *Russian Hide-and-Seek*, 48; Howard J. White, „The Provisional Government", in Olga Crisp, *Civil Rights*, 295.

[56] „При него идваха честните и нечестните, искрените и интригантите, политически и военни водачи, авантюристи – пише генерал Деникин – и викаха в един глас: „Спасете ни!".

[57] Sheila Fitzpatrick, „The Civil War as Formative Experience", Abbott Gleason et al. (eds.), *Bolshevik Culture: Experience and Order in the Russian Revolution* (1985), 57-76 (at 74).

[58] German V. Sharapov, *Razreshenie agrarnogo voprosa v Rossii poske pobedy oktiabr'skoi revoliutsii* , 1917-1920 gg. (Moscow: VPSh i AON pri TsK KPSS, 1961), 174.

[59] Alexandre S. Bennigsen and S. Enders Wimbush, *Muslim National Communism in the Soviet Union: a Revolutionary Strategy for the Colonial World* (Chicago, Il.: University of Chigao, 1979), 16.

[60] *Vestnik istorii*, 1957, no. 4: 26.

[61] Krista Lynn Sigler, „Kshesinskaia's Mansion: High Culture and the Politics of Modernity in Revolutionary Russia", Ph.D. dissertation, University of Cincinnati, 2009; Coryne Hall, *Imperial Dancer: Mathilde Kschessinskaya and the Romanovs* (Thrupp, Stroud, Gloucestershire: Sutton, 2005); Trotsky, *History* ,III; 58-61.

[62] Nikitin, *Fatal Year*, 82-98; Sukhanov, *The Russian Revolution* (1955), 386-8.

[63] Rex A. Wade, „Why October? The Search for Peace in 1917", *Soviet Studies*, 20/1 (1968): 36-45.

[64] Vergil D. Medlin and Steven L. Powers (eds.), *V.D. Nabokov and the Russian Provisional Government 1917* (New Haven: Yale University, 1976), 143.

[65] Shub, *Lenin* (Garden City, 1949), 182; Parvus, *Im Kampf um die Warheit* (Berlin, 1918); S.P. Mel'gunov, *„Zolotoi nemetskii klyuchik" bolshevitskoi revoliutsii* (Paris, 1940), 157; W. Hahlweg, *Lenins Rückkehr nach Russland, 1917* (Leiden, 1957), 15-6; Lenin, *PSS*, XLIX: 406; Krupskaya, *Memories of Lenin* (New York: International Publishers, n.d. [1930]), II: 200-12. Volkogonov, *Lenin*, 127-8.

[66] P. Scheidemann, *Memoiren enies Sozialdemokraten* (Dresden, 1930), 427-8; Gerald Freund, *Unholy Alliance: Russian-German Relations from the Treaty of Brest-Litovsk to the Treaty of Berlin* (New York: Harcourt, Brace, 1957), 1.

[67] Fritz Platten, *Die Reise Lenins durch Deutschland* (Berlin, 1924), 56; Zinoviev, *God revoliutsii*, II: 503; Hahlwge, 99-100; Shliapnikov, *Kanun semnadtsatogo goda*, II: 77-8; Radek, *Living Age*, February 25, 1922: 451; A.E. Senn, *The Russian Revolution in Switzerland, 1914-1917*, 224-8.

[68] Getzler, *Martov: A Political Biography of a Russian Social Democrat*, 147-50.

[69] George Katkov, „German Foreign Office Documents on Financial Support to the Bolsheviks in 1917", *International Affairs*, 32/3 (1956): 181-9.

[70] G.Ia. Sokol'nikov, „Avtobiografiia", in Sokol'nikov, *Novaia finansovaia politika: na puti k tverdoi valiute* (Moscow: Nauka, 1995), 39-50.

[71] A.A. Andreev, *Vospominaniia, pis'ma* (Moscow: Politicheskaia literatura, 1985), 52-5.

[72] Judith Pallot, *Land Reform in Russia, 1906-1917: Peasant Responses to Stolypin's Project of Rural Transformation* (Oxford and New York: Clarendon, 1999); P.A. Pozhigailo (ed.), *P.A. Stolypin –programma reform: dokumenty i materialy*, 2 vols. (Moscow: rosspen, 2003).V.S. Frank, „The Land Question and the 1917 revolution", *Russian Review* [London] 1/ (1945): 22-35.

[73] Seymour Becker, *Nobility and Privilege in Late Imperial Russia* (Dekalb: Northern Illinois University, 1985), 28.

[74] George Yaney, *Urge to Mobilize: Agrarian Reform in Russia, 1861-1930* (Champaign-Urbana, Ill.: Illinois University, 1982), 418.

[75] K.G. Kotel'nikov and V.L. Mueller (eds.), *Krest'ianskoe dvizhenie v 1917 godu* (Moscow-Leningrad, 1927); Eric Lohr, *Nationalizing the Russian Empire: The Campaign against Enemy Aliens during World War I* (Cambridge, Mass.: Harvard, 2003); Ivan Sobolev, *Bor'ba s „nemetskim zasiliem" v Rossii v gody Pervoi Mirovoi Voiny* (St.Petersburg, 2004).

[76] Teodor Shanin, *The Awkward Class: Political Sociology of Peasantry in a Developing Society* (Oxford: Clarendon, 1972), 145-61.

[77] Alexis N. Antsiferov et al.,*Russian Agriculture during the War: Rural Economy* (New Haven, Conn.: Yale University, 1930), 290-6; John Keep, *The Russian Revolution*, 211-2.

[78] Figes, *Peasant Russia, Civil War: The Volga Countryside in Revolution, 1917-1921* (Oxford, 1989), 42, 66-7.

[79] Pipes, *Russian Revolution*, 717-8; M.P. Kim (ed.), *Istoriia Sovetskogo krest'ianstva i kolkhoznogo stroitel'stva v SSSR: materialy nauchnoi sessii, sostoiavsheisia 18-21 aprelia 1961 g. v Moskve* (Moscow: Akademiia nauk SSSR, 1963), 16; V.P. Danilov, *Pereraspredelenie zemel'nogo fonda Rossii* (Moscow, 1979), 283-7; Dorothy Atkinson, *The End of the Russian Land Commune, 1905-1930* (Stanford: Stanford University, 1983), 178-80; A.D. Maliavskii, *Krest'ianskoe dvizhenie v Rossii v 1917 g. (mart-oktiabr')* (Moscow: Nauka, 1981).

[80] Neil Harding, *Leninism* (Durham, N.C.: Duke University, 1996), 92-5.

[81] *Pravda*, March 15, 1917.

[82] F.F. Raskol'nikov, *Krosnshtadt i piter v 1917 godu* (Moscow and Leningrad: Gosizdat, 1925), 54.

[83] Lars Lih, „The Ironic Triumph of 'Old Bolshevism'", *Weekly Worker*, November 25, 1010: http://www.cpgb.org.uk/home/weekly-worker/843/the-ironic-triumph-of-old-bolshevism

[84] Lev Kamenev *Mezhdu dvumia revoliutsiiami: sbornik statei* , 2nd

ed. (Moscow: Novaia Moskva, 1923).

[85] Burdzhalov, *Vestnik istorii*, 1956, no. 4: 51; Revolutsionnoe dvizhenie v Rossii v aprele: Aprel'skii krizis Akademiia nauk, 1958), 15-6; Tucker, *Stalin as Revolutionary*, 168.

[86] Lenin, *PSS*, XXXI: 72-8; Slusser, *Stalin in October*, 60; Trotsky, History of the Russian Revolution, 312-3.

[87] M.N. Tsapenko, *Vserossiiskoe soveshchanie soveta rabochikh I soldatskikh deputatov* (Leningrad: Gosizdat, 1927; *Revoliutsiia 1917 goda*, I: 114. Michael Futrell, *Northern Underground: Episodes of Russian Revolutionary Transport and Communication through Scandinavia and Finland* (New York: Praeger, 1963), 154.

[88] Lenin, *PSS*, XXXI: 113-6; Daniels, *Red October*, 4; Robert Service, *Lenin: A Political Life*, 3 vols. II: 157.

[89] *Leninskii sbornik*, VII: 307-8. *Leninskii sbornik*, XXI: 33.

[90] Raphael R. Abramowitch, *The Soviet Revolution, 1917-1939* (New York: New York, International Universities Press, 1962), 30.

[91] Sukhanov, *The Russian Revolution of 1917* (1955), 287.

[92] N.A. Uglanov, „O Vladmire Iliche Lenine (v period 1917-1922 gg.)“, *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 4: 192. Getzler, *Martov*, 167 (citing *Iskra*, March 17, 1905, and *Rabochaia gazeta*, August 22, 1917).

[93] R. Service, *The Bolshevik Party in Revolution: A Study in Organisational Change*, 53-7.

[94] T.J. Ulricks, „The 'Crowd' in the Russian Revolution: Towards Reassessing the Nature of Revolutionary Leadership“, *Politics and Society*, 4/3 (1974): 397-413; Trotsky, History of the Russian Revolution, 124.

[95] Slusser, *Stalin in October*, 49-52; Trotsky, *Stalin*, 194. Zinoviev, „O puteshestvii“, *Pravda*, April 16, 1924; Yaroslavsky, *Landmarks in the Life of Stalin* (Moscow: Foreign Publishing House, 1940), 94; and Molotov, *Molotov Remembers*, 93 (quoted approvingly by Montefiore, *Young Stalin*, chap. 39). Volkogonov, *Stalin: politicheskii portret*, I: 66.

[96] *Sochineniia*, VI: 333.

[97] B.M Volin (ed.), *Sed'maia (aprel'skaia konferentsiiaRSDRP (b)* (Moscow: Politicheskaia literature, 1955), ix-x.

[98] Stalin „Zemliu krest'ianam“, *Pravda*, April 14, 1917, reprinted in *Sochineniia*, III: 34-6.

[99] Service, *Stalin*, 128; Service, *Lenin: A Political Life*, II: 223-8.

[100] *Sed'maia (aprel'skaia) vserossiiskaia konferentsiia RSDRP (bol'shevikov* (Moscow: Gos. izd-vo politicheskoi literatury, 1958), 225-8, 323.

[101] Feliks Chuev, *Molotov: Poluderzhavnyi vlastelin* (Moscow: Olma, 1999), 216-7, 297. *Sto sorok besed. Molotov Remembers*, 93.

[102] A.S. Alliluev, Vospominaniia, 185-90.

[103] Alliluyeva, *Twenty Letters to a Friend*, (1967), 90-4; D. Tutaev, *The Alliluyev Memoirs* (London, 1968).

[104] Vasileva, *Kremlin Wives*, 56-8; A.S. Allilueva, *Vospominaniia*, 183-91; Kun, *Stalin*, 211-5.

[105] Trotsky, *Stalin*, 207-9. На други места Троцки нарича Сталин „силен организатор, но примитивен в теоретично и политическо отношение“. *History of the Russian Revolution*, I: 288.

[106] *Sed'maia (aprel'skaia) Vserossiiskaia konferentsiiaRSDRP (bol'shevikov); Petrogradskaia obshchegorodskaia konferentsiia RSDRP (bol'shevikov), aprel' 1917 goda: protokoly* (Moscow: Politicheskaia literatura, 1958), 324; *Pravda*, April 24-May 2, 1917. Charles Duvall, Jr., „The Bolshevik Secretariat and Yakov Sverdlov: February to October 1917“, 47.

[107] „Iz perepiski Sverdlova“, *Pechat' i revoliutsiia*, 1924, No. 2: 64; Trotsky, *Stalin*, 173; Bertram Wolfe, *Three Who Made a Revolution* (New York, 1948), 623; *Iakov Mikhailovich Sverdlov: Sbornik vospominanii i statei* (Leningrad, 1926).

[108] *Perepiska sekretariata TsK RSDRP (b) s mestnymi partiinymi organizatsiiami* (Moscow, 1957), I: v-ix; S. Pestkovskii, „Vospominaniia o rabote v Narkomnatse (1917-1919 gg.)“, 126; Trotsky, *Sochineniia*, VIII: 251; XXI: 336; N. Bukharin, „Tovarishch Sverdlov“, *Pravda*, March 18, 1919: 1.

[109] Elizabeth White, *The Socialist Alternative to Bolshevik Russia: The Socialist RevolutionaryPparty, 1921-1939* (London and New York: Routledge, 2011), 15.

[110] Oskar Anweiler, „The Political Ideology of the Leaders of the Petrograd Soviet in the Spring of 1917“, in Pipes, *Revolutionary Russia*, 114-28; David S. Anin, „The February Revolution: Was the Collapse Inevitable?“*Soviet Studies*, 18/4 (1967): 435-57 I.G. Tsereteli, Vospominaniia o fevral'skoi revoliutsii (Paris and the Hague, 1963), II: 401-17.

[111] Vera Broido, *Lenin and the Mensheviks*: the Persecution of Socialists under Bolshevism (Aldershot,England: Gower/M. Temple Smith, 1987), 14-5.

[112] Miliukov, *Istoriia vtoroi*, I/iii: 3-6; *The Russian Revolution*, III: 1-4. Radkey, *Agrarian Foes*, 225; William Rosenberg, *Liberals in the Russian Revolution:The Constitutional Democratic Party, 1917-1921* (Princeton: Princeton University, 1974), 59-66; H.J. White, „The Provisional Government“, 290.

[113] Figes and Kolonitskii, *Interpreting the Russian Revolution*, 102.

[114] S.P. Mel'gunov, *Martovskie dni 1917 goda* (Paris: Editeurs reunis, 1961), 105-13; Anin, 441.

[115] *Izvestiia revoliutsionnoi nedeli*, March 3, 1917; Dmitrii F. Sverchkov, *Kerenskii*, 2nd ed. (Leningrad: Priboi, 1927), 21; Kerensky, *The Catastrophe*, 21, 52-61.

[116] John H. L. Keep, „1917: The Tyranny of Paris over Petrograd“, *Soviet Studies*, 20/1 (1968-9): 22-35.

[117] Browder and Kerensky, *Russian Provisional Government*, III: 1305. *PSS*, XXXI: 267; Service, *Lenin*, II: 181.

[118] Chamberlain, *Russian Revolution*, I: 159; Keep, *The Russian Revolution*, 131-2.

[119] Alexander Kerensky, *The Kerensky Memoirs: Russia and History's Turning Point*.(New York, Duell, 1965), 246. Browder and Kerensky, *Russian Provisional Government*, III: 1045 (*Rech'*, March 28,

1917: 2), III: 1098 (*Rech'*, April 20, 1917: 4); Sukhanov, *Zapiski*, III: 254-443 (esp. 304-7); Miliukov, *Istoriia vtoroi*, I/i: 91-117; Rex Wade, *Russian Search for Peace*, 38-48; *Russkie vedomosti*, May 2, 1917: 5, in Browder and Kerensky, III: 1267. P.N. Miliukov, „From Nicholas II to Stalin: Half a Century of Foreign Politics", typescript (n.d.), 105, Hoover Institution Archives.

[120] Louise Erwin Heenan, *Russian Democracy's Fatal Blunder: the Summer Offensive of 1917* (New York: Praeger of Greenwood, 1987), 11-21. Вж. също Ward Rutherford, *The Tsar's War, 1914-1917: the Story of the Imperial Russian Army in the First World War*, rev. ed. (Cambridge, U.K.: Ian Faulkner, 1992).

[121] Guy Pedroncini, *Les mutineries de 1917*, 2nd ed. (Paris: Publications de la Sorbonne, Presse Universitaires de France, 1983); Leonard V. Smith, *Between Mutiny and Obedience: The Case of the French Fifth Infantry Division during World War I* (Princeton: Princeton University, 1994). John Wheeler-Bennet, *The Forgotten Peace: Brest-Litovsk, March 1918* (London York: Macmillan, 1938), 51-2, 292.

[122] *V.D. Nabokov and the Russian Provisional Government 1917*, 135, 140.

[123] Shliapnikov, *Semnadtsatyi god*, III: 291-3.

[124] General A.A. Brusilov, *A Soldier's Notebook, 1914-1918* (London: Macmillan, 1930); „The Diary of General Boldyrev", C.E. Vulliamy (ed.), *From the Red Archives* (London: Geoffrey Bles, 1929), 189-226.

[125] Heenan, *Russian Democracy's Fatal Blunder*, 51-2.

[126] В мемоарите си Керенски посочва, че когато е посетил фронта през 1917 година, е усетил как „след три години на тежки страдания милиони войници, изтощени от войната, се питат: „Защо трябва да умирам тук, когато у дома тепърва започва нов, по-свободен живот?". Kerensky, *Russia and History's Turning Point*, 276-7.

[127] Stankevich, *Vospominaniia 1914-1919*, 246. Heenan, *Russian Democracy's Fatal Blunder*, 54; E.H. Wilcox, *Russia's Ruin* (London: Chappell & Hall, 1919), 196-7.

[128] Roger Pethybridge, *The Spread of the Russian Revolution: Essays on 1917* (New York: St. Martin's, 1972), 154-70.

[129] Wildman, *End of the Russian Imperial Army*, II: 53.

[130] Jon E. Lewis, *The Mammoth Book of Eyewitness World War I: Over 280 First-Hand Accounts of the War to End All Wars* (Running, 2003), 279.

[131] Shklovsky, *Sentimental Journey*, 60. Wildman, *The End of the Russian Imperial Army*, II: 264. Вж. също: Marc Ferro, „The Russian Soldier in 1917: Undisciplined, Patriotic, and Revolutionary", *Slavic Review*, 30/2 (1971): 483-512.

[132] I.G. Tsereteli, *Vospominaniia o fevral'skoi revoliutsii*, 2 vols. (Paris: Mouton, 1963), I: 364-681. *Izvestiia*, March 15, 1917: 1, in Browder and Kerensky, *Russian Provisional Government*, III: 1077.

[133] Merle Fainsod, *International Socialism and the World War* (Cambridge, Mass.: Harvard, 1935); Kent Forster, *The Failures of the Peace: The Search for a Negotiated Peace during the First World War* (Washington, D.C.: American Council on Public Affairs, 1942), 113-25; Rex A. Wade, *The Russian Search for Peace: February-October 1917* (Stanford: Stanford University, 1969), 17-25; Wade, „Argonauts of Peace: The Soviet Delegation to Western Europe in the Summer of 1917", *Slavic Review*, 26/3 (1967): 453-67; D.G. Kirby, *War, Peace, and Revolution: International Socialism at the Crossroads, 1914-1918* (Aldershot: Grower, 1986); Sukhanov, *Zapiski*, II: 336-42.

[134] *Pravda*, April 29, 1917.Вж. също Wildman, *End of the Russian Imperial Army*, I: 38.

[135] A.A. Brussilov, *A Soldier's Notebook, 1914-1918* (London, 1930), 291.

[136] Wade, „Why October?" 42-3.

[137] Browder and Kerensky, *Russian Provisional Government*, II: 1120-1; Israel Getzler, *Martov: A Political Biography of a Russian Social Democrat* (New York: Cambridge University, 1967), 149-52.

[138] Anataolii V. Ignat'ev, *Russko-angliiskie otnosheniia nakanune Oktiabr'skoi revoliutsii, fevral'-oktiabr' 1917 g.* (Moscow: Nauka, 1966), 42; *Berner Tagwacht* [Bern], October 11, 13, 14, 1916.

[139] Browder and Kerensky, *Russian Provisional Government*, II: 967; Robert Feldman, „The Russian General Staff and the June 1917 Offensive", *Soviet Studies*, 19/ (1968): 526-42.

[140] Fuller, *Foe Within*, 237-8; Sir Alfred Knox, *With the Russian Army, 1914-1917*, 2 vols. (London: Hutchinson, 1921), II: 462.

[141] Shklovsky, *Sentimental Journey*, 18.

[142] Figes, *People's Tragedy*, 380. През юни 1931 година лорд Бивърбрук пита Керенски: „Щяхте ли да победите болшевиките, ако бяхте сключили мир?". Керенски отговаря: „Разбира се, сега щяхме да сме в Москва". Бивърбрук задава следващия логичен въпрос: „Тогава защо не го направихте?". Керенски отвръща: „Бяхме твърде наивни". R.H. Bruce Lockhart, *British Agent* (New York: Garden City Publishing Co., Inc., 1933), 177.

[143] G.A. Ziv, *Trotskii: kharakteristika (po lichnym vospominaniiam)* (New York: Narodopravstvo, 1921), 12.Вж. също Carr, *Socialism in One Country*, I: 163; and Volkogonov, *Trotsky*, 5. PU DK254.T6 Z5 1921

[144] „Terrorizim i kommunizm", reprinted in *Sochineniia*, XII: at 59.

[145] Sir G. Buchanan, *My Mission to Russia and Other Diplomatic Memories*, 120-1.

[146] *Ten Days*, 21.

[147] *My Life*, 295-6.

[148] Lunacharskii, *Revoliutsionnye siluety*, 24.

[149] *Leninskii sbornik*, no. 4 (Moscow: Gosizdat, 1925), 303; Angelica Balabanoff, *Impressions of Lenin* (Ann Arbor: University of Michigan, 1964), 127-8; Sukhanov, *Zapiski*, VII: 44 Raskol'nikov, „V tiur'me Kerenskogo", *Proletarskaia revoliutsiia*, 1923, no. 10 (22): 150-2; Slusser, *Stalin in October*, 108-14; Simon Liberman, *Building*

Lenin's Russia (Chicago: University of Chicago, 1945), 76.

[150] Mikhail Frenkin, *Zakhvat vlasti bol'shevikami v Rossii i rol' tylovykh garnizonov armii: podgotovka i provedenie Oktaibr'skogo miatezha, 1917-1918* gg.(Jerusalem: Stav, 1982); Stankevich, *Vospominaniia 1914-1919*, 147-8; Denikin, *Ocherki russkoi smuty*, II: 127ff; Richard Pipes, *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917-1923* (Cambridge, Mass.: Harvard, 1953), 52-6; Lew Shankowsky, „Disintegration of the Imperial Russian Army in 1917“, *Ukrainian Quarterly*, 13/4 (1957): 305-28 (esp. 321-2).

[151] Miliukov, *Istoriia vtoroi russkoi revoliutsii* (Sofia, 1921), I/i: 243-4; Sukhanov, 444-7; Vera Vladimirovna, „Iiul'skie dni 1917 goda“, *Proletarskaia revoliutsiia*, 1923, no. 5: 3-52 (at 34-5); F.F. Raskolnikov, „V iiul'skie dni“, *Proletarskaia revoliutsiia*, 1923, no. 5: 53-101 (at 69-71); Alexander Rabinowitch, *Prelude to Revolution: The Petrograd Bolsheviks and the July 1917 Uprising* (Bloomington: Indiana University, 1968), 188. Sukahnov, 448-9.

[152] Sukhanov, *Zapiski*, IV: 511-2; Nikitin, *Rokovye gody*, 148; Zinoviev, *Proletrskaia revoliutsiia*, 1927, nos. 8-9: 62; *Pravda*, July 17, 1927: 3 (F.F. Raskol'nilov); *Krasnaia gazeta*, July 16, 1920: 2 (Mikhail Kalinin); *Petrogradskaia Pravda*, July 17, 1921: 3 (G. Veinberg); *Shestoi congress RKP (b)*, 17 (Stalin); Trotsky, *History*, II: 13; Lenin, *PSS*, XXXII: 408-9; Milorad M. Drachkovitch and Brank Lazitch, *Lenin and the Comintern* (Stanford: 1971), I: 95; Meriel Buchanan, *Petrograd: The City of Trouble, 1914-1918* (London: Collins, 1918), 131-46.

[153] V.P. Budnikov, *Bol'shevistskaia partiinaia pechat' v 1917 g.* (Kharkov: Kharkovskii universitet, 1959); Volkogonov, *Trotsky*, 197; Kolonitskii, „Anti-Bourgeois Propaganda“, 184. Оцелелите германски документи доказват, че германското финансиране е извън всякакво съмнение. Z.A.B. Zeman (ed.), *Germany and the Revolution in Russia 1915-1918: Documents from the Archives of the German Foreign Ministry* (New York: Oxford, 1958), 94; A.G. Latyshev, *Rassekrechennyi Lenin* (Moscow, 1996); Volkogonov, *Lenin*, I: 220-2; Werner Hahlweg, *Lenins Rückkehr nach Russland, 1917: die deutschen Akten* (Leiden: E.J. Brill, 1957).Semion Lyandres, „The Bolsheviks''German Gold' Revisited: an Inquiry into the 1917 Accusations“, Carl Beck papers, 1995; George Kennan, „The Sisson Documents“, Journal *of Modern History*, 37/2 (1956): 130-54; Helena M. Stone, „Another Look at the Sisson Forgeries and their Background“, *Soviet Studies*, 37/1 (1985): 90-102;G.A. Hill, *Go Spy the Land*, 200-1.

[154] Leon Trotsky, *O Lenine* (1924), 58; Trotsky, *History of the Russian Revolution*, III: 127.

[155] Nikitin, *Rokovye gody*, 115-6, 122-3; Vaksberg, *Stalin's Prosecutor*, 13-27.

[156] A.S. Allilueva, *Vospominnaiia*, 181-90; Volkogonov, *Stalin*, 24-6; Slusser, 162-78; Service, *Lenin*, 283-91; Kerensky, *The Catastrophe*, 229-44.

[157] A.J. Polan, *Lenin and the End of Politics* (Berkeley: University of California, 1984).

[158] Volkogonov, *Lenin*, 116-21.. Volkogonov papers, Hoover, container 3, Postanovlenie from Kobulov, 16 April 1939.

[159] *Novaia zhizn'*, August 5, 1917 (A.S. Zarudnyi); *Zhivoe slovo*, July 6, 1917: 1; *Revoliutsiia 1917 goda*, III: 167; Peter A. Polovtsoff, *Glory and Downfall: Reminiscences of a Russian General Staff Officer* (London: G. Bell, 1935), 256-8.

[160] T.I. Pol'ner, *Zhiznennyi put' kniazia Georgiia Evgenevicha L'vova* (Paris, 1932, 258.

[161] Denikin, *Ocherki russkoi smuti*, 446-7; Trotsky, *History*, 570; Sukhanov, 469-70.

[162] *Russkoe slovo*, July 21, 1917: 2.

[163] E.I. Martynov, *Kornilov: Popytka voennogo pervorota* (Leningrad-Moscow: Izdatel'stvo voennoi tip. upr. delami Nkvm. i RVS SSSR, 1927), 74-5, 100; A.F. Kerensky, *The Prelude to Bolshevism: The Kornilov Rising* (New York: Dodd, Mead, and Company, 1919), 27.Savinkov, *K delu*, 12-3; Gen. A.S. Lukomskii, *Vospominaniia* (Berlin: Otto Kirchner, 1922), I: 227; Lukoumsky, *Memoirs of the Russian Revolution*, 99; *Russkoe slovo*, August 4, 1917: 2..*Izvestiia*, August 4, 1917.

[164] *Voprosy istorii*, 1966, no. 2: at 12-3 (quoting I.G. Korolev).

[165] *Shestoi s''ezd RSDRP (b), avgust 1917 goda: Protokoly* (Moscow, 1958), 250.

[166] *Shestoi s''ezd*, 28, 30-6; *Sochineniia*, III: 17.

[167] Председателят на Петроградския съвет Карло Чхеидзе заявява: „Ако днес арестуват Ленин, утре ще арестуват мен. Меншевиките и есерите не вярват, че Ленин е виновен, трябваше незабавно да поискат да се разследва случая с него и Зиновиев, но не го направиха. (...) Не трябва да предаваме другаря Ленин при никакви обстоятелства, длъжни сме да браним другарите си, докато не им бъде гарантиран справедлив процес“. *Shestoi s''ezd RSDRP (b): protokoly* (Moscow, 1958), 310-1.

[168] Ariadna Tyrkova-Williams, *From Liberty to Brest Litovsk: The First Year of the Russian Revolution* (London: Macmillan, 1919), 167; Daniel Orlovsky, „Corporatism or Democracy: The Russian provisional Government o f1917,' in Amir Weiner (ed.), *Landscaping the Human Garden: Twentieth Century Population Management in a Comparative Framework* (Stanford: Stanford University, 2003), 67-90..*Moskovskie vedomosti*, August 11, 1917; G.N. Sevost'ianova (ed.), *Delo Generala Kornilova, materialy Chrezvychainoi komissii po rassledovaniiu dela o byvshem Verkhovnom glavnokomanduiushchem generale L.G. Kornilove i ego souchastnikakh,avgust 1917-iiun' 1918: dokumenty*, 2 vols (Moscow: Mezhdunarodnyi fond Demokratiia, 2003), II: 223-4; Katkov, *The Kornilov Affair*, 142-3.

[169] *Gosudarstvennoe soveshchane*, 335.

[170] *Izvestiia*, August 13, 1917.

[171] *Russkoe slovo*, August 15, 1917: 3-4.Browder and Kerensky, *Russian Provisional Government*, III: 1546-

54 (Lukomsky).Miliukov, *Istoriia vtoroi*, I/ii: 134-5; *Russian Revolution*, II: 108.

[172] Holquist, *Making War, Forging Revolution*, 90-1, citing N.M. Mel'nikov, „A.M. Kaledin“, *Donskaia letopis'*, 3 vols. (Vienna; Donskaia istoricheskaia komissiia, 1923-4), I: 24-5.

[173] M.N. Pokrovskii and Ia.A. iakovlev (eds.), *Gosudarstvennoe soveshchanie* (Moscow-Leningrad: Gosizdat, 1930), 60-6; Browder and Kerensky, *Russian Provisional Government*, III: 1474-8; N. Avdeev et al., *Revoliutsiia 1917 goda: Khronika sobytii* , 6 vols. (Moscow, 1923-30), IV: 54-5.

[174] Stalin, „Protiv moskovskogo soveshchaniia“, *Rabochii i soldat*, August 8, 1917, in *Sochineniia*, III: 193-5.

[175] Stalin, „Kuda vedet moskovskoe soveshchane?“*Proletarii*, August 13, 1917, in *Sochineniia*, III: 200-5.

[176] *Novoe vremia*, August 13, 1917: 5.Вж. също *Rech'*, August 12-17, 1917. Browder and Kerensky, *Russian Provisional Government*, III: 1515-22.“*Russkie vedomosti*, October 13, 1917: 5; Browder and Kerensky, *Russian Provisional Government*, III: 1745-7.

[177] Miliukov, *Russian Revolution*, II: 100; Savich, *Vospominaniia*, 247, 250-1.

[178] Kerensky, *Delo Kornilova* (Ekaterinoslav, 1918), 81; Kerensky, *The Catastrophe*, 315. Miliukov, *Istoriia vtoroi*, II: 133; *The Russian Revolution*, II: 107.

[179] N. Dumova, „Maloizvestnye materialy po istorii kornilovshchiny“, *Voprosy istorii*, 1968, no. 2: 69-93 (at 78); N. Savich, Vospominaniia (St. Petersburg-Dusseldorf, 1993), 246-50. William G. Rosenberg, *Liberals in the Russian Revolution: The Constitutional Democratic Party, 1917-1921* (Princeton: Princeton University, 1974), 196-233.

[180] George Katkov, *Russia 1917. The Kornilov Affair: Kerensky and the Breakup of the Russian Army* (New York: Longman, 1980), 65; Lukomskii, *Vospominaniia*, I: 228-9; General Loukomsky, *Memoirs of the Russian Revolution* (London: Fisher, Unwin, 1922), 100-1.

[181] Lukomskii, *Vospominaniia*, I: 228, 232. Sergei Kournakoff, *Savage Squadrons* (Boston and New York: Hale, Cushman, and Flint: 1935), 321.

[182] Lars T. Lih, *Lenin* (London: Reaktion, 2011), 140.

[183] *Rabochii*, August 25, 1917, in *Sochineniia*, III:251-5.

[184] J.L. Munck, *The Kornilov Revolt: A Critical Examination of the Sources and Research* (Aarhus, 1987). .Allan K. Wildman, „Officers of the General Staff and the Kornilov Movement“, in Edith Rogovin Frankel et al. (eds.), *Revolution in Russia: Reassessments of 1917* (New York: Cambridge University, 1992), 76-101.

[185] Viktor Shklovsky, *Sentimental Journey*, 63.

[186] *Russkoe slovo*, August 31, 1917 (N.V. Nekrasov); Martynov, *Kornilov*, 101.

[187] *Revoliutsiia 1917 goda*, IV: 98. N. Ukraintsev, „A Document on the Kornilov Affair“, *Soviet Studies*, 25/2 (1973): 283-98. Pipes, *The Russian Revolution* (1990), 448-64; Rabinowitch, *Bolsheviks Come to Power*, 117.

[188] Lukomskii, *Vospominaniia*, I: 242; *Revoliutsiia 1917 goda*, IV: 100-1; *Novaia zhizn'*, August 31, 1917; Kerenskii, *Delo Kornilova*, 104-5; Abraham, *Kerensky*, 277; Pipes, *Russian Revolution*, 457-9.

[189] D.A. Chugaev, *Revoliutsionoe dvizhenie v Rossii v avguste 1917 g.: razgrom kornilovskogo miatezha* (Moscow: Akademiia nauk SSSR 1959), 446; N.N. Golovin, *Rossiiskaia kontr-revoliutsiia v 1917-1918 gg.*, 5 vols. (Paris: Illustrirovaniia Rossiia, 1937), I/ii: 37; Pipes, *Russian Revolution*, 460.

[190] Trotsky, *My Life*, 331.

[191] Rabinowitch, *Bolsheviks Come to Power*, 148-9.

[192] Martynov, *Kornilov*, 135-42, 149-51; *Revoliutsiia 1917 goda*, IV: 143, 343-50; Kerenskii, *Delo Kornilova*, 75-6; Browder and Kerensky, *Russian Provisional Government*, III: 1586-9.

[193] Stalin, „Protiv soglasheniia s burzhuaziei“, *Rabochii*, August 31, 1917, in *Sochineniia*, 236-7. „My trebuem“, *Rabochii*, August 28, 1917, in *Sochineniia*, 256-60.

[194] Gilliard, *Thirteen Years*, 243; Mark Steinberg and Alexander Khrustalëv, *The Fall of the Romanovs: Political Dreams and Personal Struggles in a Time of Revolution* (New Haven: Yale, 1995), 198.

[195] Rendle, *Defenders of the Motherland*, 182-3. Wildman, „Officers of the General Staff and the Kornilov Movement“, 98. Pipes, *Russian Revolution*, 460-1.

[196] Gippius, *Siniaia kniga: Peterburgskii dnevnik, 1914-1918* (Belgrade: Radenkovich, 1929), 180.

[197] Irene Zohrab, „The Socialist Revolutionary Party, Kerensky and the Kornilov Affair: From the Unpublished papers of Harold W. Williams“, *New Zealand Slavonic Journal*, (1991): 131-61 (at 153-4).

[198] Wildman, *The End of the Russian Imperial Army*, I: 246.

[199] Stankevich, *Vospominaniia 1914-1919*, 215-22.Вж. също J.H.L. Keep, *Soviet Studies*, 18/3 (1967): 376-80.

[200] Jes Peter Nielsen and Boris Weil (eds.), *Russkaia revoliutsiia glazami Petrogradskogo chinovnika: Dnevnik 1917–1918 g.* (Oslo: Reprosentralen Universitetet i Oslo Slavisk-Baltisk Institut, 1986), 9.

[201] Golovin, *Rossiiskaia kontr-revoliutsiia*, I/ii: 71, 101. E.H. Wilcox, *Russia's Ruin*, 276; Pipes, *Russian Revolution*, 464.

[202] N. Ia. Ivanov, *Kornilovshcina i ee razgrom* (Leningrad“ Leingradskii universitet, 1965), 207.

[203] Figes, *People's Tragedy*, 455 (quoting O.L. Kerenskaia, „Otryvki vospominanii“, 8, in House of Lords Record Office). Browder and Kerensky, *Russian Provisional Government*, II: 1659-61.

[204] *Tret'ia Vserossiiskaia konferentsiia professional'nykh soiuzov* (Moscow: VTsSPS, 1917).

[205] Duvall, „The Bolshevik Secretariat“, 57; Iu.M. Steklov, *Bortsy za sotsializm*, 2nd ed. (Moscow-Leningard, 1924), 397-8; Ia.S. Sheynkman, „Sverdlov“, *Puti revoliutsii* [Kazan], 1922, no. 1: 7; N.I. Podvoiskii, *Krasnaia gvardiia v oktiabr'skie dni* (Moscow-Leningrad, 1927), 23; K.T. Sverdlova, *Iakov Mikhailovich Sverdlov* (Mos-

cow, 1957), 301, 336; Sverdlov, *Izbrannye proizvedennye*, 2 vols. (Moscow, 1957), II: 38, 48-9, 277; Leonard B. Schapiro, *The Communist Party of the Soviet Union* (New York, 1959), 173.

[206] Sukahnov, *Zapiski*, I: 201.

[207] Lars Lih, „The Ironic Triumph of 'Old Bolshevism'“, *Weekly Worker*, November 25, 1010: http://www.cpgb.org.uk/home/weekly-worker/843/the-ironic-triumph-of-old-bolshevism.

[208] Sergei P. Melgunov, *The Bolshevik Seizure of Power* (Santa Barbara, Calif.: ABC-Clio, 1972), 4.

[209] Kerensky, *The Catastrophe*, 321; Trotsky, *Istoriia russkoi revoliutsii*, II: 136-40; Chamberlain, *Russian Revolution*, I: 277;Wildman, *The End of the Russian Imperial Army*, II: 185; Kolonitskii, „Kerensky“, 146.

[210] Stalin, „Svoim putem“, *Rabochii put'*, September 6, 1917, in *Sochineniia*, III: 272-4.

[211] Stalin, „Dve linii“, *Rabochii put'*, September 16, 1917, in *Sochineniia*, III: 293-5.

[212] V.I. Lenin, „Letter to the Bolshevik Central Committee, the Moscow and Petrograd Committees and the Bolsheviks Members of the Moscow and Petrograd Soviets“, *Selected Works* (Moscow, 1975), II: 390. Volkogonov, Lenin, xxxi (RGASPI, f. 2, op. 1, d. 4269, l. 1); and Lenin, *PSS*, XXXIV: 435-6.

[213] Browder and Kerensky, *Provisional Government*, III: 1641-2.

[214] Morgan Philips Price, *Dispatches from the Revolution: Russia 1915-1918* (London and Chicago: Pluto, 1997), 65. *Ekonomicheskoe polozhenie Rossii nakanune Velikoi Oktiabr'skoi sotsialisticheskoi revoliutsii: Dokumenty I materialy*, 3 vols. (Moscow: Akademiia nauk, 1957; Leningrad: Nauka, 1967), II: 351-2..Ekonomicheskoe polozhenie, II: 163-4.

[215] T.M. Kitanina, *Voina, khleb, i revoliutsiia* (Leningrad, 1985), 332-3 (October 13, 1917); Golovine, *Russian Army*, 175-6.

[216] Richard Abraham, *Alexander Kerensky: The First Love of the Revolution* (New York, 1987), 244.

[217] Daniels, *Red October*, 61.

[218] Stalin, „Kontrrevoliutsiia mobilizuetsia–gotovtes' k otporu“, *Rabochii put'*, October 10, 1917, in *Sochineniia*, III: 361-3.

[219] Trotskii, *O Lenine*, 70-3; Trotsky, *History of the Russian Revolution*, 148-9; Slusser, *Stalin in October*, 226-36; *Protokoly tsentral'nogo komiteta RSDRP (b), Avgust 1917 g.–fevral' 1918 g.* (Moscow-Leningrad: Gosizdat, 1929), 55. vs, 1958 edition; Praskov'ia.F. Kudelli (ed.), *Pervyi legal'nyi Peterburgskii komitet bol'shevikov v 1917 godu: Sbornik materialov i protokolov zasedanii* (Moscow and Leningrad: Gosizdat, 1927), 316 (Kalinin); T.A. Abrosimova et al. (eds.), *Peterburgskii komitet RSDRP (b) v 1917 godu: protokoly imaterialy zasedanii* (St. Petersburg: Bel'veder, 2003), 508; Rabinowitch, *Bolsheviks Come to Power*, 209.

[220] M.V. Fofanova, „Poslednoe podpol'e V.I. Lenina“, *Istoricheskii arkhiv*, 1956, no. 4.

[221] *Izvestiia*, October 14, 1917: 5; *Revoliutsiia 1917 goda*, V: 70-1.Вж. също Sukhanov, *Zapiski*, VII: 40-1; Gronsky, 112. Trotskii, *Sochineniia*, III: 15.

[222] *Revoliutsiia 1917 goda*, V: 109; *Novaia zhizn'*, October 18, 1917: 3,

[223] Sukhanov, *Zapiski*, VII: 91; Volkogonov, *Trotsky*, 88.

[224] *Petrogradskii voenno-revoliutsionnyi komitet*, I: 84, 86; Ditetrich Geyer, „The Bolshevik Insurrection in Petrograd,' in Pipes, *Revolutionary Russia*, 164-79.

[225] Alexander Rabinowitch, *The Bolsheviks Come To Power*: *The Revolution of 1917 in Petrograd* (Bloomington: Indiana University, 1976), 252-4; Rabinowitch, „The Petrograd Garrison and the Bolshevik Seizure of Power,' in Pipes, *Revolutionary Russia*, 172-91.Trotsky, *O Lenine*, 69; I.I. Mints, *Dokumenty velikoi proletarskoi revoliutsii*, 2 vols. (Moscow: Gosizdat, 1938, 1948), I: 3.

[226] Trotsky, *History*, III: 121. Stankevich, *Vospominaniia 1914-1919*, 258. Browder and Kerensky, *Russian Provisional Government*, III: 1744.Buchanan, *My Mission to Russia*, II: 201. Sukhanov, *Russian Revolution*, II: 584.

[227] Philips Price, *Manchester Guardian*, November 20, 1917, Tania Rose (ed.), *Dispatches from the Revolution: Russia 1916-18* (London: Pluto 1997), 88. Trotsky, *History of the Russian Revolution*, 346.

[228] John Reed, *Ten Days that Shook the World* (New York: Boni and Liveright, 1919), 73; Rex Wade, *Red Guards and Workers' Militias in the Russian Revolution* (Stanford: Stanford University, 1984), 196-207.

[229] Daniels, *Red October*, 166; „Stavka 25-26 oktiabria 1917 g.“, *Arkhiv russkoi revoliutsii*, 1922, no. 7.

[230] Sukhanov, *Zapiski*, VII: 161; L.G. Sobolev, *Istoricheskie Zapiski*, 1971, no. 88: 77; E.F. Erykalov, *Oktiabr'skoe vooruzhennoe vosstanie v Petrograde* (Leningrad: Lenizdat, 1966), 435.

[231] S.P. Mel'gunov, *Kak bol'sheviki zakhvatili vlast': oktiabr'skii perevorot 1917 goda* (Paris: La Renaissance, 1953), 87-9. K. Ryabinskii, *Revoliutsiia 1917 g.* (Moscow-Leningrad, 1926), V: 189.

[232] Milukov, *Istoriia*, III: 256.

[233] E.F. Erykalov, *Oktiabr'skoe vooruzhennoe vosstanie v Petrograde* (Leningrad: Lenizdat, 1966), 435; Rabinowitch, *Bolsheviks Come to Power*, 305.

[234] Eino Rakh'ia, „Poslednoe podpol'e V.I. Lenina“, *Krasnaia letopis'*, 1934, no. 1: 89-90; Rakh'ia, „Moi preoktiabr'skie i posleoktiabr'skie vstrechi s Leninym“, *Novyi mir*, 1934, no. 1: 35-6; Daniels, *Red October*, 158-61: Rabinowitch, *Bolsheviks Come to Power*, 266.

[235] K.G. Kotel'nikov (ed.), *Vtoroi vserossiiskii s''ezd sovetov R. i S.D.* (Moscow-Leningrad: Gosizdat, 1928).

[236] *Vtoroi vserossiiskii s''ezd sovetov*, 4, 34-5; Sukhanov, *Zapiski*, VII: 198-9; Sergei D. Mstislavskii, *Piat' dnei: nachalo i konets Fevral'skoi revoliutsii*, 2nd ed. (Berlin: Z.I. Grzhebin, 1922), 72; Mstislavskii, *Five Days*, 125.

[237] Sukhanov, *Zapiski*, VII: 203; Trotsky, *History*, III: 311..

[238] Nikolaevskii, „Stranitsy proshlogo“, *Sotsialisticheskii vestnik*, July-Augyust 1958: 150.

[239] Alexander G. Park, *Bolshevism in Turkestan, 1917-1927* (New York: Columbia University, 1957), 12-3; Adeeb Khalid, „Tashkent 1917: Muslim Politics in Revolutionary Turkestan“, *Slavic Review* 55/2 (1996): 270-96 (at 279); Stalin, „Vsia vlast' sovetam!“ *Rabochii put'*, September 17, 1917, in *Sochineniia*, III: 297-99; Stephen Blank, „The Contested Terrain: Muslim Political Participation in Soviet Turkestan, 1917-19“, *Central Asian Survey*, 6/4 (1987): 47-73.

[240] Daniels, *Red October*, 226; Rex Wade, *The Russian Revolution*, 302-3.

[241] Sukhanov, *Zapiski*, VII: 219-20. Leonard Schapiro, *Origins of the Communist Autocracy* (New York, 1965), 66-8..*Novaia zhizn'*, October 30, 1917:3.

[242] *Vtoroi vserossiiskii s''ezd*, 53-4; Browder and Kerensky, *The Provisional Government*, III: 1797-8; *Dekrety Sovetskoi vlasti*, 16 vols. (Moscow: Gosizdat/Rosspen, 1957), I: 1-2.

[243] *Vtoroi vserossiiskii s''ezd sovetov*, 164-5; *Izvestiia*, October 26, 1917: 5-6, October 27: 4, October 28: 4; Rabinowitch, *Bolsheviks Come to Power*, 273-304; Daniels, *Red October*, 187-96.M. Levin, „Poslednie chasy vremennogo pravitel'stva v 1917 g.“, *Krasnyi arkhiv*, 1933, no. 56: 136-8.

[244] Rabinowitch, *Bolsheviks Come to Power*, 269-92; Figes, *People's Tragedy*, 485-95. *Delo naroda*, October 29, 1917: 1-2.

[245] Nikolai I. Podvoiskii, „V.I. Lenin v 1917“, *Istoricheskii arkhiv*, 1956, no. 6: 111-32 (at 115).

[246] Reed, *Ten Days*, 125-7; *Vtoroi vserossiiskii s''ezd sovetov*, 59, 165-6; *Revoliutsiia 1917 goda*, V: 179-80; *Izvestiia*, October 26, 1917: 7.

[247] Sukhanov, *Zapiski*, VII: 174.

[248] Volkogonov, *Lenin*, xxxvi (citing *Obshchee delo* [Paris], February 21, 1921).

[249] Volkogonov, *Lenin*, xxxvi, citing *Velikii Lenin* (Moscow, 1982), 16-7.

[250] *Vtoroi vserossiiskii s''ezd sovetov*, 15-21, 59-68.

[251] *Vtoroi vserossiiskii s''ezd sovetov*, 22.

[252] Sukhanov, *Zapiski*, III: 361.

[253] *Vtoroi vserossiiskii s''ezd sovetov*, 25-30, 82-7.

[254] Martin McCauley (ed.), *The Russian Revolution and the Soviet State 1917-1921: Documents* (London and Basingstroke: Macmillan, 1975), 282-3, translation of K.G. Idman, *Maame itsenäistymisen vuosilta* (Porvoo-Helsiniki, 1953), 216.

[255] René Fülöp-Miller, *The Mind and Face of Bolshevism: an Examination of Cultural Life in Soviet Russia* (London and New York: G.P. Putnam's Sons, 1927), 29.Robert Service , *Lenin: A Political Life*, I: 1.

[256] Меншевикът Павел Малянтович, назначен току-що за министър на правосъдието, изпраща телеграма до всички прокурори, че заповедта за арест на Ленин още е в сила.

[257] Leonard Schapiro, „Lenin after Fifty Years“, in Schapiro and Peter Reddaway (eds.), *Lenin, the Man, the Theorist, the Leader: a Reappraisal* (New York: Praeger, 1967), 8.

[258] *Trotsky's Diary in Exile* (New York: Atheneum, 1963), 53-4.

[259] *Bolshevik Propaganda: Hearings before a Subcommittee on the Judiciary, United States Senate*, 790; W. Hard, *Raymond Robins' Own Story*, 52.

[260] M.A. Waters (ed.), *Rosa Luxemburg Speaks* (New York: Pathfinder, 1970), 367.

[261] Crane Brinton, *Anatomy of Revolution* (New York: W.W. Norton, 1938).

[262] Lyttelton, *The Seizure of Power: Fascism in Italy 1919-1929*, 2nd ed. (Princeton: Princeton University, 1987), 86.

[263] Allan K. Wildman, *The End of the Russian Imperial Army*, II: xv.. Daniel T. Orlovsky, „Russia in War and Revolution“, in Gregory Freeze (ed.), *Russia: A History* (Oxford, 1997), 244.

[264] V.A. Maklakov, „The Agrarian Problem in Russia before the Revolution“, *Russian Review*, 9/1 (1950): 3-15.

[265] *Novaia zhizn'*, October 18, 1917: 3. F.F. Raskolnikov, „Nakanune Oktiabr'skoi revoliutsii“, TsGASA,f. 33 987, op. 2, d. 141, ll. 463-500, Volkogonov papers, container 17.

[266] *PSS*, XXXIV: 419-27; *Protokoly Tsentral'nogo komiteta RSDRP (b), avgust 1917-fevral' 1918* (Moscow: Gos. Izdatel'stvo politicheskoi literatury, 1958), 106-7. (*Protokoly Tsentral'nogo komiteta*, 74).

[267] Stalin *Sochineniia*, III: 409-413.

[268] *Protokoly Tsentral'nogo komiteta RSDRP (b)*, 107 (October 20, 1917).

[269] Trotsky, *History of the Russian Revolution*, III: 211. „Прекарах решаващата нощ на 25 срещу 26 октомври заедно с Каменев в централата на военнореволюционния комитет. Не знам каква точно беше ролята на Сталин в онези дни.“ Trotskii, *Stalinskaia shkola*, 26. Дори и близките на Сталин подкрепят това твърдение. „По онова време – пише Фьодор Алилуев – само тесен кръг от хора познаваха другаря Сталин.“ RGASPI, f. 558, op. 4, d, 668, l. 30 (F.S. Alliluev, „V Moskve [Vstrecha s t. Stalinym]“

[270] *Na putiakh k Oktiabriu: stat'i i rechi, mart-oktiabr' 1917* (Moscow: Gosizdat, 1925). Tucker, *Stalin as Revolutionary*, 178.

[271] *Vtoroi vserossiiskii s''ezd*, 90, 174-5.

Седма глава: Дадаизъм и ленинизъм

[1] Robert Motherwell, *Dada Painters and Poets* (New York), 78– 9, 81.

[2] P.D. Malkov, *Reminiscences of a Kremlin Commandant* (Moscow: Progress, 1960); *Zapiski kommendanta Moskovskogo Kremlia* (Moscow: Molodaia gvardiia, 1959, 1961, 1967).

[3] P.N. Miliukov, *Istoriia vtoroi russkoi revoliutsii*, 3 vols. in I (Sofiia: Rossiïsko-Bolgarskoe izd-vo, 1921-4), I/iii: 179. John Reed, *Ten*

Days that Shook the World (New York, 1919), 117.

[4] October 31, 1917. Jes Peter Nielsen and Boris Weil (eds.), *Russkaia revoliutsiia glazami Petrogradskogo chinovnika: Dnevnik 1917–1918 g.* (Oslo: Reprosentralen Universitetet i Oslo Slavisk-Baltisk Institut, 1986), 21.

[5] Trotsky, *On Lenin* (1970), 114; V. Miliutin, *O Lenine* (Leningrad, 1924), 4; Rigby, *Lenin's Government*, 23.

[6] Iurii Larin, „Ukolybeli", *Narodnoe khoziaistvo*, 1918, no. 11: 16-7; Pestkoski, „Ob oktiabr'skikh dniakh v Pitere", *Proletarskaia revoliutsiia*, 1922. no. 10: 99-100; P.D. Mal'kov, *Zapiski komendanta kremlia*, 3rd ed. (Moscow: Molodaia gvardiia, 1967), 42-7; D.A. Chugaev et al. (eds.), *Petrogradskii voenno-revoliutsionnyi komitet: dokumenty i materialy*, 3 vols. (Moscow, 1966-7), I: 485.

[7] Stepan K. Gil, *Shest' let s V.I. Leninym: vospominaniia lichnogo Shofera Vladimira Il'icha Lenina*, 2nd ed. (Moscow: Molodaia gvardiia, 1957), 10-3.

[8] Krupskaia, „Lenin v 1917 godu", *Izvestiia*, January 20, 1960m, *O Lenine: sbornik stat'ei I vystuplenii* (Moscow, 1965), 54.

[9] M.P. Iroshnikov, *Sozdanie sovetskogo tsentral'nogo gosudarstvensogo apparata* (Moscow-Leningrad: , 1966), 156-61. P.A. Kozmin, *Proletarskaia revoliutsiia*, 1922, no. 10: 44-52; and M. Lācis, *Proletarskaia revoliutsiia*, 1925, no. 2: esp. 144.

[10] E.N. Gorodetskii, *Rozhdenie Sovetskogo gosudarstva (1917-1918 gg.)* (Moscow: , 1964), 158.

[11] Trotskii, *Moia zhizn*, 2 vols. (Berlin, 1930), II; 62-4; Sukhanov, *Zapiski*, VII: 266; I.A. Zalkind, „N.K.I.D. v semnadtsatom godu", *Mezhdunarodnaia zhizn'*, 1921, no. 10.

[12] *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 5: 155 (August 26, 1918)

[13] RGASPI, f. 2, op. 1, d. 11186, l. 2 (September 20, 1919).

[14] James Bunyan and Harold H. Fisher (eds.),*The Bolshevik Revolution, 1917-1918: Documents and Materials* (Stanford: Stanford University, 1934),185-7; *Sobranie uzakonenii i rasporiazhenii rabochego i krest'ianskogo pravitel'stva*, 1917, no. 1: 10-1; A.G. Goikhbarg [Hoichberg], *Sotsial'noe zakonodatel'stvo sovetskoi respubliki* (Moscow: Narodnyi kommissariat iustitsii, 1919); Goikhbarg, *A Year in Soviet Russia: A Brief Account of the Legislative Work of 1917-1918* (London: People's Information Bureau, 1929); Trotsky, *My Life*, 342.

[15] E.L.Magerovsky, The People's Commissariat for Foreign Affairs, 19171-1946" PhD dissertation, Columbia University, 1975, 29-31.

[16] Petskowski, „Ob Oktiabr'skikh dniakh v Pitere", *Proletarskaia revoliutsiia*, 1922, no. 10: 94-104; Trotsky, *Stalin*, 245.

[17] *Izvestiia*, November 27, 1917: 6.

[18] Andrei Codrescu, *The Posthuman Dada Guide: Tzara and Lenin Play Chess* (Princeton University, 2009), 11.

[19] *Russkaia revoliutsiia glazami Petrogradskogo chinovnika*, 13 (October 22, 1917).

[20] JGross, „War as Social Revolution", in Norman Naimark and Leonid Gibianskii (eds.), *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944-1949* (Westview, 1997), 32.

[21] McLellan (ed.), *Karl Marx: Selected Writings*, 592-4; Karl Marx and Friedrich Engels, *The Civil War In France*, in *Selected Works*, I: 473-545.

[22] *Zagranichnaia gazeta*, March 23, 1908.

[23] Lenin, *Collected Works*, XXIV: 24n, 170.

[24] Lenin, *Collected Works*, XXVII: 135.

[25] Richard Sakwa, „The Commune State in Moscow in 1918", *Slavic Review*, 46/3-4 (1987): 429-49). Two conceptions: Marx, *Civil War in France*, on the Paris Commune, vs. *Critique of the Gotha Program*.

[26] Robert D. Warth, *The Allies and the Russian Revolution* (Durham, N.C.: Duke, 1954), 159. V.I. Startsev, „Begstvo Kerenskogo", *Voprosy istorii*, 1966, no. 11: 204-5; Vergil D. Medlin and Steven L. Powers (eds.), *V.D. Nabokov and the Russian Provisional Government 1917* (New Haven: Yale University, 1976), 157-8.

[27] P.N. Krasnov, „Na vnutrennom fronte", *Arkhiv Russkoi revoliutsii*, 1 (1922): 148-51; Kerensky, *The Catastrophe*, 340-3; Daniels, *Red October*, 205-6.

[28] *Novaia zhizn'*, October 30, 1917: 3.

[29] *Izvestiia*, Bovember 3, 1917: 5; Kerensky, *Russia and History's Turning Point*, 443-6.

[30] *Novaia zhizn'*, October 30, 1917: 3; *Delo naroda*, Ocotber 30, 1917: 2; *Izvestiia*, October 30, 1917: 2; A.R. Williams, *Through the Russian Revolution*, 119-49.Вж. също John Reed, *Ten Days*, 193-207; and Aron M. Gindin (ed.), *Kak bol'sheviki ovladeli gosudarstvennym bankom: fakty i dokumenty oktiabr'skikh dnei v Petrograde* (Moscow: Gosfinizdat, 1961).

[31] M.O. Malyshev, *Oborona Petrograda i izgnanie nemetskikh okkupantov s severeozapada v 1918 godu* (Leningrad: Leningradskii universitet, 1974).

[32] De Lon, 257-8.

[33] *Novaia zhizn'*, October 30, 1917: 2; John L.H. Keep (ed. and trans.), *The Debate on Soviet Power: Minutes of the All-Russian central Executive Committee, Second Convocation* (Oxford, 1979), 44-5; P. Vompe, *Dni oktiabrskoi revoliutsii i zheleznodorozhniki* (Moscow, 1924), 10.

[34] *Izvestiia*, October 31, 1917: 7-8; *Revoliutsiia 1917 goda*, VI: 23, 45.

[35] *Protokoly tsentral'nogo komiteta RSDRP(b)* (Moscow: Politcheskaia literatura, 1958), 122-3.

[36] *Revoliutsiia 1917 goda*, IV: 22-3; *Protokoly tsentral'nogo komiteta RSDRP(b)*, 271-2 n156; P. Vompe, *Dni oktiabr'skoi revoliutsii i zheleznodorozhniki: Materialy k izucheniiu istorii revoliutsionnogo dvizheniia na zheleznykh dorogakh* (Moscow: TsK zheleznodorozhnikov, 1924).

[37] *Rabochii i soldat*, November 1, 1917. Вж. също *Delo naroda*, October 31, 1917: 2.

[38] T.A. Abrosimova et al. (eds.), *Peterburgskii komitet RSDRP (b) v 1917 godu: protokoly imaterialy zasedanii* (St. Petersburg: Bel'veder,

2003), 535-50 (at 537); Trotskii, *Stalinskaia shkola fal'sifakatsii: popravki i dopolneniia k literature epigonov* (Berlin: Granit, 1932), 119 *Pervyi legal'nyi Peterburgskii komitet bol'shevikov v 1917 godu: Sbornik materialov i protokolov zasedanii* (Moscow and Leningrad: Gosizdat, 1927).

[39] *Biulleten' oppozitsii*, 1929, no. 7: 30-2; *Stalinskaia shkola fal'sifikatsiia*, 116-31.

[40] *Peterburgskii komitet RSDRP (b) v 1917 godu*, 546 (544).

[41] Zasedanie TsK 1 noiabria 1917 g., *Protokoly Tsentral'nogo komiteta*, 124-30.

[42] *Protokoly Tsentral'nogo komiteta*, 272 n162; *Protokoly zasedaniia VTsIK Sovetov rabochikh, soldatskikh, krest'ianskikh i kazach'ikh deputatov II sozyva* (Moscow: VTsIK, 1918).

[43] *Protokoly Tsentral'nogo komiteta*, 133-4; *The Bolsheviks and the October Revolution: Central Committee Minutes*, 138-40; *Lenin v pervye mesiatsy sovetskoi vlasti: Sbornik statei i vospominanii* (Moscow, 1933), 46.

[44] *Perepiska sekretariata TsK RSDRP(b) s mestnymi partiinymi organizatisiami* (Moscow, 1957), II: 27.

[45] *Izvestiia*, November 4, 1917; *Revoliutsiia 1917 goda*, VI: 423-4; *Protokoly tsentral'nogo komiteta RSDRP(b)*, 133-7; *Proletarskaia revoliutsiia*, 1927, nos. 8-9: 321-51; no. 10: 246-98; no. 11: 202-14, 1928, no. 2: 132-69.

[46] *Dekrety*, I: 20.

[47] Keep, *The Debate*, 86; Alexander Rabinowitch, *The Bolsheviks in Power: the First Year of Soviet Rule in Petrograd* (Bloomington: Indiana University, 2007), 48-9.

[48] *Protokoly tsentral'nogo komiteta RSDRP(b)*, 146; *The Bolsheviks and the October Revolution: Central Committee Minutes*, 151-2; Bonch-Bruevich, *Na boevykh postakh* (1931), 164; *Novaia zhizn'*, November 9, 1917.

[49] Iu.M. Steklov, *Bortsy za sotsializm*, 2nd ed., 2 vols. (Moscow-Leningrad, 1923-24), II: 400-1; Konstantin Paustovsky, *The Story of a Life* (New York, 1967), 529; Trotskii, *Sochineniia*, 12 vols. (Moscow-Leningrad, 1925-27), VIII: 254. M.P. Iroshnikov, *Predsedatel soveta narodnykh komissarov V.I. Ul'ianov (Lenin): ocherki gosudarstvennoi deiatel'nosti v 1917-1918 gg.* (Leningrad, 1974), 57

[50] *Pravda*, December 15, 16, 1923, January 3, 1924; and *Biulleten' oppozitsii*, 1938, April, no. 65: 13-4.

[51] Donald Raleigh, *Revolution on the Volga: 1917 in Saratov* (Ithaca: Cornell University, 1984), 319.

[52] *Sed'moi ekstrennyi s,,ezd RKP (b), mart 1918 goda: stenograficheskii otchet* (Moscow: Politicheskaia literatura, 1962), 6. (359).

[53] *Dekrety Sovetskoi vlasti*, I: 24-5.

[54] Isaiah Berlin and Ramin Jahanbegloo, *Conversations with Isaiah Berlin* (New York, 1991), 4. Pitirim A. Sorokin, *Leaves from a Russian Diary* (New York: E.P. Dutton & Co, 1924), 105-6.

[55] *Delo naroda*, November 25, 1917: 4.

[56] *Izvestiia*, October 28, 1917: 2; Bunyan and Fisher, *Bolshevik Revolution*, 220.

[57] Trotskii, *O Lenine* (Moscow, 1924), 102.

[58] Timothy J. Colton, *Moscow: Governing the Socialist Metropolis* (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University, 1995), 103.

[59] Karl Marx, *Selected Writings*, 592-4. Вж. също V.I. Lenin, „Lessons of the Comune", *Zagranichnaia gazeta*, March 23, 1908.

[60] Jes Peter Nielsen and Boris Weil (eds.), *Russkaia revoliutsiia glazami Petrogradskogo chinovnika: Dnevnik 1917–1918 g.* (Oslo: Reprosentralen Universitetet i Oslo Slavisk-Baltisk Institut, 1986), 14-5 (October 25, 1917), 23 (November6, 1917).

[61] Bunyan and Fisher, *Bolshevik Revolution*, 225-31; *Vlast' sovetov*, 1919, no 11: 5; Trotskii, „Vospominaniia ob oktiabr'skom perevorote", *Proletarskaia revoliustiia*, 1922, no. 10: 59-61; *My Life*, 293.

[62] *Denezhnoe obrashchenie i kreditnaia sistema Soiuza SSR za 20 let: sbornik vazhneishikh zakonodatel'nykh materialov za 1917-1937 gg.* (Moscow: Gosfinizdat, 1937), 1-2; V.M. Morozov, *Sozdanie i ukreplenie sovietskogo gosudarstsvennogo apparata* (Moscow, 1957), 52; *Novaia zhizn'*, November 16, 1917; *Ekonomicheskaia zhizn'*, November 6, 1918: 2-3. *Proletarskaia revoliutsiia*, 1922, no. 10: 62-3; Iroshnikov, 195.

[63] M.J. Larsons, *Im Sowjet-Labyrinth* (Berlin, 1931), 61-6.

[64] Jes Peter Nielsen and Boris Weil (eds.), *Russkaia revoliutsiia glazami Petrogradskogo chinovnika: Dnevnik 1917–1918 g.* (Oslo: Reprosentralen Universitetet i Oslo Slavisk-Baltisk Institut, 1986), 40 (December 29 and 31, 1917).*Obzor finansogo zakonodatel'stva, 1917-1921, gg.* (Petrograd, 1921), 15.

[65] G.G. Schwittau, *Revoliutsiia i narodnoe khoziaistvo v Rossii 1917-1921* (Leipzig: Tsentral'noe t-vo kooperativnogo izdatel'stva, 1922), 337; V.P. D'iachenko, *Istoriia finansov SSSR 1917-1950 gg.* (Moscow: Nauka, 1978), 24-7; *Svoboda Rossii*, April 19, 1918: 5; S. Katzenellenbaum, *Russian Currency and Banking, 1914-1924* (London, 1925), 55; Bunyan and Fihser, *Bolshevik Revolution*, 607; *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: Russia, 1918*, 3 vols. (Washington, DC: Department of State, 1931-2), III: 32.

[66] Z.V. Atlas, *Ocherki po istorii denezhnogo obrashcheniia v SSSR 1917-1925 gg.* (Moscow, 1940), 16-8; Carr, *Bolshevik Revolution*, II: 133-7.

[67] Launcelot A. Owen, *The Russian Peasant Movement, 1906-1917* (London: P.S. King & Son, 1937).

[68] Pipes, *Russian Revolution*, 718-9. John Channon, „The Bolsheviks and the Peasantry: The Land Question during the First Eight Months of Soviet Rule", *Slavonic and East European Review*, 66/4 (1988): 593-624

[69] Pipes, *Russian Revolution*, 719-21.

[70] Atkinson, *Russian Commune*, 185.

[71] Viktor Chernov, *Rozhednie revoliutsionnoi Rossii (fevral'skaia revoliutsiia)* (Paris, Prague, New York: 1934), 75.Volin, „Vokrug Moskovskoi Dumy", *Proletarskaia revoliutsiia*, 1922, no. 6: at 98.

[72] *Novaia zhizn'*, December 31, 1917: 2 (Kolegaev).

[73] V.D. Bonch-Bruevich, *Na boevikh postakh fevral'skoi I oktiab'rskoi revoliutsii* , 2nd ed. (Moscow, 1931), 115. (Federatsiia, 1930), 125-7. Roger Pethybridge, *The Spread of the Russian Revolution: Essays on 1917* (New York: St. Martin's, 1972), 154.

[74] Keep, *Russian Revolution*, 178.

[75] Lewis Siegelbaum, „The Workers Group and the War-Industries Committees: Who Used Whom", *Russian Review*, 39/2 (1980): (at 155).

[76] Peter Gatrell, *A Whole Empire Walking: Refugees in the Russian Empire during the First World War* (Bloomington: Indiana University, 1999).

[77] *Petrogradskii Voenno-revoliutsionnyi Komitet: dokumenty i materialy* (Moscow, 1966), II: 111.

[78] V.A. Antonov-Ovseenko, *Zapiski o grazhdanskoi voine*, 4 vols. (Moscow: Gosizdat/Otdel voennoi literatury, 1924-33), I: 19-20; M.I. Moisseev, *Boitsy revoliutsii* (Moscow: Sovetskaia Rossiiia, 1958), 64.

[79] *Izvestiia*, December 6, 1917; Bonch-Bruevich, *Na boevykh postakh fevral'skoi i oktiabrskoi revoliutsii* (Moscow: Federatisia, 1930), 191. Nikolai Zubov, *F.E. Dzerzhinskii: Biografiia*, 2nd ed. (Moscow: Politicheskaia literatura, 1965), 161.

[80] Iroshnikov, *Sozdanie*, 96, 201, 214-5; Z. Serebrianskii, *Proletarskaia revoliutsiia*, 1926, no. 10: 8-11.

[81] GARF, f. 130, op. 1, d. 1, l. 29-30, 30 ob; *Izvestiia*, December 10, 1917; S.K. Tsvigun et al. (eds.), *Lenin i VChK* (Moscow: Politizdat, 1975), 34 n1; *Iz istorii Vserossiiskoi Chrezvychainoi komissii* , 72-9; *Krasnyi arkhiv*, 1924, no. 5: xiv-xv; Lenin, *PSS*, XXXV: 156-8; *Pogranichnye voiska SSSR 1918-1928*, 67; *Petrogradskii voenno-revoliutsionnyi komitet*, III: 663-4; Latsis, *Chrezvychainye komissii po bor'be s kontrrevoliutsiei* (Moscow, 1921), 7-8; Vladimir Bonch-Bruevich, „Kak organizaovalas VChK", *Ogonek*, 1927, no. 3, *Vospominania o Lenine* (Moscow: Nauka, 1965), 134-9 (at 137), Bonch-Bruevich, *Na boevykh postakh*, 193-203 (at 198-9); E.H. Carr, „The Origins and Status of the Cheka", *Soviet Studies*, 10/1 (1958): 1-11. G.A. Belov (ed.), *Iz istorii Vserossiiskoi Chrezvychainoi komissii, 1917-1922 gg/: sbornik dokumentov* (Moscow: Politicheskaia literatura, 1958), 78-9.

[82] RGASPI, f. 76, op. 2, d. 270, ll. 32-33.

[83] Jēkabs Peterss, „Vospominaniia o rabote VChK v pervyi gody revoliutsii", *Proletarskaia revoliutsiia*, 1924, no. 10 (33): 10.

[84] *Novaia zhizn'*, June 9, 1918: 4.

[85] Vasilii F. Klement'ev, *V Bol'shevitskoi Moskve (1918-1920)* (Moskva: Russkii put', 1998), 53

[86] Leggett, *The Cheka: Lenin's Political Police*, 56.

[87] *Arkhiv russkoi revoliutsii*, 1922, no. 6: 310-1 (Gurovich).

[88] *Pravda*, January 3, 1918, January 14, 1925. January 21, 1926; Zinoviev, „Piat' let", manuscript, RGASPI, f. 324, op. 1, d. 267, ll. 1-7, in Volkogonov papers, Hoover, container 14; V.D. Bonch-Bruevich, *Tri pokushenie na V.I. Lenina* (Moscow, 1930), 3-77; *Sovetskaia Rossiia*, January 3, 1963; Volkogonov, *Lenin*, 229. (*Pravda*, January 17, 1929).

[89] *Iz istorii VChK* (Moscow, 1958), 95-6.

[90] Rabinowitch, *Bolsheviks in Power*.

[91] Trotsky, *Lenin* (New York, 1959), 110. *Dekrety Sovetskoi vlasti* (Moscow, 1957??), I: 25-6.

[92] *Izvestiia*, December 10, 1917: 3; *Dekrety Sovietskoi vlasti* (Moscow, 1957), I: 165-6; G.A. Belov et al. (eds.), *Iz istorii Vserossiiskoi Chrezvychainoi komissii 1917-1921 gg.: sbornik dokumentov* (Moscow: Politizdat, 1958), 66-8; Lenin, *PSS*, XXVI: 315; *V.I. Lenin i VChK*, 15-7.

[93] GARF, f. 130, op. 1, d. 1, l. 19-20; Volkogonov, *Trotsky*, 91.

[94] *Protokoly TsK RSDRP (b)*, 157 (November 29, 1917); *The Bolsheviks and the October Revolution: Central Committee Minutes*, 164; Trotsky, *Stalin*, 240-1.

[95] Oliver H. Radkey, *Russia Goes to the Polls: The Election to the Russian Constituent Assembly of 1917* (Ithaca, N.Y.: Cornell University, 1989).

[96] Lenin, *Sochineniia*, XXIV: 631-49 (at 638).

[97] Radkey, *Russia Goes to the Polls*, 16, 34-5; Oleg N. Znamenskii, *Vserossiiskoe Uchreditel'noe Sobranie: istoriia sozyva i politicheskogo krusheniia* (Leningrad: Nauka, 1976), 275, 338, 358

[98] Radkey, *Russia Goes to the Polls*, 14.

[99] Volkogonov, *Lenin*, 252. *New Life (Novaya zhizn)*.

[100] For ex, *Peterburgskii komitet RSDRP (b) v 1917 godu*, 537.

[101] Iurii Fel'shtinskii, *Brestskii mir, oktiabr' 1917 goda–noiabr' 1918* g. (Moscow, 1992), 219.

[102] *Pravda*, April 20, 1924: 3.

[103] Sviatitskii, *Kogo russkii narod izbral svoimi predstaviteliami*, 10-1.

[104] Zamenskii, *Vserossiiskoe*, 339; L.G. Protasov, *Vserossiiskoe Uchreditol'noe Sobranie: istoriia rozhdeniia i gibeli* (Moscow: Rosspen, 1997).

[105] Bunyan and Fisher, *Bolshevik Revolution*, 363; Rabinowitch, *Bolsheviks in Power*, 88-92.

[106] John Reed, *Ten Days that Shook the World* (New York: Booni and Liveright, 1919), 248.

[107] I.S. Mal'chesvkii (ed.), *Vserossiiskoe Uchreditel'noe Sobranie* (Moscow-Leningrad, 1930), 217; *V.I. Lenin: Biograficheskaia khronnika*, V: 180-1.

[108] Mal'chevskii, *Vserossiiskoe*, 110.

[109] Graeme Gill, *Peasants and Government in the Russian Revolution* (New York: Barnes and Noble, 1979), 98.

[110] Volkogonov, *Lenin*, 177-8, citing Arkhiv INO OGPU, 17 458, vol. II: 215.

[111] William Henry Chamberlain, *The Russian Revolution*, 1917-1921. (New York: Macmillan, 1935), I: 368.

[112] Volkogonov, *Trotsky*, 121 (citing Sochineniia, XVII/i: 201). Volkogonov,*Trotsky*, 78.

[113] Oliver H. Radkey, *TheSickle under the Hammer: The Russian Socialist Revolutionaries in the Early Months of Soviet Rule* (New York, 1963), 466.

[114] B.F. Sokolov, „Zashchita vserossiiskogo uchreditel'nogo sobraniia", *Arkhiv russkoi revoliutsii* [Berlin], 1924, no. 13: 5-70 at 41-4, 50, 60-1; Bunyan and Fisher, *Bolshevik Revolution, 1917-1918*, 380-4; *Istochnik*, 1995, 1: 25-40; Rabinowitch, *Bolsheviks in Power*, 95, *Pravda*, June 15, 1922; Leopold Haimson, „The Mensheviks after the October Revolution, Part II: The Extraordinary party Congress", *Russian Review*, 39/2 (1980): 181.

[115] Orlando Figes, *Peasant Russia, Civil War: The Volga Countryside in Revolution 1917-1921* (Oxford: Clarendon, 1989), 40-69.

[116] *Pravda*, January 22, 1918: 3, and January 24, 1918: 3; Jan M. Yarkovsky, *It Happened in Moscow* (New York: Vantage, 1961), 267-75; Colton, *Moscow*, 87 Tsentral'nyi arkhiv obshchestvenno-politicheskoi istorii Moskvy [TsAOPIM], f. 3, op. 1, d. 46, l. 296).

[117] Vishniak, *Dan' proshlomu* (New York, 1954), 289; Gorkii, Nesvoevremmenye mysli I rassuzhdenii o revoliutsii I kul'ture 1917-1918 gg. (Moscow, 1990), 110-1; *Vserossiiskoe uchreditel'noe sobranie* (Moscow: Gosizdat, 1930); Radkey, *Sickle under the Hammer*, 386-416; *Uchreditel'noe sobranie, Rossiia, 1918. Stenogrammy i drugie dokumenty* (Moscow: Nedar, 1991); Rabinowitch, *Bolsheviks in Power*, 123-5; Sydney D. Bailey, „The Russian Constituent Assembly of 1918", *Parliamentary Affairs*, VII/3 (1953): 336-44; Paul Avrich, *Anarchist Portraits*, 107-9.

[118] GARF, f.130, op. 1, d.7, ll. 15-6, Volkogonov papers, Hoover, container 21; *Pravda*, January 12, 1917, *PSS*, XXXV: 162-6.

[119] Keep, *The Debate*, 247. Volkogonov papers, Hoover, container 14)

[120] *Tret'ii vserossiiskii s„ezd sovetov rabochikh, soldatskikh i krest'ianskikh deputatov* (Petrograd, 1918), 73.

[121] Serge Oldenbourg (ed.), *Le coup d'état bolchéviste, 20 octobre-3 decembre 1917* (Paris: Payot, 1929), 169. K.G. Kotel'nikov (ed.), *Vtoroi vserossiiskii s„ezd sovetov R. i S.D.* (Moscow-Leningrad: Gosizdat, 1928),62.

[122] *Revoliutsiia 1917 goda*, IV: 285-6; George Kennan, *Russia Leaves the War* (Princeton: Princeton University, 1956), 75-6.

[123] Bunyan and Fisher, *Bolshevik Revolution*, 268-75.

[124] *Izvestiia*, November 10, 1917, Bunyan and Fisher, *The Bolshevik Revolution*, 242-4; Iroshnikov, *Sozdanie sovetskogo tsentral'nogo gosudarstvensogo apparata*, 166-7; *DVPSSSR*, I: 11-4

[125] Warth, *The Allies and the Russian Revolution*, 168.

[126] Aleksandr F. Il'in-Zhenevskii, *Bol'sheviki u vlasti : vospominaniia o 1918 gode*(Leningrad: Priboi, 1929); *The Bolsheviks in Power: Reminiscences of the Year 1918* (London: New Park, 1984).

[127] Bunyan and Fisher, *Bolshevik Revolution*, 232-42, 264-8; General A.I. Spiridovich, *Istoriia bol'shevizma v Rossii: ot vozniknoveniia do zakhvata vlasti 1883-1903-1917* (Paris: Franko-russkaia pechat', 1922), 406-7; Wildman, *End of the Russian Imperial Army*, II: 380-401.

[128] *Novaia zhizn'*, December 13, 1917; *Russkoe slovo*, December 6, 1917; Bunyan and Fisher, *Bolshevik Revolution*, 267-8; Masaryk, *The Making of a State* (London, 1927), 163-4.

[129] Fritz Fischer, *Germany's Aimsin the First World War* (New York: Norton, 1967, 1976), 477; Allan K. Wildman, *The End of the Russian Imperial Army*, 2 vols. (Princeton: Princeton University, 1980, 1988), II: 400-1; *Sovetsko-Germanskie otnosheniia ot peregovorov v Brest-Litovske do podpisaniia Rapall'skogo dogovora* (Moscow, 1968), I: 108; General Henri A. Niessel, *Le triomphe des bolchéviks et la paix de Brest-Litovsk: Souvenirs, 1917-1918* (Paris: Plon, 1940), 187-8.

[130] *Pravda*, November 15, 1917: 1; Bunyan and Fisher, *Bolshevik Revolution*, 258-9.

[131] RGASPI, f. 17, op. 109, d. 9, l. 23.

[132] John Buchan, *A History of the Great War*, 4 vols. (Boston: Houghton Mifflin, 1922), IV: 135. Ludendorff, *My War Memoires*, II: 34.

[133] Gerald Freund, *Unholy Alliance: Russian-German Relations from the Treaty of Brest-Litovsk to the Treaty of Berlin* (New York: Harcourt, Brace, 1957), 3.

[134] Ottokar Theobald Otto Maria Czernin von und zu Chudenitz, *In the World War* (New York: Harper & Brothers, 1920), 246; Wheeler-Bennett, *Forgotten Peace*, 113.

[135] *Sovetsko-germanskie otnosheniia*, I: 194-6.

[136] Geyer, „The Militarization of Europe", in John Gillis (ed.), *The Militarization of the Western World* (New Brunswick, NJ: Rutgers University, 1989), 65-102.

[137] *Izvestiia*, March 2, 1922 (Ioffe).

[138] *Proceedings of the Brest-Litovsk Peace Conference [electronic resource] the peace negotiations between Russia and the Central Powers 21 November, 1917-3 March, 1918* (Washington, D.C.: Government Printing Office, 1918), 82; Trotsky, *My Life*, 311, 319-20; Trotsky, *Lenin*, 128.

[139] Pavliuchenkov, *Krest'ianskii Brest*, 22 (GARF, f. 130, op. 2, d. 11, l. 20: report by Mikhail Bonch-Bruevich

[140] *Pravda*, February 24, 1918:2-3-,Bunyan and Fisher, *Bolshevik Revolution*, 500-5; Lenin, *PSS*, XXXV: 243-51; Wheeler-Bennett, *Forgotten Peace*, 139.

[141] *Protokoly Tsentral'nogo Komiteta RSDRP (b)*, 171; *Bolsheviks and the October Revolution: Central Committee Minutes*, 177.

[142] *Protokoly, Tsentral'nogo Komiteta RSDRP (b)*, 173.Вж. също *Sed'moi ekstrennyi s„ezd RKP (b), mart 1918 goda: Stenograficheskii otchet* (Moscow: Politicheskaia literature, 1962), xxvi-xxvii.

[143] Lenin, *PSS*, XXXV: 253-4.

[144] *Pravda*, January 17 and 18, 1918; *Sochineniia*, IV: 36-7.

[145] *Protokoly Tsentral'nogo Komiteta RSDRP (b)*, 174-80; *Bolsheviks and the October Revolution: Central Committee Minute*, 185. (283).

[146] Clifford F. Wargelin, „A High Price for Bread: The First Treaty of Brest-Litovsk and the Break-Up of Austria-Hungary, 1917-1918", *International History Review*, 19/4 (1997): 757-88.

[147] Max Hoffmann, *War Diaries and other Papers* , 2 vols. (London: M. Secker, 1929),II: 216.

[148] Oleh S. Fedyshyn, *Germanys' Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917-1918* (New Brunswick, N.J.: Rutgers University, 1971), 65-86.

[149] Fischer, *Germany's Aimsin the First World War*.

[150] *Mirnye pergovory v Brest-Litovske*, I: 207-8; *Proceedings*, 172-3; Hoffmann, *War Diaries*, II: 218-9; D.G. Fokke, „Na tsene I za kulisami Brestskoi tragikomedii (memuary uchastnika)“, *Arkhiv russkoi revoliutsii*, 1930, no. 20: 5-207 (at 207); Wheeler Bennett, *Forgotten Peace*, 227-9; Freund, *Unholy Alliance*, 6; Lenin, *PSS*, XXII: 555-8.

[151] Trotsky, *My Life*, 386. Wheeler-Bennett, *Forgotten Peace*, 152.

[152] Alexander F. Ilyin-Zhenevsky, *The Bolsheviks in Power: Reminiscences of the Year 1918* (London: New Park, 1984), 21-2; *Bol'sheviki u vlasti* (Leningrad: priboi, 1929).

[153] Count Ottokar Czernin, *In the World War* (London, 1919), 328; Hoffmann, *War Diaries*, II: 219

[154] Fischer, *Germany's Aims in the First World War*, 501-5; *Sovetsko-germansjie otnoshniia*, I: 328.

[155] K.F. Nowak (ed.), *Die Aufzeichnungen des General Majors Max Hoffmann* (Berlin: Kulturpolitik, 1929), I: 187 (entry of February 22, 1918).

[156] Adeeb Khalid, „Tashkent 1917: Muslim Politics in Revolutionary Turkestan“, *Slavic Review* 55/2 (1996): 270.

[157] M. Chokaeiv, „Turkestan and the Soviet Regime“, *Journal of the Royal Central Asian Society*, 18 (1931): 406.

[158] A.A. Gordienko, *Obrazovanie Turkestanskoi ASSR* (Moscow, 1968), 309-10.

[159] Adeeb Khalid, *The Politics of Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, 273-4.

[160] *Pobeda oktiabr'skoi revoliutsii v Uzbekistane: sbornik dokumentov*, 2 vols. (Tashkent: Fan, 1963-72), II: 27.

[161] Alexander G. Park, *Bolshevism in Turkestan, 1917-1957* (New York: Columbia University, 1957), 15-22.

[162] Khalid, *Politics of Cultural Reform*, 277.

[163] Chokaeiv, „Turkestan and the Soviet Regime“, 408.

[164] Vadim A. Chaikan, *K istorii Rossiikoi revoliutsii*, vyp. 1 (Moscow: Grzhebin, 1922), 133.

[165] P. Alekseenkov, *Kokandskaia avtonomiia* (Tashkent: Uzgiz, 1931, 58.

[166] Colonel P.T Etherton, *In the Heart of Asia* (London, 1925), 154.

[167] Lenin, *PSS*, XXXV: 245-254; Wheeler-Bennett, *Forgotten Peace*, 217-39.

[168] *The Bolsheviks and the October Revolution: Central Committee Minutes of the Russian Social-Democratic Labour Party (bolsheviks) August 1917-February 1918* (London: Pluto, 1974), 206; *Protokoly Tsentral'nogo komiteta RSDRP (b) Avgust 1917-Fevral' 1918*(Moscow: Politicheskaia literatura, 1958), 171-2, 199, 202-4, 212-3, 215-7; „Deiatel'nost' Tsentral'nogo komiteta partii v dokumentakh (sobytiia i fakty), *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 4: 142-4.

[169] Trotsky, *My Life*, 382-4; *Lenin*, 106-10. *PSS*, XXXVI: 30; Debo, *Revolution and Survival*, 80.

[170] *Protokoly Tsentral'nogo komiteta RSDRP (b)*, 204; *Bolsheviks and the October Revolution: Central Committee Minutes*, 210-1; Sed'moi *ekstrennyi s„ezd RKP (b), mart 1918 goda*, 197-201; Lenin, *PSS*, XXXV: 486-7; Deutscher, *Prophet Armed*, 383, 390.

[171] *Pravda*, February 20, 1918.

[172] Anthony F. Upton, *The Finnish Revolution 1917–1918* (University of Minnesota, 1980), 62-144.

[173] Lenin, *PSS*, XXXVI: 10.

[174] Wheeler-Bennett, *Forgotten Peace*, 254.

[175] Trotsky, *My Life* (Scribner's, 1930), 388-9.

[176] *Protokoly tsentral'ngo komitetta RSDRP(b)*, 211-8; *Pravda*, February 24, 1918; *Proceedings*, 176-7; Wheeler-Bennett, *Forgotten Peace*, 255-7; Debo, *Revolution and Survival*, 142.

[177] *Protokoly Tsentral'nogo komiteta RSDRP (b)*, 215; *Bolsheviks and the October Revolution: Central Committee* Minute, 223; Pravda, February 24, 1918; Lenin, *PSS*, XXXV: 369-70, 490; Volkogonov, *Stalin:Politicheskii portret* (1991), I: 86; Volkgonov, Stalin, 36.

[178] *Pravda*, February 26, 1918: 3.

[179] *Proceedings of the Peace Conference*, 180.

[180] Bunyan and Fisher, *Bolshevik Revolution*, 521-3; Wheeler-Bennett, *Forgotten*, 308.

[181] Wheeler-Bennett, *Forgotten Peace*, 275-6. Esther Kingston-Mann, „Lenin and the Beginnings of Marxist Peasant Revolution: The Burden of Political Opportunity July-October, 1917“, *Slavonic and East European Review*, 50 (1972): 578-88.

[182] Halweg, *Diktatfrieden*, 51; *Novaia zhizn'*, April 30, 1918: 2 (S. Zagorsky).

[183] Pipes, *Russian Revolution*, 595-7.

[184] Michael R. Dohan, „Soviet Foreign Trade in the NEP Economy and Soviet Industrialization Strategy“, PhD dissertation, MIT, 1969, 218.

[185] Wheeler-Bennett, *Forgotten*, 345-8; Mawdsley, *The Russian Civil War*, 39-44.

[186] *Sed'moi ekstrennyi s„ezd RKP (b), mart 1918 goda*, 11-3, 127-9, 133, 176-7; *PSS*, XXXVI: 291. D. Kin and V. Sorin (eds.), *Sed'moi s"ezd: mart 1918 goda* (Moscow: Gosizdat, 1928).

[187] *Revoliutsiia 1917 goda*, V: 23, 30-1; *Rabochii put'*, October 6, 1916; Roger Pethybridge, *The Spread of the Russian Revolution* (New York: St. Martin's, 1972), 188; Colton, *Moscow*, 96. P.N. Miliukov, „From Nicholas II to Stalin: Half a Century of Foreign Politics“, typescript (n.d.), 117-8, Hoover Institution Archives.

[188] *Revoliutsiia 1917 goda*, V: 52.

[189] Iz perepiski E.D. Stasovoi i K.T. Novgorodtsevoi (Sverdlovoi), mart-dekaibr' 1918 g. *Vorposy istorii*, 1956, no.10: 91-2.

[190] Vladimir Bonch-Bruevich, *Pereezd Sovetskogo pravitel'stva iz Petrograda v Moskvu (po lichnym vospominaniam)* (Moscow: Zhizn' i znanie, 1926).

[191] *Kak vooruzhalas' revoliutsiia*, I: 105

[192] Arkadii L. Sidorov (ed.), *Revo-*

liutsionnoe dvizheniie v armii i na flote v gody pervoi mirovoi voiny, 1914-fevral' 1917 (Moscow: Nauka, 1966); Jānis Krastiņš (ed.), *Istoriia Latyshskikh strelkov*, 1915-20 (Riga: Zinatne, 1972); Uldis Ģērmanis, *Oberst Vācietis und die lettischen Schützen im Weltkrieg und in der Oktoberrevolution* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1974); „Iz vospominanii glavkoma I.I.Vatsetis“, *Voenno-istoricheskii zhurnal*, 1962, no. 4.

[193] Rabinowitch, *Bolsheviks in Power*, 201 (citing TsA VMF, f. r-342, op. 1, d. 116, ll. 34-56ob.).

[194] P.D. Mal'kov, *Zapiski komendanta kremlia*, 3rd ed. (Moscow: Molodaia gvardiia, 1967), 133-5.

[195] *Izvestiia*, March 17, 1918: 2.

[196] *Leninskie dekrety o Moskve* (Moscow: Moskovskii rabochii, 1978), 62-3; G.S. Ignat'ev, *Moskva v pervyi god proletarskoi diktatury* (Moscow: Nauaka, 1975), 85-7.

[197] *Istoriia Moskvy*, II: 127.

[198] *Krasnaia Moskva,1917-1920* gg. (Moscow: Moskovskii sovet, 1920),347; *Izvestiia*, January 25, 1921: 4; *Narodnoe khoziaistvo*, 1918, no. 11: 11-14 (V. Obolensky-Osinsky).

[199] Legget, *The Cheka*, 217-20 (*Spravochnik uchrezdeniia RSFSR*, January 22, 1920, 215-28). Malkov, 190; *MChK: Iz Istorii Moskovskoi Chrezvychainoi Komissii (1918-1921)* (Moskva: Moskovskii Rabochii, 1978), 20; Klementiev, *V Bol'shevistkoi Moskve*, 139.

[200] A.A. Borman: Moskva 918 (iz zapisok sekretnogo agenta v Kremle), *Russkoe proshloe* (Leningrad: Svelen, 1991), I: 115-49 (at 129).

[201] Mal'kov, *Zapiski*, 116-20; Malkov, Reminiscences, 123-4.. P.D. Mal'kov, *Zapiski komendanta kremlia*, 3rd ed. (Moscow: Molodaia gvardiia, 1967), 43.

[202] P.D. Mal'kov, *Zapiski komendanta kremlia*, 3rd ed. (Moscow: Molodaia gvardiia, 1967), 133-5.

[203] Trotsky, *My Life*, 351-2; Trotsky, *Portrety revoliutsionerov* (Moscow: Moskovsky rabochii, 1991), 54-5.

[204] Petskowski, „Vospominaniia o rabote v narkomnaste (1917-1919 gg.)“, *Proletarskaia revoliutsiia*, 1930, no. 6:124-31 (at 130).

[205] *Vladimir Il'ich Lenin: Biograficheskaia khronika*, 12 vols. (Moscow, 1970-82), V: 307-8; Stalin, *Sochineniia*, IV: 461.McNeal, *Stalin*, 342.

[206] Alliluyeva, *Twenty Letters*, 104.

[207] V.F. Alliluev, *Khronika odnoi sem'i: Alliluevy-Stalin* (Moscow, 1995), 27.

[208] RGASPI, f. 558, op. 4, d, 668, l. 18.

[209] *Moskovskii Kreml'–tsitadel' Rossii* (Moscow, 2008), 185.

[210] Trotsky, *Portrety revoliutsionerov* (Moscow: Moskovsky rabochii, 1991), 54-5.

[211] W. Astrov et al. (eds.), *An Illustrated History of the Russian Revolution*, 2 vols. (New York: International Publishers, 1928), II: 509.

[212] V.I.Lenin, „Doklad o ratifikatsii mirnogo dogovora 14 marta“ *Pravda*, March 16/17, 1918, in PSS, XXXVI.

[213] *Izvestiia*, March 17, 1918: 2.

[214] *Chetvertyi Vserossiikii s„ezd sovetov rabochikh, soldatskikh, krestianskikh, i kazach'ikh deputatov: Stenografischeskii otchet* (Moscow: Gosizdat, 1919), 30-3; Bunyan and Fisher, *Bolshevik Revolution*, 532.

[215] Warth, *The Allies and the Russian Revolution*, 199-205, 235-41.

[216] David Lloyd George, *War Memoirs*, 2 vols. (London: Odhams Pm, 1942), II: 1542-3; Michel Kettle, *The Allies ad the Russian Collapse, March 1917-March 1918*, Russia and *the* Allies (Minneapolis, MN: University of Minnesota*1981*), 172-3.

[217] Michael Occleshaw, *Dances in Deep Shadows: the Clandestine War in Russia,1 917-20* (New York: Carroll and Graf, 2006).

[218] GARF, f. R-130, op. 2, d. 1

[219] *Protokoly zasedanii Vserossiiskogo tsentral'nogo ispolnitel'nogo lomitetta 4-go sozyva: Stenografocheskii otchet* (Moscow, 1920), 263-70.

[220] *Pravda*, March 26, 27, 1918.

[221] *Pravda*, April 3, 4, 1918.

[222] A. Goldenweiser, „Iz Kievskikh vospominanii (1917-1921 gg.)“, *Arkhiv russkoi revoliutsii*, no. 6: 209-16; N. Mogilianskii, „Tragediia Ukrainy“, *Arkhiv russkoi revoliutsii*, no. 9: 84-90; Bunyan, *Intervention*, 6-17.

[223] Bunyan, *Intervention*, 4; „Doklad... o polozhenii del na ukraine“, *Arkhiv russkoi revoliutsii*, 1922, No. 1: 288-92 (Collin Ross); Fedyshyn, *Germanys' Drive to the East*, 133-83.

[224] Martov, „Artilleriskaia podgotovka“, *Vpered!* March 18, 1918.

[225] *Pravda*, April 1, 1918; *Zaria Rossii*, April 17, 1918.

[226] RGASPI, f. 558, op. 2, d. 3, ll. 1-63; op. 2, d. 42.

[227] Hoover Institution Archives, Nicolaevsky Collection, no. 6, box 2, folder 27; Grigorii Aronson, „Stalinskii protsess protiv Martova“, *Sotsialisticheskii vestnik*, 19/7-8 (April 28, 1930): 84-9; *Vpered!* April 14 and 26, 1918; Bertram D. Wolfe, *Three Who Made a Revolution* (New York: Dial, 1948) 470-1; Khariton Chavichvili, *Révolutionnaires russes à Genève en 1908* (Geneva, 1974) 74-91; Trotsky, *Stalin*, 101-10; „Delo Iu. Martova v revoliutsionnyi tribunale“, *Obozrenie*, 1985, no. 15: 45-6, no. 16: 43-6; Miklos Kun, *Stalin*, 81-4. Nicolaevsky, *Tainye stranitsy istorii*, ed. Iurii Fel'shtinskii (Moscow: Gumanitarnaia literatura, 1995), 88.

[228] A.Z. Okorokov, *Oktiabr' i krakh russkoi burzuazhnoi pressy* (Moscow: Mysl, 1970), 275-7.

[229] Anton Antonov-Ovseenko, *The Time of Stalin: Portrait of a Tyranny* (New York: Harper and Row, 1981), 3-7.

[230] N. Rutych (ed.), „Dnevniki, zapisi, pis'ma generala Alekseeva i vospominaniia ob otse V.M. Alekseevoi-Borel“, *Grani*, no. 125, 1982: 175-85.

[231] Bruce Lincoln, *Red Victory: a History of the Russian Civil War* (New York: Simon and Schuster, 1989), 48.

[232] Lincoln, *Red Victory*, 88 (A. Bogaevskii, „Pervyi kubanskii pokhhod (Ledianoi pokhod“, 82, in Bakhmetieff Archive, Columbia University); Khan Khadziev, *Velikii boiar* (Belgrade, 1929), 369.

[233] Denikin, *Ocherki russkoi smuti*, II: 301.

[234] Rech' v Moskokskom sovete 23 aprelia 1918 g., *Pravda*, April 24,

1919; *Izvestiia*, April 24, 1919, in *PSS*, XXXVI: 232-7.

[235] *Rossiia v mirovoi voine 1914-1918 g v tsifrakh* (Moscow, 1925), 41,

[236] Margarete Klante, *Von der Volga zum Amur: Die tschechische Legion und der russissche Bürgerkrieg* (Berlin, 1931), 318; Bradley, *Allied Intervention*, 65-105.

[237] V. Fić, *The Bolsheviks and the Czechoslovak Legion*, 206, 242, 262, 307-8, 313.

[238] Bunyan, *Intervention*, 81-2.

[239] V. Maksakov and A. Turunov, *Khronika grazhdanskoi voiny v Sibiri 1917-1918* (Moscow and Leningrad, 1926), 168.RGASPI, f. 17, op. 109, d. 13.

[240] Bunyan, *Intervention*, 86-92.

[241] David Bullock, *The Russian Civil War, 1918-1921* (Oxford: Osprey, 2008), 46.

[242] Bunyan, *Intervention*, 277 n1.

[243] Petskowski, „Vospominaniia o rabote v narkomnaste (1917-1919 gg.)", *Proletarskaia revoliutsiia*, 1930, no. 6:124-31 (at 130).

[244] V.L. Israelin, „Neopravdavshiisia prognoz graf Mirbakha: Iz istorii antisovetskoi politki germanskogo imperializma v 1917-1918 gg.", *Novaia i noveishaia istoriia*, 1967, no. 6: 56-65.

[245] *Pravda*, April 27, 1918.Radek. *Izvestiia*, April 28, 1918.

[246] RGASPI, f. 17, op. 109, d. 4, l.10.

[247] *Izvestiia TsK KPSS*,1989, no. 4: 143-4.

[248] *Nashe slovo*, May 15, 1918: 2.

[249] S.M. Drabkina „Dokumenty germanskogo polsa v Moskve Mirbakha", *Voprosy istorii*, 1971, no. 9: 120-30 (at 124); Pipes, *Russian Revolution*, 617.

[250] *Pravda*, May 19, 22, and 29 1918; *Perepiska sekretariata TsK RKP (b) s mestnymi partiinymi organizatsiiami: sbornik dokumentov*, 8 vols. (Moscow: Politicheskaia literatura, 1957), III: 64, 72-4, 81-3; Sakwa, „The Commune State in Moscow", 443-7; and M.M. Hegelsen, „The Origins of the Party-State Monolith in Soviet Russia: Relations between the Soviets and the Party Committees in the Central Provinces, October 1917-March 1921", Ph.D. dissertation, University of New York at Stonybrook, 1980.

[251] *PSS*, L: 88.

[252] Boris Nicoalevskii, *Tainy stanitsy istorii* (Moscow, 1995) 384-6 (the words of Kurt Riezler).

[253] Ludendorff, *My War Memories*, II: 658; Bunyan, *Intervention and Civil War*, 177-9; Denikin, *Ocherki russkoi smuty* (Berlin, 1924-6), III: 82-3.

[254] Z.A.B. Zeman (ed.), *Germany and the Revolution in Russia, 1915-18: Documents from the Archives of the German Foreign Ministry* (New York:. Oxford, 1958), 126-7, 137-9 Zeman, *Germany and the Revolution in Russia, 1915-18*,128-9.

[255] Wheeler-Bennet, *Forgotten Peace*, 348-55.

[256] Winfried Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918: Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges* (Vienna and Munich: Oldenbourg, 1966),84.

[257] I.I. Vatsetis, *Pamiat'*, 1979, no. 2: 44.

[258] N. Rozhkov, „Iskliuchenie oppozzitsii iz TsIK", *Novaia zhizn'*, June 18, 1918; E. Drabkina, „Moskva 1918", *Novyi mir*, 1958, no., 9: 156-7.

[259] Lutz Häfner, *Die Partei der linken Sozialrevolutionäre in der russischen Revolution von 1917/18* (Cologne: Böhlau Verlag, 1994); Iaroslav V. Leont'ev (ed.), *Partiia levykh sotsialistov-revoliutsionerov: Dokumenty i materialy, 1917-1925* gg., 3 vols. (Moscow: ROSSPEN, 2000).

[260] P. Makintsian, (ed.), *Krasnaia kniga VChK*, 2 vols. (Moscow: Gosizdat, 1920), II: 129-30; Gusev, *Krakh partii levykh eserov* (Moscow, 1963), 193-4. (Moscow: Politizdat, 1989).

[261] A.L. Litvin (ed.), *Levye esery i VChK: Sbornik dokumentov* (Kazan: NKT, 1996), 69-73 (TsA FSB, d. N-2, t. 2, l. 10). *Krasnaia kniga VChK*.

[262] *Piatyi Vserossiiskii s„ezd sovietov rabochikh, krest'ianskikh, soldatskikh i kazach'ikh deputatov, Moskva, 4-10 iiulia1918 g. : stenograficheskiĭ otchet* (Moscow: VTsIK, 1918), 5-37; Alexander Rabinowitch, „Maria Spiridonova's 'Last Testament'", *Russian Review*, 54/3 (1995): 424-44 (at 426); Rabinowitch, *Bolsheviks in Power*, 288 (citing TsA SPb, f. 143, op. 1, d. 224, l. 75).

[263] Bunyan, *Intervention*, 198 n57.

[264] *Piatyi vserossiiskii s'ezd sovetov*, 22-3; Bunyan, *Intervention and Civil War*, 200.

[265] *Piatyi vserossiiskii s'ezd sovetov*, 50-61; *Izvestiia*, July 5, 1918: 5: Bunyan, *Intervention*, 207-9. Alexander Rabinowitch, „Dos'e Shchastnogo: Trotskii i delo geroia Baltiiskogo flota", *Otechestvennaia istoriia*, 2001, no. 1: 61-81.

[266] *Piatyi vserossiiskii s„ezd*, 73; Bunyan, *Intervention*, 210.

[267] *Piatyi vserossiiskii s„ezd*, 63, 69; *Dekrety Sovetskoi vlasti o Petrograde*, 1917-1918, 171.

[268] *Krasnaia kniga VChK*, I: 185.

[269] *Krasnaia kniga VChK*, I; 201-6 (Blyumin); II: 224-33.

[270] Lācis, *Proletarskaia revoliutsiia*, 1926, no. 9: 90.

[271] Jacques Sadoul, *Noes sur la révolution bolchevique (octobre 1917-janvier 1919* (Paris, 1919), 305; R.H. Bruce Lockhart, *British Agent* (New York: G.P. Ptunam's Sons,1933), 295.

[272] RGASPI, f. 4, op. 2, d. 527, l. 13.

[273] Leo Strauss, „Kurt Riezler, 1882-1955", *Social Research*, 23/1 (1956): 3-34; Wayne C. Thompson, *In the Eye of the Storm: Kurt Reizler and the Crisis of Modernity* (Ames: University of Iowa, 1980).

[274] Erdmann, Karl Dietrich (ed.), *Kurt Riezler: Tagebücher, Aufsätze, Dokumente* (Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1972), 713-4 Karl Freiherr von Bothmer, *Mit Graf Mirbach in Moskau: Tagebuch-Aufzeichnungen und Aktenstrücke vom 19 April bis 24 August 1918* , 2nd ed. (Tübingen: , 1922), 72, 78; *Krasnaia kniga VChK*, I: 196-7; Gustav Hilger and Alfred G. Meyer, *The Incompatible Allies* (New York: , 1953), 5-6, 8-9; Konrad H. Jarausch, „Cooperation or Intervention? Kurt Riezler and the Failure of German Ostpolitik, 1918", *Slavic Review*, 31/2 (1972): 381-98.

[275] *V.I. Lenin: Biograficheskaia khronika*, V: 606.

[276] *Riezler*: *Tagebücher, Aufsätze*, 715; Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918*, 228 n. 71; Chicherin, *Two Years of Soviet Foreign Policy* (New York, 1920); Jacques Sadoul, *Notes sur la révolution bolchevique, octobre 1917–janvier 1919* (Paris: Sirène:1920), 405.

[277] *Pravda*, July 8, 1918, Dzierzynski, *Izbrannye proizvedeniia* (Moscow: OGIZ, 1947), 111.

[278] *Sed'moi ekstrennyi s,,ezd RKP (b): Mart 1918 g.: Stenograficheskii otchet* (Moscow: Gospolitizdat, 1962).

[279] Vladimir D. Bonch-Bruevich, *Ubiistvo germanskogo posla Mirbakha I vosstanie levykh eserov (po lichnym vopsominaniiam)* (Moscow, 1927), 27. Вж. също L.M. Spirin, *Krakh odnoi aventiury,miatezh levykh eserov v Moskve 6-7 iiulia 1918 g.* (Moscow: Politicheskaia literatura, 1971), 38.

[280] *Krasnaia kniga VChK*, II: 194.

[281] Litvin, *Levye esery i VChK*, 97 (Lācis: TsA FSB, d. N-8, t. 9, l. 8); Vera Vladimirova, „Levye esery v 1917-18 gg.", *Proletarskaia revoliutsiia*, 1927, no. 4 (63): 101-40 (at 121).

[282] Isaac Steinberg, „The Events of July 1918", 122 Hoover Institution Archive. DK 265 S818).

[283] Konstantin Paustovskii, *Povest' o zhizni*, 2 vols. (Moscow, 1966), I: 720-1. Lockhart, *British Agent*, 294-300. CU G.P. Putnam's sons, 1933.

[284] Litvin, *Levye esery i VChK*, 211-33 (Shliapnikov: *Za zemliu i voliu*, July 16-19, 1918).

[285] Steinberg, „The Events of July 1918", 20.

[286] *PSS*, L: 114.

[287] „Pis'mo V.I. Leninu", *Sochineniia*, IV: 118-9; *Pravda*, December 21, 1929; Voroshilov, *Lenin, Stalin i krasnaia armiia*, 43; *Bolshevik*, 1936, no. 2: 74.

[288] Vācietis, „Grazhdanskaia voina: 1918 god", *Pamiat': Istoricheskii sbornik* (Moscow 1977, Paris 1979), no. 2: 26-7.

[289] Vācietis, „Grazhdanskaia voina: 1918 god", 16.

[290] Rabinowitch, *Bolsheviks in Power*, 294 (citing GARF, f. 130, op. 2, d. 1098, l. 2).

[291] Vācietis, „Grazhdanskaia voina: 1918 god", 40.

[292] Valdis Berzins, „Pervyi glavkomi eo rukopis", *Daugava*, 1980, nos. 2-5 (Vācietis memoirs from 1919); V.D. Bonch-Bruevich–I.V. Stalinu", *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 4: 199-201.

[293] Legget, *The Cheka*, 70-83; Isaac Steinberg, „The Events of July 1918", 21-2 (citing Lacis); Steinberg, *Spiridonova: Revolutionary Terrorist* (London, 1935), 216.

[294] *Izvestiia*, July 8, 1918.Geoffrey Swain, „Vācietis: The Enigma of the Red Army's First Commander", *Revolutionary Russia*, 16/1 (2003): 68-86.

[295] D.A. Chudaev, „Bor'ba Komunisticheskoi partii za uprochnenie Sovetskoi vlasti: Razgrom levykh eserov", *Uchenye zapiski Moskovskogo oblastnogo pedagogicheskogo instituta*, XXVII/ii (Moscow, 1953), 177-226.*V.I. Lenin i VChK*, 69, 83; Vladimir Bonch-Bruevich, *Vospominaniia o Lenine* , 2nd ed. (1969), 316; *Utro Moskvy*, November 4, 1918.Вж. също Ia. Peters, „Vospominaniia o rabote v VChK v pervyi god revoliutsii", *Proletarskaia revoliutsiia*, 1924, No. 10 (33): 5-32.*MChK: Iz Istorii Moskovskoi Chrezvychainoi Komissii (1918-1921)* (Moskva: Moskovskii Rabochii, 1978), 77-79; Leggett, *The Cheka*, 251., Makintsian, *Krasnaia kniga VChK*, *MChK*, 154.

[296] Arlen V. Blium, *Za kulisami „ministerstva pravdy": tainaia istoriia sovetskoi tsenzury 1917-1929* (St. Petersburg: Akademicheski proekt, 1994), 34.

[297] *Riezler:Tagebücher, Aufsätze*, 715; *Izvestiia*, July 14, 1918: 4. Litvin, *Levye esery i VChK*, 145-56 (Popov: TsA FSB, d. N-963, ll. 50-5).

[298] *Piatyi Vserossiiskii s,,ezd*, 108-28; *Sochineniia*, XVII/i: 451-76; *Kak vooruzhalas' revoliutsiia*, I: 266-74. Вж. също G. Zinoviev and L. Trotskii, *O miatezhe levykh s.r.* (Moscow, 1918); and Erde, „Azefi i Azefshchina", *Izvestiia*, July 9, 1918. „Grazhdanskaia voina: 1918 god", 19.

[299] Litvin, *Levye esery i VChK*, 99 (Efretov: TsA FSB, D. n-8, t. 1, l. 177); Rabinowitch, *Bolsheviks in Power*, 294, 443 n.48, citing TsA FSB, No. N-8, vol. Ia: 58, and RGALI SPb, f. 63, op. 1, d. 4, l. 155 (Proshyan); Vladimirova, 122-3; Lenin, PSS, XXIII: 554-6; *Krasnaia kniga VChK*, II: 148-55. Litvin, *Levye esery i VChK*, 14; Lenin, *PSS*, XXXVII: 385.

[300] *Krasnaia kniga*, II: 129-30, 186; Lutz Häfner, „The Assassination of Count Mirbach and the 'July Uprising' of the Left Socialist Revolutionaries in Moscow, 1918", *Russian Review* 50/3 (1991): 324-44, Trotsky, *Piatyi vserossiiskii s,,ezd*, 132, 208; *Pravda*, July 9, 1918: 1, 3; *Izvestiia*, July 10, 1918: 5. Pyotr Smidovich *Izvestiia*, July 8, 1918: 5.

[301] *Pyatyi Vserossiiskii s,,ezd*, 109.

[302] Alfons Paquet, *Im kommunistischen Russland: Briefe aus Moskau* (Jena: E. Diederichs, 1919), 26. Вж. също *Riezler:Tagebücher, Aufsätze*, 467.

[303] *Znamia truda*, April 19, 1918. Vera Vladimirova, „Levye esery v 1917-18 gg.)", *Proletarskaia revoliutsiia*, 1927, no. 4 (63): 101-40 (at 113).

[304] Leonard Schapiro, *The Origin of the Communist Autocracy: Political Opposition in the Soviet State, First Phase 1917-1922* (London: LSE, 1977).

[305] Trotsky, *History of the Russian Revolution*, III: 305. Rabinowitch, *Bolsheviks in Power*, 308.

[306] Jarausch, „Cooperation or Intervention?" 388.

[307] D.B. Pavlov, *Bol'shevistskaia diktatura*, 3.

[308] P.M. Bykov, *Poslednie dni Romanovykh* (Sverdlovsk, 1926), 121; Sokolov, *Ubiistvo*, 266; Serge Smirnoff, *Autour de l'Assassinat des Grand-Ducs* (Paris, 1928); Rosemary Crawford and Donald Crawford, *Michael and Natasha: The Life and Love of the Last Tsar of Russia* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1997), 356-61; Genrikh Ioffe, *Revoliutsiia i sud'ba Romanovykh* (Moscow, 1992), chap. 8.

[309] K. Rose, *King George V*, 211-5.

[310] Richard Pipes, *The Russian Revolution*, 745; Steinberng and Khrusta-

lev, *The Fall of the Romanovs*, 169.

[311] Isaac Steinberg, *Spiridonova, Revolutionary Terrorist* (London: Methuen, 1935), 195;*Vechernii chas*, January 12, 1918; *Nashe Slovo*, April 13, 1918; *Sovetskaia Rossiia*, July 12, 1987, 4 (G. Ioffe).

[312] Mark Steinberg and Alexander Khrustalëv, *The Fall of the Romanovs: Political Dreams and Personal Struggles in a Time of Revolution* (New Haven: Yale, 1995), 287-93, 310-5, 351-66.

[313] Pipes, *Russian Revolution*, 770, Trotsky Archive, Houghton library, Harvard University, bMS/Russ 13, T-3731, p. iii.GARF, f. R-130, op. 2, d. 2 (Sovnarkom meeting, July 17, 1918) Pipes, *Unknown Lenin*, 47.

[314] *Izvestiia*, July 19, 1918; *Pravda*, July 19, 1918; *Dekrety*, III: 22.

[315] Kokovtsov, *Out of My Past*, 522, Kokovtsov, *Out of My Past*, 496.

[316] Pipes, *Russian Revolution*, 654-5.

[317] Chicherin, *Two Years of Soviet Foreign Policy* (New York, 1920), 15-17.

[318] Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918*, 244; Gerald Freund, *Unholy Alliance: Russian-German Relations from the Treaty of Brest-Litovsk to the Treaty of Berlin* (New York: Harcourt, Brace, 1957), 252-3; Evan Mawdsley, *The Russian Civil War*, 42-3.

[319] *Pamiat'*, no. 2:43-4; *Riezler:Tagebücher, Aufsätze*, 112-3.

[320] A. Sokolov, *Ubiistvo tsarskoi sem'i* (Berlin: Slowo, 1925), 247-53. Paul Bulygin, *The Murder of the Romanovs* (London, 1935); S.P. Mel'gunov, *Sud'ba Imperatora Nikolaia II posle otrecheniia* (Paris, 1957); Bruce Lockhart, *British Agent*, 303-4; Radzinsky, *Ubiistvo tsarskoi sem'i* (Moscow: Novosti, 1991), *The Last Tsar: the Life and Death of Nicholas II* (New York: Doubleday, 1992); Helen Rappaport, *The Last Days of the Romanovs: Tragedy at Ekaterinburg* (New York: St. Martin's, 2009).

[321] *Leninskii sbornik*, XXI: 249 (July 26, 1918).

[322] Mawdsley, *Russian Civil War*, 49-52. Вж. също Louis Fischer, *Soviets in World Affairs*, I: 128

[323] Viktor Bortnevski, „White Intelligence and Counter-intelligence during the Russian Civil War", Carl Beck Papersin Russian & East European Studies, no. 1108 (University of Pittsburgh, 1995), 16-7; *Krasnaia kniga VChK* (Moscow, 1920), 120; V.G. Bortnevskii and E.L. Varustina (eds.), „A.A. Borman: Moskva 918 (iz zapisok sekretnogo agenta v Kremle)", *Russkoe proshloe* (Leningrad: Svelen, 1991), I: 115-49 (at 139).

[324] Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918*, 237-8; Pipes, *Russian revolution*, 656.

[325] Paquet, *Im kommunistischen Russland*, 54.

[326] Hoover Institution Archives, Nicolaevsky Collection, 128, box 1, file 9: Karl Helfferich, „Moia Moskovskaia missiia", 17; Jarausch, „Cooperation or Intervention?" 392-4; Vladimir N. Brovkin, *The Mensheviks after October*, 272.

[327] Pipes, *Russian Revolution*, 660-1; Helffreich, *Der Weltkrieg*, III: 653; Lenin, PSS, L: 134-5; Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918*, 108-10; *Riezler:Tagebücher, Aufsätze*, 472 n.; Chicherin, „Lenin i vneshniaia politika", *Mirovaia politika v 1924 godu* (Moscow, 1925), 5; Freund, *Unholy Alliance*, 23-4.

[328] G.V. Chicherin, *Vneshniaia politika Sovetskoi Rossii za dva goda*, 5;B. Pearce, *How Haig Saved Lenin*, 71; Wheeler-Bennett, *Forgotten Peace*, 436.

[329] *Dokumenty vneshnei politiki SSSR*, 22 vols. (Moscow: Politcheskaia literatura, 1957-77), I: 467; „Geheimzusatze zum Brest-Litowsker Vertrag", *Europäische Gespräche*, 4 (1926): 148-53; Pipes, *Russian Revolution*, 664-5.

[330] Volkogonov, *Lenin*, xxxiii; RGASPI, f. 2, op. 2, d. 122, l. 1.

[331] Jarausch, „Cooperation or Intervention?" 394.

[332] *Trotsky Papers*, I: 117.

[333] Iu. S. Savel'ev, *V pervyi god velikogo oktiabria* (Moscow, 1985), 109.

[334] Service, *Spies and Commissars*, chapter 9

[335] N. Zubov, *F.E. Dzerzhinskii: Biografiia*, 2nd ed. (Moscow: Politicheskaia literatura, 1965), 187.

[336] *PSS*, XXXVII: 83-5 (*Izvestiia* September 1, 1918); *Pokushenie na Lenina 30 Avgusta 1918 g.: po lichnym vospominaniiam*(Moscow: Zhizn' i znanie, 1924).

[337] *Vystrel v serdtse revoliutsii*, 84.

[338] V.D. Bonch-Bruevich, *Izbrannye sochinenii*, 3 vols. (Moscow, 1963), III: 275-90.

[339] RGASPI, f. 4, op. 1, d. 91, ll. 1-3.

[340] Robert H. McNeal, *Bride of the Revolution: Krupskaya and Lenin* (Ann Arbor: University of Michigan, 1972), 209.

[341] V.D. Bonch-Bruevich, *Tri pokushenie na V.I. Lenina* (Moscow: Federatisia, 1930), 79-80.

[342] Gil', *Shest' let s Leninym*, 23-4.

[343] D.L. Golinkov, *Krushenie antisovetskogo podpol'ia v SSSR*, 2 vols. (Moscow, 1978), I: 188-90.

[344] Boris Orlov, „Mif o Fanni Kaplan", *Vremia i my* [Tel-Aviv, Istochnik, 1993, no. 2: 70-1; *Fanni Kaplan, ili kto streliał v Lenina: Sbornik dokumentov*, 2nd ed. (Moscow: X-History, 2003); Valentin Leskov, *Okhota na vozhdei: Ot Lenina do Trotskogo* (Moscow: Veche, 2005), 75.

[345] *Izvestiia*, August 31, 1918: 1.

[346] RGASPI, f. 17, op. 109, d. 18, ll. 3-5.

[347] Trotskii, „O ranenom", in *O Lenine: materialy dliag biografa* (Moscow, n.d.), 151-6; Kamenev and Trotskii, *Vozhd' proletariata* (Moscow, 1918).

[348] *Izvestiia*, September 4, 1918; P.D. Malkov, *Reminiscences of a Kremlin Commandant* (Moscow: Progress, 1960), 177-80; *Zapiski kommendanta Moskovskogo Kremlia*, 3 editions (Moscow: Molodaia gvardiia, 1959), 160; Louis Fischer, *The Life of Lenin* (New York: Harper & Row, 1964), 282..*Istochnik*, 1993, no. 2: 73.

[349] Baumgart, *DeutscheOstpolitik 1918*, 315-6; Pipes, *Russian Revolution*, 661-2.

[350] Geoffrey Swain, „The Disillusioning of the Revolution's Praetorian Guard: Latvian Riflemen Summer-Autumn 1918", *Europe-Asia Studies*, 51/4 (1999): 667-86.

[351] Gil', *Shest' let s Leninym*, 27-8; Tumarkin, *Lenin Lives!* 90.

[352] Zinov’ev, *N. Lenin* (Petrograd, 1918), 64.

[353] *Dekrety Sovetskoi vlasti* (Moscow, 1964), III: 291-2 (September 5, 1918); Bunyan, *Intervention*, 239.

[354] *Izvestiia*, September 7, 1918: 3.

[355] Nina Berberova, *Zheleznaia zhenshchina* (Moscow, 1991), 93. *Ezhenedel’nik chrezvychainykh komissii po bor’be s kontr-revoliutsiei i spekulatsiei*, September 22, 1918: 11.

[356] *Izvestiia*, September 3, 1918: 1. Вж. също *Krasnaia gazeta*, September 1, 1918.

[357] A. Vatlin, „Panika,: Sovetskaia Rossiia oseni 1918 goda glazami nemtsa“, *Rodina*, 2002, no. 9: 78-81.

[358] Chamberlin, *Russian Revolution*, II: 453; Robert V. Daniels, „The Bolshevik Gamble“, *Russian Review*, 26/4 (1967): 331-40.

Осма глава: Класовата война и партията – държава

[1] Struve, „Razmyshleniia o russkoi revoliutsii“, *Russkaia mysl’*, 1921, no. 1-2: 6 (November 1919).

[2] *Protokoly zasedanii Vserossiiskogo Tsentral’nogo Ispolnitel’nogo Komiteta V-go sozyva: stenograficheskii otchet* (Moscow: 1919): 80.

[3] Alvin Goulder, „Stalinism: A Study of Internal Colonialism“, *Telos*, no. 34 (1977-8): 5-48. Moshe Lewin, „The Civil War: Dynamics and legacy“, in Diane Koenker et al. (eds.), *Party, State, and Society in the Russian Civil War: Explorations in Social History* (Bloomington: Indiana University, 1989), 399-423.

[4] Peter Kenez, *The Birth of the Propaganda State: Social Methods of Mass Mobilization, 1917-1929* (New York: Cambridge University, 1985), 44-9, 53-6.

[5] Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European states, AD 990-1990* (Cambridge, Mass.: Blackwell, 1990); Tilly, „War Making and State Making as Organized Crime“, in Peter B. Evans et al. (eds.), *Bringing the State Back In* (New York: Cambridge University, 1985), 169-91.

[6] Sheila Fitzpatrick, „The Civil War as Formative Experience“, Abbott Gleason et al. (eds.), *Bolshevik Culture: Experience and Order in the Russian Revolution* (1985), 57-76.

[7] Sheila Fitzpatrick, „Civil War as Formative Experience“, in Abbot Gleason et al (eds.), *Bolshevik Culture: Experiment and Order in the Russian Revolution* (Bloomington: Indiana University, 1985), 57-76.

[8] *PSS*, XXXVIII: 137-8.

[9] Pethybridge, *The Spread of the Russian Revolution* (St. Martin’s Press: New York, 1972), 176-180. Boris Kolonitskii, „*Anti*-Bourgeois Propaganda and ‘*Anti-Burzhui*’Consciousness in 1917“, *Russian Review*, 53/2 (1994): 183-96.

[10] Peter Holquist, *Making War, Forging Revolution: Russia’s Continuum of Crisis, 1914-1921* (Cambridge, Mass.: Harvard University, 2002). Holquist, „Violent Russia, Deadly Marxism? Russia in the Epoch of Violence, 1905–21“, *Kritika*, 4/3 (2003): 627-52.

[11] Reginald E. Zelnik, „Commentary: Circumstance and Political Will in the Russia Civil War“ *Party, State, and Society*, 374-81 (at 379).

[12] Например декретът на Троцки от 29 октомври 1917 г.: RGASPI, f. 17, op. 109, d. 1, l. 3.

[13] Jes Peter Nielsen and Boris Weil (eds.), *Russkaia revoliutsiia glazami Petrogradskogo chinovnika: Dnevnik 1917–1918 g.* (Oslo: Reprosentralen Universitetet i Oslo Slavisk-Baltisk Institut, 1986), 46.

[14] Lennard D. Gerson, *The Secret Police in Lenin’s Russia* (Philadelphia, Temple University: 1976), 147-8 (цитира *Ezhedel’nik VCheka*, October 13, 1918: 25).

[15] Donlad J. Raleigh, *Experiencing Russia’s Civil War: Politics, Society, and Revolutionary Culture in Saratov, 1917-22* (Princeton, N.J.: Princeton University, 2002), 262.

[16] Orlando Figes, *A People’s Tragedy*, 264-5; D.P. Os’kin, *Zapiski soldata* (Moscow: Federatisia, 1929).

[17] *Pravda*, October 18, 1918: 1

[18] Gerson. *The Secret Police*, 195.

[19] Richard Stites, *Revolutionary Dreams: Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution* (New York: Oxford, 1989), 39. *Ot fevralia po oktiabr’ 1917 g.* (Berlin-Milan n.d.), 128-9.

[20] McAuley, *Bread and Justice*, 3-6, 427-8.

[21] Mikhail M. Prishvin, *Dnevniki*, 11 vols. (Moscow: Moskovskii rabochii, 1991-2012), II: 169.

[22] Peter Holquist, „‘Information Is the Alpha and Omega of Our Work’: Bolshevik Surveillance in Its Pan– European Context“, *Journal of Modern History*, 69/3 [1997]: 415-50; Vladimir Brovkin, *Behind the Front Lines of the Civil War: Political Parties and Social Movements in Russia, 1918–1922* (Princeton, N.J.: Princeton University, 1994), 5-8, 104-5,149-55. N. Voronovich (ed.), *Zelenaia kniga: istoriia krest’ianskogo dvizheniia v chernomorskoi gubernii* (Prague: Chernomorskaia krest’ianskaia delegatsiia, 1921).Viz. N.M. Vishnevskii, *Printsipy i metody organizivannogo raspredeleniia produktov prodovol’stviia I predmetov pervoi nobkhodimosti* (Moscow: VSNKh, 1920), 65.

[23] *Novaia zhizn’*, November 2, 1917.G. Lelevich, *Oktiabr’ v stavke* (Gomel: Istpart, 1922), 147-8.

[24] Lenin, *Immediate Tasks of the Soviet Government* „*PSS*, XXXVI: 178.

[25] *Otchet VChK za chetyre gody ee deiatel’nosti* (Moscow, 1922), 82, 274.

[26] Iu.M. Shashkov, „Model’ chislennosti levykh eserov v tsentral’nom apparate VChk v 1918 g.“, *Aktual’nye problem politicheskoi istorii Rossii: tezisy dokladovi soobshchenii* (Briansk, 1992), II: 70.

[27] *Iz istorii VChK: sbornik dokumentov, 1917-1921* gg. (Moscow: Politizdat, 1958), 174.

[28] Agabekov, *OGPU*, 3, 6-7, 10.

[29] RGASPI, f. 17, op. 109, d. 13, ll. 24-5.

[30] Serge, *Memoirs of a Revolutionary, 1901-1941* (NY: Oxford Uni-

versity, 1963), 80; Leggett, *The Cheka*, 189.

[31] Trotsky, *Stalin*, 385.

[32] Gleb Drujina, „The History of the North-West Army of General Iudenich“, PhD dissertaton, Stanord University, 1950, 133.

[33] A.V. Kvakin (ed.), *Okrest Kolchaka: dokumenty i materialy* (Moscow, 2007), 124, 167-8.

[34] John Ward, *With the „Die-Hards“ in Siberia* (London, 1920), 160.

[35] Kavtaradze, *Voennye spetsialisty*, 21-4.

[36] A.G. Kavtaradze, *Voennye spetsialisty na sluzhbe Respubliki sovetov, 1917-1920 g.* (Moscow: Nauka, 1988), 176-7.

[37] N. N. Golovine, *The Russian Army in the World War* (New Haven, Conn.: Yale University, 1931), 278; Peter Kenez, „Changes in the Social Composition of the Officer Corps during World War I“, *Russian Review*, 31/4 (1972): 369-75; John Bushnell, „The Tsarist Officer Corps 1881-1914: Customs, Duties, Inefficiencies“, *American Historical Review*, 86/4 (1981): 753-80. Shklovsky, *Sentimental Journey*, 66-7.

[38] Shklovsky, *Sentimental Journey*, 8.

[39] John Erickson, „The Origins of the Red Army“, in Richard Pipes (ed.), *Revolutionary Russia* (Cambridge, Mass.: Harvard University, 1968), 224-58.

[40] Gorodetskii, *Rozhdenia*, 399-401; *Dekrety*, II: 334-5.

[41] Krasnaia armiia, *Kak vooruzhalas' revoliutsiia*, I: 101-22 (April 22, 1918: at 117-8).Jaurès, *L'Organisation socialiste de la France: l'armée nouvelle* (Paris, 1911).

[42] *Dekrety* II: 63-70.

[43] Trotsky, *History of the Russian Revolution*, 3 vols. (New York: Simon and Schuster, 1932), I: 289.

[44] P.A. Golub, „Kogda zhe byl uchrezhden institute voennykh kommissarov Krasnoi Armi?“*Voprosy istorii KPSS*, 1962, no. 4: 155-60 (at 157).

[45] *Rabochaia i Krest'ianskaia krasnaia armiia i flot*, March 27, 1918; *Pravda*, March 28, 1918. Benvenuti (*Bolsheviks and the Red Army*, 29-30) *Kak vooruzhalas' revoliutsiia (na voennoi rabote)*, 3 vols. (Moscow: Vysshii voennyi redaktsionnyi sovet, 1923-25).

[46] Trotskii, „Vnutrennye i vneshnye zadachi Sovetskoi vlasti“, *Kak vooruzhalas' revoliutsiia*, I: 46– 67.

[47] „Uderzhat li Bol'sheviki gosudarstvennuiu vlast'?“, *PSS*, XXXIV: 289-39 (at 303-11); T.H. Rigby, „Birth of the Central Soviet Bureaucracy“, *Politics* [Sydney], 7/2 (1972): 121-135. Lenin, *State and Revolution* [1903]

[48] *Istoriia grazhdanskoi voiny v SSSR* (Moscow, 1957), III: 226.

[49] Kavtaradze, *Voennye sptesialisty*, 175-8, 183-96.

[50] Von Hagen, *Soldiers and the Proletarian Dictatorship*, 27.

[51] Benvenuti, *Bolsheviks and the Red Army*, 52-64; Iurii P. Petrov, *Partiinoe stroitel'stvo v Sovetskoi armii i flote:deiatel'nost' KPSS po sozdaniiu i ukrepleniiu politorganov, partiinykh i komsomolskikh organizatsii v vooruzhennykh silakh (1918-1961 gg.).* (Moscow: Voenizdat, 1964), 58-9.

[52] *Voenno-revoliutsionnye komitety deistviiushchie armii, 25 oktiabria 1917–mart 1918 g.* (Moscow, 1917), 30-1, 75-6.Вж. също I. Kolesnichenko and V. Lunin, „Kogda zhe byl uchrezhden institute voennykh kommissarov Krasnoi Armi?“*Voenno-istoricheskii zhurnal*, 1961, no. 9: 123-6.

[53] .*Izvestiia*, April 6, 1918, цитирано от N. Savko, *Ocherki po istorii partiinykh organiizatsii v Krasnoi Armii, 1917-1923 gg.* (Moscow and Leningrad: Gosizdat, 1928), 73-4.

[54] Robert Argenbright, „Bolsheviks, Baggers and Railroaders: Political Power and Social Space, 1917-1921“, *Russian Review*, 52/4 (1993): 506-27.

[55] Graeme J. Gill, *Peasants and Government in the Russian Revolution* (London: London School of Economics and Political Science, 1979).

[56] Lih, *Bread and Authority*, 106-8, 95-6. Roger Pethybridge, *The Spread of the Russian Revolution: Essays on 1917* (New York: St. Martin's, 1972), 99.

[57] Peter Holquist, *Making War, Forging Revolution: Russia's Continuum of Crisis, 1914-1921* (Cambridge, Mass.: Harvard University, 2002), 81.

[58] Edward Hallet Carr, *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*, 3 vols. (New York: Macmillan, 1952), II: 227-44; Silvana Malle, *The Economic Organization of War Communism, 1918-1921* (New York: Cambridge, 1985), 322-6; Maureen Perrie, „Food Supply in a Time of Troubles: Grain Procurement and the Russian Revolution“, *Peasant Studies*, 17/3 (1990): 217-25).

[59] Holquist, *Making War, Forging Revolution*, 108-9, citing Nikolai Kondrat'ev, *Rynok khlebov i ego regulirovanie vo vremia voiny i revoliutsii* (Moscow: Novaia derevnia, 1922), 222.

[60] *Nash vek*, July 10, 1918: 4.

[61] *Svoboda Rossii*, April 18, 1918: 5; Bunyan and Fihser, *Bolshevik Revolution*, 666-8.

[62] Sergei A. Pavliuchenkov, *Krest'ianskii Brest, ili predystoriia bol'shevistskogo NEPa* (Moscow: Russkoe knigoizdatel'skoe t-vo, 1996),26-9 (citing RGASPI, f. 158, op. 1, d, 1, l. 10).

[63] M.V. Iskrov, „O razrabotke V.I. Leninym prodovol'stvennoi politiki 1918 g.“, *Voprosy istorii KPSS*, 1963.

[64] K. Gulevich and R. Gassanova, „Iz istorii bor'by prodovol'stvennykh otriadov rabochikh za khleb i ukreplenie sovetskoi vlasti (1918-1920 gg.)“, *Krasnyi arkhiv*, 89-90, 1938: 103-54 (at 104); Lih, *Bread and Authority*, 126-37; Malle, *Economic Organizaiton of War Communism*, 359-61.

[65] *Protokoly zasedanii VsTsIK sovetovrabochikh i sol'datskikh deputatov* (Moscow, 1919), 47-8.

[66] Lars Lih, „Bolshevik *Razvesrtka* and War Communism“, *Slavic Review*, 45 (1986): 673-88.

[67] Iu.K. Strizhkov,*Prodovol'stvennye otriady v gody grazhdanskoi voiny I inostrannoi interventsii, 1917-1922* (Moscow, 1973), 56. Trotskii, *Kak vooruzhalas' revolutsiia*, I: 81-2.Вж. също Aleksei S. Iziumov (ed.), *Khleb i revoliutsiia: prodovol'stvennaia politika kommunisticheskoi partii i sovetskogo*

pravitel’stva v 1917-1922 gg. (Moscow: Sovetskaia Rossiia, 1972).

[68] Orlando Figes, *Peasant Russia, Civil War: The Volga Countryside in Revolution 1917-1921* (Oxford: Clarendon, 1989).

[69] Mikhail A. Vodolagin, *Krasnyi Tsaritsyn* (Volgograd: Nizhne-Volzhskoe knizhnoe izd-vo 1967), 10; Donald J. Raleigh, „Revolutionary Politics in Provincial Russia: the Tsaritsyn ‘Republic’ in 1917“, *Slavic Review*, 40/2 (1981): 194-209.

[70] N. Kakurin, *Kak srazhalas’ revoliutsiia*, 2 vols.(Moscow-Leningrad, 1925), I: 261.

[71] RGASPI, f. 2, op. 1, d. 6157; V.N. Iudin, *Lenin pisal v Tsaritsyn: Dokumental’no-publitsistkie ocherki* (Volgograd: Nizhne-Volskoe knizhnoe izdatel’stvo, 1985), 3-12; *Pravda*, May 31, 1918; Genkina, *Tsaritsyn v 1918*, 73; Trotsky, *Stalin*, 283.

[72] RGASPI, f. 17, op. 109, d. 3, ll. 5-10 ; V.L. Goncharov (ed.), *Vozvyshenie Stalina: oborona Tsaritsyna* (Moscow: Veche, 2010), 361-7 (at 365). V.A. Melikov, *Georicheskaia oborona Tsaritsyna v 1918 godu* (Moscow: Voenizdat, 1940), RGASPI, f. 17, op. 109, d. 3, ll. 17-20 ; V.V. Dobrynin, *Bor’ba s bol’shevizmom na iuge Rossii: Uchastie v bor’be Donskogo Kazacehstva* (Prague, 1921), 111.

[73] *Iz istorii grazhdanskoi voiny v SSSR: sbornik dokumentov i materialov*, 3 vols. (Moscow: Sovetskaia Rossiia, 1960-1), I: 563-4.

[74] RGASPI, f. 558, op. 4, d. 668, ll, 35-9.

[75] Voroshilov, *Lenin, Stalin i krasnaia armiia*, 43; „Pis’mo V.I. Leninu“, *Sochineniia*, IV: 118-9.

[76] *Pravda*, June 11 1918.

[77] *Pravda*, January 3 1935; Genkina, *Tsaritsyn v 1918*, 87-8. GARF, f. 130, op. 2, d. 26, l. 12; *Sergo Ordzhonikidze v Tsaritsyne i Stalingrade* (Stalingrad: Obl. kn-vo, 1937); Esfir’ B. Genkina, *Tsaritsyn v 1918 godu* (Moscow: Politizdat pri TsK VKP(b), 1940), 59-64.RGASPI, f. 558, op. 4, d. 668, l. 57.

[78] L.D. Gerson, *The Secret Police in Lenin’s Russia*, 139-43 (U.S. National Archives RG59, roll 36, frames 0248-0250).

[79] David Bullock, *The Russian Civil War 1918-1921* (Oxford: Osprey, 2008), 36.

[80] V.I. Nevskii, *Doklad ot narodnogo kommissara putei soobshcheniia predesedateliu soveta narodnykh komissarov tov. Leninu* (Moscow, 1919) Lennard Gerson, *The Secret Police in Lenin’s Russia* (Philadelphia, PA: temple University, 1976), 142-3 (National Archives, Washington, D.C., RG 59, roll 36, frames 0248-0250).

[81] http://rakurs.myftp.org/61410.html; Robert Argenbright, „Red Tsaritsyn: Precursor of Stalinist Terror“ *Revolutionary Russia*, 4/2 (1991): 157-83 (at 171).*Doklad ot narodnogo kommissara putei soobshcheniia*, 28.

[82] F.F. Raskol’nikov, *Rasskazy michmana Il’ina* (Moscow: Sovetskaia literatura, 1934), 31-3. Esfir B. Genkina, „Priezd tov. Stalina v Tsaritsyn“, *Proletarskaia revoliutsiia*, 1936, no. 7: 61-92.

[83] RGASPI, f. 17, op. 109, d. 3, ll. 23-5

[84] „Pis’mo V.I. Leninu“, *Sochineniia*, IV: 120-1. A.V. Kvashonkin (ed.), *Bol’shevistskoe rukovodstvo: Perepiska, 1912-1927* (Moscow: Rosspen, 1996), 42-4 (RGASPI, f. 558, op. 1, d. 1812, ll. 1-3). *Bol’shevistskoe rukovodstvo: perepiska*, 40-41 (RGASPI, f. 558, op. 1, d. 5404, l. 3). Leonid Kliuev, *Bor’ba za Tsaritsyn 1918-1919 gg.* (Moscow-Leningrad: Gosizdat, otdel voennoi literatury, 1928).

[85] RGASPI, f. 17, op. 109, d. 3, l. 44.RGASPI, f. 558, op. 1, d. 258, l. 1; Volodagin, *Krasnyi Tsaritsyn*, 80 (TsGASA, f. 6, op. 3, d. 11, l . 92

[86] *Vladimir Il’ich Lenin: biograficheskia khronika*, V: 645-6..A.V. Golubev et al. (eds), *Direktivy glavnogo komandovaniia Krasnoi Armii, 1917-1920: sbornik dokumentov* (Moscow: Voenizdat, 1969), 74-5 (TsGASA, f. 3, op. 1, d. 90, ll. 268-9); RGASPI, f. 17, op. 109, d. 3, l. 14; *Vozvyshenie Stalina*, 391-2 (TsGASA, f. 6, op. 4, d. 947, ll. 71-71a*); Bol’shevistskoe rukovodstvo: perepiska*, 40-41 (RGASPI, f. 558, op. 1, d. 5404, l. 3: June 22, 1918); T.F. Karaeva (ed.), *Direktivy komandovaniia frontov krasnoi armii, 1917-1922gg.: sbornik dokumentov,* 4 vols (Moscow: Voenizdat, 1971-8), I: 289-90 (TsGASA, f. 6, op. 4, d. 947, ll. 71-71a).

[87] RGASPI, f. 17, op. 109, d. 3, l. 47.

[88] *Bol’shevistskoe rukovodstvo: perepiska*, 41 n 2; Genkina, *Tsaritsyn v 1918*, 121.

[89] K.E. Voroshilov, „Avtobiografiia“, in Iu.S. Gambarov et al. (eds.), *Entsiklopedicheskii slovar’*, 58 vols. (Moscow: Russkii bibliograficheskii institut Br. A. i I. Granat, 1934-40),XLI/i: 96.

[90] V. Pariiskii and G. Zhavaronkov, „V nemilost’ vpavshii“, *Sovetskaia kul’tura*, 1989.

[91] *Leninskii sbornik*, XVIII: 197-99; *Sochineniia*, IV: 122-6.

[92] Timothy J. Colton, „Military Councils and Revolutionary Politics in the Russian Civil War“, *Canadian Slavonic Papers*, 18/1 (1976): 36-57 (at 41-50).

[93] A. Chernomortsev [Colonel Nosovich], „Krasnyi Tsaritsyn“, *Donskaia volna (ezhede’lnik istorii, literatury i satiri)*, February 3, 1919: 6-10. Andrei I. Khmel’kov (ed.), *K.E. Voroshilov na Tsaritsynskom fronte: sbornik dokumentov* (Stalingrad: Stalingradskoe oblastnoe knizhnoe izdatel’stvo, 1941), 64 .Volkogonov, *Stalin: triumph i tragediia*, I/i: 94 (citing RGASPI, f. 558, op. 1, d. 486).

[94] Robert Argenbright, „Red Tsaritsyn: Precursor of Stalinist Terror“, *Revolutionary Russia*, 4/2 (1991), 173; Georgii N. Golikov (ed.), *Vladimir Il’ich Lenin: Biograficheskaia khronika*, 12 vols. (Moscow: Politicheskaia literatura, 1970-82), V: 630; *Iz istorii grazhdanskoi voiny v SSSR*, I: 290; Iudin, *Lenin pisal v Tsaritsyn*, 61; Stalin, *Sochineniia*, IV: 116-7; *Leninskii sbornik*, 40 vols. (Moscow: Gosizdat, 1924-85), XXXVIII: 212.

[95] Argenbright, „Red Tsaritsyn“, 165.

[96] Argenbright, „Red Tsaritsyn“, 166, 17-18.

[97] Argenbright, „Red Tsaritsyn“, 175-6.

[98] *Izvestiia Tsaritsynskoi gubernskoi chrezvychainoi komissii*, October 1918: 16-22, and November 1918:

36, in Hoover Institution Archive, Nicholaevsky collection, series No. 89, box 143, folder 11.

[99] Magidov, „Kaki a sta; redaktorom ‘Soldat revoliutsii’“, *Bol’shevistskaia pechat’*, 1936, no. 11: at 30.

[100] Jan. W. Meijer (ed.), *The Trotsky Papers, 1917-1922* (The Hague, 1971), I: 134-7; Trotsky, *Stalin*, 288-9.

[101] A. Chernomortsev [Colonel Nosovich], „Krasnyi Tsaritsyn“, *Donskaia volna (ezhede’lnik istorii, literatury i satiri)*, February 3, 1919: 6-10; Khrushchev, *Memoirs*, II: 141 n.2. *Izvestiia KPSS*, 1989, no. 11: 157.

[102] *Izvestiia Tsaritsynskoi gubernskoi chrezvychainoi komissii*, November 1918: 16; Hoover Institution Archives, Nicolaevsky Collection, series no. 89, box 143, folder 11; Genkina, *Tsaritsyn v 1918*, 126, 154.

[103] “*Izvestiia*, September 21, 1918; *Sochineniia*, IV: 131.

[104] Valerii G. Krasnov, *Neizvestnyi Trotskii, krasnyi Bonapart: dokumenty, mneniia, razmyshleniia* (Moscow:Olma, 2000), 72-5.

[105] *Izvestiia*, August 11, 1918; Trotskii, „Prikaz“ [August 8, 1932] *Kak vooruzhalas’ revoliutsiia*, I: 232-3. Volkogonov, *Trotsky*, 125 (citing TsGASA, f. 4, op. 14, d. 7, l. 79).

[106] A. Chernomortsev„Krasny Tsaritsyn“, *Donskaia volna (ezhede’lnik istorii, literatury i satiri)*, February 3, 1919: 6-10, A.L. Nosovich, *Krasnyi Tsaritsyn, vzgliad iznutri: zapiski belogo razvedchika* (Moscow: AIRO-XXI, 2010). Voroshilov, *Stalin i krasnaia armiia* (Moscow, 1934), 45-7.

[107] RGASPI, f. 17, op. 109, d. 3, l. 114; *Soldat revoliutsii* (September 1, 1918).

[108] Denikin, *Ocherki russkoi smuty*, I: 93.

[109] *Bol’shevistskoe rukovodstvo: perepiska*, 51 (RGASPI, f. 558, op. 1, d. 5412, l. 2); Andrei I. Khmel’kov (ed.), *Stalin v Tsaritsyne: sbornik statei i dokumentov* (Stalingrad: Stalingradskoe oblastnoe knizhnoe izdatel’stvo, 1939), 50-1; S.V. Lipitskii, *Voennaia deiatel’nost’ TsK RKP (b), 1917-1920* (Moscow, 1973), 126-9. *Trotsky Papers*, I: 162; *Direktivy glavnogo komandovaniia*, 89-90; *Velikii pokhod K.E. Voroshilova ot Lugansks k Tsaritsynu i geroicheskaia oborona Tsaritsyna* (Moscow: Gos. voen. izd-vo Narkomata Oborony Soiuza SSR, 1938), 175.

[110] Volkogonov, *Trotsky*, 262 (citing TsGASA, f. 33987, op. 2, d. 19, ll. 16-7).

[111] *Direktivy komandovaniia frontov*, I: 345-8 (TsGASA, f. 10, op. 1, d. 123, ll. 29-30); Volkogonov, *Triumf i tragediia*, I/i: 91.

[112] I. Kolesnichenko, „K voprosu o konflikte v Revvoensovete Iuzhnogo fronta (sentiabr’-oktiabr’ 1918 goda)“, *Voenno-istoricheskii zhurnal*, 1962, no. 2: at 44.

[113] Sverdlov, *Izbrannye porizvedennye*, III: 28.

[114] RGASPI, f. 17, op. 109, d. 4, l. 60.

[115] *Bol’shevitskoe rukovodstvo: perepiska*, 52-3 (RGASPI, f. 558, op. 1, d. 5413, ll. 1-2).

[116] Baruch Knei-Paz, *The Social and Political Social Thought of Leon Trotsky* (Oxford: Clarendon, 1978). CU HX312.T75 K55

[117] *Trotsky Papers*, I: 134-6; *Bol’shevistskoe rukovodstvo: perepiska*, 54n.2 (RGASPI, f. 5, op. 1, d. 2433, l. 33); Trotsky, *My Life*, 443. Leonard Schapiro, *Communist Party*, 262.

[118] Kenez, *Civil War in South Russia*, I: 176.

[119] RGASPI, f. 17, op. 109, d. 4, l. 64; Volkogonov, *Trotsky*, 132 (citing TsGASA, f. 33987, op. 2, d. 40, l. 29); *Bol’shevistskoe rukovodstvo: perepiska*, 54; *Trotsky Papers*, I: 134-6.Вж. също Trotskii, „Prikaz“ [November 4, 1918], *Kak vooruzhalas’ revoliutsiia*, I: 350-1. Trotsky, *Stalin*, 273, 280-1, 288-9.

[120] RGASPI, f. 17, op. 109, d. 4, l. 68. RGASPI, f. 17, op. 109, d. 4, l. 67.

[121] RGASPI, f. 17, op. 109, d. 3, l. 46-7 (October 5, 1918): Ia. M. Sverdlov, *Izbrannye proizvedenniia*, 3 vols. (Moscow: Politcheskaia literatura, 1957-60), III: 36.

[122] *Vladimir Il’ich Lenin: biograficheskaia khronika*, VI: 156; Genkina, *Tsaritsyn v 1918*, 183. Kolesnichenko, „K voprosu o konflikte“, 45-6.: „L.A. Fotievoi i L.V. Krasinu“, *PSS*, L: 187 (October 9, 1918).

[123] A.V. Danilevskii, *V.I. Lenin i voprosy voennogo stroitel’stva na VIII s’’ezde RKP (b)* (Moscow, 1964), 37-8.

[124] *Dekrety sovetskoi vlasti*, V: 663; Trotsky, *Stalin*, 291-2; A.I. Litvin et al., „Grazhdanskaia voina: lomka starykh dogm i stereotypov“, *Istoriki sporiat* (Moscow, 1969), 63; *Iuzhnyi front (mai 1918-mart 1919), bor’ba sovetskogo naroda s interventami i belogvardeitsami na iuge Rossii: sbornik dokumentov* (Rostov-na-Donu: Rostovskoe knizhnoe izd-vo, 1962), 19.

[125] *Trotsky Papers*, I: 158-64, 196.

[126] RGASPI, f. 17, op. 109, d. 4, l. 71; *Direktivy glavnogo komandovaniia*, 84-5.

[127] Trotskii, „Prikaz“ [October 5, 1918]“, *Kak vooruzhalas’ revoliutsiia*, I: 347-8.RGASPI, f. 17, op. 109, d. 4, l. 71, 79, 82; Volkogonov, *Triumf i tragediia*, I/i: 101.*Trotsky Papers*, I: 158-60; *Leninskii sbornik*, XXXVII: 106.

[128] D.P. Zhloba, „Ot nevinnomyskoi do Tsaritsyna“, in A.S. Bubnov et al. (eds.), *Grazhdanskaia voina*, 3 vols. (Moscow: Voennyi vestnik, 1928-30), I: 28-34; 32-4; *Grazhdanskaia voina v SSSR*, 2 vols. (Moscow: Voenizdat, 1980-5), I: 229; V. Shtyrliaev, „Geroi grazhdanskoi voiny Dmitrii Zhloba“, *Voenno-istoricheskii zhurnal*, 1965, no. 2: 44-6.; V.T. Sukhorukhov, *XI Armiia v boiakh na Severnom Kavkaze i Nizhnei Volge, 1918-1920 gg.* (Moscow: Voenizdat, 1961), 81, 83-95. Vācietis (August 13, 1918): RGASPI, f. 17, op. 109, d. 8, ll. 51-66.

[129] P.N. Krasnov, „Velikoe voisko donskoe“, *Arkhiv russkoi revoliutsii*, V: 190-320.

[130] *Izvestiia*, October 30, 1918; *Sochineniia*, IV: 146-7.Nosovich, *Krasnyi Tsaritsyn*, 60-1.

[131] Igal Halfin, *Intimate Enemies: Demonizing the Opposition, 1918-1928* (Pittsburgh, Penn.: University of Pittsburgh, 2007), 7-17; V.A. Melikov, *Georicheskaia oborona Tsaritsyna* (Moscow, 1938), 138-9; E. Genkina, „Bor’ba za Tsaritsyn

v 1918 godu", *Proletarskaia revoliutsiia*, 1939, no. 1: 75-110.

[132] Isabel V. Hull, *Asbolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany* (Ithaca, N.Y.: Cornell University, 2005), 291ff.

[133] Wilhelm Deist and E.J. Feuchtwanger, „The Military Collapse of the German Empire: the Reality behind the Stab in the Back Myth", *War in History*, 3/2 (1996): 186-207.

[134] Dominic Lieven", Russia, Europe, and World War I", in Edward Acton et al. (eds.), *Critical Companion to the Russian Revolution, 1914-1921* (1997), 37-47; D.R. Jones, „Imperial Russia's Forces at War", in A.R. Millet and W. Murray (eds.), *Military Effectiveness* (Boston: Allen and Unwin, 1988); Brian Pearce, *How Haig Saved Lenin* (New York: St. Martin's, 1987), 7.

[135] Robert Lewis Koehl, „A Prelude to Hitler's Greater Germany", *American Historical Review*, 59/1 (1953): 43-65; Vejas Gabriel Liulevicius, *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity, and German Occupation in World War I* (New York: Cambridge University, 2000); Martin Kitchen, *The Silent Dictatorship: the Politics of the German High Command under under Hindenburg and Ludendorff, 1916–1918* (New York: Holmes & Meier, 1976).

[136] Anton Denikin, *Ocherki Russkoi smuty*, 5 vols. (Paris and Berlin, 1921-6), I: 48-9. Müller, *The Kaiser and His Court* (London: MacDonald, 1961), 398 (September 29, 1918). John W. Wheeler-Bennet, *The Forgotten Peace: Brest-Litovsk, March 1918* (London: Macmillan, 1938), 352.

[137] Wheeler-Bennet, *Forgotten Peace*, 327; Wheeler-Bennett, „The Meaning of Brest-Litovsk Today", *Foreign Affairs*, 17/1 (1938): 137-152.

[138] Michael Geyer, „Insurrectionary Warfare: the German Debate about a *Levée en masse* in October 1918", *Journal of Modern History*, 73/3 (2001): 459-527.

[139] *PSS*, XXXVII: 150, 164..

[140] Isabel V. Hull, *The Entourage of Kaiser Wilhelm II, 1888–1918* (New York: Cambridge University, 1982).

[141] David Stevenson, *Cataclysm: the First World War as Political Tragedy* (New York: Basic, 2004), 379-406.

[142] Wheeler-Bennet, *Forgotten Peace*, 370-1, 450-3.

[143] *Pravda*, November 21, 1918. Вж. също *PSS*, XXXVII: 207-33.

[144] Stephen Broadberry and Mark Harrison (eds.), *The Economics of World War* (New York: Cambridge University, 2005).

[145] Brian Bond, *War and Society in Europe, 1870-1970* (New York: St. Martin's, 1984), 83-4.

[146] S. Knobler et al. (eds.), The Threat of Pandemic Influenza: Are We Ready? Workshop Summary (Washington, D.C.: The National Academies Press, 2005), 60-1.

[147] Peter Gatrell, *Russia's First World War: a Social and Economic History* (London and New York: Longman, 2005), 255.

[148] *PSS*, XXXVII: 260.

[149] Kendall Bailes, *Technology and Soiety under Lenin and Stalin: Origins of the Soviet Technical Intelligentsia, 1917-1941* (Princeton: Princeton University, 1978), 49.

[150] *Trudy i Vserossiiskogo S"ezda Sovetov Narodnogo Khoziiastva, 25 maia-4 iuinia 1918: Stenograficheskii otchet* (Moscow: Vysshii sovet narodnogo khoziaistva 1918), 157; Roger Chickering, „Sore Loser: Ludendorff's Tota lWar", in Chickering and Stig Förster (eds), *The Shadows of Total War: Europe, East Asia, and the United States, 1919-1939* (New York: Cambridge University, 2003), esp. 176-7.

[151] Hirsz Abramowicz, *Profiles of a Lost World: Memoirs of East European Jewish Life before World War II* (Detroit 1999), 199; Roshwald, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires*, 122-4.

[152] Holquist, *Making War, Forging Revolution*, 205, 285-7.

[153] Genkina, *Tsaritsyn v 1918*, 202. S.F. Nadia, *O nekotorykh voprosakh istorii grazhdanskoivoiny v SSSR* (Moscow:Voenizdat, 1958), 106-11.

[154] RGASPI, f. 17, op. 109, d. 4, l. 93. *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 9: 153.

[155] RGASPI, f. 17, op. 109, d. 4, l. 117 (December 12, 1918).

[156] RGASPI, f. 17, op. 109, d. 14, l. 65, and TsGASA, f. 33 987, op. 2, d. 96, l. 10, Volkogonov papers, Hoover, container 17. *Bol'shevistskoe rukovodstvo: perepiska*, 75 (RGASPI, f. 17, op. 109, d. 12, l. 70: January 4, 1919).

[157] Deutscher, *Prophet Armed*, 431-2 RGASPI, f. 17, op. 109, d. 14, l. 78.

[158] Deutscher, *Prophet Armed*, 425-6.

[159] *Pravda*, December 25, 1918.

[160] Trotskii, „Po nauke ili koe-kak?" [January 10, 1919], *Kak vooruzhalas' revoliutsiia*, I: 169-73 (at 170-2).

[161] MacNeal, *Stalin*, 55-8.Robert Conquest.Conquest, *Stalin: Breaker of Nations*, 81, 85.

[162] На два пъти, през 1924 и 1929 година, германците свалят стойността на дълга чрез преговори. През 1933 година Хитлер преустановява плащанията. През 2010 година Германия изплаща последната вноска.

[163] Margaret MacMillan, *Paris 1919: Six Months that Changed the World* (New York: Random House, 2002). Harold Nicolson:*Peacemaking 1919: Being Reminiscences of the Paris Peace Conference*(New York: Houghton Mifflin, 1933).

[164] Zara S. Steiner, *The Lights that Failed: European International History 1919-1933* (Oxford: Oxford University, 2005), 772.

[165] John M. Thompson, *Russia, Bolshevism and the Versailles Peace* (Princeton University, 1966), 398.

[166] Ibid, 310.

[167] J.M. Keynes, *The Economic Consequences of the Peace* (1919), 288-9; *PSS*, XLII: 67, 69;XLIV: 294-5.

[168] Jacques Sadoul, „La Fondation de la Troisiéme international" *La Correspondance international*, 4/17 (March 12, 1924): at 180. Arthur Ransome, *Russia in 1919* (New York: B.W. Heutsch, 1919), 215, 217.

[169] Aleksandr Vatlin, *Komitern:*

idei, resheniia, sud'by (Moscow: Rosspen, 2009), 57 RGASPI, f. 488, op. 1, d. 13, ll. 13-9).

[170] „Rozhdenie tret'ego internatsionala", *Pravda*, March 7, 1919.

[171] *Pravda*, March 6, 1919, Trotskii, *Piat' let Kominterna* (Moscow: Gosizdat, 1924), II: 28-30

[172] John Riddell (ed.), *Founding the Communist International: Proceedings and Documents of the First Congress, March 1919* (New York: Pathfinder Press, 1987), 8.

[173] H. Schurer, „Radek and the German Revolution", *Survey*, 53 (1964): 59-69, 55 (1965): 126-40.

[174] *Pervyi kongress Kominterna mart 1919 g.* (Moscow: Partizdat, 1933); John Riddell (ed.), *Founding the Communist International: Proceedings and Documents of the First Congress, March 1919* (New York: Pathfinder, 1987).

[175] Vaksberg, *Iz ada v rai i obratno* (Moscow: Olimp, 2003), (citing RGASPI, f. 5, op. 1, d. 2159, ll. 36-7).

[176] *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 8: 164.

[177] „VIII s"ezd RKP(b), 18-23 marta *1919g."* in *PSS*, XXXVIII: 127-21..*Desiatyi s"ezd RKP (b), mart 1921 goda: stenograficheskii otchet* (Moscow: Partizdat, 1921), 267-70; *Desiatyi s"ezd* (1933), 499-504.

[178] *Vos'moi s"ezd RKP (b): protokoly* (Moscow: Politicheskaia literature, 1959), 274. *Istoriia grazhdanskoi voiny v SSSR* (1957), III: 312-3 (Stasova).

[179] *The Times* of London (March 5, 1919) Medvedev, *Let History Judge*, 560; Trotsky, *History of the Russian Revolution*, I: 225-6.

[180] (*Leninskii sbornik*, XXXVII: 135-40).Fragments of Stalin's speech were published much later (*Sochineniia*, IV: 249-50).Вж. също Francesco Benvenuti, *The Bolsheviks and the Red Army, 1918-1922* (New York: Cambridge University, 1988), 106: *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 9: 134-90; no. 10: 171-89; no. 11: 144-78.

[181] *PSS*, XXXVIII: 137-8.

[182] Semen I. Aralov, *Lenin vel nas k pobede: vospominaniia* (Moscow: Gospolitizdat, 1962), 96-7

[183] *Sochineniia*, XVII/i: 362.

[184] *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 9: 153;1989, no. 10: 183-9;, 1989, no. 11: 156-9, 159-6; A.F. Danilevskii, *V.I. Lenin i voprosy voennogo stroitel'stva na VIII s"ezde RKP (b)* (Moscow: Voenizdat, 1964), 76..

[185] M.N. Pokrovskii and Ia. A. Iakovlev (eds.), *Gusdarstvennoe soveshchanie: stenograficheskii otchet* (Moscow-Leningrad, 1930), 61-6.

[186] *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 11: 162-4.

[187] Alfred Meyer, *Leninism* (Cambridge, Mass.: Harvard University, 1957), 142. Isaac Deutscher, *The Unfinished Revolution* (1967), 17.

[188] Semen I. Aralov, *Lenin vel nas k pobede: vospominaniia* (Moscow: Gospolitizdat, 1962), 101-2.

[189] Pipes, *Unknown Lenin*, 69.

[190] *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 11: 170; *Leninskii sbornik*, XXX: 138-9.

[191] Danilevskii, *V.I. Lenin i voprosy voennogo stroitel'stva*, 88.

[192] *Vos'moi s"ezd RKP (b)*, 273, 339-40, 412-23.

[193] *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 9: 173.

[194] *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 8: 185-98 (at 192-5).

[195] *Vos'moi s"ezd RKP (b)* (1959), 177. Vladimir Brovkin, „Workers' Unrest and the Bolsheviks' Response in 1919", *Slavic Review* 49/3 (1990): 350-73.

[196] Osinskii, „Glavnyi nedostatok", in *Prodovol'stvenaia politikav sevete obshchego khoziastva stroitel'stva sovetskoi vlasti: sbornik materialov* (Moscow, 1920), at 236.

[197] *Piat' let vlasti Sovetov* (Moscow, 1922), 377; Malle, *Economic Organization of War Communism*, 407, 425.

[198] Peter Scheibert, *Lenin an der Macht: Das Russische Volk in der Revolution 1918-1922* (Weinheim: Acta Humaniora, 1984).

[199] *Krasnaia Moskva, 1917-1920 gg.* (Moscow: Moskovskii sovet, 1920), 54.

[200] M. Borrero, *Hungry Moscow: Scarcity and Urban Society in the Russian Civil War, 1917-1921* (New York and Oxford: Peter Lang, 2003).

[201] *Vos'moi s"ezd RKP (b)* (1933), 170.

[202] *Istoriia grazhdanskoi voiny v SSSR*, 5 vols. (Moscow, 1935-60), IV: 46.

[203] Francesco Benvenuti *Bolsheviks and the Red Army*, 216.

[204] Leonard Schapiro, *The Commmunist Party of the Soviet Union*, 2nd ed. (1970).

[205] *Vladimir Ilich Lenin: Biograficheskaia khronika*, VI: 284, 319, 328, 435, 577, 588.

[206] Bazhanov, *Vospominaniia* (St. Petersburg, 1990), 96.

[207] Frederick L. Carsten, *Revolution in CentraL Europe, 1918-1919* (Berkeley: University of California, 1972).

[208] J.P. Nettl, *Rosa Luxemburg* (New York: Oxford University, 1966).

[209] Luxemburg, *Die russische Revolution: eine kritische Würdigung* (Berlin: , 1920), 109.

[210] Eric D. Weitz, *Creating German Communism, 1890-1990: from Popular Protests to Socialist State* (Princeton, N.J.: Princeton University, 1997), 93.

[211] *Pravda*, April 22, 1930.

[212] Allan Mitchell, *Revolution in Bavaria, 1918-1919: the Eisner Regime and the Soviet Republic* (Princeton: Princeton University, 1966); Robert G.L. Waite, *Vanguard of Nazism: The Free Corps Movement in Post-War Germany, 1918–1923* (New York: Norton, 1952).

[213] Hoover Institution Archives, T.T.C. Gregory Papers, box 2:Hungarian Political Dossier, vol. 1:Alonzo Taylor to Herbert Hoover, March 26, 1919.

[214] Jane Degras (ed.), *The Communist International, 1919-1943: Documents*, 3 vols. (New York: Oxford University, 1956-65), I: 52.

[215] RGASPI, f. 17, op. 109, d. 46, ll. 1-2:RGASPI, f. 325, op. 1, d. 404, l. 86 (April 18, 1919 l. 92 (April 21, 1919); op. 109, d. 46, ll. 3-5 (April 23, 1919).

[216] David J. Mitchell, *1919: Red Mirage* (New York: Macmillan, 1970), 221.

[217] Rudolf L. Tokés, *Béla Kun and the Hungarian Soviet Republic: the Origins and Role of the Communist Party of Hungary in the Revolutions of 1918-1919* (New York: Praeger, 1967); Andrew C. Janos and Wil-

liam Slottman (eds.), *Revolution in Perspective: Essays on the Hungarian Soviet Republic of 1919* (Berkeley: University of California, 1971)..

[218] Viktor Bortnevskii, „White Intelligence and Counter-Intelligence during the Russian Civil War", Carl Beck papers, no. 1108 (1995); Kenez, *The Civil War in South Russia, 1919-1920: The Defeat of the Whites* (Berkeley: University of California), 65-78.

[219] Viktor G. Bortnevski, „White Administration and White Terror: the Denikin Period", *Russian Review*, 52/3 (1993): 354-66 (at 360, N.M. Melnikov, „Pochemu belye na Iuge Rossiin e pobedili krasnykh?" 29, in N. M. Melnikov Collection, Bakhmetev Archives, Columbia University).

[220] Mawdsley, *Russian Civil War*, 275-81.

[221] Salo W. Baron, *The Russian Jew under Tsars and Soviets* (New York: Macmillan, 1964), 219.

[222] O.V. Budnitskii, *Rossiiskie evrei mezhdu krasnymi i belymi (1917–1920)* (Moscow: Rosspen, 2006), 275-6. Peter Kenez, „The Ideology of the White Movement", *Soviet Studies*, 32/1 (1980): 58-83 (at 83).

[223] Kenez, *Civil War in South Russia*, I: 281-4; D.F. Filat'ev, *Katastrofa Belogo dvizheniia v Sibiri, 1918-1922 gg.: vpechatleniia ochevidtsa* (Paris, 1985), 144.

[224] Denikin, *Ocherki russkoi smuty*, V: 85-90.

[225] Kenez, *Civil War in South Russia*, II: xiii.

[226] Erickson, *Soviet High Command*, 59-63.

[227] Kenez, *Civil War in South Russia*, I: 90.

[228] RGASPI, f. 17, op. 109, d. 3, l. 48-50.

[229] Lincoln, *Red Victory*, 217 (citing „Rech' generala Denikina v Tsaritsyne, 20 iiunia 1919 g.", Bakhmeteff Arkhive, Denikin Collection, box 20); Denikin, *Ocherki russkoi smuty*, V: 108-9; S. Piontkowski, *Grazhdanskaia voina v Rossii: khrestomatiia* (Moscow: Kommunisticheskii universitet im. Ia.M. Sverdlova, 1925), 515-6.

[230] Medvedev, *Oni okruzhali Stalina*, 229-30; V.N. Rapoport and Iu. Geller, *Izmena rodine* (Moscow, 1995), 385.

[231] Trotskii, *Sochineniia*, VIII: 272-81.

[232] Trotsky, *My Life*, 359.

[233] Trotsky, *My Life: an Attempt at an Autobiography* (New York: Pathfinder , 1970), 411-22.

[234] N.S. Tarkhova, „Trotsky's Train: An Unknown Page in the History of the Civil War", in Terry Brotherstone and Paul Dukes (eds), *The Trotsky Reappraisal* (Edinburgh: Edinburgh University, 1992), 27-40.

[235] Lunacharsky, *Revolutionary Silhouettes* (London: Penguin, 1967), 68.

[236] Robert Argenbright, „Honour among Communists: 'The Glorious Name of Trotsky's Train'", *Revolutionary Russia*, 11/1 (1998): 45– 66 (at 50-1).

[237] Benvenuti, *Bolsheviks and the Red Army*, 123-8.RGASPI, f. 17, op. 109, d. 12, l. 17

[238] *Trotsky Papers*, I: 578-80.

[239] Trotsky, *Stalin*, 313-4.

[240] *Trotsky Papers*, I: 590-3; *My Life*, 453.

[241] .RGASPI, f. 17, op. 3, d. 705 (September 8, 1927).

[242] Trotsky, *My Life*, 448-9.

[243] *PSS*, XXXVII: 525-7; A.S. Bubnov (ed.), *Grazhdanskaia voina 1918-1921*, 3 vols. (Moscow, 1928-30), I: 246-9.

[244] Deutscher, *Prophet Armed*, 413.

[245] Benvenuti, 143-61, 216-7.

[246] Maxime Gorki, *Lénine et la paysan russe* (Paris: Editions du Sagittaire chez Simon Kra), 95-6.

[247] Mawdsley, *Russian Civil War*, 178-9.

[248] Stalin, „Novyi pokhod Antanty na Rossiiu", *Pravda*, May 26, 1920.*Sochineniia*, IV: 275-7. Esfir' B. Genkina, *Tsaritsyn v 1918 godu* (Moscow: Politizdat pri TsK VKP(b), 1940).

[249] *Nash vek*, July 10, 1918: 4.

[250] Victor Serge, *Memoirs of a Revolutionary, 1901-1941* (New York: Oxford University, 1963), 70-1, 79.

[251] Deutscher, *Prophet Armed*, 442-3.

[252] Pipes, *Russia under the Bolshevik Regime*, 93-5.

[253] *Bor'ba za Petrograd, 15 oktiabra–6 noiabria 1919* (Petrograd, 1920), 52-3.Deutscher, Prophet Armed, 445.

[254] Nikolai N. Rutych, *Belyi front generala Iudenicha: biografii chinov Severo-Zapadnoi armii* (Moscow: Russkii put', 2002).

[255] Kakurin, *Kak srazhalas'*, II: 242-5, 306.

[256] Trotsky, *My Life*, 432-3; Trotskii, *Sochineniia*, XVII/ii: 310.

[257] A.V. Krakin (ed.), *Okrest Kolchaka: dokumenty i materialy* (Moscow: AGRAF, 2007), 175-6.

[258] *New York Times*, September 30, 1919.

[259] Oleg Budnitskii, *Den'gi russkoi emigratsii: kolchakovskoe zoloto 1918-1957* (Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, 2008).

[260] Al'ter L. Litvin, *Krasnyi i belyi terror v Rossii, 1918-1922 gg.* (Kazan: Tatarskoe gazetno-zhurnalnoe izd-vo, 1995), 55-6; Peter Holquist", State Violence as Technique: the Logic of Violence in Soviet Totalitarianism" in Amir Weiner (ed.), *Modernity and Population Management* (Stanford, Calif.: Stanford University, 2003),19.

[261] G. Krivosheev (ed.), *Grif sekretnosti sniat* (Moscow, 1993), 54.

[262] Trotskii, „Rech'" [November 2, 1921], *Kak vooruzhalas' revoliutsiia*, III/i: 57-71 (at 60).

[263] RGASPI, f. 17, op. 109, d. 6, l. 10. A.K. Sokolov, *Ot voenproma k VPK: Sovetskaia voennaia promyshlennost' 1917-iiun' 1941 gg.* (Moscow: Novyi khronograf2012), 8-28.

[264] Aleksei A. Manikovskii, *Boevoe snabzhenie russkoi armii v mirovoiu voinu*, 2 vols. (Moscow: Voennaia literatura, 1930), II: 332-5.

[265] Mawdsley, *Russian Civil War*, 184-5.

[266] A. Volpe, in Bubnov et al. (eds.), *Grazhdanskaia voina, 1918-1921*, II: 373.

[267] Pipes, *Russia under the Bolshevik Regime*, 89-90.

[268] S.P. Melgunov, *Tragediia Admirala Kolchaka: iz istorii grazhdanskoi voiny na Volge, Urale i v Sibiri*, 3 vols. (Belgrade: Russkaia tipgrafiia, 1930-1), III/i: 69-70; Mawdsley, *Russian Civil War*, 214.

[269] N.E. Kakurin, *Kak srazahals’ revoliutsiia*, 2 vols. (Moscow and Leningrad, 1925-6), I: 135.

[270] Mark Von Hagen, *Soldiers in the Proletarian Dictatorship: The Red Army and the Soviet Socialist State, 1917–1930* (Ithaca, N.Y.: Cornell University, 1990), 69-79; Leonard Schapiro, „The Birth of the Red Army“ Liddel Hart (ed.), *The Red Army* (New York: , 1956), 24-32.

[271] L.S. Gaponenko and V.M. Kabuzan, „Materialy sel’sko-khoziastvennykh perepisei 1916-1917 gg.“, *Voprosy istorii*, 1961, no. 6: 97-115 (at 102-3).

[272] Mawdsley, *Russian Civil War*, 123.

[273] Chamberlin, *Russian Revolution*, II: 268-9; Richard Pipes, *Russia under the Bolshevik Regime*, 119-21.

[274] *Leninskii sbornik*, XXXVII: 167.

[275] *Pravda*, September 23, 1919; *Izvestiia*, September 27, October 5 and 12, 1919.

[276] *Krasnaia kniga VChK*, 315-6; *Iz istorii VChK (1917–21): sbornik dokumentov* (Moscow, 1958), 325-6, 349-54 *V.I. Lenin i VChK: sbornik dokumentov, 1917-1922 gg.*

[277] Aralov, *Lenin i Krasnaia Armiia*, 32.

[278] Volkogonov, *Trotskii: politcheskii portret*, 2 vols. (Moscow: Novosti, 1992), I: 254.M.D. Bonch-Bruevich, *Vsia vlast’ sovetam: vospominaniia* (Moscow: Voenizdat, 1957, 1958, 1964), 269-71

[279] Guins, *Sibir’*, II: 367.

[280] Trotsky, „Hatred of Stalin?“ in *Writings of Leon Trotsky, 1936-1937* (New York, 1978), 67-71; Medvedev, *Let History Judge*, 64-5.

[281] Trotsky, *Stalin*, 243, 270 (quoting Leonid Serebryakov).

[282] *Kenez, Civil War in South Russia*, II: 61. If Carr had only been as clear-eyed on Bolshevism. R.W. Davies, „Carr’s Changing Views of the Soviet Union“, in Michael Cox (ed.), *E.H. Carr A Critical Appraisal* (London: Palgrave, 2000), 91-108 (at 95).

[283] Arthur Waldron, „The Warlord: Twentieth-Century Chinese Understandings of Violence, Militarism, and Imperialism“, American Historical Review, 96/4 (1991): 1073-1100. Joshua Sanborn, „The Genesis of Russian Warlordism: Violence and Governance during the First World War and the Civil War“, *Contemporary European History*, 19/3 (2010): 195-213.

[284] .R. H. Bruce-Lockhart, *British Agent* (New York and London, 1933), 288.

[285] Mawdsley, *Russian Civil War*, 99.

[286] Norman G.O. Pereira, *White Siberia: the Politics of Civil War* (Montreal and Kingston: McGill-Queen’s University, 1996).

[287] Budberg, „Dnevik“, *Arkhiv russkoi revoliutsii*, XV: 254-345 (at 269); Mawdsley, *The Russian Civil War*, 155.

[288] *Ocherkirusskoi smuty*, III: 262-3, IV: 45-8.

[289] A.I. Ushakov, *Belyi iug: noiabr’ 1919-noiabr’ 1920 gg.* (Moscow, 1997).

[290] Christopher Lazarski, „White Propaganda Efforts in the South during the Russian Civil War, 1918-19“ *Slavonic and East European Review*, 70/4 (1992): 688-707. Oleg Budnitskii (ed.), *„Sovershenno lichno i doveritel’no!“ B A. Bakhmetev-V.A. Maklakov: perepiska 1919-1951*, 3 vols. (Moscow and Stanford: ROSSPEN and the Hoover Institution, 2001-2), I: 160-5 (at 161).

[291] Denikin, *Ocherki russkoi smuty*, V: 118.

[292] Pipes, *Russia under the Bolshevik Regime*, 14 (citing *Russkaia mysl’*, May-July 1921: 214).Elena Varneck (ed.), *The Testimony of Kolchak and other Siberian materials*(Stanford Calif.: Stanford University), 187. Denikin, *Ocherki russkoi smuty*, III: 129.

[293] Israel Getzler, „Lenin’s Conception of Revolution As Civil War“, *Slavonic and East European Review*, 74/3 (1996): 464-72; „Za derev’iami ne vidiat lesa“, *PSS*, XXXIV: 79-85 (at 80); „Tretii vserossiiskii s“ezd sovetov rabochikh, soldatskikh i krest’ianskikh deputatov“, XXXV: 261-79 (at 268); „I vserossiiskii s“ezd po vneshkol’nomy obrazovaniiu“, XXXVIII: 329-72 (at 339); „konspekt rechi na X vserossiiskom s“ezde sovetrov“, XLV: at 440-1 (440).*PSS*, XLIV: 106.

[294] John L. H. Keep, *The Russian Revolution: A Study in Mass Mobilization* (New York: W.W. Norton, 1976).

[295] Mary McAuley, *Bread and Justice: State and Society in Petrograd, 1917-1922* (Oxford: Clarendon, 1991).

[296] Trotsky, *Terrorism and Communism* (Ann Arbor, 1961), 162.

[297] *MChK* , 247; *Bazhanov and the Damnation of Stalin*, 136.

[298] *Krasnaia Moskva*, 631.

[299] Vladimir Brovkin (ed.), *Dear Comrades* (), 210, f. 2, op. 1, d. 18552, ll. 1-2.

[300] Orlando Figes, *A People’s Tragedy*, 695-6 (citing GARF, f. 5972, op. 1, d. 245, ll. 397-8; RGVA, f. 33987, op. 3 d. 46, l. 143).

[301] *PSS*, XVL: 14-15; A.I. Rykov, *Izbrannye proizvedenniia* (Moscow: Ekonomika, 1990), 10; M.P. Iroshnikov, „K voprosu o slome burzzhuaznoi gosudarstvennoi mashiny v Rossii“, in *Problemy gosudarstvennogo stroitel’stva v pervye gody Sovetskoi vlasti* (Leningrad: Nauka, 1974),46-66.

[302] Annenkov, *Dnevnikh moikh vstrech: tsikl tragedii*, 2 vols. (New York: Inter-Language Literary Associates, 1966), II: 120-8; René Fülöp-Miller, *The Mind and Face of Bolshevism* (New York: Knopf, 1928), 136.

[303] Trotsky, *Stalin*, 279.

[304] *Pravda*, December 13, 1919; Benvenuti, *Bolsheviks and the Red Army*, 155-7.

[305] Molotov, *Na shestoi god* (Moscow, 1923).

[306] Tucker, *Stalin as Revolutionary*, 209, 206.

[307] Trotsky, *Stalin*, 279. Andrei Bubnov et al. (eds.),*Grazhdanskaia voina 1918-21*, 3 vols.(Moscow: Voennyi vestnik, 1928), II: 95; Erickson, *Soviet High Command*, 33.

[308] MacNeal, *Stalin*, 50. Lewin, „Stalin in the Mirror of the Other“, in Lewin, *Russia/USSR/Russia:*

The Drive and Drift of a Superstate (New York, 1995), 214.

[309] Valentinov, *Novaia ekonomicheskaia politika*, 88.

[310] Volkogonov, *Trotsky*, 23.

[311] S.I. Kartevskii, *Iazyk, voina i revoliutsiia* (Berlin: Russkoe universal’noe izdatel’stvo, 1923), 36.

[312] Carr, *Socialism in One Country*, I: 157.

[313] Volkogonov, *Lenin*, 9.

[314] Volkogonov, *Stalin*, 44-5.

[315] V.G. Bortnevskii and E.L. Varustina (eds.), „A.A. Borman: Moskva 1918 (iz zapisok sekretnogo agenta v Kremle)“, *Russkoe proshloe* (Leningrad: Svelen, 1991), I: 115-49.

Девета глава: Откривателски пътешествия

[1] Maksim Gor’kii, „V.I. Lenin“ in *Sobranie sochinenii*, 2nd ed., 25 vols. (Moscow– Leningrad: Khudozhestvennaia literatura, 1933).

[2] *VKP (b) v rezoliutsiiakh s”ezdov, konferetnsii i plenumov TsK, 1898-1935*, 5th ed., 2 vols. (Moscow, 1935), I: 393.

[3] Aleksandr V. Zen’kovskii, *Pravda o Stolypine* (New York: Vseslovianskoe, 1956), 79-81, *Stolypin, Russia’s Last Great Reformer* (Princeton, N.J.: Kingston Press, 1986), 33-4.

[4] *PSS*, XXXVII: 153; Debo, *Revolution and Survival*, 408.

[5] Carr, *Bolshevik Revolution* (1954), III: 231-7.

[6] John Albert White, *The Siberian Intervention* (Princeton, N.J.: Princeton University, 1950); John J. Stephen, *Russian Far East*, 132, 142-5.

[7] Pipes: *Russia under the Bolshevik Regime*, 136. Orlando Figes, *Peasant Civil War: The Volga Countryside in Revolution, 1917-1921* (Oxford: Oxford University, 1989), 354.

[8] Jonathan R. Adelman, „The Development of the Soviet Party Apparat in the Civil War: Center, Localities, and Nationality Areas“, *Russian History* 9/1 (1982): 86.

[9] Marlène Laruelle, *L’idéologie eurasiste russe, ou Comment penser l’empire* (Paris: L’Harmattan, 1999); Stefan Widerkehr, „Forging a Concept: ‘Eurasia’ in Classical Eurasianism“, 2007 Annual Soyuz Symposium, Princeton University, April 2007.

[10] *Iskhod k vostoku* (Sofia: Rossiisko-Bolgarsko knigo, 1921), vii.

[11] Nicholas V. Riasanovsky, „The Emergence of Eurasianism“, *California Slavic Studies* 4 (1967): 39-72.

[12] Robert McNeal, „Stalin’s Conception of Soviet Federalism“, *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States*, 9/1-2 (1961): 12-25. Carr, *Bolshevik Revolution*, I: 102.

[13] *Sochineniia*, IV: 351– 63 (at 358-60).

[14] Alfred J. Rieber, „Stalin: Man of the Borderlands“, *American Historical Review*, 106/5 (2001): 1651-91.

[15] Demetrio Boersner, *The Bolsheviks and the National and Colonial Question 1917-1928* (Genève, Librairie E. Droz, 1957), 32-58.

[16] Ernest Gellner, *Encounters with Nationalism* (Oxford: Blackwell, 1994), 13, quoting „Draft of an Article on Friedrich List’s Book: *Das nationalische System der politischen Ökonomie*“ (1845).

[17] Jeremy Smith, *The Bolsheviks and the National Question, 1917-1923* (New York: Macmillan, 1999), 9.

[18] http://www.marxists.org/archive/luxemburg/1909/national-question/.

[19] Otto Bauer, „The Nationalities Question and Social Democracy“ [1907], Omar Dahbour and Micheline R. Ishay (eds.), *The Nationalism Reader* (Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press, 1995).

[20] Stephen F. Jones, *Socialism in Georgian Colors: the European Road to Social Democracy, 1883-1917* (Cambridge, Mass.: Harvard University, 2005), 228. Anton Pannekoek.Erik van Ree, *The Political Thought of Joseph Stalin: A Study in Twentieth-Century Revolutionary Patriotism* (New York: Routledge-Curzon, 2002), 67.

[21] Erik van Ree, „Stalin and the National Question“, *Revolutionary Russia*, 7/2 (1994): 214. *PSS*, XLVIII: 169. „O prave natsii na samoopredeleniia“, *Sochineniia*, XVII: 427–74. Lenin, *Sochineniia*, XVII: 91.

[22] „O natsional’noi gordosti Velikorossov“, Sotsial-Demokrat, December 2, 1924, in *PSS*, XXVI:106-10. Smith, *The Bolsheviks and the National Question*, 7-28.

[23] *Literatura i revoliutsiia* (1923), 68.

[24] *PSS*, XXVI:109.

[25] „Rossiiskaia Sotsial-demokraticheskaia partiia i ee blizhaishie zadachi“, *Sochineniia*, I: 11.

[26] *Sochineniia*, I: 32-55; RGASPI, f. 558, op. 1, d. 7.

[27] Erik van Ree, „Stalin and the National Question“, 218.

[28] Jeremy Smith, „Stalin as Commissar for Nationality Affairs“, Sarah Davies and James Harris (eds.), *Stalin: A New History* (New York: Cambridge, 2005), 45-62.

[29] Stephen Blank, *The Sorcerer as Apprentice: Stalin as Commissar of Nationalities, 1917-1924* (Westport, Conn.: Greenwood, 1994); Robert Tucker, *Stalin as Revolutionary*, 181.Вж. също T.H. Rigby, *Lenin’s Government: Sovnarkom, 1917-1922* (New York: Cambridge University, 1979), 5.

[30] Carr, *Bolshevik Revolution*, I: 135-6.

[31] Carr, *Bolshevik Revolution*, I: 137.

[32] „Protiv federalizma“, *Pravda*, March 28, 1917, in *Sochineniia*, III: 23.

[33] *Sochineniia*, IV: 32-3, IV: 66-73, 79-80; Georgy S. Gurvich, *Istoriia sovetskoi konstitutsii* (Moscow: Sotsalisticheskaia akademiia, 1923), 147-8 (Stalin’s draft).

[34] Gurvich, *Istoriia sovetskoi konstitutsii*, 33, 146.

[35] Eugene Hardy, „The Russian Soviet Federated Socialist Republic: the Role of Nationality in its Creation“, Ph.D. dissertation, University of California, Berkeley, 1955; Chistiakov, „Formirovanie RSFSR kak federativnoe gosudarstvo“, *Vo-*

prosy istorii, 1968, no. 8: 3-17.

[36] Carr, *Bolshevik Revolution*, I: 124-50 esp. 139.

[37] „Odna iz ocherednikh zadach" *Pravda*, April 9, 1918, in *Sochineniia*, IV: 74-8. „Organizatsiia Rossiiskoi federativnoi respubliki", *Pravda*, April 3 and 4, 1918, in *Sochineniia*, IV: 66-73.

[38] Kreindler, „A Neglected Source of Lenin's Nationality Policy", *Slavic Review*, 36/1 (1977): 86-100.

[39] *Vos'moi s"ezd RKP (b): protokoly* (Moscow: Gospolitizdat, 1959), 46-48, 77-81. .

[40] *Vos'moi s"ezd RKP (b)*, 55.

[41] *Vos'moi s"ezd RKP (b), mart 1919 goda: protokoly*, 425; *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 8: 177.

[42] Norman Davies, *White Eagle, Red Star: The Polish-Soviet War, 1919-1920* (London: Macdonald, 1972), 23.

[43] Charles de Gaulle, *Lettres, notes et carnets*, 12 vols. (Paris: Plon, 1980-8), II: 27-8.

[44] N.E. Kakurin, *Russko-pol'skaia kampaniia 1918-1920: politiko-strategicheskii ocherk* (Moscow: Vysshii voenno-redaktsionnyi sovet, 1922), 14.

[45] Richard K. Debo, *Survival and Consolidation: the Foreign Policy of Soviet Russia, 1918-21* (Montreal and Buffalo: McGill-Queen's University, 1992), 191; Davies, *White Eagle, Red Star*, 91; *Dokumenty i materialy po istorii sovetsko-pol'skikh otnoshenii* , 12 vols. (Moscow: Akademiia nauk SSSR, 1963-1986), II: 339-43.

[46] Michael Jabara Carley, „The Politics of Anti-Bolshevism: the French Government and the Russo-Polish War, December 1919 to May 1920", *Historical Journal*, 19/1 (1976): 163-89.

[47] Debo, *Survival and Consolidation*, 191-212 (esp. 202), 404, 406.

[48] Jerzy Borzęcki, *The Soviet-Polish Treaty of 1921 and the Creation of Interwar Europe* (New Haven: Yale University, 2008); Edgar V. D'Abernon, *The Eighteenth Decisive Battle of the World: Warsaw 1920* (London: Hodder & Stoughton, 1931).

[49] Karl Baedeker, *Russia, with Teheran, Port Arthur, and Peking: Handbook for Travelers* (New York: Charles Scribner's Sons, 1914), xv.

[50] Davies, *White Eagle, Red Star*, 98.Ivan Kostiushko (ed.), *Pol'sko-Sovetskaia voina 1919-1920 gg.: ranee neopublikovanye dokumenty i materialy*, 2 vols. (Moscow: Institut slavianovedeniia i balkanistiki RAN, 1994), I: 40, 43, 47; Stephen Blank, „Soviet Nationality Policy and Soviet Foreign Policy: the Polish Case, 1917-1921", *International History Review*, 7/1 (1985): 103-28. *PSS*, XL: 235-6 (speech to 9th Party Congress , March 29, 1920), XL: 332 (April 29, 1920).Вж. също Angelica Balabanoff, *Impressions of Lenin* (Ann Arbor, 1964), 109-12; and Margarete Buber-Neumann, *Von Potsdam nach Moskau: Stationen eines Irrweges* (Stuttgart, 1957), 8.

[51] William Henry Chamberlin, *Russian Revolution 1917-1921*, 2 vols. (New York, Macmillan, 1935), II: 301; Wandycz, *Soviet-Polish Relations, 1917-1921*, 94-100; Borzęcki, *Soviet-Polish Treaty of 1921*, 27-9. Stephen Horak (ed.), *Poland's International Affairs, 1919-1960: a Calendar of Treaties, Conventions, and Other International Acts, with Annotations, References, and Selections from Documents and Texts of Treaties* (Bloomington: Indiana University, 1964), doc. 223.

[52] John Reshetar, *The Ukrainian Revolution, 1917-1920* (Princeton: Princeton University, 301-2; Wandycz, *Soviet-Polish Relations*, 191-2.

[53] *Pravda*, April 23, 1920; Olga Velikanova, *The Making of an Idol: On Uses of Lenin*(Göttingen: Muster-Shcmidt, 1996), 34. Вж. също Nina Tumarkin, *Lenin Lives! The Lenin Cult in Soviet Russia* (Cambridge, Mass.: Harvard University, 1983), 103.

[54] Velikanova, *Making of an Idol*, 34.

[55] RGASPI, f. 44, op. 1, d. 5, l. 11.

[56] Borzęcki, *Soviet-Polish Treaty of 1921*, 63-8.

[57] Trotsky, „Smert' pol'skoi burzhuazii" [April 29, 1920], *Kak vooruzhalas' revoliutsiia*, II: 91. *PSS*, XL: 331-2.

[58] Trotsky, *Stalin*, 328.

[59] Stalin, „Novyi pokhod Antanty na Rossiiu", *Pravda*, May 25 and 26, 1920; Sochineniya, IV: 319. *Pravda*, March 14, 1923, in *Sochineniia*, IV: 167.

[60] Karl Tiander, *Das Erwachen Osteuropas: Die Nationalbewegung in Russland und der Weltkrieg*(Vienna and Leipzig: Wilhelm Braumueller, 1934), 137.

[61] Adam Zamoyski, *Warsaw 1920: Lenin's Failed Conquest of Europe* (London: HarperCollins, 2008), 25-6.

[62] Budennyi, *Proidennyi put'*, 3 vols. (Moscow: Voenizdat, 1958-1973), I: 245.

[63] *Dirketivy glavnogo komandovaniia Krasnoi Armii (1917-1920)* (Moscow, 1969), 735.

[64] Iulia Kantor, *Voina i mir Mikhaila Tukhachevskogo* (Moscow: Ogonek, 2005), 13-36.

[65] Iu.V. Rubtsov, *Marshaly Stalina* (Moscow: Feniks, 2002), 72-3.

[66] V.O. Daines, „Mikhail Tukhachesvkii", *Voprosy istorii*, 1989, no, 10: ay 41; S.V. Volkov, *Tragediia russkogo ofitserstva* (Moscow; Tsentropoligraf, 2002), 314.

[67] Gerald M. Easter, *Reconstructing the State: Personal Networks and Elite Identity in Soviet Russia* (New York: Cambridge, 2000).

[68] Roman B. Gul', *Krasnye marshaly: Tukhachevskii, Voroshilov, Bliukher, Kotovskii* (Moscow: Molodaia gvardiia, 1990), 23.

[69] *PSS*, LI: 206-8.

[70] RGASPI, f. 17, op. 109, d. 74, l. 28.

[71] *Sochineniia*, IV:336-41.

[72] Ivan I. Skvortsov-Stepanov, *S Krasnoi Armiei na panskuiu Pol'shu: vpechatleniia i nabliudeniia* (Moscow: Gosizdat, 1920), 78.

[73] Budenni, *Proidennyi put'*, II: 168-210.

[74] 17 July 1920:V. Krasnov and V. Daines (eds), *Neizvestnyi Trotskii. Krasnyi Bonapart: Dokumenty, mneniya, razmyshleniya*, p. 307.

[75] Radek, *Voina pol'skikh belogvardeitsev protiv Sovetskoi Rossii* (Moscow, 1920), 17; Radek, „Pol'skii vopros i internatsional", *Kommunisticeskii internatsional*, 1990, no. 12: 2173-88; Warren Lerner, *Karl Radek: The Last Internationalist*

(Stanford, California, 1970), 100-1.

[76] *Pravda*, July 11, 1920; *Sochineniia*, IV: 324, 333, 336-41.Вж. също Richard H. Ullman, *The Anglo-Soviet Accord* (Princeton: PrincetonUniversity, 1972), 166

[77] James R. Hooker, „Lor.d Curzon and the 'Curzon Line'", *Journal of Modern History*, 30/2 (1958): 137.

[78] Borzęcki, *Soviet-Polish Treaty of 1921*; 79-82; Wandycz, *Soviet-Polish Relations, 1917-1921*.

[79] *Trotsky Papers*, II: 228-31; Trotsky, *My Life*, 455-7. *PSS*, LI: 237-8.

[80] G.A. Airapetian, *Legendarnyi Gai* (Moscow: Voenizdat, 1965). Zamoyski, *Warsaw 1920*, 51.

[81] Pipes, *Unknown Lenin*, 85-8: Albertis Gerutis (ed.), *Lithuania: 700 Years* (New York: Manyland, 1969), 164-5; Debo, *Survival and Consolidation*, 222-3.

[82] Alfred Erich Senn, „Lithuania's Fight for Independence: The Polish Evacuation of Vilnius, July 1920", *Baltic Review*, 23 (1961):32-9.

[83] *Legendarnyi Gai*, 124.

[84] Irina V. Mikhutina, *Pol'sko-Sovetskaia voina 1919-1920 gg.* (Moscow: Institut slavianovedeniia i balkanistiki RAN, 1994), 303-5 (AVP RF, f. 04, op. 32, d. 25, pap. 205, ll. 30-1).

[85] *Trotsky Papers*, II: 228-31; Deutscher, *Prophet Armed*, 463-7. Mikhutina, *Pol'sko-Sovetskaia voina*, 173-4; *V.I. Lenin: biograficheskaia khronika*, IX: 102. Lech Wyszczelski, *Varshava 1920* (Moscow, Astrel', 2004), 67.

[86] *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 2: 117; *Dokumenty vneshnei politiki*, III: 47-53; *Pol'sko-sovetskaia voina 1919-1920*, I: 143 n1., 142-3.

[87] *PSS*, LI: 240.

[88] *Direktivy glavnogo komandovaniia*, 643-4.

[89] *Iz istoriii grazhdanskoi voiny v SSSR: sbornik dokumentov i materialov* (Moscow, 1969), III: 326; *Direktivy komandovaniia frontov*, III: 225-6.

[90] *Direktivy komandovaniia frontov*, III: documents 260, 227.

[91] Borzęcki, *Soviet-Polish Treaty of 1921*, 87.

[92] Pipes, *The Unknown Lenin*, 90-1; *Bolshevistskoe rukovodstvo: perepiska*, 148. Вж. също Volkogonov, *Lenin: Life and Legacy* (1994), 388; Service, *Lenin*, III: 120.

[93] Sara Bender, *The Jews of Bialystok during World War II and the Holocaust* (Hanover: University Press of New England, 2008), 18.

[94] Mikhutina, *Pol'sko-Sovetskaia voina*, 190.

[95] Warren Lerner, „Attempting a Revolution from Without: Poland in 1920", *Studies on the Soviet Union*, 11/4 (1971): 94-106; I.I. Kostiushko, *Pol'skoe biuro TsK RKP (b) 1920-1921 gg.* (Moscow: RAN Institut slavianovedeniia, 2005); Adam Ulam, *Expansion and Coexistence* (New York, 1968), 109.

[96] Norman Davies, „Izaak Babel's 'Konarmiya' Stories, and the Polish-Soviet War", *Modern Language Review*, 67/4 (1972): 845; *Direktivy glavnogo komandovaniia*, 643.

[97] Zamoyski, *Warsaw 1920*, 64, 69.

[98] John Erickson, *The Soviet High Command: A Military-Political History*, 1918-1941 (New York: St. Martin's, 1962), 101.

[99] *PSS*, LI: 248.

[100] *Iz istorii grazhdanskoi voiny v SSSR*, III: 338-9; *Direktivy komandovaniia frontov*, III: 244-5; Naida, *O nekotorykh voprosakh*, 224.

[101] Mikhutina, Pol'sko-*Sovetskaia voina*, 196; *Iz istorii grazhdanskoi voiny v SSSR: sbornik dokumentov i materialov*(Moscow, 1969), III: 336.

[102] Budennyi, *Proidennyi put'*, II: 281.

[103] N.E. Kakurin and V.A. Melikov, *Voina s belopoliakami 1920 goda* (Moscow: Voenizdat , 1925), 504-6; N. Kuz'min, „Ob odnoi ne vypolennenoi direktive Glavkoma", *Voenno-istoricheskii zhurna*l, 1962, no. 9: at 62.

[104] *Direktivy glavnogo komandovaniia*, 707-8.

[105] *Direktivy glavnogo komandovaniia*, 650-2.

[106] Stephen Brown, „Lenin, Stalin and the Failure of the Red Army in the Soviet-Polish War of 1920", *War and Society*, 14/2 (1996): 35-47.

[107] *Direktivy glavnogo komandovaniia*, 709-10; *Direktivy komandovaniia frontov*, III:258-9.

[108] Tucker, *Stalin as Revolutionary*, 205.

[109] Trotsky, *Stalin*, 329.

[110] Budennyi, *Priodennyi put'*, II: 204, 294.

[111] Egorov, *L'vov-Varshava*, 97; Naida, *O nekotorykh voprosakh*, 226. Naida, *O nekotorykh voprosakh*, 228; *Direktivy glavnogo komandovaniia*, 615.

[112] Volkogonov, *Triumf i tragediia*, I/i: 103.

[113] Davies, *White Eagle, Red Star*, 217; Budennyi, *Proidennyi put'*, II: 191-339; Aleksandr Egorov, *L'vov-Varshava, 1920 god: vzaimodeistvie frontov* (Moscow-Leningrad: Gosizdat otdel voennoi literatury, 1929), 26-7 Gerasimov,1935, First Cavalry Army, vol. I, between 288-9.

[114] Harald von Riekhoff, *German-Polish Relations, 1918-1933* (Baltimore:Johns Hopkins, 1971), 30.

[115] *Direktivy glavnogo komandovaniia*, 655; RGASPI, f. 5, op. 1, d. 2136 (Victor Kopp to Lenin, August 19, 1920); Borzęcki, *The Soviet-Polish Peace of 1921*, 86; Robert Himmer, „Soviet Policy toward Germany during the Russo-Polish War, 1920", *Slavic Review*, 12/(1976): at 672; Pipes, *Russia under the Bolsevik Regime*, 189-90.

[116] John Riddell (editor and translator), *Workers of the World and Oppressed Peoples, Unite!: Proceedings and Documents of the Second Congress, 1920*, 2 vols. (New York: Pathfinder Press, 1991), 11.

[117] *PSS*, XLI: 219.

[118] F. Isserson, „Sud'ba polkovodtsa", *Druzhba naorodov*, 1988, no. 5: 184, 187.

[119] *PSS*, LI: 264.

[120] *PSS*, LI: 266-7; *Trotsky Papers*, II: 260-1.

[121] Putna, *K Visle i obratno*, 242.

[122] Borzęcki, *Soviet-Polish Treaty of 1921*, 95.

[123] Brown, „Lenin, Stalin and the Failure", 43; *Direktivy komandovaniia frontov*, IV: 180-2; *Trotsky Papers*, II: 240. T. Simonova, „Mir i schast'e na shtykakh", *Rodina*, 2000, no. 10: at 63.

[124] *Kratkaia istoriia grazhdanskoi voiny v SSSR* (Moscow: Politicheskaia literatura, 1962), 444.

[125] A.S. Sumbadze, *Sotsial’no-ekonomicheskie predposylki pobedy Sovetskoi vlasti v Azerbaidzhane* (Moscow: Nauka, 1972), 211.

[126] Jan. M. Meijer (ed.), *Trotsky Papers, 1917-1922*, 2 vols. (The Hague: Mouton, 1964-71), II: 147.

[127] Reissner, *Oktober, ausgewählte Schriften* (Berlin: Neuer deutscher Verlag, 1927), 163-5.

[128] *Izvestiia*, June 16, 1920 (Vozhnesensky); *Krasnaia gazeta*, June 20, 1920.

[129] S. Zabih, *The Communist Movement in Iran* (Berkeley and Los Angeles: University of California, 1966), 18; Lenczowski, *Russia and the West in Iran, 1918-1948* (Ithaca, N.Y.: Cornell University, 1949), 9-10, 52-9; Cosroe Chaquèri, *The Soviet Socialist Republic of Iran, 1920-1921: Birth of the Trauma* (Pittsburgh, Penn.: University of Pittsburgh, 1995), 166-213.

[130] M.I. Volodarskii, *Sovety i ikh iuzhnye sosedi Iran i Afganistan 1917-1933* (London: Overseas Publications Interchange, 1985), 67-72.

[131] B.G. Gafurov, *Lenin i natsional’no-osvoboditel’noe dvizhenie v stranakh vostoka* (Moscow: Vostochnaia literatura, 1970), 77.

[132] Carr, *Bolshevik Revolution*, III: 261; Louis Fischer, *The Soviets in World Affairs: A History of Relations between the Soviet Union and the Rest of the World, 1917-1929*, 2 vols. (Princeton, N.J.: Princeton University, 1951), I: 283-4.

[133] J. Riddell (ed.), *To See the Dawn: Baku 1920–First Congress of the Peoples of the East* (New York, 1993).

[134] *Congress of the Peoples of the East. Baku, September 1920: Stenographic Report*, 21-3.

[135] *Pervyi s’’ezd narodov vostoka, Baku, 1-8 sentiabria, 1920 g.: stenograficheskie otchety*.

[136] *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, 21/2 (1980): 173-94.

[137] Jeremy Smith, „Stalin as Commissar for Nationality Affairs, 1918-1922“, in Davies and Harris, *Stalin*, 45-62 (at 58); Smith, *The Bolsheviks and the National Question*, 32-4.

[138] Trotsky, *Stalin*.

[139] Blank, *Sorcerer as Apprentice*, 53, 64, 223-4.

[140] V.G. Filomonov, *Obrazovanie i razvitie RSFSR* (Moscow: Iuridicheskaia literature, 1963), 163. Smith, *Bolsheviks and the National Question*, 33. APRF, f.3, op. 22, d.97, l. 136-7, 137ob., Volkogonov papers, Hoover Archives, container 23.

[141] I.G. Gizzatullin and D.R. Sharafutdinov (eds.), *Mirsaid Sultan-Galiev: stat’i, vystupleniia, dokumenty* (Kazan: Tatarskoe knizhskoe izdatel’stvo, 1992), 52.

[142] B.Kh. Iuldashbaev (ed.), *Obrazovanie Bashkirskoi Avtonomnoi Sovetskoi Sotsialisticheskoi Respubliki: Sbomik dokumentov i materialov* (Ufa: Bashkirskoe knizhnoe izdatel’stvo, 1959), 423.

[143] Daniel E. Schafer, „Local Politics and the Birth of the Republic of Bashkortostan, 1919-1920“ (New York: Oxford University, 2001), 165-90.

[144] Schafer, „Local Politics and the Birth of the Republic of Bashkortostan“, 176; RGASPI, f. 17, op. 65, d. 22, l. 218; Togan, *Vospominaniia*, p. 293; Mirsaid Sultan-Galiev, *Stat’i, vtystupleniia, dokumenty* (Kazan: Tatarskoe knizhnoe izdatel’stvo, 1992), 437.

[145] Schafer, „Local Politics and the Birth of the Republic of Bashkortostan“, 176; M. L. Murtazin, *Bashkiriia i bashkirskie voiska v grazjidanskuiu voinu* (Moscow: Voennaia tipografiia upr. delami Narkomvoenmor i RVS, 1927),207-11; Togan, *Vospominaniia*, 292-5.

[146] *Izvestiia*, May 20 and 29, 1920; *Pravda*, May 29, 1920; *Politika Sovetskoi vlasti po natsional’nym delam za tri goda. 1917-1920 gg.* (Moscow: Gosizdat, 1920), 101-2; Walter Russell Batsell, *Soviet Rule in Russia* (New York: Macmillan, 1929), 142.

[147] D.A. Magerovskii, *Soiuz Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik: obzor I materialy*(Moscow: NKID, 1923), 16n; Pipes, *Formation of the Soiviet Union*, 247.

[148] G.F. Dakhshleiger, *V.I. Lenin i problem kazakhstanskoi istoriografii* (Alam-Ata: Nauka KSSR, 1973), 186-7; M. Murtazin, *Bashkiria i Bashkirskie voiska v grazhdanskuiu voinu* (Leningrad, 1927), 187-8; *Proletarskaia Revoliutsiia*, 1926, no. 12: 205-7; Zenkovsky, *Pan-Turkism*, 205-6.

[149] Zaki Validi Togan, *Vospominaniia: bor’ba musul’man Turkestana i drugikh vostochnikh tiurok za natsional’noe sushchestvovanie i kul’turu* (Moscow: [s.n.], 1997), 267-9. *Tainy natsiona’noi politiki TsK RKP: stenograficheskii otchetsekretnogo IV soveshchaniia TsK RKP, 1923 g.* (Moscow: INSAN, 1992), 93.

[150] Lieutenant-Colonel F.M. Bailey, *Mission to Tashkent* (London: 1946), 119-21.

[151] *Zhizn’ natsional’nostei*, March 2, 1919; *Sochineniia*, IV: 230-1.

[152] Allen J. Frank, *Bukhara and the Muslims of Russia: Sufism, Education, and the Paradox of Prestige* (Leiden and Boston: Brill, 2013).

[153] *Dokumenty vneshnei politiki SSSR* (Moscow, 1958), II: 657 (RGASPI, f. 2, op. 1, d. 14345, l. 13).

[154] *Inostrannaia voennaia interventsiia i grazhdanskaia voina v Srednei Azii i Kazakhstane: dokumenty I materialy* (Alma-Ata, 1964), II: 513 (RGASPI, f. 2, op. 1, d. 14884, l. 1).

[155] Dmitriy Litvak and Alexander Kuznetzov, „The Last Emir of Noble Bukhara and His Money“, *International Bank Note Society journal*, 50/3 (2011).

[156] Vladimir L. Genis, „*S Bukharoi nado konchat’*“: *k istorii butaforskikh revoliutsiii, dokumental’naia khronkia* (Moscow: MNPI, 2001), 39-44, 49-56. Frunze: *Istochnik*, 1994, no. 5: 38-48.

[157] *Bolshevistskoe rukovodstvo: perepiska*, 245 n2 (RGASPI, f. 5, op. 2, d. 315, l. 83).

[158] Genis, „*S Bukharoi nado konchat’*“, 49.

[159] Sh.Z. Urazaev, *Turkestanskaia ASSR–pervoesotsialisticheskoe gosudarstvo v Srednei Azii* (Moscow, 1961).

[160] *Istoricheskii arkhiv*, I (1992): 14-29, Richard Pipes (ed.), *The Unknown Lenin: From the Secret Archive* (New Haven: Yale University, 1996), 94-115.

[161] Service, *Lenin: a Political Life*, III: 140-5.

[162] *Pravda*, September 29, 1920.

[163] *Deviataia konferentsiia RKP (b), sentiabr’ 1920 goda: protokoly* (Moscow: Politcheskaia literatura, 1972); Tucker, *Stalin as Revolutionary*, 203.

[164] Klara Zetkin, *Vospominaniia o Lenine* (Moscow: Politicheskaia literatura, 1955), 18-9; *Pravda*, October 9 and 10, 1920. V. I. Lenin, „Otchet o politicheskoi deiatel’nosti TsK RKP(b)“, *PSS*, XLIII: 11.

[165] Davies, *White Eagle, Red Star*, 208-10.

[166] Putna, *K Visle i obratno*, 137-8; Carr, *Bolshevik Revolution*, III: 215 n2; Mikhutina, *Pol’skaia-Sovetskaia voina*, 191-5.

[167] M.K. Dziewanowski, *Communist Party of Poland: an Outline of History* (Cambridge, Mass.: Harvard University, 1959), 95 (citing K.“, Poland“, *The Communist International*, 1924, no. 1).

[168] Skvortsov-Stepanov, *S Krasnoi Armiei*, 47.

[169] E.H. Carr: *Bolshevik Revolution*, III: 215 P. V. Suslov, *Politicheskoe obespechenie sovetsko-pol’skoi kampanii 1920 g.* (Moscow, 1930).

[170] Klara Zetkin, *Vospominaniia o Lenine* (Moscow: Politicheskaia literatura, 1955), 20 *Pravda*, October 9 and 10, 1920.

[171] Warren Lerner, „Poland in 1920: a Case Study in Foreign-Policy Decision Making under Lenin“, *South Atlantic Quarterly*, 72/3 (1973):406-14 Mikhail Mel’tiukhov, *Sovtesko-pol’skie voiny: Voenno-politicheskoe protivostoianie 1918-1939 gg.* (Moscow: Veche, 2001), 74.

[172] Mikhail Tukhachevskii, *Pokhod za Vislu : lektsii, prochitannye na dopolnitel’nom kurse Voennoi Akademii RKKA 7-10 fevralia 1923 goda* (Smolensk: Tipografiia Zapfronta, 1923), Pilsudski, *Year 1920* (New York, 1972), 242-4.

[173] M.N. Tukhachevsky, *Izbrannye proizvedennye* (Moscow, 1964), I: 154.

[174] James M. McCann, „Beyond the Bug: Soviet Historiography of the Soviet Polish War of 1920“, *Soviet Studies*, 36/ (1984): 475-93.

[175] Tucker, *Stalin as Revolutionary*, 203-5. Ulam, *Stalin*, 188-9.

[176] Kantor,*Voina i mir*, 206.

[177] Ruth Fischer, *Stalin and German Communism: a Study in the Origins of the State Party* (Cambridge, Mass.: Harvard University, 1948), 146.

[178] Werner T. Angress, *Stillborn Revolution: the Communist Bid for Power in Germany, 1921-1923*(Princeton, N.J., Princeton University, 1963), 71-2; Carr, *Bolshevik Revolution*, III: 217-20; Debo, *Consolidation and Survival*, 308-9; Eric D. Weitz, *Creating German Communism, 1890-1990: from Popular Protests to Socialist State*(Princeton: Princeton University, 1997), 98.

[179] Pierre Broué, *The German Revolution, 1917-1923* (Leiden: Brill, 2005), 502.

[180] *Pravda*, November 7.

[181] V.Kj. Davatts and N.N. L’vov, *Russkaia armiia na chuzhbine* (Belgrad, 1923), 7.

[182] V.G. Zarubin, *Bez pobeditelei: iz istorii grazhdanskoi voiny v Krymu* (Simfereopol, 1997); A.L.Litvin, „VChK v sovremennoi istoricheskoi literatury“, in V.K. Vinogradov (ed.), *Arkhiv VChK: Sbornik dokumentov* (Moscow: Kuchkovo Pole, 2007), 51-70 (at 59).

[183] Chamberlin, *Russian Revolution*, II: 431.

[184] Viktor Shklovsky, *Sentimental Journey* (1929), 208

[185] Bunyan and Fisher, *Bolshevik Revolution*, 664; *Pravda*, March 17, 1918.

[186] Andrea Graziosi, „State and Peasants in the Reports of the Political Police, 1918-1922“, in Graziosi,
A New, Peculiar State: Explorations in Soviet History, 1917-1937 (Westport, CT: Praeger, 2000), 65-117.

[187] Erik C. Landis, *Bandits and Partisans: the Antonov Movement in the Russian Civil War* (Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh, 2008); V.P. Danilov et al. (eds.), *Krest’anskoe vosstanie v Tambovskoi gubernii v 1919-1921 gg., „Antonovshchina“: dokumenty i materialy* (Tambov, 1994).

[188] *Krest’ianskoe vosstanie*, 79.

[189] P.A. Aptekar’, „Krest’ianskaia voina“, *Voenno-istoricheskii zhurnal*, 1993, no. 1: 50-55.

[190] *Desiatyi s’ezd* (1921), 231.

[191] V.I. Shishkin (ed.), *Sibirskaia Vandeia, 1920-1921* (Moscow: Mezhdunarodnyi fond Demokratiia, 2000-01), II: 128.

[192] Alter l. Litvin, *Krasnyi i belyi terror, 1918-1922 gg.* (Moscow: Eksmo, Iauza, 2004), 379 (February 13, 1921).

[193] Landis, *Bandits and Partisans*, 165-6.

[194] *Collected Works*, 42: 272-3.

[195] S.S. Maslov, *Rossiiia posle chetyrekh let revoliutsii* (Paris, 1922), II: 133.

[196] *Pravda*, February 12, 1921.

[197] RGASPI, f. 2, op. 2, d. 561, l. 40.

[198] „Doklad nachal’nika 1-go spetsial’nogo otdela VChK Fel’dmana v osobyi otdel VChK“ [December 10, 1920], in *Kronshtadt 1921*, 19-23. „Prikaz VChK ‘Ob usilenii bor’by s konterrevoliutsiie“, *Kronshtadt*, 1921, 36-7

[199] *Izvestiya Vremennogo revoliutsionnogo komiteta matrosov, krasnoarmeitsev i rabochikh*, March 3, 1921; *Kronshtadt, 1921*, 50-1; *Kronstadskaia tragediia 1921 g.: dokumenty*, 2 vols. (Moscow: Rosspen, 1999), 114-5; Israel Getzler, *Kronstadt, 1917-1921: the Fate of a Soviet Democracy (New York:* Cambridge University, 2002), 205-45.

[200] *Pravda*, March 3, 1921; *Kronshtadtskaia tragediia*, I: 130-1. *Kronshtadt, 1921* (Moscow: Mezhdunarodnyi fond Demokratiia 1997), 59.

[201] *Kronshtadtskaia tragediia*, I: 215; Vladimir Brovkin, *Behind the Lines during the Civil War*, 396-7.

[202] Valerii G. Krasnov, *Neizvestnyi Trotskii, krasnyi Bonapart: dokumenty, mneniia, razmyshleniia* (Moscow, 2000), 339-41.

[203] *Kronshtadskaia tragediia 1921*, I: 287.

[204] .*Kronstadt, 1921*, 188 (V. Nasonov); S.T. Minakov, *Sovetskaia voennaia elita 20-kh godov*, 269.

[205] *Desiatyi s’’ezd*, 750-65.

[206] *Sotsialistickeskoe stroitel’stvo SSSR* (Moscow, 1923), 2-3; I.A. Gladkov, *Sovetskoe narodnoe kho-*

ziaistvo 1921-25 (Moscow, 1960), 151; Wheatcroft, „Agriculture", in R.W. Davies (ed.),*From Tsarism to the New Economic Policy* (Houndsmills, 1990), at 94.

[207] RGASPI, f. 17, op. 109, d. 6, l. 80.

[208] E.G. Gimpels'on, *Sovetskii rabcohii klass, 1918-1920 gg.* (Moscow, 1974), 80; *Izmeneniia sotsial'noi struktury sovetskogo obshchestva: oktiabr' 1917–1920* (Moscow, 1974), 258. Koenker, „Introduction: Social and Demographic Change in the Civil War", n Koenker et al. (ed.), *Party, State, and Society in the Russian Civil War* (Bllomington: Indiana University, 1989), at 51.

[209] Chamberlin, *Russian Revolution*, II: 431-6; Carr, *Bolshevik Revolution*, I: 197-200.

[210] *Desiatyi s"ezd RKP (b)*, 98; Sergei Pavliuchenkov, „*Orden mechenostsev": Partiia i vlast' posle revoliutsii 1917-1929* (Moscow: Sobranie, 2008), 37-48.

[211] Neil Harding, „Socialist, Society, and the Organic Labour State", 33.

[212] *Desiatyi s"ezd RKP (b), mart 1921 goda: stenograficheskii otchet* (Moscow: Gosizdat, 1921), 1; *Desiatyi s"ezd RKP (b), mart 1921 goda: stenograficheskii otchet* (Moscow" Partizdat, 1933), 4.

[213] Carr, *Bolshevik Revolution*, I: 386; Arthur Adams, „The Great Ukrainian Jacquerie", in Taras Hunczak (ed.), *The Ukraine, 1917-1921* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 1977): 247.

[214] Jurij Borys, *The Sovietization of the Ukraine, 1917-1923: the Communist Doctrine and Practice of National Self-Determination* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1980; originally 1960).

[215] Magerovsky, „The People's Commissariat", I: 179-84.

[216] *Desiatyi s"ezd RKP (b)*, (1933), 192-205; Georgii I. Safarov, *Kolonial'naia revoliutsiia: opyt Turkestana*(Moscow: Gosizdat, 1921).

[217] *Desiatyi s"ezd RKP (b)* (1933), 210. Massell, *Surrogate Proletariat*, 44.

[218] *Desiatyi s"ezd RKP (b)* (1933), 214.

[219] *Desiatyi s"ezd RKP (b)* (1933), 214-7; *Sochineniia*, V: 45-9.

[220] *Desiatyi s"ezd RKP (b)* (1933),573-83, 749; *VKP (b) v rezoliutsiiakh s"ezdov, konferetnsii i plenumov TsK, 1898-1935*, 5th ed., 2 vols. (Moscow, 1935), I: 393.

[221] RGASPI, f. 4, op. 2, d. 527, l. 38 (Danishevsky); f. 17, op. 84, d. 200, l. 18; Pavliuchenkov, *Krest'ianskii Brest*, 261.

[222] *Desiatyi s"ezd* (1921), 327; *Desiatyi s"ezd* (1933), 856-7; *Izvestiia*, March 23, 1921.

[223] *Desiatyi s"ezd* (1921), 222; *Desiatyi s"ezd* (1933), 406.

[224] *Desiatyi s"ezd* (1921), 223-4; *Desiatyi s"ezd* (1933), 409.

[225] Figes, *Peasant Russia, Civil War*, 271-2.Вж. също Chamberlin, *Russian Revolution*, II: 375.

[226] *Desiatyi s"ezd*, 224, 468; *PSS*, XLIII: 69-70

[227] *Desiatyi s"ezd* (1921), 281; *Desiatyi s"ezd* (1933), 523-4.

[228] *Desiatyi s"ezd* (1933), 736. *Izvestiia*, May 11, 1924.

[229] *Desiatyi s"ezd* (1921); Alexander Barmine, *One Who Survived*, 94.

[230] Zinoviev, *Sochineniia*, VI: 626.

[231] Irina V. Pavlova, *Stalinizm: Stanovlenie mekhanizma vlasti* (Novosibirsk: Sibirskii khronograf, 1993), 47.

[232] Valerii G. Krasnov, *Niezvestnyi Trotskii, krasnyi Bonapart: dokumenty, mneniia, razmyshleniia* (Moscow: Olma, 2000), 346; Voroshilov, „Iz istorii podavleniia Kronstadtskogo miatezha", 22.

[233] L.M. Mchelin, *Russkaia armiia mezhdu Trotskim i Stalinym* (Moscow: Tsenrtopoligraf, 2002), 194.

[234] Getzler, „*The Communist Leaders' Role in the Kronstadt Tragedy*, 35-7.

[235] APRF, f. 26, op. 1, d. 80, ll. 26-34.

[236] *DVP SSSR* (Moscow, 1959), III: 607-14; *Izvestiia*, May 7, 1921 (Krasin); L.B. Krasin,*Voprosy vneshnei torgovli*, 286-8.

[237] P.Wandycz, *Soviet-Polish Relations, 1917-1921*, 250-90.

[238] Boręzcki, *Soviet-Polish Peace of 1921*, 220-1.

[239] Helmut Gruber, *International Communism in the Era of Lenin: a Documentary History* (Ithaca, N.Y.: 1967), 316; Angress, *Stillborn Revolution*, 109-10.

[240] Angress, *Stillborn Revolution*, 163.

[241] Angress, *Stillborn Revolution*, 137-196.

[242] *Desiatyi s"ezd* (1933), 35; *PSS*, XLIII: 24.

[243] N.A. Markina and T.S. Federovna (eds.), *Baltiiskie moriaki v bor'be za vlast' Sovetov v 1919 godu: dokumenty i materialy* (Leningrad: Nauka, 1974), 322-3; Getzler, *Kronstadt 1917-1921*, 219.

[244] Paul Avrich, *Kronstadt 1921*, 138-9 (March 5). *Kronshtadtskaia tragediia 1921*, II: 33-43 at 42.

[245] *Desiatyi s"ezd* (1921), 227-8; *Desiatyi s"ezd* (1933), 414.

[246] *Izvestiia*, August 31, 1921.

[247] Dzierżyński, „Doklad o vserossiiskoi chrezvychainoi komissii o raskrytykh i likvidirovannykh na territorii RSFSR zagorovakh protiv sovetskoi vlasti v period maia-iiunia 1921 goda", TsA FSB, f. 1, op. 5,d. 10,ll.1-20, in *Arkhiv VChK: Sbornik dokumentov* (Moscow: Kuchkovo Pole, 2007), 593-612.

[248] *Sotsialisticheskii vestnik*, March 18, 1921: 6.

[249] Getzler, *Martov*, 204-17; Jane Burbank, *Intelligentsia and Revolution: Russian Views of Bolshevism, 1917-1922* (New York: Oxford University, 1986), 59.

[250] *PSS*, XLIII: 241-2.

[251] S.A. Esikov and V.V. Kanishev, „Antonovskii NEP", *Otechestvennaia istoriia*, 1993, no. 4: 60-72.

[252] *Krest'ianskoe vosstanie*, 147-8; *Trotsky Papers*, II: 460-2

[253] Landis, *Bandits and Partisans*, 209-41.

[254] *Krest'ianskoe vosstannie*, 223-4, 226-7.

[255] A. Mnatsakanian, *Poslantsy Sovetskoi Rossii v Armenii* (Erevan: Aipetrat, 1959), 56-7.

[256] N.N. Jordania, „Staline, L'Écho de la lutte" [October 1936], unpublished manuscript in Hoover Institution Archives, Boris Nicolaevsky Collection, box 144, folder 3, 1-2; Ronald Grigor Suny (ed.), *Transcaucasia: Nationalism and Social Change* (Ann Arbor: Michigan,

1983), at 249.

[257] Carl Eric Bechhofer, *In Denikin's Russia and the Caucasus, 1919-1920* (London: W. Collins Sons, 1921), 14.

[258] *Pravda*, 8 May 1920; *Mirnyi dogovor mezhdu Gruziei i Rossiei* (Moscow, 1920); Grigorii I. Uratadze, *Vospominaniia gruzinskogo sotsial-demokrata* (Stanford: Hoover Institution, 1968).

[259] *Rossiiskaia Sotisalisticheskaia Federativnaia Sovcetskaia Respublika i Gruzinskaia demokraticheskia respublika, ikh vzaimootnoshenii* (Moscow: Gosizdat, 1922), 16.

[260] *Gleb Maksimilianovich Krzhizhanovskii: zhizn' i deiatel'nost'*(Moscow,:Nauka, 1974), 33-4.

[261] David Dallin, „Between the World War and the NEP", in Leopold H. Haimson (ed.), *The Mensheviks: From the Revolution of 1917 to the Second World War* (Chicago: University of Chicago, 1974), 191.

[262] Smith, *Bolsheviks and the National Question*, 4.

[263] Boersner, *The Bolsheviks and the National and Colonial Question*,63.

[264] *Sochineniia*, IV: 408. *Pravda* (December 4) *Sochineniia*, IV: 413-4.

[265] *Sochineniia*, IV: 162, 237, 372. Kautsky, *Georgia, a Social-Democratic Peasant Republic: Impressions and Observations* (London: International Bookshops, 1921), 14.

[266] Stephen Jones, „The Establishment of Soviet Power in Trascaucasia: the Case of Georgia 1921-1928" *Soviet Studies*, 40/4: 616-639 (at 620-1).

[267] Smith, „The Georgian Affair of 1922"; N.B. Makharadze, *Pobeda sotsialisticheskoi revoliutsii v Gruzii* (Tblisi, 1965), 420-3; Zhordaniia, *Moia zhizn'* (Stanford, 1968), 109.

[268] *PSS*, XLII: 367. *Collected Works*, 32: 362.

[269] G.K. Orzhonikidze, *Stat'i i rechi* (Moscow, 1956), I: 172.

[270] G.K. Orzhonikidze, *Stat'i i rechi* (Moscow, 1956), I: 216.

[271] King, *Ghost of Freedom*,173; Avalov, *Nezavisimosti Gruzii*, 285.

[272] Churchill, *The World Crisis: the Aftermath*, 251-3.

[273] Avalov, *Nezavisimosti Gruzii*, 288-9; *Independence of Georgia*, 266-8.

[274] *Dokumenty vneshnei politiki SSSR* (Moscow: Politicheskaia literature, 1958), II: 755.

[275] Donald Rayfield, *Literature of Georgia: a History* (Oxford: Clarendon, 1994), 234.

[276] *Rodina*, 1991, nos. 9-10: 72-3 (RGASPI, f. 78, op. 1, d. 46, l. 1, 3). *PSS*, LIV: 99; *Vladimir Ilich Lenin: Biograficheskaia khronika*, IX: 565, 572.

[277] RGASPI, f. 558, op. 4, d. 675, ll. 1-23.

[278] RGASPI, f. 2, op. 1, d. 24278, ll. 1-2.

[279] *Vladimir Ilich Lenin: Biograficheskaia khronika*, VI: 390; IX: 348, 618; X: 348, 566, 588, 639; XI: 47, 113, 128; Trotsky papers, II: 26-9, 66-7; McNeal, Stalin, 50. RGASPI, f. 17, op. 112, d. 149, l. 93.

[280] *TsK RKP (b)-VKP (b) i natsional'nyi vopros*, 47-9 (RGASPI, f. 558, op. 1, d. 3530, ll. 1-2; *Kommunist* [Baku], July 31, 1921).

[281] Roy Stanley De Lon, „Stalin and Social Democracy, 1905-1922" Ph.D. dissertation, Georgetown, 1974, 125.

[282] Iremaschwili, 57-62.

[283] *Pravda Gruzii*, July 1921, 13; Stalin, „Ob ocherednykh zadachakh kommunizma v Gruzii i Zakavka'e", *Sochineniia*, V: 88-100 (at 95).

[284] Evgenii Belov, *Baron Ungern fon Shternberg: biografiia, ideologiia, voennye pokhody, 1920-1921 gg.* (Moscow: Agraf IV RAN, 2003); James Palmer, *Bloody White Baron: the Extraordinary Story of the Russian Nobleman Who Became the Last Khan of Mongolia*(New York: Basic, 2009).

[285] L. Iuzefovich, *Samoderzhavets pustyni: fenomenon sud'by barona R.F. Ungern-Shternberga*, 3, 133-7.

[286] Kuz'min, *Istoriia barona Ungerna*, 410-13; Alioshin, *Asian Odyssey*, 229.

[287] Amur Sanai, „Kloiuchki k vostokou", *Zhizn' natsional'nostei*, May 26, 1919.

[288] Baabar, *Twentieth-Century Mongolia* (Cambridge, U.K.: White Horse, 1999), 202; Roshchin, *Politicheskaia istoriia Mongolii*, 35-6.

[289] Robert Rupen, *Mongols of the Twentieth Century*, 2 vols. (Bloomington: Indiana University, 1964), I: 139; Sumiatskii, „Na zare osvobozhdeniii Mongolii", Pravda, July 26, 1920, in Eudin and North, *Soviet Russia and the East, 1920-1927*, 203-4.

[290] I.I. Lomakina, „Kommentarii", in D.P. Pershin (ed.), *Baron Ungern: Urga i Altan-Bulak* (Samatra: Agni, 1999), 189.

[291] I. Lepeshinskii, *Revoliutsiia na Da'lnem vostoke* (Moscow: Gosizdat, 1923), 429-32; Kuz'min, *Istoriia barona Ungerna*, 238.

[292] Roshchin, *Politcheskaia istoriia Mongolii*, 20-1; Kuz'min, *Istoriia barona Ungerna*, 244-5, 263.

[293] *Pravda*, July 9, 1921; Eudin and North, *Soviet Russia and the East, 1920-1927*, 196-7.

[294] Irina Y. Morozova, *The Comintern and Revolution in Mongolia* (Cambridge, U.K.: White Horse, 2002), 16.

[295] Alioshin, *Asian Odyssey*, 266.

[296] Kuz'min,*Istoriia barona Ungerna*, 287-8.

[297] Palmer, *Bloody White Baron*, 228 (GARF, f. 9427, op. 1, d. 392, l. 36). Sergei L. Kuz'min (ed.), *Baron Ungern v dokumentakh i memuarakh* (Moscow: KMK, 2004).

[298] Kuz'min, *Baron Ungern v dokumentakh i memuarakh*, 198-9 (RGASPI, f. 17, op. 3, d. 195, l. 1; op. 163, d. 178, l. 5; op. 163, d. 180, ll. 3-3ob.).

[299] *Sovetskaia Sibir'*, September 16, 17, 18, and 20, 1921; *Da'lnevostochnaia pravda*, September 25, 1921.

[300] Kuz'min, *Baron Ungern v dokumentakh i memuarakh*, 263 (RGVA, f. 16, op. 1, d. 37, l. 330).

[301] Yasuo Misshima and Goto Tomio, A Japanese View of Outer Mongolia (New York: Institute of Pacific Relations, 1942), 27.

[302] Roshchin, *Politicheskaia istoriia Mongolii*, 37; Kuz'min, *Baron Ungern v dokumentakh i memuarakh*, 264 (RGASPI, f. 5, op. 1, d. 145, l. 38r); Kuz'min, *Istoriia barona Ungerna*, 199.

[303] RGASPI, f. 495, op. 152, d. 11, ll. 19-23.

[304] Bruce A. Elleman, „Secret Sino-

Soviet Negotiations on Outer Mongolia, 1918-1925", *Pacific Affairs*, 66/4 (1993-4): 539-63.

[305] Maiskii, *Sovremennaia Mongoliia* (Irkutsk: Irkutskoe otdelenie, 1921), 127.

[306] Silvana Malle, *The Economic Organization of War Communism, 1918-1921* (1985), 506-11.

[307] Lih, *Bread and Authority*, I.V. Narskii, *Zhizn' v katastrofe: budni naseleniia Uraka v 1917-1922 gg.* (Moscow: Rosspen, 2001), 5.

[308] *PSS*, XLIII: 18, 24; XLIV: 159.

[309] Jeremy Smith, „Stalin as Commissar for Nationality Affairs, 1918-1922".

[310] *Vos'moi s"ezd RKP (b)*, 82.

[311] *Izvestiia*, 18 December 1919; *Bolshevistskoe rukovodstvo: perepiska*, 71-5.

[312] *Sochineniia*, IV: 352.

[313] *PSS*, LIII: 189-90.

[314] Lars Lih, „The Ironic Triumph of 'Old Bolshevism'", *Weekly Worker*, November 25, 1010: http://www.cpgb.org.uk/home/weekly-worker/843/the-ironic-triumph-of-old-bolshevism .

[315] RGASPI, f. 558, op. 3, d. 299, l. 55.

[316] Tucker (1990), 45-9.

[317] *Bol'shevistskoe rukovodstvo*, 223-7 (RGASPI, f. 5, op. 2, d. 315, ll. 252-3, 260).

[318] *Sochineniia*, V: 117-27 (at 118-19); E.H. CARR, *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*, III: 349-50.

Трета част: Сблъсък

[1] „O Lenine" *Pravda*, February 12, 1924.

[2] Max Sering, *Die Unwälzung des osteuropäischen Agrarverfassung* (Berlin: Deutsche Landbuchhandlung, 1921).

[3] Israel Getzler, „Lenin's Conception of Revolution as Civil War" *Slavonic and East European Review*, 74/3 (1996): 464. *Collected Works*, XXXII: 502.

[4] „O vremennom revoliutsionom pravitelstve" *PSS*, X: 227; „Sed'maia aprels'skaia vesrossiiskaia konferentsiia RSDRP (b)" XXXI: 339. Alexander Rabinowitch, *The Bolsheviks in Power: the First Year of Soviet Rule in Petrograd* (Bloomington: Indiana University, 2007).

[5] *Pravda*, August 28, 1919; Lenin, *Collected Works*, XXIX: 559.

[6] A.J. Polan, *Lenin and the End of Politics* (Berkeley: University of California, 1984).

[7] Маркс така и не разработва теория на политиката и не допуска възможността за съревноваващи се политически платформи. Той се води единствено от интересите на пролетариата, на който двамата с Енгелс са говорители, и отхвърля позициите на другите социалисти, които защитават работниците по друг начин.

[8] Lenin, *PSS*, XXXIII: 109; *Pravda*, January 15, 1919. „O diktature proletariat" *Leninskii sbornilk*, III (1925).

[9] E.H. Carr, *The Bolshevik Revolution*, I: 155.

[10] A.J. Polan, *Lenin and the End of Politics* (Berkeley: University of California, 1984).

[11] *Voprosy istorii KPSS*, 1988, no. 10: 6.

[12] Volkogonov, *Lenin*, 410.

[13] RGASPI, f. 17, op. 2, d. 21, l. 18; d. 71, l. 2; op. 3, d. 174, l. 5; *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 2.

[14] RGASPI, f. 17, op. 3, d. 240, l. 1.

[15] *Ogonek*, 1990, no. 4: 6. Вж. също *PSS*, LIV: 203.

[16] *Izvestiia, TsK KPSS*, 1991, no. 2: 131.

[17] Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 160; RGASPI, f. 17, op. 3, d. 193, l. 2; d. 201, ll. 5.

[18] Valentin Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 172.

[19] *Sto sorok*, 181; Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 170; Sakharov, *Na rasput'e*, 95-6.

[20] *Odinadtsatyi s"ezd VKP (b), 1922: stenograficheskii otchet* (Moscow: 1961); Lenin, *PSS*, XLV: 122.

[21] RGASPI, f. 17, op. 3, d. 241, l. 2.

[22] RGASPI, f. 17, op. 2, d. 78, ll. 2, 6.

[23] *V.I. Lenin: Neizvestnye dokumenty*, 529 (RGASPI, f. 2, op. 1, d. 23036).

[24] Volkogonov, *Lenin*, 412. *V.I. Lenin: Neizvestnye dokumenty*, 379; *Leninskii sbornik*, XXXVI: 468; *PSS*, LIV: 229; *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 2: 133; *PSS*, LIV: 241-2; *V.I. Lenin i VChK: sbornik dokumentov 1917-1922 gg.*, 2nd ed. (Moscow: Politcheskaia literatura, 1987), 536.

[25] *New York Times*, April 4, 1922; Nina Tumarkin, *Lenin Lives! The Lenin Cult in Soviet Russia* (Cambridge, Mass.: Harvard University, 1983), 114.

[26] *Pravda*, April 28, 1922.

[27] V.Z. Rozanov, „Zapiski vracha", *Vospominaniia o Lenine* (Moscow, 1957), II: 342.

[28] *Vladimir Il'ich Lenin: biograficheskaia khronika*, XII: 349. Вж. също *Vospominaniia o Vladimire Il'iche Lenine*, 2nd ed., 5 vols. (Moscow: Politcheskaia literatura, 1979), III: 320.

[29] *Sto sorok*, 193.

[30] Pipes, *Unknown Lenin*, 138 (December 1, 1921); *Sto sorok*, 183. Вж. също Volkogonov, *Lenin*, II: 61. I. Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 143.

[31] Rigby, *Lenin's Government*, 103; Aleksandr Kolesnik, *Khronika zhizni sem'i Stalina* (Moscow: IKRA, 1990), 28; Nils Erik Rosenfeldt, *The „Special" World: Stalin's Power Apparatus and the Soviet System's Secret Structures of Communication* System, 2 vols. (Copenhagen: Museum Tusculanum, 2009), I: 123.

[32] Lidiia Shatunovskaia, *Zhizn' v Kremle* (New York, 1982), 36-7. Ken Jowitt, *New World Disorder: The Leninist Extinction* (Berkeley: University of California, 1992).

[33] Mal'kov, *Zapiski* (1967), 150; V.D. Bonch-Bruevich, *Tri pokusheniia na Lenina* (Moscow, 1930), 102; Robert H. McNeal, *Bride of the Revolution: Krupskaya and Lenin* (Ann Arbor: University of Michigan, 1972), 185.

[34] Drizdo, *Nadezhda Konstantinovna Krupskaia* (Moscow, 1958).

[35] V.I. Zdesenko, *Gorki Leninskie* (Moscow: Moskovskii rabochii, 1985), 115.

[36] Троцки твърди, че Сталин е имал план да изолира Ленин. Всъщност цялото политбюро, в това число и Троцки, гласува Ленин да остане в „Горки".

[37] „M.I. Ul'ianova ob otnoshenii V.I. Lenina I I.V. Stalina", *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 12: 198; Ul'ianova, „O Vladimire Il'iche", *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 4: 177. *Vladimir Il'ich Lenin: biograficheskaia khronika*, XII: 388.

[38] N. Valentinov, *Novaia eknomicheskaia politika*, 46-53.

[39] *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 3: 183; Volkogonov, *Lenin*, 411.

[40] *Izvestiia, TsK KPSS*, 1991, no. 3: 185.

[41] *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 12: 197.

[42] *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 3: 198.

[43] Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 132-3; *Ivestiia TsK KPSS*, 1991, no. 3; RGASPI, f. 17, op. 2, d. 209, ll. 9. „M.I. Ul'ianova ob otnoshenii V.I. Lenina i I.V. Stalina" *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 12: 196.

[44] Pipes, *Unknown Lenin*, 124 (March 13, 1921).

[45] Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 135-42.

[46] *Sto sorok*, 193. Вж. също Ulam, *Stalin: the Man and His Era* (New York: Viking, 1973), 207; and Robert Service, *Stalin: a Biography* (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University, 2005), 189.

[47] *Vladimir Il'ich Lenin: biograficheskaia khronika*, XII: 357 Fotieva, *Iz zhizni*, 183. *Vladimir Il'ich Lenin: biograficheskaia khronika*, XII: 353.

[48] *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 2: 198; Volkogonov, *Lenin: politicheskii portret* (Moscow, 1994),II: 23.

[49] *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 12: 197; Volkogonov, *Trotskii*, II: 23.

[50] RGASPI, f. 558, op. 1, d. 2397, l. 1.

[51] *PSS*, LIV; 273; *Vladimir Il'ich Lenin: biograficheskaia khronika*, XII: 359.

[52] Volkogonov, *Lenin*, 416.

[53] A.I. Mikoyan, „Na Severnom Kavkaze" *Novyi mir*, 1972, no. 12: 202.

[54] Fotieva, *Iz zhizni V.I. Lenina*, 285.

[55] *V.I. Lenin: neizvestnye dokumenty*, 548; RGASPI, f. 5, op. 2, d. 275, ll. 4-6; *Dvenadtsatyi s"ezd RKP (b). Stenograficheskii otchet* (Moscow, 1968), 198; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 816, ll. 37.

[56] RGASPI, f. 5, op. 2, d. 275, ll. 4-6; Kommunisticheskaia oppozitsiia v SSSR, I: 11.

[57] Volkogonov, *Trotskii*, II: 23. Sakharov, *Na rasput'e*, 98; Sakharov, *Politicheskoe zaveshchane*, 190.

[58] *V.I. Lenin: Neizvestnye dokumenty, 548;* Pipes, *Unknown Lenin*, 171; Pipes, *Russia under the Bolshevik Regime*, 464.

[59] Deutscher, *Prophet Unarmed*, 30.

[60] *Dvenadtsatyi s"ezd RKP (b): stenograficheskii otchet* (Moscow, 1968), 198.

[61] *Sochineniia*, V: 134-6.

[62] *Lenin: sobranie fotografii i kinokadrov*, 2 vols. (Moscow: Iskusstvo, 1980), I: 382; *Vladimir Il'ich Lenin: biograficheskaia khronika*, XII: 371.

[63] *Lenin: sobranie fotografii i kinokadrov* , I: 400; *Vospomianiia o Lenine*, IV: 446; *Pravda*, October 4, 1922.

[64] Vladimir Naumov, „1923 god: sud'ba leninskoi al'ternativy", *Kommunist*, 1991, no. 5: 30; Volkogonov, *Lenin*, 257; Volkogonov, *Lenin: politicheskii portret*, II: 24.

[65] PSS, XLV: 245-51; *Izvestiia*, November 1, 1922; Fotieva, *Iz zhizni*, 231. *Leninskii sbornik*, XXIX: 435; *Vladimir Il'ich Lenin: biograficheskaia khronika*, XII: 454

[66] *PSS*, XLV: 270.*Izvestiia*, November 9, 1922; *Vladimir Il'ich Lenin: biograficheskaia khronika*, XII: 466.

[67] *PSS*, XLV: 278-94; *Leninskii sbornik*, XXXIX: 440; *Vospominaniia o Lenine*, V: 452.

[68] Pavliuchenkov, „*Orden mechenostsev*", 195; *PSS*, XLV: 30-9; *Leninskii sbornik*, XXXIX: 440; *Vospominaniia o Lenine*, IV: 452; *Bol'shevistskoe rukovodstvo*, 268.

[69] *Lenin, u rulia strany Sovetov: po vospominaniiam sovremennikov i dokumentam, 1920-1924*, 2 vols. (Moscow: Politcheskaia literature, 1980), II: 240.

[70] Alfred Rosmer, *Moscou sous Lenine* (Paris: Pierre Horay, 1953), 231. Вж. също Moshe Lewin, *Lenin's Last Struggle*, 33.

[71] *Pravda*, November 21, 1922; *PSS*, XLV: 300; *V.I.Lenin: neizvestnye dokumenty*, 566.

[72] *PSS*, XLV.

[73] *Pravda*, January 21, 1927; *Vladimir Il'ich Lenin: biograficheskaia khronika*, XII: 509; PSS, XLV: 463; *Biblioteka V.I. Lenina v Kremle* (Moscow, 1961), 56; Fotieva, *Iz zhizni*, 240; *Izvestiia*, December 1, 1922.

[74] Giuseppe Boffa, *The Stalin Phenomenon* (Ithaca, N.Y.: Cornell University, 1992).

[75] *Sto sorok*, 381.

[76] Sering, *Die Unwälzung des osteuropäischen Agrarverfassung*, 5.

Десета глава: Диктаторът

[1] Chuev, *Tak govoril Kaganovich*, 190; Feliks Chuev, *Kaganovich, Shepilov* (Moscow: Olma, 2001), 263.

[2] Kenneth Bourne and D. Cameron Watt (eds.), *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print*, Part II, (Bethesda, Md.: University Publications of America, 1984-92).

[3] L.D. Trotskii, „Kak moglo eto sluchit'sia?" in *Chto i kak proizoshlo: shest' statei dlia mirovoi burzhuaznoi pechati* (Paris: Navarre, 1929); Trotsky, *Stalin*, 393.

[4] E.O Preobrazhenskii, „Stranitsa iz ego zhizni", *Pravda*, March 18, 1919: 2.Вж. също Charles Duval, Jr., „The Bolshevik Secretariat and Yakov Sverdlov: February to October 1917" *Slavonic and East European Review*, 51/ (1973): 47; Duval, „Yakov M. Sverdlov and

VTsIK: A Study in Bolshevik Consolidation of Power, October 1917-July 1918" *Soviet Studies*, 31/1 (1979): 3.

[5] Robert Service, *Bolshevik Party in Revolution: A Study in Organizational Change, 1917-1923* (New York: Barnes and Noble, 1979), 277.

[6] *PSS*, XXXVIII: 79. *Pravda*, March 20, 1919.

[7] Trotskii, *Portrety revoliutsionerov*, 182 Mark Vishniak, *Le regime sovietiste* (Paris: Union, 1920). *Revoliutsiia 1917 goda: khronika sobytii*, 6 vols. [Moscow-Leningrad, 1923-30], VI: 167.

[8] E.D. Stasova, *Vospominaniia* (Moscow: Mysl', 1969), 161. Вж. също Aleksandr A. Isbakh, *Tovarishch Absoliut* (Moscow: Znanie, 1963).

[9] *Vos'moi s"ezd RKP (b)*, 165.

[10] Schapiro, *Origin of the Communist Autocracy*, 266.

[11] Robert V. Daniels, „The Secretariat and Local Organizations in the Russian Communist Party, 1921-1923", *American Slavic and East European Review*, 16/1 (1957): 32.

[12] *Pravda*, April 2, 1921.

[13] *Desiatyi s"ezd RKP (b): stenograficheskii otchet* (Moscow, 1963), 402.

[14] V.A. Nikonov, *Molotov: molodost'* (Moscow: Vagrius, 2005), 517; M.V. Zelenov, „Rozhdeniie partiinoi nomenklatury" *Voprosy istorii*, 2005, no. 2: 4. Вж. също J. Ali, „Aspects of the RKP(b) Secretariat, March 1919-April 1922" *Soviet Studies*, 26/3 (1974): 396.

[15] *Izvestiia TsK*, no. 3 (39), March 1922: 55.

[16] James Harris, „Stalin as General Secretary" in Sarah Davies and Harris (eds.), *Stalin: A New History* (New York: Cambridge University, 2005), 63; *Pravda*, April 2, 1922; *Izvetsiia TsK KPSS*, 1990, no. 4: 176.

[17] *PSS*, XLIV: 393-4. *Sto sorok*, 181.

[18] Robert V. Daniels, „Stalin's Rise to Dictatorship", in Alexander Dallin and Alan F. Westin (eds.), *Politics in the Soviet Union* (New York: Harcourt, Brace and World, 1966), Nils Erik Rosenfeld, , *Knowledge and Power* (Copenhagen: Rosenkilde and Bagger, 1978). Daniels, „The Secretariat and the Local Organisations in the Russian Communist Party, 1921-1923" *American Slavic and East European Review*, 16/ (1967): 32.

[19] Trotskii, „Iosif Stalin: opyt kharakteristiki (September 22, 1939)" *Portrety revoliutsionerov* (Moscow: Moskovskii rabochii, 1991), 46.

[20] Abdurakhman Avtorkhanov, *Tekhnologiia vlasti* (Munich: 1959), 5; R.H. MacNeal, *Stalin*, 82.

[21] Tucker, *Stalin as Revolutionary*, 392.

[22] Личният секретариат на Ленин и този на Съвета на народните комисари имат дублиращи се функции. Там се събират всички доклади за политическите нагласи от 1918 до 1922 година.

[23] RGASPI, f. 17, op. 11, d. 114, l.14.

[24] *Dvenadtsatyi s"ezd*, 62-3, 180

[25] *Bol'shevistskoe rukovodstvo: perepiska*, 262-3.

[26] German V. Sharapov, *Razreshenie agrarnogo voprosa v Rossii posle pobedy oktiabr'skoi revoliutsii* (Moscow: VPSh i AON pri TsK KPSS, 1961), 174.

[27] T.H. Rigby, *Communist Party membership in the U.S.S.R., 1917-1967* (Princeton University, 1968), 135.

[28] R. Pethybridge, *One Step Backwards, Two Steps Forward: Soviet Society and Politics in the New Economic Policy* (Oxford: Clarendon, 1990) Fainsod, *Smolensk under Soviet Rule*, 44. *Dvenadtsaty s"ezd*, 39.

[29] S. Pirani, *The Russian Revolution in Retreat, 1920-24* (London: Routledge, 2008), 155.

[30] Pirani, *Russian Revolution in Retreat, 1920–24*, 101.

[31] Iz vospominaniia skul'ptura M.D. Ryndiuksoi o rabote nad biustom I.V. Stalina v 1926 g., *Golosa istorii: Muzei revoliutsii. Sbornik nauchnykh trudov*, vyp. 23 kn. 2 (Moscow, 1992): 111.

[32] Alexandre Barmine, *Vingt ans au service de l'U.R.S.S.: souvenirs d'un diplomate soviemtique* (Paris: Albin Michel, 1939).

[33] A.N. Shefov, *Moskva, kreml', Lenin* (Moscow: Politizdat, 1969); Volkogonov, *Lenin*, 230.

[34] A.G.Barmin, *Sokoly Trotskogo* (Moscow, 1997), 155. P.V. Sytin, *Iz istorii Moskovskikh ulits* (Moscow, 1948).

[35] *Deviatyi s"ezd RKP (b) 1920: Protokoly* (Moscow: Politicheskaia literatura, 1960), 357; Sergei A. Pavliuchenkov, *Orden mechenostsev: partiia i vlast' posle revoliutsii 1917-1929 gg.*, 61.

[36] Alexander Berkman, *The Bolshevik Myth: Diary 1920-1922* (1925), 46.

[37] .RGASPI, f. 558, op. 1, d. 4505, l. 1, 3; d. 1860, ll. 1-4.

[38] „Ние [партията] станахме държавата", заявява един делегат на Деветия конгрес на партията през 1919 година. *Vos'moi s"ezd* (1959), 178.

[39] T.H. Rigby, *Lenin's Government: Sovnarkom, 1917-1922* (New York: Cambridge University, 1979), 230.

[40] Rigby, *Lenin's Government*, 176. R. Abrams, „Political Recruitment and Local Government: The Local Soviets of the RSFSR, 1918-1921", *Soviet Studies*, 19/4 (1968): 573. Paul P. Gronsky, „The Zemstvo System and Local Government in Soviet Russia, 1917-1922", *Political Science Quarterly*, 38/4 (1923): 552.

[41] *Deviatyi s"ezd RKP (b), mart-aprel' 1920: Protokoly* (Moscow: Politicheskaia literatura, 1960), 68.

[42] *Izvestiia TsK KPSS*, 1921, no. 28, 23, 29. Leonard Schapiro, *Communist Party*, 250.

[43] Niels Erik Rosenfeldt, *The Special World*, 2 vols. (Copenhagen: 2009).

[44] P.V. Sytin, *Iz istorii moskovskikh ulits* (Moscow: Sovremennik, 2000), 70.

[45] A.P. Balashov and Iu.S. Markhashov, „Staraia ploshchad' „*Polis*, 1991, no. 5: 192.

[46] Boris Bazhanov, *Bazhanov and the Damnation of Stalin* (Columbus: Ohio State University Press, 1990), 38.

[47] Aleksandr Loginov, *Teni Stalina: general Vlasik i ego soratniki* (Moscow: Sovremennik, 2000), 95.

[48] Dominic C.B. Lieven, „Russian

Senior Officialdom under Nicholas II: Careers and Mentalities", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 32/2 (1984): 199; John A. Armstrong, „Tsarist and Soviet Elite Administrators" *Slavic Review*, 31 (1972).

[49] Anatolii V. Remnev, *Samoderzhavnoe pravitel'stvo: komitet ministrov v sisteme vyshshego upravleniia Rossiiskoi imperii* (Moscow: Rosspen, 2010), 83. L.E. Shepelev, *Chinovny mir Rossii XVIII-nachalo XX v.* (St. Petersburg: Iskusstvo-SPB, 1999), 47.

[50] Lieven, *Russia's Rulers*, 286.

[51] Carr, *Foundations of a Planned Economy, 1926-1929*, III.

[52] *PSS*, XLV: 123."*Vos'moi s"ezd RKP (b), mart 1919 goda: protokoly* (Moscow, 1959), 426; *KPSS v rezoiliutsiakh i resheniiakh s"ezdov, konferentsii i plenumov TsK* (Moscow: Gosizdat, 1954), I: 444.

[53] Tsakunov, *V labirinte*, 93; T.H. Rigby, „Early Provincial Cliques and the Rise of Stalin" *Soviet Studies*, 33/1 (1981).

[54] *Izvestiia TsK*, March 1922: 13. M. Ravich-Cherkasskii, *Istoriia kommunisticheskoi partii (bol'shevikov) Ukrainy* (Kharkov: Gosizdat Ukrainy, 1923).

[55] RGASPI, f. 17, op. 84, d. 147, l. 150; *Spravochnik partiinogo rabotnika* (Moscow, 1923), 3: 108. Mary McAuley, *Bread and Justice: State and Society in Petrograd, 1917–1922* (Oxford: Clarendon, 1991), 145.

[56] Robert V. Daniels, „The Secretariat and Local Organizations in the Russian Communist Party, 1921-1923" *American Slavic and East European Review*, 16/1 (1957): 32; Barrington Moore, *Soviet Politics: the Dilemma of Power* (Cambridge, Mass.: Harvard University, 1950), 290. *Spravochnik partiinogo rabotnika*, vypusk 3, (Moscow 1923), 128; Robert Service, *The Bolshevik Party*, 164; Gimpel'son, *NEP i Sovetskaia politicheskaia sistema 20-e gody* (Moscow: Institut Rossiiskoi istorii RAN, 2000), 329; *Izvestiia TsK RKP (b)*, March 5, 1921. *Pravda*, September 10, 1921; *Protokoly XI*, 52; Leonard Schapiro, *Origin of the Communist Autocracy*, 337.

[57] *XI s"ezd (RKP (b)*, 57; *Izvestiia TsK*, March 1922: 35. RGASPI, f. 17, op. 11, d. 100, l. 234.

[58] *Izvestiia TsK*, No. 42, June 1922, No. 43, July 1922, No. 9 (45), September 1922, No. 11-12.

[59] RGASPI, f. 17, op. 112, d. 370, l. 2; Pavliuchenkov, 70.

[60] Catherine Merridale, *Moscow Politics and the Rise of Stalin 1925-32* (New York: St. Martin's, 1990), 29.

[61] *Izvetsiia TsK VKP (b)*, January 1924, no. 1 (59): 64, April 1924 no. 4: 41, January 18, 1926, no. 1: 22; A.P. Balashov and Iu.S. Markhashov, „Staraia ploshchad' *Polis*, 1991, no. 4: 186; RGASPI, f. 17, op. 68, d. 139, l. 74.

[62] *Dvenadtsatyi s"ezd RKP (b). 1923 goda: stenograficheskii otchet*, (Moscow 1968), 704; RGASPI, f. 17, op. 69, d. 259, l. 101Sergei A. Pavliuchenkov, *Orden mechenostsev: partiia i vlast' posle revoliutsii 1917-1929* gg., (Moscow: Sobranie, 2008), 69.

[63] *Dvenadtsatyi s"ezd RKP (b): stenograficheskii otchet*, 63.

[64] Irina V. Pavlova, *Stalinizm: Stanovlenie mekhanizma vlasti* (Novosibirsk: Novyi khronograf, 1993), 73.

[65] A.N. Nikolaev, *Chekisty: sbornik* (Moscow: Molodaia gvardiia, 1987); A.P. Balashov and Iu.S. Markhashov, „Staraia ploshchad" *Polis*, 1991, no. 5: 191.

[66] N.D. Psurtsev, *Razvitie sviazi v SSSR* (Moscow: Sviaz', 1967). P. I. Makrushenko, „Voploshchenie mechty" *Promyshlenno-ekonomicheskaia gazeta*, April 20, 1958: 3. Solnick, 172; J. Patrick Lewis, „Communications Output in the USSR: A Study of the Soviet Telephone Systems", *Soviet Studies*, 28/3 (1976): 413.

[67] Boris Bazhanov, *Bazhanov and the Damnation of Stalin*, 39.

[68] Lancelot Lawton, *The Russian Revolution, 1917-26* (London, 1927), 282.Вж. също Edward Hale Hullinger, *The Reforging of Russia* (New York, 1925), 114.

[69] *Izvestiia TsK RKP (b)*, September 18, 1920; Irina Pavlova, *Stalinizm*, 46; Boris Iu. Anin, Radioelektronnyi shpionazh (Moscow: Tsentropoligraf, 2000), 24.

[70] http://www.solovki.ca/camp_20/butcher_bokii.php; Valerii Shambarov, *Gosudarstvo i revoliutsiia* (Moscow: Algoritm, 2001), 592.

[71] Rosenfeldt, „*Special" World*, 141.

[72] *XII s"ezd*, 70.

[73] Sergei V. Dmitrievskii, *Sovetskie portrety* (Berlin: Strela, 1932), 108.

[74] Iz vospominaniia skul'ptura M.D. Ryndiuksoi o rabote nad biustom I.V. Stalina v 1926 g.", *Golosa istorii: Muzei revoliutsii. Sbornik nauchnykh trudov*, kn. 2 (Moscow, 1992): 111.

[75] P.M. Kerzhentsev, *Printsipy organizatsii*, 3rd ed. (Moscow-Petrograd: Gosizdat, 1924).

[76] Pyotr G. Smidovich, „Vykhod iz podpol'ia v Moskve", *Proletarskaia revoliutsiia*, 1923, no. 1.

[77] *Unknown Lenin*, 74.

[78] RGASPI, f. 17, op. 11, d. 186, l. 129, 108; d. 171, l. 232, 167; op. 112, d. 474, l. 11; op 11, d. 171, l. 198.

[79] RGVA, f. 33 987, op. 1, d. 448, ll. 84, Volkogonv papers, Hoover, container 17.

[80] *Dvenadtastyi s"ezd RKP (b): stenograficheskii otchet*, 59.

[81] V. Zibert, „O bol'shevistskom vospitanii", *Na strazhe*, 1924, no. 25: 9.

[82] I.N. Shpilrein et al., *Iazyk krasnoarmeitsa* (Moscow-Leningrad, 1928). Pethybridge, *One StepBackwards, Two Steps Forward*, 79.

[83] Von Hagen, *Soldiers*, 271.

[84] I.B. Berkhin, *Voennaia reforma v SSSR 1924-1925* (Moscow, 1958), 60.

[85] Von Hagen, *Soldiers in the Proletarian Dictatorship*, 183.

[86] Berkhin, *Voennaia reforma*, 60.

[87] Marguerite Harrison, 227; Leggett, 34; *Che-Ka*, 165.

[88] Gerson, *Lenin's Secret Police*, 28.

[89] V.K. Vinogradov, „Istoriia formirovaniiaarkhivaVChK"*Arkhiv VChK: Sbornik dokumentov* (Moscow: Kuchkovo Pole, 2007).

[90] *Genrikh Iagoda*, 295-305. V.K. Vinogradov, „Istoriia formirovaniia arkhiva VChK".

[91] S.V. Leonov, *Rozhdenii sovetskoi*

imperii: gosudarstvo i ideologiiia, 1917-1922 gg. (Moscow, 1997), 298; *Gosudarstvennaia bezopasnost' Rossii: istoriia i sovremennost'* (Moscow: Rosspen, 2004), 436.

[92] *Pravda*, February 22, 1919; *Sotsialistickesii vestnik*, September 21, 1922.

[93] Gorky, *Untimely Thoughts* (New York, 1968), 211.

[94] George Leggett, *The Cheka: Lenin's Political Police* (Oxford: Clarendon, 1981); N.V. Krylenko, *Sudoustroitstvo RSFSR: lektsii po teorii i istorii sudoustroitstva* (Moscow, 1924), 97.

[95] Rayfield, *Stalin and His Hangmen:* (New York: Random House, 2005), 67.

[96] George Popoff, *The Tcheka: The Red Inquisition* (London: A.M. Philpot, 1925); S.V. Dmitrievskii, *Sud'ba Rossii: pis'ma k druz'iam* (Stockholm, 1930), 214. T.A. Soboleva, *Istoriia shifroval'nogo dela v Rossii* (Moscow, 2002), 417. Thomas Remington, „Institution Building in Bolshevik Russia", *Slavic Review*, 41/ (1982): 97.

[97] Kapchinskii, *Gosbezopasnosti iznutri*, 256.

[98] Pirani, *Russian Revolution in Retreat*, 39.

[99] *PSS*, LIV: 39.

[100] A.M. Plekhanov, *VChK-OGPU v gody novoi ekonomicheskoi politiki 1921-1928* (Moscow: Kuchkovo pole, 2006), 108. RGASPI f. 76, op. 3, d. 49, l. 117. Pavlov, *Bol'shevistskaia diktatura*, 53.

[101] *Vysylka vmesto rasstrela 1921-1923* (Moscow: Russkii put, 2005), 11; A.M. Plekhanov, *VChK-OGPU v gody novoi ekonomicheskoi politiki 1921-1928*, 400. Gary Richard Waxmonsky, „Police and Politics in Soviet Society 1921-1929", Ph.D. dissertation, Princeton University, 1982, 126.

[102] *PSS*, XLIV: 396. Вж. също Pavliuchenkov, *„Orden mechenostsev"*, 131; *Bol'shevik*, January 15, 1937. *V.I. Lenin i VChK* (Moscow: POliticheskaia literatura, 1987), 518.

[103] Volkogonov, *Lenin*, 359.

[104] Pethybridge, *One Step Backwards*, 206.

[105] *Shpion*, 1993, no. 1: 36. Koenker, *Revelations*, 229.

[106] *Pravoeserovskii politicheskii protsess v Moskve, 8 iiunia-4 avgusta 1922 g.: stenogrammy sudebnykh zasedanii* (Moscow: ROSSPEN, 2011); Marc Jansen, *A Show Trial under Lenin, 1922* (The Hague and Boston: M. Nijhoff and Kluwer Boston, 1982); K.N. Morozov, *Sudebnyi protsess sotsialistov-revoliutsionerov i tiuremnoe protivostoianie (1922-1926)* (Moscow: Rosspen, 2005); David Shub, „The Trial of the SRs", *Russian Review*, 23/4 (1964): 362.

[107] *Moia zhizn'*, II: 211-2. *Sbornik tsirkuliarnykh pisem VChK-OGPU* (Moscow, 1935), III: 301.

[108] *Sbornik zakonodatel'nykh i normativnykh aktov o repressiiiakh i reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii* (Moscow, 1993), 12.

[109] Lesley Chamberlain, *Lenin's Private War: The Voyage of the Philosophy Steamer and the Exile of the Intelligentsiia* (New York: St. Martin's, 2006), 139.

[110] L.P. Beliakov, *Lagernaia sistema i politicheskie represii, 1918-1953* (Moscow: VSEGEI, 1999), 385.

[111] Pavlov, *Bol'shevistskaia diktatura*, 3.

[112] Vladlen Izmozik, *Glaza i ushi rezhima: Gosudarstvennyi politicheskii kontrol' za naseleniem sovetskoi Rossii v 1918-1928 godakh* (St. Petersburg, 1995), 115 (RGASPI, f. 76, op. 3, d. 306, l. 156).

[113] S.A. Krasil'nikov, „Politbiuro, GPU, in intelligentsia v 1922-1923 gg." *Intellignetsiia, obshchestvo, vlast': opyt vaizootnoshenii, 1917-konets 1930 gg.* (Novosibirsk, 1995), 53. *KPSS v rezoliutsiiakh i resheniiakh s''ezdov, konferentsii i plenumov TsK* (Moscow, 1984), III: 159

[114] Izmozik, *Glaza i ushi rezhima*, 50. Holquist, „Information is the Alpha and Omega", 422. David Englander, „Military Intelligence and the Defence of the Realm", *Bulletin of the Society for the Study of Labour History*, 52/ (1987): 24.

[115] RGASPI, f. 17, op. 84, d. 176, 196; Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 131.

[116] K. Chistiakov, *Ubit' za Rossiu! Iz istorii Russkogo emigranstlkgo aktivizma, 1918-1939 gg.* (Moscow, 2000).

[117] P.F. Liadov, *Istoriia Rossiiskogo protokola* (Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniia, 2004).

[118] Bessedovsky, *Revelations of a Soviet Diplomat*, 78-9.

[119] Magerovsky, „The People's Commissariat", 246.

[120] Teddy Uldricks, *Diplomacy and Ideology. The Origins of Soviet Foreign Relations 1917-30* (London: Sage, 1979), 97.

[121] Ruth von Mayenburg, *Hotel Lux* (Munich: Bertelsmann, 1978).

[122] Ruth Kennel, „The New Innocents Abroad", *American Mercury*, XVII (May 1929):15.

[123] Arvo Kuusinen, *Rings of Destiny*, 44

[124] M. Heimo and A. Tivel, *10 let Kominterna v resheniiakh i tsifrakh* (Moscow: Gosizdat, 1929).

[125] George F. Kennan, *Russia and the West under Lenin and Stalin* (Boston: Little, Brown, 1961), 181.

[126] E.H. Carr, *Bolshevik Revolution*, III: 67; Jacobson, *When the Soviet Union Entered World Politics* (Berkeley: University of California, 1994).

[127] Stalin in *Pravda*, December 18, 1921, in *Sochineniia*, V: 118.

[128] Kennan, *Russia and the West*, 189.

[129] *Pravda*, October 29, 1921.

[130] Anne Orde, *British Policy and European Reconstruction after the First World War* (New York: Cambridge University, 1990); Charles S. Maier, *Recasting Bourgeois Europe: Stabilization in France, Germany, and Italy in the Decade after World War I* (Princeton University, 1975). .

[131] Jane Degras (ed.), *Soviet Documents on Foreign Policy*, 3 vols. (London and New York, 1951-53), I: 270.

[132] APRF, f. 3, op. 22, d. 306, ll. 8-9, Volkogonov papers, Hoover, container 23.

[133] „V.M. Molotovu dlia chlenov politbiuro TsK RKP (b)", *PSS*, LIV: 136.

[134] Pipes, *Unknown Lenin*, 144-5. Carr and Davies, *Foundations of a Planned Economy*, III: 120.

[135] Stephen White, *The Origins of Détente: the Genoa Conference and Soviet-Western relations, 1921-1922* (New York: Cambridge University, 1985); Carole Fink, *The Genoa Conference: European diplomacy, 1921-1922* (Chapel Hill: University of North Carolina, 1984).

[136] *DBFP*, VIII: 280-306.Вж. също Timothy Edward O'Connor, *The Engineer of Revolution: L.B. Krasin and the Bolsheviks, 1870-1926* (Boulder: Westview, 1992); and Semen S. Khromov, *Leonid Krasin: neizvestnye stranitsy biografii, 1920-1926 gg.* (Moscow: Insitut Rossiiskoi istorii RAN, 2001), 64.

[137] Degras, *Soviet Documents on Foreign Policy*, I: 298; Robert C. Williams, „Russian War Prisoners and Soviet-German Relations, 1918-1921" *Canadian Slavonic Papers*, 9/2 (1967): 270; L. Shapiro, *Soviet Treaty Series* (Washington, D.C., 1950), I: 40.

[138] Kennan, *Russia and the West*, 198; Carole Fink, *The Genoa Conference: European Diplomacy, 1921-1922* (Chapel Hill: University of North Carolina, 1984).

[139] *Dokumenty vneshnei politiki SSSR*, 21 vols. (Moscow: Politcheskaia literatura, 1957-77), V: 226.

[140] *Izvestiia*, May 10, 1922; *Sbornik deistvuiushchikh dogovorv soglashenii i konventsii, zakliuchennykh R.S.F.S.R. s inostrannymi gosudarstvami* , 5 vols. (St. Petersburg: Gosizdat, 1921-23), III: 36.

[141] *Materialy Genuezskoi konferentsii*, 327; Eudin and Fisher, *Soviet Russia and the West*, 202.

[142] Seregi A. Gorlov, *Sovershennko sekretno, Moskva-Berlin 1920-1933* (Moscow: IVI RAN, 1999); Rolf-Dieter Müller, *Das Tor zur Weltmacht* (Boppard am Rhein: Harald Boldt, 1984); Manfred Zeidler, *Reichswehr und Rote Armee, 1920-1933* (Munich: R. Oldenbourg, 1993).

[143] White, *Origins of Détente*, 181.

[144] Jacobson, *When the Soviet Union Entered*, 90.

[145] John F.V. Keiger, *Raymond Poincaré* (New York: Cambridge University, 2002), 288; Annika Mombauer, *The Origins of the First World War* (London: Longman, 2002), 200.

[146] Harold H.Fisher, *The Famine in Soviet Russia, 1919-1923: the Operations of the American Relief Administration* (New York: Macmillan, 1927), 300; *Golod 1921-1922: sbornik* (New York: Predstavitel'stvo Rossiskogo obshchestva Krasnogo kresta v Amerike, 1923); I.L. Lubny-Gertsyk, *Dvizhenie naseleniia na territorii SSSR za vremia mirovoi voiny i revoliutsii* (Moscow, 1926); Genkina, *Perekhod*, 302; W. Horsley Grant, *A Medical Review of Soviet Russia* (London: British Medical Association, 1928), 15.

[147] Fischer, *Famine*, 96. Вж. също League of Nations, *Records of the Assembly, Plenary Meetings*, 26 volumes (Geneva, 1920-46), II: 545, III: 59.

[148] Markus Wehner and Iu.A. Petrov, „Golod 1921-1922 gg. v Smarskoi gubernii i reaktsiia sovetskogo pravitel'stva" *Cahiers du Monde russe*, 38/1/2 (1997): 223; F.A. Mackenzie, *Russia before Dawn* (London: T.F. Unwin, 1923), 229.

[149] Vladimir A. Logachev, „V khlebnom raoine Zapadnoi Sibir': ot prodraverstka k golodu", *Vestnik Tomskogo gusudarstvennogo universiteta: Istoriia*, 2012, no. 3: 36.

[150] S. Beisembaev, *Lenin i Kazakhstan*, 2nd ed. (Alam-Ata, 1987), 325.

[151] Feliks Dzerzhinskii: dnevnik zakliuchennogo: pis'ma (Minsk, 1977), 229; A. Tishkov, *Dzerzhinskii* (Moscow, 1976), 335; K.M. Bartashevich, „Moskva zhdet... khleba" *Pogranichnik*, 1967, no. 16: 34-7; A.A. Plekhanov and A.M. Plekhanov (eds.) *F.E. Dzerzhinskii–predsetael' VChK-OGPU: sbornik dokumentov, 1917-1926* (Moscow: Mezhdunarodnyi fond Demokratiia, 2007), 368.

[152] A. Berelowich and V.P. Danilov (eds.), *Sovetskaia derevnia glazami VChK-OGPU-NKVD: dokumenty i materialy, 1918-1939*, 4 vols. (Moscow: Rosspen, 1998).

[153] Charles M. Edmondson, „The Politics of Hunger: the Soviet Response to the Famine of 1921" *Soviet Studies*, 29/4 (1977): 506. Lewis H. Siegelbaum, *Soviet State and Society between Revolutions, 1918-1929* (New York: Cambridge University, 1992), 89.

[154] Betrand Patenaude, *The Big Show in Bololand: the American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921* (Stanford University, 2002); *Itogi posledgol s 15/X-1922 g. 1/VIII-1923 g.* (Moscow: Tsentral'naia komissiia pomoshchi golodayushchim, 1923)

[155] H. Johnson, *Strana i mir*, 1992, no. 2: 21.

[156] *PSS*, XLV: 122, 127; *Vladimir Ilich Lenin: Biograficheskaia khronika*, VIII: 366; XI: 509; McNeal, *Stalin*, 48; Volkogonov papers, Hoover Institution Archives, container 23.

[157] Pavel Nikolaevich Miliukov Papers, 1879-1970, Columbia Unviersity, box 1.Вж. също Oleg Budnitskii, „Boris Bakhmeteff's Intellectual Legacy in American and Russian Collections" *Slavic and East European Information Resources*, 4/4 (2003): 5.

[158] *Izvestiya*, March 23, 1921; *PSS*, XLIII: 62; *Pravda*, March 21, 1921; Chamberlin, *Russian Revolution*, II: 502; A.M. Bol'shakov, „The Countrtyside 1917-1924", in R.E.F. Smith (ed.), *The Russian Peasant 1920 and 1984* (London: Cass, 1977), 48.

[159] Carr, *Bolshevik Revolution*, II: 289.

[160] Atkinson, *The End of the Russian Land Commune*, 235.

[161] Heinzen, *Inventing a Soviet Countryside*, 104.

[162] James W. Heinzen, *Inventing a Soviet Countryside: State Power and the Transformation of Rural Russia, 1917-1929* (University of Pittsburgh, 2004), 93; *Gosudarstvennyi apparat SSSR, 1924-1928 gg.* (Moscow: Tsentral'noe statisticheskoe upravlenie SSSR, 1929), 16.

[163] Silvana Malle, *The Economic Organization of War Communism, 1918-1921* (New York: Cambridge University, 1985), 172.

[164] M. Feitelberg, *Das Papiergeldwesen in Räte-Russland*(Berlin, 1920), 50.

[165] Andrei V. Aliamkin and Aleksandr G. Baranov, *Istoriia denezh-*

nogo obrashcheniia v 1914-1924 gg. (Ekaterinburg : Ural'skii gos. universitet, 2005), 194.

[166] S.S. Katsenellenbaum, *Russian Currency and Banking* (London: P.S. King, 1925), 10.

[167] Evgenii Preobrazhenskii, *Bumazhnye den'gi v epokhu proletarskoi diktatury* (Moscow, 1920), 4. Вж. също Arnold, *Banks, Credit, and Money*, 95.

[168] G.Ia. Sokol'nikov, *Novaia finansovaia politika: na puti k tverdoi valiute* (Moscow: Nauka, 1995), 39; Samuel A. Oppenheim, „Between Right and Left“ *Slavic Review*, 48/4 (1989): 592; E.H. Carr, *The Bolshevik Revolution, 1917-1923* (New York: Macmillan, 1951-3), II: 351.

[169] *Pravda*, February 14, 1919; Genis, „G.Ia. Sokolnikov“, *Voprosy istorii*, 1988, no.12: 59.

[170] *Pravda*, December 10, 1917; Sokolnikov, *K voprosu o natsionalizatsii bankov* (Moscow, 1918); E.N. Sokolov, *Finansovaia politika Sovetskoi vlasti (oktiabr' 1917-avgust 1918 gg.)* (Riazanskii gos. universitet im. S.A. Esenina, 2008).

[171] Ivan A. Anfert'ev, „Vozvrashchenie Sokol'nikova“, in Anfert'ev (ed.), *Smerch* (Moscow: DOSAAF SSSR), 158 and „Neizvestnyi Sokol'nikov“, *Vozvrashchenye imena* (Moscow: Novosti, 1989), II: 223.

[172] *Vos'moi s"ezd RKP (b)* (1959), 144; Budennyi, *Proidennyi put'*, 3 vols., I: 374. Olesia Ia. Chigir, „Grigorii Iakovlevich Sokol'nikov: lichnost' i deiatel'nost'“, kandidatskaia dissertatsiia, Ryazan, 2009.

[173] *Vladimir Il'ich Lenin: biograficheskaia khronika*, IX: 108.

[174] Sokol'nikov, „Liquidatsiia Turkestanskogo rublia“, *Pravda*, December 30, 1920.

[175] Arthur Z. Arnold, *Banks, Credit and Money in Soviet Russia* (New York, 1937), 126; V.E. Iurovskii, „Arkhitektor denezhnoi reform 1922-1924“, *Voprosy istorii*, 1995, no. 2: 141; S.S. Katzenellenbaum, *Russian Currency and Banking, 1914-1924* (London: P.S. King, 1925), 149; M.G. Nikolaev, „Na puti k denezhnoi reforme 1922-1924 godov“ Otechestvennaia istoriia, 2001, no. 1: 89. V. Rozanov, „Vladimir Il'ich Lenin“, *Krasnaia nov'*, 1924, no.6: 153.

[176] M.M. Al'tman, „Lichnost' reformatora: narkom finansov G.Ia. Sokol'nikova 1888-1939“ *Denezhnaia reforma v Rossii, istoriia i sovremennost': sbornik statei* (Moscow, 2004).

[177] Zakharii V. Atlas, *Ocherki po istorii denezhnogo obrashcheniia v SSSR, 1917-1925* (Moscow: Gos. finansovoe izdatel'stvo, 1940), 196; Yurii Goland, „Currency Regulation in the NEP period“, *Europe-Asia Studies*, 46/8 (1994): 1251; David Woodruff, „The Politburo on Gold, Industrialization, and the International Economy, 1925-1926“, in Paul R. Gregory and Norman Naimark (eds.), *The Lost Politburo Transcripts* (New Haven: Yale University, 2008), 199.

[178] Iurii Goland, *Diskusii ob ekonomicheskoi politike v gody denezhnoi reformy, 1921-1924* (Moscow, 2006).

[179] Carr, *The Interregnum*, 43.

[180] Vladimir Mau, *Reformy i dogmy, 1914-1929* (Moscow: Delo, 1993), 137.

[181] *Odinadtsatyi s"ezd RKP* (b), 360. Genis, „Upriamyi narkom s Il'sinki“, 19.

[182] E.H. Carr, *Socialism in One Country*, I: 490.

[183] M.E. Kol'tsov, *Izbrannoe* (Moscow, 1985), 39.

[184] *XIV s"ezd VKP (b): stenograficheski otchet* (Moscow-Leningrad, 1926), 460; T.Z. Korzhikhina, „Obshchestvo starykh Bol'shevikov (1922-1935)“ *Voprosy istorii KPSS*, 1989, no. 11.

[185] T.H. Rigby, „The Soviet Political Elite, 1917-1922“ *British Journal of Political Science*, 1/4 (1971): 415. *IX s"ezd RKP(b)*, 483; *X s"ezd RKP(b)*, 762.

[186] *PSS*, XLV: 17; *Bol'shevistskoe rukovodstvo*, 239.

[187] William J. Chase, *Workers, Society, and the Soviet State 1918-1929* (Urbana: University of Illinois, 1987), 50; *Desiatyi s"ezd*, 236.

[188] T.H. Rigby, „The Soviet Political Elite, 1917-1922“ *British Journal of Political Science*, 1/4 (1971): 415. Вж. също Donald Raleigh, *Experiencing Russia's Civil War: Politics, Society, and Revolutionary Culture in Saratov, 1918-1922* (Princeton: Princeton University, 2002), 132.

[189] Daniel T. Orlovsky, „State Building in the Civil War Era“ in Diane Koenker et al. (eds.), *Party, State, and Society in the Russian Civil War* (Bloomington: Indiana University, 1990), 180.

[190] „Moi ded, Viacheslav Molotov, ne platil Leninu gonorarov“ *Rodnaia gazeta*, May 20, 2005 (interview with Viacheslav Nikonov): http://www.rodgaz.ru/index.php?action=Articles&dirid=76&tek=16120&issue=199

[191] Nikonov, *Molotov*, 88, 91-2, 109.

[192] Derek Watson, *Molotov and Soviet Government: Sovnarkom, 1930-41* (New York: St. Martin's, 1996).

[193] Bazhanov, *Vospominaniia*, 179.

[194] V.V. Kuibyshev, *Epizody iz moei zhizni* (1931); Pavel I. Berezov, *Valerian Vladimirovich Kuybyshev, 1888-1935* (Moscow: Molodaia gvardiia, 1958); G.U. Buzurbaev, *Kuibyshev v Sibiri* (Novosibirsk : Novosibirskoe obl. gosizdat, 1939); Valerii Erofeev, *Valerian Kuibyshev v Samare: mif stalinskoi epokhi* (Samara: Samarskoe otdelenie Litfonda, 2004).

[195] Trotsky, *Stalin School of Falsification*, 126.

[196] B.M. Volin, *12 biografii* (Moscow: Rabochaia Moskva, 1924).

[197] E.A. Rees, *Iron Lazar: a Poitical Biography of Lazar Kaganovich* (London: Anthem, 2012).

[198] Bajanov, *Avec Staline dans le Kremlin* (Paris, 1930), 58.

[199] Rees, *Kaganovich*, 17. Iu.S. Gambarov et al. (eds.), *Entsiklopedicheskii slovar' russkogo bibliograficheskogo instituta Granat* (Moscow, 1925).

[200] *Pravda*, June 29, 1962.

[201] O.G. Nazarov, *Stalin i bor'ba za liderstvo v bol'shevistkoi partii v usloviakh NEPa* (Moscow: IVI RAN, 2002).

[202] Bazhanov (1983), 53. Kun, *Unknown Stalin*, 286.

[203] Iu.O. Rubtsov, *Iz-za spiny vozhdia*, 33.

[204] V.V. Demidov, *Politicheskaia bor'ba i oppozitsiia v Sibiri, 1922-1929 gg.* (Novosibirsk, 1994), 61; Roy Medvedev, *On Stalin and Stalinism* (1979), *Tragediia Sovetskoi derevni*, III: 850; Petrov, *Kto rukovodil NKVD*, 184; Rosenfeldt, *Knowledge and Power*, 131.

[205] Debo, *Revolution and Survival*, 34. Вж. също Richard K. Debo, „The Making of a Bolshevik: Georgiii Chicherin in England, 1914-1918", *Slavic Review*, 25/4 (1966): 651; Timothy O'Connor, *Diplomacy and Revolution: G.V. Chicherin and Soviet Foreign Affairs, 1918-1930* (Ames: Iowa State University, 1988).

[206] Georgii Cherniavskii, „Fenomenon Litvinova", *XX Vek: istoriia Rossii i SSSR*, January 22, 1924: http://kackad.com/kackad/?p=5377

[207] Arthur Pope, *Maksim Litvinoff* (New York: I.B. Fischer, 1943), 129.

[208] Z. Sheinis, „Pervye shagi diplomaticheskoi deiatel'nosti M.M. Litvoinov", *Novaia i noveishaia istoriia*, 1988, no. 1: 153; Hilger and Meyer, *Incompatible Allies*, 110.

[209] Sabine Dullin, *Men of Influence: Stalin's Diplomats in Europe, 1930-1939* (Edinburgh University, 2010), 13.

[210] Boris Bazhanov, *Bazhanov and the Damnation of Stalin*, 88.

[211] „Posledniaia sluzhebnaia zapiska Chicherina", *Istochnik*, 1995, no. 6: 100.

[212] Georgii Cherniavskii, „Fenomenon Litvinova", *XX Vek: istoriia Rossii i SSSR*, February 4, 1924: http://kackad.com/kackad/?p=5428.

[213] Anatolii Ivanov, *Neizvestnyi Dzerzhinskii: fakty i vymysly* (Minsk: Valev, 1994); Aleksandr Plekhanov, *Dzerzhinskii: Pervyi chekist Rossii* Moscow: Olma, 2007).

[214] Andrei Sinyavsky, *Soviet Civilization: A Cultural History* (New York: Arcade, 1990), 126; Nikolai Berdiaev, *Samopoznanie* (Moscow: Mysl, 1991), 215.

[215] *20 Let VChK-OGPU-NKVD* (Moscow: OGIZ, 1938), 20; Robert Blobaum, *Feliks Dzierżyński and the SDKPiL* (Boulder, Colo.: East European Monographs, 1984).

[216] V.A. Tishkov, *Dzherzhinskii*, 2nd ed. (Moscow: Molodaia gvardiia, 1976), 75; Iurii Dmitriev, *Pervyi chekist* (Moscow: Molodaia gvardiia), 53.

[217] C. Sheridan, *From Mayfair to Moscow: Clare Sheridan's Diary*, 95.

[218] A.M. Plekhanov, *VChK-OGPU v gody novoi ekonomicheskoi politiki 1921-1928* (Moscow: Kuchkovo pole, 2006), 227; Valentin Shteinberg, *Yekab Peters* (Moscow: Politicheskaia literatura, 1989), 119; Viktor Baklanov, „Slovo Dzherzhinskomu" *Gazeta „Dos'e"*, November 3, 2002: http://www.fsb.ru/fsb/history/author/single.htm!id%3D10317976%40fsbPublication.html.

[219] *Bol'shevistskoe rukovodstvo: perepiska*, 305; Zdanovich, *Organy gosudarstvennoi bezopasnosti*, 142; Fedor T. Fomin, *Zapiski starogo chekista*, 2nd ed.(Moscow: Politicheskaia literatura, 1964), 214. Nadezhda Ioffe, *Vremia nazad: moia zhizn', maia sud'ba, moia epokha* (Moscow: Biologicheskie nauki, 1992): http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=7700

[220] Richard Deacon, *A History of the Russian Secret Service* (New York: Taplinger, 1972), 286.

[221] Fedor T. Fomin, *Zapiski starogo chekista*, 2nd ed.(Moscow: Politicheskaia literatura, 1964), 220; Oleg Mozokhin and Teodor Gladkov, *Menzhinskii: intelligent s Lubianki* (Moscow: Iauza, 2005), 166.

[222] *Genrikh Iagoda*, 17.

[223] Plekhanov, *VChK-OGPU*, 278.

[224] *Genrikh Iagoda*, 273.

[225] Chris Ward, *Stalin's Russia* (New York; Routledge, Chapman and Hall, 1993), 36.

[226] RGASPI, f. 558, op. 1, d. 1594, l. 3; Evgenii S. Gromov, *Stalin: Iskusstvo i vlast'* (Moscow: Eksmo Algoritm, 2003), 72.

[227] *Leninskii sbornik*, XXXVI: 122; *Biulleten' oppozitsii*, nos. 36-7,1933, 10.

[228] Trotsky, *My Life*, 477.

[229] Trotsky, *Portrety revoliutsionerov* (Moscow: Moskovsky rabochii, 1991), 54.

[230] S. Ilizarov, „Stalin, Strikhi k portretu na fone ego biblioteki i arkhiva", *Novaia i noveishaia istoriia*, 2000, no. 3 and no. 4; Gromov, *Stalin: iskusstvo*, 57-9; Volkogonov, *Triumf i tragediia*, I/ii: 118.

[231] Boris Bazhanov, *Bazhanov and the Damnation of Stalin*, 105.

[232] „Stalin Closely Observed", in G.R. Urban, *Stalinism: Its Impact on Russia and the World* (London: Maurice Temple Smith, 1982), 8.

[233] „M.I. Ul'ianov ob otnoshenii V.I. Ul'ianova i I.V. Stalina", *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 12: 197.

[234] *Izvestiia*, April 5, 1923.

[235] *Sochineniia*, VIII: 66-8; *History of the Russian Revolution*, III: 1156. Вж. също Sukhanov, *Zapiski*, IV: 32.

[236] Getzler, *Martov*, 218.

[237] Budennyi, *Proidennyi put'*, I: 339.

[238] Trotsky, *Portraits: Political and Personal* (New York, 1977), 217.

[239] Mikhail S. Gorbachev, „Slovo o Lenine", *Pravda*, April 21, 1990 Lenin, *PSS, spravochnyi tom*, chast' 2: 471.

[240] *Bol'shevistskoe rukovodstvo*, 256.

[241] *Bol'shevistskoe rukovodstvo: perepiska*, 262. Вж. също Viacheslav Ia. Chevychelov, *Amaiak Nazaretian* (Tblisi: Sabchota Sakartvelo, 1979).

[242] Mariia Ioffe, Nachalo", *Vremia i my*, 1977, no. 20: 163.

[243] T.H. Rigby, „Was Stalin a Disloyal Patron?"*Soviet Studies*, 38/3 (1986): 311.

[244] Mikoyan, *Tak bylo*, 357.

[245] Alliluev, *Khronika odnoi sem'i*, 29; *Iosif Stalin v ob''iatiiakh sem'i*, 177.

[246] Artem Sergeev, *Besedy o Staline* (2006).

[247] http://protown.ru/information/hide/6965.html.

[248] „K istorii polsednikh Leninskikh dokumentov" *Moskovskie novosti*, April 23, 1989: 8.

[249] *Bol'shevistskoe rukovodstvo: perepiska*, 262-3. Вж. също Viacheslav Ia. Chevychelov, *Amaiak Nazaretian* (Tblisi: Sabchota Sakartvelo, 1979).

[250] A.P. Balashov and Iu.S. Markhashov, „Staraia ploshchad', 4 (20-e gody)", *Polis*, 1991, no. 5.

[251] Lidiia Dan, „Bukharin o Staline", *Novyi zhurnal*, 1964, no. 75: 82.

[252] RGASPI, f., 558, op. 3, d. 131, ll. 270-1.Van Ree, *Political Thought*, 148.

[253] A. Armstrong, *The Soviet Bureaucratic Elite: A Case Study of the Ukrainian Apparatus* (New York: Praeger, 1959), 146. Geoffrey Hosking, „Patronage and the Russian State“ *Slavonic and East European Review*, 78 (2000): 306; Daniel Orlovsky, „Political Clientelism in Russia: the Historical Perspective“, in T.H. Rigby and B. Harasymiw (eds.), *Leadership Selection and Patron-Client Relations in the USSR and Yugoslavia* (London and Boston: Allen & Unwin, 1983), 174.

[254] *PSS*, XLV: 302.

Единадесета глава: Отстранете Сталин!

[1] *PSS*, XLV: 345.

[2] Valentin A. Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie Lenina: realnost istorii i mify politiki* (Moscow: Moskovskii universitet, 2003).

[3] Jeremy Smith, *The Bolsheviks and the National Question, 1917-1923* (New York: St. Martin's, 1999), Erik van Ree, „Stalin and the National Question“, *Revolutionary Russia*, 7/2 (1994): 214.

[4] RGASPI, f. 558, op. 1, d. 2479, ll. 159-60, 272-4.

[5] *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 9: 199.

[6] Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 646, RGASPI, f. 5, op. 2, d. 278, l. 2; f. 558, op. 1, d. 2479, ll. 262.

[7] *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 9: 192. Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 647.

[8] *PSS*, XLV: 556.

[9] *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 9: 198; *TsK RKP (b)-VKP (b) i natsional'nyi vopros* (Moscow: Rosspen, 2005), 78; Smith, *Bolsheviks and the National Question*, 181.

[10] L.A. Fotieva, *Iz zhizni V.I. Lenina* (Moscow: Politizdat, 1967), 220.

[11] *PSS*, XLV: 211, Lewin, *Lenin's Last Struggle*, 60.

[12] *PSS*, XLV: 211.

[13] Ronaldo Munck, *The Difficult Dialogue: Marxism and Nationalism* (London: Zed, 1986), 76.

[14] Kun, *Bukharin*, 130.

[15] Segvard V. Kharmandanian, *Lenin i stanovlenie Zakavkazskoi federatsii, 1921-1923 gg.* (Yerevan: Aiasgan, 1969), 344; *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 9: 208.

[16] Petr N. Pospelov et al., *Vladimir Il'ich Lenin; biografiia* (Moscow: Politicheskaia literatura, 1960). *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 9: 206, 208-9; *PSS*, XLV: 214.

[17] John S. Reshetar, Jr., „Lenin on the Ukraine“ *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States*, 9/1-2 (1961): 3; Roman Szporluk, „Lenin, 'Great Russia,' and Ukraine“ *Harvard Ukrainian Studies*, 28/1-4 (2006): 611.

[18] *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 9: 205. *PSS*, XLV: 214; Lenin, *Sochineniia*, 4th ed., XXXIII: 335.

[19] Jurij Borys, *The Sovietization of the Ukraine, 1917-1923: the Communist Doctrine and Practice of National Self-Determination* (1960).

[20] *PSS*, XLI: 161; Lenin, *Sochinentia*, (Moscow: IMEL, 1931), XXV: 624; „Iz istorii obrazovanii SSSR“ in Izvestiia TsK KPSS, 1989, no. 9: 191, no. 3: 169; no. 4: 158; no. 5: 154. Erik van Ree, *The Political Thought*, 209.

[21] Smith, „Stalin as Commissar for Nationality Affairs“, 51.

[22] *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 4: 171. Smith, *Bolsheviks and the National Question*, 179.

[23] Smith, *Bolsheviks and the National Question*, 198; RGASPI, f. 17, op. 2, d. 231, l. 2; op. 3, d. 237, l. 2; f. 64, op. 1, d. 61, l. 16; *PSS*, XLIV: 255.

[24] V.A. Gornyi (ed.), *Natsional'nyi vopros v perekrestke mnenii, 20-e gody: dokumenty i materialy* (Moscow: Nauka, 1992), 144.Stephen Jones, „The Establishment of Soviet Power in Trascaucasia“ *Soviet Studies*, 40/4: 616.

[25] Smith, „The Georgian Affair of 1922“ 529; RGASPI, f. 17, op. 2, d. 231, l. 2. Smith, *Bolsheviks and the National Question*, 186.

[26] Kharmandarian, *Lenin i stanovleniie zakavkazskoi federatsii* , 218. David M. Lang, *A Modern History of Soviet Georgia* (New York: Grove, 1962), 240.

[27] Ronald Grigor Suny, *The Making of the Georgian Nation*, 2nd ed. (Bloomington: Indiana University, 1994), 214; Orjonikidze, *Stat'i i rechi*, I: 226.

[28] *Sochineniia*, IV: 162.

[29] Iu.M. Kacharava (ed.), *Bor'ba za uprochenie sovetskoi vlasti v Gruzii* (Tblisi: Sabchota Sakartvelo, 1959), 51; RGASPI, f. 5, op. 2, d. 32, ll. 7.

[30] Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 244.

[31] *PSS*, XLIV: 299; XLV: 595; Pipes, *Formation*, 274. RGASPI, f. 558, op. 1, d. 2441, ll. 1-2; d. 2491, ll. 1. *Sotsialisticheskii vestnik*, January 17, 1923.

[32] Kharmandarian, *Lenin i stanovleniie*, 351.

[33] Smith, *Bolsheviks and the National Question*, 201.

[34] Kharmandarian, *Lenin i stanovleniie*, 369; *XII s''ezd*, 541. *TsK RKP (b)-VKP (b) i natsional'nyi vopros* (Moscow: Rosspen, 2005), 64. V.V. Pentkovskaia, „Rol' V.I. Lenina v obrazovanii SSSR“ *Voprosy istorii*, 1956, no. 3:14; S.S. Gilov, *V.I. Lenin – organizator sovetskogo mnogonatsiona'lnogo gosudarstva* (Moscow, 1960), 145.

[35] Anastas Mikoian, *Dorogoi bor'by: kniga pervaia* (Moscow, 1971), 433; Kharmandarian, *Lenin i stanovleniie*, 370.

[36] Sakharov, *Politicheskoe zaveshchane*, 250; V.S. Kirillov and A.Ia. Sverdlov, *Grigory Konstantinovich Ordzhonikidze – biografiia* (Moscow: Politicheskaia literatura, 1962), 174.

[37] Sakharov, *Na rasput'e*, 41; *Pravda*, March 17, 1922; *XI s''ezd RKP (b): stenograficheskii otchet* (Moscow, 1961), 680. *PSS*, XLV: 103.

[38] *V.I. Lenin: nezivestnye dokumenty*, 513. Rigby, *Lenin's Government*, 207.

[39] *Kommunisticheskaia oppozitsiia v SSSR*, I: 16; RGASPI, f. 325, op,. 1, d. 88, ll. 1, 2, 5. *Piat' let' sovetskoi vlasti*, 150. Deutscher, *Prophet Unarmed*, 42; *Leninskii sbornik*, XX: 208. *Stalin: sbornik statei k piati-*

desitiletiu so dnia rozhdeniia (Moscow-Leningrad, 1929), *Sochineniia*, V: 50.

[40] *Izvestiia*, March 28 and 29, 1922; *PSS*, XLV: 69-116.

[41] *XI s"ezd RKP (b): stenograficheskii otchet*, 130.

[42] Sakharov, *Na rasput'e*, 43-4.

[43] *V Vserossiiskii s"ezd RKSM, 11-19 oktiabria 1922 g.: stenograficheskii otchet* (Moscow-Leningrad, 1922), 31.

[44] *PSS*, XLV: 309; Sakharov, *Na rasput'e*, 33.

[45] Sakharov, *Na rasput'e*, 30.

[46] *Vladimir Il'ich Lenin: biograficheskaia khronika*, XII: xviii; *Voprosy istorii KPSS*, 1957, no. 4: 149.

[47] *PSS*, XLV: 469. Fotieva, *Iz zhizni V.I. Lenina* (Moscow: Politicheskaia literatura, 1967), 249.

[48] *Vladimir Il'ich Lenin: biograficheskaia khronika*, XII: 534; L.A. Fotieva, *Iz zhizni V.I. Lenina* (Moscow, 1967), 250; *PSS*, XLV: 596.

[49] Volkogonov, *Lenin*, 416.

[50] L.A. Fotieva, *Iz zhizni V.I. Lenina*, 261.

[51] *PSS*, LIV: 331.

[52] *PSS*, XLIV: 427, 548; LIV: 325-6; 338.

[53] *PSS*, XLV: 596.

[54] *PSS*, XLV: 338-9.

[55] Trotskii, *Stalinskaia shkola fal'sifikatsii* (Berlin, 1932), 74; *Portret revoliutsionerov*, 279. Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 203; *PSS*, XLV: 471.

[56] Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 207-22.

[57] RGASPI, f. 16, op. 2, d. 13, ll. 180-90.

[58] *PSS*, XLV: 472; LIV: 325-6.

[59] *PSS*, XLV: 327.

[60] Volkogonov, *Lenin*, II: 329; Sakharaov, *Politicheskoe zaveshchane*, 201, *Izvestiia TsK KPSS*, 1898, no. 12: 196.

[61] *Vladimir Il'ich Lenin: biograficheskaia khronika*, XII: 537.

[62] „O zhizni i deiatel'nosti V.I. Lenina" *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 12: 189.

[63] Ulam, *Bolsheviks*, 560.

[64] *Voprosy istorii KPSS*, 1991, no. 9: 44-5.

[65] *PSS*, LIV: 327-8, 672. *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 12: 191; Fotieva, *Iz zhizni V.I. Lenina*, 274.

[66] Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 387; Trotsky Archives at Harvard, T 770; *Kommunisticheskaia oppozitsiia v SSSR*, I: 72; *PSS*, XLIV: 327; *Vladimir Il'ich Lenin: biograficheskaia khronika*, XII: 545.

[67] Sahkahrov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 215; Viz. Kumanev and Kulikova, *Protivostoianie: Krupskaia-Stalin*, 14.

[68] RGASPI, f. 17, op. 2, d. 87, ll. 1-2; *My Life*, 78-9.

[69] *PSS*, LIV: 674-5 (RGASPI, f. 12, op. 2, d. 250); *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 1: 192; Lewin, *Lenin's Last Struggle*, 152. *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 6: 193.

[70] *Voprosy istorii KPSS*, 1991, no. 9: 43; *PSS*, XLV: 474; Volkogonov, *Lenin*, II: 337; *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 6: 191; 1989, no. 12: 196; Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 202.

[71] *Vladimir Il'ich lenin: biograficheskaia khronika*, XII: 542-6.

[72] *Voprosy istorii KPSS*, 1991, no. 9: 45.

[73] Sakharov, *Politcheskoe zaveshchanie*, *Izvestiia TsK KPSS* no. 12: 191; Genrikh Volkov, „Stenografistka Il'icha", *Sovetskaia kul'tura*, January 21, 1989; *PSS*, XLV: 343.

[74] Valentin A. Sakharov, *„Politicheskoe zaveshchanie" Lenina: real'nosti i mifi politiki* (Moscow: Moskovskii universitet, 2003), 278; *Otechestvennaia istoriia*, 2005, no. 2: 162.

[75] *Voprosy istorii KPSS*, 1963, no. 2: 68; Ulam, *The Bolsheviks*, 560.

[76] *Izvestiia TsK KPSS*, 1990. No. 1: 57.

[77] RGASPI, f. 5, op. 2, d. 305, ll. 1-5; d. 301, l. 1-2, Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 653-8.

[78] Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 459.

[79] *PSS*, XLV: 349-53; RGASPI, f. 5, op. 4, d. 10, l. 13ob; Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 375.

[80] Sakharov, *Na rasput'e*, 58; *XIV s"ezd VKP (b)* [1926].

[81] Sakharov, *Politicheskoe zaveshchane*, 660; *Kommunisticheskaia oppozitsiia v SSSR*, I: 9-11.

[82] *Izvestiia TsK KPSS*, 1990, no. 10: 178-9

[83] Sakharov, *Politicheskoe zaveshchane*, 660; *Kommunisticheskaia oppozitsiia v SSSR*, I: 12.

[84] RGASPI, f. 17, op. 3, d. 330, l. 3.

[85] RGASPI, f. 17, op. 3, d. 331, l. 1. The Dzierżyński commission report: RGASPI, f. 5, op. 2, d. 32, ll. 69.

[86] *PSS*, XVL: 476; Fotieva, *Iz zhizni*, 300; *Vladimir Il'ich Lenin: biograficheskaia skhronika*, XII: 568-9.

[87] *Sto sorok*, 212.

[88] *Sto sorok*, 212; *Molotov Remembers*, 132.

[89] *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 12: 198, 196.

[90] *PSS*, LIV: 329; RGASPI, f. 17, op. 3, d. 332, l. 5.

[91] Robert Daniels, *A Documentary History of Communism* (New York: Random House, 1960), I: 234.

[92] Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 663; RGASPI, f. 17, op. 3, d. 363, l. 2; d. 364, l. 5; d. 369, l. 5.

[93] *Urok daet istoriia* (Moscow, 1989), 36.

[94] Volkogonov, *Lenin*, 421.

[95] *Izvestiia TsK KPSS*,1989, no. 12: 198. Genrikh Volkov, „Stenografistka Il'icha" *Sovetskaia kul'tura*, January 21, 1989: 3.

[96] Dnevnik dezhurnykh sekretarei V.I.Lenina *PSS*, XLV: 607.

[97] Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 276. *Izvestiia TsK KPSS*, 1990, no. 9:153.

[98] Vladimir Il'ich Lenin: biograficheskaia khronika, XII: 589; Fotieva, *Iz zhizni V.I. Lenina*, 315. RGASPI, f. 5, op. 2, d. 32, d. 33, d. 34. *Izvestiia TsK KPSS*, 1990, no. 9: 163.

[99] Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 501.

[100] Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 345-62.

[101] RGASPI, f, 5, op. 2, d. 34, l. 15; *My Life*, 482-8.

[102] Smith, „The Georgian Affair of 1922": 538; Smith, *Bolsheviks and the National Question*, 208.

[103] *PSS*, XLV: 329-30.

[104] *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 12:192; Volkogonov, *Stalin*, II: 384; Volkogonov, *Lenin*, 274. V. Dridzo, „Pis'mo v redaktsiiu" *Kommunist*, 1989, no. 5: 105.

[105] Trotsky, *Between Red and White: a Study of Some Problems of Revo-*

lution, with Particular Reference to Georgia (1922), 81.

[106] *Kentavr*, 1991, Oktiabr'dekabr': 109. *Pravda.*Trotsky, *Stalin School of Falsification*,72.

[107] Trotskii, *Zaveshchanie Lenina*, 280-1.

[108] *Izvestiia TsK KPSS*, 1990, no. 9: 151

[109] *PSS*, LIV: 329; *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 12: 192. Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 395-7.

[110] *Voprosy istorii KPSS*, 1963, no. 2, *PSS*, XLV: 455-86.

[111] Volkogonov, *Lenin*, II: 343.

[112] Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 497. Volkogonov, *Lenin*, 430.

[113] *Pravda*, March 12 and 14, 1923; *Izvestiia*, March 14, 1923.

[114] Valentinov, *Novaia ekonomicheskaia politika ikrizis partii posle smerti Lenina* (1971), 33-40.

[115] Veilkanova, *Popular Perceptions*, 27;Izmozik, 84.

[116] Trotskii, „O bol'nom“ [April 5, 1923], *O Lenine*, 159-61.

[117] Karl Radek, „Trotskii, organizator pobedy“ *Pravda*, 14 March 1923, *Portrety i pamflety* (Gosizdat: 1927)

[118] Valentinov, *Novaia ekoniomicheskaia politika*, 54; Valentinov, *Nasledniki Lenina* (Moscow, 1991), 13-4.

[119] *Sovershenno sekretno: Lubianka–Stalinu o polozhenii v strane (1922-1934 gg.)* I/i: 51-2.

[120] Ленин иска от Сталин отрова на 30 май и на 22 декември 1922 година.

[121] *Sochineniia*, XVI: 25. Volkogonov, *Lenin*, II: 347. .*Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 6, 217; L.A. Fotieva, *Iz zhizni Lenina* (Moscow, 1956); „K istorii poslednikh leninskikh dokumentov“ *Moskovskie novosti*, April 23, 1989: 8; Ulyanova, „O zhizni i deiatel'nosti V.I. Lenina (vospominaniia, pis'ma, dokumenty)“ *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 12: 189; *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 6: 217.

[122] Sakharov, *Politicheskoe zaveshchane*, 273.

[123] RGASPI, f. 558, op. 1, d. 2518, l. 1.

[124] Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 505.

[125] RGASPI, f. 85, op. 24, d. 2479, ll. 1-1ob.

[126] *TsK RKP (b)-VKP (b) i natsional'nyi vopros* (Moscow: Rosspen, 2005), 106.

[127] Smith, *Bolsheviks and the National Question*, 210 *Pamiatnye zapiski* (Moscow, 1996), 282.

[128] Kun, *Bukharin*, 130-1.

[129] *Izvestiia TsK KPSS*, 1990, no. 9: 155-6, 161.

[130] Lars Lih, „Political Testament of Lenin and Bukharin and the Meaning of NEP“ *Slavic Review*, 50/2 (1991).

[131] *Kommunist*, 1956, no. 9.

[132] Fotieva, *Iz zhizni V.I. Lenina*, 286.

[133] Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 514; Sakharov, *Na rasput'e*, 136; *Izvestiia TsK KPSS*, 1990, no. 9: 151.

[134] Sakharov, *Politicheskoe zaveshchane*, 329-30.

[135] Valentinov, *Nasledniki Lenina*, 17.

[136] RGASPI, f. 17. op. 3, d. 329, ll. 203; op. 2, d. 96, l. 1; op. 3, d. 346, l. 5.

[137] *Dvenadtsatyi s"ezd RKP (b)*, 199.

[138] *Pravda*, December 7, 1923.

[139] Valentinov, *Novaia ekonomicheskaia politika*, 54; (1991 ed.), 99.

[140] Robert V. Daniels, *Conscience of the Revolution: Communist Opposition in Soviet Russia* (Cambridge, Mass.: Harvard University, 1960), 205; *Izvestiia*, April 7, 1923.

[141] *XII s"ezd RKP (b)*, 393. Dobb, *Russian Economic Development since the Revolution*, 2nd ed. (1929), 222.

[142] *XII s'ezd RKP (b): stenograficheskii otchet* (Moscow, 1923), 306.

[143] Carr, *Interregnum*, 32-4.

[144] Barmine, *One Who Survived*, 93-4.

[145] *XII s"ezd RKP (b)*, 541.

[146] *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 4: 171-2.

[147] *Sochineniia*, V: 257.

[148] *XII s"ezd*, 449.

[149] *XII s"ezd VKP (b), 17-25 Aprelia 1923 goda: stenograficheskii otchet* (Moscow, 1968), 31.

[150] *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 4: 171.

[151] *Dvenadtsatyi s"ezd* RKP *(b)*, 571, 650-2.

[152] *XII s"ezd RKP (b)*, 561; Sakharov, *Politichskoe zaveshchane*, 521.

[153] *XII s"ezd RKP (b)*, 564. *XII s"ezd*, 614. *XII s"ezd RKP (b)*, 615.

[154] *XII s"ezd RKP (b)*, 113. *XII s"ezd RKP (b)*, 557. *XII s"ezd RKP (b)*, 607.

[155] Volkogonov, *Stalin: politicheskii portret* (Moscow, 1991), I: 160.

[156] *Sochineniia*, V: 215; Robert Himmer, „The Transition from War Communism to the New Economic Policy“ *Russian Review*, 53/4 (1994): 515.

[157] O.G. Nazarov, *Stalin i bor'ba za liderstvo v bol'shevistkoi partii v usloviakh NEPa* (Moscow: IVI RAN, 2002), 85.

[158] Volkogonov, *Lenin*, 430.

[159] Angelica Balabanoff, *My Life as a Rebel* (New York: Harper and Brothers, 1938), 186-7.

[160] *PSS*, XLV: 343; Fotieva, *Iz zhizni V.I. Lenina*, 279; *PSS*, XLV: 474.

[161] „Dnevnik dezhurnykh seketarei Lenina“, PSS, XLV: 457; *PSS*, XLV: 592.

[162] *Kommunisticheskaia oppozitsiia v SSSR*, I: 73. Fotieva, *Iz zhizni V.I. Lenina*, 281.

Pravda, February 26, 1988.

[163] Sakharov, *Politicheskoe zaveschane*, 311-3.

[164] RGASPI, f. 17, op. 3, d. 298, ll. 1, 6; *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 3: 189.

[165] Volkogonov, *Trotsky*, 264-5.

[166] *XII s"ezd RKP (b)*, 122; Valentinov, *Novaia ekoniomicheskaia politika i krizis partii posle smerti Lenina*, 57; Robert C. Tucker, *Stalin as Revolutionary* (New York, 1972), 335. Deutscher, *Prophet Unarmed*, 94; Deutscher, *Stalin*, 273.

[167] Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 423.

[168] Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 427. Volkogonov, *Lenin*, 419.

[169] *Kommunisticheskaia oppozitsiia v SSSR*, I: 56.Lewin, *Lenin's Last Struggle*, 132-3.

[170] *My Life*, 479-81.

[171] RGASPI, f. 558, op. 1, d, 2176, ll. 1-5ob. *Bazhanov and the Damnation*, 31.

[172] Robert H. McNeal, *Bride of the Revolution: Krupskaya and Lenin* (University of Michigan, 1972), 117.

[173] Trotsky's.*Diary in Exile 1935*; Trotskii, *Dnevniki i pis'ma* (Tenafly, N.J.: Ermitage, 1986), 76; Trotskii, *Stalin*, II: 254.

[174] „M.I. Ul'ianova ob otnoshenii V.I. Lenina i I.V., Stalina“ *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 12: 196.

[175] Blank, *Sorcerer*, 157.

[176] A. Bennigsen and S. Wimbush, *Muslim National Communism in the Soviet Union* (University of Chicago, 1979), 51.

[177] I.R. Tagirov (ed.), *Neizvestnyi Sultan-Galiev: rassekrechennye dokumenty i materialy* (Kazan: Tatarskoe knyzhnoe izdatel'stvo, 2002), 44. Antonov-Oveseenko, *Stalin bez maski* (Mosvow, 1990), 40; R.G. Landa, „Mirsaid Sultan-Galiev“, *Voprosy Istoriia KPSS*, 1999, no. 8: 53.

[178] Bulat Sultanbekov, „Vvedenie *Tainy natsiona'noi politiki TsK RKP*“ (Moscow: INSAN, 1992), 4. Sultanbekov, *Pervaia zhertva Genseka: Mirsaid Sultan-Galiev, sud'ba, liudi, vremia* (Kazan: Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1991). Tagirov, *Neizvestnyi Sultan-Galiev*, 32.

[179] *Tainy natsiona'noi politiki TsK RKP*,64.

[180] *Tainy natsiona'noi politiki TsK RKP*, 85. *Sochineniia*, V: 301-12.) Tagirov, *Neizvestnyi Sultan-Galiev*, 76-80 (at 80: TsGA IPD RT, f. 8327, op. 1, d, 5, ll. 91-5). *Tainy natsiona'noi politiki TsK RKP*, 99-106.

[181] *Tainy natsiona'noi politiki TsK RKP*, 270.

[182] Разстрелян е в Москва на 28 януари 1940 година.

[183] Tagirov, *Neizvestnyi Sultan-Galiev*, 81.

[184] .RGASPI, f. 17, op. 3, d. 362, l. 5.

[185] Fotieva, *Iz zhizni V.I. Lenina*, 295.

[186] Valentin Sakharov, *Politicheskoe zaveshchenia*, 547-66, *Sto sorok*, 183.

[187] *PSS*, XLV: 343-8.Sakharov, *Politicheskoe zaveshchane*, 563-5. *PSS*, XLV: 346.

[188] *Voprosy istorii KPSS*, 1991, no. 9: 45, 47.

[189] Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 538-9.

[190] Според Молотов инициативата е на Зиновиев.

[191] *XIV s''ezd VKP (b)*, 398-9. *XIV s''ezd VKP (b)*, 950.

[192] *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 4: 196.

[193] Eastman, *Leon Trotsky: the Portrait of a Youth* (New York: Greenberg, 1925).

[194] *XIV s''ezd VKP (b)*, 455-7.

[195] *XIV s''ezd VKP (b)*, 953.

[196] *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 4: 192-5, 198; *Politicheskoe zaveshchanie*, 557.

[197] „Il'ich byl tysiachu raz prav“ *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 4: 192.

[198] Khlevniuk, *In Stalin's Shadow*, 18-9. *Sto sorok*, 190-1.

[199] Mikoian, *Tak bylo*.

[200] *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 4: 196-7; Sakharaov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 554-5.

[201] *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 4: 199-200.

[202] *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 4: 201-2.

[203] *Izvestiia TsK KPSS, 1991*, no. 4: 203-4..*XIV s''ezd*, 506.

[204] Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 561.

[205] RGASPI, f. 17, op 3, d. 370, l. 7

[206] Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 565 (RGASPI, f. 17, op. 3, d. 374, l. 1; d. 375, l. 6).

[207] Conan Fischer, *The Ruhr Crisis, 1923–1924* (New York: Oxford University, 2003). Michael Jabara Carley, „Episodes from the Early Cold War: Franco-Soviet Relations 1917-1927“*Europe-Asia Studies*, 52/7 (2000):1275-1305. Вж. също Williams, *Trading with the Bolsheviks*, 111.

[208] Gerald D. Feldman, *The Great Disorder: Politics, Economics, and Society in the German Inflation, 1914-1924* (Oxford: Oxford University, 1997).

[209] *Izvestiia*, January 21, 1923; Wolfgang Ruge, *Die Stellungnahme der Sowjetunion gegen die Besetzung des Ruhrgebiets* (Berlin: Akademie-Verlag, 1962), 32; Wolfgang Eichwede, *Revolution und Internationale Politik* (Cologne: Böhlau, 1971), 154.

[210] *Politbiuro TsK RKP (b)-VKP (b) i Komintern, 1919-1943: dokumenty* (Moscow: Rosspen, 1994), 155; Leonid G. Babichenko, „Politbiuro TsK RKP (b), Komintern i sobytiia v Germanii v 1923 g.“ *Novaia i noveishaia istoriia*, 1994, no.2: 125; G.N. Sevastianov (ed.), *Moskva-Berlin, politika i diplomatiia Kremlia, 1920-1941: sbornik dokumentov*, 3 vols. (Moscow: Rosspen, 2011), I: 165-7.

[211] M.I. Orlova, *Revoliutsionnyi krizis 1923 g. v Germanii i politika kommunistitcheskoi partii*(Moscow: Moskovskii universitet, 1973), 264; L.I. Gintsberg, *Rabochee i kommunisticheskoe dvizhenie Germanii v bor'be protiv fashizma, 1929-1933* (Moscow: Nauka, 1978), 117.

[212] *Politbiuro TsK RKP(b) – VKP(b) i Komintern*, 159; Babichenko, „Politbiuro TsK RKP (b), Komintern i sobytiia v Germanii v 1923 g.“ 129.

[213] *Istochnik*, 1995, no. 5: 116.

[214] Naznachit' revoliutsiii v Germaniiu na 9 noiabria, *Istochnik*, 1995, no.5: 115. Otto Kuusinen, *Neudavsheesia izobrazhenie „nemetskogo Oktiabria“* (Leningrad: Gosizdat, 1924), 10.

[215] *Politbiuro TsK RKP(b) – VKP(b) i Komintern*, 166.

[216] *Istochnik*, 1995, no. 5: 120-7; *Bazhanov and the Damnation of Stalin*, 46-50.

[217] *Kommunisticheskii internatsional: kratkii istoricheskii ocherk* (Moscow, 1969), 196.

[218] *Politbiuro TsK RKP(b) – VKP(b) i Komintern*, 168-9 (RGASPI, f. 325, op. 1, d. 518, l. 90).

[219] *Istochnik*, 1995, no. 5: 11; *Politbiuro TsK RKP(b) – VKP(b) i Komintern*, 168; Babichenko, „Politbiuro TsK RKP (b), Komintern i sobytiia v Germanii v 1923 g.“ 131.

[220] *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 4: 201.

[221] *Proletarskaia revoliutsiia*, 1923, no. 9: 227-32.

[222] *Vladimir Il'ich lenin: biografoicheskaia khronika*, XII: 650.

[223] *XIV s''ezd VKP (b)*, 456.Trotsky, *Stalin*, 368.

[224] Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 550.

[225] *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 4: 206; *Politicheskoe zaveschanie*, 553-4.

[226] *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 4: 201.

[227] Francine Hirsch, *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union* (Ithaca, N.Y.: Cornell University, 2005).

[228] *Sto sorok*, 182-3.

[229] Krupskaia, „Poslednie polgoda zhizni Vladimira Il'icha" *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 4: 169.

[230] RGASPI, f. 558, op. 11, d. 67, l. 1

[231] Ruth Fischer, *Stalin and German Communism* (Cambridge, Mass.: Harvard University, 1948), 312.

[232] Георги Димитров, водачът на въстанието в България, успява да избяга заедно с други български комунисти и се установява в Съветския съюз.

[233] RGASPI, f. 558, op. 11, d. 139, l. 11. *Politbiuro TsK RKP(b) – VKP(b) i Komintern*, 169.

[234] *TsK RKP(b) – VKP(b) i Komintern*, 172-85.

[235] F.I. Firsov, „K voprosu o taktike edinogo fronta v 1921-1924 gg." *Voprosy istorii KPSS*, 1987, no. 10.

[236] A.P. Luppol, „Iz istorii sovetskogo gosudarstvennogo gerba" *Ezhegodnik Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia* (Moscow, 1960).

[237] *Istochnik*, 1995, no. 5: 130-5; *Pravda* (September 22, 1923).

[238] *Inprekorr*, October 6, 1923: 957-9.

[239] Babichenko, „Politbiuro TsK RKP (b), Komintern i sobytiia v Germanii v 1923 g.", 131.

[240] Babichenko, „Politbiuro TsK RKP (b), Komintern i sobytiia v Germanii v 1923 g.", 132; Gereon Iwański et al. (eds.), *II Zjazd Komunistycznei Partii Rabotniczei Polski, 19.IX-2.X.1923: Protokoły, Obrad, i Uchwały* (Warsaw: Książka i Wiedza, 1968), I: 156.

[241] *RGASPI, f. 17, op. 2, d. 101, ll. 15-15ob.*

[242] *RGASPI, f. 17, op. 2, d. 103. RGASPI, f. 17, op. 2, d. 102.*

[243] Deutscher, *Prophet Unarmed*, 111-2.

[244] *Bazhanov and the Damnation of Stalin*, 50; *Vospominaniia* (1980), 67; *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 3: 216.

[245] RGASPI, f. 17, op. 2, d. 103, ll. 2; Al'bert P. Nenarokov (ed.), *Revvoensovet Respubliki, 6 sentiabria 1918 g. – 28 avgusta 1923 g.* (Moscow: Politizdat, 1991).

[246] Volkogonov, *Trotsky*, 241; *Trotskii*, II: 8.

[247] William Chase, *Workers, Society, and the Soviet State*, (Urbana : University of Illinois, 1987) 231.

[248] *XI s''ezd VKP (b)*, 279. William J. Chase, *Workers, Society, and the Soviet State*.

[249] Brovkin, *Russia after Lenin*, 176.

[250] *Pravda*, December 13 and 21, 1923.

[251] Velikanova, *Popular Perceptions*, 34-5.

[252] G.E. Zinov'ev, *Istoriia Rossiiskoi kommunisticheskoi partii (bol'shevikov)* (Yekaterinburg: Ural-kniga, 1923); Roger Pethybridge, *One Step Backwards, Two Steps Forward: Soviet Society and Politics under the New Economic Policy* (Oxford: Clarendon Press, 1990), 270.

[253] Leon Trotsky and Max Shachtman, *The New Course* (New York: New International, 1943), 154.

[254] Gimpel'son, *NEP i Sovetskaia sistema*, 347; Vladimir Brovkin, *Russia after NEP: Politics, Culture, and Society* (London and New York: Routledge, 1998), 38. RGASPI, f. 17, op. 2, d. 685, ll. 53-68; *Izvstiia TsK KPSS*, 1990, no. 5: 165; no. 10: 184. *Sotsialisticheskii vetsnik*, May 24, 1924. Вж. също Eastman, *Since Lenin Died*, 142.

[255] Vladimir Brovkin, *Russia after NEP: Politics, Culture, and Society*, 44. Вж. също RGASPI, f. 17, op. 87, d. 177, l. 5.

[256] *RKP (b), vnutripartiinaia bor'ba*, 409; *Pravda*, November 7, 1923; Mikoian, *Tak bylo*, 111. Вж. също Robert V. Daniels, „The Left Opposition as an Alternative to Stalinism" *Slavic Review*, 50/2 (1991): 277.

[257] *Izvestiia TsK KPSS*, 1990, no. 6: 189; *Kommunisticheskaia oppozitsiia v SSSR*, I: 83; Carr, Interregnum, 367.

[258] Ivanov and Shmelev, *Leninizm i ideino-politicheskii razgrom trotskizma*, 343. *RKP (b), vnutripartiinaia bor'ba*, 212.

[259] A.P. Balashov and Iu.S. Markhashov, „Staraia ploshchad', 4, *Polis*, 1991, no. 6: 180. Вж. също *Bazhanov and the Damnation of Stalin*, 57.

[260] Volkogonov, *Trotsky*, 329.

[261] *XIII s''ezd RKP (b)*, 371; Deutscher, *Prophet Unarmed*, 140-1.

[262] Simon Liberman, *Building Lenin's Russia* (Chicago: University of Chicago, 1945), 79; Lunacharsky, *Revolutiuonary Silhouettes* (New York: Hill and Wang, 1967), 43; Eastman, *Heroes*, 258. Carr, *Socialism in One Country*, 151.

[263] *My Life*, 504. Volkogonov, *Lenin*, 256.

[264] Trostky, *My Life*, 481; Eastman, *Since Lenin Died*, 17; Deutscher, *Prophet Unarmed*.

[265] *My Life*, 498.

[266] *My Life*, 500.

[267] V. Doroshenko and I. Pavlova, „Poslednaia poezdka", *Altai*, 1989, no. 4: 3-18.

[268] Volkogonov, *Lenin*, 431; „Zapis' Z.I. Zor'ko Rishmi" *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 8: http://leninism.su/memory/4115-poslednyaya-poezdka-v-i-lenina-v-moskvu-18-19-oktyabrya-1923-g.html; „Poslednyi priezd Vladimira Il'icha v Moskvu: vospominaniia M.I. Ul'ianovoi" RGASPI, f. 16, op, 3, d. 37, ll. 1-3 (1930s); Krupskaia, „Poslednie polgoda zhizni Vladimira Il'icha „ *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 4: 169.

[269] *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 8: 177.

[270] „Poslednyi priezd Vladimira Il'icha v Moskvu: vospominaniia M.I. Ul'ianovoi" RGASPI, f. 16, op, 3, d. 37, ll. 1-3 (1930s)..*Kul'tura i zhizn'*, 1975, no. 1:11.

[271] http://leninism.su/memory/4115-poslednyaya-poezdka-v-i-lenina-v-moskvu-18-19-oktyabrya-1923-g.html.

[272] RGASPI, f. 558, op. 11, d. 25, l. 110; RGASPI, f. 17, op. 162, d. 1. ll. 21-2.

[273] *Izvestiia TsK KPSS*, 1990, no.

7: 176; *RKP (b), vnutripartiinaia bor'ba*, 197.

[274] Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 478. *Kommunisticheskaia oppozitsiia v SSSR*, I: 9, 18-19; RGASPI, f. 5, op. 2, d. 305, ll. 2-4.

[275] Вж. също Carr, *Socialism in One Country*, I: 157.

[276] *RKP (b), vnutripartiinaia bor'ba*, 255; Vsevolod M. Ivanov and A.N. Shmelev, *Leninizm i ideino-politicheskii razgrom trotskizma* (Leninzdat, 1970), 344; RGASPI, f. 17, op. 2, d. 104, ll. 31; *Izvestiia TsK KPSS*, 1990, no. 10: 183.

[277] *RKP (b), vnutripartiinaia bor'ba*, 250-5 (RGASPI, f. 17, op. 2. D, 104, ll. 31-8).

[278] *RKP (b), vnutripartiinaia bor'ba*, 266; V.V. Koloskov, *XIII konferentsiia RKP (b)* (Moscow: Vysshaia shkola, 1975), 14.

[279] *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 2: 201-2.

[280] Babichenko, „Politbiuro TsK RKP (b), Komintern i sobytiia v Germanii v 1923 g.", 136.

[281] Fischer, *Stalin and German Communism*, 318, . Вж. също *Lessons of the German Events* (London Caledonian, 1924), 36; *Trinadtsataia konferentsiia RKP (b)* (Moscow, 1924), 158.

[282] Babichenko, „Politbiuro TsK RKP (b), Komintern i sobytiia v Germanii v 1923 g.", 135.

[283] Babichenko, „Politbiuro TsK RKP (b), Komintern i sobytiia v Germanii v 1923 g.", 134.

[284] Babichenko, „Politbiuro TsK RKP (b), Komintern i sobytiia v Germanii v 1923 g.", 143.

[285] Arvo Kuusinen, *Rings of Destiny*, 63-5.

[286] A. Voss et al., *Von hamburger Aufstand zur politische Isolierung: kommunistische Politik 1923-1933 in Hamburg und in deustchen Reich* (Hamburg, 1983), 13; Babichenko, „Politbiuro TsK RKP (b), Komintern i sobytiia v Germanii v 1923 g.", 139.

[287] Babichenko, *Politbiuro TsK RKP(b) – VKP(b) i Komintern*, 216.

[288] RGASPI, f. 558, op. 11, d. 785, ll. 1-8ob.

[289] RGASPI, f. 558, op. 11, d. 785, ll. 23-6.

[290] RGASPI, f. 558, op. 11, d. 785, l. 28. *PolitbiuroTsK RKP(b) – VKP(b) i Komintern, 1919-1943: dokumenty*, 2093; *Komintern i ideia mirovoi revolutsii. dokumenty*, 428. Babichenko, „Politbiuro TsK RKP (b), Komintern i sobytiia v Germanii v 1923 g.", 145.

[291] Harold J. Gordon, Jr., *Hitler and the Beer Hall Putsch* (Princeton, N.J.: Princeton University, 1972).

[292] Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 311.

[293] *Molotov Remembers*, 135.

[294] „M.I. Ul'ianova ob otnoshenii V.I. Lenina k I.V. Stalinu", *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 12: 196.

[295] *Molotov Remembers*, 212.

Дванадесета глава: Верен ученик

[1] „Po povodu smerti Lenina", *Pravda*, January 30, 1924; *Sochineniia*, VI: 46-51.

[2] Deutscher, *Prophet Armed*, 93.

[3] V.I. Lenin, „Letter to Yelena Stasova and Others", *Collected Works*, XLII: 129.

[4] V.I. Lenin, „Letter to Grigory Zinoviev", *Collected Works*, XXXIV: 399-400.

[5] *Kommunist*, 1988, no. 6: 3-5 (to Goldenberg, October 28, 1909).

[6] V.I. Lenin, „Judas Trotsky's Blush of Shame" Collected Works, XVII: 45.

[7] PSS, XLIX: 390.

[8] *Trotskii o Lenine i Leninizme: sbornik materialov* (Leningrad: Priboi, 1925); *Lenin o Trotskom i trotskizme* (Moscow: Novaia Moskva, 1925).

[9] „Biographical Details on Stalin" in Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy*, 512.

[10] Carr, *Socialism in One Country*, I: 151-202.

[11] Balabanoff, *My Life as a Rebel*, 243; *Socialism in One Country*, I: 165; Lars Lih, „Zinoviev: Populist Leninist" in *The NEP Era: Soviet Russia, 1921-1928*, 2, 2007.

[12] Khrushchev, *Vospominaniia*, I: 24.

[13] Duranty, *I Write as I Please* (New York: Simon and Schuster, 1935), 199.

[14] Freedman, *Strategy: a History* (New York: Oxford, 2013).

[15] *O Lenine i leninizme* (Moscow; Gosizdat, 1924).

[16] *RKP (b), vnutripartiinaia bor'ba*, 409-14 (RGASPI, f. 76, op. 3, d. 318, ll. 60-9).

[17] *Pravda*, 8 January 1924.

[18] *Kommunisticheskaia oppozitsiia v SSSR*, II: 34, 101; *XIII konferentsiia RKP (b): biulleten'* (Moscow: Krasnaia nov, 1924); *RKP (b): vnutrenniaia bor'ba v dvatsatye gody: dokumenty i materialy, 1923* (Moscow, 2004), 390.

[19] *RKP (b), vnutripartiinaia bor'ba*, 385; RGASPI, f. 17, op. 2, d. 107, ll. 14; *XIII konferentsiiia RKP (b)*, 95; Olekh, *Povorot, kotorogo ne bylo*, 146.

[20] RGASPI, f. 17, op. 2. d. 107, ll. 100; *X s''ezd*, 524; *Sochinenii*, VI: 15; Schapiro, *Origin*, 317. Daniels, *Conscience of the Revolution*, 230; *RKP (b), vnutripartiinaia bor'ba*,403.

[21] *Pravda*, January 26, 1924. Вж. също Igal Halfin, *Intimate Enemies: Demonizing the Bolshevik Opposition, 1918-1928* (University of Pittsburgh, 2007).

[22] Sakharov, *Politcheskoe zaveshchanie*, 576.

[23] Shliapnikov, „Nashi raznoglasiia", *Pravda*, January 18, 1924.

[24] *My Life*, 515.

[25] *Pravda*, August 30, 1923; October 21, 1923; Volkogonov, *Lenin*, 414; *Vladimir Il'ich Lenin: biograficheskaia khronika*, XII: 646; Tumarkin, Lenin Lives! 115; Annenkov, „Vospominania o Lenine" *Novyi zhurnal*, no. 65, 1961.

[26] *V.I. Lenin: biograficheskaia khronika*, XII: 658-9. *Izvestiia*, January 20, 1924.

[27] Krupskaia, „Chto nravilos' Il'ichu iz khudozhestvennoi literatury" *Narodnyi uchitel'*, 1927, no. 1: 4.

[28] *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 4: 174-5.

[29] Volkogonov, *Lenin*, 299; Kun,

Bukharin, 135. Mikoian, *Mysli i vospominaniia o Lenine* (Moscow, 1970), 235; Volkogonov, *Lenin*, 433.

[50] Volkogonov, *Lenin: polithcheskii protret*, II: 361; Volkogonov, *Lenin*, 435.

[31] *Vladimir Il'ich Lenin: biograficheskaia khronika*, XII: 662; Prof. V. Osipov, „Bolezn' i smert' V.I. Lenina", *Ogonek*, 1990, no. 4; M.I. Ul'ianova, „O Vladimire Iliche (poslednie gody zhizni)" *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 3: 183; Ul'ianova, *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 12.

[32] Mikoian, *Tak bylo*, 113.

[33] Nadezhda Ioffe, *Vremia nazad: moia zhizn' , maia sud'ba, moia epokha* (Moscow: Biologicheskie nauki, 1992).

[34] Bonch Bruevich, „Smert' i pokhorony Vladimira Il'icha" *Krasnaia nov'*, 1925, no. 1; *Pravda*, January 21, 1925; *Otchet Komissii TsIK SSSR po uvekovecheniiu pamiati V.I. Ul'ianova* (Moscow, 1925), 5.

[35] Bonch Bruevich, „Smert' i pokhorony Vladimira Il'icha", 189-90.

[36] *Izvestiia*, January 24, 1922.

[37] Sakhravov, *Politcheskoe zaveshchanie*, 576.

[38] *Izvestiia*, January 25, 1924; *Pravda*, January 26, 1924. *Pravda*, January 24, 1924; Semashko, *Otchego bolel i umer V.I. Lenin* (Leningrad: Gosizdat, 1924), 35. Вж. също Fischer, *Life of Lenin*, 672. *Izvestiia*, January 25, 1924; Tumarkin, *Lenin Lives!* 172.

[39] Valentinov [Vol'skii], *Novaia ekonomicheskaia politika*, 87.

[40] Volkogonov, *Lenin*, 409.

[41] Service, *Lenin*, III: 255-62. RGASPI, f. 2, op. 1, d. 385, l. 1.

[42] Walter Duranty, „Lenin Dies", *New York Times*, January 23, 1924; *Pravda*, January 24, 1924. *XI Vserossiiskii s"ezd Sovetov: stenograficheskii otchet* (Moscow, 1924).

[43] Maksimov, „U tovarsihcha Stalina (po vospominaniam byvshego detkora)", *Raboche-Krestianskii korrespondent*, 1934, no. 10: RGASPI, f. 558, op. 4, d. 649, l..

[44] Ia.G. Zimin, „Sklianskii Efraim Markovich", in Al'bert P. Nenarokov (ed), *RVS Respubliki, 6 sentiabria 1918 g.–28 avgusta 1923 g.* (Moscow: Politcheskaia literatura, 1991), 68; *We Have Met Lenin* (Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1939), 73; *Vladimir Il'ich Lenin: biograficheskaia khronika*, XII: 664.

[45] Izmozik, *Glaza*, 84.

[46] *Sovershenno sekretno: Lubianka–Stalinu o plozhenii v strane (1922-1934 gg.)*.

[47] Vladlen S. Izmozik, *Glaza i ushi rezhima: gosudarstvennyi politicheskii kontrol' za naseleniem Sovetskoi Rossii v 1918-1928 godakh* (St. Petersburg: , 1995), 160.

[48] RGASPI, f. 76, op. 3, d. 325, ll. 4-6.

[49] Von Hagen, *Soldiers*, 291-2.

[50] *Bazhanov and the Damnation of Stalin*, 63.

[51] Valentinov, Novaia ekonomicheskaia politika, 88-9.

[52] Volkogonov, *Trotsky*, 266; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 816, ll. 75-6.

[53] *My Life*, 508; Deutcher, *Prophet Unarmed*, 131.

[54] *Izvestiia*, January 25 and 26, 1924.

[55] *New York Times*, January 28, 1924; Duranty, *I Write as I Please* (New York: Simon and Schuster, 1935), 225.

[56] RGAKFD, ed. khr. 1-14097 (year 1924).

[57] Trotsky, *Stalin* (1941), 381.

[58] *Pravda*, January24, 1924; *Izvestiia*, January 24, 1924; Volkogonov, *Trotsky*, 266.

[59] „Po povodu smerti Lenina", *Pravda*, January 30, 1924; Sochineniia, VI: 46§ RGASPI, f. 16, op. 2s, d. 47, ll.

[60] „Zavëty Lenina" *Izvestiya* , January 24, 1924.

[61] *Vladimir Il'ich Lenin: biograficheskaia khronika*, XII: 678.

[62] N.A. Vatsetskii, *Trotskii: opyt politicheskoi biografii* (Moscow, 1992), 193.

[63] *Pravda*, February 12, 1924, in *Sochineniia*, VI: 52-64.

[64] *Izvestiia TsK KPSS*, 1990, no. 6: 200 (RGASPI, f. 16, op. 2, d. 48, l. 41).

[65] *Vladimir Il'ich Lenin: biograficheskaia khronika*, XI: 679.

[66] Dmitrii Shelestov, *Vremia Alekseia Rykova* (Moscow: Porgress, 1990), 222-3.

[67] A. Artamonov, *Spetsob"ekty Stalina: ekskursiia pod grifom „sekretno"* (Moscow: Algoritm, 2013), 33; V. Korotyshevskii, „Garzh osobogo znacheniia": http://www.proza.ru/2009/05/27/581.

[68] A. Artamonov, *Spetsob"ekty Stalina* (Moscow: Algoritm, 2013), 128.

[69] *My Life*, 509.

[70] Zinaida Rikhter, *Kavkaz nashikh dnei* (Moscow: Zhizn i znanie, 1924).

[71] Hoover Archives, Lakoba Papers.

[72] *My Life*, 508.

[73] *Genrikh Iagoda*, 307-8 (TsA FSB, f. 3, op. 2, d. 9, l. 247).

[74] Volkogonov, *Trotsky*, 267; *Kommunisticheskaia oppozitsiia v SSSR*, I: 89; Trotsky, *My Life*, 511.

[75] *Pravda*, January 3, McNeal, *Bride of the Revolution*, 233-4.

[76] Max Eastman, *Since Lenin Died* (New York, Boni & Liveright 1925), 13.

[77] March 11, 1924.RGASPI, f. 17, op. 3, d. 424, l. 8. RGASPI, f. 17, op. 3, d. 424, l. 8.

[78] Stanislav Lakoba, „ 'Ia Koba, a ty Lakoba" 55.

[79] Velikanova, *Making of an Idol*, 52; Bonch-Bruevich, *Vospominaniia o Lenine* (Moscow, 1965), 435; *Izvestiia*, January 26, 1924. *Pravda*, January 30, 1924.Tumarkin, *Lenin Lives!*, 179.

[80] Tumarkin, *Lenin Lives!* 83.

[81] Andrei N. Kotyrev, *Mavzolei V.I. Lenina: proektirovanie i stroitel'stvo* (Moscow: Sovetskii khudozhnik, 1971).

[82] Krasin, „Arkhitekturnye uvekovechenie Lenina", *Izvestiia*, February 3, 1924; Benno Ennker, *Die Anfänge des Leninkults in der Sowjetunion* (Cologne: Böhlau, 1997), 234. Enkker, „The Origins and Intentions of the Lenin Cult", in Ian Thatcher (ed.), *Regime and Society in Twentieth Century Russia* (London, 1999).

[83] *Izvestiia*, August 2, 1924.

[84] *New York Times*, August 4, 1924.

[85] Theodroe Dreiser, *Dreiser Looks at Russia* (New York, 1928), 31.

[86] *Pravda*, July 8, 1923. A. Aroseev, „Institut V.I. Lenina", *Proletarskaia revoliutsiia*, 1923, no. 11; Tumarkin, *Lenin Lives!*, 125; Larry

E. Holmes and William Burgess, „Scholarly Voice or Political Echo? Soviet Party History in the 1920s“ *Russian History/ Histoire Russe*, 9/1-2 (1982).

[87] Iurii Annenkov, „Vospominaniia o Lenine“, *Novyi zhurnal*, no. 65, 1961.

[88] Samuel Northrop Harper, *Civic Training in Soviet Russia* (Chicago: University of Chicago, 1929), 39.

[89] *Izvestiia*, August 22, 1923 and September 28, 1927; *Pravda*, October 27, 1923; *Proletarskaia revoliutsiia*, 1923, no. 11: 269.

[90] Lenin, V. I. *Sobranie sochinenii*, 20 vols. Moscow-Leningrad, 1920-26; Lenin, *Sobranie sochinenii*, 30 vols. (Moscow-Leningrad, 1925-32). Michael Karpovich, „The Russian Revolution of 1917“ *Journal of Modern History*, 2/2 (1930): 258.

[91] *Otchet 15 s''ezdu partii* (Moscow, 1925), 71.

[92] Velikanova, *Making of an Idol*, 110.

[93] *Pravda*, February 12, 1924.

[94] Maksim Gor'kii, *Vladimir Ilich Lenin* (Leningrad: Gosizdat, 1924), 10. Chernov, „Lenin: A Contemporary Portrait“ *Foreign Affairs*, (March 1924): 366. B. Russell, *The Practice and Theory of Bolshevism* (New York, Harcourt, Brace and Howe, 1920), 42.

[95] Chuev, *Sto sorok*, 184.

[96] *Soldatskaia Pravda*, May 1917, *Zapiski instituta lenina*, 1927, no. 2: 24; *Pravda*, April 16, 1927, *PSS*, XXXII: 21; R.M. Savitskaia, „Razrabotka nauchnoi biografii V.I. Lenina“ *Voprosy istorii*, 1971, no. 4; Shcherbakov, „A kratkii kurs blagoslovil“ *Pravda*, September 13, 1990.

[97] Aleksandr V. Reznik, *Trotzkizm i Levaia oppozitsiia v RKP (b) v 1923-1924 gody* (Moscow: Svobodnoe maksistskoe izdatel'stvo, 2010), 38; *Desiat' let Kommunisticheskogo universiteta im. Ia. M. Sverdlova: 1918-1928 gg.* (Moscow: Kommunisticheskii universitet , 1928).

[98] *Sochineniia*, VI: 52-64, 69-188.

[99] Mikoyan, *Tak bylo* (1999), 370. *Sed'moi ekstrennyi s''ezd* (1962), 163.

[100] *Sochineniia*, IX: 152.

[101] *Uchenie Lenina o revoliutsii i diktature roletariat* (Gosizdat, 1925). Medvedev, *Let History Judge*, 821.

[102] *Lenin i imperialisticheskaia voina 1914-1918 gg.* (Tashkent: Sredne-aziatskoe biuro, 1924), 16.

[103] Stalin, *O Lenine i o leninzme* (Moscow: Gosizdat, 1924); *Sochineniia*, VI: 69-71.

[104] *O Lenine: materialy dlia biografii* (Moscow: Gosizdat, 1924). Tucker, *Stalin as Revolutionary*, 356.

[105] *Kransaia nov'*, 1924, no. 4: 341.

[106] *Za leninizm*, 186.

[107] *Leningradskaia Pravda*, June 13, 1924; Carr, *Socialism in One Country*, II: 14.

[108] Zinoviev, „O zhizni i deiatel'nosti V.I. Lenina“*Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 7; *Pravda*, April 18, 1924; *U Velikoi mogily* (Moscow: Krasnaia zvezda, 1924), 517.

[109] Zinoviev: „Lenin is the Genius of Leninism.“ Volkogonov, *Lenin*, 281, 285; *Po puti Il'icha* (Leningrad: Priboi, 1924); Zinov'ev, *Leninizm: vvedenie v izuchenie Leninizma* (Leningrad: Gosizdat, 1925).

[110] Niels Erik Rosenfeldt, *Knowledge and Power: the Role of Stalin's Secret Chancellery in the Soviet System of Government* (Copenhagen: Rosenkilde and Bagger, 1978), 170.

[111] *Bol'shevik*, 1924, no. 9 [August 5]: 102-5.

[112] Carr, *Socialism in One Country*, II: 332-3.

[113] *XII s''ezd VKP (b), mai 1924 g.: stenograficheskii otchet* (Moscow: Politizdat, 1963), 749.

[114] Drizdo, „O Krupskoi: pis'mo v redakstiiu“, *Kommunist*, 1989, no. 5: at 105.Sakharov, *Politcheskoe zaveshchanie*, 535; *PSS*, XLV: 594.

[115] Trotsky, *Stalin*, 37.

[116] *Kommunisticheskaia oppozitsiia v SSSR*, I: 56.

[117] RGASPI, f. 17, op. 2, d. 129, ll. 1-3. Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 579.

[118] Trotsky, *The Suppressed Testament of Lenin* (New York: Pioneer, 1935), 11; Sakharov, *Politcheskoe zaveshchanie*, 577; Trotskii, *Zaveshchanie Lenina*, 267.

[119] Trotskii, „Zaveshchanie Lenina“, *Gorizont*, 1990, no. 6: 38-41.

[120] *Bazhanov and the Damnation of Stalin*, 75; Bazhanov, *Vospominaniia byvshego sekertaria Stalina* (Paris, 1980), 106; Bazhanov, *Avec Staline dans le Kremlin* (Paris, 1930), 43; Bazhanov,*Stalin: der Rote Diktatur* (1931), 32.

[121] *XIII s''ezd RKP (b)* (1924), 629. Вж. също Balashov and Nelepin, *VLKSM za 10 let v tsifrakh* (Moscow: Molodaia gvardiia, 1928), 34.

[122] *XIII s''ezd RKP (b)*, 106.

[123] *XIII s''ezd RKP (b)*, 153; *XIII s''ezd RKP (b): stenograficheskii otchet* (Moscow, 1924), 372; *XIII s''ezd RKP (b): stenograficheskii otchet* (Moscow, 1963), 167.

[124] *Sochineniia*, VI: 227; Medvedev, *Let History Judge*, 127-8.

[125] *Sotsialisticheskii vestnik*, July 24, 1924: 13. *XIII s''ezd RKP (b)*, 169, 523.

[126] Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 584.

[127] *Komsomol'skaia Pravda*, June 11, 1988.

[128] Sakharov, *Politicheskoe zaveshchanie*, 582; Khrushchev, „Secret Speech to 20th Congress CPSU“, in *The Anti-Stalin Campaign and International Communism* (New York: Columbia University 1956).

[129] RGASPI, f. 17, op. 2, d. 130.

[130] L.S. Rogachevskaia, *Likvidatsiia bezrabotitsy v SSSR 1917-1930 gg.* (Moscow, 1973), 76-7.

[131] APRF, f. 3, op. 27, d. 13, ll. 53-4, in *Istochnik*, 1995, no. 3: 132-3.

[132] RGASPI, f. 17, op. 16, d. 175, l. 165; Rozhkov, „Internatsional durakov“, 61-6.

[133] R.J.B. Bosworth, *Mussolini's Italy: Life under the Fascist Dictatorship, 1915-1945* (New York: Penguin, 2006), 152.

[134] Lyttelton, *Seizure of Power*, 85.

[135] M. Berezin, *Making the Fascist Self* (Ithaca, N.Y.: Cornell University, 1997), 81.

[136] *Bol'shevistskoe rukovodstvo*, 263; *XII s''ezd RKP (b): stenograficheskii otchet* (Moscow, 1968), 273.

[137] *Pravda*, October 31, November 1, 1922.

[138] Richard Pipes, *Russia under the Bolshevik Regime*, 253.

[139] *V kongress Kommunisticheskogo Internatsionala 1924 g.: stenograficheskii otchet*, 2 vols. (Moscow:

Gosizdat, 1925), I: 156; *Diskussiia 1923 goda: materialy i dokumenty* (Moscow: Gosizdat, 1927), 262.

[140] Deutscher, *Prophet Unarmed*, 141-51.

[141] Demetrio Boersner, *The Bolsheviks and the National and Colonial Question 1917-1928* (Genève, Librairie E. Droz, 1957), 152.

[142] *Izvestiia*, June 19, 1924; *New York Times*, June 20; Tumarkin, *Lenin Lives!*, 193. *Pravda*, June 13, 1924; B.I. Zbarskii, *Mavzolei Lenina* (Moscow: Politcheskaia literatura, 1945), 41.

[143] Fridrikh I. Firsov, „Nekotorye voprosy istorii Koninterna“, *Novaia i noveishaia istoriia*, 1989, no. 2: 75; Claudin, *Communist Movement*, 152-3. RGASPI, f. 558, op. 11, d. 25, l. 101.

[144] Matteotti, *Un anno di dominazione fascista* (Rome: Uffacio stampa del Partito Socialista Unitario, 1924).

[145] R.J.B. Bosworth, *Mussolini's Italy*, 197.

[146] Renzo De Felice, *Mussolini il fascista*, I: 632.

[147] Lyttelton, *The Seizure of Power*, 242-3.

[148] R.J.B. Bosworth, *Mussolini's Italy: Life under the Dictatorship, 1915-1945* (New York: Penguin, 2006), 21.

[149] A.V. Kvashonkin (ed.), *Bolshevistskoe rukovodstvo: Perepiska 1912-1927* (Moscow: Rosspen, 1996), 298.

[150] *Sotsialisticheskii vestnik*, July 24, 1924: 11-2.

[151] Richard Debo, „G.V. Chicherin: A Historical Perspective“, in Gabriel Gorodetsky, Soviet Foreign Policy, 1917-1991, 27; *Bol'shevistskoe rukovodtsvo: perepiska 1917-1927* (Moscow, 1996), 295.

[152] До 1924 година Албания, Австрия, Дания, Гърция, Норвегия, Швеция, Афганистан, Иран, Китай, Мексико и Турция също признават СССР.

[153] Boris Iu. Anin, *Radioelektronnyi shpionazh* (Moscow: Tsentropoligraf, 2000), 24.

[154] *Sochineniia*, V: 117-20; and Carr, *Bolshevik Revolution, 1917-1923*, III: 349-50.

[155] *Izvestiia*, January 26, 1924.

[156] Bruce A. Elleman, *Diplomacy and Deception: the Secret History of Sino-Soviet Diplomatic Relations, 1917-1927* (Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 1997).

[157] William B. Ballis, „The Political Evolution of a Soviet Satellite“ *Western Political Quarterly*, 9/2 (1956): 293; Thomas T. Hammond, „The Communist Takeover of Outer Mongolia“ in Hammond and Robert Farrell (eds.), *The Anatomy of Communist Takeovers* (Munich: Institute for the Study of the USSR, 1971).

[158] Bruce A. Elleman, „Secret Sino-Soviet Negotiations on Outer Mongolia, 1918-1925“ *Pacific Affairs*, 66/4 (1993-4): 539. Вж. също Peter S.H. Tang, *Russian and Soviet Policy in Manchuria and Outer Mongolia, 1911-1931*(Durham, N.C.: Duke University, 1959), 388.

[159] Murphy, *Soviet Mongolia*, 89-90.

[160] A.P. Balashov and Iu.S. Markhashov, „Staraia ploshchad', 4“ *Polis*, 1991, no. 6: 187.

[161] Fischer, *Stalin and the German Communist Party*, 463; Krivitdsky, *I Was Stalin's Agent*, 64-5; Raymond W. Leonard, *Secret Soldiers of the Revolution 1918-1933* (Westport, Conn.: Greenwood, 1999), 34.

[162] Juhan Saar *Le 1-er décembre 1924: l'échec du coup d'état tenté par les communistes à Tallinn (Esthonie)* (Tallinn: Walwur, 1925); Arvo Kuusinen, *Rings of Destiny*, 66.

[163] P.M. Pil'skii, „Pervoe dekabrai“, *Baltiiskii arkhiv: russkaia kul'tura v Pribal'tike* (Tallinn, 1996), I: 218.

[164] August Rei, *The Drama of the Baltic Peoples* (Stockholm: Kirjaustus Vaba Eesti, 1970), 180; August A. Sunila, *Vosstanie I dekabria 1924 goda* (Tallinn, Eesti Raamat, 1982). Walter G. Krivitsky, *In Stalin's Secret Service*, 48.

[165] Stalin, *Na piutiakh k Oktiabriu* (Moscow: Gosizdat, 1925); *Sochineniia*, VI: 348. Georg von Vollmar, *Der isolierte sozialistiche Staat: eine sozialökonomische Studie* (Zurich: Volksbuchhandlung, 1878), 4. Karl Kautsky, *Das Erfurter Programm in seinem grundsätzlichen Teil erläutert* (Berlin-Bad-Godesberg: Verlag J.H.W. Dietz Nachf., 1974), 115.

[166] *PSS*, XLV: 309; Erik van Ree, „Socialism in One Country: a Reassessment“ *Studies in East European Thought*, 50/2 (1998): 77, Carr, *Socialisn in One Country*, II: 49; Tucker, *Stalin as Revolutionary*, 368. *Sochineniia*, VII: 16.

[167] Sergei Tsakunov, *V labirinte doktriny*, 143.

[168] Robert H. McNeal, *Stalin's Works: an Annotated Bibliography* (Stanford, Calif.: Hoover Institution, 1967), 110; *Sochineniia*, VI: 61.

[169] Fernando Claudin, *The Communist Movement: from Conintern to Cominform* (New York: 1975), 76.

[170] *Sotsialisticheskii vestnik*, June 20, 1925: 21.

[171] *Sochineniia*, VI: 358-9.

[172] John P. Le Donne, *The Russian Empire and the World 1700-1917* (New York: Oxford, 1997), 222.

[173] *Kronshtadtskaia tragediiia*, I: 348. Mikhail Tumshis and Aleksander Papchinskii, *1937, bol'shaia chistka: NKVD protiv ChK* (Moscow: Yauza-EKSMO, 2009), 307.

[174] M.Iu. Litvinov and A.V. Sidunov, *Shpiony i diversanty: bor'ba s pribaltiiskim spionazhem i natsionalisticheskim bandformirovaniiami na Severo-Zapade Rossii* (Pskov, 2005), 39.

[175] A.V. Lunacharskii, „Okrovavlennaia Estoniia“ [1925], *Sobranie sochinenii*, 8 vols. (Moscow), II: 308.

[176] *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 7: 183.

[177] *Pravda*, January 20, 1925. Max Eastman, *Since Lenin Died* (New York, Boni & Liveright 1925), 155. Hoover Archives, Lakoba Papers, 1-47.

[178] XIV s“ezd VKP (b), 484.

[179] *Pravda*, February 7, 1925.

[180] RGASPI, f.17, op.2, d.162, l.62; *Sochineniia*, VII: 11-4.

[181] „Literatura po leninizmu“, *Sputnik politrabotnika*, 1925, nos. 8-9: 24. Вж. също „Pomoshch' samoobrazovaniiu: kratkaia programma po izucheniiu leninizma po skheme Stalina“ *Krasnyi boets*, 1924, no. 13: 58.

[182] Pravda, January 30, 1925,.

[183] Jonathan Haslam, *The Soviet Union and the Threat from the East, 1933-41* (Houndmills, Basingstoke: Macmillan, 1992), 17.

[184] *Izvestiya*, August 10, 1924; *Dokumenty vneshnei politiki*, VII: 609; *Politbiuro TsK RKP (b)–VKP (b) i Evropa: resheniia 'osoboi papki', 1923-1939* (Moscow, 2001), 48-9.

[185] *DVP*, VII: 556-60, 560-1; Jacobson, *When the Soviet Union Entered*, 136-9.

[186] Khromov, *Po stranitsam*, 216-7 (RGASPI, f., 558, op. 11, d. 290, ll. 5-7).

[187] Hilger and Meyer, *Incompatible Allies*, 124.

[188] Iu.L. D'iakov and T.S. Bushueva (eds.), *Fashistskii mech kovalsia v SSSR, Krasnaia Armiia i Reikhsver, tainoe sotrudnichestvo 1922-1933* (Moscow: Sovetskaia Rossiia, 1992), 60.

[189] Richard K. Debo, *Survival and Consolidation: The Foreign Policy of Soviet Russia 1918-1921* (Montreal and Kingston: McQuill-Queen's University, 1992), 67.

[190] Graf Brockdorff-Rantzau, *Dokumente* (Charlottenburg, 1920), 146.

[191] Kurt Rosenbaum, *Community of Fate: German-Soviet Diplomatic Relations, 1922-1928* (Syracuse: Syracuse University, 1965); Timothy Edward O'Connor, *Diplomacy and Revolution 1918-1930* (Ames: Iowa State University, 1988), 95.

[192] Volkogonov, *Lenin*,xxxiii (RGASPI, f. 2, op. 2, d. 515, l. 1)

[193] Harvey L. Dyck, „German-Soviet Relations and the Anglo-Soviet Break 1927", *Slavic Review*, 25/1 (1966): 67.

[194] Carr, *Socialism in one Country*, III: 257.

[195] Jacobson, *When the Soviet Union Entered*, 156-8.

[196] „K mezhdunarodnomy polozheniiu i zadacham kompartii", *Pravda*, March 22, 1925.

[197] S.A. Gorlov, *Sovershenno sekretno: al'ians Moskva-Berlin*, 1920-1933 (Mosvcow: Olma, 2001), 146.

[198] Paul W. Schroeder, „The Lights that Failed–and Those Never Lit", *International History Review*, 28/1 (2006): 119; Józef Beck, „Dernier rapport. Politique polonaise 1926-1939", 1951. Вж. също Stephanie C. Salzmann, *Great Britain, Germany and the Soviet Union. Rapallo and After, 1922–1934* (Rochester, N.Y.: Boydell, 2003).

[199] Jacobson, *When the Soviet Union Entered*, 174. Jon Jacobson, „Is There a New International History of the 1920s?"*American Historical Review*, 88/3 (1983): 617.

[200] *Pravda*, October 20, 1925; *Izvestiia*, November 24, 1925.

[201] Odet Eran, *The Mezhdunarodniki* (Ramat Gan, 1979), 32; Duda, *Jenő Varga*, 37; André Mommen, *Stalin's Economist: The Economic Contributions of Jenő Varga* (London and New York: Routledge, 2011).

[202] RGASPI, f. 558, op. 11, d. 23, ll. 126-7*Sochineniia*, VII: 273-4.

[203] *Sochineniia*, VII: 12-13, 28, 280.

[204] James D. White, „Early Soviet Historical Interpretations of the Russian Revolution, 1918-1929" *Soviet Studies* , 37/3 (1985): 330. *Bakinskii rabochii*, February 5, 1925.

[205] Matthew E. Lenoe, „Agitation, Propaganda, and the 'Stalinization' of the Soviet press, 1922-1930" Carl Beck Papers in Russian and East European Studies, no. 1305, University of Pittsburgh, 1998: 6.

[206] Volkogonov, *Trotsky*, 207. *Iubileinaia vystavka Krasnykh Armii i Flota, 1918-1923: putevoditel'* (Moscow, 1923); Robert Argenbright, „Documents from Trotsky's Train in the Russian State Military Archive: a Comment" *Journal of Trotsky Studies*, 4/1 (1996): 1.

[207] Medvedev, *Let History Judge*, 145.

[208] Valerii Nadtocheev, „Triumvirat' ili 'semerka'? Iz istorii vnutripartiinoi bor'by v 1924-1925 godakh", in V.V. Zuravlev (ed.), *Trudnye voprosy istorii: poiski, razmyshleniia, novyi vzgliad na sobytiia i fakty* (Moscow: Politicheskaia literatura, 1991), 61. *Kommunisticheskaia oppozitsiia v SSSR*, III: 87; Lars Lih, „Introduction", *Stalin's Letters to Molotov*, 5.

[209] *XIV s"ezdVKP (b)*, 136; Cohen, *Bukharin*, 429; Daniels, *Conscience of the Revolution*, 235-7; Carr, *Socialism in One Country*, II.

[210] Trotskii, *Sochineniia*, III/i: xi-lxvii; *Uroki Oktiabria* (Berlin: Berlinskoe knigoizd-vo, 1924); Trotsky, „Lessons of October", in *The Essential Trotsky* (New York, 1963), 125. Deutscher, *Prophet Unarmed*, 151; RGPASI, f. 325, op. 1, d. 361, l. 3. Trotskii, *Sochineniia*, 21 vols. (Moscow: Gosizdat, 1920-27). Вж. също *Ekonomicheskaia zhizn'*, Zinov'ev, *Sobranie sochinenii*, I, II, III, V, XV, XVI.

[211] *Pravda*, November 2, 1924; *Trotskizm i molodezh': sbornik materialov* (Leningrad: Priboi, 1924), 41; *Bol'shevik*, 1925, no. 14 (November 5): 105; *Za leninizm*, 28.

[212] *Pravda*, November 26, 1924. Вж. също Kamenev, *Stat'i i rechi* (Leningrad: Gosizdat, 1925), I: 188; Stalin *Za leninizm*, 87; *Sochineniia*, VI: 324.

[213] *Pravda*, December 16, 1924; McNeal, *Bride of the Revolution*, 249.

[214] Trotsky, „Yenukidze" [January 8, 1938], in *Portrety revoliutsionerov* (Moscow: Moskovskii rabochii, 1991, 233; *Trudovaia Abkhazia*, March 25, 1925; *Proletarskaia revoliutsiia*, 1925, no. 6: 234; *Biulleten' oppozitsii*, January 1939: 2.

[215] O.G. Nazarov, *Stalin i bor'ba za liderstvo v bol'shevistkoi partii v usloviakh NEPa* (Moscow: 2002), 108.

[216] *Smerch'*, 233.

[217] David Woodruff, *Money Unmade: Barter and the Fate of Russian Capitalism* (Ithaca, N.Y.: Cornell University, 1999), 27; Sokol'nikov, *Novaia finansovaia politika*, 200.

[218] Simon Johnson and Peter Temin, „The Macroeconomics of NEP" *Economic History Review*, 46/4 (1993): 750. Alexander Barmine, *One Who Survived* (New York: G.P. Putnam, 1925), 125; V. Serzh, *Ot revoliutsii k totalitarizmu: vospominaniia revoliutsionera* (Orenburg, 2001), 177.

[219] Kenneth Bourne and D. Cameron Watt (eds.), *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print*, Part II, 17 vols. (Bethesda,

Md.: University Publications of America, 1984-92), VII: 376

[220] *Vestnik Kommunisticheskoi Akademii*, 1924, no. 8: 47, *Novaia ekonomika* (1926), 52; Bukharin, „How to Wreck the Worker-Peasant Alliance“ (*Pravda*, December 12, 1924). Вж. също Carr, *Socialism in One Country*, I: 219.

[221] L.A. Neretina, „Reorganizatsiia gosudarstvennoi promyshlennosti v 1921-25 godakh: prontsipy i tendentsii razvitiia“ in R.W. Davies et al. (eds.), *NEP: priobreteniia i poteri* (Moscow: Nauka, 1994), 75; Brovkin, *Russia after Lenin*, 179. R.W. Davies, *The Soviet Economy in Turmoil, 1929-1930* (Cambridge: Harvard University, 1989), 76.

[222] *Gosudarstvennyi kapitalizm i novaia finansovaia politika* (Moscow, 1922); *Leninskii sbornik* 23 (1933): 192.

[223] *Pravda*, July 30, 1924; *Leningradskaia pravda*, July 30, 1924; Zinov'ev, *Litsom k derevne* (Leningrad, 1925).

[224] *Izvestiia*, September 3, 1924; Reswick, *I Dreamt Revolution* (Chicago, 1952), 84.

[225] Gimpel'son, *NEP i Sovetskaia politcheskaia sistema*, 384.

[226] *Stenogrammy zasedanii*, I: 305; *Sotsialisticheskii vestnik*, 1925, nos. 20, 21, 23, 24. Вж. също Plekhanov, *VChK-OGPU v gody novoi ekonomicheskoi politiki 1921-1928* (Moscow: Kuchkovo pole, 2006), 91.

[227] *Sovetskoe narodnoe khoziaistvo v 1921-1925* gg., 73, 343.

[228] *Sochineniia*, VI: 135, 243-4.

[229] *Pravda*, June 4, 1930.

[230] *Pravda*, January 30.

[231] *XIV konferentsiia VKP (b): stenograficheskii otchet* (Moscow-Leningrad, 1925).

[232] *Pravda*, May 12 and 13 1925. Вж. също Andrea Graziosi „Building the First System of State Industry in History“ *Cahiers du monde russe et soviétique*, 32/4 (1991): 539.

[233] *Stenogrammy zasedanii politbiuro Tsk RKP (b)–VKP (b) 1923-1938 gg.*, 3 vols. (Moscow: Rosspen, 2007), I: 379 (November 2, 1925), I: 533 (December 12, 1925), II: 507 (January 3, 1927).

[234] „O novoi ekonomichheskoi politiki i nashikh zadachakh“, *Bol'shevik*, 1925, nos. 9-10 (June 1): 3.

[235] Bukharin, *Can We Build Socialism in One Country in the Absence of the Victory of the West-European Proletariat?* (April 1925). RGASPI, f. 558, op. 1, d. 3359, ll.11, 6, 15. Van Ree, „Socialism in One Country: a Reassessment“107.

[236] Lars Lih, „Zinoviev: Populist Leninist“, in *The NEP Era: Soviet Russia, 1921-1928*, 2, 2007: 1.

[237] Clayton Black, „Zioviev Re-Examined: Comments on Lars Lih's 'Populist leninist“ in *The NEP Era: Soviet Russia, 1921-1928*, 2, 2007: 25.

[238] Brovkin, *Russia after Lenin*, 160.

[239] *Sochineniia*, VII: 153. Carr, *Socialism in One Country*, I: 260, 284.

[240] *PSS*, XLIII: 330, 333, 357; XLIV: 325; XLV: 372.

[241] Carr, *Socialism in One Country*, II: 79.

[242] *Pravda*, May 13, 1925; *Sochineniia*, VII: 132.

[243] *Sochineniia*, VII: 111, 123.

[244] Brovkin, *Russia after Lenin*, 159.

[245] Sutton, *Western Technology and Soviet Economic Development*, I: 256.

[246] Ivan Ia. Trifonov, *Ocherki istorii klassovoi bor'by v SSSR, 1921-1937 gg.* (Moscow: Politcheskaia literatura, 1960), 84.

[247] „Prikaz GPU i komissii STO po bor'be so vziatnichestvom“ [September 25, 1922], in A.A. Plekhanov and A.M. Plekhanov (eds.) *F.E. Dzerzhinskii–predsetael' VChK-OGPU: sbornik dokumentov, 1917-1926* (Moscow: Mezhdunarodnyi fond Demokratiia, 2007), 442; Eugene Lyons, *Assignment in Utopia* (New York: Harcourt, Brace, 1937), 84.

[248] Deutscher, *Prophet Unarmed*, 202.

[249] *Stalin's Letters to Molotov*, 69-84; *Pis'ma Stalina Molotovu*, 13-26.

[250] *Bol'shevik*, 1925, no. 16 [September]: 67; Carr, *Socialism in One Country*, II: 74; Deutscher, *Prophet Unarmed*, 169; Eastman, *Love and Revolution*, 442.

[251] *Sochineniia*, X: 175.

[252] *Bol'shevik*, 1925, no. 16 [September]: 67-70.

[253] *Biulleten' oppozitsii*, March 19, 1931 (letter of September 11, 1928).

[254] V.V. Shvetsov, „Lev Trotskii i Maks Istmen: istoriia odnoi politicheskoi druzhby“*Novaia i noveishaia istoriia*, 1990, no. 6: 141.

[255] *Bol'shevik*, 1925, no. 16: 71.

[256] McNeal, *Bride of the Revolution*, 258; L. Trotsky, *The Real Situation in Russia*, 320.

[257] I.B. Berkhin, *Voennaia reforma 1924-1925* (Moscow, 1958), 116; John Erickson, *The Soviet High Command: a Military-Political History, 1918-1941*, (London, 2001), 164; Mark von Hagen, *Soldiers in the Proletarian Dictatorship: The Red Army and the Soviet Socialist State, 1917-1930* (Ithaca: Cornell, 1990); Von Hagen, „The *levée en masse* from the Russian Army to the Soviet Union, 1874-1938“, in Daniel Moran and Arthur Waldron (eds.) *People in Arms: Military Myth and National Mobilization since the French Revolution* (New York: Cambridge University, 2003), 159.

[258] A.K. Sokolov, *Ot voenproma k VPK: Sovetskaia voennaia promyshlennost' 1917-iiun' 1941 gg.* (Moscow: Novyi khronograf2012), 39.

[259] A.G. Kavtaradze, *Voennye spestaialisty na sluzhbe Respubliki Sovetov, 1917-1920* (Moscow: Nauka, 2003), 174. Zdanovich, *Organy*, 337.

[260] Kavtaradze, *Voennye spestaialisty na sluzhbe Respubliki Sovetov*, 174; Dzanovich, *Organy*, 342; V.A. Antonov-Ovseenko, *Stroitel'stvo Krasnoi armii v revoliutsii* (Moscow, 1923), 31.

[261] *Kak vooruzhalas' revoliutsiia* (Moscow, 1925), II: 92-3.

[262] Veronika Kanonenko, „Kto ubil Mikhail Frunze“, *Shpion*, 1994, no. 1 (3): 78.

[263] Volkogonov, *Triumf i tragediia*, 127. Цялото писмо е цитирано в Nikolai Nad, „Kto ubil Mikhaila Frunze“, *Izvestiia*, October 26, 2010.

[264] *Pravda*, October 29 and 31, 1925; November 1, 1925.

[265] *Pravda*, November 3, 1925.

[266] Ulam, *Stalin*, 260; Carr, *Socialism in One Country*, II: 123; *‚Let History Judge*, 156. Sklianskii pogib, *Pravda*, August 29, 1925; *New York Times*, August 30, 1925; *Time*, September 14, 1925; *Pravda*, September 22, 1925*Bazhanov and the Damnation of Stalin*, 65.

[267] Aron B. Zal'kind, „O zabolevaniiakh partaktiva“, *Krasnaia nov'*, 1925, no. 4: 187; Nikolai Krementsov, *A Martian Stranded on Earth* (Chicago: University of Chicago, 2011), 61.

[268] RGASPI, f. 17, op. 84, d. 704, l. 27.

[269] I.A. Teplianikov, „Vnikaia vo vse“, *Marshal Tukhachevskii: vospominaniia druzei i soratnikov* (Moscow: Voenizdat, 1965): 169.

[270] *Voennye arkhivy Rossii*, vyp. 1: 406.

[271] *Pravda*, November 7, 1925.

[272] Minakov, *Stalin i ego marshaly* (Moscow: Yauza Eksmo, 2004), 356-7.

[273] Lennart Samuelson, *Soviet Defense Industry Planning: Tukhachevskii and Military-Industrial Mobilization, 1926-1937* (Stockholm: Institute of East European Economies, 1996), 41.

[274] Catherine Merridale, *Moscow Politics and the Rise of Stalin*, 260. *Moskovskie Bol'sheviki*, 128.

[275] Carr, *Socialism in One Country*, II: 66. Sergei L. Dmitrenko, *Bor'ba KPSS za edinstvo svoikh riadov, oktiabr' 1917-1937* gg. (Moscow: Politiizdat, 1976), 211.

[276] *Politicheskii dnevnik, 1964-1970* (Amsterdam, 1972), 238; *Bol'shevistskoe rukovodstvo: Perepiska, 1912-1927*, 309.

[277] Robert Blobaum, *Feliks Dzierżyński and the SDKPiL: A Study of the Origins of Polish Communism (*1984), 231. Koenker, *Revelations*, 18; *Bol'shevistskoe rukovodstvo: perepiska*, 297. Valentinov, Novaia ekonomicheskaia partiia (1971), 23; Vladlen Izmozik, *Glaza i ushi rezhima: Gosudarstvennyi politicheskii kontrol' za naseleniem sovetskoi Rossii v 1918-1928 godakh* (St. Petersburg, 1995), 131.

[278] Iu.S. Khelemskii (ed.), „Soveshchanie v Sovnarkome o gosapparate [1923 g.]“ *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, 1990, no. 9: 111.

[279] *NEP i Sovetskaia politcheskaia sistema*, 386; *Tekhnika upravleniia*, 1925, no. 1: 23-4.

[280] Oleg Mozokhin and Teodor Gladkov, *Menzhinskii: intelligent s Lubianki* (Moscow: Iauza, 2005), 174.

[281] RGASPI, f. 558, op. 11, d. 726, ll. 28-9.

[282] RGASPI, f. 3, op. 1, d. 527, l. 1.

[283] Khromv, *Po stranitsam*, 92 (no citation); Plekhanov, *VChK-OGPU*, 277.

[284] *Pravda*, December 10, 1925 *Rabochaia Moskva*, December 13, 1925; *Pravda* December 20, 1925; *Novaia oppozitsiia* (Leningrad, 1926). *Pravda*, December 20, 1925. Carr, *Socialism in One Country*, II: 133; Catherine Merridale, *Moscow Politics and the Rise of Stalin: the Communist Party in the Capital, 1925-1932* (New York: Macmillan, 1990).

[285] *Sotsialisticheskii vestnik*, 1926, nos. 17-18: 5.

[286] Brovkin, *Russia after Lenin*.

[287] *Kommunist*, 1989, no. 8: 82-4. Plekhanov, *VChK-OGPU*, 278.

[288] Plekhanov, *VChK-OGPU*, 278. O.V. Velikanova, „Lenina v massovom soznanii“ *Otechestvennaia istoriia*, 1994, no. 2, 182.

[289] *XIV s''ezd*, 99-130.

[290] *XIV s''ezd*, 130-53. „Hysteria, not a policy.“ *Sochineniia*, VII: 378.

[291] *XIV s''ezd VKP (b): stenograficheskii otchet* (Moscow, 1926), 158. *Sochineniia*, VII: 364-5, 383. *Pravda*, November 5, 1927.

[292] *.XIV s''zed VKP (b)*, 484-5. *Zapiski*, II: 243-5.

[293] *XIV s''ezd VKP (b)* (Moscow-Leningrad: Gosizdat, 1926), 246. 96. *Leninskii sbornik*, V: 8-11.

[294] *XIV s''zed VKP (b). 18-31 dekabria 1925 g.:Stenograficheskii otchet* (Moscow: Gosizdat, 1926), 273; Robert V. Daniels (ed.), *A Documentary History of Communism* (Hanover: University of Vermont, 1984), 183.

[295] *XIV s''ezd VKP (b)*, 289-92.

[296] V.L. Genis, „G.Ia. Sokolnikov“, *Voprosy istorii*, 1988, no.12: 59; Galina Serebriakova, „Iz vospominanii“ in Ivan A. Anfert'ev (ed.), *Smerch* (Moscow: DOSAAF SSSR, 1988), 241.

[297] *XIV s''ezd*, 327-35.

[298] Olesia Ia. Chigir, „Grigorii Iakovlevich Sokol'nikov: lichnost' i deiatel'nost“ kandidatskaia dissertatsiia, Ryazan, 2009, 119; Carr, *Socialism in one Country*, II: 156.

[299] *XIV s''ezd*, 397.

[300] *XIV s''ezd*, 455-6.

[301] *XIV s''ezd*, 508.

[302] *XIV s''ezd VKP (b)*, 601.

[303] *Chetyrnadtsatyi s''ezd VKP (b): stenograficheskii otchet* (Moscow, 1926), 570, 600-1.

[304] *Sochineniia*, VII: 262; Carr, *Socialism in One Country*, III: 491; E.H. Carr and R.W. Davies, *Foundations of a Planned Economy*, 1926-1929, 3 vols. (London and Basingstroke: Macmillan, 1969-1978), III/i: 3-5.

[305] *Resolutions and Decisions of the Communist Party of the Soviet Union*, 5 vols. (Toronto, University of Toronto, 1974), II: 258.

[306] *Pravda*, December 29, 1925; *XIV s''ezd VKP (b)*, 504 RGASPI, f. 54, op. 1, d. 13, l. 60; f. 558, op. 3, d. 33; *XIV s''ezd*, 8. *Sochineniia*, VII: 363.

[307] Otchet, 710-1.

[308] James Harris, „Stalin as General Secretary: the Appointment Process and the Nature of Stalin's Power“ in Sarah Davies and Harris (eds.), *Stalin: A New History* (New York: Cambridge University, 2005), 63.

[309] Mawdsley and White, *The Soviet Elite*, 36-9.

[310] *My Life*, 521-2. *XIV s''ezd*, 455-6.

[311] Sergei Tsakunov, *V labirinte doktriny*, 169.

[312] *The Case of Leon Trotsky*, 322; *Moia zhizn'*, II: 273; Deutscher, *Prophet Unarmed*, 248.

[313] V.L. Genis, „Upriamyi narkom s Il'inki" in G.Ia. Sokol'nikov , *Novaia finansovaia politika: na puti k tverdoi valiute* (Moscow: Nauka, 1995), 23; V.L. Genis, „G.Ia. Sokolnikov", *Voprosy istorii*, 1988, no.12: 59; Galina Serebriakova, „Iz vospominanii" in Ivan A. Anfert'ev (ed.), *Smerch* (Moscow: DOSAAF SSSR, 1988), 241.

[314] RGASPI, f. 17, op. 3, d. 680. Вж. също *XIV s'ezd VKP (b): stenograficheskii otchet* (Moscow-Leningrad: Gosizdat, 1926), 323.

[315] Nazarov, *Stalin i bor'ba za liderstvo*, 138.

[316] *Bol'shevistkoe rukovodstvo: perepiska*, 318 (RGASPI, f. 85, op. 25, d. 118, ll. 2-3).

[317] Nazarov, *Stalin i bor'ba za liderstvo*, 143 (RGASPI, f. 324, op. 1, d. 540, ll. 37-38ob.). Grigorii I. Grigorov, *Povoroty sud'by i proizvol: vospominaniia, 1905-1927 gody* (Moscow: OGI, 2005), 413.

[318] *Bol'shevistkoe rukovodstvo: perepiska*, 319 (RGASPI, f. 558, op. 1, d. 2756, l. 1), 323.

[319] Grigorii I. Grigorov, *Povoroty sud'by i proizvol: vospominaniia, 1905-1927 gody* (Moscow: OGI, 2005), 420.

[320] Nazarov, *Stalin i bor'ba za liderstvo*, 150.

[321] *Bol'shevistkoe rukovodstvo: perepiska*, 324; *Kommunisiticheskaia oppozitsiia v SSSR: Arkhiv Trotskogo*, I: 188.

[322] Trotsky, *Stalin*, 417; *Moia zhizn'*, II: 265. Ruth Fischer, *Stalin and German Communism*, 547;

[323] Serge, *Memoirs*, 212; Deutscher, *Prophet Armed*, 267.

[324] *Moia zhizn'*, II: 266-8 Deutscher, *Prophet Unarmed*, 265.

[325] *Biulleten' oppozitsii*, 1937 no. 54-5 (March): 11.

[326] APRF, f. 3, op. 24, d. 493, ll. 1-2, Volkogonov papers, Hoover, container 23. N.P. Komarov, N.K. Antipov, I.P. Zhukov.

[327] Zakharov, *Voennye aspekty* (RGVA, f. 33988, op. 3, d. 78, ll. 67); Akhtamzian, „Military Cooperation", 100.

[328] Akhtamzian, „Voennoe sotrudnichestvo", 12.

[329] Harvey L. Dyck, *Weimar Germany and Soviet Russia, 1996-1933* (New York, 1966).

[330] Josef Korbel, *Poland between East and West: Soviet and German Policy toward Poland, 1919-1933* (Princeton: Princeton University, 1963); Harvey L. Dyck, „German-Soviet Relations and the Anglo-Soviet Break 1927"*Slavic Review*, 25/1 (1966): 67.

[331] Harvey Leonard Dyck, *Weimar Germany and Soviet Russia*, 13; George F. Kennan, *Russia and the West under Lenin and Stalin* (Boston: Little, Brown, 1961), 208; Carr, *Socialism in One Country*, III: 438.

[332] Carr and Davies, *Foundations of a Plaanned Economy*, III/i: 36.

[333] D. E.Moggridge, *The Return to Gold, 1925: the Formulation of Economic Policy and Its Critics* (Cambridge, U.K.: Cambridge University, 1969). 45.

[334] John McIlroy et al. (eds.), *Industrial Politics and the 1926 Mining Lockout* , 2nd ed. (Cardiff: University of Wales, 2009); D.H. Robertson, „A Narrative of the General Strike of 1926", *Economic Journal*, 36 (1926): 375.

[335] RGASPI, f. 558, op. 11, d. 34, l. 68.

[336] *Politbiuro TsK RKP (b)–VKP (b) i Evropa: resheniia 'osoboi papki', 1923-1939*, 117-20, 123-7.

[337] Zinov'ev, „Velikie sobytiia v Anglii", *Pravda*, May 5, 1926; Carr, *Socialism in One Country*, III: 494.

[338] Joseph Rothschild, *Pilsudski's Coup d'Etat* (New York: Colombia University, 1966), 20; Rothschild, *East Central Europe between the World Wars* (Seattle: University of Washington, 1974), 46.

[339] *Bol'shevistkoe rukovodstvo: perepiska*, 329; RGASPI, f. 76, op. 3, d. 364, l. 55.

[340] Joseph Rothschild, *Pilsudski's Coup d'Etat* (New York: Colombia University, 1966), 47.

[341] Piotr S. Wandycz, *Twilight of French Eastern Alliances, 1926-1936* (Princeton University, 1988), 48. Harald von Riekhoff, *German-Polish Relations, 1918-1933* (Baltimore: Johns Hopkins, 1971), 248.

[342] *Pravda*, May 15, 18, 22, June 2, 1926.

[343] *Pravda*, May 16, 1926; Korbel, *Poland between East and West: Soviet and German Diplomacy toward Poland, 1971-1939* (Princeton, N.J.: Princeton University, 1963), 205.

[344] Piotr Wandycz, *August Zaleski: Minister Spraw Zagranicznych RP 1926-1932 w Świetle Wspomnień i Dokumentów* (Paris: Instytut Literacki, 1980), 35.

[345] Irina Livezeanu, *Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building, and Ethnic Struggle, 1918-1930* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1995).

[346] *Dokumenty vneshnei politiki*, VIII: 72; George Alexander Lensen, *Japanese Recognition of the USSR: Japanese-Soviet Relations, 1921–1930* (Tallahassee, Fla.: Diplomatic Press, 1970).

[347] S.D. Anosov, *Koreitsy v ussuriiskom krae* (Khabarovsk-Vladivostok, 1928), 7-8; *Vsesoiuznaia perepis' naseleniia 1926 goda.* (Moscow, 1928), VII: 8.

[348] Michael Gelb, „The Far-Eastern Koreans", *Russian Review* 54 (1995): 389; Martin, „The Origins of Soviet Ethnic Cleansing"835.

[349] I.S. Iazhborovskaia and V.C. Papsadanova, *Rossiia i Pol'sha: sindrom voiny 1920 g.* (Moscow: Academia, 2005), 83.

[350] Medvedev, *Let History Judge*, 111-2.

[351] Trotsky, *Stalin*, 215; Trotskii, *Predannaia revoliutsiia* (Paris, 1937), 25-7.

[352] Medvedev, *Let History Judge*, 90.

[353] Graeme Gill, „Political Myth and Stalin's Quest for Authority in the Party" in T.H., Rigby et al. (eds.), *Authority, Power, and Policy in the USSR: Essays Dedicated to Leonard Schapiro* (London: Macmillan, 1980), 99.

[354] „Dve besedy s L.M. Kaganovichem" *Novaia i noveishaia istoriia*, 1999, no. 2: 114. Вж. също *Bazhanov and the Damnation*, 114

Тринадесета глава: Пирова победа

[1] G. Cherniavskii, „Samootvod: kak Stalin sam sebia s genseka snimal“ *Rodina*, 1994, no. 1: 67.

[2] В тази стая Надежда се самоубива през 1932 година.

[3] Mikoyan, *Tak bylo*, 351.

[4] RGASPI, f. 558, op. 11, d. 753, l. 3 (June 12, 1925).

[5] По-късно Артьом се връща да живее при майка си.

[6] Shatunovskaia, *Zhizn v Kremle* (New York: Chalidze, 1982), 188; Bazhanov, *Vospominaniia byvshego sekretaria Stalina*, 2nd ed. (Paris-New York: Tret'ia vol'na, 1983), 154.

[7] *Iosif Stalin v ob''iatiakh sem'i: iz lichnogo arkhiva* (Moscow: 1993), 154.

[8] *Dvadtsat' pisem k drugu*, 98; *Twenty Letters*, 103.

[9] *Iosif Stalin v ob''iatiiakh sem'i*, 177.

[10] A.F. Sergeev, E.F. Glushik, *Besedy o Staline* (Moscow: Krymskii most, 2006), 19-20.

[11] APRF, f. 45, op. 1, d. 155, l. 5; RGASPI f. 558, op. 11.

[12] След смъртта на новороденото Зоя напуска Яков, който впоследствие започва работа като електротехник.

[13] RGASPI, f. 558, op. 11, d. 34, l. 21.

[14] *Stalin's Letters to Molotov*, 103; *Pis'ma Stalina Molotovu*, 55.

[15] RGASPI, f. 558, op. 11, d. 69, l. 5 (M. Gorbachev)

[16] „Neopublikovannye materialy iz biografii tov. Stalina“, *Antireligioznik*, 1939, no. 12: 21.

[17] Medvedev, *Let History Judge*, 590.

[18] Trotsky, *Where is Britain Going?* (London: Communist Party of Great Britain, 1926).

[19] *Stalin's Letters to Molotov*, 108 (RGASPI, f. 558, op. 1, d. 3266, ll. 1-2).

[20] Carr and Davies, *Foundations of a Planned Economy*, III/i: 18.

[21] Gabriel Gorodetsky, „The Soviet Union and Britain's General Strike of May 1926“ *Cahiers du Monde russe et soviétique*, 17/2-3 (1976): 287.

[22] *Stenogrammy zasedanii Politburo*, I: 743; RGASPI, f. 17, op. 163, d. 686, ll. 146; Nazarov, *Stalin i bor'ba za liderstvo*, 152; *Pis'ma Stalina Molotovu*, 55.

23 *Zaria vostoka*, June 10, 1926; *Sochineniia*, VIII: 173-5.

[24] *Sochineniia*, VIII: 168-72.

25 *Stenogrammy zasedanii Politburo*, II: 109.

[26] Zh. Adibekova and O. Latsis, „V predchuvstvii pereloma: poslednye pis'ma I zapiski F.E. Dzerzhinskogo“ *Kommunist*, 1989, no. 8: 79; A.A. Plekhanov and A.M. Plekhanov (eds.), *F.E. Dzerzhinskii–predsetael' VChK-OGPU: sbornik dokumentov, 1917-1926* (Moscow: Mezhdunarodnyi fond Demokratiia, 2007), 654; Efim G. Gimpel'son, *NEP i sovetskaia politicheskaia sistema 20-kh godov* (Moscow: Institut rossiiskoi istorii RAN, 2000), 382.

[27] RGASPI, f. 76, op. 2, d. 270. *Bol'shevistskoe rukovodstvo: perepiska*, 326.

[28] *Kommunist*, 1989, no. 8: 87; .A. Plekhanov and A.M. Plekhanov (eds.) *F.E. Dzerzhinskii–predsetael' VChK-OGPU: sbornik dokumentov, 1917-1926* (Moscow: Mezhdunarodnyi fond Demokratiia, 2007), 659; Plekhanov, *VChK-OGPU*, 277.

[29] http://kremlin-9.rosvesty.ru/news/111/

[30] RGASPI, f. 558, op. 11, d. 1289, ll. 6, 6 ob.

[31] Ilizarov, *Tainaia zhizn Stalina*, 113.

[32] Ivan Aleksandrovich Valedinskii: „Organizm Stalina vpolne zdorovyi“ *Istochnik*, 1998, no. 2: 68.

[33] Merridale, *Moscow Politics*, 38.

[34] Serge, *Memoirs of a Revolutionary*, 220.

35 *MoskovskieBol'sheviki v bor'be s pravym i „levym" opportunizmom, 1921-1929 gg.* (Moscow: Moskovskii rabochii, 1969), 189.

[36] Zdanovich, *Organy*, 316-7.

37 *Stalin's Letters to Molotov*, 100.

[38] *Stalin's Letters to Molotov*, 115.

[39] Khromov, *po stranitsam lichnogo arkhiva Stalina*, 10.

[40] Carr and Davies, *Foundations of a Planned Economy*, III/i: 76-80.

[41] *F.E. Dzerzhinskii–predsetael'*, 663; Khromov, *Po stranitsam*, 326; RGASPI, f. 76, op. 3, d. 364, l. 62.

[42] A.A. Plekhanov and A.M. Plekhanov (eds.), *F.E. Dzerzhinskii–predsetael' VChK-OGPU: sbornik dokumentov, 1917-1926* (Moscow: Mezhdunarodnyi fond Demokratiia, 2007), 665, RGASPI, f. 76, op. 3, d. 88, l. 37.

[43] V. A. Shishkin, *Vlast, politika, ekonomika: Poslerevoliutsionnaia Rossiia (1917–1928 gg.)* (St. Petersburg: Dmitrii Bulanin, 1997), 296.

[44] *F.E. Dzerzhinskii–predsetael'*, 670; *Pravda*, August 1, 1926; Dzierżyński, *Izbrannye proizvedennia*, II: 381; S. Dzierzynska, *V gody velikikh boev* (Moscow, 1964), 400.

[45] Pravda, July 22, 1926. Вж. също *Torgovo-promyshlennaia gazeta*, August 1, 1926.

[46] Trotskii, *Stalin*, II: 184.*Stalin*, II: 253.

[47] RGASPI, f. 17, op.2, d. 246, IV vyp., s. 62, 66.

[48] RGASPI, f. 17, op. 2, d. 246, IV vyp., s. 105.

[49] Medvedev, *Let History Judge*, 85-6.

[50] RGASPI, f. 17, op.2, d. 246, IV vyp., s. 66.

[51] Sakharov, 599-601.

[52] RGASPI, f. 17, op.2, d. 246, IV vyp., s. 66.

53 *Pravda*, July 25, 1926; *KPSS v rezoliutsiiakh i resheniiakh s''ezdov,konferentsii, i plenumov TsK*8th ed. (Moscow:, 1970-2), III: 332.

[54] RGASPI, f. 558, op. 11, d.69 , l. 89, 102, 105.

[55] A.V. Kvashonkin (ed.), *Bolshevistskoe rukovodstvo: Perepiska 1912-1927* (Moscow: Rosspen, 1996), 39; Khlevniuk, *In Stalin's Shadow*, 23; RGASPI, f. 558, op. 1, d. 34, l. 84, 87; *Pis'ma Stalina Molotovu*, 82.

[56] Khlevniuk, *In Stalin's Shadow*, 23; *Pis'ma Stalina Molotovu*, 82; A.V.

Kvashonkin (ed.), *Bolshevistskoe rukovodstvo: Perepiska 1912-1927* (Moscow: Rosspen, 1996), 336.

57 Oleg Mozokhin and Teodor Gladkov, *Menzhinskii: intelligent s Lubianki* (Moscow: Iauza, 2005), 353. S.D., „Lenin“ *Nashe ekho*, June 19, 1915: 6-7, July 15: 6-7. Rayfield, *Stalin and His Hangmen*, 110.

[58] RGASPI, f. 17, op.2, d. 246, IV vyp., s. 32.

[59] RGASPI, f. 17, op.2, d. 246, IV vyp., s. 105.

[60] *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 12: 194; *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 4: 78; L. Trotskii, *Dnevniki i pis'ma* (Ermitazh, 1990), 76.

[61] „M.I. Ul'ianova ob otnoshenii V.I. Lenina k I.V. Stalinu“ *Izvestiia TsK KPSS*, 1989, no. 12: 196.

[62] Trotskii, *Moia zhizn'* (Berlin, 1930), II: 219;

[63] RGASPI, f. 17, op.2, d. 246, IV vyp., s. 64.*XV s"ezd VKP (b): stenograficheskii otchet*, 2 vols. (Moscow, 1962), II; 1477.

[64] Aino Kuusinen, *Rings of Destiny: Inside Soviet Russia from Lenin to Brezhnev* (New York: Morrow, 1974), 78; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 755, ll. 114, 118.

[65] Alexis Pogerelskin, „Kamenev in Rome“ (2007): 101;.

[66] *Na Prieme*, 765.RGASPI, f. 558, op. 11, d. 726, ll. 95-95ob, 96.

[67] Jerome Davis, „Stalin, New Leader, Explains Aims and Policies of Soviets“ *New York American*, October 3, 1926; RGASPI, f., 558, op. 11, d. 726, ll. 119-32.RGASPI, f., 558, op. 11, d. 726, ll 139. Samuel N. Harper and Paul V. Harper, *The Russia I Believe In* (University of Chicago, 1945), 234; Paul Hollander, *Political Pilgrims: Western Intellectuals in Search of the Good Society* (Brunswick: Transaction, 2004), 162.

[68] RGASPI, f., 558, op. 11, d. 726, ll. 148.

[69] RGASPI, f. 558, op. 11, d. 726, l. 97-105; Khromov, *Po stranitsam*, 249-57.

[70] Дейвис твърди, че се е срещал и с майката на Сталин в Тифлис през 1927 година.

[71] Mary Nolan, *Visions of Modernity: American Business and the Modernization of Germany* (New York: Oxford University, 1994).

[72] Henry Ford, „Mass Production“, *Encyclopedia Britannica* (13th ed.), XV: 38-41.

[73] „Ob edeintsve partii“ *Kommunisticheskaia oppozitsiia v SSSR*, II: 77-82.

[74] Trotsky, The *Stalin School of Falsification* (1937), 89-90.

[75] MPA, f. 85 op. 1, d. 318, l. 228.

[76] *Pravda*, October 17, 1926.

[77] Carr and Davies, *Foundations of a Planned Economy*, II: 16n2.

[78] Iurii Murin, „Eshche raz ob otstavkakh I. Stalina“, *Rodina*, 1994, no. 7: 72.

[79] *Sochineniia*, VII: 233.

80 *Pravda*, October 24, 1926; *KPSS v rezoliutsiiakh*, III: 360-1.

[81] *XV konferentsiia VKP (b)*, 531. Trotskii, *Kommunistichekii internatsional posle Lenina: velikiii organizator porazhenii* (Moscow: Spartakovets-printima, 1993), 109.

[82] *XV konferentsiia VKP (b), 26 oktiabria-3 noiabria 1926 g.: stenograficheskii otchet* (Moscow and Leningrad: 1927), 564.

[83] „O sotsial-demokraticheskom uklone v nashei partii“, *Pravda*, November 5, 1926.

[84] Victor Serge, *La vie et la mort de Leon Trotsky* (Paris: 1954), 180; Deutscher, *Prophet Unarmed*, 296; Carr and Davies, *Foundations of a Planned Economy*, II: 16. Вж. също RGASPI, f. 323, op. 2, d. 98, l. 304.

[85] *XV konferentsiia VKP (b)*, 535.

[86] *XV konferentsiia vsesoiuznoi kommunisticheskoi partii (b): Stenograficheskii otchet* (Moscow and Leningrad, 1927), 599. Вж. също Deutscher, *Prophet Unarmed*, 305; Cohen, *Bukharin*, 240.

[87] N.S. Simonov, „Strengthen the Defense of the Land of Soviets': the 1917 War Alarm and its Consequences“ *Europe-Asia Studies*, 48/8 (1996):1357.

[88] A.V. Golubev, *'Esli mir obrushitsia na nashu Respubliku': sovetskoe obshchestvo i vneshnaia ugroza* (Moscow: Kuchkovo pole, 2008), 98; Lennart Samuelson, *Soviet Defence Industry Planning: Tukhachevskii and Military-Industrial mobilization* (Stockholm Institute of East European Economies, 1996), 40.

[89] Timothy O'Connor, *Diplomacy and Revolution: G.V. Chicherin and Soviet Foreign Affairs, 1918-1930* (Ames: Iowa State University, 1988), 131.

[90] A.V. Golubev, *'Esli mir obrushitsia na nashu Respubliku': sovetskoe obshchestvo i vneshnaia ugroza* (Moscow: Kuchkovo pole, 2008), 98.

[91] O.N. Ken and A.I. Rupasov, *Politbiuro TsK VKP (b) i otnosheniia SSSR s zapadnymi sosednimi gosudarstvami: problem, dokumenty, opyt kommentariia* (St. Petersburg: Evropeiskii dom, 2000), 484.

[92] Piotr S. Wandycz, *Twilight of French Eastern Alliances, 1926-1936: French-Czechoslovak-Polish Relations* (Princeton University, 1988), 50.

[93] A.M. Plekhanov, *VChK-OGPU v gody novoi ekonoimicheskoi politiki 1921-1928* (Moscow: Kuchkovo pole, 2006), 305: Zakovsky to Menzheinsky, January 31, 1927).

[94] Plekhanov, *VChK-OGPU v gody novoi ekonomicheskoi politiki*, 318.

[95] Keith Neilson, *Britain, Soviet Russia and the Collapse of the Versailles Order, 1919-1939* (New York: Cambridge University, 2006), 52.

[96] Cecil F.Melville, *The Russian Face of Germany: an Account of the Secret Military Relations between the German and Soviet-Russian Governments* (London: Wishardt and Co., 1932).

[97] *Pravda*, Decemmber 16, 1926; Fischer, *Stalin and German*, 529.

[98] Keith Neilson, *Britain, Soviet Russia and the Collapse of the Versailles Order, 1919-1939* (New York: Cambridge University, 2006), 53.

[99] Samuelson, *Plans for Stalin's War Machine*, 36.

[100] Iu.L. D'iakov and T.S. Bushueva (eds.), *Fashistskii mech kovalsia v SSSR, Krasnaia Armiia i Reikhsver, tainoe sotrudnichestvo: neizvestnye dokumenty* (Moscow: Sovetskaia Rossiia, 1992), 80; E.

Duraczyński and A.N. Sakharov (eds.), *Sovetsko-Pol’skie otnosheniia v politicheskikh usloviakh Evropy 30-x godov XX stoletiia: sbornik statei* (Moscow: Nauka, 2001), 63.

[101] R.W. Davies, *International History Review*, 23/3 (2001): 699.

[102] Erickson, *Soviet High Command*, 301.

[103] David R. Stone, *Hammer and Rifle*, 22.

[104] Erickson, *Soviet High Command*, 288..

[105] Sokolov, *Ot voenproma*, 62; O.H. Ken, *Mobilizatsionnoe planirovanie i politcheskie resheniia, konets 1920-seredina 1930-kh godov* (St. Petresburg: Evropeiskii universitet, 2002), 21.

[106] Murin, „Eshche raz ob otstavkakh I. Stalina“, 73.

107 *Stalin’s Letters to Molotov*, 131.

[108] *Pravda*, January 9, 1927.

[109] *Pravda*, January 9, 13, 14, 20, 1927.

[110] L.N. Nezhinskii, „Byla li voennaia ugroza SSSR v kontse 20-nachale 30 godov?“*Istoriia SSSR*, 1990, no. 6: 14; Olga Velikanova, „The Myth of the Besieged Fortress“, Stalin-Era Research and Archives Project, University of Toronto, working paper no. 7 (2002).

[111] Samuelson, *Plans for Stalin’s War Machine*, 35; Leonard Schapiro, *The Communist Party of the Soviet Union* (New York, 1960), 303.

[112] Sergei Prokofiev, *Soviet Diary 1927 and Other Writings* (London: Faber and Faber, 1991).

[113] Loginov, *Teni Stalina*, 95.

[114] H. von Riekhoff, *German-Polish Relations, 1918-1933* (Baltimore: Johns Hopkins University, 1971), 248.

[115] Iu.L. D’iakov and T.S. Bushueva (eds.), *Fashistskii mech kovalsia v SSSR, Krasnaia Armiia i Reikhsver, tainoe sotrudnichestvo: neizvestnye dokumenty* (Moscow: Sovetskaia Rossiia, 1992), 71.

[116] Abdulkahn Akhtamzian, „Voennoe sotrudnichestvoSSSR i Germanii v 1920-1933 gg.“ *Novaia i noveishaia istoriia*, 1990, no. 5: 3. Вж. също Dyck, *Weimar Germany and Soviet Russia*, 96; Jan Jacobson, *When the Soviet union Entered World Politics* (Berkley: University of California, 1994), 227.

[117] Samuelson, *Plan’s for Stalin’s War Machine*, 32.

[118] Plekhanov, *VChK-OGPU v gody novoi ekonomicheskoi politiki 1921-1928* (Moscow: Kuchkovo pole, 2006), 53.

[119] Sameulson, *Plans for Stalin’s War Machine: Tukhachevskii and Military Economic Planning, 1925-1941* (New York: St. Martin’s, 2000), 39.

[120] Lenin, *Collected Works*, XXX: 93-104.

[121] Van Ree, Political Thought, 222.

[122] Steve A. Smith, *A Road is Made: Communism in Shanghai 1920-1927* (Honolulu: University of Hawaii, 2000), 28.

[123] C. Martin Wilbur and Julie Lien-ying How, *Documents on Communism, Nationalism, and Soviet Advisers in China, 1918-1927* (New York: Columbia University 1956), 733.

[124] Smith, *A Road is Made*, 168.

[125] Smith, *A Road is Made*, 171.

[126] *Sochineniia*, VII: 357-8, 363.

[127] *VKP (b), Komintern i natsional’no-revoliutsionnoe dvizhenie v Kitae: dokumenty*, I: doc. 64.

[128] *VKP (b), Komintern i natsional’no-revoliutsionnoe dvizhenie v Kitae: dokumenty*, I: 494.

[129] Michael Weiner, „Comintern in East Asia, 1919-39“, in McDermott and Agnew, Comintern, 158.

[130] Wilbur and How, *Missionaries of Revolution*, 248-50.

[131] F.F. Liu, *A Military History of Modern China, 1924-1929* (Princeton, N.J.: Princeton University, 1956).

[132] Rebecca Karl, *Staging the World: Chinese Nationalism at the Turn of the Twentieth Century* (Durham, NC: Duke University, 2002), 195).

[133] Les Evans and Russell Block (eds.), *Leon Trotsky on China* (New York: Monad, 1976), 113.

[134] *Pravda*, May 25, 1925; RGASPI, f. 558, f. 1, d. 2714, l. 17, *Sochineniia*, VII.Alexander Pantsov, *The Bolsheviks and the Chinese Revolution, 1919-1927* (Richmond, Surrey: Curzon, 2000), 86; *Strategiia i taktika Kominterna v natsional’no-kolonial’noi revoliutsii na primere Kitaia: sbornik dokumentov*, 112.

[135] Conrad Brandt, *Stalin’s Failure in China, 1924-1927* (Cambridge, Mass.; Harvard University, 1958), 44.

[136] A.I. Kartunova, „Kitaiskii vopros v perepiske G.V. Chicherin i L.M. Karakhana“ *Novaia i noveishaia istoriia*, 1998, no. 6; A.I. Kartunova, „Novyi vzgliad na razryv s Chan Kaishi“ *Vostok*, 1997, no. 1; G.N. Peskova, „Stanovleniie diplomaticheskikh otnoshenii mezhdu Sovetskoi Rossiiei i Kitaem, 1917-1924 gg.“ *Novaia i noveishaia istoriia*, 1997, no. 4:; G.N. Peskova, „Diplomaticheskie otnosheniia mezhdu SSSR i Kitaem, 1924-1929 gg.“ *Novaia i noveishaia istoriia*, 1998, no. 1, 2.

[137] *VKP (b), Komintern, i natsional’no-revolutsionnoe dvizhenie v Kitae*, 2 vols. (Moscow, 1994), I: 549; A.V. Pantsov, *Tainaia istoriia sovetsko-kitaiskikh otnoshenii: bol’shviki I kitaiskaia revolutsiia 1919-1927* (Moscow: Muravei-Gaid, 2001), 126.

[138] Slavinskii, *Sovetskii soiuz i Kitai*, 101; Chiang Kai Shek, *Sovetskii Soiuz v Kitae*, 26 (March 14, 1924).

[139] RGASPI, f. 17, op. 3, d. 561, l. 1.

[140] RGASPI, f. 17, op. 162, d. 3, l. 55 (April 29, 1926).

[141] Brandt, *Stalin’s Failure in China*, 155; Pantsov, *Bolsheviks and the Chinese Rrevolution*, 101.

[142] *VKP (b), Komintern i natsional’no-revolutsionoe dvizhenie v Kitae*, II: 36; Pantsov, *Tainaia istoriia*, 163; Pantsov, *Bolsheviks and the Chinese Revolution*, 112.

[143] Harold R. Isaacs, *The Tragedy of the Chinese Revolution*, rev. ed. (Stanford University, 1951), 162.

[144] Izvestiia, April 8, 1927; C. Martin Wilbur and Julie Lien-ying How, *Documents on Communism, Nationalism, and Soviet Advisers in China, 1918-1927* (New York, 1956), 8.

[145] Slavinskii, *Sovetskii soiuz i Kitai*, 131; Mikhail S. Kapitsa, *Sovetsko-kitaiskie otnosheniia* (Moscow:

Politicheskaia literatura, 1958), 177; Benjamin I. Schawartz, *Chinese Communism and the Rise of Mao* (Cambridge, Mass.: Harvard University, 1951), 42.

[146] Brandt, *Stalin's Failure*, 115.

[147] A.V. Golubev, *'Esli mir obrushitsia na nashu Respubliku': sovetskoe obshchestvo i vneshnaia ugroza* (Moscow: Kuchkovo pole, 2008), 49.

[148] Deutscher, *Prophet Unarmed*, 327. Pantsov, Tainaia istoriia, 162.

[149] Brandt, *Stalin's Failure*, 90.

[150] Semen Iu. Vygodskii, *Vneshniaia politika SSSR, 1924-1929* (Moscow: Politcheskaia literatura, 1963), 292.

151 *Lubianka: Stalin i VChk-OGPU-NKVD*, 133; Jane Degras (ed.), *Soviet Documents on Foreign Policy* , 3 vols. (London and New York, 1951-53), II: 221; Gabriel Gorodetsky, *Precarious Truce: Anglo-Soviet Relations, 1924-1927* (New York: Cambridge University, 1977), 221; Fischer, *The Soviets in World Affairs*, 500; Fischer, *Russia's Road from Peace to War*, 169.

[152] L.M. Khinchuk, *K istorii anglo-sovietskikh otnoshenii*, 46; *Izvestiia*, May 18, 1927.

[153] *Lubianka: Stalin i VChK-OGPU-NKVD*, 131.

[154] Boris Slavinsky, *The Japanese-Soviet Neutrality Pact: a Diplomatic History, 1941-1945* (London and New York: RoutledgeCurzon, 2004).

[155] *Kommunisticheskaia oppozitsiia v SSSR*, III: 57-9; Volkogonov, *Trotsky*, 287.

[156] *VKP (b), Komintern i natsional'no-revoliutsionnoe dvizhenie v Kitae: dokumenty*, II/ii: 763.

157 *Bol'shevik*, May 31, 1927, in *Sochineniia*, IX: 311.

[158] Deutscher, *Prophet Unarmed*, 336-7.

[159] Leon Trotsky, *Challenge of the Left Opposition, 1926-27*, 2 vols. (New York: Pathfinder,1975, 1980), 224.

[160] Gabriel Gorodetsky, *Precarious Truce: Anglo-Soviet Relations, 1924-1927* (New York: Cambridge University, 1977); Jacobson, *When the Soviet Union Entered World Politics*, 222. Arthur Henderson and V. Dovgalevsky, „Anglo-Soviet Relations, 1918–1929" *Bulletin of International News*, 6/7.

[161] Velikanova, *Popular Perceptions*, 54.

[162] *Sovershenno sekretno: Lubianka Stalinu o polozhenii v strane, 1922-1934*, 10 vols. (Moscow: IRI RAN, 2002), TsA FSB, f. 2, op. 5, d. 385, ll. 256-361, 422-81; op. 4, d. 386, ll. 45-84; op. 5, d. 394, ll. 99-108; op. 6, d. 394, ll. 109-12. Nicolas Werth, „Rumeurs défaitistes et apocalyptiques dans l'URSS des années 1920 et 1930" Vingtième *siècle, revue d'histoire*, 71; Lynne Viola, „The Peasant Nightmare: Visions of Apocalypse in the Soviet Countryside" *Journal of Modern History*, 62/4 (1990): 747. Вж. също N.S. Simonov, „Strengthen the Defense of the Land of Soviets: the 1927 War Alarm and its Consequences" *Europe-Asia Studies*, 48/8 (1996): 1355; *Liubianka: Stalin i VChK*, 117; Leonard Schapiro, *The Communist Party of the Soviet Union* (New York, 1960), 303; John P. Sontag, „The Soviet War Scare of 1926-1927" *Russian Review*, 34/1 (1975): 66; Alfred G. Meyer, „The Soviet War Scare of 1927" *Soviet Union*, 5/1 (1978).

[163] Rykov, *Angliia i SSSR* (Moscow, 1927).

[164] H. von Riekhoff, *German-Polish Relations, 1918-1933* (Baltimore: Johns Hopkins University, 1971), 248.

[165] Xenia J. Eudin and Robert C. North, *Soviet Russia and the East, 1920-1927: a Documentary Survey* (Stanford University, 1957), 303; *Sochineniia*, X: 31; Brandt, *Stalin's Failure*, 133.

[166] Ivan Aleksandrovich Valedinskii: „Organizm Stalina vpolne zdorovyi"*Istochnik*, 1998, no. 2: 69.

[167] Ivan T. Goliakov, *Sbornik dokumentov po istorii ugolovnogo zakonodatel'stva SSSR i RSFSR, 1917-1952 gg.* (Moscow: Iuridicheskaia literatura, 1953), 220; Harold J. Berman, *Soviet Criminal Law and Procedure: the RSFSR Codes*, rev. ed. (Cambridge, Mass.: Harvard University, 1972), 23; *Lubianka: Stalin i VChK-OGPU-NKVD*, 796; Aleksandr Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, 3 vols. (New York: Harper & Row), I.

[168] Plekhanov, *VChK-OGPU v gody novoi ekonomicheskoi politiki*, 323; Pavel Sudoplatov, *Special Tasks: The Memoirs of an Unwanted Witness, a Soviet Spymaster* (1994), 91; *Nedelia*, 1989, no. 49.

[169] E. Arsen'ev, *Podzhigateli voiny* (Moscow: Moskovskii rabochii, 1931) 21; *Dokumenty i materialy po istorii sovetsko-pol'skikh otnoshenii* (Moscow, 1967), V: 151; N.P. Zhukovskii, *Polnomochnyi predstavitel' SSSR* (Moscow, 1969), 202; Valerii A. Shishkin, *Stanovlenie vneshnei politiki postrevliutsionnoi Rossii i kapitalisticheskii mir 1917-1930 gody* (St. Petersburg: Dmitrii Bulanin, 2002), 283; Paul W. Blackstock, *The Secret Road to World War Two* (Chicago: Quadrangle, 1969), 136; Josef Korbel, *Poland between East and West*, 217.

[170] Shishkin, *Stanovlenie vneshnei politiki postrevliutsionnoi Rossii i kapitalisticheskii mir*, 289; *Soviet Documents on Foreign Policy*, II: 220.

171 *Lubianka: Stalin i VChK-OGPU-NKVD*, 133; *Pravda*, June 8, 1927; Valerii A. Shishkin, *Stanovlenie vneshnei politiki postrevliutsionnoi Rossii i kapitalisticheskii mir 1917-1930 gody* (St. Petersburg: Dmitrii Bulanin, 2002), 283; *Soviet Documents on Foreign Policy*, II: 220; *Dokumenty i materialy po istorii sovetsko-pol'skikh otnoshenii* (Moscow, 1967), V: 151; N.P. Zhukovskii, *Polnomochnyi predstavitel' SSSR* (Moscow, 1969), 202; Josef Korbel, *Poland between East and West*, 217.

[172] *Lubianka: Stalin i VChK-OGPU-NKVD*, 137.

173 *Lubianka: Stalin i VChK-OGPU-NKVD*, 138; *Pravda*, June 10, 1927. Plekhanov, *VChK-OGPU v gody novoi ekonomicheskoi politiki*, 313.

[174] Plekhanov, *VChK-OGPU v gody novoi ekonomicheskoi politiki*, 130; *Tragediia sovetskoi derevni*, I: 24;

V.K. Vinogradov, „Zelenaia lampa", Nezavisimaia gazeta, April 20, 1994: 5.

175 *Lubianka: Stalin i VChK-OGPU-NKVD*, 135; A.M. Plekhanov, *VChK-OGPU, 1921–1928* gg. (Moscow: X-History 2003), 285.

176 *Pravda*, July 10, 1927.

[177] Zdanovich, *Organy gosudarstvennoi bezopasnosti*, 299.

[178] Velikanova, *Popular Perceptions*, 74. Вж. също N.S. Simonov, „Krepit' oboronu stranam sovetov" *Otechestvennaia istoriia*, 1996, no. 3:157; Peter H. Solomon, Jr., *Soviet Criminal Justice under Stalin* (New York: Cambridge University, 1996), 66.

[179] *Sovershenno sekretno: Lubianka Stalinu o polozhenii v strane, 1922-1934*, 10 vols. (Moscow: IRI RAN, 2002), V: 362, 401, 411, 484, 855; Nicolas Werth, „Rumeurs défaitistes et apocalyptiques dans l'URSS des années 1920 et 1930" Vingtième *siècle, revue d'histoire*, 2001: 25; Lynne Viola, „The Peasant Nightmare: Visions of Apocalypse in the Soviet Countryside" *Journal of Modern History*, 62/4 (1990): 747.

[180] Louis Fischer, *Russia's Road from Peace to War: Soviet Foreign Relations 1917-1941* (New York: Harper & Row, 1969), 172; Zinovy Sheinis, *Maxim Litvinov* (Moscow, 1990), 194. Iurii Fel'shtinsky (ed.), *Kommunisticheskaia oppozitsiia v SSSR, 1923-1927: iz arkhiva L'va Trotskogo*, 4 vols. (Benson, Vermont:Chalidze, 1988), III: 96.

[181] Olga Velikanova, *Popular Perceptions*, 47; M.M. Kudiukhina, „Krasnaia armiia i 'voennye trevogi' vtoroi poloviny 1920-kh godov"; A.V. Baranov, „Voennaia trevoga 1927 g. kak factor politischeskikh nastroenii v neposvskom obshchvestve" *Rossiia i mir glazami druga druga: iz istorii vzaimovospriiatiia* (Moscow: IRI RAN, 2007), 153.

[182] *Tragediia sovetskoi derevni*, I: 25.

[183] *Stalin's Letters to Molotov*, 135.

[184] *Kommunisticheskaia oppozitsiia v SSSR*, III: 126-7.

[185] Deutscher, *The Prophet Unarmed*, II: 388-9.

[186] RGASPI f. 558, op. 11, d. 767, ll. 35-9, 45-8, 56; Yoram Gorlizki and Oleg Khlevniuk, „Stalin and his Circle" in Ronald Grigor Suny (ed.), *The Cambridge History of Russia* (New York: Cambridge, 2006), III: 243; *Pravda*, June 26, 1927.

[187] Trotsky Archives, T 965 (June 28, 1927).

[188] Deutscher, *Prophet Unarmed*, 339.

[189] Oleg V, Khlevniuk, *Master of the House: Stalin and His Inner Circle* (New Haven: Yale, 2009), 3. RGASPI, f. 558, op. 4, d. 767, ll. 56.

[190] T.H. Rigby, *Communist Party membership in the U.S.S.R., 1917-1967* (Princeton University, 1967), 113.

191 *Stalin's Letters to Molotov*, 138. *My Life*, 530-1.

[192] Lennart Samuelson, *Plans for Stalin's War Machine: Tukhachevskii and Military Planning, 1925-1941* (New York: St. Martin's, 2000), 40.

[193] O.H. Ken, *Mobilizatsionnoe planirovanie i politcheskie resheniia, konets 1920-seredina 1930-kh godov* (St. Petresburg: Evropeiskii universitet, 2002), 21.

[194] Olga Velikanova, *Popular Perceptions of Soviet Politics in the 1920s. Disenchantment of the Dreamers* (Palgrave Macmillan, 2013), 93.

[195] Harvey L. Dyck, „German-Soviet Relations and the Anglo-Soviet Break 1927" *Slavic Review*, 25/1 (1966): 80.

[196] Harvey L. Dyck, „German-Soviet Relations and the Anglo-Soviet Break 1927", *Slavic Review*, 25/1 (1966): 67. Harvey L. Dyck, *Weimar Germany and Soviet Russia, 1926-1933: a Study in Diplomatic Instability* (New York, Columbia University, 1966), 66; J. Erickson, *The Soviet High Command, 1918-1941* (New York, 1962), 144.

[197] Volkogonov, *Trotsky*, 293; *Sotsialisticheskii vestnik*, August 1, 1927.

[198] „Zametki na sovremennye temmy" *Pravda*, July 28, 1929, in *Sochineniia*, IX: 322.

[199] Nazarov, *Stalin i bor'ba za liderstvo*, 162.

[200] Nazarov, *Stalin i bor'ba za liderstvo*, 163.

201 *Pravda*, July 25, 1927.

[202] *Sochineniia*, X: 51.

[203] Boersner, *The Bolsheviks and the National and Colonial Question*, 244-6.

[204] RGASPI, f. 17, op. 162, d. 5, ll. 74-9, 86; Anna Louise Strong, *China's Millions: the Revolutionary Struggles from 1927 to 1935* (New York: Knight, 1935), 242. *VKP (b), Komintern i natsional'no-revoliutsionnoe dvizhenie v Kitae: dokumenty*, II/ii: 926.

[205] Plekhanov, *VChK-OGPU v gody novoi ekonomicheskoi politiki 1921-1928* (Moscow: Kuchkovo pole, 2006), 90.

[206] Aleksandr Vatlin et al. (eds.), *Stenogrammy zasedanii politburo TsK RKP (b), 1923-1938* (Moscow: Rosspen, 2009), I: 579.

[207] *Stenogrammy zasedanii politbiuro*, II: 566; *Kommunisticheskaia oppozitsiia v SSSR*, IV: 176.

[208] *Stenogrammy zasedanii politbiuro*, II: 586.

[209] *Stenogrammy zasedanii Politburo*, II: 593.

210 *Stenogrammy zasedanii politbiuro*, II: 597.

[211] RGASPI, f. 17, op. 3, d. 650, ll. 1-2.

[212] *Stenogrammy zasedanii politburo*, I: 579.

[213] *Pravda*, September 15, 1927, Sochineniia, X: 92-148; *Na prieme*, 25.

[214] Victor Serge and Natalya Sedova Trotsky, *The Life and Death of Leon Trotsky* (New York: Basic, 1975), 148; *Pravda*, September 29 and October 1, 1927; Carr and Davies, *Foundations of a Planned Economy*, II: 35.

[215] Zdanovich, *Organy gosudasrtvennoi bezopasnosti*, 289-93, 382-3.

216 *Kommunisticheskaia oppozitsiia v SSSR*, IV: 189; Zdanovich, *Organy*, 320; *Kommunisticheskaia oppozitsiia v SSSR*, IV: 44.

[217] Zdanovich, *Organy*, 321.

[218] Deutscher, Prophet Unarmed, 357-8; *Sochineniia*, X: 187.

[219] Volkogonov, *Trotsky*, 291; J.T.

Murphy, *New Horizons* (London: J. Lane, 1941), 274.

[220] Pantsov, *Bolsheviks and the Chinese Revolution*, 156.

[221] Rondo Cameron and V.I. Bovykin (eds.), *International Banking, 1870-1914* (New York: Oxford, 1991), 13.

[222] David J. Dallin, *Soviet Espionage* (Yale University, 1955), 32.

223 *Izvestiia*, August 11, 1927.

[224] Jacobson, *When the Soviet Union Entered World Politics*, 273-80.

[225] *Le Matin*, September 13, 1927.

[226] *Pravda*, September 16, 1927; *Izvestiia*, September 16, 1927; „Novaia ugroza franko-sovetskomu soglasheniiu" *Kommunisticheskii internatsional*, October 7, 1927; Alfred Erich Senn, „The Rakovski Affair: A Crisis in Franco-Soviet Relations, 1927" *Études Slaves et Est-Européennes/Slavic and East-European Studies*, 10/3-4 (1965-6): 102; Michael Jabara Carley, „Episodes from the Early Cold War: Franco-Soviet Relations, 1917-1927" *Europe-Asia Studies*, 52/7 (2000): 1275; *Soviet Documents on Foreign Policy*, II: 248.

[227] Francis Conte, *Christian Rakovski, 1873-1941: a Political Biography* (Boulder, Colo.: East European Monographs, 1989), 196.

[228] Pierre Naville, Trotsky Vivant (Paris: Juillard, 1962).

[229] *Kommunisticheskaia oppozitsiia v SSSR*, IV: 219-24.

[230] Nazarov, *Stalin i bor'ba za liderstvo*, 164-5 (RGASPI, f. 17, op. 2, d. 321, ll. 4-5).

[231] *Kommunisticheskaia poppozitsiia v SSSR: Arkhiv Trotskogo*, IV: 223; Milkoiukov, *Vospominaniia*, vols. (Moscow, 1990), II: 13.

232 *Pravda*, November 2, 1927; Stalin, „Trotskistskaia oppozitsiia prezhde i teper", *Sochineniia*, X: 172.

233 *Arkhiv Trotskogo*, IV: 230; Miklos Kun, *Bukharin: ego druz'ia i vragi* (Moscow: Respublika, 1992), 208.

[234] *KPSS v rezoliutsiakh*, IV: 210-49.

[235] *Voprosy torgovli*, 1927, no. 1: 63.

[236] Carr and Davies, *Foundations of a Planned Economy*, II: 41.

[237] I. Stalin, *Beseda s inostrannymi rabochimi delegatsiaiami* (Moscow-Leningrad: Gosizdat, 1927), 44; *Pravda*, November 13 and 15, 1927.

[238] Daniels, *Conscience of the Revolution*, 314.

[239] *Kommunisticheskaia oppozitsiia v SSSR*, IV: 254; Carr and Davies, *Foundations of a Planned Economy*, II: 42.

[240] Volkogonov, *Trotsky*, 300. Вж. също *Kommunisticheskaia oppozitsiia v SSSR*, IV: 256; Velikanova, *Popular Perceptions*, 183; Trotskii, *Moia zhizn'*, II: 280; Serge, *Memoirs of a Revolutionary*, 226; *Izvestiia*, October 19, 1927; A. I. Rykov, *Ten Years of Soviet Rule* (London: National Committee of Friends of Soviet Russia by the Labour Research Dept, 1928).

[241] Semen Chertok, *Stop-Kadr* (London: OPI, 1988), 54. *Voprosy istorii*, 2004, no. 11: 16; I.V. Stalin, *Istoricheskaia ideologiia v SSSR v 1920-1950-e gody* (St. Petersburg: Nauka-Piter, 2006), I: 44.

242 *Pravda*, November 16, 1927.

243 *Kommunisticheskaia oppozitsiia v SSSR*, IV: 264.

[244] Maria Joffe, *One Long Night: A Tale of Truth* (London: Clapham, 1978).;Nadzehda Joffe, *Back in Time: My Life, My Fate, My Epoch* (Oak Park, MI: Labor Publications, 1995).

[245] Trotskii, *Portet revoliutsionnerov*, 396; Deutscher, *Prophet Unarmed*, 381-2; Vollkogonov, *Trotsky*, 303.

[246] Medvedev, *Let History Judge*, 174 Medvedev, *Let History Judge*, 174. Catherine Merridale, *Moscow Politics and the Rise of Stalin: the Communist Party in the Capital, 1925-1932* (New York: Macmillan, 1990), 44. Valerii A. Shishkin, *Vlast', politika, ekonomika: poslerevoliutsionnaia Rossiia, 1917-1928* gg. (St. Petersburg: Dmitrii Bulanin, 1997), 149.

[247] Louis Fischer, *Men and Politics* (New York, 1946), 94; Deutscher, *Prophet Unarmed*, 383; Valerii A. Shishkin, *Stanovlenie vneshnei politiki postrevliutsionnoi Rossii i kapitalisticheskii mir 1917-1930 gody* (St. Petersburg: Dmitrii Bulanin, 2002), 282.

[248] Volkogonov, *Trotsky*, 279.

249 *Pravda*, November 25, 1927.

[250] *Moskovskie Bol'sheviki*, 106.

[251] *XV s"ezd VKP (b): stenograficheskii otchet, dekabr' 1927*, 2 vols. (Moscow, 1961-2), I: 43.

[252] *XV s"ezd*, II: 1596-8.

[253] *XV s"ezd VKP (b)*, 89-90; *Sochineniia*, X: 351.

[254] *XV s"ezd VKP (b)*: 291. Medevedev, *Let History Judge*, 175.

[255] *XV s"ezd VKP (b)*, I: 279.

[256] *XV s"ezd*, I: 411; *Sochineniia*, X: 371.

[257] *XV s"ezd*, I: 623; Medvedev, *Let History Judge*, 86.

[258] Bulletin no. 30, supplement no, 1: 35-7. Medvedev, *Let History Judge*.

259 *Tragediia sovetskoi derevni*, I: 119. Galina M. Ivanova, *Gulag v sisteme totalitarnogo gosudarstva* (Mosscow: Moskovskii obshchestvennyi nauchnyi fond, 1997), 30.

[260] *„Sovershennno sekretno": Lubianka-Stalinu o polozhenii v strane, 1922-1934 gg.*, V: 675.

[261] Pavel Mif, „Kitaiskaia Kommunisticheskaia partiiia v kriticheskie dni" *Bol'shevik*, 1927, no.21, 23.

[262] „Iz istorii kollektivizatsii 1928 god: poezdka Stalina v Sibir" *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 7: 182.

[263] *XV s"ezd*, II: 1599. Вж. също Deutscher, *Prophet Unarmed*, 385-9.

[264] *XV s"ezd VKP (b)*, II: 1599.

[265] *XV s"ezd*, II: 1398.

266 *XV s"ezd*, II: 1468; *Pravda*, December 20 and 21, 1927; *KPSS v rezoliutsiakh*, IV: 13; Nikolai Popov, *Outline History of the C.P.S.U.*, 2 vols. (New York, International Publishers, 1934), II: 327; Conquest, *The Great Terror: A Reassessment*, 11.

267 *My Life*, 521.

[268] Evan Mawsdley, „An Elite within an Elite: Politburo/Presidium Membership under Stalin, 1927-1953", in Rees, *The Nature of Stalin's Dictatorship*, 74.

[269] Grigorii I. Grigorov, *Povoroty sud'by i proizvol: vospominaniia, 1905-1927 gody* (Moscow: OGI,

2005), 507. Leon Trotsky, *Stalin: The Revolutionary in Power* (London: Panther, 1969), 224.

[270] *Pravda*, December 18, 1927.

[271] Lennard D. Gerson, *The Secret Police in Lenin's Russia*, 269.

[272] G. Cherniavskii, „Samootvod: kak Stalin sam sebia s genseka snimal“ *Rodina*, 1994, no. 1: 67. Вж. също Iurii Murin, „Eshche raz ob otstavkakh I. Stalina“, Rodina, 1994, no. 7: 72.

[273] *KPSS v rezoliutsiiakh*, 8th edition (Msocow, 1970), III: 247; Carr and Davies, *Foundations*, I: 710.

[274] *Bol'shevistskoe rukovodstvo*, 357.

[275] *XV s"ezd VKP (b)*, II: 1132.

[276] *XV s"ezd*, II: 1454; *Pravda*, December 20, 1927.

[277] *XV s"ezd VKP (b)*, I: 63, II: 1419.

[278] *Na prieme*, 773.

[279] Ivan P. Tovstukha, *Iosif Vissarionovich Stalin: kratkaia biografiia* (Moscow: Gosizdat, 1927).

Четиринадесета глава: Отново в Сибир

[1] *Sochineniia*, XI: 170 (1952); Lynne Viola (ed.), *The War against the Peasantry, 1927-1930* (New Haven: Yale University, 2005), 101.

[2] Feliks Chuev, *Tak govoril Kaganovich: ispoved stalinskogo apostola* (Moscow: Otechestvo, 1992), 1.

[3] *Sochineniia*, XI: 369. *Na prieme*, 26, 768, 774, 781.

[4] Paul R. Gregory, „National Income“ in R.W. Davies (ed.), *From Tsarism to the New Economic Policy*(Basingstroke: Macmillan, 1990), 247.

[5] Charles P. Kindleberger, *The World in Depression, 1929-1939* (Berkeley: University of California, 1986), 46.

[6] E.H. Carr and R.W. Davies, *Foundations of a Planned Economy, 1926-1929*, 3 vols. (New York: Macmillan, 1969-78).

[7] Grigorii A. Koniukhov, *KPSS v bor'be s khlebnymi zatrudneniami v strane 1928-1929 gg.* (Moscow: Sotsial'no-ekonomicheskaia literatura 1960), 66.

[8] Davies, *Industrialization of Soviet Russia*, I: 1-18.

[9] *Itogi vypolnenii pervogo piatiletnogo plana* (1933), 135.

[10] R.W. Davies and Stephen G. Wheatcroft, *The Years of Hunger, Soviet Agriculture, 1931-1933* (New York: 1994), 446; Davies, *Socialist Offensive*, 4, 13.

[11] L.A. Neretina, „Reorganizatsiia gosudarstvennoi promyshlennosti v 1921-25 godakh“ in R.W. Davies et al. (eds.), *NEP: priobreteniia i poteri* (Moscow: Nauka, 1994), 75.

[12] R.W. Davies and S.G. Wheatcroft, „Further Thoughts on the First Soviet Five-Year Plan“ Slavic Review, 34/4 (1975),; V.P. Dmitrenko, „Chto takoe NEP?“*Voprosy istorii*, 1988, no. 9: 46; Simon Johnson and Peter Temin, „The Macroeconomics of NEP“ *Economic History Review*, 46/4 (1993): 750; Paul Gregory and Manouchehr Mokhtari, „State Grain Purchases, Relative Prices, and the Soviet Grain Procurement Crisis“ *Explorations in Economic History*, 30/2 (1993):182.

[13] „V.V. Kuibyshev i sotsialisticheskaia industrializatsiia SSSR“ *Istoricheskii arkhiv*, 1958, no. 3:56.

[14] V. Bogushevskii, „Kanun piatiletki“ in *God vosemnadtsatyi: al'manakh vos'moi* (Moscow, 1935), 478. Вж. също Kuromiya, *Stalin's Industrial Revolution*, 7.

[15] Carr, *The Interregnum*, 1923-1924 (New York: Macmillan, 1954), 20; A.A. Barsov, *Balans stoimostnykh obmenov mezhdu gorodom i derevnei* (Moscow: Nauka, 1969), 23; James R. Millar and Alec Nove, „A Debate on Collectivization: Was Stalin Really Necessary?“*Problems of Communism*, 25/4 (1976): 49; S.G.Wheatcroft, „Agriculture“ in Davies, *From Tsarism to the New Economic Policy*, 79; Paul Gregory, *Russian National Income, 1885-1913* (Cambridge, 1982), 102.

[16] Michael R. Dohan, „Soviet Foreign Trade in the NEP Economy and Soviet Industrialization Strategy“ PhD dissertation, MIT, 1969, 343. Davies, *Socialist Offensive*, 37. Вж. също David Woodruff, „The Politburo on Gold, Industrialization, and the International Economy, 1925-1926“ in Paul R. Gregory and Norman Naimark (eds.), *The Lost Politburo Transcripts: from Collective Rule to Stalin's Dictatorship* (New Haven: Yale University, 2008).

[17] Mark Harrison, „Prices in the Politburo, 1927: Market Equilibrium versus the Use of Force“in Paul R. Gregory and Norman Naimark (eds.), *The Lost Politburo Transcripts: from Collective Rule to Stalin's Dictatorship* (New Haven: Yale University, 2008).

[18] Carr and Davies, *Foundations*, I/i: 46, 724. S.V. Antropov, „Sviaz' teksti'nykh rabochikh s zemleiu i iiul'skie otpuska“ *Izvestiia tekstil'noi promyshlennosti i torgovli*, 1927, nos. 23-24.

[19] *„Sovershenno sekretno": Lubianka-Stalinu*, VI: 58-60.

[20] Michael R. Dohan, „Foreign Trade“ in Davies *From Tsarism to the New Economic Policy*, 212. Koniukhov, *KPSS v bor'be*, 95.

[21] *Tragediia sovetskoi derevnia*, I: 27, 108. Вж. също XVI s"ezd VKP (b), 762; Velikanova, *Popular Perceptions*, 86.

[22] Georg Cleinow, *Neue Siberien: (Sib-krai) eine Studie zum Aufmarsch der Sowjetmacht in Asien* (Berlin: R. Hobbing, 1928), 408; *Ekonomicheskaia zhizn'*, December 3, 1927, *XV s"ezd VKP (b): stenograficheskii otchet* (Moscow, 1962), II: 859.

[23] *Kak lomali NEP: stenogrammy plenumov TsK VKP(b) 1928-1929 gg.*, 5 vols. (Moscow: Mezhdunarodnyi fond Demokratiia, 2000), I: 9.

[24] *Tragediia sovetskoi derevni*, I: 100-136. Alec Nove, *An Economic History of the USSR* (London: Allen Lane, 1969), 137.

[25] Oleg Mozokhin and Teodor Gladkov, *Menzhinskii: intelligent s Lubianki* (Moscow: Iauza, 2005), 257.

[26] „Iz istorii kollektivizatsii 1928 god: poezdka Stalina v Sibir" *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 5: 193; *War against the Peasantry, 1927-1930*, 32.

[27] Egorova, „Khlebozagotovitel'naia kampaniia 1927-1928" 262.

[28] Carr and Davis, *Foundations of a Planned Economy*, I/i: 44; Iurii Larin, *Sovetskaia derevnia* (Moscow: Ekonomicheskaia zhizn', 1925), 217.

[29] *Tragediia sovetskoi derevni*, I: 105-8.

[30] *Ugolovnyi Kodeks RSFSR* (Moscow, 1926), 31; *Ugolovnyi Kodeks RSFSR* (Moscow, 1927), 178; *Ugolovnyi kodesk RSFSR* (Moscow, 1929), 64. Roberta T. Manning, „The Rise and Fall of 'the Extraordinary Measures", Carl Beck Papers, no. 1504, 2001.

[31] *Pravda*, January 8, 1928.

[32] *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 5: 193. V.I. Shishkin, „Poezdka I.V. Stalina v Sibir" in *Problemy agrarnogo i demograficheskopgo razvitiia Sibiri v XX-nachale XXI vv.: materialy vserossiiskoi nauchnoi konferentsii* (Novosibirsk, 2009).

[33] Irina Pavlova, „Poezdka Stalina v Sibir: pochemu v Sibir?" *Eko*, 1995, no. 2: 133; V.G. Kosachev, „Nanakune kollektivizatsii: poezdka I.V. Stalina v Sibir",*Voprosy istorii*, 1998, no.5; *Sto sorok*, 377; N.Ia. Gushchin, *Sibirskaia derevnia na puti k sotaialtzmu* (Novosibirsk, 1973), 185; L.P. Egorova, „Khlebozagotovitel'naia kampaniia 1927-1928 gg. i bor'ba s kulachestvom v zapadnosibir'skoi derevne", *Voprosy istorii Sibiri* (Tomsk: Tomskii gosudarstvenyi universitet, 1967); Gushchin and Il'inykh, *Klassovaia bor'ba*, 172. James Hughes, *Stalin, Siberia, and the Crisis of the New Economic Policy* (New York: Cambridge University, 1991), 136.

[34] A.P. Balashov and Iu.S. Markhashov, „Staraia ploshchad" *Polis*, 1991, No. 1: 180; no. 2: 166, no. 4: 182, no. 5: 189, no. 6: 180; RGAE, f. 7733, op. 18, d. 527, ll. 1-25

[35] Gordon Brook-Shepherd, *Storm Petrels: the First Soviet Defectors, 1928-1938*. *Sovetsko-Pol'skie otnoshenii v politicheskikh usloviiakh Evropy 30-x godov*, 65 (RGANI, f. 453, op. 1, d. 54, ll. 25-33).

[36] *Stalin, der rote Diktatur* (Berlin: Aretz, 1931), 21. *Avec Staline dans le Kremlin* (Paris: Les Éditions de France, 1930).

[37] Boris Bazhanov, *Bazhanov and the Damnation of Stalin* (Columbus: Ohio State University Press, 1990), 105. *Bajanov reuveMle Staline: souvenirs d'un ancien secrétaire de Staline* (Paris: Gallimard, 1979).

[38] Kindleberger, *World in Depression*, 73; Wilfred Malenbaum, *The World Wheat Economy, 1885-1939*(Cambridge, Mass.: Harvard University, 1953).

[39] Michael R. Dohan, „Soviet Foreign Trade in the NEP Economy" PhD dissertation, MIT, 1969; Dohan, „Foreign Trade" in R.W. Davies (ed.) *From Tsarism to the New Economic Policy* (Ithaca: Cornell University, 1991).

[40] Alfred J. Rieber, „Stalin as Foreign Policy Maker: Avoiding War, 1927-1953" in James Harris and Sarah Davies (eds.), *Stalin: a New History* (New York:Cambridge University, 2005), 140.

[41] V.P. Danilov, „Vvedenie" *Tragediia sovetskoi derevni*, I: 25. Вж. също O.N. Ken and A.I. Rupasov, *Politbiuro TsK VKP (b) i otnosheniia SSSR s zapadnymi sosednimi gosudarstvami (konets 20-30-kh gg.)* (St. Petersburg: Evropeiskii dom, 2000), 484.

[42] Zdanovich, *Organy*, 382.

[43] RGASPI, f. 17, op. 163, d. 103, l.

[44] Mikhail Nazarov, *Missiia Russkoi emigratsii* (Stavropol: Kavkazskii krai, 1992), I: 43.

[45] Gushchin, *Siberiskaia dervenia*, 108; *Vneshnaia torgovlia SSSRza 1918-1940* gg.: *statisticheskii obzor* (Moscow, 1960), 94, 110.

[46] *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 5: 196; *Tragediia sovetskoi derveni*, I: 152; *War against the Peasantry, 1927-1930*, 69; *Za chetkuiu klassovuiu liniiu: sbornik dokumentov kraikoma VKP (b) i vystuplenii rukovodiashchikh rabotnikov kraia* (Novosibirsk, 1929); N.Ia. Gushchin and V.A. Il'inykh, *Klassovaia bor'ba v SIbbir'skoi derevne, 1920-e –seredina 1930-x* gg. (Novosibirsk: Nauka, 1987), 172.

[47] RGASPI, f. 558, op. 11, d. 121, ll. 6-7, 47-9.

[48] RGASPI, f. 558, op. 11, d. 121, l. 2. *Rodinskii raion Slavgorodskogo okruga: materialy obsledovaniia sibiriskoi derevni* (Novosibirsk, 1927); *Men'shikovskii raion Barabinskogo okruga: materialy obsledovaniia sibiriskoi derevni* (Novsibirsk, 1927); *Abakinskii raion Minusinskogo okruga: materialy obsledovaniia sibirskoi derevni* (Novosibirsk, 1927)

[49] RGASPI, f. 558, op. 11, d. 121, ll. 4-4ob., 9.

[50] V.V. Demidov, „Khlebozagotovitel'naia akampaniia 1927/28 g. v sibirskoi derevne" *Aktual'nye problem istorii sovetskoi Sibiri* (Novosibirsk, 1990).

[51] *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 5: 201; *War against the Peasantry, 1927-1930*, 74. M. Lebedev, „Sostoianie i perspektivy razvitiia elevatornogo khoziaistva v sibkrae" *Zhizn' sibiri*, 1928, no. 2: 34.

[52] *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 5: 193; *Tragediia sovetskoi derevni*, 154; Viola, *War against the Peasantry, 1927-1930*, 71; Z. Gusakova, „Veril v luchshuiu zhizn' naroda,"*Gazeta nedeli* [Saratov], November 20, 2012.

[53] „Iz istorii kollektivizatsii 1928 god: poezdka Stalina v Sibir" *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 6: 202. *Sochineniia*, XI: 3. E.N. Osklokov, *Pobeda kolkhoznogo stroia v zernoykh raionakh Severnogo Kavkaza* (Rostov-na-Donu, 1973), 134.

[54] Sergei Papkov, *Obyknovenyi terror: politika Stalinizma v Sibiri* (Moscow: Rosspen, 2012), 33; *Sovetskaia sibir'*, January 29, 1928; *Sochineniia*, XI: 4.

[55] RGASPI, f. 558, op. 11, d. 118, ll. 1-74.

[56] *Sibir'skaia Sovetskaia entsiklopediia*, I: 17-8.

[57] *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 6:

203-5; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 118, ll. 23-6.

[58] „Partiia i oppozitsiia“ *Pravda*, November 24, 1927.

[59] *XVI Moskovskaia gubernskaia konferentsiia VKP (b)* (Moscow, 1927), bulletin no. 10: 88.

[60] *XV s"ezd VKP (b), dekabr' 1927 goda: stenograficheskii otchet*, 2 vols. (Moscow, 1961-2), I: 66, II: 1419. Roger Pethybridge, *One Step Backwards, Two Steps Forward: Soviet Society and Politics under the New Economic Policy* (Oxford: Clarendon Press, 1990), 230.

[61] *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 5: 194-6.

[62] *XVI partiinaia konferentsiia VKP (b), aprel' 1929 g.: stenografischekii otchet* (Moscow: Politicheskaia literatura, 1962), 293. *XIV konferetnisia RKP (b): stenograficheskii otchet* (Moscow-Leningrad, 1925), 188.

[63] Danilov, *Rural Russia*, 169.

[64] *Sochineniia*, XI: 2; Avtorkhanov, *Stalin and the Communist Party*, 12.

[65] Lewin, *Russian Peasants and Soviet Power: a Study of Collectivization* (New York: Norton, 1968), 107. Carr and Davies, *Foundations of a Planned Economy*, I/i: 85.

[66] Pavliuckenkov, *Krest'ianskii Brest*, 158.

[67] Danilov, in V.P. Danilov et al. (eds), *Sovetskoe krest'ianstvo: kratkii ocherk istorii, 1917-1970*, 2nd ed. (Moscow, 1973).

[68] *Izvestiia Sibkraikoma VKP (b)*, 1928, no. 7-8.

[69] *Pravda* (January 15).

[70] Fel'shtinskii, *Razgorovory s Bukharinym*, 14.

[71] Paul Scheffer, *Sieben Jahre Sowjetunion* (Leipzig: Bibliographisches Institut Ag., 1930), 158.

[72] Victor Serge, *Le tournant obscur* (Paris: Iles d'or, 1951), 155; меморандум от Берия до Сталин от 6 септември 1940 година: http://stalin.memo.ru/spravki/13-038.HTM

[73] Trotsky, *My Life*, 539; Deutscher, *Prophet Unarmed*, 391.

[74] *My Life*, 539; Victor Serge and Natalia Sedova Trotsky, *The Life and Death of Leon Trotsky*(New York : Basic Books, 1975), 155; Volkogonov, *Trotsky*, 307.

[75] *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 5: 201n2.

[76] Reswick, *I Dreamt Revolution*, 226-9.

[77] Deutscher, *Prophet Unarmed*, 394.

[78] Warren Lerner, *Karl Radek: The Last Internationalist*, 150.

[79] Volkogonov, *Trotsky*, 280.

[80] Grigorii N. Bezrukov, „Za chem Stalin priezhal na Altai?"*Altaiskaia pravda*, December 8, 1988 no. 241.

[81] „Iz istorii kollektivizatsii 1928 god: poezdka Stalina v Sibir“ *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 6: 212; RGASPI, f. 558, op. 11, d. 118, ll. 78.

[82] V. Kavraiskii and I. Nusinov, *Klassy i klassovaia bor'ba v sovremennoi derevne* (Novosibirsk, 1929), 78.

[83] RGASPI, f. 558, op. 11, d. 119, l. 35.

[84] „Stalin v Rubtsovske“ *Khleborod Altaia*, December 28, 1991; M.A. Popov, *Rubtsovsk 1892-2000: istoricheskie ocherki* (Rubtsovsk, 2004), 107.

[85] *Bol'shevik*, 1927, nos. 15-16: 90. Hughes, *Stalin, Siberia*, 88-96.

[86] L.S. Sosnovskii, „Chetyre pis'ma iz ssylki“ *Biulleten' oppozitsii*, September 1929, 3-4.

[87] Hughes, *Stalin, Siberia*, 58.

[88] Trotskii, *Predannaia revoliutsiia segodnia* (Moscow, 1990), 61.

[89] V.I. Isaev and A.P. Ugrovatov, *Pravokhanitel'nye organy Sibiri v sisteme upravleniia regionom, 1920-e gg.* (Novosibirsk: Nuaka-Tsentr, 2006), 150; Tepliakov, *„Nepronitsaemye nedra"*, 262; Mikhail Tumshis and Aleksander Papchinskii, *1937, bol'shaia chistka: NKVD protiv ChK* (Moscow: Yauza-EKSMO, 2009), 7.

[90] *Sochineniia*, XI: 3-4.

[91] *Sochineniia*, XI: 4. *Pravda*, July 3, 1928, reprinted in Sochineniia, XI: at 105. *Sochineniia*, XI: 235

[92] *Za chetkuiu klassovuiu liniiu*, 56 ; *Sovetskaia Sibir'*, January 28, 1928.

[93] *Sovetskaia Sibir'*, January 25, 1928. *Sovetskaia Sibir'*, January 22, 1928.

[94] *Stepnoi pakhar'*, February 8, 1928; Kavraiski and Nusinov, *Klassy i klassovaia bor'ba*, 82; Koniukhov, *KPSS v bor'be*, 101.

[95] *Soverskaia Sibir'*, January 27 and 29, 1928.

[96] .*Pravda*, February 14 and 29, 1928; *Za chetkuiu klassovuiu liniiu*, 251; Gushchin, *Sibirskaia derevnia*, 186. Egorova, „Khlebozagotovitel'naia kampaniia 1927-1928“, 269. *Istochnik*, 2001, no. 1: 64.

[97] Ugrovatov, *Krasnyi banditizm v Sibiri, 1921-1929 gg.* (Novosibirsk: IUKEA, 1999), 187. Aleksei G. Tepliakov, *„Nepronitsaemye nedra": VChK-OGPU v Sibiri 1918-1929 gg.* (Moscow: AIRO-XXI, 2007), 222.

[98] I. Leonidov and A. Reikhsbaum, „Revoliutsonnaia zakonnost' i khlebozagotovski“ *Na leninskom puti*, 1928, nos. 1-2 (January 31): 36. Вж. също Hughes, *Stalin, Siberia*, 211.

[99] *Na Leninskom puti*, January 31, 1928: 3.

[100] *Izvestiia Sibkraikoma VKP (b)*, 1928, no. 13: 10.*Pravda*, March 2, 1928; *Izvestiia Sibkraikoma VKP (b)*, 1928, no. 1: 12.

[101] *Altaiskaia pravda*, December 8, 1988.

[102] Gushchin, *Sibir'skaia derevnia*, 188. Hughes, „Patrimonialism and the Stalinist System: the Case of S.I. Syrtsov“ *Europe-Asia Studies*, 48/4 (1996): 551; Hughes, *Stalin, Siberia*, 200.

[103] I.A. Moletotov, *Sibkraikom: Partiinoe stroitel'stvo v Sibiri 1924-1930 gg.* (Novosibirsk: Nauka, 1978), 24.

[104] *III Sibir'skaia partiinaia kraevaia konfeterentsiia VKP (b)*, 33.

[105] *III Sibir'skaia partiinaia kraevaia konfeterentsiia VKP (b): stenograficheskii otchet* (Novosibirsk, 1927); Hughes, *Stalin, Siberia, and the Crisis*, 62.

[106] „Iz istorii kollektivizatsii 1928 god: poezdka Stalina v Sibir“ *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 6: 214.

[107] RGASPI, f. 558, op. 11, d. 119, l. 97, 112.

[108] „Iz istorii kollektivizatsii 1928 god: poezdka Stalina v Sibir“ *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 7: 178.

[109] Papkov, *Obyknovenyi terror*, 34 (Tsentr khraneniia il izuchenia dokumentov noveishei istorii Krasnoiarskgo kraia, f. 42, op. 1, d. 435, ll. 2-2ob.; d. 438, ll. 1-8 36).

[110] Vladimir A. Il'inykh, *Khroniki khlebnogo fronta: zagotovitel'nye kampanii kontsa 1920-kh gg. v Sibiri* (Moscow: ROSSPEN, 2010), 143.

[111] Il'inykh, *Khroniki khlebnogo fronta*, 158.

[112] „Iz istorii kollektivizatsii 1928 god: poezdka Stalina v Sibir" *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 7: 179. Вж. също *Pravda*, February 10, 1928.

[113] *Sochineniia*, XI: 10. *Pravda* (February 15). I.P. Ikonnikova and A.P. Ugrovatov, „Stalinskaia repetistiia nastupleniia na krest'ianstvo,"*Voprosy istorii KPSS*, 1991, no. 1: 68.

[114] Teodor Shanin, *The Awkward Class: Political Sociology of Peasantry in a developing Society* (Oxford: Clarendon, 1972); Fainsod, *Smolensk under Soviet Rule*, 239.

[115] *Izvestiia TsK VKP (b)*, 1928, nos. 12-13: 1; *Istoriia kommunisticheskoi partii Sovetskogo Soiuza* (Moscow, 1970), 544. Kokiukhov, *KPSS v bor'be*, 118.

[116] *Sovetskaia Sibir*, January 28, 1928. Barabashev, „Isil'kul'skie zheleznodorzhniki o klhebe" *Na leninskom puti*, 1928, no. 1 (January 31): 47; Carr, *Socialism in One Country*, II: 118. 177. „Kak skladyvalas' zhizn' O.V. Rissa": www.oleg-riss.ru/files/Riss_part01.doc.

[117] Trotsky Archives, T 1106; *Sotsialisticheskii vetsnik*, July 23, 1928: 15; XVII s"ezd VKP (b) [1934], 210; Carr and Davies, *Foundations of a Planned Economy, 1926-1929*, 3 vols. (New York: Macmillan, 1969-78), I/i: 61; „Materialy fevral'sko-martovskogo plenuma TsK VKP (b) 1937 goda,"*Voprosy istorii*, 1992, nos. 2-3: 19 (Bukharin/Pyatakov). Вж. също Medvedev, *Let History Judge*, 194; Lewin, *Russian Peasants and Soviet Power*, 218-20; Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution*, 278, 444 n31. Nove, *An Economic History of the USSR* (1969), 153; Nove, *Soviet Studies*, April 1959, 386.

[118] Lewin, Russian Peasants and Soviet Power, 217.

[119] Sovetskoe rukovodstvo: perepiska, 22.

[120] Sovetskoe rukovodstvo: perepiska, 22.

[121] Oleg V. Khlevniuk et al. (eds.), Stalinskoe politburo v 30-e gody: Sbornik dokumentov (Moscow: AlRO-XX, 1995), 113; Essay by E.A. Rees, „Stalin, the Politburo, and Rail Transport Policy", in Julian Cooper, Maureen Perrie, and E.A. Rees (eds.), Soviet History 1917-1953: Essays in Honour of R.W. Davies (New York: St. Martin's, 1995), 104.

[122] Mikoian, Tak bylo, 292.

[123] Niels Erik Rosenfeldt, Knowledge and Power: The Role of Stalin's Secret Chancellery in the Soviet System of Government (Copenhagen, 1978), 34.

[124] Rosenfeldt, Special World, 468-74.

[125] Pravda, March 10, 1928: 1. S.A. Kislitsyn, *Shakhtinskoe delo: nachalo stalinskikh represii protiv nauchno-tekhnicheskoi intelligentsia v SSSR* (Roston-na-Donu: NMTs Logos, 1993), 30. *Rezhim lichnoi vlasti*, 96.

[126] *Voprosy istorii*, 1995, no. 2: 3; Alexander Orlov, *Secret History of Stalin's Crimes* (New York, Random House, 1953), 28.

[127] Plekhanov, *VChK-OGPU v gody novoi ekonomicheskoi politiki*, 130. Stephen G. Wheatcroft, „Agency and Terror: Evdokimov and Mass Killing in Stalin's Great Terror" *Australian Journal of Politics and History*, 53/1 (2007): 20.

[128] *XVI s"ezd VKP (b): stenograficheskii otchet* (Moscow, 1935), 538ff; G.K. Ordzhonikidze, *Stat'i i rechi*, 2 vols. (Moscow, 1957), II: 230. S.A. Krasil'nikov (ed.), *Shakhtinskii protsess 1928 g.: podgotovka, provedenie, itogi* (Moscow: ROSSPEN, 2011), 822. Вж. също: Avtorkhanov, *Stalin and the Communist Party*, 26; Kendall E. Bailes, *Technology and Society under Lenin and Stalin: Origins of the Soviet Technical Intelligentsia, 1917-1941* (Princeton: Princeton University, 1978), 69; Aleksandr I. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago* (Harper & Row, 1973), 44; and Carr and Davies, *Foundations*, I: 584.

[129] *Shakhtinskoe protsess*, 163-4, 177.

[130] Oleg Mozokhin and Teodor Gladkov, *Menzhinskii: intelligent s Lubianki*(Moscow: Iauza, 2005), 267.

[131] I.B. Mikhhutina, „SSSR glazami pol'skikh diplomatov (1926-1931 gg.)" *Voprosy istorii*, 1993, no. 9; Rosenbaum, *Community of Fate*, 248.

[132] Peter H. Solomon, Jr., *Soviet Criminal Justice under Stalin* (New York: Cambridge, 1996), 139. B.V. Viktorov, *Bez grifa „sekretno": zapiski voennogo prokurora* (Moscow: Iuridicheskaia literatura, 1990), 147.

[133] Kuromiya, 46-7 (GARF, f. 1652, d. 49, ll. 1-9).

[134] *Voprosy istorii*, 1995, no. 2: 6-7.

[135] *Lubianka: Stalin i VChK-GPU-OGPU-NKVD*, 148.

[136] *Liubianka: Stalin i VChK*, 148; Nikoali V. Krylenko (ed.), *Ekonomicheskaia kontr-revoliutsiia v Donbasse: itogi shakhtinskogo dela, stat'i i dokumenty* (Moscow: Iuridicheskoe izsatel'stvo NKIu RSFSR, 1928). Avtorkhanov, *Stalin and the Communist Party*, 28. Andrea Graziosi, „Stalin's Antiworker Workerism, 1924-1931" *International Review of Social History*, 40/2 (1995): 223.

[137] Kurt Rosenbaum, „The German Involvement in the Shakhty Trial" *Russian Review*, 26 (1962): 238.

[138] Abdulkhan A. Akhtamzian, „Sovetsko-Germanskie ekonomicheskie otnosheniia v 1922-1932 gg." *Novaia i noveishaia istoriia*, 1990, no. 5: 42; Harvey L. Dyck, *Weimar Germany and Soviet* Russia, 1926-1933: a Study in Diplomatic Instability (New York: Columbia University, 1966), 119.

[139] *Shakhtinskii protsess*, I: 163.

[140] *Torgovaia promyshlennaia gazeta*, March 17, 1928: 1; Dyck, *Weimar Germany and Soviet Russia*, 131.

[141] RGASPI, f. 558, op. 11, d. 824, ll. 54-64.

[142] *Shakhtinskoe delo*, 218-9 (March 19, 1928).

[143] *Shakhtinskoe delo*, I: 231; Kurt Rosenbaun, *Community of Fate*, 254. „Report of Stuart, James & Cooke, Inc. to V.S.N.H.“ chapter 1, p. 2, Hoover Institution Archives, Charles H. Stuart Collection, box 1O. Mozokhin, *VChK-OGPU, karaiushchii mech diktatury proletariat: na zashchite ekonoimicheskoi ezopasnosti gosudarstva i v bor'be s terrorizmom* (Moscow, 2004), 315.

[144] *Shakhtinskii protsess*, I: 203, II: 856-61.

[145] Rosenbaum, *Community of Fate*, 258-63.

[146] Aleksandr M. Terpigorev, *Vospominaniia gornogo inzhenera* (Moscow: Akademiia nauk SSSR, 1956), 183; Starkov, „Perekhod k 'politike razgroma": 255.

[147] Oleg Mozokhin and Teodor Gladkov, *Menzhinskii: intelligent s Lubianki* (Moscow: Iauza, 2005), 291.

[148] Bailes, *Technology and Society*, 79.

[149] *Sovetskoe rukovodstvo: perepiska*, 28; Kuromiya, *Stalin's Industrial Revolution*: Politics and Workers, 1928-1932 (New York: Cambridge University, 1988); *Pravda*, March 11, 1928; William Reswick, *I Dreamt Revolution* (Chicago, 1952), 246.

[150] *Pravda*, March 28, 1928.

[151] *Torgovo-promyshlennaia gazeta*, March 6, 10, 11 1928; A.F. Khavin, *U rulia industrii* (Moscow, 1968), 79.

[152] *Torgovo-promyshlennaia gazeta*, March 29, 1928.

[153] Trotskii, *Portret revoliutsionerov*, 228.

[154] *Stenograficheskii otchet pervoi Leningradskoi oblastnoi konferenetsii VKP (b), 15-19 noiabria 1927 goda* (Moscow, 1929), 19.

[155] *Sovetskoe rukovodstvo: perepiska*, 28.

[156] *Pravda*, April 19, 1928; *Kak lomali NEP*, I: 417. Вж. също Bukharin, *Izbrannye proizvedenie*, 376.

[157] *Trud v SSSR: ekonomiko-statisticheskii spravochnik* (Moscow, 1932), 61; Solomon Schwarz, *Labor in the Soviet Union* (New York: Praeger, 1952), 6. G.M. Krzhizhanovskii, *Desiat' let khoziiastvennogo stroitel'stva v SSSR, 1917-1927*, 2nd ed. (Moscow: Gospla, 1927).

[158] Merridale, *Moscow Politics and the Rise of Stalin*, 18, *Statisticheskii spravochnik goroda Moskvy i Moskovskoi gubernii* (Moscow, 1927); Robert W. Davies et al., *The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913-1945* (New York: Cambridge University, 1994), 84.

[159] Walter Duranty, *I Write as I Please* (New York: Simon and Schuster, 1935), 145.

[160] Kuromiya, *Freedom and Terror in the Donbass*, 104.

[161] William J. Chase, *Workers, Society , and the Soviet State: Labor and Life in Moscow, 1918-1929* (Urbana and Chicago: University of Illinois, 1987), 278; Chase, „Workers' Control and Socialist Democracy“ *Science and Society*, 50/2 (1986): 226.

[162] Andrea Graziosi, „Stalin's Antiworker Workerism, 1924-1931“ *International Review of Social History*, 40/2 (1995): 223.

[163] *Shaktinskoe delo*, II: 943-6.

[164] *Voice of the People*, 244.

[165] Hiroaki Kuromiya, „The Shakhty Affair“ *South East European Monitor*, 4/2 (1997): 41; Lyons, *Assignment in Utopia*, 116.

[166] *Shakhtinskoe delo*, II: 940-2.

[167] Ksenofont Sanukov, „Stalinist Terror in the Mari Republic: the Attack on 'Finno-Ugrian Bourgeois Nationalism“ *Slavonic and East European Review*, 74/4 (1996): 658.

[168] Hiroaki Kuromiya, „The Crisis of Proletarian Identity in the Soviet Factory, 1928-1929“ *Slavic Review*, 44/2 (1985): 280.

[169] *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 5: 195.

[170] Roberta T. Manning, „The Rise and Fall of 'the Extraordinary Measures“, Carl Beck papers, no. 1504, 2001, 15.

[171] Roberta T. Manning, „The Rise and Fall of 'the Extraordinary Measures“, Carl Beck papers, no. 1504, 2001, 15.

[172] *Kak lomali NEP*, I: 156. Вж. също A.I. Lutchenko, „Rukovodstvo KPSS formirovaniem kadrov tekhnicheskoi intelligentsia, 1926-1933 g.“ *Voprosy istorii KPSS*, 1966, no. 2: 29; Efim G. Gimpel'son, *NEP i sovetskaia politcheskaia sistema: 20-e gody* (Moscow: Institut Rossiiskoi istorii RAN, 2000), 254 (*Pravda*, October 3, 1988).

[173] *KPSS v rezoliutsiiakh i resheniiakh s"ezdov, konferentsii i plenumov TsK*, 8th ed. 13 vols. (Moscow: Politcheskaia literatura, 1970), IV: 84.

[174] *Lubianka: Stalin i VChK-GPU-OGPU-NKVD*, 158.

[175] *Lubianka: Stalin i VChK-GPU-NKVD*, 156-8; *Shakhtinskoe delo*, I: 306-9.

[176] Carr and Davies, *Foundations of a Planned Economy*, I: 65-6.

[177] *KPSS v rezoliutsiiakh I resheniiakh s"ezdov, konferentsii i plenumov TsK*, 9th ed. (Moscow, 1984), IV: 315; Manning, „The Rise and Fall of the Extraordianry Measures": 13.

[178] Bukharin, *Put k sotsializmu*, 284.

[179] *Kak lomali NEP*, II: 6 (RGASPI, f. 74, op. 2, d. 38, l. 30).

[180] T.D. Campbell, *Russia: Market or Menace* (London, 1932).

[181] *Kak lomali NEP*, II: 462-5.

[182] *Pravda*, April 18, 1928, *Sochineniia*, XI: 54; Sheila Fitzpatrick, „The Foreign Threat during the First Five Year Plan“ *Soviet Union/Union soviétique*, 5/1 (1978): 26.

[183] Manning, „The Rise and Fall of the Extraordinary Measures“ 22.

[184] *Moskvoskie B'olsheviki*, 251.

[185] *Tragediia sovertskoi derevni*, I: 236. Dorothy Atkinson, *The End of the Russian Land Commune, 1905-1930* (Stanford, Calif.: Stanford University, 1983), 329. *Bolezn', smert' i pogreb enie general-leitenanta barona Petra Nikolaevicha Vrangelia* (Brussels: Soiuz gallipoliitsev v Belgii, 1928).

[186] Aleksei P. Ugrovatov, *Informatsionnaia deiatel'nost organov bezopasnosti*, 82; *Sovetskaia derevenia glazami VChK-OGPU-NKVD*, II: 7; *Shakhtinskii protsess*, I: 242.

[187] A.M. Plekhanov, *VChK-OGPU, 1921–1928 gg.* (Moscow: X-History 2003), 420; *Pravda*, May 17, 1928.

[188] *Izvestiia*, May 19, 1928. Hiroaki Kuromiya, *Freedom and Terror in the Donbass: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s-1990s* (New York: Cambridge University, 1998), 143.

[189] Liliana Markova, „Litso vraga" in *Kino: politika i liudi, 30-e gody* (Moscow: Materik, 1995), 79.

[190] Eugene Lyons, *Assignment in Utopia* (New York: Harcourt, Brace, 1937), 42.

[191] Bailes, *Technology and Society*, 90.

[192] Bailes, *Technology and Society*, 91-2.

[193] Reswick, *I Dreamt Revolution*, 247.

[194] Hilger and Meyer, *Incompatible Allies*, 219-20.

[195] Lyons, *Assignmentin Utopia*, 125-6.

[196] *Torgovaia promyshlennaia gazeta*, July 4, 1928.

[197] GARF, f. 9474, op. 7, d. 253, ll. 106-16.

[198] Walter Duranty, *New York Times*, May 19, 1928.

[199] *Sovetskoe rukovodstvo: perepiska*, 29.

[200] *Carr and Davies*, Foundations, I/ii: 702.

[201] Zima, *Chelovek i vlast' v SSSR*, 78.

[202] A.M. Plekhanov, *VChK-OGPU, 1921–1928* gg. (Moscow: X-History 2003), 420.

[203] Papkov, *Obyknovennyi terror*, 39; I.A. Moletotov, *Sibkraikom* (Novosibirsk, 1978), 44; J.R. Hughes, „The Irkutsk Affair: Stalin, Siberian Politics and the End of NEP" *Soviet Studies*, Vol. 41/2 (1989): 228.

[204] Gushchin, *Sibirskaia derevnia*, 187; Il'inykh, *Khroniki khlebnogo fronta*, 165; Rosenfeldt, *Secret World*, I: 164.

[205] Carr, „Revolution from Above: Some Notes on the Decision to Collectivize Soviet Agriculture" in K.H. Wolff and Barrington Moore, Jr. (eds.), *The Critical Spirit: Essays in Honor of Herbert Marcuse* (Boston: Beacon, 1967), 321.

[206] G.A. Bordiugov and V.A. Kozlov, „The Turning Point of 1929 and the Bukharin Alternative" *Soviet Studies in History*, 28 (1990).

[207] Zima, *Chelovek i vlast' v SSSR*, 75.

[208] Abdurakhman Avtorkhanov, *Tekhnologiia vlasti*, 7.

[209] Avorkhanov, *Tekhnologiiia vlast*, 11.

[210] *Pravda*, June 2, 1928, in *Sochineniia*, XI: 81.

[211] Carr, Socialism in One Country, II: 106, Andrei Shokhin, *Kratkaia istoriiia VLKSM*, 2nd ed. (Moscow: Molodaia gvardiia, 1928), 115; Kenez, *Birth of the Propaganda State*, 168; Balashov and Nelepin, *VLKSM za 10 let v tsifrakh* (Moscow: Molodaia gvardiia, 1928), 21.

[212] Manning, „Rise and Fall of 'the Extraordinary Measures", 30.

[213] V.F. Zima, *Chelovek i vlast' v SSSR v 1920-1930e gody: politiki represii* (Moscow: Sobranie, 2010), 81.

[214] Zdanovich, *Organy*, 306.

[215] Miklós Kun, *Bukharin: ego druziia i vragi* (Moscow: Respublika, 1992), 229; Stalin, Sochineniia, I:116.

[216] *Sovetskoe rukovodstvo: perepiska*, 38; N.K. Bukharin, *Problemy teorii i praktiki sotsializma* (Moscow: Politizdat, 1989), 298.

[217] *Voices of the People*, 235.

[218] *Kak lomali NEP*, II: 184; Dohan, „Foreign Trade" in R.W. Davies (ed.) *From Tsarism to the New Economic Policy: Continuity and Change in the Economy of the USSR* (Ithaca: Cornell University, 1991), 212.

[219] *Sovetskoe rukovodstvo: perepiska*, 31.

[220] Paul Scheffer, *Sieben Jahre Sowjetunion* (Leipzig: Bibliographisches Institut, 1930), 323.

[221] GARF, f. 9474sch, op. 7s, dd. 181-261.

[222] Garal'd I. Krumin, *Shakhtinskii prostess* (Moscow-Leningrad: Moskovskii rabochii, 1928).

[223] *Sochineniia*, XI: 47; Kuromiya, „The Shakhty Affair" *South East European Monitor*, 4/ 2 (1997): 51.

[224] *Kak lomali NEP*, I: 361. *Sochineniia* , XI: 158.

[225] *Kak lomali NEP*, II: 354, 513.

[226] *Kak lomali NEP*, 354; *Kak lomali NEP*, II: 519

[227] *Kak lomali NEP*, II: 360; *Sochineniia*, XI: 170-1.

[228] Erik van Ree, *The Political Thought of Joseph Stalin* 114.

[229] Kun, *Bukharin*, 233.

[230] *Kak lomali NEP*, II: 380.

[231] *Kak lomali NEP*, II: 5-6 (RGASPI, f. 17, op. 85, d. 307, ll. 28-31, 41-5).

[232] *Kak lomali NEP*, II: 382.

[233] *Kak lomali NEP*, II: 460.

[234] Fel'shtinskii, *Razgovory s Bukharinym*, 43. Вж. също Moshe Lewin, *Russian Peasants and Soviet Power: a Study of Collectivization* (New York: Norton, 1975), 306.

[235] *Kak lomali NEP*, II: 516.

[236] *KPSS v rezoliutsiiakh* (1984), IV: 351; *KPSS v rezoliutsiiakh i resheniiakh*, II: 516.

[237] *Pravda*, August 5, 1928 (Molotov).

[238] *Pravda*, July 20, 1928; *Kak lomali NEP*, III: 6; TsA FSB, f. 66, op. 1, d. 243, l. 243; S. Fainblitt, *Amnistiia i sudebnyi prigovor: s prilozheniem vaxhneishikh aktov ob amnistii za 10 let* (Moscow: Gosizdat, 1928).

[239] *Moia zhizn'* (1991), 502.

[240] Nazarov, *Stalin i bor'ba za liderstvo*, 119.

[241] Medvedev, *Let History Judge*, 196.

[242] *Kak lomali NEP*, IV: 558. Вж. също Robert V. Daniels (ed.), *A Documentary History of Communism* (New York: Random House, 1960), I: 308; Kun, *Bukharin*, 251.

[243] Anna Larina, „Nezabyvaemoe", *Znamia*, 1988, no. 11: 120; Larina, *This I cannot Forget: the Memoirs of Nikolai Bukharin's Widow* (New York: Norton, 1993), 118.

[244] *Kak lomali NEP*, IV: 561.

[245] Trotsky, „Iz chernovikov nezakonchennoi Trotskim biografii Stalina" [1939], *Portret revolutionerov*, ed. Yuri Fel'shtinski i (Moscow: Moskovskii rabochi, 1991), 180.

[246] „Vstrecha i razgovor tt. K.i P. s Kamenevym 22 sentiabria 1928 goda“ in Fel'shtinskii, *Razgovory s Bukharinym*, 53.

[247] *Trotsky's Diary in Exile: 1935* (Canbridge, Mass.: 1958), 64; Mariia Ioffe, *Odna noch': povest' o pravde* (New York: 1978), 33; Galina Serebriakova, „Oni delali v chest' idee, kotoroi sluzhili“ *Izvestiia*, January 30, 1989.

[248] RGASPI, f. 84, op. 2, d. 40, ll. 12-3.

[249] *Kak lomali NEP*, III: 572.

[250] *Kak lomali NEP*, IV: 564.

[251] Larina, *This I Cannot Forget*, 115.

[252] *Kak lomal, NEP*, II: 531, 535.

[253] McDermott and Agnew, *Comintern*, 70.

[254] Iu. Vatkin, „Goriachaia osen' dvadtsat vos'mogo“ in *Oni ne molchali* (Moscow: 1991), 103.

[255] Jane Degras (ed.), *The Communist International*, 1919-1943: Documents, 2 vols. (London: Frank Cass, 1971), II: 446.

[256] *Politbiuro TsK RKP (b)–VKP (b) i Komintern, 1919-1943: dokumenty* (Moscow: ROSSPEN, 2004) 541; McDermott and Agnew, *The Comintern*, 68.

[257] Larina, *This I Cannot Forget*, 221.

[258] Alliuyeva, *Twenty Letters*, 31; Gregory, *Politics, Murder, and Love*, 16; James Young, „Bolshevik Wives: A Study of Soviet Elite Society“ Ph.D. Dissertation, Sydney University, 2008.

[259] F.I. Firsov, „N.I. Bukharin v Kominterne“, in *Bukharin: chelovek, politik, uchenyi* (Moscow, 1990), 189; *International Press Correspondence*, August 23, 1928: 941.

[260] *International Press Correspondence*, September 4, 1928: 1039.

[261] *International Press Correspondence*, December 27, 1928: 1743; McDermott and Agnew, *The Comintern*, 233.

[262] *Stalin's Letters to Molotov*, xiv; *Na prieme*, 28, 774, 780.

[263] Ivan Aleksandrovich Valedinskii, „Organizm Stalina vpolne zdorovyi“ *Istochnik*, 1998, no. 2: 68.

[264] Dohan, „Foreign Trade“, in R.W. Davies (ed.) *From Tsarism to the New Economic Policy: Continuity and Change in the Economy of the USSR* (Ithaca: Cornell University, 1991), 223.

[265] *Kak lomali NEP*, III: 591.

[266] V.I. Vernadskii, *Dnevniki, 1926-1934* (Moscow: Nauka, 2001), 76; *Izvestiia TsK KPSS*, 1991, no. 7: 186.

[267] Viktor Pribytkov, *Apparat* (St. Petersburg: VIS, 1995), 87.

[268] *Sovetskoe rukovidstvo: perepiska*, 44 (RGASPI, f. 669, op. 1, d. 30, ll. 124-9).

[269] *Kak lomali NEP*, III: 592 (RGASPI, f. 558, op. 11, d. 765, ll. 48-49ob.).

[270] Tauger, „Grain Crisis or Famine?“, 167.

[271] *International Press Correspondence*, October 19, 1928: 1337, October 26, 1928: 1383, in Robert V. Daniels, *A Documentary History of Communism*, rev. ed., 2 vols. (Hanover, N.H.: University Press of New England for University of Vermont, 1993), I: 164.

[272] Daniels, *Documentary History of Communism*, (1993), I: 166. Вж. също Cohen, *Bukharin*, 295.

[273] F.M. Vaganov, *Pravyi uklon v VKP (b) i ego razgrom, 1928-1930* (Moscow, 1970), 161, 174.

[274] Pribytkov, *Apparat*, 108.

[275] V.P. Danilov, „Vvedenie,"*Tragediia sovetskoi derevni*, I: 59. Вж. също Davies and Carr, *Foundations of a Planned Economy*, I/i: 237.

[276] *Izvestiia*, February, 7, 19, 22 1929.

[277] Bukharin, *Problemy teorii i praktiki sotsializma*, 306.

[278] *Sovetskoe rukovodstvo: perepiska*, 58 (RGASPI, f. 669, op. 1, d. 30, ll. 133-42).

[279] *Kak lomali NEP*, III: 16 (RGASPI, f. 17, op. 2, d. 417, l. 125).

Послеслов: Ако Сталин беше умрял

[1] Lynne Viola, *Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance* (New York: Oxford University, 1996), 238; Viktor P. Danilov et al. (eds.), *Tragediia sovetskoi derevni: kollektivizatsiia I raskulachivaniie, dokumenty I materialy, 1927-1939*, 5 vols. Moscow; Rosspen, 2000), II: 787.

[2] Alec Nove, *The Soviet Economy: an Introduction*, (New York: Praeger, 1967); Stéphane Courtois et al., *The Black Book of Communism* (Cambridge, Mass.: Harvard University, 1999), 167.

[3] Victor Kravchenko, *I Chose Freedom: the Personal and Political Life of a Soviet Official* (New York: Scribner's, 1947), 67.

[4] Alec Nove, „Was Stalin Really Necessary?“ *Encounter*, April 1962: 86; Theodroe H. von Laue, „Why Lenin? Why Stalin? A Reappraisal of the Russian Revolution, 1900-1930“, (Philadelphia, Lippincott: 1964); Eric Hobsbawm, *Age of Extremes: A History of the World, 1914-1991* (New York: Pantheon, 1994). Вж. също Kotkin, „Left Behind: Is Eric Hobsbaum History?“ *New Yorker*, September 29, 2003.

[5] Alec Nove, „The Peasants, Collectivization, and Mr. Carr“ *Soviet Studies*, 10/4 (1958-9): 384; Lars T. Lih, „Bukharin's Illusion: War Communism and the NEP“ *Russian History/Histoire Russe*, 27/4 (2000): 417.

[6] R.W. Davis et al. (eds.), *The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913-1945* (New York: Cambridge University, 1994), 11.

[7] Jon S. Cohen, „The 1927 Revaluation of the Lira: A Study in Political Economy“ *Economic History Review*, 25/4 (1972): 642.

[8] Andrew Sloin and Oscar Sanchez-Sibony, „Economy and Power in the Soviet Union, 1917-39“ *Kritika*, 15/1 (2014): 7. Вж. също Michael R. Dohan, „The Economic Origins of Soviet Autarky, 1927/8-1934“ *Slavic Review*, 35/4 (1976): 603.

[9] Alexander Ehrlich, *The Soviet*

Industrialization Debate, 1924-1928 (Cambridge, Mass.: Harvard University, 1960); Moshe Lewin, *Political Undercurrents in Soviet Economic Debates: from Bukharin to the Modern Reformers* (Princeton University, 1974).

[10] Sakharov, *Politcheskoe zaveshchanie*, 645. Вж. също V.A. Sakharov, *Na rasput'e: diskussiia po voprosam perspektiv i putei razvitiia sovetskogo obshchestva, 1921-1929* (Moscow: Akva-Term, 2012).

[11] Bukharin, *Izbrannye proizvedeniia* (Moscow: Politicheskaia literatura, 1988), 196. Вж. също Lewis Siegelbaum, *Soviet State and Society between Revolutions, 1918-1929* (New York: Cambridge University, 1992), 228.

[12] N.I. Bukharin, „O novoi ekonomichheskoi politiki i nashikh zadachakh" *Bol'shevik*, 1925, nos. 9-10 (June 1): 3.

[13] Roberta T. Manning, „The Rise and Fall of the Extraordinary Measures January-June 1928: towards a Reexamination of the Onset of the Stalin Revolution" Carl Beck papers, no. 1504, 2001, 15.

[14] Brovkin, *Russia after Lenin*, 168. Cohen, *Bukharin*, 187.

[15] Davies, *Socialist Offensive*, 27.

[16] Simon Liberman, *Building Lenin's Russia* (Chicago: University of Chicago, 1945), 65.

[17] Carr and Davies, *Foundations of a Planned Economy*, I/ii: 733. Davies, *Socialist Offensive*, 36. Вж. също Carr, *Socialism in One Country*, I: 520.

[18] Simon Johnson and Peter Temin, „The Macroeconomics of NEP" *Economic History Review*, 46/4 (1993): 750; Kiren Aziz Chaudhry, „The Myths of the Market and the Common History of Late Developers" *Politics and Society*, 21 (1993): 245.

[19] *Khrushchev Remembers* (1970), 222.

[20] *Pravda*, August 10, 1928.

[21] Antony C. Sutton, *Western Technology and Soviet Economic Development*, 3 vols. (Stanford, Calif.: Hoover Institution on War, Revolution, and Peace, Stanford University, 1968-73), vol. II. Werner Keller, *East minus West = Zero: Russia's Debt to the Western World, 862-1962* (New York: Putnam, 1962).

[22] Oscar Sanchez-Sibony, „Depression Stalinism: the Great Break Reconsidered" *Kritika*, 15/1 (2014): 23.

[23] B.A. Viktorov, *Bez grifa „sekretno" Zapiski voennogo prokurora* (Moscow, 1990), 108.

[24] Avtorkhanov, *Tekhnologiiia vlasti*, 26.

[25] Moshe Lewin *Journal of Modern History*, 47/2 (1975): 364 (review of Tucker, *Stalin as Revolutionary*).

[26] Nikolai Nad, „Kto ubil Mikhaila Frunze" *Izvestiia*, October 26, 2010. RGASPI, f. 558, op. 4, d. 675, ll. 1-23.

[27] Fel'shtinskii, *Razgovory s Bukharinym*, 43. Вж. също Deutscher, *Prophet Unarmed*, 442.

[28] „Малцина велики личности – твърди Кар – са в толкова голяма степен продукт на времето и мястото, където са живели." E.H. Carr, *Socialism in One Country*, I: 151, 192.

Снимки

AGKM: Altai State Regional Museum
RGAKFD: Russian State Archive of Photographs, St. Petersburg
RGAKAD SPb: Russian State Archive of Films and Photographs, St. Petersburg
RGASPI: Russian State Archive of Social and Political History (former central party archive)

Страница: 309: Горе: Russian State Archive of Film and Photo Documents (RGAKFD), albom, 1068, no. 80; Долу: State Museum of Political History of Russia (GMPIR)
Страница: 310: Горе: RGAKFD, albom 830, no. 20; Долу: *Adskaia pochta*, 1906, no. 3
Страница: 311: Горе: RGAKFD, ed. khr. 5-4736; Долу: TsGAKFFD, E-6486
Страница: 312: Горе: RGAKFD, albom 1057, foto 2; Долу: Getty Images
Страница: 313: Горе в ляво: Stalin Museum Gori; Горе в дясно: Russian State Archive of Social and Political History (RGASPI), f. 558, op. 11, d.1671, 1. 01; Долу в ляво:RGAKFD, ed. khr. 4-8936; Долу в дясно: Stalin Museum Gori
Страница: 314: Горе: Stalin Museum Gori; Долу: Stalin Museum Gori
Страница: 315: Горе: Stalin Museum Gori; Долу: Ostrovskii, *Kto stoial za spinio Stalina*
Страница: 316: Горе: Hoover Institution Archives; В средата: RGAKFD, ed. khr. 0-44748; Долу: RGAKFD, ed. khr. 2-19694
Страница: 317: Горе: Georgian Soviet Socialist Republic Archive (II), fond no. 6, I. Stalin’s documents; Долу: RGAKFD, ed. khr. V-2
Страница: 318: Горе: Sarajevo Historical Archives; Долу: National Archive of Bosna and Herzegovina
Страница: 319: Горе: RGAKFD, ed. khr. 4-8391; Долу: RGAKFD, ed. khr. 0-140426
Страница: 320: Горе: *Kornilov* (series: *zhizn’ zamechatel’nykh liudei*); Долу в ляво: RGAKFD, ed. khr. 2-30761; Долу в дясно: The Granger Collection, New York
Страница: 321: Горе: TsGAKFFD Sankt-Peterburga, d. 19316; Долу: Jonathan Sanders
Страница: 322: Горе: RGAKFD, ed. khr. V-2410; Долу: Hoover Institution Archives
Страница: 323: Горе: RGASPI, f. 393, op. 1, d. 26; Долу: RGAKFD, ed. khr 58898
Страница: 324: Горе: RGASPI, f. 558, op. 11, d. 1651, 1. 18-19; Долу: RGAKFD, ed. khr. G-343
Страница: 325: Горе: Vladimir Genis, *S Bukharoi nado konchat’: k istorii butaforskikh revoliutsii: dokumental’naia khronika*; Долу: S. L. Kuz’min, *Istoriia barona Ungerna ; opyt rekonstruktsii*
Страница: 326: Горе: David king Collection, London; Долу: Hoover Institution Archives
Страница: 327: Горе: RGASPI, f. 393, op. 1, d. 32, 1.3; Долу: RGAKFD, ed. khr. V-1438
Страница: 328: Горе в ляво: RGASPI, f. 393, op. 1, d. 39, 1.7; Горе в дясно: RGASPI, f. 394, op. 1, d, 30. 1.4; Долу в ляво: RGASPI, f. 394, op. 1, d, 30. 1.4; Долу в дясно: David King Collection, London
Страница: 329: Горе: Shchusev Museum of Architecture; Долу в ляво: Russian State Library (Leninka), Moscow, postcard; Долу в дясно: David King Collection, London
Страница: 330: Горе: David King Collection, London; Долу: RGAKFD, ed. khr. V-20
Страница: 331: Горе: Alexander Plekhanov et al., Feliks Dzerzhinskii: k 130-letiiu so dnia rozhdeniia; Долу: RGAKFD, ed. khr. V-3334
Страница: 332: Горе в ляво: RGAKFD; Горе в дясно: *Artuzov* (series: *zhizn’ zamechatel’nykh liudei*); Долу в ляво: Artuzov (series: *zhizn’ zamechatel’nykh liudei*); Долу в дясно: Public Domain
Страница: 333: Горе: RGASPI, d. 74, op. 2, d. 168, 1.21; Долу: RGAKFD, ed. khr. 5-10767
Страница: 334: Горе: RGASPI, ed. khr. G-21; Долу в ляво: Shchusev Museum of Architecture, Moscow; Долу в дясно: Sergei Deviatov et al., *Blizhnaia dacha Stalina*
Страница: 335: Горе в ляво: Artem Sergeev, *Besedy o Staline*; Горе в дясно: RGASPI, f. 558, op. 11, d. 1651 albom 1. 9, foto 27; Долу в ляво: The Granger Collection, New Your; Долу в дясно: Alliluyev Family Collection
Страница: 336: Горе в ляво: Bettmann/CORBIS; Горе в дясно: Bettmann/CORBIS; Долу: RGAKFD
Страница: 337: Горе: RGAKFD, ed. khr. V-40; Долу: RGAKFD, ед. Кхр. 2-54874
Страница: 338: Горе: Altai State Regional Museum (AGKM), nvf 2032; Долу: AGKM, of 2627
Страница: 339: Горе: RGAKFD, ed. khr. 2-54971; Долу: RGAKFD, ed. khr. 2-53820
Страница: 340: Горе: FotoSoyuz; Долу: RGASPI, f. 74, op. 2, d. 169, 1. 22

Съдържание

Предговор и благодарности 7

Първа част
Двуглавият орел 17
Първа глава
Син на империята 23
Втора глава
Последовател на Ладо 33
Трета глава
Най-опасният враг на царизма 51
Четвърта глава
Еднолична конституционна власт 69

Втора част
Революционната война на Дурново 97
Пета глава
Глупост или измяна? 103
Шеста глава
Спасителят калмик 127
Седма глава
Дадаизъм и ленинизъм 159
Осма глава
Класовата война и партията – държава 197
Девета глава
Откривателски пътешествия 233

Трета част
Сблъсък 271
Десета глава
Диктаторът 281
Единадесета глава
Отстранете Сталин! 341
Дванадесета глава
Верен ученик 379
Тринадесета глава
Пирова победа 421
Четиринадесета глава
Отново в Сибир 463

Послеслов
Ако Сталин беше умрял 501

Бележки 511

Стивън Коткин

Сталин. Пътят към властта
(1878 – 1928)

Американска
Първо издание

Превод *Мирела Иванова*
Редактор *Владимир Молев*
Художник на корицата *Александър Чобанов*
Технически редактор *Николета Запрянова*
Коректор *Мария Венедикова*

Формат 32/84x16
Печатни коли 38

millenium

София 1124
ул. „Николай В. Гогол“ 24, ет. 1, ап. 1А
тел.: 02/944 33 18
email: editor@milleniumbg.eu
www.milleniumbg.eu

Книгите на „Милениум“ могат да бъдат закупени
на книжна борса „Болид“, щанд 22, тел.: 02/879 40 06

Печат „Инвестпрес“ АД

Стивън Коткин е професор по история и международни отношения в Принстънския университет. Автор е на „Сталинизмът като цивилизация“ и „Разпадът на Съветите: 1970-2000“.

Името му е сред безспорните съвременни авторитети по руска и съветска история.

Кръвожаден сатрап, налудничав мегаломан, посредствен семинарист, руският Хитлер или другата крайност – велик държавник, водач на революцията, Баща на народите – десетилетия след смъртта на Сталин опитите да бъде оценена нееднозначната му личност не само не стихват, но дори се разгарят с нова сила.

Тритомната биография на Йосиф Джугашвили от проф. Стивън Коткин е може би най-мащабното и задълбочено изследване по темата досега.

В Първи том е проследен пътят на Сталин към най-висшите ешелони на болшевишката власт в ранните години преди и след революцията. Архивите на КГБ разкриват неподозирани факти около отношенията му с Ленин и Троцки. Коткин анализира генезиса на явлението „Сталин“ и начина, по който диктаторът се саморазправя с противниците си в партията.

Този труд е монументален принос към личността на Сталин, когото само сме си мислели, че познаваме.

Джон Луис Гадис, автор на „Студената война“

Мащабно изследване в широкия контекст на предпоставките, довели Сталин на власт.

Publishers Weekly

Амбициозен като замисъл и гениален като изпълнение труд, който съчетава класическата биография и историческия анализ, за да очертае най-пълнокръвно политическата картина на века.

Дейвид Холоуей, автор на „Сталин и бомбата“

Цена 29,99 лв.

9 789545 153020